

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

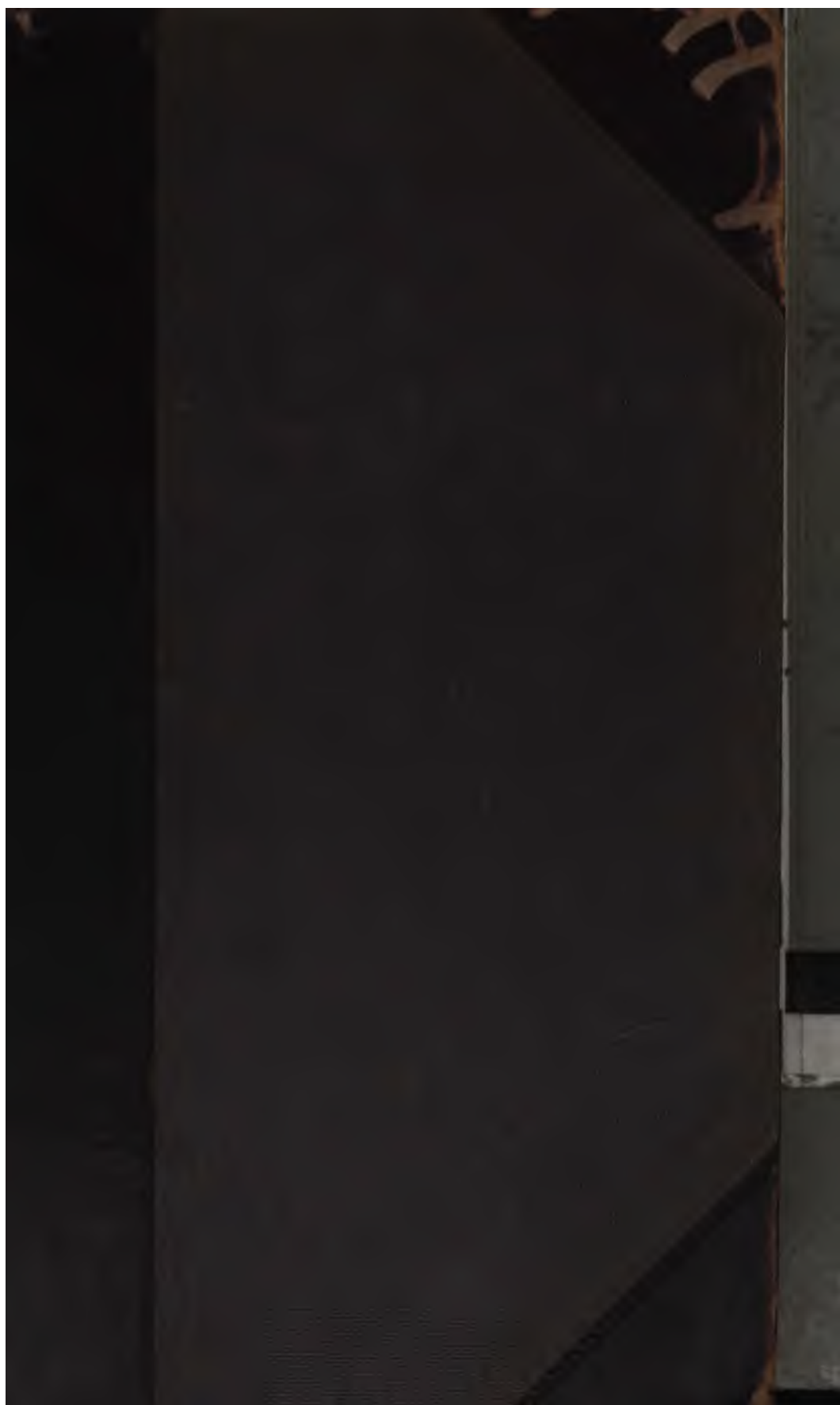
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

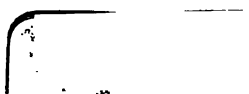
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

600088833-

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

**KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND
VOÓR DE HERVORMING.**

I.

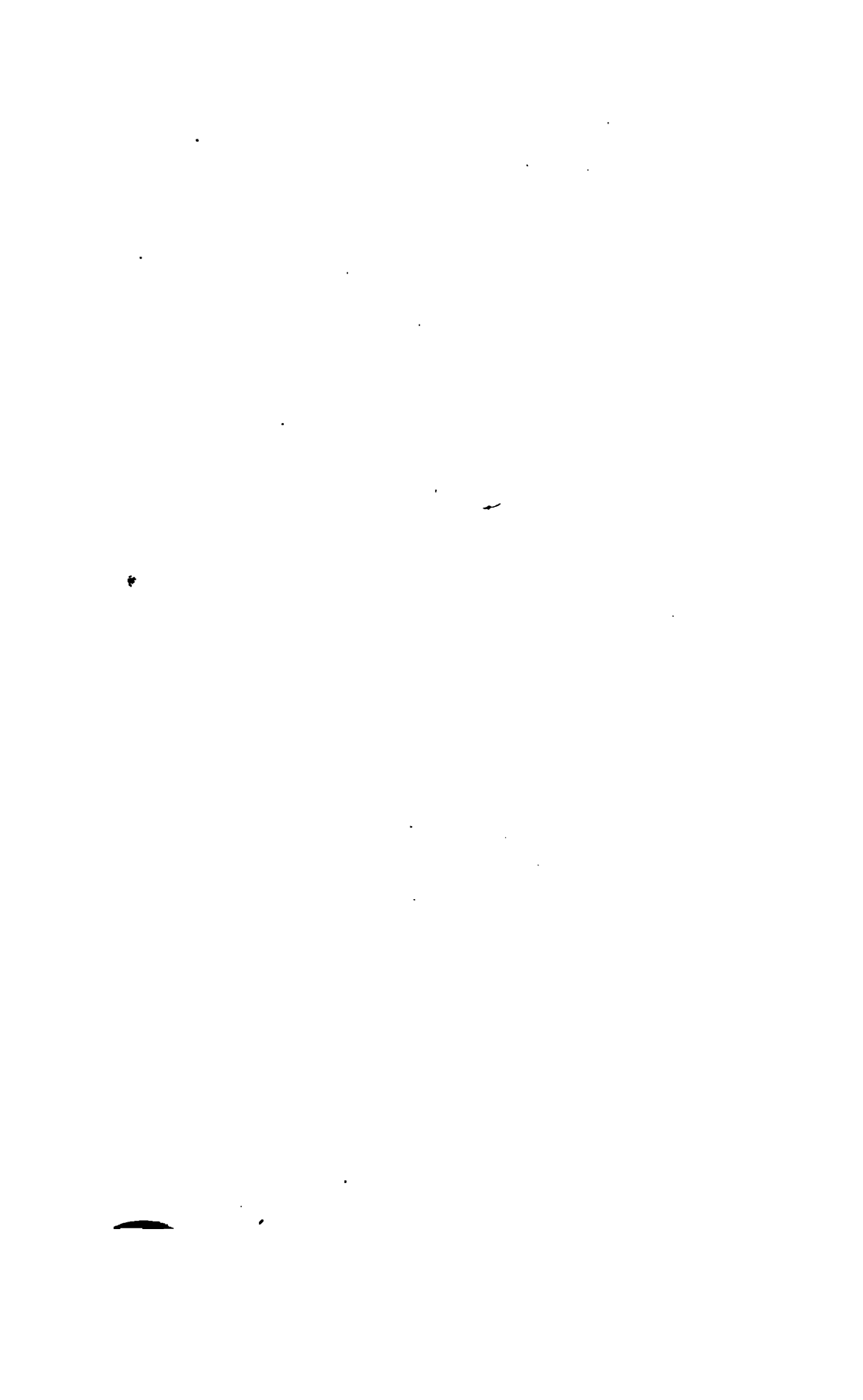

**KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND
VOÓR DE HERVORMING.**

I.

KERKGESCHIEDENIS
VAN
NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING,

DOOR

W. MOLL,

HOOGLERAAR TE AMSTERDAM.

EERSTE DEEL.

ARNHEM,
IS. AN. NIJHOFF EN ZOON.
1864.

110 m. 76.

110 no. 7p.

VOORREDE.

Sedert eenige jaren houd ik voor mijne leerlingen, studenten der atheneums en der verschillende theologische seminariën alhier, een paar malen 's weeks voorlezingen over de kerk-geschiedenis van ons vaderland. Het doel, dat ik mij van den aanvang af bij deze lessen voorstelde, was tweevoudig: ik zocht mijne hoorders met den belangrijkste inhoud onzer kerkhistorie bekend te maken, en hun levens, voor zoo verre zij daartoe roeping mogten gevoelen, den weg tot hare zelfstandige beoefening te banen. Bij dit dubbel oogmerk gevoelde ik mij verplicht — ieder, die den tegenwoordigen toestand der wetenschap eenigermate kent, zal het begrijpen — tot het instellen van vele onderzoekingen, die dikwerf meer dan gewone inspanning kosten, maar ook niet zelden tot meer of min nieuwe en gewigtige uitkomsten leidden. Ik aanvaardde mijne taak met moed en zette haar voort met vreugde. Na een arbeid van zeven jaren meen ik, dat mijne studiën; die zich, na de uitgave van mijn Merula en Johannes Anastasius Veluanus, zooveel mijne ambtverplichtingen zulks toelieten, tot onze middeleeuwsche kerk bepaalden, tot genoegzame mate van rijpheid zijn gekomen, om hare resultaten, zoowel ten behoeve der studerende jongelingschap als van andere vrienden van het vak, met eenige vrijmoedigheid aan de pers over te geven.

Nadat ik mijne voorbereidende werkzaamheden voor dit en de twee volgende deelen dezer kerkgeschiedenis voltooid had, heb ik mij de vraag voorgesteld, of ik haar de gedaante van een beknopt handboek zou geven, dan wel of ik den nu gekozen vorm zou gebruiken en mijn werk op breedere schaal aanleggen. Ik heb getwijfeld, maar niet lang. De overtuiging maakte zich van mij meester, dat alle wetenschap schade pleegt te lijden, wanneer zij in de schoolsche vormen van een leerboek wordt gedrongen, voordat zij tot aanmerkelijken trap van ontwikkeling is gekomen. Ik zag daarbij, om een voorbeeld te noemen, op de geschiedenis der christelijke dogmata, die, bijna van den dag harer geboorte tot heden in compendiën bewerkt, wel hoofdzakelijk ten gevolge van dien misgreep in kwijnenden staat verkeert, en ik besloot mij niet te wagen aan eene onderneming, die der wetenschap, welke ik liefheb, welligt meer nadeel zou doen. De geschiedenis onzer oude kerk is, evenzeer als die van onze latere, nog in het tijdperk harer opkomst. Zoo lang hare stoffen niet meer volledig verzameld, en tallooze vraagstukken, die stoffen betreffende, niet op voldoende wijze onderzocht en uiteengezet zijn, zoo lang heeft men zich van het stellen van beknopte overzichten te onthouden. Aan deze overtuiging gehoorzaam, bied ik mijnen landgenooten dan geen leerboek aan, maar toch een werk, dat voor een deel althans hetzelfde bedoelt, wat men met wetenschappelijke handboeken gewoonlijk beoogt. De vele aanteekeningen, die ik aan den voet der bladeijden plaatste, zijn vooral voor de aanvangenden in het vak geschreven. Zij bevatten niet alleen kritische opmerkingen, maar inzonderheid opgaven en beoordeeling van bronnen en literatuur¹, en daarenboven talrijke aanduidingen

1) Bij de opgave der literatuur heb ik, om niet al te breedvoerig te worden, mij doorgaans bepaald tot het aanwijzen of van die schriften, die mij de beste hunner soort schijnen te wezen, of van de nieuwste, die den lezer ook op oudere opmerkzaam maken. Als ik b. v. beneden, bl. 12 n. 1, Acker Stratingh noem als een auteur, die ons met den cultuurstaat onzer vaderen vóór hunne kerstening bekend maakt, laat ik Engelberts' Aloude Staat en dergelijke werken onvermeld, naardien zij door Acker Stratingh besproken of aangehaald zijn.

van onderwerpen, die, naar het mij voorkomt, monografische bewerking behoeven. Zoo zij gezamenlijk aan hare bestemming beantwoorden, zullen zij, in vereeniging met de inleiding van dit eerste deel, den student, wiens hart tot deze wetenschap getrokken wordt, den weg tot hare grondige en vruchtbare beoefening wijzen.

Wat mijne voorstelling der kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming is, en welke eischen ik aan haren bewerker doe, zal den lezer uit mijne inleiding blijken. Zoo het ooit een auteur gegeven werd zijn ideaal te bereiken, mij is dat geluk nooit, en ook bij deze onderneming, voor zoo verre zij tot hiertoe ten uitvoer werd gelegd, niet te beurt gevallen. Toch durf ik hopen, dat mijn arbeid, zich aansluitende aan dien mijner voorgangers, de wetenschap eenigermate voorwaarts zal brengen en haren toekomstigen bloei voorbereiden. Dat zij warmer belangstelling verdient dan haar tot heden geschonken werd, is mijne innigste overtuiging; dat mijn werk die belangstelling bij velen opwekken en versterken moge, is mijne vurigste begeerte.

Hoewel ik mij bewust ben der oude moederkerk, waaruit de mijne voortgesproten is en waardoor de zegen des evangelies tot mijne vaderen gebragt werd, een warm hart toe te dragen, en ik vertrouw, dat de onbevooroordeelde lezer dit uit den loon van mijn geschrift zal ontwaaren, mag ik niet verwachten, dat deze geschiedenis mijnen roomschgezinden medechristenen voldoen zal. Hoe zou het mogelijk wezen, dat ik, van mijn naar ik meen zeer positief protestantsch standpunt en in de eerste plaats voor protestanten schrijvende, een beeld van onze middeleeuwsche kerk schetste, dat hun niet in vele, ja misschien niet in alle opzigten eene mislukte proeve moest schijnen? Dit echter wensch ik, dat de geleerden onder hen dezen arbeid kunne aandacht niet geheel en al onwaardig zullen achten; dat zij, gelijk zij somtijds, vooral in Duitschland, gedaan hebben, mij tot mijne leering op de gebreken van mijn werk opmerkzaam zullen maken, en bovenal, dat er spoedig ook van hunne zijde eene kerkgeschiedenis van onze oude gemeente

moge verschijnen, waardoor het ons mogelijk zal worden uit hunne wetenschap de onze te verrijken. Het tijdt bij mij geen twijfel, dat onze middeneeuwsche kerkhistorie belangrijke stoffen bevat, b. v. alles wat tot de openbare eeredienst en tot de kerkelijke zeden behoort, die voor den roomschgezinden geschiedvoerscher meer verstaanbaar zijn dan voor den protestantschen, en daarom ook door genen eer dan door dezen in het ware licht kunnen gesteld worden. Moge de tijd komen, dat de een den ander met frisschen moed en edelen waarheidszin hulpe biedt, om te zamen een doel te bereiken, dat voor beiden even gewichtig is.

Daar ik bij mijne voorbereidende studiën, inzonderheid voor het laatste deel van dit werk, vele handschriften en zeldzame boeken noodig had, waarvan verreweg de meesten niet in mijn bezit zijn, heb ik dikwerf anderer hulpvaardigheid moeten inroepen. Waar ik haar zocht, werd zij mij ruimschoots bewezen. Het is mij een aangename pligt, hiervoor openlijk mijne erkentelijkheid uit te spreken. Inzonderheid ben ik dankbaarheid verschuldigd aan heeren curatoren der universiteit te Utrecht en aan Dr. P. J. Vermeulen, bibliothecaris der boekerij en archivaris van het provinciaal archief aldaar, die mij met de meeste onbekrompenheid in de gelegenheid stelden, om alles wat ik uit de onder hun toezigt staande verzamelingen behoefde, ten nutte mijner onderneming aan te wenden.

Amsterdam, 25 Maart 1864.

W. MOLL.

I N H O U D.

INLEIDING . . . . . bl. xvii.

Begrip der kerk en der kerkgeschiedenis van Nederland gedurende de middeleeuwen. Overzicht van de bewerking der laatstgenoemde. Tegenwoordige staat en behoeften der wetenschap. Bronnen. Hulpwetenschappen en hulpmiddelen. Chronologische en zaak-verdeeling der stof. De eischen der wetenschap aan haren bearbeider. Hare vruchtbaarheid voor den beoefenaar van andere wetenschappen en voor het leven.

EERSTE TIJDVAK.

Opkomst en vestiging der nederlandsche kerk, van de eerste helft der zevende tot den aanvang der elfde eeuw.

HOOFDSTUK I.

Onze vadersen vóór en tijdens hunne bekeering tot het christendom.

§ 1. De oudste bewoners en de germaansche stammen op nederlandschen bodem . . . . . „ 1.

Indo-germanen. Bewoners van ons land in de steenperiode en in het romeinsche tijdvak. Verkeer met de Romeinen. Franken, Saxon en Friesen.

§ 2. Het volkskarakter en de staat van beschaving onzer vadersen . . . . . „ 12.

Ligchamelijke en zedelijke eigenschappen. Gastvrijheid, eerlijkheid en trouw. Sexuële reinheid. Waardering der vrouw en overdreven voorstellingen dienaangaande. Vrijheidszin en dapperheid. Ondeugden. Natuur des lands. Bevolking. Leefwijs. Opvoeding. Huwelijk. Uitvaart. De maatschappij. Regering en standen. Regt. Onze heidensche vadersen geen barbaren.

§ 3. Het voorvaderlijk heidendom . . . . . „ 28.

Oorspronkelijke natuurvergoding. Anthropomorfose der hemelmagten. Wodan. Donar. Fro. Fosite. Friga, Frowa en Holda. Nehalennia. Algemeen karakter der goden. Reuzen, belewitten enz. Inhoud des geloofs. Voorzienigheid. Onsterfelijkheid. Eeredienst. Feesten. Heilige wouden, beelden, tempels en bronnen. Tempelschatten. Optogten. Offers. Priesters. Zedelijk-godsdiensstige waarde des voorvaderlijken heidendoms.

§ 4. Onze heidensche vaders en het toenmalig christendom . . . . . bl. 51.

Het roomsche christendom. Prædispositie onzer vaders tot aanneming van dat christendom. Nationale en godsdiensstige antipathiën.

HOOFDSTUK II.

Eerste pogingen tot bekeering onzer vaders.

§ 1. De kerk en de zendingstijver in naburige landen. „ 58.

Romeinsche christenen hier te lande. Het bisdom Trier, Keulen en Tongeren-Maastricht. De frankische en angelsaxische kerk. Zendingstijver der iersche, frankische en angelsaxische christenen.

§ 2. De kerk van Dagobert I te Utrecht . . „ 68.

Strijd der Franken en Friesen. De St. Thomaskerk te Utrecht. Hare verwoesting.

§ 3. Evangelieprediking aan de zuidelijke grenzen van ons vaderland . . . . . „ 71.

Amandus, Livinus en Eligius. Beteekenis van hun arbeid voor onze vaders.

§ 4. Wilfried van York aan het hof van koning Adgil. „ 83.

Strijd der roomsche en iersche partij in de angelsaxische kerk. Wilfried, bisschop van York, afgezet. Zijne prediking in Friesland.

HOOFDSTUK III.

Stichting der nederlandsche kerk, vooral door Willebrord en Bonifacius.

§ 1. Koning Radboud, de bestrijder der Franken en des christendoms . . . . . „ 88.

Radbouds reactionair karakter. Zijn afkeer van franken- en christendom. Zijne zegepraal over de Franken. Zijne nederlagen en onderwerping. Dood van Pepijn van Herstal. Vernieuwde strijd en overwinningen. Onderwerping aan Karel Martel. Radboud sterft. Indruk van de mare zijns doods op de christenheid.

§ 2. Willebrord . . . . . „ 95.

Willebrord de eigenlijke stichter onzer kerk. Zijne opvoeding in het klooster van Wilfried van York te Rippon. Zijn verblijf in Ierland bij Egbert in het klooster van Rathmelsigi. Egberts voor-

genomen zendingreis. Wigbert in Friesland. Willebrord trekt naar ons vaderland. Ontvangst bij Pepijn. Reis naar Rome en ordening tot regionaarbisschop. Voorspoedige arbeid. Tweede reis naar Rome en ordening tot aartsbisschop voor de Friesen. Willebrord wijdt regionaarbisschoppen. Zijne werkzaamheden in verschillende deelen van ons land en buiten onze grenzen. Vlucht van en terugkomst te Utrecht. Vernieuwde arbeid en voorspoed. Willebrords karakter, verdiensten en deugden. Zijn godsdienstig standpunt en zijne vereering bij de nakomelingschap.

§ 3. Willebrords medearbeiders . . . . . bl. 119.

Iersche, angelsaxische en frankische geloofspredikers. Suidbert en zijne betrekking tot Willebrord. Werenfried, Adelbert, Wiro, Plechelmus en Otger. Wulfran. Voorgenomen doop van Radboud. Wulfrans betrekking tot Willebrord. Wando en Gangulf.

§ 4. Bonifacius . . . . . „ 133.

Bonifacius' beteekenis onder onze overige geloofspredikers. Zijne geboorte en opvoeding. Reis naar Friesland en naar Rome. Verblijf te Utrecht en elders. Blik op zijne werkzaamheden buiten ons vaderland. Zijne persoonlijke ontwikkeling. Terugkomst in Friesland. Pepijn en Radboud II. Vernieuwde tegenstand tegen het christendom. Bonifacius' laatste missiereis. Zijn dood en zijne nagedachtenis te Utrecht.

HOOFDSTUK IV.

Festiging der nederlandsche kerk, sedert den dood van Bonifacius tot op de inlijving van ons vaderland in het rijk van Karel den groote.

§ 1. Onderwerping der Saxen en Friesen door Karel den groote . . . . . „ 150.

Afkeer der Saxen van het franken- en christendom. Dubbele beteekenis van dit verschijnsel voor onze vaders. Persoonlijkheid van Karel den groote. Hij bestrijdt de Saxen onder Widuchint en de Friesen onder Radboud II. Nieuwe strijd en zegepraal. Onderwerping der Saxen en Friesen. Vereeniging van Friesland met het frankische rijk.

§ 2. Abt Gregorius van Utrecht . . . . . „ 157.

Bonifacius en Gregorius in het klooster Pfalzel. Gregorius' afkomst en opvoeding. Hij verbindt zich aan Bonifacius. Komt te Utrecht. Zijne verdiensten jegens onze wordende kerk. Zijn karakter en dood.

§ 3. Gregorius' medearbeiders . . . . . „ 163.

Alubert. Lebuinus. Marchelmus. Willehad.

§ 4. Ludger . . . . . „ 171.

Ludger onze eenige apostel van frieschen bloede. De familie van Wursing in het land der Franken. Hare terugkomst in Friesland. Liefburg. Ludgers geboorte en opvoeding. Ludger te York. Zijn arbeid in Friesland. Bernlef de zanger. Ludgers reis naar Rome.

Zijn arbeid in de vijf gouwen. Reis naar Helgoland. Kloosterstichting te Werden. Het bisdom van Munster. Ludgers dood. Vereering zijner nagedachtenis. Onvoltooide staat der kerstening van ons land.

HOOFDSTUK V.

Algemeene karakteristiek van onze geloofspredikers en hun zendingswerk.

§ 1. Karakteristiek onzer geloofspredikers . . bl. 187.

Onze geloofspredikers allen mannen van aanzienlijken stand. Verklaring van dit verschijnsel. Hun ascetische zin. Niet door reislust werden zij tot de vreemdelingschap der missie getrokken, maar door zucht naar ascetische volkomenheid. Hun mysticisme en visionarische natuur. Hunne filantropie. Hunne zelfverloochening en hun lijden. Hunne intellectuele ontwikkeling en roomschgezindheid.

§ 2. Karakteristiek van den zendingsarbeid . „ 214.

Eenzijdigheid in de mededeelingen der hagiografen. Inwendige voorbereiding der geloofspredikers tot de missie. Uitwendige toerusting voor de zendingsreis. Keus van terrein bij den aanvang der evangelizatie. Statelijke intogten in het land der heidenen. Aanknooping van betrekkingen. De taal der geloofspredikers en der landzaten. Methode van onderwijs. Invloed van de persoonlijkheid en het leven der geloofspredikers bij het bekeeringswerk. Indruk van enkele feiten op de menigte.

HOOFDSTUK VI.

De nederlandsche kerk en de bisschoppen van Utrecht tijdens de invallen der Noormannen.

§ 1. Staatkundige toestand van Nederland in de negende en tiende eeuw . . . . . „ 233.

Lodewijk de vrome aan het hoofd des frankischen rijks. Rijksverdeeling. Judith. Nieuwe rijksverdeelingen. Otto I. Nederland aan Duitschland verbonden. Het leenstelsel. Het graafschap Holland. Het sticht van Utrecht. Kleinere graafschappen. Zwakke staat der bevolking.

§ 2. Invallen der Noormannen in Nederland . „ 240.

De Noormannen. Eerste invallen. Inval van Godfried tijdens Karel den groote. De martelaren Walfried en Rathfried. Verdedigingsmaatregelen onder Lodewijk den vrome. Harold en Roruk in ons vaderland gevestigd. Gevolgen: Apostasie onder de gekerstenden. Lotharius I begunstigt de Noormannen. Invallen tijdens Karel den kale. Verwoesting van Utrecht. De martelaar Jeroen. Verwoesting van Deventer. Lijden der Friesen. Kwijnende staat der kerk. Invloed van de invallen der Noormannen op het bestaan onzer vaders. Nadeelige en voordeelige gevolgen.

§ 3. Bisschop Alberik, Theodard, Hamokar, Rixfried, Frederik I en Alfrik . . . . . bl. 255.

Alberik, eerst verzorger, vervolgens bisschop der utrechtsche kerk.

Theodard en Hamokar als predikers geprezen. Rixfried door Lodewijk den vrome begunstigd. Frederik I, te Utrecht opgevoed en als ratecheet werkzaam, wordt tot bisschop gekozen. Zijne verdiensten. St. Odulfus. Frederiks gewelddadige dood. Vruchteloze benoeming van Craft. Alfrik.

§ 4. Bisschop Eginhard, Ludger, Hunger, Odilbald en Radboud . . . . . „ 262.

Eginhard door Lotharius I begunstigd. Ludger ontvangt goederen van zekeren Balderik. Hunger vlugt van Utrecht naar het Luxemburgsche en verkrijgt het klooster van den St. Odiliënberg bij Roermond van Lotharius II. Hij neemt deel aan de vergadering van Toul en die van Metz. Vermoedelijke terugkomst te Utrecht. Odilbald in eene kerkvergadering te Keulen en in eene provinciaal-synode aldaar. Zijne behartiging van het bekeeringswerk. Radbouds afkomst. Zijne opvoeding te Keulen en in de hofschool van Karel den kale. Manno, de vermeende friesche wijsgeer. Radboud wordt bisschop van Utrecht. Vestigt zich te Deventer. Spreekt den ban uit over de Noormannen. Zijne verdiensten. Hij sterft in Drenthe.

§ 5. Bisschop Balderik, Volkmar, Boudewijn en Ansfried . . . . . „ 269.

Radbouds achtig voor Balderik. Balderiks afkomst. Hij wordt bisschop en vestigt zich te Utrecht. Hij herstelt de stad en kerk, begunstigd door Hendrik den vogelaar. Zijne verdiensten. Zijne vriendschappelijke betrekking met Otto I en Bruno van Keulen. Zijne vereering bij de nakomelingschap. Volkmar en Poppo verschillende namen voor denzelfden persoon. Boudewijn. Ansfrieds geboorte en opvoeding te Keulen. Zwaarddrager van Otto I. Zijne verlieden jegens staat en kerk vóór zijne benoeming tot bisschop van Utrecht. Hij wordt door Otto III op den stoel van Utrecht geplaatst. Zijne deugden en werkzaamheden. Kloosterstichting op den Heiligenberg bij Amersfoort. Zijn dood. Algemeene karakteristiek onzer bisschoppen.

HOOFDSTUK VII.

Het bisdom en de geestelijkheid.

§ 1. Vorming van het bisdom van Utrecht . . . . . „ 284.

De roomsche kerkvorm. Opkomst van het bisdom tijdens Willebrords regionaar-episcopaat. Plaatsing van den zetel. Het voorgenomen aartsbisdom der Friesen komt niet tot stand. Willebrords naaste opvolgers in het episcopaat. Bonifacius' betrekking tot onze kerk. Zijn strijd met den bisschop van Keulen over Utrecht. Gregorius verzorger, geen bisschop onzer kerk. Eindelijke vestiging van den utrechtischen stoel onder Alberik. Opneming van het bisdom in het hiërarchiesch kerkverband. Verheffing der bisschoppen van Keulen tot aartsbisschoppen. Grenzen des bisdoms van Utrecht.

§ 2. De geestelijkheid . . . . . bl. 295.

De priesterstand. De bisschoppen als kerkvoogden. Hunne verkiezing of aanstelling. Koor- of medebisschoppen. Aartsdiakenen. Advocaten. Priesters. Parochiën en kapellen. Coelibaat.

§ 3. **Kapittelen en kloosters** . . . . . „ 306.

Oorspronkelijk kloosterleven der utrechtse geestelijkheid. De munster van St. Salvator en van St. Maarten. Het kathedraal-kapittel. Kapittel-wezen van Chrodegang van Metz. De kapittel-regel van Aken. Collegiaal- of kapittel-kerken buiten Utrecht, te Emmerik, te Deventer, te Tiel, te Oldenzaal, te Elst, te Dokkum, te Staveren, op den St. Odiliënberg. Waarom eigenlijke kloosters voorshands zeldzaam bleven. De orde van Benedictus. Het klooster op Ameland, te Egmond, op den Heiligenberg bij Amersfoort, te Susteren, te Elten, te Thoren. Inwendige staat der kapittelen en kloosters.

§ 4. **Synoden** . . . . . „ 327.

Het synodaal-wezen. Dioecesaan-synoden te Utrecht of elders. Provinciaal-synoden te Keulen. De nationaal-synoden van Bonifacius. Geldigheid harer besluiten voor de friesche kerk.

§ 5. **Kerkelijke goederen en inkomsten** . . . „ 336.

Regtvaardiging onzer geloofspredikers en kerkvoogden ten aanzien van hunne zorgen voor de vermeerdering des kerkegoeds. Schenkingen van vorsten en bijzondere personen. Oorzaken der milddadigheid aan de kerk. Patronaatregt. Tiendregt. Oblatiën. Gaven aan de geestelijken voor kerkdiensten. Het beheer over de kerkelijke goederen. Uitkeeringen van de priesters aan den bisschop. Cathedraicum, circatus enz.

HOOFDSTUK VIII.

School, letteren, kerkleer en kettersche bewegingen.

§ 1. **School en letteren** . . . . . „ 350.

Behoeften der geestelijkheid aan onderwijs. De school te Utrecht door Willebrord gesticht. Hare lotgevallen. Kapittelscholen buiten Utrecht. De stiftscholen te Munster, Keulen en Luik. Aard en omvang van het onderwijs. Trivium en quadrivium als voorbereidend onderrigt. Theoretisch-praktische opleiding voor de kerkedienst. Methode van onderwijs en hulpmiddelen. Boekerijen te Utrecht en elders. Haar inhoud. Literarische bedrijvigheid onzer geestelijken. Analistiesch-kronijkmatige schriften. Biografiën, door Ludger en anderen geleverd. Latijnsche poëzie. Schriften in de landtaal.

§ 2. **Kerkleer en kettersche bewegingen** . . bl. 372.

De overgeleverde kerkleer eerbiedig aangenomen. Sabellianisme en arianisme in Friesland, door bisschop Frederik en St. Odulfus bestreden. Verklaring en voorbijgaand karakter van dit verschijnsel.

HOOFDSTUK IX.

Openbare eeredienst.

§ 1. **Heilige plaatsen en tijden** . . . . . „ 379.

De toenmalige eeredienst der kerk en de behoeften der onlangs gekerstenden. Kerkgebouwen. Bouwmaterialen. Oriëntatie en stijl. Inrigting. De kapel te Nijmegen. Altaren. Kapellen. Altaargereedschap. Schilderijen. Klokken en torens. Kerkwijding. Doophuizen.

Doopfonten. Woningen voor de geestelijken. Feestdagen. Christusfeesten. Heiligendagen. Feesten voor nationale heiligen. Onderhouding van den zondag. Bid- en dankdagen.

§ 2. Heilige handelingen . . . . . „ 394.

De misviering. Het roomsche kerkgezag in de angelsaxische kerk en bij onze vaders. Invoering der sequentiën door bisschop Radboud. Deelneming der leeken aan den kerkzang. Formuliergebeden. Het „onze vader“ in privaat gebruik. Voorlezing uit de H. Schrift. Oorsprong van het pericopen-systeem. Prediking. Voorschriften van Karel den groote. Zijn homiliarium. Gebruik van de landtaal. De sermoenen van Eligius, Bonifacius' en bisschop Radboud. Sacramenten. Catechumenaat. Abrenuntiatie en symbolum. Scrutinium. Doopbediening. Doopformule. Nooddoop, onderdompeling en besprenging. Dooptijden. Avondmaalsliturgie. Sacramentarium van Gregorius. Verbreiding der gregoriaansche liturgie en Bonifacius' naauwgezetheid bij haar gebruik. Avondmaalsakte. Begrip van het avondmaal. Communie. Tijd en plaats der mis. Onvruchtbaarheid en vruchtbaarheid der toenmalige kerkdienst.

HOOFDSTUK X.

Kerkelijke zeden.

§ 1. Het huwelijk . . . . . „ 426.

Achtung voor het huwelijk bij de heidensche Friesen en de christenheid. Verschillende begrippen van de betrekking der echtelingen. Leeringen van Bonifacius. De kerkelijke huwelijksinzegening. Uitleiding van het echtverbod. Verboden graden. Geestelijke huwelijksbetetselen. Geheime huwelijken. Echtscheiding.

§ 2. Vasten en bedevaarten . . . . . „ 434.

Vrijwillige en gedwongen vasten. Quadagesimaal-vasten. Leeringen van Bonifacius. Quatertemper-vasten. Wekelijksche vasten. Verboden spijzen en dranken. Bedevaarten naar het H. Land, naar Rome, Fulda, Werden en Luik, naar Egmond, St. Oedenrode en elders. Oorzaken der bedevaarten. Haar zedelijke invloed.

§ 3. Zorg voor stervenden en dooden . . . . . bl. 443.

Laatste oliesel en viaticum. Kaars en kruis in de hand der stervenden. Afkeer der christenheid van de lijkverbranding. Bestrijding der zaak. Afkeer der Friesen van het begraven. Begrafenis-gebruiken. Legersteden of kerkhoven. Sarcofagen, stolpen enz. Rouwteekenen. Gebeden en missen voor de ziel. Oorsprong der confraterniteiten.

HOOFDSTUK XI.

Zedelijk-godsdienstige volkstoestand.

§ 1. Geloof en bijgeloof . . . . . „ 453.

Hoofdoogmerk der geloofspredikers. De halfbeschaafde Friesen niet plotseling in wel ontwikkelde christenen te herscheppen. Het geloof der toenmalige christenheid gebrekkig, maar niet krachteloos. Verkondiging der grondwaarheden van het christendom door Bonifacius.

Invloed der christelijke levensopenbaring van onze apostelen en anderen. Beletselen voor den geestelijken wasdom der menigte. Pelagianisme der vromen. Hun wettische zin, ascetisme en fantastische leeringen omtrent vagevuur, hel en hemel. Verschillende vormen des bijgeloofs. Kruisteecken. Heiligen- en relieken-dienst. Wondergeloof. Beoordeeling van verschillende mirakel-verhalen en ontstaan van sommige. Godsgerigten.

§ 2. Zedelijkheid en kerkelijke tucht . . . . „ 482.

De kerstening eener natie niet altijd de waarborg voor hare onmiddelijk volgende veredeling. Gunstige kansen voor de Friesen. Oorzaken van tijdelijke demoralisatie bij velen. Algemeene staat der zedelijkheid bij klerken en leeken. De kerkelijke tucht. Biecht en sendgerigt. Kerkelijke boete en straffen. Gunstige werking van het christendom op het volkskarakter. Welwillendheid jegens de kerk. Liefdadigheid jegens vreemden, armen enz. Gemoedelijke onderwerping der natie aan den priesterstand en beteekenis van dit verschijnsel. Besluit.

B I J L A G E N.

- I. Nachtzangen ter eere van Willebrord . . bl. 521.
- II. Brief van den abt van Epternach, in 1301 met eenige relieken van Willebrord aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht gezonden . . . . . „ 525.
- III. Sequentie op St. Lebuïnus . . . . . „ 527.
- IV. Grafschrift op bisschop Rixfried . . . . „ 530.
- V. Hymne op bisschop Frederik I . . . . „ 531.

INLEIDING.

Twaalfhonderd jaren zijn voorbijgegaan, sinds eenige vrome mannen, geestelijken en monniken uit den vreemde, zich tot onze vaders wendden, om hun het christendom toe te brengen in den roomschen vorm, waarin zij zelve het op hun geboortegrond ontvangen hadden. Zij vonden de Friesen — onder dezen naam was het grootste deel onzer bevolking toen en later algemeen bekend — in zekeren staat van maatschappelijke en godsdienstige beschaving, die hen voor eene hoogere vatbaar maakte, en nauwelijks lieten zij de stem der evangelizatie van zich uitgaan, of het bleek dat zij geenszins ledig tot hen zou wederkeeren. De arbeid onzer geloofspredikers, door vele en veelsoortige magten begunstigd, gelukte voortspoedig; het getal der bekeerlingen en gemeenten groeide aan, en weldra was de nederlandsche kerk, wat zij, krachtens de beginselen door hare stichters in haar gelegd, in het eerste stadium van haar bestaan noodzakelijk wezen moest: eene zedelijk-godsdienstige maatschappij in hiërarchische gestalte, waarvan de leden gezamenlijk toebehoorden aan een grooter ligchaam, de kerk van Rome, de toenmalige opvoedster der mensheid in Europa.

De kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming is een wetenschappelijk verhaal van de opkomst, de lotgevallen en de ontwikkeling der kerk en des christendoms bij onze middeneeuwsche voorgelachten. Aanvangende met de dagen, waarin onze vaders met het heidendom braken, en voortgaande tot den tijd, waarop zij zich losmaakten van Rome, vernieuwt (reproduceert) zij voor onzen

geest het uit- en inwendig wezen der christelijke gemeente op onzen bodem gedurende negenhonderd jaren. Hoe die gemeente ontstond en zich een duurzaam bestaan verwierf; welke gedaante zij aannam als zichtbaar organisme; wat hare voorstanders leerden en deden tot vorming harer leden; hoe die voorstanders en leden gezamenlijk hunne openbare eeredienst uitoefenden; welke kerkelijke zeden zij volgden; wat het geloof huns harten en de vrucht van hun godsdienstig leven was — ziedaar de veelbetekenende vragen, waarop zij antwoord heeft te geven, zal zij eenigermate volledig mogen heeten.

De eerste proeve van bewerking onzer oude kerkgeschiedenis behoort aan het tijdvak, waarin de verstandelijke en zedelijke krachten onzer natie meer dan vroeger wakker werden en zich voorbereidden tot eene hoogere ontwikkeling. Omstreeks het midden der veertiende eeuw schreef de utrechtische kanonik Johannes de Beka (van der Beke) zijne „Kronijk der bisschoppen van Utrecht en der graven van Holland”, die hij aan den letterlievenden bisschop Jan van Arkel en aan graaf Willem V opdroeg. Het werkje is een zoogenaamde bisschoppen-catalogoog, die, na eenige historische berigten van algemeenen aard, vooral de levens en daden onzer kerkvoogden vermeldt, van Willebrord tot Florens van Wevelinkhoven². De auteur was een voor zijne dagen beschaafd en redelijk denkend man, niet ligtgelooviger dan zijne meeste tijdgenooten en ijveriger dan vele latere geschiedvorschers zijner soort in het verzamelen van zijne stoffen. Als bronnen bezigde hij de biografiën onzer heiligen (diversæ historiæ), die wij later zullen leeren kennen, annalen, kronijken, diplomaten

1) *Chronicon of Catalogus episcop. Traiect. et comit. Hollandiæ*. De eerste uitg. is die van Furmerius, Franeg. 1611, één deel in 4°, de betere en laatste die van Buchelius, Ultraiecti 1643, één deel in fol. Eene nieuwe, kritische editie is dringend noodig. Handschriften, die daarvoor dienen kunnen, worden aangewezen door Potthast, *Wegweiser durch die geschichtswerke des mittelalt.*, Berl. 1862, s. 161 f.

2) Daar Florens van Wevelinkhoven eerst in 1393 stierf en de kronijk reeds vóór 1358 (het sterfsjaar van Willem V) voltooid was, moet men aannemen, dat de drie of vier laatste hoofdstukken of biografiën een bijvoegsel van latere hand zijn. Vgl. De Wind, *Bibl. der nederl. geschiedskr.*, Middelh. 1835, I, 54 v.

enz., in de toenmalige boekerijen en archieven te Utrecht, Egmond en elders voorhanden. Zijne taal en stijl zijn vrij zuiver en aangener dan die van vele andere schrijvers dier tijden, en zijne berigten zóó rijk en gewichtig, dat zij tot heden met dankbaarheid gebruikt worden. Ook ons zullen zij dikwerf dienen, vooral dán wanneer wij de door Beka geraadpleegde bronnen moeten missen, wat gelukkig met vele het geval niet is. Het geschrift werd omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw, door een onbekende, vermoedelijk een Utrechenaar, in het nederlandsch vertolkt. De vertaler verhoogde de waarde van zijn arbeid door eenige tusschen- en bijvoegsels, die somtijds belangrijk zijn en zich doorgaans onderscheiden door kinderlijke naïveteit van opvatting en frissche aanschouwelijkheid van voorstelling¹.

Het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat de vorm, waarin Beka zijne historische berigten gaf, al is hij iets redelijker dan die der gewone annalen en kronijken, waarin het verhaal van jaar tot jaar op de meest onwijsgeerige wijze afgebroken wordt, geenszins aanbevelingswaardig is. Eene reeks van biografiën toch, ook zelfs als zij de lotgevallen en bedrijven van de hoofden onzer kerk op breede schaal teekenen, kan kwalijk tot eene klare en volledige voorstelling onzer middeleeuwsche kerkgeschiedenis leiden. Dit heeft echter niet kunnen beletten, dat de lijsten der bisschoppen van Utrecht naar het voorbeeld van die van Beka, in de vijftiende en de drie volgende eeuwen, ja zelfs tot op onze dagen, gedurig vermenigvuldigd zijn, of door den ijver van landgenooten of door dien van vreemdelingen². Onder al die geschriften

1) De »vermeerderde Beka» werd uitgeg. door Matthæus, *Vet. ævi anal.* ed. sec., Hag. Com. 1738, III, p. 1 ss. Fragmenten werden medegedeeld door Campbell in Nijhoffs *Bijdrag.* VI, bl. 181 vv. en door Van Vloten, *Verzamel. van nederl. prozast.* Leid. 1851, bl. 127 vv. Vgl. Potthast, a. a. o.; Löher, *Jakobæa von Bayern*, Nördling. 1862, I, s. 413 ff. Eene oude fransche vertaling van Beka wordt vermeld door Van Wiju, *Huiszittend leven*, I, bl. 314.

2) Landgenooten, die ons biografische lijsten der bisschoppen van Utr. schonken, zijn, voor zoo ver ons bekend is, behalve Beka, Heda en Van Heussen, zes in getal. Een anonymus van de tweede helft der vijftiende eeuw

zijn er slechts twee, die onze bijzondere aandacht verdienen, namelijk de catalogen van Heda en van Van Heussen.

Willem Heda, die te Alphen aan den Rijn, of volgens sommigen te Egmond geboren werd, en in 1525 te Antwerpen stierf, bragt een gedeelte van zijn leven te Utrecht

schreef eene beknopte *Chronica de Traiecto et eius episcopatu*, die voortloopt tot de huldiging van David van Bourgondië. Het boekske is gewigtig geworden door de bijlagen, die Matthæus, *Anal.* V, p. 303 ss., er aan toevoegde. — Gerard Geldenhauer, de bekende humanist, die tot 1524 geheimschrijver van bisschop Philips van Bourgondië was (zie Schultz Jacobi in den *Kalender voor de Protest. in Nederl.* 1862, bl. 169 vv.), leverde een *Traiectens. episcoporum. catalogus et historia* zonder waarde, die meermalen gedrukt is en op achttien kwarto-bladz. in Scriverii *Infer. Germanie antiquit.*, Lugd. Bat. 1611, voorkomt. — Hadrian. Barlandus, die in 1542 te Leuven stierf, liet een even onbeduidend opstel na onder gelijken titel en van denzelfden omvang, dat mede in de aangeh. verzameling van Scriverius te vinden is. — Breeder en vooral voor de algemeene geschiedenis van ons vaderland gewigtig is de *Croenick der byscoppen van Utert* van den in het laatst der zestiende eeuw levenden Overijselaar Arent toe Bocop. Zijn voor een deel aan Heda ontleend werk werd uitgeg. door het Hist. genootschap te Utr. *Cod. dipl.* Ser. II, D. V. — Piet. Cornelisz. Bockenbergh, historieschrijver der staten van Holl. en Zeel., in 1617 overleden, liet in 1586 te Leiden een *Catal. et brev. hist. pontificum ultraiect.* drukken, die weinig meer te beduiden heeft dan die van Geldenhauer en Barlandus. — Onze jongste bisschoppenlijst is die van J. A. Coppens, niet tot bevordering der wetenschap, maar tot gemak zijner lezers opgenomen in zijne overigens belangrijke *Nieuwe beschr. van het bisdom van 's Hertogenb.*, 's Hertogenb. 1840, I, bl. 113 vv. — Vreemdelingen, die onze kerkvoogden in catalogen behandelden, zijn behalve De Castillion en de schrijvers van *L'art de vérifier les dates*, wier arbeid wij straks vermelden, drie in getal. Arnoldus Raissius, een geleerd kanonik van Douay, gaf in 1634 zijn *Belgica christiana* in het licht, eene verzameling van bisschoppenlijsten voor al de dioecesen van Zuid- en Noordnederland. De kerkvoogden van Utrecht worden op p. 347—397 besproken, en vervolgens, p. 398—411, die van onze in 1559 opgerigte bisdommen, Haarlem, Deventer enz. Veel belangrijks wordt er niet in aangetroffen. Hetzelfde geldt van de *Hist. eccles. du Pays-bas* van Gazet, na des auteurs dood te Valenciennes in 1641 verschenen. Het werk beantwoordt weinig aan den titel, daar het niets bevat dan lijsten van bisschoppen, kerken, kloosters en heiligen, die in de verschillende dioecesen van Zuid- en Noordnederland bestaan hebben en vereerd zijn. »L'ordre et suite des évesques et archevesques d'Utrecht» beslaat p. 431—452. Berigten aangaande de oprigting onzer nieuwe bisdommen, de kloosterstichting en heiligenvereering op onzen bodem zetten aan dit stuk eenige waarde bij. Von Groote, die eene hoogduitsche overzetting van de *Histoire de l'église* van Godeau bezorgde (Augsb. 1768 vv.), voegde aan zijne vertaling een op zich zelf staand boekdeel toe, getit. *Chronol. verzeichniss der ersbisch., bisch., päbstl. statthaller und afterererbisch. zu Utrecht*, Augsb. 1792. Daar de schrijver maar zelden de bronnen raadpleegde, zijn wij hem geringen dank schuldig.

door, waar hij kanonik van drie kapittelen en pastoor bij de parochie-kerk van St. Jacob was ¹. Baccalaureus in de beide regten en met den titel van „gelauwerd dichter” versierd, boezemde hij aan de geestelijkheid der domkerk zóó groot vertrouwen in, dat zij hem opdroeg, in vereeniging met vier andere geleerden ² eene „Geschiedenis der utrechtsche bisschoppen ³” te schrijven. De met kerkelijke beneficiën overladen en daardoor verrijkte man schijnt den moeilijken last gaarne op zich genomen te hebben, en op den 1° Mei 1521 kon hij het voltooide werk, dat tamelijk breed uitgelopen was, met een uitvoerigen opdrachtsbrief aan het dom-kapittel verzenden. Van de wijze, waarop het boek ontstaan is, wordt ons geen duidelijk bericht gegeven. Vermoedelijk echter is het verzamelen der bouwstoffen hoofdzakelijk aan de vlijt der vier medearbeiders overgelaten geweest, terwijl Heda zelf de taak eens redacteurs vervulde. Dat hij voor die taak in alle opzichten bekwaam was, blijkt niet. Het werk is vol onnaauwkeurigheden en scheve berichten, die tot op onze dagen menigen geschiedvorscher misleid hebben. De stijl is breedsprakig en gezwollen, en proeven van gezond oordeel worden hier zelden aangetroffen. De waarde van het gansche geschrift ligt voornamelijk in de fragmenten van oudere auteurs, en in de vele diplomaten, die er in opgenomen werden. Voor het overige is de aanleg van het boek gelijk aan dien van het werkje van Beka.

1) Zie *Vita Hede ex memoriis Lappii*, voor Heda geplaatst in de uitg. van Buchelius. De Wind, a. w. I, bl. 113, noemt Heda „aartsdeken van Arnhem”, en Glasius, *Godgel. Nederl.*, 's Hertogenb. 1853, II, bl. 41, heet hem „aartsdiaken en deken te Arnhem.” Zoowel het een als het ander is onjuist. Heda was aartsdiaken en proost van het kapittel van St. Walburg in genoemde stad. Behalve zijne kanonikdij te Arnhem en zijne drie andere te Utrecht bezat hij nog eene vijfde te Antwerpen.

2) Bernard van Haarlem, Joh. van Uterwijk, Joh. Solmis, Ger. Beyer, alle vier kanoniken van St. Maarten. Zie de *Epist. dedicat.* van Heda.

3) *Historia episcoporum. Traiect.* Ofschoon Heda zelf, blijkens zijne *Epist. dedicat.* het boek voor den druk gereed gemaakt heeft, bleef het in H.S. liggen, totdat Furmerius het in 1611 tegelijk met Beka in het licht gaf. Buchelius bezorgde eene betere uitgave achter zijne reeds vermelde editie van Beka. Een zuiverder tekst is echter wenschelijk. Handschr. komen voor in de bourgond. bibl. te Brussel, in de boekerijen van Wolfenbüttele en Utrecht, en waarschijnlijk elders.

Ook hier worden berigten van algemeenen aard vooropgezet, die den lezer eenigermate bekend maken met de geschiedenis der stad Utrecht, hare oudste bewoners enz. Daarna volgt eene reeks van beknopte biografien onzer kerkvoogden, van Willebrord tot aan de verkiezing van Hendrik van Beijeren¹.

Ongeveer twee honderd jaren na de voltooiing van Heda's bisschoppen-catalogoog verscheen die van Franciscus Hugo van Heussen, waardoor alles, wat van dien aard tot dusverre geschreven was, in de schaduw werd gesteld. De auteur, in 1654 te 's Gravenhage geboren, in België in de wetenschappen der roomsche geestelijkheid opgevoed, en later als een der hoofden van de zoogenoemde Jansenisten in ons vaderland algemeen bekend, wijdde, te Leiden woonachtig, de laatste jaren zijns levens vooral aan de beoefening van de geschiedenis zijner kerk op onzen bodem². Eene belangrijke vrucht dier studiën was zijn „Batavia sacra”³. Het werk, dat in 1714 in het licht verscheen, vangt aan met eene breede inleiding (prolegomena), waarin eenige mededeelingen aangaande de vroegste geschiedenissen van ons vaderland voorkomen, en eene fragmentarische beschrijving van den staat der hiërarchie in onze oude kerk. De eerste afdeeling, bij welke bearbeiding de schrijver een nuttig gebruik maakte van de werken van Bosschaerts⁴ en anderen, die verschillende bijdragen tot de kennis der apostelen en oudste kerkvoog-

1) Daar Heda zijn boek reeds in 1521 voltooid had, en de electie van Hendrik van Beijeren eerst in 1524 plaats had, moet men aannemen, dat hij later zijn werk heeft voortgezet, tenzij een ander dit heeft gedaan.

2) Een kort levensberigt van Van Heussen vindt men bij Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, II, p. 219 ss. Vgl. Neale, *A history of the so-called Jansenist church of Holland*, Oxf. 1858, p. 198 ss. en Gerth van Wijk, *Hist. eccl. Jansenisticae*, Traj. ad. Rhen. 1859, p. 51 s.

3) *Batavia sacra sive res gestae apostolic. virorum, qui fidei Bataviae intulerunt* cæt. Brux. 1714, één deel in fol. Des auteurs naam en ambtstitels worden slechts door initialen aangeduid.

4) Bosschaerts was regulier-kanonik te Tongerlo. Zijne met geleerdheid en scherpzinnigheid geschreven *Διαρρίβαι de primis vet. Frisiae apostolis* werden in 1650 te Mechelen gedrukt. Van veel minder beteekenis is Ver-nulei *De propagat. fidei christ. in Belgio liber*, Lov. 1639, waarin ook korte levensberigten van onze meeste apostelen voorkomen. Hetzelfde geldt van de beneden, bl. 95 n. 1., besproken werkjes van Miraeus en Galbama.

den van Nederland geleverd hadden, is aan het leven en de bedrijven onzer geloofspredikers gewijd, en aan die onzer bisschoppen, die tot het jaar 1559 den stoel van Utrecht innamen. De tweede afdeeling handelt over de oprigting der nieuwe bisdommen in ons vaderland onder Philips II, over de eerste aartsbisschoppen der kerkprovincie van Utrecht en over de dioecesen van Utrecht en Haarlem, die historiesch-statistiesch beschreven worden. Vijf jaren na de uitgave van zijn „Batavia sacra” verplichtte Van Heussen tijdgenoot en nageslacht nog meer aan zich, door een uitvoeriger werk, zijne „Geschiedenis der bisdommen van het vereenigd Nederland¹”, waarin de auteur zijne historiesch-statistische beschrijving der dioecesen van Utrecht en Haarlem op uitgebreider schaal herhaalde, en eene dergelijke van de bisdommen van Deventer², Leeuwarden, Groningen en Middelburg gaf. Van de beschrijving der dioecesen van Roermond en 's Hertogenbosch onthield hij zich, omdat het hem bekend was, dat anderen daaraan hunne krachten besteedden. Werkelijk verscheen in 1719 eene „Kerkgeschiedenis van het hertogdom Gelre” door Knippenberg³, en in 1721 eene „Geschiedenis van het bisdom van 's Hertogenbosch” door Foppens⁴, boeken die ons van tijd tot tijd nuttig zullen wezen, maar ons niet verhinderen kunnen ons leedwezen te betuigen, dat Van Heussen om hunnen wil zijne onderneming beperkt heeft. Naauwelijks waren de beide

1) *Historia episcopatum foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, twee deelen in fol. Er komen ook exemplaren met nieuwe titels van 1793 en 1755 voor.

2) De beschrijving van het bisdom van Deventer is grootendeels eene reproductie van Lindeborns *Historia sive notitia episcopatus Daventr.* Col. Agr. 1670, één deel in oct.

3) Knippenbergs *Hist. eccles. ducatus Geldriae*, Brux. 1719, één deel in kwarto, is voor een groot deel eene compilatie uit Pontanus en and. Het werk loopt tot 1700. Van het vervolg komen uiterst zelden exemplaren voor.

4) *Historia episcopatus Silvæduc.* Brux. 1721, één deel in kwarto. Het boek werd in het nederlandsch overgezet door „een liefhebber der oudheid” (volgens Goethals, a. w. II, p. 228, E. J. Van de Velde, gezegd Honselaer) en verscheen onder den titel *Oudhed. en gesticht. van 's Hertogenb.* te Leid. 1742, één deel in oct. De verdienstelijke *Nieuwe beschr. van het bisd. van 's Hertogenb.*, reeds vroeger (bl. XX) vermeld, bestaat uit vier oct. deelen in vijf banden.

werken van Van Heussen in het latijn aan de geleerde wereld bekend geworden, of zij werden door zijn geloofsgenoot Hugo van Rijn, een man van rijke kennis en kritischen zin, in het nederlandsch overgezet en met hoogst gewigtige bijvoegselen en aantekeningen van 1715 tot 1725 in het licht gezonden¹. De reusachtige arbeid van schrijver en vertaler beiden, ofschoon wegens aanleg en stijl veelzins gebrekkig te noemen, zal steeds met belangstelling gebruikt worden, daar hier een schat van historische documenten, biografiën, necrologiën, diplommen, uittreksels uit rekeningen en dergelijke stukken werd bijeengebragt, die gezamenlijk een kerkhistoriesch archief van groote uitgebreidheid uitmaken, waardoor de geschiedenis van zeer vele geestelijke personen, gemeenten, gestichten, kerkelijke zeden enz. van het tijdperk vóór de hervorming en ook daarna, kan toegelicht worden.

Hield Van Heussen, in spijt van het betere voorbeeld, dat Mudzaert² door zijne bewerking der kerkgeschiedenis van België gegeven had, zich in den aanvang der achttiende eeuw, blijkens zijn „Batavia sacra”, nog steeds aan den overgeleverden vorm der bisschoppen-catalogen, terwijl hij zelf echter door zijn historiesch-statistische beschrijving onzer bisdommen bewustheid toonde te hebben, dat de kennis onzer oude kerk, zou zij eenigermate vol-

1) *Batavia sacra of kerkel. hist. en oudh. van Bat.*; *Historie ofte beschr. van 't utrechtsche bisdom; Oudh. en gest. van Rhijnl., van Delft., van Zuid-holl., van Kennemerl., van Zeel., van Vriest., van Gron., van Devent.*, gezamenlijk achttien deelen in oct., te Antw. (Leiden) gedrukt. Een belangrijk bijvoegsel is [Drakenborchs] *Aenhangsel op de kerkel. oudh. van Nederl.* Utr. 1744. Van Rijns vertaling kwam in 1726 te Leid. ook in zes fol. deelen uit. De octavo-uitg. is te verkiezen, wanneer zij door vermeldde werken van Drakenborch en Foppens-Honselaer aangevuld is. Waar wij vervolgens *Bat. s. of Oudheden van Utr.* enz. aanhalen, denke de lezer aan van Rijns octavo-uitg., tenzij wij het anders aanduiden.

2) Mudzaert schreef eene *Generale kerkel. historie*, Antw. 1624, twee deelen in fol. Aan het slot van het tweede deel vindt men een uitvoerig opstel, get. *Oorsprongh, begin ende vervolgh van het ghelooft ende de kerkel. geschiedenissen in onse Nederlanden*. De schrijver, die een Tilburger was, nam ook de lotgevallen der kerk op onzen bodem op, zonder er nieuw licht over te doen opgaan. Hij volgde niet de methode der catalogen-beschrijvers, maar die der maagdenburgsche centuriatoren, zoodat zijn verhaal evenveel hoofdstukken bevat, als het eeuwen doorloopt. Hij eindigde met het jaar, waarin zijn boek verscheen.

ledig zijn, behoeften had, die door eene reeks van biografiën geenszins vervuld konden worden — reeds meer dan eene halve eeuw vóór hem had Jacobus Baselius, van 1646 tot 1661 hervormd predikant te Kerkwerve op het eiland Schouwen, iets gansch anders beproefd. Deze namelijk zond in 1656 zijn „Sulpitius Belgicus” in het licht, volgens de omschrijving van den auteur zelven, eene „Geschiedenis van de herstelde, verdorvene en hervormde godsdienst in Nederland van Christus’ geboorte tot het jaar 1500”¹⁾. Het beknopte werkje beantwoordt weinig aan zijn veelbelovenden titel. Het vangt aan met de mededeeling van eenige legendarische berigten, waarmede men oudtijds eene zeer vroege verbreiding van het evangelie-licht onder onze vaders meende te kunnen bewijzen, en geeft daarna eenig bescheid van de werkzaamheden onzer geloofspredikers en de stichting onzer kerk. Daarop volgt eene schets van het toenemend verval des christendoms bij onze voorgelachten, onder den invloed van Rome sedert de negende eeuw, en eindelijk een tafereel van de pogingen, tot opbeuring der kranke godsdienst aangewend, inzonderheid door de Waldenzen en andere zoogenaamd kettersche secten, en door enkele uitmuntende personen, Nicolaus de Lyra, Ruysbroeck, Geert Groote, Frederik van Heilo enz. Daar de auteur onder den naam van België, dien zijn latijn volgens toenmalig gebruik aan ons vaderland gaf, ook de zuidelijke Nederlanden begreep, en hij gedurig excursen op het gebied der algemeene kerkgeschiedenis maakte, heeft zijn verhaal een uitermate bont aanzien, en daar Boxhorns „Nederlandsche historie”²⁾ in zijn oog een meesterstuk was en

1) *Sulpitius belgicus sive hist. religionis instauratae, corruptae et reformatae in Belgio et a Belgis a nato Christo ad ann. 1500*, Lugd. Bat. 1656, één deeltje in kl. octavo. Het werd in het nederl. vertolkt en in 1739 te Amsterdam met eene voorrede van M. Leydekker in het licht gegeven.

2) Dit bekende werkje verscheen in 1644 en later bij herhaling, ook achter de vermelde vertaling van den *Sulpit. belg.* met de voorrede van Leydekker. De stof, die hier zonder oordeel zamengedragen is, behoort meerendeels tot de kerkgeschiedenis van België en ons vaderland tusschen de jaren 1000 en 1500. Men heeft het geheel met de grootste omzigtigheid te gebruiken.

diens onverzoenlijke geest tegen „de papisten” ook hem bezielde, laat het zich begrijpen, dat zijn werkje evenzeer een voorbeeld van wanordelijke als van partijdige historie beschrijving is. Toch heeft het zijne belangrijke zijde. Baselius had den „*Catalogus testium veritatis*” van Flacius Illyricus en de „*Lectiones memorabiles*” van Johannes Wolfius gelezen, en daaruit de toen nog zeldzame overtuiging opgedaan, dat de wortel der kerkhervorming van de zestiende eeuw op een bodem aan gindsche zijde van het jaar 1517 is te zoeken. Die overtuiging werd door hem in zijn „*Sulpitius Belgicus*”, gelijk later door Brandt in zijne „*Historie der reformatie*”¹, niet onduidelijk uitgesproken.

Hoezeer de bouwstoffen, door Beka en Heda en vooral door Van Heussen en Van Rijn verzameld, inderdaad menigvuldig waren en in den loop der achttiende eeuw door de bewerkers onzer plaatsbeschrijvingen gedurig vermeerderd werden, zoodat het allengs mogelijk werd onze oude kerkgeschiedenis met gelukkiger uitslag dan vroeger in behandeling te nemen, verliepen na de verschijning der werken van laatstgenoemde auteurs nog meer dan honderd jaren, voordat iemand onzer geleerden zich de zaak met ernst aantrok². Dit was te verwachten. Openbaarden onze theologanten, die onder den invloed der steeds voortdurende kerktwisten hunne krachten vooral aan de beoefening van schrift- en kerkleer en polemiëk wijdden, met uitzondering van Hornius, Venema en

---

1) De *Catalogus* van Flacius verscheen in 1556 en daarna meermalen, de *Lectiones* van Wolf in 1600. Beide werken verdienen de aandacht van den beoefenaar onzer oude kerkgeschiedenis, daar zij eene groote menigte van uittreksels en fragmenten van oude auteurs bevatten, die op onzen bodem of geschreven hebben of gelezen werden, en wier werken verloren zijn of zelden voorkomen.

2) Brandt geeft in zijne *Hist. der reform.*, boek I, een overzicht van de verschijnselen op onzen en belgischen bodem, die hij als reformatorische bewegingen vóór de hervorming beschouwde. Het loopt tot het einde der vijftiende eeuw.

3) Arn. Montanus, pred. te Schoonhoven, gaf in 1675 een boekje in kl. oct. uit, get. *Kerkelijke historie van Nederland*. Het handelt over de Vorstianen, Arminianen, Wederdoopers enz., maar bevat niets, waardoor het op zijn algemeen titel aanspraak mag maken.

enkele anderen, weinige of geene belangstelling voor de algemeene kerkhistorie — de speciële van ons vaderland, althans van ons vaderland voordat het door „het licht des vernieuwden evangelies” werd bestraald, scheen hun naanwelijks eenige aandacht waardig. En wie zal er zich over verwonderen? Onze middeneeuwsche kerkgeschiedenis was voor de bewustheid der toenmalige protestantsche wereld inderdaad weinig meer dan een gering deel van de algemeene geschiedenis der ontaarding van de christelijke godsdienst, tijdens „de heerschappij van den anti-christ”. De voornaamste vrucht, die hare kennis, naar men meende, leveren kon, was wel dáárin gelegen, dat zij den hervormden gelegenheid schonk, hun afkeer van „de paapsche stoutigheden” te regtvaardigen en zich van wapenen te voorzien, waarmede de nog overgebleven „erreuren” der roomschgezinden neêrgeslagen konden worden. Maar daartoe was het niet noodig, zich met een moeizaam onderzoek naar de lotgevallen der kerk en des christendoms in Nederland in te laten, vooral nadat Boxhorn en Basilius hier het hunne hadden gedaan: de algemeene kerkhistorie toch was er van protestantsche zijde sinds de dagen der maagdenburgsche centuriatoren geheel op aangelegd, om haren meest oppervlakkigen beoefenaar zelfs in de ruimste mate dergelijke diensten te bewijzen¹. Zoo bleef dan onze wetenschap in de periode harer geboorte, die der materialen-verzameling, zeer lang stilstaan, en eerst in onze dagen, nadat een meer wijsgeerige en christelijke zin de oogen geopend had tot eene redelijker beschouwing en waardering van het verwaarloosde tijdvak, kwam men tot ondernemingen, die haren toekomstigen bloei doen verwachten.

1) Aan groote en kleine werken, waarvan de schrijvers de algemeene kerkgeschiedenis der middeneeuwen vlijtig doorloopen hadden, hoofdzakelijk om er de schandalen van „Babels hoer” uit zamen te lezen, ontbrak het, gelijk men weet, onzen vaderen ganschelijk niet. Een der heftigste is het boekske van den reeds vermelden Arn. Montanus, dat in 1697 te Amsterdam ten tweede male in druk verscheen onder den titel: *Verraedersche moorden des passidoms tot voortsetting van een afgoodische godsdienst, gegrondvent op 't heidendom*. Zeer onstichtelijke plaatjes geven het tot stichting geschreven opstel een dubbelzinnig sieraad.

De heer Glasius, toen predikant der hervormde gemeente te Slijk-ewijk, zond van het jaar 1833 tot 1844 een werk in het licht, dat de eerste en tot heden éénige proeve eener tot op onze tijden doorlopende „Geschiedenis der christelijke kerk en godsdienst in de Nederlanden”¹ bevat. De schrijver wijdde zijne twee eerste deelen aan de lotgevallen der gemeente en des christendoms in onze gewesten tot aan het jaar 1521. Daar het meer in zijne bedoeling lag, onzen landgenooten ter stichting een algemeen overzicht van den inhoud onzer kerkgeschiedenis, dan een streng wetenschappelijken arbeid te leveren, schijnt de auteur, gelijk bij dergelijke ondernemingen te dikwerf plaats heeft, zich van de verpligting tot diepe en veelzijdige bronnen-studiën ontslagen geacht te hebben. Hij putte voornamelijk uit de meest bekende schrijvers, die hem voorgegaan waren, inzonderheid Beka en Heda, Van Heussen en Van Rijn, en vulde de daar gevondene stoffen aan met andere, die hij grootendeels aan latere auteurs ontleende. Dat het hem ten gevolge dier beperkte voorbereiding onmogelijk moest wezen aan zijne mededeelingen eene gewenschte volledigheid te geven, is duidelijk, en evenzeer dat zijn verhaal die aanschouwelijkheid van voorstelling en die frischheid van kleur moest missen, die de geschiedschrijver eerst dán aan zijn werk kan bijzetten, wanneer het verledene zooveel mogelijk door oorspronkelijke bescheiden voor zijn geest is vertegenwoordigd geworden. Hoezeer de schrijver, door een milden christelijken zin bezield, er blijkbaar op uit was, den plicht der historische onpartijdigheid te betrachten, huldigde ook hij nog de verouderde stelling, dat onze midden-eeuwsche kerkhistorie hoofdzakelijk als eene geschiedenis van „de steeds voortgaande verbastering des christendoms” in ons vaderland is te beschouwen. Toch heeft zijn werk der wetenschap eene goede dienst bewezen: het heeft hare behoeften niet vervuld, maar ze levendiger dan te voren doen gevoelen. Dat dit inderdaad het geval is geweest, schijnt men te mogen aannemen, als men opmerkt, dat

---

1) Het verscheen te Leiden en Amsterdam in zes deelen in octavo.

na het verschijnen der twee eerste deelen nauwelijks vier jaren verloopēn waren, of de daarin verwerkte stoffen werden op nieuw in behandeling genomen, en zulks, althans voor een deel, op aansporing eener corporatie van vaderlandsche geleerden.

In het jaar 1838 schreef de tweede klasse van het voormalig koninglijk nederlandsch instituut eene prijsvraag uit, die eene „Geschiedenis der invoering van het christendom in Nederland” verlangde. Van de ingekomene verhandelingen werden op den 16^{en} Nov. 1840 twee bekroond, en beiden verdienden die onderscheiding. De eene was van de hand van Dr. Diest Lorgion¹, toen predikant te Hallum, een beknopt, maar zaakrijk opstel, dat, hoewel slechts met den tweeden prijs vereerd, voor dat van zijn gelukkiger mededinger in nauwkeurigheid van bewerking en deugdelijkheid van vorm geenszins behoeft onder te doen; de andere was geschreven door den utrechtschen hoogleeraar Royaards². De algemeene belangstelling, die aan het laatst vermeld geschrift te beurt viel, was den auteur eene aanmoediging tot nieuwe studiën van dien aard. In 1849 zond hij het eerste deel zijner „Geschiedenis van het gevestigde christendom en de christelijke kerk in Nederland gedurende de middel-eeuwen” in het licht, waarvan het tweede deel in 1853 volgde. Een jaar daarna stierf de vruchtbare schrijver; zijn werk werd afgebroken, waar het bovenal belangrijk scheen te zullen worden. De beide verschenen deelen bevatten toch slechts de zoogenaamde uitwendige geschiedenis onzer middeneeuwsche kerk; de meer gewigtige, die men de

1, *Gesch. van de invoer. des christend. in Nederl.*, Leeuw. 1842. Een jaar later verscheen het stuk eerst in deel VIII der *Verhandel. der tweede kl. van het kon. ned. instituut*. Aan Diest Lorgion heeft men ook eene populaire *Gesch. der christ. kerk in Nederl.* te danken, die in twee stukken opgenomen werd in de *Kvangel. bibliotheek*, Arnh. 1859. Dit werkje wordt aangevuld door Montijns *Gesch. der hervorm. in de Nederlanden* (mede uitgeg. in de *Kvangel. bibl.* 1858 vv.), waarvan het eerste deeltje „de voorbereiding der hervorming” behandelt, en belangrijke verschijnselen van het gebied onzer middeneeuwsche kerk tot sprake brengt.

2) *Geschiedenis der invoering en vestig. van het christend. in Nederl.* Utr. 1841, en in deel VI der *Verhandel. van de tweede kl. van het kon. ned. instil.* De derde, verm. en verb. uitg. verscheen te Utr. 1843.

inwendige heet, is bijna geheel buiten behandeling gebleven. Maar ook de onvoltooide lettervrucht is in vereeniging met de bekroonde verhandeling een arbeid, waardoor de naam van dezen geleerde in dankbaar aandenken zal blijven. Ofschoon hij geenszins een meester der historische kunst mag genoemd worden, en zijne taal en stijl evenzeer gebrekkig zijn, als zijn verhaaltrant omalagtig en vermoeijend is, daar hij zijne mededeelingen gedurig overlaadt met wijsgeerige beschouwingen, die de feiten der geschiedenis voor des lezers voorstelling verduisteren en hem nauwelijks iets te denken overlaten — door Royaards heeft de wetenschap eene groote schrede voorwaarts gemaakt. Hij heeft de reeds voorhanden stoffen wel niet belangrijk vermeerderd door ongedrukte bronnen te gebruiken, maar ze gezuiverd door de uitgegevene grootendeels op nieuw aan te wenden en het daar gevondene met aandacht te beoordeelen. Hij heeft die stoffen — en dit is in ons oog wel zijne grootste verdienste — uit de chaotische verwarring, waarin zij nederlagen, met verstandig beleid opgezameld en volgens een wel doordacht plan ingedeeld, zoodat het organisme onzer oude kerkgeschiedenis, voor zoo verre zij door hem bewerkt werd, in zekere mate aan den dag gebragt is. Zoo arbeidende heeft hij niet alleen veel van hetgeen vroeger duister was of kwalijk begrepen werd, in het regte licht gesteld, maar volgens zijn vurigen wensch „voor anderen ook den weg gebaad tot eene grondige beoefening van het vak”¹.

Wanneer men na ons overzicht van de bewerking, die onze oude kerkhistorie tot heden ondergaan heeft, de vraag oppert, of hare idée, gelijk wij die aan het hoofd dezer inleiding omschreven, reeds verwezenlijkt werd, dan moeten wij een ontkennend antwoord geven. Een wetenschappelijk verhaal, dat het uit- en inwendig bestaan der christelijke gemeente in ons vaderland gedurende de middeneeuwen met betrekkelijke volledigheid voor onzen geest plaatst, ontbreekt nog. Stoffen daartoe werden in menigte verzameld en reeds eenigermate door de kritiek

---

1) Vgl. Kiat, *Nieuw Archief*, II, bl. 439.

gereinigd, maar zij behoeven nog steeds zuivering en kunnen uit gebruikte en nog ongebruikte bronnen grootelijks vermeerderd worden. Men ving aan, ze in organischen samenhang te stellen, zoodat enkele zijden van het wezen onzer oude kerk, hare uitwendige lotgevallen, hare hiërarchische gestalte, haar kapittel-wezen, monnikendom enz. met meer of minder duidelijkheid kunnen begrepen worden, maar de meer gewigtige zijden van haar bestaan, hare leer en eeredienst, hare kerkelijke zeden, haar zedelijk-godsdienstig leven, in één woord alles wat den denkenden vriend der kerkgeschiedenis in onze dagen te regt de warmste belangstelling inboezemt, liggen nog in het duister. Zoo is het dan niet twijfelachtig, wat de beoefenaar onzer wetenschap voorhands het eerst en het meest te doen heeft. De verzameling der bouwstoffen moet met ijver voortgezet worden, opdat het mogelijk zij bij hare behandeling tot de gewenschte volledigheid te komen; daartoe zal hij de bekende bronnen herlezen en nog ongebruikte openen. De verkregene bouwstoffen moeten, zooveel noodig is, gezuiverd worden; daarbij zal hij de regelen der oordeelkunde aanwenden, volgens hare in onze dagen erkende eischen. Die bouwstoffen moeten eindelijk geschift en behoorlijk ingedeeld worden; daarin zal hij zich laten leiden door wijsgeerig inzicht in het natuurlijk verband der historische verschijnselen, die hij te beschrijven heeft.

De bronnen, die den bewerker der kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming ten dienste staan, zijn menigvuldig en meersoortig. Men kan ze, gelijk die der algemeene kerkhistorie, onderscheiden in drie klassen: berigten en getuigenissen van bijzondere personen, openbare oorkonden en bescheiden, en niet-geschrevene gedenkstukken. Tot de bronnen der eerste klasse behooren alle annalen en kronijken, die, óf ten onzent óf in België, Duitschland en elders ontstaan, uitsluitend of gedeeltelijk aan onze kerkzaken gewijd zijn¹; de biografiën onzer

1) De annalen en kronijken, die op nederl. en belg. bodem geschreven werden, hare auteurs, uitgaven enz. zijn behandeld door De Wind, a. w., en Visscher, *Beknopte gesch. der nederl. letterk.*, Utr. 1851, D. I. De

geloofspredikers en heiligen, en die van andere merkwaardige christenen onder onze vadersen¹; alle middeneeuwsche geschriften van landgenooten en vreemden, prozaschrijvers en dichters, godgeleerde en andere auteurs, in wier werken aangetroffen wordt wat over den uitwendigen staat onzer kerk en het inwendig leven harer leden licht verspreidt. De bronnen van de tweede klasse zijn de akten en besluiten der kerkvergaderingen, inzonderheid die der provinciaal-synoden van Keulen, waarin de bisschoppen van Utrecht zitting hadden, der dioecesaan-synoden van Utrecht en van andere bisdommen, vooral Luik en Munster, waaronder voornamelijk deelen onzer vaderlandsche kerk ressorteerden²; liturgische boeken, ordinariën, brevieren, missalen enz., die bij de eeredienst in onze kerken en kloosters gebruikt werden³; kloosterregelen, die, ofschoon van vreemden oorsprong, hier te lande gevolgd werden, en inzonderheid de statuten en bepalingen van verschillende orden en monastieke vergaderingen, die ten behoeve van landgenooten en vreemden ten onzent werden ontwor-

---

duitsche worden gekend uit Wattenbachs *Deutschlands geschichtsg.*, Berl. 1858, en andere werken, vooral ook uit de præfatiën in de *Monumenta Germaniae* van Pertz, Hannov. 1826 vv. achttien deelen in fol. De meestal kolossale verzamelingen, waarin zij voorkomen, de vermelde *Monum. Germ.* en andere, zijn opgegeven in Potthasts *Wegweiser*, s. 5 ff.

1) Zij werden verzameld door Surius (*Vita sanctorum*; de tweede uitg., Col. Agr. 1617 vv., twaalf stukken, zes deelen in fol., is de door ons aangeh.), de Bollandisten (*Acta sanctor.* Antv. 1653 vv. zeven en vijftig deelen in fol. Volledige inhoudsopg. bij Potthast. Een nieuwe druk is begonnen), Mabillon (*Acta sanctor. ordin. s. Bened.* negen deelen in fol.; de venet. ed. van 1733 vv. is de door ons gebruikte), Ghesquierus (*Acta sanctor. Belgii selecta*, Brux. 1783 vv., zes deelen in 4°). De biograf. arbeid van Thomas a Kemp en vele zijner tijdgenooten, die van Molanus, Rosweyde en ander., gedeeltelijk nog onuitgeg., ontmoeten wij later.

2) Zij werden gezamenlijk opgenomen in de *Concilia Germaniae* van Hartzheim, Col. Agr. 1759 vv., elf deelen in fol. De utr. synodaal-besluiten vindt men ook in *Batav. s.* Zij werden in HS. en oude drukken bewaard, die wij later vermelden. Aangaande verschillende kerkvergaderingen, die voor onze kerk gewichtig waren, vindt men berigten bij Hefele, *Conciliengeschichte*, Freib. 1855 vv., tot hed. vijf deelen in oct.

3) Sommige onzer liturg. boeken zijn in oude drukwerken verschenen, die wij later vermelden. De meesten herusten in HSS., die in grooten getale in de universiteitsbibl. te Utrecht, de koninkl. bibl. te 's Hage, en in vele andere openbare en bijzondere verzamelingen voorkomen.

pen¹; wetten van vorsten en landschappen, stadsboeken en keuren, voor zoo verre hun inhoud onze kerk en kerkelijken betreft of den zedelijken en godsdienstigen toestand des volks kenschetst²; diplomaten, notariële akten van verschillende aard, gift- en stichtingsbrieven, testamenten enz., en daarenboven alle authentieke stukken van regenten, prelaten en geestelijke corporatiën, correspondentiën, memorialen, rekenboeken, necrologiën enz., waaruit personen en feiten, zeden en gebruiken uit de sfeer des kerkelijken en religieusen levens meer of minder gekend kunnen worden³. De bronnen der derde klasse eindelijk zijn onze kerkgebouwen, graven, opschriften, beeld- en andere kunstwerken, die tot godsdienstige oogmerken dienden; bisschoppelijke en andere munten en zegels en dergelijke monumenten, die men „de stomme getuigen der kerkgeschiedenis” heeft genoemd, ofschoon zij vaak meer dan gansche boekwerken den geest en het leven der voorgelachten openbaren⁴.

1) Kloosterregelen zijn in menigte bijeengebr. door Holstein, *Cod. regular. mon.* Rom. 1661, vier stukken, één deel in 4°. De uitg. van Brockie, 120 deelen in fol., konden wij tot heden niet magtig worden. Statuten enz. van orden en vergaderingen, b. v. de tertiarissen van St. Franciscus, het Windesheimsche kapittel enz. zijn óf in oude drukken óf in HSS. bewaard.

2) Van de *capitularia* en *constitutiones* der frankische en duitse koningen en keizers vindt men de beste uitg. in de *Monum. Germ.* III, IV. De *Lex Frisionum* vermelden wij beneden, bl. 496. De friesche landregten enz. zijn uitgeg. door Wiarda (*Aega-buch*, Berl. 1805, één deel in 4°), Von Richtigshofen (*Friesische rechtsquell.* Berl. 1840, één deel in 4°), Wierdsma en Brandsma (*Oude fr. wett.* Leeuw. 1782, twee st. in 4°), De Haan Hetsuma (*Oude fr. wett.* Leeuw. 1846 v., twee deelen in oct.) en and. Stadsboeken en keuren komen in later te vermelden boekwerken voor.

3) Men denke hier aan onze charter- en plakkaatboeken en dergel. werken van Van Mieris, Thoe Schwartzenberg, Bondam, Driessen, Nijhoff enz. Het grootste deel onzer diplomaten en and. authent. stukken ligt natuurlijk nog in onze archieven. Die der kapittelen van Utr., nu met het provinc. archief aldaar vereenigd, verdienen vooral belangstelling. Veel, en toch betrekkelijk weinig, van het daar voorkomende werd uitgeg. door Matthaus, in zijne werken *De nobilitate*, *De jure glad.*, *Fundat. eccles.* enz. In welgeordende archieven, dat van het rijk te 's Hage, het prov. te Utrecht, Arnhem en elders, vindt men geschreven registers. Gedrukte inventarissen beginnen zich allengs te vermenigvuldigen. Zie het *Oversigt* van Nijhoff, in diens *Bijdragen*, N. reeks, III, boekbesch. bl. 74 vv.

4) De grondtrekken eener geschiedenis van den kerkebouw in ons land vindt men in eenige opstellen van Eyck van Zuilichem, die wij later aanhalen.

Bij de verzameling en bewerking der stoffen, die den beoefenaar onzer oude kerkgeschiedenis uit vermelde bronnen toevloeijen, behoeft hij tot regt verstand van het wezen en den samenhang der historische verschijnselen, die hij ontmoet, de ondersteuning van vele hulpwetenschappen en hulpmiddelen, en ook deze ontbreken niet. Zij zijn zoowel materiële als formele. Van de materiële zijn, behalve de algemeene geschiedenis van Europa en inzonderheid die der europesche beschaving¹, als voornaamste te onderscheiden: de algemeene geschiedenis van Nederland², benevens onze oude geografie³ en cultuur-geschiedenis⁴, en de met zooveel vlijt beoefende historische land- en plaatsbeschrijving⁵; de algemeene kerkgeschiedenis en

Specifieke berigten aangaande zeer vele oude kerken, grafmonumenten, kerkeel. beelden, sieraden enz. liggen verstrooid in boeken van verschillenden aard, monografiën, plaatsbeschrijvingen, mengelwerken enz., die later onder onze aandacht komen. Zie voorschands *Repertorium der verhandel. en bijdr. betreffende de gesch. des vaderl. tot op 1860 verschenen*, door Fruin en and., Leid. 1863, bl. 196 vv. 204 vv. Opschriften op klokken, zerken en andere voorwerpen worden mede hier en daar opgegeven, maar eene uitgebreide verzameling ontbreekt ons nog tot schade van de wetenschap. De munten der bisschoppen van Utr. zijn behandeld door Van Mieris (*Beschrijv. der bisschoppel. munten*, Leid. 1726) en van der Chys (*De munten der bisschoppen van de heerlijkh. en de stad Utr.* Haarl. 1859). Grootere en kleinere verzamelingen van oude zegels ontmoet men in 's rijks archief te 's Hage, in de boekerij der Maatsch. van letterk. te Leiden en eld. Van Mieris gaf afbeeldingen en beschrijvingen van de bisschoppel. zegelen in zijn aangeh. werk. Het is zeer te wenschen, dat onze tegenwoordige beoefenaars der sphragistiek, die voor onze diplomatiek, kunstgeschiedenis enz. van zoo veel gewigt is, ons spoedig in staat zullen stellen, de resultaten hunner studiën ook ten voordeele onzer kerkhistorie aan te wenden.

1) Van Hengel en Diest Lorgion, *Gesch. der zedel. en godsd. beschav. van Europa*, Haarl. 1862 vv., vier deelen in imper. oct., nog niet voltooid.

2) Arend, *Algem. gesch. des vaderlands*, Amst. 1841 vv., tot heden drie deelen in tien stukk. in imper. oct. Voor de geschiedenis van aanzienlijke gedeelten van ons vaderl. dienen de later aan te halen werken van Schotanus, Pontanus, Nijhoff, Eekhoff en vele and.

3) Van den Bergh, *Handb. der middel-nederl. geogr.* Leid. 1852.

4) Acker Stratingh, *Aloude staat en gesch. des vaderl.* Gron. 1846 vv., twee deelen, drie stukk. in oct.; vgl. beneden, bl. 12 n. 1. Tal van bijdragen tot de geschied. onzer beschaving worden genoemd in het boven vermelde *Repertorium*.

5) Eene breede opgave der daartoe behoorende werken vindt men in de *Bibliographie der plaatsbeschr. van het koningr. der Nederl.* van Bodel Nvenhuis, Amst. 1862.

de speciële van het oude Engeland¹, Ierland², Duitschland³ en België⁴, met wier kerken de onze in verschillende tijden door verschillende banden verbonden was; de algemeene en speciële geschiedenis der monnikenorden⁵; het kerkregt⁶, de kerkelijke archæologie⁷ en de geschiedenis der leer⁸ en der literatuur, vooral die der kerkelijke schrijvers onder onze landgenooten⁹. De

1) Lingard, *The antiquities of the Anglosaxon church*, sec. ed. Newcastle 1810, ins. deutsche uebersetzt von P. H., herausgeg. von Ritter, Bresl. 1847; Soames, *The anglosaxon church*, fourth ed. Lond. 1856. Beide werken, het eerste van roomsch, het laatste van protest. standpunt geschreven, vullen elkander aan. Het beneden, bl. 66 n. 1, aangeh. werk van Sharon Turner kan goede diensten doen.

2) Lanigan, *An eccles. history of Ireland*, Dubl. 1822, vier deelen in oct. Ook Moores beneden, bl. 67 n. 1, aangeh. werk kan met vrucht gebruikt worden.

3) Eene voltooide kerkgeschied. van Duitschland ontbreekt nog. Rettbergs voortreffelijk werk, *K. G. Deutschlands*, Götting. 1846, twee deelen in oct. eindigt met den dood van Karel den gr. Van *Die K. G. der german. völker* van Krafft, Berl. 1854, verscheen nog slechts één halve band. De schriften, die ons eenigermate met de geschiedenis der bisdommen Keulen en Munster bekend maken, ontmoeten wij later.

4) Behalve aan de reeds vermelde werken van Gazet en Mudzaert en dergelijke, die slechts kleine diensten kunnen bewijzen, denke men vooral aan Fisen, *Hist. ecclesie Leodiens.* Leod. 1696, twee stukk., één deel in fol.; Le Glay, *Cameracum christ.* Lille 1849, één deel in imper. oct.; De Ram, *Synopsis actor. eccles. Antwerp.* Brux. 1856, één deel in oct. en soortgel. boeken, waarin enkele belg. dioecesen zijn behandeld.

5) Algem. geschiedenissen der monnikenord. zijn die van Helyot, *Hist. des ordres monast. et mil.*, Par. 1721 vv., acht deelen in 4°; Biedenfeld, *Urspr. sämtlicher mönchsord.* Weim. 1837, drie deelen in oct., en and. De werken van Miræus, de Jonghe, Raissius enz., die de geschiedenis van verschillende orden op nederlandschen en belgischen bodem behandeld hebben, komen ons later voor.

6) Van Espen, *Jus eccles. universonum*, Lov. 1778, vier deelen in fol.; Walter, *Lehrb. des kirchenr.* elfte ausg. Bonn 1854.

7) Zie de literatuuropgave in mijne *Gesch. van het kerkel. lenen*, tweede uitg. I, bl. 3 vv. Het werk van Binterim, *Denkwürdigk. der christkath. kirche*, zeven deelen in zeventien st., verdient vooral in aanmerking te komen, daar het meer dan eenig ander bij de bearbeiding der middeneeuwsche kerkgesch. nuttig kan wezen.

8) Men denke aan de *Dogmengeschiedte* van Hagenbach, Baur enz. Ypeys *Gesch. der system. godgeloerdk.* Haarl. 1793 vv., drie deelen in oct., is verouderd.

9) Zie beneden, bl. 366 n. 1.

formele hulpwetenschappen zijn vooral: taalkunde ¹, chronologie ² en diplomatiek ³.

Daar onze middeneeuwsche kerkgeschiedenis eene tijdruimte van negenhonderd jaren doorloopt, waarin de gemeente uit- en inwendig in verschillende toestanden verkeerde, en daar bovendien de historische stoffen, welke zich bij het onderzoek aangaande die toestanden voor onzen geest plaatsen, menigvuldig en, hoe naauw zamenhangende ook, toch van zeer uiteenlopenden aard zijn, zoo heeft men bij hare wetenschappelijke bearbeiding eene tweevoudige verdeeling van haren inhoud aan te nemen, eene chronologische en eene zaak-verdeeling, die beiden behooren overeen te stemmen met het wezen van dien inhoud zelf en gezamenlijk de verstaanbaarheid des verhaals moeten bevorderen. Bij de chronologische verdeeling onderscheiden wij twee tijdvakken of perioden: het eerste, dat der opkomst en vestiging van de nederlandsche kerk, van de eerste helft der zevende tot den aanvang der elfde eeuw; het tweede, dat der ontwikkeling van de nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karak-

1) Du Canges *Glossarium* (de beste uitgave is die van Henschel, Par. 1840 vv., zeven deelen in 4°.) is een onmisbaar hulpmiddel bij het lezen der latijnsche bronnen. Kiliaans *Etymologicum* (de beste uitg. werd door van Hasselt bezorgd, Lugd. Bat. 1777, twee deelen in 4°.), bij de lectuur van schriften in onze oude moedertaal dikwerf nuttig, doet met verlangen naar een beter werk van dien aard uitzien.

2) De beste werken over de algem. chronologie vindt men opgegeev. bij Gieseler, *Lehrb. der K. G.*, I, 1, s. 12 der uitg. v. 1844. Bijdragen voor de speciële van onze middeneeuwsche kerk treft men aan in de *Series episcop. Ultrajectens.* van De Castillion (*Sacra Belgii chronolog.* Brux. 1719, p. 456 ss.), en in de lijst der bissch. van Utrecht, in *L'art de vérifier les dates*, Par. 1818, XV, p. 40 ss. Beide opstellen moeten met omzigtigheid gebruikt worden.

3) Behalve aan de door Gieseler (a. a. o. s. 13) aangeh. werken denke men aan Baringius, *Clavis diplomatica*, Han. 1754; Kluit, *Princeps linearum collegii diplomatico-historico-pol.* Lugd. Bat. 1780; Natal. de Wailly, *Éléments de paléographie*, Par. 1838, twee deelen in fol. De *Dictionnaire des abréviations latines*, Evreux 1846, van Chassant, en de vele facsimilés in de *Monumenta Germ.* van Pertz zijn nuttig bij de oefening in het lezen van middeneeuwsche lat. HSS. Onze J. Koning schreef eene *Algem. ophelderende verklaring van het oud letterschrift* in nederl. HSS. Zij werd uitg. door de Maatsch. tot nut v. 't A. in 1818. Grootte diensten bewijst zij niet.

ter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw. Bij de zaakverdeeling, die ten gevolge der verscheidenheid, welke zich in de verschijnselen van beide tijdvakken laat opmerken, voor iedere periode eene eigenaardige moet zijn, hebben wij naar eene natuurlijke groepering der stoffen te streven, waardoor het gelijksoortige wordt bijeenvergaderd en het ongelijksoortige in zulk eene orde geplaatst, als waardoor de aandacht van de beschouwing van het uitwendig bestaan der kerk allengs tot de kennis van haar inwendig leven wordt geleid.

De mate der vruchtbaarheid, welke de kerkgeschiedenis onzer middeneeuwsche voorgelachten voor de wetenschap en het leven heeft, is afhankelijk van de mindere of meerdere volkomenheid harer bewerking. Schenkt haar bearbeider ons slechts eene bonte verzameling van berigten aangaande gewigtige kerkelijke gebeurtenissen, personen, gestichten enz., terwijl het zijn verhaal aan eenheid, aan wijsgeerigen zin en godsdienstigen ernst ontbreekt, ook dan kan zijne gave, zoo zij haar ontstaan aan reine bronnen en trouwhartig bronnengebruik te danken heeft, eene nuttige zijn. Van Heussens historiesch-statistische beschrijving onzer oude kerk is weinig meer dan een conglomeraat van kerkelijke gedenkwaardigheden, en toch is het werk in eere bij iederen geleerde, die het leerde kennen, omdat het hem kondschap doet aangaande ontelbare voorwerpen, die den vriend des vaderlands en des christendoms belangstelling inboezemen. Maar de bewerker onzer oude kerkhistorie, die zijner roeping bewust is, staat naar iets hoogers dan zulk een conglomeraat. Hij zoekt in de veelheid der verschijnselen, welke zich voor zijn navorschenden blik plaatsen, de eenheid, en in de deelen den samenhang van oorzaken en gevolgen te vinden, opdat het hem gelukken moge het levend organisme onzer oude gemeente in hare verschillende toestanden te verstaan en voor anderen verstaanbaar te maken. Zijn pragmatisme leidt hem tot ernstig nadenken, waardoor hij zich tot zijn verhaal voorbereidt, hoezeer hij vrij is van het nog niet geheel overwonnen vooroordeel, dat

een geschiedwerk, dat niet doormengd is met tal van wijsgeerige bespiegelingen en opmerkingen, geen pragmatisch karakter kan bezitten. Hij denkt, voordat hij verhaalt, en verhaalt zóó, dat zij die hem hooren of lezen den inhoud der historie in het ware licht aan zich voorgesteld zien, opdat zij daardoor indrukken ontvangen, die hen zelve tot vruchtbaar nadenken opwekken. Paart de geschiedschrijver met dezen wijsgeéringen zin grondige en rijke kennis zijner stoffen, die hem in staat stelt tot veelzijdigheid in zijne mededeeling, — beoefent hij den plicht der onpartijdigheid, die, geenszins hetzelfde als beginselloosheid, hem terughoudt van egoïstische opvattingen en bekwaam maakt om ook in verschijnselen, die hij zelf niet onverdeeld lief kan hebben, de daarin aanwezige beginselen van waarheid te erkennen, — is hij eindelijk vervuld met een warm christelijk gemoed, dat alleen hem het vermogen kan verleenen om de werkingen des heiligen geestes van God en van Christus, die zich ook aan onze middeneeuwsche gemeente geopenbaard heeft, in hare beteekenis en waarde regt te verstaan, — dan mag hij van zijn arbeid èn voor de wetenschap èn voor het leven van hem zelve en van anderen vruchten verwachten, die geen verlichte van hoofd en geen vrome van hart versmaden zal.

De diensten, welke onze oude kerkhistorie den boefenaars der wetenschappen bewijzen kan, zijn vele en belangrijk, meer dan wij hier behoeven aan te wijzen. In het algemeen merken wij op, dat zij vooral vruchtbaar is voor vele van die vakken, die wij reeds als hare hulpwetenschappen onderscheidden: de algemeene geschiedenis van Europa en de europesche beschaving, de algemeene geschiedenis van ons vaderland met al hare onderdeelen, de geschiedenis van onze staatkundige toestanden, onze wetgeving en regtsbedeeling, onze letteren, kunsten enz. Maar meer bijzonder is zij eene dienende zuster voor de algemeene kerkgeschiedenis van ons werelddeel, waarvan zij een integrerend deel uitmaakt, dat niet zonder schade veronachtzaamd kan worden, en vooral voor onze speciële, die zich met de behandeling van de kerkhervorming der

zestiende eeuw en de lotgevallen der latere christenheid in ons vaderland bezig houdt. Mogt iemand der meening toegedaan zijn, dat de middeneeuwse kerk van Nederland slechts de kerk van Rome is geweest en niet evenzeer de onze, zoodat zij daarom voor den protestant naauwelijks enige wetenschappelijke belangrijkheid kan bezitten, hij zou grovelijk dwalen. De structuur onzer oude gemeente was volgens aanleg en beginselen zeker eene roomsche; maar het gebouw stond op nederlandschen bodem, en zij, die er den naam des Allerhoogsten in aanriepen, waren Nederlanders, de vaders en moeders, wier nakroost wij zijn. Zoo de fakkel onzer oude kerkhistorie geene heldere stralen van zich laat uitgaan, zullen onze gangen door de nieuwe in het duister zijn. Het is volstrekt onmogelijk, het wezen onzer reformatie, ook zelfs in de geringste mate, te beseffen, tenzij wij kennis dragen van de kerkelijke toestanden, die aan die hoogere ontwikkeling van ons godsdienstig bestaan zijn voorafgegaan; en daarboven, waar die kennis ons ontbreekt, zullen wij onbekwaam zijn tot het regte verstand en de juiste beoordeeling van ontelbare verschijnselen, die binnen de sfeer van onze gedachten, ons leven, onze zeden en instellingen in gemeente en maatschappij tot op dezen dag bewaard werden.

Men heeft de algemeene kerkgeschiedenis „een sprekend bewijs van de goddelijke kracht des christendoms” genoemd, „eene rijke leerschool der christelijke ervaring, eene door vele eeuwen heenklinkende stem tot stichting en leering.” Wij aarzelen niet, die lofspraak met nadruk op onze oude kerkhistorie toe te passen. Ook zij getuigt van het herscheppend vermogen van de godsdienst des evangelies en van het moederlijk karakter der kerk, waardoor ruwe volken uit den staat des verwilderenden heidendoms tot een nieuw leven worden opgevoed en met beginselen beziel, die hunne sluimerende krachten wekken en sterken en aan hun bestaan eene hoogere rigting geven. Ook zij heft eene stemme tot stichting en leering op voor iederen christen, die haar vernemen wil, en niet het minst voor ons, leden der protestantsche kerkgenootschappen. Doet zij ons den zegen der groote kerkhervorming, waardoor

wij van een lager standpunt, dat der joodsch-christelijke wet, tot een verhevener, dat der evangelische vrijheid, werden geroepen, zoodat een groot deel onzer natie in een nieuw stadium van geestelijk leven werd geleid, waaruit een nog hooger zich van de toekomst laat verwachten, — doet zij ons dien zegen met klare bewustheid waarderen, zij voert ons daarenboven tot eene andere overtuiging, die voor ons geloof, onze hoop en onze liefde in de hoogste mate weldadig is. Zij leert ons, dat onze roomsche voorgelachten, niettegenstaande hun lager standpunt, geene slagtoffers zijn geweest van een al meer en meer ontaardend christendom, uit welks verderf alleen eene wonderdaad Gods de kinderen der zestiende eeuw verlossen kon, maar integendeel voorwerpen van Gods genade, gelijk wij zelve zijn, aan wie zich zijne wijsheid en barmhartigheid heeft verheerlijkt, en die hij onder de tucht eener kerk, welke bij al hare onvolmaaktheid veelzins aan hunne behoeften beantwoordde, gevormd heeft, totdat zij tot een staat van ontwikkeling kwamen, waaruit op de meest natuurlijke, d. i. de meest goddelijke wijze, straks eene hoogere moest voortspruiten. Ook onze midden-eeuwsche kerkgeschiedenis, evenzeer als die van elk ander christenland, levert het bewijs, dat het door Christus gestichte godsrijk eene eeuwige en onbegrensde kracht bezit, die zich doet gelden aan alle tijden en geslachten, die ook maar het geringste deel van den inhoud des goddelijken woords ontvingen, dat de Zoon in 's Vaders naam aan de menschheid gegeven heeft. Daarom voert ook zij ons tot de aanschouwing van vele edele gestalten, menschen, die ook in de zoogenaamde duistere eeuwen licht opvingen van „het Licht der wereld”, om het tot op dezen dag over te dragen aan allen, die de vruchten van hun leven leeren kennen. Daarom eindelijk laat zij ons uit vele levensvormen onzer voorgelachten den ademtogt des heiligen geestes van God vernemen, wiens stille, maar tevens krachtige werkingen ons niet openbaar kunnen worden, of zij stemmen ons tot dankbare aanbidding en tot eerbiedige gehoorzaamheid aan zijne leiding.

EERSTE TIJDVAK.

OPKOMST EN VESTIGING DER NEDERLANDSCHE KERK,
VAN DE EERSTE HELFT DER ZEVENDE TOT DEN
AANVANG DER ELFDE EEUW.

HOOFDSTUK I.

Onze vadersen vóór en tijdens hunne bekeering tot
het christendom.

---

§ 1.

De oudste bewoners en de germaansche stammen op
nederlandschen bodem.

In overoude tijden, ver buiten het bereik onzer chronologie, woonde in de hooglanden van Midden-azië een groot volk, dat men het indo-germaansche of indo-europesche noemt. Het bestond uit menschen met blanke huid, die, vol van nog half sluimerende krachten, bewust van hetgeen zij tegenover minder bevoorregte rassen reeds waren, en als in het voorgevoel van wat zij later worden zouden, zich zelve Ariërs, d. i. deugdelijken, voortreffelijken noemden. Stamvaders van de sanskriet sprekende Indiërs, de Meden en Perzen, de Grieken, Italianen, Kelten, Slaven en onze eigene voorouders, de Germanen, boezemen zij ons eene belangstelling in, wier vele vragen meerendeels wel voor altijd onbeantwoord zullen blijven. Regtstreeksche berigten of overleveringen aangaande hunne geschiedenis en toestand in het oostersche vaderland zijn niet tot ons gekomen; wat men van hen weet of vermoedt, is hoofdzakelijk karig gewonnen vrucht

van de vergelijkende taalstudie. Door het licht dezer wetenschap geleid, schijnt men te mogen vaststellen, dat zij een bodem bewoonden, doorsneden met ruischende bergstroomden, bezet met wouden, waarvan de koninklijke eik het sieraad was, afgewisseld met grazige weiden en gronden, die de ploeg hier en daar in zaailanden had herschapen. Hun volksleven was in het algemeen een patriarchaal herdersleven, maar den staat der nomaden reeds te boven gekomen, ontwikkelde het zich, onder beoefening der eerste beginselen van den landbouw, tot het bestaan eener wordende maatschappij. De huisvader — patar, d. i. de hoeder, die het vee op de weiden beschermt — verzorgde zijne runderen, schapen en geiten. De dochter — duhitar, d. i. de melkster — zamelde het zuivel tot voeding des gezins. In de dorpen en woningen weefde de huismoeder het kleed voor echtgenoot en kroost en bereidde de mede voor den feestdag. Het familie-leven ging allen ter harte, maar de liefde voor den stam, waartoe men behoorde, was niet minder krachtig. In tijd van nood toog men met blijden moed ten strijde, geleid door een heirvoerder, die in dagen van vrede ook als regter optrad. Veroverde kudden en weiden waren de gewenschte buit. In het gemoed en leven des volks was eene volheid van godsdienstigen zin en zeden, die zich vatbaar zou bewijzen voor eene veelzijdige ontwikkeling, zoodra Grieken, Italianen, Germanen en andere stamgenooten, van het groote vaderland uitgegaan, in nieuwe woonsteden in Europa een meer of minder zelfstandig bestaan en eene eigene geschiedenis hadden verworven ¹.

De tijden, waarin de groote indo-germaansche menschenmassa zich gedeeltelijk begon te ontbinden en vele stammen het aangezicht naar de landen der ondergaande zon rigt-

---

1) Zie W. Mannhardt, *Die Götterwelt der deutschen und nordischen völker*, Berl. 1860, I, s. 47 f. en F. Justi, *Ueber die urzeit der Indo-germanen*, in von Raumer's *Histor. Taschenbuch*, 1862, s. 303 f.; vgl. Weber, *Weltgesch.* Leipz. 1857, I, s. 200 f. en D. Lubach, *De bewoners van Nederland. Grondtrekken eener vaderl. ethnologie*, Haarl. 1863, bl. 106 v.

ten, om den weg der avontuurlijkste volksverhuizing te betreden, kunnen niet meer bepaald worden. De Kelten, meent men, waren de eersten, die westwaarts togen en in Midden-europa zich tijdelijk vestigden. Hen volgden de Italianen, Grieken en Germanen. De laatsten hielden het spoor der Kelten, drongen hen voorwaarts naar Gallië, Brittanje en zuidelijk Duitschland, namen de landen der verdrevenen in en scheidten zich straks in tweeën, om naar het noorden en zuiden heen hunne eigene wegen te bewandelen. Vijftig jaren vóór Christus' geboorte ontmoet men germaansche volkstammen aan de oevers van den Rijn ¹.

Nog voordat onze germaansche vaders den nederlandschen bodem betraden, heeft deze zijne bewoners gehad ². Wie zich onze oorspronkelijke wildernissen het eerst tot eene woonstede verkoren, van waar zij kwamen en werwaarts zij weder heentogen — ziedaar vragen, waarop tot heden niet dan onzekere en zeer verschillende antwoorden zijn ingekomen ³. Moede van een grootendeels vruchteloos onderzoek, heeft men het pleit voorhands opgegeven. Voorzigtige wetenschap spreekt het liefst van een groot vóór-historiesch volk, dat nog vóór de verschijning van Kelten en Germanen in ons werelddeel vele

1) Vgl. Rettberg, *Kirchengeschichte Deutschlands*, I, s. 10 f.

2) Zie G. Acker Stratingh, *Aloude staat des vaderl.* II, 1, bl. 1 v. en vooral L. J. F. Janssen, *De beschaving der allervoegste bewoners van ons vaderl. (Oudheidk. verhandelingen*, Arnh. 1853, I, bl. 1 v.); vgl. Lubach, a. w. bl. 166 v.

3) Velen meenen, dat Kelten de oudste bewoners van ons land zullen geweest zijn. Zóó nog C. C. C. Völker (*Der freiheitskampf der Bataver*, Elberf. 1864, I, s. 17), die zich op de uitgangen *magus* (Noviomagus), *durum* (Batavodurum), *dunum* (Lugdunum) beroept, maar de bezwaren, door Janssen en anderen tegen deze stelling ingebracht, onvermeld laat. Ack. Stratingh (I, 1, bl. 27 v.) identificeert Kelten en Germanen, en zoo ook Holzmann (*Kelten und Germanen*, Stuttg. 1855). Zij werden weersproken door Janssen (*Hilvers. oudh.* Arnh. 1856, bl. 82) en Van den Bergh (*Versl. en mededeel. der Kon. Akad., afd. Letterk.* I, bl. 257 v.). Dat het volk der steenperiode niet tot de Kelten of Germanen behoorde, schijnt te blijken uit het karakter der monumenten. En Kelten en Germanen komen reeds in de oudste tijden voor als bezitters eener beschaving, die de cultuur der steenperiode overtrof.

gewesten van Europa innam, van het zuiden van Zweden tot aan de kusten der Middellandsche zee, Denemarken, Holstein, Sleeswijk, Hannover, Engeland, Frankrijk en Portugal, een volk, waarvan het vroegere aanwezen alleen gekend wordt uit monumenten, alle behoorende tot het tijdvak, dat bij de archaeologen onzer dagen „de steenperiode” heet ¹.

De gedenkteekenen, die Nederlands oudste bewoners achtergelaten hebben, zijn voornamelijk de hunebedden in Drenthe ² en elders, en de raadselachtige haardsteden der Hilversumsche heide ³. De laatstvermelde, eerst vóór weinige jaren ontdekt, zijn onder de hand der nijverheid reeds bijna geheel verdwenen; maar de hunebedden, ofschoon in getal verminderd, zijn nog steeds de ontzagwekkende steengevaarten, die zij waren in den voortijd, waarin cyclopische kunst hen bouwde. Met de in hunnen schoot gevonden messen, zagen, beitels, hamers, pijl- en lanspunten, alle van steen, en vele leemen schalen en urnen, soms met armelijke sieraden gesmukt, doen zij ons een onzamenhangend verhaal van het leven der meer dan half barbaarsche jagers, visschers en oorlogsmannen, die hier voormaals met hunne familiën woonden, arbeidden, krijg voerden en stierven. Dat ook zij hunne godsdienst hadden, bewijst het algemeen karakter der menschheid van alle tijden; dat die godsdienst nog natuurdienst was, en wel eene natuurdienst in een lager stadium van ontwikkeling, is waarschijnlijk,

1) De noordsche oudheidkundigen brengen alle overblijfselen van den vóór-christelijken tijd, in hunne landen gevonden, tot drie elkander opvolgende tijdperken, die zij onderscheiden naar de stof, waaruit die overblijfselen bestaan. Het eerste of oudste tijdperk is de steenperiode; het tweede de koper- of bronsperiode; het derde of jongste de ijzerperiode.

2) Verreweg de meeste hunebedden, hoofdzakelijk grafmonumenten, worden in Drenthe aangetroffen. In Friesland vond men er twee; een enkel ziet men nog in de provincie Utrecht, te Vuursche. In andere gewesten van ons land zijn er waarschijnlijk ook geweest, maar wel niet op onze alluviale gronden, waar de bodem geene groote steenen bevat. Zie Janssen, a. w. bl. 5, en diens *Drentsche oudheden*, Utr. 1848.

3) De bestemming der uit ruwe steenen gebouwde haardsteden, op de heide tusschen Hilversum en Vuursche gevonden, is onzeker. Zie beschrijving en afbeeldingen in Janssens *Hilversumsche oudheden*.

daar onder alle monumenten huns bestaans noch godenbeelden noch goden-symbolen zijn ontdekt.

Toen de Romeinen in de tweede helft der laatste eeuw vóór Christus' geboorte onze landen bereikten en straks gedeeltelijk aan zich onderwierpen, vonden zij onzen bodem bezet met vele volkstammen¹, die verschillende namen droegen, maar allen van germaansche afkomst waren. Zij hadden, reeds in vroeger tijden uit het noorden en langs den Rijn herwaarts komende, het land van zijne vorige bewoners verlaten gevonden² of die onderworpen of verdrongen, en zich gevestigd tusschen onze wouden, wateren en moerassen. Plinius, Tacitus en anderen noemen hen Friesen, Bataven, Kaninefaten, Sturiërs, Tubanten, Chamaven enz. Eene nauwkeurige aanwijzing van de verschillende deelen des lands, waarin die stammen hunne woonsteden hadden, is hoogst bezwaarlijk en gedeeltelijk onmogelijk. De Friesen hadden de ruimte ingenomen tusschen de Eems en de Noordzee tot aan den Rijn (Midden-rijn), waar Tacitus, die hen „naar hunne magt” in groote en kleine Friesen onderscheidt, hen om uitgestrekte meren (Flevo en andere) plaatst³, terwijl Plinius berigt, dat in hun midden Sturiërs, Marsaciërs en andere stammen woonden⁴. De Bataven⁵ bezetten het vruchtbare eiland tusschen den Midden- en Zuider-rijn. De Boven- en Beneden-betuwe, de latere graafschappen van Buren en Kuilenburg, de Tieler- en Bommeler-waard zullen het eigenlijk „eiland der Ba-

1) Over de germaansche stammen op nederl. bodem leze men vooral Ack. Stratingh, a. w. II, 1, bl. 108 v. en Lubach, a. w. bl. 264 v. Over de in Tacitus' *Germania* vermelde raadplege men ook Schrant, *C. C. Taciti Germ.*, Leid. 1855.

2) Men meent, dat ons vaderland, althans voor een gedeelte, van de vroegere bewoners verlaten zal zijn ten gevolge van den zoogen. vrombschen vloed (zie b. v. Arend, *Algem. Gesch. des vaderl.*, I, bl. 34). Ack. Stratingh (l. bl. 28 v.) betoogde de onzekerheid dier meening. Vgl. van den Bergh, *Handb. der middel-nederl. geograf.* Leid. 1852, bl. 30 v.

3) *Germ.* c. 34; vgl. Van Doorninck, *de Friae terminis*, p. 9 (in *Annal. Acad. Gron.*, Gron. 1835); Dirks, *Koophandel der Friezen*, bl. 24 v. (N. verhand. van het Utrechtsche Gen. XV); Ack. Stratingh, l. bl. 109 v.

4) *Hist. Nat.* IV, c. 15. Vgl. over deze veelbesproken pl. Ack. Strat. bl. 110 v.

5) Zie over den naam Bataven, Batavieren enz. Lubach, a. w. bl. 297.

taven" hebben uitgemaakt, terwijl overigens nog de streek tusschen Rijn en Maas, het Maas-waalsche en het rijk van Nijmegen tot hun land behoorden ¹. De Kaninefaten grensden aan de Bataven en woonden nader aan de zeekusten, naar men meent, in het hart van het tegenwoordige Zuid-holland ². De Tubanten besloegen het oosten van Overijssel ³, de Chamaven een deel der IJssel- en Rijnboorden in het kwartier van Zutphen ⁴, de Menapiërs, die later door de Toxanders vervangen werden, Noord-brabant ⁵. Van al deze stammen zijn de Bataven in de romeinsche wereld, ten koste van hun bloed, het meest beroemd geweest ⁶, en nog sieren wij ons, in spijt van de regtmatige tegenpraak der geschiedvorschers, gaarne met hun glorierijken naam; maar belangrijker voor ons Nederlanders, wegens onze afstamming en nationaliteit, zijn de Friesen. Uit Scandinavië, Zweden of Denemarken, herwaarts gekomen, waren deze zwaar „gelokte" ⁷ zonen van het noorden reeds vóór het midden van de derde eeuw onzer jaartelling in bezit van het aanmerkelijkste deel des vaderlands, en de tijden naderden, waarin zij hun grondgebied nog aanzienlijk zouden uitbreiden. Zoo al niet stouter van hart en meer vrijheidminnend dan de Bataven, waren zij althans door hun getal en de natuur der landen, die zij bewoonden, langer dan deze „vrienden en broeders der Romeinen" ⁸ bestand tegen de vreemde overheersching, en vol van eene liefde voor geboortegrond en zelfstandigheid des nationalen levens, die zich tot heden in hunne kinderen bewaard heeft.

1) Zóó Ack. Stratingh, bl. 140 v., volgens Von Ledebur.

2) Ack. Stratingh, bl. 141 v.

3) Ack. Stratingh, bl. 120 v.

4) Ack. Stratingh, bl. 122 v. Vgl. R. W. Tadama, *Geschied. der stad Zutphen*, Arnh. 1856, bl. 12 v.

5) Ack. Stratingh, bl. 146 v.

6) „Omnium harum gentium virtute praecipui Batavi", zegt Tacit. *Germ.* c. 29.

7) Volgens Grimm beteekent de naam Friesen (van *frisle* = lok) gelokten = *comati*. Vgl. over deze en andere afleidingen Ack. Strat., bl. 109.

8) Zóó heetten de Bataven in een paar inscriptiën, die te Roomburg bij Leiden gevonden zijn. Zie Ack. Stratingh, bl. 409.

De eerste veldheer der Romeinen, die den germaanschen grond op den regter-oever van den Rijn betrad, was Julius Caesar. Tweemaal trok hij met het zwaard in de hand de rivier over, zonder dieper door te dringen in streken, die hem even onbekend waren als de onbedwongen volken, die ze bewoonden. Die overgangen hadden boven, aan den Midden-rijn, plaats; ons vaderland heeft Caesars schreden nooit gedragen, ofschoon hij de Bataven kende en bataafsche krijgslieden onder hem streden tegen Pompejus ¹. Eerst in de dagen van Augustus, die gansch Germanje tot eene provincie van zijn rijk begeerde te maken ², werden door de Romeinen met de bewoners van onzen bodem meer duurzame verbindtenissen aangeknoopt. De keizer droeg het opperbevel aan den Rijn aan zijn stiefzoon Drusus op ³. Deze behoefde, in het jaar 10 v. C., tot volvoering zijner zware taak de hulp der volken aan den Beneden-rijn, en hij sloot een verbond met de Bataven en Friesen. De laatst vermelden echter schijnen zich daartoe niet gereedelijk gevoegd te hebben, daar hun eene schatting in ossenhuiden werd opgelegd, wat eene gedwongen onderwerping doet veronderstellen ⁴. Nadat Drusus tusschen het tegenwoordige IJsseloord en Doesburg zijne veel besproken gracht ⁵ had gegraven, bezaten de Romeinen eene binnenlandsche waterbaan, die hun door den IJssel en het meer Flevo den toegang opende tot in het hart van ons vaderland, en het eiland der Bataven, waarop zij zich voornamelijk vestigden, werd het oord, van waar hunne vloten en legerbenden, of langs die waterbaan of langs den Rijn en door de Noordzee, de Friesen en naburige volksstammen bestoken konden. Dat en hoe zij van die gelegenheden gebruik gemaakt hebben, is algemeen bekend, en behoeft hier niet verhaald te

1) Lucan. *Phars.* I, 431; vgl. Völker, a. w. s. 21, en Hermans, in *Geschiedk. mengelwerk over N. Brab.* 1839, st. II, bl. 140 v.

2) Florus, IV, c. 12, 22; vgl. Schneider, *Neue Beiträge zur gesch. und geographie der Rheinlande*, Dusseld. 1860, s. 7.

3) Vellej. II, c. 97; Dio Cass. LIV, c. 25.

4) Tacit. *Annal.* IV, c. 72; Dio Cass. LIV, c. 32; vgl. Völker, a. w. s. 21.

5) Zie vooral Tadama, a. w. bl. 6 v.

worden ¹. Genoeg zij het ons op te merken, dat de Rijn de grens schijnt geweest te zijn, door de Romeinen aangenomen, nadat hunne pogingen om de Germanen gezamenlijk ten onder te brengen, door de nederlaag van Varus mislukt waren. Aan dat beginsel waren zij ook in Nederland getrouw. Boven genoemde rivier mogen zij hier en daar, aan het Flie ² en elders, eenige sterkten hebben aangelegd, die hen tijdelijk dienden, de streken, waar zij voortdurend post vatten, lagen beneden den stroom. Dáár legden zij hunne heirbanen ³ aan, waarvan één van Nijmegen af den regter-oever van de Waal langs Tiel, Rossem en Woudrichem volgde, om van daar over Vlaardingen naar Leiden te loopen, en een tweede langs den regter-oever van den Rijn liep, die Leiden met Alphen, Utrecht, Rhenen en andere plaatsen en eindelijk met Nijmegen en Millingen verbond. Dáár ook verrezen hunne kasteelen en vestingwerken, en lagen de oorden, waar zij met elkander en de landzaten het levendigst verkeer onderhielden, de sterkten te Nijmegen, de burg te Vechten, Roomburg bij Leiden, Brittenburg aan de Rijnmonding, het Forum Hadriani, eene aanzienlijke handelsplaats bij Voorburg ⁴, enz.

Waar de Romeinen met de germaansche volken in voortdurende betrekking stonden, moesten zij noodzakelijk door hunne meerdere beschaving en begrippen van godsdienst en zedelijkheid op die volken meer of minder invloed

1) De algemeene geschiedenis van de bedrijven der Romeinen in ons vaderland, die vooral uit de schriften van Tacitus en latere oude auteurs, en daarenboven uit de op onzen bodem gevondene monumenten kan opgemaakt worden, werd behandeld door Arend, a. w. I, bl. 79 v.; vgl. Ack. Stratingh, II, 1, bl. 406 v.; Völker, a. w. s. 21 v., en and.

2) Aan het Flie, meent men, zal het kasteel Flevum gelegen hebben, waarvan Tacitus gewaagt, *Annal.* IV, c. 72.

3) Over de romeinsche wegen en plaatsen hier te lande leze men Leemans, *Rom. oudh. te Rossem*, Leid. 1842, en Ack. Stratingh, bl. 421 v. Verder raadplege men de *Kaart van de in Nederl. gevonden Rom., Germ. of Gallische oudheden*, door Reuvens, Leemans en Janssen, Leid. bij Hazenb., en de kaart van Ack. Stratingh, a. w. aan het slot van D. II, 2.

4) Zie Reuvens, *Notice et plan des construct. Rom. du Forum Hadr.*, Leid. 1827.

oefenen¹. Dat zij dit ook in Nederland deden, mag niet betwijfeld worden. Ook hier bevatten hunne vestingen en versterkte posten gedeelten van legioenen, die dikwerf langen tijd dezelfde standplaats hielden. Krijgsoversten en soldaten leefden daar zoo veel mogelijk op romeinsche wijze. Zij bouwden woon- en badhuizen, lustverblijven en tempels, waarin zij de gemakken, de weelde en den gansen rijkdom hunner nationale levensvormen overdroegen, zobals de overblijfselen, bij Nijmegen, het Forum Hadriani en elders gevonden, nog heden bewijzen kunnen. Zij namen „barbaarsche” vrouwen tot echtgenooten of bijzitten, en wierven tal van inlandsche jongelingen en mannen aan, om hier of elders hunne krijgsondernemingen te helpen uitvoeren. Zulke jongelingen en mannen, en waarschijnlijk ook de inlandsche ambtenaren, ontvingen, wanneer zij in der Romeinen dienst traden, bij hun eigen naam een romeinschen, en daarmede werd hun, naar men vermoeden mag, de verpligting opgelegd, deel te nemen aan de zeden en gebruiken van het burgerlijk en godsdienstig bestaan hunner beheerschers, voor zooverre dit in den vreemde tot ontwikkeling kwam². Te midden van het wapengewoel ontstond daarenboven tusschen onze vaderen en de Romeinen zeker handelsverkeer. Romeinsche kooplieden en zoetelaars, die overal rondzwierven, waar de legioenen hun den weg baanden, drongen ook tot de Bataven en Kaninefaten door,³ terwijl deze, en ook Friesen, het Forum Hadriani en andere romeinsche markten bezochten, om daar hunne paarden, runderen, huiden en dergelijke voorwerpen tegen ijzeren werktuigen, vooral ploegscharen, aardewerk, welligt ook wijnen enz. te verwisselen⁴. Ten gevolge van al deze

1) Zie hierover de breede beschouwingen van H. Rückert, *Culturgech. des deutschen volkes in der zeit des uebergangs aus dem kridenthum*, Leipz. 1853, I, s. 5 f.

2) Zie Van den Bergh, *Krit. woordenb. der Nederl. mythologie*, bl. xxv, v.

3) Tacitus, *Hist.* IV, c. 15.

4) Zie Dirks, a. a. w. bl. 37 v.; Ack. Stratingh, II, 1, bl. 297 v. In Caesars tijden duidden de Germanen den invoer van wijnen in hunne landen

middelen van verbindtenis moesten bij velen onzer landgenooten nieuwe gedachten opkomen, sluimerende beginselen gewekt, heerschende gewijzigd, zeden en gewoonten aangenomen en verlaten worden, zoodat hun in- en uitwendig leven eene vreemde rigting aannam. Maar het meest geschiedde dit bij de stammen beneden den Rijn, waar de Romeinen gedurende vier eeuwen vasten voet hadden, de stammen, wier volksbestaan reeds ondergegaan was, toen de adelaren hunner overheerschers huiswaarts keerden. Benoorden den stroom gevoelde men natuurlijk in mindere mate hunnen invloed. De Friessen en hunne naburen bewaarden met hunne gedeeltelijke onafhankelijkheid hunne nationaliteit en volkskarakter, ja, het kon niet anders, of zij moesten aan beiden getrouwer blijven, naar mate de Romeinen hen bij herhaling leftiger bekampten zonder hen volkomen te onderwerpen. Het voornaamste wat de harde ontmoetingen met „de wereldverwinnaars” op hen uitwerkte, was waarschijnlijk verhooging hunner vaderlandsliefde en ontaarding hunner krijgshaftigheid in die wilde oorlogszucht en ruwheid van zin en leven, die zich ook bij de overige germaansche volken tijdens en na den strijd met de Romeinen maar al te zeer geopenbaard heeft.

Sedert den aanvang der vijfde eeuw haastte zich het west-romeinsche rijk ten ondergang. De zinkende staat behoefde al zijne strijdkrachten, en de legioenen togen zuidwaarts, onze landen beneden den Rijn open latende voor wie ze begeerden. De Bataven, Kaninefaten, Toxanders en andere stammen verdwenen van het tooneel der geschiedenis, verteerd in het oorlogsvuur der Romeinen, of zaamgesmolten met de drie grootere volken, die thans hunne grenzen uitbreidden. Naauwelijks had Stilico in het jaar 400 zijne romeinsche benden uit Gallië teruggetrokken, om zijn vaderland tegen Alarik en diens Gothen te verdedigen, of de Franken stormden naar den

---

nog niet. *De bello Gall.* II, c. 15. Later verminderde die afkeer waarschijnlijk vrij algemeen.

Rijn, de Maas en de Schelde. De ripuarische Franken namen Keulen in, dat de hoofdplaats van hun gebied werd ¹. De salische Franken veroverden geheel België, en hunne vorsten vestigden zich in Dispargum, te Diest aan de Demer, gelijk men meent ². Straks, als Clovis het groote rijk der Franken gesticht had, zouden zij onzen bodem nader komen en dien gedeeltelijk, ja, eenmaal geheel vermeesteren. Aan onze oostelijke grenzen vertoonden zich de Saxen, de Anglen en andere stammen in hun midden. Velen zetten zich aan den regter-oever van den IJssel, in het latere graafschap Zutphen, Overijssel en Drenthe, en leefden daar in wilde vrijheid ³; anderen trokken met de Anglen en Warners het hart van ons vaderland door, van het oosten naar het westen, tot aan de kusten van de Noordzee, van waar de energieke avonturiers naar Engeland stevenden, om daar met andere, ook friesche veroveraars, nieuwe koninkrijken te stichten ⁴. Intusschen zaten de Friesen niet stil. Noordwaarts breidden zij zich uit verre over de Eems tot aan de Wezer, ja, tot op de westkust van Sleeswijk en eenige naburige eilanden ⁵; zuidwaarts namen zij weldra een gedeelte van de provincie Utrecht in, Zuid-holland, het westelijk deel van het eiland der Bataven, Zeeland en Vlaanderen tot aan de oevers van het Zwin ⁶. Wanneer men zich nu herinnert, dat zij van oudsher Noord-holland in bezit hadden en het tegenwoordige Friesland en Groningen, dan

1) Zie Ennen, *Gesch. der stad Cöln*, Cöln, 1862, I, s. 99.

2) Zie Rückert, a. w. I, s. 285 f; over de ligging van Dispargum, Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Carolingiens*, Brux. 1862, I, p. 40 s.

3) Zie Tadama, a. w., bl. 22 v.

4) Zie over de Anglen in Nederland en Engeland de stukken van Molhuysen, in Nijhoffs *Bijdragen*, III, bl. 50 v., bl. 113 v., bl. 221 v., IV, bl. 195 v., VI, bl. 244 v., Nieuwe Reeks, II, bl. 183, v.; vgl. Tadama, a. w., bl. 20 v. Dat de invasie der Angel-saxen in Engeland van onze kusten is uitgegaan, is ook door engelsche geschiedvorschers vermoed (zie Pearson, *The early and middle ages of Engl.*, Lond. 1861, p. 65); maar de belangrijke arbeid van onzen Molhuysen bleef hun, naar 't schijnt, geheel onbekend.

5) Vgl. Rettberg, II, s. 501.

6) Zie Dirks, a. w., bl. 96; vgl. Ack. Stratingh, II, 2, bl. 4 v.

erkent men de Friesen als onze voorvaderen bij uitnemendheid, den aanmerkelijksten volksstam op nederlandschen bodem, die straks der evangelizatie het ruimste veld aanbood.

---

§ 2.

Het volkskarakter en de staat van beschaving onzer vaderen ¹.

Waar Tacitus en andere oude schrijvers van de ligchamelijke eigenschappen onzer germaansche voorouders gewagen ², plaatsen zij ons kloeke gestalten voor den geest, die voor onze verbeelding hare aangename zijde hebben. Zij schilderen ons menschen, die, hoezeer in vele stammen verdeeld, hun gemeenschappelijk en onvermengd bloed verraden door eenvormigheid van type: mannen van krijgshaftig voorkomen en forschen, voor de snelle bewegingen des aanvallenden strijds zelfs te zwaren bouw, met stoute, blaauwe oogen en blond of rosachtig haar;

---

1) Het volkskarakter en de cultuurstaat onzer voorouders vóór hunne kerstening is ons niet dan gebrekkig bekend. Zij zelve lieten in betrekkelijken zin slechts weinige monumenten na (graven, terpen, wapenen enz.), en de berigten van vreemden en inboorlingen, die tot ons kwamen, behooren óf tot de eerste eeuwen onzer jaartelling óf tot de latere tijden, vóór en gedurende de invoering des christendoms. Tacitus, die in de eerste helft der tweede eeuw stierf, heeft ons de rijkste mededeelingen geschonken, en wegens de meerdere stabiliteit, die in de toestanden van onbeschaafde volken pleegt te heerschen, mogen wij aannemen, dat die mededeelingen ook voor later dagen gelden, gelijk trouwens van elders voor vele zijner berigten kan bewezen worden. Het duisterste tijdperk onzer geschiedenis omvat de vijfde en zesde eeuw. Voor de zevende en achtste komen ons vooral de biografieën onzer geloofspredikers te stade; maar zij verbreiden zelden licht over vroegere toestanden des volks. Over de beschaving der germaansche volken in het algemeen is in de laatste jaren veel en dikwerf goed geschreven, door Ozanam (*Les Germains avant le christian.*, 1847), Klemm (*Cultur-gesch.*, IX, 1851), Rückert (a. w.), Giesbrecht (*Gesch. der deutsch. kaiserzeit*, I), Wachsmuth (*Gesch. deutsch. nationalit.*, 1860) en and.; over die onzer vaderen in het bijzonder, door Aek. Stratingh (a. w.), Wachsmuth (a. w. II, s. 1 f.) Lulach, (a. w., bl. 199 v.) en anderen.

2) Zie de plaatsen opgegeven door Schrant (a. w. bl. 30 v.) op Tacit. *Gerw.* c. 4; vgl. Schayes, *La Bely. et les Pays-bas*, 2 ed. 1858, I, p. 141 s.

vrouwen van slanke houding en blanke huid, deswegens bewonderd door de bewoners van zuidelijk Europa, aan diergelijke schoonheid niet gewoon: beiden, mannen en vrouwen, van gedaanten, die zich tot op onze dagen voortplanten in de bewoners onzer eilanden en zeedorpen ¹.

Naar hunne inborst onderscheidden de Germanen zich, in het oog van Tacitus, door deugden, die de edele Romein te meer bewonderde, naar mate zij onder zijne landgenooten, die in zedelijken zin, ten gevolge van overbeschaafdheid, diep gezonken waren, zeldzamer voorkwamen; hij beschreef die deugden in breede trekken, maar verzuimde om te zien naar den wortel, waaraan zij gezamenlijk ontsproten. Die wortel was geene klare, na langdurigen strijd en oefening verworven, morele bewustheid, niet een éénvoudig zedelijk beginsel, dat hun gansche leven beheerschte en met vasten gang tot het goede leidde, maar veeleer eene aangeboren gemoedelijkheid en kern van ernst, die voorkomt bij vele, ja misschien bij alle volken, zoolang zij door uitwendige cultuur nog niet over de grenzen hunner eerste ontwikkelingsperiode zijn gevoerd. Waar die natuurlijke gemoedelijkheid en ernst aanwezig zijn, openbaren zij zich, onder gunstige omstandigheden, in edele trekken van volkskarakter, maar onder ongunstige verliezen zij hunne magt en laten zij de heele of halve natuurkinderen prijs aan de heerschappij van driften en begeerten, wier botvierung zonden baart, welke ook door het geweten van meer beschaafde heidenen veroordeeld worden. Zóó is het ook bij onze vaders geschied: zij hadden hunne nationale deugden, en Tacitus heeft ze geroemd; zij hadden hunne nationale ondeugden, en Tacitus heeft ze als zoodanig aangeduid.

Gastvrijheid in den ruimsten zin des woords is eene deugd van vele volken, zoolang hun maatschappelijk leven nog tot kleine ontwikkeling is gekomen. Zij is dan het gevolg eensdeels van natuurlijke goedhartigheid, anderdeels van de eigenaardigheid der behoeften en der toestanden.

¹ Vgl. Acc. Stratingh, li, 1, bl. 178 vv., en Kleun, IX, s. 6.

In een land, waar herbergen ontbreken, is ieder te zijnen tijde afhankelijk van anderer welwillendheid en gulheid, en waar de leefwijs eenvoudiger en de middelen om de nooddrift te vervullen overvloedig zijn, kosten die welwillendheid en gulheid aan het egoïsme slechts kleine offers. Reeds Caesar roemde der Germanen gastvrijheid. Hij berigt, dat een vreemdeling, om welke reden ook gekomen, bij hen open huis en tafel vond en bescherming tegen alle aanranding en beleediging¹. Eene eeuw later werd die lof door Tacitus vernieuwd. „Een mensch,” zegt hij, „wie hij ook zij, van zijn dak te weren, geldt bij de Germanen voor snood. Ieder onthaalt den gast op zijn naar vermogen toebereid maal. Schiet er te kort, zoo is hij, die zoo even gastheer was, wegwijzer naar een ander gastverblijf. Ongenoodigd gaan zij naar het naaste huis, en met gelijke heuschheid worden zij ontvangen. Zoo men den afreizende om iets van het zijne vraagt, is het gewoonte te geven; doch omgekeerd staat het hem vrij, om iets te verzoeken. Zij minnen geschenken, maar rekenen het geschonkene niet aan, noch achten zich door het ontvangene verplicht.”² Dat ook de Friesen en andere stammen op onzen bodem, in de oudste tijden in de beoefening der gastvrijheid bij de overige volken van hunnen bloede niet achtergestaan hebben, is waarschijnlijk. Toch moet men vermoeden, dat die beoefening zich hoofdzakelijk tot de liefderijke ontvangst van landgenooten bepaalde, daar bij de bewoners onzer zeekusten althans de onmenselijke gewoonte bestond, om van de schipbreukelingen, die de golven naar hunne stranden spoelden, slaven te maken³. Dat onze geloofs-predikers van de zevende en achtste eeuw, bij hunne uitrusting voor den togt door het land der heidenen, niet

1) *De bello Gall.* VI, c. 23.

2) *German.* c. 21.

3) Dirks, a. w. bl. 43. Ook bij de Angel-saxen op de kusten der Noord-zee heerschte deze gewoonte. Zij zeiden „sua esse omnia, quasi propria. quae mare ad terras proiecit”. Eddius Steph., *Vita Wilfridi*, bij Mabilton, *Acta ss. ord. Bened. Sec.* IV, 1, p. 643.

alijd durfden rekenen op het gul onthaal en de bescherming der inboorlingen, zullen wij later zien.

Zoo lang een volk met meer ontwikkelden nog weinig in aanraking is geweest en zelden ervaringen opdeed van het bedrog, de list en lagen, die de zelfzucht van louter uitwendig beschaafden te dikwerf gebruikt, om ten koste van meer eenvoudigen hare bedoelingen te bereiken, pleegt zulk volk zich te onderscheiden door eerlijkheid en trouw. Het hecht zich aan zijne hoofden en aanvoerders, is gereed zich op te offeren voor wien het zijn woord gaf, en onbekwaam tot voorbedacht verraad. Ook deze deugd sierde onze vaders. Tacitus verklaart, dat de Germanen hunne vorsten plagten te verdedigen met volkomen zelfverloochening, en dat zij voor eerloos hielden, die hunnen gesneuvelden veldheer overleefden ¹. De romeinsche keizers wisten die eigenschap te waarderen. Zij kozen hunne lijfwacht gaarne uit onze Bataven, en deze hadden hun leven veel, zelfs voor een Nero en Caligula ². Eergevoel en zucht naar onderscheiding, die zich bij de Friesen in hun verkeer met de bewoners van het zuiden somtijds op de liefste wijs openbaarden ³, waren ongetwijfeld de grondslag hunner trouw.

Van alle berigten, door oude en nieuwe schrijvers omtrent den staat der zedelijkheid van onze germaansche vaders gegeven, is geen gewigtiger dan dat, waarmede zij hunne sexuële reinheid verheerlijkten, en in het algemeen de onderlinge betrekking, waarin bij hen de beide geslachten verkeerden. Met het oog op de getuigenissen van Tacitus ⁴ meldt men, dat jongelingen en maagden niet vóór hun twintigste jaar in den echt plagten te treden. Eerlooze meisjes werden in spijt van schoonheid en rijkdom nimmer gehuwde vrouwen. Verleiding der onschuld heette geen werk der fatsoenlijke wereld, maar zonde ⁵.

1) *German.* c. 14.

2) Sueton. *Cal.* c. 58, *Ner.* c. 21, *Galb.* c. 20.

3) Tacitus (*Annal.* XIII, c. 54) levert daarvan een curieus voorbeeld.

4) *German.* c. 18, 19, vergel. met 7, 8.

5) „Nec corrumpere et corrumpi saeculum vocatur.”

De trouw van het echtverbond werd zelden gekrenkt. Eene overspelige vrouw werd door den beleedigden echtgenoot van hoofdhaar en kleederen beroofd, en in tegenwoordigheid van aanverwanten en geburen met roeden uit de woning en langs den openbaren weg gedreven. Weduwen traden zelden in nieuwen echt. De mannen begeerden niet meer dan ééne gade; polygamie kwam slechts bij aanzienlijken en onder zekere omstandigheden voor. De vrouw was de voorstandster van alle huisbedrijf, des echtgenoots gewillige dienaar aan de haardstede, zijne gezellin zelfs op het bloedige slagveld. De man, zoo zegt men al verder, erkende de waarde en persoonlijke regten der vrouw, die bij alle andere volken zoo zeer miskend werden; hij zag in hare natuur iets heiligs: ¹ de kern der vrouwendienst van den middeleeuwschen ridderstand en der jongere hoffelijkheid en galanterie lag besloten in de borst der germaansche jongelingschap!.. ² Wat hebben wij van dit inderdaad liefelijk tafereel, liefelijk althans in de hoofdtrekken, te denken?.. Zullen wij met Voltaire lagchend het hoofd schudden en Tacitus een lofredenaar heeten van die hij niet kende, een auteur van zuren zin, die met zijne schilderij niets bedoelde dan „eene satire op Rome?” Of zullen wij, omgekeerd, op het voorbeeld van ernstiger mannen beweren, dat de woorden van den grooten geschiedschrijver volstreckte waarheid bevatten, en dat hetgeen lateren uit zijne berigten afleidden, moet blijven staan?.. Men heeft, naar onze meening, geen van beide te doen.

Toen Tacitus zijne berigten schreef, was het hem volkomen ernst met de zaak. Wat hij van het onderling verkeer der beide sexen bij de Germanen en inzonderheid van de reinheid der vrouwen — over haar spreekt hij voornamelijk — van geloofwaardigen vernomen had, werd door hem niet betwijfeld, gelijk niemand in onze dagen dierge-

1) Men denke aan hetgeen Tacitus omtrent Velela berigt, *German.* c. 8.

2) Aldus Ack. Stratingh, II, 1, bl. 186 v., Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, 1855, V, p. 30 s. en and.

lijke berigten aangaande de kuischheid van sommige stammen in het kaukasische of chaldeeuwsche gebergte betwijfelt. Maar de Romein leefde in de romeinsche wereld, onder tijdgenooten, die zich de verbeelding verhitten door de lectuur van Ovidius en Petronius, die eene Julia en Messalina kenden, de dienst van Isis, een bij de wet geregeld concubinaat en veel meer dan wij hier durven noemen ¹. Geen wonder, dat hij al schrijvende bij zich zelven eene vergelijking maakte tusschen den staat der zedelijkheid bij „de barbaren” en bij zijne eigene landgenooten ², en dat zijn tafereel dien ten gevolge eene verhoogde kleur verkreeg. Dat onze friesche en andere maagden en vrouwen des lands in haren halven natuurstaat, door eenvoud en zuiverheid van zeden, die van Rome verre overtroffen, mag men voor zeker houden; maar dat uitspattingen van den hartstogt in allerlei vormen zeldzaam zullen geweest zijn bij geslachten, die zich brandmerkten door overgave aan kolossale overdaad, vooral in drank, en aan andere lage driften, laat zich niet gelooven ³. Wat men daarenboven geschreven heeft over de waardering der vrouw in het germaansche leven, is zeer zeker overdreven. Anders dan bij Grieken en Romeinen met hunne gyneceën, was zij, ja, des echtgenoots gezellin in het huisgezin, en, wanneer een vira-

1) Zie over de ontucht der Romeinen in dat tijdvak, C. Schmidt, *Essai historique sur la société civile dans le monde Romain*, Strass. 1853, p. 39 s.

2) Dat hij dit werkelijk deed, bewijzen de bl. 15, n. 5, bijgebragte woorden: „nec corrumpere et corrumpi *saeculum* vocatur”. Zie ook het slot van c. 19: „plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonae leges”.

3) Wanneer men de *Allocutio de coniugiis illicitis* onder de Bonificiaansche conciliën-akten (Giles, *Op. Bonif.* Lond. 1844, II, p. 18 s.) of de oudste *libri poenitentiales* der angelsaxische, frankische en duitse kerken bij Wasserscheleben, *Die bussordnungen der abendländ. kirche*, Halle, 1851) ter hand neemt, zal men zien, dat in die kerken de germaansche menschheid, ofschoon reeds geruimen tijd onder de tucht eener betere godsdienst gesteld, geenszins vrij was van de laagste togten des vleesches. Daar worden zonden van de geslachtsdrift beschreven, die wij hier niet zullen aanduiden, en waarvan de aard door ons modernen naauwelijks kan begrepen worden. Wat geeft ons recht te veronderstellen, dat de kuischheid der heidensche Germanen grooter zal geweest zijn, dan die der christelijke in de zevende en achtste eeuw?

gische geest in haar woonde, ook op het slagveld; maar als de bruid hem met horengeschal en fakkellicht naar de woning gevoerd werd, was zij ten gevolge van een koopkontraakt reeds zijne bezitting geworden, en het zwaard, voor de jonge vrouw gedragen, verkondigde maar al te duidelijk, hoe schrikbarend verre de regten van den bezitter zich uitstrekten. Waar de vrouw, gelijk men van onze grootmoeders aanneemt, niet mogt erven, zoolang hare familie mannelijke leden telde, en zij hare getuigenis voor den regter niet kon doen gelden¹, omdat haar geslacht daartoe de bevoegdheid heette te missen — daar was hare betrekking tot den man niet die van gelijke met gelijke, maar van een minder wezen tot een meerder, van een ding² tot een vrijen persoon. Zes of zeven eeuwen na de kerstening onzer vaders was ook voor hen, evenzeer als voor andere europesche volken, „de goede, verduldige Griseldis” de type aller vrouwen. En wat was die Griseldis? Eene mishandelde gade, die door haren echtgenoot onderworpen werd aan de diepste vernederingen en aan beproevingen, waarop de lijdzaamheid der lijdzaamsten schipbreuk had kunnen lijden, en waarover de hare zegevierde!³

Liefde voor de burgerlijke en nationale vrijheid, en mannenmoed om haar tegen vijandige magten te verdedigen, waren karaktertrekken, die den oorspronkelijken adel aller germaansche volken uitmaakten. Hoe de eerste zich ook bij onze vaders in hun maatschappelijk leven liet gelden, zullen wij straks opmerken; hoe de laatste zich schitterend geopenbaard heeft in den strijd der Bataven tegen de Romeinen en in dien der Friesen tegen de Franken, is der wereld bekend. Het zij verre van ons den lof te verkleinen, die hun deswege toekomt! Maar ook hier wachte men zich voor overdrevene voorstellingen. Vrijheidsliefde en oor-

1) Aek. Stratingh, II, 1, bl. 327, II, 2, bl. 347; Grimm, *Rechts-alt.*, s. 407 f.; vgl. Pearson, a. w., p. 69.

2) *Χειρὸν ἢ γυναῖκα τοῦ ἀνδρός*, zegt Aristoteles.

3) Zie mijne verhand. over *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, Amst. 1857, bl. 50.

begmoed zijn gevaarlijke deugden, waar zij niet wortelen in den bodem der zuiverste zedelijkheid en godsdienst, en die bodem werd bij de Bataven en Friesen niet gevonden. Gloeiende voor hunne eigene regten, verkrachtten zij, evenzeer als de overige volken der oudheid en sommige van onze dagen, die van anderen, als zij vreemden tot slaven maakten en die verhandelden, en ingeborenen in lijfeigenschap hielden¹; en die met onbegrensden moed tegen Romeinen en Franken streden, waren ook te dikwerf wilde soldaten- en bandieten-naturen, die den oorlog bij andere stammen gingen zoeken, als het in hun midden vrede was², of op zeeën en kusten op roof uitgingen³, als schrikbarende voorloopers der latere Noormannen.

Tacitus, die de deugden onzer germaansche vaderen preeft, heeft, gelijk wij reeds zeiden, ook hunne ondeugden aangeduid, en wij mogen er niet van zwijgen, zal onze schets van den staat hunner zedelijkheid niet onvolledig zijn; maar wij kunnen hier kort wezen, nadat wij een en ander reeds ter loops hebben aangevoerd⁴: Rust, zegt genoemde schrijver, was den volke onaangenaam, daar men in gevaren slechts roem en buit kon verwerven; en die door hun zweet poogden te verkrijgen wat men door roof en bloed kon bekomen, werden als tragen en vadzigen klein geacht. Wanneer zij geen krijg voerden, scheen het vuur in hunne borst uitgedoofd, en zelfs de jagt had voor hunne energie maar zwakke prikkels. De vermoeijenissen van het slagveld werden bij de dapperen alleen afgewisseld met slaap en slomp; zij lieten de zorg voor huis en akker aan de zwakken, de vrouwen en oude lieden des gezins; „zij zelve waren werkeloos, door eene wonderbare strijdigheid van aard, daar dezelfde menschen zoo zeer de

1) Zie Ack. Stratingh, II, 1, bl. 318; Dirks, bl. 138.

2) „Si civitas, in qua orti sunt, longa pace et otio torpeat, plerique nobilitium adolescentium petunt ultra eas nationes, quæ tum bellum aliquod gerunt, quia et ingrata genti quies, et facilius inter ancipitia, clarescunt”, c. Tac. *German.* c. 14.

3) Zie over de zeerooverij der Friesen, Dirks, a. w. bl. 103 v. en Pearson, a. w. p. 31.

4) Vgl. Schayes, a. w. I, p. 144.

vadzigheid minden en de rust haatten". De vreugde van de zegepraal werd gevolgd, en de ernst der gemeenschappelijke beraadslaging in de volksvergadering voorafgegaan, door overdadige maaltijden ¹. „Dag en nacht over te drinken achtte niemand schande", en onder de dronkaards „was veel getwist, dat zelden met scheldwoorden, meermalen met doodslag afliep. Gaf men hunnen drinklust toe, door hun voor te zetten zoo veel zij begeerden", dan achtte de Romein hen ligter te verdueren door hunne eigene ondeugd dan door wapenen ². Het dobbelspel was hun, ook in nuchteren staat, de geliefdste uitspanning. „Zij oefenden het, zelfs onder de behandeling van gewigtige zaken, met zulk eene onbezonnenheid ten aanzien van winst en verlies, dat zij, wanneer alles verloren was, met den laatsten worp om eigen vrijheid en lijf kampten". Die verloor, ging in vrijwillige slavernij; „hij liet zich binden en verkoopen" met eene gedweehheid, die „goede trouw" heette en dat in zekeren zin ook was. De woeste krijgsdans, door naakte jongelingen tusschen bloote zwaarden en speren uitgevoerd, was hun éénig openbaar schouwspel. Familie-veten waren menigvuldig en erfelijk. De zoon nam de vijandschap van den vader over: bloedwraak was regt en pligt ³!

Ziedaar de donkere schaduwzijde, die Tacitus aan het zedelijk leven der Germanen opmerkte! Dat zijn tafereel aan overdrijving lijdt en op onze voorouders minder toepasselijk geacht moet worden dan op de overige stammen van hun bloed, kan op geenerlei grond verondersteld worden. De meest onedele trekken, die hier in het oog vallen, zijn het karakter des volks eeuwen na zijne kerstening bijgebleven, en voor een gedeelte nog heden niet uitgewischt. Onze latere mededeelingen zullen daarvan de bewijzen leveren, wanneer wij zelfs nog in de veertiende en vijftiende eeuw twist- en wraakgierigheid, overdaad en

1) Vgl. Schayes, p. 159.

2) Wie denkt hier niet aan het „fire-water", waarmede de Europeanen menigen stam der roodhuiden in Amerika uitroeiden?

3) Tac. *German.* c. 14, 15, 22, 23, 24.

stogtelijke speellust als de heerschende zonden onzer
e doen kennen ¹.

te natuur des lands, waarin onze vaderen woonden
waarvan hun bestaan, zoolang zeevaart en handel dat
gewijzigd hadden, grootelijks afhankelijk was, heeft
de laatste eeuwen vóór hunne kerstening, naar men ver-
len mag, slechts geringe veranderingen ondergaan.
groot gedeelte van den bodem bleef met oorspronke-
wouden bezet, afgewisseld met heidevelden en, in
gere deelen, met moerassen en veenen, waartusschen
hier en daar ruige weilanden, schorren en gorzen
onden ². Wegen en kanalen ten behoeve van het
ring verkeer en den afvoer des overvloedigen waters
aken, met uitzondering van die de Romeinen had-
aangelegd, welke den landzaten welligt nog eenige
sten deden, totdat in het frankische tijdperk de eerste
meelen van onzen waterstaat opkwamen ³. Zee- en
erwater had in vele deelen des vaderlands den vrijen
gang tot aan den voet der terpen, hillen en woerden,
in Friesland, Groningen, Zeeland en de Betuwe nog
en in aanzienlijken getale aangetroffen worden, en niet
zeer planmatig aangelegde hoogten schijnen te zijn,
wel langzamerhand opgekomen heuvelen, die een vei-
toevlugtsoord voor de bewoners werden, naarmate
loor koemest, aangebragte ruigte en anderen afval van
schen en vee van eeuw tot eeuw aangehoogd werden ⁴.

Zelfs de zwaarddans bleef in ons vaderland, gelijk elders (b. v. in
land; zie Brand, *Popular antiquit. of Great Brit.*, I, p. 247 s.
11 s.), maar onder andere vormen, eene geliefde uitspanning. Zie
Hasselt, *Arch. oudh.* I, bl. 245 v. Men denke hier ook aan het
ogen van het mes in herbergen en elders; ald. II, bl. 173.

Zie Staring, *De bodem van Nederland*, Haarl. 1856; vgl. Van
Bergh, *Handb. der middel-nederl. Geogr.* bl. 98 v.

Van den Bergh, a. w. bl. 109 v.

Staring, a. w. I, bl. 26; Ack. Stratingh, a. w. II, 1, bl. 190 v.
wesbyter Ultraiectinus (over wien later meer), die in de laatste helft
achtste eeuw het leven van Bonifacius beschreef, zegt van de Friesen:
fere quemadmodum et pisces morantur in aquis, quibus ita undique
nduntur, ut raro ad exteras regiones accessum habeant, nisi navibus
tantur". Bij Pertz, *Monum. German.* II, p. 341.

Steden en groote dorpen werden nog niet gezien in den lande, ofschoon Utrecht, Nijmegen en enkele andere plaatsen door den arbeid der Romeinen reeds een meer of min indruk makend voorkomen hadden verkregen; maar kleine dorpen en gehuchten waren menigvuldig. Het getal der landzaten, wien stroomen en wouden, veeteelt en eenige akkerbouw in gewone tijden waarschijnlijk voedsel in overvloed verstreken¹, zal, naar eene welligt te ruime berekening, in het frankische tijdperk ongeveer een derde van het tegenwoordige hebben bedragen². Hunne woningen, naar hunnen staat grooter of kleiner, waren opgetrokken uit leem, hout en riet, de gewone bouwstoffen tot in de late middeneeuwen³, en waarschijnlijk niet in afzonderlijke vertrekken gesplitst, maar in aan elkander grenzende, opene afdeelingen, waarin menschen en dieren vriendschappelijk zamenleefden, zoo als dit nog heden in enkele oorden van Drenthe en Overijssel voorkomt⁴.

De opvoeding der jeugd, de zeden en gewoonten des dagelijkschen levens waren bij onze heidensche voorouders in overeenstemming met hunne geringe beschaving. De moeder — Tacitus meldt het niet zonder een zijdeling-schen blik op de romeinsche vrouwen, die anders handelden⁵ — zoogde hare eigene kinderen, en deze deelden in huis en hof in de spelen van het kroost der slaven, totdat de volwassen leeftijd hen scheidde⁶. De knaap leerde van den vader en andere mannelijke huisgenooten zwemmen, jagen, visschen, paardrijden en wapenhandel; de jonge dochter van de moeder het huisbedrijf. Schrijven en lezen was vóór de invoering des christendoms in ons land waarschijnlijk eene onbekende zaak⁷, en ofschoon de Friesen hunne zangers hadden, die de

1) Ack. Stratingh, bl. 237 v.

2) Van den Bergh, bl. 114.

3) Zie Feith, in Nijhoffs *Bijdragen*, I, bl. 209 v.

4) Tacitus, *German.* c. 20. Vgl. Sloet tot Oldh. in den *Overijs. Almanak*, 1838.

5) *German.* c. 20.

6) *Ibid.*

7) Vgl. echter Lubach, a. w. bl. 287.

dadē der voorgelachten groot maakten — men denke aan den blinden Bernlef, dien wij later zullen ontmoeten — in hun huiselijk en openbaar leven was de vrucht der schoone kunsten zeldzaam. Op volwassen leeftijd verkreeg de vrijgeboren jonge man het regt van weerbaarheid; de openbare magt stond hem toe wapenen te dragen, en hij, die tot dusver slechts lid van het huisgezin geweest was, werd voortaan ook als lid van den staat aangemerkt: hij mocht zijne stem in de volksvergadering verheffen. Huwelijken op twaalfjarigen leeftijd der magden kwamen hier te lande nog in de veertiende en vijftiende eeuw voor¹ en waren misschien bij de oude Friesen gansch niet zeldzaam. De echt eischte toestemming van wederzijdsche ouders en maagschap; schaking en vrouwenroof werden streng gestraft. De man kocht zijne vrouw, gelijk wij boven reeds herinnerden, van haren vader, broeder of voormonder, eene zede, waarvan sporen gezien worden in de bekende Schager- en Schermerborster-vrijstermarkten, en in sommige gewoonten en spreekwijzen in later en tegenwoordig volksgebruik². Hoorngeschal, fakkellicht, vuren en gezang verhoogden de vreugde van het friesche bruilofsfeest. Het zwaard, voor de bruid gedragen, terwijl zij naar de woning des bruidegoms werd gevoerd — eene gewoonte, die in Friesland nog lang na de hervorming voortduurde³ — was, gelijk wij reeds vroeger aanduiden, het teeken dat de man volle magt had over de vrouw en straks ook over

1) Zie mijn *Jok. Brugman*; II, bl. 83, 110.

2) Zie Scheltens, *Volksgedr. der Nederl. bij het vrijen en trouwen*, Utr. 1832, bl. 65; vgl. Ack. Stratingh, II, 1, bl. 264 v. Van eene verloofde zegt men: »zij is reeds verkocht», of »verkocht vleesch, handē van de bank» enz. Het zoogenaamd »kopen van de bruid» door den bruidegom werd door de staten van Holland en Westfriesland nog in 1676 verboden. Zie Wiltens, *Kerkel. Plakaatb.* I, bl. 866. Koenigswarter schreef (*Études hist. sur le développement hum.*, Par. 1850) eene belangrijke verhandeling over *L'achat des femmes* bij de Germanen en andere volken. Zie ook Schayes, I, p. 173 s.

3) Nog in eene friesche synode van 1610 klaagden sommige predikanten »dat, bij copulatie der ehluiden, einer met enen blooten sweerde vor an trede en driemale in de kerkdeure sleyt». Ack. Stratingh, bl. 268.

de kinderen. Hij mogt beiden tuchtigen, verkoopen, in sommige gevallen zelfs dooden ¹. Dat de verkoop van echtgenoot en kroost in tijden van nood bij de Friesen voorkwam, heeft Tacitus ons berigt ²; later zullen wij zien, dat het verkoopen van gehuwde vrouwen nog in de veertiende eeuw bij onze vaders geenszins ongehoord was. Het te vondeling leggen of verlaten van kinderen was waarschijnlijk meer gewoon dan het ombrengen van pasgeborenen, waarvan men zich ontdoen wilde. Toch was het laatste nog in de eerste helft der achtste eeuw, ook bij aanzienlijke Friesen, geene onbekende zaak ³. Wanneer de dood een der leden van het gezin op het slagveld of in de woning had neêrgeworpen, zorgden naastbestaanden en vrienden voor de uitvaart. Tacitus zegt, dat geweene en weeklagt bij de Germanen slechts kort duurden, maar langer de droefheid over het verlies, inzonderheid bij de vrouwen. Groote staatsie bij de plegtigheid zochten zij niet, maar het lijk werd verbrand, zoo het dat van een aanzienlijke was, met eene bijzondere soort van hout ⁴. Stof en beenderen werden opgezameld en in leemen, in de zon of het vuur gedroogde urnen bijgezet in ronde of ovale heuvelen van meer of minder omvang, waarvan de aarde, soms met groote zorgvuldigheid, van steenen gezuiverd was ⁵. Uit de talrijke grafheuvelen, die tot heden op onze utrechtsche, geldersche, drechtsche en andere heiden gezien worden, mag men opmaken, dat het verbranden der dooden ook bij onze vaders gewoon is geweest, totdat het bij de invoering des christendoms ophield. Waarschijnlijk berustte de handeling ook bij hen op godsdienstige overtuigingen. Het vuur, welks gebruik den mensch onderscheidt van de hem omringende dierenwereld,

1) Bij de Saxen van Bonifacius' tijd werd eene overspelige vrouw, en zelfs eene dochter, die zich in het ouderlijk huis had laten verleiden, geworgd en verbrand. Bonifac. *Ep.* 62, ed. Giles, I, p. 135.

2) *Annal.* IV, c. 72.

3) Zie de veel gebruikte plaats van Altfridus, *Vita Liudgeri*, bij Pertz, II, p. 406.

4) *German.* c. 27.

5) Men denke aan het »sit tibi terra levis" der ouden.

was hun heilig; ook hunne afgestorvenen wilden zij den goden offeren en de geesten in rook en vlammen doen opgaan naar den hooge ¹.

Het is onbekend, of vóór de zamensmelting der stammen op onzen bodem, eenig volkenverbond onder hen bestond, gelijk aan dat der Saxen en Franken; maar zeker had elke stam, sedert de nederzetting der omzwerwenden, zijn eigen grondgebied, dat in gouwen of gooën was verdeeld. Zóó was het bij de Germanen reeds in de dagen van Caesar en Tacitus, en later. De gouwen bevatten kleinere distrikten, gelijk de latere ambten in Groningerland en elders of de grietenijen in Friesland, en die kleinere distrikten bestonden weder uit gemeenten of marken. In de gemeenten of marken was iederen vrijen of weerbaren man een stuk gronds voor huis en hof toebedeeld; de weiden, heidevelden en bosschen bleven in het gemeen bezit der gemeente-leden of markgenooten ². Het familie- en gemeente-leven vormde den grondslag, waarop de gansche samenstelling der maatschappij berustte. De regering was in de huisgezinnen bij den vader of zijn vertegenwoordiger, in de distrikten en gouwen bij de hoofden der oudste en edelste geslachten. De vereering voor de ervaring en wijsheid der hooge jaren was daarbij het algemeen beginsel ³. Die onder de vrije mannen door dapperheid en beleid uitmunten, waren in tijden van nood de aanvoerders of hertogen. Uit de oudste en edelste geslachten koos het volk de meest kundenden, de bekwaamsten, tot koningen, die den vrede, d. i. de heerschappij des regts in de

1) Zie Janssen, *Grafheuveln der oude Germanen*, Arnh. 1834, en andere werken van dezen schrijver; vgl. J. Grimm, *Ueber das verbrennen der leichen*, Berl. 1850, s. 5 f. Grimm zegt (s. 41), dat het oud-duitsche woord *éd, eit*, ignis rogi beteekent, en *bíl, bael*, rogus. Die aanduiding wordt op merkwaardige wijs bevestigd door onze plaatsnamen Ede en Ballo. In de nabijheid van beide dorpen vindt men, wat aan Grimm niet bekend schijnt geweest te zijn, eene menigte van germaansche tumuli.

2) Ack. Stratingh, II, 1, bl. 312 v.; vgl. De Bosch Kemper, *De wetenschap der samenleving*, II, bl. 530.

3) Men denke aan de titels: aldermannen = seniores, grietmans = grootmannen (groot heeft nog in ons grootvader de beteekenis van oud); edelen. atbelingi, leidt men van ade = oud af, graaf van grau, grijs.

burgermaatschappij, en de vrijheid zouden beschermen, maar geenszins monarchale magt oefenden. De friesche koningen Verritus en Malorix, van wie Tacitus gewaagt ¹, „regeerden slechts voor zoo verre als de Germanen zich lieten regeren”. Zij waren afzetbaar en afhankelijk van de vergadering der weerbare mannen, bij wie de wetgevende magt berustte. Oorspronkelijk schijnen bij de Germanen slechts twee standen bestaan te hebben, vrijen en onvrijen. Uit de eersten verhief zich later de adel, uit de laatsten de vrijgelatenen, die als het ware den overgang uitmaakten tot de vrijen. De onvrijen of slaven waren wel grootendeels oorlogsbuit. In de saxische en friesche wetboeken, die in het karolingische tijdvak gedeeltelijk uit het oudere gewoonterecht opgemaakt werden, worden zij onderscheiden van de laten of onderhoorige landbouwers, die aan landhoeven verbonden waren, welke zij tegen zekere uitkeeringen van de opbrengst en tegen sommige heeren-diensten in gebruik hadden ². Het oudste recht onzer vaderen was onbeschreven gewoonterecht, dat met de overige belangen der gouwen en gemeenten in de vergaderingen, die alleen uit vrije, weerbare mannen bestonden, behandeld werd. De grond van het recht was de gemeenschappelijk erkende verplichting, die uit de natuurlijke verhouding van familie- en gemeente-leden voortsproot, en uit het verdrag van vrije lieden ³. De plaats, waar men bijeenkwam, was eene gewijde, een heilig woud of heuvel ⁴.

1) *Annal.* XIII, c. 54.

2) Ack. Stratingh, II, 1, bl. 316 v.; vgl. Sloet van de Beele, *De hof van Voorst*, Amsterd. 1863.

3) Zie Acker Stratingh, t. a. p. en De Bosch Kemper, t. a. p.; vgl. Laurent, a. w. V. p. 27.

4) Als oude vergader- en gerichtsplaatsen wijst men aan Grollerholt in Drenthe, Engelandert Holt in de heide bij Beekbergen op de Veluwe, enz. Vgl. J. de Wal, *Over den invl. van het heidendom op het germ. recht*, in *Nederl. jaarb. voor regtsgeel.* VIII, bl. 376 v. Te Engelandert Holt werd tot diep in de zestiende eeuw onder den blooten hemel de zoogenaamde klaarbank gehouden. Zie Molhuysen in Nijhoffs *Bijdragen*, III, bl. 57. Toen ik, in den zomer van 1857, het nu zoo eenzame oord vlugtig bezocht, zag ik er eenige tumuli, en om den heuvel, waarop men voormaals recht sprak, ontelbare kuilen, die stookplaatsen schijnen geweest te zijn.

Een onzer oudste schrijvers, die in het laatst der achtste eeuw, waarschijnlijk te Utrecht, eene biografie van Bonifacius stelde, een overigens meer dan gewoon verlicht geestelijke, heeft onze nog onbekeerde voorvaderen „barbaren” geheeten, ja „wezens, den dieren gelijk”¹. Welke gronden had die auteur voor zijne harde getuigenis? Was het hem te doen, om den heldenmoed van den geloofsprediker te schitterender te doen uitkomen, daar deze ook zulke diep gezonken menschen durfde naderen, om het zaad der goddelijke waarheid in den akker hunner harten te strooijen, en dacht hij daarbij voornamelijk aan de friesche woestelingen, onder wier zwaardslagen Bonifacius en de zijnen, dertig of veertig jaren vroeger, den marteldood stierven? Wij achten het waarschijnlijk. Maar hoe het zij, en hoezeer wij als zeker aannemen, dat er onder onze heidensche vaders eene menigte van individuen is geweest, op wie vermelde benamingen evenzeer toepasselijk waren, als zij nog heden, helaas, van menigen landgenoot moeten gelden — tot karakterisering onzer vóórchristelijke volksmassa kunnen zij niet zonder verkrachting der geschiedenis aangewend worden! Neen, geslachten, bij wie zich beginselen van nationale deugden openbaarden, zooals wij bij onze voorouders ontmoetten, bij wie de echt in eere gesteld, het maatschappelijke leven eenigermate geordend, de standen geregeld en een niet weinig ontwikkeld gewoontereg gevestigd waren — zulke menschen mogen geene barbaren, en nog veel minder verdierlijkten genoemd worden, ofschoon hun nog enkele, ja vele trekken van barbaarschheid en verdierlijking aankleefden. Zij hadden zekeren trap van beschaving bereikt, en droegen krachten in zich, die hen voor een hooger en vatbaar maakten. Die krachten waren vooral mannelijke ernst, liefde voor vrijheid en orde, die men niet ten onregte „echt germaansche beginselen” heeft geheeten²,

1) „Hos remotos a caeteris nationibus ideoque brutos ac barbaros celestis seminis verbis [Bonifacius] adiit.” Presb. Ultraiect. *Vita Bonif.*, bij de Bolland. *Acta ss. ad d. 5 Junii*, p. 479, en bij Pertz, II, p. 341.

2) De Bosch Kemper, a. w. II, bl. 532 v.

en die wij zonder twijfel ook echt zedelijke moeten noemen. Die zelfde krachten zien wij aanvankelijk in hun leven werkzaam, en die ze koesterden, waren niet bestemd om, wanneer zij met meer beschaafden in aanraking kwamen, gelijk de amerikaansche stammen van heden, weg te sterven. Integendeel, die aanraking was hun noodzakelijk, zou hunne opkomende cultuur op zedelijk en maatschappelijk levensgebied niet tot stagnatie vervallen. Onze vaderen wachtten vóór alles op eene redelijke godsdienst, die, meer dan de hunne, verstand en hart kon verlichten, heiligen en in onderlinge overeenstemming brengen. Dan zouden zij, wel langzaam, maar zeer zeker, eene toekomst te gemoet gaan, die hen welhaast in de huishouding der menschheid eene waardige plaats zou doen bekleeden ¹.

---

§ 3.

Het voorvaderlijk heidendom ².

Toen de bewoners van Nederland zich voormaals tot het christendom bekeerden, verlieten zij eene godsdienst,

---

1) Over de missie der germaansche volken in de wereldgeschiedenis, die voor een groot deel ook de missie van onze natie is, leze men, behalve het aangehaalde werk van De Bosch Kemper, t. a. p., Laurent, a. w. p. 13 s., en inzonderheid Ehrenfeuchter, *Entwicklungsgeschichte der menschheit*, Heidelberg. 1845, s. 154. Beide laatstvermelde schrijvers leveren beschouwingen over de gewigtige zaak, die ik zeer leerzaam acht, ofschoon ik, blijkens het in deze § medegedeelde, niet al hunne stellingen tot de mijne maak.

2) Voor de kennis der germaansche mythologie is het beroemde werk van J. Grimm (*Deutsche Mythologie*, 3e ausg. 1854) steeds onmisbaar. Een aangenaam handboek werd geleverd door J. W. Wolff (*Die deutsche götterlehre*, 1852); maar niet minder aangenaam en grondiger is de reeds vele malen door ons aangehaalde *Götterwelt der deutschen und nord. völker* van Mannhardt, die dezen arbeid liet voorafgaan door zijne *Germanische mythen*, 1858. Wat bepaald voor de kennis van de nederlandsche mythologie gedaan werd, vindt men opgegeven en beoordeeld in eene verhandeling van J. de Wal, *Over de beoefening der ned. mythol.*, 1847. De rijkste verzameling van bouwstoffen werd geleverd door Van den Bergh, in zijne *Proeve van een krit. woordenboek der nederl. myth.*, 1846. Een overzicht van de godsdienst onzer heidensche vaderen vindt men in Acker Stratinghs *Aloude staat*, II, 1, bl. 352 v. De bronnen, waaruit onze mythologie wordt gekend, zijn besproken door Van den Bergh, a.w. inleid. bl. xv.

die overoud was en verschillende ontwikkelingsperioden had doorleefd. Uitgegaan van eene nateve vergoding der gansche natuur, was zij in Azië waarschijnlijk reeds eene vereering van het licht en de lichtgoden geworden, voordat de Germanen uit het moederland den weg der volkverhuizing insloegen. Welke lotgevallen zij sedert onderging, is grootendeels onbekend. Maar daar de Germanen van oudsher een behoudend volk zijn geweest, ligt het vermoeden voor de hand, dat zij hunne godsdienstige overleveringen tamelijk onveranderd met zich droegen, totdat zij, aan den Rijn en elders meer of min gevestigd, een nieuw tijdvak hunner geschiedenis ingingen. Dit vermoeden schijnt gesteund te worden door het berigt van Caesar, „dat zij alleen die goden vereerden, die zij zagen en door wier zegeningen zij openbaar (aperte) beweldadigd werden, de zon (sol), de maan (luna) en den god des vuurs (Vulcanus), terwijl zij van de overigen niet eens hadden hooren spreken”¹. Is dit berigt naauwkeurig, dan mag men aannemen, dat zij, gelijk hunne voor-
 geslachten, hunne vereering vooral aan genoemde goden wijdden, en wel zóó dat zij in die goden de elementen zelve aanbaden, zonder hun nog met klare bewustheid menschelijke gestalten toe te dichten; alle andere goden toch, d. i. de geheel lichamelijk en anthropopathiesch gedachte goden der Romeinen, Jupiter, Juno enz. waren hun onbekend². Maar was de anthropomorfose der germaansche hemelmagten in Cæsars tijd nog niet, of althans zeer onvolkomen geschied, anderhalve eeuw daarna, in de dagen van Tacitus en later, laat zij zich duidelijk aanwijzen. Het volk was, door den strijd met de Romeinen en door den invloed van nieuwe toestanden, van het voormalig nomaden-leven tot een gansch ander bestaan gekomen. De herders waren jagers, landbouwers en vooral krijgslieden geworden. De gedachtenkring werd uitgebreid, het gevoel verlevendigd, de verbeeldingskracht

1) *De bello Gall.* VI, c. 21.

2) Mannhardt, a. w. I, s. 70 f.

door avontuurlijke ervaringen geprikkeld, en dat alles werkte zamen om aan de voorstellingen aangaande de oude goden een meer geestelijk karakter te geven, nieuwe te dichtten, en beiden al meer en meer een menschelijk en persoonlijk wezen toe te schrijven, waarin zich het wezen hunner vereerders zelve afspiegelde¹. Nog had de germaansche mythologie dit tijdvak van hoogere ontwikkeling niet geheel doorloopen², toen onze vaders van hun polytheïsme tot het licht van den Christus werden geroepen.

De hoogste godheid aller duitsche stammen is Wodan, wiens mythe zijn oorsprong zal genomen hebben uit de vereering van den wind en zijne weldadige, maar ook geweldige magt. Zijn naam, die aan het woord „woede” verwant is, kondigt hem aan als den god der rustelooze bedrijvigheid, wiens kracht zich laat gelden aan alle wezens. Hij is de vader van vele goden en der oudste koningen en geslachten. Aan hem danken de menschen en alle schepselen hunne gestalte en schoonheid, de dichters hun lied, de helden hunne dapperheid. Soms „een wilde jager”, die op zijn wit nevelros door wolken en stormvlaag vaart, is hij bovenal krijgsgod. Dan treedt hij majestueus daarheen, toegerust met zwaard en speer, leider van den slag, beschikker van de zegepraal. Zijn heerlijk verblijf is in de hemelen, waarin hij die op aarde als helden stierven om zich verzamelt, opdat zij deelen in de vreugde zijner jagt en maaltijden. Maar die een woedende is in het onstuimige zwerk en oorlogsgeweld, heeft niet alle trekken van vriendelijker aard verloren: somtijds daalt hij neder onder de stervelingen, wanneer het vrede is in hun midden. Dan heeft hij zijne schitterende wapenrusting verwisseld met een graauwen mantel en hoed, en als de god

1) Mannhardt, t. a. p.

2) De hoogste ontwikkeling der germ. mythologie had in het noorden plaats, bij de scandinavische volken, ten gevolge van oorzaken, die door Mannhardt (a. w. s. 77 f.) en anderen aangewezen zijn. Men kent haar uit volkszangen, in de zevende, achtste of negende eeuw gedicht, en in het laatst der dertiende in „de oudere, poëtische Edda” nedergelegd, en ook uit „de jongere, prozaische of Snorra-*edda*”. Vertalingen en verklaringen werden geleverd door Simrock, *Edda, die ältere und jüngere*, 2^e ausg., 1855.

van 's menschen wensch verleent hij zijnen gunstelingen wijsheid, den schipper voorspoedigen wind, den speler goede kansen, den landman ruimen oogst. Wodans nagedachtenis leefde onder ons voort in de benaming van den vierden dag der week, en in eene thans vergeten benaming van het sterrebeeld de wagen, dat in het middel-nederlandsch woenswaghen heette; ook schijnen de plaatsnamen Woensdrecht, Woensel e. a. naar hem heen te wijzen¹.

Uit de vereering, die de oorspronkelijke natuurgodsdiensdienst voor de wolken koesterde, de wolken uit wier schoot regen daalt op de dorstige aarde en bliksemstralen het voor den mensch onmisbare vuur werpen — uit die vereering werd in verloop van eeuwen de dondergod geboren. Donar, in het noorden een schoon jongeling en Wodans zoon, rijdt door het luchtruim in een met twee bokken bespannen wagen. De klauwen der dieren drijven vorken uit en de raderen laten het geluid des onweders hooren, want de vaart is snel. Om de kin en de borst van den god schittert de vuurroode baard; in zijne regterhand houdt hij een steenen beitel of hamer, die telkens, wanneer hij wordt uitgeworpen, vanzelf wederkeert tot den drager. Donderslagen kondigen zijne komst, bliksemstralen, die donderbeitels in de spitsen voeren, zijne tegenwoordigheid aan; maar zijne verschijning brengt zegen, want hij schenkt den lenteregen, die den bodem vrucht doet dragen, en neemt den vlijtigen akkerman na zijn moeizaam leven op aarde tot zich in zijne hemelwoning; hij beschermt den huishaard en het gansche familieleven, dat bij de germaansche volken in den huishaard zijn middenpunt vindt, en zoo wordt hij ook de schutsheer van den echt, die vruchtbaarheid geeft aan het huwelijks-

¹ Vgl. Grimm, s. 120 f.; Mannhardt, I, s. 107 f.; Van den Bergh, bl. 370 v. Mannhardt meent ook in eenige gewoonten van ons St. Nicolaas-feest sporen der Wodansdienst te kunnen aanwijzen, a. w., s. 186. Zie ook Verwijs, *Sinterklaas*, 's Grav. 1863, bl. 40. Nog in het midden der vijftiende eeuw ontmoet men bij sommigen hier te lande de voorstelling, dat God een graauw kleed draagt. Zie Joh. Busch, *De reform. monast.*, in Leibnitii *Script. Brunsvic.* II, p. 936: „Deus in coelo griseum tunicam est indutus”, zoo sprak eene visionarische vrouw te Alkmaar.

bed, de voorstander van den stam, wiens symbool, de hamer, den stamgenooten wordt vooruitgedragen, wanneer zij ten strijde gaan. Ook Donars nagedachtenis is niet spoorloos onder ons verdwenen. Men vindt haar bewaard in den naam van den vijfden dag der week, van den Donderberg bij Leersum en Dieren, van het gehucht Tunarloo bij Assen, in het volksbijgeloof aangaande de beschermende kracht der donderbeitels, en welligt in enkele woorden der volkstaal ¹.

Nevens Wodan en Donar schijnt het geloof onzer vaders een derden hoofdgod vereerd te hebben, wiens naam in Duitschland en bij ons verloren is gegaan, maar waarschijnlijk Fro luidde. Men meent in hem den noordschen zonnegod te herkennen, den god des vredes en der blijdschap, wien het omstreeks kersttijd gevierde joelfeest gewijd is, en die, deelgenoot van de scheppende kracht van Wodan, op een everzwijn door het luchtruim vaart, om vruchtbaarheid aan den akker en aan maagden en vrouwen bruilofts- en moedervreugde te brengen. Als een overblijfsel zijner vereering ten onzent wordt eene sage in het zutphensche aangemerkt. Op kerstnacht rijdt Derk met den beer (een mannelijk varken) over de hoeven der landlieden; die 's avonds te voren het akkergereedschap niet onder dak brengt, vindt het 's morgens door de klauwen van den beer vertreden en onbruikbaar gemaakt ². De kerstblok, die men in Gelderland nog heden op de haardsteden brandt, kan eene herinnering van het joelfeest zijn.

1) Vgl. Grimm, s. 151 f.; Mannhardt, s. 187 f.; Van den Bergh, bl. 263 v. In den omtrek van den Donderberg bij Leersum, waarop of waarbij later eene kerk heeft gestaan, blijkt een daar gevonden doopfont, vindt men vele germaansche grafheuvels, die echter van jaar tot jaar, ten gevolge van ontginningen, verdwijnen. De landlieden in Gelderland en elders meenen, dat de bezitter van een donderbeitel tegen den bliksem beveiligd is, waarom zij van zulk voorwerp ongaarne afstand doen. De uitroep »wat donder" en »wat hamer" schijnt evenzeer naar Donar te verwijzen, als de duitsehe vloeken »der hammer schlage dich", »beim hammer" en »potz donnerhammer", die Mannhardt bijbrengt.

2) Vgl. Grimm, s. 190 f.; Mannhardt, s. 233 f.; Staring, *Sporen van heidensch bijgeloof in het Zutphensche* (*Mnemosyne*, 1829, I, bl. 323); Van den Bergh, bl. 21 v., 64 v.

In de noordsche mythologie is spraak van den god Forseti (de voorzitter), een zoon van Balder, den god der onschuld, en van diens trouwe gade Nanna. Deze Forseti woont in een schitterend hemelpaleis, en van zijnen troon beslist hij beter dan alle anderen de twistzaken van goden en menschen; die hem aanroepen in hunnen regtnood, vinden hulp. Toen de Friesen in de zevende en achtste eeuw op leven en dood met de Franken kampten en hun verkeer met het noorden hen met Forseti bekend maakte, laat het zich veronderstellen, dat hun zulk eene godheid dierbaar werd. De vijanden uit het zuiden, overmagtig door aantal en krijgskunst, drongen al hooger en hooger op; de vrijheidszin en het regtagevoel onzer vadersen werd diep gekrenkt; hunne godsdienstige gemoedelijkheid, waarvan wij later roerende bewijzen sullen ontmoeten, werd verlevendigd en beriep zich in dezen strijd op den hoogsten regter. Forseti, die bij de Friesen Fosite heette, had in de dagen van koning Radboud en later zijne heiligdommen op het nog heden door Friesen bewoonde Helgoland en welligt op andere eilanden in de nabuurschap, misschien ook te Dokkum. Toen Willebrord en vervolgens onze Ludger Helgoland bezochten, vonden zij er verschillende tempels (fana), eene heilige bron, waaruit men niet dan zwijgende putten, en daaromheen grazend vee, dat niemand aanroeren mogt¹.

1) Alcuini *Vita Willibr.* bij Mabill. *Acta ss. ord. Bened. Sæc.* III, 1, p. 566; Altfridi *Vita Liudg.* bij Pertz, II, p. 410. De naam van Helgoland wordt door de oude schrijvers niet genoemd. Zij spreken van Fositeslant, Fositeslant, „insula in confinio Fresonum et Danorum”. Aan de identiteit met Helgoland schijnt niet getwijfeld te mogen worden, ofschoon men het vroeger dikwijls gedaan heeft (zie *Batavia Sacra*, I, bl. 69; de monografie van Lappenberg, *Ueber die alte gesch. Helgoland's*, 1831, kon ik niet raadplegen). Over den god Fosite leze men vooral Grimm, a. w. s. 210 f.; Westendorp (die met anderen hem zonder grond eene godin noemt), *Jaarb.* I, bl. 35, en Van den Bergh, bl. 60 v. Laatstvermelde geleerde vraagt, „waarom zoude aan eenen zoo onbeduidenden god, als Forseti in de noordsche mythologie is, in Friesland eene zoo aanzienlijke vereering ten deel gevallen zijn?” Ik poogde die vraag in den tekst te beantwoorden. Het schijnt mij toe, dat men van de religieuse behoeften onzer heidensche vadersen over het algemeen te kleine gedachten koestert. De benaming van een ouden put of bron op het kerkhof te Dokkum, fet-

Waar de anthropomorfose der oude natuurdienst voorspoedig voortschreed, zoodat de hemelmagten voor de verbeelding al meer en meer menschen-gedaanten aannamen, wier leven eene trouwe reflectie van het leven der stervelingen was, moesten nevens de goden ook godinnen gedacht worden, die als gaden en zusters haren echtgenooten en broeders in de hemelsche huishouding ter zijde stonden; en eenmaal voor de fantasie aanwezig, konden zij niet anders dan voorwerpen der vereering zijn. Zóó is geschied, vooral in het noorden, maar ook bij onze vaders. In onze mythologie is spraak van Friga, Frowa en Holda, die verschillende hypostasen schijnen geweest te zijn van ééne oorspronkelijke en groote hemelgodin¹, en daarom ook in de overleveringen elkander zeer gelijk zijn. Allen dragen het karakter van vriendelijke, genaderijke wezens, die aan den akker ruimen oogst, aan de maagden bruidegoms, aan de huisvrouwen kroost schenken. Hare nagedachtenis ziet men bewaard in de benaming van den zesden dag der week (bij de Friesen frigendei, friendei), den vrouwennaam Frouke, het middelnederlandsche woord vroneldenstraet (vrouw-holdestraat), waarmede men den melkweg aanduidde², en in de gunst, die de landlieden nog heden aan den ooijevaar, Holdas gewijden vogel, betoonen, die met de lente wederkeert en in Gelderland, Utrecht en andere provinciën „de kinderen brengt”. Op Walcheren bij Domburg schijnt de zetel der dienst van Nehalennia geweest te zijn. Daar stond voormaals een, waarschijnlijk aan haar toegewijd woud, waarvan men in de zeventiende eeuw nog overblijfselen vond. Van de tweede helft der eerste tot het midden der derde eeuw na Christus verrees er een tempel der Romeinen, die haar van de landzaten leerden dienen. Toen werden haar

---

se-pomp, doet aan Fosite denken. De Presbyter Ultraiect. verhaalt, dat Bonifacius op de plaats, waar later te zijner eere eene kerk gebouwd werd, eene bron gevonden en gewijd (sanctificatum) heeft. Zie bij de Bolland. *Actas. ad d. 5 Junii*, p. 480, en bij Pertz, II, p. 354; vgl. Dirks, a. w. bl. 68 v.

1) Mannhardt, s. 313.

2) Grimm, s. 229 f.; Mannhardt, s. 269 f.; Van den Bergh, bl. 66 v. 115 v.

beelden, altaren en votieftafelen gewijd, waarvan velen tot heden bewaard zijn en zoowel latijnsche als barbaarsche namen dragen. Hare afbeeldingen, allen voortbrengselen van romeinsche kunst, stellen haar voor als eene staande of zittende vrouw in een ruim opperkleed met een manteltje, het hoofd met eene kap of muts gedekt, den voet soms op een scheepsstevan rustende; eenige vruchten liggen in haren schoot of in een korfje naast haar; in hare nabijheid ziet men een hond. Men vereerde haar vermoedelijk als eene plaatselijke godin, wier bestaan elders weinig of niet bekend was, en hare attributen leerden, dat de Romeinen althans overvloedige boomvruchten van haar verwachtten, verbetering van wegen, bescherming van scheepvaart en handel ¹. Sommigen meenen in *Nehalennia Folla*, de godin des overvloeds, te herkennen ².

Vraagt men naar den aard der voorstellingen van onze vaderen aangaande hunne godheden in het algemeen, dan is het antwoord bezwaarlijk te geven, tenzij men het met Grimm en anderen opmake uit analoge mythologiën, vooral de latere noordsche, wat zijne bedenkelijke zijde heeft ³. Op grond van het medegedeelde merken wij echter op, dat hunne ideën omtrent de hemelmagten onklaar zijn geweest en tevens zinnelijk. De mannelijke en vooral vrouwelijke godheden gelijken in vele opzigten zoozeer op elkander, dat hun wezen schijnt ineen te vlieten. Aan eerstgenoemden zijn wel verschillende betrekkingen op de menschenwereld toegedacht, maar het volksgeloof wist ze niet uit elkander te houden; de laatsten doen den stervelingen allen dezelfde diensten. Beiden

1) Zie de beschrijving en platen van Janssen, *De Rom. beelden en gedenkst. van Zeel.* bl. 115 (*N. Werk. van het Zeeuw. Gen.* II, 2, 1845); vgl. Van den Bergh, bl. 161 v. en *Jahrbücher des vereins von alterthumsfreunden im Rheinland.*, IX, s. 87, en verschill. volg. stukken; ook *Publications de la société pour la recherche des monuments dans le Grand-duché de Luxembourg*, VIII, p. 114 s., XV, p. 184 s. Of de aan den Rijn, in het luxemburgsche en elders gevonden beeldwerken, welke men op de *Nehalennia*-dienst heeft betrokken, inderdaad *Nehalennia* voorstellen, laat ik anderen ter beslissing over.

2) Wolff, a. w. s. 38.

3) Grimm, a. w. s. 193 v.

mogen al een eenigermate supranatureel aanzien hebben, daar men hun bovenaardsche krachten toeschreef, in waarheid zijn zij Germanen, die oorlogen, jagen, maaltijd houden, te paard rijden of in wagens en schepen omvaren, alles op echt germaansche wijze; en het goede, dat zij hunnen gunstelingen doen of van hen eischen, behoort tot de sfeer van het fysieke leven. Toch ontwaart men in deze godenleer, niettegenstaande haren zinnelijken grondslag, eene betrekkelijke reinheid, eene negatieve zedelijkheid. De fantasie bleef hier vrij van den invloed der vleeschelijke hartstogten, die zulke gevaarlijke bestanddeelen aan de oostersche, de grieksche en romeinsch-grieksche mythologiën leverde. Het karakter der goden is doorgaans majestueus en herotek, en dat der godinnen moederlijk, als de natuur en hare krachten, waarvan beiden personificatiën zijn; maar zedelijke gehalte bevat het in zeer geringe mate.

In het geloof onzer vaders was, evenmin als in dat der overige duitsche volken, plaats voor een eigenlijken duivel, een absoluut boos wezen, in eeuwig vijandschap tegen goden en menschen gedacht. Maar achten wij hen deswege gelukkig, wij zouden dwalen, zob wij meenden, dat hunne zielen ontoegankelijk waren geweest voor daemionische fantasie-beelden. Zij droomden van reuzen en reuzinnen, woeste, plumpe naturen van overgrooten fysieke krachten, die tegenover hemelbewoners en stervelingen vaak een boozen zin openbaarden. Zij dachten de wereld vervuld met ontelbare wezens, die de verbeelding in verschillende sferen plaatste, en die allen invloed heetten te oefenen op den mensch en zijne bedrijven: de belewitten, die vroeger misschien weldadige geesten geacht werden, maar later hun vriendelijk karakter verloren en toovenaars of waarzeggers werden; de nikkers, eene soort van watergeesten, waarvan de benaming tot heden in de titulatuur des duivels bewaard is; kabouters¹, roodmutsjes, aardman-

1) Tot de kabouters behoort de boeman, die in de kinderkamer nog niet vergeten is. Zie Mülhause, *Die ur-religion des deutschen volkes*, Cassel, 1860, s. 40.

netjes, grillige en bedrijvige huisgeesten, die, waar zij naar hunnen wensch bejegend werden, soms goede diensten deden, maar ook niet zelden bewijzen van hatelijken moedwil gaven; witte wiven, die dikwerf van kinderroof en andere misdaden verdacht werden, en hare woningen in grafheuvelen, in de nabijheid van bronnen en beken hadden¹. Doch wij mogen bij deze en andere spookgestalten, waardoor het gemoed onzer voorgeslachten zoozeer verontrust werd, en waarvan de sporen tot heden nog maar al te diep in het bijgeloof van ons volk ingedrukt staan, niet langer vertoeven, en spoeden ons tot de beschouwing van andere zijden des oud-nederlandschen heidendoms.

De mythologie der oudere en jongere Edda stelt haren beoefenaar in staat, zich bekend te maken met den vollen inhoud des godsdienstigen geloofs, zooals het zich bij de scandinavische volken in het laatste tijdvak van hun heidendom ontwikkeld heeft. Wat men in het noorden zich voorstelde van den chaos, de wereldschepping, het ontstaan der goden, de betrekking dier goden op de menschen, en die van beiden op het noodlot of de hoogere wereldorde, het wezen des toekomstigen levens in verschillende toestanden, den ondergang en eindelijke vernieuwing der wereld — dat alles is daar met meer of minder klaarheid uitgedrukt. Hadden wij grond om aan te nemen, dat de mythologie onzer voorouders aan de latere noord-sche volkomen gelijk ware geweest, dan zouden wij op vele vragen aangaande hunne godsdienstige overtuigingen, die wij nu met stilzwijgen moeten voorbijgaan, breed bescheid kunnen geven. Maar die grond ontbreekt ons, en daarom bepalen wij ons in ons verder bericht betreffende den inhoud des voorvaderlijken geloofs tot het weinige, waarvoor de wetenschap op haar tegenwoordig standpunt verantwoordelijk mag gesteld worden.

De bewustheid der reële betrekking, waarin de mensch

---

1) Zie de aangeh. werken van Grimm, Wolff en anderen, en inzonderheid Van den Bergh, art. *Alven*, *Dwergen*, *Ressen*, enz.

tot de onzichtbare wereld staat, is de voorwaarde aller godsdienst, en zij was ook bij onze voorgeslachten aanwezig. Hunne goden mochten woningen hebben in den hoogte, boven lucht en wolken, zij waren daarom niet verre van den sterveling: het geloof erkende hunnen onweêrstaansbaren invloed op alles, wat hier beneden omging; het waardeerde hunne gunsten en vreesde hunnen toorn; het zag hen afdalen uit het zwerk en omvaren door het gedrang des oorlogsvelds, of langs akkers en wateren, om hunne vrienden te zegenen en hunne vijanden te verderven. Zoo hadden zij dan wat men hun geloof aan eene goddelijke voorzienigheid mag noemen, en als alle volken der oudheid — wij zullen het straks zien — wisten zij het uit te drukken in offergaven, die de hemelvorsten bewegen moesten hunne goedertierenheid te vermenigvuldigen, of de teekenen van hun mishagen af te wenden. Waar de overtuiging aangaande eene goddelijke voorzienigheid bestaat, al is zij ook zeer onvolkomen, daar kan de hoop op een toekomstig leven niet geheel blijven sluimeren. De mensch, die alles wat hem omringt, met weemoed der vergankelijkheid prijs gegeven ziet, siddert terug voor de gedachte aan zijne vernietiging, zoolang de frisheid zijner natuur door valsche beschaving niet vergaan is, en naarmate de polsslag zijner fysieke krachten te voller klopt, is hem de vrees voor een eeuwig dood des te onverdragelijker. Dan staart hij met zoekenden blik naar „het ander land”, en waar zijn geest de gestalten zijner goden ontmoet, durft hij verlenging zijns bestaans van hen verwachten, zoo niet in de heerlijkheid hunner eigene verblijven, dan toch in de vallei der in nevelen omwarende schiramen!

Dat onze vaders op een leven na het tegenwoordige gehoopt hebben, valt niet te betwijfelen; de algemeenheid dier hoop bij alle volken, ook die op den laagsten trap van beschaving staan, is er ons waarborg voor, en wat wij weten van hunne zorg voor de dooden, het verbranden der lijken en het nederleggen van kostelijk geachte voorwerpen bij hun stof, schijnt het te bevestigen. Maar welke

hanne voorstellingen omtrent de afgescheiden geesten waren, is ons uiterst gebrekkig bekend; vermoedelijk waren zij zeer duister en ver uiteenlopend. Het geloof, dat 's menschen ziel bij den dood het lichaam verlaat, en wél als een vogel, die in vrijheid opwaarts streeft, meent men ¹, dat aan het germaansche heidendom niet vreemd geweest zal zijn, en het is zeker, dat het lang na de stichting onzer kerk ten onzent aanhangers vond: waar een uitstekend vrome den geest gaf, zagen sommigen eene duif uit zijnen mond ten hemel snellen ². Ook sporen van geloof aan de zielsverhuizing komen voor ³; men vindt ze bewaard in volksverhalen aangaande spookdieren, vooral katten, die te middernacht uit de graven opkomen om kerkhoven en wegen onveilig te maken ⁴, en welligt ook in onze weerwolven, toovenaars, die de gedaante van wolven kunnen aannemen ⁵. Gewoner echter was waarschijnlijk de gedachte, dat de overledenen na de verbranding of begrafenis onder den grond voortleefden ⁶, waaruit menige geestverschijning op onze kerkhoven zal moeten verklaard worden; maar nog meer gangbaar was ongetwijfeld de voorstelling van zekere oorden, waar de afgescheiden geesten bijeenverzameld werden, om in vreugde of leed gemeenschappelijk te leven. Merkwaardig is, ten opzichte van het laatste, het bekende verhaal van Procopius, dat wij gewigtiger rekenen, naar mate het meer regtstreeks op de Friesen betrekking schijnt te hebben. Gemelde schrijver zegt, uit den mond der bewoners van de landen der Noordzee-kusten vernomen te hebben, dat de zielen der afgestorvenen naar het eiland Brittia (d. i. bij Procopius Groot-brittanje) worden over-

1) Grimm, s. 786 f.

2) Emon. *Chron.*, in Matth. *Anal.* II, p. 108; Joh. a Leid., *Chron. Belg.* XIII, c. 24, ed. Sweerts, p. 208; vgl. Cæsarius Heisterbac., *Dial. miracul.* ed. Strange, Colon. 1851, II, p. 353.

3) Vgl. Wolff, s. 114 f.

4) In het jaar 1830 ontmoette ik dit bijgeloof bij de bewoners van Loevestein.

5) Vgl. Van den Bergh, bl. 271.

6) Zie Kiliaan, i. v. mollen-rooven; vgl. Van den Bergh, bl. 91.

gevoerd, en wel door menschen, die op den oever van het vaste land wonen (in Vlaanderen of Zeeland? ¹⁾ en onder de heerschappij der Franken staan, maar hun geen schatting opbrengen, omdat zij de dooden overscheppen. Zij, wier beurt het is de sombere taak te vervullen, leggen zich in den avond ter ruste. Te middernacht hooren zij aan hunne deur kloppen en zacht roepen. Dan spoeden zij zich haastig naar het strand, waar zij ledige, hun niet toebehoorende booten vinden. Zij springen er in, slaan de riemen uit, en nu bemerken zij, dat hunne vaartuigen tot zinkens toe geladen zijn. De togt, die anders in een dag geschiedt, wordt in een uur volbragt, en als de booten aan den wal van Brittia landen, zijn zij terstond ledig als te voren. De schippers zien van het begin tot het einde van de reis niets, maar als de vaartuigen door de dooden verlaten worden, vernemen zij eene stem, die elke schim naar haren naam en haar vaderland vraagt ². Dat deze sage met de voorstellingen onzer vaders aangaande de hel in verband staat, is duidelijk. Zij dachten zich die hel als een schimmenrijk, waarheen de geesten met schuiten of wagens ³ werden overgebracht, een nevelland dat met de latere of christelijke hel weinig of niets gemeen had, en eenvoudig de vergaderplaats aller dooden was, voor zoo verre sommigen niet om hunnen stand of verdiensten in betere verblijven werden opgenomen. Dat zulke betere verblijven, in den trant der noordsche Walhalla, aan hunne verbeelding niet onbekend waren, mag men opmaken uit de aan koning Radboud in den mond gelegde betuiging, dat hij niet „met eenige weinige armen in het hemelsche rijk der christenen wenschte te verblijven”,

---

1) Vgl. Van den Bergh, bl. 100. Grimm, s. 793, denkt aan Helium en Helvoet.

2) Procop., *De bello Goth.* IV, c. 20. Vgl. Grimm, s. 792 f.

3) In de Over-betuwe kent men den hellewagen, ook in België, waar hij soms zielewagen wordt genoemd, en eld. Van den Bergh, bl. 43; Wolff, s. 117 f. Te Rottum rijdt 's nachts te twaalf uren een ijzeren wagen om, met zes bulhonden bespannen. Zuidhof, *Geschied. van Rottum*, Uithuiz. 1857, bl. 171.

maar in gezelschap zijner vorstelijke voorouders en van den frieschen adel ¹.

In het wezen aller godsdiensten ligt eene wet, die hare belijders dringt in gewijde vormen, niet slechts individueel, maar ook gemeenschappelijk, het geloof des harten te openbaren. Vandaar dat alle volken van eenige religieuse ontwikkeling steeds eene eeredienst bezaten, en dat ook onze voorgelachten de hunne hebben gehad. Hoedanig was die eeredienst? Welke waren hare heilige tijden, plaatsen en handelingen? Ziedaar vragen, wier beantwoording, voor zoo verre zij mogelijk is, onze kennis van het nederlandsche heidendom nog eenigzins zal kunnen aanvullen.

Aan feesten, goden- en jaarfeesten beide, heeft het onzen vaderen, evenmin als anderen germaanschen volken, ontbroken. Tacitus berigt ² reeds, dat aan Mercurius (Wodan) bepaalde dagen waren gewijd, en „de lijst der heidensche bijgeloovigheden”, die onder den invloed van Bonifacius werd opgemaakt ³, opdat de geestelijken der pas bekeerde landen weten zouden, welke overblijfselen der oude godsdienst zij inzonderheid uitroeijen moesten, maakt er mede gewag van. Dezelfde lijst spreekt ook van feesten ter eere van Jupiter (Donar), en zoo doet ook eene rede van den geloofsprediker Eligius ⁴, waarvan het evenwel betwijfeld kan worden, of zij regtstreeks op ons vaderland mag betrokken worden. Van het aan Fro gewijde joelfeest hebben wij vroeger eenige sporen aangeduid. Onder de jaarfeesten, die op gezette tijden invielen,

¹) *Annal. Xantens*, bij Pertz, II, p. 221; Jonæ Font. *Vita ampl. Vulfranni*, in Ghesquieri *Acta ss. Belg.* VI, p. 537. Vgl. Van den Bergh, bl. 92 v.

²) *German.* c. 9; vgl. Van den Bergh, bl. 41 v.

³) De *Indiculus superstitionum et paganiarum* van het concilie van Lestines in 743, is met de akten dier kerkvergadering vele malen uitgegeven. Men vindt het merkwaardige stuk ook in Bonif. *Opera. omni.* ed. Giles, II, p. 16 s. en bij Pertz, III, p. 19. Het werd vele malen gecommentarieerd (zie Rettberg, I, s. 328), en in het breede door Fehr, *Der aberglaube und die kathol. kirche des mittelalt.*, Stuttg. 1857, en door Warnkoenig en Gérard, *Hist. des Carolingiens*, I, p. 222 ss.

⁴) Audoeni *Vita Elig.*, in Ghesq. *Act. ss. Belg.*, III, p. 247.

en waarvan het onzeker is, of zij ter eere van bepaalde godheden werden gehouden, verdienen de volgende opmerkzaamheid. De nieuwjaarsdag, door de Romeinen, ook nadat het christendom hunne staatsgodsdienst geworden was, zoo luidruchtig gevierd, schijnt van hen op de Franken en andere germaansche volken overgegaan te zijn¹. Eligius bestreed de wilde vreugde en de bijgeloofige gebruiken van dit feest bij zijne bekeerlingen, òf in onze nabuurschap òf elders, en Burchard van Worms deed hetzelfde bij zijne geloovigen in Duitschland². Daar de eerste Januarij sinds overoude tijden ook in Nederland een dag van volksvreugde is geweest, niettegenstaande het burgerlijke jaar gerekend werd gelijktijdig met het kerkelijke te beginnen, d. i. op kerst- of paaschdag, ligt het vermoeden voor de hand, dat deze feestviering reeds in de dagen des heerschenden heidendoms zal voorgekomen zijn: onze friesche voorvaderen kunnen haar van de Franken overgenomen hebben. In Februarij vielen de „spurcalia”, die Bonifacius deed verbieden, en waarnaar men meent dat genoemde maand bij de oude Duitschers sporkel en bij ons nog heden sprokkelmaand zal heeten. Dat men bij het woord „spurcalia” aan offeranden ter eere van de zon te denken heeft, wordt door sommigen beweerd³, maar is niet bewezen. Of het ostrafeest, dat volgens Beda door de heidensche Angelsaxen in April ter eere van eene godin Eostra gevierd werd⁴, en in Duitschland en Engeland aan het paaschfeest den naam ostern en eastern bezorgde, ook ten onzent bekend geweest is, weten wij niet⁵; de gewoonten, die nog in onze dagen heerschen, van op paschen eijeren te eten en,

1) Zie mijne *Gesch. van het kerk. leven*, II, bl. 117 v.

2) Andoeni *Vita Elig.* l. l. p. 246. De pll. van Burchard vindt men bij Van den Bergh, bl. 46; vgl. den *Corrector Burchardi* bij Wassersleben, *Bussordnungen*, s. 650.

3) Fehr, a. w. s. 57. Vgl. Du Cange, die Aldelmus, *de Virgin.* c. 12, aanhaalt, waar van „fanaticæ lustrationis spurcalia” gesproken wordt.

4) Beda, *De tempor. rat.* c. 15, ed. Giles, VI, p. 179.

5) Vgl. echter Verwijs, a. w. bl. 42, over de krakelingen van palmpaschen in Overijsel.

zoals in Gelderland veel geschiedt, paaschvuren te ontsteken, ofschoon waarschijnlijk van heidensche afkomst, kunnen met het christendom herwaarts gebragt zijn ¹. Het meifeest, bij ons en vele volken van germaansche afkomst nog heden wél bekend, opende voor onze vaderen den blijden zomertijd en had voormaals waarschijnlijk eene godsdienstige beteekenis, gelijk ook dat van midzomer, waarvoor later het St. Jansfeest in de plaats kwam ². Welligt waren de meeste der genoemde en andere jaarfeesten de oudste, die de Germanen gevierd hebben, daar zij, meer dan de godenfeesten, naar de oorspronkelijke natuurdienst heenwijzen.

Zoolang de anthropomorfose der goden bij onze vaderen niet tot op zekere hoogte voltrokken was, en zij in zon, maan, vuur, wind enz. de elementen zelve nog aanbaden, konden godenbeelden en tempels geene plaats bij hen vinden. Waar aan de voorstelling der hemelmagten de menschelijke gestalte nog ontbrak, of deze niet plastiesch genoeg in haar ontwikkeld was, kon men ten hoogste eenige symbolen en teekenen scheppen, b. v. een hamer of beitel tot aanduiding van den dondergod. Zoo bleef men dan de eeredienst verbinden aan de zichtbare voorwerpen zelve, waarin de natuurkrachten vereerd werden. Men offerde in donkere wouden en bij enkele boomen, die, zwaarder en lommerrijker dan andere, Wodans ademtocht, den wind, in geheimzinnige stemmen vernemen lieten, en men bragt zijne beden en gaven aan beken en bronnen, groote steenen en diergelijke natuurvoortbrengselen, waarin de fantasie weldadige of vreeselijke magten aanschouwde. Eerst later, toen men de goden van de elementen onderscheidde en de godenwereld eene reflectie van de menschenwereld was geworden, poogde men de onzichtbare wezens in stoffelijke vormen zichtbaar te maken, en toen men eenmaal beelden bezat, konden tempels als godenwoningen niet lang achterwege blijven.

¹ Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* V, 1, s. 238.

² Vgl. Van den Bergh, bl. 53 v. bl. 56 v.

Het berigt van Tacitus¹, dat de Germanen „bosschen en wouden heiligden, maar het overigens ongeoorloofd achtten de goden binnen wanden te besluiten of naar eenige menschengedaante af te beelden”, zal na het aangevoerde in zijne wezenlijke beteekenis ligt verstaan worden². De Romein, wiens geest zich reeds verhief boven het grove anthropomorfisme van Athene en Rome, bewonderde de volken, wier zeden en leven hij beschreef, omdat zij vrij schenen te zijn van de zinnelijke godsdienstvormen, die hem bij zijne landgenooten tot eene ergernis waren; maar de ware oorzaak der afwezigheid van godenbeelden en tempels bij die volken werd geenszins door hem begrepen.

Als heilige bosschen onzer vaderen vermeldt men het woud van Baduhenna en een ander, beiden door Tacitus besproken³, maar zonder duidelijke aanwijzing hunner ligging; de overleveringen wijzen daarenboven op het Schakenbosch bij Voorburg, het Haagsche bosch, het Haarlemmerhout, het Rijkswald bij Nijmegen enz.⁴. Dat zij menigvuldig waren en nog steeds in eere gehouden werden, toen men reeds tempels en afgoden bezat, mag opgemaakt worden uit het berigt van onze kronijkschrijvers, dat Willebrord, toen hij van zijne tweede reis naar Rome teruggekeerd was, verrast werd door de tijding, dat gedurende zijne afwezigheid „alle boomen waren neêrge- worpen.” Stormwinden hadden gewijde bosschen en boomen ontworteld, en de apostel zag er een voorteeken in van den naderenden val des heidendoms⁵. Eiken, linden, hazelnoot- en andere boomen, waarbij men godsdienstige handelingen volbragt, kwamen waarschijnlijk aan alle

1) *German.* c. 9.

2) Vele schrijvers hebben uit deze woorden van Tacitus trachten te bewijzen, dat het spirituële beginsel, dat de duitsche volken in de zestiende eeuw zoo valbaar maakte voor de reformatie, den Germanen reeds vóór hunne kerstening eigen was!!

3) *Annal.* IV, c. 73; *Hist.* IV, c. 14.

4) Van den Bergh, bl. 380 v.

5) *Chron. de Traj.* in *Matth. Anal.* V, p. 311; Joan. à Leid., *Chron. Belg.* II, c. 14, ed. Sweerts, p. 23.

eenigzins bewoonde oorden voor. Te Zutphen op 's Gravenhof werd tot in late tijden onder een eik en linde leengerigt gehouden ¹, en nog heden overschaduwden beide boomsoorten in de kom omzer dorpen niet zelden de geliefde vergaderplaatsen der landlieden. Gewijde putten of bronnen had men op Fositeland, te Dokkum en elders, en hunne vereering is op onze christelijke voorgelachten overgegaan, of althans door hen vernieuwd geworden ². Tempels werden in de zevende en achtste eeuw door onze geloofspredikers in alle deelen des vaderlands aangetroffen ³. Walcheren bezat, behalve het heiligdom van Nehalennia, dat een romeinsche bouw zal geweest zijn, een tempel van Mercurius (Wodan), en in de dagen van Radboud waren er verschillende op Fositeland. Genoemde koning vernieuwde in 716 vele heidensche heiligdommen, die later door Bonifacius en zijne medearbeiders verstoord werden ⁴. De discipelen van Willehad sloegen de hand aan eenige gewijde gebouwen in Drenthe ⁵, en hetzelfde deed Ludger in Friesland ⁶. Van afgodenbeelden in die tempels wordt zelden gewag gemaakt, maar zij zullen in de meeste wel niet ontbroken hebben; van Nehalennia-beelden hebben wij reeds gesproken, en later zullen wij ook in den tempel van Mercurius op Walcheren een goden-beeld ontmoeten. In sommige friesche tempels werden in de dagen van Karel den groote en Ludger aanzienlijke schatten bewaard, die toen aan den keizer en de utrechtische geestelijkheid kwamen ⁷.

De handelingen der openbare eeredienst, op feestdagen en bij andere gelegenheden, waren voornamelijk optogten

1. Van den Bergh, bl. 384.

2) In den *Indiculus superst.* is sprake van »fontes sacrificiorum". De bronnen of putten van Fositeland en Dokkum vermelden wij boven, bl. 33. De put van Willebrord te Heilo en die van Sura te Dordrecht ontmoeten wij later. Zie over de bronnenvereering Van den Bergh, bl. 14 v.

3) Van den Bergh, bl. 220 v.

4) Wilibaldi *Vita Bonif.* bij Pertz, II, p. 339, 341.

5) Anskarii *Vita Willehadi*, bij Pertz, II, p. 381.

6) Altfredi *Vita Liudg.* bij Pertz, II, p. 408.

7) Altfredi l. l.; vgl. de *Lex Frie.* en de bij Van den Bergh, bl. 222 v. aangeh. schrijvers.

en offeranden. Gelijk nog heden eenige volken in Indië zich bij plegtige gelegenheden om hunne priesters scharen en de wagens volgen, waarop hunne goden omgevoerd worden, zoo deden dit ook de Germanen van Tacitus' dagen. Genoemde schrijver spreekt van een met een kleed overdekt voertuig, dat slechts door een priester aangeraakt mogt worden en door koeijen getrokken werd¹, en „de lijst der heidensche bijgeloovigheden” gewaagt van „een beeld, dat men over de velden droeg”², waarschijnlijk in de hoop, dat de godheid den akker vruchtbaarheid zou schenken. Bij sommige feesten schijnt men, in plaats van een overdekten wagen, eene op wielen gestelde schuit gebruikt te hebben³. De offeranden, die, behalve op de feestdagen, ook bij andere plegtigheden, koningskeuzen, begrafenissen enz. plaats hadden, waren, even als bij andere volken der oudheid, dank- en zoenoffers en ook zulke, waarbij de uitslag van eenige belangrijke onderneming werd uitgevorscht. De voorwerpen, welke men den goden toewijdde, waren vooral dieren, die den mensch onmisbare diensten bewezen en daarom kostelijk in zijn oog waren, paarden, runderen, geiten enz.⁴, en daarenboven veldvruchten en feestdranken. Bij de laatstvermelden heeft men aan het zoogenaamde minne-drinken te denken, dat van eenige libatiën vergezeld ging en, na de kerstening onzer vaders, door den dronk van St. Jansen St. Geertens-minne werd vervangen, dien men inzonderheid aan wegreizenden en verzoenden plagt toe te brengen⁵. Van de zoenoffers onzer vaders was het

1) *German. c.* 40.

2) „De simulacro, quod per campos portant.”

3) Van den Bergh, bl. 49.

4) Grimm, s. 40 f.; Van den Bergh, bl. 255 v.

5) Het oud-duitsche woord minni beteekent gedachtenis, en minna gedenken. De minnedronk is dus een gedachtenis- of liefde- en vriendschapsdronk. Grimm, s. 52 f. In Schotland dronk men in de middeneeuwen ter eere van Christus, den aartsengel Michaël enz. Cunningham, *The church hist. of Scoll.*, Edinb. 1859, I, p. 26 s. Over St. Jansen en St. Geertens-minne werd, na van Alkemade, Huydecoper en and., geschreven door Vischer, *Kronijk van het hist. gen. te Utr.*, 1846, bl. 317.

afschuwelijke menschen-offer het voornaamste. Bij de Friesen was het in de eeuw hunner kerstening nog alles behalve zeldzaam, ja misschien meer dan ooit in zwang, omdat zij, die in den strijd tegen christendom en Franken van dag tot dag grond verloren, er des te meer op uit moesten zijn, om door zulk bedrijf den vermeenden toorn hunner goden af te weren. De personen, die men op de feesten ombragt, waren deels openbare misdadigers, vooral heiligschenners, die zich aan de tempelschatten hadden vergrepen¹, deels door het lot aangewezen kinderen en jongelingen. Men schijnt ze door kampvechters gedood en somtijds ook aan de golven der zee prijs gegeven te hebben².

De oude Germanen hadden geene priesters, zoolang het patriarchalisme het heerschende beginsel van hun volksleven was. De hoofden der familiën, die in hunnen kring de voorstanders aller betrekkingen en belangen waren, traden ook als zoodanig in de zaak der godsdienst op. In dien zin zal men het berigt van Cæsar moeten verstaan, „dat de Germanen geene druïden hadden, die de goddelijke dienst verzorgden”³. Maar in de dagen van Tacitus, als hunne openbare eeredienst reeds eene aanmerkelijke ontwikkeling had ondergaan, was dit anders. Toen hadden zij wel geen boven het volk verheven priesterstand, zooals de keltische druïden vormden, die, in hiërarchische geleiding van elkander afhingende, een gesloten gezelschap uitmaakten en zekere geheime theosofie bezaten⁴; maar zij hadden toch hunne gewijde personen, die bij alle gewichtige aangelegenheden van het openbare leven eene belangrijke taak vervulden. De priesters waren „de wachters der wet”⁵, zoowel in godsdienstige als maatschappelijke zaken. Op den krijgstogt droegen zij de symbolen en beelden der goden naar de kampplaats, en bij de

1) *Lex Frision.* Tit. 12, bij de Haan Hetteima, *Oude friesche wetten*, Leeuw. 1851, II, bl. 375.

2) Jon. Fontau. *Vita ampl. Vulfranni*, Ghesq. VI, p. 532 s.

3) *De bello Gall.* VI, c. 21.

4) Zie Döllinger, *Heidenth. und Judenthum*, Regensb. 1857, s. 558.

5) Ewarto = wachter der ewe, der wet.

volksvergaderingen bewaarden zij de orde en tucht. Zij bewaakten de heilige wouden en begeleidden de feestelijke optogten. Zij slagten de offers en verdeelden het vleesch onder de aanwezigen. Zij spraken de orakels uit het gehinnik der paarden of uit de ingewanden der offerdieren, en zij wijdden de koningen, waarschijnlijk ook de echteluting, en bestuurden het ceremoniëel der lijkverbranding¹. Ofschoon na Tacitus onze bronnen maar zelden van heidensche priesters gewag maken, mogen wij aannemen, dat zij ook in de tijden der kerstening van ons volk aanwezig waren en ongeveer hetzelfde ambt bedienden als vroeger. Alcuinus spreekt van „een goden-wachter” bij den tempel van Mercurius (Wodan) op Walcheren². De friesche schrijvers der zes- en zeventiende eeuw hebben vele priesters met name opgenoemd, en zelfs sommiger godgeleerde en wijsgeerige schriften vermeld, alsof zij ze gelezen hadden; ook hebben zij ons het berigt nagelaten, dat te Oldenhoven, waar thans Leeuwarden ligt, eene heidensche priesterschool heeft bestaan. Dat dit alles als louter verdichtsel door onze latere geschiedvorschers verworpen werd, laat zich begrijpen³. Toch mogen wij vaststellen, dat de priesters ook bij onze vaders, als bij andere oude volken, de dragers der toenmalige beschaving zullen geweest zijn, die waarschijnlijk, even als die van het noorden⁴, eene schoolsche opleiding hadden genoten. Of de Germanen ook priesteressen hadden, kan betwijfeld worden, maar zeker is het, dat ook onze voorouders, gelijk naburige stammen, de Bructeren en andere, hunne waarzegsters hadden, waaraan de latere tooverheksen verwant waren⁵.

De middeneeuwsche christenheid heeft — niet in prak-

1) Tacit. *German.* c. 7, 10, 11, 40; vgl. Van den Bergh, bl. 249 v. en Rückert, I, s. 64, 65, 67.

2) *Vita Willibr. pros.* en *Vita metr.* bij Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 568, 578.

3) Vgl. Van den Bergh, bl. 250 v.

4) Vgl. Mannhardt, I, s. 40.

5) Vgl. Van den Bergh, bl. 272 v.; Mülhause, *Ur-religion des deutsch. volkes*, s. 21 f.

tijk, maar in theorie — op het voorbeeld der oudere, van alle heidendom een volslagen afkeer geopenbaard. Hare eigene godsdienst niet zoozeer voor de hoogste, als wel nitsluitend voor de éénige houdende, noemde zij die van alle niet-christenen bedrog en volstrekt verderfelijk. Krachtens hare dualistische wereldbeschouwing, waarbij de satan de grootmagtige beheerscher der menschheid gedacht werd, voor zoo ver hij aan den God des christendoms niet een deel zijner onderdanen moest afstaan, kon en mogt zij wel niet anders: de kerk was de arke Gods, en buiten die ark woedde de golfslag van een geestelijken zondvloed, die de gansche aarde overdekte en alles met eeuwig en dood bedreigde. Willebrord, Bonifacius en al de apostelen onzer vaders deelden met de oude kerkvaders in de overtuiging hunner tijdgenooten, dat heidendom en dæmonendom hetzelfde was¹. Wodan, Donar en alle andere goden onzer voorgelachten waren voor hen geene verdichte, maar reële wezens, positieve duivelen, en daarom achtten zij de afgodendienst ook duivelendienst en hare aanhangers duivelskinderen, zolang zij door afzweringseed en doop van het rijk des satans niet waren losgemaakt. Wat moeten wij van die opvatting, ook als wij haar van haar middeneeuwsch karakter ontdaan hebben, denken? Was het heidendom onzer vaders inderdaad niets anders dan eene vergiftige plant van logen en zonde, en daarom ook onmagtig iets anders dan logen en zonde voort te brengen?... Wie zal nog bekrompen genoeg zijn, om op deze vraag een toestemmend antwoord te geven? Neen, even zeker als alle volken in alle stadiën hunner ontwikkeling eenige godsdienst behoeven, zal hun zedelijk en stoffelijk bestaan niet haastig verderven, zoo zeker dragen ook alle godsdienstvormen, van den laagsten trap der natuurvergoding tot de volle hoogte der vereering van den

1) Zoo deden ook nog protestantsche schrijvers, b. v. Picardt, *Anti-
quiteiten*, Amst. 1660, bl. 66. Als hij de namen van eenige goden genoemd heeft, vervolgt hij: »hoe moet den satan in zijn vuyst gelacchen hebben, als hy dit vuyle snoode gespuyt, hier en in de omliggende landen, heeft in-
gedrongen". enz.

Eénige in geest en waarheid, eene zedelijk-religieuze kern in zich, waardoor zij meer of min weldadigen invloed oefenen op het leven harer belijders. En zulk eene zedelijk-religieuze kern lag ook in de polytheïstische natuurvergoding onzer vaderen besloten! Hunne godsdienst wekte in zekere mate het geloof aan eene hoogere wereld, waaraan de mensch als redelijk wezen toebehoort. Zij voerde niet tot de klare aanschouwing van den eeuwigen Koning in het rijk des geestes, maar vestigde de aandacht op de openbaring der Godheid in hare zichtbare werken. Uitgaande van ootmoedig afhankelijkheidsgevoel, den grondslag van alle, ook de hoogste godsdienst, onderhield zij datzelfde gevoel in den boezem harer belijders, en kweekte daar niet alleen vrees voor de hemelsche magten, maar ook dankbare liefde, vertrouwen en hoop, zelfs op een toekomstig leven. Die hemelsche magten werden menschelijk gedacht, en daardoor hadden de goden hun deel aan de zedelijke natuur des menschen; zij waren redelijke, persoonlijke wezens, wier dienst humaner moest zijn dan die der elementen, waarvoor men zich vroeger boog. In hunnen naam kon men in huiselijk en maatschappelijk leven orde en tucht handhaven, eeden zweren, wetten uitvaardigen, verbindtenissen en verdragen sluiten met vrienden en vijanden. Zoo was dan ook deze godsdienst in zekere mate een zegen voor die haar aanhingen, en zij hadden haar niet kunnen missen zonder groote schade; maar men wachte zich hare werkingen te zeer te idealizeren! Het voorvaderlijk heidendom „was geen duivelsche logen, maar toch eene menschelijke dwaling”. Omdat het vele goden had, had het inderdaad geen God. Het onderhield het afhankelijkheidsgevoel, maar niet het zuivere, dat het monotheïsme kweekt. Wodan, Donar en alle andere goden en godinnen hadden groote magt en oefenden weldadigen invloed op der stervelingen bestaan, maar bij geen hunner was almagt of eene allesomvattende voorzienigheid: de hoogere eenheid kon door onze vaderen slechts gevonden worden in de bewustelooze kracht van een donker noodlot, waarmede zij niet in persoonlijke gemeenschap konden

traden. De goden, ja, waren geanthropomorfeerde en anthropopathische, en daarom ook zedelijke wezens; maar hunne zedelijkheid stond niet hooger dan die hunner vereders: zij leverden geene idealen van morele reinheid, van wijze liefde en van geestelijk leven; zij waren voorbeelden van willekeurige goedhartigheid, van wilde krijgshaftigheid en een onstuimigen toorn, wiens gloed vaak niet gekoeld kon worden dan in het bloed van menschenoffers. Wat zulk eene godsdienst had moeten worden, zoo onze voorouders hunne geschiedenis nog eenige eeuwen buiten alle aanraking met de christenheid hadden voortgezet, is niet twijfelachtig. Onder den invloed der meer en meer opkomende volksbeschaving ware zij welligt nog eenigermate verfijnd,¹ maar naauwelijks veredeld geworden. Hare mythologie zou hare negatieve zedelijkheid, welke wij vroeger roemden, allengs verloren hebben, en, naar haar gehalte aan die van Grieken en Romeinen meer en meer gelijk geworden, ware zij als deze ten slotte ondergegaan, na der menschheid minstens evenveel schade als heil te hebben aangebragt.

---

§ 4.

Onze heidensche vaders en het toenmalig christendom.

Het christendom, waartoe onze voorgelachten door de stem der evangelizatie van de zevende en achtste eeuw geroepen werden, was evenmin het christendom van den Heiland en zijne oorspronkelijke getuigen, als dat van het evangelische protestantisme. Uitgegaan van Palæstina en zeer snel verbreid over een groot deel van Azië, Afrika en Europa, had het in de eerste vijfhonderd jaren van zijn bestaan reeds eene eigenaardige ontwikkeling ondergaan en een karakter aangenomen, waarin zich de

---

1) Men denke hier aan de laatste ontwikkelingsperiode der germaansche godsdienst in het noorden, maar vergeet niet, dat de scandinavische volken reeds eeuwen vóór hunne kerstening met de christenwereld in verkeer op geweest.

bewijzen voordoen, dat de menschheid, hoezeer er op aangelegd om christelijk te zijn, echter onmagtig was zich terstond meester te maken van den vollen zin des goddelijken woords, dat de Verlosser in naam zijns Vaders had uitgesproken. Terwijl het evangelie bestemd was, om de in Christus verschenen waarheid en liefde Gods te prediken, opdat de gehoorzamen, verlost van dwaling en zonde, tot een heilig en zalig leven zouden komen, werd het in de romeinsche wereld opgevat als eene theorie, die vooral ten doel had om ingewikkelde vraagstukken over God en 's menschen betrekking tot God op te lossen; en hoezeer het geestelijke beginselen wilde verbreiden, waardoor zijne belijders boven vergankelijke vormen en uitwendige voorschriften verheven en tot de vrijheid der burgers van het rijk des geestes zouden geleid worden, werd het door de massa der geloovigen verlaagd tot eene wet, die maar al te zeer gelijk was aan de wet des ouden jodendoms. Zóó begrepen, of liever misverstaan, en zoo-wel in leer als eeredienst en kerkgebruiken met honderd vreemde bestanddeelen bezwaard, werd het christendom door de oude volken aan de nieuwe ten erfenis gelaten. Die nieuwe volken, Franken, Angelsaxen en andere, versmaadden de veel beteekenende nalatenschap niet. Zij aanvaardden de godsdienst van Christus, die nu de godsdienst van Rome was geworden, met jeugdig enthousiasme, maar waren onbekwaam om wat de geest van beschaafder natiën dan zij had voortgebracht, terstond aan het zuiveringsproces te onderwerpen, dat het zoozeer behoefde. De dogmatische grondstellingen der oude kerk werden in vertrouwen overgenomen en voorshands als een wel kostelijk, maar toch grootendeels renteloos kapitaal ter zijde gelegd, totdat men ze na eenige eeuwen met hooge belangstelling in behandeling zou nemen. Het standpunt der wet, waarop de kerk hare kinderen geplaatst had, werd niet verlaten, maar als het alleen ware door woord en voorbeeld aanbevolen. De eeredienst met haar overladen ceremonieel, de heiligen- en relieken-vereeering en alles wat sinnelijkheid en misverstand en de nawerking van joden- en

heidendom aan de eenvoudige en tegelijk zoo diepe godsdienst des evangelies hadden toegevoegd, dat alles werd door de nieuw gekerstenden in de landen der Franken en Angelsaxen met liefde ontvangen, om straks weder met liefde aan de nog onbekeerde broeders in Duitschland, ons vaderland en elders overgeleverd te worden. Voorzeker, het christendom, waartoe onze heidensche voorgelachten geroepen werden, was noch dat van den Christus, noch dat van een Luther of Kalvijn; het was het roomsche van de eerste middeleeuwen! Maar was het daarom minder bij magte, de gemoederen der half beschaafde Friesen aan te grijpen? Zoude de arbeid van een Willebrord of Bonifacius welligt schooner vrucht gedragen hebben, zoo hunne prediking en hun gansche missie-werk met een hooger, een meer evangelischen zin ware ondernomen? . . . Wij kunnen het niet gelooven, maar achten het zelfs zeker, dat de bekeering onzer vaders minstens evenzeer een gevolg is geweest van de gebrekkige gestalte, waarin het christendom tot hen gebracht werd, als van de beginselen der hoogste waarheid, die het, niettegenstaande zijne gebreken, ook toen in zich droeg¹.

Dat ook onze vaders, evenzeer als andere germaansche volken, die zich vroeger en later in de kerk lieten opnemen, zekere praedispositie voor het christendom hadden², kan evenmin betwijfeld worden, als dat het christendom zelf, waartoe zij zich lieten bekeeren, in zich droeg, wat hen noodzakelijk moest aantrekken, zoodra het hun hoofd en hart onder bereik had. Bij een volk, dat met gemoedelijken ernst zijn Wodan en Donar, zijne Friga en Holda aanhing, kon het niet ontbreken aan eenigzins nadenkende naturen, die toegankelijk waren voor de majesteit van het monotheïsme der geloofspredikers; en

1) Vgl. Van Hengel en Diest Lorgion, *Gesch. der beschaving in Europa*. Haarl. 1862, I, bl. 216.

2) Over die praedispositie der germaansche volken in het algemeen zie men, behalve Rettberg, I, s. 246 ff., II, s. 577 ff., vooral Kraft, *Die Kirch.gesch. der germ. völker*, I, s. 128 ff., en Rückert, a. w. passim; over die onzer vaders Royaards, *Invoering van het christend. in Nederl.* bl. 34 v. 74 v

als dezulken, van den éénigen en oppermagtigen Schepper van hemel en aarde hoorende, door anthropomorfische en polytheïstische geloofsvooroordeelen belemmerd werden in hunne neiging om dat monotheïsme aan te nemen, kwam de kerk hun niet te gemoet met anthropopathische uitdrukkingen aangaande Gods wezen, met eene grove triniteitsleer en met de aanprijzing der vereering van Maria en de heiligen? Wodan, der vaderen opperste god, en andere hunner goden hadden woeste trekken in hun karakter, maar zij waren tevens goedgehartige wezens, die hunnen gunstelingen veelvuldige weldaden toedeelden en zelfs de schuld der berouwhebbenden vergeven konden, als zij bloedige offers bragten. Was in zulke voorstellingen geen aanknooppingspunt gegeven voor de milde leer des evangelies, dat God liefde heeft voor allen en barmhartigheid oefent jegens de boetvaardigen, dat Christus zondaren zoekt en vriendelijk ontvangt, dat hij zich zelve den Vader heeft geofferd op het kruis; en voor de leer der kerk, dat offers en gaven aan altaren en priesters gewisselijk des hemels gunst verwerven? Onze voorgelachten hadden hun geloof aan een toekomstig leven, maar hunne denkbeelden omtrent de gewigtige zaak waren onzeker en duister. Het kan niet anders of ook bij hen, als bij de Angelsaxen en andere volken, moeten er geweest zijn, die brandden van verlangen naar nieuwe tijdingen aangaande „het ander land”¹. Het christendom bracht die tijdingen, en de zeer positieve leeringen van een Willebrord en Bonifacius aangaande hel en hemel moesten diepen indruk maken. Onze vaderen droegen eene kern van zedelijkheid in zich, liefde voor huisgezin en gemeente, voor ouders, gade en kroost; zij beminden orde, wet en vrijheid. Als hunne geloofspredikers die zelfde deugden roemden, zoo welsprekend als b. v. een Boni-

1) Zie het merkwaardig verhaal bij Beda, II, c. 13, Giles, II, p. 230, aangaande de raadsvergadering onder koning Edwin. Een der verzamelde grooten verklaarde zich voor het aannemen van het christendom, zoo het bleek, dat de nieuwe leer de onzekerheid aangaande 's menschen toekomst zou opheffen: „si hæc nova doctrina certius aliquid attulit, merito esse sequenda videtur”.

facius het in zijne sermoenen wist te doen, moesten er dan in de harten hunner hoorders geene snaren weêrklinken, die nog sluimerende beginselen wekten en belangstelling kweekten voor de nieuwe leer? Wanneer men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat alle heidendom of liever alle polytheïsme van nature eenigzins verdraagzaam is en gereed om vreemde goden als nationaalgoden te erkennen, en dat van de andere zijde onze apostelen van hunne bekeerlingen in den aanvang wel niet veel eischten, althans geen spiritualistiesch geloofsleven, maar vooral eerbied voor en aanneming van zekere kerkvormen en gebruiken, dan wordt ons de kerstening onzer heidensche voorgelachten een begrijpelijk verschijnsel. Voor de edelste persoonlijkheden in hun midden was de voorvaderlijke godsdienst eene vóórschool voor die van Christus, en voor anderen van meer zinnelijken aanleg had de kerk met hare mysteriën van doop en mis, hare reliekenkassen, mirakelgeschiedenissen enz., een eigenaardig aantrekkingsvermogen.

Maar hoe groot ook de prædispositie voor het christendom bij de aanstaande bekeerlingen wezen mogt en hoe diep ingrijpend de magten, welke den geloofspredikers ten dienste stonden, de geschiedenis leert, dat ook ten onzent de betere godsdienst tegenstand ontmoette en niet dan na een langdurigen en bloedigen strijd over het heidendom de zegepraal behaalde. En ook dit laat zich verklaren. Het christendom was de godsdienst der Franken, en ofschoon zijne apostelen hier te lande voor het grootste deel Angelsaxen waren, die apostelen stonden voortdurend met de Franken in de naauwste betrekking en genoten de bescherming hunner vorsten. Reeds dit was op zich zelf genoegzaam, om wat een Willebrord en Bonifacius leerden en bedoelden bij den vrijheidminnenden Fries in verdenking te brengen. Maar de nieuwe godsdienst verwekte ook van andere zijden antipathiën¹. Zij wilde aangenomen worden, niet nevens, maar ten koste van de oude. Zij

1) Vgl. Grimm, I, s. 3 ff., wiens opmerkingen wij hier gebruiken.

wilde de voorvaderlijke goden, die zij duivelen noemde, verdringen uit het hart des volks, dat hen eeuwen aangehangen had. Die goden en hunne dienst waren diep ingevlochten in de dierbaarste overleveringen der natie, hare geschiedenis, hare huiselijke en maatschappelijke instellingen, gebruiken en regten. Hunne namen, uit de moedertaal ontsproten, waren door ouderdom geheiligd; hunne mythen roemden hen als de stamvaders van koningen en adellijke geslachten; wouden, meren, bronnen en heuvelen waren hun toegewijd; op hunne weldadigheid had men van de jeugd af gehoopt, voor hunnen toorn gevreesd, op hunne feestdagen de schuimende mede geplengd. Van dat alles moest men afstand doen, en wat ontving men er voor in de plaats? O, zooveel wat den zinnelijken, bevooroordeelden heiden, den levenslustigen mensch, vol van fysieke krachten en vleeschelijke hartstogten, als dwaasheid en onnatuur moest voorkomen! De geloofspredikers verkondigden een God, die niet als Wodan den dapperste, maar den ootmoedigste en nederigste het meest beminde, een God van vrede en barmhartigheid, die zijne hemelwoning alleen voor de kinderen des vredes en der barmhartigheid openstelde. Zij spraken van Christus, den zachtmoedigen, vergevensgezinden, gehoorzamen lijder, bijna in alles de antithese van het mannen-ideaal der krijgshaftige Germanen. Hunne leer noemde zonde, wat men van oudsher deugd en gerechtigheid had geacht, den adeltrots, de bloedwraak, het offeren op de graven van geliefde afgestorvenen, het vragen naar de orakels der goden, het dragen van amuletten enz.¹⁾ En hoedanig waren de mannen, door wier tusschenkomst men ten koste van alles wat den halven natuurkinderen het liefste was, de gunst van den onbekenden God kon verwerven, zijn onzekeren zegen in leven en dood?... Zij waren vreemdelingen, die bij hunne kerkdiensten eene onverstaanbare taal spraken; „knechten van het verwijderde Rome”, de hoofdstad des volks, waartegen de voorvaderen een harden kamp

---

1) Men zie de later te bespreken sermoenen van Bonifacius.

hadden gestreden; asceten met strak gelaat en strenge levensvormen, die in onthouding, vasten, nachtwaken, coelibaat en zelfpijnigingen van allerlei aard de hoogste heiligheid zochten!

Het christendom werd tot onze vaders gebragt en door hen aangenomen. Dit was te verwachten! De kerk trad met hare beschaving en hare hoogere waarheid, met hare beginselen en leer van liefde en gerechtigheid tegenover „het verwilderende heidendom” op: dat heidendom moest vallen, en het is gevallen, maar niet zonder hardnekkigen tegenstand, en ook „niet zonder roerende klagten” van de zijde zijner gemoedelijkste belijders. Nog in 1284 had het eiland Silt, toen, gelijk nog heden, door Friesen bewoond, zijne heidensche tempels en priesters, maar de inboorlingen waren grootendeels tot het christendom overgegaan. Toen men besloten had die tempels in christenkerken te veranderen, werd van Hamburg of elders een schilder ontboden, om het oude heilendom van Eidsam met muurschilderijen te versieren. De kunstenaar kwam, en terwijl zijn penseel de beelden van apostelen en martelaren maalde, trad hem een oud man op zijde, een van de weinigen, die tot heden doof waren geweest voor alle vermaningen om zich tot Christus te bekeeren. De grijsaard zag voor een oogenblik sprakeloos toe: de beelden der nieuwe goden, die hij aanschouwde, verkondigden hem luide, dat het met de oude gedaan was. Dat was meer¹ dan die mensch kon verdragen: hij wilde zijne goden niet overleven, stiet zijn mes in den strot en viel stervende ter aarde¹. Als Wodan of Donar in de dertiende eeuw nog zulke ernstige aanhangers had, kunnen wij er dan aan twifelen, of het den vaders van dien Fries in de zevende en achtste eeuw iets kostte, zich los te maken van de oude godsdienst?

1. Men vindt dit verhaal in een opstel van Hans Kielholt, die op het eiland Silt leefde, toen de gebeurtenis plaats had. Het werd uit een oud H.S. overgenomen door K. J. Clement, in zijn merkwaardig geschrift *Die Lebens- und Leidensgesch. der Friesen*, Kiel, 1845, s. 92.

HOOFDSTUK II.

Eerste pogingen tot bekeering onzer vadersen.

§ 1.

De kerk en de zendingszijver in naburige landen.

Het is bekend, dat de christenen der drie eerste eeuw in het algemeen afkeer koesterden van de krijgsmacht zóó zelfs dat sommigen zich liever door beulshandelingen lieten ombrengen, dan dat zij zich in de gelederen der legioenen schaarden. Die afkeer moest dikwerf voor de kracht der staatswetten onderdoen, en het rigorisme dezen aanzien, dat wel niet bij allen even sterk verloren in volgende tijden zijne scherpte ¹. Reeds in de dagen van Tertullianus, die zelf alle wapendragt als christelijk verwierp, werd het gewoon in de romeinse legers christenen te zien ², en het getal der christen soldaten groeide natuurlijk aan, naarmate de kerk in de vierde en vijfde eeuw meer en meer alle volkstanden van het keizerrijk in zich opnam. Dat ook in Nederland van oud tot tijd romeinse christenen vertoefd hebben, laat men vermoeden en schijnt bewezen te worden door eenige ingesneden steenen of gemmen, die in de zeventiende eeuw bij Nijmegen gevonden werden, en door eene grafsteen die men in onze dagen te Wijk bij Duurstede opgedolven ³. Daar die monumenten evenwel de

1) Zie Hefele, *Ueber den rigorismus in dem leben der alten kirchen*, in *Theol. quartalschr. von Drey, Kuhn*, u. a. 1841, Heft 3, die canon van het concilie van Arles, die excommunicatie zal gedreigd hebben tegen „die in den krijg de wapenen wegwierpen“, leze men den schrijver, *Conciliengesch.* I, s. 175.

2) Tertull., *de Idol.* c. 19; *de Cor. mil.* c. 11; *Apolog.* c. 37

3) Over de onyx- en cornalijn-gemmen met anker, hangende viertal enz., die in 1627 en 1676 te Nijmegen gevonden werden, zie men J. Tius, *Antiquit. Neom.* p. 33, 54; *De sarda seu carneola cruce in cuniculos ref., apud Neom. inventa*, Neom. 1785 (mede van Smc

christelijke zijn, welke men tot heden onder zoo vele andere voorwerpen van romeinsche afkomst heeft aange- troffen, geven zij geen grond voor de gissing, dat het getal der vreemde evangeliebelijders hier in het romein- sche tijdvak groot zal geweest zijn, en nog veel minder wettigen zij de veronderstelling, dat die geloovigen onder elkander of met de landzaten eenige gemeente zullen gevormd hebben. Wat hier niet geschied is, heeft ech- ter in naburige streken plaats gehad.

Irenæus, die in het midden van de tweede helft der tweede eeuw te Lyon in Gallië schreef, is de oudste auteur, die van de verbreiding des christendoms onder de germaansche volken heeft gewaagd¹. Ofschoon het onzeker is aan welke volken hij dacht, is het niet onmo- gelijk, dat hij het oog op de Moezel-streken had. Te Trier toch mogen wij veronderstellen, dat in zijne dagen eene gemeente bestond, en wel eene gemeente die reeds spoedig eenige uitgebreidheid verkreeg, daar zij in 314 door haren bisschop in het concilie van Arles vertegen- woordigd werd², een verschijnsel, waarover men zich niet zal verwonderen, als men in aanmerking neemt, dat de

Janssen, *Nederl. dactylioth.* 2° suppl. no. 183, 184; over de grallamp van Wijk bij Duurst. met een romeinsch kruis, denzelve in *Oudheidk. mede- deel.* I, bl. 45 v. Daar de heer Janssen aangaande de romeinsche afkomst van deze lamp niet geheel zeker schijnt, acht ik het voorzigtig te herinneren, dat het gebruik der romeinsche christenen van hunne dooden met lampen en sabbels uit te dragen, door de frankische is overgenomen. Van St. Bavo van Gent leest men (*Vita alt. S. Bavonis*, bij Ghesq. II, p. 528): »expletis epitar, quæ necessaria erant funeri, cum lampadibus et cereis et psal- terium choris — in reclusionis suæ cellulam reportatur, ibique — sepe- star». Engelberts (*Aloude staat der Nederl.* IV, bl. 336) spreekt van een zwaaren gouden ring, versierd met ingewerkte beeldjes van de eerste christenen met een saphier-steen, verbeeldende de keizerinne Helena". Hij zag dien ring in de verzameling van Van Damme, waarvan de catal. p. 338, no. 62, nog deze beschrijving geeft: »la forme de la couronne et le bust du Christ". Nadere berigten aang. dit stuk schijnen te ontbreken. Romeinsche mun- ten van keizers uit het christelijke tijdvak werden op vele plaatsen van ons land gevonden; maar zij kunnen ook door heidensche Romeinen en langs andere wegen herwaarts gebragt zijn.

1) *Adv. her.* I, c. 3: *αὶ ἐν Γερμανίαις ἰδρυμένα ἐκκλησίαι*, in de lat. vertal. »quæ in Germania sunt fundatæ ecclesiæ», ed. Fen-ard. p. 52, 53.

2) Mansi, *Concil.* II, 476; vgl. Hefele, a. a. o. s. 171.

west-romeinsche keizers sedert het einde der derde eeuw te Trier hunne residentie hadden, en dat de stad, die wegens hare liefelijke ligging door de Romeinen bemind werd, later door Konstantijn den groote tot zetel des praefects van Gallië werd verheven. De geschiedenis van het bisdom Trier¹ is over het algemeen duister tot aan den aanvang der negende eeuw. Toch blijkt het, dat de gemeente, of althans vele van hare voorstanders een echt romeinsch-christelijk karakter droegen, daar zij zich gedurende de vierde eeuw diep in de dogmatische kerktwisten mengden. Zoo deed vooral bisschop Maximinus, die zich sedert 336 een stoutmoedig verdediger der niceensche geloofsbelijdenis betoonde en met Athanasius, wien hij voor eenigen tijd bij zich had, gemeene zaak maakte². Iets later werd te Trier over de ketterij van Priscillianus gehandeld, en in 385 stroomde daar het eerste ketterbloed³. Dat zich intuschen, van Trier uit, het christendom door de omstreken eenigzins verbreidde, aan de Beneden-moezel, de Lahn en elders, schijnt men op gezag van oude schrijvers te mogen aannemen⁴; maar groote gedachten van die uitbreiding zal men wel niet koesteren, zoo men zich herinnert, met hoe donkere kleuren Salvianus den zedelijken toestand der triersche christenheid van het midden der vijfde eeuw heeft geschilderd⁵, toen de grooten der staat en het volk, door de barbaren bij herhaling aangegrepen, evenzeer overgegeven waren aan de grofste zinnelijkheid als aan volslagen onverschilligheid omtrent hun eigen ondergang.

Gelijktijdig met het bisdom Trier ontstond dat van Keulen, waar de Romeinen zich reeds vroeg gevestigd hadden. Ook hier mag men aannemen, dat de gemeente nog vóór het einde der derde eeuw aanzienlijk zal ge-

1) Over hare bronnen zie men Waitz in zijne praefatie voor de *Gesta Treveror.* bij Pertz, X, p. 111 ss.

2) Athanas. *Ad. episc. Aeg.* ed. Bened. I, p. 278; *Apolog. ad imper. Const.* p. 297.

3) Zie *Gesta Trever.* c. 20, Pertz, X, s. 154; vgl. Gieseler, *Kirch. gesch.* I, 1, s. 100.

4) Retberg, I, s. 157.

5) *De gubernat. Dei*, VI, ed. Baluz. p. 121 ss.

weest zijn. Ook zij immers had, even als Trier, haren bisschop in de gemelde kerkvergadering van Arles, den veelvuldig besproken Maternus, die de onderscheiding genoot van door keizer Konstantijn in de zaak der donatisten gebruikt te worden¹. Voor het overige hangen ook over de oudste geschiedenissen van dit bisdom nevelen, die men tot heden niet heeft kunnen verdrijven. Van bisschop Euphrates, een der opvolgers van Maternus, weten wij, dat hij in 347 de synode te Sardica bijwoonde, waar hij een der woordvoerders van de toenmalige orthodoxie was, en van de arianen het zijne te lijden had². Van andere bisschoppen worden namen en bedrijven vermeld, waarmede de kritiek nauwelijks raad weet. Hetzelfde geldt van de legende des thebaanschen legioens, van welks martelaren men vóór weinige jaren te Keulen enige schedels meent gevonden te hebben³, en van die der elfduizend maagden. Zoo de laatstgenoemde sage waarlijk eene historische kern in zich draagt, gelijk velen meenen, is zij voor ons vaderland van eenige beteekenis, daar zij samenhangt met die van de h. Kunera van Reenen, die ter genoemder stede na een vroom christen-leven het slagtoffer harer vijanden zal geworden zijn⁴. Nadat Keulen door de Franken ingenomen was, bleef de gemeente aldaar bestaan, ofschoon zij vele rampen had te verduren. Salvianus kende de stad als met vijanden vervuld⁵. In de zesde eeuw echter begon het aantal harer kerken toe te nemen⁶.

Het bisdom Tongeren in belgiesch Limburg, dat zijn

1) Mansi, II, p. 438, 476; Optat. Mil., *Adv. Parm.* I, in fin.; vgl. Hefele, a. a. o. s. 171; Ennen, a. w. I, s. 66.

2) Athanas. *Adv. Arian. ad monach.* ed. I. I, p. 355; Theodoret. *H. P.* I, c. 9. Vgl. Rettb. I, s. 125, en Ennen, a. w. I, s. 68 ff.

3) Zie Braun, *Zur gesch. der thebaïschen legion*, Bonn, 1855, en Ennen, a. w. I, s. 63 ff.

4) Zie de verh. van Kist over *De Kunera-legende* in het *Kerkhist. arch.* II, bl. 1 vv.; vgl. Ennen, a. a. o. s. 75.

5) *De gubern. Dei*, VI, p. 113.

6) Zie Mering, *Die Bischöfe und erzb. von Köln*, Köln, 1844, een onvoltooid werk, waarin beschr. van de kerken en kloosters der stad Keulen; vgl. Ennen, s. 142 ff.

ontstaan welligt aan de christenen te Trier te danken had ¹, schijnt omstreeks het midden der vierde eeuw reeds eenig aanzien genoten te hebben. In 359 althans ontmoet men Servatius, als bisschop dezer dioecese, te Rimini onder de moedigste verdedigers der athanasiaansche orthodoxie tegen keizer Konstantius ². Omstreeks het jaar 385 werd Tongeren verwoest. Sedert werd de bisschopszetel naar Maastricht verlegd, waar hij bleef tot in 721, toen hij voor goed te Luik is gevestigd. Te Maastricht, waar de Romeinen vele monumenten nagelaten hebben ³, kan reeds vroeg eene gemeente hebben bestaan. Dat door de bisschoppen en andere christenen der dioecese Tongeren-Maastricht een en ander gedaan is tot verbreiding des evangelies onder de bewoners der Maas-streken, is niet onwaarschijnlijk ⁴. Toen Amandus echter in het midden der zevende eeuw haar voorstander was, vond hij hare geestelijken alom zóó diep bedorven en zóó onvatbaar voor zijn onderwijs, dat hij alle hoop op hunne zedelijke verbetering opgaf en den bisschopsstaf neêrlegde, om elders zich weder aan de zaak der missie te wijden ⁵.

Van den aanvang der vierde eeuw, toen wij te Trier, Keulen en Tongeren eene gevestigde christenheid aantroffen, tot het begin der zevende, toen de eerste ons bekende pogingen ter kerstening onzer vaderen werden aangewend, verliepen ongeveer drie honderd jaren. Is gedurende dat breede tijdvak van het licht, dat in die drie

1) Rettb. I, s. 204.

2) Sulp. Sev. *Hist.* II, ed. Horn. p. 428; vgl. Hefele, a. w. I, 678, 686 f.

3) De vele oud-christelijke doodkisten, die men te Maastricht gevonden heeft en waarvan afbeeldingen in bezit van den heer Janssen zijn, schijnen niet van romeinsche afkomst te zijn.

4) Zie Alberdingk Thijm, *Willibrordus, apost. der Nederl.* Amst. 1864, bl. 55 v.

5) „Per triennium fere [S. Amandus] vicos vel castra circumiens, verbum Domini constanter omnibus prædicavit. Multi etiam, quod dictu nefas est, sacerdotes atque levitæ, prædicationem illius respuentes, audire contempserunt. At ille, secundum evangelii præceptum pulverem de pedibus in testimonium excutens, ad alia properabat loca.” Baudem. *Vita, s. Amandi*, bij Ghesq. IV, p. 253; vgl. Notgeri *Vita Remacli*, c. 3, 16, bij Surius, V, p. 24, 28.

diocesen ontstoken was, geen enkele straal op Nederland gevallen? Onze bronnen geven geen antwoord op deze vraag; zij leveren zelfs, zoo men die van Ursula en Kunera uitzondert, geene legenden¹, die aanleiding tot vermoedens zonden kunnen geven. Toch, meenen wij, moet het bestaan van zoo aanzienlijke gemeenten op niet zeer verwijderden afstand van onzen bodem voor de latere evangelieprediking onder ons volk eenige beteekenis gehad hebben. Geruchten omtrent de eigenaardige godsdienst, die ginder aan den Rijn, de Maas en Moezel beleden werd door menschen, die in beschaving boven de overigen uitmuntten, kunnen van de Friesen, die waarschijnlijk reeds vroeg met de oeverbewoners van die stroomen in eenig handelsverkeer stonden², niet zijn uitgebleven. Zulke geruchten moesten nadenken verwekken en onze vadersen althans in zoo verre voor de latere evangelizatie voorbereiden, dat zij haar niet konden terugwijzen met het woord: „gij verkondigt ons een God, die bij de gansche wereld onbekend is!” Doch hoe dit zij, iets mogen ge-

¹ De legende van Eucharius, Valerius en Maternus (zie de *Acta ss. der Nederland. ad d. 29 Januar.* p. 917 ss.), die men op Trier, Keulen, Tongeren en de Nederlanden betrokken heeft, is door Ghesquierus (*Acta ss. Belg.* I, p. 2 ss.) en and., ook door Rettberg (I, s. 74.) onderzocht en als onwaar verdichtsel te verwerpen, niettegenstaande onze Van Leeuwen en velen met hem niet weinig met haar ingenomen zijn geweest (*Batav. illustr.* p. 412 v.). De sage van Aegistus of Egistus, die door den apostel Petrus met de twee Friesen Verritus en Malorix herwaarts gezonden zal zijn, schijnt op zich zelve te staan en op genoemde plaatsen in Duitschland geen betrekking te hebben. Zij is waarschijnlijk een uitvindsel van Hamconius (*Frisia, Franq.* 1620, p. 63) of een anderen frieschen kronijkschrijver (Occo Scarnsis of Andr. Cornelius kent haar niet) en ontstaan uit de willekeurige combinatie van Tacitus' berigt omtrent genoemde Friesen (*Annal.* XIII, c. 54) en dat van de Centuriat. Magdeburg. (*Cent.* I, l. II, c. 2, p. 18 ed. Basil. 1624), en Baronius (*Annal.* ad. A. 46), dat Petrus Aegistus naar Germania heeft afgevaardigd. Bosschaerts (*De primis vet. Frisia apost. quæsit.* I) had reeds weinig op met de vertelling, en zoo ook van Heussen en van Rijn (*Bat. s. I*, bl. 4 v.); Glasius (I, bl. 50) en Royaards (*Invoer.* bl. 78, v) hebben haar terecht verworpen. De pl. uit de kerkvaders, Irenæus en and., waaruit men op de ligtzinnigste wijs tot eene zeer vroege kerstening onzer vadersen heeft besloten, zijn besproken in *Bat. s. I*, bl. xi, en door Van Leeuwen (a. w. bl. 414 v.); vgl. Rettb. I, s. 68 f. en Rückert. I, s. 10.

² Vgl. Dirks. a. w. bl. 84 v.

noemde gemeenten, vooral de keulsche, ten voordeele van de goede zaak bijgedragen hebben, niet van daar, maar van elders, uit het zuiden en van over de Noordzee, is de zegen des evangelies tot ons gekomen.

De Franken, die onder Clóvis tegen het einde der vijfde eeuw gansch Gallië in bezit hadden en ook in België doordrongen, verwisselden omstreeks denzelfden tijd hun voorvaderlijk heidendom met het geloof des evangelies. Clovis zelf, die Clotilde, eene bourgondische prinses en ijverige christin, tot gemalin had, liet zich in 496 door Remigius van Rheims doopen, en zijn volk, door langdurig verkeer met de christenwereld daartoe voorbereid, volgde zijn voorbeeld, maar langzaam en in den aanvang slechts gedeeltelijk, daar de zedelijke toestand der vorsten en der natie beiden uitermate ongunstig was ¹ en de verbreiding van het christendom zeer verhinderde. Een aanzienlijk deel des volks bleef gedurende de gansche zeede eeuw en later aan de voorvaderlijke godsdienst getrouw, zonder dat de magt der koningen in staat was daartegen doortastende maatregelen te nemen. Het meest geschiedde dit nog in Neustrië, waar Childebert I door een bevelschrift het heidendom openlijk afschafte. Die op hunne akkers of elders „den duivel toegewijde beelden” hadden en ze niet terstond verwijderden, of die zich verzetten tegen de priesters der christenen, als zij zulke beelden verbraken, zouden voor den koning zelven te regt staan ². Maar in Austrasië, waartoe België behoorde, viel het moeilijk zulke strenge wetten toe te passen, vooral in streken waar uitsluitend germaansche volksstammen gevestigd waren. Zoo kon het dan geschieden, dat het christendom aan de Schelde en elders in het noorden van België nog in de eerste helft der zevende eeuw een magtigen tegenstand ondervond, niettegenstaande het frankische rijk met zijne vele oude en nieuw-opkomende bisdommen, dat van Rheims, Noyon, Arras,

1) Zie Martin, *Hist. de France*, Paris, 1855, 4^e ed. II, p. 11 ss. en de door Rettb. (I, s. 282 ff.) en Hiemer (*Die einföhrung des christ. in Deutschl.* I, s. 263 ff.) uit Gregorius Turon. verzamelde berichten.

2) *Childeb. I constit.* bij Pertz, III, p. 1.

Rouaan enz., die aanzienlijke gemeenten en kloosters bevatten ¹, reeds een belangrijk deel der kerk uitmaakte.

Terwijl het christendom onder de Franken langzaam veld won, waren de Angelsaxen nog dienaren van Wodan. Maar in 590 werd Gregorius I op den stoel van Petrus verheven, en eene der vele daden, waardoor deze edele geest den naam van den groote verdiende, was zijne onderneming ter kerstening van Engeland. Hij zond den monnik Augustinus met veertig anderen derwaarts, en het gezelschap werd door Aethelbert, den koning van Kent, het machtigste der Angelsaxische vorstendommen, vriendelijk ontvangen ². Het overwigt, dat beschaafde Italianen noodzakelijk hebben moesten over menschen, die juist genoeg ontwikkeld waren om eene hogere cultuur te kunnen waarderen, liet zich spoedig gevoelen. Aethelbert, met eene christelijke prinses van frankischen bloede gehuwd, was een der eerste bekeerlingen. Het volk volgde zijn voetspoor, en de heidensche priesters verzetten er zich niet tegen. De eenige moeilijkheid, die Augustinus in zijn werkkring ontmoette, was de weêrstand der oud-britsche kerk, die na de vestiging der Angelsaxen in Engeland nog altijd in wezen was gebleven, tegen zijne pogingen om hare leden met zijne nieuwe gemeenten te vereenigen ³. Nog vóór zijn dood, in 605, mogt Kent en Essex een christenland heeten. De stamverwantschap tusschen de bewoners van Kent en die van Northumberland en de Oost-angelen bevorderde het missiewerk, en na het jaar 627, toen Edwin, koning van Northumberland, gedoopt werd, was de zegepraal des christendoms in gansch Engeland slechts eene zaak van tijd ⁴. Toch was ook hier, wat den wasdom der kerk in den aanvang schaadde. Terwijl Augustinus met zijne medehelpers en hunne opvolgers als zendelingen van

1) Zie Wiltsch, *Handb. der kirchl. geographie und statistik*, Berl. 1846, I, s. 105 f.

2) Beda, *H. E.* I, c. 25, Giles, II. p. 100.

3) Beda, II, c. 2, p. 172.

4) Vgl. Hardwick, *A history of the christian church, middle age*, Camb. 1853, p. 8; Pearson, a. w. p. 76 ss.; Soames, *The anglosaxon church*, 4th ed. Lond. 1856, p. 45 ss.

Rome voor de bekeering der Angelsaxen arbeidden, geschiedde hetzelfde door anderen, die missionaren der iersche of schotsche kerk waren en van de eilanden Iona en Lindisfarne uitgingen. Beide partijen waren naijverig op elkander en hadden ieder hare eigene traditiën ten aanzien van den tijd der paaschviering, de tonsuur der geestelijken en andere zaken, die in ons oog onbelangrijk zijn, maar voor eene christenheid, die het wezen der godsdienst met hare vormen vereenzelvigde, hare gewigtige zijde hadden. De strijd werd eerst bijgelegd onder Theodorus, die als aartsbisschop van Canterbury van 668 tot 690, Engeland niet alleen „romanizeerde”, maar ook deelgenoot maakte van de overblijfselen der oude grieksch-romeinsche cultuur, die hij zelf uit het zuiden met zich had gebragt ¹. Met zijne komst ving de bloeitijd der angelsaxische beschaving aan, waaraan ook ons vaderland weldra zoo veel zou te danken hebben.

Nog voordat de Franken en Angelsaxen hunne voorvaderlijke godsdienst hadden opgegeven, was Ierland reeds „het eiland der heiligen”, waar het geloof en de algemeene beschaving der toenmalige christenheid uitstekende vertegenwoordigers hadden. Naauwelijks was de iersche kerk tot eenige ontwikkeling gekomen, of het bleek dat het voorbeeld van haren nationalen heilige, Patricius, den apostel van Ierland, die alles verlaten had om voor God en de uitbreiding van zijn rijk te leven, bij hare leden in aandenken werd gehouden. In den boezem van velen ontwaakte een gloeiende ijver voor de zaak der evangelizatie. Die ijver dreef Columba naar de Hebriden en de wilde Picten in Schotland, en zijn geliefd eiland Iona werd eene kweekschool der missie, waaruit straks licht opging voor duizenden in de nabuurschap en de verte ². Columbanus, die dikwijls met hem verward werd,

1) Vgl. Soames, a. w. p. 76 ss. en Sharon Turner, *The hist. of the Anglo-saxons*, Paris 1840, III, p. 236.

2) Zie J. Smith, *The life of St. Columba*, Edinb. 1798, p. 12 ss. en J. Jamieson, *An historical account of the ancient Owldess of Iona*, Edinb. 1811, p. 13 ss.

koesterde denzelfden zin. Opgevoed in het beroemde klooster Bangor, toog deze in 590 met twaalf geestverwanten naar het vaste land van Europa. Weldra had hij te Luxeuil, Fontaines en Anegrai drie bloeiende kloosters onder zijn bestuur, en zoowel daar als overal waar hij arbeide, in Gallië, Zwitserland en Italië, wekte zijne geestdrift liefde voor de zendingenzaak¹. Toen Lotharius II in 613 aan de regering des vereenigden frankischen rijks kwam, gaf de geestelijkheid van het land bewijs, dat de rusteloze arbeid van den vreemdeling haar pligtsgevoel had doen ontwaken. In eene synode, waarin vele bisschoppen en priesters zamengekomen waren, werd gehandeld „over hen, wien de Christus nog niet gepredikt was”, en aan Eustasius en Agilus, beiden leerlingen van Columbanus, werd het opgedragen, de belangen der onbekeerden in Beieren en elders te behartigen². Sedert betoonden de frankische vorsten, inzonderheid die van Austrasië, ofschoon zij te dikwerf zedeloze menschen waren, belangstelling voor de zendingenzaak, want zij begrepen, dat hunne heerschappij door den wasdom der kerk uitgebreid en bevestigd kon worden. Toch gingen de pogingen tot kerstening der heidenen niet regtstreeks van hunne verordeningen uit, maar veel eer van mannen, die, door het vrome enthousiasme van hunnen tijd aangegrepen, al hunne krachten veil hadden voor hun levensdoel en daarbij gaarne gebruik maakten van de gunstige stemming der vorsten. Die mannen waren deels Franken, die vooral in het zuiden van Duitschland en straks ook in België optraden, deels Ieren, die weldra door Angelsaxen gevolgd werden. De laatstgenoemden hadden de traditionele liefde voor de zending van hunne naburen overgenomen, en aangetrokken door hunne oude stamverwantschap met de Germanen, zochten zij dezen het christendom toe te brengen in den roomschen vorm, waarin zij het van Augustinus, Theodorus en anderen ontvangen hadden. Wat èn frankische èn angelsaxische

1) Vgl. Th. Moore, *The hist. of Ireland*, I, ch. 12, Lond. ed. I, p. 241 ss. en Knottenbelt, *Disput. de Columb.*, Lugd. Bat. 1839, p. 18 ss.

2) *Vita s. Agili*, in Mabill. *Acta ss. ord. Ben. Sec. II*, p. 305 s.

geloofspredikers beide voor Nederland gedaan hebben en door welke beginselen zij tot hun liefdewerk aangezet werden, zullen wij later zien. Voor het tegenwoordige zij het ons genoeg opgemerkt te hebben, dat de zendingstijver, waardoor zij herwaarts gedreven werden, geen gelsoleerd verschijnsel is geweest, maar een deel van de alom ontwaakte belangstelling voor de missie, die niet alleen voor ons vaderland, maar voor een groot deel van Europa de gewigtigste gevolgen heeft gehad¹.

---

§ 2.

De kerk van Dagobert I te Utrecht.

Het begin van den strijd der Friesen en Franken, die voor de kerstening onzer vadersen zulke belangrijke nitkomsten heeft gehad, ligt in het duister. De eerste vijandelijke ontmoetingen kunnen reeds vroeg plaats gehad hebben, welligt in de dagen van Chilperik en Clovis: in den slag bij Zulpich, zegt men, werden ook friesche krijgslieden gezien, en ook deze moesten buigen voor het zwaard van den overwinnaar². Eerst in de zevende eeuw echter verkreeg de kamp een ernstiger aanzien. Dagobert I, die reeds eenige jaren vroeger het bestuur over Austrasië in handen had, werd na den dood zijns vaders en broeders in 630 koning over het vereenigde frankische rijk³, en in den oorlog tegen de Saxen, in wier verbond de Friesen opgenomen waren, sinds vrijheidsliefde hen het frankische had doen verlaten, moest hij ook de laatstvermelden bestrijden. Utrecht en Wijk bij Duurstede, oudtijds in besit der Romeinen, later in dat van verschillende volksstammen, waren eindelijk door de Friesen ingenomen. Beide plaatsen, door opkomende handelsbetrekkingen en ligging

---

1) Vgl. Royaards, a. w. bl. 90 vv.

2) Zie Van Lennep in Nijhoffs *Bijdrag.* II, bl. 229, en B. J. L. de Geer, *De strijd der Fries. en Frank.* Utr. 1850, bl. 7.

3) Martin, a. w. II, p. 136 s.

belangrijk, werden nu de twistappel, dien Franken en Friesen elkander beurtelings zouden ontnemen, en voorehands was het krijgsgeluk aan de zijde der aanvallers. Dagobert veroverde een aanzienlijk deel van ons vaderland, gansch Zuid-holland en straks ook Utrecht, waar hij een kasteel herstelde ¹, dat behoorlijk van bezetting werd voorzien en den veroveraar dienen zou bij toekomstige ondernemingen.

Aan Dagobert I schijnt de roem toe te komen van de stichter der eerste christen-kerk op nederlandschen bodem geweest te zijn ². In een brief van Bonifacius, omstreeks het jaar 752 aan paus Stephanus III geschreven ³, lezen wij, dat „de oude koning der Franken, Dagobert”, het kasteel Utrecht „met eene kerk”, of, zooals het vervolgens heet, met „een kerkje” (ecclesiola), aan de keulsche dioecese had „gegeven”, op voorwaarde dat de bisschop „het volk der Friesen tot het geloof van Christus bekeeren en hun prediker zijn zou”. Uit deze woorden mag men opmaken, dat Dagobert I — want aan hem doet de uitdrukking „de oude koning” (antiquus rex) het naast denken, en niet aan Dagobert II en III, die van 673 tot 679 en van 711 tot 715 regeerden — nadat hij zijne vestingwerken te Utrecht voltooid had, ook een kerkgebouw aan de opkomende stad schonk, en dat hij dit gebouw, waarbij zijne frankische christenen al aanstonds eene kleine gemeente vormden, met de stad onder het geestelijk gezag van den bisschop van Keulen plaatste, eene gunstige uitbreiding van het kerkelijk grondgebied diens prelaats, waarvoor deze de verplichting op zich nam, de zaak der missie bij de Friesen te behartigen. Met deze opvatting komt ook de utrechtsche overlevering overeen, die, zoo wij ons niet bedriegen,

1) Beka, ed. Buchel. p. 4.

2) Het geïnterpoleerde of onechte *Regale præceptum Pippini* (bij Heda, p. 35 s.) spreekt van eene St. Maartenskerk te Utrecht, die reeds onder Theobert en Lotharius zou hebben bestaan. Van elders is hiervan niets bekend. Vgl. Roynards, bl. 103. In de confirmatie van 23 Mei 753 (bij Heda, p. 36) vermeldt Pepijn geene vroegere weldoeners van St. Maarten dan Pepijn van Landen, Karel Martel en Karelman. Vgl. Rettberg, II, s. 528.

3) *Epist.* 94, Giles, p. 207 ss.

het eerst bij Beka wordt aangetroffen, dat Dagobert, „tijdens de regering van keizer Heraclius”, dus Dagobert I, binnen den omtrek van Utrecht onze eerste kerk (ecclesia primordialis) heeft gebouwd, terwijl zij er nog bijvoegt, dat die kerk den h. Thomas tot patroon had, en dat eenige priesters bij haar geplaatst werden, die, hoewel vruchteloos, vlijtig aan de kerstening der Friesen arbeidden¹.

Zoo was dan het christendom door de magt van het zwaard plotseling in het hart van ons vaderland gebragt, en nog vóór 638, het sterfjaar van Dagobert, het bekeeringswerk der Friesen planmatig aangevangen. Maar de arbeid, die door geweld was voorbereid, werd weldra ook door geweld verstoord. Dezelfde brief van Bonifacius, die de stichting der kerk vermeldt, leert ons, dat het gebouw — wanneer wordt niet aangeduid — geheel en al verwoest is, zoodat Willebrord, toen hij zich later te Utrecht vestigde, er alleen de grondslagen van vond, waarop hij eene nieuwe kerk optrok. Wie de verwoesters geweest zijn, laat zich gissen: de Friesen, die wij ook in

1) Beka, p. 4. Volgens Rettberg, II, s. 528, zal de naam der kerk van Dagobert te Utrecht onbekend wezen, daar de opgave dat zij „zu St. Thomas habe geheissen”, het eerst bij Pseudo-Marcellinus (in Leibnitii *Script. Brunsvic.* II, p. 227) zal voorkomen. De woorden van Beka, t. a. p., weêrleggen deze meening; zij werden door Pseudo-Marcellinus met geringe verandering overgenomen, nadat Bekas bericht reeds herhaald was in *Chron. de Trajasto*, in *Matth. Anal.* V, p. 307. De vermeerdeerde Beka, in *Matth. Anal.* III, p. 9, noemt 642 als stichtingsjaar der kerk van Dagobert, die toen echter reeds overleden was. Joh. a Leidis (*Chron. Belg.* I, c. 19) schrijft 648, Royards (bl. 105) en anderen 631, maar zonder gronden bij te brengen. De algemeen aangenomen stelling (zie F. N. Eyck tot Zuylichem, *Oversigt van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederl.*, in de *Berigten van het hist. geselsch. te Utr.*, II, 1; *Utrechtsche volksalm.* voor 1862, bl. 97 vv. en and.), dat de in 1826 te Utrecht afgebroken St. Thomas-kapel op de grondslagen van Dagoberts kerk zal gestaan hebben, is in strijd met het bericht van Bonifacius (l.l.), dat Willebrord de kerk verwoest vond, maar haar van het fundament opbouwde en ter eere van St. Maarten wijdde: „quam [ecclesiam] Willibrordus dirutam usque ad solum — reperit, et cum proprio labore a fundamento construxit et in honore S. Martini consecravit.” Dat de domkerk de plaats van die van Dagobert inneemt, bevestigen latere beschouwen. Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 5, en het opschrift, dat tot 1674 in de domkerk werd bewaard, in den aangeh. *Volksalm.* bl. 103 en eïd.

volgende tijden weder in het bezit van Utrecht vinden. De pogingen tot bekeering der heidenen schijnen inderdaad geheel mislukt te zijn, zooals de utrechtsche traditie verzekert: „dit werk was geheel en al onvruchtbaar, want de hardnekkige Friesen wenschten het katholieke geloof van hunne landpalen uit te roeijen”. In hoe verre overigens de zijdelingsche beschuldiging van Bonifacius tegen den bisschop van Keulen, dat hij het geloof aan de Friesen „niet gepredikt heeft”, verdiend geweest is, moeten wij daarlaten. Cunibert, die door Bonifacius niet genoemd wordt, maar van 612, volgens sommigen van 623 tot 652, aan het hoofd van het keulsche bisdom stond en het volle vertrouwen van Dagobert I genoot, zoodat hij sedert 633 voor een groot deel het bestuur van Austrasië in handen had¹, wordt geroemd als een ernstig en uitstekend vroom man, die de belangen zijner kerk en ook de zaak der missie met liefde ter harte nam².

§ 3.

Evangelieprediking aan de zuidelijke grenzen van ons vaderland.

In het jaar 627 reisde Amandus³, zoon eener aanzienlijke christelijke familie uit Aquitanië in Gallië, van

1) Zie De Castillon, *Sacra Belgii chronol.* Brux. 1719, Part. II p. 173; vgl. Martin, II, p. 141, en Rettberg, I, s. 536 f.

2) Zie Ennen, a. w. I, s. 106, 149, die echter den brief van Bonifacius niet gelezen schijnt te hebben en leert, dat het »Cunibert gelang, dem christenthum bei den Friesen eingang zu verschaffen”. Eene biografie van Cunibert vindt men bij Surius, *ad d. 12 Nov.* p. 274, een stuk van geringe historische waarde, dat over 's bisschops betrekking op Utrecht niet het minste licht verbreidt.

3) De Bollandisten hebben vijf oude biografien van Amandus medegedeeld (*ad d. 6 Febr.*), die door Smetius besproken zijn in Ghesq. *Acta ss. Belg.* IV, p. 176, en door Henschenius, *ibid.* p. 227 ss. De beste is die van Baudemundus, een tijdgenoot van Amandus. Zij werd uitgegeven door Surius, *ad d. 6 Febr.* p. 70; door de Bollandisten, l.l.; door Mabillon, *Acta ss. ord. Ben.*, Sec. II, p. 679 ss., en door Ghesq. l.l. p. 244 ss. Korte berigten omtrent den heilige vindt men in de *Legenda aurea*, ed. Grasse, Lips. 1850, p. 174 ss.; bij Molanus, *Indic. ss. Belg.* Lov. 1573, p. 11; bij Ozanam, *La*

Bourges (Bituricæ), naar Rome. Als jongeling reeds tegen den zin zijns vaders in de orde der Benedictijnen opgenomen, had hij zijn schoonsten levenstijd in volstrekte afzondering doorgebracht, besloten in eene kluis bij eene der kerken van Bourges, overgegeven aan het strengste ascetisme, dat zijn regel alleen aan de meest sterke beoefenaars der onthouding veroorloofde¹. Nadat hij den togt had volbragt en Rome bereikt, bezocht hij de graven der apostelen Petrus en Paulus — de wensch toch om daar zijne gebeden uit te storten, had den pelgrim uit zijne kluis getrokken — en de overige heiligdommen der stad. Op zekeren dag, als hij, gelijk hij 't liefst deed, de namiddaguren in de St. Pieterskerk doorbragt, overviel hem de onweêrstaanbare begeerte aldaar den nacht over te blijven, en hij gaf zich, bij het vallen van den avond, aan zijne godsdienstige overpeinsingen over, hopende dat de kerkwachters hem niet zouden opmerken, als zij de deuren sloten. Die hoop werd niet vervuld. Een dier mannen, een ruw mensch, stoorde den beëvaartganger in zijne devotie en dreef hem onder smadelijke woorden naar buiten. Voor een oogenblik mogt het bloed van den gallischen edelman koken, de ver gevorderde in „de afsterving des vleesches” wist zich te bedwingen. Hij zette zich, hoezeer niet zonder gekrenkt gemoed, op de trappen van den ingang der kerk en hervatte zijne gebeden en overdenkingen. Toen bleek het, dat de voormalige kluisbewoner, gelijk zoo velen zijner mede-asceten, eene ecstatische natuur in zich droeg. Zijne gedachten vermenigvuldigden zich, en klaarder dan ooit te voren ontwaakte in hem de bewustheid eener hoogere levensbestemming dan hij tot nog toe had nagejaagd. Hij gevoelde het, dat God zijne dienst niet versmaden zou, al had

---

civilisation chrét. chez les Francs, Par. 1849, p. 87 ss. en and. Een dichtwerk der veertiende eeuw over het *Leven van S. Amand* werd door Ph. Blommaert uitgeg., Gent, 1842. Amandus verdient monographisch behandeld te worden.

1) Zie *S. Bened. Regul.* c. 1, bij Holstein, *Codex Regul.* Rom. 1661, II, p. 44; vgl. *Kalender voor de pret. in Nederl. voor 1863*, bl. 92 vv.

die kerkwachter hem uit het heiligdom gestooten, en dat gevoel nam de gestalte van een visioen aan: St. Pieter, de patroon des tempels, verscheen hem, lachte hem vriendelijk toe en riep: „Amandus, keer uwe schreden naar Gallië en predik het evangelie aan de heidenen!”¹

Nadat Amandus in zijn vaderland weêrgekeerd was, vertoefde hij eenigen tijd aan het hof van Dagobert I, waar dartele schoonen en hooge geestelijken met elkander wedijverden om de gunst van den even litzinnigen als kerkelijken vorst, en het lied der feestgelagen zich mengde met den koorzang². De koning en zijne priesters begrepen, dat de voormalige kluisenaar bruikbaar was voor de zaak der missie. Amandus werd tot regionaar-bisschop gerdend, d. i. hij werd een bisschop der zending zonder zetel, en sedert was hij een beroemd man, die Dagobert zelve door zijnen ernst en vrijmoedigheid ontzag inboezemde en de achting aller vromen won door den ijver, waarmede hij de verbreiding des evangelies onder de heidenen behartigde. Weldra zag hij zich omringd door tal van leerlingen, meestal jonge slaven, uit het land der Angelsaxen en van elders aangevoerd, die hij had vrijgekocht en voor het geloof gewonnen, en die straks als priesters in zijne pas gestichte gemeenten optraden³.

Omstreeks het jaar 631⁴ rigtte Amandus zijne schreden naar de streken der Schelde, die toen door Friesen en stamverwanten bezet waren. Hij had vernomen, dat daar een oord was, Gandavum (Gent) geheeten, een zetel des heidendoms⁵; waarvan de bewoners berucht waren wegens gehechtheid aan hunne tempels en afgodsbeelden, en niet minder om de woestheid hunner zeden, waardoor zij tot nog toe allen missionaren schrik hadden ingeboezemd.

1) Baudem. *Vita S. Amandi*, bij Ghesq. I. I. p. 247 s.

2) Martin, II, p. 143.

3) Baudem. I. I.

4) Zie de *Disquis. chronol. de S. Amando* van Smetius bij Ghesq. IV, p. 183, coll. II, p. 525.

5) Baudemundus spreekt van „fana” en „idola” te Gent, en zoo ook de *Acta S. Bavon.* bij Ghesq. II, p. 501, en het *Vita all. S. Bavon.* ibid. p. 514 s. Amandus verbrak er eene „ara Mercurii”, een altaar van Wodan.

Toen „werd de heilige man in ontferming bewegen”, en hij wendde zich tot Aicherius, den bisschop van Noyon, met de bede, dat deze hem brieven van Dagobert zou verwerven, waardoor zijne onderneming bevorderd mogt worden. Die brieven bleven niet achterwege: zij bevatten het zonderlinge bevel, dat allen, die zich niet vrijwillig door het bad der wedergeboorte lieten zaligen, van 's konings wege tot het ondergaan van den doop zouden gedwongen worden¹!

Ofschoon Amandus bij de bewoners van Gent veracheen als een gezant des vorsten, kon hem dit in den aanvang geenszins beveiligen tegen de hardste bejegeningen. De heidenen, en vooral hunne vrouwen, die de apostel waarschijnlijk het eerst poogde te winnen, weêrston den zijn woord met smaadresenen en soms met slagen, en één en andermaal wierpen zij hem in de Schelde. Het land was daarenboven uiterst onvruchtbaar, zoodat Amandus en zijne vrienden — eenigen waren met hem tot den arbeid uitgegaan — vaak broodsgebrek leden. Het gevolg hiervan was, dat allen den moed opgaven en naar hun vaderland keerden, behalve Amandus zelf, die, in spijt van gevaar en teleurstelling, in zijne prediking volhardde, en met eigen hand zooveel mogelijk voor zijn levensonderhoud zorgde². Gent, waar toen een kasteel stond, bleef het middenpunt van zijn werkkring; maar van daar uit maakte hij gedurig kleine en groote togten door het omliggende land, waarbij het hem niet aan gelegenheid ontbrak om slaven vrij te koopen, die hij, gelijk voormaals in Gallië, onderwees en doopte, en allengs tot priesters en leden van de opkomende gemeenten vormde. Door zijn reinen levenswandel en weldadigheid, en vooral door eene vermeende dooden-opwekking, waarop wij later terugkomen, werd hij meer en meer meester van veler harten³, en toen hij in 647 op aandrang van velen zich tot bisschop van Maastricht liet ordenen, kon hij met

1) Baudem. *Vita S. Amandi* bij Ghesq. l. l. p. 249.

2) Baudem. l. l.

3) Baudem. l. l.

kbaarheid terugzien op de vruchten, waarmede zijn k be kroond was. Bij het kasteel te Gent had hij twee rtingen tot stand gebragt, die later beroemde kloosters geworden, maar voorshands in gemeenschap levende telijken en monniken bevatten, aan wier zorg zonder tel de evangelizatie des lands was opgedragen ¹. Tot ver hij bij zijne werkzaamheden te Calloo, Antwerpen elders ook noordwaarts is doorgedrongen, laat zich meer aanwijzen. Men spreekt van een klooster te denburg in Zeeuwsch-vlaanderen, dat zijn oorsprong hem zal te danken gehad hebben ², en vooral van cella, een klein kloosterverblijf, bij Geertruidenberg, door Amandus ten behoeve van de h. Geertrude zal ijd zijn; maar het berigt dienaangaande is te jong, dan wij er vertrouwen aan durven schenken ³.

Mschoon Amandus, nadat hij in 650 het bestuur van bisdom Maastricht opgegeven had, Vlaanderen min- m nog eenmaal bezocht ⁴, schijnt hij zijne latere levens- m meestal elders doorgebragt te hebben. Intusschen

) *Cornobium S. Bavonis en Blandiniense*. Zie Miræus, *Orig. coe- Bened. in Belgio*, c. 1; *Gazet, Histoire eccles. du Pays-bas*, p. 384 s. lenschenius bij Ghesq. IV, p. 208 ss.

) Zie Henschenius bij Ghesq. IV, p. 206.

) De stelling, dat Amandus tot Geertruidenberg is doorgedrongen, berust en diploma van 992, waarin Hilswinde, de beroemde echtgenoot van n bisschop Ansfried, het klooster harer dochter te Thoren weldoet. Zij onder andere »Montem Littoris [Geertruidenberg], ubi beatissima Ger- s corporaliter conversata est et cellam habet a B. Amando con- ata m.» Toen dat diploma afgegeven werd, waren sedert den dood van ndus (vermoedelijk in 684; zie Smetius bij Ghesq. IV, p. 181) meer dan eeuwen verloop. Daar het klooster van de h. Geertrude te Nivelles en te Geertruidenberg bezat, kan zich daaruit het verhaal ontwikkeld en, dat de vrome maagd er zelve geleefd en eene cella bezeten heeft, haruit weder ontstond ligtelijk de veronderstelling, dat dit verblijf door ndus geconsacreerd was. Vgl. echter Hensch. bij Ghesq. p. 217, en and., Royaards, bl. 108, 120 v., die aan Geertrudes verblijf in N. Brabant veel eht heeft. Het diploma van Hilswinde vindt men in Miræi *Oper. diplom.* 654, bij Poppens, *Hist. episc. Silvæduc.* p. 156 s. en eid. Over het rd »cella», dat Royaards, bl. 121, ten onregte met »christencel» en »pri- kapel» vertolkte, zie men Du Cange, in v.; *Bat. s. II*, bl. 26 v. en and. e waren kloosterverblijven op kleiner schaal, doorgaans aan grootere sters onderhoorig.

) Smetius bij Ghesq. IV, p. 190 s.

zetten zijne vrienden in St. Bavo te Gent, onder hunnen abt Florbertus, het bekeeringswerk voort, en welhaast ontving het gezelschap eene gewenschte versterking door de komst van een geestverwant uit Engeland, die zich door zijne zeldzame beschaving en godsvrucht bij allen aanbeval, en straks gereed was, in den strijd tegen het heidendom den gevaarlijksten post in te nemen.

Livinus was van geboorte een Ier, die, zoo men aan het berigt van zijn onbekenden biograaf¹ geloof mag geven, aan Augustinus, den stichter der angelsaxische kerk, het beste deel zijner vorming had te danken. In zijne kerk tot den rang van bisschop opgeklommen², verliet hij zijn zetel, om met drie vrienden zich voortaan aan de zending te wijden. Hij schijnt zijn arbeid aangevangen te hebben onder de Morinen in het zuiden van België, waar men vermoedt, dat hij vooral te Marquette-saint-Livin bij Terouaan zal vertoefd hebben³. Vandaar noordwaarts opgaande, kwam hij, kort na den dood van St. Bavo in 654⁴, te Gent, waar hij eene maand bij den abt Florbertus vertoefde, met wien hij zijne aanstaande werkzaamheden zeker geregeld heeft. Of hij sedert

1) Er bestaat een *Vita* of *Passio S. Livini* op naam van Bonifacius, dat uitgegeven werd door Serarius in *Epist. Bonif. Mog.* 1604, p. 233 ss.; door Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Sec. II*, p. 431 ss.; door Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 117 ss., en door Migne, *Patrol. curs.* LXXXIX, Par. 1850. Mabillon (l. l.) heeft reeds gronden tegen de echtheid ingebracht, die door Papebroch (*Act. ss. Boll. Junii* I, p. 494), Ghesquierus (III, p. 96 ss.) en Rettberg (II, s. 509) nog versterkt zijn. Neander echter (*Kircheng.* V, s. 83), ofschoon hij op den inhoud weinig vertrouwen had, schreef het aan den apostel van Duitschland toe, maar bragt geene bewijzen bij. Eenige zwakke argumenten voor de echtheid zijn aangevoerd door Seiters, *Bonifacius*, Mainz, 1845, s. 565 f. Baillet (*Les vies des saints*, 12 Nov. p. 173) noemt het opstel te regt eene »histoire défigurée par la fable”. Intusschen bevat het enkele bescheiden, die geloofwaardig zijn en van elders bevestigd worden. Een goede *Comment. de S. Livino* van Ghesq. vindt men op de a. pl., en een welgeschreven levensberigt bij Lanigan, *Eccl. history of Ireland*, Dubl. 1822, II, p. 467 ss.

2) Dat Livinus bisschop is geweest, blijkt uit zijne verzen aan Florbertus:
Sufficeret fratrem fratrum dixisse Livinum;
Pontificis nomen pergravat et Domini.

3) Ghesq. III, p. 104 v.

4) Zie Periers bij Ghesq. II, p. 473.

ook in Zeeland en bepaaldelijk te Zierikzee optrad, zoo als beweerd werd, mag betwijfeld worden¹; maar zeker is het, dat hij onder groote bezwaren in de omstreken van Oudenaarde, Dendermonde en Aalst heeft gearbeid. Van zijn verblijf te Holtam (St. Lievens-hauthem), waar hij een armelijk onderkomen gevonden had bij eene weduwe, wier zoon hij van eene oogziekte zal genezen hebben, heeft Livinus zelf ons een gedenkstuk nagelaten, dat in vele opzigten merkwaardig is². Het is een latijnsche

1) Het vermoeden, dat Livinus in Zeeland gepredikt zal hebben, berust hoofdzakelijk op de vereering, die men te Zierikzee (men denke aan St. Lievens Munster aldaar; zie *Oudk. van Zeel.* II, bl. 8) aan dezen heilige brengen heeft. Zie Ghesq. p. 105.

2) Het *Epitaphium S. Bavonis* of de *Elegia ad Florbertum* van Livinus is uitgegeven door Usserius, *Epistol. Hibernic. syl.* Dubl. 1632, p. 19, en door Ghesquierus twoomalen, II, p. 493 ss., III, p. 114 ss. Potthast (*Wegweiser durch die geschichtswerke des mittelalters*, Berl. 1862, s. 786) zegt, dat de echtheid nimmer betwijfeld werd, ofschoon er voor twijfel grond is. Dit is onwaar. Rettberg (II, s. 510) heeft het stuk bewonderd, maar tegen de echtheid deze bezwaren ingebracht: 1°. de dichter profeteert zijn eigen martelheid; 2°. hij schildert Holtam als eene onvriendelijke verblijfplaats, als wilde hij het oord van zijn martelaarschap vooruit zwart maken; 3°. op het slot vindt men de verwoesting van Gent, door de Noormannen, voorspeld, die eerst in de negende eeuw heeft plaats gehad. Geen van deze bezwaren kunnen bij ons als zoodanig gelden: 1°. de dichter voorzag zijn dood, en kon dat, zoals Rettb. zelf erkent, omdat hij bewust was van de stemming der hem omringende heidenen; 2°. hij teekent Holtam als eene „villa gravis, quæ nescit reddere fructum”, maar niet als de plaats, waar hij sterven zou. Had hij het gedaan, Rettbergs argument zou niets beteekenen, want — Livinus is niet te Holtam, maar te Esca omgebracht; 3°. van eene verwoesting van Gent door de Noormannen, ofschoon die in 850 plaats had (Ghesq. IV, p. 209), wordt in het gedicht met geen woord gewag gemaakt. De door Rettb. bedoelde verzen luiden dus:

Haec, Florberte pater, Livinus carmina mittens,
Inscriptum lateri munus habere dedi,
Ut cum vastatus flet locus ille ruina
Carmina conservet obrutus ista lapis.

De dichter wenscht eenvoudig, dat zijn in steen gebeiteld grafschrift bewaard moge worden, ook wanneer de (hoogstwaarschijnlijk houten) kerk, waarin St. Bavo rust, eene ruïne zal wezen. In de zevende eeuw kon men in België op de duurzaamheid van kerk- en kloostergebouwen wel niet rekenen. De gansche inhoud van het gedicht bewijst de echtheid. Hoe zou het iemand anders dan Livinus zelven hebben kunnen invallen op zulke wijs, als hier geschied is, een grafschrift op St. Bavo te encadreren? In de bourgond. bibliotheek te Brussel komt onder N°. 16886 een HS. van de zestiende eeuw voor, dat het

brief in elegiesch metrum aan Florbertus, die den dichter om een grafscript op St. Bavo had gevraagd. Livinus stelde dat opschrift en voegde er een zeventigtal verzen bij, die boven honderd andere voortbrengselen der latijnsche muze van de middeneeuwen beroemd zouden zijn, zoo zij, in zelden gebruikte boeken afgedrukt, de aandacht der bloemlezers tot heden niet ontsnapt waren. De dichter stort hier op roerende wijs zijn hart uit, dat voor een oogenblik dreigde te bezwijken onder den last zijner teleurstellingen wegens den onwil dergenen, wien hij „den vrede” verkondigde, en hij klaagt, zooals slechts geklaagd kan worden door een vroom en beschaafd man, die zich eenzaam en verlaten gevoelt in het midden van barbaren. Maar terwijl hij wanhoopt aan het wel gelukken van zijn bekeeringswerk en zelfs den dood verwacht van de woestelingen om hem heen, beurt zijne ziel zich op tot God, en zijn vertrouwen wordt vernieuwd, en als hij nu den blik naar Florbertus en zijne overige vrienden te Gent rigt, die „den vreemdeling” in liefde hebben opgenomen en dienen, zooveel zij kunnen, wordt zijne klacht afgewisseld met eene liefelijke beschrijving van de vreugde, die hem en zijnen armen huisgenooten soms te beurt valt, als de bode van St. Bavo komt met zijn ezel, beladen met boter en kaas en andere verkwikkingen, die in het „onvruchtbare Holtam” te vergeefs gezocht worden. Het gansche gedicht draagt de natuurlijke kleur der omstandigheden, waaronder het geschreven werd, en strekt zoowel het gemoed als het talent des dichters tot eere. Livinus, die zijn marteldood voorzag, is ook den marteldood gestorven. In 657 werd hij te Esca, nu St. Lievens-essche, waar hij predikte, door eenige heidenen wreedaardig omgebracht¹.

Epitaphium B. Bavonis bevat, namelijk de tien verzen, die het grafscript uitmaken, en de vier slotverzen, die wij mededeelden. Voorop gaat eene aantekening in het fransch, die leert dat zij gezamenlijk afgeschreven zijn naar den steen, waarop zij in St. Bavo gelezen werden, en dat de door Livinus voorspelde verwoesting heeft plaats gehad tijdens de beroeringen van 1540. In de lezing der verzen zijn kleine afwijkingen van den tekst, dien Ghesq. leverde. Het geheele gedicht verdient eene nieuwe uitgave.

1) Ghesq. III, p. 111. Zie ook *Annal. Gandens.* bij Pertz, II, p. 186.

In het jaar 640¹, terwijl Amandus nog aan de Schelde arbeidde, werd een man op den bisschopszetel van Noyon verheven, wien men ten onregte „den eersten apostel aan onze zuidwestelijke zeekusten” en „den eersten geloofs-prediker op onzen vaderlandschen grond” heeft genoemd², maar die toch te veel belangstelling voor de evangelizatie onder onze zuidelijke grensbewoners heeft betoond, dan dat wij ook bij hem niet voor een oogenblik zouden stil- staan. Wij bedoelen Eligius³, den beroemden patroon der goud- en zilversmeden.

Eligius, die omstreeks 588 te Chatelat bij Limoges geboren werd, was de zoon eener onadellijke, maar vrije romaansche familie. Reeds vroeg naar Limoges gezonden, toen gelijk nog heden eene stad, waar de kunst der goud- smeden bloeide, onderscheidde hij zich weldra als een uitmuntend beoefenaar van dit vak, en niet minder door zijne uitstekende vroomheid. Zijne kunstvaardigheid beval hem te Parijs bij Lotharius II aan en zijne eerlijkheid en godsvrucht, die gepaard gingen met groote geschikt- heid voor het praktische leven, bezorgden hem de blij- vende gunst van den koning en zijnen opvolger Dagobert I. Onder laatstvermelde werd Eligius een invloedrijk staats- man, die niet zelden in gewigtige aangelegenheden op- trad⁴, ofschoon hij alle openbare ambten van de hand wees. Het schijnt, dat de koning, tegenover den adel en den hofmeijer met hunne aanmatigingen, zich nader bij

1) Over het jaar van Eligius' bisschopsordening zie men Ghesq. III, p. 196.

2) Aldus Royaards, *Invoer*. bl. 108, 115.

3) Een *Vita Eligii* werd geschreven door zijn vriend Andoenus (Dado), bisschop van Rouaan († 683). Het stuk is door latere hand overgewerkt of althans geïnterpoleerd, en heeft nog meer dan de gewone heiligenlevens het karakter eener lotrede. Toch levert het een liefelijk levensbeeld, waarin zich historische trekken laten onderscheiden. Het werd in verminkten staat uitgegeven door Surius, *ad d.* 1 Dec. p. 1 ss.; beter door d'Achery, *Specul.* II, p. 76 ss. en Ghesq. III, 198 p. ss. Zie verder over Eligius, J. Du Marchie Sarvaas, *Disquis. de vita et script. Eligii*, Amst. 1859; Neander, *Gedenk- waardigh.* II, bl. 72; Ozanam, *La civilis. chré. chez les Francs*, p. 83. De monografie van Barthélémy, *Vie de St. Eloi, étud. hist., litter. et artistiques sur le sept. siècle*, Par. 1847, is mij alleen bij name bekend.

4) Andoen. p. 211 s.

den stand der vrijen heeft willen aansluiten, en dat hij die aansluiting vond in den persoon van Eligius ¹. Zeker is het althans, dat Eligius èn wegens zijne geboorte èn wegens zijn roem als kunstenaar en stichter van kerken en kloosters, en inzonderheid wegens zijne onbegrensde weldadigheid aan de armen, een waar volksman was, die alleen onder de adellijken verklaarde vijanden had. In 638 stierf Dagobert, en met het regentschap voor den nog zeer jeugdigen Clovis II begon de zegepraal der hofmeijers over de allengs ontaarde dynastie der Merovingers. In 640 werd Herchenoald hofmeijer, en daar deze geen vriend, maar met zijne gansche familie een tegenstander van Eligius was ², ligt de onderstelling voor de hand, dat de regent gedaan heeft wat hij kon, om zijn magtigen antagonist van het hof te verwijderen ³. Toevallig waren twee bisschopszetels vakant, die van Rouaan en van Noyon. De eerste werd aan Audoenus, den aanzienlijken vriend en biograaf van Eligius, gegeven, en de andere aan laatstgenoemde opgedrongen, die toen nog leek was ⁴.

Het bisdom, waarvan Eligius het bestuur op zich nam, had in dien tijd eene groote uitgebreidheid, waarvan de grenzen nog niet omschreven waren. Het bevatte de stad

1) Vgl. Vogel, in Herzogs *Real. encykl.* III, s. 761.

2) Audoen. bij Ghesq. III, p. 273 s.; vgl. Vogel, t. a. p.

3) Ook toen Eligius reeds bisschop was, zocht Herchenoald hem tot verre reizen te dwingen. Zie Audoen. bij Ghesq. p. 277.

4) Audoen. p. 229: „Aurificem invitum detensum constituerunt eadodem urbium”, enz. Volgens Alberdingk Thijm (*Willibrord*, bl. 58 vv.) werd Eligius als een man, die weinig pausgezind zal geweest zijn, juist daarom door het frankische hof tot bisschop benoemd. Hij moest een tegenwigt leveren tegen den meer roomschen Amandus, „omdat het den koning wenschelijker scheen, dat Eligius de bekeerder van Vlaanderen wierde, en hij zond dezen tot bisschop Amandus, blijkbaar om hem te vervangen” (bl. 68). Wij hebben voor deze voorstelling geene gronden gevonden, die ons noopten haar met die van Vogel te verwisselen. In hoe verre Eligius het heil der kerk al of niet in hare verbindtenis met den paus zocht, weet ik niet, maar dat hij bij voorkomende gelegenheden de zaak des pausen bewees lief te hebben, en dat hij de onafhankelijkheid der kerk van wereldlijke magten krachtig voorstond, leeren zijne gedragingen omtrent Martinus I en zijne bestrijding der simonie. Zie Audoen. p. 223 s., 229; vgl. Vogel, a. a. o. s. 763.

Noyon, St. Quintin, Doornik, Kortrijk, Gent, en misschien Aardenburg in Staats-vlaanderen, met de omstreken dezer plaatsen ¹. Volgens Audoenus werd die dioecese bij voorkeur aan Eligius toegewezen, omdat hare inwoners nog voor een groot deel met de dwalingen des heidendoms bevangen waren. Waarschijnlijk is het, dat de vrome man, „toen hij zich op geenerlei wijze aan het hem opgelegde ambt onttrekken kon”, in het vooruitzicht van voor de kerstening des volks iets te kunnen doen, te lichter tot het aanvaarden der moeilijke taak overging. Dit staat in allen gevalle vast, dat hij zich de belangen der evangelizatie aantrok, ofschoon er redenen zijn, die ons dwingen te gelooven, dat zijne persoonlijke bemoeijingen voor de zaak niet dien omvang gehad hebben, dien onze geschiedschrijvers plegen te veronderstellen. Eligius was geen regionaar-bisschop en nog veel minder een gewoon zendeling: hij was een bisschop met gevestigden zetel, die, blijkens zijne biografie, al aanstonds diep betrokken was in de algemeene kerkbelangen van zijn tijd en die van zijne dioecese in het bijzonder ². Als hij op verwijderden afstand van Noyon het werk eens geloofspredikers gedaan heeft, kan dit alleen bij visitatie-reizen geschied zijn. Zulke reizen maakte hij evenwel vele, en zij waren het ook, die hem, welligt na het vertrek van Amandus naar Maastricht in 647, naar de Vlamingen (Flandrenses), Antwerpenaars, Friesen, Sueven, en „de barbaren aan de zeekusten” voerden ³. De hier bedoelde Friesen meent men, dat de landstreek van Hulst, Axel, Biervliet en Sas van Gent,

1) Zie Audoen. l. l. p. 229, en de aantek. van Ghesq. p. 235 ss.

2) Eligius is 18 of 19 jaren bisschop geweest. Onder zijne *Sermones*, die wij later bespreken, zijn van de 16, die de bundel bevat, 13 door hem op *coena Domini*, witten donderdag, gehouden. Hij heeft deze ongetwijfeld in zijne kathedraal te Noyon uitgesproken, zoodat hij omstreeks het paschfeest gewoonlijk te huis moet geweest zijn.

3) „Præterea pastoris cura sollicitus lustrabat nrbes vel municipia, circumquaque sibi commissa, sed Flandrenses atque Andwerpenses, Frisiones et Sævi, et barbari quique circa maris littora degentes, quos velut in extremis remotos nullus adhuc prædicationis vomer impresserat, primo enim hostili animo et aversa mente susceperunt, postmodum vero”, cet. Audoen. p. 231, coll. p. 238.

de zoogenaamde Vier Ambachten, die tot in het midden der zestiende eeuw onder den bisschop van Utrecht stonden, bewoonden¹. Of men bij den naam Sueven aan de bewoners van Zeeland heeft te denken, zooals velen deden², is onzeker, daar het volk, dat zoo geheeten werd (Suevi, Zwaben), uit vele stammen schijnt bestaan te hebben, waarvan een gedeelte ook tusschen Brugge en Kortrijk zal gewoond hebben³. De vermelde „barbaren aan de zee-kusten” zijn welligt Menapiërs, Morinen en andere aan het zeestrand grenzende stammen geweest⁴. In hoeverre het Eligius gelukt is onder die verschillende volken nieuwe gemeenten te stichten, kan men uit de woorden van Audoenus, die zich, gelijk de meeste panegyrische levensbeschrijvers, doorgaans met onbepaalde berigten vergenoegt, niet opmaken. Waarschijnlijk beperkte zich de arbeid van den rondreizenden bisschop hoofdzakelijk tot het visiteren van reeds opkomende gemeenten, het toedienen van het vormsel en diergelijke bisschoppelijke werkzaamheden. De stelling, dat hij te Aardenburg, Oostburg, Brugge en elders kerken gebouwd heeft⁵, behoeft nader bewijs. Dat hij echter hier en daar nieuwe gestichten gewijd zal hebben, moet men veronderstellen.

Ofschoon het blijkens het medegedeelde onzeker is, of de geloofspredikers, die sedert het jaar 631 aan onze zuidelijke grenzen arbeidden, wel ooit den vaderlandschen bodem betreden hebben, blijft dat arbeiden, vooral onder de Friesen in Vlaanderen, een feit dat belangstelling verdient. Wat daar ginder onder hunne stamgenooten geschiedde, kon den noordelijken Friesen niet verborgen blijven, en menige nieuwe gedachte mag reeds toen de reis door ons vaderland aangenomen hebben, om vele gemoederen in het verborgen voor te bereiden voor het

1) Ghesq. III, p. 237, IV, p. 206.

2) Matthæus, *de Nobil.*, Amst. 1686, p. 181. Vgl. Royaards, *Invoer.* bl. 113.

3) Ghesq. IV, p. 206; vgl. Alberd. Thijm, a. w. bl. 72 v. en Lubach, a. w. bl. 329.

4) Alberd. Thijm, bl. 70 v.

5) *Bat. s. I*, bl. 10.

annemen der christelijke godsdienst, als zij eenige jaren later in het hart van Nederland zou verkondigd worden.

§ 4.

Wilfried van York aan het hof van koning Adgil.

Terwijl het werk der evangelizatie aan onze zuidelijke grenzen, na den dood van Eligius in 659, rustte, of wellicht van Gent uit onopgemerkt voortgezet werd, hadden in de Angelsaxische kerk gebeurtenissen plaats, waarvan de gevolgen voor Nederland gewigtig moeten heeten, omdat zij de oorzaak waren van het verblijf eens mans onder onze vaders, die, nadat hij zelf hun voor een korten tijd het evangelie had verkondigd, hunne godsdienstige belangen in Engeland bekend maakte, en anderer aandacht op hen vestigde. Die man was Wilfried¹, bis-

1) De oudste biografie van Wilfried is die van zijn tijdgenoot en vriend Eddius Stephanus. Zij werd uitgegeven door Mabillon, *Act. ss. ord. Ben.* Sec. IV, 1; p. 631, ss. en 2, p. 561 ss. Het stuk is zaakrijk, maar moet met voorzigtigheid gebruikt worden, daar de schrijver, evenzeer als Beda en anderen, die Wilfrieds leven beschreven, van de iersche of schotsche partij in de angelsaxische kerk, wier tegenstander Wilfried was, een volstrekten afkeer had. Het overzicht van Wilfrieds leven, dat Beda leverde (*H. E. V.*, c. 19, Giles, III, p. 238 ss.), schijnt een uittreksel uit Eddius te zijn. Het metrische *Vita S. Wilfridi* bij Mabillon, *Sec.* III, 1, p. 152 ss. en IV, 1, p. 679 ss. is een werk van Fridegodus, een Benedictijner van de tiende eeuw, die volgens de gewoonte zijner dagen zijne verzen zooveel mogelijk met grieksche woorden vulde, en zijne historische stof uit Eddius putte. Aan Eadmer, die in de eerste helft der twaalfde eeuw zedde en secretaris van Anselmus van Canterbury was, heeft men nog eene bruikbare biografie in proza te danken, waarvan de inhoud op Bedas berichten berust en op die van bisschop Odo, die het gebeente van Wilfried naar Canterbury deed vervoeren, toen hij omstreeks het midden der tiende eeuw van zijn zetel te Sherborne op den aartsbisschoppelijken stoel van Canterbury was overgeplaatst. Vgl. Soames, *Anglo-saxon church*, p. 157. Eadmers werkje vindt men bij de Bolland. *Acta ss. April.* III, p. 293 ss. en bij Mabill. *Sec.* III, 1, p. 175 ss. Een levensbericht van Wilfried, van roomsch standpunt geschreven, leest men bij Lingard, *Allerthümer der angels. kirche, deutsche uebers. herausgeg. von Ritter*, Bresl. 1847, s. 104 ff. en van protestantsch standpunt bij Soames, a. w. p. 72 ss. Zie verder de literatuur-opgave bij Royaards, *Inr.* bl. 123 v.

schop van York, de geestelijke vader van Willebrord ¹.

De strijd der roomsche en iersche partij in de angelsaxische kerk, waarvan wij reeds met een woord gewag maakten ², kwam omstreeks het jaar 664 tot eene crisis, wier uitslag aan eerstvermelde de overwinning bezorgde. In de synode van Streoneshealh (Whitby), in genoemd jaar op last van Oswy, koning van Northumberland, gehouden, ontmoetten de voorstanders der verschillende kerkelijke observantiën elkander, en het vraagstuk van den dag der paaschviering en dat van den waren vorm der tonsuur werd van beide zijden behandeld met een ernst, die van de geestelijke ontwikkeling der angelsaxische christenheid kleine gedachten doet koesteren. De iersche partij, hoezeer door protestantsche schrijvers vaak als vertegenwoordigster van liberale beginselen bewonderd ³, betoonde zich althans evenzeer gehecht aan uitwendige instellingen en gebruiken als de roomsche, en als deze bij den naam van Petrus zwoer, gene deed het bij dien van Johannes. Doch die door formalistischen zin elkander maar al te zeer gelijk waren, hadden niet hetzelfde talent om hunne zaak te verdedigen, en ook niet dezelfde kansen om te zégepralen. De woordvoerder van de vrienden der roomsche kerkvormen was Wilfried, een man vol geesten wilskracht, die zijne eerste opleiding voor den priesterstand op het eiland Lindisfarne van iersche geestelijken had genoten, maar reeds vroeg naar Gallië en Italië getogen ⁴, van daar naar zijn vaderland was gekeerd met het voornemen, zijn leven te wijden aan hetgeen toen het regtzinnig geloof werd geacht. Door Eanfleda, de gemalin van Oswy, en diens zoon Alfred (Ealfrith), den mederegent zijns vaders, ten hoogste begunstigd, trad Wilfried in de kerkvergadering op, en de indruk, dien zijne

1) Eddius (bij Mabill. l. l. p. 649) noemt Willebrord *filii* [Wilfridi], in *Rhyppis nutritus*."

2) Boven, bl. 65, 66.

3) Zie b. v. Neander, *Allg. gesch. der christl. rel. und kirche*, III, s. 45; Royaards, a. w. bl. 124; vgl. Cunningham, *The church Hist. of Scotland*, I, p. 91 ss.

4) Eddius bij Mabill. l. l. p. 636 s.

rede op Oswy maakte, laat zich kennen uit het naieve woord van den vorst: „ik houd mij voortaan aan den apostel, die de sleutelen des hemelrijks draagt, opdat hij mij straks niet afwijze, wanneer ik voor de poort zal staan!” En in dien zin besloot de meerderheid der synode¹.

Nadat Wilfried deze zege had behaald, was niets natuurlijker dan dat men hem op den bisschopszetel van York wenschte; hem zelven ontbrak het niet aan eerezucht, en gaarne aanvaardde hij de hooge betrekking. Toch verliepen eenige jaren, voordat hij zijn stoel kon innemen, daar de iersche partij het oor van koning Oswy op nieuw wist te winnen, waardoor zij tijdelijk weder het hoofd verhieft. Eerst in 669 was Wilfried, die intuschen in zijn klooster te Rippon boven York den sloop van zijn pleit had afgewacht, bij magte zich als kerkvoogd te doen gelden². Maar dit deed hij nu ook met zooveel nadruk, dat weldra de vorsten en grooten van Northumberland, en straks ook Theodorus, de aartsbischop van Canterbury, met argwaan op hem nederzagen. Egfried, die na den dood van Oswy, in 670, in plaats van den onwettig geboren Alfred op den troon geplaatst was, vreesde voor zijn koninklijk gezag, dat door den glans van Wilfrieds hofgezinde, zijne rijkdommen en vele aanhangers scheen verminderd te worden, en Theodorus meende, welligt niet ten onregte, dat zijn suffragaan te York zijn bisschoppelijken zetel in een aartsbischoppelijken wenschte te veranderen³. Naauwelijks had de energieke prelaat negen jaren den staf gevoerd, of hij werd gedwongen dien neder te leggen. In 678 zag hij zijne dioecese, in drie deelen gesplitst, aan even zoo vele bisschoppen opgedragen, en hem zelven schoot niets over dan een beroep op den paus te doen. Bij het naderen van het wintersaizoen van genoemd jaar vertrok hij met zijn

1) Beda, III, c. 25. Giles, II, p. 375.

2) Eddius, l. I. p. 643 s.

3) Het kon en Wilfried en Theodorus niet onbekend zijn, dat York reeds door Gregorius den groote bestemd was, eenmaal een aartsbischoppelijke zetel te worden, als de bekeering der bewoners van Northumberland haar beslag zou verkregen hebben. Zie des pausen brief bij Beda, I, c. 29, Giles, II, p. 138.

gevolg in een schip uit Engeland, dat door een gewenschten westewind aan de kusten van Friesland werd gebragt. Vrees voor lijfsgevaar van de zijde zijner vele vijanden deed hem den togt in het ongunstige jaargetijde ondernemen en den weg door ons vaderland, boven den gewonen en korteren door Gallië kiezen¹.

De koning, die tijdens Wilfrieds komst in onze landen over de Friesen regeerde, was Adgil I, volgens sommigen een zoon van Beroald, die, na zijn rijk eenigen tijd met voorspoed tegen de Franken verdedigd te hebben, in een ongelukkigen veldslag zal gesneuveld zijn. Adgil volgde hem op in het bestuur, onder begunstiging van Lotharius II en Dagobert II, en leefde met de Franken in vrede. Hij was een vorst, die prijs stelde op de welvaart des volks en die den toestand des lands poogde te verbeteren door het opwerpen van terpen en dijken, en door het invoeren van goede wetten en instellingen, waarbij hij de handen te ruimer had, náarmate de Franken, in dat tijdperk door inwendige twisten afgetrokken, zich te minder met de Friesen inlieten².

Wilfried werd met de zijnen — waar weten wij niet: te Utrecht, Medemblik of elders — door Adgil in gastvrijheid opgenomen, gelijk dit van den goedwilligen vorst te verwachten was. De beschaafde Angelsax wist het vertrouwen van den eerlijken Fries te winnen, zóó zelfs dat deze zijnen gast niet alleen in bescherming nam tegen

---

1) Zie Eddius, l. l. p. 647 s. Nadat Wilfried zijn voornemen om te Rome te apelléren te kennen gegeven had, zonden zijne vijanden boden naar het hof van Theoderik III, den koning van Neustrië, en Ebroin, zijn hofmeester, die Wilfried haatten, omdat hij een vriend van Dagobert II was, met last om beider tusschenkomst te verzoeken tot het gevangen nemen van Wilfried, als hij, den gewonen weg volgende, te Quentavic op de gallsche kust landen zou. Wilfried; hiervan onderrigt, ontsnapte aan het gevaar, maar zekere bisschop Wulfried, die van zijn zetel in Mercie gestooten was, en juist ten zelfden tijde uit Engeland den togt naar Rome ondernam, viel in den strik, dien men voor den yorkschen prelaat had gespannen. Naauwelijks was hij te Quentavic binnengelopen, of men overviel hem, doodde sommigen zijner medgezellen en liet hem zelve, naakt uitgeschud, op het strand liggen.

2) Vgl. Ubbo Emmius, *Rer. Fris.*, Lugd. Bat. 1616, III, p. 48 s.; Arend, I, bl. 317 v.; Westendorp, *Jaarboek van en voor de prov. Groningen*, Gron. 1829, bl. 32; Ack. Stratingh, a. w. I, bl. 56.

de bekende aanslagen van Ebroin ¹, maar hem ook vrijheid verleende, aan het hof en elders zijne godsdienst te prediken. Wilfried maakte ijverig gebruik van deze vergunning, en thans bleek het, dat vele Friesen een geopend gemoed voor de hoogere waarheid hadden. „Alle aanzienlijken,” zegt Wilfrieds biograaf, „met uitzondering van eenige weinigen, en vele duizenden des volks lieten zich doopen, zoodat nu het fundament des geloofs werd gelegd, waarop Willebrord heeft voortgebouwd” ².

Ziedaar alles, wat ons van Wilfrieds zendingswerk onder onze vaderen door zijn meest geloofwaardigen levensbeschrijver berigt werd. Dat deze van de uitwerking der prediking zijns vereerden bisschops onder „de barbaren” wat te hoog heeft opgegeven, zal een ieder vermoeden, die met den opvrijzelenden toon der hagiografen van dat tijdvak niet onbekend is. Dit echter mogen wij als zeker aannemen, dat Wilfrieds ijver eenige vrucht droeg, ja zóó veel, dat de gunstige uitslag van zijn arbeid, later aan zijne angelsaxische leerlingen en vrienden bekend geworden, dezen tot de overtuiging bracht, dat de evangelizatie onder de Friesen met hoop op goed gevolg hervat kon worden.

Nadat Wilfried bij de Friesen overwinterd had en het voorjaar van 679 de voortzetting van den togt naar Rome mogelijk maakte, was de oorzaak van zijn vertoef ten onzent opgeheven ³, en hij hervatte zijne reis. Dat hij,

1) Eddius, l. l. p. 649. Wilfrieds vijanden vervolgden hem zelfs tot in Italië, toen hij bij den koning van Campanië (Ligurië) vertoefde. Zie Eddius, p. 650, en de aanteecken. van Mabillon ald.

2) Eddius, l. l. p. 648, s.; Beda, V, c. 19, Giles, III, p. 245.

3) Volgens Alberd. Thijm, a. w. bl. 86, zal Wilfried zijne reis naar Friesland en zijn werk aldaar ondernomen hebben op last van den paus, die de Angelsaxen met de Friesen wilde verbroederen en daardoor eenen dam leggen tegen de anti-pauselijke aanmatigingen der Pippijnen” en de friesch-saxische nationaliteit tegen de frankische in bescherming nemen. Eddius weet niets van dat alles en kent geen andere reden voor de staking en voortzetting der reis naar Rome dan den winter en de lente. Hij zegt: „postquam Deo amabilis pontifex noster in Freis hiemaverat — verno tempore adveniente coeptum iter — carpebat.” L. l. p. 649. Zoo hij iets van eene pauselijke zending geweten had, zou hij, die zoo openhartig over de kerk- en staatszaken van zijn land en tijd durfde spreken, en noch den aartsbisschop van Canterbury noch de vorsten van Northumberland spaarde, zeer zeker niet verzwegen hebben, wat den heilige in zijn oog tot zoo groote eer ware geweest.

op zijn weg door Austrasië, bij Dagobert II verwijlende, zijn ouden vriend op de godsdienstige belangen van ons vaderland opmerkzaam zal gemaakt hebben, is door de Bollandisten beweerd ¹, en zeer wel mogelijk, maar door niets bewezen. Toen hij omstreeks vijf en twintig jaren later nog eenmaal te Rome zijn regt ging zoeken, nam hij wederom den weg over Friesland en vertoefde eenigen tijd bij Willebrord, waarschijnlijk te Utrecht ², een bewijs, dat hij minstens het land zijner vroegere werkzaamheid en „zijn geestelijken zoon” aldaar niet vergeten heeft.

HOOFDSTUK III.

Stichting der nederlandsche kerk, vooral door Willebrord en Bonifacius.

---

§ 1.

Koning Radboud, de bestrijder der Franken en des christendoms.

Korten tijd na Wilfrieds vertrek uit onze landen stierf koning Adgil. Radboud werd zijn opvolger, een van die tragische figuren der geschiedenis, welke in hare overgangperiodes niet zelden voorkomen: menschen die zich met heroïeken ernst toewijden aan de vruchteloze poging om het oude te handhaven, waar het nieuwe met onwederstaanbaren aandrang opkomt, en die, ten laatste gedwongen hunne levenstaak op te geven, sterven onder den last van een gebroken hart. Zulke menschen zijn doorgaans minder geschikt om onze liefde dan onze meêwa-

1) *Acta ss. Martii*, I, p. 67, 68; vgl. Royaards, bl. 133.

2) Beda, III, c. 13, Giles, II, p. 306. Bosschaerts, I. I. p. 366, laat de ontmoeting van Wilfried met Willebrord in 696 te Rome plaats hebben. Bedas woorden zijn hiermede in strijd: „denique reverendissimus antistes Acca [Acca verzelde Wilfried op zijne laatste reis naar Rome; zie Eddius, I. I. p. 670] solet referre, quia cum Romam vaders apud — — Willebrordum cum suo antistite Wilfrido moraretur,” enz.

op te wekken, maar meestal verdienen zij onze stelling, daar hunne reactionaire bewegingen aan room der gebeurtenissen, welken zij trachten te be- n, dikwerf wendingen geven, die men niet zal t verklaren, als men hunne eigenaardige persoon- en bedrijven uit het oog verliest.

ing Radboud was een man met een stout hart, liefde, niet voor de vrijheden zijner onderdanen — ese durfde hij vaak op tyrannieke wijze krenken — oor de zelfstandigheid zijner natie tegenover vreem- voor de onafhankelijkheid zijner koninklijke magt. ed aan het hof der vorsten van Deenemarken, naar ght, en voortdurend met de noordsche volken in chapsbetrekking¹, was hij, als alle zonen van Scan- in dat tijdvak, belust op krijgsavonturen en gehecht voorvaderlijke godsdienst, in wier blijvende eere : ten onregte den waarborg der friesche nationaliteit : steun zijner heerschappij meende te zien. Naau- was hij aan de regering gekomen, of hij sloeg rimmigen blik op de twee ongelijksoortige, maar en vereenzelvigde magten, die èn zijne kroon èn edienst dreigden te vernietigen, het franken- en istendom. Voor het eerstgenoemde te bukken was en hetzelfde als voor het laatstgemelde onder te doen : e Franken zegepraalden, zouden de mannen met en kruin op het voetspoor der overwinnaars volgen! erste regeringsdaden van Radboud bestonden waar- ik in het nemen van maatregelen tot het uit den imen van allen, die bij het leven van Adgil sym- voor de Franken hadden geopenbaard, of van de van Wilfried den doop der christenen ondergaan. e maatregelen geweldig waren, laat zich veronder- , daar het bekend is, dat Radboud, ook wanneer e hartstogten tegen de nog heidensche aanzienlijken a rijk botvierde, niet alleen verbanning en confis-

¹ De Geer, *De strijd der Friezen en Franken*, bl. 18; vgl. Van *De Noormannen in Nederl.*, Utr. 1834, 1, bl. 18.

catie van goederen, maar ook de hand des sluipmoorde-
naars bezigde¹. Na zijne naastè omgeving gesuiverd te
hebben, moest de koning het oog verder om zich slaan
en allerwegen hem dreigende gevaren bemerken. De
friesche stambroeders in het zuiden hadden van Amandus
en Eligius het geloof reeds aangenomen, en hunne ge-
meenten bestonden, al was het misschien in kwijnenden
staat, en hoe ligt zou de christelijke atmosfeer al verder
aan deze zijde van de Schelde doordringen! En daaren-
boven, Utrecht was in de handen der Franken, en de
grooten zijns rijks, die voor zijne wraakzucht vloden,
werden, als b. v. Wursing, de grootvader van Ludger,
door die Franken met opene armen ontvangen². Eene
rasche daad was voor den koning noodzakelijk, en de
gelegenheid was gunstig.

Nog in het jaar 679 verbrak Radboud den vrede met
de Franken, dien Adgil zorgvuldig bewaard had. Volgens
de friesche overleveringen werd hij gesteund door Deenen
en Noren³, en straks was Utrecht door hem ingenomen.
Zoo het heiligdom van Dagobert I aldaar nog in wezen
was, wat waarschijnlijk is⁴, moest het nu vallen, en de
laatste sporen des christendoms werden er vernietigd.
Vol van haat tegen de vijanden, wier bloedigen zin de
Friesen reeds vroeger hadden leeren kennen⁵, zette
hij zijne zegepraal voort, totdat hij Friesland zijne voor-
malige grenzen wedergegeven en, naar men zegt, met
zijne benden Nijmegen bereikt had⁶. Hij was nu de heer

1) Zie den aanvang van Altfrieds *Vita S. Liudgeri*, bij Pertz, II, p. 405.

2) Zie Altfried, l. 1.

3) Zie Egger. Beninga, *Chronijk van Oost-friest.* uitg. van Harkenroht, Emden, 1723, bl. 42 (ook in *Matth. Anal.* V, p. 46); vgl. echter *Occo Scartensis-Cornelius*, Leeuw. 1597, fol. 12. In de friesche traditiën worden Radboud I en II gedurig met elkander verward.

4) Zie Royaards tegen Bosschaerts, *Invoer.* bl. 152.

5) De oude overlevering aangaande de wreedheden, die de Friesen reeds vroeger van de Franken hadden geleden, vindt men in *Chron. de Trajecto.* bij *Matth. Anal.* V, p. 306: „venit Lotharius cum magna manu in Frisia, et tunc expugnavit eos multis valde interfectis, et quemcunque Frisonem invenit, qui maior spata sua fuerat, decollari fecit.”

6) *Occo Scartensis-Cornel.*, fol. 12; vgl. *Ubbo Emm.*, p. 50.

des lands van de Lauwers tot het Zwin in Vlaanderen; de Schelde was de grens tusschen zijn gebied en dat der Franken.

De voorspoed van Radbouds wapenen was eensdeels aan den oorlogsmoed van den koning en zijne krijgslieden te danken, anderdeels aan den toestand, waarin de Franken verkeerden. Zij waren onder elkander verdeeld ten gevolge der worstelingen van Ebroin en Pepijn van Herstal, de hofmeijers van Neustrië en Austrasië, die met elkander om de oppermagt in het frankische gebied kampten, totdat Ebroin in 680 door een zijner onderdanen op vernederlijke wijs werd omgebragt¹. Eerst in 688 had Pepijn zijne tegenstanders genoeg vernederd, om zich als het hoofd des vereenigden rijks te kunnen beschouwen², en nu waren Radbouds kansen weldra verkeerdt. In 689 verzamelde Pepijn de geheele legermagt der Franken, en straks wapperden zijne banieren op friesch grondgebied. Radboud ontmoette hem, zonder twijfel met mannenmoed, maar moest onderdoen. Hij verloor alles wat zijn zwaard en goed geluk vroeger beneden den Rijn³ veroverd had, werd schatplichtig, moest gijzelaars geven, de vrije prediking des christendoms gedoogen en, volgens sommigen, zelfs beloven zich te laten doopen, wat hij echter niet deed⁴. Sinds 692 beschouwden de Franken de Friesen als eene onderworpen natie en Radbouds magt als gefnuikt. Terwijl echter, gelijk wij later zien zullen, alle maatregelen genomen werden, om het land nu voor goed te kerstenen, maakte Radboud gebruik van alle gelegenheden, die zich voordeden, om het juk, hem opgelegd,

1) Martin, II, p. 162.

2) Martin, p. 166.

3) Het „Frisia citerior” bij Beda, V, c. 10, Giles, III, p. 192; vgl. De Geer, bl. 19; Martin, p. 170.

4) *Chron. de Traj.*, Matth. *Anal.* V, p. 310; vgl. Occo Scarl.-Cornelius, fol. 13; Egg. Beninga, bl. 43; De Geer, a. p. In de *Annal. Mellesens*, bij Pertz, I, p. 320, wordt deze nederlaag van Radboud op het jaar 692 gesteld; maar de uitgever maakt te regt bezwaar tegen deze en andere tijdsopgaven aldaar. Zie ook Joh. Bollandus, in Ghesq. *Acta ss. Belgii*, VI, p. 152.

af te werpen, doch te vergeefs. Omstreeks 696, naar men stelt, verloren de Friesen een slag bij Wijk bij Duurstede; Utrecht viel in handen van Pepijn, en Radboud werd tot diep in Friesland teruggejaagd¹. Sedert poogde Pepijn Radboud nader aan zich te verbinden door het huwelijk van zijn zoon Grimoald met eene friesche prinses, Theodeswinde, Radbouds dochter. Theodeswinde werd gedoopt en de huwelijksband geknoopt, maar het hart van den sturen koning was daarmede niet gewonnen. Kort vóór den dood van Pepijn viel Grimoald door de hand eens sluipmoordenaars, terwijl hij te Luik bij het graf van den h. Lambertus bad voor het leven zijns krankens vaders. Men heeft de zwarte daad op rekening van Radboud en zijne dochter gesteld, en als wij ons herinneren wat wij vroeger berigten omtrent de middelen, die de vorst durfde gebruiken om zich van zijne tegenstanders te ontdoen, hebben wij nauwelijks moed hem te verdedigen².

Pepijn van Herstal stierf den 16^{en} December 714, en zijn dood bragt beroering over alle deelen zijns gebieds, die door de magt van zijn zwaard tot een kwalijk zamenhangend geheel waren gevormd. Het gansche frankische rijk stond weldra in oorlogsvuur³. Toen schiep Radboud, ofschoon door gemoedskrenkingen en zwaar lichaamslijden verouderd⁴, nog eenmaal moed. Hij ging een verbond aan met Raghensfried, dien het leger der Neustriërs tot hofmeijer tegenover de partij van Pepijn had verkozen⁵, verzamelde zijne benden en trok tegen Utrecht op. Waar hij verscheen, moesten de christenen vlugten; de kerken, die reeds in aanmerkelijken getale aanwezig waren, werden bijna alle verwoest en heidensche tempels in hare plaats gesteld; de priesters verlieten hunne verstrooide gemeenten,

1) De Geer, bl. 21; Arend, I, bl. 321.

2) *Hist. reg. Franc. monast. S. Dion.*, bij Perts, XI, p. 399; Joh. a Leid. II, c. 9, p. 21; vgl. De Geer, bl. 23; Arend, bl. 322; Martin, p. 174, 176.

3) Martin, p. 177.

4) Zie Altfried, I. I.

5) Martin, p. 178.

en de vrucht des arbeids van Willebrerd en de zijnen scheen voor altijd vernietigd¹. Nadat Radboud Wijk bij Duurstede had ingenomen, voer hij in 716 met eene aanzienlijke scheepsmagt den Rijn op tot Keulen, waar Floetrude, de bejaarde gade van Pepijn van Herstal, zich versteekt had, in de hoop van de schatkist en het rijksgebied van haren overleden gemaal te bewaren voor den jongen hofmeijer Theodoald, haren kleinzoon. Toen Radboud voor Keulen kwam, had hij een onverwachten aanval van Karel Martel door te staan, waarbij het krijgsgeluk aan zijne zijde was. Beladen met oorlogsbuit, keerde hij naar Friesland weder, om van daar nogmaals in Austrasië te vallen en er kerken en kloosters te vernielen². Intusschen had Karel Martel gelegenheid zich te versterken. Hij stormde den Rijn langs naar Wijk bij Duurstede, waar hij in 717 Radboud andermaal ontmoette en hem eene nederlaag toebragt, waarvan een nieuw verdrag van onderwerping aan de Franken het gevolg was³.

Radboud stierf in 719, nadat hij ongeveer drie jaren vroeger nog het aangezicht van Bonifacius had moeten zien, een nieuwen voorbode van de naderende zegepraal des christendoms in het land der Friesen⁴. In zijn laatsten levensstijd scheen des konings inwendig bestaan veranderd; zijn hard gemoed werd eenigermate verzacht, en hij wendde pogingen aan om zich althans met sommigen zijner onderdanen, die hij vroeger mishandeld en verjaagd had, te versoenen, niettegenstaande zij intusschen christenen en trouwe vrienden der Franken waren geworden⁵. Maar tijdgenooten en nageslacht hebben hiervan weinig of niet

1) Willibaldi *Vita Bonif.*, bij Pertz, II, p. 338 s.

2) *Gesta abb. Fontan.* bij Pertz, II, p. 277; vgl. De Geer, bl. 25, en de ald. aangeh. schrijvers, en Martin, p. 179.

3) *Gesta abb. Font.* l. l.; vgl. De Geer, a. p.

4) Willibaldi l. l. p. 339.

5) Altfredi *Vita Ludg.*, bij Pertz, II, p. 405. Volgens Alberd. Thijm, a. w. bl. 259, zal Wursing, aan wien wij hier denken, nog vóór zijne vlucht naar de Franken bekeerd en als christen door Radboud vervolgd zijn. Altfried berigt, dat Wursing, eerst »in regione Francorum — tunc catholica imbutus,» gedoopt werd.

geweten. Toen de bestrijder des franken- en christendoms ten laatste te Medemblik of elders vermoed ten grave gegaan was, verbreidde de mare zijns doods vreugde in de harten van duizenden. Als Bonifacius in den zomer of het najaar van 719, op zijn terugtocht van Rome door Thuringen, tot de Franken kwam, trad men hem juichende tegen met het bericht van den uitgang „des vijands van de katholieke kerk”¹, en zijne vrienden aan gindsche zijde der Noordzee schreven hem, onder dankzeggingen aan God, brieven van gelukwensching, „dat de Allerhoogste Radboud had neêrgeworpen”². In de friesche overlevering heet de koning niet zelden „de onvreedzame man”³, en Melis Stoke⁴ noemde hem nog „Gods vijand”, en — wie zal er zich over verwonderen? Voor zijne christelijke tijdgenooten en hunne nakomelingen was Radboud alleen de personificatie van den geweldigen tegenstand, die zich verzette tegen de invoering des christendoms in Nederland, en eerst in onze dagen heeft men stemmen vernomen, die te regt een verschoonend woord voor den ouden Fries uitbragten⁵, nadat eene meer redelijke geschiedvorschuing zijn persoon en daden in het licht van zijnen tijd en toestand leerde beschouwen.

De bestrijding der nieuwe godsdienst onder onze vaders is met Radbouds dood niet geëindigd; zij vernieuwde hare aanvallen later meermalen, gelijk wij zien zullen: Maar wij verlaten hier hare geschiedenis, daar zij onder Radboud haar hoogte-punt bereikt heeft en sedert steeds zwakker werd, eensdeels wegens den invloed van den volksgeest, die meer en meer voor het christendom gewonnen werd, en anderdeels ten gevolge der bevestiging van de frankische heerschappij in onze landen.

1) Willibaldi l. l. p. 344.

2) Zie den brief van Bugga, Bonif. *Epist.* 3, Giles, I, p. 27.

3) »Redbate, tha unfrethmonne”. Zie Wiarda, *Aesja-buch*, Berl. 1805, s. 15, 17.

4) »Rabboude, den Goeds viant.” II, v. 91, uitg. van Huydecoper, I, bl. 15.

5) Zie Arend, I, bl. 327.

§ 2.

Willebrord.

Van alle geloofspredikers, die onzen heidenschen voorvaderen het evangelie verkondigden, heeft geen enkele meer aanspraak op onze dankbare vereering dan Willebrord¹. Hem bij uitnemendheid hebben wij den stichter onzer kerk te heeten, den invoerder der christelijke be-

1) De oudste berigten aangaande Willebrords leven en bedrijf vindt men bij Beda, *H. K.* III, c. 13, V, c. 10, 11, die ze nog tijdens Willebrords arbeid in Friesland te boek stelde. Zij zijn van groote waarde, doch onvolledig, en worden maar spaarzaam aangevuld door de beide biografien, welke Alcuinus leverde, een *Vita Willibr.* in proza en een metriesch stuk, die ongeveer hetzelfde bevatten en weinig geschikt zijn om de belangstelling in onzen apostel te bevredigen, daar de schrijver blijkbaar geen ernstig onderzoek omtrent Willebrords lotgevallen en daden heeft ingesteld en te vreeben was eenige feiten en vele mirakelen te kunnen verhalen. Alcuinus' *Elegia de Wulgisio, parente S. Willibrordi*, en zijne *Homilia de natali S. Willibrordi*, zijn voor 's mans levensbeschrijving van geen gewigt. De beide biografien werden uitgegeven door Surius, *ad d. 7 Nov.* p. 175 ss. en door Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Saec.* III, 1, p. 561 ss.; de metriesche alleen door Canisius-Basnage, *Lectiones antiq.* II, 1, p. 463, ss. De *Homilia* vindt men bij Surius, l. 1. p. 180, en bij Canisius-Basn. l. 1. p. 460; de *Elegia* bij Mabill., l. 1. p. 583. Zie verder de verschill. uitgaven van Alcuinus' *Opera omnia*. Eenige tekstverbeteringen voor het *Vita Willibr.* in proza, leverde F. Deycks in den *Index lectionum* der akademie van Munster voor 1856. Het *Vita Willibr.* van Theofried, den in 1110 gest. abt van Epternach, is in vele HSS. bewaard (zie Potthast, *Wegweiser*, c. 934, en Alberd. Thijm, a. w. bl. 284), maar voor het grootste deel onuitgegeven. Het schijnt weinig meer dan de biografien van Alcuinus te bevatten; Dom Pitra leverde er een uittreksel van in *La Hollande cathol.* Par. 1860, p. 91 ss. Toch is het wenschelijk, dat men Theofrieds opstel vader bekend make. Het *Cort verhael van het lev. van den H. Willebr.* door Miræus, Antw. 1613, en de *Levensbeschrijvingen van Willebr., Bonifaces*, enz. door S. Abbes Gabbema, Gouda, 1703, zijn nietsbetekenevend; beter is de *Levensschets van den H. Willibr.* door A. J. L. M. Lux, Grav. 1839, 3^e dr. De reeds meermalen aangeh. monografie *H. Willibrordus, apostel der Nederl.*, Amst. 1861, door Alberd. Thijm, is een verdienstelijke arbeid, waarvoor wij dankbaar zijn, maar die welligt nog uittiger zoude wezen, zoo de schrijver zijne combinatiegave onder strengere tocht had gesteld bij het gedurig wederkeerend betoog, dat de paus tegenover de frankische vorsten de beschermer der nationaliteiten is geweest. Zie verder de literatuur-opgaven bij Royaards, a. w. bl. 161, v. en Potthast, a. p.

schaving in onze landen, die wel niet, gelijk een Bonifacius en anderen, zijn apostolaat met zijn bloed bezegeld, maar dat gedurende eene halve eeuw gevoerd heeft met eene volharding, eene zelfopoffering en gunstigen uitslag, zijne gewigtige taak en den roem aller tijden volkomen waardig. Naar mate wij zijn werk te meer waarden en zijn naam ons grootere liefde inboezemt, wenschen wij te vuriger den lezer tot eene klare aanschouwing van zijne persoonlijkheid, zijne lotgevallen en bedrijven te leiden. Maar niettegenstaande de ijver van vele geschiedvorschers reeds vóór ons beproefd heeft een duidelijk levensbeeld van hem te schilderen, blijft het ons onmogelijk dien wensch te vervullen. Wat uit de tot heden bekende bronnen voor de kennis van Willebrord verzameld kan worden, levert slechts stoffen voor eene schets, waarvan de onzekere trekken niet bevredigen kunnen.

Willebrord werd geboren in Northumberland, in het jaar 658¹. Zijne ouders waren Angelsaxen, beiden naar den geest dier tijden vrome lieden, die hun kind reeds vóór de geboorte aan de dienst der kerk wijdden. Naauwelijks was het knaapje gespeend, of zijn vader, Wilgils geheeten, bragt het naar het klooster van Rippon, opdat het daar in den kring van Wilfried, die toen nog eenvoudig abt van Rippon was, maar ook na zijne verheffing op den bisschopszetel van York in 669² voor dit gesticht de meeste liefde openbaarde, eene godsdienstige en beschaafde opvoeding zou genieten³. Het jongske wies

1) Bosschaerts, l. l. p. 1 s., Alberd. Thijm, a. w. bl. 93, en anderen, noemen het jaar 657. Onze berekening berust op de opgave van Theofried van Epternach (zie Mabill. l. l. 571, en Dom Pitra, a. w. 100), dat Willebrord in 739 overleden is, en op die van Alcuinus (*Vita metrica*, bij Mabill. p. 581), dat hij 81 jaren is geworden: „his octena pius complevit lustra sacerdos, ter quater et menses.”

2) Zie boven, bl. 85.

3) Zie Alcuinus, *Vita pros.* bij Mabill. p. 563, s. In *Bat. s. l.*, bl. 72, leest men, dat Willebrord opgevoed werd in het klooster te Rye, niettegenstaande het oorspr. latijn van Van Heussen te regt Rippon heeft. Roy-aards, bl. 163, wist geen raad met dat Rye en schreef nu ongelukkig H ij, daarbij waarschijnlijk aan het eil. Iona denkende. Over het klooster van Rippon zie men Beda, III, c. 25, Giles, II, p. 362; Bosschaerts, p. 24 ss. en Lanigan, III, p. 59.

voorspoedig op, en zijne vorderingen in de wetenschappen en de beoefening der kloosterpligten waren zóó groot, dat hij, onder al zijne medeleerlingen uitmuntende, zijnen leermeesters tot vreugde was, reeds vroeg de tonsuur ontving en tot het afleggen der kloostergelofte, volgens den regel van Benedictus, werd toegelaten ¹. Nadat hij in 678 een twintigjarigen leeftijd had bereikt en zijne opvoeding voltooid mogt heeten, waren er verschillende redenen, die hem noopten Rippon te verlaten. De roomsche partij, wier rigting hij onder de leiding van Wilfried ongetwijfeld had leeren liefhebben, leed, gelijk wij vroeger gezien hebben ², in den persoon van Wilfried eene tijdelijke nederlaag bij de Angelsaxen, en de abt-bischop toog naar het vaste land. Willebrord heeft met anderen welligt begrepen, dat de vrienden van den verstootten prelaat te Rippon voortaan niet veilig zouden zijn ³. Maar er was meer, dat hem naar elders dreef. Tot het ascetische leven van dien tijd behoorde, gelijk wij later zullen aantoonen, het verlaten van vaderland en maagschap, het omzwerven in den vreemde. De zucht naar „een strengere leven” van onthouding en zelfverloochening had ook Willebrord aangegrepen, en „de liefde voor het pelgrimschap” was in hem ontvlamd ⁴. Als hij nu den staf opnam en vroeg, waarheen de schreden te wenden, kon het antwoord niet twijfelachtig zijn: hij moest naar Ierland, de beroemde kweekplaats der monastieke geleerdheid en levenswijsheid, waar toen zoo vele Angelsaxen heentogen, om er, van het eene klooster naar het ander trekkende, of in eenig gesticht gevestigd, te vinden wat het jonge monnikendom in het vaderland nog niet kon aanbieden ⁵. Zoo trok hij dan mede

1) Alcuin, l. l. Wilfried heet de invoerder van den regel der Benedictijnen in Engeland. Zie Bosschaerts, p. 25.

2) Beven, bl. 85.

3) Vgl. Alberd. Thijm, bl. 94.

4) „Artioris vitae ardore succensus est et peregrinationis amore instigatus”. Alcuinus, l. l. p. 564.

5) Zie Beda, III, c. 27, Giles, II, p. 380; vgl. Alcuinus, l. l.

naar „het eiland der heiligen”, en weldra was hij opgenomen in het klooster van Rathmelsigi ¹. in den kring van Egbert, met wien wij nader kennis moeten maken, omdat hij zich op eigenaardige wijze omtrent ons vaderland verdienstelijk gemaakt heeft, en de zending van Willebrord herwaarts van hem is uitgegaan.

Egbert ², een Angelsax van edele geboorte, begaf zich reeds in zijne jongelingsjaren uit Engeland naar Ierland, waar hij nog vóór 664 in het klooster van Rathmelsigi monnik werd. Toen in genoemd jaar niet alleen Northumberland, maar ook Ierland door eene zware pest werd geteisterd, en Egberts klooster, mede door die plaag aangetast, straks ontvolkt was, bleef hij met een zijner vrienden in het verlaten gesticht achter, daar de besmetting ook hen had aangegrepen. In het aangezicht des doods beefde Egbert terug voor het aanstaand oordeel Gods, en hij deed eene gelofte, dat hij de strengheid zijner ascetische oefeningen zou verdubbelen en nimmermeer naar zijn geliefd vaderland keeren, zoo hij maar mogt leven, tot dat zijne boete de zonden zijner jeugd zou uitgedelgd hebben. Zijn gebed werd verhoord en hem een leven vergund, dat hij eerst in 729 op het eiland Iona in negentigjarigen ouderdom voleindigde. Na zijn herstel voortdurend te Rathmelsigi vertoevende en tot priester gewijd, werd hij door de heiligheid zijns levens de roem der iersche kloosterlingen. Uit Engeland en Ierland stroomde tal van geestverwanten naar hem heen, die hij, daartoe in staat gesteld door de rijke schenkingen, welke hem van vele zijden toekwamen — Ierland was toen „een land overvloeiende van melk

---

1) Sommigen berigten, dat Rathmelsigi Mellifont of Melfont in het graafschap Louth zal zijn, maar zonder grond. Anderen plaatsen het in Connaught of elders. Zie Lanigan, III, p. 95.

2) Een levensberigt van Egbert, uit Beda gecompileerd, vindt men bij Mabillon, l. l. *Sec.* III, 1, p. 459 ss.; bij de Bolland., in *Comm. hist. de Suidberto*, in *Acta ss. ad d. 1 Mart.* p. 67 ss. en bij Ghesq. VI, p. 154 ss. Vgl. Lanigan, III, p. 95, 135, en Bosschaerts, p. 28 et passim.

en honig"¹ — allen in gastvrijheid ontving en een voorbeeld van monastieke vroomheid gaf².

Hoezeer Egbert een ernstig beminnaar van het contemplatieve leven was, schijnt hem de kloosterlijke afzondering op den duur niet bevredigd te hebben. Bij het dagelijksch verkeer met van elders komende bezoekers, moest ook hij bekend worden met veel, dat in de buitenwereld omging. Als hij dikwerf hoorde spreken van de stamverwanten op het vaste land van Europa, de Deenen, Saxen, Bructeren, Friesen en andere volken, „waarvan de Angelsaxen afkomstig waren"³, dan betreurde hij het, dat die broeders nog in den nacht des heidendoms omdoelden, en als hij, of door Wilfried van York zelven, wiens partij Egbert van harte aanhing, of door onzen Willebrord, van Wilfrieds gunstige ontvangst bij onze vaderen vernomen had, werd de wensch bij hem levendig om voor de kerstening van Friesland het zijne te doen.

Omstreeks het jaar 690⁴ lag aan de kust van Ierland, in de nabijheid van Rathmelsigi, een schip gereed, waarmede Egbert om Engeland heen naar het vaste land wilde zeilen. Zijn voornemen was ter evangelizatie onder de heidenen op te treden, of, zoo hem dit werk niet gelukte, eene bedevaart naar Rome te ondernemen. Terwijl hij en zijn gezelschap zich gereed maakten om na eenige dagen den bodem te beklimmen, bleek het dat de gevoelens der kloosterbroeders aangaande den togt verschillend waren.

1) Beda noemt Ierland »dives lactis ac mellis insula, nec vinearum expers, piscium volucrumque, sed et cervorum caprearumque venatu insignis". *H. E.* I, c. 1, Giles, II, p. 34.

2) Beda, III, c. 27, Giles, II, p. 380 ss.

3) Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 186 s.

4) De opgave van het jaar, waarin Egbert zich voornam naar het vaste land te reizen, is verschillend. Mabillon, Rettberg en anderen noemen willekeurig 686, Giles 689. Beda (V, c. 9, Giles, III, p. 186) zegt »isto tempore" en noemt even te voren het jaar 690, als waarin Theodorus van Canterbury stierf, en 692, als waarin zijn opvolger gekozen werd. Daar wij aannemen, dat Willebrord niet vóór 692 in ons vaderland kwam, en dat Wigbert, die met het schip, dat voor Egbert gereed gemaakt was, herwaarts reisde, volgens Beda reeds twee jaren vóór Willebrord zich ten onzent bevond, betrekken wij dit »isto tempore" op 690.

Eenigen — voorloopers van die in onze dagen de „inwendige missie” ten koste der „uitwendige” verheffen — meenden, dat Egbert in plaats van naar de heidenen te trekken, veeleer de bekeering der dwalende christenen van de iersche partij moest zoeken te bewerken. Een der monniken koesterde die overtuiging met zooveel levendigheid, dat zij hem een droomgezicht bezorgde, waarin hem door een afgestorven proost van Melrose aan de Tweed in Schotland bevel gegeven werd, Egbert de reis naar het vaste land te verbieden: hij moest naar het eiland van Columba, Iona, „waar de ploeg der monniken niet regt ging”, naardien zij met de roomsche partij niet gelijktijdig paschen vierden, maar de iersche kerk-observantiën hielden. Egbert vernam dat verbod, doch liet er zich niet door verhinderen met zijne toerusting voor den zeeoogt voort te gaan. Maar toen zich de openbaring aan den monnik herhaalde, en te gelijker tijd een storm opkwam, die het schip in den nacht op het strand wierp, voegde zich de vrome man, door deze dubbele stem van den hemel afgeschrikt, tot lijdzaamheid¹. Hij zag van zijne onderneming af, om echter niet terstond, maar eerst in 715 of 716 zijne taak op Iona te aanvaarden, waar hij in 729, gelijk wij reeds mededeelden, gestorven is². Intusschen was de vermelde scheepsuitrusting niet te vergeefs geschied. Toen het vaartuig hersteld en weder te water gebracht was, werd het beklommen door een der uitgekozen medgezellen van Egbert, Wigbert, een man van wien wij weinig meer weten, dan dat hij bij zijne tijdgenooten beroemd was als een uitstekend geleerde en uiterst streng asceet, die als anachoreet vele jaren in eenzaamheid geleefd had. Wigbert liet den steven naar Friesland wenden en volbragt zijne reis met voorspoed;

1) Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 188. Royaards, bl. 156, laat Egbert in zee steken en schipbreuk lijden; op wiens gezag weet ik niet.

2) Beda, III, c. 4, Giles, II, p. 274, vergeleek met V, c. 22, Giles, III, p. 286. Uit de door Beda, en volgens hem in den tekst opgegeven jaartallen blijkt genoegzaam, dat Seiters (*Bonifacius der ap. der deut. Mainz*, 1845, s. 59) dwaalt, als bij Willebrord met Egbert op Iona laat vertoeven.

maar toen hij onder onze vaders gekomen was, bleek het, of dat hij niet de geschikte persoon voor de evangelizatie was, of dat de omstandigheden ongunstig waren. „Twee jaren aansen”, zegt Beda, „predikte hij aan dat volk en Radboud, den koning des lands, het woord des heils, maar het gelukte hem niet bij zijne barbaarsche hoorders enige vrucht te vinden. Toen keerde hij naar de plaats van zijn bemind pelgrimschap weder, om er in stille eenzaamheid den Heer te dienen”¹.

In het jaar 691, zijn drieëndertigste levensjaar, begon na zich ook aan Willebrords gemoed hoogere behoeften te doen gevoelen. „Het scheen hem gering toe”, zegt Alcuin², „voor zich zelven alleen naar de heiligheid des monnikenlevens te streven en niet te gelijk voor anderen nuttig te wezen door de waarheid der prediking”. En geen wonder! De man, die nu in de volle kracht zijns levens was en reeds vroeger van Wilfrieds ervaringen bij de Friesen en van hunne vatbaarheid voor het geloof moest vernomen hebben, hoorde den naam dier heidenen gedurig van de lippen van Egbert, en ofschoon er welligt nog vóór de terugkomst van Wigbert ongunstige tijdingen omtrent den uitslag van diens ondernemingen inkwamen, Egbert zelf gaf den moed geenszins op. Willebrord schijnt met hem begrepen te hebben³, dat de kansen in Friesland zich ten goede zouden keeren, zoo het getal dergenen, die daar tot den grooten arbeid waren uitgegaan, slechts versterkt werd. Toen althans Egbert hem met elf andere broeders opdroeg, naar de Friesen te trekken, betoonde hij zich volkomen gereed de taak op zich te nemen.

In het voorjaar of den zomer van 692, naar wij mee-

1) Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 190.

2) *Vita proe.* bij Mabill. p. 564.

3) „Andiens”, zegt Alcuin. l. l., „in borealibus mundi partibus messem quidem multam esse, sed operarios paucos,” enz. Vgl. Beda, V, c. 10, Giles, III, p. 192. De zendelingen der zevende en achtste eeuw hebben ongetwijfeld ondervonden, wat ook die van onze dagen plegen te ervaren, dat de missie zelden of nooit haar doel bereikt, zoo niet vele geloofspredikers gelijktijdig in verschillende streken van een land optreden. Men heeft dit nog in onzen tijd op Borneo en elders bevestigd gezien.

nen ¹, kwam Willebrord met zijne elf vrienden in den mond van den Rijn binnen ². Het gezelschap reisde naar Utrecht, en een enkele blik op den staat van volk en land moest den apostel de overtuiging inboezemen, dat hij onder de Friesen, al waren zij ook sedert hunne geleden nederlagen door de Franken gebroken, niets zou kunnen uitrigten, tenzij hij niet alleen de toestemming, maar ook de ondersteuning van Pepijn genoot. Beneden den Rijn was alles in frankische handen: aan een geregeld missie-werk zonder Pepijns goedkeuring viel dáár niet te denken. Boven den Rijn voerde Radboud heerschappij, en ofschoon de koning zich had verbonden de prediking des christendoms te gedoogen, er viel op hem niet te rekenen, tenzij de predikers konden bewijzen, dat zij op des hofmeijers gezag verschenen. Zoo trok Willebrord dan naar Pepijn — waar deze zich toen ophield, weten

1) Het traditionele jaar van Willebrords komst hier te lande is 690. Bosschaerts heeft het in bescherming genomen tegen Gretser, die, op grond van de boven (bl. 99, n. 4) vermelde aanduidingen van Beda, het jaar 693 had gesteld (zie Bossch. p. 89 ss.). Dat het jaar 690 verlaten moet worden, kan reeds blijken uit Alcuinus' opgave, dat Willebrord eerst op zijn drieëndertigste levensjaar, d. i. in 691, behoefte aan een praktischen werkring begon te voelen. Maar er is nog iets anders. Beda geeft duidelijk te kennen, dat Willebrord terstond na zijne aankomst in Friesland naar Pepijn is getogen („qui cum illo advenissent, divertentes ad Pipinum” enz. V, c. 10, Giles III, p. 192), wat zeer natuurlijk was, en dat hij, van Pepijn toestemming verkregen hebbende om te prediken, zich met spoed naar Rome heeft begeven („primis sane temporibus adventus eorum in Friesiam, mox ut comperit Wilbrordus datam sibi a principe licentiam ibidem prædicandi, acceleravit venire Romam”, V, c. 11, III, p. 196). Tusschen de aankomst in Friesland en den aanvang van de reis naar Rome kunnen dus hoogstens eenige maanden, zeker geen jaren zijn verlopen. De reis naar Rome nu (waarvan Alcuinus niets geweten heeft; zoo weinig was hij bekend met de détails van Willebrords leven!) had plaats, terwijl Suitbert zich in Engeland liet ordenen, en dit geschiedde tijdens de afwezigheid van Berthwald van Canterbury in Frankrijk, d. i. tusschen 1 Julij 692 en 29 Junij 693, volgens Beda, V, c. 8, vergel. met V, c. 11, Giles, III, p. 186, 198. Zonderling is de chronologie van Royaards. Hij laat Wigbert in 690 naar Friesland komen en in 692 door Radboud vandaar verdrijven (zie *Invoer.* bl. 158, 159), en intusschen ook Willebrord in 690 optreden, om rustig zijn werk aan te vangen en voort te zetten!

2) Het berigt in *Chron. de Trajecto*. Matth. *Anal.* V, p. 309, dat Willebrord het eerst op Walcheren zal geland zijn, is door Royaards. bl. 166, te regt betwijfeld.

wij niet — en de vorst ontving hem met voorkomende vriendelijkheid („gratanter”, zegt Beda), want der zendingen goede voornemens strookten volkomen met zijne politieke bedoelingen. Dat hij Willebrord, zooals Alcuinus meldt ¹, voorshands bij zich houden en bepaaldelijk binnen de grenzen van zijn gebied ter prediking wenschte te zien optreden, is daarom ook niet te gelooven, en wordt door Beda niet bevestigd. De laatstgenoemde berigt alleen, dat Pepijn het door de zendingen begeerde verlof om in Friesland te arbeiden, verleende, en dat hij hen daartoe derwaarts zond, „hen ook helpende met zijn rijtgezag (imperiali auctoritate), opdat niemand den predikers eenigen last zou aandoen, en allen, die het geloof wilden aannemen, met vele weldaden begunstigende”; waaruit schijnt te blijken, dat Pepijn den broederen soortgelijke brieven van aanbeveling heeft gegeven, als voormaals door Dagobert I aan Amandus werden verstrekt ².

Terwijl Willebrords vrienden vermoedelijk naar Utrecht keerden, of zich naar eenige andere plaats op de grenzen van het gebied der Friesen en Franken begaven, om daar de plannen van hunnen arbeid te regelen en dien welligt reeds aan te vangen, trok Willebrord zelf met spoed naar Rome. De bedoelingen dier reis worden door Beda niet onduidelijk, maar, naar het ons voorkomt, onvolledig uitgedrukt ³. Willebrord, zegt hij, wenschte het verlof en den zegen van paus Sergius voor zijn evangelizatie-werk. Dit laat zich begrijpen van den discipel van Wilfried en Egbert: gelijk zijne leermeesters, de hoofden der roomsche partij in het vaderland, kon hij niet anders dan den ste-

1) *Vita pros.* p. 565.

2) Zie boven, bl. 74.

3) „Willebrordus — acceleravit venire Romam, cuius sedi apostolicae tunc Sergius papa praerat, ut cum eius licentia et benedictione desideratum evangelizandi gentibus opus iuret, simul et reliquias beatorum apostolorum ac martyrum Christi ab eo se sperans accipere, ut dum in gente, cui praedicaret, destructis idolis, ecclesias institueret, haberet in promptu reliquias sanctorum, quas ibi introduceret, quibusque ibidem depositis, consequenter in eorum honorem, quorum essent illae, singula quaeque loca dedicaret.” L. V, c. 11, Giles, III, p. 196, 197.

dehouder van Petrus den grootsten eerbied toedragen, en eene regtstreeksche zending en vaderlijke heilbede van den vorst der kerk voor zijne onderneming wensche-lijk achten, en dat wel, gelijk wij later zien zullen, om verschillende redenen. Verder, zegt Beda, begeerde hij van den paus relieken der apostelen en martelaren van Christus, „opdat hij die gereed mogt hebben, wanneer hij, na de afgodsbeelden te hebben neêrgegooid, kerken stichtten en ter eere van die heiligen wijden zou.” Met het oog op dit laatste bericht meenen wij Bedas aandui-dingen, hoe verstaanbaar ook, gebrekkig te mogen noemen. Als zendeling behoefde Willebrord, volgens de begrippen van dien tijd — later komen wij op deze bijzonderheid terug — eene welgevulde relieken-kas, die hij op zijne togtten overal met zich kon dragen, en als er kerken gewijd moesten worden, mogten relieken voor de altaren zeker niet ontbreken. Maar wat konden die relieken voor de kerkwijding baten, zoolang Willebrord zelf het radikaal miste, dat volgens het kerkregt van alle tijden tot het volbrengen der dedicatie van altaren en kerken volstrekt noodzakelijk was¹? Wij moeten dus veronderstellen, dat Beda zich in zijne opgave omtrent de oogmerken van Willebrords reis naar Rome aan onnaauwkeurigheid heeft schuldig gemaakt, of dat de afschrijvers van zijn werk een paar woorden hebben laten uitvallen, waardoor zijne opgave verminkt werd. Wij meenen in allen gevalle te moeten aannemen, dat onze apostel met het benoedigde materiëel om de kerkwijding te volbrengen, van Sergius tevens de daartoe nog meer benoedigde waardigheid ontving, en dat Willebrord, die als priester naar Rome toog², in den rang van regionaar-bisschop is teruggekeerd, zoodat hij, nog vóór zijne tweede reis naar den paus, om het aartsbisschoppelijk pallium te ontvangen, al die functiën

1) Zie »de ordinario consecrationis ecclesiarum ministro”, † Selvaggio. *Antiquitat. christ. instit.* III, p. 60 s.; Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 364, IV, 1, s. 37, en and.

2) Beda zegt van de twaalf zendelingen: »in quibus eximius Wilbrordus presbyterii gradu et merito præfulgebat.” L. V, c. 10, III, p. 192.

voor zijne bekeerlingen in Friesland heeft kunnen vervullen, die volgens kanoniek regt alleen door bisschoppelijke handen geschieden mogten, en voor het kerkelijk leven der opkomende gemeenten volstrekt onmisbaar waren ¹.

Wel niet vóór den herfst van het jaar 698, naar wij vermoeden, was Willebrord in Friesland wedergekeerd. Gestuurd door Pepijn, kon hij nu met de zijnen blijmoedig „uitgaan tot den oogst”. Waarschijnlijk koos hij al aanstonds Utrecht tot het middenpunt zijner werkzaamheden, waar hij op de bescherming der Franken mogt rekenen, en van waar hij in verschillende rigtingen, beneden en boven den Rijn, grootere of kleinere reizen kon ondernemen. Tot zijne eerste zorgen behoorde ongetwijfeld het bouwen en wijden eener kerk met een daaraan verbonden doophuis, beiden onontbeerlijk voor hem zelve en zijn gezelschap en voor zoo velen als zich gereed betoonden hunne prediking aan te nemen. Geen wonder dan ook dat de utrechtse overlevering weet te spreken van eene kapel, aan het h. Kruis gewijd, waarin Willebrord een doopfont deed plaatsen, en dat Bonifacius de St. Salvatorskerk vermeldt, als het heiligdom, waarin de apostel van dien tijd tot aan het einde van zijn leven, dus ook na het bouwen van de St. Maartenskerk, gepredikt heeft. Beiden, de kapel des h. Kruises of het doophuis, en de St. Salvatorskerk waren naast elkander in de onmiddellijke nabijheid van de verwoeste St. Thomas-kerk gelegen, op wier grondslagen Willebrord later de St. Maartenskerk, zijne kathedraal, optrok ².

1) Reeds Seiters, a. w. s. 61, heeft het vermoeden geuit, dat Willebrord bij zijn eerste verblijf te Rome tot regionaar-bisschop zal gewijd zijn, maar zonder bij de zaak stil te staan.

2) Het berigt, dat Willebrord stichter was van een oratorium S. Crucis, in quo renativi fontis primo consecravit baptismarium, ut Christi fideles ob defensionem castellani Traiectensis securum illuc haberent accessum ad suscipiendum sacrum baptismatis sacramentum”, vindt men bij Beka, p. 9, en in *Chron. de Traject.*, *Matth. Anal.* V, p. 310. De woorden van Beka werden door Heda, p. 26, eenigzins omgezet, en hij en Beka zamen gaven aan Royars, bl. 184, op onschuldige wijs aanleiding tot het verhaal, dat Willebrord zijn doophuis ook tot een „toevlugtsoord voor de christenen” bestemde, „opdat zij daar, onder het schild van de godsdienst en in de nabijheid van het

De voorspoed, dien Willebrord in de twee eerste jaren op zijn arbeid genoot, moet groot geweest zijn. Beda spreekt van „velen, die in kort tijdverloop zich van de afgoderij tot het geloof van Christus lieten bekeeren”, en wat hij vervolgens van Willebrords tweede reis naar Rome verhaalt, bevestigt dit genoegzaam. Pepijn, zegt hij, zond den apostel naar Rome, waar Sergius nog steeds den heiligen stoel innam, opdat deze hem „tot aartsbisschop voor het volk der Friesen zou ordenen”¹. Dit bericht is inderdaad zóó verrassend, dat wij er mede verlegen zouden zijn, zoo Beda zelf in zijn kort verhaal niet eene bijzonderheid had opgenomen, die hier licht geeft. Als hij namelijk tijd en plaats van Willebrords aartsbisschoppelijke ordening, en de vestiging van zijn bisschopszetel te Utrecht heeft vermeld, voegt hij er bij, dat „Willebrord zelf, niet lang na zijne terugkomst van Rome, andere bisschoppen aanstelde, uit het getal der broeders, die hij uit Ierland met zich gebragt had, of die na hem ter prediking waren gekomen, van welke bisschoppen”, tijdens Bedas schrijven, „sommige reeds in den Heer ontalpen waren”². Uit dit alles blijkt, dat

slot, konden veilig zijn”. Beka en Heda hebben aan iets dergelijks in de verte niet gedacht. Zij wilden alleen zeggen, dat het doophuis binnen het castellum werd geplaatst, opdat zij, die gedoopt wenschten te worden, er ten allen tijde veiligen toegang zouden hebben. In 1148 brandde het gebouw af, maar het werd toen en later meermalen hersteld. Zie *Holl. Chron.* bij Kluit, *Hist. crit.* I, p. 95; Beka, p. 51, en Royaards, a. p., die met Van Aach van Wijk en and. berigt, dat het oratorium S. Crucis onder den naam van Willebrordskapel tot in deze eeuw bestaan heeft. Aangaande de St. Salvatorskerk, over welke wij later meer bijbrengen, zie men Bonifac. *Epist.* 94, Giles, I, p. 208; vgl. *Bat. s. I*, bl. lxxxi v.; *Oudh. van Utrecht*, I, bl. 4 v.; *Matth. Fund. eccl.* p. 51 s.

1) L. I, V, c. 10, 11, III, p. 192, 198. Bij Anastasius Bibliothecar. (Murat. *Script. rer. Ital.* III, 1, p. 150) leest men van Sergius: „hic ordinavit Damianum archiepiscopum s. ecclesiae Ravennatis atque Clementem Frisonorum.” Ook Ludger noemt Willebrord „archiepiscopus”, in *Vita Gregorii* bij Mabill. *Sec.* III, 2, p. 298.

2) „Nam non multo post alios quoque illis in regionibus ipse constituit antistites ex eorum numero fratrum, qui vel secum vel post se illo ad praedicandum advenerant, ex quibus aliquanti iam dormierunt in Domino”. L. V, c. 11, p. 200. De titel *antistes* werd zóó zelden voor andere geestelijken gebezigd, dat sommigen beweerd hebben, dat hij uitsluitend den bisschoppen

pijn en Willebrord, ten gevolge van verkregen erva-
gen en berigten, aangaande de neiging der Friesen, en
schien ook van naburige stammen, om het christendom
te nemen, de gunstigste gedachten gehad hebben.

wilden daarom de missie op breeder schaal voortzetten,
wenschten daartoe des pausen ondersteuning. Wille-
brord moest door Sergius van regionaar-bisschop tot bis-
chop van Utrecht verheven, en te gelijk met de waardig-
heid van aartsbisschop der Friesen bekleed worden ¹. Dan
hij, met de hoogste kerkelijke magt na den paus
leed, met dubbele kracht het aangevangen werk voort-
ten, zelf regionaar-bisschoppen wijden en die naar de
hoefden des tijds in verschillende rigtingen onder de
zonden uitzenden, en als er straks op het grootte grond-
gebied, dat deze toen innamen, van het Zwin tot op de
oostkust van Sleeswijk en de eilanden der Noord- en
Oostzee ², gelegenheid was om nieuwe bisdommen te
richten, daartoe het zijne doen en die dioecesen als
metropolitane voorstaan ³.

Op den 22^{en} November 695 ⁴ werd Willebrord in de kerk
van h. Cæcilia te Rome tot bisschop van Utrecht en
aartsbisschop der Friesen gewijd. De paus gaf hem, vol-

de gegeven. Zie Bingham, *Antiq. eccl.* I, p. 284. Dat hij hier van bis-
choppen moet verstaan worden, blijkt uit den samenhang en de woorden
quoque en ipse, en het gebruik, dat Beda elders er van maakt. Zie h. v.
c. 3, Giles, II, p. 268, waar *pontifex* en *antistes* om den andere wor-
den gebezigd; III, c. 13, p. 360, waar Wilfried en Acca *antistes* heeten en
titel *presbyter* met nadruk onderscheiden wordt; IV, c. 3, III, p. 14;
c. 12, p. 54; V, c. 9, p. 186, en eld.

1) Het beweren van Alcuinus (*Vita pros.* p. 565) — die hier al weder niets
van Willebrords aartsbisschoppelijken titel, welke wegens de positieve
berigten van Beda, Anastasius, Willibald enz., niet betwijfeld mag worden —
dat deze apostel uit nederigheid eerst weigerde tot vermeld doel naar Rome
te gaan, is wel niet meer dan eene hagiografen-veronderstelling. Alle heiligen
na, sedert dat Ambrosius van Milaan en vroegeren misschien het voorbeeld
namen, heeten onwillig het episcopaat te aanvaarden. Van den ernst der mees-
ten laat het zich nauwelijks gelooven!

2) Zie boven, bl. 11.

3) Men denke er aan, dat Keulen toen nog geen aartsbisschoppelijken
titel had.

4) Zie Rollandus, *Acta ss. Januar.* I, p. xlvi; vgl. Alberd. Thijm, bl.
9 v. Vroeger nam men het jaar 696 aan.

gens een bekend kerkelijk gebruik, een nieuwen naam, Clemens, dien de vrome man waarschijnlijk verdiend, maar tijdgenoot en nageslacht zelden gebruikt heeft¹. Na slechts veertien dagen te Rome vertoefd te hebben, kwam onze apostel in den aanvang van het jaar 696 in Friesland terug, waar hij nu, met goedkeuring van Pepijn, te Utrecht zijn bisschoppelijken zetel innam². Thans bouwde hij de St. Maartenskerk, op weinige voeten afstands van die van St. Salvator, die vermoedelijk voor kathedraal niet aanzienlijk genoeg was, ofschoon Willebrord in of bij haar bleef wonen³.

Een nauwkeurig overzicht te leveren van Willebrords werkzaamheden en ervaringen, gedurende het breede tijdvak zijns levens, door hem aan de kerstening van ons volk besteed, moeten wij, met het oog op het karakter onzer bronnen, onmogelijk heeten. Beda heeft zich bepaald tot het algemeene berigt, dat de apostel, „wijd en zijd het woord des geloofs predikende, in de landen der Friesen velen van den dwaalweg riep, en dat hij meerdere (plures) kerken en eenige (nonnulla) kloosters stichtte”. Hij voegt er bij dat, tijdens zijn schrijven, Willebrord in zijn schoonen werkkring steeds voortvoer, en „na den

1) Beda, l. l. Volgens Alcuinus zal de plegtigheid in de St. Pieterskerk plaats gehad hebben; *Vita pros.* p. 566. Zie over dit verschil, Lux, a. w. bl. 30, en Alberd. Thijm, bl. 131.

2) Beda, l. l. Volgens Alcuinus (*Vita pros.* p. 568) had Willebrord eerst aan Karel Martel zijn standplaats te danken. Wij houden ons aan Beda.

3) Beda, l. l. „Aedificata ecclesia” enz. Vgl. Bonifac. *Epist.* 94, I, p. 208. Dat de St. Salvatorskerk eene bovenverdieping had, tot woonstede ingerigt, ziet men uit Altfred. *Vita Lindg.* bij Pertz, II, p. 409. De St. Maartenskerk en die van St. Salvator lagen zóó dicht aan elkander, dat hare kerkhoven slechts door een goot gescheiden waren. Zoo was het in de zestiende eeuw en ook vroeger. Zie Matth. *Fundat. eccles.* p. 54, 55; *Oudh. van Utrecht*, I, bl. 179. Als oorzaak, waarom de kathedraal juist aan St. Maarten werd gewijd, wijst Royaards, bl. 185, op de voorliefde der Franken voor dezen heilige; hij ziet er „de inschikkelijkheid” des apostels in bij de aanbeveling des christendoms, enz. Hier is geen grond voor. St. Maarten was ook bij de Angelsaxen zeer in aanzien, en ook de kathedraal van Canterbury droeg oorspronkelijk zijn naam. Zie Beda, I, c. 26, 32, III, c. 4, Giles, II, p. 104, 152, 272. Vgl. Piper. *Die kalendarien der Angelsachsen*, Berl. 1862, s. 97.

„enigvuldigen strijd zijner hemelsche krijgsdienst“, in „erwaardigen ouderdom „naar het loon der goddelijke vergelding zuchtte“¹. Alcuinus heeft ons wel is waar enige bijzonderheden geboekt, maar, een biograaf van een armelijk talent, schreef hij, zonder kennis van tijden en plaatsen, onordelijk voort, tevreden in het vooruitzicht, dat zijn opstel eenigen monniken op St. Willebrordsdag in het kerkkoor eene stichtelijke lectuur zou leveren². Wij moeten ons derhalve vergenoegen met het weinige, dat door hem aangeteekend werd, en dat zooveel mogelijk aanvullen uit latere geschiedschrijvers, diplomaten en plaatselijke overleveringen. Zoo doende worden wij althans in staat gesteld eenig overzicht te geven van 's apostels arbeid, zoowel binnen als buiten de grenzen van Nederland.

Als terrein van Willebrords werkzaamheden binnen de grenzen van ons tegenwoordig vaderland, noemt men den bodem van het latere Sticht van Utrecht, Zuid- en Noord-holland, Zeeland en Zeeuwsch-vlaanderen, Gelderland, Noord-brabant en Limburg. Er is veel grond om die opgave in het algemeen te laten gelden, hoezeer zij voor al de genoemde streken niet door het bijbrengen van bepaalde feiten kan bevestigd worden. Wat het Sticht van Utrecht betreft, de daartoe behoorende dorpen en buurschappen omringden als het ware den bisschopsstoel van Willebrord, en zij moesten daarom vanzelf steeds zijn oog en belangstelling trekken. Geen wonder, dat wij de overlevering dan ook hooren gewagen van vele kerken en kapellen, die daar reeds zeer vroeg zullen verzeen zijn, b. v. de vijf en vijftig kerken, niet van de stad, maar van het landschap Duurstede, waarvan vele welligt aan Willebrords bemoeijingen haar eersten oorsprong hadden te danken³. In Zuid-holland beroemde zich oudtijds de gemeente Vlaardingén op het bezit van een heiligdom,

1) L. V, c. 11, Giles, III, p. 200.

2) Zie den proloog van het *Vita pros.* p. 562.

3) Zie het *Vita S. Friderici*, bij de Bolland., ad d. 18 Jul. p. 469; vgl. J. J. de Geer, *Bijdragen tot de geschiedenis der prov. Utrecht*, Utr. 1860, bl. 20 v.

dat door den apostel in persoon gewijd zou zijn; meer zeker is het echter, dat hij daar eenige goederen heeft gehad, die hem ten behoeve der abdij van Epternach werden geschonken¹. In Noord-holland meende men te Velzen, Petten en Heilo kerken te bezitten, wier wijding door Willebrord zou geschied zijn²; in allen geval moetes wij aannemen, dat hij daar „aan de seekusten” heeft gearbeid, en bepaaldelijk te Heilo vertoefd, waar de bekende Willebrordspat, door Alcuinus reeds vermeld³, tot heden de gedachtenis van zijn bezoek bewaart. In Zeeland heeft hij, zoo al niet de kerk van het op Schouwen gelegen Kerkwerve gewijd⁴, dan toch Walcheren bezocht. Daar immers heeft hij, bijna ten koste van zijn leven, een toen beroemd afgodabeeld gebroken, en spaarste hij den tempelwachter, dien zijne haastige vrienden te lijf wilden⁵; dat het hem intusschen op dit eiland niet gelukt is de ruwe zeden des heidendoms uit te roeijen, zalst wij later zien. Wat Zeeuwsch-vlaanderen aangaat, sommigen beweren, dat de bewoners van Biervliet, Hulst, Axel enz. door hem bekeerd zijn⁶; dat Willebrord bij zijne reis of reizen door Zeeland deze oorden bezocht heeft, is zeer waarschijnlijk, ofschoon de bijzonderheid, dat zij van de oudste tijden tot in de zestiende eeuw onder het bisdom van Utrecht ressorteerden, al bewijst zij eenig

1) Zie *Chron. de Traj.*, bij *Matth. Anal.* V, p. 310; *Joh. a Leidis*, *Chron. Belg.* I, c. 23, p. 30, en het diploma bij Heda, p. 132 s.

2) *Joh. a Leidis*, l. l.

3) Alcuinus, *Vita pros.* p. 568, *Vita metr.* p. 579; hij noemt Heilo niet, gelijk Beka, p. 10, doet, maar zegt met laatstverm. dat de apostel de bron deed ontspringen, toen hij „propter evangelicae predicationis instantiam loca circubat maritima.” Zie over den put Lux, a. w. bl. 53; vgl. Alberd. Thijm, a. w. bl. 196 vv.

4) *Joh. a Leidis*, l. l.

5) Alcuinus, *Vita pros.* p. 568, *Vita metr.* p. 578; vgl. Alberd. Thijm, bl. 191. Volgens Alcuinus werd Willebrord door den tempelwachter of priester niet verwond. De schrijver van het *Chron. de Traj.*, *Matth. Anal.* V, p. 309, maakt er echter eene mirakelgeschiedenis van. De Willebrordspat te Zoutelande op Walcheren is welligt een bewijs, dat de apostel ook daar gearbeid heeft. Zie Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.*, XIII, bl. 267.

6) Knippenberg, *Hist. eccl. ducatus Getr.*, p. 40.

verband tusschen de invoering des christendoms aldaar met de stichting onzer kerk, op zich zelf geen waarborg voor Willebrords persoonlijk optreden aan die plaatsen mag geacht worden. In Gelderland, waar hij vooral door Werenfried arbeide, kent de traditie te Emmerik, welke stad van de oudste tijden af eene aanzienlijke gemeente des bisdoms van Utrecht geweest is, de stichting der St. Maartenskerk aan hem toe¹. In Noord-brabant, het oude Toxandrië, en Teisterbant, zal Willebrord voor een tijd samen gearbeid hebben met den beroemden St. Lambert van Luik²; het is mogelijk, maar niet bewezen; zeker echter is het, dat Willebrord in Noord-brabant goederen bezeten en later eene dankbare vereering genoten heeft³. Op Willebrords verkeer in Limburg wijst Alcuinus⁴, waar hij eene daad van 's apostels zachtmoedigheid roemt, die op eene reis naar zijn klooster Susteren bij Roermond werd volbragt. Werkelijk bestond te Susteren een klein klooster („cellula”, zegt Alcuinus), dat Plectrude, de gemalin van Pepijn, had gesticht, en in 714 door haar en Pepijn aan Willebrord werd geschonken⁵. Ook bij Maaseik zal hij, even als Bonifacius, somtijds in het nonnenklooster der h. Harlinde verwijld hebben⁶.

1) Wassenberg, *Embrica*, p. 54; vgl. vooral Schneider, *Die älteste gesch. von Emmerich*, in *Annalen des hist. Vereins für den Niederrhein*, Köln, 1859, heft VI, s. 90.

2) Het geloofwaardigste leven van St. Lambert is dat van Godeschalcus. Men vindt het bij Canisius-Basnage, *Lect. Ant.* II, 1, p. 139 ss. en bij Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Sac.* III, 1, p. 61 ss., die ook de overige biografiën van den heilige besproken heeft. Godeschalcus zegt, bij Mabill. l. l. p. 64: „introivit [Lambertus] aliquando in Texandriam, ubi plurima templa et simulacra destruxit”. Het berigt, dat Willebrord en Lambert in Toxandrië samen werkten, is te vinden in de miuder geloofwaardige biografie van Nicolaus van Luik, die eerst in de dertiende eeuw schreef. Vgl. Suysken in Ghesq. *Acta ss. Belg.* VI, p. 51 s. Fisen, *Hist. eccl. Leodiens.* I, p. 95, berigt dat Willebrord in 709 te Luik was, om de translatie van Lambertus' gebeente bij te wonen, maar hij noemt zijne bron niet.

3) Knippenberg, l. l.

4) *Vita pros.* p. 568.

5) Zie de stukken bij Martene, *Collect. ampl.* I, p. 18, en and.; vgl. Retberg, a. w. I, s. 564; Alberd. Thijm, a. w. bl. 166, 193.

6) Zie de legendarische berigten van een anonymus, die na het midden der negende eeuw schreef, in *Vita Harlindis et Reinote*, Mabill. l. l. p. 644.

Vragen wij naar het veld van Willebrords zendingarbeid buiten ons vaderland, dan rigten wij ons oog het eerst op zijn togt naar de woeste Deenen. De apostel ondernam dien, volgens aanwijzing van Alcuinus, in een tijd, waarin hij vruchteloos beproefd had „het steenen hart” van koning Radboud te verteederen en voor het geloof te winnen¹. Bij de onbepaaldheid van dit bericht, nemen wij aan, dat de reis aanvaard werd in een tijdgewricht, waarin Willebrord begrepen zal hebben, dat omstandigheden, die wij niet nader weten te beschrijven, zijn verblijf in Friesland voor het oogenblik minder vruchtbaar maakten. De moedige man trok dan noordwaarts, doch ook bij den onderkoning der Deenen in Jutland en Sleeswijk, Ungend of Hogni geheeten², wien Alcuinus een gemoed toeschrijft, „nog harder dan steen”, was hem teleurstelling bereid. Ungend ontving hem wel is waar met zekeren eerbied, maar wilde van het christendom niet weten. Toch was de onderneming niet geheel vruchteloos. Het gelukte Willebrord onder de Deenen een dertigtal „knapen” te verwerven, wel meerendeels lijfeigenen („pueri”, zegt Alcuinus³), die hij waarschijnlijk kocht, en nog op de terugreis onderwees en doopte, opdat hun eeuwig zielenheil wegens de bezwaren van „den langen weg” niet in gevaar zoude komen⁴. Was die terugreis reeds daardoor eenigermate merkwaardig, zij werd het straks nog meer, toen een stormwind Willebrord noodzaakte met zijn schip Helgoland aan te doen. Daar had hij eene nieuwe ontmoeting met Radboud en bedreef hij eene stoutmoedige daad, waarvan wij later de beteekenis in het licht zullen stellen.

Gewoonlijk rangschikt men Willebrord ook onder de

1) *Vita pros.* p. 566.

2) Zie Münter, *KG. von Dänemark*, I, s. 214; vgl. Maurer, *Die bekehrung des norweg. stams*, Münch. 1855, I, s. 14.

3) „Puer pro mancipio”, Du Cange in v. „Pueri i. e. vasalli”, Pertz ad *Willibaldi vitam Bonif.* II, p. 350.

4) Alcuinus, l. I. Een van die doopelingen zal Siwald geheeten hebben, wiens avontuurlijke legende kortelijk door Münter, t. a. p., wordt medegedeeld.

geloofspredikers van het tegenwoordig groot-hertogdom Luxemburg ¹. Wegens onze gebrekkige kennis van 's apostels leven achten wij ons onbekwaam te beoordeelen, in hoeverre dit terecht geschiedt. Dit staat echter vast, dat hij in het Luxemburgsche, en wel te Epternach, van tijd tot tijd vertoefd heeft, nadat hij ter genoemde plaats bezittingen had verkregen. Irmina, dochter van Dagobert II, had te Epternach gronden en andere eigendommen, en ook een klein klooster. Op den 1ⁿ November 698 droeg zij, op raad van eenige geestelijken, deze stichting met omliggende goederen aan Willebrord over. Sedert was de abdij van Epternach eene geliefde bezitting des apostels, waar hij, in ongunstige tijden voor zijnen arbeid in Friesland, een veilig toevlugtsoord vond. Verrijkt door schenkingen van Pepijn, Karel Martel en vele andere begunstigers, zelfs uit zeer verwijderde oorden, werd zij weldra een der aanzienlijkste kloosters van die streken ². Dat Willebrord, van Epternach en Trier uit, zelfs tot in Thuringen doorgedrongen en daar in persoon voor de evangelisatie des lands werkzaam geweest is, is wel vermoed ³, maar niet bewezen. Toch weten wij, dat hem door hertog Hethen van Thuringen schenkingen gedaan werden, en dat deze op raad van Willebrord het klooster Hamelberg stichtte, een werk waaraan later Bonifacius zijnen arbeid in Thuringen kon vastknoopen ⁴.

In 714 stierf Pepijn, Willebrords magtige beschermer. Nog eenmaal, gelijk wij vroeger gezien hebben ⁵, verhief zich Radbouds zwaard tegen Franken en chris-

1) Zie b.v. N. Vernulaeus, *De propagatione fidei christ. in Belgio*, Lov. 1639, p. 73 ss.

2) Zie Rettberg, I, s. 478; Alberd. Thijm, bl. 163 vv., en vooral de *Analyse des chartes et documents* van het *Liber aureus* der abdij van Epternach, in de *Publications de la société pour la recherche des monuments hist. dans le Grand-duché de Luxemb.*, Ann. 1860, XVI, p. 4 ss.

3) Zie Heber, *Die vorkarolingischen glaubenshelden am Rhein*, Frankf. 1858, s. 199.

4) Zie de stukken bij Martene en Durand, *Collect. ampl.* I, p. 13, 22; vel. Seiters, a. w., s. 103; Alberd. Thijm, bl. 205 v.

5) Boven, bl. 92.

tenen, en de jonge stichtingen van den apostel en zijne vrienden leden schade. Waarschijnlijk week Willebrord in dit droevig tijdsgewricht naar zijn klooster te Epternach; een paar bijzonderheden schijnen dit ongezocht vermoeden te bevestigen. In 716 immers deed vermelde hertog van Thuringen de akte opmaken, waarin hij van zijne kloosterstichting op raad van Willebrord spreekt, dat esne persoonlijke ontmoeting tusschen beide mannen te Epternach of elders in de Moezelstreken doet veronderstellen; en in hetzelfde jaar kwam Bonifacius voor de eerste maal te Utrecht, terwijl van Willebrords tegenwoordigheid aan die plaats te dien tijde geenerlei gewag gemaakt wordt¹. Maar nauwelijks was Radboud in 719 ten grave gedaald, of onze apostel spoedde zich onverwijld naar Utrecht terug, gelijk dit door zijn zamenzijn met Bonifacius te dier stede, reeds spoedig na Radbouds dood, bewezen wordt. De Friesen waren door Karel Martel op nieuw bedwongen en hun koning of hertog, Adgil II (of Poppo welligt), die geheel van de Franken afhankelijk was², moest den christenen volkomen vrijheid geven. Thans stond Willebrords zetel vaster dan te voren, en als Alcuinus, misschien uit zucht om Karel den Grooten, zijn „David”, te vleijen, de stichting van het utrechtsche bisdom op dezen tijd plaatste en die aan Karel Martel toeschreef³, had hij voor die bewering althans eenigen schijn van grond in de diensten, die het zwaard van laatstgenoemden vorst aan de goede zaak had bewezen. Willebrord hervatte nu zijn arbeid met dubbelen moed, en naarmate deze hem al beter gelukte, werd steeds meer geëischt van den ijver des in leeftijd klimmenden bisschops. Alcuinus⁴ stelt hem, zeer zeker naar waarheid, aan ons voor, als onophoudelijk rondreizende door den lande, kasteelen, dorpen en gehuchten bezoekkende, om allen, die hij vroeger met het evangelie bekend gemaakt had, aan te sporen tot volhar-

1) Vgl. Rettberg, II, s. 521.

2) De Geer, a. w. bl. 26.

3) *Vita pros.* p. 567 s.

4) L. l.

ding in hun geloof. „Intusschen wies het getal der bekeerlingen dagelijks aan”, en terwijl de behoeften der wordende kerk zich natuurlijk met hare leden vermenigvuldigden, ontbrak het niet aan middelen om er in te voorzien. Vele aanzienlijken beijverden zich, Willebrord schenkingen van gronden en andere eigendommen te doen; en als hij die gaarne aannam, niets is onbillijker dan daaruit af te leiden, dat de vrome prelaat een hebzuchtige was, die het eerste voorbeeld zal gegeven hebben van „der klerken gierigheid”, welke later ook in ons vaderland maar al te berucht is geworden. Neen, waar Willebrord landen, slaven, huizen, wateren enz. ontving, daar hielpen hem de schenkers in het bouwen van kerken, en waar kerken verrezen, zood hij priesters, die van de opbrengsten des vermeerderden kerkegoeds het hunne tot levensonderhoud genoten, terwijl zij op zon- en feestdagen voor de pas bekeerden predikten, de kinderen doopten en den gemeenteleden al die geestelijke en tijdelijke diensten bewezen, waartoe hanne meerdere beschaving, al was zij dikwerf klein, hen in staat stelde¹.

Nadat Willebrord weder een vijftiental jaren aan de voortzetting en bevestiging van zijn werk had besteed, dreigde nog eenmaal een uit het noorden opkomend onweder zijne kerk met rampen. Hoezeer het heidendom onder de zegepraal zijner prediking scheen te versterven, had het niet in alle deelen des lands zijne oude krachten verloren: de friesche geest was nog niet geheel los van de voorvaderlijke godsdienst, en het frankische juk bleef drukken. Wanneer de kansen maar eenigermate gunstig waren, kwamen de Friesen in opstand, en dit geschiedde te ligter, als Karel Martel, in gedurige oorlogen met andere volken gewikkeld, in verwijderde streken zijn ijzeren arm zwaaide. Maar omstreeks 736 kwam de vorst met een magtig heir te scheep naar Friesland. De Franken landden aan het Boerdiep, waar de Middenzee Ooster-

1) Alcuinus, l. l. Zie een overzicht van de schenkingen, aan Willebrord verleend, bij Alberd. Thijm, bl. 204 vv., 218 vv., 242 vv.

en Westergo scheidde. De Friesen boden vruchteloos tegenstand, en met Poppo, hun aanvoerder, sneuvelden zijne dapperen; anderen zochten schuilplaatsen in de moerassen en bosschen, terwijl hunne landen werden afgeploogen, de tempels der afgoden nedergeworpen, en de overwinnaars, met buit beladen, naar hunne schepen keerden¹. Sinds was het dreigend gevaar van Willebrord afgewend; hij kon zijnen arbeid rustig voortzetten, onder voortdurende begunstiging van Karel Martel. Maar zijne taak was weldra afgeweven. Hij stierf in eenentachtigjarigen leeftijd, op den 6^{en} November 739², misschien te Epternach, waar hij soms had uitgerust van de vermoeijensissen zijns levens en volgens zijn wensch ook begraven werd³.

Van Willebrords persoon en karakter is weinig of niets bekend. Beda spreekt met grooten eerbied van hem en spaart geene loftuitingen; maar zijne uitdrukkingen zijn te weinig bepaald dan dat zij ons dienen kunnen. Hetzelfde geldt van Alcuinus. Deze noemt⁴ den apostel „voortreffelijk door alle waardigheid, blij van harte, wijs van raad, aangenaam van woorden, deftig van zeden”, en teekent zijne gestalte als „middelmatig van grootte, eerwaardig van gelaat” enz., alle termen, den hagiografen eigen, waar zij, bij de vruchteloze poging om te beschrij-

1) Zie De Geer, bl. 28.

2) Zie boven, bl. 96, n. 2. Sommigen stellen Willebrords sterfslag op 7 Nov. Zie daarover Alberd. Thijm, bl. 285.

3) Bonifacius (*Epist.* 94, I, p. 208) en Alcuinus (*Vita pros.* p. 571), waar zij van Willebrords dood gewagen, vermelden de plaats van zijn overlijden niet. Meenden zij, dat het van zelf sprak, dat het Utrecht moest zijn, als zij niet opzettelijk anders berigten? In een diploma van Pepijn III van 752 (laatstelijk uitgeg. door Beyer, *Urkundenbuch der mittelrhein. territorien*, Kobl. 1860, I, s. 14.) leest men van den apostel: „ibi quoque [i. e. Aefternacæ] — ante hos paucos annos in pace quievit et ibidem sepultus”. Was de echtheid van dit stuk bewezen, dan was het vraagstuk opgelost. Maar dit is het geval niet. Zie Rettberg, I, s. 478; Alberd. Thijm, bl. 255. Dat de monniken van Epternach de traditie van Willebrords overlijden aldaar vasthielden, ziet men uit hunne *Epistola ad Henricum VI*, bij Martene en Durand, *Collect. ampl.* IV, p. 459. Het verhaal van Alcuinus (*Vita pros.* l. l.) van den sarcophaag, die op miraculeuze wijs vergroot werd, is eene monniken-legende, die in andere heiligenlevens hare analogiën heeft.

4) *Vita pros.* p. 571.

ven wat zij niet kennen, bleeke nevelgedaanten schetsen, die de geschiedvorscher vergeefs poogt te vatten. Waren uitstekende vruchten van eens menschen werken voor tijdgenoot en nageslacht altijd bewijzen zijner uitstekende zedelijke en verstandelijke persoonlijkheid, dan zouden wij Willebrord, met het oog op hetgeen hij voor ons volk gedaan heeft, onbeschroomd een groot man heeten. Maar geschiedenis en ervaring leeren, dat God niet zelden kleine stervelingen gebruikt — kleine naar morele en zelfs intellectuële krachten — om het groote tot stand te brengen. Zoo wagen wij het dan niet onzen geloofsprediker een naam te geven, dien de historieschrijver maar zelden gebruiken mag en nooit dan met volkomene overtuiging. Toch kunnen wij niet nalaten op te merken, dat de ijver en volharding, waarmede Willebrord gedurende bijna eene halve eeuw zijn bezwaarlijken arbeid voortzette, eene zeldzame mate van moed en geloofskracht in hem doen veronderstellen, wat ons althans regt geeft hem in dit opzicht te vergelijken met een Columbanus of Bonifacius en zoo velen zijner edelste mede-apostelen, als het licht des evangelies tot de germaansche volken hebben gedragen. Dat zijn godsdienstig standpunt overigens niet hooger was dan dat zijner meeste tijdgenooten, schijnt te blijken uit zijn afhankelijkheidsgevoel van Rome en zijne liefde voor de relieken der heiligen — eigenaardigheden, waarover wij later ons gevoelen zullen uitspreken — en bovenal uit zijn vertrouwen op de verdienstelijkheid zijner goede werken, en uit den oudtestamentlijken vloek tegen die zijne wilsbeschikkingen mogten verkrachten, beiden uitgedrukt in den giftbrief, waarin hij omstreeks zes jaren vóór zijnen dood goederen aan zijne geliefde abdij te Epternach schonk¹. Doch hoe dit zij, en niettegenstaande het

1) Het zoogen. testament van Willebrord vindt men bij Miracus, *Codex donat.*, p. 31 ss. en *Oper. dipl.* I, p. 11 s., ook bij Bosschaerts, p. 495, en anderen. Mabilon, l. l. p. 585, twijfelde eenigermate aan de echtheid, en sommigen na hem. De gronden tegen de authenticiteit zijn opgesomd door Alberd. Thijm, bl. 255, v. maar schijnen ons evenmin als genoemden schrijver zwaarwichtig genoeg om het stuk op te geven. Vgl. Royaards, bl. 216, en de ald. aangeh. werken.

Willebrord niet gelukken mogt het heidendom in alle deelen van Nederland te onderdrukken, en nog veel minder door de bekeering van den ganschen frieschen volksstam het gewenscht „aartsbisdom der Friesen” tot stand te brengen, wij blijven den naam van den man, die meer dan alle anderen tot de invoering van het christendom met zijne duizendvoudige zegeningen in ons vaderland bijdroeg, in eere houden, en prijzen onze roomsche voorouders en tijdgenooten, dat zij het met ons deden en nog doen, al kan de wijze, waarop zij den heilige vieren, niet in alle opzigten de onze zijn. Willebrords sterfdag was reeds kort na zijnen dood een feestdag voor zijne monniken te Epternach en elders, en ongetwijfeld ook voor zijne kanoniken te Utrecht. Bij de nacht- en dagdiensten des feestes ontbrak het niet aan hymnen en andere kerkzangen tot zijne verheerlijking¹. Tot den 19^{en} October van het jaar 1081 schijnt men zijn gebeente in rust gelaten te hebben; maar toen werd het uit de groeve geligt en in eene nieuw gebouwde kapel besteld, nadat men er eenige relieken van afgezonderd had². Sommige van die overblijfselen werden in 1801 in het hoog-altaar der abdijkerk bewaard; andere in genoemd jaar aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht geschonken³. Trier roemt op het bezit van Willebrords draagbaar altaar, Emmerik op dat van zijne relieken-kas, Epternach op de zonderlinge dans- of spring-processie te zijner eer, waarvan de door de nieuwsbladen verspreide berigten de protestantsche wereld nog jaarlijks in verbazing brengen⁴.

1) Over de liederen ter eere van Willebrord zie men Alberd. Thijm, bl. 287, en onze Bijlage I.

2) Mabillon, l. l.; Baillet, *Vies des saints*, 7 Nov. p. 96.

3) Zie onze Bijlage II.

4) Zie *Bat. s. I*, bl. 89; Raissius, *Hierogazophyl. Belgic.* Duaci 1628, p. 211, 218, 494; Lux, bl. 68 vv.; Alberd. Thijm, bl. 286 v., 297 v. Vgl. *Haarl. courant* van 31 Mei 1861. Van eene andere dans-processie in het Luxemburgsche vindt men bericht bij Hermans, *Annal. canonic. ordinis s. Crucis*, Silvae-duc. 1858, I, 42.

§ 3.

Willebrords medearbeiders.

Hoezeer Willebrord, bij het onderzoek naar de geschiedenis der kerstening van onze vaderen, de meeste belangstelling verdient en boven alle anderen als stichter onzer kerk te vereeren is, eischt niet alleen de pligt der dankbaarheid, maar ook die der naauwgezette geschiedvorsching, dat wij evenzeer de aandacht wijden aan die hem in het groote werk ter zijde stonden, en, of onder zijne leiding of onafhankelijk van hem, hetzelfde doel poogden te bereiken. Willebrord, gelijk wij gezien hebben, voerde uit Ierland een gezelschap van elf broederen met zich, die door Egbert, en waarschijnlijk ook door Willebrord zelve uitgekozen, door Beda, gelijk wij vertrouwen, niet ten onrechte als „heilige en ijverige” mannen werden geroemd. Toen het twaalfstal in ons vaderland en naburige streken was opgetreden, en de berigten aangaande den voorspoed, dien zij genoten, Ierland en Engeland bereikten, ontbrak het daar niet aan geestverwanten, die door hun voorbeeld tot navolging geprikkeld werden. Ook deze kwamen herwaarts om zich in den kring van Willebrord te voegen, en daar de apostel niet alleen uit zijne elve, maar ook uit de later overgekomenen, sommigen tot regionaar-bisschoppen ordende¹, mogen wij aannemen, dat er ook onder hen mannen zijn geweest, wier zin en gaven hen voor de zaak der missie uitnemend geschikt maakten. Maar niet alleen Ierland en Engeland leverden onzen vaderen zendingen. Ook in het land der Franken leefden monniken en geestelijken, die meer of min deelgenooten waren van het enthousiasme, dat Columbanus en zijne leerlingen daar vroeger voor de evangelizatie hadden verwekt, en wat Amandus en Eligius gedaan hadden niet vergaten. Zoo waren er dan ook eenigen van hen, welligt meer

1) Zie Beda, *H. E. V.*, c. 40, vergel. met c. 41, Giles, III, p. 192 en 200.

dan wij weten, die zich herwaarts begaven en, hoezeer zij zich misschien niet dadelijk bij Willebrord aansloten, toch hetzelfde oogmerk hadden: de bestrijding des heidendoms en de vestiging des christendoms bij de Friesen. Wie waren zij, die aldus met Willebrord onzen vaderen weldeden; waar arbeidden zij, en welke vrucht leverde hun liefdewerk? Ziedaar vragen, waarbij wij voor een oogenblik moeten stilstaan, al gevoelen wij ons, ten gevolge van gemis aan voldoende bronnen, buiten staat haar op bevredigende wijs te beantwoorden¹.

Van de elf broeders, die tegelijkertijd met Willebrord uit Ierland herwaarts kwamen, zijn er slechts twee, hoogstens drie, wier namen voor ons bewaard werden² en van wier arbeid wij eenig bericht kunnen geven. Van die twee of drie is Suidbert de meest beroemde, ofschoon omtrent ons vaderland wel niet de meest verdienstelijke³.

1) Baronius, Molanus en anderen hebben aangaande de medgezellen van Willebrord en hun arbeid vele bijzonderheden medegedeeld. Bijna alles echter, wat zij verhaalden, werd geput uit het *Vita s. Swiberti* op naam van Marcellinus, dat in 1508 te Keulen werd gedrukt en later door Surius, *ad d. 1 Mart.* p. 7 ss., en Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 222 ss. uitgegeven. De onechtheid der biografie en de logenachtigheid van haren inhoud is op beslissende wijs bewezen door J. Bollandus, *ad d. 1 Mart.* p. 67 ss. (ook bij Ghesq. VI, p. 152 ss.), door Mabillon, *Act. ss. ord. Ben. Saec.* III, 1, p. 234 ss., Bosschaerts, p. 179 ss., en and.; maar eerst in onze dagen is de schrijver, die het bedrog pleegde, algemeen bekend geworden. Hij was een landgenoot en heette Gerard van Harderwijk. Hij schreef zijn boek, naar het schijnt, uit zucht, om zijne weldoeners, de kanoniken van het St. Suidbertsklooster te Kaiserswerth, te behagen en te bevoordeelen, terwijl deze hem, tijdens eene pestziekte in 1503, waarvoor hij uit Keulen gevlugt was, in gastvrijheid verpleegden. Ofschoon een geleerde zonder geweten, was hij ongetwijfeld een belesen man. Wat hij in Boda, het *Vita s. Frederici ep. Traiect.*, Beka, de *Chron. de Trajecto* en tal van andere oude schriften bruikbaar vond, om het zamenstel zijner verdichtselen een schijn van historische waarheid te geven, werd zorgvuldig door hem bijeengedragen, en daaraan had hij het ook te danken, dat de geleerde wereld maar al te lang voor zijn bedrog blind was. Zie Bouterweck. *Swidbert, der apost. des bergischen landes*, Elberf. 1859, s. 16 f.

2) De namen der overigen vindt men bij Beka, p. 8; *Chron. de Traj.* in *Math. Anal.* V, p. 309, en met geringe afwijkingen bij Pseudo-Marcell. Leilnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 226. Van waar zij zaamvergaderd zijn, kan men zien bij Bollandus t. a. pl.

3) De éenige geloofwaardige berichtgever omtrent Suidbert is Boda. Wat deze leverde werd gebruikt in eene homilie, op naam van bisschop Radboud.

Hij was een Angelsax, die, na welligt eenige jaren in een klooster in Cumberland doorgebracht en aldaar den rang van abt bereikt te hebben¹, naar Ierland vertrok en in den ascetischen kring van Egbert leefde, totdat hij met Willebrord naar het land der Friesen reisde. Beda noemt hem „een zedig en zachtmoedig man,” eene lofspraak die, uit de pen van een echten monnik gevloeid, wel niet zal mogen opgevat worden als eene gemaskerde aanduiding, dat Suidbert een zeer alleedaagsch mensch was van slap en wankelend karakter². In allen gevalle hadden de broeders, tot wier gezelschap hij behoorde, zoo veel vertrouwen op hem, dat zij geen ander dan hem „verkozen,” toen zij, tijdens Willebrords eerste reis naar Rome, wenschten dat één uit hun getal „hun tot bisschop zou geordend worden”. Er is in dit bericht van Beda iets raadselachtigs, dat aanleiding tot zeer uiteenlopende gissingen heeft gegeven. Waarom kozen de broeders Suidbert tot hun bisschop, terwijl Willebrord, die door Egbert toch aan het hoofd der zending schijnt geplaatst te zijn en als geordend regionaar-bisschop van Rome zou komen, door hen voorbijgegaan werd? Aan het vermoeden van Seiters³, dat de Friesen, „bij wie Wilfried van York nog in vriendelijk aandenken was”, hun wensch zullen te kennen gegeven hebben, om in plaats van een bisschop, die door Frankische tusschenkomst te Rome gewijd was, liever een door Wilfried in Engeland geordenden te ontvangen, kan men geen gewigt hechten, daar Beda duidelijk genoeg te kennen geeft, dat Suidberts ordening, die werkelijk in Mercïë door Wilfried voltrokken

---

die wij later bespreken; door Mabillon, l.l., Bollandus en and. Behalve onderwecks a. w. verdient ook Binterim gelezen te worden, *Denkwürdigk.* V. 1. s. 336 ff. waar een breede *Exkurs über die gesch. des h. Suidbertus* voorkomt.

1) Zie Beda, IV, p. 32, Giles, III, p. 154.

2) Aldus Alberd. Thijm, bl. 114. Als Beda Suidbert als een man zonder energie had willen teekenen, zou hij een paar zinnen later niet van hem gezegd hebben: „multos eorum [Boructuariorum] prædicando ad viam veritatis perduxit”.

3) A. w., s. 64.

werd, alleen daarom door Wilfried geschiedde, omdat Canterbury tusschen den 1^{en} Julij 692 en den 31^{en} Augustus 693 ¹ geen geïnstalleerd aartsbisschop bezat. Hetzelfde geldt van anderer ² meening, dat de spanning der iersche en roomsche partij, die de angelsaxische kerk verdeelde, zich ook bij Willebrords medezendingen liet gevoelen, en dat de meerderheid, geen man van Willebrords gezindheden aan haar hoofd wenschende, daarom Suidbert als een tegenstander van dezen verkoos. Dat deze meening allen grond mist, erkent men terstond, wanneer men in aanmerking neemt, dat al de broeders tot Egberts kring behoorden, waarin de gemoedelijkste antipathie tegen de iersche kerkpartij heerschte, en daarenboven, dat Wilfried ongetwijfeld de handoplegging aan Suidbert geweigerd zou hebben, zoo hij in hem een werktuig had gezien van de mannen der rigting, die hij zoo zeer veroordeelde, of zelfs maar onzeker omtrent Suidberts karakter en denkwijze ware geweest. Wat de jongste biograaf van Willebrord ³ tot oplossing van het vraagstuk bijbragt — de stelling dat Suidberts verkiezing en ordening gevolg eener politieke machinatie van Pepijn was, met het doel om aan het hoofd der friesche kerk een anti-pauselijken prelaat te plaatsen, die onafhankelijk van Rome zou zijn en toch, als een mensch van zeer rekkelijke beginselen, door hem zelve meer dan een Willebrord naar goedvinden gebruikt zou kunnen worden — deze stelling berust op eene reeks van hypothesen, waarvan wij de verantwoording niet op ons durven nemen. Als Pepijn er werkelijk zoo zeer de zinnen op gezet had, dat niet Willebrord, maar Suidbert aan het hoofd der missie in Friesland zou gestaan hebben, wat kon hem dan toch beletten tot verwezenlijking van dit plan de noodige maatregelen te nemen? Toen Suidbert als gebiedend regionaar-bisschop uit Engeland, en Willebrord, volgens ons, in dezelfde kwaliteit van Rome kwam —

1) Zie boven, bl. 102, n. 1, en de ald. aangeh. pll. van Beda.

2) Royaards, bl. 349, Bouterweck, s. 19.

3) Alberd. Thijm, bl. 115 vv.

volgens vermelden biograaf ¹ zal Willebrord als priester, dus in minderen rang dan Suidbert, weêrgekeerd zijn — waarom kon Pepijn zich toen niet houden aan den man van zijne en der broederen keus? Ontzag voor den paus kon hem toch wel niet belemmeren, vooral daar deze den regionaar-bisschop (of stel voor een oogenblik den priester) Willebrord geen vasten zetel had aangewezen of kunnen aanwijzen. Immers, een enkele wenk van den vorst ware genoeg geweest, om Willebrord te overtuigen, dat hij zijne zending, die niet alleen de Friesen, maar ook naburige volken, Deenen, Saxen, Bructeren enz. gold, beter elders kon ten uitvoer leggen!... Onvoldaan met al de voorgestelde vermoedens, zijn wij bijna bevreesd van onze zijde eene vierde gissing voor te staan. Toch zien wij ons gedrongen het volgende op te merken.

Als Beda berigt, dat de elve in Willebrords afwezenheid Suidbert kozen, „opdat hij hun tot bisschop geordend zou worden,” dan is het duidelijk — men heeft dit naar onze meening te zeer voorbijgezien — dat zij hem eenvoudig tot hun regionaar-bisschop wenschten, daar er van een bisschop voor een bepaald bisdom nog geen spraak kon zijn. Dat zij nu een regionaar-bisschop dringend meenden te behoeven, laat zich begrijpen, als wij aannemen, dat zij, na de afreize van Willebrord naar Rome, al spoedig verblijd door gunstige vooruitzigten op het gevolg van hun ondernomen werk, moesten inzien, dat zij zonder een geestelijke met bisschoppelijk radikaal in hun midden noch kerken noch altaren konden wijden. Wel is waar konden zij Willebrord, met dat radikaal voorzien, straks terug verwachten; maar de reis naar Rome was ver en gevaarlijk in die dagen; een togt naar Engeland en terug kon minstens in de helft van den tijd en veiliger geschieden. Zoo zonden zij dan Suidbert derwaarts, opdat deze, als regionaar-bisschop weêrgekeerd, Willebrords plaats vervulde, totdat laatstgenoemde tegenwoordig zou wezen; dan kon Suidbert met Willebrord

---

1) A. w. bl. 108

zelve in nader overleg treden en, daar er voor het missiewerk in allen gevalle meer dan één regionaar-bisschop noodig zou zijn — wat ook door de uitkomst bewezen werd¹ — zou het beiden mannen ligt vallen, ieder voor zich en onderling hun aanstaanden werkkring te regelen. Is deze gissing juist, dan laat zich ook ligt verklaren wat Beda verder berigt, namelijk dat Suidbert, na de bisschoppelijke wijding ondergaan te hebben, in Friesland wederkeerde, en „niet lang daarna” — toen Willebrord waarschijnlijk reeds te huis was gekomen — naar de Bructeren toog. Werkelijk heeft hij eenigen tijd bij genoemden volkstam, in het zoogenaamde Bergsche, met voorspoed gearbeid, totdat zijne jonge bekeerlingen, ten gevolge van een inval der Saxen in hun land, verstrooid werden. Toen trok hij naar Pepijn, die hem op voorspraak van Plectrude eene woonstede op het toenmalige eiland Kaiserswerth schonk, waar hij een klooster bouwde en na een leven van „zeer strenge onthouding” stierf². Dat er tuschen Willebrord en Suidbert ooit eenige spanning of vijandschap bestaan zou hebben, kan door geen enkel berigt der oudheid bewezen worden. De apostel overleed in 713³.

Vruchtbaarder voor de kerstening onzer vaderen dan de arbeid van Suidbert is die van Werenfried geweest⁴. Hij was, als Willebrord en zijne medgezellen, een Angelsax, maar is waarschijnlijk eerst eenige jaren later dan zij herwaarts gekomen⁵. Van zijne werkzaamheden vóór 726 is niets met zekerheid bekend. Toen echter Wille-

1) Zie boven, bl. 106, v.

2) Beda, V, c. 11, Giles, III, p. 198; vgl. Retberg, II, s. 423.

3) Mabillon, l.l. p. 238; vgl. *Annal. s. Amandi*, Pertz, I, p. 6.

4) Een kort en weinig zaakrijk *Vita s. Werenfridi* werd uitgegeven door Surius, *ad d. 14 Aug.* p. 128 ss., en de Bollandisten, *ad d. 27 Aug.* p. 102 ss. Stilling schreef er een beknopten *Commentarius praevious* voor, l.l. p. 100 ss. Dat de biografie lang na Werenfrieds dood opgesteld is, blijkt uit de verklaring des onbekenden auteurs, dat de meeste mirakelen van den heilige door het voorgelacht aan de vergetelheid prijs gegeven waren. Zie bij de Bolland. l.l. p. 104. Joh. a Leid. II. c. 52, p. 37 s. levert een uittreksel van het stuk.

5) Zie Stilling, l.l. p. 102.

brord in genoemd jaar, of welligt een jaar vroeger, van Karel Martel nieuwe schenkingen had ontvangen voor de kerk, die reeds te Elst tusschen Nijmegen en Arnhem bestond, zond hij Werenfried derwaarts, met den last om de gemesnte van Elst te besturen en de evangelizatie van de Betuwe, die toen „zeer sterk bevolkt” was, voor te staan ¹. Werenfried voldeed aan den wensch des apostels, en arbeidde in vereeniging met sommige monniken en geestelijken ², wier namen ons onbekend zijn, zóó voorspoedig, dat niet alleen een groot deel van de Betuwnaars, maar ook velen van die in de omstreken van Westervoort aan den IJssel woonden, door hem bekeerd werden. Toen hij omstreeks 760 op laatstgemelde plaats overleden was, bleek het dat zijne geloovigen hem grooten eerbied toedroegen. Er ontstond strijd over het bezit van zijn lijk, gelijk eenige jaren vroeger over dat van Bonifacius te Utrecht. Terwijl die van Westervoort den schat voor zich eischten, daar de heilige man in hun midden den geest gegeven had, beweerden zijne parochianen van Elst, dat het regt aan hunne zijde was: „hun was Werenfried in zijn leven ten herder gegeven, en hun zou hij voortaan bij God ten middelaar (intercessor) zijn”. Wellicht waren de twistenden van harde woorden tot ruwe daden gekomen, zoo het geschil door tusschenkomst van eenige priesters en een merkwaardig godsgerigt niet ten voordeele der gemeente van Elst beslist ware geworden ³. Werenfried werd aldaar begraven en zijne rustplaats en overblijfselen bleven, door de gansche middeleeuwen en later, in eere, ofschoon men zegt, dat „de geuzen” te Elst in 1588 een gedeelte zijner relieken aan de vlammen hebben prijs gegeven ⁴, wat zeer wel mogelijk is, daar zij meer

1) *Vita Werenfr.* bij de Bolland. l. l. p. 102; vgl. het diploma van Karel Mart. bij Heda, p. 30, en Van Mieris, 1, bl. 2 v. Volgens Molanus, *Indic. sanctor. Belgii*, p. 80, zal Werenfried eerst te Medenblik en Wijk bij Duurstede gepredikt hebben.

2) „Convocatis itaque ad se religiosis viris utriusque ordinis”, cet. *Vita Werenfr.* p. 103.

3) *Vita Werenfr.* p. 103. Later komen wij op dit godsgerigt terug.

4) Stilting, l. l. p. 101.

dan vele andere voorwerpen van dien aard tot voeding des bijgeloofs hadden bijgedragen ¹.

Nog voordat Werenfried zijnen arbeid in de Betuwe aanving, was Adelbert ² in Kennemerland opgetreden. Hij was volgens de overlevering een koningszoon in Ierland, die een gedeelte zijns levens met Egbert en diens vrienden in ascetische oefeningen doorbragt, totdat hij, een der elve van Willebrord, met den apostel herwaarts kwam. Egmond, toen Hallem geheeten, schijnt het middenpunt zijner werkzaamheden geweest te zijn, waar hij vriendschap had aangeknoopt met zekeren Eggo, wiens zoon hij ten doopgetuige was en dien ten gevolge in de godsdienst des evangelies opvoedde. Verdere bijzonderheden uit zijn zendingsleven zijn ons niet vermeld; maar dat hij op de bewoners van die streken grooten indruk gemaakt moet hebben, mag men veilig aannemen, daar zijn naam te Egmond, waar hij begraven werd, en wijd en zijd in den omtrek beroemd bleef. Zijn graf was een geliefd bedevaartsoord tot aan de tijden der kerkhervorming, en in de kapel of kerk, die men reeds vroeg boven zijne rustplaats bouwde, werden door de geloovigen, en niet zelden ook door heidenen, die op Adelberts mirakel-vermogen hoopen, tal van kazen en andere gaven geofferd ³. Het berigt

1) Over de bedevaarten naar Elst, en het kapittel aldaar, spreken wij later.

2) Een *Vita s. Adalberti* werd op het laatst der tiende eeuw geschreven door een monnik van het klooster Metlach bij Trier, en wel op last van den toenmaligen aartsbisschop van Trier, Egbert, zoon van onzen graaf Dirk van Holland, dien men den eerste van dien naam heet. De inhoud is gedeeltelijk aan Beda ontleend, voor zooverre de berigten Willebrord en zijne zending betreffen; voor een ander deel schijnt de auteur de egmondsche traditiën gekend te hebben. Van Adelbert zelf wist hij weinig te verhalen, maar des te meer van zijne mirakelen «post mortem». Eenige toevoegselen van egmondsche monniken zijn van eenig gewigt voor de geschiedenis hunner abdij. Het *Vita s. Adalberti* werd op gebrekkige wijs uitgegev. door Surius, *ad d. 25 Jun.* p. 329 ss.; gedeeltelijk door Mabill. *Sac.* III, 1, p. 587 ss.; geheel door de Bolland. *ad d. 25 Jun.* p. 94 ss.; het best door Ghesq. VI, p. 661 ss. Het stuk werd gebruikt door den steller van het *Holland. chron.* in Kluits *Hist. crit.* I, p. 7, door Joh. a Leid. *Annal. Egm.* ed. Matth., p. 2 s., en and. van onze oude schrijvers. Vgl. Royaards, bl. 195 v.

3) *Vita s. Adalb.*, Ghesq. VI, p. 664, 669; vgl. Molanus, l.l. p. 8.

van Johannes a Leidis, dat de heilige te Egmond en elders kerken gesticht zal hebben, heeft niets in zich, waarom wij het betwijfelen zouden, en hetzelfde geldt van een ander bericht diens schrijvers, dat Adelbert Willebrords eerste aartsdiaken zal geweest zijn, nadat de apostel zijnen bisschopsstoel te Utrecht had ingenomen ¹.

Van de overige Ieren en Angelsaxen, die tijdens Willebrord in verschillende deelen van ons vaderland optraden om, of in overleg met hem of meer onafhankelijk, voor de evangelizatie der bewoners te arbeiden, is ons weinig bericht. Wiro, Plechelmus en Otger, drie vrienden, wier heilig leven om strijd geroemd werd, schijnen in het Limburgsche, Geldersche, Kleefsche en Bergsche niet onvruchtbaar gewerkt, en hunne laatste levensdagen op den Pietersberg bij Roermond doorgebracht te hebben ². Hunne namen en relieken bleven bij onze voorvaderen in eere, vooral te Utrecht, Oldenzaal en Roermond ³. Van Engelmund meldt de overlevering, dat hij in Kennemerland en onder de waterlandsche Friesen zal gepredikt hebben. Te Velzen bij Haarlem wordt hij tot op dezen dag door een paar plaatsnamen in gedachtenis gehouden ⁴.

Van de frankische geloofspredikers, die de kerstening onzer vaderen tijdens Willebrord bevorderd hebben, is Wulfran ⁵ bijna de éénige bekende. Omstreeks 650 in

1) *Chron. Belg.* II, c. 41; *Annal. Egm.* p. 2 s. Alberd. Thijm, bl. 280, meent dat Adelbert Willebrords opvolger als abt van Epternach zal geweest zijn. Daar hij in zijne jeugd met Willebrord in Ierland was, en dus van denzelfden leeftijd als de apostel, die 81 jaren oud werd, moet hij in dat geval een zeldzaam hoogen ouderdom bereikt hebben. Het *Vita s. Adalb.* weet van deze abtswaardigheid niets, maar vermeldt zijne begrafenis te Egmond, bij Ghesq l.l. p. 665.

2) Weinig beduidende biografiën van Wiro, Plechelmus en Otger vindt men bij Ghesq. V, p. 358 ss., VI, p. 214 ss., 219 ss.

3) Ghesq. V, p. 353, VI, p. 208 ss., 221 s.

4) Molanus, p. 28; Bosschaerts, p. 545. Royaards, bl. 199, zegt ten onregte, dat ook Beda van Engelmund gewag maakt. Te Velzen dragen eene beek en een stuk land zijn naam.

5) Er bestaan twee biografiën van Wulfran, een *Vita brevior* en een *amplior*. Het eerste schijnt een uittreksel van het tweede te zijn, en had, gelijk vele diergelijke uittreksels van heiligen-levens, de bestemming om op Wulfrans feestdag voorgelezen te worden. Het *Vita amplior* zal Jonas van

het land van Gastinois, niet verre van Sens, geboren en aan het frankische hof voor den geestelijken stand opgevoed, werd hij ongeveer in 690 op den bisschopstoel van Sens verheven. Een streng asceet, die de onthouding tot het uiterste dreef — hij sliep vele jaren zonder bed en droeg een haren kleed op het bloote lijf¹ — wenschte ook hij in het pelgrimschap de volkomenheid zijner levensrigting te bereiken, en in de overtuiging van den wil des Allerhoogsten te volgen, deed hij, wat een Livinus, een Wiro² en andere bisschoppen vóór hem gedaan hadden: hij legde zijne waardigheid neder en wijdde zich aan de missie. Na in het klooster van Fontanelle eenige broeders voor de onderneming gewonnen te hebben³, zal hij omstreeks 695⁴ in Friesland opgetreden zijn en zooveel aanmoediging in de vrucht van zijnen arbeid gevonden hebben, dat hij dien tot in hooge levensjaren voortzette, terwijl hij slechts nu en dan naar Fontanelle terugkeerde, als misschien de gesteldheid des lands of zijn gezondheidstoestand hem daartoe drongen⁵. In welke deelen van ons vaderland hij zich opgehouden heeft, wordt niet berigt. Toch verdient het opmerking, dat zijne biografie

---

Fontanelle, Wulfrans tijdgenoot, tot auteur hebben; maar de stelling boezamt twijfel in, daar de wonderverhalen, waarmede de biografie beladen is, zóó fantastiesch zijn, dat zij nauwelijks van een tijdgenoot kunnen verwacht worden. In allen gevalle werd het stuk later geïnterpoleerd en moet daarom met voorzigtigheid gebruikt worden, hoezeer het historische bestanddeelen bevat. Verg. Mabill., *Sac.* III, 1, p. 340. Het *Vita brevior* werd uitgegeven door de Bolland. *ad d. 20 Mart.* p. 145 s. en Ghesq. VI, p. 524 ss.; het *Vita amplior* door Surius, *ad d. 20 Mart.* p. 210 ss.; Mabill. l.l. p. 341 ss. en Ghesq. l.l. p. 528 ss., die ook een belangrijken *Commentarius pravus* leverde, het beste dat over Wulfran geschreven werd.

1) *Vita ampl.* Ghesq. VI, p. 540.

2) Zie over Wiro's episcopaat, zijne biogr. bij Ghesq. V, p. 359.

3) *Vita ampl.* p. 550.

4) Ghesq. *Comm. prav.* p. 489.

5) Dat Wulfran langer dan vijf jaren onder de Friesen arbeide, heeft Ghesq. p. 494, uit het *Vita ampl.* p. 539, te regt opgemaakt. Jonas schijnt aan te duiden, dat de eerste periode zijner werkzaamheid, ofschoon ook deze door reizen naar Fontanelle afgebroken werd, vijf jaren duurde. Waarschijnlijk volgde toen eene langere afwezigheid uit Friesland. Het *Vita ampl.* p. 340 s., spreekt van een „*languor corporis, quem diu protraxerat*”.

gewag maakt van herhaalde ontmoetingen, die hij met Radboud zal gehad hebben, wat doet gissen, dat hij, wellicht meer dan Willebrord met de zijnen, in onze noordelijke streken, Friesland en Noord-holland zal verkeerd hebben ¹.

Waar de naam van Wulfran wordt vermeld, denkt ieder Nederlander terstond aan den mislukten doop van Radboud in de kerk van Hoogwoude bij Medenblik ². De oude koning — zoo luidt het verhaal ³ sedert duizend jaren — door langdurige krankte verzwakt, stond voor het doopfont, den eenen voet reeds uitgestrekt om er in af te dalen. Onverwachts wendde hij zich tot Wulfran met de vraag: „waar is het grootste aantal der friesche koningen en edellieden vergaderd, in den hemel der geloovigen en gedoopten, of in het land, dat gij de plaats der helsche verdoemenis heet?” En als Wulfran antwoordde: „uwe koningen en grooten zijn door het vonnis der verdoemenis geslagen, daar hen het sacrament des doops niet reinigde,” trok Radboud den voet haastig terug, zeggende: „ik zal het gezelschap mijner vorstelijke vaders niet opgeven, om met eenige armen in uw hemelrijk in te gaan; ik kan uwe nieuwe leer niet aannemen: daarom blijf ik bij het oude geloof van mijn volk”.

Ware dit verhaal in zijne oudste bron niet van zeer fantastische neven-vertellingen omgeven, geen sterveling zou ooit aan de waarheid getwijfeld hebben. Nu dit echter het geval is, laat het zich begrijpen, dat enkele geleerden, na Le Cointe vooral onze voortreffelijke Kluit ⁴,

1) Vgl. Royzaards, bl. 207.

2) Joh. a Leidis, II, c. 21, p. 29, plaatst het doopfont „in Hogentwouda”; Ubbo Emmius, p. 55, noemt Medemblik, waar Joh. a Leidis Radboud overigens laat wonen. Het te Hoogwoude bewaarde steenen doopfont is, voor zoo verre ik naar eene gebrekkige teekening oordeelen kan, een werk van de veertiende of vijftiende eeuw, in allen gevalle geen bad, gelijk men in Wulfrans tijden voor den doop der volwassenen bezigde.

3) In het *Vita ampl.* p. 537, en daaruit bijna woordelijk overgenomen in de *Annal. Xant.* bij Pertz, II, p. 221. Zie verder *Chron. Holl.* bij Kluit, p. 9; *Chron. de Traj.* bij Matth. *Anal.* V, p. 314, en and.

4) Le Cointe, *Annal. Franc.*, door Ghesq. VI, p. 495 ss. gebruikt, konden wij tot onze smart niet magtig worden. Het bekende opstel van Kluit vindt men in zijne *Hist. Crit.* I, 2, p. 7 ss.

hunne bedenkingen hebben uitgesproken. Die bedenkingen, bijna uitsluitend van chronologischen aard, zijn evenwel bij herhaling ter toetse gebragt en, naar het ons voorkomt, ontzenuwd ¹. Zoo zijn wij dan geneigd Radbouds mislukten doop, waarvan de omstandigheden in vroegere en latere gebeurtenissen hare treffende analogiën hebben, als een feit te erkennen, waarin zich èn het karakter van den frieschen koning èn dat van den geloofsprediker op merkwaardige wijs hebben uitgedrukt. Dat Radboud in zijne laatste levensdagen, onder den druk zijner jaren en teleurstellingen, tijden gehad heeft, waarin hij aangaande de christenen onder zijn volk, en derhalve ook aangaande de nieuwe godsdienst, veranderde gezindheden openbaarde, meenen wij vroeger ² uit een berigt, dat vertrouwen verdient, bewezen te hebben. Wat belet ons nu aan te nemen, dat hij ook een oogenblik gehad heeft, waarop hij zich geneigd gevoelde zelf tot die nieuwe godsdienst over te gaan, ja, dat hij den overgang werkelijk gemaakt zou hebben, zoo het wreede antwoord van Wulfran hem niet had doen terug treden? Wat dat antwoord zelf betreft — het draagt geheel het kenmerk van den geest onzer toenmalige geloofspredikers. De eeuwige verdoemenis dergenen, die ongedoopt ten grave gegaan waren, werd door hen zoo onbesuisd gepredikt, dat het gezond verstand der heidenen er gedurig door wakker geschud werd. Dan vroegen zij — de geloofwaardigste documenten der geschiedenis leeren het ³ — „zoo uwe godsdienst alleen zalig maken kan, waarom is Christus dan niet vroeger in de wereld gekomen; waarom heeft hij zoo vele duizenden laten verloren gaan?” En als de meer gemoedelijke dan ver-

1) Het eerst door Ghesq. l. l. p. 490 ss., vervolgens door Westendorp, *Verhandel. der tweede kl. van het kon. instit.*, VI, bl. 139 vv., Delprat, in Nijhoffs *Bijdrag.* II, bl. 235 vv. en Winkler Prins, in de *Vrije Fries*, V, bl. 97 vv.

2) Boven, bl. 93.

3) Men zie de hoogst merkwaardige *Allocutio sacerdotum ad plebem* onder de akten der bonifaciaansche conciliën, bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 20. De allocutie leert de priesters, hoe zij bij het onderwijzen der heidenen en neophyten dezer gewone tegenbedenkingen zullen trachten weg te nemen.

lichte leeraren verlegen waren wat te antwoorden, hebben zeer zeker veel gedaan wat ook Radboud deed. Mogt men intusschen, ook na het aangevoerde, den voorgenomen doop des konings blijven betwijfelen, naardien het algemeen karakter van Wulfrans biografie zoo weinig achtig inboezemt, dan vragen wij, hoe het verdichte verhaal ontstaan kan zijn, en vooral, hoe het in de biografie eene plaats heeft kunnen vinden? Het vermeldt toch geene door Wulfran behaalde overwinning in den strijd voor het geloof, maar omgekeerd, eene nederlaag van den heilige. Voor ons althans is het onverklaarbaar, hoe het den verneenden Jonas, of welken monnik van Fontanelle ook, in de gedachte zou kunnen gekomen zijn, een diergelijk voorval te verzinnen en in zijne panegyrische levensbeschrijving op te nemen, terwijl wij van de andere zijde ons zeer goed kunnen begrijpen, dat het feit, als zoodanig in de oudste bron aangetoekend, in het uittreksel, dat men later voor den feestdag van Wulfran maakte, werd uitgelaten, daar het de eere des gevierden niet verhoogden kon ¹.

Vraagt men, gelijk een geacht schrijver vóór eenigen tijd gedaan heeft ², naar de onderlinge betrekking, waarin Wulfran en Willebrord tijdens hun missie-werk tot elkander gestaan mogen hebben: of de frankische ex-bisschop vriend of tegenstander van den utrechtischen kerkvoogd is geweest, en of zij hun arbeid onderling regelden, dan wel een ieder met zijne eigen kerkelijk-hiërarchische inzichten, zoo zij verschillende hadden, zijn afzonderlijken weg volgde — onze bronnen doen niets aan de hand, wat ons vrijmoedigheid zou schenken eenig antwoord te geven. De levensbeschrijvingen der middeleeuwsche heiligen zijn geen biografien, waarvan de auteurs, als die van onze dagen, hunne helden in het kader van hunnen tijd plaatsen; zij zijn veeleer kunsteloze, ofschoon zelden ongekunstelde lofredenen, waarvan de stellers doorgaans geen andere bedoelingen hadden dan de verheerlijking der af-

1) In het *Vita brevior*, waarover boven, bl. 127 n. 5, vindt men geen woord van de geschiedenis.

2) Zie Alberd. Thijm, a. w. bl. 133 vv.

gestorven heiligen tot stichting der levenden. Wat tot dat oogmerk naar hunne inzigten niet dienen kon, werd door hen onvermeld gelaten. Zoo kan men het dan wel betreuren, maar er zich geenszins over verwonderen, dat Alcuinus, die in zijne levensbeschrijving van Willebrord zelfs een Bonifacius niet genoemd heeft, met geen enkel woord van Wulfran heeft gewaagd, en er is even min oorzaak dat stilzwijgen aan zijne onkunde als aan eenige geheime redenen toe te schrijven ¹.

Nadat koning Radboud overleden was, kan Wulfran in ons vaderland niet lang meer vertoefd hebben. Hij was een oud en zwak man geworden en keerde nog eenmaal naar zijn geliefd klooster te Fontanelle, om er in 720 of iets later ² te sterven. Van de mannen, die hem bij zijne prediking onder de Friesen verzelden, worden slechts twee genoemd, Wando en Gangulf. De eerstvermelde was een diaken, die, later abt van Fontanelle geworden, zijne broederen gaarne van Wulfrans groote werken verhaalde en hun een voortreffelijken boekenschat bezorgde ³. Gangulf, wiens nagedachtenis onzen vaderen evenzeer als den Franschen en Duitschers lief plagt te zijn, was een bourgon-diesch edelman, die volgens de overlevering, na een rampspoedig huwelijksleven, zich aan Wulfrans gezelschap aansloot, om hem op gezag van Pepijn met zijn zwaard tegen de Friesen te verdedigen. Hij zal te Oostwoude bij Medemblik, op verzoek van Wulfran, den grondslag eener kerk gelegd hebben ⁴. Hoe vreemd dit alles klinken moge,

1) Zie echter Alberd. Thijm, bl. 137 v.

2) Ghesq. l. l. p. 490. Volgens Alberd. Thijm, bl. 133, 154 vv., is Wulfran in 696 gestorven en in 651 geboren; de heilige zal dus niet meer dan 45 jaren geleefd hebben. Dit is in strijd met de uitdrukkelijke verzekering van het *Vita ampl.*, p. 539, dat hij, »in maiori senectute iam positus,» naar Fontanelle keerde. Wij houden ons daarom en om andere redenen aan de opgave van Bollandus, Mabillon, Ghesquière en anderen.

3) *Wulfrani Vita ampl.* p. 531; *Gesta abbat. Fontan.* Pertz, II, p. 287.

4) Eene korte, maar zeer romantische legende van Gangulf vindt men bij Surius, *ad d. 11 Maji*, p. 141 s. Eene andere in verzen van de bekende dichteres Rhoswita werd door de Bolland. uitgegeven, *ad d. 11 Maji*, p. 642 ss. Vgl. de *Legenda aev.* ed. Graesse, Lips. 1850, p. 903; Bosschaerts, p. 317 s.; *Bat. s. 1*, bl. 48 vv.

gevoelen wij ons niet gerechtigd het ganschelijk te verwerpen, daar het bekend is, dat onze geloofspredikers op hunne reizen meermalen gewapende manschappen met zich voerden ¹.

---

§ 4.

Bonifacius ².

Van al de geloofspredikers, die tijdens Willebrord aan de kerstening onzer vaders gearbeid hebben, is er met uitzondering van Suidbert waarschijnlijk geen geweest,

---

1) Zie beneden, Hoofdst. V, § 2.

2) De rijkste en schoonste bron voor de kennis van Bonifacius' leven en persoonlijkheid zijn zijne *Epistole*, die sedert de elfde eeuw verzameld en later uitgegeven werden door Baronius, Letzner, Serarius en Würdtwein. De laatste uitg. is die van Giles in Bonif. *Opera omnia*. I, waarvan de vele gebreken zijn opgemerkt in het *Jaarb. voor kathol.* 's Hertogenb. 1849, bl. 152 vv. De door Pertz (II, p. 331) toegezegde wordt sedert jaren met verlangen te gemoet gezien. De beste biograf. van den heilige is die van zijn jongeren, maar niet persoonlijk met hem bekenden tijdgenoot Willibald. Het stuk is zaakrijk en verdient vertrouwen, ofschoon de gekunstelde stijl vermoet. Het werd vele malen gedrukt, het laatst in de *Mon. Germ.* II, p. 333 ss., en daaruit overgenomen door Giles, II, p. 143 ss. Simson schreef na anderen eene hoogduitsche vertaling (*Willibald's leben des heil. Bonifacius*, Berl. 1863) met lezenswaardige inleiding en aantekeningen. Eene tweede biogr. werd geleverd door een onbekende, die een priester van St. Maarten te Utrecht zal geweest zijn, en in Friesland berigten inwon aangaande Bonifacius' dood, toen er nog menschen leefden, die zijn uitgang hadden bijgewoond. Het opstel is als literarisch product (zie beneden, Hoofdst. VIII, § 1, en boven, bl. 27) merkwaardig, maar van weinig waarde voor de geschiedenis van den apostel. Men vindt het bij de Bolland. *ad d. 5 Junii*, p. 477 ss.; fragmenten bij Pertz, I. I. Een derde leven, misschien van een geestelijke uit Munster, is van nog geringer beteekenis en mede opgenomen door de Bolland, I. I. p. 484 ss. Eene vierde biograf. werd in de elfde eeuw door Othlonus te Fulda geschreven. Hij wilde Willibalds werk toelichten en nam de brieven van Bonif. op, voor zoover hij ze kende. Zijn geschrift werd vele malen uitgeg., laatstelijk door Migne, *Patrol. curs.* LXXXIX, Par. 1850; een HS. van de vijftiende eeuw is in bezit van den heer Schinkel te 's Gravenhage. Een geschrift van Ludger over Bonif. komt in Duitschland meent men (zie Rettberg, I, p. 333) dat verloren zal wezen; waarschijnlijk echter is dit werk ons bewaard in Ludgers *Commemoratio de S. Bonif. atq. Gregorio*, waarin belangrijke berigten over den heilige voortkomen. Zie Paris, *Disquis. de Lindgero*, p. 152 s., 158 ss. Seiters' *Bonifacius der ap.*

die voor het bekeeringswerk hier te lande in persoon minder gedaan heeft dan Bonifacius. Van de negen en dertig jaren toch, die het tijdvak zijns apostolaats uitmaakten, heeft hij naauwelijks een vijftal op nederlandschen bodem doorgebracht, terwijl al de overigen aan den opbouw der duitsch-frankische kerk waren gewijd. Wat kan ons dan aandrijven hem bij onze geschiedkundige mededeelingen zoo zeer te onderscheiden, dat wij, na de rij der medezendingen van Willebrord in oogenschouw genomen te hebben, nog afzonderlijk bij hem verwijlen?... Het is niet de glans van zijn hoogen naam, die ons daartoe noopt; niet de belangstelling, die wij voor zijne zeldzame persoonlijkheid koesteren, ja zelfs niet de diepe eerbied, dien ons zijne op frieschen grond gewonnen martelaarskroon inboezemt. Neen, hetgeen ons dringt hem boven een Werenfried, een Adelbert en Wulfran eene grootere aandacht te schenken, is de overtuiging, dat Bonifacius, al doopte zijne hand welligt maar enkele honderdtallen Friesen tegenover de meerdere, die zij in de gemeente inleidden, aan onze kerk diensten bewezen heeft, welke geen ander haar deed. Het was Bonifacius, die, ofschoon afwezend, zich over de jonge stichting van Willebrord ontfermde, toen de dood den ouden man ten laatste den herderstaf had doen ontvallen. Hij was het, wiens organiserende zin de behoeften van het wordende bisdom erkende en wist te vervullen; die de verweesde dioecese haren voorstander bezorgde, en hare regten tegen de aanmatigingen van anderen verdedigde, waar zij de zelfstandigheid onzer kerk, als nationaal ligchaam, reeds bij de geboorte dreigden te vernietigen. Hij was het, wiens bezielende geest in een Gregorius, een Ludger en latere voortreffelijken voortleefde,

---

der Deutschen, Mainz. 1845, is eene bruikbare monografie van roomsch standpunt; Diest Lorgions *Bonifacius*, Gron. 1855, een populair gedenkschrift bij gelegenheid van des geloofspredikers jongste eeuwfeest. In Hahn's *Jahrb. des Fränk. reichs*, Berl. 1863, worden 's apostels bedrijven in de jaren 741—752 behandeld. Niemand heeft beter over hem geschreven dan Rettberg, I, s. 330 ff.; toch blijft eene vernieuwde, monografische behandeling om vele redenen wenschelijk. Zie verder de literat. bij Seiters, s. 8 ff. en Potthast, *Wegweiser*, s. 636 f.

een geest van beschaving en godsvrucht, die, door zóó edele organen aan de nakomelingschap overgedragen, nog veelvoudigen zegen verbreidde, nadat 's apostels eerwaardig hoofd onder de friesche zwaardalagen reeds lang was gevallen.

Winfried, sedert zijn overgang tot het kloosterleven gewoonlijk Bonifacius geheeten ¹, werd omstreeks 681 ², volgens de overlevering, te Kirton nabij Exeter in Engeland geboren. Van zijne ouders is niets bekend dan dat zij rijke lieden waren, waarom de vader, die zijn zoon erfgenaam zijner bezittingen wenschte, de vroege keus van zijn kind om ten klooster te gaan misbillikte, totdat hij, tijdens eene zware krankte tot andere waardering van het goed der wereld gekomen, den knaap veroorloofde zijne begeerte te volgen en hem in een klooster te Exeter liet brengen. Na in dit gesticht eenigen tijd doorgebracht te hebben, ging Bonifacius in de abdij Nhuts-celle in Southamptonshire over, waar hij gelegenheid had zich in de latijnsche grammatica en prosodie, de rhetorica en toenmalige exegese te oefenen ³. Toen hij in deze vakken eene zekere mate van bekwaamheid verkregen en zijn dertigste levensjaar achter zich had, werd hij tot priester gewijd, waarna hij, ofschoon zijn leven in vele opzigten voor zijne omgeving uitnemend nuttig bleek te zijn, een onwederstaanbaren aandrang gevoelde, om het voetspoor van

1) Hij droeg den latijnschen naam reeds in 719, toen hij nog priester was. Zie de opschriften van *Epist.* 2 en 3, bij Giles, I, p. 26, 27. Beide namen werden door hem zelven gedurig in zijne correspondentie verwisseld. Vgl. Retberg, I, s. 334, maar ook Simson, a. w. s. 47, 48.

2) De berekening van Bonifacius' geboortejaar geschiedt bij benadering uit de opgaven van Willibald, (*Vita Bonif.* bij Pertz, II, 337 ss.), dat hij iets ouder zijnde dan dertig jaren priester geworden is, na ettelijke jaren, stel vier of vijf, naar ons land toog, en daar aankwam, toen de oorlog tusschen Radboud en Karel Martel, die na Pepijns dood in 714 ontvlamd was, reeds zoolang geduurd had, dat Radboud niet alleen vele kerken verwoest, maar ook vele heidensche tempels opgebouwd had, waarvoor men het jaar 716 mag aannemen. Vgl. Seiters, s. 27, en Simson, s. 14, 40.

3) „Scripturarum eruditione tam grammaticæ artis eloquentia et metrorum medullata facundia modulatione, quam etiam historiarum simplicium expositione et spiritalis tripertita intelligentiæ interpretatione imbutus dictandique peritia laudabiliter fulsit,” cœt. Willib. p. 336. Zie over deze plaats Simson, s. 19,

Willebrord en zoo vele anderen te volgen naar de landen der heidenen. Zijn kloostervoogd hield hem nog eenigen tijd terug, maar moest ten laatste toegeven ¹.

Het was waarschijnlijk in het voorjaar van 716, dat Bonifacius met twee of drie zijner kloosterbroeders van Londen de Teems afvoer. De reis over de Noordzee werd voorspoedig volbragt, en weldra landde het kleine gezelschap te Wijk bij Duurstede. Toen de vrome mannen God naar de behoefte van hun hart voor de behouden aankomst gedankt hadden, en de eerste blikken om zich heen in het vreemde land sloegen, was hun eene harde teleurstelling bereid. Wijk bij Duurstede en de omstreken heinde en verre waren in het volle bezit van koning Radboud. De Franken waren gevlugt voor het friesche zwaard en de overwinnaars bereidden zich en hunne vloot voor de nieuwe zegepralen, die hetzelfde jaar hun nog zou aanbrengeu ². Maar dit was niet het ergste! Bonifacius was natuurlijk niet onbekend met hetgeen Willebrord en de zijnen sedert jaren voor de kerstening der Friesen gedaan hadden. Hij hoopte een land te zien, waarvan, ja, de noordelijke en oostelijke deelen nog in geestelijke duisternis lagen, maar waarvan het hart gedeeltelijk voor de kerk gewonnen was, zoodat van daar uit de missie voorspoediger haar doel zou bereiken, naar mate hare krachten meer versterkt werden. Hij dacht de dorpen om Utrecht met opkomende gemeenten bezet en met christenkerken versierd, en vond slechts verstrooide geloovigen en bedehuizen, die der verwoesting prijs gegeven waren, om plaats te maken voor de nieuwe tempels der afgoden. Willebrord, die hem een leermeester in het zendelingschap zou zijn, was gevloten met de schare zijner monniken en priesters, en hunne heiligdommen van St. Salvator en St. Maarten lagen verlaten bij het kasteel, waarvan de frankische banier door „den vijand der christenheid” was afgeworpen! ³ Bonifacius gevoelde het terstond, dat de

1) Willib. l. 1, p. 338.

2) Zie boven, bl. 93.

3) Willib. l. 1. p. 338 s.

tijden voor zijne onderneming ongunstig waren, maar verloor den moed niet. Hij reisde naar Utrecht, waar Radboud na eenige dagen te verwachten was. De koning kwam en stond den monnik een mondgesprek toe, waarvan de uitwerking geen doel trof. Toch werden den zendeling, naar het schijnt, geene moeilijkheden aangedaan: „de onvreedsame man” mag den vredebode te midden van zijne krijgstoerustingten wel spoedig vergeten hebben. Bonifacius althans bleef in Friesland tot in den laten herfst. Hij maakte eenige kleine reizen, om bij de verstrooide christenen, die hem zeker alom met open armen ontvingen, berigten over den staat des volks en lands in te winnen, en keerde na deze verkenningsstogten naar Engeland terug, in de hoop dat volgende tijden beter gelegenheid zouden brengen ¹.

Bonifacius bragt den winter van 716 op 717 in zijn klooster te Nhuts-celle door, waar hij straks met de broeders bij de legerstede van den stervenden abt stond. Toen de grijsaard begraven was, begeerden de kloosterlingen, dat Bonifacius zijn opvolger zou zijn, maar hij weigerde. De zucht „om vaderland en maagschap te verlaten,” was door den mislukten togt naar Friesland niet bij hem afgekoeld, maar veeleer aangewakkerd. „Toen de lentezon wederkeerde”, trok hij naar Winchester, van waar hij weldra weder naar het vaste land toog, voorzien met een aanbevelingsbrief van Daniël, den bisschop van genoemde plaats², welk schrijven tot heden bewaard is en onder aanprijzing van het voorbeeld van Loth, die door zijne gastvrijheid „aan de vlammen van Sodom ontkwam”, aan alle vorsten, prelaten, geestelijken en monniken voor „Winfried, den knecht Gods”, eene broederlijke ontvangst vraagt ³.

Gedurende den winter van het jaar 718 vertoefde Bonifacius te Rome. Hij deed er zijne gebeden in de St. Pieterkerk, en liet zich aan Gregorius II voorstellen, die hem, na de aanbeveling van Daniël gelezen te hebben,

1) Willib. I. I. p. 339.

2) Willib. I. I.

3) *Epist.* I, Giles, I, p. 25 s.

vriendelijk ontving. Nadat hij met den paus veelvuldige gesprekken had gehad over de zaak, waaraan hij zijn leven wilde wijden, trok hij met eene volmagt van Gregorius, die op 15 Mei 719 afgegeven was ¹, de Alpen weder over en Duitschland in, om in Beijeren en Thuringen de uitgestrekte velden, die daar voor de zendingenzaak openlagen, op te nemen: dus luidde de last, dien de paus hem voorshands gegeven had ². In Thuringen vond hij het volk gedeeltelijk gekerstend, maar èn de gemeenten èn het land in zulk een staat van ruwheid en verwarring, dat hij er maar kort vertoefde en verder naar het gebied der Franken reisde, met oogmerk om daar bij Karel Martel te onderzoeken, in hoe verre hij voor volgende ondernemingen op diens bijstand rekenen mogt ³. Naauwelijks was hij de frankische grenzen over, of hij werd verblijd door het berigt, dat koning Radboud ten laatste was gevallen, en Friesland derhalve voor hem openlag ⁴.

Wij mogen ons Bonifacius omstreeks den aanvang van 720 te Utrecht denken. Willebrord met zijne geestelijken was er wederom gevestigd; zij ontvingen den nieuwen bondgenoot in het groote werk met blijdschap, en welhaast deelde hij in hunnen arbeid. Als oorden, waar hij inzonderheid gepredikt heeft, noemt men Woerden, Achtienhoven aan de Vecht, en Velzen bij Haarlem, dat toen „aan de heidenen nader lag,” dan de twee eerst genoemde plaatsen ⁵. Intusschen was de onderlinge betrekking van Bonifacius en Willebrord eene aangename, waarbij de jongere broeder den grijsaard den verschuldigden eerbied betoonde en de oude man den jeugdiger priester zijn hoogste vertrouwen schonk. Dit laatste openbaarde zich aan

1) *Epist.* 2, Gil. I, p. 26 s. De brief is aan Bonif. gerigt, betuigt zijne bevoegdheid voor het zendelingschap, en vaardigt hem ter prediking af »ad quascunque gentes, infidelitatis errore detentas.”

2) »A beatissimo papa ad inspiciendos inmanissimos Germaniæ populos directus est.” *Willib.* I. I. p. 340.

3) Karel Martel zal toen te Keulen geweest zijn. Zie Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Carolingiens*, I, p. 212.

4) *Willib.* p. 341.

5) *Lind. Vita Greg. Mahill, Sec.* III, 2, p. 291.

Bonifacius vooral, toen Willebrord hem eenmaal, met goedkeuring van de utrechtse geestelijkheid, voorstelde zich tot bisschop te laten ordenen, opdat hij hem bij zijne klimmende jaren in het vervullen der bisschoppelijke ambt-plichten mogt ter zijde staan. Maar Bonifacius weigerde, en toen Willebrord aanhield, beriep hij zich, volgens Willibald op zijne zending van 's pausen wege, die „de barbaarsche volken in Duitschland” gold en de aanvaarding van de bedoelde waardigheid, zonder uitdrukkelijke toestemming van den apostolischen stoel, aan zijn geweten niet veroorloofde ¹. Voor deze en andere redenen moest Willebrord ten laatste zwichten en straks liet hij Bonifacius van zich, die, na drie jaren te Utrecht en in de omstreken gearbeid te hebben ², met den vaderlijken zegen

1) Willibald, l. I. p. 341 s., geeft naar hagiografen-wijze Bonifacius' eigen antwoord; maar dat het door dezen wel niet zóó uitgesproken werd, blijkt uit de woorden „a beato sanctæ recordationis Gregorio”, daar Gregorius II eerst op 11 Febr. 731 gestorven is. Wat wij te denken hebben van Willibalds berigt, dat Bonif. zich door Willebrord niet tot „coepiscopus” wilde laten ordenen, omdat hij den kanonieke leeftijd van vijftig jaren nog niet bereikt had, weten wij niet, daar wij met de Bollandisten, *ad d. 5 Junii*, p. 465 s. meenen, dat zulke bepaling in het kanonieke regt onbekend is, en het daarenboven zeker is, dat Bonif. nog vóór zijn vijftigste jaar te Rome tot bisschop geordend werd. In de *Constitut. apostol.* II, c. 1, ed. Ültzen, Suerini 1853, p. 12, komt de bepaling voor, dat een kandidaat voor het episcopaat vijftig jaren moet zijn, maar zij laat tevens jongere mannen toe, en behoort aan de oostersche kerk van de laatste helft der derde eeuw. Sommigen, b. v. Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 175 f., verwijzen naar een iersch synodaal-besluit. Maar ook dit verbreidt geen voldoende licht over de zaak.

2) Willib. l. I. zegt: „sanctus hic Dei famulus cooperator etiam factus est per tres instanter annos Willibrordi archiepiscopi”. Tegenover dit berigt staat dat van Ludger, *Vita Greg.* l. I. dat Bonif. bij zijn tweede verblijf in Friesland daar dertien jaren zal vertoefd hebben, zeven te Woerden, drie te Achttienhoven en drie te Velzen. Ik ben het met de meeste geschiedvorschers eens, dat deze opgave valsch is, daar alle aannemelijke chronologie van 's heiligen leven een dertienjarig verblijf hier te lande uitsluit; waarschijnlijk is de plaats geïnterpoleerd. De woorden hangen dan ook op armelijke wijs zamen, terwijl zij zeer goed vloeijen, als men leest: „cum ipse electus Dei Bonifacius, post tredecim [lege: tres] annos peractæ in Fresonia prædicationis, in australi parte laci Almari pauper euangelicus et propemodum solitarius sanctam sessionem suam peregisset, admonitus a Deo”, enz. HSS., die hier ter collatie aangewend konden worden, zijn mij niet bekend. Potthast, a. w. s. 729, geeft geen enkel op. Niemand was ongelukkiger in de chronologie van Bonifacius' levensloop dan Royaards, *Inooc.* bl. 242 vgl. met 240.

zijns vrienden zijne grootsche toekomst te gemoet streefde.

En wèl was het een grootsche toekomst, die Bonifacius was weggelegd! Van Utrecht naar Rome trekkende, verwierf hij zich aan de Moesel bij Trier een nuttigen medgezel, den jeugdigen Gregorius, die eene eere en troost zijns ouderdoms en eens een groote zegen voor ons vaderland zou zijn. Zijne reis door Thuringen was als een triumftogt, daar duizende heidenen zich door hem lieten doopen, en enkele stichtingen door hem tot stand gebragt werden, waaraan latere ondernemingen vastgeknoopt konden worden. Te Rome gekomen, werd hij den 30^{en} November 723 tot regionaar-bisschop gewijd, en sinds was hij wat hij boven alles begeerde te zijn, „de apostel van Duitschland”, door den paus gezonden, en in alles aan den paus verbonden met eene trouw en naauwgezetheid, die, hoe wij haar van protestantsch standpunt ook mogen beoordeelen, om hare eerlijkheid en standvastigheid bewondering verdient. Toen volgden de bekeering der Hessen en de glorieijke dag, waarop de heilige eik van Geismar viel, en nieuwe overwinningen in Thuringen en andere in Beijeren. In 732 bevestigde Gregorius III hem alle vroeger gegevene volmagten, en straks sierde het aartsbisschoppelijk pallium zijne schouders. Nu kon zijn schepende geest orde stichten in de kerkelijke elementen, die veelvuldig waren, maar nog niet naar eisch zaâmverbonden. Beijeren, Hessen en Thuringen verkregen door hem hunne bisdommen, hunne kloosters en scholen, en sedert 742 hield hij jaarlijks synoden, waardoor de organisatie der jonge kerken bevorderd, hare instellingen bekrachtigd, hare misbruiken en dwalingen bestreden werden. Inmiddels ontwikkelde zich zijne persoonlijkheid zóó veelzijdig en schoon, als dit met het wezen eens monastieken mans der achtste eeuw bestaanbaar was, en in edele eenvoudigheid heeft hij zelf haar geteekend in de briefwisseling, waaruit wij vooral zijne betrekking tot Rome en zijne voortdurende verbindtenis met de angelsaxische vrienden leeren kennen. Die briefwisseling en andere monumenten zijns levens mogen Bonifacius kenmerken als een,

bijna zouden wij zeggen, slaafschen knecht des pausen, die, door vasallen-eed gebonden en een door en door kerkelijk man, met kleingeestigen schroom bij de geringste aangelegenheden des dagelijkschen en godsdienstigen levens naar pauselijke en kanonieke wetten vroeg, zij leeren ons tevens, dat zijn christelijke ernst en strenge zedelijkheid grooter waren dan zijn eerbied voor den roomschen stoel¹. Men heeft hem beschuldigd van hardheid in het beoordeelen en vervolgen van andersdenkenden, en niet minder van miskennis van sommige eerwaardige regten der menschheid, en ook wij gelooven hem in deze en andere opzigten even onvolkomen als de besten zijner eeuw; maar die hem naauwkeurig gade slaat zal daarom den hoogen adel zijner natuur niet betwijfelen. Trouw aan zijne groote bestemming, heeft hij met God het groote gedaan voor de menschen met eene zelfverloochening, die geen grenzen kende, met eene volharding, die onder de vele weeën, aan zijn werkkring verbonden, maar zelden voor een oogenblik wankelde, en met eene beradenheid, die de grootste moeilijkheden wist te overwinnen. Zoo vertoont hij zich als eene heroieke gestalte, wier zeldzame krachten en werken ons gewone stervelingen op eerbiedigen afstand van hem doen stilstaan, terwijl zij ons tevens in liefde aantrekt, waar wij hem deelgenoot bevinden van al de fijnere eigenschappen, die tot het wezen eener schoone menschenziel behooren: dankbaarheid zelfs voor kleine diensten en gaven, hoog gestemd gevoel van vriendschap, bijna tot overspanning opgedreven, en teedere zorgvuldigheid voor anderer belangen, ook waar zij tot den kring van het alledaagsche leven behooren. Als landgenooten in Engeland of Rome „den pelgrim in Germanje” eenige verkwikking of nuttig voorwerp toezenden, enkele ponden peper, een

1) Zie h. v. *Epist.* 49, Giles, p. 103 s., waar hij den paus de les opleest over de heidensche onzedelijkheden, die deze onder zijne oogen geschieden laat. Uit *Epist.* 56, Giles, p. 118, leert men, dat hij den paus zelfs van verkrachting der kerkwetten en van simonie durfde beschuldigen. Vgl. den Anonym. Mogunt. bij de Bolland. l. l. p. 475, over de wijs, waarop hij paus Stephanus op zijne plaats zette.

beker of altaarkleed of eenige uitgespaarde penningen, dan is de man, op wiens schouders de godsdienstige verzorging van vier volken rust, er op bedacht, hun een paar duitsche valken, een geitenharen voetenkleedje, een mantel of iets diergelijks ten tegengeschenk te bereiden, opdat zij verzekerd zijn van zijn broederlijk aandenken¹. Als hij den aartsbisschoppelijken zetel van Ments inneemt, een vorst onder de prelaten der kerk, keeren zijne gedachten tot eene grijsz non, die als hij zelf vaderland en maagschap verlaten en veel voor den Heer en den naaste gedaan en geleden heeft, en de wensch wordt van zijne lippen gehoord, dat zijn gebeente eenmaal met dat van Lioba in hetzelfde graf vereenigd zal worden². Als hij, hoog bejaard, nog eenmaal naar Friesland zal gaan, maakt hij, in de vaste verwachting dat hij daar zal sterven, zijne bestellingen voor huis en kerk, en de arme priesters „op de grenzen der heidenen” worden niet door hem vergeten, daar hij weet „dat zij een kommerlijk leven lijden”, en ja voor hun handen-arbeid brood hebben, maar geen kleeren, tenzij men ze hun op zijne bede van elders aanbrengt³.

Sedert den dood van Willebrord in 739 was Bonifacius, gelijk wij boven aanduiden en later bevestigen zullen, steeds voor de belangen onzer kerk werkzaam, maar niet persoonlijk in haar midden. Wel laten sommige oude schrijvers hem terstond na Willebrords overlijden naar Utrecht snellen, om de treurende geestelijken te troosten en bij te staan, maar hunne berigten dragen de bewijzen hunner onhoudbaarheid in zich⁴. De apostel heeft ons

1) Rettberg, I, s. 404 f., heeft eene breede lijst van zulke geschenken en tegengeschenken uit de *Epistola* opgemaakt; men zou die nog kunnen vergrooten.

2) Zie Rudolfi *Vita S. Lioba*, bij Mabill. *Sec.* III, 2, p. 231. Lioba was eene der vele geestelijken en kloosterlingen, die Bonifacius wegens de belangen der missie uit Engeland naar Duitschland riep. L. I. p. 226. Zij stierf na hem en werd te Fulda bij, niet in zijn graf begraven, „quia metuebant sanctum sepulcrum beati martyris aperire”.

3) Zie den heerlijken brief aan Fulredus, *Epist.* 79, Giles, p. 189 s.

4) Zie Presb. Ultraj. bij de Bolland. I. I. p. 479. Hij vermeldt, dat Bonif., door eene openbaring van Willebrords dood onderrigt, naar Utrecht reisde en, terstond daarop naar Friesland gevaren, *dár* den marteldood stierf.

vaderland niet weder gezien dan in zijne laatste levensdagen.

Op zeventigjarigen leeftijd gevoelde Bonifacius zijne krachten verzwakt en zich zeer beladen met de zware pligten, die reeds zoo lang op hem rustten. Paus Zacharias had vroeger den vermoeden grijsaard weigerend geantwoord op zijne bede om een opvolger te mogen kiezen, maar hem toegestaan zulks te doen, wanneer hij zijn einde zou zien naderen¹. In het voorjaar van 753, naar het schijnt, begon het voorgevoel van zijn aanstaand verscheiden zich niet alleen van hem zelve, maar ook van zijne vrienden meester te maken, en hij sprak er onverholen over, waar de gelegenheid er aanleiding toe gaf². Toen koos hij zijn vertrouwden Lullus tot medebisschop en opvolger, wien hij voorschijns met de verzorging der zendingenzaak „aan de grenzen der heidenen” belastte³, waarna hij zich met goedkeuring van Pepijn naar Friesland⁴ begaf, waar hij vermoedelijk tot in den herfst bleef. Na den winter weder te Mentz doorgebracht te hebben, voer hij in 754 andermaal den Rijn af⁵. Thans verdiepte hij zich met al het vuur zijner liefde voor de missie nog eenmaal in de belangen der kerstening van onze vaders en in zijne zorgen voor het jonge bisdom van Utrecht. Hij doorreisde ons vaderland, predikende, kerken stichtende en wijdende, en tal van heidenen doopende, menschen van allen stand, geslacht en ouderdom, en in zijnen arbeid bijgestaan door zijn vriend Eoban, op wien wij later terugkomen, en door eenige geestelijken, wier namen ons bewaard zijn, de priesters Wintrung, Walthar en Aethelhere, de diakenen Hamund, Scirbald en Bossa, en de monniken

1) *Epist.* 50, Giles, p. 108.

2) *Epist.* 79, Giles, p. 189. »Ut illi [Pippino] referas, quod mihi et amicis meis similiter esse videtur, ut vitam istam temporalem et cursum dierum meorum per istas infirmitates cito debeam finire”.

3) *Epist.* 1.

4) »Ad ulteriora Fresonum loca”. Eigilis, *Vita Sturmii*, Pertz, II, p. 372.

5) Eigilis, l. 1. Vgl. over de tijdsbepaling Seiters, s. 533 ff. en Simson, s. 76.

Waccar, Gundaecar, Illehere en Hatowulf, die allen den marteldood met hem stierven ¹.

Terwijl Bonifacius met grooten zegen arbeidde, was het land niet overal rustig en zijn weg niet zonder gevaren, ofschoon de bevolking, blijkens het medegedeelde, zich al meer tot het christendom geneigd betoonde. Het ontbrak nog geenszins aan politieke en godsdienstige antipathiën, en nogmaals zouden deze eene crisis veroorzaken, waarvan eene der uitbarstingen onzen apostel en velen der zijnen het leven moest kosten.

Wij hebben vroeger ² gezien, hoe Karel Martel omstreeks 736 de Friesen sloeg en hunne beste krachten brak. Maar ook hunne gebroken krachten vermogten nog altijd veel, waar liefde voor de vrijheid en voorvaderlijke godsdienst haar stijfden. Karel Martel stierf in 741, en zijn opvolger in Austrasië, Karloman, had gedurende zijne korte regering een oorlog tegen de Saxen te voeren, waaraan welligt ook de noordelijke Friesen deel namen ³. Te midden zijner zegepralen deed Karloman afstand van zijn bestuur, ging ten klooster en liet het rijk aan zijn broeder Pepijn, den tweeden zoon van Karel Martel. Deze was nauwelijks aan het hoofd van Austrasië gekomen, of gesteund door zijn trouwelozen broeder Griffio, den zoon van Zwanehilde, liepen de Saxen andermaal te wapen, en weldra stond het rijk in de vlammen des krijgs. De Saxen verwoestten Bonifacius' kerken ⁴, waar zij konden, totdat Pepijn, hiervan verwittigd, zijne krijgsmagt over den Rijn zette en de vijanden beteugelde. In 751 liet zich de vorst tot koning kroonen, en niet lang hield zijne hand den scepter, of hij zag in het noorden van ons vaderland op nieuw den strijd tusschen het heiden- en

1) Willib. l.l., Pertz, II, p. 349 s. Vgl. Beka, p. 16, en Simson, s. 79.

2) Boven, bl. 115.

3) Arend, I, bl. 336.

4) In of omstreeks 752 schrijft Bonifacius aan Stephanus: „*præoccupatus fui in restauratione ecclesiarum, quae pagani incenderunt, qui per titulos [= gemeenten met gevestigde priesters aan haar hoofd] et cellas nostras plus quam xxx ecclesias vastaverunt.*” *Epist.* 78, Giles, p. 189; vgl. Seiters, s. 521 f.

christendom ontbranden. Daar heerschte nog afkeer van de godsdienst des evangelies, en in Radboud II, den toenmaligen koning of hertog der Friesen, vond die afkeer steun. Hij haatte de christenen en Franken, als zijn beruchte naamgenoot vóór hem, en had, naar men meent, dien haat mede geleerd aan het hof der deensche koningen. Hij poogde het oude heidendom nieuw leven in te blazen, deed de verlaten heiligdommen herstellen en dwong de christenen onder zijn gebied aan de godsdienstplegtigheden der afgoderij deel te nemen. Zóó, zeggen onze kronijken¹, stonden de zaken in het noorden des lands, toen de groote apostel zich gereed maakte zijne schreden derwaarts te rigten.

In het voorjaar van 755² rustte Bonifacius zich uit tot zijne laatste zendingsreis. Hij had zich reeds lang den dood van de handen der heidenen toegedacht, en met dat denkbeeld voor den geest, dreef jaren te voren aan paus Zacharias de vraag voorgesteld, of het den christen geoorloofd was zich door de vlugt aan de vervolging der ongeloofigen te onttrekken³; ja, bij zijn vertrek van Mentz naar ons vaderland zal hij zijn vriend Lullus bevolen hebben, ook zijn doodskleed in de boekenkist te leggen, die hij met zich zou nemen⁴. In zulke gemoedsstemming kon hij zich door geenerlei gevaren laten afschrikken, en hij vreesde niet noordwaarts heen het land al dieper in te dringen. Toch was er in het gemoed van den ouden man niets van die hartstogtelijke zucht naar de martelaarskroon, die de heiligen der oude kerk te dikwerf ontstield heeft en welke enkele uitdrukkingen zijner biografen bij hem zouden doen veronderstellen. Immers leert het berigt van Willibald, hoe hij nevens zijn breeden stoet van

1) Vgl. Arend, bl. 340; de Geer, bl. 31 v.

2) Vgl. Rettberg, I, s. 399.

3) Het antwoord des pausen was: »si fieri potest et locum inveneris, iusta ad prædicandum illis; si autem supportare non valueris eorum persecutionem, habes præceptum dominicum, ut in aliam ingrediaris civitatem". *Epist.* 76, Giles. p. 186.

4) Othloui *Vita Bonif.* bij Mabill. *Sec.* III, 2, p. 77.

priesters en monniken ook gewapende vasallen of knapen (pueri) met zich voerde, dat hij de aanstaande gevaren niet alleen voorzag, maar ook wenschte te ontgaan.

Bonifacius voer de Zuiderzee over en was in den vóór-zomer in het tegenwoordige Friesland, in Wester- en Oostergo. Na eenige omzwervingen in die streken spande hij ten laatste in de nabuurschap van Dokkum, aan de oevers van het riviertje de Borne, zijne reistenten uit op eene plaats, die men nog heden aanwijst en Murmerwoude, d. i. Moordwoud, heet. Aan zijne in de omstreken wijd en zijd verspreide bekeerlingen werd de aankondiging gedaan, dat zij op zekeren dag — de overlevering noemt den 5^{en} Junij — derwaarts zouden komen, opdat de hand des apostels hun het vormsel mogt toedienen. Die dag verrees, maar bij het doorbreken van het morgenrood verscheen in plaats van de verwachte neophyten een schaar van woestelingen, die de lagerplaats (castra) van Bonifacius besprongen. Zijne gewapende manschap greep ijlings naar het zwaard, om „de heiligen” te verdedigen. De apostel, volgens ooggetuigen een man met sneeuw witte haren en eene door ouderdom neêrgebogen gestalte ¹, trad uit zijne tent, de relieken-kas, „die hij altijd met zich droeg,” van den schouder hangende. Naauwelijks had hij een oog op de aanvallers geslagen, of hij schijnt begrepen te hebben, dat de overmagt aan hunne zijde was, en verzet alleen een grooter bloedbad kon veroorzaken. Hij verbood zijnen vasallen den strijd, en vermaande de hem omringende geestelijken, monniken en dienaren „niet te vreezen voor die alleen het ligchaam konden dooden”. De eerste van het gezelschap, die onder de hand der moordenaren viel, was Hiltibrand, des apostels hofmeester (mensæ magister), en de tweede diens broeder, de diaken Hamund ². Bonifacius werd door een zwaardslag getroffen, dien hij, door een evangelie-boek boven zijn hoofd te houden, vergeefs

1) „Quem oculis meis ipse vidi candidum canitie et decrepitem senectute”. Aldus onze Ludger, *Vita S. Greg.* Mabill. l. l. p. 298.

2) Presb. Mogunt. bij de Bolland. l. l. p. 476.

had pogen af te weren ¹. Weinige oogenblikken daarna was de grond bedekt met twee en vijftig lijken, waaronder dat van Eoban, wiens hoofd van den romp was gehouwen en later niet wedergevonden werd ². Daarop gaven de moordenaars zich aan hunne hebzucht over. Zij plunderden de relikken-kassen en boekenkisten, en verstrooiden of vernielden wat hun niet dienen kon, en als zij in de schepen van Bonifacius eenigen voorraad wijns hadden gevonden, vervulden zij straks het oord met de kreten hunner dronkenschap. Toen het gerucht der bloedige daad door het land snelde, verzamelden de christenen eene aanzienlijke krijgsmagt, die den dood der martelaren wreekte, voor zoo ver de vlugt der heidenen dit niet onmogelijk maakte ³. Intusschen verzorgden anderen de lijken der veralagenen, waarvan sommigen te Dokkum begraven en anderen met dat van den apostel over de Zuiderzee naar Utrecht vervoerd werden ⁴. Daar wenschte men het lichaam van Bonifacius te behouden; ja, men zal zich zelfs op een bevel van Pepijn beroepen hebben, dat het niet verder vervoerd mogt worden; maar te vergeefs. Het was genoeg bekend, dat de heilige zich te Fulda zijne laatste rustplaats had verkoren, en welhaast verschenen afgevaardigden van Lullus, die zijne overblijfselen over Mentz derwaarts voerden ⁵.

1) Presb. Ultraj. bij de Bolland. l. l. p. 480.

2) Presb. Ultraj. en Auctor Monast. bij de Bolland. p. 481, 483; Eigil. *Vita Sturmii*, bij Pertz, II, p. 372.

3) Zie Willib. bij Pertz, II, p. 349 ss.

4) Presb. Ultraj. l. l. p. 483.

5) Willib. l.l., bij Pertz, p. 352. Volgens Willibald kwamen de door Lullus afgezondenen met de Utrechtenaren over het vervoer van het lijk in twist. Maar onverwachts begon eene klok te luiden, door geen menschenhand getrokken, en de laatstvermelden gaven den schat op. Eigilis, *Vita Sturmii*, Pertz, p. 372, weet van die klok niets, maar verhaalt, dat Bonifacius' lijk zelf het teeken gaf, dat het niet te Utrecht mogt blijven. Men had het namelijk voorloopig in eene kleinere kerk nedergezet en daarna in eene groo-tere een sarcofaag en graf gereed gemaakt. Toen men de baar met het lijk derwaarts wilde vervoeren, kon geen menschenhand haar bewegen! Dat eene pia frans is aangewend om de geloovige menigte te kalméren, is niet onwaarschijnlijk. Het bezit van een heiligen-lijk scheen haar in die tijden te zijn, wat het bij Eigilis heet: „magnum adminiculum sibi fore, si tanti martyris protectio tueretur.”

Dat de nagedachtenis van Bonifacius ook bij onze vaders, evenzeer als elders, haren roem gehad heeft, zal niemand verwonderen. Nog leefden in Friesland ouden van dagen, die des martelaars glorieijken uitgang hadden aanschouwd, toen de utrechtsche geestelijkheid op zijn jaarfeest reeds hare liederen tot zijne verheerlijking aanhief¹, en nog was de achtste eeuw niet voorbijgegaan, of een groot aantal geloovigen, vooral uit de provincie Friesland, hadden „ter eere van Bonifacius” aan zijn klooster te Fulda een schat van gronden en andere schenkingen vermaakt². De Salvatorskerk te Utrecht en andere heiligdommen te Dokkum en elders roemden op het bezit van eenige zijner relieken³. Opmerkelijk is het echter, dat zij, die hier te lande en in Duitschland⁴ zijn leven

1) »In depositionis eius solemnibus ab ecclesia cantatur:

Junius in nonis festum venerabile nobis
Advenit, exultant fratres cum civibus in quo,
Tunc quia cælorum meruit Bonifacius alta
Scandere, perpetuam mercatus sanguine vitam”.

Presb. Ultraj. l. l. p. 480. In een perkamenten codex van het laatst der veertiende eeuw, te Utrecht in het prov. archief bewaard, komt de *Ordinarius* van St. Salvator voor, het boek waarnaar de kapittelleden dier kerk hunne diensten van het gansche kerkjaar deden. Daarin leest men voor 5 Junij: »Bonifacii ep. et sociorum. Ad matutinas dicetur cantus proprius et non in primis vespers nec in secundis, propter stationem, quia nobis et non aliis notus est et singularis”. Hieruit blijkt, dat die van St. Salvator, die Bonifacius steeds in bijzondere vereering hielden, hun eigen hymne ter eere van den heilige zongen, die niet op die horen van den dag werd aangeheven, als ook de leden der vier overige kapittelen van de stad in St. Salvator vergaderd waren of statie hielden, naardien het lied den kanoniken van St. Salvator gereserveerd werd. Kunnen de vier opgegeven regels bij den Presb. Ultraj. tot die hymne behooren?

2) Zie *Descriptiones eorum qui de Frisia bona sua Deo et Bonifacio tradiderunt*, uitgeg. door Schannat, Miræus en laatstelijk door Van den Bergh, *Middel-nederl. geogr.*, bl. 254 vv.

3) Zie over die relieken de Bolland. l. l. p. 492 ss. *Oudh. van Utr.* I, bl. 178 vv.; Raissius, *Hierogazophyl.* passim; Seiters, s. 548, en de daar aangeh. schrijvers; over de te Dokkum bewaarde, Dom Pitra, *La Holl. cathol.* p. 58 ss. en Diest Lorgion, *Bonif.* bl. 146. Eene afbeelding van den vermeenden bisschopstaf van Bonif., met den eenhoorn, bij Münster, *Sinnbilder der alt. Christen*, Altona, 1825, I, Abbild. I, N. 11.

4) Othlonus beloofde in zijne biografie de mirakelen van Bonif. te zullen mededeelen, die Willibald niet geboekt had. Toch vermeldt hij weinig wonderen. Zie zijn proloog bij Mabill. l. l. p. 26.

beschreven, in zeldzame mate sober waren in het mededeelen van des heiligen wonderwerken. De utrechtse biograaf heeft geen enkel te boek gesteld; en toen hij deswegens door sommigen zijner geestelijke broeders berispt werd, daar zij meenden, „dat het eerst uit eens heiligen mirakelen bleek, hoe groot zijne verdiensten bij God waren”, wees hij dat verwijt af met het woord: „tenzij gij teekenen en wonderen ziet, gelooft gij niet!” De verlichte man voegde echter nog een hoofdstuk aan zijne levensbeschrijving toe, waarin deze treffende regelen gelezen worden: „Bonifacius deed groote teekenen en wonderen onder het volk; want, als andere heiligen dikwerf bewerkten, wat ook de gewone geneesmeesters der lichamen doen, hij verdreef de onzichtbare ziekten der kranke zielen. Ja, hij genas allen: de kreupelen van hun ongelooft, de blinden van hunne onwetendheid, de dooven van de hardheid des harten, de stommen van hunne onbedrevenheid in de wet, de waterzuchtigen van hunne dronkenschap; alle hartstogten der dwalende ziel werden door hem te regt gebragt, zoowel door de heilkunde der boete, als door die der vertroosting! Daarom prijzen wij Bonifacius naar verdiensten een gelukzalige (beatus), een roemrijk wonderdoener!”¹. Zoo bestond er, bij enkelen althans, ook in de achtste eeuw een gezonde zin, die den bloedgetuige op de regte wijze wist te vereeren en het gevoelde, dat de grootheid van dezen man den smuk eener bijgeloovige fantasie niet behoefde, om door het nageslacht naar zijne wezenlijke waarde geschat te worden.

---

1) Presb. Ultraj. I. I. p. 481.

HOOFDSTUK IV.

Vestiging der nederlandsche kerk, sedert den dood van
Bonifacius tot de inlijving van ons vaderland in het
rijk van Karel den groote.

§ 1.

Onderwerping der Saxen en Friesen door Karel den groote.

Reeds was een aanzienlijk deel der Friesen meer of min voor de godsdienst en beschaving der christenheid gewonnen, toen de Saxen in Westfalen, het Zutphensche, Overijssel en Drenthe, gelijk hunne stamgenooten aan de oevers van de Weser en Elbe, nog steeds voortleefden in de wilde vrijheid en het heidendom hunner vaderen. Sommige zendingelingen hadden van tijd tot tijd, nog vóór de dagen van Karel den groote, op hunne grenzen gearbeid, zooals Suidbert ¹, of waren zelfs in hunne landen doorgedrongen, gelijk de beide Ewalden ², maar de pogingen van deze en van andere mannen, die onder de Oostfalingers optraden, hadden bijna geene gevolgen, dan dat zij den afkeer des volks van het christen- en het frankendom, dat ook voor de Saxen hetzelfde was, verhoogden en tot verzet aandreven. Wel gelukte het intusschen aan Lotharius I, aan Karel Martel en koning Pepijn, een gedeelte der Saxen tijdelijk te onderwerpen, wanneer zij door deze vorsten gedwongen werden eene jaarlijksche schatting van koeijen, paarden enz. op te brengen; maar die onderwerping werd gedurig afgewisseld door afval en nieuwen krijg, die den Franken

1) Boven, bl. 124.

2) Zie over hen Beda, V, p. 10, Giles III, p. 192. Vgl. Rettberg, II, s. 397 f. Te Laar bij Lochem werden zij, even als te Laar in Westfalen, bijzonder in eere gehouden. Zie *Oudhed. van Dev.* II, bl. 576.

veel moeite en bloed kostten en den Saxen den naam van „de ontembaren” bezorgden¹.

De nabijheid der nog steeds heidensche en van de Franken onafhankelijke Saxen aan de Friesen moest voor den staatkundigen en godsdienstigen toestand der laatstgenoemden, in het tijdperk hunner kerstening, eene eigenaardige beteekenis hebben. Die onder onze vaderen bukten voor het frankische zwaard en de nieuwe godsdienst aannamen, zagen in de Saxen, die den christen zoozeer haatten en gedurig verwoesting bragten over diens heiligdommen, slechts openbare vijanden. Maar die, omgekeerd, zooals velen in het noorden van ons vaderland nog steeds deden, hunne nationaliteit tegen de indringers van het zuiden ten koste van alles wilden verdedigen en tevens vasthielden aan de dienst der voorvaderlijke goden, voelden zich meer dan ooit tot de Saxen aangetrokken. Zij knoopen banden van vriendschap met hen aan, of versterkten de vroeger gelegde, en maakten gemeene zaak met hen, wanneer de saxische aanvoeders hunne benden verzamelden, om de frankische krijgers te bekampen en de landen der christenen met brand en moord te vervullen. Zoo geschiedde bij herhaling in de zevende en achtste eeuw, totdat dezelfde heldenarm, die de Saxen met geweld neêrsloug en in de kerk dreef, ook de Friesen binnen de grenzen van zijn breed gebied besloot².

In 771 werd Karel de groote de monarch van den geheelen frankischen staat. Hij was een jonge man, wiens natuur veelzijdige krachten in zich droeg, wier voorspoedige ontwikkeling hem weldra tot een zegen voor de wereld en een nitmuntende onder hare beheerschers zou stellen. Een gezond mensch naar ligchaam en geest, openbaarde hij reeds vroeg die neiging tot werkzaamheid en die vastheid van wil, die de voorwaarden van groote daden zijn, en eene grootmoedigheid van zin, die hem aandreef

1) Böttger, *Die einföhrung des christenthums in Sachsen*, Hannov. 1859, s. 16.

2) Vgl. De Geer, *De Saxers vóór en onder Karel den gr.* Utr. 1861, bl. 6 v.

zich boven het alledaagsche te verheffen en zijn streven op het wezenlijke en hooge te rigten. Een echte Frank in merg en bloed, eenvoudig van zeden en kleeding, matig in spijs en drank, vriendelijk in den omgang met zijne familie-leden en dienaren, als zijn hartstogt van hare tijdelijke opbruischingen rustte, droeg hij in gelaat en gestalte eene aangeboren majesteit om, die niet gedoogde dat men hem een gewone onder de stervelingen dacht. Vervuld met de uitgebreidste plannen, die ooit in een vorstenhoofd omgingen, voelde hij zich nimmer beladen met zijne ondernemingen, want zijne leden kenden geene vermoeijenis, zijn hart geen vrees, en het oog zijns geestes, dat steeds vrij en blij om zich zag, doorschouwde van verre en van nabij het groote en kleine in zijn samenhang met dezelfde klaarheid. In jeugd en ouderdom een man van het zwaard, kon hij met de hand, die den scepter voerde, naauwelijks een leesbaar woord schrijven, maar nooit heeft enig vorst meer dan hij kunsten en wetenschappen beïnd en hare uitstekende beoefenaars vereerd. De schriften van Augustinus, inzonderheid dat „over de stad Gods” handelt, waren zijne geliefkoosde tafellectuur. Welsprekend van nature, gebruikte hij het latijn met dezelfde gemakkelijheid als zijne moedertaal. Beschaafde vreemdelingen werden met opene armen door hem ontvangen, en vooral door Alcuinus liet hij zich in de geheimen der rethorica, dialektiek, rekenkunst en inzonderheid der sterrenkunde inwijden. Ofschoon in zijn verkeer met het andere geslacht niet altijd onberispelijk, en ook in andere opzigten geenszins vrij van de barbaarsche trekken, die zijne tijdgenooten ontsierden, had hij christendom en zedelijkheid lief, en zijne mededeelzaamheid aan de armen strekte zich zelfs tot de verdrukte broeders in Syrië en Noord-afrika uit. Geen vorst was ooit meer gereed om den prelaten der kerk de hun verschuldigde eere en voorregten toe te brengen, maar ook geen keizer of koning wist bisschoppen en abten met grooter ernst en, waar het noodig scheen, met bijtender satire hunne gebreken en dure verplichtingen te herinneren. Stichter van een bijna onmetelijk rijkgebied, welks

veelsoortige bestanddeelen alleen door zulken geest tot eenheid konden gedwongen worden, was hij ook stichter van scholen en kerken, waarin de overblijfselen van vroegere wetenschap en kunst gered en voor tijdgenoot en nageslacht vruchtbaar gemaakt werden. Z66 bestond de man, die zeven en veertig jaren den rijksstaf voerde, en wiens leven op de europesche wereld indrukken maakte, wier nawerking gevoeld werd eeuwen aaneen¹.

Nauwelijks had Karel de groote als alleenheerscher den troon beklommen, of hij vond werk voor zijn zwaard. De Saxen, die gedeeltelijk aan onze westelijke grenzen huisden, de Westfalingers, kwamen in opstand en maakten een inval in ons land, bepaaldelijk ook in het Overijsselsche, waar zij de opkomende gemeenten vervolgden en de kerken verbrandden². Karel toog ten strijde en versloeg hen bij herhaling, vooral bij Osnabrugge, en joeg de verslagenen over de Wezer. Doch nauwelijks hadden zij zich onderworpen, of zij stonden op nieuw in de wapenen. Widuchint, een hunner aanvoerders, die met Radboud II uit Deenemarken kwam, werwaarts beiden vroeger gevlugt waren, prikkelde hen tot opstand. Zij gaven gehoor, maakten eenige veroveringen en rukten, daartoe aangedreven door Radboud, gelijk men wil, op Friesland aan. Maar Karel zond eenige benden op hen af, zette in 775 eene aanzienlijke krijgsmagt over den Rijn en drong onder gedurige zegepralen tot de Oker door. De Westfalingen, Oostfalingen en Engeren of Angrariërs, de drie afdeelingen der gezamenlijke Saxen, onderwierpen zich en stelden gijzelaars. De Friesen, zeggen onze kronijkschrijvers³, werden gedurende dien togt in twee veldslagen omverworpen, en Radboud vlugtte andermaal naar Deenemarken. De koninklijke waardigheid schijnt sedert onder hen vernietigd te zijn.

1) Vgl. het voortreffelijke boekje van Einhardus, *Vita Karoli Magni*. De beste uitgave is die van Pertz, *M. G.* II, p. 443 ss. Eene handuitgave „in usum scholarum”, mede door Pertz bezorgd, verscheen te Hannover, 1845.

2) Altfr. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 408.

3) Vgl. Arend, I, bl. 348.

Terwijl Karel het land der Saxen verliet, viel hem de vijand in den rug. Hij verscheen in 776 met eene onwederstaanbare magt in hun midden, en zij gaven allen wederstand op. Toen rukte de koning tot aan de bronnen der Lippe voorwaarts, hij bouwde eenige sterkten, de overwonnenen beloofden het christendom te zullen aannemen, en velen lieten zich terstond doopen. De held vierde in vrede het paaschfeest van 777 op zijn geliefden burg te Nijmegen, waar hij een giftbrief teekende, waardoor de geestelijkheid der domkerk te Utrecht grootelijks bevoorregt werd¹. Van Nijmegen vertrok hij naar Paderborn, en hield daar een algemeenen landdag, waarop ook Saxen tegenwoordig waren. De „ontembaren” schenen nu bedwongen, maar het aangezigt van Widuchint, in wien de trots van den ouden Arminius woonde, werd in de rijen der rijks grooten niet gezien.

In 778 kampte Karel in Spanje, en onder zijne zegepralende benden zullen ook Friesen hebben gestreden². Inmiddels had Widuchint andermaal zijne banier geheven. Nog eens viel hij met de Saxen in Friesland en bragt schrik en doodslag, waar hij verscheen, vooral in het Overijsselsche, waar de kerk van Deventer op nieuw in vlammen opging, en vervolgde zijn togt langs de boorden van den Rijn, opwaarts tot aan de Moezel. In 779 en 780 stond Karel wederom tegenover de oproerlingen; de Saxen onderwierpen zich als te voren en beloofden trouw aan het christendom; maar de overwinnaar bouwde niet op hunne beloften, en zon op middelen om hen voor altijd te bedwingen. In 782 kon de koning aan de bronnen der Lippe een glansrijken rijksdag houden, en hij scheen zijne heerschappij over de Saxen zóó wel gevestigd te hebben als die over zijn vaderland. Maar nauwelijks had hij zich verwijderd, of geheel Saxen- en noordelijk Friesland, waar de kerken nogmaals verwoest en vele christenen van het geloof afvallig werden, vernieuwden den krijg³. Niet

1) Einhardi *Annal.* Pertz, I, p. 157; Van Mieris, I, bl. 7.

2) Arend, I, bl. 351.

3) Anskarii *Vita Willeh.* Pertz, II, p. 384 s.; Altfr. *Vita Lindg.*, Pertz, p. 410. Vgl. Paris, I. l. p. 61 s.

zonder groote inspanning bezwoer Karel den storm, en Widuchint vlugtte weder naar Deenemarken. Sinds wies des konings strengheid tegen de hardnekkige Saxen, die in 784 op nieuw de scherpte van zijn zwaard ervoeren, totdat Widuchint in de lente van het volgende jaar tot onderwerping kwam. Vertwijfelende in zijne hoop op de vrijheid zijns volks, verklaarde hij zich bereid gedoopt te worden, en niet lang daarna werd hij gekerstend in het paleis van zijnen overwinnaar te Attigny. Thans waren de Saxen overwonnen, ofschoon zij met de Friesen ook later nog pogingen aanwendden, om hunne onafhankelijkheid te herwinnen. Het christendom werd hun opgedrongen door de vrees des doods, hun heidendom naar het uitwendige met geweld vernietigd, en iedere beleediging, een christenpriester in hun midden aangedaan, met de zwaarste straffen geboet¹. Straks kwamen ten gevolge van Karels beschikkingen verschillende bisdommen en abdijen onder hen op, waardoor krijgshaftige volken voor eeuwen onder het gezag van priesters en monniken werden gebracht. Aan het hoofd van één dier bisdommen (Munster), zoo niet van meerdere², werd een geestelijke van frieschen bloede geplaatst, Ludger, dien wij straks als een der edelste kweekelingen der school van Utrecht zullen leeren kennen.

Na de onderwerping der Saxen aan Karel in 785 was het ook gedaan met de onafhankelijkheid der Friesen, en de tijdgenooten beschouwden de kerk bij beide volken als voor altijd gevestigd. „De Saxen en al de friesche stammen,“ dus schreef Alcuinus³ in die dagen, „zijn nu door

1) Zie over de oorlogen van Karel met Saxen, behalve de reeds aangeh. schrijvers, Giesebrecht, *Gesch. der deutschen kaiserzeit*, I, s. 103 ff. en vooral Rettberg, I, s. 382 ff., die te regt herinnert, dat Karel met de bestrijding der Saxen niet alleen of hoofdzakelijk hunne kerstening, maar tevens hunne politieke onderwerping bedoelde, wat zij, die de harde wijze, waarop hij hen beoorloogde en de overwonnenen bejegende, beoordeelden en veroordeelden, naar het ons toeschijnt, te dikwerf voorbij gezien hebben. Vgl. Van Hengel-Diest Lorgion, *Geschiedenis der beschaving*, Haarl. 1862, I, bl. 206 v.

2) Volgens sommigen waren ook de eerste bisschoppen van Halberstadt en Osnabrugge, Hildegrim en Wiho, Friesen. Maar zie Rettberg, II, s. 472, 437 f. en Möser's *Osnabrückische gesch.* Berl. 1819, I, s. 286 f.

3) *Epist.* 3. ed. Migne, I, p. 142; vgl. Canisius-Basnage, *Lect. antiq.* II, 1, p. 421, n. a.

koning Karel tot het geloof van Christus bekeerd, sommigen door belooningen, anderen door bedreigingen." En zóó was het. Die onder onze vaders der nieuwe godsdienst toegedaan waren, zagen in Karel met dankbaarheid hunnen redder van den heidenschen landgenoot en den woesten nabuur, en nog eeuwen daarna herdachten hunne kinderen de groote werken van den keizer, wien men gaarne alle inrigtingen en wetten toeschreef, waarop het volk roem droeg¹. Dat men voor den bloei der jonge kerk den schat der nationale vrijheid en zelfstandigheid ten offer moest brengen, werd waarschijnlijk door velen dieper gevoeld dan wij weten; maar nu zijne vijanden onderdanen geworden waren, spaarde Karel hunne teederste regten. De Friesen werden met het frankische rijk vereenigd, maar niet gedwongen als Franken te denken en te leven. Karel eerbiedigde hunne eigenaardige wetten, die door langdurige gewoonte voor het welzijn des volks onmisbaar waren, en liet die in schrift stellen. Graven, gedeeltelijk wel uit de aanzienlijksten der inboorlingen gekozen, hielden in 's vorsten naam het bestuur over de verschillende deelen des lands, dat, naar de gouwen, in graafschappen was ingedeeld; en allen vereenigden zich in tijd van nood, om op 's konings bevel ten strijde te trekken. Die graven handhaafden regt en wet en, even als bij de Saxen, was het hun ook hier waarschijnlijk opgedragen, de kerk en kerkelijken te beschermen, en afval of verzet tegen het christendom te straffen². Zoo waren dan de Friesen ten laatste door de Franken overwonnen, en de nieuwe godsdienst in de plaats der oude gesteld. Het zwaard deed ook hier, als elders, veel, maar het zwaard deed niet alles! Het christendom baande Karel den weg, lang voordat hij geboren was; maar toen zijne magtige hand den scepter hield, konden de laatste apostelen van Nederland voortzetten, wat Wilfried, Willebrord, Bonifacius en zoo vele anderen hadden aangevangen.

1) Vgl. De Geer, *De strijd der Fries. en Frank.* bl. 36, 43.

2) De Geer, bl. 37 v.

§ 2.

Abt Gregorius van Utrecht¹.

Toen Bonifacius in het jaar 722 van Utrecht naar Thüringen reisde, genoot hij in het klooster Pfalzel aan de Moezel bij Trier eenigen tijd gastvrijheid. Als „de heilige reiziger” op zekeren morgen de mis had gelezen, wat hij bijna dagelijks deed, zat hij met Addula, de stichteres en abdis des kloosters, aan den disch om te spijsen. Volgens de zeden der kloosterlingen moest gedurende den maaltijd eenige stichtelijke lectuur voorgedragen worden, en een jongeling, die nog tot den leekenstand behoorde, ofschoon hem eene eenigermate geletterde opvoeding was te beurt gevallen, vervulde het ambt van lector, en las een gedeelte der h. Schrift. Bonifacius luisterde met welgevallen toe en prees den lezende om zijne eerbiedige voordragt, zeggende: „gij leest goed, zoo gij ook verstaat wat gij leest.” Toen het echter bleek, dat aan dit laatste ontbrak, nam de apostel het woord, en wat hij tot verklaring der bijbelplaats bijbragt, was zóó indrukmakend voor het gemoed van zijn jeugdigen hoorder, dat deze te dier ure het onwankelbare voornemen opvatte, om zijne toekomst aan die van den zendeling te verbinden en hem te volgen, waar hij zou voorgaan². Zóó won Bonifacius een zijner voortreffelijkste discipelen aan, en het godarijk een edele onder zijne burgers!

Gregorius, om zijne betrekking tot de kloosterlijke inrigting, welke wij later leeren kennen, gewoonlijk „de

1) Eene korte, maar belangrijke biografie van Gregorius, waarover later meer (zie Hoofdst. VIII, § 1), werd door onzen landgenoot Ludger, Gregorius' leerling, geleverd. Zij werd uitgeg. door Brower, *Sidera illustr. et sanctor. viror.*, Mogunt. 1616; door Surius, *ad d. 25 Aug.* p. 277 ss.; door de Bolland. *ad d. 25 Aug.* p. 254 ss.; door Mabillon, *Sec. III, 2*, p. 290 ss., en Paris, *Disquis. de Liudg.* p. 158 ss. Zie ook *Bat. s. I*, bl. 448 vv.; Royaards, *Invoer.* bl. 270 vv. en Rettberg, II, s. 531 ff.

2) Liudg. *Vita Greg.* Mabill. I. I. p. 291 s.

utrechtsche abt" geheeten, werd geboren in het jaar 702¹. Zijn vader, Albricus, was van moederszijde een spruit van het merovingische koningahuis; Addula, zijne grootmoeder, de abdis van Pfalzel, eene dochter van Dagobert II². Na in eene school en aan het hof zijner vorstelijke bloedverwanten zijne kindsheid en eerste jongelingsjaren doorgebracht te hebben, kwam hij, tijdelijk in Addulas klooster vertoevende, met den apostel van Duitschland, zooals wij reeds mededeelden, in kennis, en sedert was hij diens trouwe medgezel en vriend gedurende meer dan dertig jaren. Te samen arbeidden zij aan de heidenbekeering in Thuringen en elders. Te samen leden zij vaak broodgebrek en duizend teleurstellingen; maar te samen genoten zij ook eere aan het hof van Karel Martels zonen en hooge onderscheiding te Rome³. Ook op Bonifacius' derde reis naar de pauselijke stad was Gregorius aan zijne zijde, en deze togt was van gewigt voor hem, naardien hij te Rome niet alleen een aanzienlijken boekenschat verwierf, maar ook twee angelsaxische knapen, waarschijnlijk jonge slaven, die hij met goedkeuring van Bonifacius voor de dienst der kerk en evangelizatie wilde vormen, Marcuinus en Marchelmus, welken laatstgemelde wij te Utrecht en in Overijssel zullen wedervinden⁴.

De tijd, waarop Gregorius naar Utrecht kwam, om daar de belangen der reeds gevestigde gemeenten en die der voortgezette missie te behartigen, wordt ons door zijn biograaf niet opgegeven. Toch kunnen wij dien eenigermate bepalen. In het opschrift van een schoonen brief,

---

1) Mabill. l. l. p. 292, n. a, stelt Gregorius' geboorte op 708, omdat hij volgens Ludger in 722, toen Bonifacius hem te Pfalzel ontmoette, veertien of vijftien jaren oud was. Daar Gregorius intusschen, volgens den *Catal. episc. Traiect.*, door Buchelius (ad Hedam, p. 46) uit het archief van St. Salvator bijgebracht, in 775 overleed, wat door andere bescheiden bevestigd wordt (zie Rettberg, II, s. 533), en Ludger zelf verhaalt (Mabill., p. 301), dat zijn leermeester op drieënzeventigjarigen onderdom stierf, moeten wij 702 als zijn geboortejaar aannemen.

2) Zie meer over haar bij Mabill. *Sec.* III, 1, p. 498 ss.

3) Liudg. l. l. p. 293 s.

4) L. l. p. 296.

dien Lullus, de ons reeds bekende leerling van Bonifacius, aan Gregorius heeft geschreven, voordat hij (Lullus) nog tot opvolger van zijn leermeester was gekozen, wat waarschijnlijk in 753 geschiedde ¹, heet Gregorius èn priester èn abt, terwijl de inhoud van den brief genoegzaam aanduidt, dat de abt zijne waardigheid eerst onlangs aanvaard had ². Stond hij dus reeds vóór genoemd jaar aan het hoofd der monniken en priesters te Utrecht, hij was toen echter nog niet de bestuurder der friesche kerk. Dit werd hij eerst, toen Bonifacius zijne laatste missiereis aanvaardde, die hem het leven kostte ³. Gregorius werd toen door den apostel tot „herder der utrechtsche kerk” uitverkoren, en eerst later, na Bonifacius' dood, van wege paus Stephanus III en Pepijn, met de voortzetting der evangelisatie in Friesland belast ⁴.

Hoezeer Gregorius nooit bisschop van Utrecht geweest is — later komen wij op deze bijzonderheid terug — heeft de nederlandsche kerk ongetwijfeld veel aan hem te danken gehad, ja, meer dan aan menigen kerkvoogd van later dagen. Geroepen om „herder en prediker der Friesen” te zijn, heeft hij die taak, volgens de getuigenissen zijner tijdgenooten, met onberispelijken ijver en groote wijsheid gedurende ruim twintig jaren ten uitvoer gelegd. Wat hij intusschen in persoon voor de heidenbekeering gedaan heeft, is ons niet bekend, daar zijn biograaf zijne verdiensten dienaangaande slechts met eene enkele algemeene uitdrukking aangeduid heeft. „Gregorius,” zegt hij, „heeft de oude stad Utrecht en de beroemde Wijk bij Duurstede (vicum famosum Dorestad) en dat deel van Friesland, dat toen een christenland heette, met zijne leer (doctrina) verlicht, en evenzoo de streken ten westen van de rivier de Lauwers, waar in de dagen van koning Pepijn de grenzen der christelijke en heidensche Friesen waren” ⁵. Of

1) Zie boven, bl. 143.

2) Onder de brieven van Bonif. *Epist.* 93, Giles, I, p. 204 ss.

3) Auct. Monaast. bij de Bolland. *ad d.* 5 *Jun.* p. 582.

4) Lindg. I. I. p. 298.

5) Lindg. I. I. p. 295; vgl. Van den Bergh, *Middel-nederl. geogr.* bl. 44.

schoon deze woorden ons niet beletten aan te nemen, dat de vrome man missiereizen gemaakt heeft, laten zij ons echter toe hem vooral te Utrecht werkzaam te denken, als wij ons herinneren, wat wij van elders weten, dat hij van uit zijne kloosterinrigting aldaar het bekeeringswerk regelde en steunde, eensdeels door uit Engeland overgekomen zendelingen hunnen werkkring aan te wijzen, anderdeels door in zijne school voortdurend nieuwe zendingen te kweeken. Wat hij voor die school geweest is en door haar voor onze kerk en ons vaderland gedaan heeft, zullen wij later zien; hier merken wij alleen op, dat zij onder Gregorius' leiding tot eene aanmerkelijke ontwikkeling kwam en het middel werd, waardoor de friesche christenheid reeds toen eene schoone plaats begon in te nemen in de huishouding der europesche menschheid, daar zij niet alleen vele zonen van friesche familiën, maar ook van andere volken, Franken, Angelsaxen, Saxen enz. tot voortreffelijke menschen en uitstekende kerkvoorstanders kweekte. Inderdaad schijnt Gregorius dan ook alle eigenschappen bezeten te hebben, die den leeraar eener hoogere school voor zijne verhevene roeping bekwamen kunnen: een schat van kennis en wetenschap, die zijnen discipelen achting inboezemde; een hoog ernstigen, maar te gelijk zeer zachten zin, waardoor de jongeren in kinderlijke liefde aan den leermeester gehecht werden, en eene reinheid van hart en zeden, die met zijne lessen in volkomen overeenstemming was en zijn persoon aan zijne kweekelingen nog dierbaar maakte, als zij, uit zijne school het openbare leven ingetreden, door tijd en afstand en aanzienlijker waardigheid reeds ver van hem verwijderd waren. Naauwelijks kan men zich een lieflijker levensbeeld denken dan hetgeen Ludger, na Gregorius' dood, van dezen godvruchtige geteekend heeft, en die de korte en eenvoudige levensbeschrijving leest, zal haar gewisselijk nederleggen in de overtuiging, dat de persoonlijkheid van zulken man noodzakelijk eene kracht tot bekeering en heiliging moet geweest zijn voor alle edeler naturen, die voor een tijd in zijne omgeving verkeerden en zijn vruchtbaar leven aanschouwen mogten

Toen Lullus aan Gregorius, kort na de aanvaarding zijner abtswaardigheid te Utrecht, den reeds vroeger vermelden brief schreef, een brief vol van teedere en tegelijk eerbiedige vriendschap, drong hem het hart den nu in hoogheid gestelden broeder het woord des Heeren te herinneren, „mijn rijk is niet van deze wereld,” en dat van den apostel, „hebt de wereld niet lief noch hetgeen in haar is”. Hij maande hem aan het weelderige leven van vele toenmalige prelaten te vermijden, en niet te staan naar het bezit van „kostbare kleederen, sterk gevoede rijpaarden, valken en haviken met kromme klauwen, bessende honden,” uitgezochte maaltijden en een glansrijk hofgezinde, maar veeleer trouw te blijven aan zijne goede voornemens en het oogmerk, waarmede hij het ambt aanvaard had, namelijk „om zielen te winnen en God te meer te dienen”. Nooit is iemand aan de raadgevingen eens wijzen vriend meer gehoorzaam geweest dan Gregorius. Wat hem van de zich steeds vermeerderende inkomsten des bisdoms ter beschikking kwam, werd, volgens de getuigenis van Ludger, door hem uitsluitend ten behoeve der kerk en tot ondersteuning der armen aangewend. Hij had een afkeer van het vergaderen van schatten en minde, in tegenoverstelling van vele abten van die en latere dagen, de hoogste eenvoudigheid van leefwijs. Met de overige monniken droeg hij dezelfde kleeding en at hij dezelfde spijs, en als hij soms een teug wijns dronk, was die steeds met water vermengd. Zijne gesprekken waren ernstig, gelijk zijne leerredenen, en beiden openbaarden een geest, die doorvoed was met de wijsheid van Christus en het bijbelboek. Onder zijne deugden schitterde zijne vergevensgezindheid het meest, eene zeldzame eigenschap in die dagen. Als er waren, die hem om zijne voortreffelijkheid kwalijk verdroegen en gaarne zijne wezenlijke of vermeende gebreken bespraken, was hij gewoon dezulken zijne vrienden te noemen en als zoodanig te bejagenen, omdat zij hem den weg tot zelfkennis verbreedden¹. Toen op zekeren tijd twee

1) Lindg. I. I. p. 299 s.

zijner broeders, op eene reis naar het land der Franken, in een bosch door eene bende struikroovers overvallen en vermoord waren, en eenige van die boöswichten, in boeijen gekluisterd, aan Gregorius gezonden werden, opdat hij zich, volgens de zeden zijner dagen, in bloedwraak „over den dood zijner geliefden vertroosten mogt”, ontving hij die mannen met zachtmoedigheid. Hij onderhield hen over hunnen zondigen weg, en maande hen tot bekeering aan, en als hij hun een bad bereid, gekleed en gespijed had, liet hij hen van zich met het woord: „gaat in vrede; ziet toe dat gij niet andermaal zulk kwaad bedrijft, opdat gij niet tot erger komt, en hoedt u voor de hand mijner bloedverwanten!” Ludger, die dit feit opgeteekend heeft, noemt het „een evangeliesch werk” van zijn „zaligen leermeester”¹, en als wij dat woord van hem overnemen, voegen wij er de opmerking bij, dat waar het licht van Christus zóó in daden ten toon gespreid werd, de geloofsprediker door de kracht zijns levens zeer zeker honderdvoudige winsten voor het godrijk moet weggedragen hebben, al is ons van hetgeen hij in persoon voor de heidenbekeering verrigt heeft, slechts weinig bekend geworden.

Toen Gregorius een ongeveer zeventigjarigen ouderdom had bereikt, werd hij door eene paralyse geslagen, die zijne linkerzijde trof, maar hem in den aanvang het gaan en spreken niet onmogelijk maakte. Nog drie jaren zette hij met onverminderden ijver zijne ambtsbediening voort, en in zijne gesprekken en uitleggingen van den bijbel en de schriften der kerkvaders, die hij met zijne leerlingen dagelijks plagt te lezen, leefde als vroeger dezelfde geest van wijsheid en godsvrucht, die door zijne hoorders zoo zeer bewonderd werd. Maar de kwaal vernieuwde hare aanvallen, en de lijder werd geheel verlamd, zoodat hij door zijne vrienden in alles geholpen moest worden; maar ook toen nog bleef zijn geest helder en zijn hart kalm, en beiden zocht hij gedurig te sterken, door zich van zijne monniken en geestelijken uit de Schrift te laten voorlezen

---

1) L. I. p. 297.

en psalmen te doen zingen. Ten laatste naderde zijn einde. Nu koesterde hij nog éenen wensch; de terugkomst van zijn neef Albricus, die toen in dienst van den frankischen koning eene reis naar Italië maakte en dagelijks terug werd verwacht. Op dien man „was de hope des huizes”¹ van de utrechtsche geestelijkheid, en de grijsaard begeerde hem waarschijnlijk tot zijn opvolger als verzorger der frische kerk. Toen die wensch vervuld was, brak de 25^e Augustus van het jaar 775 aan, Gregorius' sterfdag. Zijne vrienden omringden zijn leger en gaven hem hunne hoop te kennen, dat zijn leven nog verlengd zou worden. De oude man schudde het hoofd en riep: „heden wil ik oorlof hebben”². Daarop liet hij zich naar de St. Salvatorkerk dragen, waar hij zijn gebed deed, het viaticum genoot en, met het oog naar het altaar gerigt, den laatsten adem uitblies³. Zijn stof werd te ruste gelegd in het heiligdom, waarin hij stierf⁴.

§ 3.

Gregorius' medearbeiders.

Ofschoon Gregorius een Frank was en de roem zijner school ook frankische jongelingen naar Utrecht trok, waren het, zoo niet uitsluitend, dan toch voornamelijk Angel-

1) Lindg. l. l. p. 301, zegt: »Albricus, in quo totius domus spes magna incubuit”. Mabillon denkt bij het woord »domus” aan het geslacht van Gregorius, maar het verband dwingt tot onze opvatting, in den tekst uitgedrukt. Dat Albricus neef van Greg. was, leert Alifrid. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 408.

2) »Hodie, inquit, volo licentiam habere”. In het monnikenlatijn is »licentia” zooveel als verlof om voor een tijd heen te gaan, vakantie te nemen.

3) Lindg. l. l. p. 302. Ludger geeft den sterfdag niet op, maar de door Bachelius (ad Hedam, p. 48) bijgebrachte *Catalog.* noemt 8 *Kal. Sept.*, en daarmee stemmen onze oude kalenders overeen, die Gregorius op St. Genesisdag vermelden.

4) Beka, p. 20. Op den 21ⁿ Aug. 1431 werd Gregorius' gebeente in eene houten capsje gelegd, zooals blijkt uit het necrologium van St. Salvator, in een HS. der veertiende eeuw in het provinc. archief te Utrecht bewaard. Het bericht van sommigen, dat de heilige te Susteren begraven werd bij zijne moeder Wastrade, werd teregt door Baillet (*Vies des saints*, 25 *Aoust*, p. 415) weersproken. Vgl. Matthæi *Fund. Eccl.* p. 64.

saxen, die in het tijdvak, waarin hij onze kerk verzorgde, de missie onder de nog onbakeerde bewoners des lands voortzetten, of op eenige andere wijs de belangen der friesche christenheid behartigden. Drie van deze mannen verdienen onze aandacht: Alubert, Lebuinus en Willehad.

Alubert, die uit Northumberland afkomstig was, en vermoedelijk te York, in de school van den beroemden bisschop Egbert, tot den geestelijken stand werd opgeleid, kwam omstreeks 765 of 766¹ met goedkeuring zijns kerkvoogds naar ons vaderland, in de hoop van de Friesen, „die in het geloof nog ruw en onwetend waren, in de leer te sterken.” Hij begaf zich naar Utrecht, waar hij door Gregorius in liefde werd opgenomen. Nadat de abt hem als „een goed en geleerd man” had leeren kennen, deed hij hem den voorslag zich van de bisschoppelijke wijding te laten voorzien, opdat hij voortaan aan zijne zijde die functiën zoude waarnemen, waartoe Gregorius zelf het radikaal niet bezat. Alubert leende het oor aan die bede, onder voorwaarde, dat hij van zijnen bisschop te York de noodige goedkeuring en ordening mogt vragen, en toog weldra derwaarts in gezelschap van twee utrechtsche geestelijken, den diaken Sigibold, en Ludger, dien wij straks weder zullen ontmoeten. Nadat hij een jaar te York vertoefd had, kwam hij, met de begeerde waardigheid versierd, te Utrecht terug, en sedert was hij Gregorius’ „choorbisschop en helper”². Aluberts reisgenoot, Ludger, die te Utrecht overvloedige gelegenheid had hem nader te leeren kennen, roemt hem als een man van groote verdiensten, en vergelijkt hem, ten aanzien van zijne geleerdheid en „goeden wil om den Heer zielen te winnen”, met zijn geliefden leermeester Gregorius. In hoeverre hij overigens in persoon aan de zedingszaak heeft deel genomen, weten wij niet. Maar zeker heeft hij in zijne kwaliteit van bisschop onzen vaderen noodzakelijke diensten gedaan door het wijden van nieuwe kerkgebouwen en al-

1) Zie de Bolland. *ad d. 26 Martii*, p. 634; vgl. Paris, I. I. p. 44.

2) Zie Lindg. *Vita Greg.* I. I. p. 298, en Altfr. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 407. Zie over de choorbisschoppen beneden, Hoofdst. VII, § 2.

taren, het bedienen van het vormsel, het ordenen van geestelijken, enz. De grootste verplichting echter, die ons vaderland aan hem heeft, berust wel hierop, dat hij middellijk of onmiddellijk de oorzaak was van Ludgers opening in de school van Alcuinus te York, waardoor de volle beschaving der angelsaxische geestelijkheid weinige jaren later naar Utrecht werd overgedragen ¹.

Ongeveer te zelfden tijde als Alubert schijnt ook Lebuinus ² (Liafwin) uit Engeland naar Utrecht gekomen te zijn. In zijn vaderland reeds priester geworden, „een heilig en geleerd man,” vernam hij daar van den arbeid zijner broederen in Friesland, en hoe de heidenbekeering er nog steeds ondersteuning behoefde. De mare greep zijn goed wonderbaar aan en bragt hem in eene spanning, waarvan wij ons de rechte voorstelling zullen maken, als wij aannemen, dat de zucht, om mede de hand aan het groote werk te slaan, in zijn binnenste worstelde met eene natuurlijke vrees voor de onderneming. In een oogenblik van ecstatische opgewondenheid meende hij eindelijk eene stem van den hemel te vernemen, die hem tot driemaal met ontzettende kracht (terribiliter) toeriep, „dat hij op de grenzen der Franken en Saxen aan de boorden van den

1) De conjectuur van Mabillon, dat Alubert de opvolger van den beroemden Egbert in het episcopaat van York zal geweest zijn, werd teroeg weersproken door Paris, l. l.

2) Een vrij uitvoerig *Vita S. Libuini* werd omstreeks den aanvang der tiende eeuw geschreven door Huchald, den beroemden monnik van St. Amand, die eenigen tijd de school van Rheims bestuurde (zie over hem Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, I, p. 1-ss.). Het werkje zal opgedragen geweest zijn aan onzen bisschop Balderik (of, volgens Goethals, p. 6, — wat waarschijnlijker is — aan diens voorganger Radboud; welligt kan het verschil uitgemaakt worden door het brusselsche HS., dat Potthast, s. 778, vermeldt), en is hoofdzakelijk geput uit de biografiën van Willebrord, Bonifacius, Gregorius en Ludger. De overige historische stof, die het bevat, is gering, maar veelzins gewichtig. Het werd zonder den proloog uitgegeven door Surius, *ad d. 12 Nov.*, p. 277 ss., en gedeeltelijk door Pertz, II, p. 361 ss. Bisschop Radbouds *Ecloga de virtutibus Libuini* en diens *Sermo de Lebuino* bespreken wij later. Brieven aan Huchald, waarin zijne biografie van Leb. wordt geroemd, vindt men bij Martene, *Collect. ampl.* I, p. 265 s. Een goed *Levensbericht van St. Lebuinus*, door Molhuysen, werd opgenomen in den *Overijs. alman.* 1836; vgl. Paris, l. l. p. 50; Tadama, *Geoch. der stad Zutph.* bl. 28 v.; Rettb. II, s. 405, 536.

IJssel" — men ziet, hoe wèl men hem in Engeland aangaande den staat van zaken ten onzent had onderrigt — „het volk met de leer [des evangelies] moest bekend maken." Nu was zijn inwendige strijd geweken, en straks, toen hij de Noordzee gekruist had, was hij met Gregorius te Utrecht in overleg getreden. Deze achtte de IJsselstrecken „tot zijn kerkelijk grondgebied (parochiam) te behooren," en zond hem met vreugde derwaarts in gezelschap van Marchelmus, die den zending op de plaats zijner bestemming „den volke zou voorstellen" — een bewijs, dat er reeds christenen aan den IJssel woonden — en hem verder in de prediking ter zijde zou staan ¹. Deze Marchelmus (Marcellinus) was één van de twee ons reeds bekende Angelsaxen, die Gregorius, tijdens zijn laatst bezoek met Bonifacius te Rome, tot leerlingen had aangenomen ². Hij was echter als knaap door zijn beschermer in de school van Willebrord te Utrecht geplaatst en onder diens leiding tot een voortreffelijk man opgewassen, die, terwijl hij nog te Utrecht woonde, het ambt van koster der St. Salvatorskerk bekleedde en bij zijne geestelijke broeders groote achting genoot ³.

Lebunus vestigde zich aanvankelijk op de Veluwe, aan den linker-oever van den IJssel, waar niet, zooals op den regter-oever, alleen Saxen woonden, maar eene gemengde bevolking van Saxen, Anglen en Friesen ⁴, waaronder, gelijk wij reeds aanduiden, ook eenige christenen. Hij

1) Altfr. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 408.

2) Zie boven, bl. 158.

3) Altfr. l. l. p. 408 s.; Huchaldi *Vita Leb.* l. l. p. 279; Anon. *Vita Lindg.* bij Mabill., *Sacc.* IV, 1, p. 37. Zie verder over Marchelmus de Bolland. *ad d. 1 Mart.*, p. 70, *ad d. 26 Mart.*, p. 638; Bosschaerts, p. 128 ss.; *Bat. s. l.*, bl. 467 vv. Heda, p. 38, vermeldt, dat hij in meer dan honderdjarigen ouderdom, omstreeks 762, te Oldenzaal overleed; hij liet zich door Pseudo-Marcellinus misleiden, althans wat de jaartallen betreft. Wat Royaards, bl. 292, berigt aangaande vijf ongenoemde plaatsen, „die door hem van het heidendom bekeerd werden", berust op misverstand van *Bat. s. l.*, bl. 470. waar eene plaats van Altfridus (bij Pertz, p. 411), die op Ludger betrekking heeft, onhandig is aangebragt. Over Marchelmus' relieken zien Lindeborn, *Notitia episc. Daventr.* p. 58.

4) Tadama, a. w. bl. 28.

werd door Averhilde, eene aanzienlijke vrouw (*matrona*), in gastvrijheid opgenomen, en „door de overige geloovigen” met liefde bejegend. Hij ving aan te prediken, en weldra had men den apostel te Wilp eene kapel (*oratorium*) gebouwd. Sedert namen de bekeerlingen in aantal toe, en straks verrees aan de andere zijde der rivier, te Deventer, destijds eene opkomende buurschap ¹, eene kerk (*ecclesia*), waardoor Deventer de moedergemeente werd, en Wilp, ofschoon op geldersch grondgebied liggende, later van het kapittel van Deventer afhankelijk bleef ².

De eerste jaren van Lebuinus' arbeid in het Overijselsche schijnen een tijd van ongestoorden voorspoed geweest te zijn, zoodat hij, zelfs op plaatsen die ver van Deventer verwijderd waren, met zijn medearbeider Marchelmus kerken en gemeenten kon stichten, te Oldenzaal, naar men zegt, te Ootmarsum, te Heemse aan de Vecht, en elders ³. Door dien voorspoed aangemoedigd, besloot hij eenmaal tot eene onderneming, die hem bijna het leven kostte. Als hij vernomen had, dat de Saxen op zekeren tijd te Marklo aan de Wezer ⁴ hunne groote volksvergadering zouden houden, besloot hij derwaarts te gaan, ofschoon een aanzienlijk man onder zijne vrienden, zekere Folcbert, bij wien hij gedurende de reis eene poos vertoefde, het hem ten sterkste afried. Hij zette den togt voort, trad eindelijk in priesteroruaat, het kruis in de hand, binnen de omheinde plaats, waar de Saxen verzameld waren, en begon te prediken. Zijne onverwachte verschijning maakte een zeldzamen, maar over het algemeen ongunstigen indruk. Reeds dreigde sommiger woede tot eene uitbarsting te komen, en trokken zij palen uit de omheining, om den indringer zijne

1) Dumbar, *Kerkel. en werell. Dev.* I, bl. 7.

2) Altfr. I. I. p. 408; Tadama, bl. 28.

3) Molhuysen, a. w. bl. 5.

4) Huchald, bij Pertz, II, p. 362, zegt: „in media Saxoniae secus flumen Wiseram”. De heer Molhuysen denkt aan den Markeberg in Twenthe. Zie a. w. bl. 6, en Nijhoffs *Bijdrag.* III, bl. 61, 118. Von Hodenberg (*Die diöcese Bremen, Celle*, 1858, s. xii.) plaatst Marklo bij Lohe, in het amt Nienburg.

stoutheid met het leven te doen boeten, toen een edele Sax, Buto geheeten, zijne stem verhief en de menigte zoo verre bedwong, dat zij den apostel ongedeerd liet aftrekken¹.

Naarmate de invloed van Lebuinus in de IJsselstreken grooter werd, trok zijn werk te meer de aandacht der afkeerige Saxen. Toen zij omstreeks 772² tegen Karel den groote opstonden, ging de kerk van Deventer, en welligt ook het heiligdom van Wilp en andere gemeenten, weldra in vlammen op. De christenen werden verstrooid en hun prediker vlugtte naar Utrecht, om bij Gregorius troost te zoeken. Maar de vervolging ging voorbij. Karel versloeg de vijanden; de geloovigen keerden onder zijne magtige bescherming naar hunne woonsteden, en straks was Lebuinus wederom in hun midden en zijne kerk herbouwd³. Hij stierf waarschijnlijk in 777⁴; zijne nagedachtenis en relieken bleven bij onze vaders in eere⁵.

Terwijl de evangelizatie in Overijssel hare overwinnigen behaalde, trad in de provincie Friesland en Groningen nogmaals een angelsaxiesch geloofsprediker op, wien het vergund werd het werk van Bonifacius aldaar voorspoedig voort te zetten, Willehad⁶, die waarschijnlijk te York tot den geestelijken stand werd opgeleid, en zoo al niet het onderwijs, dan toch de vriendschap van Alcuinus genoot⁷.

1) Hucbald, l. l. p. 363.

2) Zie boven, bl. 153.

3) Altfr. l. l. p. 408.

4) Zie Tadama, bl. 29 v.

5) Zie een hymne op Lebuinus in onze Bijlage III, en over zijne relieken Lindeborn, l. l. p. 57; Molhuysen, a. w. bl. 12 v. Onze oude kalenders plaatsen zijn naam op 12 Nov.

6) Eene in hare soort uitmuntende biografie van Willehad hebben wij aan Anskarius, den apostel van het noorden, te danken. Verkort en met veranderden stijl werd zij uitgeg. door Surius, *ad d. 8 Nov.* p. 207 s., die ook de grootendeels aan haar ontleende berigten van Adamus Bremens. L. I, c. 12 ss., Pertz, IX, p. 291 ss. heeft overgenomen. Betere uitgaven werden door Phil. Cæsar, Fabricius en anderen bezorgd, de beste door Pertz, II, p. 379 ss. Zie verder over Willehad, Mabillon, *Annal. Ord. Ben.* II, p. 207 ss.; *Bal. s. I.* bl. 437 vv.; Rettberg, II, s. 451, 537; Von Hodenberg. a. w. s. xiv ff. Willehad verdient eene monograf. bewerking.

7) Zie het fragment van Alcuinus' brief bij Pertz, l. l. p. 379.

Volgens een onzer kronijkschrijvers kwam hij herwaarts ten gevolge van een verzoek van Karel den groote aan koning Alred van Engeland, om meer zendingen naar het vaste land uit te zenden ¹. De zaak is zeer geloofelijk en wordt eenigzins bevestigd door Willehads biograaf, die meldt, dat genoemde vorst hem in eene plegtstatige vergadering van bisschoppen en „andere dienaren des Heeren” tot de missie in ons vaderland afvaardigde ².

Dat Willehad zich het eerst naar Utrecht begaf, om daar zijne werkzaamheden met Gregorius te regelen, laat zich niet betwijfelen, ofschoon het niet berigt wordt. De abt strekte, gelijk wij vroeger gezien hebben ³, zijne zorgen ook tot de streken ten westen van de Lauwers uit, en derwaarts wendde zich Willehad. Hij vestigde zich te Dokkum, waar de bekeerlingen van Bonifacius — het was omstreeks 770, dat hij in hun midden verscheen ⁴ — hem met groote belangstelling ontvingen. Na hier eenige jaren aan den opbouw der gemeente en de opvoeding van vele kinderen, die vooral de adellijken des lands hem van alle zijden toevertrouwd, gearbeid te hebben, trok hij de Lauwers over naar de gouw Hugmerchi in Groningerland, waarvan Oldenhove waarschijnlijk de hoofdplaats was ⁵. Hier, waar men meent dat het voorvaderlijk heidentom een zijner zetels en eene priesterschool had ⁶, verwachtte den apostel eene andere ontvangst. De nog half barbaarsche Friesen namen hem gevangen en riepen, dat hij des doods schuldig was; maar anderen van meer bezadigden zin oordeelden, dat het der goden taak was hunne eigene zaak te verdedigen, en dat men daarom door het lot een beroep op hen zelven had te doen. Het lot over Willehads leven en dood werd getrokken en was

1. Egg. Beninga, uitg. van Harkenroht, bl. 63.

2) Anskar. l. l. Pertz, II, p. 380.

3) Boven, bl. 159.

4) Koning Alred, die Willehad herwaarts zond, regeerde van 765 tot 775; wij mogen dus aannemen, dat de zending niet lang vóór of na het in den tekst genoemde jaar overkwam.

5) Van den Bergh, a. w. bl. 133.

6) Zie boven, bl. 48.

hem gunstig, waarna men hem onverlet zijns weegs liet gaan ¹.

Uit Groningerland trok Willehad zuidwaarts naar Drenthe, waar hij waarschijnlijk eene gemengde bevolking van Saxen en Friesen aantrof. Hij predikte er geruimen tijd ongestoord en met den besten uitslag, volgens de overlevering vooral te Vries, waar hij een heidenschen tempel voor de christelijke eeredienst zal ingerigt hebben ². Nadat zijne discipelen echter een algemeenen kruistogt tegen de hier en daar verspreid liggende heiligdommen hadden ondernomen, zoodat de laatste teekenen der afgoderij stonden te verdwijnen, openbaarde zich bij de vrienden der oude godsdienst eene reactie, die Willehad bijna het leven kostte. Bij een onverwachten oploop bragt men hem hevige knuppelalagen toe, en een zwaardslag dreigde hem het hoofd te klieven; maar het wapen gleed schadeloos langs den riem, waaraan de reliekenkas van zijn schouder hing, en die redding scheen ook den heidenen een wonder van den hemel, waarom zij hem en zijne vrienden in vrede lieten heengaan ³. In 779 of 780 ⁴ werd de apostel door Karel den Groote met de evangelizatie in de gouw Wigmodie belast, waar zich de bewoners, zoowel Saxen als Friesen, aan den koning der Franken onderworpen hadden. Sedert arbeide hij slechts buiten de grenzen van ons vaderland, ofschoon hij in 782 nog éénmaal voor korten tijd onze streken bezocht, toen eene vervolging zijne opkomende gemeente in Wigmodie tijdelijk verstrooid had. In 787 werd hij op last van Karel tot eersten bisschop van Bremen geordend ⁵. Of hij in die betrekking een gedeelte van ons Friesland onder zijn toezigt had, gelijk men beweerd heeft ⁶, is onzeker, daar de echtheid van het document, waarop men de stelling bouwde, vele malen be-

1) Anskar. l. l. p. 380, s.

2) Magnin, *Overzicht der kerkel. gesch. van Drenthe*, Gron. 1855, bl. 48.

3) Anskar. l. l. p. 381.

4) Von Hodenberg, a. w. s. xiv. Lappenberg, *Geschichtsquell. des erstif. tes Bremen*, Brem. 1841, s. 1, meent dat hij eerst in 781 in Saxen optrad.

5) Anskar. l. l. p. 382 s.

6) Royaards, bl. 295.

twijfeld is¹. Willehad stierf den 8^u November 749² te Blexen, nadat hij weinige dagen te voren zijne kathedraal te Bremen had gewijd.

---

§ 4.

Ludger¹.

Meer dan drie vierden eener eeuw waren verlopen, sedert Willebrord te Utrecht zijn doophuis bouwde en de school stichtte, die ook geestelijken voor de missie vormde, en nog was onder de frankische en angelsaxische geloofspreikers onzer vaderen geen enkel man van frieschon bloede opgetreden, die, gelijk zoo velen in hunne rij, den titel van apostel der nederlandsche heidenwereld verdiende. Het verschijnsel is bevreemdend, en wij kunnen het niet genoegzaam verklaren. Aan ouders, die aan Willebrord, gelijk later aan Gregorius en Willehad, hunne zonen toevertrouwden, om hen tot beschaafde christenen en leden van den klerikalen stand op te voeden, heeft het

---

1) Zie het bedoelde diploma, den stichtingsbrief van het bisdom Bremen, in Adami *Gest. Hammaburg.* I, c. 13, Pertz, IX, p. 288 s. en over de oechtheid en echtheid Rettberg, II, s. 453 f.; Böttger, *Die einföhr. des christenth. in Sachsen*, s. 6 ff. en anderen.

2) Lappenberg, a. a. o., noemt 9 Nov.

3) De oudste en meest te vertrouwen biograaf van Ludger (Liudger) is de reeds dikwerf aangeh. Altfridus, bisschop van Munster, die in 849 stierf. Zijne bronnen waren de mededeelingen, die hij ontving van Hildegrim, Ludgers broeder, Gerfried, Ludgers neef en opvolger, de non Heriburga of Gerburga, Ludgers zuster, benevens eenige geestelijken, Ludgers leerlingen. Het verhaal munt boven vele heiligen-levens uit door eenvoudigheid en rijkdom van inhoud. Altfrieds *Vita Liudgeri* werd uitgeg. door de Bolland. *ad d. 26 Mart.* p. 642 ss.; Leibnitz, *Script. Brunsv.* I, p. 85, ss.; Mabill. *Sec. IV*, 1, p. 14 ss. en het best door Pertz, II, p. 404 ss. Migne, *Curs. Patr.* XCIX, gaf den tekst van Leibnitz. Eene tweede biografie danken wij aan een landgenoot, een ongenoemden monnik van het klooster van Ludger te Werden, die ongeveer tijdgenoot was. Wij komen later, Hoofdst. VIII § 1, op dit stuk terug. De overige levenbeschrijvingen en bronnen, die ons Ludger doen kennen, en de vele bewerkingen van later tijd, zijn naauwkeurig besproken in de reeds dikwerf aangevoerde monografie van Paris, *Disquis. de Liudgero*, Amst. 1859. Vgl. Potthast, s. 785 f.

geenszins ontbroken; en ofschoon wij weten, dat de twee kweekelingen van Willebrord, die het eerst van alle Friesen de tonsuur ontvingen, Wullibrat en Thyatrat, reeds vroeg stierven¹, is dit zeker niet met allen het geval geweest. Waren er dan in den aanvang geene of slechts zeer weinige van uitstekenden aanleg, die de lessen van Willebrord en zijne opvolgers genoten, en moest de half barbaarsche volksstam, waarop het christendom werd ingeënt, nog veredeld worden, eer hij vruchtdragende loten kon schieten? Of werden de friesche kweekelingen wellicht geheel bezielde met den ascetischen geest hunner leermeesters, zoodat ook zij, uit zucht om in vreemdelingschap hun leven van onthouding te volmaken, zich straks naar verwijderde oorden begaven, om, gelijk b. v. een Hildegim², Ludgers broeder, deed, onder naburige volken de kerk te dienen? Het laatste is niet onwaarschijnlijk. Maar hoe het zij, met vreugde merken wij op, dat het tijdperk der invoering en aanvankelijke vestiging des christendoms in ons vaderland niet voorbij gegaan is, of althans een zijner zonen had zich door deelneming aan dit groote werk en door vele andere verdiensten een onvergetelijken naam verworven en het bewijs geleverd, dat het friesche volk, aan welks kerstening tal van vreemden leven en bloed gewijd hadden, die weldaad waardig was en haar met weldaad aan andere natiën wilde vergelden.

Omstreeks den uitgang der zevende eeuw woonde in het land der Franken — waar weten wij niet; welligt in het Luiksche — een friesch gezin van adellijken stand, welks geschiedenis ons meer dan die van eenige andere friesche familie dier dagen in bijzonderheden bekend is en dubbele belangstelling inboezemt, omdat zij ons eensdeels de levenssfeer doet kennen, waarin Ludger opwies, en anderdeels eene aanschouwelijke voorstelling

1) Altfr. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 406.

2) Hildegim was bisschop van Chalons sur Marne. Zie Altfrid. I, 1, p. 414; vgl. Rettb. II, s. 472. Een ander bloedverwant van Ludger, Theodemarus, was in die dagen abt van Monte Casino in Italië. Zie Anonymi *Vita Lindg.* bij Mabill. *Sec.* IV, 1, p. 38 en n. d' aldaar.

geeft van de wijs, waarop de frankische invloed en het verkeer met onze geloofspredikers somtijds samenwerkten, om het christendom in betrekkelijk kort tijdsverloop bij gansche geslachten ingang te doen vinden. De vader van bedoeld gezin heette Wursing en was weinige jaren te voren een aanzienlijk grondbezitter in Friesland, wiens rang hem vrijmoedigheid gaf koning Radboud in het aangezigt te weêrstaan, wanneer deze, aan zijne hartstogten den toom vierende, zich vergreep aan de regten zijner onderdanen. Wursing, die, ook toen hij nog heiden was, afkeer had van alle dwingelandij en wetsverkrachting, had het een- en andermaal gewaagd zijne afkeuring van 's vorsten geweldenarijen uit te spreken, maar was dien ten gevolge ook een voorwerp van zijn haat geworden. Radboud ontroofde hem zijne goederen en zocht hem te doden. Wursing vernam van de aanslagen des konings door een zijner vele vrienden aan het hof en ontvlood, hij, Adalgarde zijne echtgenoot, Nothgrim zijn nog éénige zoon, en enkele huisbedienden ¹.

Nadat de vervolgde met de zijnen in het land der Franken was gekomen, wendde hij zich tot Grimoald, den zoon van Pepijn van Herstal, die, toen nog niet met Radbouds dochter gehuwd, den verongelijken Fries, of uit persoonlijke toegenegenheid, of, wat waarschijnlijk is, met politieke oogmerken, vriendelijk ontving en in bescherming nam. Wursing werd nu bekend met het christendom en met al de zijnen weldra gedoopt. Sedert leefde de familie in vrede voort, bij de frankische grooten vereerd en bemind, ook nadat Grimoald door de hand zijns moordenaars gevallen was. Adalgarde schonk haren gade intusschen een tweeden zoon, Thiatgrim, en negen dochters, waarvan zes in jeugdigen leeftijd stierven ².

Omstreeks het jaar 713 begon Radboud, gelijk wij vroeger vermeld hebben, onder den invloed zijner teleurstel-

1) Altfr. l. l. Pertz, II, p. 405.

2) Altfr. l. l. Men ziet uit dit berigt de onloudbaarheid der chronologie van Behrends, *Leben des h. Ludgerus*, Neuhaldensleb. 1843, s. 6, die de ballingschap van Wursing in 714 beginnen en in 719 eindigen laat.

lingen en lichaams smarten, teekenen van eene veranderde stemming te geven. Er kwam van 's konings wege een bode tot Wursing, die hem uitnoodigde naar Friesland weder te keeren, opdat hij zich met zijnen vorst zou verzoenen, diens gunsten genieten en zijn vaderlijk erfgoed weder in bezit nemen. Wursing weigerde. Toen verscheen een tweede bode, die den balling uit Radbouds naam aanspoorde om, zoo hij zelf niet wilde komen, althans een zijner zonen te zenden: Radboud verplichtte zich onder eeden hem te bejegenen overeenkomstig zijne beloften. Wursing gaf nu gehoor aan den voorslag, ofschoon hij, welligt met het oog op zijne overige familieleden, inzonderheid zijne in het christendom opgevoede dochters, wier moeder reeds overleden was, voor zich en de zijnen het verblijf in het land der Franken voorshands verkieslijk achtte, en zond Thiatgrim, die door Radboud met de hoogste onderscheiding ontvangen en werkelijk in het bezit van zijns vaders landen werd gesteld¹.

Nadat Radboud in 719 gestorven was, keerde Wursing met de zijnen naar het vaderland, en dat wel op aansporing van Karel Martel. Deze wenschte het getal der christenen om Utrecht te versterken, en begreep, dat de vestiging aldaar van eene vrome familie als die van Wursing, welke daarenboven aan zijn geslacht groote verplichtingen had, aan de verbreiding der nieuwe godsdienst en tevens aan zijne politieke bedoelingen goede diensten zou doen. Wursing, die zijn nieuw geloof hartelijk lief had, beloofde des vorsten oogmerken in de hand te sullen werken, en ontving nu te Sualisna, waarschijnlijk Zuilen aan de Yecht, eene grondbezitting². Sedert betoonde hij zich met al de zijnen een ijverig voorstander des evangelies. Rein van wandel, eerlijk en weldadig jegens de armen, won hij zich, even als zijne zonen, aller achting, ook die van Willebrord en Bonifacius, die weldra de vertrouwelijke vrienden der rijk gezegende

1) Altfr. l. l.

2) Altfr. l. l. Vgl. Van den Bergh, *Middel-nederl. geogr.* bl. 169.

familie waren en door hare tusschenkomst invloed op het volk uitoefenden ¹.

Nog bij Wursinga leven hadden Nothgrim en drie zijner zusters zich met christelijke echtgenooten in het huwelijk begeven ². Na 's vaders dood volgde Thiatgrim hun voorbeeld. Hij koos zich Liafburg tot gade, mede eene dochter van christelijke ouders, die hunne twee zonen Wullibrat en Thyathrat, welke wij reeds vermeldden als de eerste frische jongelingen, die in den geestelijken stand opgenomen werden, door Willebrord lieten opvoeden. Liafburg zelve was eene vrome christin, die oorzaak had de nieuwe godsdienst lief te hebben, daar zij zelve eenmaal bijna het slagtoffer van de barbaarsche zeden des heidendoms was geworden. Toen zij geboren was, had hare nog heidensche grootmoeder, vertoornd dat de gade haars zoons hem geene andere dan vrouwelijke afstammelingen baarde, zich naauwelijks van het geslacht des zuigelings verzekerd, of zij besloot dit kind te dooden, wat het oud-frische gebruik, waarvan wij vroeger melding maakten, veroorloofde ³. Nog voordat het wicht de moedermelk genoten had, liet zij het, buiten weten der ouderen, door hare dienaren in een kuip met water werpen, opdat het zou verdrinken. Reeds spartelde het jonge schepsel in het nat, toen toevallig eene vrouw uit de nabuurschap het vertrek intrad, waarin de wreede daad geschiedde. Zij kende de gewoonten van haar volk, maar eerbiedigde ze niet. Zij greep het kind, nam het mede naar hare woning, druppelde het eenigen honig in den mond, en als het straks door de dienaren der grootmoeder, die van deze redding niets wist, opgeëischt werd, toonde zij hun, dat het dochttertje voedsel genoten had en derhalve zonder vergrijp tegen de zeden des lands niet

1) Altfr. l. l.

2) Altfr. l. l., zegt: »Nothgrimus, filius eius senior, duxit uxorem fidelem similiter, et filias tres cum timore Domini coniugio copulatas, vivente patre». De woorden »cum timore Domini» kunnen kwalijk huwelijken met heidenen aanduiden.

3) Zie boven, bl. 24.

meer gedood kon worden. Hierna werd Liafburg door hare redster met medeweten van de ouders nog eenigen tijd in het geheim opgekweekt, totdat de grootmoeder, die van het christendom steeds afkeerig bleef, gestorven was ¹.

Het huwelijk van Thiatgrim en Liafburg was niet onvruchtbaar. Omstreeks het jaar 744 ² werd hun een zoon geschonken, Ludger, die eene eere voor zijn huis en vaderland, en een zegen voor de zaak der beschaving en godsdienst zou zijn. Het kind wies onder de teedere verzorging der ouders voorspoedig op, en de spelen, waardoor het reeds vroeg de aandacht der omstanders trok, waren voor zijne bloedverwanten eene profecie zijner toekomst, gelijk zij ons kenmerken zijn van den geest van kerkelijkheid en beschaving, die zijne gansche omgeving reeds vervulde. De zoon van den adellijken Fries, die, zoo hij zestig of zeventig jaren vroeger geboren ware geweest, zich met nabootsingen van het wilde jagt- of krijgsbedrijf zoude vermaakt hebben, kende geen grooter genoegen dan repen perkament of dennenboombast ³ te verzamelen, die hij zoo goed hij kon in den vorm van een boek samenbond, waarna hij de houding van een lezende of schrijvende aannam, zooals hij die van een Bonifacius of andere geestelijken bij hunne bezoeken in zijns vaders huis had afgezien. Als iemand het kind eenmaal vroeg: „wie leert u lezen en schrijven?” antwoordde hij: „God!” ⁴.

Toen Ludger een knaap geworden was, werd hij op

1) Altfr. l. l. p. 406.

2) Het geboortjaar van Ludger wordt in de bronnen niet opgegeven. Wij volgen de aannemelijke berekening der Bollandist. *ad d. 26 Martii*, p. 631, die nitgaat van de stelling, dat Ludger Bonifacius gezien heeft en zich diens uiterlijk herinnerde (Liudg. *Vita Greg. Mabill. Sec. III, 2*, p. 298), zoodat hij vóór Bonifacius' dood ongeveer tien of elf jaren zal geweest zijn.

3) „Coepit colligere pelliculas et cortices arborum, quibus ad luminaria uti solemus.” Altfr. l. l. p. 406. Waarschijnlijk is de in den tekst genoemde houtsoort bedoeld. Boombast schijnt te dien tijde als schrijfmateriaal niet ongewoon geweest te zijn. Vgl. Cramer, *Gesch. der erziehung in den Niederlanden*, Stralsund, 1843, s. 69.

4) Altfr. l. l.

zijn verzoek door zijne ouders naar Utrecht gezonden en onder de leiding van abt Gregorius geplaatst, die zijne heerlijke natuur wist te waarderen en aan zijne vorming de hoogste zorg besteedde. Straks was hij een jongeling, die uitmuntte onder zijne vele medediscipelen, en die door zijn vriendelijk gelaat, zijnen zachten en verstandigen zin de liefde der gansche school had gewonnen. Hier zette hij zijne beoefening van de latijnsche taal, de lectuur des bijbels en der kerkvaderen voort tot omstreeks het jaar 766, toen hij zich met den ons reeds bekenden Angelsax, Alubert, naar York begaf¹.

Onder alle steden van westelijk Europa was in het midden der achtste eeuw geene, waarin het verblijf voor jongelingen van edelen aanleg en leergierigen aard meer aanlokkelijk was dan York. Daar was te dien tijde het brandpunt der angelsaxische beschaving, eene school, wier roem door de geleerdheid van Alcuinus steeds aanwies en wier discipelen het licht, dat van den grooten meester uitging, door geheel ons werelddeel droegen, wanneer zij zich met zijn universeel onderrigt eenigen tijd den geest hadden gevoed. Daar ook bestond eene boekerij, zóó rijk aan handschriften van klassieke auteurs en kerkvaders, dat zij buiten Rome waarschijnlijk nergens hare wedergade had. Geen wonder dat Ludger zich hier regt op zijne plaats gevoelde, en hij zich met moeite van York losscheurde, toen hij, na er een jaar onderwijs genoten te hebben en tot diaken geordend te zijn, met Alubert naar het vaderland moest keeren. Naauwelijks was hij dan ook weder te Utrecht gekomen, of hij bad Gregorius en zijne ouders, nogmaals naar York te mogen gaan, ten einde Alcuinus' onderrigt langer te genieten. Zijne vrienden wenschten hem terug te houden, maar moesten eindelijk toegeven, en straks zat Ludger weder aan de voeten van den scholaster, die hem met toegenegenheid ontving en evenzeer zijn hart als de schatkamer zijner geleerdheid voor hem ontsloot. Drie jaren en zes maanden leefde hij nu

1) Altfr. l. l. p. 407; vgl. boven, bl. 164.

te York, gelukkig in het midden van de beschaafde en vroomste menschen; en welligt ware de jonge man voor ons vaderland verloren geweest, had eene toevallige gebeurtenis hem niet uit „den bloemhof” der toenmalige wetenschap naar Friesland terug gedreven. Een friesch koopman had den zoon van een adellijk heer te York verslagen, en Alcuinus vreesde, dat de wraakgierigheid zijner landgenooten het leven van „zijnen Ludger” zou zoeken. Zoo zond hij hem dan onder geleide van een vertrouwd persoon naar de zeekust, met bevel dat deze Ludger niet uit het oog zou laten, zoolang hij niet was sloop gegaan; want Alcuinus had „dezen zoon liever dan zijn eigen leven” en was beangst, dat de leergierige zich door zijne liefde voor de wetenschappen zou laten verleiden, om in Engeland langer te vertoeven dan met zijne veiligheid bestaambaar was ¹.

Ludger kwam te Utrecht terug met een rijken boekenschat ², waarvan wij later den waarschijnlijksten inhoud zullen leeren kennen. Hij was een man van gerijpte geleerdheid, die nu zijne patristische lectuur ³ en andere oefeningen onder de leiding van zijn abt Gregorius nog voortzette, en misschien reeds toen deel nam aan de school- en kerkdienst. In 775 stierf de abt, en twee jaren daarna Lebninus. Toen daarop in 778 de Saxen de kerk van laatstgemelde te Deventer andermaal verbrand hadden, en Albricus, die aan Gregorius in het bestuur des bisdoms was opgevolgd, over het gebeente van den heilige bekommerd was, zond hij Ludger derwaarts, met last om Lebninus' lijk op te sporen en de kerk boven het graf te herstellen. Ludger volbragt dat werk en doorreisde daarna met eenige broeders ons vaderland, bepaaldelijk met het oogmerk, om de hier en daar nog bestaande heidensche heiligdommen af te breken ⁴. Die reizen mogten inderdaad

1) Altfr. l. l. p. 407.

2) „Habens secum copiam librorum”, zegt Altfr. l. l. p. 408.

3) Gregorius las op zijn zieken-leger met Ludger onder anderen het *Enchiridion* van Augustinus. Zie *Vita Greg.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 301.

4) In welke deelen des lands de heidensche tempels afgebroken werden, kunnen wij uit Altfrieds woorden („ut destruerent fana deorum — in gente

triumftogten heeten. De zendelingen schijnen allen tegenstand, die zich welligt van de zijde der nog ongekersten den voordeed, zonder moeite overwonnen te hebben, en keerden beladen met een schat van kostbare voorwerpen, die zij in de tempels gevonden hadden, naar Utrecht, waar de buit verdeeld werd, zoodat twee derden aan koning Karel en één derde aan de utrechtsche geestelijkheid kwamen ¹.

Toen Albricus te Keulen tot bisschop van Utrecht geordend was en hij Ludger te zelfden tijde tot priester had doen wijden, werd laatstgenoemde door zijn kerkvoogd met de zorg voor de christenheid in Oostergo belast. Ludger vestigde zich nu te Dokkum of in de omstreken, en zette den arbeid van Bonifacius en Willehad voort. Toch was hij niet voortdurend in het noorden. Te Utrecht wilde men den man, „die in de kloosterlijke geleerdheid zoo zeer schitterde” ², bij de school niet geheel missen, waarom hij den arbeid in die inrigting met drie andere leeraren bleef deelen en de drie herfstmaanden van ieder jaar als docent optrad ³.

Nadat Ludger in Oostergo eenige jaren ⁴ met voorspoed gewerkt had, zoodat hij hier en daar nieuwe kerken en gemeenten gesticht had, werd zijn langer verblijf in Friesland, omstreeks 782, onmogelijk gemaakt door den inval der woeste benden van Wituchint, die tot aan het Flie het land afliepen, de kerken verbrandden en tal van christenen tot afval dwongen ⁵. Hij nam nu de wijk naar elders, het eerst welligt naar Utrecht, waar intusschen het hoofd des bisdoms, Albricus, gestorven was. Voordat hij echter Oostergo verliet, maakte hij eenige beschikkingen

Fresonum”) niet opmaken. Wij zullen wel voornamelijk aan onze noordelijke provinciën te denken hebben, maar zijn niet gedwongen andere uit te sluiten.

1) Altfr. I. I. p. 408.

2) „In monasticis eruditionibus illustrior.” Altfr. I. I.

3) Altfr. I. I. p. 409.

4) Áltfried, I. I. p. 410, zegt: „annis fere septem”. Het woordje „fere” duidt zijne onzekerheid aan, en wij gelooven, dat hij te ruim gerekend heeft. Zie echter Paris, I. I. p. 54.

5) Altfr. I. I.

ten goede van zijne geloovigen. Tot die beschikkingen behoorde de last, dien hij aan Bernlef gaf, om hen in zijne afwezendheid te bezoeken en hunne kleine kinderen te doopen, als zij in stervensnood mogten zijn: „hij zou het water in des Heeren naam eenvoudiglijk zegenen, en bij de onderdompeling of besprenging de heilige drievuldigheid aanroepen” Deze Bernlef is eene liefelijke figuur in de geschiedenis dier dagen, en tevens een bewijs, hoe Ludger, als hij door zijne liefdewerken een bekeerling gewonnen had, met verstandig beleid van die aanwinst wist gebruik te maken, om straks nieuwe te verwerven. Bernlef was een Fries, die, met zijne echtgenoot te Holwerd bij Dokkum wonende, daar en wijd en zijd in den omtrek op winteravonden bij de huislieden een welkome gast was; want de gave des lieds was hem verleend, en hij wist „de groote daden der oude Friesen en die van hunne koningen te bezingen”. De zanger was blind geworden, en zijne gade, die vernomen had van den heiligen man uit het zuiden, die den armen de blijde boodschap verkondigde en menige weldaad deed, riep Ludger in hare woning, toen deze op eene evangelizatie-reis ook te Holwerd kwam. Het gelukte Ludger — hoe weten wij niet: de tijdgenooten dachten natuurlijk aan een mirakel — den blinde te genezen, en straks had hij in hem een geloovigen broeder in den Heer gewonnen. Bernlef bezocht den apostel, wien hij in dubbelen zin des woords zijne „verlichting” te danken had, gaarne, en dan leerde deze hem de psalmen, die hij nu, in plaats van zijne oude, wilde liederen van roef en krijg, voor zijne landgenooten herhaalde. Hij bleef zijne nieuwe godsdienst tot in hoogen ouderdom trouw en doopte, tijdens de vervolging der christenen door de Saxen, achttien kinderen, waarvan slechts twee in leven bleven, die later van Ludger het vormsel ontvingen. Het nageslacht wist veel te verhalen van den zanger en zijn vromen uitgang, hoe hij stervende zijne echtgenoot, die weende om de scheiding, had getroost met het woord: „zoo mijn gebed na mijn verscheiden iets vermag bij den Heer, zult gij niet lang alleen hier zijn”.

en hoe de weduwe op den vijftienden dag daarna den grijsaard in den dood gevolgd was ¹.

Na zijne vlugt uit Oostergo ondernam Ludger in gezelschap van twee geestelijken, zijn broeder Hildegrim en zekeren Gerbert, Castus bijgenaamd, eene reis naar Rome, waarschijnlijk om er de graven der apostelen te bezoeken, en misschien ook om er boeken te verzamelen. Zeker is het, dat hij er een schat van relieken opdeed, die later in ons vaderland en in het Munstersche, bij kerk- en kloosterstichtingen, door hem gebruikt werden. Van Rome begaf hij zich naar Monte Casino, het wereldberoemde moederklooster der benedictijnen, welks abt Theodemarus zijn bloedverwant was ². Hier had hij gelegenheid, de eigenaardigheden van het monnikenleven der discipelen van Benedictus in alle bijzonderheden te leeren kennen, wat hem straks bij zijne kloosterstichting wel te stade zou komen, en kon hij daarenboven zijne wetenschap en boekenachat vermeerderen. Hij vertoefde er twee jaren en zes maanden ³.

Bij zijne terugkomst in het vaderland trok Ludger de aandacht van Karel den groote. Deze had nu Widuchint onderworpen en was er ernstig op bedacht, de zaak der evangelizatie onder de noordelijke Friesen, ten oosten van de Lauwers, ten krachtigste door te zetten. De koning, die, als alle uitstekende vorsten, zoo wèl wist te kiezen, als hij naar geschikte personen voor belangrijke ondernemingen omzag, belastte hem met de missie in die streken, en weldra was Ludger de leeraar (doctor) der vijf gouwen Hugmerchi, Hunusgo, Fivilgo, Emisgo en Federitgo, waaraan het eiland Bant, ten westen van Norden, was toegevoegd ⁴. In deze gouwen, die grootendeels tot het latere Groningerland behoorden, waren de bewoners nog

1) Altfr. I. I. p. 412.

2) Vgl. boven, bl. 172, n. 2.

3) Altfr. I. I. p. 410.

4) Altfr. I. I. Vgl. Van den Bergh, a. w. bl. 129 vv.; Von Ledebur, *Die fünf münster. gane und die sieben Seelande Frieslands*, Berl. 1836; Ark. Stratingh, *Aloude Staat*, II. 2, bl. 112 vv.

met taaije vasthoudendheid aan de oude godsdienst gehecht, en het behoort tot Ludgers grootste verdiensten de kerk in hun midden gevestigd te hebben. Maar ook buiten het hem aangewezen grondgebied strekte hij zijnen arbeid uit. Eenmaal maakte hij op raad van Karel een uitstap naar Helgoland, waar de aan den god Fosite ¹ gewijde heiligdommen nog altijd hunne vereerders hadden. Toen het schip, waarin Ludger zich met zijne medgezellen bevond, het eiland naderde, was het in een dikken mist gehuld. Maar plotseling verhief zich de adem van den zeewind, en de nevelen klaarden op. De zendingen behoefden geene bijgeloovige lieden te zijn, om door dit verschijnsel getroffen te worden. Ludger riep juichende: „de duisternis wijkt, de vijand vlugt”. En als hij er eenigen tijd gepredikt had, lagen de heidensche tempels ter neder geworpen; christenkerken vervingen hen, en bekeerlingen in menigte werden gedoopt in de heilige bron, waarvan voormaals niemand het water durfde aanroeren dan onder het diepste stilzwijgen. Onder die bekeerlingen was Landricus, de zoon van een opperhoofd der eilanders, de merkwaardigste. Ludger voerde hem met zich, onderwees en ordende hem later tot priester, en hij werd een vruchtbaar zending onder de Friesen ². Welligt was het omstreeks dezen tijd, dat Ludger ook voornam eene missiereis naar de Noormannen te ondernemen; dit werd hem echter door koning Karel belet, die zijne diensten binnen de grenzen van zijn gebied niet wilde missen ³.

Tot omstreeks het jaar 793 schijnt Ludger hoofdzakelijk in de vijf gouwen gearbeid te hebben ⁴. Sedert rigtte hij zijne werkzaamheden meer oost- en zuidwaarts naar de Saxen in Westfalen en in de IJsselstreken bij Zutphen, en straks poogde hij eene onderneming ten uitvoer te leggen, die zijn geest reeds lang had bezig gehouden. Hij

1) Zie boven, bl. 33

2) Altfr. l. l. p. 410.

3) Altfr. l. l. p. 414. Het bericht van Royaards, bl. 299, dat Ludger werkelijk naar de Noormannen ging, is onjuist.

4) Paris, l. l. p. 77.

wilde namelijk een klooster bouwen naar het voorbeeld der beroemde stichting, die hij op Monte Casino had leeren kennen, opdat hij een toevlugtsoord voor zich en zijne vrienden mogt hebben, wanneer ongunstige tijden of ouderdom zouden komen, en eene kweekschool van geleerdheid en beschaving, die beiden hem zoo dierbaar waren. Om dat oogmerk te bereiken verzamelde hij allengs schenkingen bij zijne geloovigen, die hij op naam der relieken liet plaats¹, welke hij uit Rome had medegebragt, waarschijnlijk opdat zij voor de kerk bewaard mogten blijven, als hij zelf gestorven mogt zijn, voordat zijne stichting tot stand was gekomen. Aanvankelijk koos hij als plaats voor zijnen bouw Wierum boven Dokkum², waar hij een erfgoed bezat. Maar Wierum lag aan de zee kust, een gemakkelijke prooi voor de Noormannen, wier naam reeds toen schrik inboezemde. Van Wierum sloeg hij het oog op Wichmond bij Zutphen³; doch de lage gronden in de nabijheid van den IJssel waren niet veilig tegen overstromingen. Toch stichtte hij er eene kerk, die gedurende de jaren 793 en volgende aanzienlijk begiftigd werd⁴. Van Wichmond wendde hij zich naar den Linker-rijnoever bij Neusz, waar hem een stuk gronds was geschonken, Ad crucem geheeten, omdat hij er een kruis had opgericht⁵, waarschijnlijk tot aanduiding dat de bodem voor een toekomstig heiligdom bestemd was⁶. Doch toen ook deze plaats hem minder geschikt voorkwam, rigtte hij zich naar de Beneden-roer, waar hij niet ver van Diepenbeek, in een zwaar woud, ten laatste vond wat hij behoefde. Hier

---

1) Dé formule in de schenkingsbrieven is: »tradidi pro remedio animæ meæ et pro æterna retributione ad reliquias S. Salvatoris et S. Mariæ semper virginis et in manus Liudgeri presbiteri», enz. Zie de traditiones in het *Charitularium Werthinense* bij Leibnitz, *Script. Brunsv.* I, p. 104 ss. en bij Lacomblet, *Urkundenbuch für die gesch. des Niederrheins*, I, N. 5, 6, en volg.

2) Altfr. I. I. p. 410, vgl. met p. 412. Zie Paris, I. I. p. 97.

3) Anon. *Vita Liudg.* Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 42.

4) Zie bij Lacomblet, N. 2, 4, 9, 14, 16, 22, 25.

5) Anon. *Vita Liudg.* Mabill. I. I.

6) Vgl. *Geschied. van het kerkel. leven*, 2e uitg. 1857, II, bl. 19, n. 3.

stichtte hij nu het klooster Werden, waarvan in 796 de grondslagen gelegd waren ¹, en bij het klooster eene kerk, die hij aan St. Salvator en de H. Maagd opdroeg, waarschijnlijk uit oude liefde voor de St. Salvatorskerk te Utrecht, waarin hij in vroeger jaren plagt te wonen ². Onder de saxische monniken, waarmede de abdij bevolkt werd, bevonden zich doorgaans ook Friesen, en sommigen van dezen bekleedden er in de negende en volgende eeuw de abtswaardigheid ³. Van de twaalfde tot de vijftiende eeuw bereikte de stichting haren hoogsten bloei, en nog heden is de in laat-romaanschen bouwstijl opgetrokken abdij-kerk een merkwaardig bewijs van de beschaving en den kunstzin, die zich bij hare voormalige bewoners ontwikkeld hebben ⁴.

Omstreeks den aanvang der negende eeuw had het christendom onder de Saxen in Westfalen reeds zoozeer voet gewonnen, dat aan het stichten van een bisdom in hun midden kon gedacht worden. Daartoe kwam het dan ook tusschen de jaren 802 en 805. De nieuwe zetel werd geplaatst te Mimigerneford, nu Munster, toen eene buurschap of opkomend dorp, waar voormaals de heidenen der omstreken hunne volksvergaderingen plagten te houden ⁵. Ludger had er een klooster voor zijne kanoniken gebouwd, en beklom er nu den bisschopstoel, nadat keizer Karel hem den kromstaf beschikt en Hildibald van Keulen hem tot zijne nieuwe waardigheid geordend had ⁶. Thans werden de verplichtingen van den zestigjarigen man verdubbeld, maar ook zijn ambtsijver en de vruchten zijns levens vermeerderd. Zijne liefde voor zijne groote bestemming, en de wijsheid, waarmede hij haar vervulde, schenen den

1) Paris, l. l. p. 103.

2) „In solario ecclesie S. Salvatoris, quam S. Willibrordus construxerat, membra quieti dare consueverat”. Altfr. l. l. p. 409.

3) Zie Behrends, a. w. s. 77 ff.

4) Zie Stüler en Lohde, *Die abtei-kirche zu Werden*, Berl. 1857; vgl. *Jahrb. des vereins von alterthumsfr. im Rheinl.*, Bonn, 1860, XXVIII, s. 100.

5) Paris, l. l. p. 125.

6) Altfr. l. l. p. 411.

tijdgenooten niet genoeg bewonderd te kunnen worden. Tot in zijne laatste dagen doorreisde hij gedurig zijne diocese, een ernstig handhaver der kerkelijke tucht, die zijne jonge gemeenten zeer behoefden, een ijverig prediker, wiens leerredenen evenzeer de vorming der geestelijken bedoelden als die der leeken, en een geleerd en vroom voorstander van de stiftsschool te Munster, die, naar het voorbeeld van die van York en Utrecht ingerigt, weldra een zegen voor de saxische christenheid werd ¹. Inmiddels was hij niet werkeloos voor ons vaderland. De vijf friesche gouwen, wier bewoners hij tot de kennis van het evangelie had gebracht, werden aan zijn bisdom toegevoegd, „naardien zij vroeger geen bisschop hadden gehad”, zegt Altfrid ². Zij waren dus nooit aan den kerkvoogd van Utrecht of eenigen anderen onderhoorig geweest, en konden door Karel aan niemand beter dan aan hun eigen apostel toevertrouwd worden ³.

Ludger stierf in den nacht van den 26^{en} Maart 809, terwijl hij zich van eene visitatie-reis huiswaarts spoedde. Den vorigen dag, een zondag, had hij te Coesfeld in den vroegen morgen gepredikt, en daarna te Billerbeck nog de mis gezongen. Nadat hij ter laatstgenoemde plaats in tegenwoordigheid van zijne bedroefde leerlingen den geest gegeven had, werd zijn lijk naar Munster gevoerd en vervolgens, door de zorg van zijn neef en opvolger Gerfried en zijn broeder Hildegrim, toen bisschop van Chalons sur Marne, te Werden aan de oostzijde der abdijkerk ter aarde besteld. Zóó had de vrome man, die afkeer had van het begraven der dooden binnen de kerken, het bij zijn leven begeerd ⁴. Maar de nakomelingschap had minder eerbied voor zijn wil in dezen dan zijne tijdgenooten. Reeds in 875 werd boven zijne rustplaats eene kapel gebouwd, en

¹) Paris, l. l. p. 127 ss.

²) „Eo quod prius non haberent episcopum”; l. l. p. 411.

³) Het gevoelen van Tadama, a. w. bl. 32, dat de vijf gouwen Ludger tot schadeloosstelling moesten strekken voor het verlies der IJsselstrekken, die sedertelijk door hem bekeerd waren, werd door Paris, p. 124, reeds verlegd.

⁴) Altfr. l. l. p. 414; vgl. Paris, l. l. p. 141.

omstreeks 1075 „verhief” men zijn gebeente, om het in de abdijkerk achter het hoog altaar in eene kostbare kist te plaatsen. Voor Saxen en Friesen beiden waren zijne overblijfselen heilig, en velen hunner plagten naar Werden ter bedevaart te gaan, om er met de monniken op Ludgers gedenkdagen feest te vieren, of de weldaden zijner vermeende wonderkracht te genieten¹. Nog in onzen tijd heeft zich in Westfalen, uit protestanten en roomschgezinden beiden, de Ludgersvereening gevormd, die te Helmstad ter eere van den heilige een gedenkteeken oprigtte, en, wat nog beter is, armen kinderen eene goede opvoeding bezorgt². Zoo is de nagedachtenis der vrome dooden, ook nog na eeuwen, eene heiligende kracht, die opwekt tot het ware leven, het leven der werkzame liefde!

Ludger was de laatste, niet de minst voortreffelijke, in de rij der mannen, die men de apostelen van Nederland noemt, omdat zij de zaden des christendoms op onzen bodem uitstrooiden, onze kerk stichtten en aanvankelijk bevestigden. Na zijn dood, die door de inlijving onzer gewesten in het rijk van Karel den groote was voorafgegaan, mogt ons vaderland een christenland heeten; want het grootste deel der bevolking had de oude godsdienstvormen verlaten en die der evangelie-belijders aangenomen; de tempels der afgoden lagen, welligt niet allen, maar toch meerendeels in puin, en in al onze provinciën, de zuidelijke en de noordelijke, verzezen kerken en kappen, hier vele, daar weinige, wier aanzijn het bestaan van kleine en grootere gemeenten bewees. Toch wane men niet, dat het gebouw — wij denken hier alleen aan onze uitwendige kerk, niet aan het christendom in het hart en leven der menschen — waaraan gedurende meer dan eene eeuw met volhardenden ijver en vele krachten gearbeid was, in dat tijdsverloop voltooid werd. De evangelizatie bedoelde de kerstening van de gansche natie: zoolang op nederlandschen bodem nog menschen leefden, die den

1) Paris, l. l. p. 142.

2) Behrends, a. w. *Vorrede*.

doop weigerden te ondergaan, was de nederlandsche kerk eene wordende, en zoolang het heidendom uit den vreemde nog gedurig binnen onze grenzen drong, om het christendom, zoo mogelijk, te vernietigen, was haar voortdurend bestaan niet verzekerd. Willen wij derhalve de geschiedenis der stichting en vestiging van onze kerk in haren vollen omvang leeren kennen, dan moeten wij ons onderzoek nog voortzetten over een breed tijdperk, waarin de strijd der twee magten, die wij tegen elkander zagen optreden, steeds voortduurde en eindelijk ten voordeele des christendoms beslist werd. Maar voordat wij tot dat onderzoek overgaan, hebben wij den blik op onzen reeds afgelegden weg terug te slaan, om de verschijnselen, welke ons tot dusverre de meeste belangstelling inboezemden, onze geloofs-predikers en hun zendingswerk, in hun algemeen karakter nader in beschouwing te nemen.

HOOFDSTUK V.

Algemeene karakteristiek van onze geloofspredikers en hun zendingswerk.

---

§ 1.

Karakteristiek onzer geloofspredikers.

Wanneer vele voortreffelijken met of na elkander de hand uitstrekken tot één groot werk, om dit met dezelfde geestdrift aan te vangen en voort te zetten, totdat het geheel of gedeeltelijk voltooid is, dan mag men veronderstellen, dat zulke menschen, ook bij alle verscheidenheid van aanleg en ontwikkeling, geestverwanten zijn, in wier persoonlijkheid, inzigten en bedoelingen zich analogiën zullen voordoen, wier kennis onmisbaar is voor wie en hen zelve en hun werk wenscht te verstaan. Overtuigd van de

waarheid dezer opmerking, voelen wij ons gedrongen, het doorluchtig gezelschap der apostelen van Nederland, wier biografiën ons reeds bekend maakten met den gang, dien de evangelizatie gedurende bijna twee eeuwen bij de Friezen genomen heeft, nog eenmaal in zijn geheel in oogenschouw te nemen. Hebben onze bijzondere berigten omtrent ieder hunner den lezer reeds doen ontwaren, dat zij allen, hoezeer naar afkomst, levenstoestanden en verdiensten van elkander verschillend, echter broeders naar den geest waren, die elkander in vele opzichten treffend geleken, wij willen de trekken dier gelijkheid nu verzamelen en nader toelichten. Zoo klimmen wij van het bijzondere op tot het algemeene, en als wij straks, na de karakteristiek onzer geloofspredikers opgemaakt te hebben, ook hun gemeenschappelijken arbeid hebben gekenschetst, de wijze waarop zij het oogmerk der missie poogden te bereiken, dan zal het gansche voorwerp van ons onderzoek, de invoering des christendoms en zijne aanvankelijke zegepraal over het heidendom in ons vaderland, eerst regt door ons begrepen worden.

Die vóór achttienhonderd jaren in drie werelddeelen de grondslagen der christelijke kerk legden, waren niet vele edelen en grooten der aarde, maar meerendeels visschers en tollenaars, kinderen des volks, wier adeldom niet die des bloeds, maar die des heiligen geestes was; en die in onze dagen het licht des evangelies naar de einden der wereld dragen, zijn wederom geene aanzienlijken van afkomst en staat, maar, met weinige uitzonderingen mischien, zonen van den derden stand in zijne lagere sfeer, menschen wier toekomst tijdens hunne jeugd in winkel, werkplaats of school scheen te liggen. Gansch anders stond het met de zendelingen der middeneeuwen!

Onder al de mannen, die van den aanvang der zevende tot het begin der negende eeuw, op onze grenzen en in het hart des lands, den vaderen den Christus predikten, was welligt alleen Eligius geen geboren edelman. Hij was een handwerker of, zoo men wil, een kunstenaar; maar zijn bedrijf was dat der goudsmeden, die in vroegere

tijden doorgaans deftige lieden waren, daar zij door vorsten en grooten ook in finantiële aangelegenheden werden gebruikt; en daarenboven, toen Eligius de belangen der missie onder de zuidelijke Friesen en stamverwanten begon te behartigen, had hij zich reeds groote rijkdommen verworven, een magtigen invloed aan het hof zijns konings en den bisschopsstoel van Noyon. De ouders van Amandus waren menschen van rang in het frankische gebied, en hetzelfde geldt van Wulfran, die den bisschopsstaf met den reisstaf van den missionaar verwisselde. Wilfried van York genoot in zijne jeugd de gunsten der koningen van Northumberland, en stak door zijn schitterend hofgezinde, voordat hij onder Adgils bescherming zijne stem ter heidenbekeering verhief, vorsten en prelaten naar de kroon. Willebrords vader bezat genoeg, om zich op eigene kosten een klooster en kapel te bouwen, en die van Bonifacius, een edelman met groot grondbezit, betreurde de kens van zijn zoon om monnik in plaats van een rijken erfgenaam te zijn. Ludger eindelijk was afstameling van een der voornaamste friesche familiën, en zijn leermeester Gregorius kleinzoon van een koning, Dagobert II.

Hoe is het te verklaren, dat hetgeen in de eerste tijden des christendoms zeldzaam was en in onze dagen welligt ongehoord is, in de zevende en achtste eeuw zoozeer gewoon mocht heeten? Was het de prikkel der aardschgezindheid misschien, die de grooten der wereld op de baan der missie leidde, nadat de ervaring geleerd had, dat zij, die haar in armoede en nederigheid opgingen en onder duizend bezwaren op haar voortschreden, aan het einde niet zelden rijke bisdommen en abdijen wonnen, breede landen met menigte van vasallen, en prinselijke eere bij de frankische vorsten? Wie zal durven beweren, dat deze drijfveer zich nooit heeft doen gelden aan het gemoed van sommigen, ja zelfs van uitstekenden onder hen? Onder de priesterstoel en de monnikenpij — de geschiedenis leert het — woonden vaak een eerzuchtig hart en een ondernemende geest, die niet rustten voordat de avontuurlijkste

plannen waren uitgevoerd, en ook in de dagen van Bonifacius waren er prelaten, die zich den weg door alle graden des klerikaats om geene andere redenen schenen getroost te hebben, dan omdat hij hen ten slotte tot het bezit zou voeren van alles, wat den zinnelijken mensch het meest begeerlijk scheen¹. En toch, als wij op de schaar onzer apostelen terugzien, wie waagt het ook maar tegen één hunner een woord van verdenking te uiten?

Aan de oogmerken van een Wilfried zouden wij misschien kunnen twijfelen, als wij ons zijn hoofschon staat te York, vóór zijne komst in ons vaderland, herinneren, en hem daarna onder de heidenen van Mercië zien optreden. Maar wat kon hij, bij zijn toevallig verblijf ten onzent, voor zijne eigene grootheid van de heidenbekeering in het land der onbeschaafde Friesen verwachten? Bonifacius, ja, heeft men beschuldigd van hiërarchischen trots en kerkelijk-politieke intrigue; maar zelfs protestanten, die men van geene overdrevene vereering voor den heilige kan beschuldigen, hebben hem op goede gronden verdedigd², en zoo hunne pleitrede ook al krachteloos ware geweest, welke bedoelingen van wereldzin konden den ouden man toch aandrijven, om, toen hij zijne glansrijke loopbaan had afgewandeld en den aartsbisschoppelijken mantel vrijwillig afgelegd, zijne laatste dagen en eindelijk zijn leven aan de kerstening onzer vaderen ten offer te brengen? Neen, bedriegen wij ons niet, dan heeft men het verschijnsel, dat onze apostelen allen mannen van aanzienlijke afkomst en hoogen rang waren, hoofdzakelijk daaruit te verklaren, dat de zedelijke en verstandelijke opvoeding der jeugd in de middeneeuwen uitaluitend de taak van priesters en monniken was, en dat de jongeren, die de voordeelen dier opvoeding genoten, bijna uitaluitend zonen van adellijke en rijke ouders waren. Waren een Amandus en een Willebrord, een Bonifacius, Gregorius

1) Men herinnere zich den brief van Lullus aan onzen Gregorius; zie boven, bl. 161.

2) Zie b. v. Rettberg, I, s. 380 ff. over Bonifacius' vermeend aandeel aan den val der Merovingen.

of Ludger zonen van slaven of vrijgelatenen geweest, of van adellijke ouders, die hunne kinderen alleen voor den wereldlijken stand wilden vormen, dan had hunne gansche opleiding in eene praktische afrigting voor akker-, krijg- en jagtbedrijf bestaan, en hun naam ware in de geschiedenis der verbreiding van het christendom onbekend. Maar daar zij tot de hoogere klasse der maatschappij behoorden en kerkelijk gezinde ouders hadden, stond hun de gelegenheid tot eene intellectuële en morele vorming open; en daar zij, die vorming genietende, alleen in priesters en vooral in monniken hunne leermeesters hadden, namen zij de idealen des vromen levens en het begrip der hoogste volkomenheid, zooals deze bij die leermeesters bestonden, over, om ze straks als missionaren in toepassing te brengen. De kloosterlijke opvoeding leidde ten allen tijde jongelingen van godsdienstigen aanleg tot het ascetisme, en het ascetisme van de zevende en volgende eeuwen voerde langs een eigenaardigen weg tot het zendelingschap in de landen der heidenen. Wij hechten aan deze opmerking zooveel gewigt, dat wij haar nader willen toelichten en bevestigen.

Dat al onze apostelen vrienden eener meer of min strange ascese waren, zouden wij veronderstellen, al ware het uit de levensgeschiedenissen der meesten niet te bewijzen. Amandus bragt een deel zijner jonge jaren in eene kluis door, in volstrekte afgescheidenheid van de samenleving. Wigbert voerde vóór en na zijn onvruchtbaren arbeid in Friesland een anachoreten-leven. Wulfran sliep op een naakten steen of plank en droeg een haren boetkleed. Bonifacius was een hartstogtelijk vereerder van het coelibaat. Willehad liet zich tijdens zijn verblijf te Epternach in eene kluis besluiten, waarin hij zich gedurende twee jaren aan gebed, meditatie en andere oefeningen overgaf¹. Al onze geloofspredikers te Utrecht, hetzij geestelijken of monniken, volgden de monastieke bepalingen, die in hun munster of klooster kracht van wet had-

1) Anskar. *Vita S. Willeh.* bij Pertz, II, p. 382.

den en door hun bisschop of abt gehandhaafd werden. Afstand van de wereld en onthouding van hare begeerlijkheden, zelfverloochening tegenover het onschuldigste genot, ja dooding van alle natuurlijke neiging, dat was de leus der godvruchtigen ook in die eeuwen. Maar als diezelfde leus voormaals een Antonius, den vader der monniken, en zijne geestelijke kinderen naar de woestijnen van Egypte voerde, en later duizenden besloten kloosters in Europa bevolkte — in de dagen van Amandus, Willebrord en Gregorius deed zij het tegendeel: zij dreef den anachoreet uit zijne afgelegen spelonk, den monnik uit zijne eenzame cel, en voerde hem ver van vaderland en vrienden de wereld in, om in het midden van halve of heele barbaren te leven en te sterven. Zoo eischte het de eigenaardige idee der zedelijke volmaaktheid bij den vromen mensch dier eeuwen!

Wat dreef die scharen van iersche en angelsaxische monniken en priesters, die in het tijdvak van onze beschouwing gedurig de Noordzee kruisten, om in het land der Franken, Saxen en Friesen zich aan de moeilijkste en gevaarlijkste taak te wijden? Als de geschiedschrijvers onzer dagen deze vraag beantwoorden, wijzen zij gaarne op eene bekende eigenaardigheid onzer britsche naburen: „in het bloed der bewoners van Ierland en Engeland,” zeggen zij, „gloeide reeds toen een niet te betengelen reislust, en ook die hartstogt moest een middel zijn om christendom en beschaving tot de verre landen der heidenen te brengen”¹. De stelling heeft schijn van waarheid, want sterke trekken in de volkskarakters zijn doorgaans oud; en daarenboven, men heeft de getuigenis van een geschiedschrijver der negende eeuw bijgebracht. Walafriidus Strabo — dus beweert men — zegt in zijne biografie van St. Gallus: „de gewoonte van te reizen is den Schotten [d. z. Ieren en Angelsaxen] eene tweede

1) Zóó Neander, *Allgem. gesch. der kirche*, V. s. 55; Royaards, *Invoer.* bl. 95; Kurtz, *Allgem. kirchengesch.* II, 1, s. 105; Hahn, *Jahrb. des fränk. reichs*, s. 25, en and.

natuur geworden”¹. En toch berust de stelling op louter misverstand en bewijzen de woorden van Walafridus iets gansch anders dan men vermoedt, zoo men ze naar den eisch van het spraakgebruik der middeleeuwen en niet volgens de overgeleverde opvatting vertolkt. Dat de oude Ieren en Britten iets van den reislust hunner nakomelingen in zich hadden, is mogelijk, en evenzeer dat ook in hunne landen, zoowel als in Italië en elders, ligtzinnige monniken en geestelijken waren, die gaarne den wandelstaf opnamen om een avontuurlijk leven te zoeken. Maar tot die ligtzinnige monniken en geestelijken behoorden de streng ascetische mannen niet, met wie wij hier te doen hebben. Neen, de woorden van Walafridus moeten dus vertaald worden: „de gewoonte van in pelgrimschap te gaan is den Schotten reeds bijna eene tweede natuur geworden”. En zóó was het inderdaad, maar niet alleen bij Ieren en Angelsaxen, neen, bij allen die te dien tijde in het leven der onthouding naar het hoogste stonden, en dat hoogste meenden te vinden in het vrijwillig verlaten van vaderland en magen en in eene vreemdelingschap, waaraan niet zelden alleen de dood een einde maakte.

Lang voordat Amandus tot den zedingsarbeid uittoog, smeekte hij bij het graf van St. Maarten te Tours om des heiligen voorbede bij God, dat hem kracht geschonken zou worden „om nooit naar zijn vaderland weër te keeren, en zijn ganschen levensloop in pelgrimschap door te brengen”². Toen Wilfried van York op zijne eerste reis naar Rome te Lyon vertoefde en daar de verleidelijkste aanbiedingen ontving, om zich in die stad te vestigen, antwoordde hij, volgens zijn biograaf: „ik heb den Heer mijne geloften te betalen en als Abraham mijn maagschap en mijns vaders huis te verlaten! Ik wensch van God te verkrijgen wat hij heeft toegezegd: die vader en moeder

1) „Scottis consuetudo peregrinandi iam paene in naturam conversa est.” Bij Mabillon, *Acta ss. ord. Bened. Sec. II*, p. 256.

2) „Ut numquam Dominus eum ad solum proprium remeare permetteret, sed omnem vitae suae cursum in peregrinatione expenderet.” Baudem. *Vita s. Amandi*, bij Ghesq. IV, p. 246 s.

en alles achter² laat, zal honderdvoudig weder ontvangen en het eeuwige leven bezitten”¹. Wij hebben vroeger gezien, hoe Egbert, die Willebrord naar Friesland zond, in zijne jeugd in Ierland door de pest werd aangegrepen, en hoe hij met den dood voor oogen Gode beloofde de strengheid zijner oefeningen te zullen vermeerderen, zoo hij maar mogt leven; hij wilde zijn psalmgezag en zijne vasten verdubbelen en „zoozeer als pelgrim leven, dat hij nooit naar Brittanje, zijn geboorteland, zou terugkeeren”². Van de twee Ewalden heet het bij Beda, dat zij, nog vóór hunne overkomst naar het vaste land, „in Ierland lang in ballingschap hadden geleefd om het eeuwig vaderland te verwerven”³. Van Bonifacius leest men, dat hij, nog in zijn klooster in Engeland vertoevende, door alle vooruitzigten op eene schitterende loopbaan in zijn vaderland niet bevredigd werd: „hij begon het verkeer met bloedverwanten en nabestaanden te vermijden, en wenschte veeleer naar vreemde oorden dan naar de landen zijner vaderlijke erfenis”⁴. Van al onze apostelen gezamenlijk heet het bij den anonymen biograaf van onzen Ludger, „dat zij uit begeerte om voor de liefde Gods in vrijwillige vreemdelingschap te gaan, waren uitgetogen van hun land en maagschap”, om in onze streken het licht van Christus te doen verrijzen⁵. Doch genoeg om te doen zien, dat men onze geloofspreikers kwalijk begrijpt, als men hun eene plaats toewijst onder de reis-

1) Edd. Steph. *Vita S. Wilfr.* bij Mabill. *Saec. IV*, 1, p. 638.

2) »Vovit etiam votum, quia adeo peregrinus vivere vellet, ut nunquam in insulam, in qua natus est, i. e. Britanniam rediret; quia præter solennem canonici temporis psalmodiam — quotidie psalterium totum — decantaret, et quia in omni septimana diem cum nocte ieiunus transiret.” Beda, *H. E.* III, c. 27, Giles, II, p. 382. Sterker bewijs, dat de peregrinatio een stuk der ascese is, even als vasten enz., zal men wel niet verlangen. Vgl. boven, bl. 98.

3) »Pro aeterna patria exsulaverant.” Beda, V, c. 10, Giles, III, p. 192.

4) »Cooperat ad alia multa sollicitudinis cura attentius properare et parentum adfinitumque suorum consortia devitare, et peregrina magis quam paterna hereditatis terrarum loca desiderare.” Willib. *Vita S. Bonif.* bij Pertz, II, p. 338.

5) *Vita S. Ludg.* bij Mabill. *Saec. IV*, 1, p. 34.

lustige kinderen Albions, die in onze eeuw de stoombooten en spoorwagens van Europa vullen! Neen, pelgrim en balling te zijn „om Gods wil,” dat achtten zij den volkomen vorm der godsvrucht, ja een verdienstelijk werk, waardoor zij voor het aardsche vaderland het hemelsche zouden winnen, en dán bovenal, als zij de dagen hunner vreemdelingschap, onder duizend offers van zelfverloochening, aan de bekeering „der barbaren” in de landen der heidensche duisternis besteedden! ¹ Zóó — wij herhalen het — was de eigenaardige idee der zedelijke volmaaktheid bij den vromen mensch dier eeuwen. Die idee was niet uit de hoogste waarheid, een grof wanbegrip, zoo men wil, maar een wanbegrip, dat, onder de leiding van het wonderbaar godsbestuur, der menschheid een rijken zegen haarde ².

Waar de ascetische levensrigting zich krachtig ontwikkelt, vindt men haar doorgaans met het mysticisme gepaard, en het laatste pleegt door de eerste bevorderd te worden. Die den weg der onthouding opgaan, betreden een pad, waarvan zij zelve de breedte en lengte te voren niet kunnen meten. De dooding des vleesches, die zij najagen, eischt ten koste der natuur steeds nieuwe offers, totdat de krachten des ligchaams ten laatste gebroken zijn door vasten, nachtwaken en zelfkastijding in velerlei gedaante. Dan volgt eene zeldzame prikkelbaarheid der zenuwen, waarbij het redevermogen meer of min zijn bestuur verliest, maar gevoel en verbeelding eene abnormale magt verkrijgen, en maar zelden zullen ecstatische toestanden, droomen en gezigten uit-

1) Van Werenfried heet het: „spernens autem patriam parentesque amore divino, utpote pii patris [Willibrordi] eruditus exemplo, se prædestinavit in hac peregrinatione peregrinari, qua citius aeternae patriae particeps postmortum mereretur fieri.” *Vita Werenfr.* bij de Bolland. ad d. 27 Aug. p. 103.

2) Door al de middeneeuwen heen bleef bij de iersche en engelsche monniken de ascetische liefde voor het pelgrimschap voortbestaan. Vandaar die vele zoogenaamde schotsche kloosters in Duitschland, lang nadat er voor de missie geen veld meer was. Zie over die merkwaardige gestichten Wattenbach, *Die kongregation der schotten-kloster in Deutschland*, in het *Zeitsch. für christl. archaeol.* van v. Quast en Otte, Leipz. 1857, B. I.

blijven. Onze apostelen, gelijk wij gezien hebben, waren beoefenaars eener strenge onthouding; geen wonder, dat wij sommigen hunner ook mystieken bevinden, in wier biografie sprake is van visioenen en openbaringen. De lezer herinnert zich, wat wij vroeger van Amandus en Lebuïnus verhaalden. Aan eerstgenoemde verscheen Petrus, toen hij met een gekrenkt gemoed aan den ingang van diens basiliek te Rome den nacht in overpeinzing en gebed doorbragt, en de prins der apostelen zond hem ter missie onder de heidenen ¹. De laatste hoorde tot driemaal eene stem van den hemel, die hem met groote kracht naar de IJsselboorden dreef, om den Saxen en Friesen het evangelie te verkondigen ². Iets dergelijks geschiedde ook Wulfran: in een gezigt werd hij door een goddelijk orakel aangemaand, naar het land onzer vaderen te trekken en daar „het woord des Heeren” te prediken ³. Is het niet opmerkelijk, dat aan deze drie mannen geheel analoge openbaringen te beurt vielen, en kunnen wij daaruit niet veilig besluiten, dat hun inwendig bestaan in oogenblikken, die voor hun gansche leven beslissend waren, in even analoge toestanden verkeerde? Wij twifelen er niet aan: in hun aller binnenste heeft zich dezelfde strijd voorgedaan, dezelfde worsteling tusschen de zucht, om op den weg der ascese in het vrijwillig pelgrimschap der missie de hoogste volkomenheid te bereiken, en de natuurlijke vrees voor de duizendvoudige bezwaren en opofferingen, die aan dat pelgrimschap noodzakelijk verbonden waren. Die worsteling leidde tot overspanning, en de overspanning loste zich op in eene crisis, waarbij de geest, die blaast waarheen hij wil en in den mensch alle groote en goede gedachten wekt, hun gevoel en hunne verbeelding als organen bezigde, om hen met onwederstaanbaren aandrang tot de vervulling hunner bestemming te drijven. Dat genoemde apostelen, en walligt ook anderen onder hen, gedurende hun missie-arbeid

---

1) Zie boven, bl. 72.

2) Zie boven, bl. 165.

3) *Vita sancti Wulfrani*: *Chroq.* VI, p. 530.

meermalen uren van ecstase gehad zullen hebben, is waarschijnlijk. Toch laat het zich vermoeden, dat dezelfde menschen, die, in de eenzaamheid van kloostercel of beremieten-kluis in gedurige contemplatie en gebed verdiept, steeds meer aan de magt van hun mysticisme overgegeven werden, omgekeerd aan die zelfde magt eenigermate werden onttrokken, wanneer zij de eenvormigheid des monastieken levens verwisseld hadden met de bedrijvige leefwijs van den zendeling, waarbij de werkingen des gevoels en der fantasie door gedurige wrijving met eene dikwerf harde werkelijkheid binnen de grenzen eener wenschelijke soberheid werden gebracht.

Wat wij boven aangaande de ascetische levensrigting onzer apostelen mededeelden en als eigenaardig kenmerk dier rigting aanwezen, de zucht om door een vrijwillig pelgrimschap op aarde zich van de eeuwige rust in het hoogere vaderland te verzekeren, leert onwedersprekelijk, dat zij geenszins vrij waren van dat verfynd egoïsme, dat te allen tijde de beoefenaars der onthouding besmet heeft en in waarheid de grondslag der ascese mogt heeten, sinds de alexandrijnsche school het streven naar eene zogenaamde hoogere deugd aanbeval, waardoor de geloovige zijnen Heer „eerst regt nuttig en verdienstelijk zou worden”¹. Toch zou men dezen mannen onregt aandoen, indien men beweerde, dat hun zendingarbeid niets meer dan een „opus operatum” was, een werk alleen uit loonzucht ondernomen. In de wereld van 's menschen gemoed ligt het edele naast het onedele, en vaak vereenigt zich de magt van beiden om hem het groote te doen volbrengen. Zóó was het ook bij hen. Alcuinus berigt ons van Willebrord, dat hij naauwelijks in den bloeitijd zijns levens was gekomen, of hij gevoelde zich onvoldaan met het streven naar monnikenheiligheid voor zich zelve alleen: hij moest ook „voor anderen nuttig zijn door de waarheid der evangeliëprediking”². Dit berigt wordt toegelicht

1) Zie de plaatsen van Origenes bij Gieseler, I, 1, s. 403 f.

2) Zie boven, bl. 101.

door hetgeen wij bij Beda¹ lezen omtrent Egbert, in wiens kring wij Willebrord hebben aangetroffen. „De eerwaardige dienstknecht van Christus, de priester Egbert, die in Ierland een pelgrimsleven voerde om het hemelsch vaderland te verwerven, nam zich voor, velen nuttig te zijn, d. i. hij wilde den apostolischen arbeid aanvaarden en aan sommige volken, die het woord Gods nog niet gehoord hadden, het evangelie prediken, of het hem gelukken mogt eenigen hunner aan den satan te ontrukken en tot Christus te brengen”. Zoo kunnen wij er dan niet aan twifelen: in de harten van deze mannen was de goddelijke liefde uitgestort, en de vlam eener edele filantropie verwarmde hun gemoed, waarvan de werkingen zich gedurig openbaarden in de lofwaardigste daden. Van Amandus weten wij, even als van Eligius en anderen, dat zij met ontferming op den slavenstand zagen en van die ongelukkigen velen vrij kochten, en beiden hebben, evenzeer als Wulfran, bij voorkomende gelegenheden het leven van ter dood veroordeelden gered². Wilfried van York bezigde zijne inkomsten niet alleen voor zich en zijn hofgezinde: „hij verzorgde de armen, spijsde de hongerigen, kleedde de naakten, verpleegde vreemdelingen, loste gevangenen en verdedigde weduwen en weezen”³. Toen hij in de provincie der Zuid-saxen in Engeland ter evangelizatie was uitgegaan, en de bewoners des lands door een schrikkelijken hongersnood gedund werden, terwijl zij door onkunde en gebrek aan alle beschaving buiten staat waren voor zich zelve middelen tot leniging hunner ellende te beramen, leerde hij hen visschen. Maar dit was hem niet genoeg: ook zijne eigene dienaren moesten de hand tot den arbeid uitstrekken, en als zij uit de vischrijke stroomen des lands hunne volle netten ophaalden, werden twee derden van de vangst aan de behoeftigen geschonken⁴.

1) *H. E. V.*, c. 9, Giles, III, p. 186 s.

2) Baudem. *Vita S. Amandi*, Ghesq. IV, p. 248, 250; Audoeni *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 221; Jonæ Fontan. *Vita S. Wulfrani*. Ghesq. VI, p. 532 s.

3) Edd. Steph. *Vita S. Wilfr.* Mabill. *Saec. IV*, 1, p. 642.

4) Beda, IV, c. 13, Giles, III, p. 62.

Waar Ludger de deugden van zijn geliefden abt Gregorius roemt, heeft hij geene woorden genoeg om diens onbegrensde weldadigheid jegens de armen te prijzen ¹. Van Eligius leest men, dat de armen voor zijne woning plagten samen te scholen „als de bijen om de korf”. Als een vreemdeling naar zijn verblijf vroeg, antwoordde men hem: „waar gij eene menigte van behoeftigen vergaderd ziet, zult gij Eligius vinden” ². Van Ludger wordt verhaald, dat hij rijken en armen vaak gezamenlijk ter maaltijd noodigde. Zijne milddadigheid ging zóó ver, dat sommigen beschuldiging tegen hem inbragten bij Karel den groote, dat hij alles aan de behoeftigen gaf en bijna niets deed tot versiering van kerken en altaren ³. Zoo houden wij er ons dan van overtuigd, dat onze geloofspredikers, wanneer zij zich tot het werk der missie aangordden, ook door warmen menschenmin werden gedreven, en dat hun hart derhalve gewijd was door het edelste levensbeginsel. Had dit hun geheel ontbroken, dan hadden zij ook de kracht gemist, die zij zoozeer behoefden, niet slechts om hun beswaarlijken arbeid aan te vangen, maar vooral om dien jaren aaneen onder tal van teleurstellingen en harde ervaringen voort te zetten. De hooge moed, waarmede zij het apostolaat op zich namen, had proeven door te staan, waaronder zij al ras bezweken waren, zoo het heiligste geloof hen niet gedragen had, proeven welker waren aard wij eerst regt beseffen kunnen, als wij gebruik maken van de gedenkstukken huns levens, waarin zij zelven de geheimen van hun gemoedsbestaan hebben geopenbaard.

Wanneer wij ons den staat der zendelingen in de landen der heidenen voorstellen, vertegenwoordigen wij ons vooral de uitwendige lasten, die zij te torschen hebben, lichaamsvermoeijenissen en ontberingen, niet te tellen; ongenade van klimaat en onbebouwden bodem; gevaren ter zee en te land; onvriendelijke ontvangst en smadelijke bejegening bij de inboorlingen; vervolging en geweld, die

1) *Vita S. Greg.* Mabill. *Saec.* III, 2, p. 299.

2) Andoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 208.

3) Anon. *Vita S. Lindg.* Mabill. *Saec.* IV, 1, p. 44.

den apostel des vredes niet zelden tot een bloedig einde brengen. Van al die lasten — onze biografische mededeelingen bewezen het genoegzaam — is den geloofspredikers onzer vaderen geen klein deel te beurt gevallen. Gregorius leed met zijn leermeester somtijds broodsgebrek, en de medgezellen van Amandus zagen van de zending af, omdat zij niet te eten hadden. Laatstgenoemde werd door de halve barbaren om Gent bij herhaling in de Schelde geworpen en, even als Willehad later in Drenthe, met knuppelslagen bejegend. Willebrord moest meermalen uit Utrecht vlugten, Lebuinus uit Deventer, Ludger uit zijne vijf gouwen. Livinus en Bonifacius met zijne priesters zijn ten laatste onder het moordtuig der heidenen gevallen; maar eer zij vielen — en dit is het, wat men welligt te veel vergeet, als men de zwaarte van hun lijden poogt te wegen — hadden zij reeds inwendige weeten ondergaan, misschien moeilijker te dragen dan hunne doodsmarten. Men leze den metrischen brief van eerstgenoemde aan Florbertus, het merkwaardig dichtstuk, waarvan wij vroeger berigt gaven¹, en merke op, wat diepe neêrgebogenheid des geestes, wat somber gevoel van eenzaamheid uit den aanvang dier elegie klaagt: „sinds hij zich onder de heidenen gevestigd had, scheen hem de zon haren glans verloren te hebben; zijn dag had geen licht, zijne rust geen vrede: één nacht omgaf hem al-lerwegen”². Die zóó zong, werd gedrukt door eene neêrslagtigheid, zwaar als lood, gevolg niet alleen van vele teleurstellingen in zijnen werkkring, maar bovenal van langdurige berooving dier levensvreugde, welke de beschaafde en vrome mensch tot zijne inwendige versterking zoozeer behoeft, en die hij slechts in den omgang met beschaafden en vromen vinden kan. Men zegge niet: Livinus was een dichter, en toen hij dien klaagtoon aanhief, was zijn

1) Boven, bl. 77.

2)

Audeo mira loqui: solem sine lumine vidi.
 Est sine luce dies hic, sine pace quies.
 Hos postquam prope me conspexi, luce serena
 Sol mihi hinc, Luna vero fuit una mihi.

geest belast met den nevel des weemoeds, die vaak ook dan over des zangers gemoed daalt, wanneer de atmosfeer zijns uitwendigen levens helder is! Neen, ook bij Bonifacius, den praktischen man van soberen zin, die ja omtijds latijnsche verzen schreef, maar verzen zonder poëtisch gehalte — ook bij Bonifacius ontmoet men duidelijke bewijzen van een zielelijden, dat, een scherp heimwee gelijk, slechts verklaard kan worden uit de geestelijke ontberingen, die den wel ontwikkelden christen in zijne eenzaamheid onder verwilderde heidenen noodzakelijk kwellen moesten. Men neme den bundel zijner overgebleven brieven ter hand, en men zal er van overtuigd worden! In een brief aan de abdis Eadburga schrijft hij: „ik vraag uwe liefde met den innigsten aandrang, dat gij met uwe gebeden voor mij wilt tusschentreden bij den Schepper aller wezens. En opdat het u niet onbekend zij, waarom ik dit vraag, weet dat het leven van mijn pelgrimschap door vele stormen belaagd wordt: overal moeite, overal leed, van buiten strijd, van binnen vrees”¹. In een tweede schrijven aan dezelfde heet het: „moge de belooner aller goede werken mijne zeer geliefde zuster verblijden in het hemelsche hof; want door de toezending van gewijde boeken [waarschijnlijk eenige patristische schriften] heeft zij den germaanschen balling vertroost met geestelijk licht, omdat hij, geroepen om de donkere hoeken der germaansche volken te verlichten, in den strik des doods zal vallen, tenzij hij eene lamp hebbe voor zijn voet en het woord des Heeren als een licht op zijn pad. In vertrouwen op uwe liefde smee ik u, dat gij voor mij bidt, want ik word heen en weêr geslingerd door de stormvlagen eener gevaarlijke levenszee”². In een derden brief aan dezelfde vriendin vernieuwt hij zijne dankzeggingen, omdat „hare vroomheid” door geschenken aan kleederen en boeken „zijne droefheid reeds dikwerf verzacht heeft”³. Inderdaad hartroerend is de wijze, waarop hij

1) *Epist.* 17, Giles, p. 51; vgl. 2 *Cor.* VII: 5.

2) *Epist.* 18, Giles, p. 52.

3) *Epist.* 19, Giles, p. 53.

den abt Cuthbert en den aartsbisschop Egbert van York zijne inwendige nooden klaagt en hun herinnert, dat zij hem, „den arbeider onder de wilde en onkundige volken van Germanje”, geen grootere weldaad kunnen bewijzen dan door hem iets te laten genieten, „eene enkele vonk slechts,” van den geestelijken kandelaar, die in het vaderland ontstoken is; en dan bidt hij hen om eenig traktaat van Beda, van wiens bijbelverklaringen hij vernam, en vooral om diens uitleggingen van de evangelie- en epistelpericopen, waarvan men hem gezegd heeft, dat zij „den prediker een nuttig handboek zijn”¹. Teeder bij uitnemendheid en karakteristiek is nog een brief aan den aartsdiaken Gemmulus, waarin des schrijvers heimwee naar vaderland en vrienden zich dus laat hooren: „de geestelijke liefde vereenigt die naar het ligchaam door verren afstand gescheiden zijn; maar dit blijkt niet de minste kwelling van het pelgrimschap te zijn, dat de vriend den vriend, dien hij met warmte bemint, vol droefenis afwezend weet, terwijl hij met moeite den lastigen tegenstander tegenwoordig ziet en diens vijandschap draagt. Ach, mijn broeder, dat ik u als trooster mijner vreemdelingschap in mijne nabijheid had! Dat ik uwen heiligen raad mogt genieten, door het gezigt van uw bemind gelaat verblijd en door uwe heilige vermaning versterkt wierd! Maar daar de staat van dit sterfelijk leven zulks niet toelaat — dat uwe liefde het hoogste doe wat God gedooft en gebiedt, als hij zegt: dit is mijn gebod, dat gij elkander lief hebt! Laat ons voor elkander bidden, dat wij behouden worden, en de barmhartigheid des Heeren, die ons op aarde gescheiden heeft, ons verheugd te zamen brenge in de hemelen”²!

Aan deze en dergelijke uitingen des gemoedsleuens ontwaart men, dat ook een Bonifacius, die held onder onze geloofspredikers, onder het ebben en vloeijen zijns gevoels een inwendig kruis had te dragen en aan zijne

1) *Epist.* 37, 38, Giles, p. 86 s; vgl. *Epist.* 52, p. 114.

2) *Epist.* 86, Giles, p. 199.

se bestemming offers te brengen, die bij de herinnering zijner groote daden niet mogen vergeten worden. Van andere zijde echter kon het hem en zijnen mede-apostelen niet ontbreken aan schoone uren en blijde ervaringen op den weg der evangelizatie. Wat moet er in het binnen van een Willebrord somtijds omgegaan zijn, als hij, Utrecht reizende, gedurig nieuwe kerkgebouwen zag rijzen, waar vroeger de afgoderij was gezeteld, en in de armen zijner bekeerlingen de eerste vruchten van christenloof en liefde aanschouwde! Wie schetst de vreugde van de gepraal, die Bonifacius vervulde, toen de eik van de natuur viel, of die van Ludger, toen hij, Helgoland nader, uitriep: „de duisternis wijkt, de vijand vlugt"! Maar in minder gunstige tijden, onder teleurstelling en verongelukking, genoten zij de vertroosting des heiligen geestes in de steun der goddelijke waarheid, die zij aan anderen leerden. „Ik weet op wien ik bouw, en ik zal niet teleurgesteld worden. God is het die de heilige belofte schenkt; wie zou kunnen twifelen"? ¹ De zang Livinus in dezelfde elegie, waaruit wij straks de beroemdste klacht vernamen, en toch had hij, terwijl hij zong, den marteldood voor oogen ², die hem, welvaart daarna, van de handen der heidenen is toegesloten!

Men uren onze geloofspredikers in het algemeen menschen, zedelijk karakter en vruchtbaar leven ons achting en waardering inboezemt, van de zijde hunner intellectuele bekering schijnen de meesten niet beneden en soms boven het gewone peil der toenmalige beschaving te reestelijken en monniken gestaan te hebben. Mannen van de daad, veel meer dan van de schrijfstift, waren zij Beda of Alcuinus gelijk, ofschoon een Livinus minstens goede verzen schreef als eerstvermelde, en Ludgers de ijsische pen beter was dan die van laatstgenoemde;

1) Cui credam novi, nec spe frustrabor inani.

Qui spondet Deus est; quis dubitare potest?

2) Non sum, qui fueram, festivo carmine laetus;

Qualiter esse queam, tela cruenta videns?

maar aanleg voor de beoefening der wetenschappen en kunsten ontbrak velen ganschelijk niet. Doch die in klooster- en kathedraal-scholen een goeden grondslag hadden gelegd, vonden later in hun bedrijvig en werkkring in het land der heidenen maar zelden gelegenheid om hunne studiën voort te zetten. Toch misten zij deze niet geheel, en dán vooral niet, wanneer zij, gelijk b. v. Gregorius of Ludger te Utrecht en elders, ook in de school werkzaam waren.

De sleutel aller wetenschappelijke kennis van dien tijd was het latijn. Die taal was in Gallië niet vergeten en in Engeland, sedert de invoering des christendoms onder de Angelsaxen, bij de geestelijkheid van alle volkstammen bekend ¹ en ook in het kloosterleven opgenomen, ofschoon daarom niet alle klerken en monniken haar magtig waren ². Onze apostelen hebben haar waarschijnlijk allen genoeg verstaan, om de hieronymiaansche bijbelvertaling en de Schriften der kerkvaders met vrucht te kunnen lezen; en van de meesten weten wij, dat zij van dit middel, om vooral hunne godsdienstige kennis te verrijken, ijverig gebruik maakten, gelijk het van anderen, vooral van Liviaus, Bonifacius en Ludger zeker is, dat zij haar even gemakkelijk als hunne beschaafde tijdgenooten schreven. Van Amandus wordt ons berigt, dat hij een bode naar Rome zond om boeken van den paus te vragen. De aanvraag had geen gevolg, omdat de paus te dien tijde geene handschriften in voorraad had; maar toen Amandus zelf later de heilige stad bezocht had, bracht hij „boeken van het O. en N. Testament” en eenige „traktaten” van kerkvaders mede ³. Livinus werd reeds in zijne jeugd als een vlug boekenafschrijver geroemd; hij verkocht zijne kopijen gaarne en gaf de verdiensten van den arbeid aan de armen ⁴;

1) Beda, *H. E.* I, c. 4, Giles, I, p. 33.

2) Dat de angelsaxische monniken in Alcuinus' dagen het latijn niet altijd verstonden, ziet men uit zijne *Epist.* 23, bij Canisius-Basnage, *Lect. ant.* II, 1, p. 412.

3) Zie den brief van paus Martinus bij Ghesq. IV, p. 189, en Anonymi *Vita S. Amandi*, *ibid.* p. 259.

4) Anon. bij Ghesq. III, p. 102.

dat hij eenigermate met de latijnsche klassieken, inzonderheid de dichters, vertrouwd was, leert zijn metrische brief. Eligius was, lang voordat hij tot den geestelijken stand behoorde, een vriend van goede lectuur; in het woonvertrek van den goudsmid zag men niet alleen kostelijke relieken-kasten, maar ook „een groot aantal heilige boeken op een lezenaar, die om een as draaide”¹, opdat men hem te gemakkelijker gebruiken mogt. Als de vrome man met zijn dienaar aan den arbeid was, lag gewoonlijk een geopend boek op zijne werktafel, waarin hij gedurig het oog sloeg²; aan het klooster, dat hij te Solignae bouwde, bezorgde hij eene rijke bibliotheek³. Wigbert, die nog vóór Willebrord ter evangelizatie onder onze vadersen optrad, wordt door Beda als een man van uitmuntende geleerdheid geprezen⁴. Willebrord, die van Rome waarschijnlijk niet alleen relieken, maar ook boeken medebragt, stichtte, gelijk wij later zien zullen, de kathedraalschool te Utrecht en kweekte voortreffelijke discipelen. Zijne opvoeding in den kring van Wilfried en Egbert laat ons toe te gelooven wat Alcuinus berigt, dat hij in „de heilige wetenschappen” wél onderwezen was⁵. Wando, die met Wulfran in Friesland arbeidde, stichtte in het klooster van Fontanelle eene boekerij, waarvan de catalogus bewijst, dat alle soorten van patristische schriften, historische evenzeer als andere, zijne belangstelling genoten⁶. Van Bonifacius vernamen wij reeds, dat hij in zijn klooster in Engeland zich in de grammatica en rhetorica, de latijnsche prosodie en bijbelsche exegese oefende. Zijne brieven, sermoenen en verzen leeren, dat hij het niet vruchteloos deed en daarenboven een goed deel van de h. Schrift in zijn geheugen bewaarde. Dat hij in zijn

1) Andoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 209. „Habeat itaque in cubiculo suo — sacros libros in gyro per axem plurimos.” Zulke lezenaars ziet men nog somtijds in oude boekerijen, b. v. in de Thysiaansche te Leiden.

2) L. l. p. 205.

3) L. l. p. 212.

4) „Doctrinae scientia insignis.” Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 190.

5) *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sac.* IV, 1, p. 564.

6) Zie den catal. bij Pertz, II, p. 287; vgl. boven, bl. 132.

pelgrimschap steeds hongerde naar nieuwe boeken, blijkt overvloedig uit zijne briefwisseling. Nu eens verzocht hij zijne vrienden, gelijk wij vroeger zagen, om eenig geschrift van Beda; dan weder begeerde hij eenige opstellen van Gregorius den groote¹. Maar inzonderheid gingen zijne wenschen naar afschriften van bijbelboeken en goede commentaren uit. Zijn vriend Daniël, de bisschop van Winchester, moest hem „de profeten” toezenden en wel in een hem van vroeger tijden bekend afschrift met groote en duidelijke letters; want zulk een codex behoefden zijne verzwakte oogen, en op het vaste land wist hij geen te bekomen². Merkwaardig is de brief, dien hij aan Duddus, een zijner voormalige leerlingen in Engeland, rigtte. Hij herinnert hem zijne vroegere liefde en de spreuk: „bewaar uwen ouden vriend³”, en vraagt om mededoogen met den grijsaard, die vermoed is van de bezwaren zijner vreemdelingschap in Germanje, en daarop heet het: „poog mij te verlichten door uwe gebeden, en help mij met heilige boeken, bovenal met geestelijke traktaten der vaderen; want geestelijke traktaten zijn de leermeesters des bijbels. Ik bid u, zend mij, ten behoeve der goddelijke wetenschap, dat deel der verklaringen van den apostel Paulus, dat mij ontbreekt; want ik heb ze slechts voor twee brieven, dien aan de Romeinen en den eersten aan de Corinthen⁴. En daarop volgt nog het algemeen verzoek, dat Duddus toch alle boeken zenden zal, waarvan hij weet of vermoedt, dat de oude man ze niet heeft en gaarne bezitten zal⁵. In een schrijven aan Egbert, den aartsbisschop van York, maakt hij gewag van brieven van Gregorius den groote, die hij in grooten getale uit de bibliotheek te Rome heeft ontvangen, en hij zendt er afschriften van naar Engeland, waar zij, naar zijne mee-

1) *Epist.* 40, Giles, p. 90. Het door Bonif. bedoelde stuk van Gregorius vindt men bij Beda, I, c. 27, Giles, II, p. 106 ss.

2) *Epist.* 12, Giles, p. 40.

3) „*Serva antiquum amicum.*”

4) Waarschijnlijk dacht de apostel aan een der zoogenaamde „*catenae patrum*,” die toen in omloop waren.

5) *Epist.* 41, Giles, p. 91 s.

ning, onbekend zijn, en Egbert wordt verzocht van zijne zijde opstellen van Beda over te maken ¹. Bij deze belangstelling van Bonifacius in de middelen, waardoor hij zijne theologische kennis kon vermeederen, verwonderen wij ons niet, dat zijn geliefde leerling Gregorius te Utrecht zoo veel zorg besteedde aan den bloei der stiftschool, dat ook hij „vele banden met heilige schriften” ² van Rome met zich bragt ³ en nog op zijn krankbed met zijne discipelen kerkvaders las. Van Willehad wordt berigt, dat hij den tijd van zijn verblijf te Epternach aan het afschrijven der brieven van Paulus en van vele andere stukken besteedde ⁴. Ludgers liefde voor geleerdheid en zijn ijver om boeken naar het vaderland te voeren, hebben wij reeds vroeger geroemd. Wat wij van zijne wetenschappelijke ontwikkeling en die onzer overige apostelen in het algemeen te denken hebben, zal ons duidelijker worden, wanneer wij later een blik op den staat der school en wetenschappen van dit tijdvak slaan.

Blijkt het uit het bijgebragte, dat onze geloofspredikers inderdaad menschen waren, die, herwaarts komende, de voornaamste bestanddeelen der toenmalige beschaving met zich droegen, men wachte zich ook hier voor overdrevene voorstellingen en inzonderheid voor de meening, dat zij of door reinheid van godsdienstige inzichten of door rijkdom van wetenschappelijke kennis al onze latere geestelijken zoozeer overtroffen, dat men regt zou hebben om met het oog op volgende eeuwen, gelijk niet zelden geschiedt, te klagen over steeds toenemende onkunde en verbastering van den godsdienstzin onzer klerken. Ook zij waren geenszins vrij van de dwalingen en vooroordeelen hunner tijdgenooten; en als zij in vele opzigten de zaden der hoogste waarheid in den akker des gemoeds bij onze vaderen uitstrooiden, het kan niet ontkend worden, dat zij tevens

1) *Epist.* 52, Giles, p. 114.

2) „Plura volumina sanctarum scripturarum.” Men denke hier niet uitsluitend aan bijbelboeken.

3) Zie boven, bl. 158.

4) Anskar. *Vita S. Willeh.* Pertz, II, p. 382.

zaden van wanbegrippen, valsche voorstellingen en misbruiken zaaiden, ja zóó vele, dat men tot aan de hervorming en daarna naauwelijks eenig voornaam gebrek in het kerkelijk en godsdienstig leven hier te lande zal kunnen aanwijzen, waarvan de beginselen niet te hunnen laste vallen. Wat wij van hun ascetisme en loonzucht, hunne reliekenvereering enz. reeds mededeelden, en van deze en andere eigenaardigheden van hun geloof en leven later zullen berigten, kan het gezegde bevestigen, zoodat wij er voor het tegenwoordige niet bij behoeven stil te staan. Eéne opmerking echter moeten wij nog aan de reeds gemaakte toevoegen, eer wij onze algemeene karakteristiek der apostelen van Nederland besluiten, omdat zij tot regt verstand van veel, wat wij reeds bespraken en nog verder bespreken zullen, onmisbaar is: zij geldt de roomschgezindheid onzer geloofspredikers.

De geschiedschrijvers van onzen tijd onderscheiden Bonifacius als den man bij uitnemendheid, die de duitsche en ook de nederlandsche christenheid onder den paus heeft gebragt. Men heet hem „den zendeling, niet alleen van het christendom, maar ook van Rome en Romes hiërarchie”, die meer dan eenig ander heeft bijgedragen om de latijnsche priesterheerschappij „onder de germaansche volken te vestigen en Duitschland aan Rome te verbinden”¹. Men verwijt hem bovendien „overschatting der uitwendige kerkelijke eenheid en kerkelijke instellingen, en diepen eerbied jegens den roomschen stoel, zonder wien hij niets durfde ondernemen”². Dat voor deze opmerkingen en beschuldigingen grond is, kan niet geloofend worden. Zijn titel „gezondene van St. Pieter”³, en zijn eed aan den paus⁴ zijn der wereld bekend, en evenzeer wat hem het ideaal der gemeente en de verplichtingen der priesterschap omtrent haar waren. Zijn begrip van het wezen der kerk was het bij de latijnsche christenheid

1) Royaards, *Invoer*. bl. 226.

2) Gieseler, *K. G.* II, 1, s. 25.

3) „Missus S. Petri.” Vgl. Ghesq. I, p. 18, 76.

4) Zie dien eed bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 9, Gieseler, a. a. o. s. 24, en eld.

reeds lang verbreide, waarnaar de theocratie des O. Verbonds verondersteld werd onder de bedeeling des Nieuwen hare hoogere ontwikkeling te ondergaan, maar zóó dat de heilige instellingen Israëls en de daaraan verbonden regten bewaard bleven. Daarom noemde hij „de katholieke kerk den wijngaard van den Heer der heirscharen, het huis Israëls”¹. De paus was hem de hoogepriester bij uitnemendheid, het hoofd der kerk en inzonderheid van de geestelijken, die met hunne verschillende orden in hiërarchische geleding van dat hoofd afhankelijk waren. „Onderwerping aan de roomsche kerk”², d. i. gehoorzaamheid aan den paus in geloof en leven, werd door hem zelve in volkomen opregtheid beloofd en beoefend, en toen hij door zijne synoden de organisatie der frankieschduitsche kerk ondernam, was die onderwerping een der artikelen, die hij het eerst door de verzamelden liet onderschrijven; want in haar alleen zag hij den waarborg der kerkelijke eenheid. Aan „St. Pieter en zijn vicaar” zonden allen „onderdanig zijn”. Van hem „moesten de aartsbisschoppen hun pallium vragen, en in alles de voorschriften van St. Pieter naar de eischen des kerkregts (canonice) volgen, opdat men tot de hem toevertrouwde schapen der kudde mogt behooren”. De metropolitanen zouden het opzigt over hunne bisschoppen hebben, en de priesters jaarlijks voor de bisschoppen rekenschap hunner dienst afleggen; en als geestelijken of leeken van „de wet des Heeren” afdwaalden, en Bonifacius of andere aartsbisschoppen het kwaad niet konden weren, zouden zij altijd aan den apostolischen stoel berigt geven en daar verbetering zoeken. Zóó moesten de priesters onder de bisschoppen, de bisschoppen onder den metropolitaan, en deze onder den paus staan; dan waren allen onschuldig aan het bloed dergenen, die onder hun herderlijk bestuur stonden, als deze welligt onbekeerlijken van harte bleken te zijn³. Sinds Bonifacius dit standpunt ingenomen had, kon het niet anders of hij moest bij honderd gelegenheden met angst-

1) *Epist.* 63, Giles, p. 142.

2) „Subiectio romanæ ecclesie.”

3) *Epist.* 63, Giles, p. 140 ss.

valligheid den blik naar Rome wenden, zoo dikwerf hij omtrent hetgeen dáár goed- of afgekeurd werd, voor zich zelve in het onzekere was; en daar hij niet alleen ten aanzien van de hiërarchie, maar in alle andere opzigten van de joodsch-christelijke beginselen zijner tijdgenooten uitging, moest het niet zelden geschieden, dat zijne vragen aan den pauselijken stoel eene kleingeestigheid ademden, waarover men zich verbazen zou, wanneer men ze niet als noodzakelijke gevolgen dier joodsch-christelijke, d. i. wettische beginselen beschouwde.

Toen Bonifacius eens in twijfel was, bij welke woorden van den miscanon de dienstdoende priester het kruisteeken moest slaan, had hij geen rust voordat paus Zacharias hem een afschrift met naauwkeurige aanwijzingen dienaangaande had toegezonden. Bij dezelfde gelegenheid vroeg hij den paus, of het christenen geoorloofd is kraaijen, raven en coijevaars, of hazen, bevers, wilde paarden enz. te eten, en daar de stedehouder van Petrus dat alles voor onrein verklaarde, en van ter zijde zelfs zijne verwondering openbaarde, dat Bonifacius dit „uit de heilige schriften” nog niet geleerd had¹, valt het niet te betwijfelen, dat de gehoorzame zoon der kerk zijnen bekeerlingen onder Saxen en Friesen met deze farizeesche wijsheid maar al te lastig is geweest. Maar heeft men nu grond te veronderstellen, dat de kerk onzer vaderen van Rome en Romes hiërarchie lossere zoude gebleven zijn en meer vrij van den wettischen geest des joodsch-christelijken zuurdeesems, zoo Bonifacius in de rij der apostelen van Nederland nimmer ware opgetreden? Wij meenen volstrekt ontkennend te moeten antwoorden.

Al wat wij van onze geloofspredikers weten, geeft ons grond hen voor verklaarde aanhangers van Rome te houden², en ofschoon Bonifacius onder de Duitschers en

1) *Epist.* 76, Giles, p. 186 s.

2) Terwijl dit blad ter correctie voor ons ligt, komt ons het laatste stuk van Ehrards verhandeling, *Die culdeische kirche* (in het *Zeitschr. f. hist. Theol.* van Illgen-Niedner, Jahrg. 1863), onder de oogen. Tot onze verbazing lezen wij daar (s. 581, fl.), dat al de apostelen van Nederland, met uitzondering van Wilfried van York en Bonifacius, aanhangers van de culdeische of iersche kerkpartij zullen geweest zijn. Willebrord heet een cul-

Franken niet zelden stootte op geestelijken, die nog leden waren van de schotsche of iersche partij en hun afkeer van de roomsche observantiën uit Engeland naar het vaste land hadden overgedragen ¹, van de vertegenwoordigers dier meer schijnbaar dan waarlijk liberale rigting ontmoet men geen enkele in ons vaderland. Wilfried van York, die in zekeren zin de grondlegger der missie in Nederland mag heeten, was haar openbare vijand, en Beda noemt hem daarom „den eersten bisschop van angelsaxische afkomst, die de katholieke wijs van leven aan de angelsaxische kerken leerde overleveren” ². Egbert, die Wigbert en Willebrord herwaarts zond, hoe begeerig ook om over de stamgenooten van zijn volk het licht van Christus te doen verrijzen, achtte ten slotte zijn leven beter besteed, zoo hij het aan de bekeering der vrome, maar onroomsche priesters van Iona wijdde, en liet het aan anderen over, den armen heidenen het woord des levens te prediken ³. Willebrord werd in den regtzinnigen kring van Wilfried en Egbert opgevoed, en naauwelijks had hij eenige schreden op onzen bodem gemaakt, of hij snelde naar Rome om des pausen toestemming (licentia) en zegen voor zijne onderneming te vragen ⁴; en hadden wij het geluk, van zijnen arbeid breeder bescheiden te bezitten, wij zouden onge-

deër, zoon van een culdeisch priester, kweekeling van een culdeisch klooster te Rippon, enz. Dit alles wordt door den schrijver verzekerd met een zelfvertrouwen, dat ook de minste poging om het willekeurige gestelde te bewijzen, versmaad heeft. Hij haalt Eddius Stephanus, Beda en andere bronnen aan, zoodat men gelooven moet, dat hij ze gelezen heeft; intusschen ignoreert hij Willebrords betrekking op Wilfried, alsof Eddius er met geen woord melding van maakte, en de geschiedenis van het klooster te Rippon, Wilfrieds stichting, als of deze door Eddius en Beda beiden niet omstandig berigt wierd. Ook Egbert van Rathmelsigi wordt tot een culdeër verheven in spijt van 's mans werkzaamheden op het eiland Iona, waarvan Ebrard uit zijn Breda niets schijnt vernomen te hebben! Sommige bladzijden van dit fantastiesch opstel dragen het karakter van een gemeen schotschrift tegen Bonifacius, van wien de auteur een afkeer koestert, die aan fanatisme grenst.

1) Zie Rettb., I, s. 314 ff., 317 ff., 324 ff.

2) „Primus inter episcopos, qui de Anglorum gente esset, catholicam vivendi morem ecclesiis Anglorum tradere didicit.” *H. E.* IV, c. 2, Giles, III, p. 13.

3) Boven, bl. 100.

4) Boven, bl. 103.

twijfeld ook meer bewijs van zijne afhankelijkheid van den apostolischen stoel kunnen bijbrengen. Ja, Willebrord is het geweest, die onze vaderen inderdaad onder Rome bragt, toen hij zich door den paus tot bisschop van Utrecht en aartsbisschop der Friesen liet ordenen. Met en na hem arbeidde Bonifacius in onze landen, en deze zette slechts voort wat anderen hadden aangevangen, den voormaals gelegden band bevestigende en leerende wat de gansche westersche christenheid al meer en meer in den geloove aannam: dat vereeniging met den opvolger van Petrus, en conformiteit met Rome in kerkelijke leer- en levensvormen, de groote voorwaarde was van het bestaan en den bloei der gemeente. En wie zal ontkennen, dat er in die tijden gronden waren voor dat geloof?

De opkomende gemeenten in Duitschland en Friesland, eene kerk van nog half heidensche geloovigen, behoefden een zichtbaren band met de gevestigde christenheid in het zuiden; eene geïsoleerde stelling had haar aan een haastig verval ten prooi gelaten. Hare voorstanders hadden een krachtigen steun noodig, waarop zij konden rusten bij hun gemeenschappelijken strijd tegen het nog geenszins vernietigde heidendom, een door allen vereerden scheidsregter, die bij voorkomende spanning tusschen hen zelve kon optreden en orde en vrede bewaren, een hooggevierden naam, die zelfs den frankischen vorsten ontzag inboezemde, wanneer dezer willekeur of politiek hen verdruchte of poogde te misbruiken tot staatkundige en heerschezuchtige bedoelingen. Maar daarenboven, uitwendige eenheid in de vormen des kerkelijken en godsdienstigen levens was eene dringende behoefte voor de nieuw bekeerden, voor wie de zaak der godsdienst in den aanvang inderdaad weinig meer dan eene zaak van vormen wezen kon. Hoe deszulk gewoonlijk ten aanzien van louter uiterlijke handelingen en gewoonten van eerdienst, tucht enz. gestemd waren, ziet men b. v. uit het gezegde van Oswy, den koning van Northumberland, in de synode van Streoneshalh, waar Wilfried met de voorstanders der iersche partij over den tijd van het paaschfeest streed: „die één God dienen, moeten één regel van leven houden en in de uit-

oefening der hemelsche sacramenten [d. i. in alle kerkelijke handelingen, ceremoniën enz.] geenszins van elkander verschillen" ¹. En waar kon men nu die eenheid vinden, tenzij men zich van alle zijden naar Rome wendde? Van dáár slechts kon door het gansche westen wet en regel uitgaan voor kerkbestuur, openbare eerdienst, tucht enz.; niet van York of Canterbury, waar nog vóór weinig tijds de afgoderij gezeteld was; niet van Keulen of Trier, nog nauwelijks bekomen van het godsdienstig en zedelijk verval, waaraan die gemeenten ter prooi geweest waren, maar van Rome, waar de stoel van Petrus stond en de apostolische traditiën, naar men meende, in reinheid bewaard werden.

Het was in den raad Gods besloten, dat ook onze vaders het christendom zouden ontvangen in de gestalte eener vernieuwde theocratie, eener zichtbare kerk met een zichtbaar hoofd, opdat zij onder hare voorgedijnschap uit den kinderstaat zouden opwassen tot de rijpheid des mondigen leeftijds. De wet van het middeneeuwsche joden-christendom moest ook den sturen Fries ten tuchtmeester zijn, om hem langzaam op te voeden tot zelfstandige en vrijwillige gehoorzaamheid aan het evangelie des geestes, die waarlijk vrijmaakt. Ook binnen de schaal der wettische inzettingen, die den paus het aanwezen gaven of van den paus uitgingen, bleef nog veel bewaard van de kern der hoogste waarheid. Straks zouden de tijden aanbreken, waarin die kern zich begon uit te zetten en haar kiem zich ontwikkelde, om de schaal te doen bersten en afvallen ². Neen, wij achten de apostelen van Nederland niet klein, omdat zij het christendom in de gestalte des pausdoms tot onze voorgelachten bragten. Zij hebben in den geloove gedaan wat zij konden, en daarom ook gedaan wat zij moesten!

1) Beda, *H. E.* III, c. 25, Giles, II, p. 364. Zie boven, bl. 84.

2) Vgl. Neander, *Gedenkswaard.* II, 172 v., 187.

§ 2.

Karakteristiek van den zedingsarbeid.

Van alle vragen, die zich bij de geschiedkundige behandeling der invoering van het christendom in ons vaderland voordoen, is wel geene meer gewigtig dan die naar den aard van het bekeeringswerk, hoe het door onze geloofspredikers werd aangevangen en volbragt, welke middelen zij toepasten om hun doel te bereiken, en hoe deze gewoonlijk op de heidenen werkten. Naar mate wij er meer van overtuigd zijn, dat de beantwoording dezer vraag een der belangrijkste deelen onzer taak is te achten, moeten wij het te meer beklagen, dat onze hoofdbronnen, de biografiën onzer apostelen, den onderzoeker ook hier maar kleine diensten doen. De hagiografen waren auteurs, die bij hunne mededeelingen, gelijk wij reeds meermalen opmerkten, hoofdzakelijk de godsdienstige stichting hunner lezers bedoelden, en dien ten gevolge uiterst eenzijdig en onvolledig waren in de schildering hunner hoofdpersonen, dier werken en toestanden. Zij melden, ja met grooten ophef, hoe een Wilfried, Willebrord of Bonifacius duizenden bekeerlingen maakten, maar blijven doorgaans bij die algemeene berigten staan; en als zij er bijzonderheden aan toevoegen, welke op dergelijke feiten eenig licht werpen, geschiedt zulks meestal toevalligerwijs en ter loops, zoodat zij den navorschenden blik niet zelden meer te leur stellen dan bevredigen. Intusschen, hoe weinig zij ons leveren, wij willen van dat weinige een dankbaar gebruik maken, en beproeven in hoe verre de zorgvuldige verzameling hunner meer of min gewigtige aanduidingen ons in staat stelt, eene duidelijke voorstelling te geven van de wijze, waarop de kerstening onzer vaderen verkregen werd. Onderzoeken wij dan in de eerste plaats, hoe onze geloofspredikers zich tot den arbeid der missie uitrustten.

Waar in onze dagen van des zendelings uitrusting tot

het bekeeringswerk in de landen der heidenen sprake is, denkt men het eerst aan zijne inwendige voorbereiding tot de zwaarwigtige taak, zijne verstandelijke en zedelijke opvoeding voor de missie, die hem gewoonlijk van de zijde der zendelinggenootschappen in daartoe gestichte scholen wordt geschonken. Vraagt men of diergelijke inrigtingen reeds in de zevende en achtste eeuw bestonden en tot vorming onzer apostelen kunnen gediend hebben, dan meenen wij ontkennend te moeten antwoorden. Wel waren er in Ierland en Engeland, en straks ook in ons vaderland en Duitschland, gelijk wij reeds gezien hebben en later bevestigen zullen, kloosters en kathedraalkerken, uit wier scholen vele missionaren en ook onze apostelen zijn voortgekomen, maar het blijkt niet dat het onderwijs, daar gegeven, eene specifieke opleiding voor de zending bedoelde. De leerlingen werden eenvoudig voor den monniken- of geestelijken stand gevormd, gelijk zij in de meeste gevallen in hunne jeugd ook geene andere bestemming hadden, dan om gewone monniken en geestelijken te wezen. Zij leerden wat daartoe behoorde en niets meer; aan eenig bijzonder onderrigt in taal- en volkenkunde, zooals in onse tijden te regt noodzakelijk wordt geacht, schijnt men in de verte niet gedacht te hebben. Het eenige middel, dat men tot aankweeking van missionaren aanwendde, was van geheel praktischen aard. Die in de landen der heidenen ter evangelizatie waren opgetreden, voerden de leerlingen hunner scholen op hunne missiereizen met zich, en de discipelen deelden in den arbeid hunner meesters, totdat zij later zelfstandig werkzaam werden. Zoo vinden wij Willebrord, Bonifacius, Willehad, Ludger en anderen op hunne togten gewoonlijk van jonge klerken omringd, en zien wij sommigen van die jongeren later het werk hunner onderwijzers voortzetten. Maar ook die praktische oefeningen hebben de meesten onzer geloofspredikers moeten missen. Willebrord, Bonifacius en al de overigen, met uitzondering van Gregorius en Ludger, vingen den arbeid aan zonder eenige andere voorbereiding, dan die het natuurlijk gevolg was van hunne eigenaardige zedelijke

ontwikkeling en beschaving, die zij aan de gewone monastieke en klerikale opvoeding te danken hadden.

Vraagt men naar de uitwendige uitrusting onzer apostelen voor den zedingsarbeid, wij hebben dienaangaande eenige bijzonderheden verzameld, die niet van alle gewigt ontbloomt zijn. Als wij de bezwaren gedenken, die aan de reis van een beschaafd man door een land van halve barbaarschheid of kleine ontwikkeling verbonden zijn, gevoelen wij het terstond, dat onze geloofspredikers, ook bij de hoogste eenvoudigheid van leven en de meeste gehardheid van lichaamsgestel, den togt ter missie niet veilig konden aanvaarden, tenzij zij zich van een en ander voorzagen, dat hun in streken, waar zij van de gastvrijheid en middelen der inboorlingen niet veel mochten verwachten, onontbeerlijk zou zijn. Armoede en gebrek gingen zij te gemoet, zoo zij niet met zich voerden, wat hen hiertegen eenigermate beveiligen kon. De priesters van Bonifacius, die op de grenzen der heiden- en christenwereld arbeidden, leden een armelijk leven (*vitam pauperculam*). „Brood om te eten konden zij zich verschaffen, maar kleederen niet verkrijgen, zoo zij van elders geen raad en hulp hadden, opdat zij in die oorden mochten volharden”¹. Als het zóó op de gronzen stond, in de nabijheid van frankiesch gebied en gevestigde christengemeenten, wat moest het dan niet in het midden der heidenen zijn! Amandus werd door zijne medgezellen verlaten, omdat zij honger leden; hij zelf moest met eigen hand voor zijne voeding zorgen². Livinus klaagde over de schrale keuken zijner gastvrouw en juichte in latijnsche verzen, als de ezeldrijver van St. Bavo hem eenigen voorraad van melk, boter, eijeren en kaas aanvoerde³. Wij

1) Bonif. *Epist.* 79, Giles, p. 190. Opmerkelijk is de aanvang van *Epist.* 67, Giles, p. 163: „Quare non transmisisti vestimenta, quæ debuisti mittere de Fresarum provincia? Nunc, per Deum omnipotentem, extemplo fac ut veniant.” Men ziet, dat de behoefte aan kleederen groot was, en dat friesch fabrikaat ook toen in aanmerking kwam. Vgl. Dirks, *Koophand. der Friesen*, bl. 35, 101, 133 vv.

2) Boven, bl. 74.

3) Bij Ghesq. III, p. 115.

moeten dus veronderstellen, dat onze zendingen doorgaans een en ander met zich bragten, waardoor zij zich des noods van teerkost konden voorzien, b. v. jagt- en vischtuig. Dat Bonifacius de waarde van goede valken en havikken kende en den weg om zich die nuttige dieren aan te schaffen, blijkt uit vele zijner brieven; wij kunnen er nauwelijks aan twifelen, of zijne dienaren bezigden ze ook ten voordeele der tafel van hun meester en zijne priesters. Maar spijs en kleederen waren niet hunne eenige behoeften. Vaak trokken zij door onherbergzame streken, waar zij geen onderkomen vonden. Geen wonder, dat in hunne biografien dikwerf van reistenten¹ wordt gesproken. Willebrord spande zijne tent te Heilo uit, toen hij aan onze kustbewoners het evangelie predikte, en binnen dat verblijf deed hij door een vermeend wonder de bekende bron ontspringen². Ludger en zijne vrienden plaatsten hunne tenten in een woud bij de Roer, toen zij een stuk gronds voor hun te bouwen klooster zochten³. Tenten behoefde men niet alleen tot woning, maar ook voor de misviering, die Bonifacius en anderen bijna dagelijks volbragten en in de open lucht niet volbrengen mogten⁴. Toen laatst-gemelde apostel kort vóór zijn dood met zijn gezelschap van priesters en dienaren, meer dan vijftig personen sterk, zich aan de Borne ophield, vormden zijne tenten en manschap zamen eene legerplaats (castra), die welligt zelfs van eenige aarden werken voorzien was. Onder zijne medgezellen, die geene geestelijken waren, had de grijsaard niet alleen zijn tafeldienaar of hofmeester (mensae magister)⁵, maar ook zijne met zwaarden voorziene knechten (pueri), zooals ook Gregorius met zich nam, toen hij van

1) Tentoria, tabernacula.

2) Alcuin. *Vita S. Willibr.* Mabill. *Saec.* III, 1, p. 568 s.

3) Anon. *Vita S. Lindg.* Mabill. *Saec.* IV, 1, p. 43.

4) In een capitulare generale, door Karel den gr. tusschen 769 en 771 uitgevaardigd, leest men: „nullus sacerdos nisi in locis Deo dicatis, vel in itinere positus in tabernaculis et mensis lapideis ab episcopo consecratis, missas celebrare praesumat. Quod si praesumerit, gradus sui periculo subiacebit.” Pertz, III, p. 34.

5) Boven, bl. 146.

het klooster zijner grootmoeder met Bonifacius de reis naar Thuringen aanvaardde¹. In de nabijheid der legerplaats lagen eenige schepen², waarin wijn, brood en andere voorraad gevonden werden, en op het omliggende veld graasden waarschijnlijk eenige paarden en trek-ossen. Paarden waren althans het gewone vervoermiddel der personen van Eligius, Willebrord, Gregorius en Ludger³.

Hedendaagsche zendelingen, die voor hun ambt wèl opgeleid werden, plagen eenige medische kennis en heilkundige vaardigheid te bezitten, en nemen gaarne eene medicijnkist met zich, daar de ondervinding geleerd heeft, dat heel- en geneeskundige diensten de harten der heidenen vaak openen en hun vertrouwen op den vreemdeling inboezemen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat onze geloofspredikers hetzelfde deden. Van Amandus weten wij, dat hij de kunst verstond om kneuzingen en zware verwondingen behoorlijk te verbinden en te heelen⁴, en van Livinus en Ludger wordt berigt, dat zij sommigen hunner bekeerlingen van blindheid of oogkrankten verlost⁵; wij moeten derhalve veronderstellen, dat zij eenige oefening in het vak bezaten, gelijk met middeneeuwsche monniken en geestelijken niet zelden het geval was, en dat zij ook van de noodige middelen voorzien waren. Doch zoo zij al geene medicijnen met zich voerden, zeker is het, dat zij steeds boeken en boekenkisten bij zich hadden⁶. Handschriften met tractaten der kerkvaders zullen op langdurige reizen wel niet vergeten zijn⁷; maar ook op de kleinste togten behoefden zij den miscanon, lectio-

1) Liudg. *Vita S. Greg.* Mabill. *Sec.* III, 2, p. 292.

2) Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 350.

3) Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 293; Alcuin. *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sec.* III, 1, p. 569; Liudg. l. l.; Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 412.

4) Audoen. l. l. p. 250.

5) Boven, bl. 77, 180.

6) „Thecæ librorum” en „thecæ, in quibus multa inerant librorum volumina,” worden in de biografiën van Bonifacius vermeld. Willib. *Vita S. Bonif.* l. l.; Othlon. *Vita S. Bonif.* Mabill. *Sec.* III, 2, p. 77.

7) In een der te Fulda bewaarde HSS., die Bonifacius in Friesland bij zich gehad zal hebben, vindt men stukken van Leo den gr., Ambrosius, enz. Zie Sharon Turner, *The hist. of the Anglo-Sax.* III, p. 247.

nariën en dergelijke liturgische boeken, die bij de misviering en andere kerkdiensten onontbeerlijk waren. Dat somtijds handschriften opzettelijk ten dienste der missie vervaardigd werden, blijkt uit een brief van Bonifacius aan zijne meervermelde vriendin Eadburga, waarin hij de abdis bidt hem een afschrift te maken van „de brieven zijns heeren St. Pieter, den apostel”; het moest met goud versierd zijn — men denke aan gouden titels en initialen — opdat hij het bij zijne prediking den zinnelijken heidenen en half bekeerden voor kon houden, tot verwekking van „eerbied voor de heilige schriften”¹. Behalve boeken hadden onze apostelen hunne kruisen van edel metaal of andere stoffen, die waarschijnlijk vrij groot waren, daar zij bij gelegenheden, waaraan men een indrukmakend karakter wenschte te geven, gelijk wij straks zien zullen, plegtstatig in de hand werden gedragen. Gouden kruisen waren in bezit van Willebrord en Adelbert en zijn misschien niet zeldzaam geweest². Vermoedelijk waren zij, naar de gewoonte van die en later tijden, van eene welgeslotene holte voorzien, waarin eenig reliek werd bewaard³. Doch zoo de kruisen ook geene relieken in zich droegen, in geen geval ontbraken die voorwerpen der vereering onzen geloofspreikers, gelijk hunne biografiën ons reeds geleerd hebben. Amandus vroeg en verkreeg ze van paus Martinus I⁴. Eligius, die ze gaarne in zijn woonvertrek had⁵, zal ze op zijne reizen niet achtergelaten hebben. Eene der oorzaken, waarom Willebrord zijnen eersten togt naar Rome maakte, was het verzoek

1) „Ut mihi cum auro conscribas epistolas domini mei S. Petri apostoli, ad honorem sanctarum scripturarum ante oculos carnalium in prædicando.” *Epist.* 19, Giles, p. 53.

2) Alcuin. l. I. p. 572. Adelberts gouden kruis werd na zijn dood op zijne borst gelegd en met hem begraven. Zie Matthæus ad Anonym. *De rebus Ultraieci.* p. 169. Dat van Willebrord, „quam vir sanctus secum in itinere portare solebat,” werd of te Utrecht of te Epternach in 's heiligen kerk bewaard.

3) Kruisen met relieken werden uit Rome naar Engeland overgebracht. Zie Beda, *H. E.* III, c. 29, Giles, II, p. 392.

4) Zie den brief van gen. paus bij Ghesq. IV, p. 189.

5) Boven, bl. 205.

om relieken van paus Sergius¹. Bonifacius, die „een rijken reliekenschat” van Rome bragt, „droeg ze altijd met zich”². Zij werden, even als die van Willebrord, Willehad, Ludger en anderen, door hem in eene meer of min kostbare kas of capsel bewaard, die hij aan een riem van den schouder had hangen³. Naar de reden, waarom men de overblijfselen der heiligen aldus steeds met zich droeg, behoeft men niet ver te zoeken: onze geloofspredikers vereerden ze, gelijk al hunne vrome tijdgenooten, en verwachtten er inwendige stichting en uitwendige bescherming van; ook kon het vertoon dier geheimzinnige voorwerpen nuttige indrukken maken op het gemoed der heidenen. Nevens de relieken in de kruisen en capsels hadden zij nog andere in de draagbare altaren, die den reizenden missionaren volstrekt noodig waren, wanneer zij voor zich of hunne bekeerlingen de mis zouden lezen. Zulke altaren bestonden uit kleine, meestal vierkante steenplaten, in houten lijsten gevat en behoorlijk gewijd⁴. Dat van Willebrord meent men nog heden te Trier te bezitten⁵. Dat van Wulfran werd oudtijds te Fontanelle bewaard, en had vijf holten voor de relieken, ééne in het midden en vier aan de hoeken⁶. Bij de altaren behoorden natuurlijk bekers, schotels en andere vaten en gereedschappen, die men voor de mis behoefde. Doch genoeg over de

1) Boven, bl. 104.

2) Willib. l. l. Pertz, II, p. 340.

3) Zie Anskar. *Vita S. Willeh.* Pertz, II, p. 381, en den schenkingsbrief van 18 Januar. 799 ten behoeve van Ludger, en diergel., bij Lacomblet, I, s. 7, alib. De reliekenkas van Willebrord, die men te Emmerik meent te bezitten en wier echtheid zeer mogelijk is, werd later als monstrans gebruikt. Zij bestaat uit eikenhout, dat aan de voorzijde met eene dunne goudlaag, edelgesteente, antieke gemmen enz. versierd is. Zie beschrijving van het hoogstmerkwaardige stuk en eene daarbij behoorende afbeelding bij Kinkel, *Gesch. der bildenden künste*, Bonn, 1845, s. 233, en vooral bij E. Aus'm Weerth, *Kunstdenkmäl. d. christl. mittelalt.*, Leipz. 1857, I; vgl. v. Quast en Otte, *Zeitschr. für chr. archaeol. und kunst*, II, s. 188.

4) Zie Acquoy, *Gerardi Magni Epist.*, Amst. 1857, p. 64.

5) Boven, bl. 118.

6) *Vita ampl. S. Vulfran.* Ghesq. VI, p. 531 s. Beda, *H. E. V.*, c. 10, Giles, III, p. 194, spreekt van de „tabula altaris vice dedicata” der beide Ewalden.

uitrusting onzer apostelen tot het missiewerk; onderzoeken wij thans, hoe zij het aanvingen en volbragten.

Dat verstandige zendelingen, wanneer zij het terrein, waarop zij wenschten te arbeiden, vooruit eenigermate bepaald hadden, niet terstond in het hart van het land der heidenen poogden door te dringen, maar zich aanvankelijk op de grenzen ophiielden, is natuurlijk. Die zich, zonder voorbereidende maatregelen genomen te hebben, te ver buiten het frankische gebied waagden, zooals de beide Ewalden bij de Saxen deden, vielen te ligt reeds aan het begin van hun apostolaat als slagtoffers van hun heldenmoed. Amandus en Livinus ondernamen hunne taak te Gent en in de omstreken, waar de Franken, die te Gent een kasteel hadden ¹, wel geene alles overwegende magt bezaten, maar toch eenigen invloed, die den missionaren meer of min ten bate kwam. Willebrord rigtte zich het eerst naar Utrecht ², dat toen òf in frankische handen was, òf in allen gevalle nabij de frankische grenzen lag. Ook Bonifacius volgde dit beginsel; hij liet zich niet terstond naar onze noordelijke streken voeren, maar landde te Wijk bij Duurstede, en maakte voorshands om Utrecht eenige verkenningstogten ³. Toen Lebuïnus zich later voor de bekeering der Saxen aan gindsche zijde van den IJssel aangordde, koos hij Wilp, aan deze zijde der rivier, waar reeds geloovigen gevonden werden, tot zijne voorloopige standplaats ⁴.

1) Zie Valesius, *Notitia Galliar.* Par. 1675, p. 220.

2) Melis Stoke, I, 108 vv. schijnt aan te duiden (op welke gronden is onbekend; Alcuinus leert anders), dat Willebrord op Walcheren landde, en al predikende oostwaarts opreisde, totdat hij te Utrecht kwam. Als hij het breken van het afgodsbeeld door den apostel vermeld heeft, zegt hij:

Nochtan predicte hi metter spoet
Twoert ons Heren, als Gods seriant,
Van den westende van Vrieslant
Oestwaert deur de lande recht,
Onthier ende hi quam Tutrecht.

Maar zie de aantek. van Huydecoper ald.

3) Boven, bl. 137.

4) „In confinio Francorum et Saxonum.” Altfr. *Vita S. Lindg.* Pertz, II, p. 408.

Wanneer onze apostelen het eerst onder het oog der heidensche inboorlingen optraden, poogden zij aan hunne verschijning een indrukmakend voorkomen te geven, en de middelen daartoe ontbraken niet. Augustinus, de zending van Gregorius den groote, had in Engeland het voorbeeld gegeven. Toen hij op het eiland Thanet, oostelijk van Kent, tot het eerste mondgesprek met koning Ethelbert werd toegelaten, schaarde hij zijne veertig medgezellen in eene statelijke rij. Een zilveren kruis werd „als banier” vooruit gedragen, en een geschilderd beeld des Heilands. Terwijl de monniken naderden, zongen zij litanien „voor het eeuwige behoud van hen zelve en van degenen, om wier wil zij gekomen waren”¹. Of Willebrord, toen hij met zijne elf broeders het eerst te Utrecht kwam, of bij andere gelegenheden, iets dergelijks deed, is ons onbekend, maar wij achten het waarschijnlijk. Het werk van Augustinus bleef bij de Angelsaxen van de roomsche partij in eervol aandenken, en zijn voorbeeld had voor velen een normatief gezag; en wat ook der roomsche geestelijkheid van alle eeuwen ten laste gelegd moge worden, zeker niet gebrek aan takt om op de zinnen te werken. Daar wij weten, dat Willebrord zijn gouden kruis op reis steeds met zich voerde², veronderstellen wij, dat hij het bij zijne eerste intrede in een dorp of gehucht in de hand droeg. Zoo deed Ludger althans, toen hij met zijn schip het strand van Helgoland naderde. Hij beurde zijn kruis op en hief den 67ⁿ psalm aan: „de Heer sta op; zijne vijanden mogen verstrooid worden,” waarbij de stammen zijner leerlingen wel niet gezwegen zullen hebben³. Lebuïnus verscheen in de volksvergadering der Saxen te Marklo in vol priester-ornaat, het kruis in de hand, het evangelie-boek onder den arm⁴.

Wanneer onze apostelen zich voor korter of langer tijd

1) Beda, *H. E.* I, c. 25, Giles, II, p. 102.

2) Boven, bl. 219.

3) Altfrid. bij Pertz, II, p. 410; Anon. *Vita S. Lindy.* bij Mabill. *Sec.* IV, 1, p. 39.

4) Zie Huchald bij Pertz, II, p. 362.

op eenige plaats wenschten te vestigen, drong hen de noodzakelijkheid terstond naar vriendschappelijke betrekkingen met de aanzienlijken en magthebbenden onder de inwoners te staan. Adellijke grondbezitters, plaatselijke overheden en vorsten hadden den uitslag van der vreemdelingen onderneming, ja hun leven in de hand; zoolang men zich van hunne belangstelling of verdraagzaamheid niet eenigermate verzekerd had, kon men van de prediking geen vrucht verwachten. De zendelingen van Rome en Ierland, die de angelsaxische kerk stichtten, onderhandelden gewoonlijk eerst met de koningen; van de vorsten wendden zij zich tot den adel¹. Dezelfde methode zien wij ook op het vaste land volgen. Wilfried van York begaf zich naar het hof van koning Adgil, en toen deze zijne prediking gedoogde, waren straks vele friesche grooten zijne eerste bekeerlingen². Willebrord kwam te Utrecht en had naauwelijks den staat des lands leeren kennen, of hij spoedde zich naar Pepijn. Als hij daarna bij de Friesen den arbeid zou beginnen, verscheen hij, „geholpen door des vorsten rijksgezag,” en als hij in Pepijns naam „vele weldaden” mogt toezeggen aan die zich lieten kerstenen³, spreekt het van zelf, dat hij die beloften niet tot slaven of geringe lieden bragt, op wier lot de hofmeijer naauwelijks invloed kon oefenen, maar tot de aanzienlijken, die grondbezit, ambten enz. begeerden. In de leden der hooggeplaatste familie van Ludger, van vaders- en moederszijde, vond hij dan ook weldra steun en vrienden⁴. Eerst dan, als de missie in gang was, konden onze zendelingen hunne prediking tot de lagere klasse rigten, slaven aankopen, die onderwijzen en later als vrijgelatenen en christenen tot medearbeiders gebruiken.

Een der grootste bezwaren, die den missionaar van onzen tijd bij den aanvang zijner werkzaamheden drukken, ontstaat gewoonlijk uit zijne onkunde of ongeoeffendheid

1) Vgl. Retth. II, s. 578.

2) Boven, bl. 86.

3) Boven, bl. 103.

4) Boven, bl. vv. 174.

in de taal dergenen, die hij wenscht te bekeeren. Met het oog op de aloude stamverwantschap der Angelsaxen en Franken met onze friesche voorvaderen plagt men aan te nemen, dat dit bezwaar voor onze apostelen niet bestaan heeft. Melis Stoke¹ heeft dat gevoelen reeds voorgedragen ten aanzien van Willebrord. Hij zegt:

Inghels was Willibroert becant,
Gheboren van Noorthumbertlant.
Ende want de Inghels sijn gewassen,
Als men leest, van Nederzassen,
Conste hi te het de vriessche tale:
Dat mach elc man proeven wale.

In onze dagen leerde men de zaak anders inzien. Sedert de vestiging der Angelsaxen in Engeland en der Franken in Gallië tot op den tijd van Willebrord en Bonifacius, verliep ongeveer derdehalve eeuw, waarin beide volken zich eene hoogere cultuur verwierven, zoodat hunne talen niet weinig ontwikkeld moesten worden, en van elkander en ook van die der Friesen meer en meer onderscheiden. Dat dit werkelijk het geval is geweest, wordt door een bericht der oudheid bevestigd. Toen Karel de groote het noorden van ons vaderland aan zijn rijk hechtte, lang nadat Bonifacius en andere zendelingen daar reeds gepredikt hadden, verklaarden de nog heidensche bewoners der vijf friesche gouwen, dat zij het christelijk geloof zouden aannemen, zoo de keizer hun een leeraar zond, „wiens spraak zij konden verstaan”². Karel schonk hun, gelijk wij gezien hebben, een frieschen prediker, onzen Ludger. In het verhaal van Bonifacius' marteldood bij Willibald en Othlonus komt eene uitdrukking voor, waaruit men met Mone zou kunnen opmaken, dat de heilige, na zijnen gewapenden knechten in het friesch den strijd verboden te hebben, zich tot zijne geestelijken wendde en

1) B. I, 127 vv.

2) „Cuius loquelam intelligere possent.” Anon. *Vita S. Liudg.* Mabill. *Sec. IV*, 1, p. 38.

hen in het angelsaxiesch toesprak¹; doch de daar gebezigde woorden schijnen ook eene andere opvatting toe te laten, waarom wij ze voorzigtigheidshalve hier niet in rekening brengen. Dat Bonifacius het friesch maar ten halve magtig zal geweest zijn, gelijk beweerd is², achten wij eene onbewezene stelling en hoogst onwaarschijnlijk, als wij bedenken, dat hij reeds vroeger drie jaren aaneen in onze streken het evangelie had gepredikt. Intusschen schijnt het zeker, dat de angelsaxische en friesche talen onderling verschilden, en wel zoozeer dat dit verschil, al was het welligt hoofdzakelijk in de uitspraak gelegen, onzen apostelen bij den aanvang hunner prediking tot eenig bezwaar moet geweest zijn. Hoe zij dit bezwaar overwonnen, kunnen wij slechts gissen, daar geene hunner biografiën hier eenig licht geeft. Welligt gebruikten zij in den beginne tolken. Zóó deden ook de geloofspredikers, die de angelsaxische kerk stichtten. Augustinus bragt uit het land der Franken tolken naar Engeland mede, die zijn woord aan koning Ethelbert in de landtaal overzetten, en van koning Oswald van Northumberland berigt Beda, dat hij den ierschen bisschop Aidan soms als tolk ter zijde stond, als deze aan de hovelingen en grooten des lands het evangelie verkondigde³. In allen gevalle echter mogen wij aannemen, dat het beschaafden mannen, als Willebrord, Bonifacius en dergelijken, al spoedig gelukken moest met zeker gemak eene taal te gebruiken, die, niettegenstaande haar verschil met

1) »Sed et adstantes tam presbiteros quam etiam diacones — patria admonens voce, ait," cæt. Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 350. Een paar codices hebben de varianten *patria* en *patri*, maar de aangemene lezing wordt bevestigd door Othlon. *Vita S. Bonif.* Mabill. *Sac.* III, 2, p. 78: »deinde etiam clericos cuiusque ordinis patria liberaque voce admonens, ait." De woorden »patria voce" kunnen beteekenen, dat Bonifacius zijne priesters op vaderlijke wijze, teederlijk, liefderijk, toesprak.

2) Mone, *Ueberzicht der niederi. volksliter.* Tübing. 1838, s. 372. Hij meent daaruit de antipathie der Friesen tegen Bonifacius te moeten verklaren, en vergeet dat de apostel, ook op zijne laatste reis, nog zeer vruchtbaar gewerkt heeft.

3) Beda, *H. E.* I, c. 25, III, c. 3, Giles, II, p. 100, 268.

de angelsaxische, toch dochter van dezelfde moeder was.

Van de methode van onderwijs, door onze apostelen gevolgd, wanneer zij aanvingen met onze heidensche vadersen over de godsdienst te handelen, is weinig bekend. Hoe Eligius en Bonifacius predikten, als zij optraden voor eene schaar van pas bekeerden, die, na den doop reeds ondergaan te hebben, op zon- en feestdagen zich in hunne kerken verzamelden, weten wij uit hunne bewaarde homiliën, die wij later zullen leeren kennen. Maar het spreekt wel van zelf, dat de leeringen, in zulke homiliën vervat, iets anders waren dan het onderrigt, dat reeds vroeger aan de neophyten gegeven was. Waar de bekeering niet een geheel uitwendig werk was, maar gevolg van meer of min veranderde inzichten en stemming omtrent goddelijke en menschelijke zaken, moest zij noodwendig voorbereid zijn door zamensprekingen, waarin de christen zijne overtuigingen tegenover die des heidens plaatste, en wel zóó, dat òf de dwalingen van het polytheïsme restreeks aangevallen werden, òf de waarheden des evangelies zóó klaar en krachtig voorgedragen, dat de dwalingen er van zelf voor wijken moesten. Aan eenige theorie, waarnaar zulke gedachtenwisselingen, zooveel de omstandigheden het gedoogden, van de zijde der geloofs-predikers ingerigt werden, ontbrak het wel niet geheel.

Onder de brieven van Bonifacius ontmoet men een schrijven van den reeds meer vermelden Daniël van Winchester, dat omstreeks het jaar 724 gesteld werd, toen de apostel eerst onlangs tot bisschop was geordend en zijn arbeid in Duitschland had aanvaard ¹. In dien brief stelt Daniël zijnen vriend de volgende regelen voor. De zendeling moest zich niet begeven tot een opzettelijk be-toog van de onbestaanbaarheid der theogoniën, waarmede de heidenen zooveel ophadden. Hij zou zich vergenoegen hen tot de erkentenis te brengen, dat goden, die uit andere goden voortgekomen waren, reeds daarom geene

1) *Epist.* 11, Giles, p. 46 ss. In het opschrift heet Bonifacius reeds «autistes».

goden konden wezen, naardien zij het attribuut der eeuwigheid misten. Als zij dit toestemden, zou hij hen vragen, of zij van oordeel waren, dat de wereld altijd bestaan had, dan of zij een begin had gehad; zoo zij van eeuwigheid was, wie haar dan vóór de generatie der goden bestuurd had; zoo zij een begin had genomen, wie haar dan geschapen had? Zoo kon hij opklimmen tot de vraag, vanwaar de eerste god was of de eerste godin, en of er nog goden gegenereerd werden, dan of de generatie was voleindigd, en waarom zij niet voortduurde? Dan zou hij hen doen opmerken, dat het zeer moeilijk was te weten, wie onder zoo vele goden de magtigste was, en dat het intusschen gevaarlijk moest zijn, dien magtigsten de hem verschuldigde eere te onthouden. Deze en diergelijke zaken zou hij hun voorstellen, niet op spottenden of hoogen toon, maar met vriendelijkheid en gematigdheid. Vervolgens zou hij der heidenen bijgeloovigheden somtijds naast de christelijke waarheden plaatsen, maar zóó dat eerstgemelde slechts van ter zijde werden aangevoerd, niet regtstreeks aangevallen. Daardoor zouden zij meer overtuigd en over hunne dolingen beschaamd, dan tot toorn uitgelokt worden, en te gelijk zien, dat de christenen met de eigenaardigheden van het heidendom niet onbekend waren. Eindelijk zou hij hun onder het oog brengen, dat de goden, zoo zij inderdaad magtig waren, hunne verachters zeker zouden straffen, maar dat niets van dien aard plaats had; want de christenen groeiden dagelijks aan in getale, terwijl de heidenen steeds minder werden, en als de laatsten koude en onvruchtbare landen bewoonden, hadden de eersten, die overal de afgodsbeelden omwierpen, schoone akkers, wijn- en olijvengarden in overvloed.

Dat de raadgevingen van Daniël, wegens den milden geest, dien zij ademen, en in andere opzigten, voor Bonifacius eenig nut kunnen gehad hebben, schijnt niet te betwijfelen. Toch heeft men te regt opgemerkt¹⁾, dat de

1) Zie Rettberg, I, s. 407.

methode van den bisschop, die ver van de germaansche missie leefde, voor den in de praktijk zich ontwikkelenden zendeling waarschijnlijk minder waarde gehad heeft, dan men zou kunnen meenen. Toen Daniël zijn brief schreef, stond hem welligt eene of andere apologie uit de oude romeinsch-christelijke wereld voor den geest, mischien de „Octavius” van Minucius-Felix of dergelijke. In zijn studeervertrek te Winchester wist zich de prelaat beter aan de oevers van den Tiber onder beschaafde heidenen, dan in de donkere wouden der Thuringers of onder de half barbaarsche Friesen in hunne moerassen te verplaatsen. Vandaar dat hij er toe komen kon den zendeling metafysische vragen en redeneringen over de genealogie der goden, den oorsprong aller dingen enz. in den mond te leggen, die zeker meer gepast waren voor den in een filosofen-mantel gehulden apologet der derde eeuw, die aan het zeestrand te Ostia een ledigloopenden Romein poogde te bekeeren, dan voor een zendeling onder het germaansche heidendom.

Wij stellen ons voor, dat Bonifacius en zijne medeapostelen, als zij den frieschen huisman en zijn gesin eenig denkbeeld van Gods eenheid, de schepping der wereld, de voornienigheid of de straffende en beloonende gerechtigheid enz. wilden geven, maar zelden algemeene begrippen of stellingen ter baan bragten, maar des te meer gebruik maakten van de anthropopathische en anthropomorfische uitspraken en vooral van de geschiedenissen van Oud en Nieuw Testament, waaraan zich zoo ligt zedelijke vermaningen lieten verbinden, die weërklank vonden in het gemoed der eenvoudigen. Zóó deed lang vóór hen Gallus bij zijn missiewerk in Duitschland en Zwitserland¹, en zóó doen ook onze missionaren nog heden; en wat van de hoorders van Gallus vermeld wordt, dat zij soms tot tranen bewogen werden, als zij den heilige op roerende wijs hoorden verhalen van Adams val en Noachs redding, en vooral van Jezus' lijden, zijn dood en opstanding, dat

1) Zie *Vita S. Galli*, Pertz, II, p. 14; vgl. Retberg, II, s. 774 l.

mag nu en dan ook bij onze vaders, hunne vrouwen en dochters geschied zijn, wanneer een Willebrord of Bonifacius den halven natuurkinderen zijn eerste onderrigt gaf. Dat laatstgemelde meester was in de kunst van het sluimerend zedelijk gevoel te wekken, leert de bundel zijner sermoenen. Van Willebrords prediking echter weten wij niets, tenzij men de harde strafrede aan Radboud, die Alcuinus¹ den apostel op Helgoland voor den koning laat houden, als een werkelijk gesproken woord wil aanmerken. Doch ware die prediking inderdaad uit den mond van Willebrord vernomen, dan zoude zij ons evenmin bewijzen, dat hij „den vollen omvang van het evangelie, zoo ver de tijden dit toelieten, wist te verkondigen”², als dat hij in zijn onderwijs steeds een trotschen en bitteren toon aansloeg. Het éénige wat wij er uit zouden kunnen leeren, ware wel dit, dat de apostel, tegenover een onbekeerlijken vorst staande, weinig bestuur over zijne tong bezat en meer talent, om het gesloten gemoed van den Fries te verharderen, dan voor het evangelie te openen. Maar de gansche strafrede is wel niet meer dan een voortbrengsel van Alcuinus, die, even als alle hagiografen en de latere humanisten, zijn held liet spreken, wat hij zelf meende, dat in de gegevene omstandigheden door hem kon of moest gesproken zijn.

Ofschoon het woord der onderwijzing wel een der edelste

---

1) Willebrord had op Helgoland de heiligdommen der Friesen geschonden. Radboud, zegt Alcuinus (*Vita S. Willibr.* Mabill. *Sec.* III, 1, p. 567) liet den heilige voor zich komen en sprak hem scherpe woorden toe, waarop deze antwoordde: „non est Deus, quem colis, sed diabolus, qui te pessimo errore seduxit, o rex! Non enim est Deus nisi unus, qui creavit coelum et terram, mare et omnia quæ in eis sunt; quem qui vera fide colit, vitam habebit sempiternam. Cuius ego servus hodie tibi testificor, ut ab antiqui erroris vanitate, quem coluerunt patres tui, tandem aliquando respicias, et credens in unum Deum omnipotentem et vitæ fonte baptizatus, abluas omnia peccata tua et, proiecta omni iniquitate et iniustitia, deinceps novus homo vivas in omni sobrietate et iusticia et sanctitate. Hoc faciens cum Deo et sanctis eius vitam possidebis sempiternam. Si vero me contemnis, viam salutis tibi ostendentem, scito certissime quod æterna supplicia et infernales flammæ tu cum diabolo, cui obtemperas, sustinebis.”

2) Aldus Royaards, *Invoer.* bl. 336.

magten was, waardoor onze apostelen zich bekeerlingen wonden, was het toch zeker niet de eenige en misschien zelfs niet de meest gewone, waardoor dit geschiedde. Waar zij voor een tijd gevestigd waren en dagelijksch verkeer met de heidenen hielden, moest de invloed, dien zij zich door hunne persoonlijkheid en leven verwierven, weldra een zeer veelzijdige worden. De indruk, dien zij in den aanvang maakten, kon wel niet anders dan eene zeldzame zijn. De Friesen zagen in deze mannen menschen, zooals zij nooit aanschouwd hadden, en die inderdaad met hen zelve in de meeste opzichten niets gemeens hadden. Zwaard en speer droegen zij niet, maar een kruis, een boek en eene geheimzinnige reliekenkas. Niemand hunner zocht de aardse genietingen, die den overigen sterfelingen de prikkel des levens waren: voor de schuimende mede kozen zij een teug waters, voor den overvloedigen disch gedurige vasten, voor den dobbelsteen het gebedenboek. Ruwe naturen konden voor die wonderbare monniken kwalijk sympathie hebben, maar van de andere zijde ook niet onverschillig voor hen blijven. Zij moesten het onwillekeurig gevoelen, dat mannen, die zonder wapenen zich in het midden van vreemde, vaak onvriendelijke stammen waagden, geene lafhartigen waren, maar helden van eigenaardige soort, en dat zij, die om den wille hunner godsdienst alles versmaadden wat anderen lief was, door een hooger geest waren bezielde, waarvoor zij ondanks zich zelve ontzag moesten koesteren. Wanneer nu die zelfde monniken beoefenaars van weldadigheid en menschenmin bleken te zijn en hoogst nuttige leden der zamenleving, die door de beschaving, welke zij uit hun vaderland medegebragt hadden, in staat gesteld waren huisgenooten en omwonenden in het dagelijksch leven vele groote en kleine diensten te doen, dan kon het niet anders of het getal dergenen, die belangstelling voor hen koesterden, moest toenemen. Die belangstelling was wellicht voor een groot deel vrees, maar dikwerf werd zij ten gevolge van genoten weldaden dankbaarheid, en zoodra deze de harten verwarnde, begonnen zij zich voor den ge-

loofsprediker en zijn woord te openen. Als men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat onze apostelen gesteund werden door de frankische vorsten, dat een Willebrord, gelijk vroeger Amandus, in naam van die vorsten groote gunsten mogt beloven aan die zich voor de nieuwe godsdienst verklaarden, dan kan men het zich voorstellen, dat vele individuen reeds tot afval van hunne voorvaderlijke afgoderij waren gekomen, voordat in hunne godsdienstige overtuigingen, ten gevolge der prediking van het evangelie, nog aanmerkelijke omkeeringen hadden plaats gehad. Maar niet alleen op individuen hadden onze apostelen invloed. Zij verstonden ook de kunst om op de massa te werken, niet slechts door indrukken te maken op de zinnen dergenen, die getuigen waren van hunne statelijke intogten, of die hunne kruisen, hun priester-ornaat, hunne boeken met gouden letters enz. aanschouwden; neen, ook door enkele koene daden, te gelegener ure ondernomen, wisten zij somtijds bij gansche gemeenten en volksstammen plotseling de gsmoederen zoozeer aan te grijpen, dat velen te gelijk bewogen werden het heidendom te verlaten en het christendom, al was het dan ook op zeer oppervlakkige wijs, aan te nemen.

Men kent de geschiedenis van den reeds meermalen vermelden eik van Geismar bij Fritzlar en Buraburg. Die eik was den heidenschen Hessen heilig, welligt sedert eeuwen. Toen Bonifacius in hun midden reeds vele bekeerlingen gemaakt had, begreep hij, dat de tijd gekomen was om dien boom te doen vallen. Op zekeren dag, als de heidenen in zijne schaduw waarschijnlijk eene volksvergadering hielden, begaf zich de apostel met zijne geestelijken en bekeerlingen derwaarts. Onverwachts drongen zij door de menigte, en weldra dreunden hunne houweelslagen op den ouden stam. De heidenen zagen vol ontzetting toe, en wachtten de wraak des hemels over de heiligschenners; maar de houweelslagen dreunden voort, en naauwelijks was de boom ten halve doorgeslagen, of de wind verhief zich, de takken kraakten, en de eik van Donar stortte neder voor de voeten der chris-

tenen. Sedert dien tijd was de eerbied voor den dondergod bij het volk vergaan, en het getal der geloovigen aan Bonifacius' prediking vermenigvuldigde zich ¹.

Iets dergelijks deed Willebrord een en andermaal onder de Friesen. Toen hij op Walcheren het evangelie verkondigde en waarschijnlijk reeds velen bekeerd had, besloot hij het beeld van Wodan te breken, waaraan het volk op gezette tijden vereering bewees. Van zijne geestelijken en overige medgezellen omstuwd, trad de apostel moedig den tempel binnen, en hij greep den afgod aan. De tempelwachter zag het en wilde Wodan wreken: hij sloeg naar Willebrord met zijn zwaard, maar de slag gleed af, en de apostel stond ongedeerd in het midden der schare. Zijne vrienden zagen in die redding een wonder van den levenden God ²; en de heidenen?.. Alcuinus verhaalt niet van den indruk, dien het neêrgevoipen beeld en het behoud van Willebrord op hen maakte, maar wij kunnen dien gissen: Wodans onmagt werd hun openbaar, en de God der christenen bleek hun een beschermer der zijnen te wezen! Dezelfde uitwerking had des predikers kloek bestaan op Helgoland. Op zijne terugreis uit het land der Deenen door stormwind naar dit eiland gedreven, vond hij daar de reeds vroeger ³ besproken tempels van Fosite, de aan den god geheiligde runderen, die niemand mogt aanroeren, en de bron, waaruit men alleen onder diep stilzwijgen mogt putten. Toen de apostel er eenige dagen vertoefd en niet te vergeefs gepredikt had, doopte hij onder luide „aanroeping der heilige drievuldigheid" drie bekeerlingen in die bron, waarna hij door zijne medgezellen eenige van de gewijde runderen tot gemeenschappelijke voeding liet slagten. De heidenen, die getuigen waren van de stoute daad, meenden dat de heiligschenners met krankzinnigheid zouden geslagen worden, of een haastigen dood sterven. Als zij niets

1) Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 344; vgl. Seiters, *Bonifacius*, s. 154 ff.

2) Alcuin. *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sec.* III, 1, p. 568.

3) *Bevan*, bl. 33.

van dat alles zagen geschieden, snelden zij vol ontroering naar Radboud, die zich op Helgoland bevond. De koning schijnt den indruk van het feit op de eilanders begrepen te hebben. „Hij wilde de belediging, zijnen goden aangedaan, wreken,” maar bestond het niet, regtstreeks op zijn doel los te gaan. Hij besloot naar vaderen wijs een plegtig beroep op den wil van Fosite, den beslechter der rechtszaken, te doen. Drie dagen aaneen werd het lot getrokken over leven en dood van Willebrord en zijne christenen, en het was den geloofsprediker en al den zijnen, met uitzondering van een enkele, die sterven moest, gunstig. Willebrord met zijn gezelschap kon onverlet heengaan ¹. Kunnen wij er ons over verwonderen, dat ook Fosites eere op Helgoland sedert taande, en dat onze Ludger er eens halve eeuw later ongehinderd de tempels kon neêrwerpen, om er christenkerken voor in de plaats te stellen ²?

HOOFDSTUK VI.

De nederlandsche kerk en de bisschoppen van Utrecht tijdens de invallen der Noormannen.

§ 1.

Staatkundige toestand van Nederland in de negende en tiende eeuw.

Karel de groote stierf te Aken op den 28^a Januarij 814, nadat de Noormannen hem reeds bezorgdheid hadden ingeboezemd en zijn scherpe blik nog andere gevaren had voorzien, die straks het gebied, door zijn heldenmoed en wijsheid met zooveel zorg opgebouwd, met den ondergang

1) Alcuin. l. l. p. 566 s.

2) Zie boven, bl. 182.

bedreigden. Reeds eenige jaren vóór zijn dood had hij, met het oog op de oud-frankische wetten der erfopvolging en op zijne drie zonen, eene rijksverdeeling gemaakt; maar de twee jongeren gingen den vader vóór naar het graf, en zoo kwam het gansche rijk aan den oudste. Lodewijk, dien men den vrome noemt, maar wien partijschap bij zijn leven óók andere namen bijlegde, was meer een man van gebed en kerkgang dan van zwaard en krijgstogt, en de zwakheid en traagheid des geestes, die in hem woonden, maakten hem kwalijk geschikt om den last te torschen, dien zijns vaders uitgang op hem had geladen. Hij aanvaardde de teugels des gebieds met eene slappe hand, verwaarloosde de regten der kroon door kwistige uitgifte harer goederen aan heerschzuchtige vasallen, en loste de eenheid des rijks en de eendragt der natiën op, door miskenning van beider belangen. Toch, zegt men, was hij onzen voorvaderen gunstig, die hem even als de Saxen getrouw bleven, toen allen afvielen, hem schatting betaalden en in den oorlog dienden¹.

Naauwelijks had Lodewijk drie jaren geregeerd, of hij ontdeed zich van een deel der staatszorgen. Hij liet Lotharius, zijn oudsten zoon, tot zijn rijksgenoot kroonen, en zijne twee overige zonen tot koningen onder Lotharius: Pepijn werd over Aquitanië gesteld, Lodewijk over Beijeren. Sedert stierf keizerin Hermengarde, en de keizer scheen zoozeer beladen met zijne smarten, dat men naauwelijks anders verwachtte, dan dat hij ten klooster zou gaan. Maar zijne raadslieden schoolden om hem zamen en spraken van een vernieuwd huwelijksleven. Zij verzamelden de schoonste dochteren der rijksgrooten aan het hof, en weldra vond Lodewijk troost in de liefde van Judith, dochter van een beijerschen graaf, met wie hij straks voor het altaar stond. Judith was zóó welopgevoed, geleerd, geestig en in schoonheid uitmuntende, dat zelfs bisschop-

1) Vgl. Arend, I, bl. 385; Giesebrecht, *Gesch. der deutschen kaiserz.* I, s. 134 ff.; Martin, *Hist. de France*, II, p. 365 ss.

pen en monniken, Rhabanus Maurus, Walafridus Strabo en anderen, haren lof verhieven ¹. Dit alles kon echter niet beletten, dat deze echt een der rampzaligste was, waarvan de geschiedenis geheugenis bewaart, omdat zijne gevolgen niet alleen Lodewijk, maar het gansche rijk in eene see van ellende stortte.

In 823 schonk Judith haren vroeg verouderenden ge-
maal een zoon, die den naam van Karel den kale heeft
gedragen. Toen deze een leeftijd van zes jaren had be-
reikt, begeerde de moeder, die hem met hartstogtelijke
liefde beminde, zoodat zij gereed was niet alleen haar eigen
geluk, maar ook het welzijn van millioenen onderdanen
voor hem op te offeren, een koninkrijk voor den knaap,
en Lodewijk was gereed haren wensch te voldoen, of-
schoon hij daartoe nemen moest van hetgeen hij reeds
vroeger aan zijne oudere zonen had geschonken. Deze
spanden nu zamen tegen hunnen vader. Lodewijk en
Judith werden voorwerpen van den fellen haat der hooge
geestelijkheid, die in de splitsing des rijks den ondergang
van de eenheid der kerk meenden te zien ², en de keizer
had een leven van onrust, schande en gevangenis gedu-
rende eenige jaren. Eindelijk werd eene nieuwe rijksver-
deeling gemaakt, waarbij Beijeren aan Lodewijk den duit-
scher bleef, en bijna de gansche monarchie aan Lotharius
en Karel den kale kwam. De keizer verdeelde haar in
tweeën, een oostelijk en een westelijk deel, en liet de
keus aan Lotharius. Deze nam het eerste, waarvan de
Maas de grensscheiding was ³.

Lodewijk de vrome stierf den 20ⁿ Junij 840, en met
hem ging de eenheid des keizerrijks, die tot heden nog
een schijnbestaan had gehad, voor altijd ten grave. Zijne
drie zonen voerden tot in 843 een bloedigen oorlog, die
door een verdrag werd besloten, waarbij Duitschland van

1) Zie Martin, p. 386.

2) Vgl. Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Caroling.* II, p. 37, 42 ss.

3) A. w. p. 68, 69.

Frankrijk werd gescheiden. Lotharius behield de keizerlijke waardigheid en met haar Austrasië, waartoe ons vaderland behoorde¹. Hij stierf in 855, en nu deelden zijne drie zonen het gebied. Lotharius II bekwam, behalve de alamanische streken op den linker-rijnoever, Friesland, dat thans tot het zoogenaamde Lotharingen behoorde².

Lotharius II overleed in 869, zonder wettige kinderen na te laten. Sinds dien tijd werd Lotharingen een twistappel der vorsten van Duitschland en Frankrijk, en na een strijd van bijna eene eeuw kwam het in bezit van Otto I, later keizer van Duitschland. Deze verdeelde het in 945 in Opper- en Neder-lotharingen, waarover hij verschillende hertogen aanstelde, en na dien tijd was ons vaderland niet alleen door kerkelijke, maar ook door politieke banden steeds aan Duitschland verbonden, tot aan den dag der afzwering van Spanje in de zestiende eeuw³. Zoo werden de keizers van Duitschland onze opperste vorsten, en onze bisschoppen en graven deutsche rijksgrooten.

Terwijl onze vaders onder de frankische en deutsche vorsten stonden, heerschte ook hier te lande het leenstelsel⁴. Bij dit stelsel lag het beginsel ten grondslag, dat de vorst de wettige bezitter des lands was. Als zoodanig gaf hij landerijen, bosschen en wateren aan onderdanen of vreemde gunstelingen ten gebruike of in leen, op voorwaarde van hulpbetoon in den oorlog, en dat wel voor een bepaalden tijd of voor hun leven. De gebruikers legden bij het aanvaarden der leengoederen hunne beloften van trouw af, en heetten leenmannen. De ambtenaren, waardoor de frankische en deutsche vorsten hier te lande heerschten, waren, gelijk wij reeds vroeger zagen, graven. Toen de leenen algemeen waren geworden, werden ook de graafschappen, d. i. de magistraturen met de daaraan

1) Vgl. Giesebrecht, s. 137.

2) Vgl. Bilderdijk, *Gesch. des vaderl.* I, bl. 105; Giesebrecht, s. 139.

3) Bilderdijk, I, bl. 106; Arend, II, bl. 25.

4) Over den oorsprong van het leenstelsel zie men, behalve Kluit, Bilderdijk en and., Arend, II, bl. 10, vv.; Giesebrecht, s. 123 f.

als bezoldiging verbonden goederen, leenen. De graven waren derhalve leenmannen, en niet alleen als onderdanen en ambtenaren, maar ook als leenmannen van den koning of keizer afhankelijk. In den aanvang waren de leenen niet erfelijk, en monarchen, die hun gezag onverminderd wenschten te bewaren, gedoogden niet dat zij het werden; maar hooge ambtenaren begeerden natuurlijk hunne heerlijke stelling aan hunne zonen of magen na te laten, en meer en meer gelukte hun dit onder de elkander steeds bekampende en dikwerf zwakke Karolingen, totdat de groote leenmannen in Nederland eerst feitelijk, en daarna, onder Karel den eenvoudige, regtens erfelijke heeren zijn geworden¹. Intusschen bleef de oppermagt des rijks steeds bij den koning of keizer. Vandaar dat onze graven, ofschoon zij zich vaak als onafhankelijken tegenover hunne vorsten gedroegen, deze toch als hunne opperhoofden beschouwden, die zij althans volgens de bestaande vormen huldigden, en van wier majesteit luister daalde op hunne waardigheid.

De graafschappen hier te lande waren aanvankelijk klein, maar sommige smolten, ten gevolge van verschillende omstandigheden, twisten, erfenis, aanhuwelyking enz. zamen. Daardoor verdwenen vele, maar andere werden des te magtiger en aanzienlijker. Hiertoe behoort inzonderheid het graafschap Holland, welks oudste geschiedenis in het duister ligt en welks stichting op verschillende jaren wordt gesteld. Dirk I, met wien de reeks der erfgraven van Holland door onze geschiedschryvers gewoonlijk aangevangen wordt, maar die in de streken, waarover hij regeerde, zeker zijne voorgangers had², wordt geroemd als stichter van een nonnenklooster te Egmond en als herbouwer der houten kerk van Adelbert aldaar³. Zijn vermoedelijke opvolger, Dirk II, werd door keizer Otto III met vele goederen in Holland, West-friesland en Zeeland

1) Vgl. Arend, II, bl. 15 v.

2) Arend, bl. 21.

3) *Holl. Chron.* ed. Kluit, p. 19.

begiftigd, zoodat hij omstreeks 985 een aanzienlijk grondgebied had ¹. Zijn zoon Arnoud kwam eenige jaren daarna aan de regering. De West-friessen, die steeds hunne onafhankelijkheid poogden te bewaren, weigerden hem te huldigen, en vandaar een krijg, die omstreeks 998 den graaf bij Winkel het leven kostte. Hij liet drie zonen na, waarvan Dirk III zijn opvolger was ². Zeeland werd toen aan Holland ontnomen, maar later weder aan Floris II opgedragen.

De oorspronkelijke kern van het sticht van Utrecht, d. i. van het wereldlijk gebied onzer bisschoppen, was de gouw Niftarlake, d. i. de grenagouw, zoo genoemd omdat zij de scheiding tusschen Friesland en het frankische gedeelte van ons vaderland uitmaakte. Reeds in 722 was zij onder dien naam bekend. Zij paalde waarschijnlijk aan de noordzijde aan de Zuiderzee, zuidelijk aan de Lek, ten oosten aan Naarderland, ten westen aan Kennemeren Rijnland. Men vermoedt, dat de stad Utrecht van ouds de zetel der gouwgraven zal geweest zijn; doch wegens de voorregten der bisschoppen, die, gelijk wij later zien zullen, door de frankische en deutsche vorsten zeer begunstigd en ongemerkt wereldlijke magthebbers werden, moesten de gouwgraven spoedig onder de bisschoppen staan, zoodat zij hunne ambtenaren en leenmannen en ook hunne advokaten werden. In een diploma van Karel Martel van 725 of 726 is spraak van „graaf Erkenfried, advokaat van den bisschop” ³. Misschien waren ook Walger, zijn zoon Radboud en zekere Hatto zulke gouwgraven ⁴. Hoe het graafschap van den bisschop — want grafelijke magistratuur bezat hij, ofschoon hij den titel niet voerde — zich allengs uitbreidde, totdat het sticht eindelijk in tweeën verdeeld werd, Neder- en Over-sticht, merken wij later op.

Het hertogdom Gelre of Gelderland was in dit tijdsge-

1) Arend, II, bl. 27.

2) Arend, bl. 30 v.

3) Bij Heda, p. 31.

4) Van den Bergh, *Middelned. geogr.* bl. 165 vv.

wricht nog niet aanwezig; maar de graafschappen Teisterband, Hameland, Gelre en andere, die er later toe behoorden, bestonden of kwamen op ¹. Ook in het noorden des lands, beoosten het Vlie, waren kleine graafschappen, die later ondergingen, nadat in de elfde of twaalfde eeuw het friesche verbond der zeven Zeelanden was ontstaan, welks oudste geschiedenis echter onbekend is ².

Wanneer wij ons den staatkundigen toestand onzer vaders in de negende en tiende eeuw vertegenwoordigen, valt het ons terstond in het oog, dat de eenheid der natie, die in het oude Friesland onder koning Radboud schijnt bestaan te hebben, verloren was. Het volk was verdeeld in kleine staten, die eerst opkwamen, en onderling niet vereenigd waren dan door den gemeenschappelijken band, die hen aan het frankische en duitsehe rijk hechtte. Die band was zwak, bestemd om allengs alle kracht te verliezen, en dikwerf onnut of schadelijk; daar de rijksvorsten vaak onhandige of baatzuchtige regenten waren, die òf de belangen van Nederland verwaarloosden òf uit egotisme benadeelden. Zoo laat het zich begrijpen, dat ons volk, niettegenstaande het zijne oude dapperheid met de voorvaderlijke godsdienst niet opgegeven had, toch voorschands onmagtig moest zijn, om zijne vrijheid en nieuwe godsdienst op voldoende wijze te verdedigen, waar deze door stoutmoedige en talrijke vijanden van buiten werden aangegrepen. Zulke vijanden ontbraken niet; zij kwamen in scharen uit het noorden, om gedurende meer dan twee eeuwen het land en de jonge kerk zóó te teisteren, dat beiden meermalen den ondergang nabij schenen te zijn.

---

1) Vgl. F. Nettesheim, *Gesch. der Stadt und des Amtes Geldern*, Cref. 1863, I, s. 13, ff.

2) Ack. Stratingh, II, 2, bl. 107; vgl. Arend, I, bl. 379. Zie ook De Haan Hettema, *Wat zijn de zeven Zeelanden*, in de *Vrije Fries*, IV, 255 vv. Die een meer volledig overzicht wenscht van de indeeling van ons vaderland in graafschappen gedurende dit tijdperk, gebruike de aangeh. werken van Van den Bergh en Ack. Stratingh.

---

§ 2.

Invallen der Noormannen in Nederland¹.

Terwijl het christendom zich in ons vaderland meer en meer vestigde, waren de scandinavische volken nog in massa aan hun voorouderlijk heidendom gehecht. Zij werden door de Angelsaxen, Franken en Friesen naar hunne volkstammen niet onderscheiden, maar met den algemeenen naam van Noormannen (Nordmanni) bestempeld, onverschillig of zij in Zweden of Noorwegen of in Deenemarken te huis behoorden. Echter mag men aannemen, dat het grootste contingent dergenen, die aldus heetten, door de Deenen werd geleverd. Deze toch waren het, die, ten gevolge van hunne geografische ligging, vooral de Noordzee met hare oevers en eilanden bestookten, gelijk de zweedsche vrijbuiters inzonderheid de kusten der Oostzee bevoeren. Wat vroeger de Friesen en Saxen hadden gedaan, deden met en lang na hen deze Noormannen: geharde kinderen van de zee, oefenden zij onder hunne zeekoningen met gewapende schepen kaapvaart op breede schaal, totdat zij, meer en meer meester geworden van de kunsten des krijgs, zich van de baren op de oevers waagden en vervolgens dieper in de landen van het frankiesch gebied, om daar te rooven en te branden, of er zich voor korter of langer tijd te vestigen. De geschiedenis dezer woestelingen op hun eigen bodem is vóór de achtste eeuw over het geheel duister. Wel ge-

1) De geschiedenis der Noormannen met betrekking tot Frankrijk, Engeland, Schotland en andere landen, heeft in de laatste veertig jaren hare niet zelden voortreffelijke bewerkers gehad, Depping, Thierry, Palgrave, Lappenberg, Worsaae en anderen. Een belangrijk overzicht van hunne invallen in Europa in het algemeen werd geleverd door Maurer, *Die bekehrung des norwegischen stammes zum christenthume*, Münch. 1855, I, s. 48 ff., een werk waarvoor de noordsche bronnen met ijver geraadpleegd werden. Warnkoenig en Gerard gaven een verslag van de bedrijven der Noormannen vooral in België, *Hist. des Caroling.* II, p. 206 ss.; onze Van Bolhuis schreef een uitmuntend werk over *De Noormannen in Nederland*, Utr. 1834 v. 2 DD.

wagen kronijken en overleveringen van hen, maar zóó dat het ware van het valsche niet meer gescheiden kan worden. Dit echter is zeker, dat de harde luchtstreek, waarin zij leefden, hunne woudrijke, schaarsch bebouwde landen, en de noordsche zeeën, waarop zij vooral hun bestaan zochten, kwalijk geschikt waren om de natuur van dit krachtig geslacht te verzachten. Zij waren verdeeld in vele kleine rijken, die met elkander in eeuwigdurenden krijg leefden. Hunne koningen waren aanvoerders in den strijd en op den strooptogt, regters en raadgevers in vredestijd. Stoute jagers en zwemmers door wilde stroomen, hartstogtelijke spelers, luidruchtige feestgangers en biérdrinkers, wier gelagen vaak door de wraakzuchtigste daden bezoedeld werden, verlieten zij gaarne hun vaderland, om op de golven buit en avonturen te zoeken. Velen hunner vorsten, zegt men, hadden, door inlandschen krijg verarmd, geen duim gronds in bezit; maar deze waren des te rijker aan roofzieke volgelingen: want „die nooit onder een berookt dak sliepen en nooit bij den haard den drinkhoorn ledigden,” heetten de ware zeekoningen¹.

De eerste invallen der Noormannen in het frankische gebied hadden reeds in den aanvang, of althans vóór het midden der zesde eeuw plaats, maar eerst in de achtste namen zij een ernstiger karakter aan. Karel de groote was meermalen gedrongen zijne oorlogsmagt te gebruiken, om hun geweld tegen te gaan, en in zijne laatste levensjaren was hij met het oog op hen niet zelden bekommerd over de toekomst van zijn rijk. De keizer — zoo luidt het bekende verhaal des kronijkschrijvers² — gebruikte eenmaal, in eene der zuidelijke zeeplaatsen van Frankrijk vertoevende, met zijn hofstoet het middagmaal in eene burgzaal, van waar men door de vensters het uitzigt over de zee had. Terwijl men aan den disch zat, vertoonden zich

1) Van Bolhuis, a. w. I, bl. 12 v.

2) Monach. Sangall. Pertz, II, p. 757 s.

in de verte eenige vaartuigen, die de aandacht der hovelingen trokken. De een meende, dat het joodsche, de ander dat het afrikaansche, een derde dat het britsche kooplieden waren, die de haven zochten. Karel alleen herkende, aan de rapheid hunner bewegingen, zijne noordsche vijanden. Men maakte terstond jacht op hen, en zij vloden; maar den ouden held rees een tran in de oogen en hij slaakte een zucht; en terwijl zijne grooten verwonderd op hem zagen, riep hij: „niet voor mij zelve ben ik bevreesd, dat dit volkje mij zal schaden, maar ik bedroef er mij over, dat zij zich nog bij mijn leven op deze kusten durven wagen; en daarom bovenal treur ik, omdat ik de rampen voorzie, die door hen over mijne nakomelingen en hunne onderdanen zullen komen!” De nageslachten hebben die sombere voorspelling in gedachtenis gehouden en er reden voor gehad!

In het jaar 810 zond Godfried, een moedig koning van een groot deel der Deenen, wiens ondernemingsgeest den Franken reeds bekend was, eene vloot van twee honderd schepen naar Friesland, welke bemanning zich door ons land een weg zou banen, om zoo dieper in het frankische gebied door te dringen; terwijl de koning zelf dat gebied waarschijnlijk van eene andere zijde wilde aanvallen. De bode, die Karel den groote te Aken het eerste bericht van dien aanslag bragt, had te gelijk van de aanvankelijke gevolgen te melden. De Noormannen hadden de eilanden op de friesche kust — waarschijnlijk de eilanden boven de Zuiderzee en Oostfriesland — deerlijk verwoest, en waren vervolgens met hunne barken aan het vaste land gekomen. De Friessen waren hun in drie benden te gemoet gesneld, maar verslagen en op schatting gesteld. Het was bij die gelegenheid, naar men meent, dat de vijanden, na vele wreedheden gepleegd te hebben, de St. Maartenskerk te Groningen, welligt eene stichting van Ludger, verwoestten, en te Bedum Walfried met zijn zoon Rathfried ombragten, beiden verdienstelijke christenen, die later in die streken als martelaren van de zijde

der kerk zekere vereering genoten ¹. Karel haastte zich zijne legermagt te verzamelen, en trok den vijand te gemoet tot aan de Wezer en de Aller, waar Godfrieds hevigate aanval te wachten scheen. Dáár echter kon de keizer den togt staken, naardien hij vernam, dat Godfried door een zijner vasallen gedood was, en zijne vloot zich van Friesland verwijderd had ².

Na keizer Karels dood was Lodewijk de vrome geenszins onbewust van de gevaren, waardoor zijn rijk van de zijde der Noormannen bedreigd werd. Op het voetspoor zijns vaders liet hij de grenzen in staat van tegenweer brengen en de havens aan de kusten van bezetting voorzien ³. Verder mengde hij zich meer en meer in de geschillen, die de Deenen onder elkander hadden, en dat niet alleen met politieke bedoelingen, maar ook in de hoop van die hardnekkige heidenen voor het christendom te winnen. Die hoop scheen weldra vervuld te zullen worden. Lodewijk trok zich de belangen van den deenschen koning Harold aan, en in 825 of 826 had hij het genoeg dien vorst met zijne gemalin te Ingelheim bij Mentz te zien doopen. Harold zwoer nu als koning der Deenen den keizer leentrouw, wat den goeden Lodewijk, hoezeer het een ijdele vorm was, niet weinig vleide, en werd daarop met rijke geschenken overladen. Daar de keizer intusschen wist, dat de gekerstende Harold als zoodanig aan de magtigste partij onder de Deenen niet aangenaam kon zijn, besloot hij hem in de nabijheid van zijn vaderland een toevlugtsoord en eigendom te verschaffen. Hij beleende hem met een aanzienlijk graafschap ten oosten van het

1) Men vindt het verhaal van Walfrieds en Rathfrieds dood bij Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* V, c. 26, p. 86. Hij plaatst de gebeurtenis na den dood van bisschop Frederik van Utrecht in 838, maar schijnt intusschen der Noormannen inval van 810 in het oog te hebben, dien Einhardus bedoelt. Vgl. Molanns, *Indiculus sanctor. Belgii*, p. 80; *Oudk. van Gron.* bl. 342 v.; Diest Lorgion, *Beschr. der stad Gron.* I, bl. 12 vv. Te Bedum wordt de nagedachtenis der beide martelaren tot heden bewaard door twee beeldjes in het kerkkoor, en soms door maskeraden, op hun sterfdag (3 Dec.) gehouden. Zie Zuidhof, *Gesck. van Rottum*, Uithuiz. 1857, bl. 146.

2) Einhardi *Annal.* Pertz, I, p. 197; vgl. Bollhuis, I, bl. 35 vv.

3) *Chron. Moissiac.* Pertz, I, p. 311.

in hare onwaarde hadden leeren kennen, het eene verfoeijelijke daad achtten, dat een christen-vorst zijne christelijke onderdanen prijs gaf aan „hunne vervolgers, die de duivelen dienden”. Maar Lotharius, wien de kerkelijkheid zijns vaders vreemd was, hoorde niet, en gebruikte de Noormannen gaarne om de landen, die zijne broeders aanhingen, te geeselen¹.

In 845 oorloogden de Noormannen in het hart van Frankrijk, en het land sidderde onder hunne slagen. Karel de kale kocht hen af voor groot geld. Nu spoedden zij zich echter naar ons vaderland, waar zij in den aanvang ernstigen tegenstand vonden, maar in latere ontmoetingen den Friesen zware nederlagen toebagten. Zij vertrokken niet, voordat zij het land verwoest en de kerken in de asch gelegd hadden. Een jaar daarna maakten zij wederom een inval, die dezelfde rampen ten gevolge had. De schrik, dien zij verbreidden, was zóó groot, dat Gent, waar men van het lijden der friesche christenheid vernomen had, door zijne priesters en monniken verlaten werd. Deze namen met hunne relieken de wijk naar St. Omèr. De zeeschuimers toch waren gewoon, de overblijfselen der heiligen met smaad te bejegenen. In het volgende jaar drong wederom eene bende Noren in onze streken. Zij plunderden Wijk bij Duurstede en namen de Betuwe in bezit².

Een der zwaarste invallen van de Deenen had ons vaderland in of omstreeks 857 te verduren. Zij verwoestten wederom Wijk bij Duurstede, liepen de Betuwe af en namen nu ook Utrecht in. De verdedigingswerken der stad werden door hen nedergesloopt, hare kerken omvergeworpen, de meeste inwoners met sommige hunner geestelijken doodgeslagen. Bisschop Hunger en eenige zijner kanoniken, gelijk wij later zien zullen, ontkwamen met moeite en vlugten naar Lotharius II in het Luxemburgsche. Het was waarschijnlijk in die dagen, dat de Noormannen

1) Van Bolhuis, bl. 89.

2) Van Bolhuis, bl. 93 vv.

ook Kennemerland afstroopten en de kerk van den h. Adelbert te Egmond verstoorden. Toen ook, naar men meent, trof hun zwaard het hoofd van Jeron of Jeroen, die later in sommige deelen van ons vaderland met liefde als een heilige vereerd werd. Hij zal een angel-saxische priester geweest zijn, die zich jegens de heidenbekeering verdienstelijk maakte en te Noordwijk door de Deenen gevangen en gedood werd, nadat hij zijn geloof op glansrijke wijze verdedigd had¹. Sedert 857 tot 874 volgden bij herhaling nieuwe invallen, die alle soortgelijke tooneelen van moord en verwoesting aanbragten, zoodat de arme landzaten niet zelden tot vertwijfeling vervielen.

Karel de dikke, die in 881 keizer werd, schonk den Noormannen onder hunnen aanvoerder Godfried weder eenige graafschappen in Kennemerland, onder voorwaarde, ook bij vroegere beleeningen aan de Deenen gemaakt, dat zij deze streken tegen hunne eigene landgenooten voortaan beschermen zouden. Maar de verongelijke onderdanen waren daardoor geenszins beveiligd. Straks werd Deventer, dat na Utrechts verwoesting het middenpunt onzer kerk was, ingenomen, verbrand en gedeeltelijk uitgemoord². Sedert was de ellende der Friesen zóó groot, dat zij in onze kronijken en andere gedenkstukken hartroerende merken heeft nagelaten. Beka en anderen verhalen, dat Godfried allen als slaven behandelde, zoodat hij hen noodzaakte met stroppen om hunne halzen te gaan, waaraan zij bij de minste weêrspannigheid werden opgeknoopt, en dat zij gedwongen werden hunne huisdeuren tegen het noorden te timmeren „en ze zóó laag te maken, dat zij zich bij het uitgaan telkens voor het vaderland hunner

1) Zie over Jeroen, Beka, p. 28, 32; Heda, p. 54; Joh. a Leidis, *Annal. Egm.* p. 5, en vooral zijn *Chron. Belg.* p. 85, 89, 108. Vgl. Molanus, *Indiculus ss. Belg.* p. 44; *Oudh. van Rijnt.* bl. 596 v. 617 v.; *Lat. Bat.* n. 1, p. 115. Een *Vita S. Jeronis* komt voor in een H.S. van omstreeks 1500, in de verzameling van den heer Schinkel te Gravenhage. Over den tijd van Jeroens dood handelde, na anderen, Roy-aards, *Invoer.* bl. 385. Eene populaire bewerking zijner legende leest men in den *Volktaalm. voor nederl. kathol. voor* 1861, bl. 4 vv.

2) Van Bollnis, bl. 144 vv.

overheerschers buigen moesten" ¹. Zijn zulke berigten wellicht overdreven, wat toch geenszins zeker is, in de oude friesche landregten ontmoet men herinneringen van den weedom, onzen vaders in die dagen door hunne vijanden aangedaan, welke men niet zonder reden als onwidersprekelijke bewijzen van hun diep lijden verzameld heeft. „Wanneer de Noorman”, — zoo heet het in het zoogenaamde „*Ius municipale Frisonum*” — „iemand gevangen neemt, en hij uit het land gevoerd wordt, en zijn erf wordt intusschen verkocht, en hij komt weer in het land binnen dertig jaren, zoo aanvaarde hij zijn erf wederom” zonder tegenspraak van anderen ². Bij de behandeling der vraag, onder welke omstandigheden eene weduwe het goed van haar kind mogt verkoopen, wordt geantwoord: „wanneer een kind gevangen en gebonden en heengevoerd wordt noordwaarts over de zee, of zuidwaarts over de bergen, dan mag de moeder haars Kindes erve beleenen of verkoopen en haar kind lossen en zijn leven redden” ³. Op eene andere plaats is spraak van de wijze, waarop de ongelukkige Fries behandeld moest worden, als de vijand hem slaaf gemaakt en tot verschillende misdaden gedwongen had. „Zoo de Noorman een man gevangen neemt, en hem zijns ondanks wegvoert, en hem weder in het land brengt, en die man doet dan schade, zoodat hij een dorp verbrandt, eene vrouw verkracht of een mensch doodslaat, eene kerk verbrandt of eenig ander kwaad volbrengt,” zoo hij daarna ontvlugt of gelost wordt en wederom in het vaderland en tot de zijnen komt, en men hem aanklaagt over de misdaden, die hij met de Noormannen gedaan heeft, „zoo zegge hij dat het aldus is”, maar hem zal geen leed geschieden, „want hij deed gelijk zijn heer, wiens knecht hij was, geboden had” ⁴. Te regt heeft men opgemerkt,

1) A. w. bl. 148.

2) Bij De Haan Hettema. *Oude friesche wetten*, II. bl. 85.

3) A. w. bl. 84.

4) A. w. bl. 93 v.; vgl. Wiarda, *Aesga-buch*, Berl. 1805, s. 97, en Van Bolhuis, bl. 150.

dat zulke voorzorgen, in de wetboeken der Friesen opgenomen, meer dan breede verhalen, ons leeren kunnen, in wat naamloose ellende zij in die dagen verzonken waren, en welken nadeeligen invloed de kwellingen hunner vijanden op hunnen wandel hadden.

De lotgevallen van ons vaderland in het laatst der negende eeuw zijn slechts niterst onvolledig bekend. Wellicht kwamen de landzaten, onder de bescherming der meer en meer opkomende graven van Holland, en ten gevolge van hunne meerdere geoefendheid in het bekampen van de Noormannen, tot eenige verademing. Maar zeker is het, dat de kerk steeds in een kwijnenden toestand verkeerde. Als wij opmerken, dat bisschop Radboud, die zijn verblijf tegen zijn zin meestal te Deventer moest houden, in 917 ter laatstgenoemde stede begraven werd, mogen wij daaruit besluiten, dat de kerkelijke hoofdstad nog steeds in handen der Deenen of in staat van verwoesting was. Balderik, die Radboud opvolgde, treurde bij zijne komst te Utrecht bij de puinhoopen der kerken van St. Maarten en St. Salvator. Maar nu naderden ook betere dagen voor het bisdom. De kerkvoogd, die de vriendschap en het vertrouwen van den voortreffelijken Hendrik den vogelaar genoot, herstelde de verdedigingswerken en heiligdommen der stad Utrecht¹, en sedert werden de bezittingen der kerk aan hare vijanden ontworpen en door vorstelijke geschenken weldra vermeer-

1) Volgens Van Bolhuis, bl. 182, wist bisschop Balderik »Otto I te bewegen, om zijnen broeder Bruno met eene aanzienlijke krijgsmagt af te zenden, ter bevrijding van de stad Utrecht en de omliggende gewesten". Bruno zal die taak voorspoedig volbragt hebben, waarop »Balderik in het gerust bezit der bisschoppelijke stad geraakte". Royaards, *Invoer*, bl. 389, berigt iets diergelijks: »Balderik, geholpen door de legermagt van Bruno, herwon den zetel des bisdoms en herstelde de schade", enz. Beide geleerden lieten zich misleiden door Beka, p. 33, en vooral door Heda, p. 75, om het onmogelijke te verhalen. Bruno was nog een kind, toen Balderik reeds in bezit van Utrecht was. Bruno toch werd in 929, toen hij eerst vier jaren oud was, door Hendrik naar Utrecht gezonden, om daar door den bisschop opgevoed te worden. Zie Ruotgeri *Vita Brunonis*, Pertz, VI, p. 255; vgl. Lohr, in zijn opstel *Bruno I, aartsb. van Keul.* in den *Kalender voor de protest. in Nederl. voor 1860*, bl. 60 vv.

derd. Tijdens de glansrijke regering van Otto I, die in 973 stierf, drong het christendom meer en meer in het noorden door, zoodat de prikkels, die de Deenen gedurig naar het zuiden dreven, allengs van hunne scherpte begonnen te verliezen. Te gelijker tijd werden in verschillende landen van Europa gepaste verdedigingsmaatregelen genomen, die den ouden vijanden ontzag inboezemden. Toch bragten zij onzen vaderen en den bewoners van andere landen nog leed en schade toe tot in den aanvang der elfde eeuw, in de dagen van onzen bisschop Ansfried.

De invallen der Noormannen in ons vaderland, die gedurende twee eeuwen zich telkens herhaalden, moesten op het gansche bestaan onzer voorouders, en ook op dat van hunne kerk, een veelzijdigen invloed uitoefenen. Hunne naaste gevolgen waren, hier als elders, deerlijke verstoring van het huiselijk en maatschappelijk leven, dat zich onder den invloed der christelijke beschaving eerst onlangs begon te ontwikkelen. Plundering, moord en brand waren gedurig wederkeerende rampen, waarvoor niemand veilig was. Het getal der familieleden werd verkleind, daar velen omgebracht of in slavernij weggevoerd werden; de akkers lagen woest, en alle middelen van bestaan kwijnden. Geen wonder dat de schrijvers van dien en later tijden klaagden, dat het land slechts doornen en distelen droeg, daar het ontvolkt was en de landhoeven door de bewoners verlaten waren¹. Door de onlijdelijke plagen verdrukt en door de nieuwe godsdienst, die voor de meesten nog louter vorm was, slechts in geringe mate gesterkt, ja welligt door haar nog dieper gebogen, waar zij het aardsche leed als teeken van ongunst en straffende gerechtigheid der hemelmagten leerde beschouwen, verzonken de landzaten somtijds in moedeloosheid. De gedurige strijd en dagelijksche aanschouwing van geweld en wraakgierige daden verwilderden de gemoederen. Men keerde weder tot zekeren staat van barbaarschheid, en dat te eerder, daar de middelen, waardoor de onkunde der geesten en de ruwheid

1) Zie de pl. bij Van Bollhuis, bl. 151, 205.

der zeden aanvankelijk verzacht waren, grootendeels op-hielden te bestaan. Kerken en kloosters waren de voor-werpen, waaraan de zucht om te plunderen en te ver-woesten, die de Noormannen, nevens hun afkeer van de steeds noordwaarts voortdringende Franken, herwaarts dreef, zich het eerst en het meest liet gelden. Die ge-beuwen, meestal van hout en riet opgetrokken, lieten zich wel is waar ligt herstellen, maar hoe weinig baatte het herstel, als bijna jaar op jaar de verwoesting herhaald werd! De inrigtingen van onderwijs, die te Utrecht, en elders bij de opkomende kapittelen, gelijk wij later zien zullen, bestonden, gingen te gronde, waar de geestelijken en monniken gedood of verjaagd werden. Wel bleven sommigen onzer bisschoppen met hunne klerken, zooals b. v. Radboud met de zijnen, zooveel de omstandigheden gedoogden, trouw in de verzorging der ongelukkige ge-meenten en, gelijk ook de vroeger vermelde Jeroen zal gedaan hebben, voor de heidenbekeering werkzaam, maar dit alles kon wel niet veel vrucht dragen. Terwijl de christelijke landzaten voor de vijanden vloten of door hen gedood werden, zoodat het getal der geloovigen afnam, werd de menigte der afkeerigen van het christendom tel-kens versterkt, wanneer de frankische koningen den Deenen met hunne volgelingen gelegenheid gaven om zich op Walcheren, in Kennemerland, te Utrecht en elders te vestigen. Waar dit geschiedde, verkeerden de inwo-ners, zoo al niet in volkomen slavernij, dan toch in een staat van afhankelijkheid, waarbij de godsdienstvrij-heid verloren moest gaan. Wanneer men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat de Friesen de vormen der nieuwe godsdienst eerst onlangs hadden aangenomen, ter-wijl de geest, die in de vormen woonde, hunne harten nog weinig of niet gewijd had, dan laat het zich voor-stellen, dat bij velen eene reactie der pas verlaten Wo-dansdienst moest ontstaan, die hun te magtig was. De God der christenen moest hun, onder de rampen die zij leden, een zwak beschermer der zijnen schijnen; de Dee-nen, wier harten aan de oude goden hingen, werden de

heeren des lands, en zegepraal op zegepraal be kroonde hunne ondernemingen; de Franken, die der christenen broeders heetten, lieten hunne medechristenen te dikwerf meêdoogenloos ten prooi aan hunne vervolgers, of leverden hen over aan hunne dwingelandij. Zoo kon het niet anders, of apostasie moest een maar al te gewoon verschijnsel worden, en als men het christendom verliet, kon aansluiting aan de Noormannen naauwelijks uitblijven; en waar deze plaats had, schaarde men zich te ligt aan de zijde der vijanden, om met hen te rooven en te moorden, zelfs ten koste van vaderland en landgenooten ¹.

Hoezeer het niet te betwijfelen valt, dat de slagen, door den noordschen geesel onzen voorouderen toegebracht, de negende en tiende eeuw tot het rampspoedigste tijdperk onzer geschiedenis hebben gemaakt, zouden wij ons echter bedriegen, zoo wij meenden, dat de uitwerking der verdrukkingen voor land en kerk alleen eene nadelige ware geweest. Volken, evenzeer als enkele personen, komen door strijd en tegenspoed niet zelden tot hoogere ontwikkeling. Zoo ging het in zekere mate ook den Friesen. Terwijl huisgezinnen, maatschappij en kerk door der Deenen geweld de wreedste stoornissen ondergingen en velen den moed opgaven, leerden meer wakkere naturen hare individuele en gemeenschappelijke krachten gebruiken, en onder haren invloed werden wel geen nederlandsche staat, maar toch kleine staten gevormd, die onder de toenemende magt hunner graven en edelen zich zelve en anderen redden van den ondergang. Overal werden burgen en kasteelen aangelegd, onder wier muren de landsaten bescherming vonden, en wier bewoners zich straks meer of min vrienden van beschaving en kunstzin en niet zelden ook van de godsdienst betoonden. Zoo werden de grondslagen gelegd voor onze latere steden, die onmisbaar zijn geweest tot vorming van onze nationaliteit en het gansche hoogere en lagere leven des volks ². De schade, welke

1) Vgl. Van Bolhuis, bl. 211.

2) Vgl. Van Bolhuis, bl. 230 vv.

de kerk van hare vijanden leed, was zeker groot, wanneer hare heiligdommen verstoord, hare goederen geroofd, hare priesters verjaagd, hare gemeenten verstrooid werden; maar zij, wier geloof de vervolgingen overleefde, waren doorgaans ijverig om haar weder op te helpen en hare wonden te genezen. De frankische en duitse vorsten, gelijk wij later zien zullen, gingen daarin voor, als zij den bisschoppen aanmerkelijke schenkingen deden, en de aanzienlijken des lands volgden dat voorbeeld door kerken en kloosters te vernieuwen of te stichten, waarin de overblijfselen der beschaving geborgen en niet zelden met verhoogde liefde aangekweekt werden. Inmiddels wonnen de geestelijken aan invloed bij zoo velen als het christendom getrouw bleven. Onder den druk der tijden verootmoedigd, moest men, nu vooral niet minder dan in latere eeuwen, aan de voorbede der klerken voor de leeken zeer hechten, en waar zij naar den geest dier dagen het volk in den heidenschen Noorman een dienaar der duivelen leerden zien, laat het zich begrijpen, dat men „uit ijver voor God en de heilige kerk” zich voornam dien Noorman te doden¹. Zoo werd de kerkelijke zin bij velen verhoogd, wat in een eerst onlangs gekerstend land zijne nuttige zijde had, al was deze op zich zelf geenszins een waarborg voor wezenlijke godsdienstigheid. Maar ook wezenlijke godsdienstigheid ontkiemde hier en daar onder de heerschende ellende, en te midden van tooneelen van krijg en bloedstorting begonnen zich nu en dan bewijzen van menscheijkheid en christenzin voor te doen, die men als vruchten der beproeving mag aanmerken.

In het jaar 873 verscheen op de kust van Oostergo boven Dokkum eene vloot, wier manschap aangevoerd werd door een beruchten Noorman, Rudolf geheeten, wiens strooptogten en geweldenarijen het frankische gebied reeds menigwerf schade hadden gedaan. Toen hij met zijne bende aan wal gekomen was, eischte hij brandschatting van de Friesen, onder bedreiging, dat hij „alle mannen doden

---

1) Vgl. Royaards, *Invoer.* bl. 382, 391.

en alle vrouwen en kinderen slaven zou maken", zoo men weigerde. Maar de aangevallenen lieten zich geen schrik aanjagen. „Zij riepen den Heer aan, die hen meermalen gered had", en snelden den vijand te gemoet. Naauwelijks was de strijd aangevangen, of Rudolf sneuvelde; honderden vielen aan zijne zijde, en de overigen, wien men den terugtocht naar de vloot afgesneden had, bergden zich „in zeker gebouw", welligt eene hoeve of kerk, waarin zij zich verdedigden. Terwijl de Friesen dit gebouw belegerden en de uitslag van den strijd niet meer twijfelachtig was, wierpen sommigen de vraag op, wat men met de overwonnenen straks uitrigten zou? De gevoelens waren verschillend en aan voorstellen tot harde maatregelen zal het wel niet ontbroken hebben. Eindelijk verhief zich de stem van den aanvoerder, een Noorman, die zich tot het christendom bekeerd en jaren lang in Friesland gewoond had. Hij sprak zijnen dapperen van „Gods genade", die hun tegenover den overmagtigen vijand gesterkt had en doen zegpralen, en van hunne verpligting om, nu zij verwonnen hadden, onnoodige bloedstorting te vermijden; men zou de overgeblevene vijanden slechts zekere schatting laten betalen, en hun de geloften afeischen van voortaan het rijk van den frankischen koning niet meer te zullen aantasten. Het christelijk woord genoot eene goede ontvangst bij de Friesen, en zij, die weinige jaren te voren waarschijnlijk niet zouden gerust hebben, voordat het lijk van den laatsten Noorman verstijfd voor hunne voeten had gelegen, lieten de vernederde vijanden edelmoedig vrij en met hunne schepen aftrekken ¹.

1) *Annal. Fuldens.* Pertz, I, p. 386 s.; vgl. Van Bolhuis, bl. 122 v.

§ 3.

Bisschop Alberik, Theodard, Hamokar, Rixfried, Frederik I
 ● en Alfrik.

Terwijl de geschiedenis der invallen van de Noormannen in Nederland ons eenigzins met de uitwendige lotgevallen onzer kerk in de negende en tiende eeuw bekend maakt, staan ons slechts weinige middelen ten dienste, om ons aangaande haren inwendigen toestand gedurende dat zelfde tijdperk in te lichten. Tijdens de verdrukking, die vooral onze klerken en monniken trof, was de productie op het gebied der letteren uit den aard der zaak gering, en wat men voortbragt, is onder de verwoesting, waaraan het land gedurig prijs gegeven was, grootendeels verloren gegaan¹. De eenige gedenkstukken bijna, die ons hier als bronnen van eersten rang dienen kunnen, zijn diplomaten, schenkingsbrieven en diergelijke, ten voordeele der kerk gegeven, en vooral de biografiën onzer kerkvoogden, door tijdgenooten of later levenden opgesteld. Maar die gedenkstukken zijn zeer weinige in getal, niet zelden verminkt, soms opzettelijk vervalscht, en wat zij inhouden werd door onze middeneeuwsche en latere geschiedschrijvers maar spaarzaam aangevuld, ja te dikwerf door verkeerde voorstelling verduisterd. Het voornaamste, waartoe

---

1) In den aanvang der elfde eeuw, klaagde zekere Oetbertus, een geestelijke, die als jongeling met bisschop Adelbold naar Utrecht kwam, dat onder de verwoestende hand der Deenen boeken waren verloren gegaan, een geschrift over bisschop Frederik I en vele andere:

Est quia combustus iam Danis forte libellus,
 De ipso factus fuerat qui magnus et amplus,
 Cum multis aliis libris, dum funditus urbis
 Traiecti muros heu! diruerent venerandos.

Bij dr. Bollandisten *ad d. 18 Julii*, p. 457.

zij ons gezamenlijk in staat stellen, is een oppervlakkig overzicht van de rij der bisschoppen, die in dit haghelijk tijdsgericht aan het hoofd der kerk stonden, een overzicht dat ons gedurig onbevredigd laat, maar nu en dan toch gelegenheid geeft, personen en toestanden gade te slaan, wier kennis ons omtrent het algemeen karakter der tijden eenigermate inlicht.

Nadat de vrome abt Gregorius op den 25ⁿ Augustus 775 gestorven was, kwam het bestuur der friesche kerk, volgens den wensch van den overledene en zijne geestelijken, in handen van Alberik (Albricus), die geen Angelsax was, zooals sommigen schreven, maar een neef van Gregorius en dus met dezen een spruit van den stam der Merovingen¹. Karel de groote schijnt de belangen der friesche christenheid gaarne aan hem toevertrouwd te hebben; hij schonk hem, of liever aan de St. Maartenskerk te Utrecht, wier hoofd hij was, in 777 aanzienlijke bezittingen te Wijk bij Duurstede en elders. Toch was Alberik toen nog geen bisschop, hoewel hij onze kerkzaken, gelijk Gregorius vóór hem, regelde, en waarschijnlijk door de utrechtsche geestelijkheid tot bisschop verkozen was². Hij aanvaardde de waardigheid echter iets later, nadat hij door den kerkvoogd van Keulen geerdend was³. Van zijn verderen levensloop en werkzaamheden is weinig bekend. Dat hij door Ludger de kerk van Lebuinus te Deventer deed herbouwen, en door dezen de geestelijke belangen der Friesen in Oostergo liet verzorgen, hebben wij vroeger berigt⁴. Later zullen wij zien, dat hij te Utrecht in de school zich ook met het onderwijs inliet. Hij stierf omstreeks 782, terwijl Wituchint met zijne Saxen en Friesen

1) Zie boven, bl. 163.

2) In de „*traditio Caroli*” van 777, te Nijmegen afgegeven, bij Heda p. 41, en Van Mieris, I, bl. 7, heet Alberik „*presbyter atque electus rector*” der St. Maartenskerk. Royaards, *Invoer.* bl. 283, heeft hierop geen acht geslagen en laat hem, op voetspoor van Mabillon, reeds in 776 tot bisschop ordenen. Over de vermoedelijke redenen, waarom de ordening niet vroeger plaats had, spreken wij later.

3) Altfred. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 408.

4) Boven, bl. 178.

onze gemeenten boven het Flie verwoestte ¹, en werd in de St. Salvatorskerk te Utrecht begraven ².

Nog minder dan van Alberik weten wij van zijne drie naaste opvolgers, Theodard, Hamokar en Rixfried. De twee eerstgenoemden zullen mannen van frieschen bloede geweest zijn ³, een bewijs dat Karel de groote, onder wien zij onze kerk bestuurden, ook in de keuze der prelaten, die hij aan haar hoofd liet plaatsen, het nationaal gevoel zijner onderdanen eerbiedigde. Beiden ook worden door Beka „beroemde predikers” genoemd, eene loftuiting, waarvoor wij geene gronden weten aan te wijzen, maar die het vermoeden wettigt, dat zij ijver voor het bekeeringswerk hebben geopenbaard. Rixfried was, volgens het opschrift, dat in de veertiende eeuw, en waarschijnlijk reeds vroeger, zijn graf in de St. Salvatorskerk sierde ⁴, een aanzienlijk man, die voordat hij bisschop werd, de waardigheid van graaf bezat. Wanneer hij den utrechtschen stoel in bezit nam, is wel niet meer te bepalen. Dit staat echter vast, dat hij, zoal niet door Karel den groote, dan toch door Lodewijk den vrome begunstigd werd, gelijk blijkt uit een brief van laatstgenoemde, die in 815 of 825 afgegeven werd ⁵, en waarin Rixfried met zijne

1) Alfrid. *Vita Lindg.* Pertz, II, p. 410. Het *Chron. Moissiac.* Pertz, I, p. 297, plaatst zijn dood op 784. Volgens Royaards, *Invoer.* bl. 283, en anderen, was zijn sterfdag 21 Aug. Het oude *neerologium* van St. Salvator (HS. der veertiende eeuw in het prov. archief te Utrecht) heeft: »xviii Kl. Decembr. obiit Albricus ep. Traiect.”

2) Zie het grafscript op bisschop Frederik bij Matthaeus, *Fundat. eccl.* p. 65.

3) Beka, p. 21; *Batav. s. l.* bl. 490 s. Heda, p. 43, berigt, dat Hamokar, volgens sommigen, een Angelsax was.

4) Zie dit grafscript in uiterst gebrekkigen staat bij Matth. I. I. p. 68 s. en *Anal.* III, p. 33. Een meer zuiveren tekst leveren wij in onze Bijlage IV.

5) Zie de confirmatie bij Heda, p. 45, en Van Mieris, I, bl. 11 v. Jaartallen en indictiën beiden worden, volgens Buchelius ad Hedam, p. 47, in verschillende afschriften verschillend opgegeven. De lezing »anno secundo, indict. octava” (= 815) is welligt de ware; die van Heda, »anno undecimo, indictione secunda,” kan kwalijk echt zijn, daar Lodewijks olfde regeringsjaar in de derde indictie valt (= 825). Zie de tabel bij Weidenbach, *Calen-darium*, Regensb. 1856, s. 88. Maar voor »secunda” kan ook »tertia” hebben gestaan.

kerk bevestigd wordt in het genot der inkomsten en voorrechten, door Karel en diens voorzaten aan de St. Maartenskerk te Utrecht reeds vroeger geschonken. Uit denzelfden brief blijkt, dat Rixfried dit teeken van Lodewijks goedwilligheid te beurte viel, opdat hij „de heidenen, die tot het christendom bekeerd werden, zou kunnen voeden en onderwijzen”. Dat de bisschop voor de zaak der missie werkelijk belangstelling getoond heeft, schijnt ons zijn vermeld grafschrift te verzekeren¹.

Rixfrieds opvolger was de in de roomsche kerk als heilige vereerde Frederik I². Volgens zijne oude biografie zoon eener adellijke friesche familie, en volgens de latere overlevering afstammeling van koning Radboud, te Sexbierum bij Franeker geboren³, werd hij door zijne godvruchtige moeder reeds vroeg naar de school te Utrecht

1) „Paganos stravit, hinc et eos pepulit.” Heelt de dichter misschien ook aan verdrijving der Noormannen gedacht? Maar dat deze Utrecht reeds onder Rixfried bestook hebben, blijkt niet.

2) Een uitvoerig *Vita S. Friderici* werd uitgegev. door Surius, *ad d. 18 Julii*, p. 215 ss., en beter door de Bollandisten, *ad d. 18 Julii*, p. 460 ss. De schrijver of interpolator is waarschijnlijk een vreemdeling geweest, daar hij meldt (c. 11), dat Bonifacius te Utrecht begraven is. Dat hij lang na Frederik leefde, blijkt uit zijn bericht aangaande zekere geestverschijning, waarbij hij zich beroept op oude menschen, die bisschop Balderik overleefden (c. 23), en uit zijne bekentenis, dat hij niet wist op wat wijze keizerin Judith was gestorven, „cum non sit litteris annotatum.” De laatste regelen melden, dat Frederiks hoofd in 1362 als een relik met goud versierd werd; maar zij kunnen door latere hand bijgevoegd zijn. Beka heeft de biografie gebruikt. Tegen de stelling van Baillet (*Table crit. servant à l'hist. de la vie des saints du mois de Juillet*, p. xv), dat het stuk in de twaalfde of dertiende eeuw gesteld werd, heb ik geen bezwaar, mits men erkenne, dat de schrijver oude documenten of aanteekeningen heeft gebruikt, waaraan hij het zijne in legendarischen geest toevoegde. Die oude aanteekeningen moeten geschreven zijn in een tijd, toen de hooge geestelijkheid hare veeten tegen Lodewijk den vrome en Judith nog niet had vergeten, want beiden worden hier geschilderd als godvergeten menschen, aan wie niets goeds was. Werkelijk bestaat er grond om aan te nemen, dat zij gedeeltelijk gesteld zijn door den reeds vermelden Oetbertus. Zie de Bolland. l. l. p. 457, s; vgl. boven, bl. 255, n. 1. Verder raadplage men over Frederik, Cuperus' *Commentar. praevius*, bij de Bolland. l. l. p. 452 ss.; Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Saec. IV*, 2. p. 590; Baillet, op 18 *Juillet*, p. 264 ss.; *Bat. s. l.* bl. 497 vv.

3) Johan. a Leid. *Chron. Belg.* p. 74; vgl. Matth. *Anal.* III, p. 35.

gezonden en onder de bijzondere zorg van Rixfried geplaatst. Na zijne jongelingsjaren aan de beoefening der letteren en de pligten der mindere rangen van het klerikaat besteed te hebben, werd hij tot priester gewijd, terwijl hij zich reeds vroeger verdienstelijk gemaakt had door het catechetisch onderrigt, dat hij aan de nog onbekeerden in zijne omgeving gaf¹. Nadat Rixfried overleden was, begeerden „de geestelijkheid en het volk” te Utrecht hem tot bisschop, en Lodewijk de vrome gaf zijne goedkeuring aan dien wensch. De keizer ontbood hem naar de plaats aan den Rijn, waar hij te dien tijde vertoefde, Mentz of Nijmegen misschien, en „reikte hem den herderstaf toe”², waarna Frederik geordend werd en naar Utrecht keerde. Wanneer een en ander plaats had, kan niet nauwkeurig bepaald worden³. Dit is echter zeker, dat hij in 828, als bisschop met eenige goederen werd begiftigd, en dat hem in 834 iets diergelijks te beurt viel⁴. In de waarneming van zijn ambt zal Frederik een voorbeeld van nauwgezetheid geweest zijn; men roemt hem als een ijverig herder, ziekenbezoeker en prediker, die de zich vermenigvuldigende gemeenten van kerkgebouwen voorzag, en volgens bisschoppelijk gebruik van die dagen gedurig visitatie-reizen maakte, om ook op van Utrecht verwijderde plaatsen zich van den staat zijns bisdoms te verzekeren, en de belangen van leer en tucht te behartigen. Hoe hij de zogenaamde ariaansche en sabelliaansche ketterijen in de omstreken van Staveren bestreed, en het sendgerigt op Walcheren hield, zullen wij later zien. Van de geestelijken, die hem in de vervulling zijner moeilijke ambtspligten bijstonden, is ons Odulfus eenigermate be-

1) „Multos, qui primi parentis noxia detenti fuerant culpa, catechizavit.” Bij de Bolland. l. l. p. 460.

2) „Baculum tradidit pastoralem.” Bij de Bolland. l. l. p. 462.

3) Zeker niet vóór 817, gelijk Arcnd. I, bl. 389, meende.

4) Zie de beide diplomaten bij Joh. à Leidis, l. l. p. 77, 78, en Pertz, II, p. 217 s.; vgl. *Bat.* s. I, bl. 522 vv., waar in een hijschrift op beide stukken berigt wordt, dat zij op last van Frederik geschreven werden. Vgl. de Bolland. l. l. p. 455.

kend, een priester van Oirschot in Noordbrabant, die te Utrecht een man van grooten invloed werd en daar en elders later als een heilige is vereerd ¹. Dat Frederik een beschaafd en geleterd man was, blijkt uit hetgeen wij van zijne vriendschapsbetrekking met Rhabanus Maurus weten. Rhabanus zond hem onder andere boeken zijn commentaar op het evangelie van Mattheüs, opdat hij er een afschrift van liet maken; later droeg hij hem zijne verklaringen van het boek Josua op, en schreef hij een uitvoerig lofdicht op hem ². Te midden van zijn bedrijvig ambtaleven schijnt Frederik ook diep in de politieke bewegingen zijner dagen betrokken geweest te zijn. Toen Lodewijk de vrome en zijne gemalin Judith met hunne zonen over de rijksverdeeling kampten, schaarde hij zich even als de meeste hooge geestelijken, die met de eenheid des rijks ook de eenheid der kerk wenschten te bewaren ³, aan de zijde van de kinderen tegen den vader. Zoo wij Frederiks biografie vertrouwen mogen, zal de bisschop den keizer bij verschillende gelegenheden harde waarheden gezegd en zelfs op de ontbinding van zijn echt met Judith aangedrongen hebben. Dat een en ander werkelijk plaats gehad heeft, is geenszins onwaarschijnlijk, al betwijfelen wij het, of Frederik onder de gronden, die hij voor het breken van den huwelijksband bijbragt, ook de ongeoorloofdheid van den echt, als binnen de verboden graden gesloten, zal opgenomen hebben ⁴. Maar hoe dit zij, zeker is het, dat Frederik in of omstreeks 838 het slagtoffer van twee sluipmoordenaars werd, en dat tijdgenoot en nageslacht den moord algemeen aan den haat van Judith

1) Eene korte, weinig beteekenende biografie van Odulfus vindt men bij Surius, *ad d. 12 Junii*, p. 181 s.; eene tweede, uit verschillende HSS. gecompileerd, bij de Bollandisten, *ad d. 12 Junii*, p. 592 ss., en van hen overgenomen en vertaald in *Bat. s. I*, bl. 532 vv.

2) Zie den opdragsbrief van Rhabanus bij Mabill. *Saec. IV*, 2, p. 41 s.; het lofdicht vindt men uit Brower's *Sidra* vertaald in *Bat. s.*, I, bl. 515 vv. Het latijn leest men ook bij de Rolland. I. I. p. 456.

3) Zie boven, bl. 235.

4) Vgl. Arend. I, bl. 388.

toeschreven¹. De booswichten troffen den bisschop, terwijl hij, na de mis gelezen te hebben, in de St. Janskapel² der St. Salvators-kerk vertoefde. Hij werd in eene der beide krypten van genoemde kerk begraven en later als een martelaar des geloofs gevierd³.

Na den dood van Frederik ontstond onder de geestelijken te Utrecht spanning over de keus van zijn opvolger. Wat de oorzaak der oneenigheid geweest is, weten wij niet; maar hare uitwerking was ongunstig en niet tot eer der strijdende partijen. Men koos namelijk zekeren Craft, een tragen van geest, die zijne benoeming van de hand wees met het woord: „ik heb overvloedig veel goed; waarom werpt gij mij zulk een last op de schouders”⁴? De kanoniken hadden het daarop aan den boven vermelden Odulfus te danken, dat de tweede verkiezing ge-

1) Behalve Frederiks biografie schrijft ook Willh. Malmesb. bij Pertz, XII, p. 454, den moord van Frederik aan Judith toe. Baillet en anderen dachten aan de wraakgierigheid der bewoners van Walcheren tegen Frederik. De biografie heeft niets, dat daar henen wijst.

2) Zie over deze kapel *Oudh. van Utr.* I, bl. 181. De St. Salvatorskerk wordt, c. 11 der biografie, „templum beatissimae matris Dei” genoemd. Dit geschiedt soms ook in officiële stukken. Zie a. w. bl. 178; vgl. Matthæi *Fundat. eccles.* p. 53.

3) *L'art de verifier les dates*, XV, p. 42, plaatst Frederiks sterfdag op 17 Maart; onze kalenders spreken van 18 Julij (niet Junij, zooals Royaards, I, bl. 121, schreef), en zoo ook de *ordinarius* van St. Salvator (zie boven, bl. 148. n. 1), waar men bij dat datum leest: „Frederici ep. Traiect. et martiris. Ad vespertas priores descendit domini ad sepulchrum S. Frederici et manent ibi usque ad suffragia, cum quibus ad medium ecclesiae ascendit. — — Lectiones in novo passionali de ipsius vita. Missa in cripta cantabitur.” De biografie van Frederik zegt, c. 20, dat zijn moord omstreeks de „dies caniculares” plaats had. Over zijne relieken zie men *Bat. s. I*, bl. 519 vv. De zonderlinge inscriptie, bij zijn graf voormaals ingehouwen („vestes cur sacras,” caet.) en door Matthæus, *Fundat. eccles.* p. 65 s. medegedeeld, laat zich verklaren uit de biografie, c. 7 bij de Bolland. I. I. p. 469 ss. en Joh. a Leid. p. 81. Daniel, *Theos. hymnolog.* V, p. 161, vermeldt eene kerkhymne op Frederik, waarvan hij een paar verzen opgeeft; eene andere, door de Bollandisten uit een utrechtsch MS. uitgegeven (*ad d. 18 Julii*, p. 452), deelen wij in onze Bijlage V. mede.

4) In het bovevermelde *Vita S. Odulfi* bij Surius, I. I. p. 182, waarvan wij deze bijzonderheid ontleenen, heet de man die zoo sprak, Crastus. De naam Craft was in ons vaderland en Duitschland voormaals gewoon. Beka, p. 27, schrijft ook Craft, en zoo ook Drakenb., *Aankomst op de kerkef. oudh.* bl. 289.

lukkiger uitviel. Zij benoemden Alfrik ¹, die volgens Beka en anderen een broeder van Frederik zal geweest zijn en een man van groote vroomheid. Reeds in 838 had hij zijne waardigheid aanvaard, blijkens een diploma van dat jaar ². Van zijn bestuur is niets bekend, dan dat het door de geweldenarijen der Noormannen moeilijik gemaakt werd ³.

---

§ 4.

Bisschop Eginhard, Ludger, Hunger, Odilbald en Radboud.

Tusschen Alfrik en Hunger stonden twee bisschoppen aan het hoofd onzer kerk, waarvan wij bijna niets dan de namen vermeld vinden. Eginhard werd door Beka niet eens genoemd; maar Heda heeft hem te regt in herinnering gebragt, daar het bleek, dat de kerkvoogd in 846 van Lotharius I een brief ontving, die hem en de St. Maartenskerk en al het hare van 's keizers bescherming verzekerde ⁴. Het vermoeden van sommigen ⁵, dat wij hier den beroemden Einhard, den vriend van Karel den groote, aantreffen, behoeft, na hetgeen dienaangaande door anderen geschreven werd ⁶, geene wederlegging meer. Op Eginhard zal Ludger gevolgd zijn. Hij ontving in

1) Volgens *Vita S. Oduif.* l. l. werd niet Alfrik, maar Hunger gekozen, „qui licet vultu deformis esset — meritis insignis erat“. Van Heussen en van Rijn, *Bat. s. I.*, bl. 596, hebben deze fout trachten te dekken door aan te nemen, dat Hunger het episcopaat voor een tijd aan Alfrik heeft afgestaan en later weer op zich genomen. Intusschen hebben zij de woorden „qui licet vultu deformis“ enz. ook op Alfrik betrokken. Dat laatstvermelde Frederik werkelijk opgevolgd heeft, is niet te betwijfelen. Beka en Heda vermelden het, en wat meer zegt, zijn diploma van 838 bewijst het.

2) Bij Joh. v. Leid. p. 83 s.; vgl. Heda, p. 51.

3) Beka, p. 27.

4) Heda, p. 52. Sommigen hebben aan de echtheid van het diploma van Lotharius I getwijfeld, maar zonder grond, naar het ons toeschijnt. In ondergeschoven stukken gebruikte men gaarne bekende namen. Over de woorden „veteris Traiecti ecclesiae vocatus episcopus,“ die aanleiding gegeven hebben tot het vermoeden, dat Eginhard gekozen, niet als bisschop bevestigd geweest zal zijn, leze men *Bat. s. I.*, bl. 562. Zij zijn eene bekende formule tot aanduiding van geordende en bevestigde bisschoppen.

5) *Bat. s. I.*, bl. 556 vv.

6) Royaards, *Gesch. van het christend. in Nederl.* I, bl. 123 vv.

850 ten behoeve zijner kerk goederen van zekeren Balderik ¹.

Na Ludger kwam Hunger aan het bestuur. Een bevestigingsbrief van Lodewijk II, den broeder van Lotharius II, leert, dat hij het in 854 aanvaard had ²; maar niet lang had hij den bisschopstaf gedragen, of de Noormannen overweldigden Utrecht. Zij verwoestten de St. Maartenskerk, doodden eenige kanoniken en verstrooiden de overige geestelijken. Hunger vlugtte met sommigen der zijnen naar Lotharius II in het Luxemburgsche, en deze schonk hem in den aanvang des jaars 858 het klooster van St. Pieter of St. Odiliënberg bij Roermond, opdat hij daar „veilig God mogt dienen” ³. De van zijn zetel beroofde bisschop had intusschen bij de hooge magten der wereld en kerk niets van zijn aanzien verloren. Een jaar na zijne vestiging op den St. Odiliënberg vinden wij hem met de aanzienlijkste prelaten van het frankiesch gebied in de vergadering van Toul, waar de gewigtigste staats- en kerkszaken van dien tijd werden behandeld en onder anderen ook de belangen der scholen aan den keizer en koning werden aanbevolen ⁴. In 863 werd hij naar de vergadering van Metz geroepen, om daar met de rijksgrooten over de huwelijksaangelegenheden van Lotharius II te raadplegen. Krankte verhinderde hem echter op te komen ⁵. Intusschen had zich des bisschops toestand in het vaderland aanmerkelijk verbeterd, en schijnt hij naar Utrecht weêrgekeerd te zijn. In Frankrijk althans koesterde men de overtuiging, dat hij zelfs bij de Noormannen

1) Zie den brief bij Joh. a Leid. p. 86 s. en beter bij Drakenb. *Aankomst*, bl. 287 vv. In de inscriptie bij Matthaëus, *Fund. eccl.* p. 65, heet Ludger L u g e r u s. In het oude *necrologium* van St. Salvator (zie boven, bl. 257, n. 1) staat: „ix Kl. Martii obiit Lutgerus, ep. Traiect.” In *Bat. s. l.*, bl. 563, wordt hij allerongelukkigst met onzen apostel van Friesland verward. Zie Royaards, I, bl. 127.

2) Heda, p. 55 s.

3) Zie het diploma bij Heda, p. 57 s.

4) *Conc. Tullon.* c. 10, Mansi, XV, p. 540; vgl. A. Theiner, *Geach. der geistl. bildungsanstalten*, Maintz 1835, s. 52 f. Onder de akten vindt men den naam Hungarius, maar zonder bijgevoegden titel. Zie Pertz, III, p. 458.

5) Rudolf. Fuld. Pertz, I, p. 375.

in Nederland invloed had. Toen in 862 Boudewijn, graaf van Vlaanderen, Judith, de schoone dechter van Karel den kale, geschaakt had, ontstond hierover eene hooggaande oneenigheid tusschen den koning en den graaf. Roruk, de Noorman, was toen in de nabijheid van Vlaanderen gevestigd, en welligt waren er tusschen hem en Boudewijn reeds onderhandelingen angeknoopt. Nu rigtte zich de energieke Hincmar van Rheims tot onsen Hunger met een brief, waarin hij hem berigt gaf van den kerkban, die Boudewijn wegens deze schaking getroffen had, en hij droeg den utrechtschen kerkvoogd op te zorgen, dat Roruk, die onlangs christen geworden was, Boudewijn geen hulp zou verleenen. Verder moest hij Roruk aanmanen schadevergoeding te doen voor eenige strooperijen, waaraan de Noormannen zich na Roruks bekeering hadden schuldig gemaakt¹. Waarschijnlijk gaf Roruks overgang tot het christendom Hunger gelegenheid zich tijdelijk te Utrecht te vestigen. Later werd hij welligt op nieuw verdreven: Beka² althans wist niet waar de kerkvoogd begraven was, maar hij plaatste zijn dood op het jaar 866³.

Odilbald schijnt Hungers opvolger geweest te zijn. Wij ontmoeten hem als bisschop van Utrecht het eerst in 873, in eene kerkvergadering, te Keulen bij gelegenheid der inwijding van de St. Petruskerk aldaar gehouden, eene vergadering waarin een besluit werd genomen, dat voor het leven der kapittelgeestelijken belangrijke gevolgen had⁴. In 887 treffen wij hem andermaal te Keulen aan, in eene provinciaal-synode, die eenige gewigtige bepalingen aangaande zekere kerkroovers maakte, en ande-

1) Flodoard. *Hist. Rom.* III, c. 23, *Bibl. max. vet. patr.* XVII, p. 579; vgl. Van Bolhuis, bl. 110.

2) Beka, p. 29.

3) In het oude *necrologium* van St. Salvator leest men: „xj Kl. Januarii obiit Hungherus, ep. Traiect.“ In het jongere *necrologium* van dezelfde kerk, mede in het prov. archief te Utrecht voorhanden, ontbreekt deze aantekening.

4) Hartzheim. *Concil. German.* II, p. 359; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 492.

re, die den zedelijken wandel van geestelijken en leeken betroffen ¹. Omtrent 's bisschops lotgevallen en bedrijven is overigens weinig bekend. Uit den bevestigingsbrief van koning Zuentebold, in 896 ten zijnen behoeve gegeven ², blijkt, dat hij, gelijk zijne voorzaten, de zaak der heidenbekeriging behartigde, of althans geacht werd die te behartigen. Uit een anderen brief van denzelfden vorst ³ merken wij met genoegen op, dat de bisschop een vriend van de vrijlating der lijfeigenen was. Regino en anderen hebben Odilbald kort na zijn dood als „een heilig man” geroemd ⁴. Hij stierf in 899 ⁵.

Radboud, Odilbalds opvolger, was een onzer kerkvoogden, wien onze historieschrijvers tot heden te weinig aandacht hebben geschonken, wat des te meer te betreuren is, naardien de jaren, waarin deze bisschop aan het hoofd onzer kerk stond, tot de duisterste tijden onzer geschiedenis behooren ⁶. Hij was van 's vaders zijde afstamming van een aanzienlijk frankiesch geslacht, maar van de zijde zijner moeder een zoon van den stam des frieschen konings, wiens naam hij droeg. Waldrada, de onwettige echtgenoot van Lotharius II, was zijns vaders

1) Hartzheim, l. l. p. 366; vgl. Hefele, a. w. s. 524 f.

2) Bij Heda, p. 63 s.

3) Medegedeeld door Buchelius ad Hedam, p. 70.

4) Regin. *Chron.* Pertz, I, p. 609.

5) Regin. l. l. De naam van Odilbald (= Edelbald, Adelbald) werd door zamentrekking Eyibold (zie de akte van manumissie bij Buchel. l. l.), en hiernit maakten de schrijvers den vorm Egilbold, die somtijds webr Egilbert werd. Uit deze naamsveranderingen laat het zich verklaren, dat Heka en Heda in Odilbald en Egilbold twee personen meenden te zien. Regino laat Radboud terstond op Odilbald volgen en kent geen Egilbold, en Regino was tijdgenoot.

6) Een *Vita S. Radbodi* werd uitgegeven door Surinus, *ad d. 29 Novemb.* p. 651 ss. en beter door Mabillon, *Sæc. V*, p. 28 ss. De schrijver is onbekend, maar was een beschaafd man, die zijne stof van Radbouds vrienden ontving, met wie hij zelf omgang had. „Pauca,” zegt hij, „commemorabimus accepta ab illis, qui rebus gestis interfuere, ut facilius lector fidem nobis adhibeat”, bij Mabill. p. 29. Het stuk is kort, maar tamelijk zaakrijk. Zie verder over Radboud, die, ook wegens zijne schriften, eene monografische behandeling verdient, Baillet, op 29 *Novemb.* p. 460; *Bat. s. I*, bl. 605 vv. en anderen, die wij later zullen noemen, wanneer wij van 's mans pennevruchten spreken.

zuster, en Gunthar, aartsbisschop van Keulen, diens broeder. Bij zijn oom Gunthar te Keulen ontving Radboud zijne eerste opleiding, totdat deze prelaat, als aanhanger van Lotharius en Waldrada, door paus Nikolaas I in 863 in den ban gedaan en afgezet werd¹. Door deze gebeurtenis van de keulse kathedraalschool losgemaakt, trok hij naar de hofschool van Karel den kale, welke inrigting door de bemoeijingen van genoemden vorst weder tot een aanmerkelijken trap van bloei was gekomen². Hier sloot hij zich bijzonder bij den toen zeer beroemden Manno, den vermeenden frieschen wijsgeer³, aan en hoorde hij waarschijnlijk ook de lessen van den geestrijken geleerde dier dagen, Johannes Scotus Erigena. Na in den kring van de beschaafde jongelingen zich door geleerdheid en vromen wandel onderscheiden te hebben, reisde hij in 877, toen Karel de kale gestorven was, naar zijne geboorteplaats, Lomaganium⁴, waar hij eenigen tijd bij zijne bloedverwanten vertoefde. Vervolgens plaatste hij zich onder de leiding van Hugo, die in 887 te Orleans stierf en in die dagen de beroemdste van alle frankische abten was. Onder dezen zette Radboud zijne letteroefeningen voort, en onder zijn invloed ontwikkelde zich waarschijnlijk ook de monastieke zin, die hem later eigen was⁵.

Wat aanleiding gegeven heeft om Radboud, na Odilbalds overlijden in 899, herwaarts te roepen, weten wij niet. Zijn biograaf berigt, dat niet alleen de geestelijkheid

1) Vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 261.

2) Vgl. Theiner, *Gesch. der geistl. bildungsanstalt.* s. 51 ff.

3) Manno of Nanno is volgens Suffridus Petri en anderen, die het berigt van Suffridus geloovig aanuamen, een Fries van Staveren geweest, die commentaren op Aristoteles, Plato enz. zal geschreven hebben. Oudere auteurs, Joh. Trithemius, Beka en and. weten daarvan niets. Dat Manno als beoefenaar der wetenschappen in zijn tijd veel invloed had en hoog geacht werd, is zeker, maar zijne afkomst en geschiedenis zijn bijna geheel onbekend. Hauvriau (*Singularités histor.* Par. 1861, p. 28, *De la philos. escolast.* Par. 1850, I, p. 75, 78) heet hem een Ier, Cramer (*Gesch. der erzieh.* s. 79) een Griek: het een is even onzeker als het ander.

4) Lomagne in Gasconje?

5) *Vita S. Radb.* Mabill. I. I. p. 28.

en het volk hem begeerden, maar ook koning Arnulf. Waarschijnlijk heeft laatstvermelde Radbouds verdiensten gekend en hem daarom, en welligt niet minder om zijn frieschen naam en afstamming, bijzonder geschikt geacht voor de waardigheid. Dat hij omstreeks den aanvang van Augustus des jaars 900, weinige dagen vóór den dood van koning Zuentebold, de utrechtsche kathedr innam, blijkt uit eene aanteekening van 's bisschops eigene hand¹. Hij moest toen een man van minstens vijftig jaren geweest zijn. Dit belette hem echter niet de zorg voor het bisdom met frisschen moed op zich te nemen, en wel behoefde hij dien. De Noormannen hadden ook toen Utrecht en de omstreken in bezit, en maakten er het verblijf van den bisschop bijna onmogelijk, zoodat hij meestal te Deventer vertoefde, waar de utrechtsche stoel reeds tijdens bisschop Odilbald zekere voorregten bezat². Van Deventer bezocht hij de kathedraalstad, zoo dikwerf (crebro) de omstandigheden het toelieten, en ook door de overige deelen van Friesland maakte hij gedurig visitatie-reizen, wanneer hij vlijtig onderzoek deed naar den staat des geloofs en der zedelijkheid bij zijne onderzaten, en vooral naar de overblijfselen „der oude dwalingen” des heidendoms, die zich voordeden. De Deenen trachtten hem in dit goede werk te verhinderen, maar ook hun predikte hij dan de bekeering. Eens, toen zij hem te Utrecht op de beleedigendste wijze bejegenden en met den dood dreigden, had de kerkvoogd, die onder de woestelingen waarschijnlijk gedoopte Noormannen kende, den moed om den ban over hen uit te spreken. Toen daarna eene boosaardige ziekte onder hen uitbrak, die velen, „als waren zij door den bliksem getroffen”, een haastigen dood deed sterven, meenden de tijdgenooten daarin een bewijs van 's hemels straf-

1) Bij Heda, p. 72, en Pertz, II, p. 218.

2) Zie het diploma van Zuentebold bij Heda, p. 64; vgl. Buchel, p. 74. Zuentebold zal Radboud zelven nog vóór zijn dood op 13 Aug. 900 in het bezit van die regten bevestigd hebben; Heda, p. 71. Volgens Dumbar, *Kerk. en werell. Dev.* I, bl. 223 vv. 442 vv., kwam Deventer zelf eerst in 1046 aan onze bisschoppen.

fende gerechtigheid te zien¹. Bij al zijne ambtspligten stelde Radboud zich het edele voorbeeld van Willebrord en Bonifacius voor den geest en „hen poogde hij in alles na te volgen”, en even als zij, „was hij een licht op den kandelaar”, waarvan weldadige stralen uitgingen. Zijne prediking en gesprekken droegen doorgaans een hoog ernstig karakter. Christus was het geliefdste onderwerp zijner redenen². Zijne hulpvaardigheid en mildheid waren onbegrensd, en dagelijks kleedde en spijsde hij met eigene hand eenige armen en wiesch hun de voeten. Voor het overige was hij met een streng ascetischen zin bezield, ofschoon hij zijne onthouding het meest in het verborgen oefende. Gedurende zijn gansche episcopaat leefde hij als „een volmaakt reguliere monnik”. Den tijd, die hem van zijne ambtsbezigheden overschoot, besteedde hij aan lectuur en aan het schrijven van latijnsche gedichten en andere lettervruchten, waarover wij later spreken, die hoofdzakelijk ten gebruike zijner geestelijken bij de kerkdienst bestemd waren³. Toen de koning, welligt Lodewijk IV, hem eenmaal in staatszaken wilde gebruiken, weigerde hij standvastig. „Het betaamde geen bisschoppen”, zeide hij, „zich met wereldsche dingen in te laten. Hun voegde de geestelijke wapenrusting. Zij moesten voor koning en volk bidden, niet vechten, en zielen winnen, geene aard-sche goederen”. Ware de geest van dien man op al zijne opvolgers overgegaan, hoe zou de geschiedenis onzer middeneeuwsche kerk een edeler karakter hebben gedragen!

Radboud zette zijn arbeidsaam leven voort tot in vergevorderden ouderdom. Terwijl hij waarschijnlijk eene

1) „Peste horrenda tanquam fulminis ictu percussi, omnes terrae extincti sunt, nec unquam impune tulerunt, quoties Traiecti molestia eum affecere.” Zóó de biograaf bij Mabill. l. l. p. 30. Indien Royaards, l. bl. 131. Van Bolhuis, bl. 180 v. en anderen de bron gezien hadden, zouden zij zich door de berigten, die Beka, p. 33, Heda, p. 71, *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 321, en and. er uit trokken, niet hebben laten verleiden tot onnoodige redeneringen en verkeerde voorstellingen.

2) „Numquam ab ore eius Christus erat”, zegt de biograaf.

3) l. l. p. 30.

4) l. l. p. 31.

visitatie-reis door Drenthe¹ maakte, overviel hem zijne laatste ziekte. Hij gebod zijnen geestelijken en dienaren hem, zoo spoedig als de moeilijke wegen en het najaarsweder toelieten, naar Ootmarsum te voeren, waar hij eene kleine kapel (oratorium) had, waarin hij, wegens de schoone landouw, die haar omringde, gaarne vertoefde en ook wilde begraven worden, „zoo de zijnen het zouden gedooogen”. Zijn uitgang was zacht en liefelijk. Met verstervende lippen zong hij nog psalmen en een zijner eigene liederen, en zóó hartroerend, dat de hem omringenden hunne tranen niet weêrhouden konden. Hij overleed den 29^{en} Nov., naar men meent in het jaar 917. Zijn lijk werd naar Deventer vervoerd en daar, onder teekenen van groote liefde bij geestelijkheid en volk, in het noordelijk deel der Lebunuskerk begraven².

---

§ 5.

Bisschop Balderik, Volkmar, Boulewijn en Ausfried.

Gedurende Radbouds laatste levensjaren bevond zich nu en dan in den kring zijner hem omringende vrienden en geestelijken een jong edelman, die, met het bestuur der graafschappen van Twenthe en Bentheim belast, door zijne schoone hoedanigheden en de zorg, welke hij voor de kerkelijke belangen zijner onderdanen openbaarde, den grijsaard het hoogste vertrouwen inboezemde. Toen de bisschop op zekeren tijd met zijne klerken de mis bediende, riep hij, terwijl de epistel-les afgelezen werd, een paar priesters uit Emmerik, die mede in het koor waren, tot zich, en zeide: „ik zal niet lang meer leven; maar

---

1) „In pago Trente”. L. I. p. 32.

2) L. I. p. 32. Radbouds sterfdag werd te Utrecht feestelijk gevierd. In den *ordinarius* van St. Salvator (zie boven, bl. 148, n. 4) leest men: „ijj Kal. Decembr. Radbodi ep. Traiect. et confessoris. De hoc omni feria cantatur, sed non dominica”. Uit het passionaal werd zijn leven gelezen en zijn feest met eene octave besloten. Zie over zijn sterfdag Buchel, ad Bekam, p. 33.

houdt dezen jongen man in eere, want hij zal mijn zetel innemen". Op die wijze sprak Radboud bij herhaling ook tot zijne overige geestelijken, en toen hij ten laatste gestorven was, schijnt het kapittel gaarne gedaan te hebben, wat de overledene zoozeer gewenscht had: zij begerden Balderik tot zijn opvolger, den zoon van graaf Rixfried van Kleef, en een na-bloedverwant van Giselbert van Lotharingen, die later met Gerberga, zuster van Otto I, huwde¹.

Ziet men uit het medegedeelde, dat Balderik een man van hooge afkomst was, dit is dan ook bijna alles, wat ons van zijne vroegste levensjaren bekend werd². Van wien hij zijne bisschoppelijke waardigheid ontving, en wanneer hij haar aanvaardde, wordt ons niet gemeld³. Dit echter mogen wij als zeker aannemen, dat hij reeds vóór 929 binnen de stad Utrecht gevestigd was, naardien koning Hendrik I zijn later zoo beroemden zoon Bruno in genoemd jaar derwaarts zond, opdat de vierjarige knaap onder Balderiks leiding opgevoed wierd⁴; terwijl het daarenboven even zeker is, dat hij in 921 reeds als bisschop van Utrecht bekend stond⁵, ofschoon hij toen misschien

1) *Vita S. Radb.* Mabill. l. l. p. 30 s. Over Balderiks geslacht zie men de inscriptie in onze Bijlage IV; Beka, p. 33, en Buchel. ald.; Jungius, *Hist. antiq. comitalis Bentheimensis*, Hanov. 1773, p. 55 ss.; Weeling, *de Plechelmus-kerk te Oldenzaal*, in den *Overijss. alman.* 1841, bl. 205 vv., en Vogel, *Ratherius von Verona*, Jena, 1854, I, s. 158; over zijne betrekking op het graafschap Twente en Bentheim, Jungius, l. l. Ook het *Vita S. Radb.* l. l. p. 31, spreekt van zijne *editio*, waarvoor hij door Radboud geestelijken deed ordenen.

2) Sommigen meenen, dat hij omstreeks 897 te Oldenzaal zal geboren zijn. Zie Weeling, t. a. p.

3) Beka, Heda en anderen laten Balderik terstond na Radbouds dood optreden. Indien dit geschied is, moet hij op ongewoon jeugdigen leeftijd geordend zijn. Lappenberg (bij Pertz, V, p. 738) meldt, dat hij den zetel van 928—977 innam, maar brengt geene bewijzen bij. Over het geheel is de chronologie van des bisschops leven bij de oude schrijvers zeer verward. Beka, p. 34, rekent hem 59 regeringsjaren toe; de schrijver van het *Chron. magn.* (bij Buchel. ad Hed. p. 34) 49 jaren; Thietmar (bij Pertz, l. l.) 80 jaren! Volgens de *Annales Hildesh.* (bij Pertz, t. l. p. 91) stierf hij eerst in 995!!

4) Zie boven, bl. 249, n. 1; vgl. Vogel, a. a. o. I, s. 157, f.

5) Zie beneden, bl. 273.

nog niet in de bisschopstad wonen kon. De staat, waarin hij bij zijne komst te Utrecht, de zaken van kerk en land aantrof, en zijne eerste werkzaamheden heeft hij zelf kortelijk beschreven in een brief van het jaar 984, waarvan de echtheid, naar het ons toeschijnt, aan geen twijfel onderworpen is¹. Nadat hij door zijn metropolitaan, den aartsbisschop van Keulen, geordend was, zoo verhaalt hij, had hij het noodig geoordeeld de plaats te bezoeken, „waarnaar zijn bisdom genoemd werd”. Hij had de stad door de Deenen verwoest gevonden, de St. Maartens- en St. Salvatorskerk verbrand en in puin. Toen was hem het gemoed vol geschoten; hij had zijne tranen niet kunnen weêrhouden en den Heer aangeroepen om hulp, dat hij de vervallen kerk zou mogen herstellen. Daarop was hij aan den arbeid getogen. Hij had eene brug gebouwd, de stad met poorten en een muur voorzien², de beide kerken vernieuwd, de verstrooide kanoniken verzameld en de ledige plaatsen in de kapittelen doen aanvullen. Intusschen waren de geloovigen van alle kanten zamengevloeid; met vereenigde krachten hadden zij de Deenen verjaagd en de geroofde kerkgoederen herwonnen, die nu gedurig vermeerderd werden³. Dat Balderik bij al deze bedrijven niet door Otto I gesteund werd, die toen de kinderschoenen nauwelijks ontwassen was, en nog veel minder door zijn jongeren broeder Bruno, behoeft, niet-tegenstaande onze geschiedschrijvers het anders melden⁴, wel geen betoog. Maar Hendrik I was den bisschop gunstig, en dit was hem genoeg; want deze vorst was het, die met eene krachtige hand het roer van staat in de duitsche landen had gegrepen, toen het rijk den ondergang nabij was gekomen⁵. Aan hem en later vooral aan zijn zoon Otto I had Balderik de grootste gunsten te

1) Vgl. Buchelius ad Hedam, p. 89.

2) De Boldregtstoren te Utrecht bestond nog in de achttiende eeuw. *Bat. s. I*, p. 615.

3) Zie den brief bij Heda, p. 75 s. en Van Mieris, I, bl. 34 v.

4) Zie b. v. Van Bolhuis, bl. 182. Vgl. boven, bl. 249, n. 1.

5) Zie over Hendrik den vogelaar Giesbrecht, a. a. o. s. 189 ff.

danken, gunsten die niet weinig bijgebragt hebben tot verheffing der wereldlijke magt van hem en zijne opvolgers, gelijk wij elders zien zullen ¹.

Van de bisschoppelijke werkzaamheden van Balderik na 984 zijn slechts toevallige berigten tot ons gekomen. Tot zijne bekende verdiensten behoort het herstellen der kerken, die alom in den lande door de Noormannen verwoest waren. Van den herbouw der St. Maartens- en St. Salvatorskerk te Utrecht vernamen wij reeds. Ook de Lebuinus-kerk te Deventer werd door hem vernieuwd en gewijd ², en de St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal van eene houten in eene steenen herschapen ³. Te Elst in de Betuwe stichtte hij, volgens eene onzekere overlevering, een collegie van acht kanoniken ⁴, en misschien eene kapel of een altaar, blijkens een opschrift, dat onlangs ontdekt werd ⁵. Als alle ijverige kerkbouwers behoefde Balderik relieken. Deze en andere redenen bewogen hem in 966, welligt in gezelschap van Otto I, naar Rome te trekken, van waar hij eene groote menigte overblijfselen der heiligen met zich bragt, gebeente van Pontiaan, Agniet enz., die hij gedeeltelijk aan de kathedraal-kerk te Utrecht schonk ⁶. Ook „verhoogde hij” het gebeente van Werenfried, Lebuinus, Plechelmus, Wiro, Otger, Ieroen, Odulfus en Radboud ⁷. Over het geheel schijnt de kerkvoogd een warm voorstander der heiligendienst geweest te zijn, gelijk zijn voorganger Radboud en de beste christenen dier eeuw, en ofschoon de feesten en bedevaarten naar Utrecht, die het gevolg

1) Zie intusschen de brieven bij Heda, p. 79 ss.

2) Zie Molhuysen in den *Overtijs. almanak*, 1836.

3) Zie Weeling, a. p. bl. 208.

4) *Oudh. van Utr.* III, bl. 261.

5) In 1857 ontblootte men, bij eene reparatie aan de schoone kerk te Elst, een in den ouden muur gemetselden steen, die deze verminkte inscriptie draagt: . . . LA ISTA CVM ARA A PRAESVLE BALDRICO . . . Door de goede zorg der heeren Vermasen en Van Schermbeek, die mij met den vond vriendelijk bekend maakten, is de steen tegen verder verderf in veiligheid gesteld.

6) Beka, p. 34; Giesebrecht, a. a. o. I, s. 467.

7) Beka; l. l., Joh. a Leid. p. 108 s.; *Bat. s. l.*, bl. 617.

waren van de reliekenvereering, welke hij bevorderde, zeer zeker aan de bisschopsstad een aanmerkelijk vertier bezorgden, is het niet noodig te veronderstellen¹, dat Balderik hoofdzakelijk dáárom de zaak des bijgeloofs heeft voorgestaan. Zij behoorde geheel en al tot de vroomheid dier dagen en heeft voor de zinnelijke menigte, die nu uit den staat van verwildering, waarin haar de vervolgingen der Noormannen gedompeld hadden, in de eerste plaats tot zekeren kerkelijken ijver moest opgewekt worden, ongetwijfeld haar nut gehad.

Gedurende zijn gansche bestuur genoot Balderik het hoogste vertrouwen van Hendrik den vogelaar, diens twee voortreffelijke zonen, en hunne moeder, de vrome Mathilde. Reeds in 931 wilde Hendrik, dat de jonge bisschop van Utrecht onder de aanzienlijkste prelaten van Duitschland zijne plaats zou innemen, toen hij in hunne tegenwoordigheid te Bonn zijn verbond met Karel III sloot². In 948 was Otto I te Utrecht, en Balderik nam deel aan des konings besluit, om de abdij van Prumen in het bezit van het klooster te Susteren te stellen³. Kortens tijd daarna hield Otto zijne groote rijksvergadering te Ingelheim, waarin het lot van koning Lodewijk van Frankrijk en de belangen der kerk van dat land werden behandeld, en ook daar was Balderik tegenwoordig⁴. Toen Otto in 965, na gedurende vier jaren in Italië de schitterendste wapenfeiten volbragt te hebben, op verlangen van Mathilde naar Keulen kwam, om daar, in het aartsbisschoppelijk paleis van Bruno, door zijne moeder het eerst als keizer begroet te worden en met haar en hare overige kinderen een feest des wederziens te vieren, dat op de tijdgenooten onuitwischbare indrukken maakte, mogt Balderik niet ontbreken. Naauwelijks waren de leden der talrijke vorstenfamilie vereenigd, of onze bisschop werd

1) Zoals Van Bolhuis, bl. 184, deed.

2) Pertz, III, p. 567 s.

3) Beyer, *Urkundenbuch*, I, s. 250.

4) *Ottonis magni constit.* Pertz, IV, p. 25; Flodoard. *Annal.* Pertz, V, p. 395; Richer. *Hist.* II, Pertz, V, p. 603; vgl. Giesebrecht, I, s. 288 ff.

in hunnen kring geroepen, en de zegen, dien hij toen over de hoofden van Mathilde en de haren uitsprak, werd door de edele vrouw met dankbaarheid ontvangen en met gebeden beantwoord ¹. Bruno heeft de verplichtingen, die hij aan Balderik en diens onderwijs had, nimmer vergeten, en in de schenkingsbrieven, waarin Otto belangrijke giften en voorregten aan onzen kerkvoogd gaf, spreekt de keizer met de hoogste achting van bisschop Balderik, „sijns zeer beminden broeders zeer beminden leermeester” ².

Men plaatst Balderiks dood op het jaar 977 ³. Hij werd te Utrecht begraven, en het late nageslacht vereerde hem als een weldadig, zachtmoedig en godvruchtig man, dien men niet ten onregte „den vernieuwer van het oude Utrecht” heette ⁴. In 1481 werd een gedeelte van zijn gebeente naar Oldenzaal overgebracht en daar in het koor der kerk, die haren luister aan hem te danken had, in eere gesteld ⁵.

1) Zie *Vita Mathild.* Pertz, VI, p. 297. Het gansche tafereel is waardig gelezen te worden.

2) Zie de brieven bij Heda, p. 83 ss. Dat Bruno geen discipel van onzen, maar van een luikschen Balderik is geweest, werd ten onregte beweerd door Chapeauville en lateren. Zie Stallaert en Van der Haegen, *De l'instruction publique au moyen age*, Brux. 1854, p. 121. Anderen daarentegen hebben, evenzeer ten onregte, ook Otto en zijn broeder Hendrik tot Balderiks leerlingen gemaakt. Zóó b. v. de schrijvers van *Bat.* a. 1, bl. 613 v. en lateren.

3) Beka, p. 34; vgl. het *necol.* bij Lindeborn, *Hist. episcop. Daventr.* p. 185. In het oude *necologium* van St. Salvator leest men: „vj Kl. Januarii obiit Baldricus ep. Traiect.”

4) Balderiks lof werd groot gemaakt in een opschrift, dat oudtijds in de St. Salvatorskerk te Utrecht op de relieken-kas van St. Pancras gelezen werd, en in de veertiende eeuw in het *necologium* dier kerk werd overgenomen, met de aanteekening: „praesumendum est quod [hi versus] per incuriam artificis sint transpositi et corrupti.” De dichter noemt den bisschop:

Baldricum mitem, tota virtute fidelem,
Pontificem veteris Traiecti iam renovati.
Laus, dyadema, decus, iubilatio, gloria, virtus,
Astra cui iubilant, cui lumen in ethre ministrant.

Balderik was de schenker der relieken geweest. In de *Gesta Friesonum* (uitgeg. door het friesch genootsch. 1853), bl. 128, leest men: „disse Baldericus, gnedertieren was sijn toename ghenaeemt, omdat hy sula gnedertieren wirken in Goedes naeme dede.”

5) Vgl. Lindeborn, l. l. In de kerk te Oldenzaal zag ik vóór weinige jaren een levensgroot horstbeeld van Balderik, van zilveren drijfwerk, dat van de

De twee naaste opvolgers van Balderik behooren weder tot de minder bekenden onder onze kerkvoogden. Volkmar, wiens naam in het dagelijksch gebruik der midden-eeuwen Poppo luidde — eene vervorming, die onzen geschiedschrijvers onbekend was en aanleiding tot geleerde, maar onvruchtbare redeneringen gaf, en de lijst onzer bisschoppen zonder reden vergrootte ¹ — Volkmar, als diaken reeds om zijne vroomheid geprezen, wordt door een tijdgenoot „een zeer beroemd bisschop” genoemd en „een uitstekende in de schare der kerkleeraren ²”. Waaraan hij dien lof te danken had, weten wij niet. Sommigen heeten hem een Fries ³. Men meent, dat hij in 990 overleden is, waarna Boudewijn I optrad, die eene spruit uit het geslacht der graven van Holland zal geweest zijn en den staf omstreeks vier jaren gevoerd had, toen hij stierf ⁴.

Aan het einde van dit tijdvak ontmoeten wij nogmaals een man, die, even als Frederik, Radboud en Balderik, eene eere onzer middeneeuwsche kerk is geweest en een weldoener onzer voorvaderen, op wien wij des lezers aandacht te liever vestigen, naar mate onze geschiedschrijvers hem tot heden onachtzamer behandeld en maar al te onbillijk beoordeeld hebben. Wij bedoelen Ansfried ⁵, Boude-

---

zestiende of zeventiende eeuw schijnt te zijn. Voor het hoogaltaar in het koor, waarvan de vloer betimmerd is, ligt volgens Weeling, a. p. s. 209, een steen met deze inscriptie: „Anno domini 1481 recondita suut hic cunta (men zal wel sancta moeten lezen) ossa Balderici de Clivis, quondam episcopi Traiectensis ac fundatoris huius collegii, cuius anima requiescat in pace. Amen.”

1) *Vita Berwardi*, Mabill. *Sec. VI*, 1, p. 181; vgl. de Bolland. *Febr.* III, p. 688; Blondeel, *Beschr. der stad Utrecht*, bl. 249 v. Over de identiteit van den naam Volkmar en Poppo (Pop, Fop) zie men Ruotgerus bij Pertz, VI, p. 252, en de aantek. ald. p. 350. Vgl. Abel, *Die deutschen personennamen*, Berl. 1853, s. 49.

2) Joh. abb. S. Arnulfi *Vita Joh. Gorziens*. Pertz, VI, p. 350.

3) Joh. a Leid. p. 110. In 984 was Volkmar welligt te Keulen. Zie Thietmars *Chron.* Pertz, V, p. 767.

4) Beka, p. 36; Heda, p. 92; vgl. *Bat. s. 1*, bl. 627 v.; Van Mieris, *Bischof. muntten en zegelen van Utrecht*, bl. 122 v.

5) Ansfrieds biografie kan opgemaakt worden uit Alpertus' *Libri II de diversitate temporis*, Pertz, VI, p. 705 ss., en Thietmars *Chron.* Pertz, V, p. 777 ss. Wat de Bollandisten, *ad d. 3 Maji*, p. 434 ss. leverden onder den titel, *Vitæ Ansfredi pars. auctore monacho ultrajectino S. Pauli*, is niets anders dan een fragment van het door Alpertus geschrevene.

wijns opvolger. Zoon van Lambertus, naar men meent, den eersten graaf van Leuven, en neef van Ansfried, bezitter van vijftien graafschappen, werd hij tot omstreeks het jaar 956 opgevoed in het paleis van zijn oom Rodbertus, aartsbisschop van Trier, een prelaat, die om zijne liefde voor beschaving en wetenschap te dien tijde grootelijks geprezen werd¹. Na hier eenige jaren vertoefd te hebben, werd hij naar Keulen gezonden en daar onder de zorg van den aartsbisschop Bruno geplaatst, wiens scholen toen in vollen bloei waren². Hier genoot Ansfried, die niet voor de kerk, maar voor den staat bestemd was, eene tweeslachtige opleiding, welke het noodzakelijk gevolg was van het tweeslachtig karakter van Brunos inrigtingen. Ofschoon zijne leerlingen zich vlijtig met Ovidius, Terentius, Cicero en Sallustius bezig hielden, vermaadden zij geenszins de meer stichtelijke lectuur van Augustinus, Gregorius en andere kerkvaders, en die zich als toekomstige staatsdienaren in den wapenhandel oefenden, oefenden zich tegelijkertijd, als zouden zij straks geestelijken en monniken wezen, in psalmgezag en gebed en alles wat toen tot een vroom leven behoorde. Zóó kon het geschieden, dat uit de kweekelingen van Bruno, waarvan velen door keizer Otto en zijne naaste opvolgers op de bisschopszetels van het duitsche rijk werden geplaatst, eene eigenaardige soort van geestelijken voortkwam, prelaten die, hoezeer somtijds doordrongen van de bewustheid hunner hooge roeping voor de kerk, zich echter uitnemend geschikt betoonden voor de moeijelijkste staatsambten; mannen die van het altaar naar het slagveld togen, van het kapittel naar de rijksvergadering; praktische naturen, die niet alleen kerken en kloosters stichtten, maar ook torens en wallen tot verdediging van hun

Zie verder Mabillon, *Sac.* VI, 1, p. 77 ss.; *Bat.* s. 1, bl. 629 vv. en mijn opstel, *Ansfried, een man van de ijzeren eeuw.* in den *Kalender voor de protest. in Nederl.* 1859, bl. 26 vv.

1) Thietmar, l. l. Pertz, V, p. 777; Richeri *Hist.* *ibid.* p. 603. Vgl. Buchel. ad Bekam. p. 37; Fisen, *Hist. eccl. Leod.* I, p. 153 s. en Mabill. l. l. p. 77.

2) Thietmar, l. l.

gebied, den handel bevorderden en den akkerbouw opbeurden met bewonderenswaardig beleid ¹.

In het jaar 961 maakte Otto I, die zich de keizerskroon nog te verwerven had, aanstalten om ten tweeden male met zijne steeds zegepralende benden over de Alpen te trekken. Ansfrieds schoolsche opvoeding was nu voltooid, en Bruno, die dezen leerling boven velen lief had, beval hem zijnen broeder aan. Deze koos Ansfried tot zijn zwaarddrager, en onder de leiding van den glorierijken vorst werd de jongeling tot een bekwaam veldheer gekweekt ². Sedert 965 schijnt Ansfried het leger van Otto verlaten te hebben, maar voortdurend mogt hij zich verblijden in de gunst van zijnen keizer en diens opvolgers. Na eenige jaren was hij een der magtigste edelen van zijn tijd, in Gelderland, Brabant en aan de Maas boven Luik, bezitter van uitgestrekte graafschappen, en de gelukkige echtgenoot van Hilswinde, geboren gravin van Strijen in het land van Geertruidenberg, van wier vroomheid en echtelijke trouw tot in onze dagen romantische verhalen worden bewaard ³. Gedurende meer dan vijf en twintig jaren stond hij aan het hoofd zijner graafschappen, wijd en zijd beroemd als een uitstekend regent, „een dienaar der hoogste gerechtigheid, die zich noch door groote giften noch door voorbijgaande gunsten van den weg des regts liet aftrekken”, een opregt en wijs raadsman zijner vorsten en een moedig verdediger van de belangen zijner onderdanen ⁴.

Terwijl Ansfried als wereldlijk magthebber een zegen voor zijne tijdgenooten was, betoonde hij zich evenzeer een weldoener van de kerk en hare geestelijkheid. Dit ondervond vooral Notker, een der beschaafde en edelste prelaten dier eeuw, bisschop van Luik van 971 tot 1007 ⁵.

1) Vgl. Giesebrecht, I, s. 307 ff.; Vogel, *Ratherius von Verona*, I, s. 161 f.

2) Thietmar, I. I. Vgl. Giesebrecht, s. 431.

3) Zie Joh. a Leid. p. 115 s.

4) Alpertus, I. I. Pertz, VI, p. 705 s.

5) Zie over Notker *Kerkhist. Archief*, III, bl. 169 v.

Hoe Notker de hoogste achting voor Ansfried openbaarde, zullen wij straks zien; hoe Ansfried Notker beminde, wordt ons bewezen door een brief van Otto III, in 985 gegeven tot bevestiging van Notker en de luiksche geestelijkheid in het bezit van het gansche graafschap Huy aan de Maas, welk graafschap hun door Ansfried tot een eeuwig eigendom was geschonken, en zulks „uit eerbied voor den patroon der luiksche kerk en uit liefde voor Notker”¹. Weinige jaren later stichtte Hilswinde, met goedvinden van haren gemaal, de kerk en het klooster van Thoren bij Maaseik, welke stichting zij in 992 met bezittingen uit haar erfgoed in het graafschap Strijen verrijkte. Uit den daartoe behoorenden brief blijkt, dat genoemd klooster bestemd was, Hilswinde zelve en hare dochter Benedicta als nonnen op te nemen², waaruit men mag opmaken, dat ook Ansfried zich voorgenomen had ten klooster te gaan. De dood scheidde de echtelingen evenwel, nog voordat zij het monastieke kleed hadden aangenomen. Hilswinde stierf en werd begraven in de sacristie des kloosters van Thoren³, waarin Benedicta reeds leefde en later om hare werkdadige godsvrucht beroemd werd, en Ansfried, nu een man met vergrijsd hoofd, vermoeid van de lasten des levens, werd plotseling tot eene taak geroepen, welke hem zwaarder verpligtingen zou opleggen, dan hij tot nog toe vervuld had.

Boudewijn I, gelijk wij gezien hebben, stierf omstreeks 994. Het Sticht van Utrecht, dat van de rampen, die het van de Noormannen geleden had, nauwelijks eenigermate hersteld, maar voor nieuwe ongelukken van dien aard nog niet veilig was, behoefde een krachtigen en wijzen regent, en Otto III, wien het natuurlijk niet onverschillig was, wien de utrechtsche kerk met hare uitgebreide bezittingen toevertrouwd was, raadpleegde met Notker van Luik omtrent den persoon, die hier het meest in

1) Zie het diploma bij Miræus. *Codex donation. piar.* p. 137, en bij anderen.

2) Zie het diploma bij Miræus. *Opera dipl.* I, p. 654, en bij anderen.

3) Thietmar, I. I.

aanmerking moest komen. Notker noemde zijn vriend Ansfried, en straks stond deze, naar Aken ontboden, in diepe verslagenheid voor den keizer, al zijne welsprekendheid gebruikende om hem te overtuigen, dat zulk eene eer voor hem te groot en zulk een ambt voor zijne krachten, die tot heden vooral aan den krijg waren gewijd geweest, ongepast was. Toen dit alles niet baatte, verzocht hij tijd om zich te beraden en te bidden. Kortens tijd daarna kwam Evergerus, aartsbisschop van Keulen, met andere bisschoppen naar Aken, om Ansfried te ordenen. Voordat hij zijne hooge waardigheid aanvaardde, legde hij in de keizerlijke kapel, in tegenwoordigheid van Otto en vele grooten, zijn zwaard op het altaar der h. Maagd, zeggende: „tot heden heb ik met dit wapen aardsche eer gewonnen en de vijanden der armen van Christus en der weduwen verjaagd; nu voortaan beveel ik mij aan mijne Heerinne Maria, door wier kracht ik eer en heil der ziele hoop te verwerven”¹.

Van den dag, waarop Ansfried als bisschop van Utrecht optrad, genoot hij ook in die betrekking eerbied en liefde bij allen, die prijs stelden op wijsheid en godsvrucht. Slechts enkele ligtzinnigen durfden met een spottend schouder-ophalen over hem spreken, als zij opmerkten, dat hij de inkomsten des bisdoms alleen ten behoeve van de kerk en het gemeen welzijn gebruikte en zich zelve nauwelijks een overvloedigen maaltijd gunde². Maar er waren anderen, kronijkschrijvers en annalisten van dien tijd in Duitschland en in ons vaderland, die hem roemden als een der voortreffelijkste prelaten. Wij moeten het echter betreuren, dat zij ons zoo weinig berigten van hetgeen hij deed voor de geestelijke en wereldlijke belangen onzer vaderen. Van den man, die in de rijksvergaderingen zoo wijs plagt te spreken, en zijne redenen in het dagelijksch leven „met het bijbrengen van voorbeelden uit de heilige Schrift wist te kruiden”, mogen wij veronderstellen,

1) Thietmar, l. l. p. 778; Alpertus, l. l. p. 706.

2) Alpertus, l. l. p. 709.

dat hij, als Radboud, een vlijtig prediker zal geweest zijn; ook vermoeden wij, dat hij, als een Frederik I en anderen, gedurig visitatie-reizen door zijn bisdom zal gedaan hebben, om de overblijfselen des heidendoms op te sporen en uit te roeijen; maar onze bronnen zwijgen van dat alles. Zij melden hoofdzakelijk van den aanwas der utrechtische kerkgoederen in zijn tijd en van twee duitsehe synoden, die hij bijwoonde. Wat den aanwas der kerkgoederen betreft, verdient het opmerking, dat deze in de eerste plaats een gevolg was, niet van Ansfrieds invloed bij vorsten en grooten, maar van zijne eigene milddadigheid. Naauwelijks had hij een jaar den staf gevoerd, of hij schonk een groot deel zijner bezittingen aan de St. Maartens- en St. Salvatorskerk, en dat wel „tot herstel der dienst van God”¹, waaruit wij besluiten, dat het bisdom en de gemeente van Utrecht nog eenigermate kwijnden onder de gevolgen der vroegere rampen². Het voorbeeld van den bisschop werd straks gevolgd door zijn vriend Frethibold, die aanzienlijke bezittingen in Teisterband schonk, en vooral door Otto III en Hendrik II³. Dat laatstvermelden door hunne giften ook de wereldlijke magt van Ansfried wilden stijven, laat zich begrijpen. Of het waar is, dat de kerkvoogd tot verdediging van zijn grondgebied ook sterkten heeft aangelegd, weten wij niet, doch het is zeer waarschijnlijk. Maar wat men in onzen tijd geschreven heeft⁴ van zijne persoonlijke bedrijven tegen de Noormannen, berust op misverstand. Toen deze vijanden in 1007 of, gelijk men gewoonlijk aanneemt, in 1010 Utrecht bedreigden, was Ansfried reeds eenigen tijd blind en dus buiten staat het zwaard te voeren, dat hij daarenboven vóór zijne ordening in de kapel te Aken voor altijd had afgelegd.

1) „Ad restaurandum ibidem Dei servitium.” Zie het stuk bij Heda, p. 93.

2) Omstreeks het jaar 1000 deed Ansfried ook aanzienlijke schenkingen aan de kerk van Hilvarenbeek. Zie Ghesquier, *Acta ss. Belg.* VI, p. 604; vgl. Foppens, *Hist. episc. Syltæduc.* p. 152.

3) Zie de brieven bij Heda, p. 94 ss.

4) Royaards, I, bl. 135.

Wat de twee deutsche synoden aangaat, waarbij Ansfried tegenwoordig was, de eerste werd in 1005 te Dortmund, in tegenwoordigheid van keizer Hendrik den heilige en zijne gemalin Kunegonde gehouden. De vorst klaagde met de verzamelde bisschoppen over de verkeerdheden, die in het kerkelijk leven van dien tijd heerschten, en gezamenlijk besloten zij de bestaande ergernissen te weren. Bij de ontbinding der vergadering gingen de geestelijken een van die zoogenaamde doodenverbonden aan, waarover wij later zullen spreken ¹. In 1007 vinden wij Ansfried te Frankfort, waar hij deel nam aan het concilie, waarin de oprichting van het bisdom Bamberg werd voorbereid ². Tijdens deze bijeenkomst was de kerkvoogd reeds van het gezigt beroofd, eene ramp, die hem sedert 1005 in zijne bezigheden begon te bemoeijelijken ³.

Op den 18^{en} Nov. 1006 wijdde Ansfried een klein klooster met eene kapel op Hohorst, bij Amersfoort, toen een heuvel, die tusschen een drabbigen stroom (de Eem) en een onafzienbaren poel lag, en niet dan met een vaartuig genaderd kon worden ⁴. Daar wenschte hij in gezelschap van eenige vrome monniken van tijd tot tijd uit te rusten van zijne moeizame pligten en zich voor te bereiden voor zijn naderenden sterfdag. Zoo dikwerf zijne ambtsbezigheden het gedoogden, trok hij er heen, en dan, zeggen de tijdgenooten, was de magtige kerkvoogd, die als jongeling en man lauweren won onder de banieren der Ottonen en nog dikwerf nevens den keizer en de grooten der aarde in rijksvergadering en synode zijne plaats innam, een eenvoudige monnik, in niets van de broederen onderscheiden dan door hooger en ijver voor de kloosterpligten en door dieperen ootmoed, wanneer hij zich tegen den regel en de oversten des huizes in eenig opzicht had vergrepen. Gebed, schriftlezing en koordienst

¹ Annal. Saxo, Pertz, VIII, p. 655 s.

² Adalberti *Vita Heinrici II*, Pertz, VI, p. 796; vgl. Giesbrecht, II, s. 48.

³ Alpertus, I. I, p. 707; Thietmar, I. I, p. 778.

⁴ Zie het diploma bij Heda, p. 106 s.; vgl. Thietmar, I. I; Alpertus, I. I, p. 707.

waren zijne gedurige; maar niet zijne éénige werkzaamheden. Alle dagen kwamen twee en zeventig armen uit de omstreken tot hem, en hij spijsde ze met eigen hand, en als onder die armen kranken waren, werden zij in het klooster opgenomen. Soms geschiedde het, dat de blinde grijsaard te middernacht zijne cel verliet. Dan daalde hij, door een dienaar geleid, den heuvel af, om in een bekken, dat hij zelf droeg, water te scheppen, ten einde in den vroegen morgen, eer de monniken nog verzezen waren, voor dezen of genen kranke een bad gereed te hebben. Zijne liefde ontwikkelde zich al meer en meer tot eene onbegrensde teederheid voor alle schepselen van den Heer, wien hij diende. Zelfs „den vogelkens” was hij weldadig. Als zij hem in de lente hadden verkwikt met hun soeten zang, en de winter met zijne kommerlijke dagen gekomen was, liet hij uit medelijden met hunne armoede volle korenschoven in de boomen van zijn heuvel plaatsen ¹.

Omstreeks kersmis 1009 werd Ansfried krank, en hij liet zich naar zijn geliefden heuvel voeren. Daar leed hij zijne smarten met gelatenheid, totdat hij op den 3^{en} Mei 1010 ontsliep. Zijne dochter Benedicta, toen abdis van Thoren, sloot hem de oogen. Daarop stroomden de Utrechtenaren naar Hohorst, om bij zijne baar voor de ziel van den geliefden bisschop te bidden, en zij rustten niet, voordat zij het lijk naar hunne stad hadden gevoerd. Daar werd het, onder psalmen en lofzangen en den toeloop eener ontelbare menigte, in de St. Maartenskerk begraven ². De heuvel Hohorst wordt tot op onzen dag de Heiligenberg geheeten, en er is reden voor ³!

Wanneer wij, na de reeks onzer bisschoppen van dit

1) Thietmar, l. l.; Alpertus, l. l.

2) Thietmar, l. l.; Alpertus, l. l. p. 708. De aantekening in het oude *neurologium* van St. Salvator op 3 Mei vindt men bij Matthæus, *Fund. eccles.* p. 87. Voor de lezing »Westle” aldaar heeft het HS. »Westerle.”

3) Alpertus heeft, p. 708. een hoofdstukje, waarin de vraag wordt beantwoord: »cur Ansfriidus infirmos non curaret.” Hij wijst vooral op de stelling, dat de mirakelen hoofdzakelijk de bekeering der ongelooovigen bedoelden en derhalve in die eeuw niet meer noodig waren, daar het christendom reeds overal ingang had gevonden.

tijdvak in oogenschouw genomen te hebben, ons zelve rekenschap pogen te geven van den algemeenen indruk, dien zij op ons maakten, dan gevoelen wij dat deze een onzekere is. De meeste dezer mannen blijven voor onze geest zweven als nevelgestalten, waaraan vaste omtrekken ontbreken, en alleen Frederik, Radboud, Balderik en Ansfried zijn figuren, wier karakter zich genoeg laat onderscheiden, om ons belangstelling in te boezemen. Opmerkelijk is het intusschen, dat bijna al deze kerkvoogden landgenooten zijn geweest, of zoo zij, gelijk Radboud en Ansfried, op vreemden bodem geboren werden, door hunne bloedverwantschap of bezittingen de naauwste betrekking op ons vaderland hadden. Wij vinden hierin een bewijs, dat de frankische en duitsche vorsten, die overigens de bepalingen der kerk omtrent de bisschopsverkiezing dikwerf klein achtten, aangaande de wezenlijke belangen onzer vaderen niet geheel onverschillig waren. Zij schijnen het erkend te hebben, dat de eerst onlangs gekerstende natie bewustheid harer regten had, en dat de Friesen niet alleen behoefte gevoelden aan kerkoversten van hun eigen bloed, maar dat er ook bij hen zelve individuen aangetroffen werden, die volkomen geschikt waren om in die behoeften te voorzien. Eene tweede bijzonderheid, die onze aandacht trekt, is het hooge aanzien, dat onze bisschoppen reeds toen bij koningen en keizers genoten, en het deel dat zij namen aan de behandeling der gewigtigste aangelegenheden des rijks, een verschijnsel, dat wij later nader hebben te verklaren. Van al onze kerkvoogden, wier leven en bedrijf wij eenigermate kennen, vinden wij berigt, dat zij bij de rijksvorsten eere genoten en in de rijksvergaderingen zitting namen. Radboud alleen weigert zich in staatszaken te mengen, wanneer zijn koning hem roept, maar niet alzoo Frederik, Hunger, Balderik en Ansfried. De vier laatstvermelden schijnen daardoor reeds eenigermate gelijk aan onze latere bisschoppen, die te dikwerf meer prinsen dan prelaten waren; maar van de andere zijde blijven zij aan hunne kerkelijke roeping getrouw, zoodat zij de belangen van

het bisdom evenzeer behartigen als die van het opkomend Sticht van Utrecht; en ofschoon sommigen torens en vestingwerken bouwen, nog geen hunner voert het oorlogszwaard aan het hoofd zijner benden, ja, een Ansfried zelfs, van wien men dit het eerst had kunnen verwachten, is veeleer eene monniken- dan soldaten-natuur, een man in den geest van Radboud en de beste zijner voorgangers. Eene derde bijzonderheid, waarop wij nog opmerkzaam maken, geldt de zorg, die onze kerkvoogden aan de voortzetting der missie besteedden. Van Rixfried, Frederik, Odilbald en Radboud meldden wij, dat zij de heidenbekeering en de uitroeijing der overblijfselen van het oude polytheïsme bij de reeds gekerstenden tot hunne taak achtten te behooren. Zij voltooiden dus, wat onze geloofs-predikers vóór hen ondernomen hadden, en waarschijnlijk hebben dat na hen ook Balderik en Ansfried gedaan. In allen gevalle waren laatstgenoemden edele mannen, voor wie het christendom eene zaak des harten was, en die door hunne beschaving en de vrucht van hun leven ongetwijfeld aan de verbreiding der beginselen van eene meer gemoedelijke godsdienst, dan bij de groote menigte der zoogenaamde geloovigen van dien tijd bestond, onwaardeerbare diensten hebben gedaan.

HOOFDSTUK VII.

Het bisdom en de geestelijkheid.

§ 1.

Vorming van het bisdom van Utrecht.

Toen het christendom bij onze voorgelachten ingevoerd en langzamerhand gevestigd werd, kon het niet twijfelachtig wezen, hoedanig de gestalte der wordende gemeente zou zijn. Willebrord en Bonifacius en allen, die hun in het groote werk der evangelisatie ter zijde stonden en opvolgden, kenden en wilden geene andere kerk-organisatie,

dan die aan de angelsaxische en gansche westersche christenheid dier dagen eigen was, en de hiërarchische beginselen, welke zij aan deze organisatie ten grondslag legden, maakten zoozeer een hoofdbestanddeel uit van hetgeen toen het zaligmakend geloof werd geacht, dat het laatste niet gepredikt en aangenomen kon worden, of de eerste moesten onverwijld op de inrigting van het gezelschap der bekeerden een karakteristieken invloed oefenen. Met het roomsche christendom der middeneeuwen kwam noodzakelijk ook de roomsche gemeentevorm herwaarts, het episcopaat met zijn klerken- en leekenstand en alles wat aan de kerkelijke maatschappij, volgens de inzichten dier dagen, toebehoorde. Het is thans onze taak, in breede trekken aan te wijzen, hoe het bisdom, binnen welks grenzen onze vaders voor verreweg het grootste deel leefden, gevormd werd, en hoe de verschillende deelen van het zich organiserende ligchaam onderling samenhangen en tot aanvankelijke ontwikkeling kwamen.

Het tweejarig tijdperk, waarin Willebrord als regionaar-bisschop te Utrecht en in de omstreken bekeerlingen aanwon en hier en daar gemeenten stichtte, mag aangemerkt worden als het tijdvak, waarin de grondslagen van het toekomstig bisdom werden gelegd. Willebrord was nog een reizend bisschop, en de St. Salvatorskerk met het doophuis wel een middenpunt zijner werkzaamheden ¹, maar geene kathedraal, daar een regionaar-bisschop geene gevestigde kathedraal bezitten kon. Hij kon kerken en altaren wijden, het vormsel bedienen, geestelijken ordenen, in één woord alle kerkdiensten volbrengen, waartoe het bisschoppelijk radikaal noodig was. maar voor het overige lag het nog in de toekomst verborgen, of zijne opkomende gemeenten ooit een zelfstandig bisdom zouden vormen en hij zelf in haar midden zijn vasten zetel zou hebben. Na twee jaren van hoogst voorspoedigen arbeid veranderde echter die voorloopige toestand. Het bleek, dat de friesche natie op onzen bodem voor de evangeli-

1) Zie boven, bl. 105.

zatie rijp was; het getal der bekeerlingen wies met den dag aan; de gemeenten vermenigvuldigden zich; Willebrord en Pepijn begonnen de gunstigste verwachtingen voor de kerstening des ganschen frieschen volks te koesteren¹. Beiden traden nu — Beda verhaalt dit wel niet, maar de zaak spreekt van zelf — in overleg, en de uitslag van dat overleg werd straks openbaar: Pepijn zond Willebrord naar Rome, opdat paus Sergius hem „tot aartsbisschop voor het volk der Friesen zou wijden”. Willebrord ging, de paus deed naar Pepijns wenschen, en zond Willebrord — dus berigt ons Beda² — naar den zetel van zijn episcopaat terug. Van dien dag af had Willebrord derhalve een zetel en opgehouden regionaar-bisschop te wezen. Dat de paus hem juist naar den zetel te Utrecht zond, wordt door Beda wel niet aangeduid, maar schijnt ons niet betwijfeld te mogen worden. Voordat Willebrord te Rome kwam, moest hij begrepen hebben, dat Utrecht, tot heden het middenpunt van zijn arbeid, zulks blijven moest, en Pepijns denkwijze over de zaak kon hem niet onbekend wezen; ja, wij achten het waarschijnlijk, dat Pepijn den apostel Utrecht als toekomstige kathedraal-stad reeds aangewezen of toegezegd had, eer hij de reis naar Rome aanvaardde; want ook de vorst kon over de geschiktheid dier versterkte plaats op de grenzen van zijn gebied niet onzeker zijn. Dat Utrecht door Willebrord bij den paus niet genoemd zou wezen, laat zich niet denken.

Nadat Willebrord uit Rome was teruggekeerd, gaf Pepijn hem werkelijk in zijn kasteel te Utrecht „plaats voor zijn bisschopszetel”. De apostel bouwde eene kathedraal, en nam zijn stoel in bezit³. Hij was nu aartsbisschop voor het volk der Friesen en bisschop van Utrecht, geen regionaar-aartsbisschop en geen regionaar-bisschop, want zijn stoel bestond, maar — en zijn aartsbisdom en

1) Beda, *H. E. V.*, c. 10, Giles, III, p. 192; vgl. boven, bl. 106.

2) „Ordinatus est — imposito sibi a papa memorato nomine Clementis, ac mox remissus ad sedem episcopatus sui.” L. I. Giles, p. 198.

3) Beda, l. I. Giles, p. 200.

zijn bisdom waren nog in een staat van wording, en het was onzeker, wat zij in de toekomst wezen zouden. Het aartsbisdom stierf in de geboorte; Willebrords en Pepijns verwachtingen op de spoedige bekeering des ganschen frieschen volks werden teleurgesteld, en de eerste had nimmer meer dan ééne dioecese onder zijn bestuur. Maar het bisdom van Utrecht bleef niet achterwege. De evangelizatie behaalde steeds meer overwinningen; in verschillende deelen van ons land werden gemeenten gevestigd, en de kerk van Utrecht nam toe in uitgebreidheid gedurende Willebrords leven en daarna.

Was Willebrord blijkens het bovenstaande, waarvan wij de juistheid gaarne door deskundigen zullen zien toetsen¹, de eerste bisschop van Utrecht en aartsbisschop van de gewenschte kerkprovincie der Friesen, waarvan de utrechtische dioecese de grondslag zou zijn — door zijn optreden als zoodanig en de vestiging zijns stoels was de geregelde opvolging der kerkvoogden na hem en het blijvend bestaan des bisdoms niet gewaarborgd. Ja, het duurde niet lang, of er hadden omstandigheden plaats, die de opkomende dioecese van het haar toekomend hoofd tijdelijk beroofden en hare zelfstandigheid met den ondergang bedreigden.

Willebrord stierf in 739 en Utrecht behoefde een nieuwen bisschop. Of er terstond een gekozen en geordend werd, blijkt niet. Het is echter mogelijk, daar Willebrord op zijn ouden dag zich „een medebisschop” aangesteld had, die met hem de ambtspligten vervulde, totdat hij stierf², en die dus ligt zijn plaatsvervanger kan geworden

1) De vraag naar de betrekking van Willebrord, als bisschop en aartsbisschop, op Utrecht is nog in onze tijden bij herhaling behandeld en op verschillende wijze beantwoord. Zie Royaards, *Invoer.* bl. 177 vv.; Paris, *Disquis. de Lindgero*, p. 21, en de leerrijke beoordeling dezer dissert. in *De katholic*, XXXVII, bl. 316 vv. Vgl. Alberdingk Thijm, *H. Willibrordus*, bl. 149.

2) „[Willibrordus] prædicans usque ad debilem senectutem permansit, et sibi coepiscopam ad ministerium implendum substituit, et finitis longævæ vitæ diebus, in pace ingravit ad Dominum.” *Vitæ Bonif. Epist.* 94, Giles, p. 208.

zijn. Weinige jaren later evenwel, nadat Karloman in 741 opgetreden was, stond de stoel ledig. Nog vóór 747, toen genoemde vorst, na afstand van zijn bestuur gedaan te hebben¹, ten klooster ging, droeg hij het Bonifacius op voor Utrecht een bisschop te ordenen, en deze voldeed aan dien last². Wie onze kerk nu bestuurde, is onbekend. Men wijst op Dadanus, die een der conciliën van Bonifacius bijwoonde³, of op Eoban, die met den apostel bij Dokkum den marteldood stierf en reeds door oude schrijvers als Willebrords opvolger werd aangemerkt⁴, of op zekerem Adulf, die een Angelsax zal geweest zijn⁵. Minder onzeker is het, in welke betrekking Bonifacius zelf onze kerk deze dienst bewees: hij was niet bisschop of aartsbisschop van Utrecht, zooals men oudtijds beweerd heeft, maar verzorger van de friesche kerk, en dat wel krachtens zijne pauselijke aanstelling tot aartsbisschop of primaat van Duitschland en 's pausen legaat in Austrasië en Neustrië, en de daaraan toegevoegde opdragt van Karloman⁶.

Terwijl Bonifacius onze kerk in zijne hoede had, kwam hij om harentwil in moeite met den bisschop van Keulen. Deze prelaat — waarschijnlijk Hildiger, die in een veldtocht tegen de Saxen bij de vesting Iburg, omstreeks 762, zal gevallen zijn⁷ — eigende zich den zetel van Utrecht toe, en de grond, waarop hij zijn eigendomsregt bouwde,

1) Martin, *Hist. de France*, II, p. 225.

2) Bonif. *Epist.* t. Giles, p. 208.

3) Zóó Rettberg, I, s. 356, II, s. 529, en and.

4) Zóó Willelmus Malmesb. bij Pertz, XII, p. 454. Othlon. *Vita S. Bonif.* bij Mabillon, *Sac.* III, 2, p. 77, noemt Eoban »commilito coëpiscopus» van Bonifacius. Het HS., dat Mabillon bezigde, had »chorepiscopus», maar deze lezing werd door den uitgever verworpen. Zie zijne aantekening, I, I, en vgl. Molanus, *Indicul. vs. Belg.* p. 28.

5) Zie de Bolland. *ad d. 1 Junii*, p. 455. In het *Vita S. Botulfi*, Mabill. *Sac.* III, 1, p. 2, heet Adulf »intronizatus in Traiectensis ecclesiae honore;» maar Mabillon twijfelde reeds, of hier Utrecht wordt bedoeld.

6) Nadat Bosschaerts, Mabillon en de Bollandisten hier reeds den weg hadden gewezen, hebben Royaards, *Invoer.* bl. 249 vv., en Rettberg, I, s. 394 f. deze zaak, naar het ons voorkomt, tot volkomen klaarheid gebracht. Vgl. Binterim, *Denkwürd.* I, 2, s. 608.

7) Rettberg, I, s. 539; Ennen, *Gesch. der stadt Cöln*, I, s. 151.

was deze: Dagobert had het kasteel van Utrecht met de St. Thomaskapel voormaals aan het bisdom van Keulen gegeven¹. Dat Bonifacius zich tegenover deze aanmatiging niet lijdelijk zou gedragen, was te verwachten. Hij antwoordde met een beroep op Willebrords apostolischen arbeid, die de Friesen aanvankelijk bekeerd en aldus gedaan had wat de keulsche bisschop had verzuimd, maar had moeten doen, krachtens de voorwaarde, waarop Dagobert hem de vermelde schenking had verleend; hij beweerde, dat de grondslagen eener vernielde kapel, waarop Willebrord reeds vóór lang eene kerk had opgetrokken, een zwak eigendomsbewijs waren tegenover de ordening en zending, door paus Sergius aan Willebrord verstrekt, en leerde, dat de bisschoppelijke stoel van Utrecht voorschijns moest blijven wat hij tot heden geweest was: een stoel, die regtstreeks onder den paus stond, omdat zijn bezitter de zaak der missie had te bezorgen, daar een groot deel der Friesen nog onbekeerd was. Toen Hildiger voor al deze redenen doof bleek, zond Bonifacius in 752 of 753 een brief aan Stefanus III, waaruit ons de geschiedenis van den twist bekend is, en waarin de schrijver den paus te kennen geeft, dat hij diens oordeel over de zaak en zijne gedragingen, haar aangaande, wenscht te vernemen, terwijl hij hem daarenboven een afschrift vraagt van het door Sergius aan Willebrord gegeven mandaat, opdat hij zijne tegenpartij daarmede tot zwijgen moge brengen².

Wat de paus ten gevalle van Bonifacius en de zelfstandigheid der friesche kerk gedaan heeft, is onbekend. Het laat zich echter denken, dat de keulsche kerkvoogd zijne eischen niet zoo ligt opgaf, ja, dat hij ze sterker dan te voren aanbond, nadat de magtige apostel van Duitschland bij Dokkum gevallen was. Hieraan moet het dan welligt ook toegeschreven worden, dat Gregorius, die na Bonifacius' dood de verzorging der friesche kerk had,

1) Vgl. hoven, bl. 69.

2) Bonif. *Epist.* l. Giles, p. 208 s.

hoezeer hij volkomen waardig was haar bisschop te zijn, zulks nimmer geworden is. Hij was abt der kanoniken te Utrecht, „der Friesen herder en prediker”, meer niet, en liet de bisschoppelijke functiën door Alubert vervullen¹. Wel heeft men vermoed, dat Gregorius als afstammeling der merovingische dynastie aan de karolingische heerschers niet aangenaam zal geweest zijn, en dat deze daarom zijne bisschoppelijke ordening zullen belet hebben², maar voor dit vermoeden zijn geene bewijzen bijgebracht, en het wordt verzwakt door de opmerking, dat ook Gregorius' opvolger eene spruit van den merovingischen stam is geweest en desnietteenstaande door Karel den groote begunstigd en onder diens goedkeuring tot de bisschoppelijke waardigheid verheven is. Toen Gregorius gestorven was, kwam het bestuur des bisdoms in handen van Alberik, en ook deze verzorgde, gelijk wij gezien hebben³, onze kerkzaken gedurende minstens twee jaren, zonder het bisschoppelijk radikaal te bezitten. Eerst daarna ontving hij het, en wel van den kerkvoogd van Keulen, waarschijnlijk Ricolfus⁴, die door hem te ordenen het bewijs leverde, dat hij van alle aanspraak op het aanhechten van Utrecht aan zijne dioecese afstand deed en de zelfstandigheid des utrechtschen bisdoms erkende. Sinds dien tijd schijnt laatstvermelde door geene nieuwe gevaren bedreigd te zijn: de utrechtsche stoel stond vast, en hare bezitters volgden elkander meer of min regelmatig op, ofschoon zij, tijdens de vervolgingen door de Noormannen niet altijd in de kathedraal-stad verblijven konden⁵.

1) Ludger, *Vita S. Greg.* Mabill. *Sac.* III, 2, p. 298. Altfried, *Vita Liudg.* Pertz, II, p. 407, zegt: „non enim fuerat idem Gregorius ad gradum episcopalem ordinatus, sed presbyterii perseveravit in gradu.”

2) Rettberg, II, s. 533.

3) Boven, bl. 256.

4) Kolb, *Series episcop. et archiep.*, p. 157.

5) Daar de bisschoppen van Utrecht tijdens de invallen der Noren soms te Deventer verwijdden, waren vreemdelingen wel in twijfel hoe ze te noemen. Zoo heet Volkmar in *Vita Joh. Gorz.*, Pertz, VI, p. 350, „episcopus Traiectensis seu Dabentriensis.”

Wanneer en hoe het bisdom van Utrecht uit zijn voorloopigen toestand in het regelmatig verband des hiërarchischen kerksysteems is opgenomen, kan, naar het schijnt, niet meer bepaald worden. Zoolang Bonifacius leefde, en ook eenigen tijd na hem, stond de stoel onmiddellijk onder den paus. Hij was „een predikende zetel”, gelijk de apostel zelf het uitdrukte¹, d. i. de zetel eener zich nog vormende dioecese, die dus beter aan geen aartsbisdom toebehoorde, maar vrij van alle hoogere kerkmagten onder den paus, zich naar tijdsomstandigheden zou ontwikkelen en te haren tijde onder een metropolitaan gesteld worden. Wanneer dit laatste nu geschied is, is onzeker. Dat Bonifacius er in de verte niet aan gedacht heeft onze kerk aan zijn eigen aartsbisdom van Mentz toe te voegen, ofschoon hij dit had kunnen doen², blijkt genoegzaam uit zijn schrijven aan Stefanus III en uit de gronden, die hij voor hare onafhankelijkheid bij den kerkvoogd van Keulen inbragt. Deze laatste eischte, gelijk wij zagen, Utrecht voor de keulsche dioecese, maar dit deed hij niet, ofschoon men het beweerd heeft³, in zijne aartsbisschoppelijke kwaliteit, die hij niet bezat, maar eenvoudig als bisschop van Keulen, die Utrecht voor zich begeerde, waarschijnlijk opdat het ophouden zou een bisdom te wezen. Zullen wij nu aannemen, dat onze kerk onder Keulen gesteld werd, toen Alberik zich daar tot bisschop van Utrecht liet ordenen? ... Ook dit is geenszins noodzakelijk, naardien die ordening door den kerkvoogd aldaar volbragt kon worden, zonder dat hij metropolitaanregten bezat.

De geschiedenis der verheffing van de bisschoppen van

1) „Episcopalis sedes, subiecta Romano pontifici, praedicans gentem Frisonum.” *Epist.* 94, Giles, p. 209.

2) Omstreeks 748 stelde paus Zacharias de bisdommen Keulen, Tongeren, Worms enz., en daaronder ook Utrecht, onder het metropolitaan-gezag van Mentz. Zie Bonif. *Epist.* 82, Giles, p. 175.

3) Royaards, *Invoer.* bl. 265. Hij meldt dat de keulsche bisschop door den invloed van Bonifacius aartsbisschop werd, en wel in 744. Hij beroept zich op *Epist.* 129, dien hij onder zijne *Analecta* in de eerste uitgave opnam, maar die niets bevat, wat hiertoe behoort.

Keulen tot den aartsbisschoppelijken rang is niet volkomen helder; maar dit schijnt zeker, dat zij bij Bonifacius' leven niet heeft plaats gehad. Toen hij zelf zich voornam, zijne hooge waardigheid aan een vast ambt en eene bepaalde plaats te verbinden, sloeg hij het oog op Keulen als de stad voor zijn toekomstigen metropolitaanzetel, en de frankische vorsten hechtten hunne goedkeuring aan die keus, gelijk ook paus Zacharias ¹. Wat de uitvoering van het plan verhinderd heeft, zullen wij hier niet onderzoeken. Eenigen tijd later echter vestigde Bonifacius zijn stoel te Mentz, en de paus stelde Keulen onder zijn metropolitaan-gezag ². Gewoonlijk neemt men aan, dat Karel de groote Keulen van het verband met Mentz losmaakte, en dat bisschop Hildebald omstreeks 806 als eerste metropolitaan is opgetreden ³. Hoe Utrecht sedert aan de keulsche provincie is gekomen, is ons onbekend, maar waarschijnlijk geschiedde dit reeds onder Karel. Dat onze bisschoppen in de negende en tiende eeuw den keulschen metropolitaan erkenden, en daarom zijne provinciaal-synoden bijwoonden en zich door hem lieten ordenen, hebben wij reeds vroeger gezien ⁴. Welke regten de keulsche prelaat overigens op ons bisdom bezat, en hoe hij ze uitoefende, deelen wij later mede, als wij, bij de behandeling van het volgend tijdvak, van een en ander duidelijker aanwijzing kunnen doen.

Terwijl het bisdom van Utrecht nog in staat van wording verkeerde, viel natuurlijk niet te denken aan eene volledige, wettelijk verordende afbakening der grenzen van de dioecese. Maar toen de kerstening des frieschen volks op onzen bodem in den aanvang der negende eeuw in betrekkelijken zin haar beslag had verkregen, en ten oosten van ons vaderland, in het land der Saxen, nieuwe

1) Bonif. *Epist.* 60, Giles, p. 130.

2) Boven, bl. 291, n. 2.

3) Zie Ennen, a. w. I, s. 191; Wiltch, *Kirchl. geogr.* I, s. 373; Rettberg, I, s. 540, II, 601 ff.; maar vgl. ook Binterim, *Denkwürdigh.* I, 2, s. 618 ff.

4) Boven, bl. 264, 271, 279.

bisdommen waren opgericht, die tot aan onze grenzen reikten, gelijk oudere, Keulen, Luik en Doornik, het zuiden van onze gewesten insloten, toen moet het gebleken zijn, dat eene omschrijving van het kerkelijk gebied des bisschops van Utrecht en der omliggende dioecesen noodzakelijk was, opdat de respectieve kerkvoogden uit onzekerheid over hunne grenzen niet in elkanders kerk-territoer ingrepen. Daar Karel de groote eene wet uitvaardigde, die voorschreef, dat zelfs elke gemeente-parochie hare grenzen zou hebben, opdat de geestelijken weten zouden, van welke hoeven zij tienden mogten invorderen ¹, zoodat het zich vermoeden, dat te zijnen tijde ook voor den utrechtschen kerkvoogd reeds grenzen zijn gesteld, binnen wier palen hij zijn kerkelijk rechtsgebied besloten zag. Waarschijnlijk hield men bij die afbakening de gewone en natuurlijke beginselen in het oog, die toen ook elders werden gevolgd, zoodat men acht gaf op de nationaliteit der inwoners van het land en het rechtsgebied hunner overheden ², de geografische toestanden, vooral den loop der rivieren, en daarenboven op de verkregen regten van oudere bisdommen of van bijzondere personen, die zich omtrent het bekeeringswerk in eenige landstreek uitnemend verdienstelijk hadden gemaakt ³.

Eene nauwkeurige aanwijzing van de grenzen der utrechtsche dioecese in de negende en tiende eeuw is wel niet meer mogelijk, daar de daartoe benoodigde documenten niet voorhanden zijn. Maar in het algemeen schijnt men te mogen aannemen, dat het bisdom te dien tijde onge-

1) „Ut terminum habeat unaquaeque ecclesia, de quibus villis decimas recipiat.” *Cap. de presbyt.*. Pertz, III, p. 161.

2) In een capitulare van paus Gregorius II van het jaar 731 wordt den geloofspredikers in Beieren voorgeschreven, bij de oprichting van nieuwe bisdommen dezen regel in acht te nemen: „ut consideratis locorum spatiis iuxta gehennationem uniuscuiusque ducis episcopia disponatis, et subiacentia singulis sedibus terminetis.” Hartzh. *Conc. Germ.* I, p. 36. Gehennatio = jurisdictie. Zie Du Cange, in v.

3) Zie wat wij boven, bl. 185, over Ludger en de vijf friesche gouwen berigt hebben.

veer denzelfden omvang had als in later dagen, zoodat het zich uitstreckte van Sluis in Vlaanderen tot aan de zee boven Dokkum, en van Katwijk tot Oldenzaal en Ootmarsum. Het rijk van Nijmegen en het land tusschen Maas en Waal behoorde aan de dioecese van Keulen, maar Emmerik en 's Heerenberg stond onder Utrecht. De geheele linkerover van de Maas met al wat daaronder lag, de latere Meijerij, van Grave tot 's Hertogenbosch, de Langstraat, Geertruidenberg, de Baronie van Breda, Westmaas, Strijen enz., Noord-brabant dus en een gedeelte van het tegenwoordige Zuid-holland vielen binnen het kerkgebied van Luik. Het zuid-oostelijk deel van het graafschap Zutphen, waarin Grol, Aalten, Hengelo enz., ressorteerde onder het bisdom Munster, en even zoo een aanzienlijk deel van de tegenwoordige provincie Groningen. Een ander deel dezer provincie, Westerwold, Winschoten en eenige plaatsen meer, zullen aan de dioecese van Osnabrug behoord hebben¹. Men mag derhalve stellen, dat bijna ons geheel tegenwoordig vaderland, met uitzondering van eenige gewesten in het zuiden en noord-oosten, onder het bestuur der bisschoppen van Utrecht stond, en dat dit reeds in de achtste eeuw het geval was, zal men erkennen, wanneer men zich herinnert, wat wij vroeger over de werkzaamheden van Willebrord in Zee-

1) Zie Boeles, *De geestelijke goederen in de prov. Groningen*, Gron. 1860, bl. 9. Aan zelfstandige onderzoekingen omtrent de grenzen des utrechtschen bisdoms hebben wij ons niet gewaagd, omdat wij meenden, dat hetgeen dienaangaande door Royaards en velen, wier arbeid hij gebruikte, geleverd werd, voorshands niet aanmerkelijk zal kunnen aangevuld of verbeterd worden, tenzij in archieven, zoowel buiten als binnen ons vaderland, specifieke nasporingen ingesteld worden, waartoe wij ons niet konden begeven, al zijn wij overtuigd, dat zij in vele opzichten wenschelijk zijn. Registers van kerkelijke inzamelingen, processtukken omtrent territoriale geschillen en diergelijke documenten, uit de dertiende eeuw en later, zijn voorhanden in 's rijks archief te 's Gravenhage, het prov. archief te Utrecht en elders. De schrijvers, die zich omtrent dit onderwerp reeds verdienstelijk gemaakt hebben, Bucherius, Kluit, Von Ledebur, Nijhoff, Molhuysen, Acker Stratingh en and. zijn door Royaards, I, bl. 46 vv. aangehaald. Opmerking verdient nog het kleine kaartje van G. Mees. in den *Hist. atlas van Noord-nederl.*, Rotterd. 1853. Af. IV. kaart 2.

land en Staats-vlaanderen opmerkten¹, en over de zorg van Gregorius voor de bewoners der IJsselstreken en der landen ten westen van de Lauwers².

---

§ 2.

De geestelijkheid.

In het tijdvak, waarin onze vaders voor het christendom gewonnen werden, was de hiërarchie der roomsche kerk nog wel niet geheel, wat zij in latere eeuwen werd, toen de pauselijke magt haar toppunt bereikte, maar toch reeds in hooge mate ontwikkeld. De stand der klerken stond als een hoogere tegenover dien der leeken. Hij vormde eene schaar van menschen, die geacht werden Gode nader te zijn dan de overigen, een gezelschap van vele leden, die ten gevolge van het overoude subordinatiebeginsel onderling ten naauwste zamenhingen en, van den paus tot den minsten kerkedienaar, in afdalende linie als het ware een keten van vele schakels uitmaakten. Te gelijk met het bisdom van Utrecht ontstond in ons vaderland natuurlijk eene tot dat bisdom behorende geestelijkheid, een stoet van klerken, die onder en met den bisschop, zoowel aan de plaats, waar de kathedraal stond, als elders in de omstreken, waar het christendom opkwam of reeds gevestigd was, in verschillende betrekkingen kerkdiensten deden. Ofschoon de eigenaardige toestand van wording, waarin onze kerk zich in dit tijdvak bevond, noodzakelijk met zich bracht, dat ook de geestelijkheid in vele opzichten nog in min of meer abnormalen toestand verkeerde, waren toch de hoofd-elementen, waaruit de volledige priesterstand met al zijne rangen, regten, verplichtingen en verbindingsvormen zich weldra ontwikkelen zou, van den aanvang voorhanden. Wij hebben hierop

---

1) Boven, bl. 110.

2) Boven, bl. 159, 166, 169.

thans onze aandacht te vestigen, maar meenen kort te mogen wezen, naardien eene bredere schets van het hiërarchiesch organisme, zooals het zich in onze middeleeuwsche kerk heeft voorgedaan, bij de behandeling der volgende periode meer op hare plaats zal zijn.

De bisschoppen van Utrecht waren, wat hun geestelijk ambt betreft — over hun wereldlijk gezag spreken wij in een volgend deel van dit werk — wat de bisschoppen der roomsche kerk in die eeuwen en later algemeen waren: de hoofden onzer ganache geestelijkheid en kerk, in wier handen, behoudens de regten van den paps, den metropolitaan van Keulen en die van den koning of keizer, de geheele kerkzaak berustte. Zij waren dus, gelijk alle bisschoppen nog heden¹, met eene drievoudige verplichting belast: zij hadden het christendom te verbreiden en voor de reinheid der leer te waken; zij moesten de openbare eeredienst verzorgen, en de belangen der kerkelijke tucht behartigen, die der geestelijke wetgeving en straoefening, der aanstelling van kerkedienaren, der financiële aangelegenheden, en wat er van dien aard meer was. Dat onze oude kerkvoogden al deze verplichtingen kenden en met meer of minder naauwgezetheid vervulden, durven wij met het oog op een Willebrord, Alberik, Frederik, Radboud en anderen aannemen. Aan den ijver der twee eerstgenoemden valt niet te twijfelen. Van Frederiks zorg voor den kerkbouw en de prediking des woords spraken wij reeds, en later zullen wij hem als handhaver der kerkelijke tucht en bestrijder van ketterische bewegingen zien optreden. Radbouds biografie leert, dat hij even als Frederik de mis plagt te bedienen en in persoon geestelijken ordende; van zijne predikgaven en liturgische bemoeijingen zijn overblijfselen bewaard, die wij later ter sprake brengen. Zoo wij van het leven en bedrijf van Balderik en Ansfried ruimer bescheiden hadden, zouden wij zeker bevinden, dat ook deze mannen, al werden zij door hunne vorsten soms ver buiten hun

1) Vgl. Walter, *Lehrb. des kirchenr.* Bonn, 1846, s. 304 ff.

bisdom geroepen en in staatszaken gebruikt, geenszins traag zijn geweest in het waarnemen van hunne gewigtigste ambtspligten.

Van de wijze, waarop onze bisschoppen in dit tijdvak gekozen of aangesteld werden, zijn slechts toevallige en soms onzijdelijke berigten tot ons gekomen. De overoude bepaling van het kerkregt, dat de bisschoppen niet door wereldlijke magthebbers aangesteld, maar door gemeente en geestelijkheid gekozen zouden worden, was reeds vóór Karel den groote te dikwerf geschonden, en werd ook door hem zelve niet zelden veronachtzaamd¹. Lodewijk de vrome bragt haar in herinnering en verkondigde in 817 aan de christenheid onder zijn gebied, dat hij „in Godes naam” der kerke eere wenschte te bevorderen, en dat hij daarom, gehoor gevende aan het aanbod der geestelijken, wilde dat voortaan de bisschoppen door de geestelijkheid en het volk volgens kerkregt uit hunne eigene dioecese zouden gekozen worden, en wel zonder aanneming van personen of geschenken, uit aanmerking van „de verdienste huns levens en de gave hunner wijsheid, opdat zij door voorbeeld en woord hunnen onderhoorigen op alle wijze nuttig zouden zijn”². In hoeverre Lodewijk aan zich zelve en deze wet getrouw geweest is, is niet duidelijk; dat hij op de verkiezingen soms door aanbevelingen invloed oefende, is zeker, en zeker is het ook, dat in de synode, die in 828 te Aken gehouden werd en waarin onderzocht werd naar de oorzaken van den zwakken staat des rijks, door een der aanwezigen beweerd werd, dat eene der redenen des vervals in de vermenging van wereldlijke en kerkelijke zaken moest gezocht worden, en dat onwettige bisschopsverkiezingen daarvan het bewijs waren³. Onder Karel den kale en Lotharius werden de regten der kerk gedurig voorbij gezien. Eerstvermelde zond nu en dan gunstelingen van

1) Vgl. Staudenmaier, *Gesch. der bischofswahlen*, Tübing. 1830. s. 108; Retberg, II, s. 606 f.

2) Pertz, III, p. 206.

3) Staudenmaier, s. 114.

zijn hof naar vakante zetels, en de geestelijken waren gedwongen hen, zonder eenige voorafgegane keus van hunne zijde, te ontvangen. Laatstgenoemde schonk het ambt soms aan onwaardigen, en betoonde zich onverschillig voor alle verzet der kapittelen. Dat over het geheel de vorsten een grooten invloed op de electie oefenden, blijkt ook uit de privilegiën, welke zij van tijd tot tijd aan enkele kerken verleenden, waardoor hare vrije keus verzekerd werd. Zulk een privilegie schonk Lodewijk de vrome aan Worms, Karel de dikke aan Paderborn, Lodewijk het kind aan Freisingen enz. Dergelijke staat van zaken duurde voort onder de keizers van den saxischen stam. Daar Otto I en zijne opvolgers het nuttig achtten aan de prelaturen gansche graafschappen als rijkaleenen te verbinden, moesten zij er des te grooter prijs op stellen; dat de prelaten zoo veel mogelijk afhankelijk van hen waren. Meestal benoemden zij de bisschoppen, en steeds moesten deze, als andere vasallen, hun den leened zweren en van hen de investituur-teekenen, ring en staf, ontvangen ¹.

Hoe onze drie eerste kerkvoogden, na Willebrord en den door Bonifacius geordenden onbekende, tot het bezit der kathedr kwamen, ligt in het duister. Aangaande Alberik nitten wij echter reeds ons vermoeden, dat hij op wettige wijs door de utrechtsche geestelijken gekozen werd, naardien zij even als Gregorius hem „de hoop” der kerke achtten ². Frederik I was te Utrecht in de school van Rixfried opgevoed en ongetwijfeld lid van een der twee utrechtsche kapittelen, voordat hij tot de waardigheid werd geroepen. Naauwelijks was Rixfried begraven, of de geestelijkheid en het volk, het laatste vertegenwoordigd door de aanzienlijken, kozen hem bij acclamatie ³. Intusschen had Lodewijk de vrome, die welligt

1) Staudenmaier, s. 118 ff.; Gieseler, II, 1, s. 243 ff.; vgl. Binterim, *Denkw.* I, 2, s. 211 f.

2) Boven, bl. 163, 256.

3) „Clerus et populus, sancto spiritu inspirati, dicunt se non alium eligere aut superponi [velle] episcopum, quam Fridericum.” *Vita S. Frid.* Bolland. *ad d.* 18 Jul. p. 461. Over deze en andere vormen van electie spreken wij bij de behandeling van het volgende tijdvak.

te Nijmegen, althans ergens aan den Rijn vertoefde, van de vakature vernomen. Hij zond terstond afgevaardigden (legati) naar Utrecht, met last om „zijne senioren van de utrechtische kerk” te bevelen, dat zij Frederik uitroepen zouden en den gekozene naar zijn hof brengen. Toen men den aanvankelijk weigerenden elect voor Lodewijk had gebracht, en de keizer vernomen had, dat de Utrechtenaren niemand anders wenschten, „reikte hij hem den herderstaf toe, en hij deed hem in zijne tegenwoordigheid tot bisschop ordenen”¹. Hier zien wij dus eene wettige keus geschieden, die de ingrijpende hand van den vorst voorkomt en haar neutralizeert; en op de electie, die door Lodewijks goedkeuring onmiddellijk bevestigd werd, volgde eerst de investituur en daarna de ordening, waardoor Frederik in het volle bezit van zijn stoel kwam. De keus van Frederiks opvolger kan eene vrije geweest zijn². Bij die van Radboud schijnt zich de invloed van koning Arnulf te hebben laten gelden³. Van Balderiks verheffing weten wij weinig, maar zij was geene regelmatige, daar hij vóór zijne verkiesing leek was⁴. Dat niet zelden, na de dagen van Ambrosius van Milaan, dergelijke gevallen voorkwamen, is bekend. Wij zullen hetzelfde aanstonds met Ansfried zien geschieden, en in het volgende tijdvak, met andere bisschoppen van Utrecht. Daar Radboud bij zijn leven Balderik gedurig als zijn opvolger bij zijne geestelijken heeft aanbevolen, mogen wij aannemen dat deze hem gaarne gekozen hebben. Daarop schijnt Radboud het ook toegelegd te hebben. Hij gaf toch niet alleen

1) »Interim rex Ludovicus — in una civitate forte veniens iuxta Rhenum — comperto praesulis obitu, per legatos mandaverat suis senioribus sanctae Traiectensis ecclesiae, ut beatum Fredericum sibi vellent episcopum acclamare, et cum summo honore electum ad eius ducere palatium.” L. I. De »seniores s. Tr. ecclesiae” zijn de leenmannen of ministerialen der utr. kerk. Zie over den titel, Roth, *Gesch. des beneficalwesens*, s. 371, alib. Later ontmoeten wij hen weder.

2) »Rex illi — baculum tradidit pastorem; eum quoque ordinari episcopum in sua praesentia praecepit.” L. I. p. 462.

3) Boven, bl. 261.

4) Boven, bl. 267.

5) Boven, bl. 269.

aan zijn eigen kapittel-geestelijken den wensch te kennen, dat zijn jonge vriend eenmaal zijne plaats mogt innemen, maar maande, gelijk wij gezien hebben, ook een paar priesters van het klooster of kapittel te Emmerik¹ aan, Balderik in eere te houden, als die eens den zetel van Utrecht zou bezitten. Waarom hij dit deed, zal ons duidelijk worden, wanneer wij te zijner plaatse opmerken, dat ook het emmeriksche kapittel op de bisschopakeus te Utrecht invloed oefende. Hoe Ansfried op onzen bisschopstoel kwam, hebben wij boven met een woord aangeduid. Door Notker van Luik op Ansfried opmerksaam gemaakt, koos Otto III hem zonder ruggespraak met het utrechtsche kapittel. De keizer ontbood den graaf „en begon hem dat priesterambt (illud sacerdotium) aan te bieden”. Ansfried beriep zich op zijn hoogen leeftijd en krijgsmansstand, maar te vergeefs. Nu trok de vrome grijsaard zich in eenzaamheid terug om zich te beraden, en volgens Thietmar bad hij de heilige Maagd, dat zijne verheffing, zoo zij geschieden moest, volgens de bepalingen des kerkregts zou plaats hebben. Ansfried schijnt dus eene verkiezing van de zijde der utrechtsche geestelijkheid begeerd te hebben, die zeker niet achterwege bleef. Evergerus, aartsbisschop van Keulen, kwam hem te Aken ordenen².

Aan de zijde onzer kerkvoogden vinden wij reeds in dit tijdvak aanzienlijke geestelijken geplaatst, die met de latere wijbisschoppen vergeleken kunnen worden, zogenoemde koor- of medebisschoppen³, die den bisschoppen,

1) „Presbyteri coenobii Embricensis.” *Vita S. Radb.* Mabill. *Sec.* V, p. 31.

2) Thietmar, Pertz, V, p. 778; Alpertus, Pertz, VI, p. 706.

3) „Chorepiscopi” waren in de oude kerk landbisschoppen, buiten de steden gevestigde bisschoppen. De zoodanigen bestonden in dit tijdvak niet meer, maar er waren des te meer reizende bisschoppen, die, op het land omzwervende, hier en daar bisschoppelijke akten volbragten, en mede „chorepiscopi” werden genoemd. Van deze mogen wel velen door gevestigde bisschoppen tot „adiutores” zijn aangenomen. Zij behielden dan den titel „chorepiscopi,” maar werden feitelijk in het vervullen van vele ambtspligten de „coëpiscopi” hunner aanstellers, en van daar dat men beide titels voor dezelfde personen kon gebruiken. Alubert b. v. wordt door Ludger „chorpiscopus et adiutor” van Gregorins geheeten, bij Mabill. *Sec.* III, 2, p. 298.

wanneer deze door ouderdom verzwakt of met hunne vele ambtspligten te zeer beladen waren, de helpende hand boden. Van Willebrord hebben wij vroeger vermeld, dat hij Bonifacius tot zijn medebisschop wenschte. Toen deze weigerde, verkoos hij zich een anderen ¹. Of Eoban koorbisschop van Bonifacius zelve is geweest, moeten wij daarlaten, naardien het mogelijk is, dat hij werkelijk bisschop van Utrecht was ². Alubert ontmoetten wij als koorbisschop van onzen Gregorius ³. Deze was echter op eigenaardige wijze in die betrekking geplaatst, daar Gregorius zelf het bisschoppelijk radikaal miste. Van latere prelaten onder dezen titel hebben wij in dit tijdvak niets gevonden. Toch laat het zich vermoeden, dat ook in de negende en tiende eeuw onze kerkvoogden hunne bisschoppelijke adjunctoren hebben gehad, die bij visitatie-reizen, kerkwijdingen enz. als hunne helpers of plaatsvervangers optraden, vooral wanneer zij, gelijk een Balderik of Ansfried, wegens staats- en kerkzaken niet zelden ver buiten hun bisdom moesten reizen. Of de strijd, dien vele kerkelijken van het frankische rijk in de negende eeuw tegen het koor-episcopaat gevoerd hebben ⁴, zich ook binnen onze kerk heeft voorgedaan, weten wij niet.

Sedert overoude tijden waren bij de presbyteriën der bisschoppen aan het hoofd der diakenen aartsdiakenen geplaatst, die hunnen kerkvoogden, bij de openbare eeredienst, het beheer der finantiën enz., zekere diensten be-
wezen ⁵. In de middeleeuwen was hun ambt vooral niet minder gewichtig, daar de bisschoppen belangrijke deelen

---

maar Altfried noemt hem «coëpiscopus», bij Pertz, II, p. 407. Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 386, ff.; Rettberg, II, s. 607; Weizsäcker, *Der Kampf gegen den chorepiscopal im neunten jahrhund.* Tüb. 1859, s. 4, ff. In het volgende tijdvak zullen wij wederom koor-bisschoppen bij den utrechtschen stoel ontmoeten, maar dan in eene gansch andere kwaliteit.

1) Zie boven, bl. 139, en Bonif. *Epist.* 94, Giles, p. 208.

2) Zie boven, bl. 288.

3) Boven, bl. 290.

4) Zie Weizsäcker, a. w.

5) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 211, tweede druk.

van hun bestuur in hunne handen stelden. De aartsdiakenen hadden opzigt over de geestelijken van het bisdom, hielden het sendgerigt, legden boete op, en werden meestal uit de proosten der kathedraal- en collegiaal-kerken gekozen¹. In vroegere eeuwen was in elk bisdom gewoonlijk maar één aartsdiaken; maar sinds de achtste eeuw werd hun aantal vermeerderd, en ook in Duitschland komen reeds in Bonifacius' dagen in groote bisdommen meerderen voor². De geschiedenis van het ambt in onze kerk is voor dit tijdvak niet bekend. Dat Willebrord en zijne opvolgers hunne aartsdiakenen gehad hebben, zal wel niet betwijfeld mogen worden, en het is mogelijk dat reeds Adelbert van Egmond die van Willebrord geweest is³. Dat hun getal, wegens de uitgebreidheid van het bisdom, vroeg vergroot is, achten wij zeer waarschijnlijk⁴, en evenzeer dat zij ook toen, gelijk in later tijdvak, uit de kapittelen van St. Maarten en St. Salvator en welligt uit die van de collegiaal-kerken te Emmerik, Tiel en elders gekozen werden; maar het is onzeker, en evenzeer of zij reeds in de achtste en twee volgende eeuwen, ten gevolge van eene wettelijke indeeling des bisdoms in een aantal districten of aartsdiakenschappen, ieder hun eigen kerkelijk territorium bezaten. Dit staat echter vast, dat het getal van onze aartsdiakenen en daarmee dat der aartsdiakenschappen eerst sedert de elfde eeuw tot volledigheid is gekomen, nadat, zooals wij later zien zullen, de twee kapittelen te Utrecht met drie vermeerderd zijn geworden.

Waren de koorbisschoppen en aartsdiakenen de bijstanders onzer bisschoppen in kerkzaken, in de advokaten bezaten zij hunne beschermers en helpers in wereldlijke aangelegenheden. Deze advokaten waren de plaatsvervan-

1) Binterim, a. w. l. 1, s. 386 ff.; Planck, *Gesch. der gesellschafts-verfass.* III, s. 768. ff.; Von Raumer, *Gesch. der Hohenstaufen*, Leipzig, 1858, VI, s. 24.

2) Binterim, a. a. o. s. 405.

3) Zie boven, bl. 127; vgl. Drakenb. *Aanhangsel*, bl. 1.

4) Zeker is het, dat reeds bisschop Frederik meer dan één aartsdiaken had. Zie *Vita S. Odulphi*, bij Surius, ad d. 12 Junii, p. 181.

ers der „defensoren” van de oudere kerk¹. Karel de roete bepaalde, dat de bisschoppen hunne advokaten zouden gebruiken, wanneer zij of hunne onderhoorigen met leeken over grondeigendommen en andere bezittingen geschil hadden, en Lotharius I wilde, dat alle bisschoppen, abten en abdissen hunne advokaten zouden hebben, die hunne regten bij de graven moesten handhaven². Dat alke ambtenaren aanzienlijke mannen waren, spreekt van zelf. Te Utrecht zullen zij oorspronkelijk de graven van de gouw Nijfardlake geweest zijn. Erkenfried was omstreeks 725 advocaat van Willebrord; Folbert omstreeks 42 die van Balderik. Zij komen tot in de dertiende eeuw voor, maar schijnen sedert dien tijd een anderen naam te hebben³.

De kern der gansche geestelijkheid bestond natuurlijk uit dienstdoende priesters, diakenen en mindere klerken, die in en buiten Utrecht, waar parochiën opkwamen of vestigd waren, de belangen der openbare eeredienst en de geheele verzorging der geloovigen behartigden. Van Willebrord meldt ons Alcuinus, dat hij, door zijne beoerlingen geholpen, overal kerken deed bouwen, die alle hunne priesters verkregen, „opdat het nieuwe volk Gods dienstdoende waar het zich op de feestdagen verzamelen, den doop ontvangen en nuttige vermaningen hooren zou”⁴. Dat Willebrords opvolgers later hetzelfde deden, behoeft nauwelijks opgemerkt te worden. Het land der Angelsaxen, die scholen te Utrecht en die van de collegiaal-kerken elders leverden het benoodigde personeel. In de achtste en negende eeuw, even als in den aanvang van het volgend tijdvak, waren de parochie-kerken in betrekkelijken mate nog niet menigvuldig, en onder de invallen der Noormannen in de negende en tiende zullen zij wel niet sterk

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 243 v.

2) Zie De Kock, *De potest. civil. episc. Traiect. initiis*, Traiecti ad h. 1838, p. 76 s.; vgl. Matthæus, *De nobil.* p. 521 ss.; de Geer, *Bijdrag. tot de geschied. en oudh. van Utr.* bl. 95, en Rettberg, II, s. 614 ff.

3) Zie boven, bl. 238; vgl. Matthæi l. l. en de lijst ald. p. 524.

4) *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sec.* III, 1, p. 567.

vermeerderd zijn; maar aanzienlijk was reeds het getal der kapellen, die, aan hare verschillende parochie-kerken onderhoorig, bediend werden door geestelijken, die van de priesters dier parochie-kerken ook afhankelijk waren¹. Bij belangrijke gemeenten, te Elst, Dokkum en elders, waren vele klerken gevestigd, die gezamenlijk hunne kerk en tevens de evangelizatie bezorgden. In hoeverre het voorschrift van Karel den groote hier vóór de elfde eeuw tot toepassing is gekomen, dat elke parochie hare wettig afgebakende grenzen moest hebben², weten wij niet. Zoo lang de gemeenten nog in staat van wording verkeerden, wat met vele tot aan het einde van ons tijdperk zeker het geval was, viel er natuurlijk niet aan te denken. Of hier en daar de parochiën reeds vóór het slot dezer periode in dekanaten ingedeeld waren, zullen wij bij de behandeling der volgende onderzoeken.

Lang vóór de stichting onzer kerk was, zoowel bij de westersche als oostersche christenheid, veel gedaan, om het huwelijk bij de geestelijkheid te onderdrukken en het coelibaat in te voeren. Wat velen echter vurig wenschten, was niet zoo ligt te verwezenlijken, daar de natuur van hare eischen noode afstand doet. Wat hier te lande in de eerste eeuwen onzer kerkgeschiedenis beproefd werd, om de coelibaatswet in te scherpen en te handhaven, weten wij niet, naardien wij dienaangaande geene regtstreeksche berigten hebben ontmoet; maar daar onze meeste en voornaamste geloofspredikers mannen van de angelsaxische kerk waren, ligt het voor de hand derwaarts het oog te slaan, en uit hetgeen dáár geleerd werd en geschiedde gevolgtrekkingen te maken.

De oude britsche en iersche kerk schijnt de gedwongen echteloosheid der geestelijken niet gekend te hebben³. Toen Augustinus, de zendeling van Gregorius I, in En-

---

1) Bij de behandeling van het volgende tijdvak komen wij op de betrekking der kapellen tot de parochie-kerken terug.

2) Zie boven, bl. 293.

3) Zie J. A. en A. Theiner, *Die einföhrung der erzwingenen ehelosigkeit*, Altenb, 1828, I, s. 376 f.

geland kwam, vond hij daar vele gehuwde klerken. Hij wendde zich tot den paus met de vraag, hoe met die lieden te handelen, en deze antwoordde, dat hij dezulken te dulden had, zoo zij zich niet onthouden konden en niet tot de hoogere orden der geestelijkheid behoorden ¹. Alleen voor bisschoppen, priesters en diakenen, misschien ook voor subdiakenen, werd dus de echt ongeoorloofd verklaard. Sedert dien tijd echter werd ook onder de Angelsaxen de lof van den maagdelijken staat groot gemaakt. Aldhelm, die in den aanvang der zevende eeuw abt van Malmesbury was, schreef gloeiende verzen tot aanprijzing van het echteloos leven, die waarschijnlijk in Engeland, even als later in Duitschland, bij het schoolonderrigt gebruikt werden ², en zeker tot verbreiding van het coelibaat medewerkten. Ook Beda was der beschouwingwijze van Aldhelm toegedaan. Ofschoon hij gaarne erkende, dat het huwelijk voor den mozaïschen priesterstand geoorloofd was geweest, opdat het geslacht van Aäron bleef voortbestaan, oordeelde hij dat de priesters der christenen zich steeds moesten onthouden en hunne kuischheid bewaren, opdat zij altijd het altaar mogten bedienen ³. Dat onze Willebrord en zijne mede-apostelen allen van denzelfden geest zullen geweest zijn, kunnen wij uit de heerschende denkwijze in hun vaderland en uit hun ascetiesch karakter opmaken, en van Bonifacius weten wij het zeker. Deze stond onder den invloed van Gregorius II, die als een ijverig voorstander van het coelibaat bekend is ⁴. Toch waren de voorschriften, die de paus hem ten aanzien van deze zaak gaf, tamelijk gematigd, daar ook hij, even als Gregorius I, het huwelijk aan klerken van de lagere rangen vrij liet.

1) Beda, *H. E. I.*, c. 27, Giles, II, p. 108.

2) Zie over Aldhelm Beda, V, c. 18, Giles, III, p. 234. Zijn boek *De laude virginitatis* vindt men in de *Biblioth. max. patrum*, ed. Lugd. XIII, p. 1 ss. Met deutsche glosen voorzien komt het in HSS. der negende eeuw voor. Zie Von Raumer, *Einwirkung des christenth. auf die allhöchd. sprache*, Stuttg. 1845, s. 113.

3) Beda, *Exposit. in Lucae Evang.* I, Giles, X, p. 283.

4) Theiner, a. a. o. I, s. 407.

Bonifacius, zoo schreef hij ¹, zou bij de ordening tot het klerikaat zulke mannen uitsluiten, die ten tweeden male gehuwd waren, of die anders dan met eene ongerepte maagd in den echt waren getreden. Hij verbood dus niet gehuwden te ordenen; en wilde niet, dat de zoodanigen zich aan hunne echtgenooten zouden onttrekken. Dat Bonifacius overigens het huwelijksleven voor bisschoppen, priesters en diakenen volstrekt ongeoorloofd achtte, lijdt geen twijfel. Zijne brieven, waarin hij zoo dikwerf over echtbreukige en hoererende geestelijken klaagt, onder welke benaming hij ook de gehuwden schijnt te begrijpen, bewijzen het genoegzaam ². Maar wat hij, en waarschijnlijk al zijne mede-apostelen ten onzent, en na hem onze bisschoppen ook beproefd mogen hebben, om de kerkelijke bepalingen ten aanzien van het coelibaat te doen zegevieren, hetgeen wij over de huwelijken en het concubinaat onzer priesters van het volgende tijdvak zullen berigten, zal overtuigend leeren, dat alles wat men deed om het vermeende kwaad te weren, naauwelijks anders uitwerkte, dan dat er grooter voor in de plaats trad ³.

---

§ 3.

Kapittalen en kloosters.

Zoodra Willebrord met zijne mede-arbeiders Utrecht tot den hoofdzetel der missie had verkoren, ontstond aldaar een gezelschap van mannen, die hetzelfde levensdoel beoogden en allen meer of min met de beginselen van het heerschende ascetisme waren bezield. Daar de meesten hunner, gelijk wij gezien hebben, monniken waren, en de overigen, al hadden zij geene kloostergeloften gedaan, toch de vormen des kloosterlevens eerden, laat het zich

1) Bonif. *Epist.* 10, Giles, p. 36.

2) Zie de plaatsen bij Theiner, I, s. 408 ff.

3) Zie voorshands Feiths *Geschiedk. betoog over den onghewoden staat der priesteren in de vriesche landen* (uitgex. door het genootsch. *Pro excol. jure patriae*).

begrijpen, dat zij in hun dagelijksch verkeer die vormen bewaarden, zoodat zij gezamenlijk in ééne woning huisden, en voor zoo verre de missie-arbeid dit toeliet, de voorschriften van den regel van Benedictus in acht namen, waaraan zij, nog in Engeland levende, meerendeels gehoorzaamheid hadden beloofd. Hunne gemeenschappelijke woning, bij hunne kerk gelegen, werd van zelf een munster (monasterium), en die er hun verblijf in hielden, waren en heetten monniken of kanoniken, òf omdat zij op den kanon, de matrikel hunner kerk, opgeschreven waren, òf omdat zij de canones, de regelen en bepalingen des huizes of der orde, volgden ¹. Dat een en ander te Utrecht; even als elders, inzonderheid in Duitschland ², werkelijk plaats gehad heeft, valt niet te betwijfelen. In een giftbrief ³ van Karel Martel van 1 Jan. 722 of 723 worden bezittingen opgedragen „aan het klooster, binnen de muren van het kasteel Utrecht gelegen, waarvan de apostolische man Gods en vader in Christus, aartsbisschop Willebrord, volgens kloosterlijke ordening des heiligen levens de voorstander is”. De zin dezer woorden is duidelijk: er bestond een klooster te Utrecht, waarvan Willebrord de bestuurder was, en waarin men op kloosterlijke wijze leefde. Dat de munster der St. Maartenskerk bedoeld wordt, blijkt uit een diploma van Pepijn ⁴, den 23^{en} Mei 753 afgegeven, waarin Karel Martel onder de weldoeners dezer kerk wordt genoemd. In dat zelfde diploma van Pepijn is spraak van de kerk van St. Maarten, waarvan Bonifacius de hoeder (custos) heet, en van „de monniken of kanoniken ⁵, die

1) De gevoelens omtrent de oorspronkelijke beteekenis van het woord *canonici* zijn verschillend. Vgl. onderling Thomassinus, *Vetus et nova disciplina*, ed. Lugd. 1706, I, p. 639; Binterim, *Denkwürd.* I, 1, s. 513; Rettberg, II, s. 662, 666, en and.

2) B. v. te Osnabrug, Salzburg, Freisingen enz. Zie Möser, *Osnabr. gesch.* Berl. 1819, I, s. 284; Rettberg, II, s. 664.

3) Bij Heda, p. 28; Van Mieris, I, bl. 1.

4) Bij Heda, p. 36; Van Mieris, I, bl. 5.

5) „Monachorum vel canonicorum.” De benaming *canonici* zal hier wel op die bewoners des kloosters zien, die gewone geestelijken, geen eigenlijke monniken waren. Vgl. het valsche diploma van Karel ten behoeve van Gregorius, bij Heda, p. 39.

aldaar de heidenen tot het christendom bekeeren en de bekeerden onderwijzen". Wat deze beide oorkonden dus bewijzen, dat bij de kathedraalkerk in Willebrords dagen een munster bestond, wordt door onze kronijkschrijvers bevestigd. Maar deze spreken tevens van een tweede klooster, dat aan de St. Salvatorskerk verbonden was. Dat dit werkelijk het geval was, kan niet ontkend worden. Altfried berigt reeds van de St. Salvatorskerk, dat zij haar klooster had, waarvan in Ludgers dagen zakere Haddo proost was ¹. Maar aangaande de opkomst van beide gestichten en hunne onderlinge betrekking, in den tijd van Willebrord en Bonifacius, laten ons de oude schrijvers in het onzekere. Volgens sommigen ² zal Bonifacius in het jaar 739, toen Willebrord gestorven was, zich naar Utrecht hebben gespoed, om de verweesde kerk in zijne hoede te nemen, en straks aan de St. Salvatorskerk een munster hebben toegevoegd, waarin hij veertig kanoniken plaatste, gelijk Willebrord vroeger veertig aan St. Maarten had verbonden. Dat dit berigt weinig vertrouwen verdient, behoeft geen bewijs, daar wij vroeger gezien hebben, dat Bonifacius eerst lang na Willebrords dood naar Utrecht weérgekeerd is ³. Anders luidde dan ook in Bekas dagen de overlevering, die door sommigen werd voorgestaan. Zij meldde, dat Willebrord, toen hij de St. Salvatorskerk gesticht had, er tachtig kanoniken bij vergaderde, en dat hij van die tachtig later veertig naar de St. Maartenskerk overbragt ⁴. Ofschoon Beka zelf die overlevering niet voor zijne rekening durfde nemen, verklaarde hij echter haar niet te willen weerspreken. Wij meenen, dat hij daaraan wel gedaan heeft. De traditie heeft alle waarschijnlijkheid voor zich. Toen Willebrord de St. Salvatorskerk en zijn doophuis gebouwd had, kon een munster bij die stichting niet lang achterwege blijven; en toen hij

1) *Vita S. Ludg.* Pertz, II, p. 409.

2) *Chron. de Traiecto*, Matth. Anal. V, p. 312 s.; Beka, p. 14; vgl. Royaards, *Invoer.* bl. 315 v.

3) Boven, bl. 142.

4) Beka, p. 14.

later de St. Maartenskerk tot zijne kathedraal bestemde, behoefde hij als bisschop daarbij zijne geestelijken of kanoniken, die het domkapittel zouden uitmaken. Hij kon wel niet beter doen, dan uit den munster van St. Salvator het noodige personeel afzonderen, en ook aan dat personeel bij St. Maarten een munster ten verblijve geven. De monniken en geestelijken, die nu in laatstgenoemd gesticht opgenomen werden, bleven hun monastieken levensvorm aanvankelijk behouden, waarom zij in de vermelde diplomaten van Karel Martel en Pepijn ook als kloosterlingen beschreven werden; maar zij vormden tevens het eigenlijk domkapittel, dat wegens zijn oorsprong wel ten naauwste aan de broeders in den munster van St. Salvator verbonden was, maar toch in enkele opzichten hogere regten moest bezitten. Dat dit laatste werkelijk het geval was, zullen wij bij de behandeling van het volgend tijdvak zien, wanneer wij ons bekend maken met de regeling, die het kapittelwezen te Utrecht in de elfde eeuw onderging. Dan zullen wij echter ook opmerken, dat men allen grond heeft om aan te nemen, dat de geestelijken van St. Salvator en die van St. Maarten, niet-tegenstaande zij reeds ten tijde van Willebrord en Bonifacius twee afzonderlijke corporatiën uitmaakten, ook toen en door dit gansche tijdvak henen, dikwerf tot één lichaam vergaderd werden, om gezamenlijk de gewigtigste belangen van het bisdom te behartigen.

Waren de twee oudste priestergezelschappen te Utrecht, blijkens het medegedeelde, in het midden der achtste eeuw inderdaad gezelschappen van monniken en als monniken levende geestelijken, het duurde niet lang of er kwam eenige wijziging in hun bestaan. Chrodegang van Metz, die omstreeks 765 stierf, ontwierp een regel voor de klerken zijner kathedraal, waardoor hij, naar het voorbeeld van Augustinus en Eusebius van Vercelli, hen tot een gemeenschappelijk leven poogde te leiden, dat zoo veel mogelijk op dat der kloosterlingen van Benedictus zou gelijken. Die zijn regel volgden, heetten kanoniken, zooals de geestelijken reeds vroeger in het algemeen genoemd

werden, en hunne collegiën kapittelen, naar men meent, omdat zij in hunne bijeenkomsten hoofdstukken uit den bijbel en andere schriften lasen. Gezamenlijk moesten zij in een kloosterhuis (claustrum) wonen en gelijk de benedictijnen hun abt en proost, zoo hun bisschop en aartsdiaken gehoorzamen. In de gansche leefwijze, de onderhouding van de kanonieke getijden, de tucht des huizes enz. werden de gewigtigste voorschriften van Benedictus gevolgd¹. De regel, dien Chrodegang oorspronkelijk voor zijne eigene kathedraalgeestelijken bestemde, droeg weldra algemeene goedkeuring weg. Men meende een middel in hem te zien, om overal de zedelijkheid der geestelijken te reinigen en voor de grove afdwalingen, waarover men in de frankische en duitsche kerk te klagen had, te beveiligen, en in 816 werd hij te Aken, in eene kerkvergadering onder Lodewijk den vrome, na eenige wijzigingen ondergaan te hebben, tot eene wet verheven, waaraan de geestelijken van de kathedraal- en collegiaal-kerken zich alom te onderwerpen hadden².

Van de invoering der akensche kerkwet bij onze geestelijkheid te Utrecht worden geene berigten aangetroffen. Dat zij echter geschied is, mag niet betwijfeld worden. De gezelschappen bij de St. Maartens- en St. Salvatorkerk werden kapittelen en hunne leden kanoniken, volgens den zin dier woorden in Chrodegangs regel, naar de redactie der synode van Aken. Daar deze regel aan het leven onzer geestelijken bij die lichamen en soortgelijke elders eigenaardige vormen heeft gegeven, welke, behoudens vele veranderingen, eeuwen lang kracht van wet hadden, en gedeeltelijk tot op onze dagen in de roomsche kerk voortduren, voelen wij ons gedrongen er een oogenblik bij stil te staan³.

De akensche regel zet het beginsel op den voorgrond, dat een kanoniek leven, d. i. een leven volgens de uit-

1) Zie de uitvoerige berigten bij Rettberg, I, s. 497 ff.

2) Vgl. Gieseler, II, 1, s. 67; Rettberg, II, s. 666; Hefele, *Concilien-gesch.* IV, s. 9 ff.

3) Men vindt den regel, behalve bij Mansi en anderen, bij Hartzheim, *Concil. Germ.* I, p. 480 ss.

spraken en voorschriften van bijbel, oude kerk en kerkvaders, niet alleen den monniken, maar allen christenen, en dus insonderheid geestelijken voegt ¹. De klerken zullen bij hunne kerk een klooster (claustrum) hebben, dat van alle zijden besloten is, opdat niemand uit- of ingadan door de poort. In dat klooster moet eene slaapzaal zijn, eene eetzaal, kelders, en al wat in gemeenschap levenden „broeders” noodig is ². In de slaapzaal zullen zij 's avonds na het gebed stil samen komen en zich ieder op zijn eigen leger, niet twee in één, ter ruste voegen. Gedurende den nacht zal er een lantaarn branden, en een ieder zich wachten de anderen te storen ³. Gedurende den dag mogen de kanoniken hunne eigene woningen betrekken ⁴, maar binnen het klooster moet een ziekenverblijf zijn voor kranke en oude broeders, die door de gezonden ijverig zullen bezocht, verploegd en vertroost worden ⁵. In de eetzaal zal men gezamenlijk spijzen. Vleesch, dat den monniken verboden is, mag men eten, ook brood en groenten, die in een daartoe aangelegden hof gekweekt worden; spijs en drank zullen steeds in gelijke maten rondgedeeld worden, zoodat de een niet meer verkrijgt dan de ander. Bij rijke kapittelen zullen rijkelijker uitdeelingen plaats hebben, zoodat ieder kanonik dagelijks vijf ponden wijn ontvangt, of, zoo de wijn schaarsch is, drie ponden wijn en drie ponden bier; bij arme kapittelen worde minder verstrekt ⁶. Bij den maaltijd moeten allen het stilzwijgen bewaren en aandachtig luisteren naar hetgeen voorgelezen wordt, en allen zullen bij het eten de eischen der welvoegelijkheid volgen en elkander gaarne dienen ⁷. In hunne kleeding moeten zij alle weelde vermijden, ofschoon zij linnen mogen

1) C. 114, Hartzh. l. l. p. 498 ss.

2) C. 117, Hartzh. p. 501.

3) C. 136, Hartzh. p. 510.

4) Dat deze woningen of kamers op den kloostergrond moesten gelegen zijn, blijkt gelijk Hefele, a. a. o. s. 12, terecht heeft opgemerkt, uit c. 23 van het tweede boek des akenschen regels, Hartzh. p. 538.

5) C. 142, Hartzh. p. 512.

6) C. 115, 121, 122, 123, Hartzh. p. 498 ss.

7) C. 123, Hartzh. p. 504.

dragen, wat den monniken niet vrij staat; niemand zal zich van de overigen zoeken te onderscheiden, òf door ijdele sieraden òf door geringheid van kleedingstukken, want in beiden pleegt zich de hoogmoed te openbaren. Eene eigenaardige dragt wordt niet voorgeschreven, maar wat tot het kostuum der kloosterlingen behoort, zal men niet aannemen, omdat men van hun stand onderscheiden is ¹. Het bezit van eigen goed, den kloosterlingen ongeoorloofd, staat den kanoniken vrij; maar die rijk zijn, zullen daarom geene voorregten genieten ². De kapittelgoederen dienen niet alleen tot onderhoud der broeders, maar ook tot ondersteuning der armen en tot verzorging der kerk ³. Bij het opnemen van geestelijken zal men toezien, dat het getal niet te groot worde, want daardoor kan verarming, wanorde en verval der zedelijkheid ontstaan, en afkeuring verdient het gedrag der prelaten, die slechts aan hunne kerk onderhoorige lijfeigenen tot geestelijken aannemen, omdat deze over geene mishandeling durven klagen, daar zij dan geslagen of weder knechten zullen worden; ook adellijken moet men toelaten ⁴. In het zingen der getijden zal men trouw wesen, volgens de voorschriften van Isidorus, en zulks des daags en des nachts. Als „het teeken” (klopgeklep of ratelslag) gehoord is, moeten allen eerbiedig in het koor treden, en staande de dienst doen, niet zittende of op een stok leunende, tensij wegens ouderdom of zwakheid. Die in de dienst of anderszins tegen de regelen des kanoniekens levens hebben gezondigd en, vermaand zijnde, zich niet beteren, zullen eenigen tijd slechts water en brood genieten. Hardnekkigen worden van de gemeene tafel en het koor uitgesloten en in de kerk op eene afzonderlijke plaats gesteld, opdat zij zich schamen. Baat dit alles niet, dan wachten hen slagen, gevangenis en aanklagt bij den bisschop. Voor het overige zullen de prelaten er aan gedachtig zijn, „dat de kerk eene duive is,

1) C. 115, 124, 125, Hartsh. p. 500, 504 s.

2) C. 115, 120, Hartsh. p. 500, 502.

3) C. 116, Hartsh. p. 500 s.

4) C. 118, 119, Hartsh. p. 501.

lie geene wonden slaat, maar vromelijk straft," om tot be-
 zering te leiden ¹. Over de knapen, die bij het kapittel
 pgevoed worden, zullen de oversten zorgvuldig toezigt
 ouden. Een der broeders, met nauwgezetheid daartoe
 itgekosen, zal hen onderwijzen in goede zeden en alle
 erkelijke wetenschappen, opdat zij tot de verschillende
 eden des klerikaats mogen bevorderd worden. De leer-
 ngen wonen in een vertrek op het voorhof (in uno con-
 lavi atrii), en zijn daar met den onderwijzenden broeder
 nder een anderen gesteld, die trouw acht geeft op hun
 rven en het onderwijs, dat zij genieten ². Op de zang-
 seningen zullen de andere broeders letten, opdat zij,
 ie leeren moeten, zich niet aan traagheid of ijdel geklap
 rvegeven, en den zangers is het aanbevolen de stichting
 ar hoorders te zoeken en aan te stemmen overeenkomstig
 e behoeften van de koordienst; de woorden moeten zij
 vstaanbaar en aangenaam, en vooral de psalmen eenvou-
 ig en klaar voordragen ³. De prelaten der kerk zullen
 vvoegde proosten, aanstellen, die zelve het kanonieke
 rven nauwgezet onderhouden en daarin den overigen broe-
 ers ten voorbeelde zijn. De keldermeester moet een
 atig man wesen, geen wijndrinker, en zorgvuldig bij de
 inbeelingen, dat alles volgens regt geschiede, zuinig en
 rlijk ⁴. Een der broeders zal poortier zijn en niemand
 it of inlaten, die er geene vrijheid toe heeft; vrouwen
 ij hij liefst geheel buiten houden, tenzij ze de kerk
 enschen te bezoeken ⁵. Verder blijft het allen kapittel-
 den aanbevolen de wet der liefde jegens God en den
 naste te betrachten, toorn, haat, bedrog, dronkenschap,
 rserij enz. te vlieden. Men zal den vrede en de een-
 ragt zoeken, matig, regtvaardig en godzalig leven,
 niets boven de liefde tot Christus stellen," en der roeping
 machtig, waarmede men geroepen is, tot den Heer

1) C. 126—134, Hartzh. p. 505 ss.

2) C. 135, Hartzh. p. 510.

3) C. 137, Hartzh. p. 510, s.

4) C. 139, 140, Hartzh. p. 511.

5) C. 143, Hartzh. p. 512.

spoeden, „die de weg, de waarheid en het leven is”¹.

Nadat de akensche regel het kanonieke leven voor alle priester-gezelschappen, zoowel die onder bisschoppen als onder mindere prelaten stonden, tot wet gemaakt had, konden de kathedraal-kapittelen niet de éénige blijven. Op verschillende plaatsen, waar de parochiekerken een zeker aantal of collegie van klerken bezaten, werden ook deze tot kapittelen gevormd, en hunne kerken werden kapittelkerken, waarbij de voorschriften van Aken moesten nageleefd worden. Zoo geschiedde in Duitschland en elders², en ook hier te lande. Welke onze oudste kapittel- of collegiaal-kerk buiten Utrecht geweest is, weten wij niet; maar waarschijnlijk hebben wij haar te zoeken in eene of andere van die gemeenten, waarbij tijdens de invoering van het christendom in ons vaderland, in de achtste eeuw en later, de missie hare posten gevestigd had. Waar dit geschiedde, zooals b. v. te Deventer, Elst en elders, ontstond van zelf zeker gezelschap van monniken en klerken, die in hun gemeenschappelijk verkeer het voorbeeld van de te Utrecht gevestigde broederen vermoedelijk volgden en, in een grooteren of kleineren munster woonachtig, den monastieken levensvorm hielden, totdat de akensche regel ook aan hun bestaan eene eigenaardige wijziging gaf. Doch hoe dit zij, laat ons zien, welke kapittel- of collegiaal-kerken nog vóór den aanvang der elfde eeuw in het bisdom van Utrecht aanwezig waren.

Volgens de overlevering werd de St. Maartens- of munster-kerk, die te Emmerik aan den oever van den Rijn verrijst, door Willebrord gesticht³. Ofschoon die overlevering niet op den tegenwoordigen bouw mag toegepast worden, kan zij welligt van een vroegeren gelden, daar het zeer aannemelijk is, dat de apostel ook in die streken gearbeid heeft⁴. In de dagen van onzen bisschop

1) G. 145, Hartzh. p. 513 s.

2) Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* III, s. 337 ff.; Retberg, II, s. 667.

3) *Oudk. van Utrecht.* III, bl. 286; Wassenberg, *Embrica*, p. 54 s.

4) Zie Schneider, *Die älteste gesch. von Emmerich*, in de *Annalen des hist. Vereins für den Niederrhein*, Heft VI, s. 90.

Radboud was te Emmerik een klooster, waarvan een paar priesters door genoemden prelaat opmerkelijk gemaakt werden op Balderik, als toekomstigen kerkvoogd van Utrecht¹. Waarschijnlijk waren die priesters kanoniken, en het klooster hun munster. Daar de proost van het kapittel te Emmerik, later althans, aartsdiaken van ons bisdom was en zijne stem bij de bisschopsverkiezingen te Utrecht moest uitbrengen, mogen wij vaststellen, dat dit ligchaam bij de utrechtsche geestelijken sinds overoude tijden in eere is geweest. Die eer nu kan het aan zijn oorsprong te danken gehad hebben². Als Willebrord werkelijk de stichter der St. Maartens-kerk is geweest, heeft hij zeker ook eenige geestelijken bij haar geplaatst, die de zaak der evangelizatie in de omstreken behartigden, en wier opvolgers later van eene monastieke vergadering in een kapittel werden veranderd.

Wat wij vermoeden, dat te Emmerik gebeurd zal wezen, kan ook te Deventer geschied zijn, sedert Lebuſnus zich er vestigde. In de elfde eeuw bewoonden de kanoniken aldaar hun klooster³, maar reeds in de dertiende wist men zich van de geschiedenis des kapittels geene duidelijke voorstelling meer te maken⁴. Dat Radboud te Deventer met zijne geestelijken een kanonikaal leven voerde, toen hij er wegens de verwoestingen, te Utrecht door de Deenen aangerigt, verblijf moest houden, laat zich niet betwijfelen. Welligt is toen het kapittel van de St. Salvatorskerk te Utrecht met dat der Lebuſnus-kerk tijdelijk vereenigd geweest, zooals de overlevering oudtijds beweerde⁵. Later schijnt bisschop Bernulf de onderlinge betrekking dier

---

1) Zie boven, bl. 269, 300.

2) De oudste zekere bewijzen voor het bestaan des kapittels van Emmerik brengt Schneider tot het jaar 1128; maar hij kende de plaats uit het *Vita S. Radbodi* niet. Zie boven, bl. 269, 300.

3) Zie het diploma van 1040 bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Devent.* I, bl. 344 s.

4) Zie het stuk van 1295 bij Dumbar, a. w. I, bl. 237, en een afschrift daarvan uit de veertiende eeuw in het oude *neerologium* van St. Salvator, fol. 14, in het prov. archief te Utrecht.

5) Zie het aangeh. stuk van 1295 bij Dumbar, t. a. p.

ligchamen geregeld te hebben, waaruit men aanleiding heeft genomen om te berigten, dat deze kerkvoogd het kapittel van Deventer gesticht en er een gedeelte van de kanoniken en goederen van St. Salvator bij overgebracht heeft¹. Een eigenaardige broederband tusschen de geestelijken van de Lebuinus- en St. Salvators-kerk bleef steeds voortbestaan. Zij onderhielden een zoogenaamd doodenverbond met elkander, en als een der kanoniken van Deventer te Utrecht kwam, of een uit de St. Salvatorskerk te Deventer, en hij vertoonde zich in het koor, werd hij daar met onderscheiding ontvangen en met geschenken van brood, bier, wijn, penningen enz. vereerd. Verder waren beide kerken verplicht, elkander volgens wederzijdsche beloften, die in volgende tijden wel eens in herinnering gebracht moesten worden, in allen nood met raad en daad bij te staan². Ook de proost van Deventer was, althans later, aartediaken van het bisdom, en stemde mede bij de bisschopskeuze te Utrecht.

De oorsprong van het kapittel te Tiel is onbekend, maar de overlevering zegt, dat de St. Walburgakerk aldaar bestaan heeft sedert de invoering des christendoms in onze landen³, en dat bij die kerk een nonnenklooster behoorde, dat later door reguliere kanoniken bewoond werd, die het kapittel van Tiel vormden, en in 1006 door den inval der Noormannen in hunne stad schade leden. Bisschop Adelbold zal hen van reguliere kanoniken tot wereldlijke gemaakt hebben, zoodat zij in den aanvang der elfde eeuw van de onderhouding van den akenschen kapittelregel ont-

1) Beka, p. 40; Heda, p. 118. Zij zeggen niet, dat Bernulf het kapittel te Deventer gesticht heeft, maar dat hij goederen en kanoniken van St. Salvator naar Deventer overbragt. Beider berigten zijn waarschijnlijk niet juist. Vgl. Royaards, I, bl. 254 v., en Dumbar, a. w. bl. 235, die ten onregte tegen Lindeborn te velde trekt, om de eer der stichting voor Bernulf te bewaren.

2) Zie het stuk van 1295 bij Dumbar, t. a. p., en den brief van 1452. ald. bl. 239.

3) Men spreekt van eene kerk te Zandwijk, nu met Tiel zamengesmolten, die reeds in 695 gebouwd zal zijn, ja van eene kapel te Tiel, die in 618 door Dagobert zal gesticht wezen; maar de bewijzen ontbreken. Zie *Chron. Tiel.* ed. Van Leeuwen, Traj. ad. Rhen. 1789, p. 7.

igen werden ¹. Sedert 950, zoo al niet vroeger, behoorde stad Tiel met hare kerken en den munster aan de St. Martenskerk te Utrecht ². Ook de proost des kapittels van St. Walburg was later aartsdiaken des bisdoms en werd, even als die van Emmerik en Deventer, bij bisschoppelijke electiën naar Utrecht geroepen. Te zijner plaats den wij zien, dat het collegie in den aanvang der veertiende eeuw naar Arnhem werd verlegd.

Het kapittel van Oldenzaal wordt door velen voor eene afscheiding van bisschop Balderik gehouden ³. Anderen schrijven haar aan zekeren graaf Bondevijn toe en plaatsen haar op het jaar 817 ⁴. Als de overlevering grondig is, dat Marchelmus te Oldenzaal de evangelizatie bevestigde, dat zeer wel mogelijk is, mogen wij aannemen, dat de opkomst des kapittels in het laatst der achtste eeuw viel ⁵. Ook de proost van dit ligchaam had later een aartsdiakenschap en zijne plaats onder de utrechtse kanoniken bij de bisschopsverkiezing.

Waren de vier genoemde kapittelen, Emmerik, Deventer; Tiel en Oldenzaal, door de hooge waardigheid, welke hunne proosten als aartsdiakenen des bisdoms en stemhebbende leden bij de bisschoppelijke electie bevoegden, zoo al niet in dit tijdvak, wat echter zeer waarschijnlijk is, dan toch in later dagen, op eigenaardige wijze aan de kapittelen van Utrecht verbonden, en vinden wij daarin een der gronden om te stellen, dat die ligchaamen tot de oudste van dien aard in onze kerk behoorden, er waren anderen, wier proosten zulke onder-

1) Heda, p. 110; vgl. Alpertus, *De divers. temp.* bij Pertz, VI, p. 704. Berigt van Van Heussen en van Rijn, *Bal. s. I.*, bl. 637, dat Adelbold monniken van het tielsche kapittel met kanoniken verwisselde, wordt in *Royaards*, I, bl. 259, niet ten onrechte duister genoemd. Maar het kan ledig worden met de opmerking, dat het kloosterlijke leven der kapittelen ophield, toen zij wereldlijke kanoniken werden.

2) Zie den brief van Otto I bij Buchel, ad Hedam, p. 86; vgl. *Oudh. van r.* II, bl. 713.

3) *Oudh. van Devent.* I, bl. 355 v.

4) Weeling, in den *Overijs. Alman. voor 1841*, bl. 208.

5) Vgl. boven, bl. 167.

scheiding niet genoten, maar welker oorsprong desniettemin tot de eerste tijden onzer kerk schijnt op te klimmen. Te Elst in de Betuwe troffen wij in de dagen van Willebrord reeds Werenfried aan. Hij arbeidde er met zijne broeders, monniken en geestelijken, aan de bekeering dier volkrijke streek¹, en ook daar bestond ongetwijfeld een munster, waarin men later het kanonieke leven voerde. Het bericht van sommigen², dat Balderik het kapittel van Elst stichtte, zal wel niet meer moeten beteekenen, dan dat hij het collegie op nieuw ordende of bewelddadigde. De munster te Dokkum kan zijn oorsprong aan Willehad of Ludger te danken gehad hebben. De laatstgenoemde bouwde daar ter eere van Bonifacius eene kerk, die te zijnen tijde door eenige latijnsche verzen van Alcuinus verheerlijkt werd³. De berichten van Schotanus en anderen, dat er reguliere kanoniken in gewoond hebben, die later door monniken van de orde van Norbertus vervangen werden, leveren geen grond voor twijfel⁴.

Iets later dan de reeds genoemde kapittelen kwamen die van Staveren en den St. Odiliënberg op. Dat van eerstgemelde plaats was oorspronkelijk een munster met twaalf kanoniken, die zijn ontstaan aan Odulfus verschuldigd was. Toen deze prediker op last van bisschop Frederik te Staveren en in de omstreken, gelijk wij later zien zullen, voor de zuiverheid der kerkleer bij de Friesen optrad, heeft hij het waarschijnlijk nuttig geacht in hun midden een priestergezelschap te stichten, dat hetzelfde doel zou beoogen. In 1132 werden de kanoniken, op verzoek der gemeente van Staveren, die zich aan het slordige leven der kapittelleden ergerde, door benedictijnermonniken vervangen⁵. Het kapittel van den St. Odiliënberg, op een groot uur afstands van Roermond, was

1) Zie boven, bl. 125.

2) *Oudh. van Utr.* III, bl. 261.

3) Zie die verzen in Alcuini *Opera omn.* ed. Migne, II, p. 763, en bij Altfried, Pertz, II, p. 409.

4) *Oudh. van Friesl.* I, bl. 405 v., 413 vv.

5) Zie Matthæus, *Anal.* III, p. 473 ss.; *Oudh. van Friesl.* I, bl. 467 vv.; *Bat. s. I*, bl. 540, 542.

binnen de grenzen van het bisdom Luik gelegen, maar stond onder de geestelijkheid van Utrecht, waaraan het zijn bestaan te danken had. Toen bisschop Hunger in 358, door de Noormannen uit Utrecht verjaagd, van Lotharius II het klooster van den St. Odiliën- of St. Pietersberg tot een toevlugtsoord had verkregen, voerde zij aldaar met zijne geestelijken eenigen tijd het kanonieke leven. Nadat de kerkvoogd naar Utrecht was wedergekeerd, bleef het kapittel voortbestaan en met dat van St. Maarten steeds verbonden. De proosten moesten altijd uit de kanoniken van laatstvermeld ligchaam gekozen worden en lagen onder de verplichting, om bij alle gelegenheden de eer en de regten van het domkapittel, zoo veel in hen was, voor te staan. Toen men in 1361 het collegie van den St. Odiliënberg wegens dreigende oorlogsgevaaren naar Roermond wilde verleggen, kon dit alleen met goedkeuring van onzen bisschop en de zijnen geschieden ¹.

Blijkt het uit het medegedeelde, dat in den loop der achtste en negende eeuw in verschillende gemeenten van ons vaderland reeds een tiental kapittelen bestond, waarvan die van Utrecht en Deventer, en welligt ook andere, een aanmerkelijk personeel van klerken bevatten, men heeft niet zelden met eenige verwondering opgemerkt, dat tot in de elfde en twaalfde eeuw de kloosters op onzen bodem zeldzaam bleven. Tot verklaring van dit verschijnsel wees men op de ongunst der tijden, vooral op de invallen der Noormannen, die de opkomst van zulke stichtingen verhinderd zullen hebben. Bedriegen wij ons niet, dan is hier niets wat inderdaad aanleiding tot bevreemding geeft. De bevolking van ons land, die men voor de zevende en achtste eeuw ten hoogste op één millioen

---

1) Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldria*, p. 45 s. 97 s. In de *Statuta ecclesiae Traiectensis*, die in HSS. der veertiende en vijftiende eeuw bewaard zijn en waarvan wij later meer berigten, leest men van de betrekking der proosten van het kapittel van St. Odiliënberg op het domkapittel te Utrecht: „tenentur honestius quam simplices canonici se regere et pro ecclesiae nostrae statu et honore ipsius laborare.”

zielen mag schatten¹, is in de negende en tiende, onder den vreeselijken druk en de toenemende verarming, waardoor de landzaten verkwijnen, waarschijnlijk eer verminderd dan vermeerderd. Waren de Friesen — wij denken hier aan vrije lieden van volwassen leeftijd; onvrijen en kinderen, die natuurlijk de meerderheid uitmaakten, konden geen groot contingent aan de kloosterwereld leveren — allen vrome christenen naar den geest dier tijden geweest, ook dan zou men niet kunnen verwachten, dat zij, zelfs bij de meest bloeiende devotie, vele abdijen en conventen gesticht en bevolkt zouden hebben. Maar dit was geenzins het geval. De meesten waren gedoopte heidenen, die alleen de vormen des middeneeuwchen christendoms hadden aangenomen, maar inwendig verre verwijderd waren van dien geest van zelfverloochening, die in het ascetisme zijne eigenaardige uitdrukking vindt. Adellijke heeren en vrouwen lieten zich door onze geloofspredikers en latere geestelijken ligtelijk tot het bouwen en beweldadigen van kerken en kapellen bewegen, ja welligt hadden zij, daartoe aangemaand, ook gaarne kloosters gesticht, maar de lust om zelve ten klooster te gaan, ontbrak hun en den meesten hunner tijdgenooten. Die lust zou eerst later alom in den lande ontwaken, als de nieuwe godsdienst wortel had geschoten in het gemoed en leven des volks; met den religieusen zin der natie — wij zullen het in het volgende tijdvak bevestigd zien — zou ook gelijkmatig het getal der monniken en nonnen aanwassen. En daarenboven, de weinigen, die in deze eeuwen door gemoedelijke neiging tot het monastieke leven werden gedreven, hadden aanvankelijk geringe behoeften aan nieuwe kloosterstichting; de kapittelen met hunne muntsters en reguliere kanoniken genoten natuurlijk hunne belangstelling. Dáár konden zij zich eene stede zoeken; en stond hun dit niet aan — enkele abdijen en conventen althans waren in ons land aanwezig of in de nabijheid onzer grenzen gelegen, b. v. de abdij van Ludger te

1) Zie boven, bl. 22.

Werden ¹, waarin men den vromen Fries gaarne opnam.

In het tijdperk, waarin de nederlandsche kerk gesticht werd en lang daarna, bestond bij de westersche christenheid maar ééne monnikenorde, die algemeen verbreid was en allerwegen achting genoot. Zij was de stichting van Benedictus van Nursia, die zich sedert 515 over de verwilderde monniken van Italië ontfermd had en hen en de wereld bewelddadigde door hun een veelzins bewonderingswaardigen regel voor te schrijven, waardoor zij geoefend werden tot het onderhouden eener gematigde kloostertucht, tot nuttigen handenarbeid en letteroefening. Zijne orde beantwoordde aan de behoeften des tijds en plantte zich weldra voort buiten Italië, maar als een ligchaam, waarvan de vele leden voorahands niet zamenhingen door de kracht eener wettelijke regeling, maar alleen door de onderlinge broederschap, die de bewoners der verschillende kloosters aan die van de zustergestichten verbond. Toch was Monte Casino niet slechts het moederklooster der overige benedictijner-kloosters, maar ook het middelpunt der liefde en vereering van alle broeders, waarnaar men steeds eerbiedig henzag, wanneer men eenig nieuw gesticht wilde optrekken of het leven der monniken op de beste wijze regelen. Meer dan dertien eeuwen zijn voorbijgegaan, sinds Benedictus en zijne abdij door de gansche wereld beroemd werden. Intusschen leverde de orde aan de kerk dertig pausen, eene groote menigte van kardinalen, aartsbisschoppen en andere hooge prelaten, en ging van haar een geest van arbeidzaamheid uit, een zin voor wetenschap, kunst en algemeene beschaving, waarvan de herinnering het hart van ieder, die menschen en menschelijkheid lief heeft, warm maakt ².

1) Zie wat wij boven, bl. 184, aangaande de friesche monniken in deze abdij berigten. Verder denke men aan de liefde voor het pelgrimschap, die van onze geloofspredikers op de devoten van de eerstvolgende generatiën overging, en hen bij voorkeur naar vreemde kloosters dreef. Zoo toog Odulfus, om Gods wil vrienden en magen achterlatende, uit Oirschot naar den munster van St. Maarten te Utrecht. Zie *Vita S. Frederici*, bij de Bolland. ad d. 18 Julii, p. 465; vgl. *Bat.* s. 1, bl. 537.

2) Zie Brandes, *Der Benedict. orde nach seiner welthist. bedeut.* in *het Tübing. quartalechr.* 1851, H. 1.

De regel der benedictijnen werd hier te lande gunstig bekend, zoodra Willebrord en zijne broederen, die zelve benedictijner-monniken waren, zich te Utrecht gevestigd hadden. Hij werd gevolgd in de munsters onzer oudste collegiaal-kerken, totdat hare geestelijken kanoniken en dier gezelschappen kapittelen werden, en ook door de monniken en nonnen van de kloosters, die gedurende dit tijdvak hier en daar in het utrechtsche bisdom opkwamen. Het oudste van al onze monniken-kloosters was, naar het schijnt, dat van Foswerd in Friesland ¹. Het zal omstreeks 866 op Ameland gebouwd zijn door zekeren Hajo, den heer des eilands, en wel op eene plaats waar, volgens de overlevering, vroeger een tempel van Fosite stond. Bisschop Odilbald zond er de eerste monniken heen. Het gesticht had van tijd tot tijd veel van de Noormannen te lijden en kwam eerst tot grooteren welstand, nadat het omstreeks 1090 naar Foswerd was overgebracht. In het volgende tijdvak ontmoet men het onder de zoogenaamde dubbelkloosters, die mannelijke en vrouwelijke bewoners bevatten ². Merkwaardiger dan dit gesticht was de beroemde abdij van Egmond ³. Zij is, volgens het algemeen ge-

1) Bij Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* III, bl. 448, en bij Heldring, *Wandelingen over de Veluwe*, bl. 56, is spraak van een klooster te Doornspijk, dat reeds in 719 zal opgekomen zijn; maar er wordt, gelijk te begrijpen is, geen bewijs bijgebracht voor het bestaan des gestichts. Wat dezelfde schrijvers verder berigten van de opdracht van dit vermeende klooster aan bisschop Balderik bij open brief van 12 Mei 950, schijnt te berusten op misverstand van de »traditio Ottonis de Thiela» bij Heda, p. 86.

2) Miraus, *Orig. coenobior. Bened. in Belgio*, p. 87; *Oudh. van Friesl.* I, bl. 378 v. II, bl. 286; vgl. Cannegieter, *Het klooster Foswerd*, in den *Friesch. volksalm.* 1846, bl. 44 vv.

3) De bronnen voor de geschiedenis der abdij van Egmond liggen nog voor een deel in 's rijks archief te 's Hage, het prov. archief te Utrecht, de bibliotheek der Jansenisten-kerk in den Hoek te Utrecht en elders. Vele stukken werden reeds uitgegeven door Van Heussen en van Rijn, *Oudh. van Kennemerl.* bl. 448 vv.; Kluit, *Hist. crit. comit. Holland.* I; Bakhuizen van den Brink, *Hecmundenia*, in *Het nederl. rijks-archief*, bl. 174 vv.; Van Wijn, *Huiszitt. lev.* I, bl. 317 vv. II, bl. 90 vv.; Kist, *Nederl. Arch.* VII, bl. 193 vv.; Römer, *Geschiedk. overz. van de kloost. en abdijen van Holl. en Zeel.* II, bl. 233 vv., en and. Proeven van bewerking der gesch. van de abdij of bijdragen daartoe werden geleverd door Johan. a Leidis, *Chron. Egmund.* ed. Matthæo, Lugd. Bat. 1692, vert. door van Herk en Kempfer, Alkm. 1732; Bockenbergh, *Catal. antiq. titulum Egmund.* achter

voelen¹, haren oorsprong verschuldigd aan graaf Dirk, die in de tweede helft der negende eeuw bij het houten bedehuis van den h. Adelbert een klooster bouwde, waarin eenige nonnen werden geplaatst, die uit Engeland of Frankrijk waren overgebracht, vermoedelijk om aan de dochteren des lands een voorbeeld van het monastieke leven te geven. Dirk II ontfermde zich over deze vrouwen of hare opvolgsters, die kwalijk bestand waren tegen de ruwe bejegeningen, welke zij dikwerf van de Noormannen en Westfriesen hadden te verduren, en bragt haar naar Bennebroek bij Haarlem over, waarna te Egmond een steenen klooster werd opgetrokken, waarin straks eenige benedictijner-monniken leefden². Door Dirk II, zijne gemalin Hildegard, graaf Arnoud, Egbert, die aartsbisschop van Trier geweest is, en andere leden der grafelijke familie begiftigd, werd de abdij reeds spoedig groot en magtig, en nog vóór het einde van dit tijdvak was de grondslag harer boekerij gelegd³, wier inhoud wij later zullen leeren kennen als een der middelen, waardoor in ons vaderland het licht eener hoogere beschaving werd ontstoken. Het derde en laatste mannen-klooster, dat in deze periode opkwam, was het reeds vroeger vermelde gesticht van bisschop Ansfried, op den heuvel Hohorst of Heiligenberg bij Amersfoort⁴. De vrome prelaat wijdde het kleine gebouw (cellula) en de daarbij behoorende kapel

zijn *Catal. pontif. Ultraject.* Lugd. Bat. 1586; Van Wijn, a. w. pass.; Swalue, *De abdijen van Egm. en Rhijnsb.* in het *Nederl. archief* van Kist en Royaards, I, bl. 363 vv.; Kist, ald. II, bl. 251, en in het *Kerkhist. archief* van Kist en Moll, II, bl. 81 vv.; Römer a. w. pass. Vgl. de opgaven der liter. bij Royaards, I, bl. 281 v. en Hodel Nijenhuis, *Bibliographie der plaats-beachr.* Amst. 1862, bl. 148, v. 316. De abdij verdient de stof eener monograf. bearbeiding te zijn.

1) De heer Bakhuizen van den Brink beloofde een betoog ten bewijze, dat „de oudere geschiedenis der abdij in de twaalfde eeuw gefabrieert is.” Zie a. w. bl. 199.

2) Zie de oude aanteeken. bij Pertz, XVI, p. 443, en bij Bakhuizen van den Brink, a. p.; vgl. Joh. a Leid. *Chron. Egm.* p. 7 ss.; Römer, a. w. I, bl. 26 v.

3) Zie den catalogus bij Van Wijn, a. w. I, bl. 317 vv.; vgl. de aanteeke. bij Bakh. van den Brink, a. w. bl. 201.

4) Boven, bl. 281.

op 18 Nov. 1006. Hij plaatste er twaalf monniken uit de abdij van Gladbach bij Dusseldorp, die toen nog tot het kerkgebied van Luik behoorde¹ en dus onder het opzicht van Notker, zijn vriend, stond, en begiftigde het klooster met eenige goederen te Driel en elders². Waarschijnlijk is het gesticht op den Heiligenberg nimmer aansienlijk geworden, daar het te dier plaatse geen vijftig jaren bestaan heeft³. Het werd door bisschop Bernulf in den aanvang van het volgende tijdvak naar Utrecht verlegd, en sedert onder den naam van St. Paulsabdij een der magtigste kloosters van ons land.

De weinige vrouwen, die tijdens de opkomst onzer kerk het monastieke leven mogen gezocht hebben, konden een onderkomen in het klooster te Susteren bij Roermond vinden. Door Plectrude, gemalin van Pepijn, nog vóór het jaar 711 gegrondvest, kwam het door vorstelijke gunst in 714 aan Willebrord, dien wij reeds vroeger in dit gesticht ontmoet hebben⁴. Het schijnt in den aanvang een dubbel-klooster geweest te zijn. Willebrord althans moest er ook monniken in opnemen, volgens eene voorwaarde, in den giftbrief uitgedrukt; en drie dochters van koning Zuentebold zullen er omstreeks den uitgang der negende eeuw achter elkander abdiessen geweest zijn⁵. Lag Susteren binnen de grenzen van het luiksche bisdom, vrouwen die het verblijf onder vreemd kerkgebied welligt minder verkieslijk achtten, konden zich, nadat het uit Egmond gesproten klooster van Bennebroek vervallen was⁶, naar Elten wenden. Dáár, op een schoonen

1) Zie Eckertz, *Die Benedictiner-abtei M. Gladbach*, Köln, 1853, s. 7.

2) Zie den brief van Ansfried bij Heda, p. 106; *Matthæi Fund. eccles.* p. 192, en and. Vgl. *Bat. s. I*, bl. 631.

3) Royaards, I, bl. 287, laat het klooster 140 jaren op den Heiligenberg en in 1148 door Bernulf naar Utrecht verplaatsen. Bernulf was toen reeds ongeveer eene eeuw overleden.

4) Boven, bl. 111.

5) Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldriae*, p. 39; vgl. Alberdingk Thijm, *H. Willibrord*, bl. 194.

6) Joh. a Leidis, *Chron. Egm.* p. 9; vgl. de oude aanteekening bij Bakh. van den Brink, a. w. bl. 200, n. 1.

heuvel, waarvan de Romeinen oudtijds een waakzaam oog heinde en ver over den Rijn sloegen, bouwde omstreeks 967 graaf Wichman, een edelman van vorstelijk geslacht en nederlandsche afkomst, uit dankbaarheid voor groote tijdelijke weldaden, die hem te beurt vielen, eene abdij, waarvan zijne dochter de eerste abdisse was. Het gesticht genoot aanmerkelijke gunsten van keizer Otto I en werd door Otto II onder zijne bijzondere bescherming genomen. Na den dood van Wichman en Lutgarde, de vermelde abdisse, die door vroomheid uitmuntte, maar waarschijnlijk door hare beruchte zuster Adela vergeven werd, kwam het stift in handen van laatst vermelde, maar zij werd er op bevel van Otto III uitgedreven. Sedert had het nog groote rampen te verduren: kerk en klooster werden verbrand, maar straks hersteld. In 1055 werden de nonnen van haren kloosterregel ontslagen; zij werden wereldlijke kanonikessen, die in later dagen haar gezelschap met vier priesters-kanoniken en vier vicarissen zagen vermeerderen¹. Buiten de grenzen van het bisdom van Utrecht, maar ongetwijfeld ook voor nederlandsche vrouwen toegankelijk, lag de reeds vroeger vermelde abdij van Thoren bij Maaseik². Zij dankte hare opkomst aan Hilswinde, de echtgenoot van onzen bisschop Ansfried. Hunne dochter Benedicta was hare eerste abdisse, wier weldadigheid en godsvrucht door de tijdgenooten zeer geroemd werden. Ook dit klooster werd later in een kapittel van veertien kanonikessen veranderd, waaraan zeven kanoniken werden toegevoegd. De abdis was rijksgroote van Duitschland, en hare onderhoorige vrouwen waren adellijke jufferen, gelijk die van Elten³.

Aangaande de inwendige geschiedenis der kapittelen en kloosters, wier opkomst wij bespraken, is zeer weinig be-

1) Zie Kist, *Het necrologium van het jufferen-stift te Hoog-elten*, in het *Nieuw archief*, II, bl. 16 vv.; vgl. *Oudh. van Utrecht*, III, bl. 334 vv.

2) Boven, bl. 278.

3) Zie Thietmar, *Chron.* bij Pertz, V, p. 777; Alpertus, *De divers. temp.* bij Pertz, VI, p. 708; vgl. de Bolland. *Act. ss. Maji*, I, p. 428 ss, en Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* XI, bl. 141 v.

kend, en dat weinige zal, voor zoo verre het den verstandelijken en morelen staat onzer toenmalige kanoniken en kloosterlingen betreft, elders door ons medegedeeld worden. Het eenige, wat wij hier willen opmerken, is dit, dat de zeventien gestichten gezamenlijk beschouwd mogen worden als even-zoo veel brandpunten van zedelijk-godsdienstige beschaving, die op gelukkige wijze verspreid lagen door de voornaamste gewesten van ons vaderland. Dat onse kanoniken en kloosterlingen van dit tijdvak alle zonder onderscheid wel ontwikkelde en vrome menschen waren, kan geenszins bewezen worden; wel, dat er minstens eenigen onder hen aangetroffen werden, die hunnen stand tot oneer waren; maar de meerderheid bestond hoogst waarschijnlijk uit mannen en vrouwen, die door godsdienstzin en beschaving uitblonken boven de meesten, die hen omringden. Al de inrigtingen, die wij leerden kennen, genoten in dit tijdvak het voorregt van nog in het eerste stadium harer ontwikkeling te zijn, en de geschiedenis leert, dat kloosters en vergaderingen in hunne jeugd naar het inwendige veelal het meest bloeijen, wanneer de liefde voor den regel nog warm en aardse schatten en voorregten nog niet vele zijn. Als men zich nu herinnert wat wij vroeger berigten van den regel, dien de akensche kerkvergadering aan de kanoniken voorschreef, en omtrent dien van Benedictus voor zijne monniken, waaraan de voornaamste bestanddeelen van den akenschen ontleend waren, dan zal men het met ons waarschijnlijk noemen, dat de geest van humaniteit, die beiden doorademt, en hunne voorschriften, die evenzeer nuttigen arbeid en beoefening van kunst en wetenschap, als praktische godsvrucht, reinheid van zeden en liefde voor God en den naaste eischen, voor de hoogere ontwikkeling van velen in den lande vruchtbaar moeten geweest zijn.

---

§ 4.

Synoden.

Zoodra de christelijke gemeente op onze bodem de gestalte van een bisdom had aangenomen en als zoodanig in het verband des hiërarchischen kerksystems was opgenomen, stond de gelegenheid open, ja drong de wet der noodzakelijkheid er toe, de gewone verbindingsvormen van het kerkelijk organisme, die elders gebruikt werden, ook onder onze vaders in toepassing te brengen. De voornaamste van die verbindingsvormen waren de synoden, kerkvergaderingen van verschillende aard, wier leden als vertegenwoordigers van gemeenten en geestelijke corporatiën zich vereenigden, om ten aanzien van gemeenschappelijke of bijzondere kerkbelangen in onderling overleg te treden en besluiten te nemen. Ofschoon het synodaal-wezen waarschijnlijk eerst in het volgende tijdvak in het bisdom van Utrecht tot volkomen ontwikkeling is gekomen, zoodat het beginsel ook voor onze klerken gold, dat ieder kerkoverste in zijnen kring, van den aartspriester of deken tot den aartsbisschop van Keulen en den paus van Rome, kerkvergaderingen zoude houden, waren ook in deze eeuwen synoden ten onzent geenszins eene onbekende zaak. Bisschoppelijke of dioecesaan-synoden te Utrecht mogen verondersteld worden. Aartsbisschoppelijke of provinciaal-synoden, te Keulen vergaderd en door den bisschop van Utrecht bijgewoond, zijn voorgekomen, en evenzeer zoogenaamde nationaal-synoden, waarvan de besluiten ook voor onze kerk van kracht waren.

Van utrechtsche dioecesaan-synoden, d. i. van vergaderingen van priesters en andere geestelijken der dioecese, door onze bisschoppen te Utrecht of elders zamengeropen en gepresideerd¹, hebben wij voor dit tijdvak geene dan

---

1) Zie over het begrip of wezen der dioecesaan-synoden Phillips, *Die dioecesaan-synode*, Freiburg, 1849, s. 12 ff.

valse of twijfelachtige berigten. Wat oudere auteurs, Baronius, Mansi en anderen, waar zij de invoering des christendoms in ons vaderland bespraken of de geschiedenis der conciliën behandelden, verhaalden van synoden, die in 697 en 719 door Willebrord zullen gehouden zijn, berust op de avontuurlijke verdichtselen van Pseudo-marcellinus en daarenboven op willekeurig gebruik van die verdichtselen ¹. Wat Hartzheim en lateren ² meldden van eene synode, die onze bisschop Frederik op Walcheren ter oorzake van „dwalingen omtrent de heiligheid des huwelijks” zal zamengeroepen hebben, is bloot misverstand: Frederik hield, gelijk wij later zullen zien, op Walcheren het sendgerigt. Wat laatstgenoemde auteur ³ daarenboven aangenomen heeft, dat dezelfde bisschop in Friesland met Odulfus eene kerkvergadering gehouden heeft, toen hij te Staveren en in de omstreken de ketterijen aangaande de drieënheid bestreed en daartoe eene geloofsbelijdenis opstelde, is voor het minst twijfelachtig, daar de biografie van den bisschop, waarop Hartzheim zijne bewering bouwde, met geen enkel woord van eene synode gewag maakt. Intusschen, al ontbreken de bewijzen, dat onze oudste kerkvoogden werkelijk dioecesaan-synoden gehouden hebben, er is reden om aan te nemen, dat zij het gedaan hebben. Het kanonieke regt wilde reeds lang vóór Willebrords dagen, dat in alle bisdommen dergelijke vergaderingen twee malen of minstens eens in ieder

1) Pseudo-marcellinus, *Vita S. Swiberti*, bij Surius *ad d. 1 Mart.* p. 9, verhaalt van eene glansrijke vergadering, door Willebrord en Saïdbert te Utrecht gehouden, eenigen tijd nadat eerstvermelde als aartsbisschop van Rome was wedergekeerd. Die vergadering zal Bonifacius, Wiro, Plechelmus en vele anderen ter missie gezonden hebben en getuige geweest zijn van de ordening van Acca tot bisschop van Hagulstadt door Willebrord!! Door den inhoud van c. 13 en 14 der biografie door elkander te werpen, is men er toe gekomen, om van die ééne synode twee te maken. Wat Mansi, *Act. Concil. XII*, p. 110, 260, omtrent beiden vermeld heeft, werd door Royzaards onder zijne *Analecta* in de kwarto-uitg. der *Invoering* overgenomen. Pagi en anderen hebben het karakter van Pseudo-marcellinus' berigten behoorlijk weten te onderscheiden.

2) Hartzh. *Concil. Germ.* II, p. 31, 136; Arend, I, bl. 388.

3) L. I. p. 135, 136.

r bijeengeroepen werden, en wij mogen veronderstellen, dat onze apostel, zoodra zijn zetel gevestigd was, er moeite aan moet gevoeld hebben zijne priesteren uit de ds gevestigde gemeenten, althans van tijd tot tijd, bij te zien komen, opdat hij hen zelve omtrent hunne werkzaamheden hoorde, onderrigtte, en met hen ten aanzien der gemeenschappelijke kerkbelangen in overleg mogt len. Bonifacius was een vriend van de instelling en het door zijn invloed, dat het voor de gansche duitsh-kische kerk, derhalve ook voor de onze, eene wet werd, alle priesters jaarlijks gedurende de veertigdaagsche ten voor hunnen bisschop zouden verschijnen, om hem kenschap te doen van hunne gansche ambtsbediening aangaande hun katholiek geloof"; bij die gelegenheid de bisschop zijnen geestelijken ook berigt geven van besluiten, die op de laatst voorgaande provinciaal-synode waren genomen¹, opdat allen er zich naar zouden dragen. Dergelijke voorschriften werden later in de statuten der frankische koningen herhaald², maar is niet zonder eenige wijzigingen. Zoo komt onder andere de bepaling voor, dat een bisdom niet voor meer dan dagen van al zijne parochie-priesters gelijktijdig af beroofd worden, en dat zij daarom niet gezamenlijk, maar in gezelschappen (per turmas) naar de kathedraalstad moeten opkomen. Hier, gelijk men te regt heeft opgemerkt, spreekt slechts van een surrogaat der dioecesaan-synoden spraak, maar desnietteenstaande is de bepaling belangrijk, daar de hoofdoogmerken der vergaderingen duidelijk uitdrukt.

¹) Zie Bonif. *Epist.* p. 63, Giles, p. 140 s.

²) Phillips, a. w. s. 46, betreft hiertoe ook Pepijns *capit. comp.* van 757, even als in een van later jaar, bij Pertz, III, p. 29, 31, het volgende voorkomt: „de presbyteris et clericis sic ordinamus, ut archidiaconi episcopi eos ad sinodum commoneat una cum comite," enz. Ik meen hier van het sendgerigt, niet van dioecesaan-synoden sprake is. Duideleker is het voorschrift van Karel den groote, *capitul. gener.* van 769—, bij Pertz, p. 33: „decrevimus quoque iuxta sanctorum canones, ut quisque presbyter — — semper in quadragesima rationem et ordinem sibi sui, sive de baptismo, sive de fide catholica, sive de precibus et de missarum, episcopo reddat."

De priesters zullen tot den bisschop komen, om te leeren en volledig onderrigt te ontvangen, zoowel betreffende „de lessen (lectiones = pericopen) der Schrift, als de heilige handelingen der kerk en hare kanonen; de bisschop zal hen onderrigten in alles wat zij in hunne parochiën leeren, prediken en doen moeten”¹. Wanneer men de weldadige strekking nagaat van dergelijke voorschriften, inzonderheid voor een bisdom als dat van Utrecht, waar door dit gansche tijdvak de geestelijken en bisschoppen beiden aan dergelijke bijeenkomsten dringende behoefte moesten hebben, dan kunnen wij er niet aan twifelen, of mannen als onze Frederik, Radboud, Balderik en anderen zijn door hun ernstigen zin gedreven geworden, om aan dese kerkelijke instelling de hand te houden, zooveel de vaak ongunstige tijdsomstandigheden het toelieten. Als wij bij de behandeling der volgende periode van dioceesaansynoden, te Utrecht gehouden, onbetwijfelbare bescheiden ontmoeten, zullen wij ook zien, dat het instituut in dat tijdvak voor onze klerken geenszins nieuw was.

Van provinciaal-synoden, door de suffragaanbisschoppen der kerkprovincie van Keulen, d. i. door den bisschop van Luik, Munster, Minden, Osnabrug en Utrecht, onder voorzitting van den aartsbisschop te Keulen gehouden, is door dit gansche tijdvak maar zelden spraak, wat echter geen grond geeft om te stellen, dat zij even zelden hebben plaats gehad. Reeds vroeger² ontmoetten wij onzen bisschop Odilbald op 27 Sept. 873 te Keulen, waar toen de basiliek van St. Pieter werd ingewijd. Bij die gelegenheid hielden de vergaderde bisschoppen eene synode, waarin ook Odilbald plaats nam. De aartsbisschop, Willibert, zat voor, maar daar, behalve de onderhoorige suffraganen, ook de aartsbisschoppen van Mentz en Trier en andere duitsche prelaten tegenwoordig waren, mag men deze bijeenkomst geene provinciaal-synode noemen³. In 887 vonden wij Odilbald andermaal

1) Vgl. Phillips, a. a. o.

2) Boven, bl. 264.

3) Zie de akten bij Hartzh. II, p. 356 ss.; vgl. Hefele, a. a. o. IV, s. 492.

te Keulen, en de bijeenkomst, waaraan hij toen deel nam, was inderdaad eene provinciaal-synode. De suffraganen waren opgekomen, en met hen eenige abten, priesters, diakenen en sommige leeken (laici religiosi, misschien monniken) uit hunne respectieve dioecesen. Men bealoot hoofdzakelijk het volgende: Drogo werd als bisschop van Minden erkend, nadat hij wettig gekozen was; zekere kerkroovers zouden op St. Jan des volgenden jaars, wanneer men weder eene synode zou houden, op eene der markten van de stad openbare boete doen of geëxcommuniceerd worden. De bisschoppen zouden zich beijveren om men en verdrukten tegen hunne verdrukkers te beschermen; allen verbonden zich vroom te leven en zulks anderen te leeren; bloedschande, d. i. huwelijken binnen de verboden graden, zou men zooveel mogelijk weren, en nonnen, die tot ontucht vervallen waren, naar behooren straffen¹. Toen Balderik in 965 het vroeger vermeldde² familiefeest van keizer Otto I en zijne moeder Mathilde te Keulen medevierde, hield Bruno eene veradering, waarin ook kerkzaken werden behandeld. Balderik en andere suffraganen waren tegenwoordig en erkenden de besluiten; maar daar ook de keizer, Lotharius en vele vreemde prelaten deel namen aan de bijeenkomst³, mag men haar geene provinciaal-synode heeten.

Van alle kerkvergaderingen, gedurende dit tijdvak in de frankiesch-duitsche kerk gehouden, zijn de zoogenaamde nationaal-synoden van Bonifacius wel de belangrijkste. Zij waren de vruchten van des apostels lofwaardige begeerte, om met hulp van Karloman en Pepijn de alom verschende wanorde en misbruiken in de kerken, die onder zijn toezigt stonden, te weren en aan de kwijnende lichamen nieuwe levenskracht mede te deelen. Hij wendde zich daartoe inzonderheid tot Karloman, wiens erkelijke zin zich ligtelijk voor zulk eene onderneming liet innemen, en hield tijdens en na de regering van genoem-

1) Zie de akten bij Hartzh. II, p. 366 ss.; vgl. Hefele, IV, s. 524.

2) Boven, bl. 273.

3) Zie de akten bij Hartzh. II, p. 630; vgl. Hefele, s. 597.

den vorst zes vergaderingen, twee austrasische, het zoogenaamde deutsche concilie onder Karloman in 742 en dat van Lestines in Flenegouwen in 743, het neustrische van 744 te Soissons, een vereenigd concilie voor Austrasië en Neustrië in 745, een diergelijk in 747, waarbij misschien Karlomans abdicatie voorbereid werd, en eene bijeenkomst te Duren in 748 onder Pepijn¹. Wat het karakter van deze vergaderingen betreft, ofschoon Bonifacius zeer zeker wenschte, dat zij kerkelijke conciliën zouden zijn, waarin geestelijken over geestelijke zaken zouden handelen, de nog bestaande akten leeren, dat zij inderdaad gemengde vergaderingen (concilia mixta) zijn geweest, waarin, volgens de toen heerschende gewoonte, naast de bisschoppen ook graven en andere rijks grooten plaats namen. Het concilie van 742, gelijk men terecht opgemerkt heeft², had nog het meest de gedaante eener wezenlijke synode, daar hierbij sprake was van het zamenroepen der bisschoppen, aan wier hoofd Bonifacius stond, maar tevens was hier sprake van „den raad der priesters en rijks grooten“ van den vorst, waardoor de bijeenkomst de gestalte eener rijksvergadering verkreeg. Het concilie van Lestines in 743 was werkelijk eene volksvergadering, waarbij, behalve geestelijken, ook graven en prefecten en de volksmenigte tegenwoordig waren³, en iets soortgelijks geldt van de overige⁴. Het is duidelijk, dat Bonifacius, hoezeer hij de zaak anders wenschen mogt, het gebruik der tijden te magtig vond. De vermenging van geestelijke en wereldlijke personen en zaken was in zijne eeuw, en reeds vroeger, gelijk na hem, aan de orde, en zij kon voor het oogenblik niet vermeden worden.

1) Zie Rettberg, I, s. 354, 380, II, s. 625 f. Vgl. Hahn, *Jahrbücher des fränkischen reichs*, s. 34 ff. Laatstvermelde schrijver plaatst het concilie van Lestines op het jaar 745. Zie s. 73, 192 ff.

2) Rettberg, II, s. 625 f.

3) „Per consilium sacerdotum et optimatum meorum.“ Pertz, III, p. 16

4) „Cum consilio servorum Dei et populi christiani.“ Pertz, III, p. 18

5) Zie Rettberg, a. a. o.

Wij achten het niet tot onze taak te behooren, een volledig verslag te leveren van de handelingen en besluiten der conciliën van Bonifacius; de daartoe behorende stukken zijn nog in onze dagen bij herhaling gedrukt en door voortreffelijke schrijvers behoorlijk toegelicht¹. Wij beperken ons derhalve tot eenige mededeeling omtrent het duitche concilie, dat aan een onbekend oord in Australië² gehouden werd, en waarvan de menigvuldige bepalingen door latere vergaderingen vernieuwd werden.

Het duitche concilie had plaats in het voorjaar van 742. Karloman zelf had de bisschoppen en priesters zijns rijk op raad van den paus en van Bonifacius zamengeropen, en sommige leden worden genoemd: de aartsbisschop Bonifacius aan het hoofd, Burchard van Würzburg, Raginfried van Keulen, Witta van Buraburg, Willibald van Eichstätt, Dadanus, die men vermoed heeft dat bisschop van Utrecht was, Edda van Straatsburg. Deze „en de overige bisschoppen” werden door den vorst vereenigd, „opdat hij van hen vernemen mogt, hoe de wet Gods en de kerkucht, die in de dagen der vorige vorsten in verval gekomen was, kon hersteld worden, en hoe het christenvolk tot het heil der ziele zou komen.” Nadat Karloman de door Bonifacius benoemde bisschoppen bevestigd had en hem zelve als „gezondene van St. Pieter” boven hen, werden hoofdzakelijk de volgende bepalingen gemaakt: jaarlijks moest voortaan eene synode vergaderen, opdat in 's vorsten tegenwoordigheid de regten der kerk wierden gehandhaafd; ieder priester moest in zijne parochie gehoorzaam wezen aan den bisschop, onder wien hij ressorteerde, en in de groote vasten voor zijn kerkvoogd verantwoording doen van zijne dienst en geloof³; als de bisschop volgens kerkregt rondreisde om het vormsel te bedienen, moest ieder priester, bijgestaan door zijne ge-

1) De jongste uitgaven zijn die van Pertz, III, p. 16 ss., en Giles, *Bonif. op. II*, p. 11 ss.; de jongste behandelingen vindt men bij Rettberg, I, s. 352 ff.; Hefele, *Conciliengesch.* III, s. 464, en Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Carolingiens*, I, p. 209 ss.

2) Men wijst op Frankfort, Worms, Regensburg, Salzburg en Würzburg.

3) Vgl. boven, bl. 329.

meente, hem behoorlijk ontvangen; op witten-donderdag (in 'coena) Domini) moest ieder priester bij zijn bisschop nieuw chrisma (gewijde olie) halen, en de kerkvoogd zou, na ingewonnen informatie, getuigenis geven van zijne kuischheid, zijne leer en wandel; onbekende (omzwervende) bisschoppen en priesters zouden zonder synodale approbatie niet tot de kerkdienst toegelaten worden. Men ziet, dat het concilie niets minder bedoelde, dan de regeling van een volledigen kerkstaat, zooals die een welgeordend bisdome voegde. Verder beloofde Karloman de bestaande en onder Karel Martel ingeslopen misbruiken te weren, en de aan de kerk ontroofde goederen weder te geven; valsche priesters, overspelige of ontuchtige diakenen en klerken zouden afgezet en tot boete verplicht worden; de bisschoppen moesten met hulp der graven zorg dragen, dat het volk van zijne heidensche bijgeloovigheden affiet, het offeren voor de dooden, het dragen van amuletten enz.; den geestelijken werd verboden wapenen te hanteren of te vechten of het leger te volgen, zoo zij niet in des vorsten gevolg behoorden of de heilige dienst voor de krijgslieden hadden te vervullen; ook mogten zij niet jagen, noch met honden in de bosschen uitgaan, noch valken en haviken houden; alle klerken, monniken en nonnen, die in ontucht vielen, zouden in de gevangenis op water en brood boete doen; was de overtreder een geordend priester, men zou hem geeselen en voor twee jaren in den kerker werpen; als kleeding werd den klerken het sagum (een kort overkleed en krijgsgewaad) verboden en alleen de casula (een kasuifel) toegestaan; geen hunner zou eene vrouw in zijn huis laten wonen; monniken en nonnen moesten den regel van Benedictus volgen. Al de bepalingen zamen leveren een spiegel van de kerkelijke toestanden dier dagen in de nieuw bekeerde landen, en geven ons te gelijk eene voorstelling van de grove gebreken, die alom bestonden, maar ook van den strengen ernst, waarmede men ze poogde uit den weg te ruimen; en het zelfde geldt in het algemeen van die in de volgende conciliën van Bonifacius werden gemaakt; bevestiging van de kanonieke kerk-orde en tucht, bestrijding van de over-

selen des heidendoms, wering van afdwalingen in
 1 en vooral in leven, waren de hoofdoogmerken, die
 1 steeds koesterde.

logt men na het medegedeelde de vraag opperen, of
 ifacius' concilie-besluiten ook voor de nederlandsche
 : van kracht geweest zijn, dan aarzelen wij niet toe-
 : mend te antwoorden, al kunnen wij aan al de gron-
 : waarop anderen het vóór ons gedaan hebben, ons zegel
 hechten². Bonifacius was primaat van Duitschland
 : pausen legaat in Austrasië en Neustrië, en heeft in
 : betrekking op eerstgemeld rijk waarschijnlijk gezorgd,
 Utrecht op de twee austrasische en de beide ver-
 : gde vergaderingen behoorlijk vertegenwoordigd werd¹;

Men denke aan de bestrijding der beide kettters Aldebert en Clemens,
 geschiedenis op ons vaderland geen betrekking heeft. Zie over hen
 rg, I, s. 361 f. 368 ff.

Royaards, *Invoering*, 353, brengt onder andere deze bewijzen bij:
 melding der tegenwoordigheid van Dadanus op de conciliën; de betrek-
 van Bonifacius, als metropolitaan, op Utrecht, en de onderteekening
 synodaal-akten door Radboud. Wat het eerste bewijs betreft, Dadanus
 zitting gehad in het concilium Germanicum; maar het is slechts een
 eden, dat hij bisschop van Utrecht is geweest, en niet bekend dat hij
 conciliën tegenwoordig was. Zie boven, bl. 288. Wat het tweede aan-
 Bonifacius is nimmer metropolitaan van Utrecht geweest. Zie boven,
 1, 291. Ten opzichte van het laatste weten wij niet, wat men door een beroep
 onderteekening der synodaal-akten door Radboud bedoelt. Zekere Rad-
 van wien wij niets weten, heeft onder de akten der vergadering van
 ns, die in den vorm van een, misschien onecht, capitulare van Pepijn,
 : gekomen zijn, zijn naam gesteld, even als Pepijn zelf, zekere Aribert
 imigaudus. Radboud en de twee overigen waren wel niet anders dan
 tigten van Pepijn. Zoo heeft reeds Mabillon, *Annal. ord. Bened.*
 17 (vgl. Rettberg, I, s. 363) het verstaan. Aribert was bisschop van
 ns, Helmigaud staatsraad van Pepijn. Zie Seiters, *Bonifacius*, s. 416.
 Rettberg, I, s. 395, meent in Bonifac. *Epist.* 67, Giles, p. 163,
 daar vermelden »episcopus noster,» aangaande wien de apostel vraagt,
 naar de synode van Pepijn, of naar Karlomans zoon is opgegaan, een
 p van Utrecht te zien. Hij neemt aan dat Andhunus, aan wien de
 erigt is, een friesche abt zal geweest zijn. Maar welk bewijs is er,
 dhunus een friesche abt was? Rettberg hecht zich aan de eerste
 n van het stuk: »quare non transmisisti vestimenta, quae debuisti
 : de Fresarum provincia?» Men zal, meen ik, gevoelen dat het argu-
 : et veel te beteekenen heeft. Seiters, s. 514, meent dat de brief niet
 nifacius, maar van een zijner leerlingen is, en dat wij bij de woorden
 : pus noster» aan Bonifacius zelven moeten denken. Het een schijnt
 n onzeker als het ander.

maar zoo hij dit ook niet gedaan heeft door anderen, der bisschop of sommige geestelijken van Utrecht, op te roepen dan was hij, die door Karloman tot verzorger der friesche kerk aangesteld was, zelf haar vertegenwoordiger. Zo moeten wij dan vaststellen, dat de besluiten, die men in de vier genoemde vergaderingen nam, voor een deel al thans ook met het oog op Friesland zijn genomen, terwijl wij daarenboven mogen aannemen, dat de bepalingen, die onder 's apostels leiding in de twee overige bijeenkomsten werden gemaakt, door hem op de friesche kerk toegepast zullen zijn, voor zoo verre zulks naar zijne inzichten nuttig en mogelijk was.

---

§ 5.

Kerkelijke goederen en inkomsten.

De groote belangstelling, die onze geloofspredikers, en bisschoppen en andere geestelijken van dit tijdvak voor de vermeerdering en het behoud der kerkelijke goederen en inkomsten geopenbaard hebben, ofschoon somtijds aangevoeld als een bewijs van laakbare aardschgezindheid bij die mannen, laat zich gereedelijk verklaren en verdedigen, als men opmerkt, dat het bestaan der jonge kerk en de werkzaamheden harer dienaren zonder bezit van tijdelijk goed volstrekt onmogelijk was. Evenmin als men het den filantroop van onze dagen ten kwade zal duiden, dat hij voor eene stichting van openbare liefdadigheid financiële krachten verzamelt, waardoor zijne instelling tot stand zal komen en voor den ondergang bewaard worden, evenmin mag men een Willebrord of Balderik berispen, dat zij van de vorsten, onder wier bescherming, of van hunne bekeerlingen tot wier heil zij arbeidden, aanzienlijke geschenken aannamen, of hen zelfs tot het doen van schenkingen aanspocden. Hadden onze apostelen en kerkvoogden dit niet gedaan en zich omtrent het bezit van tijdelijke middel-

onverschillig betoond, zij hadden zeker den roem verdiend van onbaatzuchtige, maar niet van welberaden mannen geweest te zijn. Zij moesten hunnen onderhoorigen geestelijken het noodige levensonderhoud verschaffen, kerken bouwen, de openbare godsdienst bezorgen met al hare toenmalige vormen, die in betrekkelijken zin kostbaar waren, en daarenboven de armenverpleging, die in een pas gekerstend land trouwe behartiging behoefde. Wanneer men bij dit alles in aanmerking neemt, dat armoede en rijkdom voor menschen, die in geestelijken zin achterlijk zijn, steeds eene eigenaardige beteekenis hebben, dat eene arme kerk en armoedige kerkdienaren aan de nog half heidenschè Friesen zeker geringen eerbied zouden hebben ingeboezemd, en dat de voorstanders van ons opkomend bisdom dit met goeden takt gevoelden, dan zal men het verschijnsel, dat wij bespreken, regt verstaan, en het gansch niet vreemd achten, dat zelfs mannen als een Ansfried, die wel uit ascetischen zin, maar zeker ook uit noodige spaarzaamheid, eene zeldzaam eenvoudige leefwijs hielden¹, echter deden wat zij konden, om den finantiëlen staat hunner kerk te verbeteren.

De grondslag des kerkegoeds van het bisdom van Utrecht werd gelegd door de frankische vorsten, die aan de invoering des christendoms in ons vaderland om verschillende redenen zooveel gewigt hechtten, en Willebrord en zijne opvolgers steunden door hunne schenkingen. De aard en omvang dier schenkingen wordt gekend uit de daartoe behoorende documenten, voor zoo verre zij bewaard zijn. Het oudste is een giftbrief van 1 Jan. 722 of 723, waarin Karel Martel aan Willebrords klooster van St. Maarten het kasteel van Utrecht en dat van Vechten schenkt met al wat er in en om ligt, voor zoo ver het onder 's rijks rentmeester staat, woningen, landerijen, inwoners, lijfeigenen en slaven, weiden, akkers, bosschen, wateren, kudden met mannelijke en vrouwelijke veehoeders enz. Dat alles wordt den kloosterlingen en hunnen opvolgers gegeven in

---

1) Zie boven, bl. 279.

volkomen en eeuwig bezit, terwijl, naar het gebruik dier tijden, 's hemels wraak wordt ingeroepen over ieder, al ware het Karel Martel zelf, die aan de regten der begunstigten voortaan iets te kort zal durven doen¹. Aan deze aanzienlijke gift voegde dezelfde vorst in 725 of 726 sene andere toe. Hij schonk aan de kerk te Elst in de Betuwe al de goederen, landen, huizen, slaven enz., die voormaals zekeren graaf Everard hadden toebehoord en wegens diens oproerigheid tegen de Franken geconfisceerd waren. Deze goederen, hoezeer voor genoemde kerk en zeker tot onderhoud harer evangelizerende geestelijken bestemd, zouden echter onder het regtsgebied van Willebrord en zijne opvolgers staan². Op 23 Mei 753 begunstigde Pepijn, op voorspraak van Bonifacius, de St. Maartenskerk „of het bisdom van Utrecht” met een bevestigingsbrief, waarbij genoemde kerk verzekerd werd in het bezit van alles wat Pepijn van Herstal, Karel Martel en Karloman haar vroeger verleend hadden. In dit stuk is spraak van tienden van landen, slaven, tolln en andere domeinbezittingen, die aan de monniken en kanoniken te Utrecht afgestaan werden tot voorziening in de behoeften van de openbare godsdienst en hunne personen³. Op 7 Junij 777 teekende Karel de groote te Nijmegen een brief, die de klerken van St. Maarten in bezit stelde van het landgoed (villa) Leusden bij Amersfoort, met al zijne roerende en onroerende goederen, en in dat van zekere kerk bij Wijk bij Duurstede of bij Rhenen⁴, met vele daartoe behoorende

1) Bij Heda, p. 28; Van Mieris I, bl. 1, en and.

2) Zie den brief bij Heda, p. 30; Van Mieris, I, bl. 2.

3) „In luminariibus seu in stipendiis,” Heda, p. 36; Van Mieris, I, bl. 5. De tienden, waarvan in dit stuk spraak is, waren zoogenaamde gropdheerlijke tienden, die door den fiscus van de domeingooderen voor den vorst geind, en verondersteld werden niet op goddelijk, maar op wereldlijk regt te berusten. Die tienden werden nu door den vorst aan de kerk geschonken, maar daarom nog geene geestelijke tienden. De laatste vonden hun regtsgrond in de voorstellingen van de mozaische theocratie, die op het christendom waren overgedragen, gelijk wij straks zien zullen. Vgl. Rettberg, II, s. 708 ff. maar ook het straks aan te halen werk van Van Zinnicq Bergmann, bl. 140, 141.

4) Vgl. De Geer. *Bijdragen*, bl. 349.

landen, een watertol op de Lek, een eiland in die rivier enz.¹. Later deed Karel nog nieuwe schenkingen, waardoor Wijk bij Duurstede en andere gunsten aan St. Maarten kwamen².

Gedurende de invallen der Noormannen in ons land zal de vloed der vorstelijke weldadigheid ten behoeve onzer kerk maar zelden vrijen loop gehad hebben. Wel bevestigden Lodewijk de vrome, Lotharius I en andere keizers of koningen der negende en tiende eeuw onze bisschoppen gedurig door hunne brieven in het ongestoord bezit hunner goederen en voorregten, maar het laat zich begrijpen, dat de noordsche vrijbuiters voor die perkamenten weinig eerbied betoonden. Toen Balderik het bestuur der verwoeste kerk op zich nam, hadden zijne geloovigen de Deenen te verjagen en de geroofde landen, tienden enz. des bisdoms met het zwaard te herwinnen³. Hendrik de vogelaar steunde hem daarbij en vermeerderde zijne regten⁴, en Otto I deed hetzelfde. Deze schonk Balderik vrijheid om eigen munt te slaan⁵, het regt van jacht in de bosschen van Drenthe⁶, dat door den bisschop verpacht of op andere wijze productief gemaakt kon worden, en daarenboven het graafschap tusschen Lek en IJssel, dat vroeger een beneficie van zekeren Walger en diens zoon was geweest, en de visscherij op de Zuiderzee en elders⁷. Later voegde de keizer aan dit alles nog toe de schenking van het klooster en de stad Tiel, met het daartoe behoorende, en vele andere bezittingen aan de Vecht⁸. Otto III gaf in 998 Bommel en Arkel en omliggende landen aan St. Maarten⁹.

Blijkt uit het medegedeelde, dat koningen en keizers

1) Heda, p. 41; Van Mieris, I, bl. 7.

2) Heda, p. 43.

3) Heda, p. 76; Van Mieris, I, bl. 34.

4) Heda, p. 79; Van Mieris, I, bl. 36.

5) Heda, p. 81; Van Mieris, I, bl. 40.

6) Heda, p. 83; Van Mieris, I, bl. 41.

7) Heda, p. 83; Van Mieris, I, bl. 42.

8) Heda, p. 86; Van Mieris, I, bl. 43.

9) Heda, p. 95; Van Mieris, I, bl. 54.

in dit tijdvak veel gedaan hebben, om de hoofdkerk van het bisdom en daardoor onze bisschoppen en hunne geestelijken in betrekkelijken zin rijk en magtig te maken, vermoedelijk deden zij meer dan wij weten, en sulks niet alleen ten behoeve van de kathedraal, maar ook voor andere kerken, inzonderheid de St. Salvatorkerk te Utrecht en de overige collegiaal-kerken elders. Doch hoe dit zij, zeker is het, dat de frankische en duitche vorsten niet de eenige weldoeners der gemeenten van die tijden zijn geweest. Waar ook esnige nieuwe parochie opkwam, bleven de schenkingen van edelen en rijken niet achterwege. Alcuinus reeds roemde den ijver der nieuwbekeerden van Willebrord; die den apostel gaarne gaven van hunne bezittingen, opdat hij allerwegen kerkgebouwen kon optrekken en priesters aanstellen¹; en dat de zin voor dergelijke weldadigheid later niet verminderd is, blijkt uit sommige documenten dier tijden. Daartoe rekenen wij de brieven, die aan Ludger schenkingen verstrekten ten behoeve van zijne kerk te Wichmond bij Zutphen en van zijn klooster te Werden², en de lijst der giften, die door een aantal Friesen, kort na Bonifacius' dood, aan diens abdijs te Fulda werden geschonken³. Laatstevermelde giften kwamen, wel is waar, aan een gesticht buiten de palen onser kerk, maar zij wettigen het vermoeden, dat de milddadigheid, die haren arm zelfs over de grenzen uitstreckte, haren ijver nog onbekrompener aan de geestelijke gestichten op eigen bodem zal geopenbaard hebben. Een hoogst belangrijk bewijs van het rijke grondbezit, dat nog vóór het einde van ons tijdvak, ten gevolge van allerlei groote en kleine giften van vorsten en landsaten in handen van de geestelijkheid der kathedraal-kerk te Utrecht was, vindt men in de lijst harer goederen, zooals die

1) *Vita Willibr. Mabill. Sec. III, 1, p. 567.*

2) Zie het *Chartularium Werthinens* in Leibnitzii *Script. Brunsvic.* I, p. 101 ss. No. 3, 7, 8, 47, 48 en and. Vgl. Lacombet, *Urkunden*. I, s. 3 ff.

3) Deze lijst, die reeds vroeger door Schannat, Miræus en Dronke uitgegeven werd, is met belangrijke aantekeningen op nieuw in het licht gegeven door Van den Bergh. *Middelwederl. geogr.* bl. 256 vv.

omstreeks het jaar 960, misschien wel op last van bisschop Balderik, werd opgemaakt ¹. De landen, hoeven, bosschen, wateren, huizen enz., welke blijkens die lijst den domgeestelijken reeds toen in het Sticht van Utrecht, de provincie N. en Z. Holland, Friesland en elders toebehoorden, wekt inderdaad verwondering.

De zedelijk-godsdiensstige beginselen, die onze voorvaderen in het algemeen tot weldadigheid jegens de kerk en kerkelijken aandreven, zullen wij later leeren kennen. Reeds hier echter merken wij op, dat naar alle waarschijnlijkheid, behalve die beginselen, ook andere oorzaken medewerkten, om hen mild te maken. De kerkgoederen waren in het algemeen beter dan privaat-eigendommen tegen gewelddadige aanranding beveiligd. Sommigen kwamen er daarom toe, hunne bezittingen aan eenig geestelijk gesticht over te dragen, onder voorwaarde dat zij er tijdens hun leven het vruchtgebruik van zouden genieten. Zoo b. v. deed zekere Odhelm te Wichmond in het jaar 799. Hij schonk aan Ludgers kerk ter genoemde plaats drie hoeven, waarvan de opkomsten levenslang aan hem en zijne echtgenoot Theodelinde zouden zijn, tegen jaarlijksche uitkeering van één solidus, die op kerstdag ten behoeve van de verlichting der kerk (ad luminaria) zou uitgereikt worden ². Meer algemeen evenwel lieten zich vermoedelijk de weldoeners door het heerschende patronaat-regt ³ tot vrijgevigheid bewegen. Volgens de beginselen van dit regt, dat reeds in de oudere kerk was opgekomen en door het leenstelsel overal ingang kreeg, kon ieder grondbezitter onder toezigt van zijn bisschop kerken stichten, mits hij voor het onderhoud

1) De laatste uitgaven van dit stuk zijn die van Van den Bergh, a. w. bl. 270 vv., en van De Geer, a. w. bl. 349 vv.

2) Zie het diploma bij Leibnitz, l. l. p. 102, No. 3; vgl. Roth, *Gesck. des beneficalwes.* Erlang. 1850, s. 250.

3) Zie over dit regt, vooral in ons vaderland, Ypey, *Gesck. van het patronaat.* Breda, 1829; Boeles, *De geestelijke goederen in de prov. Groningen*, Gron. 1860, bl. 5 v.; Van Zinnicq Bergmann, *Oorspr. van het tiendregt en het regt van collatie in Nederl. 's Hertogenb.* 1861, bl. 158 v.

der gebouwen en voor de dienstdoende geestelijken de vereischte inkomsten verzekerde. Iedere aldus gestichte kerk bleef het eigendom van den stichter, maakte een deel uit van het goed, waarop zij lag, en kon als zoodanig bij erfenis en anderszins met of zonder het goed vervreemd worden, mits het gebouw met alles, wat er toe behoorde slechts zijne bestemming voor de godsdienst behield. To de voorregten van den heer of patroon der kerk behoorde het collatie-regt, dat hem magt gaf, onder goedkeuring van den bisschop, priesters en andere klerken aan te stellen, naarmate zijne stichting ze behoefde. Daar schenkingen van gronden, tienden en andere inkomsten, op deze wijze tot bevordering der godsdienstige belangen van hunne onderdanen verleend, de magt en de eer der landheeren verhoogden, en het geschonkene daarenboven steeds in bezit van de gevers bleef, laat het zich begrijpen, dat, zoo niet alle, dan toch de meeste aanzienlijker doorgaans tot dergelijke giften en weldaden gaarne bereid waren¹.

Waren de opkomsten uit geschonken landen, wateren enz eene aanzienlijke bron van welvaart, voor onze kerken en klerken, een ander middel van bestaan vonden zij in het tiendregt van dien tijd. Zoodra de oude kerk de christenheid het nieuwe volk Gods achtte en hare priesteren de leviten der vernieuwde theocratie, lag het voor de hand, de regten van den israëlietischen priesterstand op den christelijken over te dragen. Reeds vroeg was dan ook bij sommigen de gedachte levendig, dat den klerken van de zijde der leeken de eerstelingen en tienden van weldvruchten en andere voorwerpen toekwamen, en als de meeste leeken aanvankelijk met die gedachte weinig ingenomen bleken te zijn, ontbrak het niet aan predikers en schrijvers, die klaagden over de geloovigen, dat zij traag waren en zelfs niet de gerechtigheid der farizeën vervulden². Waar mannen als Chrysostomus, Gregorius van Nazianze, Hila-

1) Vgl. Van Zinn. Bergmann, a. w. bl. 153.

2) Zie de plaatsen bij Van Espen, *Jus eccles.* II, p. 29; Augusti. *HB. der christl. archæol.* I, s. 314, en and.

rius en Augustinus aldus spraken, lieten zich straks velen overtuigen, en onder de vromen werd het allengs gebruikelijk, ten voordeele van geestelijken en armen zoowel tienden als eertalingen te leveren. Wat intusschen in den aanvang als eene gave der vrijwillige liefde met dankbaarheid werd aangenomen, werd in verloop van tijd als een werk van wettelijke verplichting aangemerkt. Nog was de zesde eeuw niet voorbijgegaan, of de tweede kerkvergadering van Maçon, die eenigermate eene frankische generaal-synode was, bepaalde, dat alle geloovigen voortaan, volgens oud gebruik, tienden moesten opbrengen, die door de geestelijken ten behoeve der armen en tot loskoop van gevangenen zouden gebezigd worden; wie onwillig waren dit voorschrift te volgen, zou men in den ban doen ¹. In latere frankische kerkvergaderingen werden dergelijke besluiten vernieuwd, en men mag veronderstellen, dat dit niet geheel vruchteloos geschiedde, ofschoon de herhaling leert, dat de gemeenteleden ongaarne gehoorsaamden. Straks echter lieten zich de wereldlijke magthebbers met de zaak in. Zij gaven hunnen onderdanen het voorbeeld, door aan vele aanzienlijke kerken hunne grondheerlijke tienden af te staan ², waartuit voor niemand nieuwe lasten ontstonden, en nog vóór het einde der achtste eeuw werd het duidelijk, dat de frankische vorsten aan de geestelijken de tienden wilden verzekeren, als eene algemeene belasting, door de leeken op oud-testamentlijke wijze op te brengen aan de klerken, en wel bepaaldelijk aan de klerken hunner parochiekerken ³.

Van de invoering van het tiendregt in ons vaderland zijn geene regtstroeksche berigten tot ons gekomen, maar dat zij geschied is, weet ieder. De wetten van Karel den groote, Lodewijk den vrome en andere frankische vorsten, die het inscherpten, golden ook onze voor-

1) *Conc. Matiscon. II*, c. 5, bij Bruns, *Can. apost. et concil. II*, p. 250.

2) Zie boven. bl. 338, n. 3.

3) Zie Van Zinn. Bergmann, a. w. bl. 96.

vaderen¹, en wat die wetten wilden was ook hier, even als elders, reeds vroeger van de zijde der kerk geticht en als christenplicht aanbevolen. Al onze geloofspreikers waren Franken en Angelsaxen, en in het vaderland van beiden werd door de geestelijken het tiendregt als eene goddelijke instelling aangemerkt². Wij moogen dus aannemen, dat Wulfran het op onzen bodem gepredikt heeft, evenzeer als Eligius zulks op onze grenzen deed³, en dat Willebrord het voorstond gelijk Bonifacius. Als laatstgemelde zijnen bekeerlingen hunne christelijke verplichtingen voorstelde — wij zien het uit zijne sermoenen — vergat hij niet, hen met nadruk aan te manen „den almachtigen God met naauwgezetheid de tienden op te brengen, opdat hij zijnen zegen over hunnen arbeid sou uitstorten⁴.” In hoe verre onze voorvaderen aan die prediking hunner leeraren en de wetten hunner vorsten gevolg gaven, weten wij niet. Vermoedelijk heeft het ook hier, even als bij de Saxen, niet aan tegenstand ontbroken. Dat laatstvermelden in het algemeen van deze belasting een grooten afkeer hadden, is bekend uit de brieven van Alcuinus aan Karel den groote, waarin de schrijver zijn keizerlijken vriend met grooten ernst de vraag voorstelt, „of het wel regt is, ruwen volken, eerst onlangs tot het geloof gebragt, het juk der tienden op te leggen, en of ook de apostelen, die door Christus onderwezen waren, de tienden wel hadden ingevorderd of ergens voorgeschreven ze in te vorderen⁵.” Karel liet zich echter daardoor niet bewegen om zijne wetten in te trekken, en waarschijnlijk werden ook onze voorgelachten, tijdens zijn leven althans.

1) Vgl. Van Zinn. Bergmann, bl. 110 v.

2) Zie over het tiendregt in de angelsax. kerk Lingard, *Altertkümer der angels. kirche, herausgeg. von Ritter*, s. 54 &; vgl. Soames. *The anglo-saxon church*, p. 87.

3) Zie de vermaningen van Eligius bij Ghesq. III, p. 246, 255; hij wil tienden van alles: „unusquisque de quali ingenio vel artificio vivit, de ipso decimam Deo in pauperibus vel ecclesiis donet.” Uit zijne later te bespreken homilien (*Hom.* 13) blijkt, dat de geloovigen ze inbragten gedurende de vasten vóór paschen.

4) *Sermo* 3, Giles, II. p. 66.

5) Alcuini *Ep.* 33, 42, 95, ed. Migne, I. p. 188, 205, 303.

edwongen zich daaraan te onderwerpen. Hoe men later reuvel in Groningerland, en waarschijnlijk ook elders, zijne vermeende verplichtingen ten aanzien van het tiend-
 gt plagt te kort te schieten, zoodat de geestelijken niet
 lden overstromingen en andere algemeene rampen, waar-
 or de landzaten getroffen werden, aan 's hemels wraak
 er het inhouden der tienden toeschreven, zullen wij bij
) behandeling van het volgende tijdvak opmerken.

Behalve de tienden, die als jaarlijksche kerklasten door
) leeken aan de parochiepriesters werden uitgekeerd,
 nden deze eene dagelijks vloeiende bron van inkomsten
 de zoogenaamde oblatiën of offergaven der geloovigen
) de mis, en in de giften, welke voor sommige kerkdiens-
 n werden verstrekt. De gewoonte van brood en wijn ten
) hoeve van het avondmaal ter kerke te brengen, die
) tijds door de geloovigen algemeen gevolgd werd, is

ens vaderland waarschijnlijk nimmer bekend geweest.
) ligins vermeldde haar reeds als een oud gebruik ¹, dat te
) jnen tijde niet meer bestond; en dat dit zoo was, laat
) ch begrijpen. Daar bij gewone misviering het getal der
) communicanten klein was, ja meestal geene communicanten
) uten den priester tegenwoordig waren, was er doorgaans
) ar eene kleine hoeveelheid brood en wijn nodig ². Maar
) droeg men op de zon- en feestdagen zijn deel voor
) avondmaalselementen niet meer naar het altaar, men
) van daarom niet met ledige handen: offerpenningen en
) ven van allerlei aard werden door godsdienstige leeken
) het kerkkoor of in des priesters woning uitgereikt. Zoo
) schiedde bij de gansche christenheid dier tijden, en zeker
) k ten onzent. Willebrord en al zijne medeapostelen
) agten het weldadig gebruik met zich uit hun vaderland,
) ar Augustinus het bij zijne angelsaxische bekeerlingen
) id ingevoerd ³, en Bonifacius verbreedde het, onder in-
) ltneming van pauselijke voorschriften, in de landen,

1) *Hom.* 15, *Bibi. maz. patrum*, ed. Lugd. 1677, XII, p. 319.

2) Zie Honorius van Auxerre bij Bona. *Rer. Liturg.* II, 8, 8. in zijne
ser. om. Antverp. 1677, p. 543.

3) Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 106.

waar hij het evangelie predikte of de kerk verzorgde¹. De gaven, die men ten behoeve van de armen en de priesters, of tot onderhoud en versiering van het kerkgebouw schonk, werden gezamenlijk als offeranden aange-merkt, al liet de natuur der geschonken voorwerpen niet altijd toe, „dat zij door den priester op het altaar aan den Heer werden gewijd”, en hoe veelsoortig zij waren, kan men zien uit eene aan Karel den groote en Lodewijk den vrome toegeschrevene rijkswet, waar niet alleen „boeken, edelgesteenten en kunstwerken” onder den naam van offers (*sacrificia*) begrepen worden, maar ook „slaven, landen, wijngaarden, wateren, vee” enz.².

Ook in dit tijdvak, gelijk in vroeger en later eeuwen, was het in de kerk een beginsel, dat de geestelijken hunne diensten aan de leeken zonder geldelijke belooning zouden bewijzen, en dat zij derhalve voor doop, biecht, huwelijksinzegening enz. geene penningen mogten vragen³. Maar was het verboden belooningen te eischen, waar de betaling in den vorm eener vrijwillige gave geschiedde, stond het vrij haar aan te nemen. Dat ook onze klerken van die vrijheid gebruik maakten, kan naauwelijks betwijfeld worden. Wat zelfs de strenge regel van Chrodegang van Metz den geestelijken veroorloofd had, „aalmoezen te ontvangen” van iemand, wiens biecht men had gehoord, of op wiens verzoek men, „of ten behoeve van hem zelve of voor eenigen levenden of dooden vriend, eene mis of psalmen en hymnen had gelezen”⁴, dat kon hier te lande bezwaarlijk verboden worden. Wij mogen dus

1) Bonif. *Epist.* 10, Giles, I, p. 36.

2) *Capit. incerti anni*, bij Hartzh. I, p. 419.

3) „Nullus vestrum pro baptizandis infantibus, aut infirmis reconciliandis, aut mortuis sepeliendis primum vel munus exigat.” Dit voorschrift uit de synodaal-rede van RATHERIUS van Verona (bij Hartzh. III, p. 17) sprak den heerschenden grondregel der kerk uit. Zie ook de *Capitula incerti anni*, bij Hartzh. I, p. 421: „ut nullus presbyter sacrum officium sive baptismale sacramentum aut aliquid bonorum spiritualium pro aliquo pretio vendere presumat, ne vendentes et ementes in templo columbas imitentur, ut pro his quae adepti sunt gratia divina, non pretia concupiscant terrena, sed solum regni caelestis gloriam promereantur accipere.”

4) Chrodeg. *Reg.* c. 42, Hartzh. I, p. 109.

aannemen, dat biechtgelden en andere gaven van dien aard reeds in deze eeuwen onzen klerken in meerdere of mindere mate toevloeden, ofschoon wij tevens veronderstellen, dat het eischen en betalen van loon voor dergelijke diensten volgens vastgestelde tarieven — een misbruik dat wij in het volgend tijdvak zullen ontmoeten — voorshands nog onbekend was.

Volgens overoud kerkregt was bij den bisschop het beheer over de kerkelijke goederen¹, en hij alleen was dientengevolge ook de wettige uitdeeler der inkomsten. De bepaling, door paus Gelasius omstreeks het jaar 492 gemaakt, dat alle inkomsten tot vier deelen zouden gebragt worden, één voor den bisschop, één voor zijne klerken, één voor de armen en één voor het onderhoud der gebouwen (fabrica)², werd in volgende tijden een algemeene regel. Gregorius de groote handhaafde hem met kracht, en heette moedwillig verzuim van dit voorschrift eene misdadige handelwijs³. Aan zijne zorg was het dan ook toe te schrijven, dat het bij de Angelsaxen werd ingevoerd, toen Augustinus hunne jonge kerk organizeerde⁴. In de dagen van Bonifacius werd hetzelfde beginsel door Gregorius II voorgestaan en aan het christenvolk en de priesterschap van Duitschland aanbevolen⁵, en later werd het nog door Karel den groote en sommige zijner opvolgers uitgesproken⁶. In hoeverre intusschen onze bisschoppen den regel in praktijk gebragt hebben, weten wij niet. Willebrord en zijne naaste opvolgers leefden met hunne geestelijken als monniken, dus in gemeenschap van goederen, en onze latere bisschoppen van dit tijdvak met hunne klerken hadden als reguliere kanoniken de voorschriften van Aken in acht te nemen. Een van die voorschriften, ge-

1) Zie *Gesch. van het kerkel. ler.* I, bl. 148 v.

2) Gelas. *Epist.* 9, *ad. episc. Lucan.* c. 27, bij Mansi, VIII, p. 45.

3) Greg. *Epist.* I, III, *Ep.* 14, ed. Blaublom. p. 376.

4) Beda. *H. E.* I, c. 27. Giles, II, p. 108.

5) Bonif. *Epist.* 10, Giles, I, p. 36.

6) Pertz, III, p. 78; vgl. van Zinn. Bergmann, bl. 93, 102. Ook Walafrid. Strabo. *De reb. eccl.* c. 27, ed. Migne. II, p. 962, bragt den regel in herinnering.

lijk wij vroeger gezien hebben, wilde dat alle kerkelijke inkomsten ten nutte van de broeders, de armen en de openbare eeredienst of kerk zouden aangewend worden¹. Van den bisschop is daar geen sprake. Moeten wij nu stellen, dat deze reeds toen, gelijk later, zijne eigene inkomsten of tafelgoederen (*ad mensam episcopi*) had? Het schijnt ons aannemelijk, als wij bedenken, dat onze kerkvoogden, hoezeer zij nog niet ten volle wereldlijke vorsten waren geworden, toch reeds tot dien staat begonnen te naderen, en dientengevolge somtijds werken hadden te ondernemen, die groote finantiële krachten vereischten, b. v. het bouwen van muren, torens enz.; zooals door Frederik en Balderik te Utrecht geschiedde². Maar aangenomen, dat zij dergelijke onkosten met hunne kanoniken uit de inkomsten der kapittelgoederen te bestrijden hadden, wat mogelijk is; hoe stond het met de inkomsten der parochiekerken? Moesten ook deze in vier deelen gedeeld worden? Onze bronnen geven geen antwoord op de vraag. Dat de parochie-priesters hunne gemamenlijke inkomsten bij den bisschop zullen ingebracht hebben, opdat zij door hem verdeeld wierden, laat zich naauwelijks denken. Veel waarschijnlijker achten wij het, dat ieder parochie-priester over de inkomsten van zijn ambt en zijne kerk vrije beschikking had, mits hij behoorlijk zorgde voor zijne onderhoorige geestelijken, de armbedeeling, de openbare eeredienst; voor zoo verre in de behoeften der laatstegebende niet door den patroon zijner kerk werd voorzien, en voor zekere uitkeeringen, bij sommige gelegenheden aan den bisschop te doen. Van zulke uitkeeringen, die in de elfde en twaalfde eeuw in alle bisdommen der westersche kerk algemeen gebruikelijk waren, vindt men ook bij ons sprake in oorkonden³ van het jaar 1063 en 1132, en wel zóó dat het duidelijk is, dat zij te dien tijde geenszins als eene nieuwe instelling werden beschouwd. Met het oog op het-

1) Zie boven, bl. 312.

2) Zie *Vita S. Frider.* bij de Bolland. *ad. d.* 18 Jul. p. 464, 469.

3) Zie het diploma van bisschop Andries bij Matth. *Anal. III.* p. 473. 475, en dat van bisschop Willem bij Heda, p. 132 s.

men te dezen aanzien sedert de zesde eeuw in de franche en andere kerken geschiedde¹, durven wij aannemen, dat de parochie-priesters van dit tijdvak ook bij ons in de bisschoppen hun cathedaticum of synodacum, den circatus en dergelijke belastingen betaalden. Het cathedaticum, dat een teeken der afhankelijkheid van den parochie-priester van de bisschoppelijke kathedraal was, heette ook synodaticum, omdat het jaarlijks tijdens de synode in de bisschopstad werd ingebracht. De circatus, ook circada of circatura (van circumire) genaamd, werd den bisschop uitbetaald, wanneer hij zijne visitatie maakte en van parochie tot parochie toog, om naar den staat der godsdienst en tucht te onderzoeken. In sommige landen had men voor deze belasting de som van twee solidi vastgesteld, maar wegens de schaarschte van geld mag het wel gewoon geweest zijn, in plaats van geld andere voorwerpen aan te bieden. In een capitulare van karel den kale van 844 wordt bepaald, dat de bisschoppen in iedere parochie ééne maat korn, ééne maat gerst en ééne maat wijn mogen innen, en daarenboven een jong vijn of ander stuk vee ter waarde van zes denieren. In plaats van dit alles kon men echter twee solidi verstrekken. Uit dezelfde wet blijkt, dat de parochie-priesters deze belasting ook dan verschuldigd waren, als de bisschoppen zijne visitatie deden. Zij wordt toch als eene jaarlijksche vastgesteld, en den priesters wordt geboden haar door zijne knechten naar de kathedraal-stad of eenig ander, door den kerkvoogd opgegeven oord te doen brengen. Ook den bisschoppen van wege de parochie-geestelijken ook zag bij andere gelegenheden uitkeeringen geschieden, wat niet te betwijfelen. Waarschijnlijk werden reeds toen zekere penningen verstrekt voor het wijden van kerken, aluren en andere voorwerpen, of voor het nieuwe chrisma, wat men jaarlijks in de kathedraal-kerk op witten don-

1) Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* III, 1, s. 376 ff. en Rettberg, II, 723.

2) Perlt, III, p. 378 s.

dictijner-kloosters, waarin hij zendelingen voor de missie en geestelijken voor de jonge gemeenten kon kweeken. Dat hij dit gedaan heeft, is zeker, ofschoon ons van zijne inrigting en hare vruchten niet veel vermeld is. Dit weten wij echter, dat de twee eerste friesche jongelingen, die in den klerikalen stand opgenomen zijn, de ons reeds bekende Wullibrat en Thyatrat, van hunne vroege jeugd door Willebrord opgevoed werden¹, en dat Ludger, die aangaande des apostels arbeid wel onderrigt was, de kerstening onzer vaders niet alleen aan hem en zijne mede-apostelen, maar ook aan zijne discipelen toeschreef². Een paar van die discipelen hebben wij reeds ontmoet, Marchelmus, die door Gregorius in zijne kindsheid onder Willebrords zorg werd geplaatst³, en Siwald, een der dertig „knapen”, die de geloofsprediker uit Deenemarken met zich bracht en waarschijnlijk allen in zijne school opnam⁴. Of er nog tijdens Willebrords leven eene tweede school te Utrecht ontstond, nadat ook de kathedraal-kerk haren munster en hare kanoniken had verkregen, weten wij niet; waarschijnlijk echter maakten beide inrigtingen, die wij in het volgend tijdvak als kapittelscholen van St. Salvator en St. Maarten zullen leeren kennen, aanvankelijk slechts ééne uit. De splitsing kan plaats gehad hebben, toen de bewoners van beide munsters aan den regel van Aken onderworpen werden, die bij elk welgeordend kapittel eene school verlangde⁵.

Ofschoon ons van Bonifacius' zorg voor de utrechtsche school na den dood van Willebrord niets vermeld is⁶,

1) Alfrid. *Vita S. Liudg.* Perts, II, p. 406; vgl. boven, bl. 172, 175.

2) „S. Willebrardus in conversione gentis illius [Fresonis] initiavit rudimenta christianae fidei cum discipulis suis.” *Liudg. Vita S. Greg. Mabill. Sec. III, 2, p. 298.*

3) Alfrid. l. l. Perts, II, p. 408; vgl. boven, bl. 166.

4) Månster, *Kirchengesch. von Dänemark*, I, s. 216; vgl. boven, bl. 112.

5) Zie boven, bl. 313.

6) De berigten van Buddingh, a. w. I, bl. 7, dat Bonifacius „in Utrecht meermalen aandeel nam aan het onderwijs en er onderscheiden uitstekende mannen vormde,” Lullus, Sturm, koning Karloman en Gregorius, zijn te regt weersproken door Paris. *Disq. de Liudgero*, p. 33.

durven wij echter aannemen, dat de man, die de belangen onzer kerk zoo wel begreep en het onderwijs in Duitschland, vooral door de oprigting der school van Fritzlar ¹, zoozeer bevorderde, zich omtrent de stichting zijns vereerden vriends niet onverschillig zal betoond hebben. Zeker is het, dat hij ook haar weldeed, toen hij Gregorius tot versorger der friesche christenheid benoemde, daar dese zich de belangen van het onderwijs met zóó grooten ijver aantrok, dat tijdens zijn bestuur de school inderdaad eene der beroemdste van de gansche deutsch-frankische kerk werd. Uit ons vaderland, Saxen (Westfalen), Frankrijk, Engeland, ja zelfs uit Schwaben en Beieren, stroomden jongelingen naar Utrecht, om van Gregorius, die zelf aan het onderwijs vlijtig deel nam, eene godsdienstige en wetenschappelijke opvoeding te ontvangen. De edele man bejegende vreemden en inboorlingen met dezelfde liefde. Hij nam allen, die tot hem kwamen, in zijn klooster op, en schonk hun evenzeer tijdelijk onderhoud als voedsel des geestes. Vele zijner discipelen werden later geroemd als uitstekend vrome en geleerde geestelijken, en sommigen werden bisschoppen, die, gelijk Ludger zelf, wien wij deze berigten verschuldigd zijn, sieraden der kerk waren ².

Hoozeer men veronderstellen moet, dat de toevloed van vreemden naar de utrechtsche school na Gregorius' dood eer af- dan toegenomen is, daar hare beroemdheid wel voornamelijk te danken zal geweest zijn aan den persoon van Bonifacius' leerling en diens betrekkingen op de christenheid der landen, waar hij vroeger met zijn leermeester gearbeid had, bleef de inrigting ook na Gregorius bloeijen onder de leiding van Alberik. Onder dezen kerkvoogd had de school doorgaans vier leeraren,

1) Zie Rettberg, I, s. 595.

2) Liudg. *Vita S. Greg.* Mabill. I. I. p. 298 s. Van Gregorius' leerlingen zijn, behalve Ludger en zijn broeder Hildegim, geene bij name bekend. Van Asch van Wijk, a. w. bl. 16 v., noemt nog Willehad, bisschop van Bremen, en Wiho, bisschop van Osnabrug, maar zonder grond. Zie Paris, I. I. p. 34.

die echter niet gelijktijdig onderwezen, maar bij afwisseling: bisschop Alberik zelf in de lente, Adalger in den zomer, Ludger in den herfst, Thiatbrat in den winter¹. Wat de oorzaak van deze verdeeling van het werk geweest is, wordt ons niet berigt. Welligt waren de docenten allen, wat Ludger was, evenzeer vrienden der missie als der wetenschappen, zoodat zij daarom niet verkozen altijd met de schoolzorgen belast te wezen; ook kan het zijn, dat zij het noodig achtten, hunne meer gevorderde leerlingen op hunne reizen met zich te nemen, om hen vooral langs den weg der praktijk voor de evangelizatie en de kerkdienst bekwaam te maken². Van de zedelijke hoedanigheden en wetenschappelijke krachten der priesters Adalger en Thiatbrat is ons niets bekend. Van Alberik berigten wij vroeger, dat hij een vroom bloedverwant en waarschijnlijk ook leerling van Gregorius was, en dat hij een geestelijke van meer dan gewone beschaving moet geweest zijn, naardien hij door zijn frankischen vorst als afgevaardigde ter behandeling van kerk- of staatszaken naar Italië werd gezonden.³ Ludger hebben wij reeds als een discipel van Gregorius en Alcuinus leeren kennen, die èn om zijne godsvrucht èn om zijne geleerdheid door beiden evenzeer bemind werd. Van den man, die vier en een half jaar de lessen van laatstvermelde in de school te York genoot, en de angelsaxische beschaving zoozeer waardeerde, dat hij zijn leven in de waagschaal wilde stellen, om zich zooveel mogelijk van haar meester te maken⁴, mogen wij ons overtuigd houden, dat hij voor den bloei van het onderwijs te Utrecht even groote beteekenis gehad heeft als later voor dat bij zijn kapittel te Munster.

Aangaande den staat der utrechtische school gedurende de negende en tiende eeuw zijn slechts weinige berigten

---

1) Altfr. *Vita S. Ludg.* Pertz, II, p. 409.

2) Zoo althans deed Ludger; zie Altfrid. l. l. p. 412 s.

3) Boven, bl. 163.

4) Boven, bl. 177 v.

t ons gekomen. De meening ¹, dat zij na Ludger nog
 samaal het geluk had een discipel van Alcuinus aan
 haar hoofd te hebben, berust louter op de veronder-
 telling, dat bisschop Hamokar een Angelsax zal ge-
 eest zijn ². Onder bisschop Rixfried had zij de eer
 in diens opvolger, Frederik I, onder hare kweekelin-
 in te tellen ³. De bekende wetenschappelijke zin van
 ststgenoemden prelaat doet ons vermoeden, dat hij de
 langen der inrigting niet verwaarloosde. Straks echter
 agt de ongunst der tijden haar schade toe, toen de Noor-
 annen met klimmende woede land en kerk teisterden.
 sschop Hunger vlugtte met zijne geestelijken naar den
 semde, en gedurende hunne afwezendheid was de school
 Utrecht natuurlijk gesloten. Onder Radboud herleeftde
 waarschijnlijk eenigermate bij de St. Lebuinuskerk te
 venter, maar eerst onder Balderik begon zij weder
 s van haren ouden luister te vertoonen. Hendrik de
 gelaar zond zijn vierjarigen zoon Bruno naar Utrecht,
 a door Balderik, wiens welsprekendheid, dichterlijke
 ven en groote belesenheid door zijne tijdgenooten zeer
 prezen werden ⁴, in vroomheid en wetenschap opgevoed
 worden. Bruno vertoefde ongeveer tien jaren in de
 school, en nooit heeft zij een kweekeling gehad, op wien
 meer mogt roemen. Wat de prinselijke discipel in
 ne jeugd te Utrecht leerde, heeft hem in staat gesteld
 man aan het hof van zijn broeder Otto I en later
 aartsbisschop van Keulen, een sieraad en zegen
 n den staat en der kerk te wezen, een voorstander
 n beschaving en letteren, wien de keizerlijke hof-
 school hare herleving en de kathedraal-school van Keu-
 l een tijdperk van grooten bloei te danken had ⁵. Nog

1) Zij is die van Van Asch van Wijk, a. w. bl. 12.

2) Zie boven, bl. 257 n. 3.

3) Zie boven, bl. 259.

4) Zie Ruotgeri *Vita Brunon*. Pertz, VI, p. 256.

5) Zie over Brunos verblijf te Utrecht Ruotgeri l. l.; vgl. Vogel, *Rather Verona*, I, s. 158 ff. Over zijne verdiensten jegens den bloei der weten-
 schappen, leze men Giesebrecht, a. a. o. I, s. 307 ff.

tijdens Brunos leven bezat de utrechtse school een leerling, die weinig minder vermaard werd, Wolbodo, een Vlaming of Henegouwer van geboorte, dien de benedictijnen onder de heiligen hunner orde hebben geplaatst. Als knaap reeds naar onze bisschopstad gekomen, werd hij, waarschijnlijk gedurende Balderiks laatste levensjaren, onder de scholieren van St. Maarten opgenomen. Nadat hij allen eenige jaren een voorbeeld van christelijken ernst en leergierigheid geweest was, stelde men hem aan het hoofd der kapittelschool. Sedert wegens zijne vroomheid en geleerdheid steeds meer door de kanoniken geëerd, werd hij eindelijk hun proost. Of schoon hij nu hoofdzakelijk „de uitwendige belangen” des collegies te behartigen had, bleef hij den scholieren een vlijtig uitlegger der h. Schrift, totdat hij door keizer Hendrik II naar het hof geroepen en in 1018 op den bisschopzetel van Luik werd geplaatst¹.

Hoezeer de stiftschool te Utrecht de éénige van ons vaderland is, wier lotgevallen gedurende dit tijdperk eenigermate bekend zijn, en zij ongetwijfeld de voornaamste instelling van ~~dien~~ aard op onzen bodem is geweest, moeten wij er ons echter van overtuigd houden, dat ten zelfden tijde ook elders scholen geopend waren, die voor de dienst der kerk en de opkomst der beschaving eenige, misschien vele vruchten afwierpen. Deventer, Dokkum,

1) Anselmi *Gesta episc. Leod.* Pertz, IX, p. 207; vgl. *Reineri Vita S. Wolbod.* Mabill. *Sec. VI*, 1, p. 157 s. De vraag of Wolbodo proost dan wel deken van St. Maarten is geweest, werd behandeld door Drakenborch, *Aankomst*, bl. 47, en door Hoyne van Papendr. *Anal.* III, 1, p. 132 s. Wat Anselmus van 's mans onderwijs te Utrecht verhaalt, werd door Stallaert en Van der Haeghen, a. w. p. 38, ten onrechte op een vermeend onderwijs te Luik betrokken. Cramer, a. a. o. s. 100, deed hetzelfde en beging nog een anderen misslag door te melden, dat Wolbodo te Luik de zorg voor de zoogenaamde buitenschool op zich nam, maar zich voornamelijk aan de binnenschool wijdde. Anselmus heeft niets van dien onzin. Hij verhaalt eenvoudig, dat Wolbodo te Utrecht proost werd, „et licet præpositus factus exteriorum curam suscepisset, adprime tamen regendis interioribus constanter invigilavit;” ten bewijze hiervan brengt hij bij, dat hij al de kapittelleden door woord en voorbeeld tot een vroom leven leidde, en wat de jongeren betreft, „ipse [eos] per se sacræ scripturæ lectionibus erudiebat.”

Tiel en andere gemeenten, gelijk wij gezien hebben, hadden hare kapittel-kerken, waarbij schoolinrigtingen van meerdere of mindere uitgebreidheid niet ontbreken mogten, en hetzelfde geldt van de abdij te Egmond en het klooster van Ameland, dat later naar Foswerd werd verlegd ¹. Deze allen echter werden hoogstwaarschijnlijk in de negende en tiende eeuw overschaduwd door de tiftscholen van Munster, Keulen en Luik, die natuurlijk uit Groningerland, Gelderland, Noord-brabant en andere gewesten, welke gedeeltelijk of geheel onder de bisdommen van Munster, Keulen en Luik ressorteerden, leerlingen trokken. De school te Munster mag eene dochter van die van Utrecht heeten, daar zij aan onzen vader haar bestaan te danken had. De apostel stichtte haar omstreeks het jaar 792, nadat hij de zorg voor zijne verdere diocese op zich had genomen, ofschoon hij nog niet tot bisschop was geordend. ² Van hare ontwikkeling in dit tijdvak is weinig anders bekend, dan dat zij tijdens Ludgers leven en daarna talrijke klerken opleefte, waarvan welligt vele de gemeenten der vijf rijnische gouwen hebben gediend. De kathedraal-school te Keulen telde in het midden der negende eeuw onzen vaderland onder hare leerlingen ³, en honderd jaren later was zij, toen zij onder Bruno bloeide ⁴. De school van Luik, die in de laatste helft der negende eeuw in bisschop Franko een voortreffelijken voorstander had, werd vooral sedert 959 beroemd, onder de leiding van bisschop

1) Met het oog op eene, door Heda, p. 96, medegedeelde inscriptie, hebben sommigen, dat in de tiende eeuw »eene hooge school» te Nijmegen bestaan hebben. De inscriptie meldt echter alleen, dat paus Gregorius V te Nijmegen opgevoed werd, wat zeer wel geschied kan zijn, al was daar ter ziele geene school, daar het in genoemde eeuw, even als later, gewoon was leerlingen in den geestelijken stand op te nemen, zoo zij maar voor eenigen tijd »apud quemlibet sapientem» vertoefd hadden »et litteris aliquantum eruditum» waren. Zie Ratherii Veron. *Synodica*, bij Hartzheim, III, p. 8.

2) Zie Krabbe, *Geschichtl. nachrichten ueber die höheren Lehranstalt zu Münster*, Münster, 1852; s. 11; vgl. Paris, l. l. p. 135 ss.

3) Zie boven, bl. 266.

4) Zie boven, bl. 276, en Von Bianco, *Die alte universität Köln*, Köln 1856, I, s. 4 ff.

Everaclus, en nog meer onder die van zijn opvolger Notker, een der geleerdste prelaten van zijn tijd, aan wien Adelbold, dien wij in het volgende tijdvak aan het hoofd onzer kerk ontmoeten, zijne vorming verplicht was ¹. Tijdens Notker, zoo al niet vroeger, was de luiksche school in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de eene toekomstige klerken voor de kerk, de andere zonen van aansienlijken voor verschillende maatschappelijke betrekkingen kweekte ². Dergelijke splitsing had onder Bruno te Keulen plaats ³, en kwam hoogstwaarschijnlijk ook aan onze scholen te Utrecht en elders voor ⁴.

Berigten omtrent den aard en den omvang van het onderwijs in onze scholen van dit tijdvak worden in onze bronnen zelden aangetroffen. Aangaande de stiftschool te Utrecht echter is een en ander bekend, waaruit men met genoegzame zekerheid kan opmaken, dat de staat des onderrigts aldaar dezelfde was als in de kapittel- en kloosterscholen elders, wat men trouwens zou moeten aannemen, al ontbraken de bewijzen. Die hier als docenten optraden, hadden allen hunne beschaving en wetenschap onmiddellijk of middellijk aan de scholen der angelsaxische en frankiesch-duitsche kerk te danken. Wat Willebrord te Rippon, Bonifacius te Nhuts-celle, Ludger te York, Radboud in de hofschool van Karel den kale, Ansfried te Keulen, en anderen in andere scholen van Engeland, Frankrijk en Deutschland hadden geleerd, werd door hen

1) Zie Stallaert en Van der Haeghen, p. 29 ss.; vgl. mijne verhandel. *Bischof Adelbolds commentaar op een metrum van Boëthius*, in het *Kerkhist. Archief*, III, bl. 169 v.

2) Anselmi *Gesta episc. Leod.* Pertz, IX, p. 206; vgl. Cramer, a. a. o. s. 100.

3) Zie boven, bl. 276.

4) De onderscheiding van »scholae interiores» en »exteriores» in de kloosters, d. i. van scholen voor de monniken binnen de clausuur of het slot, en scholen voor de wereldlijke geestelijken en leeken buiten de clausuur, was reeds in de dagen van Lodewijk den vrome gewoon. Zie *Capit. Aquisgr.* 817, Pertz, III, p. 202. Uit de kloosters is zij waarschijnlijk op de meeste kapittelscholen overgegaan. Vgl. Von Raumer, *Die einwirkung des christenthums auf die althochd. sprache*, s. 199, en Heppel, *Das schulwesen des mittelalters*. Marb. 1860, s. 15 f.

herwaarts overgebracht, en zoowel de stoffen van het onderwijs te Utrecht als de methode, waarnaar het gegeven werd, moesten de gewone en algemeen verbreide zijn¹. Op grond van deze opmerking mogen wij ons overtuigd houden, dat onze aanstaande geestelijken een tweevoudig onderrigt genoten, een voorbereidend voor de beoefening der toenmalige theologie, en een theoretisch-praktiesch in genoemde wetenschap zelve.

Het voorbereidend onderrigt omvatte de zoogenaamde zeven vrije kunsten: grammatica, dialectica en rhetorica, welke het trivium uitmaakten, en musica, arithmetica, geometria en astronomia, waaruit het quadrivium bestond. De grammatica maakte den leerling met de latijnsche taal bekend, waarbij Priscianus en Donatus en welligt ook het aan Bonifacius² toegeschreven leerboek gebruikt werden. Van de leer der taalvormen ging men tot de lectuur der latijnsche proza-schrijvers en dichters over. Van de laatstvermelden was Prudentius het meest in eere. Toen Bruno te Utrecht door Balderik opgevoed werd, las hij met den bisschop zelve dezen dichter, en wel zóó dat de geest des voortreffelijken zangers indrukken op hem maakte, die in later leven niet verloren gingen³. Of Bruno behalve het latijn ook het grieksch bij Balderik leerde, schijnt ons onzeker, ofschoon velen het berigten en de zaak op zich zelve niet onmogelijk is, daar de grieksche taal in dit tijdvak minder onbekend was, dan men doorgaans veronderstelt⁴. Het onderwijs in de dialektiek gaf den discipel gelegenheid, zich eenigermate in het vormen van definitiën en in het houden van disputa-

1) Zie over het onderwijs in de kapittel- en kloosterscholen van dien tijd. Heppe, a. a. o. s. 15 ff, en Schmidt. *Die gesch. der pädagogik*, Cöthen 1861 II, s. 148 ff.

2) Angl. Mai, *Class. auct.* VII, p. 8 ss. heeft uit een duitseh HS., dat te Rome bewaard wordt, in het licht gegeven *Ars domni Bonifacii archiep. et martyris*. Het boekje is eene lat. grammatica, waarin de regelen van Charisius, Donatus en and. zijn zamengebragt. Een door Mai teruggehouden fragment vindt men bij Du-Rieu, *Schedæ Vatic.* L. B. 1860, p. 140 s.

3) Zie Rnotg. *Vita Brun.* Pertz, VI, p. 256.

4) Vgl. mijne verh. *Bisshop Adelholds commentaar enz.* in het *Kerkhist. Archief*, III, bl. 195 n. 2.

tiën te oefenen. De rhetorica werd vooral volgens de leerboeken van Capella, Beda en Alcuinus onderwezen. Een belangrijk deel van het onderrigt bestond in theoretische en vooral praktische oefeningen in de muziek en zangkunst, waarbij veel gebruik gemaakt werd van een geschrift van Boëthius. Van arithmetica, geometrie en astronomie werd gewoonlijk slechts een en ander bestanddeel medegedeeld, waarvan men berekenen kon, dat het voor het verstand van den bijbel en de kerkvaders of voor de praktijk des levens nuttig was. Daar de geschiedenis niet tot de zeven vrije kunsten behoorde, werd zij doorgaans verwaarloosd ¹.

Wanneer de discipel van het trivium en quadrivium zooveel aangeleerd had, als noodig scheen, vingen zijne oefeningen in de theoretisch-praktische theologie aan. Men leerde hem de bijbelboeken volgens de vulgaat verstaan, en verklaarde hem sommige schriften der kerkvaders, waardoor hij eenigermate met de traditionele exegese en dogmatiek vertrouwd werd. Onze Gregorius te Utrecht las met Ludger het voortreffelijk „Enchiridion” van Augustinus, en met zijne overige discipelen andere patristische schriften. Iets dergelijks deed Ludger zelf later in zijne kapittel-school te Munster ². Voor het overige waren de studiën zóó ingerigt, dat zij de leerlingen regtstreeks voorbereiden voor de bediening der kerkambten. Haar aard en omvang laten zich kennen uit de eischen, die men in het karolingische tijdvak aan ieder lid van den geestelijken stand meende te mogen doen. Men vindt ze uitgedrukt in verschillende rijkswetten van Karel den groote en vooral in zijn beroemd capitulare van het jaar 802. Uit die stukken ³ blijkt, dat men bij de klerken in het algemeen deze kundigheden verlangde: verstand van het symbolum der apostelen en dat van Athanasius, het pater noster, de schriftpericopen en homiliën der kerkvaders voor het gan-

1) Zie Schmidt, a. a. o. s. 150 ff.; vgl. Rettberg, II, s. 798.

2) Liudg. *Vita S. Greg.* Mabillon, *Sec.* III, 2, p. 301; Altfrid. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 413.

3) Zij werden verzameld en toegelicht door Von Raumer, a. a. o. s. 210 ff.

sche kerkjaar, zoodat men ze anderen behoorlijk verklaren kon; geoefendheid in het bedienen van de mis, den doop en het laatste oliesel, het afnemen van de biecht, het opleggen der boete volgens de kanonen der kerk en de voorschriften van het poenitential-boek; vaardigheid in het uitspreken der exorcismen, het zingen van den roomschen ang voor de getijden van dag en nacht, het berekenen van de feestdagen der kerk, het schrijven van oorkonden en brieven, en bij dit alles belezenheid in het „Liber pastoralis” van Gregorius den groote en het boek „De officiis ecclesiasticis” van Isidorus Hispalensis, beiden schriften, wier gedurige lectuur den geestelijke verder vormen kon.

De methode en hulpmiddelen, die men zoowel bij de voorbereidende als bij de theologische lessen plagt te gebruiken, laten zich eenigermate kennen uit de geglosseerde handschriften van dit tijdvak, die in Duitschland tot heden in grooten getale bewaard zijn¹. Zij zijn vooral bijbeloeken, grammaticas, latijnsche dichters, inzonderheid Prudentius, patristische schriften, vooral het „Liber pastoralis” van Gregorius, verzamelingen van kanonen des kerkregts enz., die met duitsche of latijnsche glossen, korte woord- en zaakverklaringen, voorzien zijn en den leerlingen als schoolboeken dienden. Zij leeren gezamenlijk, dat de oecenten deze boeken van zin tot zin voor hunne discipelen verklaarden, voor de mingeoefenden in de landtaal, voor de meer gevorderden in het latijn. Dat dergelijke handschriften voormaals ook in onze scholen geschreven en gebruikt werden, mag niet betwijfeld worden, ofschoon het, voor zoo ver ons bekend is, in onze tegenwoordige bibliotheken geene voorkomen. Dat men te Egmond in de liberie der abdij een psalter of psalmboek met dietsche, en het evangelie van Johannes met dietsche of latijnsche glossen bezat, blijkt uit den catalogus der verzameling. beiden werden door Egbert, den aartsbisschop van Trier, die in 993 overleed, aan de abdij geschonken. Later hadden er meer codices van dien aard, onder andere „een

1) Zie Von Raumer, a. a. o. s. 81, 220 ff.

geheelen Horatius met aantekeningen," geglosseerde stukken van Boëthius, en daarenboven een „glossarium" of latijnsch woordenboek voor den ganschen bijbel¹.

Waar in ons vaderland scholen bestonden, waren natuurlijk ook bibliotheken voerhanden. Van de boekery, welke tegelijk met de stiftschool te Utrecht moet ontstaan zijn, troffen wij nergens bescheiden aan, maar als men zich herinnert wat wij vroeger van Gregorius berigten, dat hij „vele banden met heilige schriftten van Rome met zich bragt" en te Utrecht verschillende patristische stukken met zijne discipelen plagt te lezen², mogen wij aannemen, dat de door Willebrord aangelegde verzameling tijdens Gregorius' bestuur verrijkt werd. Vermoedelijk onderging zij aanmerkelijke uitbreiding, nadat Ludger zijne studiën onder Alcuinus voleindigd had. Hij bragt toek niet alleen een schat van kundigheden, maar ook „eene groote menigte boeken" van York mede³, waarnit wij opmaken, dat hij den tijd van zijn verblijf te dier stede ook aan het afschrijven en aankopen van handschriften heeft besteed. In later dagen mag de boekery der stiftschool veel geleden hebben onder de verwoesting, welke door de Noormannen over Utrecht kwam, maar onder Balderik en zijne opvolgers ontbrak het zeker evenmin aan lust als aan middelen om de schade te herstellen. De gelegenheden daartoe waren vele. Uit Fulda werden vroeger door Rhabanus Maurus, gelijk wij gezien hebben⁴, boeken herwaarts gezonden. Wegens de betrekking, die de Friesen met het beroemde klooster aldaar onderhielden, mag men veronderstellen, dat dit ook later somtijds geschied zal zijn. Uit de abdij van Werden, waar Ludger eene boekverzameling aanlegde⁵, die na hem zeker vermeerderd is, en waar vele onzer landgenooten als monniken leefden, konden

1) Zie den catal. bij Van Wijn, *Huisnutt. leven*, 1, bl. 317, 318, 322, 324.

2) Boven, bl. 158.

3) Boven, bl. 178.

4) Boven, bl. 260.

5) Krabbe, a. a. o. s. 25.

almede handschriften verworven worden. Hetzelfde geldt van Keulen, waar bij de domkerk nog vóór den aanvang der negende eeuw eene liberie bestond, die haren aanzienlijken boekenschat hoofdzakelijk aan den ijver van bisschop Hildebald verschuldigd was¹. Uit Trier ontvingen de kloosterlingen van Egmond boeken, ten gevolge van de gunstige beschikkingen van onzen landgenoot, den aartsbischop Egbert².

De inhoud onzer bibliotheken in dit tijdvak kan niet nauwkeurig beschreven worden, daar behalve den catalogus van Egmond³ geene boekenlijsten tot ons gekomen zijn, wier opgaven tot zoo hooge oudheid opklimmen. Maar wanneer wij in aanmerking nemen, welke de inhoud der bibliotheek van York in Alcuinus' dagen was, toen Ludger en zijne handschriften verzamelde, en die van Hildebalds liberie te Keulen, en wij herinneren ons daarenboven welke literarische behoeften van onze toenmalige geestelijken en monniken waren, dan staat ons de weg open, om uit een ander voor onze kapittel- en kloosterboekerijen gevolgrekkingen te maken, die niemand ongegrond zal heeten. De boekerij van York bezat blijkens de lijst, die door Alcuinus in een zijner dichtwerken opgenomen is⁴, behalve de bijbelboeken, een aanzienlijk aantal Schriften van de latijnsche kerkvaders (Hilarius, Hiëronymus, Ambrosius, Augustinus, Lactantius, Paulinus Nolanus, Leo den groote, Gregorius den groote enz.) en eenige, waarschijnlijk in het latijn vertaalde stukken van de grieksche (Athanasius, Basilius den groote, Chrysostomus). Verder kwamen hier vele grammatici voor

1) Von Bianco, a. a. o. s. 6 ff.

2) Van Wijn, a. w. I. bl. 317.

3) Deze catalogus, dien Van Wijn het eerst aan het licht bragt, a. w. I. bl. 317—333, werd in de zestiende eeuw opgemaakt door een voormaligen monnik van Egmond, Boudewijn uit den Hage. Het stuk is vooral belangrijk, omdat het aanteekeningen bevat omtrent den tijd, waarop de boeken in de liberie der abdij ingekomen zijn, waaruit men haren aanwas sedert het laatst der negende eeuw kan nagaan. Eene nieuwe uitgave met behoorlijken commentaar — met aanteekeningen van Van Wijn zijn gebrekkig — is zeer wenschelijk.

4) *De pontificib. et sanctis eccles. Ebor.* ed. Migne. II, p. 843: vgl. Baron Turner, *Hist. of the Anglo-sax.* III, p. 237.

(Donatus, Priscianus, Probus enz.), latijnsche christendichters (Victorinus, Sedulius, Juvencus, Venantius Fortunatus, Arator enz.) en, wat bijzondere opmerksaamheid verdient, eenige klassieke auteurs (Cicero, Plinius, Justinus, Virgilius, Lucanus enz.), waaronder zelfs een of meerdere, vermoedelijk in het latijn vertolkte schriften van Aristoteles. Geen wonder, dat Alcuinus deze liberie met liefde herdacht, toen hij later te Tours leefde, en dat hij Karel den groote aanmaande, om uit Frankrijk eenige jongelingen naar York te zenden, opdat zij daar afschriften maakten en die naar hun vaderland voerden¹. Minder veelzijdig aangelegd, maar evenwel hoogst belangrijk, was de bibliotheek des kathedraal-kapittels te Keulen. Miste zij, naar het schijnt, al de klassieken, waarop de verzameling in Engeland roem droeg, zij bezat daarentegen een aantal missalen en andere liturgische boeken, die gedeeltelijk afschriften waren van codices, welke voormaals door paus Leo III aan Karel den groote werden geschonken, en daarenboven enkele patristische werken, die te York niet voorkwamen (Gregorius Nazianzenus, Dionysius Exiguus enz.). Nog bevatte zij eenige handschriften, die den beoefenaar van het kerkregt konden dienen (*canones conciliorum generalium, decretales pontificum a Damaso usque ad Hadrianum* enz.) en, wat vooral aandacht trekt, een psalmboek van de zevende eeuw in vier talen, waaronder de hebreeuwache en grieksche texten (*psalterium gallicanum, romanum, hebraicum et græcum*)².

Leidt het medegeedeelde omtrent de boekerijen van York en Keulen³ ons tot het vermoeden, dat die van Utrecht ongeveer van denzelfden aard zal geweest zijn, zoodat wij haar eene tamelijk uitgebreide verzameling

1) Vgl. Sharon Turner, p. 238.

2) Zie Von Bianco, a. a. o. s. 6 ff. en de daar aangeh. werken van Hartzheim en Klemm.

3) Die den inhoud van andere bibliotheken van dit tijdvak wenschte te leeren kennen, heeft daartoe gelegenheid in de aanwijzigingen bij Rettberg II, s. 800 f. Op de liberie des kloosters van Fontanelle verzuimde hij opmerkzaam te maken. Men vindt haren catalogus in de *Gesta abb. Fontan.* bij Pertz, II, p. 287.

denken, die, behalve bijbelboeken en liturgische schriften, vooral kerkvaders, christelijke dichters, eenige grammatici en klassieken bevat zal hebben, dat vermoeden wordt bevestigd door hetgeen ons de catalogus van Egmond leert omtrent den boekenschat, dien men daar van het laatst der tiende tot omstreeks het midden van de tweede helft der elfde eeuw verwierf. Hij bestond toen ongeveer uit honderd nummers of banden, die meerdere stukken inhielden. Ook hier maakten bijbelboeken, liturgische schriften en kerkvaders (Dydimus, Athanasius, Hiëronymus, Augustinus, Chrysostomus, Cæsarius Arelantensis, Isidorus Hispalensis, Beda enz.) de kern der verzameling uit; maar nevens deze bezat men een aanmerkelijk getal historische werken (passionalen en heiligenlevens, Gesta Alexandri magni, Orosius, Vita Caroli magni enz.), eenige regtsgeleerde stukken (Lex Salica, Luitbrandus enz.), grammatici (Priscianus, Martianus Capella, Donatus, Servius enz.), klassieken (Cicero, Seneca, Horatius, Lucanus, Sallustius, Persius, Aulus Gellius enz.) en daar onder stukken van Aristoteles, Hippocrates en Porphyrius. De gansche bibliotheek schijnt die van York en Keulen in uitgebreidheid en veelzijdigheid overtroffen te hebben, wat wegens den lateren tijd, waarin zij ontstond, ligt mogelijk was.

Daar het schoolwezen en onderwijs van dit tijdvak bijna geene andere bedoelingen had dan het kweeken van dienaren voor de kerk, en waarschijnlijk niemand er aan dacht de wetenschappen ook om den wille van haar zelve te beoefenen, laat het zich begrijpen, dat wij bij de klerken der friesche christenheid van de achtste tot het einde der tiende eeuw maar zelden bewijzen van literarische bedrijvigheid ontmoeten. De algemeene strekking der opvoeding leidde daartoe niet, en de omstandigheden des tijds waren over het geheel ongunstig. Naauwelijks begon de christelijke beschaving in het gemoed en leven onzer vaders eenigzins wortel te schieten, of ook bij hen werd hare verdere ontwikkeling gestremd door de onrust en ellende, die na het uiteenstorten van het rijk van Karel den grooten en tijdens

de invallen der Noormannen het deel waren van de west-europesche menschheid. De natie had te worstelen om haar bestaan; oorlog, moord en brand vervulden het land gedurig met verslagenheid, en de nood, die de leken naar zwaard en speer deed grijpen, dwong de geestelijken de schrijfstift te laten rusten, totdat beter dagen aanbraken. Toch waren er ook in deze eeuwen mannen van meer of minder wakkeren geest, bij wie zich eenige zin voor letterkundige ondernemingen openbaarde, en met vreugde merken wij op, dat die takken van literatuur, waarvoor het karolingische tijdvak de meeste productiviteit bezat, geschiedenis en geestelijke poëzie, ook in ons vaderland althans enkele meer of min uitstekende beoefenaars hebben gehad ¹.

Die in de eeuw van Karel den groote en de naastvolgende hunne pen aan de geschiedenis wijdden, bragten schriften voort, die zich in twee klassen laten onderscheiden, de annalistiesch-kronijkmatige en de biografische ². Dat sommige onzer geestelijken en monniken annalen

1) Eene geschiedenis onzer theologische of kerkelijke letterkunde voor dit tijdvak en het volgende bestaat niet. Zij moet opgemaakt worden uit de overblijfselen onzer literatuur zelve en uit de bijdragen, die in menigte geleverd werden door auteurs, die sedert de elfde eeuw algemeene werken „de scriptoribus ecclesiasticis” schreven, en door anderen, die van de zestiende eeuw tot heden, meestal in den vorm van woordenboeken, de schrijvers van Nederland en België behandelden. De werken van Sigebertus Gemblacensis, Henricus Gandavendis en anderen, onder welke vooral Joh. Trithemius onderscheiding verdient, zijn meermalen uitgegeven en gezamenlijk door J. A. Fabricius in zijne *Bibliotheca eccles.* Hamb. 1718. In de laatste helft der zestiende eeuw schreef Suffridus Petri zijn boek vol logen *De scriptoribus Frisiae*, Col. 1593. Sweertius (*Athena Belgica*, Antv. 1628), Valerius Andreae (*Bibl. Belg.* de beste uitg. Lovan. 1643). Foppens (*Bibl. Belg.* Brux. 1739, 2 tom. in 4°). Paquot (*Mémoires pour servir à l'hist. littéraire des Pays-bas*, Louv. 1763, 18 tom. in 8°, Louv. 1765, 3 tom. in fol.), Burman (*Trajectum erud.* Traiect. 1750), Glasius (*Godgel. Nederl.* 's Hertogenb. 1851, 3 dln.) en and. kunnen goede diensten doen, even als de schrijvers over algemeene en kerkel. literatuurgeschiedenis, die door Gieseler (I, 1, s. 15 f) worden opgegeven. Eenige, met voorzigtigheid te gebruiken stoffen vindt men in Visschers *Beknopte gesch. der nederl. letterk.* Utr. 1851, deel 1.

2) Vgl. Baehr, *Gesch. der röm. literatur, supplementband III*, Carlsruhe 1840, s. 142.

en kronijken geschreven hebben, zal wel niet betwijfeld mogen worden. Maar van alles, wat zij op dit gebied leverden, is, vóór zoo ver ons bekend is, niets ¹ overgebleven dan een fragment van eenige regelen, die na het jaar 900 door onzen bisschop Radboud werden geschreven, en waarvan het onzeker is, of zij eene op zich zelf staande aanteekening of deel van een grooter geschrift uitmaken ². Veel meer werd ons gelukkig bewaard van de gewigtiger soort van schriften, de biografische. Tusschen de jaren 775 en 802 stelde Ludger zijn „Verhaal over den h. Bonifacius en Gregorius”, een liefelijk boekske, dat niet slechts eene eerzuil is voor beide apostelen, maar ook voor den schrijver zelve. In den proloog verklaart de adellijke Fries, wiens geslacht nog kort te voren in al de vooroordeelen des heidendoms deelde, dat er een adel des geestes bestaat, welks leden boven alle aanzienlijken van geboorte de hoogste liefde en vereering waardig zijn. De zoodanigen te beminnen en hun vroom leven voor zich zelve en anderen in gedurig aandenken te bewaren, acht hij een duren pligt, en daarom wil hij verhalen van de mannen, die hem en duizend anderen tot „geestelijke vaders” zijn geweest. Het opstel bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste over Bonifacius en Gregorius zamen, het tweede alleen over laatstgemelde handelt. De stijl is aangenaam en warm, de taal tamelijk zuiver, ofschoon de auteur niet vrij is van de affectatie zijner eeuw, die gaarne het latijn met grieksche woorden doormengde. De inhoud getuigt van zijne innige hoogachting voor beide geloofspredikers, maar zijn lof is gematigd en van wonderwerken spreekt hij niet ³. — Ongeveer gelijktijdig

1) De historische schriften van den veel besproken Solcke Forteman en Oeke van Scarl, zoo zij ooit bestaan hebben, zullen door leeken gesteld zijn. Zie De Wind, *Bibl. der nederl. geschiedschr.* 1. bl. 9 v. en Visscher, a. w. bl. 15 v.

2) Men vindt ze bij Heda, p. 71, en Pertz, II, p. 218.

3) De verschillende uitgaven der biografie vernielden wij boven, bl. 157 n. 1. De vraag of Ludger nog andere schriften gesteld heeft, werd door Paris, l. l. p. 152 s. behandeld. Vgl. boven, bl. 133 n. 2.

met Ludger trad een ander schrijver op met eene biografie van Bonifacius¹. Zijn naam is onbekend, maar hij was vermoedelijk een geestelijke van St. Maarten te Utrecht, die volgens zijne eigene verklaring, eer hij aan het stellen toog, eene reis naar Dokkum en omstreken maakte, om bij menschen, die in hunne jeugd getuigen van Bonifacius' bedrijven en dood geweest waren, inlichtingen in te winnen. Zijn opstel is minder zaakrijk, dan men op grond van deze verklaring zou mogen verwachten, en de inhoud, veel meer dan die van Ludgers geschrift, een panegyrische in den trant der gewone hagiografen. Voor het overige echter was de schrijver een man van merkwaardige belezenheid, eenigermate bekend met latijnsche klassieken en mythologie en op zeldzame wijs verheven boven sommige heerschende vooroordeelen van zijnen tijd. Hoe hij zich verweerde tegen zijne geestelijke broeders, die meenden dat hij Bonifacius geen regt had laten wedervaren, daar hij geen enkel van 's apostels wonderen te boek gesteld had, hebben wij vroeger gezien². — In de eerste helft der negende eeuw leefde een friesche monnik in de abdij van Werden, die eene levensbeschrijving van Ludger heeft nagelaten. Het opstel bestaat uit een korten proloog en twee vrij uitvoerige boeken, waarvan het eerste 's heiligen leven beschrijft, hoofdzakelijk volgens de berigten van Altfried³, en het tweede de mirakelen, welke bij Ludgers graf zullen geschied zijn. Het wondergeloof van dezen auteur was even groot als dat van den utrechtschen biograaf van Bonifacius klein was, maar zijn natve verhaaltrant boeit de aandacht, en somtijds levert hij stoffen, die zool niet voor den geschiedschrijver, dan toch voor den

1) Zie boven, bl. 133 n. 2. De utrechtsche geestelijken hebben aan deze biografie hunne „lectiones” voor Bonifacius' feestdag ontleend. Joh. a Leidis bezigde haar bij het schrijven van zijn *Chron. Belg.* L. III. Vgl. de *Bolland. ad d. 5 Junii*, p. 453.

2) Zie boven, bl. 149.

3) Het *Vita Ludgeri* van Altfried hebben wij boven, bl. 171 n. 3, besproken. Daar de auteur zonder grond voor een Fries gehouden werd. (zie *Paris*, l. I. p. 4), gaan wij hem hier voorbij.

dichter bruikbaar zijn ¹. — Vermoedelijk werd door een onzer geestelijken in dit tijdvak ook eene biografie van onzen bisschop Frederik gesteld, die echter reeds bij den aanvang van het volgende verloren was ². — Wie de auteur der korte levensbeschrijving van St. Odulfus geweest is, weten wij niet ³. Hetzelfde geldt van die van bisschop Radboud. Laatstvermeld stuk echter werd waarschijnlijk op onzen bodem geschreven en wel door een vroom en beschaafd man, die de stof van zijn geenszins onbelangrijk boekke van Radbouds tijdgenooten en vrienden had, waaruit wij mogen opmaken, dat het nog vóór het midden der tiende eeuw gesteld werd ⁴. — In de laatste helft dier zelfde eeuw leefde in de abdij van Werden de friesche monnik Ufing, van Workum geboortig, die in eene welgeschrevene biografie de romantische lotgevallen en vele mirakelen van de h. Ida, eene vrome saxische vrouw uit de tijden van Karel den groote, verhaalde ⁵.

Oefening in het schrijven van latijnsche verzen was een deel der kloosterlijke opvoeding in de angelsaxische kerk sedert de dagen van Livinus en Bonifacius. Uit Italië en Ierland naar Engeland overgebracht, werd de kunst, die in Beda, Alcuinus en anderen hare warme vrienden had, verder over het vaste land voortgeplant, en daar bevorderd door de wetenschappelijke rigting, die door Karel den groote en zijne geestverwanten werd verbreid ⁶. Sinds de opkomst der scholen te Utrecht en elders vond zij ook hier te lande hare beoefenaars, maar van hare voortbrengselen is weinig tot ons gekomen. Een viertal stroeve verzen,

1) Het stuk werd uitgegeven door Browerus. *Sidera*, p. 36 ss.; Surius. *a. d. 26 Mart.* p. 254 ss.; Mabillon, *Sec. IV*, 1, p. 34 ss. en gedeeltelijk door de Bolland. *ad d. 26 Mart.* p. 652 ss.; Leibnitz, *Script. Brunsvic.* I, p. 97 ss. en Pertz, II, p. 419 ss. Vgl. Paris, p. 7 ss.

2) Zie boven, bl. 255 n. 1. 258 n. 2.

3) Zie boven, bl. 260 n. 1.

4) Zie boven, bl. 265 n. 6.

5) Het *Vita S. Idæ* werd uitgeg. door Surius, *ad d. 4 Sept.* p. 62 ss.; de Bolland. *ad d. 4 Sept.* p. 255 ss.; Leibnitz, *Script. Brunsvic.* I, p. 171 ss., en gedeeltelijk door Pertz, II, p. 570 ss. Vgl. Foppens. *Bibl. Belg.* II, p. 1154, en Rettberg, II, s. 433.

6) Vgl. Baehr, a. a. o. s. 65 f.

die deel uitmaken van een lied ter eere van Bonifacius, dat in het laatst der achtste eeuw reeds gezongen werd, maar verder niet bekend is, hebben wij den lezer vroeger medegedeeld ¹; zij werden misschien te Utrecht geschreven. Ongeveer honderd jaren later werd Radboud om zijne dichtergaven geroemd. Behalve een metriesch epitafium, dat de bisschop zich zelven tot een grafschrift bestemde, en een paar kleine gedichten, het eene aan St. Maarten, het ander aan Christus gerigt ², bezitten wij twee uitvoeriger stukken van zijne hand, waarvan het eerste den lof van den h. Suitbert ³, het tweede dien van den h. Lebuinus groot maakt ⁴. Daarenboven schreef hij den onlangs gedeeltelijk aan het licht gebragten tekst, dien onze geestelijken op de getijden van St. Maartens translatie plagten te zingen ⁵, en waarschijnlijk meer van dien aard ⁶. De toon van al deze gedichten is meer gemoedelijk dan geestig, en de dictie somtijds duister, maar verzenbouw en inhoud leeren, dat de dichter meer talent en belesenheid bezat dan verreweg de meeste zijner geletterde tijdgenooten ⁷. In de laatste helft der tiende eeuw ontmoeten wij in de abdij van Werden den reeds vroeger vermelden frieschen monnik Ufing, van wien een zestigtal hexameters bewaard zijn, die de eer van Ludger als kloosterstichter bezingen en eenige poëtische waarde hebben ⁸. Dat in de koorboeken der kerken van Utrecht, die in de universiteitsbibliotheek ter

1) Zie boven, bl. 148 n. 1.

2) Men vindt deze drie gedichten bij Heda, p. 74, 74, en bij Pertz, II, p. 218.

3) Het *Carmen de S. Suitberto* werd uitgegeven door de Bolland, *ad d. 1 Martii*, p. 86; Mabillon, *Sac. III*, 1, p. 240; Ghesquier, *Acta ss. Belg.* VI, p. 194.

4) Het *Carmen de S. Lebuino* vindt men bij Surius, *ad d. 12 Novembr.* p. 282, en in eene gebrekkige vertaling in *Bat. s. I*, p. 477 vv.

5) Wij deelden dien tekst mede in het *Kerkh. archief*, III, bl. 215 vv.

6) Trithemius, c. 293 (Fabricii *Bibl.* p. 77) vermeldt onder Radbouds overige schriften »Laudes S. Bonifacii episcopi, de S. Willebrordo flores — et varios cantus in honore sanctorum.»

7) Vgl. Peerkamp, *De rita et juvenit. Nederlandor. qui carmina lat. composuer.* p. 11 s.

8) Men vindt ze bij de Bolland, *ad d. 26 Martii*, p. 659; vgl. Paquot, VI, p. 158 ss.

genoemde stede in aanmerkelijken getale bewaard worden, nog menig voortbrengsel der latijnsche dichtkunst onzer vaderen van dit en later tijdvak verscholen ligt, achten wij waarschijnlijk.

Van de achtste tot de elfde eeuw kwam in verschillende deelen van Duitschland reeds een aantal geschriften in de landtaal in omloop, eenige psalmen, eene parafrase van het Hooglied door Williram, het Evangelie van Mathæus, de zoogenaamde Evangelie-harmonie van Otfried van Weissenburg, en de oudere Heeljand, een leven van Jezus, dat om taal en inhoud even gewichtig is, en vele andere stukken, die tot heden bewaard werden¹. Of van het alles meer dan genoemde parafrase van Williram² op onzen bodem gelezen werd, is onzeker; van den Heeljand echter, die in het munstersche in zuiver saxiesch geschreven is³, mag men het waarschijnlijk achten, dat hij in de oostelijke streken van ons vaderland, aan gene zijde van den IJssel, niet onbekend zal geweest zijn. Of de nederduitsche psalmen van dit tijdvak, die in onze dagen meermalen besproken werden⁴, werkelijk op onzen bodem ontstaan zijn, moeten wij aan de nadere oorsprong van de mannen der wetenschap overlaten. Inzoo men herinneren wij den lezer ons vroeger berigt aangaande Ludger⁵, dat hij den blinden Bernlef de psalmen leerde zingen, die deze voor zijne friesche landgenooten bragt te herhalen, een bewijs dat althans een gedeelte van het bijbelboek in het laatst van de achtste eeuw in de noedertaal werd overgebracht. Aan overzettingen van het apostoliesch of athanasiaansch symbolum, de afwerings-

1) Vgl. Von Raumer, a. a. o. s. 35 ff.; Rettberg, II, s. 780 ff.; Visscher, I, bl. 10 vv.

2) In de bibliotheek te Egmond bezat men een afschrift van Williram, dat nu in de universiteitsboekery te Leiden wordt bewaard. Het boekje werd op nieuw uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben, Bresl. 1827. Zie Van Wijn, a. w. I, bl. 320; Visscher, I, bl. 14.

3) Visscher, t. a. p.; vgl. Jonckbloet, a. w. I, bl. 91 v. en Vilmar, *Gesch. der deutschen national-literat.* 9e Aufl. s. 28 ff.

4) Zie Visscher, t. a. p.; Jonckbloet, t. a. p. De heer Te Winkel bereidt eene nieuwe uitgave.

5) Zie boven, bl. 180.

formule bij den doop, het onze-vader en dergelijke kerkelijke formulieren, waarvan in Duitschland vertalingen voorkwamen¹, kan het onzen vadersen, ook in de oudste tijden, niet ontbroken hebben.

§ 2.

Kerkleer en kettische bewegingen.

De leerstukken, die de christenheid der zevende en achtste eeuw van de oudere geërfd had, werden door de angelsaxische en frankische geloofspredikers aan onze vadersen overgeleverd, en door geestelijken en leeken met goed vertrouwen in ontvangst genomen. Aan eene meer of min oorspronkelijke opvatting of ontwikkeling der kerkleer viel bij de eerst onlangs gekerstenden niet te denken. Ook in onze scholen, gelijk wij gezien hebben, werden de bijbel en de schriften der kerkvaders gelezen, waardoor zeker nadenken over den inhoud des geloofs gewekt kon worden, maar die lectuur leidde voorshands slechts tot meer volledige kennis en onderdanige aanneming van het traditioneel verkregene, niet tot kritiesch onderzoek en nieuwe nasporingen. Gemis van productiviteit en oorspronkelijkheid op het gebied der dogmatiek is een algemeen bekend kenmerk der gansche kerk van het karolingische tijdvak tot op de dagen der scholastiek. Waar mannen als Rhabanus Maurus, Paschasius Radbertus, Ratramnus en anderen zich over zaken des geloofs lieten hooren, behandelden zij doorgaans oude vraagstukken, waarbij zij zich onmagtig betoonden tot nieuwe uitkomsten te geraken, en wat zij leerden van praedestinatie, avondmaal enz. schijnt zelfs op de meest wetenschappelijk gevormde klerken der friesche kerk, bisschop Frederik en dergelijken, geen den minsten indruk gemaakt te hebben. Bijna de eenige oorspronkelijke en vrijzinnige leeraar dier tijden was Johannes Scotus Erigena; onze Radboud hoorde als jongeling waar-

¹) Zie Rettberg, a.

schijnlijk zijne lessen in de hofschool van Karel den kale¹, maar in alles, wat de kerkvoogd geschreven heeft, zal men te vergeefs zoeken naar eenig bewijs van onafhankelijkheid des geestes tegenover de algemeen gangbare geloofsbegrippen dier dagen.

Waar zelfstandige denkers op het gebied der kerkelijke dogmatiek ontbreken, is weinig of geen gevaar voor kettersche afwijkingen. Geen wonder derhalve, dat de beoefenaar der kettergeschiedenis bij zijne nasporingen voor dit tijdvak op onzen bodem vruchteloos omziet naar gewichtige bijdragen voor zijne wetenschap. Toch ontwaren wij tusschen de jaren 828 en 838 in het godsdienstig leven onzer vaders eene beweging, die een verrassend bewijs is, dat de geest der natie zich niet altijd in slaafschen eerbied aan het gezag der kerk onderwierp, en dat het gezond verstand zich somtijds verstoutte oplossing te zoeken voor de raadselen der leer, die de mond der klerken den geloovigen overleverde.

In de vroeger vermelde biografie van onzen bisschop Frederik² leest men, dat tijdens het bestuur van dezen kerkvoogd de bewoners der provincie Friesland, bepaaldelijk te Staveren en in de omstreken, „door aandrijving des duivels” tot zulke grove dwalingen aangaande het stuk „der heilige en onverdeelde drievuldigheid” vervielen, „dat de sekte van Sabellius en Arius scheen te herleven”. Toen Frederik van die ketterij vernomen had, „barstte hij uit in tranen en klagten”. Hij spoedde zich de Zuiderzee over, reisde van gemeente tot gemeente, overal de regtzinnige leer predikende voor de verdoolden, maar te vergeefs: „het harde volk” liet zich noch door de redenen des bisschops noch door die zijner medgezellen voor de stellingen der kerk winnen. Toen Frederik eindelijk zag, dat hij niet vorderde, zond hij een bode naar Utrecht, om de hulp van Odulfus, den ons reeds bekenden kanonik

1) Zie boven, bl. 266.

2) Bij Surius, *ad d. 18 Julii*, p. 218; bij de Bolland. *ad d. 18 Julii*, p. 466.

van St. Maarten ¹, in te roepen. Deze kwam, en als beide mannen nu alom „het katholieke geloof” verkondigden, „werd het volk, welks gemoed anders wreed was als dat der wilde dieren, gedwee als van een lam”; de menigte deed meer en meer afstand van hare dwaalbegrippen, en straks kon Frederik naar Utrecht terugkeeren in de hoop, dat het Odulfus, dien hij te Staveren tot voltooiing van den polemischen arbeid achterliet, gelukken zou de ketters tot zwijgen te brengen en de verdeeldheid in de kerk te heelen.

Ware dit verhaal als een geheel op zich zelf staand bericht en zonder nadere bijzonderheden tot ons gekomen, wij zouden het, gelijk anderen vóór ons gedaan hebben ², met schouder-ophalen ontvangen, en geneigd zijn het een hagiografen-verdichtsel te heeten, dat door den geschiedschrijver best met stilzwijgen werd voorbijgegaan. Maar dit is het geval niet. Het zelfde verhaal wordt ook in de beide levensbeschrijvingen ³ van Odulfus gelezen, en daarenboven komt in die van Frederik nog een nader bescheid voor, dat allen schijn van waarheid heeft en van elders op merkwaardige wijze bevestigd wordt. Frederik namelijk stelde vóór zijn vertrek van Staveren een kort formulier op, waarin hij de regtzinnige kerkleer ten aanzien van de drieënheid op het naauwkeurigst omschreef. De biograaf heeft dat stuk woordelijk opgenomen ⁴, en er de mededeeling bijgevoegd, dat de bisschop afschriften

1) Boven, bl. 260.

2) Zie b. v. Rozaards, *Invoer*, bl. 373, en *Gesch. van het christend. in Nederl.* I, bl. 120.

3) Bij Surius, *ad d. 12 Junii*, p. 181; *Bat. s. I*, bl. 539.

4) »Aeternus est pater, aeternus est filius, aeternus est spiritus sanctus: distinctio enim in personis, unitas cognoscitur in natura. Omnipotens pater, omnipotens filius, omnipotens et spiritus sanctus. Trinum quidem nomen, sed una virtus et potentia. Filius a patre incomprehensibiliter genitus, spiritus sanctus a patre et filio ineffabiliter procedens: potestas non accidens, sed perpetua et individua manens, summitas sociabiliter, regnum sine fine, gloria sempiterna, quae sola creat, sola peccata dimittit et coelorum regna concedit.” Bij de Bolland. I. I. p. 166. Worppe van Thabor (*Chron. Fris.* II, c. 32, ed. Societ. Fris. Leov. 1848, I, p. 97 s.), die het *Vita Freder.* gebruikte, heeft het formulier overgenomen met den variant »summitas sociabilis” voor »summitas sociabiliter.”

van zijn opstel naar de onder hem ressorterende parochiën verzond, opdat de priesters het voor het volk gedurig zouden aflezen, „zoo de scheuring zich verder openbaren mogt”. Bij het formulier behoorde nog „een gebed over de heilige drievuldigheid”, dat de geestelijken dagelijks in morgen-, middag- en avonduur „tot verzoening der heilige triniteit” zouden opzenden. Wanneer wij nu bij dit alles in aanmerking nemen wat Valerius Andreas ons meldt ¹, dat bij de Friesen voorheen „een gebed van bisschop Frederik over de heilige drievuldigheid” in omloop was, dat zij in eenvoudigheid des harten als eene bezwering tegen den schadelijken invloed der „witte wiven” plagten te gebruiken, dan meenen wij te moeten aannemen, dat het verhaal der levensbeschrijvers, beiden van Frederik en van Odulfus, gebeurtenissen berigt, die werkelijk hebben plaats gehad en waardig zijn, dat men ze nader toelichte.

Het dogma der triniteit, dat in zijne orthodoxe gestalte door de Gothen, Vandalen, Bourgondiërs en andere germaansche stammen bij hunne bekeering tot het christendom verworpen werd en langen tijd bij hen moest onderdoen voor het arianisme, werd door de Franken en Angelsaxen, die door roomschen invloed voor de kerk en hare regtzinnigheid gewonnen werden, zonder eenige tegenspraak aangenomen en als een goddelijk mysterie, dat, niettegenstaande zijne onbegrijpelijkheid tot behoudenis der zielen volstrekt noodzakelijk was, overgeleverd aan hunne kinderen. Dat Willebrord, Wulfran en al hunne medeapostelen het leerstuk als zoodanig tot onze vaders bragten, spreekt van zelf, en dat Bonifacius het met grooten ijver tot een hoofdbestanddeel van zijn onderwijs stelde, leeren de sermoenen, die wij van hem bezitten. Die van den apostel wenschte te weten, hoe men zeker zalig kon worden, werd door hem op „het regte en katholieke geloof” gewezen, dat men „standvastig en zonder twijfeling” moest vasthouden, naardien „niemand Gode zonder dat regte geloof

1) *Bibl. Belg.* p. 249.

behagen kon". Vroeg men hem dan wat het „regte geloof" was, zoo hoorde men deze en soortgelijke formules van zijne lippen: „dit is het katholieke geloof: er is één God, Vader, Zoon en h. Geest, één God in eenheid en drieheid, drievuldig in personen en namen, één in goddelijke majesteit en magt!"

Waar de numerische eenheid der drie personen zoo naakt gepredikt en den pas bekeerden zoo nadrukkelijk ingescherpt werd, als dit door Bonifacius en zeker ook door volgende leeraren onder onze vadersen geschiedde¹, was de indruk van het dogma op aandachtige hoorders waarschijnlijk een tweevoudige. De meesten vernamen de gedurig herhaalde leer met kinderlijk ontzag; zij prenten de onbegrepen en onbegrijpelijke stelling in hun geheugen, zonder er verder over na te denken, verzekerd dat hare ootmoedige aanneming eene voorwaarde tot zaligheid was. Maar andere meer kloeke geesten deden anders. Wat hun als hoofdinhoud van „het regte geloof" voorgedragen werd, scheen hun wel eenige nadere overweging waardig, en de verklaring dat drie personen een éénigen God uitmaakten, kwam hun bedenkelijk voor. Nu raakten die friesche koppen aan het redeneren, en redenering over de kerkleer der triniteit had voor hen, niet minder dan voor veel meer ontwikkelden van vroeger en

1) Zie *Sermo* 1, 6, 7, 15, bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 57, 76, 79, 105. Volgens Binterim (*Denkwürdigk.* IV, 3, s. 242) zal Bonifacius in Duitschland zekere dwaalbegrippen aangaande de triniteit ontmoet hebben, die hij bekampte door de zoogenaamde „missæ feriales" in te voeren, waarvan die „de S. Trinitate" de voornaamste was. Hij noemt zijne bron niet, maar heeft waarschijnlijk het oog op den *Micrologus de ecclesiast. observantiis*, c. 6 (bij Hittorp, *De div. cathol. eccl. officiis*, p. 463), waar verhaald wordt, dat Alcuinus op verzoek van Bonifacius „missales orationes de S. Trinitate" en andere formulieren voor de „missæ feriales" opstelde. Van dwaalbegrippen over de triniteit spreekt de *Micrologus* niet; daarenboven verdient het berigt geen vertrouwen, omdat van eenige betrekking tusschen Bonifacius en Alcuinus, die eerst twintig jaren oud was, toen de apostel vermoord werd, niets bekend is.

2) Hoe scherp Karel de groote het triniteitsdogma verkondigd wilde hebben, ziet men uit zijn capitulare van 789, Pertz, III, p. 66 s. Vgl. beneden Hoofdst. IX, § 2, waar wij over 's keizers voorschriften aangaande de prediking der kerkleer spreken.

later dagen, gevaarlijke gevolgen. De numerische eenheid der drie personen, inderdaad het hart van het dogma, werd natuurlijk door allen opgegeven, maar de wijze, waarop men zich van haar afmaakte, was verschillend. Sommigen dachten zich Jezus, dien Bonifacius en de gansche christenheid van die en later dagen doorgaans zonder nadere bepaling „God” noemden ¹, als den zichtbaar op aarde verschenen Vader, eene voorstelling, waartoe herinneringen van het pas verlaten heidendom, die van Wodans verkeer onder de stervelingen spraken, gereedelijk den weg baanden; deze vereenzelvigden aldus Vader en Zoon, en vervielen daardoor tot eene dwaling, welke bisschop Frederik als sabellianisme mogt brandmerken. Anderen daarentegen bleven Vader en Zoon onderscheiden, maar ontkenden de eeuwigheid van den Heiland; zij achtten hem een door den Vader geschapen wezen; een godzoon in den trant der godzonen en helden van de germaansche mythologie, groot en heerlijk, maar minder dan de Alvader ²; deze leerden de door de kerk veroordeelde subordinatie van den Zoon, en vervielen daardoor tot eene ketterij, die Frederik arianisme mogt heeten.

Van de uitwendige geschiedenis der vermelde hèresiën onder de Friesen is overigens niets bekend. De verhalen der hagiografen laten het in het onzekere, of ook geestelijken met haar besmet geweest zijn. Zij spreken in het algemeen van het volk en van eene scheuring (schisma), waaruit wij mogen opmaken, dat de aanhangers der dolingen talrijk waren en zich afscheidden van die aan de kerkleer trouw bleven. Dat die afscheiding niet zonder bewijzen van hartstogtelijkheid plaats had, laat zich begrijpen uit het karakter der tijden, en wordt bevestigd door het bericht des levensbeschrijvers van Odulfus, dat de heilige man den togt naar Staveren aanvaardde in de be-

1) Zie b. v. Bonif. *Sermo* 12, 14, Giles, p. 95, 102, 104 en eld.

2) Dat dergelijke voorstellingen den geest der pas bekeerden nabij lagen, ziet men uit het echt germaansche Christusbeeld, dat de dichter of dichters van den vroeger vermeldden Heiland maalden. Vgl. Helfferich, *Der westgotische arianismus*, Berl. 1860, s. 20 f.

wustheid, dat de aanstaande ketterbestrijding hem het leven kon kosten. Dit is echter niet het geval geweest. Odulfus predikte eenige jaren te Staveren, stichtte er een kapittel van reguliere kanoniken¹, en keerde naar Utrecht weder, verblijd dat de breuk der kerk voor het oogenblik genezen was, maar niet zonder zorg voor de toekomst. Toen hij afscheid nam van de talrijke schaar, die zich bij zijn vertrek om hem verzameld had, gaf hij haar, zijne vrees te kennen, dat zij „in de gezonde leer wel niet zou volhardden²”. Of die vrees door de uitkomst geregtvaardigd is, weten wij niet, maar wij achten het onwaarschijnlijk, daar latere schrijvers van vernieuwd sabellianisme en arianisme bij onze vaders niet gewagen, en het gansche verschijnsel wel niet meer geweest is dan „eene naleve uiting van het oorspronkelijk en door de kerkleer nog niet geheel in bealag genomen gezond verstand der Friesen³”, waaraan men naauwelijks den naam van ketterij mag geven. Zulk eene uiting, die door de nawerking der geloofsbegrippen van het voorvaderlijk heidendom eenigermate gedragen werd, maar geenszins levenskracht vond in ernstige, wetenschappelijk gevormde overtuigingen, kon op den duur tegen de autoriteit der klerken niet bestand zijn, en is waarschijnlijk spoorloos voorbijgegaan.

1) Zie boven, bl. 318.

2) „Et ego quidem, inquit, sat scio non vos permansuros in sana doctrina.” *Vita S. Odulphi*, bij Surius, l. l. p. 182.

3) Woorden van den heer J^o de Vries, in den *Kalender voor de protest. in Nederl. voor 1862*, bl. 72.

HOOFDSTUK IX.

De openbare eeredienst.

§ 1.

Heilige plaatsen en tijden.

Lang vóór den tijd, waarin onze vaderen gekerstend werden, was de openbare eeredienst der kerk in hare hoofdbestanddeelen tot een aanmerkelijken trap van ontwikkeling gekomen. Van Rome naar het land der Angelsaxen overgeplant, werd zij door onze geloofspredikers van daar herwaarts gevoerd en tegelijk met de leer des toenmaligen christendoms aan onze voorgelachten overgeleverd. Hare vormen, sedert eeuwen in aantal toegenomen, waren overmatig vele, gedeeltelijk reeds verouderd en van hun oorspronkelijken geest beroofd, maar zij zelve was daardoor des te bruikbaarder voor menschen, die, eerst onlangs uit het heidendom overgekomen, een cultus behoefden, die tot de zinnen sprak en analogiën bezat met de eeredienst, waarvan zij afstand hadden gedaan. De heidensche Friesen hadden hunne heilige wouden, tempels en bronnen, hunne feestdagen, offerunden, optogten en gewijde ceremoniën. Dat alles wilden zij prijs geven voor de belofte des heils, hun door Willebrord en zijne medeapostelen toegebracht, maar naauwelijks anders dan op voorwaarde van vergoeding voor hetgeen hun ontnomen werd. Die vergoeding werd hun aangeboden, en wel overeenkomstig hunne behoeften: het christendom schonk kerken, doopfonten en wijwater in plaats van de voorvaderlijke heiligdommen; het leverde zijne week- en jaarfeesten voor de hoogtijden van Wodan en Donar, zijne geheimzinnige mis met hare menigvuldige plegtigheden voor de offeranden, zijne processsiën en beëvaarten voor de

optogten. Dat alles was ontstaan op vreemden bodem en bij verwijderde volken, en kon daarom ook afkeer verwekken; maar het hing samen met de gansche godsdienst, die men tegen de voorvaderlijke inwisselde, en het vreemde, dat van de ééne zijde afstootte, trok van de andere zijde aan, omdat het in zich droeg, wat het gevoel en de verbeelding van zinnelijk gestemden prikkelen kon.

Van al de kerken ¹, die sedert de dagen van Willebrord tot aan de elfde eeuw in ons vaderland gesticht werden, is, met uitzondering der kleine kapel in het Valkhof te Nijmegen, voor zoover ons bekend is, geene enkele bewaard gebleven. Op grond van deze opmerking en om andere redenen moeten wij aannemen, dat de meeste kerkgebouwen van dien tijd, hier even als in andere landen van noord-westelijk Europa ², uit onduurzame stoffen werden opgetrokken, hout en riet, de gewone bouwmaterialen onzer voorgeslachten tot in de late middeleeuwen ³. Beiden waren op onzen bodem in overvloed voorhanden, terwijl gebakken steen kostbaar en levende steen slechts uit verwijderde streken verkrijgbaar was, en zoowel de een als de ander bij de bearbeiding eene kunstvaardigheid vereischte, welke hier te lande waarschijnlijk nog zeldzaam was. Van de kerk, die Lebuïnus te Deventer stichtte, wordt ons gemeld, dat zij uit hout bestond, en uit het berigt dat Altfried ons van haren herbouw door Ludger

1) De geschiedenis van den kerkebouw in ons vaderland ligt tot heden grotendeels in het duister. Door langdurige studie van de monumenten werd de heer Eyck van Zuylichem echter in staat gesteld, een *Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwache kerken in Nederland* (opgenomen in de *Berigten* van het Hist. genootsch. te Utrecht, D. II, St. 1) te geven, dat aanspraak heeft op onze dankbaarheid. Dezelfde schrijver schonk ons nog twee andere werkjes, die genoemd opstel aanvullen en later door ons zullen vermeld worden. In Kuglers *Gesch. der baukunst*, Stuttg. 1856, 3 TT. 8°, en diergelijke werken van algemeenen aard, komen hier en daar bruikbare berigten en opmerkingen omtrent sommige onzer kerken voor. Kleine opstellen, die de geschiedenis onzer middeleeuwsche kerken betreffen, worden in menigte opgegeven in het reeds vroeger aangeh. *Repertorium der verhandel. en bijdragen betr. de gesch. des vaderlands*, bl. 196.

2) Zie Otte, *Kirchl. kunst-archæologie*, Leipz. 1863, s. 24 f.

3) Zie H. O. Feith, *Korte schets van de oude gewoonte om in houth gebouwen te wonen*, in Nijhoffs *Bijdragen*, I, bl. 209 vv.

maliet, moeten wij opmaken, dat zij na hare vernieuwing van dezelfde stof was ¹. De houten munsterkerk te Tiel schijnt eerst omstreeks het jaar 950 door een steenen vervangen te zijn ². Van Adelberts kerk te Egmond en het klooster aldaar leest men, dat zij door graaf Dirk van houten in steenen gebouwen werden veranderd ³. Moeten wij derhalve vaststellen, dat onze meeste kerken oorspronkelijk uit hout, waarschijnlijk uit gehouwen boomstammen hebben bestaan, op de wijs van die ter zelfder tijde in Engeland aangelegd werden en nog heden in Zweden en hier en daar in Duitschland ⁴ aangetroffen worden, er is grond om aan te nemen, dat in aanzienlijke gemeenten, te Utrecht en elders, waar de frankische beschaving haren invloed liet gevoelen, ook reeds vroeg gebouwen van steen werden gesticht. Dat dit werkelijk het geval zal geweest zijn, achten wij te waarschijnlijker, omdat onze oudste kerken onder het beleid van Willebrord, Bonifacius en andere Angelsaxen werden aangelegd, terwijl wij weten, dat juist die Angelsaxen, die, gelijk onze geloofspredikers, aan de roomsche rigting in hun vaderland toebehoorden, omtrent de bonwstof hunner heiligdommen uit zekeren zin van kerkelijkheid geenszins onverschillig waren. Van de oud-britsche, zoowel als de schotsche of iersche partij in Engeland, berigt Beda ⁵, dat zij uitsluitend houten kerken gebruikte, maar van de regtzinnige geloovigen meldt hij niet zelden met nadruk, dat zij hier en daar steenen kerken, volgens de zeden der roomschen (*iuxta Romanorum morem*), optrokken ⁶. Zoo ligt dan de gissing voor de hand, dat onze apostelen, waar zij het vermogten, dit vooroordeel gaarne gehoor-

1) Zie den anonym. bij Dumbar, *Kerkel. en wereldl. Deo.* I. bl. 182, en Altfr. *Vita S. Lindg.* Pertz, II, p. 408.

2) Zie het charter bij Heda, p. 86.

3) Bakhuizen van den Brink, *Hecmundensia*, in het *Nederl. rijks-arch.* bl. 199; vgl. Feith, a. w. bl. 216.

4) Zie Beda, *H. E.* III, c. 25, Giles II, p. 360; Otte, a. a. o. s. 25.

5) L. I. III, c. 5, 25, Giles, II, p. 272, 360.

6) Zie b. v. l. I. V, c. 21, Giles, III, p. 256, en *Vit. beat. abbat. Wirew.* Giles, IV, p. 366.

zaanden, en dat althans enkele gebouwen, b. v. de St. Salvators- en de St. Maartenskerk te Utrecht, van den aanvang af geheel of gedeeltelijk uit steen hebben bestaan. Vermoedelijk waren deze en andere meer kostelijk aangelegde kerken ook van looden daken voorzien, gelijk zulks sedert de dagen van Eligius in Frankrijk en later in Engeland en Duitschland gewoon was¹. Daar de Angelsaxen, door frankische werklieden onderwezen, reeds in dit tijdvak vorderingen hadden gemaakt in de kunst van glasbereiden, waarvan zij de voortbrengselen voor de vensters en lampen hunner kerken aanwendden², is het mogelijk dat iets dergelijks ook reeds vroeg in ons vaderland geschiedde. Bij de fundering der gebouwen, die in den aanvang der negende eeuw somtijds uit zware, met gegoten lood aaneengevoegde steenen bestond³, gaf men, zoo niet altijd dan toch in de meeste gevallen, acht op den ouden regel, waarnaar het koor met het hoogaltaar naar het oosten, de hemelstreek des lights, werd gericht⁴. Voor zoo verre de bouwmeesters bij het optrekken der kerken eenigen stijl gebruikten, volgden zij sedert de negende eeuw de eigenaardigheden van dien men den romaanschen of rondbogenstijl noemt, en die, zooals wij later zien zullen, tot aan de dertiende eeuw hier te lande, gelijk elders, de heerschende was⁵.

Ofschoon onze angelsaxische en frankische geloofs-predikers in hun vaderland kerken hadden leeren kennen, die prachtgebouwen mogten heeten, kerken van groote

1) Eligius bouwde te Parijs en elders prachtige basilieken met looden daken. Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 213 s. In Bedas tijden geschiedde iets dergelijks op Lindisfarne. Beda, *H. E.* III, c. 25, Giles, II, p. 360. Einhard dekte zijne kerk te Seligenstadt in het Odenwald met lood. Pertz, II, p. 429. Nog in 1588 had de oude St. Maartenskerk te Groningen een looden dak. Feith, a. w. bl. 247.

2) Beda, *Vit. beat. abbat. Werem.* Giles, IV, p. 366.

3) Zie de berigten van Worper van Thabor over den bouw van Odulfus te Staveren; *Chron.* II, c. 34, I, p. 102.

4) Zie Walaf. Strabo, *De rebus eccl.* c. 4, ed. Migne, II, 922 s. Vgl. Alberd. Thijm, *De heilige linie*, Amst. 1858.

5) Eyck van Zuylichem, a. w. bl. 6 vv. Over de karakteristiek van den romaanschen stijl leze men voorshands Otte, a. a. o.

uitgestrektheid met zuilengangen en kostbare nevengebouwen, en het wel de wensch van Willebrord en anderen zal geweest zijn, het voorbeeld van Wilfried, Acca¹ en Velen, die wegens werken van dien aard geroemd werden, na te volgen, heeft hun de gelegenheid daartoe waarschijnlijk ontbroken. Vermoedelijk waren ook de aanzienlijkste kerken op onzen bodem gedurende dit gansche tijdvak zeer eenvoudig ingerigt, en wel zóó dat zij een langwerpig vierkant vormden met een smaller en plat of halfronde gesloten koor, waardoor zij overeenkomstig de behoeften der eeredienst in twee afdeelingen verdeeld waren, een schip ten gebruike der gemeenteleden, en een koor ten dienste van de geestelijkheid². Anders echter was waarschijnlijk van den aanvang de nog bestaande kapel in het Valkhof te Nijmegen ingerigt. Dit merkwaardige gebouw, doorgaans „de heidensche kapel” geheeten, omdat men vroeger hare stichting ten onregte aan de Romeinen toeschreef, dankt zijn ontstaan, zool niet aan Karel den groote zelven, dan toch aan het karolingische tijdvak. Volgens oude schrijvers werd het nog vóór 799 gewijd door paus Leo III, die gedurende den tijd, waarin hij, uit Rome verjaagd, in den vreemde omzwierf, bij Karel zijne toevlugt zocht, totdat hij in 799 door diens sterken arm op zijn zetel hersteld werd. Volgens anderen echter zal het jonger wezen³. Deze kapel heeft den vorm van een achthoek. Zij bevat twee boven elkander gebouwde gaanderijen, die ieder haar eigen altaar hebben, gelijk Karels beroemde munsterkerk te Aken, waarmede onze kapel naar aanleg en

---

1) Wilfried bouwde bij zijn klooster te Rippon, waarin Willebrord opgevoed werd, „basilicam, polito lapide a fundamentis in terra usque ad summum aedificatam, variis columnis et porticibus suffultam.” Zie Edd. Steph. *Vita S. Wilfrid.* Mabill. *Sæc.* IV, 2, p. 562. Berigten omtrent de kerken van Acca en den abt van Jarrow vindt men bij Beda, *H. E.* V. c. 20, Giles, III, p. 254, en *Vit. beat. abb. Werem.* Giles, IV, p. 367; vgl. Kugler, a. a. o. I, s. 415 f.

2) Eyck van Zuylichem, a. w. bl. 5.

3) Kugler, a. a. o. II, s. 317.

vorm in hooge mate overeenkomt¹. Daar zij door de keizers en hun hofgezin als privaatkapel gebruikt werd, en misschien ook als doophuis voor bekeerde heidenen, maar niet als parochie-kerk, geeft zij ons geene voorstelling van de inrigting der gewone kerken van dit tijdvak.

Reeds in de dagen van Willebrord plagten de Angelsaxen in grootere kerken meer dan één altaar te hebben. Men plaatste ze in afgezonderde lokalen of portieken, die zich, op de wijze der latere kapellen, binnen de hoofdmuren der kerken openden, en wijdde ze aan verschillende heiligen, wier relieken zij bevatten². Iets dergelijks mag, zoo al niet in de dagen van Willebrord, dan toch in die van bisschop Frederik en vooral van Balderik, den ijverigen relieken-verzamelaar³, in de St. Salvators- en St. Maartenskerk te Utrecht verondersteld worden⁴. Het altaargereedschap, bekers, schotels, altaardoeken enz. kan in aanzienlijke kerken kostbaar geweest zijn. Zilver en goud was reeds vóór de invoering des christendoms in ons vaderland geenszins zeldzaam en bij de heidensche eeredienst niet onbekend⁵. Glazen bekers, die in de oudere kerk voorkwamen, waren na paus Urbanus VIII verboden. Toen men Bonifacius eenmaal vroeg, of het geoorloofd was de avondmaalselementen in houten vaten te bevatten, zal hij geantwoord hebben: „voormaals gebruikten gouden priesters houten bekers; nu gebruiken houten priesters gouden bekers⁶”. Of het voorschrift van Gregorius II

1) Belangrijke bescheiden aangaande het gebouw vindt men in de *Description de la chapelle carloving. de Nimègue*, par A. Oltmans, Amst. 1847. In de Betouws berigten (*Kerken en goded. gestichten te Nijmegen*, bl. 10 v., s. a. e. l.) zijn verward en moesten zoo zijn, daar hij de kapel en het koor der basiliek, inede in het Valkhof bewaard, voor monumenten van dezelfde oudheid hield.

2) Beda, *H. E. V.*, c. 20, Giles, III, p. 255.

3) Zie boven, bl. 272.

4) Het «sacrarium S. Johannis Ev.», waarin bisschop Frederik (zie *Vita Fred.* bij de Bolland, *ad d. 18 Jul.* p. 468; bij Surius, die voor sacrarium, oratorium schrijft, *ad d. 18 Jul.* p. 210; vgl. *Oudh. van Utr.* I, bl. 181) vermoord werd, en dat tot de St. Salvatorskerk behoorde, schijnt eene kapel geweest te zijn.

5) Zie boven, bl. 45, 179.

6) Walafr. Strabo; *De reb. eccl.* c. 24, ed. Migne, II, p. 951.

aan Bonifacius ¹, dat men bij de mis één, niet twee of drie bekers op het altaar zou plaatsen, algemeen opgevolgd werd, weten wij niet. Wanneer de communicanten, wien in dit tijdvak het regt op den beker nog niet ontzegd was, talrijk waren, moest meer dan één wenschelijk zijn. Kunstig bewerkt altaargereedschap zal men hier, even als in Engeland ², uit Frankrijk en Rome aangevoerd hebben.

Van schilderijen in onze kerkgebouwen van dit tijdvak hebben wij in onze bronnen nergens spraak gevonden. Dat men echter niet twijfele, of zij wel aanwezig waren! Augustinus, de missionaar van Gregorius den grooten, had door zijn voorbeeld in Engeland onze geloofspredikers geleerd, hoe men de beeldende kunsten ten voordeele der missie kon aanwenden, en Bonifacius heeft die les niet vergeten, blijkens hetgeen wij van zijn handschrift met gouden versieringen berigten ³. De meeste onzer apostelen hebben een- en andermaal Rome bezocht, en die dat deden, bragten van daar niet alleen relieken en boeken, maar dikwerf ook schilderijen mede. Zoo deed de onder de Angelsaxen van Willebrords tijd zoo beroemde abt Benedictus van Weremouth en Jarrow. Deze bragt, van een zijner reizen naar Rome terugkeerende, eene menigte schilderijen naar zijn klooster, beelden van de h. Maagd en de twaalf apostelen, die hij in het schip zijner abdijkerk tegen een houten bord hing, dat door het ruim van den eenen muur tot den anderen reikte. Verder hing hij tegen den zuidelijken muur voorstellingen uit de evangelie-geschiedenis, en tegen den noordelijken andere uit de Openbaring van Johannes, „zoodat allen, die zijne kerk bezochten, al konden zij niet lezen, waarheen zij zich ook wendden, het aanminnig gelaat van den Christus en zijne heiligen aanschouwden, en zoowel de genade der geboorte van den Heiland, als de gevaren van zijn jongste gerigt zouden gedenken”. Toen de abt later nog eenmaal van

1) Bonif. *Epist.* 24. Giles, p. 65.

2) Beda, *Vita beati abb. Werem.* Giles, IV, p. 367.

3) Zie boven, bl. 219.

Rome was gekomen, versierde hij zijne kerk en kapellen met voorstellingen van typologisch karakter, die aan het O. en N. Testament ontleend waren en met elkander correspondeerden, b. v. Isaäk, het offerhout dragende en de Heer met het kruis, de slang in de woestijn en Christus, aan het hout hangende, enz.¹ Daar de overtuiging van Basilus den groote, Paulinus Nolanus en andere kerkvaders, dat beelden „tongvoerende boeken” voor de leeken moesten geacht worden, in de dagen van Willebrord en later algemeen verbreid was, kunnen wij er van verzekerd zijn, dat zij ook hier te lande gekend en opgevolgd werd². Misbruik van heiligen-beelden en schilderijen, waarover Walafridus Strabo³ en anderen van het karolingische tijdvak, gelijk vroegere en latere schrijvers klaagden, is ook bij onze toenmalige vaders vermoedelijk niet zeldzaam geweest.

Kerk-klokken⁴, onder de frankische christenen sedert de laatste helft der zesde eeuw bekend en gedurende de zevende door de gansche westersche kerk verbreid, kwamen waarschijnlijk met onze geloofspredikers uit Engeland naar ons vaderland⁵. De St. Salvators- of St. Maartenskerk te Utrecht bezat er eene in de dagen van Bonifacius. Toen men zijn lijk te dier stede weigerde af te geven aan de afgevaardigden van Lullus⁶, liet zich de klok onverwachts hooren, zonder dat men wist, wie haar luidde, en de menigte liet er zich door bewegen, de boden

1) Beda, *Vita beat. abb. Werem.* Giles, IV, p. 368, 375 s. Ho zulke typologische voorstellingen naderhand ook in ons vaderland gewoon waren, zullen wij later aantonen. Voorshands verwijzen wij naar Heider *Beiträge zur christl. typologie*, Wien, 1860, en diens *Bildliche darstell. der biblia pauperum*, Wien, 1862.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 57 vv., waar de pl. de kerkvaders bijgebragt zijn.

3) *De reb. eccl. c. 8*, ed. Migne, II, p. 928.

4) Eene schoone monografie over de geschiedenis van de klokken, he klokkengebruik enz. werd geleverd door Otte, *Glockenkunde*, Leipz. 1858.

5) De abt Cuthbert zond uit Engeland eene klok aan Lullus, den opvolger van Bonifacius op den stoel van Mentz. Hij schrijft (Bonif. *Epist.* 114 Giles, p. 238): „*clocam, qualem ad manum habui, tuæ paternitati mittere curavimus.*” Otte, a. a. o. s. 6, maakt daarvan zonder grond „eine handglocke.”

6) Zie boven, bl. 147 n. 5.

van Lullus met den begeerden schat in vrede te laten vertrekken¹. Sinds den aanvang der achtste eeuw werd het gewoon, meer dan ééne klok voor de kerkdienst te bezigen, en nu kwamen ook torens in gebruik, waarin men ze ophing. Zoo geschiedde in Duitschland en misschien ook hier en daar ten onzent. Bij kleine kerken hing men ze doorgaans in houten stellingen, of in een steenen boog op den west-gevel². Orgels, die welligt in de zevende eeuw reeds in Engeland voorkwamen, werden in het frankische rijk onder Karel den groote en later eenigermate bekend, maar voorshands voor de kerkdienst onbruikbaar bevonden³; in onze bronnen voor deze tijden vonden wij er nergens melding van gemaakt.

De natuurlijke gewoonte der oude kerk⁴ om nieuwgebouwde heiligdommen, eer zij in gebruik genomen werden, plegtstatig te wijden, werd in dit tijdvak in alle christenlanden gevolgd. Wilfried van York, die een ijverig kerkbouwer was, wijdde zijne vroeger vermelde basiliek te Rippon in tegenwoordigheid van den koning van Northumberland en vele grooten. Het feest duurde drie dagen, en de bisschop zorgde, dat het zijnen gasten evenmin aan voedsel voor het ligchaam als voor den geest ontbrak⁵. Van kerkwijdingen door onze geloofspredikers, Willebrord, Bonifacius enz. volbragt, hebben wij reeds meermalen gewag gemaakt⁶. Bonifacius ontving van paus Zacharias

1) Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 352; Othlon. *Vita S. Bonif. Mabill. Sec.* III, 2, p. 79. Dergelijke klokkensagen bij Otte, a. a. o. 98 ff.

2) Eyck van Zuylichem, a. w. bl. 7 v. Over den oorsprong der torens leze men, behalve and., Unger, *Zur gesch. der kirchthürme*, in *Jahrbuch. des vereins von alterthumsfreund. im Rhein.* XXIX, XXX, Bonn 1860.

3) Sharon Turner, *Hist. of the Anglosax.* III, p. 274, haalt, ten bewijze dat de Angelsaxen het orgel kenden, de volgende verzen van Aldhelm, *De laude virgin.* (*Bibl. Patr.* XIII, p. 3) aan:

Maxima millenis auscultans organa flabris
Mulceat auditum ventosis follibus iste,
Quamlibet auratis fulgescant caetera capsis.

Gewoonlijk neemt men aan, dat het instrument eerst in Pepijns tijd uit het oosten werd overgebracht. Zie Otte, *HB. der kirchl. kunstarch.* s. 225.

4) Zie *Gesch. van het kerk. lev.* II, bl. 74 vv.

5) Edd. Steph. i. l. Zie boven, bl. 383 n. 1.

6) Boven, bl. 104, 143.

het voorschrift, de wijdingen „in naam der drievaldigheid” te volbrengen ¹. Relieken, die men in de nieuwe altaren nederlegde, en wijwater ², waarmede men de muren besprengde, werden bij de plegtigheid geenazins vergeten.

Aan plaatsen, die middenpunten voor de missie waren, mogten baptisteriën of doophuizen, waarin volwassenen zonder kwetsing der welvoegelijkheid de onderdompeling konden ondergaan, niet ontbreken. Van het doophuis, dat Willebrord bij den aanvang zijner werkzaamheden te Utrecht aan de St. Salvatorskerk verbond, hebben wij vroeger gesproken ³. Dergelijke gebouwen zullen ook te Elst, Dokkum, Deventer en elders hebben bestaan. Zoo de overlevering te Nijmegen naar waarheid meldt, dat in den bodem van de kapel in het Valkhof vóór eene halve eeuw een steenen „badkuip” werd ontdekt, heeft men grond om aan te nemen, dat ook dit gebouw als doophuis zal gebezigd zijn, wat met den eigenaardigen vorm en de inrigting der kapel geenszins in strijd is ⁴. Ook de St. Walburgakerk te Groningen, mede eene achthoekige kerk of kapel, die slechts op weinige voeten afstands van die van St. Maarten aldaar gelegen was ⁵, kan oorspronkelijk als doophuis hebben gediend. Staande doopfonten, gelijk die van de elfde eeuw en later, welke op vele plaatsen van ons land bewaard worden en voor den kinderdoop gebruikt werden, kwamen waarschijnlijk ook in dit tijdvak voor; maar voor den doop der volwassenen in Willebrords en later dagen waren zij ongeschikt. Toen behoefde men in den grond gezonken kuipen, waarin men met eenige trappen kon afdalen. Van Otto van Bamberg, den apos-

1) Bonif. *Epist.* 60, Giles, p. 128.

2) Zie het voorschrift van Gregorius I aan Augustinus, bij Beda, *H. E.* I, c. 31, Giles, II, p. 142. De veelvuldige ceremoniën, die bij de kerk- en altaarwijdingen plaats hadden, ook die van den klokkendoop, vermelden wij bij de behandeling van het volgende tijdvak.

3) Boven, bl. 105.

4) De grondvorm der baptisteriën was gewoonlijk een achthoekige. Zie Otte, a. a. o. s. 16 ff.

5) Zie Feith, a. w. bl. 248; vgl. Diest Lorgion, *Beschr. van Gron.* I, bl. 55 v.

Tiel van Pommeren in de twaalfde eeuw, weten wij, dat hij in zijne baptisteriën drie houten kuipen of tonnen (dolia) cleed aanbrengen, die in den bodem werden geplaatst, zoodat de mondingen ongeveer anderhalf voet boven den grond uitkwamen. Eéne diende voor de mannen, de andere voor de vrouwen, de derde voor de kinderen. Boven en om iedere kuip hingen gordijnen, zoodat zelfs de priesters de doopelingen in het bad niet zien konden. In het wintersaizoen werden de kuipen met warm of laauw water gevuld ¹. Wat Otto deed, werd hoogst waarschijnlijk reeds lang te voren ook door onze geloofspredikers gedaan.

Waar kapittel- of parochiekerken gebouwd werden, moest men ook woningen voor de geestelijken aanleggen. In Ierland en Engeland had men kerken, wier bovenverdieping den priester tot woonvertrek diende ². Iets dergelijks schijnt ook in de St. Salvatorskerk te Utrecht bestaan te hebben. Ludger plagt althans op hare zoldering (in solario) te slapen ³; misschien deed Willebrord dit vóór hem, toen de munster nog niet gebouwd was. Van de munsters, waarin de kanoniken te Utrecht, Tiel en elders huisden, hebben wij vroeger gesproken ⁴. Bonifacius' bekeerlingen in Thuringen hadden, volgens het voorschrift van den paus, den apostel eene behoorlijke woonstede te bezorgen ⁵. Lebuinus had, volgens Hucbald ⁶, zijn huis te Deventer, bij de kerk gelegen. In verschillende frankische wetten, die ook voor ons vaderland golden, werd voorgeschreven, dat nieuwe kerken moesten gedoteerd worden, en wel in dier voege, dat er tevens eene woning voor den geestelijke met eenig land, minstens ter grootte van twaalf bunders,

1) Zie het *Vita Otton*. bij Ludwig, *Script. rer. Bamberg.* I, p. 660; vgl. *Oudh. van Utr.* I, bl. 70 v.

2) Zie wat ik over Columbas huis te Kells uit Petries verhandel. in de *Transactions of the royal Irish-academy.* 1845. in de *Gesch. der kerk in Iafér.* II, bl. 58, mededeelde, en Beda, *H. E.* III, c. 17, Giles, II, p. 320.

3) Zie Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 409.

4) Boven, bl. 307 vv.

5) Bonif. *Epist.* 7, Giles, p. 33; vgl. *Epist.* 15, p. 50.

6) Bij Sarius, *ad d. 12 Nov.* p. 280.

benevens een slaaf en eene slavin enz. aan verbonden werd ¹.

Het kerkjaar van Rome, dat met zijne reeds talrijke feestdagen door Augustinus, den zendeling van Gregorius den groote, aan de angelsaxische christenheid overgeleverd was ², werd door onze geloofspredikers naar ons vaderland overgeplant. Gelijk het in Engeland, Duitschland en andere landen, bepaaldelijk ten aanzien der heiligendagen, eene nadere ontwikkeling onderging, naardien ieder volk zijne eigene nationale heiligen vereerde, had het ook hier waarschijnlijk reeds vroeg feesten, die elders niet, of nog niet gevierd werden. Naauwkeurige opgaven dien-aangaande kunnen wij echter niet doen, daar, voor zoover ons bekend is, nederlandsche kalenders van dit tijdvak niet bewaard zijn. Toch is het mogelijk, met eenige zekerheid aan te wijzen, welke hoogtijden door onze vaders in het frankische tijdperk gevierd werden. Karel de groote vaardigde omstreeks het jaar 809 een capitulare uit, dat den geestelijken voorschreef, „welke feesten des jaars alom in eere gehouden moesten worden ³”. De lijst, die de keizer afkondigde, werd in de kanonen der op zijn bevel gehoudene kerkvergadering van Mentz in 813, na eenige wijzigingen, op nieuw bekend gemaakt ⁴. Met het oog op dit stuk en eenige andere berigten der oudheid, kunnen wij aangaande de Christus- en heiligenfeesten onzer vaders van deze tijden het volgende mededeelen.

Het kerkjaar, waarvan men onzeker was, of het met het kerst- of met het paaschfeest aanving ⁵, bevatte zeven Christusfeesten, vier vaste en drie bewegelijke, die allen reeds in de oudere kerk opgekomen waren. Het kerst-

1) Boeles, *De geestel. goed. in Groning.* bl. 11 vv. Vgl. van Zinnicq Bergmann, *Het tiendrecht*, bl. 155.

2) Zie Piper, *Die kalendarien der Angelsaxen*, Berl. 1862, s. 41.

3) Bij Pertz, III, p. 162; zie ook Ansegisi *Capitul. L. I*, ibid. p. 289.

4) Bij Hartzh. *Conc. Germ.* I, p. 411; vgl. Piper, *Karls des grossen kalendarium*, Berl. 1858, s. 70 ff., die ook andere lijsten van dien tijd besproken heeft.

5) Karels lijst van 809 vangt met kerstmis, die van Mentz met paschen aan. In het volgend tijdvak zullen wij een utrechtsch synodaal-besluit ontmoeten, dat voorschrijft het kerkjaar met eerstvermeld feest te beginnen.

Feest, op 25 December, duurde vier dagen. Op 1 Januarij viel de „octave des Heeren”, waarmede het kerstfeest afgesloten werd en waaraan de herinnering van 's Heeren **Besnijdenis** was verbonden. Het epiphaniënfeest, op 6 Januarij, was de later door onze vaders zoozeer **be-**minde driekoningendag. Op 2 Februarij vierde men **Maria-reiniging** of het feest van 's Heeren „**präsentatie**” in den tempel, dat eerst in de zesde, volgens sommigen in de vijfde eeuw was opgekomen ¹, en ook als **Mariafeest** kan aangemerkt worden. Het paaschfeest duurde acht, het hemelvaartsfeest slechts één, maar het pinksterfeest wederom acht dagen.

Aan de heiligen des N. Testaments waren de volgende feesten gewijd: St. Steven, 26 December, St. Jan evangelist, 27 December, onschuldige kinderen, 28 December, St. Jan de dooper, 24 Junij, St. Pieter en Paul, 29 Junij, **Maria-hemelvaart**, 15 Augustus, St. Andries, 30 November; waarschijnlijk vierde men ook St. Michiel, 29 September. De overige heiligendagen waren vooral die van St. **Maarten** ², den patroon onzer kathedraal-kerk, bij onze voorgelachten evenzeer als bij de Franken en Angelsaxen buitengemeen geliefd, en misschien St. Remigius.

Behalve genoemde feesten, die allen in vermelde lijsten van 809 en 813 voorgeschreven worden, hadden onze vaders in dit tijdvak nog vele andere heiligendagen, die gedeeltelijk in de achtste eeuw opkwamen en in de negende en tiende allengs vermeerderd werden. Zij golden of nationale heiligen of vreemde, wier relieken, van elders aangevoerd, meer of min algemeene vereering genoten. De feesten der nationale heiligen, d. i. van die mannen, die op onzen bodem vooral als martelaren of als geloofs-predikers (confessores) beroemd geworden waren, kwamen

1) Augusti, *HB. der christl. archæol.* I. s. 561.

2) Men had eerst alleen St. Maarten „in den winter”, 11 November, maar in de dagen van bisschop Radboud begon men te Utrecht ook St. Maarten „in den zomer” of St. Maartens translatie, 4 Julij, te vieren, ter gedachtenis van het vervoeren van des heiligen gebeente naar Tours, van waar men het bij herhaling, uit vrees voor de Noormannen, naar elders overgebracht had.

als van zelf uit de zoogenaamde memoriën der dooden voort. Voor de zielen der overledenen werden op zekere tijden gebeden en andere kerkdiensten gedaan, vooral op de jaardagen van hun sterven. Waren die dooden menschen geweest, die zich door woorden en werken jegens de kerk uitstekend verdienstelijk hadden gemaakt, of om hun leven en sterven voorwerpen van hooge achting en bewondering waren geworden, dan werd de wijze, waarop men hun jaardag hield, al ligt meer dan gewoon plegtstatisch; en als de viering eerst eene plaatselijke was geweest, aan deze of gene gemeente verbonden, waarop de dooden eene bijzondere betrekking hadden gehad, straks werd zij, of vrijwillig of op last van onze bisschoppen, door andere overgenomen en eene algemeene. St. Willebrordsdag, 6 November, die in Alcuinus' tijd reeds te Sens in Frankrijk gevierd werd ¹, ofschoon hij op de besprokene lijsten en ook in het kalendarium van Karel den groots, dat nog heden te Parijs bewaard wordt ², niet genoemd is, was zonder twijfel terstond na 's apostels dood in het bisdom van Utrecht in algemeene eer. Het zelfde geldt van St. Bonifaciusdag, 5 Junij ³, die op het kalendarium van Karel aangeteekend staat, maar niet op de beide lijsten, en waarschijnlijk van vele andere heiligendagen, St. Suidbert, 1 Maart, Ludger, 26 Maart, Marchelmus (Marcellinus), 6 April, Odulfus, 12 Junij, Lebuinus, 25 Junij, Frederik, 18 Julij, Werenfried, 14 Augustus, Gregorius, 26 Augustus, Radboud 29 November, enz. De feesten van Walfried, Rathfried en Jeroen, die in dit tijdvak opkwamen ⁴, zijn in ons vaderland nim-

1) Zie de præfat. van Alcuinus voor zijn *Vita S. Willibr.* en zijn sermoen voor Willebrordsdag, Mabill. *Sec.* III, I, p. 562, 573 ss.

2) Dit kalendarium komt voor in een HS. van het jaar 781, dat thans te Parijs in het Musée des souverains berust. Zie Pipers aangeh. monografie over dit merkwaardig stuk.

3) Zie boven, bl. 148. In eene angelsaxische synode, kort na Bonifacius' dood gehouden, werd reeds de plegtstatische viering van den sterfslag des apostels en zijner medgezellen tot eene jaarlijksche verheven. Zie Bonif. *Epist.* 103, Giles, I, p. 220.

4) Zie boven, bl. 242, 247.

meer algemeen geworden. Het zelfde geldt van dat van Oda, de schotsche heilige uit Willebroords dagen, die te St. Oedenrode door hare mirakelen beroemd werd ¹. Van vromde heiligen, die om hunne relieken eere genoten, hebben waarschijnlijk St. Pontiaan, St. Benignus en St. Agniet, sedert den tijd van bisschop Balderik, meer of min algemeen gevierde feesten gehad ².

De onderhouding van den zondag als rustdag, die natuurlijk door onze geloofspredikers ernstig aanbevolen werd ³, schijnt bij onze vaders, even als bij andere pas gekerstende volken van dit tijdvak, veel te wenschen overgelaten te hebben, waarom zij door de wetgeving in bescherming genomen werd. De Lex Frisionum ⁴ bepaalde, dat een vrij man, die op zondag arbeide, aan gene zijde van de Lauwers twaalf, aan deze zijde vier solidi zou moeten betalen; was hij een slaaf, dan zou hij met slagen gestraft worden, tenzij zijn meester vier solidi voor hem gaf. In een capitulare van 789 ⁵ omschreef de keizer met naauwkeurigheid, welke werkzaamheden door zijne mannelijke en vrouwelijke onderdanen op zondag nagelaten moesten worden en welke geoorloofd waren, en hij voegde er de vermaning aan toe, dat allen getrouw zouden opkomen om de mis te hooren. Het op Karels bevel gehouden concilie van Mentz, in 813, gelastte dat alle zondagen met eerbied gevierd zouden worden; alle werkzaamheden op den akker of in de huisgezinnen, die slavendiensten heetten (opera servilia), moesten stilstaan; niemand zou koophandel drijven, en regtzaken moesten rusten ⁶.

1) Zie over Oda en haren cultus, Ghesq. *Acta ss. Belg.* VI, p. 587 ss.

2) Zie Beka, p. 34.

3) Zie de voorschriften van het *concilium Leptin.*, het *concilium incertum* en de zoogenaamde *statuta Bonifacii* bij Giles, *Opera Bonif.* II, p. 20, 25, 37.

4) *Tit.* 18, bij de Haan Hetteema, *Oude friesche wett.* II, bl. 359.

5) Bij Pertz, III, p. 66.

6) Hartzheim, I. I. p. 411. Over latere wetsbepalingen omtrent de zondageviering in onze oude kerk leze men het meermalen aangeh. werk van Faith, *Geschiedk. betoog over den ongetrouwden staat der priesteren*, bl. 539.

Behalve de Christus-feesten, de heiligen- en zondagen, hadden onze vaders in dit tijdvak, gelijk later, nog eenige bid- en dankdagen te onderhouden, die of op een bepaalden tijd des jaars wederkeerden, of bij bijzondere gelegenheden door de wereldlijke en kerkelijke overheden werden uitgeschreven. Karels capitalare van 809 gebiedt de groote litanie (*litanía maior*¹⁾ te houden. Hierbij hebben wij te denken aan de drie dagen vóór hemelvaartsfeest, die als een lentefeest mogen beschouwd worden, waarop men vasten en processiën langs de akkers hield en gebeden (*rogationes*, van daar de benaming dies *rogationum*) opzond om zegen over de veldvruchten en de gemeenschappelijke belangen van land en volk. In Frankrijk sedert de vijfde eeuw opgekomen, werden zij in dit tijdvak algemeen², en waarschijnlijk ook door onze landbouwende vaders met liefde overgenomen. Bij algemeene rampen en gevaren, ook in tijden van grooten zegen, werden dergelijke vast- en bededagen uitgeschreven, ten teeken van verootmoediging op oud-testamentlijke wijze³.

§ 2.

Heilige handelingen.

De openbare godsdienstoefening der christenheid van dit tijdvak, gelijk die der oudere kerk, bestond hoofdzakelijk in de misviering, ééne groote cultus-akte, uit vele deelen zamengesteld, waartoe gebed, gezang, schriftlezing enz. behoorden, en waarvan de consecratie en het genot der avondmaalselementen de centrale handeling was. Wilden wij derhalve hier eene volledige voorstelling geven van het wezen der eeredienst bij onze pas gekerstende vaders, dan zouden wij reeds nu eene breede schilde-

1) Litanien zijn gebeden, waarbij tal van heiligen aangeroepen worden. Wij komen er later op terug.

2) Zie Ranke, *Das kirchl. pericopensystem*, Berl. 1847, s. 40 ff.

3) Vgl. Ranke, a. a. o. s. 267 ff.: Rettberg, II. s. 793; Kist, *Neêrlands bededagen*, I. bl. 71 vv.

ring van de gansche mis met al hare ceremoniën moeten beproeven, en wel zóó dat die verschillende ceremoniën in haren onderlingen zamenhang en tot in kleine bijzonderheden wierden geteekend, opdat het geheel en de deelen volkomen gekend wierden. Tot zulk eene schildering zullen wij ons echter voor het tegenwoordige niet begeben, eensdeels omdat de noodige hulpmiddelen, vooral liturgische handschriften van nederlandsche afkomst uit dit tijdvak ¹, ons ontbreken — een gemis, dat door dergelijke schriften van vreemden bodem niet geheel aangevuld kan worden — en anderdeels omdat de misviering eerst in latere eeuwen door de gansche kerk, en ook bij ons, tot volkomen ontwikkeling kwam. Zoo stellen wij dan dit gedeelte onzer taak voorshands uit, om aangaande de voornaamste stukken der eeredienst, zooals zij in dit tijdvak door onze vaders gevierd werd, slechts enkele bijzonderheden mede te deelen, die haar algemeen karakter eenigermate kunnen toelichten.

Het roomsche kerkgezang ², door Gregorius den groote

1) Handschriften van liturgischen inhoud zijn, gelijk wij reeds vroeger vermeldden, in onze bibliotheken, vooral de utrechtische, in grooten getale bewaard, en ik heb reeds vele gebruikt; oudere dan van de elfde of twaalfde eeuw werden echter niet door mij ontmoet, en dezulke nog zeer weinige. Verre weg de meeste behooren aan de veertiende, vooral aan de vijftiende eeuw. Pamelius (*Catholicon*, II, praef. p. 7; een exemplaar van dit zeldzame werk wordt in de stadsbibliotheek te Amsterdam bewaard) spreekt van een HS. van den tijd van Karel den groote, het sacramentarium van Gregorius I bevattende, dat vroeger aan de kapittelkerk van St. Marie te Utrecht zal behoord hebben. Ranke, *Pericopensyst.* s. 55, meent dat het HS. iets jonger zal geweest zijn, ofschoon hij het niet gezien heeft. Waar mag die codex gebleven zijn?

2) De algemeene geschiedenis der kerkmuziek heeft na Gerbertus, Burney en Forkel, in Kiesewetter en anderen uitmuntende beoefenaars gehad. Allen schijnen overtroffen te zullen worden door Ambros, van wiens *Geschiedte der musik*, Bresl. 1862, het eerste deel verschenen is, dat met verlangen doet uitzien naar het tweede, waarin de geschiedenis der kunst in de middeleeuwen zal behandeld worden. Een aangenaam en nuttig overzicht vindt men in Neumaier's *Gesch. der christlichen kunst*, Schaffhausen 1856. Tot de kennis van het lat. kerklied in de middeleeuwen werden vele en hoogst belangrijke bijdragen geleverd door Daniel (*Theaurus hymnologicus*, 5 TT. in 8°, Halis 1841), Mone (*Latijnische hymnen des mittelalt.* 3 TT. in 8°, Freiburg 1853) en anderen. Het duitche kerklied vond zijne

hervormd, werd in de tijden, waarin het evangelie tot onze voorgelachten kwam, verbreid bij de gansche westersche christenheid. Augustinus bragt het uit Rome in de gemeenten van Kent over, en Wilfried van York, de leermeester van Willebrord, wenschte het in Northumberland in te voeren. Hij beriep daartoe Eddius Stephanus uit Kent, die de zangmeester (cantandi magister) zijner kerken en later zijn biograaf werd¹. Ongeveer ter zelfder tijde beijverden zich anderen in andere deelen der angelsaxische kerk voor de zaak: Putta, bisschop van Rochester, die den gregoriaanschen zang van eenige leerlingen van Gregorius had geleerd², en zeker Johannes, „aartscantor van St. Pieter” te Rome, die omstreeks het jaar 680 door paus Agatho naar Engeland gezonden werd, om de monniken van Weremouth onder den abt Benedictus onderwijs in de kunst te geven. Johannes deed wat hem opgedragen was, en niet alleen te Weremouth, maar ook wijd en zijd in de omstreken³. Iets dergelijks geschiedde door Acca, den discipel van Wilfried van York, die „een zeer bekwaam zanger” was en twaalf jaren lang met zijne geestelijken onderwezen werd door zekeren Maban, die zijne opleiding in Ken had genoten⁴.

Leeren ons bovenstaande bijzonderheden, dat de mannen van de reghzinnige partij in Engeland warme voorstanders van de roomsche zangwijze waren, zij geven ons teven

---

historieschrijvers in Wackernagel (*Das deutsche kirchenlied*, Leipz. 1862 nog onvoltooid, en vroegere werken), Hofmann von Fallersleben (*Geschichte des deutschen kirchenliedes bis auf Luthers zeit*, Hann. 1854, 2e ausg. en anderen. In onze oude brevieren, missalen en dergelijke liturg. boeken die in HSS. en oude drukken in onze bibliotheken bewaard worden, liggen blijkens onze ervaring, bij verschillende onderzoekingen opgedaan, nog vele hymnen en sequentiën verborgen, die aan Daniel, Mone en andere verzamelaars onbekend gebleven zijn, en voor een deel van nederlandsche afkomst kunnen wezen.

1) Beda, *H. E.* IV, c. 2, Giles, III, p. 12.

2) Beda, l. l.

3) Beda, *H. E.* IV, c. 18, Giles, III, p. 80; *Vita beat. abb. Weren* Giles, IV, p. 368.

4) Beda, *H. E.* V, c. 20, Giles, III, p. 254.

de verzekering, dat onze geloofspredikers, hunne gesatverwanten, dezelfde kunstvormen, voor zooveel zij het vermogten, ook in onze gemeenten overplantten. De eenvoudige, noch metriesch noch rythmiesch bewerkte, maar ons overigens slechts weinig bekende melodiën¹, die met hare teksten, te Rome en elders, „de gregoriaansche zang” heetten, kwamen ook hier te lande in gebruik, maar waarschijnlijk om ook bij onze vaderen, gelijk bij andere volken van het frankiesch-duitsche gebied, ten gevolge van het gebrekkige notenschrift² en onderwijs dier dagen, spoedig eene verbastering te ondergaan, die pogingen tot herstel noodig maakte. Zulke pogingen, gelijk bekend is, gingen vooral van Karel den groote uit. De keizer liet frankische geestelijken te Rome in de school van Gregorius onderwijzen, en had te Metz onder het opzigt van den bischop en den hofkapelaan Angelram eene zangerschool, waarin de uit Rome gekeerden als docenten optraden. De in deze inrigting gekweekte zangers moesten naar alle provinciën des rijks uitgezonden worden, opdat de kunst alom verbreid wierd³. Verder vaardigde Karel bij herhaling wetten uit, die voorschreven, dat men zich bij allen kerkzang naar de roomsche zeden zou voegen en de leeringen der zangers van Metz volgen⁴.

In hoeverre Karels bemoeijingen tot verbetering van het gezang voor ons vaderland vruchten gedragen hebben, weten wij niet, maar met vreugde merken wij op; dat onze voorgelachten, die in de vijftiende en zestiende eeuw aan de kerkelijke toonkunst gewigtige diensten bewezen, ook in dit tijdvak een man voortbragten, die hare belangen uitnemend bevorderd heeft, door hier te lande een nieuwen vorm van liederen in te voeren, die, toen welligt nog maar alleen in Frankrijk bekend, bestemd was

1) Vgl. Neumaier, a. a. o. I, s. 273.

2) Van de noten of neumen, die gedurende dit tijdvak ook in ons vaderland gebruikt werden, vindt men eene gebrekkig gefacsimileerde proeve in het *Nederl. archief*, IX, bl. 40, hetere bij Kiesewetter, *Geach. moerer heutig. musik*, Leipz. 1834, s. 113 f., en Neumaier, I, s. 415 f.

3) Vgl. Binterim, *Denkwürd.* IV, 1, s. 334 f.

4) Bij Pertz, III, p. 45, 66. 131.

om, in honderdvoudige voortbrengselen, der kerk alom tot een zegen en sieraad te zijn. Wij hebben hier het oog op onzen bisschop Radboud en de zoogenaamde sequentiën.

Sequentiën zijn die middeneeuwsche kerkliederen, welke in de missen der feestdagen tusschen de epistel- en evangelielessen plagten opgezongen te worden, en waarschijnlijk zoo genoemd werden, omdat zij onmiddellijk op de lezing der epistelpericope volgden¹. In de oudere kerk waren zij onbekend. Deze echter liet na de epistel het woord halleluja aanheffen door een of twee zangers, die op de vokaal *a* eenige modulatiën plaatsten, welke zij gewoonlijk rekten, totdat de diaken het evangelie begon te lezen. Dat dit gebruik voor de regtbank van het gezond verstand op den duur niet bestaan kon, spreekt van zelf, vooral daar het aan ijdele zangers aanleiding gaf, op zeer ongepaste wijze met hunne kunstvaardigheid te pronken. Men werd er op bedacht, om in de plaats van het enkele woord halleluja zekere teksten in te voeren, en deed dit, en wel zóó dat de modulatiën, die anders op de vokaal *a* vielen, eenigermate behouden konden worden, waarom men in die teksten zooveel mogelijk woorden opnam, die op de zelfde vokaal uitgingen. De oudste sequentiën waren niet metriesch gesteld, ofschoon eenigermate rhythmiesch, en werden daarom *prosa* geheeten, totdat zij in verloop van tijd èn metriesch èn rhythmiesch bewerkt werden, waardoor zij de vormen der gewone kerkhymnen aannamen, die men vooral bij het zingen der getijden in de koordienst der kapittelgeestelijken en kloosterlingen bezigde².

Gewoonlijk neemt men aan, dat Notker Balbulus, die in 912 te St. Galle stierf, zool niet de uitvinder, dan toch de invoerder der sequentiën in het kerkgezag geweest is, en dat het gebruik van die liederen eerst na het midden der elfde eeuw langzamerhand buiten Zwitserland algemeen werd. Dat die stelling herziening moest ondergaan, werd

1) Vgl. Schuch, *De poësis lat. rhythmis et rimis, praecipue monachorum*, Donauesch. 1851, p. 41. De schrijver zegt: „melodias ante evangelium concinendas dicunt sequentias, quia sequitur eas evangelium.” Liever las ik: „quia sequuntur epistolam.”

2) Vgl. de dissertatie van Neale bij Daniel, l. l. V, p. 3 ss.

in onse dagen erkend. Men heeft opgemerkt, dat Notker niet de uitvinder der sequentiën kan geweest zijn, naardien hij zelf berigt, dat zij in Frankrijk reeds in gebruik waren, voordat hij ze kende, en dat hij ze het eerst gezien heeft in zijne jongelingsjaren en wel in een antisonarium, door een priester van Jumièges bij Rouaan naar St. Galle gevoerd, waarna hij het daarin gevonden voorbeeld volgde en zelf sequentiën dichtte¹. Verdient Notker nu grootelijks geprezen te worden, omdat hij te St. Galle, en misschien elders, door de invoering dezer liederen het kerkgesang eene goede dienst bewees, die eer mag niet langer aan hem alleen toegekend worden. Zij komt evenzeer aan onzen bisschop Radboud toe, die, zoal niet vroeger, dan toch gelijktijdig met Notker, goede sequentiën toonde te kunnen schrijven en, zooals wij onlangs poegden te bewijzen, bij de kerkdienst der utrechtsche geestelijken deed opnemen². Radboud, die zijne opvoeding in Frankrijk genoot, schijnt daar de sequentiën ontmoet te hebben en, evenzeer als Notker, tot de overtuiging gekomen te zijn, dat zij uitnemend geschikt waren, niet alleen om een bestaand misbruik uit de eeredienst te weren, maar ook om haar nieuwen luister te geven³.

Van deelneming der leeken aan den zang der geestelijken bij onze vaders spreken onze bronnen niet. Waarschijnlijk heeft zij niet of uiterst zelden plaats gehad, daar de kerk hare kinderen van hun goed regt in dezen allengs beroofd

1) Zie Notkers *Epist. ad Luitward.* bij Mabill. *Sac. V.*, p. 19. Zijne sequentiën zijn uitgegeven door Pezius, *Thes. anecdot. nov.* I, 1, p. 15 ss. en anderen, laatstelijk door Mone, a. a. o. I en III, en Wackernagel, a. a. o. s. 94 ff.

2) Zie mijne mededeelingen en eene sequentie van Radboud, uit een utrechtsch HS. overgenomen, in het *Kerkhist. arch.* III, bl. 219 vv.

3) Dat de sequentiën ook in de eeredienst onzer vaders tot diop in de zestiende eeuw allengs vermeerderd werden, zullen wij later zien. Sedert de revisie van het missaal in genoemde eeuw bleven bij de roomsche kerk slechts vijf in gebruik, waartoe het »Stabat mater dolorosa" en »Dies irac" behooren. Zie Neumaier, I, s. 299. Over de opneming van nieuwe zangen in het kerkgebruik vindt men leerzame redeneringen bij Walafridus Strabo, die echter klaagt, dat velen in zijn tijd uiterst gebrekkige stukken invoerden of zongen; *De reb. eccles. c.* 25, ed. Migne, II, p. 954 s. Later zullen wij die klagt door landgenooten hooren herhalen.

had. Wel vaardigde Karel de groote in 789 een capitulare uit, waarin geboden werd, dat het volk met den priester het trisagion zou zingen¹, dat volgens overoud kerkgebruik bij het aflezen van den miskanon door leeken en geestelijken beiden plagt aangeheven te worden², maar waarschijnlijk werd dit voorschrift in de pas gekerstende landen niet gehoorzaamd, wat zich laat begrijpen, wanneer men zich de geringe beschaving der gemeentelieden vertegenwoordigt. Bij buitengewone gelegenheden echter, processiën, begrafenissen en translatiën van het gebeente der heiligen, moesten wij veronderstellen, dat ook onze vaders met de klerken zamen „kyrieëлизeerden“³, d. i. zij zongen het gebruikelijk „kyrie eleison“ of „Heer, erbarm u“ mede, ten teeken van ootmoed en belangstelling. In een capitulare van Karel den groote van het jaar 799 wordt geboden, dat het volk op de bededagen zich stil in de processiën zal voegen, zonder kleederentooi, en dat allen het „kyrie eleison“ zullen leeren zingen, minder boersch (non tam rustice) dan men tot nog toe plagt⁴. Toen men het stoffelijk overblijfsel van Bonifacius te Fulda ter aarde bestelde, zong de van elders zaâmgevloede menigte in de abdijkerk het „kyrie eleison“, zoodat het als een magtige stroom van geluid naar den hooge rees⁵. Daar men in ons vaderland nog in de zestiende eeuw en later sporen van dit gebruik kan aanwijzen⁶, mogen wij aannemen, dat het door onze voorgelachten bij de processiën en de begrafenissen van bisschoppen of zeer vereerde

1) »Ut »Gloria Patri“ cum omni honore apud omnes cantetur, et ipse sacerdos cum sanctis angelis et populo Dei communi voce »sanctus, sanctus, sanctus“ decantet.“ Bij Pertz, III, p. 64.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. lev.* II, bl. 263.

3) »Kyrieelizare,“ zoo luidt de term. Zie het *Vita Wunibaldi* bij Camisius-Basnage, *Lect. antiq.* II, 1, p. 133.

4) Bij Pertz, III, p. 80.

5) Elevat interea populari voce repente

Advena plebs kyrie eleison; fit clamor ad astra.

Vita S. Egilii, bij Mabill. *Sac.* IV, 1, p. 242. Vgl. Hoffm. v. Fallersleb. a. a. o. s. 9 ff.

6) Zie Bennink Janssonius, *Gesch. van het kerkges. in Nederl.* Amst. 1863, bl. 86.

geestelijken, Radboud, Frederik, Odulfus, Ansfried enz. werd in acht genomen.

Getimproviseerde gebeden, die in de dagen van Justinus den martelaar en Tertallianus bij de openbare godsdienst-oefeningen gewoon waren, hadden sedert de vierde eeuw, onder den invloed der zucht naar uitwendige eenheid, en ten gevolge van andere oorzaken, alom plaats moeten maken voor formulier-gebeden¹. Met de roomsche liturgie werden vele formulier-gebeden herwaarts gebragt, die later bij de invoering van nieuwe missen en andere diensten vermeerderd werden. Toen Radboud zijn „officie”, d. i. de teksten voor de koordienst van St. Maartens translatie schreef², stelde hij voor de mis van dien dag niet alleen eene sequentie, maar zeer zeker ook de noodige gebeden. Iets dergelijks heeft ongetwijfeld in onze kerk meermalen plaats gehad. In het uitspreken der gebeden van den miskanon, dien men het avondmaalsformulier der roomsche kerk zou kunnen noemen, hielden de priesters zich vermoedelijk met de niterste nauwgezetheid aan het van Rome ontvangen voorschrift. Dat Bonifacius zich de geringste afwijking niet veroorloofde, hebben wij reeds vroeger gezien uit een brief van paus Zacharias, omstreeks het jaar 751 aan den apostel geschreven. De angstvallige man was in twijfel geraakt, of hij bij het lezen der gebeden van den kanon het kruisteeken wel op de rechte plaatsen maakte. Hij liet dienaangaande te Rome navraag doen, en de paus zond hem door Lullus een afschrift met de noodige aanwijzingen³.

Het „onze vader”, dat bij de openbare eeredienst niet vergeten werd, was ook in privaatgebruik bij de leeken. In de deutsch-frankische kerk was het een algemeen voorschrift, dat alle geloovigen niet alleen het „credo”,

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 216. Over de gebeden der oude en middeneeuwsche kerk leze men J. Hildebrand, *Rituale orantium*, Helmst. 1656; Brenner, *Geschichtl. darstellung der verrichtung der eucharistie*, Bamb. 1824, s. 140 ff., en vele anderen.

2) Zie het *Kerkhist. archief*, III, bl. 213 vv.

3) *Bonif. Epist.* 76, Giles, p. 186.

maar ook het „pater noster” uit het hoofd moesten kunnen opzeggen ¹. Bonifacius reeds maande in zijne sermoenen ² alle mannen en vrouwen aan, beiden in het geheugen te bewaren, opdat zij ze zouden mededeelen aan hunne kinderen en petekinderen; en de statuten, die op zijnen naam bewaard zijn, gebieden den priesters op deze zaak acht te hebben, en niet te gedoogen, dat geloovigen, die „credo” en „pater noster” niet behoorlijk kennen, als doopgetuigen optreden ³. Vele zeer kerkelijke mannen schijnen er op gestaan te hebben, dat de leeken niet alleen het symbolum, maar ook het „onze vader” in het latijn zouden leeren. In het concilie, dat Karel de groote in 813 te Ments liet houden, werd de zaak in behandeling genomen. De verzamelde vaderen besloten, dat zij, die „credo” en „pater noster” niet kenden, met vasten en anderszins gestraft zouden worden; zij moesten het aanleeren in eenige school, of in een klooster, of bij de wereldlijke geestelijken; waren zij onbekwaam om het in het latijn in het geheugen op te nemen, dan mogt het in de landtaal geschieden ⁴. Daar dit laatste wel dikwerf het geval zal geweest zijn, mag men vaststellen, dat evenzeer als in Duitschland, ook in ons vaderland gedurende dit tijdvak overzettingen van het „pater noster” in omloop kwamen ⁵.

Voorlezingen uit de h. Schrift maakten sinds overoude tijden deel uit van de akten der openbare eeredienst. De keus der stukken, die men voordroeg, was aanvankelijk eene vrije, en berustte bij de gemeentevorstanders. Alreus echter werd het gebruikelijk, voor de feesten en hunne voorbereidingstijden vaste teksten of zelfs gansche boeken te bepalen, en pericopen-verzamelingen of tekstenlijsten ontstonden, die in verschillende landskerken verschillende bestanddeelen bevatten. De vraag naar den

1) Zie Karels *capitul.* van 802, bij Pertz, III p. 106.

2) *Sermo* 15, Giles, p. 106.

3) *Stat.* 25, 26, Giles, p. 24.

4) Bij Hartzh., *Conc. Germ.* I, p. 412.

5) Vgl. Rettberg, I, s. 455, II, s. 781, 812, het daar aangehaalde werk van Massmann, en Viischer, *Beknopte gesch. der nederl. letterk.* I, hl. 9 v.

oorsprong van het pericopen-systeem, dat gedurende de middeneeuwen in de westersche kerk algemeen werd, beantwoordde de overlevering door op Hiëronymus te wijzen, en navorschingen van vroeger en later tijd zijn haar gunstig geweest¹. Men schijnt aan te mogen nemen, dat in Hiëronymus' dagen verschillende uittreksels van de bijbelboeken bestonden, deels in kerkelijk, deels in privaatgebruik, en dat de kerkvader, meer of min afhankelijk van de bestaande, eene nieuwe pericopen-verzameling heeft aangelegd, waarin hij de teksten volgens de eigenaardige behoeften van het kerkjaar ordende. Hij maakte een aanvang met de vigilie voor het kerstfeest en koos stukken uit beide Testamenten, deels uit de profetische boeken, deels uit de brieven en evangeliën. Het pericopen-boek of lectionarium, dat aldus ontstond, meent men weder te vinden in den zoogenaamden comes, eene verzameling van pericopen of lessen, die in verschillende recensien tot ons is gekomen², een bewijs dat het werk van Hiëronymus zijne eigene lotgevallen heeft gehad, wat zich begrijpen laat, daar in verloop van tijd het kerkjaar rijker werd aan feesten, waarvoor men nieuwe teksten behoefde. Toen Karel de groote de roomsche liturgie alom in zijn rijk invoerde, zal Alcuinus ook het lectionarium herzien hebben³, en daar eene wet des keizers voorschreef, dat de lessen, „in den comes vervat”, allen geestelijken bekend moesten zijn⁴, laat het zich vermoeden, dat het sedert ook in ons vaderland algemeen werd aangenomen. In allen gevallen kan het ook onzen geestelijken aan eenige handleiding voor de voorlezing des bijbels niet hebben ontbroken, en mogen wij er ons van verzekerd houden, dat de heerlijkste stukken des bijbels hun daardoor regelmatig onder de oogen gebragt werden, ofschoon de taal, waarin zij voor-

1) Zie het voortreffelijk boek van Ranke, *Das kirchliche pericopen-system*, Berl. 1847, s. 258 ff., en diens artikel *Pericopen* in Herzogs *Real-encyklopaedie*.

2) Ranke, a. a. o. s. 135 ff.

3) Ranke, a. a. o. s. 155.

4) „Evangeliium intellegens, seu lectiones libri comitis.” *Capital.* van 802, bij Pertz, III, p. 107.

gedragen werden, de lectuur voor de leeken geheel, en voor hen zelven misschien gedeeltelijk onvruchtbaar maakte.

De prediking des woords ¹, die in de oudere kerk onder den invloed van geestrijke homileten groote belangstelling inboezemde, maar in later dagen meer en meer veronachtzaamd werd, sinds de cultus den geloovigen meer eene Gode onmiddellijk toegebragte dienst, dan een middel tot uitdrukking en opwekking van den godsdienstigen zin scheen te zijn, moest onder de pas bekeerde volken noodzakelijk in nieuwe eere komen. Waar de evangelieboden gemeenten gesticht hadden, mogt men niet nalaten de neophyten op zon- en feestdagen voortdurend te onderrigten, opdat zij in hunne belijdenis gesterkt wierden. Van Amandus weten wij, dat hij in zijn bisdom Maastricht een ijverig prediker was, en dat niet alleen voor de heidenen, maar ook voor de bekeerden en inzonderheid voor zijne geestelijken ². Van Eligius, wiens bundel sermoenen wij straks bespreken, is ons hetzelfde bekend. Willebrord preëkte ijverig gedurende zijne visitatie-reizen, en waar hij kerken stichtte, plaatste hij priesters, opdat zij „zijne medearbeiders in het woord Gods” zouden zijn, die op zon- en feestdagen aan de vergaderde schaar „de regelen der christelijke godsdienst” voorstelden ³. Bonifacius' sermoenen, voor pas bekeerden gesteld, hebben ons reeds menige dienst gedaan en wij leeren ze aanstonds nader kennen. Ludger preëkte nog op den laatsten zondag zijns levens tweemaal in kerken van verschillende gemeenten ⁴, en zijn leermeester Gregorius wordt door hem ten hoogste geroemd als een verkon-

1) De geschiedenis der prediking en predikkunde, die voor de oudere tijden der kerk in Paniel een verdienstelijken bewerker vond, is voor de middeneeuwen nog weinig bearbeid. Eene ruwe verzameling van aantekeningen werd geleverd door Lentz, *Gesch. der christl. homiletik*, Braunschweig 1839, 2 TT. in 8°. Bij Wiarda, *Huibert Duijshuis, de predik. van st. Jacob*, Amst. 1858, vindt men belangrijke mededeelingen aangaande de homiletiek der laatste middeneeuwen, en zoo ook bij Kerker, *Die predigt in der letzten zeit des mittelalters* (*Theol. quartalschr.* van Hefele, 1861, s. 373 ff.). Het tijdvak, waarmede wij hier te doen hebben, is het minst behandeld.

2) Baudem. *Vita S. Amandi*, Ghesq. IV, p. 253.

3) Alcuini *Vita S. Willibr.* Mabill. *Soc.* III, 1, p. 567.

4) Altfrid. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 414.

diger der christelijke waarheid, die diepen indruk maakte op zijne hoorders¹. In de negende en tiende eeuw ontmoeten wij onder onze bisschoppen van Utrecht mannen, wier ijver en talent voor het predikambt wordt geprezen, Theodard en Hamokar², Frederik en aan diens zijde den kanonik Odulfus³, en Radboud, aan wiens homiliën wij straks onze aandacht zullen schenken.

Blijkt uit het medegedeelde, dat onze geloofspredikers en sommige onzer oudste kerkvoogden de verkondiging des woords bij de openbare godsdienst op prijs wisten te stellen, wij mogen niet voorbijzien, dat genoemde mannen de uitstekendste hunner tijden waren, en dat hun ijver voor de goede zaak geenszins een waarborg is, dat deze ook bij al de parochie-geestelijken bestond. In hoe verre laatstvermelden over het geheel voor de gewigtige taak lust en bekwaamheid hadden, blijkt niet, maar als wij opmerken wat Karel de groote gedaan heeft, om de geestelijken van zijn gebied tot hare vervulling te verplichten en eenigermate in staat te stellen, dan mogen wij van den algemeenen toestand der evangelieprediking in onze toenmalige kerk geenszins groote gedachten koesteren.

In een capitulare van omstreeks het jaar 769 gebood Karel aan de gansche christenheid onder zijn gebied, dat onbekwame priesters, die onwillig waren zich te oefenen, zonder twijfel afgezet moesten worden en hunne kerken verliezen, „naardien zij, die de wet des Heeren niet kennen, haar aan anderen niet prediken kunnen⁴”. In een ander van 801 beval hij, „dat ieder priester op alle zon- en feestdagen het evangelie van Christus zou verkondigen⁵”, en dat allen daarenboven hunnen parochianen het symbolum en „pater noster” zouden leeren, hun liefde voor de godsdienst inprenten en kennis van „de eeredienst der christenheid⁵”. In latere wetten werden dergelijke voorschriften

1) *Vita S. Greg.* Mahill. *Sec.* III, 2, p. 299 s.

2) Boven, bl. 257.

3) Boven, bl. 373 v.

4) Pertz, III, p. 34.

5) Pertz, III, p. 87.

herhaald¹. Het meest gewichtig echter is des keizers capitulare van het jaar 789. In dit stuk herinnert hij den bisschoppen hunne verpligting, toe te zien dat de priesters „regt en eerlijk” preëken, geene nieuwe of onkerkelijke dingen (nova vel non canonica), maar volgens de heilige schriften, en dat zij zelven daarin het voorbeeld moeten geven. En dan geeft de keizer op, wat de inhoud eener goede prediking is. Zij moet allen leeren te gelooven, „dat Vader, Zoon en h. Geest één almachtig, eeuwig, onzichtbaar God is, die den hemel en de aarde geschapen heeft”, en dat er „éene godheid, substantie en majesteit in de drie personen is”. Verder moet de incarnatie des Zoons door den h. Geest uit de maagd Maria worden gepredikt, en „hoe de Zoon, die tot behoud des menschdoms geleden heeft, begraven, verreezen en ten hemel gevaren is, eenmaal zal wederkomen om alle menschen naar hunne eigene verdiensten te oordeelen, wanneer de boozen wegens hunne misdaden met den duivel in het eeuwige vuur zullen geworpen worden, en de regtvaardigen met Christus en zijne heilige engelen ingaan in het eeuwige leven”. Nog moet men leeren van „de opstanding der dooden, opdat men wete en geloove, dat de zaligen en rampzaligen in dezelfde lichamen [die zij op aarde omdroegen] het loon hunner verdiensten zullen ontvangen”. Van de prediking des geloofs wendt de keizer den blik op die der zedeleer: zij moet den gemeenteleden leeren, welke de zonden zijn, „waarvoor men ter helle vaart”; namelijk „de openbare werken des vleesches, waarvan de apostel spreekt, hoererij, onreinheid, afgoderij, gifmenging, toorn, moord, dronkenschap” enz.; maar „bovenal heeft men hen te onderrigten van de liefde tot God en den naaste, van geloof en hope, van nederigheid, geduld, kuischheid, zachtmoedigheid, barmhartigheid, en van aalmoezen, van biecht der zonden, en van vergevensgezindheid volgens het gebed des Heeren”. Op het slot bidt Karel „vrede toe aan allen, die [deze dingen] prediken, en genade aan die [ze] volbrengen”².

1) Pertz, III, p. 106, 162.

2) Bij Pertz, III, p. 66 s.

Zien wij uit het medegedeelde, dat Karel niet weinig hechte aan eene vlijtige verkondiging der godsdienstleer voor het volk, en dat zijn ideaal van de christelijke preek gansch niet gering was, van de andere zijde leert ons het verschijnsel, dat de keizer dergelijke, tot in bijzonderheden afdalende voorschriften voor zijne bisschoppen en priesters noodzakelijk achtte, hoe hij zich aangaande hunne bekwaamheden en liefde voor de zaak minstens zeer onzeker gevoelde. Dat dit laatste werkelijk het geval was, blijkt ook uit 's vorsten poging, om zijnen geestelijken in de vervulling hunner verpligting zoo veel mogelijk te hulp te komen. Hij liet toch door Paulus Diaconus zijn bekend homiliarium zamenstellen, dat hij straks met een aanbevelend schrijven door alle deelen van zijn gebied verspreidde. Dit homiliarium was eene bloemlezing uit den rijken voorraad van sermoenen, diè men van de voorgeslachten had geërfd. Zij bestond uit ongeveer honderd acht en twintig homiliën „de tempore” en acht en veertig „de sanctis”, zoodat zij in twee deelen vervat was, waarvan het eerste leerredenen voor de zon- en feestdagen, het tweede leerredenen voor de heiligendagen ¹.

Wat de keizer intusschen met zijn homiliarium bedoelde, is niet volkomen duidelijk. Uit zijn circulair-schrijven, waarmede hij het verzond ², moet men opmaken, dat het vooral ten behoeve der geestelijken zelve was zamengesteld, opdat zij het bij hunne nachtdiensten ³ in het koor gebruikten, in plaats van andere stukken (lectiones), waarvan het gebleken was, dat zij minder gepast waren. Van het voorlezen dezer homiliën voor de gemeente wordt met geen woord gesproken, en evenmin van der geestelijken verpligting om ze in de landtaal over te zetten. Toch heeft zoowel het een als het ander plaats gehad. Priesters, die onbekwaam waren eigene geestesvruchten te leveren,

1) Zie Lentz, a. a. o. I, s. 214, die eenige oude drukken van het werk vermeldt; vgl. Hain, *Repertor. bibliograph.* II, 1, p. 80 ss. en Holtrop, *Catal. libror. saeculo decimo quinto impress.* p. 358.

2) Zie het stuk bij Pertz, III, p. 45.

3) »Ad nocturnale officium.»

moesten er licht toe komen, de sermoenen, die zij bij het houden hunner getijden lazen, ook van den preëkstool aan het volk voor te dragen. Dat velen er geen bezwaar in vonden, ze eenvoudig in het latijn af te lezen, valt niet te betwijfelen en laat zich begrijpen, daar het latijn bij de gansche liturgie werd gebruikt. Maar menschen van gezond verstand, die de bedoelingen van het onderwijs des volks door de prediking eenigermate begrepen, konden daarmede geen vrede hebben. In het jaar 818 werden op Karels last in het frankische rijk vijf synoden gehouden, die allen dezelfde reformatorische oogmerken hadden, en wier besluiten op een rijksdag te Aken, in September van genoemd jaar, in twee capitulariën overgingen ¹. In een van die capitulariën wordt den priesteren bevolen zóó te prediken, „dat de menigte zal kunnen begrijpen”, wat men haar voordraagt ². Wat daarmede gemeend is, wordt duidelijk, als men ziet op de kanonen der kerkvergadering van Rheims en Tours, twee der vijf vermelde synoden, waaraan het voorschrift ontleend werd. Die kanonen willen, dat de bisschoppen „eene goede homiliënverzameling sullen hebben en de homiliën duidelijk in de landtaal, de romaansche of duitsche (in rusticam Romanam linguam aut Theoticam) overzetten, opdat allen ze mogen verstaan ³”. Wanneer wij nu opmerken, dat het concilie van Ments, in 847 onder Rhabanus Maurus op bevel van koning Lodewijk gehouden, eene vergadering voor gansch Duitschland van het grootste gewigt ⁴, de bepalingen van Rheims en Tours nog letterlijk herhaalde ⁵, dan durven wij daaruit besluiten, dat bij onze vaders, evenzeer als elders, ook onbekwame of trage of bevooroordeelde priesters werden gevonden, die zich vergenoegden met het aflezen der

1) Zie Hefele, *Conciliengesch.* III, s. 705 ff. De beide *capitular.* bij Pertz, III, p. 187 ss.

2) „De officio praedicationis, ut juxta quod intellegere vulgus possit, assidue fiat.” Pertz, p. 190.

3) *Concil. Rhem.* c. 14, 15, Mansi, XIV, p. 76; *concil. Turon.* c. 17, Mansi, p. 87; vgl. Hefele, s. 707, 711.

4) Zie Hefele, a. a. o. IV, s. 118.

5) *Conc. Mogunt.* c. 1, bij Hartzheim, II, p. 154.

onvertaalde homiliën van Augustinus, Leo, Beda en andere kerkvaders, die ze in het homiliarium vonden, terwijl meer wakkere mannen zich beijverden die stukken in de landtaal voor te dragen, of ze als homiletiesch repertorium gebruikten, waaruit zij met meer of minder zelfstandigheid stoffen verzamelden voor eigene sermoenen.

Aan proeven van den kanselarheid, door sommige onzer geloofspredikers en bisschoppen geleverd, zijn wij niet rijk; maar zij ontbreken niet geheel. Wij besitten een bundel sermoenen van Eligius, een anderen van Bonifacius, en twee of drie homiliën van onzen Radboud. Wij achten het ons een aangename pligt, den lezer, tot nadere kennismaking met de predikwijze van dit tijdvak, aangaande deze stukken eenige mededeeling te doen.

De sermoenen van Eligius¹, zestien in getal, wier echtheid tegen hare bestrijders, na Smetius² door een onzer landgenooten³ op voldoende wijze verdedigd is, werden door den prediker in de kathedraalkerk van Noyon gehouden, nadat hij den bisschopsstoel aldaar in bezit had genomen. Allen waren bestemd, niet voor kloosterlingen, gelijk sommigen⁴ ten onrechte beweerd hebben, maar voor een gemengde schaar van geestelijken en leeken, waarom zij, ofschoon in het latijn tot ons gekomen en daarin welligt oorspronkelijk opgesteld, in de landtaal, gelijk zulks uit enkele uitdrukkingen duidelijk blijkt⁵, uitgesproken

1) Men vindt ze in *Max. bibl. patrum*, ed. Lugd. 1677, XII, p. 300 ss.

2) Bij Ghesq. *Acta ss. Belg.* III, p. 311 ss.

3) Du Marchie Sarvaas, *Disquis. de vita et script. Eligii*, Amst. 1859, p. 55 ss.

4) Royaards, *Invoer.* bl. 334, en een recensent in de *Vaderl. Letteroef.* 1842, bl. 672.

5) *Homil.* 6, l. l. p. 307, vangt dus aan: »quia, fratres mei, de his estis, sicut ait apostolus, quibus lac opus sit, non solidus cibus, ideo rustico sermone vos alloquimur.» Het begin van *Homil.* 10, p. 313, is nog naïver: »boni homines, quia vestram fraternitatem aliter necesse est alloqui quam consacerdotes et cooperatores nostros, quibus datum est nosse mysteria regni coelorum, ideo ad vos simplici et rusticano utentes eloquio convertamur.» Aan deze homilie gingen waarschijnlijk andere leeringen in het latijn vooraf, welke uitsluitend de priesters betroffen, die, op coena Domini voor den bisschop kwamen om het chrisma te halen. Vgl. boven, bl. 334. Over den term »lingua rustica» leze men Bähr, *Gesch. der röm. litterat.* I, s. 12, en supplement-band III, s. 62, en Du Marchie Sarvaas, l. l. p. 92 s.

werden. De twee eerste zijn feestrekenen voor kerstdag en Maria-reiniging, de derde eene preek voor de groote vasten (quadragesima), de overige waarschijnlijk allen voor witten donderdag (coena Domini). Al deze stukken, hoezeer van verschillende lengte, zijn korte opstellen in den vorm der patristische homiliën, waarvan Augustinus, Cæsarius van Arles, Petrus Chrysologus en anderen het voorbeeld hadden gegeven, en sommige, b. v. de zesde, zijn waarschijnlijk niet meer dan schetsen, die door den prediker bij de voordragt breeder uitgewerkt, of door eenigen hoorder als nittreksel neêrgeschreven werden. Doorgaans hebben zij eene korte inleiding, en aan het slot eene doxologie. De inhoud is niet altijd oorspronkelijk. Eligius was een ijverig lezer van de kerkvaders; zijn geheugen wordt door zijn biograaf als voortreffelijk beschreven¹; geen wonder, dat men hier woorden van Leo den groote, Gregorius den groote en anderen weêrvindt. Proeven van exegese, vooral allegorische verklaringen komen nu en dan voor, maar wel geslaagd mogen zij niet heeten, gelijk men dat van den ex-goudsmid der zevende eeuw, die ook als bisschop zijn leven vooral aan staats- en kerkzaken bleef wijden, niet anders verwachten zal. Dogmatische leeringen, vrij krasse uitspraken aangaande de transsubstantiatie en het vagevuur², en dergelijke, ontbreken niet, maar veel menigvuldiger zijn de zedekundige. De laatstvermelde maken inderdaad het hoofdbestanddeel en het sieraad dezer homiliën uit, aanprijzingen van de liefde tot God en den naaste, vermaningen tot vergevensgezindheid, ootmoed voor God en nederigheid voor de menschen. Toch heerscht in den bundel zekere eentoonigheid, die het gevolg is van de bestemming der meeste, om op witten donderdag uitgesproken te worden, wanneer Eligius zijne boetelingen in de kerkgemeenschap moest herstellen, waarom dan ook het slot doorgaans over de reconciliatie loopt.

1) Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 201.

2) Zie *Homij.* 8, 15, p. 309, 311, 319. Men heeft die uitspraken aangaande de transsubstantiatie en het vagevuur ten onrechte aangevoerd als bewijzen van de onechtheid dezer homiliën. Wat Eligius leerde, had Gregorius I reeds vóór hem uitgesproken.

Veel belangrijker dan de homiliën van Eligius zijn voor ons Nederlanders die van Bonifacius. Eerstvermelde toch zijn ver van ons vaderland gehouden en voor eene gemeente, die reeds lang met het heidendom gebroken had; laatstvermelde zijn, zoodat niet op onzen bodem, dan toch in Duitschland gesteld voor eerst onlangs gekerstenden, wier toestanden met die onzer voorgeslachten overeenkwamen, en door een apostel, wiens voorbeeld zonder twijfel op onze predikers gedurende dit tijdvak invloed heeft geoeffend.

De sermoenen van Bonifacius; die in een handschrift van de negende eeuw bewaard en daaruit door Martene en Durand in het licht gezonden werden ¹, zijn door eene nieuwe uitgave ² en door eene nederlandsche vertaling van onze dagen ³ tamelijk bekend geworden, zoodat wij er niet lang bij hebben stil te staan. Met uitzondering van het eerste stuk ⁴, dat de schets eener breedere uiteenzetting van de geloofsartikelen voor geestelijken kan wezen, schijnen allen voor gemengde vergaderingen bestemd geweest te zijn, daar het woord nu eens aan de klerken gerigt is, dan aan mannen en vrouwen, jongen en ouden. Aller karakter is hoogst eenvoudig en over het geheel meer dat van eene vaderlijke onderwijzing aan weinig ontwikkelden, dan van de gewone kerkrede dier dagen, ofschoon sommige een enkel woord tot inleiding en vele aan het einde eene doxologie hebben. Allegorische en typologische uitwijdingen komen hier niet voor. Twee van de vijftien zijn feestredenen, eene voor kerstdag ⁵, die om den liefelijken verhaaltrant merkwaardig is, de andere voor paschen ⁶, die de geschiedenis van de eerste zonde als oorzaak van den dood herinnert, om de beteekenis van 's Heeren verrijzenis

1) *Collect. ampl.* IX, p. 186 ss. Haenel, *Catal. libr. manuscript.* p. 675, vermeldt een HS. van St. Galle met „dicta Bonifacii.”

2) Giles, *Opera Bonif.* II, p. 57 ss.

3) Door Diest Lorgion, *Bonifac.* bl. 78 vv.

4) *Sermo 1, de fide recta*, Giles, p. 57 s.

5) *Sermo 2, de origine humanae conditionis*, Giles, p. 59 ss. Misschien is ook *Sermo 10, de incarnatione filii Dei et humani generis reparatione*, Giles, p. 89 s. voor het kerstfeest bestemd.

6) *Sermo 14, in die solemnitate paschalis*, Giles, p. 102 ss.

te beter in het licht te stellen. De overigen behandelen veelal zedekundige onderwerpen, die voor pas gedoopte christenen, in het midden van heidensche landgenooten levende, meerendeels hoogst gewichtig moesten zijn: de werken des geloofs en der liefde, de hoofdzonden, de hoofdgeboden des christendoms, de vasten en de redenen waarom zij te houden zijn, de verplichtingen, die de doopelingen bij de afzwering op zich namen, enz. De toon is doorgaans edel en de geest meestal zuiver evangeliesch, ofschoon hier en daar eenige uitdrukkingen voorkomen, die aan het toen alom verbreide pelagianisme doen denken. De gansche bundel is rijk aan kernspreuken en gedachten, welke leeren, dat de man, die deze redenen voor zijne neophyten bestemde, volkomen in staat was, ook opgewassenen in het geloof een voortreffelijk geestesvoedsel te bereiden.

De homiliën van bisschop Radboud, welke tot ons gekomen zijn, zijn allen voor heiligendagen bestemd. Eene van de drie viert de deugden van Lebuïnus¹, den apostel van Overijssel, eene andere die van Amalberg², eene jonkvrouw van hoogen huize, die in de dagen van Karel den groote aan de Schelde woonde en beroemd werd om hare liefde voor den maagdelijken staat; eene derde is aan Suidbert³, den medgezel van Willebrord, gewijd. Meesterstukken van welsprekendheid mogen zij niet heeten, ofschoon het sermoen over Amalberg met warmte gesteld is en zich wel laat lezen, wat van dat over Suidbert niet gezegd kan worden. Het laatstvermelde stuk is inderdaad zóó nuchter van inhoud en zóó prozaïsch van dictie, dat wij er aan twifelen, of het een opstel van den dichterlijken, niet

1) *Sermo de S. Lebuino*, bij Surius, *ad d. 12 Novembr.* p. 282 s.

2) *Tomellus domini Radboudi s. eccles. Traiect. episc., de vita et meritis paradocae virginis Amalbergae*, bij Mabill. *Sec. III*, 2, p. 218 s. en de Bolland. *ad d. 10 Jul.* p. 88 s.

3) *Sermo de S. Suidberto*, bij de Bolland. *ad d. 1 Mart.* p. 84 ss.; Mabill. *Sec. III*, 1, p. 239 s.; Ghesq. *Acta ss. Belg.* VI, p. 192 ss. In een HS. der elfde eeuw, dat te Gent bewaard wordt, vindt men een afschrift van dit sermoen en ook van Radbouds *Carmen de S. Suidberto* (zie boven, bl. 370). Het carmen bevat geïnterlinieerde glossen. Zie de St. Genois. *Catal. des manusc. de la bibl. de Gand*, p. 378.

len hoogdravenden Radboud kan zijn, en in dien twijfel den wij versterkt, als wij letten op den aanhef, waarin d'bert „onze patroon” wordt geheeten, eene uitdrukking, die wij in den mond des bisschops van Utrecht, die Maarten als beschermheilige zijner kerk vereerde, niet en te verklaren. De vorm der drie sermoenen is dezelfde: eene inleiding gaat voorop; dan volgen eenige biografische berichten aangaande de heiligen; aanprijzingen van ontboezemingen over hunne deugden maken het slot uit.

De homilie over Amalberg vangt aan met de schoone merking, dat de gedachtenis der afgestorven heiligen, zoodra zij ter eere Gods wordt geviard, den levenden een middel is ter opstanding uit den dood der zonden¹. Daar

drie stukken gezamenlijk bestemd waren, om bij de dienstdienst der kanoniken afgelezen te worden, waarbij de meente niet tegenwoordig was, stellen zij ons nauwer in staat te beoordeelen, welke gaven onze bisschop als volksprediker heeft bezeten.

In de leer aangaande het wezen en getal der sacramenten is de kerk van dit tijdvak nog tot geenerlei zekerheid gekomen². Bij Pseudo-Dionysius Areopagita³, wiens schriften, door Joh. Scotus Erigena in het latijn vertolkt, in het westen begonnen gelezen te worden, is spraak van zes sacramenten; maar Rhabanus Maurus⁴, de vriend van onzen bisschop Frederik, leerde even als anderen, dat er vier waren, waarbij zij aan doop en vormsel en, zonderling genoeg, ook aan de beide avondmaalselementen, „het ligchaam en bloed” als Heeren, dachten. Wat onze vaders over de zaak oordeelden, is ons onbekend, maar er is volstrekt geen grond om aan te nemen, dat zij in dit opzigt kunnen tijd-

1) „Quotiescunque, dilectissimi fratres, sanctorum Dei memoriam ad laudem et gloriam nominis ipsius agimus, toties a peccatorum nostrorum sepulchris resurgimus.” Bij Mabill. l. l.

2) Vgl. Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, Bresl. 1864, s. 87 ff. Dit boek komt mij eerst gedurende de correctie van dit blad ter hand; het blijkt belangrijk te wezen.

3) *Hierarch. coelest.* c. 2 ss. Vgl. Meier, *Lehrb. der dogmengesch.*, iena. 1854, s. 242 ff.

4) *De instit. cler.* l, c. 24, 31, bij Hittorp, p. 320, 324.

genooten eenigzins vooruit waren. Waarschijnlijk was c bij hen het getal der sacramenten nog zwevende, terwijl zij van de andere zijde met Rhabanus vermoedelijk v hunne magische werking overtuigd waren.

Het catechumenaat, dat in de oudere kerk als voor reiding tot den doop eene merkwaardige ontwikkeling l ondergaan¹, maar na de algemeene invoering van c kinderdoop in verval gekomen was, moest in dit tijdt ook onder onze vaders, bij wie nu de doop der bejaart natuurlijk gewoon was, weder eenigermate herleven. A de onderdompeling immers moest noodzakelijk eenige lijdenis voorafgaan, en aan die belijdenis eenig onderw hoe oppervlakkig ook. Het schijnt echter, dat dit v nieuwde catechumenaat in de verte niet geweest is, v het vroegere was; althans van eene drie- of viervoud classificatie der catechumenen, die men oudtijds in a nam en Rhabanus Maurus nog in herinnering bragt², v men in onze bronnen geen gewag gemaakt. Dit alle blijkt, dat onze geloofspredikers hunne kweekelingen v de kerk eenigen tijd onderwezen, en dat die tijd niet zeld zeer kort was. Wilfried van York, gelijk wij gezien hebbe toefde slechts een wintersaizoen aan het hof van koning A gil, en echter doopte hij, volgens zijn biograaf, duizender Willebrord zagen wij een dertigtal knapen uit Deenemark herwaarts voeren, en eer de reis nog voleindigd w waren allen door den apostel „onderwezen en gedoopt”. Op dien zelfden togt toefde hij „eenige dagen” op Hel land, en toch doopte hij er een drietal bekeerlingen in bron van Fosite³. In het algemeen schijnen de zent lingen, gelijk de apostelen der eerste eeuw, het op ee zooveel mogelijk snelle uitbreiding en vestiging der ke toegelegd te hebben, zoodat zij, ook na zeer geringe vo bereiding, tot de plegtigheid overgingen, terwijl zij een na

1) *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 40 vv.

2) L. l. c. 26, Hittorp, p. 321.

3) Zie boven, bl. 87.

4) Zie boven, bl. 112.

5) Zie boven, bl. 232.

onderrigt aangaande den inhoud des geloofs en de verplichtingen der gedoopten aan de toekomst overlieten. In later tijden evenwel, toen de kerstening des lands grootendeels haar bealag had, en een Frederik b. v. zijne catechumenen te Utrecht¹, en andere geestelijken hunne leerlingen in elders gevestigde gemeenten onderrigten, kan de zaak eenige wijziging ondergaan hebben.

Karel de groote beval in zijn reeds meermalen vermeld capitulare van 802², dat de bisschoppen in zijn rijk alom acht zouden hebben op hunne priesters, „hoe zij hunne catechumenen in het christelijk geloof onderwezen”. Wat tot dat onderwijs behoorde, werd door den keizer niet aangeduid, en klare berigten dienaangaande zijn van elders niet tot ons gekomen³. Daar wij echter weten, dat de catechese niet zoozeer eene algemeene godsdienstige vorming der leerlingen beoogde, als wel eene regtstreeksche voorbereiding tot het ondergaan van den doop, en dat deze plegtigheid niet bediend mogt worden dan aan hen, die door de abrenuntiatio zich van de dienst der zonde en des heidendoms losverklaard en door het uitspreken van het symbolum⁴ hun geloof beleden hadden, ligt de veronderstelling voor de hand, dat beiden, de abrenuntiatio en het symbolum, of het apostolische of het athanasiaansche⁵, de hoofdoorwerpen van het gansche onderwijs waren. Voor de abrenuntiatio, die sinds overoude tijden in de kerk gebruikelijk was⁶, werd door de synode van

1) Zie boven, bl. 259.

2) Pertz, III, p. 106.

3) Rhabanus Maurus heeft (l. l. c. 26, 27, bij Hittorp, p. 324) een en ander *de catechumenis* en *de catechisandi ordine* medegedeeld, maar het is niet altijd duidelijk, of hij de zeden der oudere kerk dan wel die van zijn eigen tijd beschrijft.

4) In Bonifacius' dagen waren er soms priesters, die doopten »absque interrogatione symboli;” paus Gregorius noemde ze »adulteros et indignos presbyteros.” Bonif. *Epist.* 25, Giles, p. 64.

5) Het symbolum apostol. en athanasian. genoten in dit tijdperk, gelijk later, dezelfde achting. Karel de gr. wilde, dat de klerken beiden kenden. Zie *capit.* van 802, bij Pertz, III, p. 107.

6) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 292.

Lestines onder Bonifacius eene duitche formule gesteld¹, die waarschijnlijk ook in ons vaderland is gebezigd. Zij bestaat in eene afswering van den duivel, des duivels aanschik en werken, en van Donar, Wodan en Saxnote² en „al hunne gezellen.” Ook van het apostolische en athanasiaansche symbolum komen duitche overzettingen van dit tijdvak voor³, en wij kunnen er ons van verzekerd houden, dat dergelijke vertalingen onzen vaderen niet ontbroken hebben. Verklaringen van den inhoud der symbolen, in den trant van die, welke Bonifacius in zijne sermoenen en anderen in andere opstellen leverden⁴, konden weinig geoefenden priesters bij het onderwijs tot hulpmiddelen strekken.

Bij het naderen van den doopdag werden de catechumenen in welgeordende gemeenten een- en andermaal aan het „scrutinium” onderworpen, een onderzoek naar hunne kennis van het symbolum, de abrenuntiatio en wat zij verder geleerd mogten hebben. Karel de groote wilde aan dit gebruik der oudere kerk de hand gehouden hebben⁵. Bij de doopbediening zelve werd de abrenuntiatio en het symbolum aan de catechumenen afgevraagd⁶, waarna al de ceremoniën plaats hadden, waarmede de doop reeds sedert eeuwen overladen was, de aanblazing, het teekenen des kruises, toediening van zout, exorcis-

1) Zie het stuk bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 16, beter bij Pertz, III, p. 19, en vele anderen.

2) Saxnote schijnt de krijgsgod der Saxen geweest te zijn. Mannhardt, *Göttero. der deutschen völker*, I, s. 264.

3) Men vindt ze bij Massmann, *Abschwörungsform.* Quedlinb. 1839, en daaruit bij Retberg, II, s. 811 f. en elders. Vgl. Visscher, *Bekn. gesch.* I, bl. 9 v.

4) Bonif. *Sermo* 1, *de fide recta*, Giles, II, p. 57 s. In het aan Alcuinus toegeschreven *Liber de div. offic.* c. 41, ed. Migne, II, p. 1273 s. vindt men eene korte uitlegging van het symb. apost. Dergelijke opstellen werden later zeer vermenigvuldigd.

5) Zie zijne *encyclica* van 811, bij Pertz, III, p. 171; vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* I, 1, s. 44, 52.

6) Zie de formule op de boven, n. 1, aangeh. pll. en vgl. Rhab. Maurus, I. I. bij Hittorp, p. 321.

men¹ enz., formaliteiten die oorspronkelijk eene schoone beteekenis hadden, maar door de onbeschaafde Friesen kwalijk begrepen konden worden en bij den kinderdoop — ook daarbij werden zij niet vergeten — een ijdel vertoon moesten zijn, dat enkel geschikt was om het sacrament in het oog van zinnelijke menschen een geheimzinnig en tooverachtig voorkomen te geven. Toen de geestelijken van het karolingische tijdvak in het onderhouden van al deze ceremoniën niet altijd naauwgezet waren, werd het hun bij herhaling ingescherpt, „de roomsche zede” te dien aanzien trouw in acht te nemen².

De voltrekking van den doop geschiedde, onder het uitspreken der gewone formule³: „ik doop u in den naam des Vaders” enz., door de onderdompeling. Wanneer de formule somtijds niet naar de letter uitgebragt was, ontstond daaruit twijfel aangaande de kracht van het sacrament. Toen zeker priester in Beijeren, uit onkunde, de latijnsche woorden schromelijk verminkt had⁴, meende Bonifacius de door dezen mensch gedoopten te moeten herdoopen. Paus Zacharias ontving berigt van het feit en schreef, dat de apostel dit niet had moeten doen, tenzij hij bewijs had gehad, dat de onkundige man ook een moedwillige ketter was. In een ander schrijven echter berigtte Zacharias, dat de doop van onwaarde was, zoo „de aanroeping der triniteit” verzuimd was⁵. Inderdaad dacht men dan ook al de kracht des sacraments in deze formule gelegen, en vandaar dat men den nooddoop, door leeken voltrokken,

1) Zie de *encyclica* van Karel den groote van 811, bij Pertz, III, p. 171; Rhab. Maur. l. l. en Alcuinus, *De baptisimi caeremoniis*, ed. Migne, II, p. 614. Vgl. *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 291 vv.

2) Zie *capitul.* van 789, Pertz, III, p. 68, en Karels *encycl.* van 811, *ibid.* p. 171. Ook het concilie van Mentz van 813 schreef het doopen „secundum ordinem Romanum” voor. Hartzh. *Concil. Germ.* I, p. 406.

3) Zoo schreef ook eene luiksche synode in 710 voor. Hartzh. I, p. 32. Wanneer de priester twijfelde, of de doopeling reeds vroeger gedoopt was geworden, zeide hij: „si nondum es baptizatus, baptizo te,” *cat.* Zie *Statut. Bonif.* 27, Giles, p. 24.

4) Die priester had gezegd: „baptizo te in nomine patria et filia et spiritus sancti.” Bonif. *Epist.* 56, Giles, p. 120.

5) Bonif. *Epist.* 71, Giles, p. 168.

ook toen, even als in de oudere kerk, volkomen geldig achtte, zoo de heilige woorden maar behoorlijk uitgesproken waren. Toen Ludger, gelijk wij vroeger gezien hebben, door de vervolging genoodsaakt werd zich van het veld der evangelizatie in de omstreken van Dokkum terug te trekken, gelastte hij zijn bekeerling Bernlef, tijdens zijn afwesen den doop te bedienen aan kleine kinderen, die in sterfensnood zouden verkeerren. Bernlef zou het water „in den naam des Heeren zegenen”, en bij de onderdompeling of besprenging eenvoudig de heilige drievuldigheid aanroepen. ¹ Werd het aan den zanger overgelaten, of de onderdompeling of de besprenging toe te passen, dit geschiedde met het oog op den zwakken staat der kleinen. Gezonde kinderen toch werden, even als de volwassenen, aan eene drievoudige onderdompeling ² onderworpen, waarom ook de staande doopfonten, lang nadat de kinderdoop onder onze voorgelachten de eenige was geworden, steeds ruim waren, zoodat zij eene vrij aanzienlijke mate waters konden bevatten. Wanneer de plegtigheid voltrokken was, werd den gedoopten volgens oud gebruik een wit kleed aangedaan en eenig chrisma op hun hoofd gegoten ³, eene zalving die wel te onderscheiden is van het vormsel, dat hun bij latere gelegenheid door den bisschop werd toegediend en de bekrachtiging des sacraments werd geacht ⁴.

Paschen en pinksteren waren sedert vroeger eeuwen de wettige dooptijden der kerk ⁵, die evenwel niet altijd in acht genomen werden. In Duitschland, en welligt ook in ons vaderland, veroorloofden geestelijken en leeken zich te dezen aanzien eenige vrijheden: men doopte namelijk ook op kerstdag, epifaniën- en St. Jansdag ⁶, waardoor het geschieden kon, dat zich op het paasch- en

1) Altfr. *Vita Ludg.* Pertz, II, p. 412. Zie boven, bl. 180.

2) „Trina submersio.” Zie b. v. Alcuinus, *De bapt. caerem.* l. I., en Walafr. Strabo, *De reb. eccles.* c. 26, ed. Migne, II, p. 959.

3) Zie Alcuinus, l. I. en Karels *encyclica* van 811, l. I.

4) Over de oude symboliek van het gansche doop-ceremoniël zie men mijne *Geschied. van het kerkel. leven*, II, bl. 291 vv.

5) Vgl. Matthies, *Baptismatis expos. hist.* Berol. 1831, p. 256 s.

6) Walafr. Strabo, *De reb. eccles.* c. 26, ed. Migne, II, p. 959.

pinksterfeest slechts weinige doopelingen voordeden, zoodat de liturgie dier dagen, welke op een zeer plegtstatigen doop van vele catechumenen aangelegd was, niet tot hare regten kon komen¹. Vandaar dat paus Gregorius II ten tijde van Bonifacius op het onderhouden der genoemde termijnen in Duitschland aandrong², en Karel de groote en de synode van Mentz van 813 „de roomsche zede” poogden te handhaven³. Daar het kerkregt echter den doop aan zwakken en zieken op alle tijden veroorloofde, en velen voor hunne kinderen, waarschijnlijk reeds toen gelijk later, een vroegen doop wenschelijk achtten, moeten wij veronderstellen, dat deze pogingen slechts weinig gevolg hadden.

In de oudste kerk bestond geene algemeen verbreide avondmaalsliturgie⁴. De bisschoppen der gemeenten of dioecesen regelden den gang der plegtigheid naar eigen inzigten, maar natuurlijk onder inachtneming van zekere vormen, die met den aard der zaak schenen overeen te komen. Zoo ontstonden allengs vele liturgiën, waarschijnlijk meer dan wij weten. Naarmate echter in het westen de roomsche bisschop in aanzien won en zijne gemeente meer en meer een normatieve invloed op de europesche christenheid uitoefende, vooral in de landen der eerst onlangs gekerstende Germanen, werd ook de roomsche liturgie algemeener verbreid, waartoe de reeds vroeg aangenomen meening mag medegewerkt hebben, dat zij van apostolischen oorsprong, ja door Petrus zelve ingevoerd was⁵. Gregorius de groote, die zich alle belangen der eeredienst

1) Vgl. Rettberg, II, s. 784.

2) Bonif. *Epist.* 10, Giles, p. 36. Zie ook het *capitul.* van Gregorius II bij Hartzh. I., p. 36.

3) Zie Karels *capit.* van 803, Pertz, III, p. 125, en *Epist. de oral.* van 804, Pertz, III, p. 128, en *Concil. Mog.* c. 4, Hartzh. I., p. 406 s.

4) De geschiedenis der misliturgie heeft een geleerden bewerker gehad in Gräser, *Die römisch-katholische liturgie nach ihrer entstehung und ausbildung*, Halle, 1829. Bruikbare stoffen vindt men bij Brenner, *Geschichtl. darstellung der verrichtung der eucharistie*, Bamh. 1824.

5) Zie over de overlevering dienaangaande Walafr. Strabo, *De reb. eccl.* c. 22, ed. Migne, II, p. 944.

met zooveel ernst aantrok, schijnt de liturgie, welke men aan zijn beroemden voorganger Gelasius († 496) toeschreef, herzien te hebben. Zoo ontstond het sacramentarium van Gregorius, dat volgens verschillende recensien tot ons kwam, waarvan het thans onmogelijk schijnt de echte te onderscheiden¹.

De gregoriaansche liturgie werd reeds tijdens het leven van haren auteur, vooral door zijne missionaren, buiten Rome verbreid, zonder dat de voortreffelijke man, die in vele opzigten waarlijk vrijzinnig was, dit zocht. Toen zijn zendeling Augustinus, op zijne reis naar Engeland, geruimen tijd onder de frankische christenen vertoefde, bemerkte deze met verbazing, dat de gebruiken der Franken bij de mis niet in alles met die van Rome overeen kwamen. Hij rigtte zich deswege tot den paus, en Gregorius antwoordde hem, dat hij zich aan de vormen van Rome niet zou binden. „Zoo hij, in welke kerk ook, iets vond dat den almachtigen God meer kon behagen, zou hij dat bij de Angelsaxen invoeren, naardien de dingen niet te waarden zijn naar de plaatsen, waaraan zij eigen zijn, maar de plaatsen gewaardeerd moeten worden naar de dingen”². De vermaning was waardig in praktijk gebracht te worden, maar noch Augustinus noch zijne eeuw waren bij magte haren zin op den regten prijs te stellen. De roomsche partij in Engeland sloot zich, gelijk wij weten, in alle kerkzaken slaafs aan het roomsche voorbeeld, en in het jaar 747 bepaalde de kerkvergadering van Cloveshove, dat de roomsche mis-ritus in de latijnsche taal in de gansche angelsaxische kerk gevolgd moest worden³. Intusschen was die ritus door Willebrord en zijne medeapostelen ongetwijfeld reeds bij onze vaders ingevoerd. Bonifacius volgde zijne vormen zóó nauwgezet, dat hij, gelijk wij reeds zagen⁴, de gedachte niet kon dragen, dat hij bij de gebeden van den miskanon

1) Gräser, a. a. o. s. 49; vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* IV, 3, s. 28 ff.

2) Beda, *H. E.* I, c. 27, Gites, II, p. 108 s.

3) Gräser, a. a. o. s. 51; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* III, s. 528.

4) Boven, bl. 401.

een enkel kruisteeken zou maken, waar het niet behoorde. Sedert verdrongen Pepijn en Karel de groote de gallikaansche liturgie uit Frankrijk, en nadat paus Hadrianus I den keizer een afschrift van het gregoriaansche sacramentarium had toegezonden, werd de verbreiding der roomsche liturgie alom in het duitisch-frankische rijk beproefd en allengs tot stand gebragt, ofschoon Karel en zijn vriend Alcuinus, waar zij het noodig achtten, eenige veranderingen in de formulieren durfden aanbrengen¹.

Waar men de eucharistie of avondmaalsakte, de central-handeling der mis, volgens de roomsche zede hield, werd, na het lezen der evangelie-les, door het koor het „offertorium” gezongen, terwijl de gemeenteleden hunne oblatiën of offergaven² uitreikten. Inmiddels werd over het altaar het corporale, een linnen doek, die 's Heilands grafkleed vertegenwoordigde, uitgespreid, waarop de heilige vaten, beker en schotel, werden geplaatst. Daarop las of liever zong de priester den miskanon, het avondmaalsformulier met zijne gebeden en dankzeggingen. Na het trisagion, dat de geestelijken gezamenlijk aanhieven, en waaraan de leeken deelnamen, als zij aan het vroeger besproken voorschrift van Karel den groote gehoorzaamden³, volgde „de consecratie van het ligchaam en bloed des Heeren”, die in „een krachtig gebed tot God” bestond. Na de consecratie moesten de communicanten elkander volgens oud gebruik⁴ „den vredekus” geven, dat in dit tijdvak, gelijk later, wel niet altijd zal geschied zijn, en nu werden brood en beker aan hen toegereikt. Na de communie gaf de priester zijne „benedictie”, en het „ite, missa est” van den diaken besloot de plegtigheid⁵. Van eene „elevatie” en „adoratie” van het misbrood onder klokgeklep enz., vormen die wij in het volgend tijdvak ontmoeten, was in deze eeuwen nog geen sprake.

1) Gräser, a. a. o.; vgl. Binterim, IV, 3, s. 43 f.

2) Zie boven, bl. 345.

3) Boven, bl. 400.

4) Vgl. Augusti, *HB. der christl. archæol.* II, s. 722, f.

5) Wij volgden in het bovenstaande de gedetailleerde berichten van Rhabanus Maurus, *De instit. cleric.* c. 33, bij Hittorp, p. 329.

Nog vóór den tijd, waarin het christendom tot onze vaderen gebragt werd, was door de gansche kerk het geloof verbreed, dat in de beide avondmaalselementen Christus' ligchaam en bloed tegenwoordig waren. De avondmaalshandeling was een offer geworden, waarbij de priester geacht werd onder de gestalte van gebroken brood en vergoten wijn het kruisoffer des Heeren feitelijk te herhalen tot vergeving van zonde voor levenden en dooden¹, en Eligius² en de overige geloofspredikers, die onder de Friesen optraden, hebben hun deze overtuiging voorzeker medegedeeld, ofschoon zij door het openbare gezag der kerk nog niet was bekrachtigd. Waar nu zulk eene voorstelling der zaak veld won, werd de mis inderdaad eene handeling van den priester, waarbij het volk, waarvoor geofferd werd, ook afwezend kon zijn, en waaraan het in allen gevalle door de communie niet ten allen tijde behoefde deel te nemen. En zoo begreep men het ook! In het karolingische tijdvak waren er geestelijken, die in vromen ijver, gelijk Bonifacius en Ludger, gaarne dagelijks mis lazten, en dit dan ook niet zelden in eenzaamheid deden. Wel werd dit bedrijf door het concilie van Mentz in 813 afgekeurd, maar niet omdat het met het wezen des avondmaals in zijn oorspronkelijk karakter in strijd was, neen, eenvoudig omdat het veroorzaakte, dat somimige deelen der liturgie niet tot hun regt konden komen. „Hoe”, zeide men, „kan de priester zingen: de Heer zij met u (*Dominus vobiscum*), of omhoog de harten (*sursum corda*), als er niemand met hem is?” Daarom werd dan ook niet door de vergadering voorgeschreven, dat voortaan geen mis zou gevierd worden, tenzij er communicanten opkwamen, maar dat de leeken opgewekt zouden worden, ijverig „hunne oblatiën in te brengen en den vrede [den vredekus] te ontvangen”, dat

1) Zie Rückert, *Das abendmahl*, Leipz. 1856, s. 494.

2) „Certe redemptor noster, consulens nostrae fragilitati, tradidit nobis hoc sacramentum, ut quia ipse iam non potest mori et nos quoditum peccamus, habeamus verum sacrificium, quo possimus expiari a peccatis nostris.” *Homiil.* 15, *Max. Bibl. patr.* ed. Lugd. XII, p. 319.

eene indirecte vermaning tot de communie in zich sloot ¹. Bonifacius vergenoegde zich met de leer, dat de gelovigen „van tijd tot tijd de gemeenschap van het ligchaam en bloed des Heeren zouden genieten”²; maar onze vaders, wier gemeenten onder het bisdom Luik ressorteerden, ontvingen in 710 van eene toen gehoudene synode aldaar het voorschrift, dat alle leeken minstens eens in het jaar bij hunnen priester zouden biechten „en het ligchaam van Christus eten”³. Devote lieden deden het gewoonlijk meermalen in het jaar. Een capitulare van Karel den groote waarschuwt tegen eene zeldzame communie; het herinnert het woord des Heeren: „tenzij gij het vleesch van den Zoon des menschen eet en zijn bloed drinkt, hebt gij het leven niet in u”, maar ook dat van den apostel: „die onwaardiglijk eet en drinkt, eet en drinkt zich een oordeel”, en wekt daarom op tot zelfbeproeving, vasten en onthouding van „de werken des vleesch”, gedurende eenige aan de communie voorafgaande dagen ⁴. Die communiceren wilden, hadden te zorgen, dat zij vóór de plegtigheid de vasten niet braken ⁵.

De tijd, waarop men misse zong, was verschillend, maar die voor de hoogmis was door de gansche kerk „de derde ure”, d. i. te negen ure vóór den middag ⁶. De plaats, waar het mysterie voltrokken mogt worden, was voor onze reizende geloofspredikers natuurlijk onbepaald, maar het moest in hunne tenten, niet in de opene

1) *Concil. Mogunt.* c. 43, 44. „Nullus presbyter, ut nobis videtur, solus missam cantare valet recte. Quomodo enim dicet: Dominus vobiscum, vel sursum corda admonet habere, et alia multa his similia, cum alius nemo cum eo sit? Oblationem quoque et pacem in ecclesia facere, iugiter admonetur populus christianus, quia ipsa oblatio sibi et suis magnum remedium est animarum, et in ipsa pace vera unanimitas et concordia demonstratur.” Hartzh. I, p. 412.

2) „Comunionem corporis et sanguinis Domini per tempora sumite.” *Sermo* 5, Giles, p. 73.

3) Bij Hartzh. I, p. 32 s.

4) Bij Pertz III, p. 89, en Hartzh. I, p. 422.

5) Walafr. Strabo. *De reb. eccles.* c. 19, ed. Migne, II, p. 939.

6) Walafr. Strabo, l. I. p. 951; vgl. Retzberg, II, p. 786.

lucht geschieden¹. In gevestigde gemeenten was het niet in private woningen, maar alleen in behoorlijk gewijde kerken of kapellen geoorloofd², tenzij welligt ten behoeve van dezen of genen vrome, wien de kerkelijke overheden, gelijk later somtijds geschiedde, het gebruik van een draagbaar altaar hadden toegestaan.

Wanneer wij aan het einde van dit hoofdstuk terugzien op de gansche eeredienst, zooals deze zich in dit tijdvak bij onze vaders voordeed, dan dringt zich de gedachte aan ons op, dat zij aan hare bestemming, om zoowel een middel tot uitdrukking als tot opwekking van den inwendigen godsdienstzin der pas gekerstenden te wesen, maar op zeer gebrekkige wijze heeft kunnen beantwoorden. Cultusvormen hebben eerst dan wesenlijke waarde, wanneer zij voortgesproten zijn uit de innigste overtuigingen en de levendig gevoelde behoeften dergenen, die ze gebruiken. Is dit het geval niet en zijn zij, om zoo te spreken, met de gemeente zelve niet gewassen, maar uit den vreemde aangebragt en op anderer gezag ingevoerd, dan mogen zij de zinnelijkheid prikkelen en door hun geheimsinnig karakter imponéren, zij zullen aan het geestelijk leven der menschen nauwelijks eenig voordeel doen, al hebben zij zelve oorspronkelijk de verhevenste beteekenis en strekking. En elders, bij verre volken en lang verstorven geslachten gewassen, waren de meeste cultusvormen, die men thans tot de Friesen bragt, en door priestergebod en keizerlijke wetten werden zij aanbevolen, ja opgedrongen. De ceremoniën droegen eene symboliek in zich, wier zin zelfs voor geleerde klerken vaak duister en onzeker was³; de taal, welke er bij gebezigd werd, was eene vreemde,

1) Zie boven, bl. 217.

2) Zie het *capitul.* van Karel den groote bij Hartzh. I, p. 421: „ut nullus sacerdos in domibus, vel in aliis locis, nisi in ecclesiis Deo dicatis, celebrare missas audeat,” en een ander bij Pertz, III, p. 68.

3) Dat Karel de groote twijfelde, of zelfs de meeste aartsbisschoppen en bisschoppen van zijn rijk wel genoegzaam bekend waren met de beteekenis van het doopceremonieel, schijnt te blijken uit zijne *encyclica* van 811 bij Pertz, III, p. 171.

lie slechts door de geestelijkheid, en ook door haar dikwerf maar gebrekkig verstaan werd. Zoo kunnen wij aan het vermoeden niet onderdrukken, dat de openbare eredienst voor onze vaders in dit tijdvak in het algemeen eene betrekkelijk weinig vruchtbare moet geweest zijn, en is wij zien, dat Bonifacius, wanneer hij voor reeds gevestigde gemeenten optrad, gedurig de vermaning op de lippen had, dat goede christenen dikwerf en althans op de feestdagen ter kerke moesten komen, en dat zij daar zouden zittingen en eerbiedig wezen, in plaats van zich aan „ijdele gesprekken" en „nutteloos gesnap" over te geven¹, dan laatst zich het beeld eener koude, onverschillige schaar van kerkgangers voor onzen geest, waarvan wij vreezen, dat zij niet alleen in Bonifacius' dagen, maar ook lang daarna maar al te gewoon verschijnsel zal geweest zijn. Inzake, geheel onvruchtbaar kon de cultus voor onze vaders niet wezen. Het „credo" en „pater noster", dat in de liturgie voorkwam, werd aan de menigte overgeleverd en eenigermate verklaard, en, ook bij de gebrekkigste overlevering, moest de inhoud van deze kernachtige stukken aan menschen van eenige vatbaarheid gedachten mededeelen, die aan hun in- en uitwendig leven eene hoogere richting gaven. De abrenuntiatio bij den doop had een duidelijk klaren zin en dreef den gemoedelijken catechumeen instens tot eene uitwendige breuk met het heidendom. Maar op zon- en feestdagen de bisschop of priester ook naar zijne vertaling van het sermoen uit het homiliarium oordroeg, hoorden de leeken zeker menig woord, dat, voor de tijdgenooten van Augustinus en Leo den groote beaamd, voor hen als een ledige klank voorbij ging, maar ook gulden leeringen en vermaningen, wier zin zijne aanrijpende kracht voor verstand en hart niet verloren had.

1) „[Omnes] ad ecclesias saepius veniant, et maxime diebus festis, nec iniquitiam habeant in ecclesiis, sed orationibus et compunctioe cordis illiciti sint, sicut decet in domo Dei et in conspectu altissimi regis." *Sermo* 3, Giles, p. 66. Zie dergelijke vermaningen in *Sermo* 5 en 15, 72, 106. Ook in meer dan één *capitul.* van Karel den groote worden *vaniloquia* bij de godsdienstoefening verboden, en even eens het wegggaan, omdat de mis ten einde is gekomen. Pertz, III, p. 64, 100.

De Christusfeesten herinnerden, evenzeer als de schilderijen in de kerkgebouwen, de groote feiten van het werk der barmhartigheid Gods aan de zondige wereld, en de heiligen-dagen plaatsten, gelijk de heiligen-beelden en relieken, gestalten van zedelijkheid, geloof, liefde en zelfverloochening voor de aandacht, die hoe wonderbaar zij door ascetisme en bijgeloof somtijds misvormd waren en hoe kwalijk zij dikwerf begrepen werden, aan gevoel en verbeelding eene zekere wijding gaven. Ja zelfs de gebeden, de epistel- en de evangelie-lessen, de hymnen en sequentiën der kerk, al waren zij in het latijn voor de menigte buiten, en te dikwerf ook voor onkundige klerken binnen het koor, een stroom van klanken zonder beteekenis, konden niet voor allen vruchteloos aangeheven worden. Een Gregorius en Ludger, een Frederik en Radboud en vele hunner geestelijken was het gegeven, den niet zelden volhearlijken zin dier stukken te genieten. Zij waren hun als dagelijksch brood des geestes, waardoor hun inwendig leven gevoed en geheiligd werd, zoodat zij ook door dit middel op hunne wijze „lichten op den kandelaar” werden, van waar weldadige stralen uitgingen op de minder ontwikkelde gemeenten, die hen omringden.

HOOFDSTUK X.

De kerkelijke zeden.

§ 1.

Het huwelijk¹.

Onze vaders hadden reeds vóór en gedurende het tijdperk hunner kerstening hunne eigene zeden, als gevestigde vormen van hun burgerlijk en huiselijk leven. Het was noch de roeping noch de bedoeling der geloofspredikers

¹) De monografie van Böhmer, *Ueber die ehgesetze im seitalt. Karls d. gr.* Götting. 1826, is mij slechts bij name bekend.

die zeden, voor zooverre zij voor het bestaan der maatschappij en het welzijn harer leden onmisbaar waren, op te heffen. Integendeel, zij moesten ze bevestigen, maar zóó dat de invloed des heidendoms, waaronder zij tot nog toe gestaan hadden, zooveel mogelijk geweerd werd, om ruimte te maken voor dien des christendoms. De heidensche Friesen hadden hun huwelijk en huwelijksregt, hunne godsdienstige gebruiken in het dagelijksch leven, en hunne zorgen voor de dooden en dier nagedachtenis. De midden-eeuwsche kerk versmaadde dat alles niet, maar zocht het naar de eischen van haren eigenaardigen geest te hervormen, en slechts dáár, waar het volstrekt onbruikbaar scheen, poogde zij het oude uit te stoóten, om er het nieuwe, dat met hare eigene beginselen overeenkwam, voor in de plaats te stellen.

Ook onze heidensche voorgelachten, gelijk de christenheid dier dagen, hielden het huwelijk in acht, als een noodzakelijk middel tot instandhouding der maatschappij en tot bevordering van den welstand des huiselijken levens, dat voor de germaansche wereld zoo groote beteekenis had¹. Stemden heidendom en christendom derhalve zamen in de stelling, dat de echt in het algemeen eerwaardig is, in de opvatting van het wezen des huwelijks en de voorstelling aangaande de wederzijdsche betrekking van man en vrouw, openbaarde zich een aanmerkelijk verschil. Voor de heidensche Friesen was het huwelijk eene verbintenis, waardoor de vrouw tengevolge van een koopkontraakt de wettige bezitting van den echtgenoot werd, zoodat hij magt had haar te verkoopen en zelfs te dooden; de vrouw was tegenover den man geen persoon, maar een ding². Met zulk eene beschouwing was de oorspronkelijke christelijke opvatting in openbaren strijd, daar zij de volkomen gelijkheid van man en vrouw voor God en Christus leerde³, en ook de opvatting der middeneeuwsche kerk, al schoot zij ten gevolge van het heerschend ascetisme in de waardering

1) Zie boven, bl. 23.

2) Zie boven, bl. 18.

3) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 313 v.

van den echt te kort, kon onmogelijk vrede met haar hebben. Wat een Bonifacius en anderen in dit tijdvak ook gedaan mogen hebben om de overtuiging te verbreiden, dat een ongehuwd leven Gode welbehagelijk was boven het gehuwde, geen hunner heeft de leer verkondigd, dat de vrouw een wezen van mindere natuur dan de man was; en als men hun ooit de vraag heeft voorgesteld, of er gevallen denkbaar waren, waarin het den man geoorloofd was zijne echtgenoot te verkoopen of om te brengen, hebben zij ongetwijfeld op de beslissendste wijze en met afschuw ontkend¹.

In de sermoenen van Bonifacius worden gedurig de apostolische vermaningen herhaald, „dat de man zijne vrouw in reinheid en met een zuiver geweten zal beminnen, en haar, als het zwakkere vat, de haar toekomende eer zal geven in de vrees des Heeren; dat de vrouw haren man onderdanig zal zijn, daar de gehoorzaamheid der vrouw aan den man door God is vastgesteld, en dat man en vrouw beiden elkander in trouw verbonden moeten blijven, naardien geen mensch mag scheiden, wat God heeft zaâmgevoegd²”. Dat dergelijke lessen ook uit den mond van onze overige geloofspredikers en latere geestelijken vernomen werden, mogen wij zeker achten; maar wat zij beproefd hebben, om hunne eigene denkwijze over het wezen des huwelijks aan hunne bekeerlingen mede te deelen, en de gebruiken, die bij de heidensche huwelijksluiting in acht genomen werden, volgens den heerschenden geest der kerk te wijzigen, weten wij niet. Dit alleen staat vast, dat de oude voorstelling van den echt als koopkontraakt niet terstond en algemeen door hen overwonnen is geworden, daar wij er nog lang na dit tijdvak duidelijke sporen van ontmoeten³. Voor vele Friesen althans bleef de vrouw eene gekochte waar, en nog in het midden van de veertiende eeuw was het verkoopen van getrouwde vrouwen eene

1) Men vergelijke hier de gansch anders luidende voorstellingen van Rettberg, II, s. 756 f.

2) *Sermo* 3, 5, 9, Giles, p. 64, 65, 71, 87.

3) Zie boven, bl. 23.

zaak, die in Noord-holland, op Wieringen, te Beverwijk, Sparenwoude en waarschijnlijk elders geenszins ongehoord was ¹.

De kerkelijke huwelijksinzegening, die bij de christenheid sinds overoude tijden heilig geacht werd ², is van Rome naar de angelsaxische kerk overgeplant en waarschijnlijk door onze geloofspredikers terstond bij onze vaders ingevoerd. Sedert door de karolingische wetgeving voorgeschreven ³, werd zij vermoedelijk niet verzuimd ⁴ dan door hen, die, binnen de verboden graden huwende of om eenige andere reden, met voorbijgang van den priester, een zoogenaamd geheim huwelijk sloten. Waar dit niet plaats had en de kerkelijke trouw door de echtelingen begeerd werd, mag men veronderstellen, dat soortgelijke vormen bij de plegtigheid in acht genomen werden, als men sedert den tijd van Willebrord en Bonifacius bij de Angelsaxen gebruikte. Drie dagen vóór de voltrekking van den echt begaven zich bruidegom en bruid, van hunne naaste verwanten verzeld, naar het portaal hunner parochie-kerk. Daar ontmoetten zij den priester, in wiens tegenwoordigheid zij elkander wederzijdsche trouw beloofden, waarna de bruid een door den geestelijke gezegenden ring ontviag, dien zij aan haren vinger stak. Als de priester een kort gebed had uitgesproken, leidde hij het paar in de kerk en de huwelijksmis ving aan. Bij het begin van den miskanon bogen de echtelingen de knieën op den beneden-trap des altaars, en over hunne hoofden werd een purperen sluijer gehangen. Terstond na het „pater noster” wendde de priester zich tot hen, en nu sprak hij op nieuw eene zegenbede uit, die de heiligheid van den echt verkondigde en om een gelukkig, vroom en vruchtbaar leven voor de gehuwden smeekte. Na dit gebed stonden beiden op; zij gaven elkander den vredokus en communiceerden. Op den

1) Zie de *Aanteek. uit de gesch. van het strafregt* van Molhuysen, in Nijhoffs *Bijdragen*, tweede reeks, II, bl. 83.

2) Zie *Gesch. van het kerk. leven*, II, bl. 313 v.

3) Zie Gieseler, II, 1, s. 71, en Binterim, VI, 2, s. 35.

4) Anders oordeelt Noordewier, *Nederd. regtsoudk.* Utr. 1853, bl. 181.

derden dag na de plegtigheid kwamen de echtgenooten weder ter misse. Nu echter communiceerden zij niet, en eerst na dezen kerkgang leefden zij zamen als wettige man en vrouw¹.

Het is meermalen opgemerkt, dat de kerkelijke geest der middeleeuwen het aangaan van huwelijken op verschillende wijzen mosijelijk maakte, als wilde hij de ascetische levensrigting met alle middelen tot eene heerschende maken². Zoo gebruikte men bij vergripen tegen de huwelijks wetten en kuischheid zelfs het strafregt, om het echtverbod uit te breiden. Wanneer een stiefsoon met zijne stiefmoeder ongeoorloofden omgang had gehad, was het beiden verboden eenig huwelijk aan te gaan. Hetzelfde verbod trof een broeder, die met zijns broeders wettige echtgenoot had gezondigd. Had iemand verkeer gehad met twee zusters, terwijl beiden daarvan kennis hadden gedragen, geen van drieën kon later tot een huwelijk komen. Die met de nicht zijner vrouw zondigde, moest afstand doen van zijne vrouw en mocht geene andere nemen³. Maar meer willekeurig en storend werkten in die tijden de bepalingen omtrent de verboden graden van bloedverwantschap. Ook onze vaders, gelijk de Saxen en Angelsaxen, waren te dezen aanzien gansch niet naauwgezet. Huwelijken van eigen neven en nichten, broeders en schoonzusters waren geenszins zeldzaam, ja huwelijken van broeders en eigen zusters en zelfs van zonen met hunne moeders zullen bij hen voorgekomen zijn⁴. Dat

1) Wij volgen hier Lingard, *Alterthümer der angels. kirche*, s. 132, die voor dit berigt een geïnterlineerd of geglosseerd HS. gebruikte, dat tot de eeuw van Willebrord en Bonifacius behoort. Het tweede gebed, dat hij opgeeft, is hetzelfde, dat Binterim, *Denkwürdigk.* VI, 2, s. 90 ff. uit het *Sacramentarium Gregorianum* mededeelde.

2) Zie Rettberg, II, s. 757.

3) Zie verschillende *capitular.* bij Pertz, III, p. 23, 28, 29, al.

4) Zie den brief van Gregorius I bij Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 112 s.; de *Allocutio de coniugiis illicitis* onder de synodaal-akten van Bonifacius bij Giles, II, p. 18 s., en het later bij te brengen berigt van het *Vita Frederici* (bij de Bolland. *ad d. 18 Julii*, p. 463) en anderen over de bloedschennige huwelijken op Walcheren. Vgl. Lingard, a. a. o. s. 130 f. Van ontucht, door broeders met eigen zusters en door zonen met hunne moe-

beide laatste gevallen de geestelijken ergerde, zal niemand verwonderen, maar ook de eerstvermelde werden door hen ongeoorloofd verklaard, en nog andere daarenboven. Zich aansluitende aan sommige oud-testamentlijke bepalingen en andere, die aan het romeinsche regt toebehoorden, leerden Gregorius II en straks de gansche geestelijkheid, dat alle huwelijken binnen de vier eerste graden van bloedverwantschap onwettig en strafbaar waren, en de frankische vorsten namen die beschouwingwijze grotendeels over. Op huwelijken binnen den derden graad werden boeten, verbeuring van goederen, gevangenis en slagen bedreigd, en zij werden voor ontbonden verklaard. Karel de groote veroorloofde, wel is waar, huwelijken in den vierden graad, maar het concilie van Mentz in 818 hield het kerkelijk beginsel vast¹. Niet minder streng verklaarde men zich daarenboven tegen huwelijken van menschen, die men wegens hunne onderlinge betrekking, bij doop en vormsel aangegaan, als geestelijke aanverwanten beschouwde. Dezulke waren reeds in de oudere kerk verboden, minstens sedert de dagen van Justinianus²: de doopgetuigen, peters en meters, werden geoordeeld, in eene broederlijke en zusterlijke betrekking tot elkander en in eene vaderlijke en moederlijke betrekking tot hunne pupillen te staan, waarom zij, gelijk de adoptie bij de Romeinen, een huwelijksbeletsel was. Bonifacius schijnt hiervan in Engeland nooit gehoord te hebben. Toen zeker man als doopgetuige het kind eens vriends „tot zijn zoon geadopteerd had”, en die zelfde man, na het overlijden zijns vriends, diens weduwe huw-

---

ders bedreven, is soms ook spraak in de *libri poenitentiales* van dit tijdvak. Zie b. v. het aan Beda toegeschreven *liber poenit.* bij Wasserscheleben, *Bussordnungen der abendl. Kirche*, s. 222.

1) Zie de nauwkeurige berigten bij Rettberg, II, s. 758 ff. In de *Lex Frisionum* (bij de Haan Hettema, *Oude friesche wetten*, II, bl. 373) vindt men de volgende bepalingen: „si quis illicitas nuptias contraxerit, separabitur ab uxore sua, et liceat tam ei, quam et uxori legitime nubere. Si vero separati fuerint, et iterum ad invicem fuerint reversi, weregildum suum uterque componat.”

2) *Gesch. van het kerkel. lenen*, II, bl. 307.

de, „verzekerden alle priesters door geheel het land der Franken en Gallië, ook die van Rome afkomstig waren”, dat dit huwelijk „zonde, ja doodzonde” was. Bonifacius was ten hoogste verontrust over het geval, en vroeg bij zijne vrienden om inlichting¹. Iets later schreef paus Zacharias aan Pepijn, dat een huwelijk met een petekind of mede-doopgetuige eene goddeloosheid was, zóó groot, dat het stilzwijgen der oude kerkvaders en conciliën te dezen aanzien zich alleen liet verklaren uit hun afschrik van de afschuwelijkheid der zaak². Geen wonder, dat Pepijn in 757 eene wet uitvaardigde, waarin bepaald werd, dat een man, die zijn stiefzoon of stiefdochter bij gelegenheid van het vormsel, de bekrachtiging des doops, als peter had ter zijde gestaan, zijn wettig huwelijk met de moeder verbeurd had, en noch de man noch de vrouw later een anderen echt mogt sluiten³. Beiden toch waren, krachtens het peetschap, geestelijke broeder en zuster geworden! In het concilie van Mentz werd hetzelfde bepaald⁴. Of de dwaze wet ook hier te lande, gelijk elders⁵, vrouwen, die van hare wettige mannen wenschten ontalagen te worden, bewogen heeft hare eigene kinderen bij het vormsel den bisschop aan te bieden, weten wij niet; maar zeker is het, dat al deze wetten aangaande de huwelijksbeletselen gezamenlijk een hoogst verderfelijken invloed op het huiselijk en maatschappelijk leven hebben uitgeoefend. Wanneer wij bedenken, dat gedurende dit gansche tijdperk in ons vaderland slechts kleine gemeenten bestonden — stedelijke gemeenten waren er nog niet — wier leden al ligt door aanverwantschap van bloed of peetschap zóó aan elkander verbonden waren, dat de priesters hun liet regt op het huwelijk moesten ontzeggen, dan meenen wij daaruit te mogen besluiten, dat zooge-

1) Bonif. *Epist.* 39 en 40, Giles, p. 89 s.

2) Bonif. *Epist.* 65, Giles, p. 159; vgl. Hahn, *Jahrbücher des fränkischen reichs*, s. 99.

3) Bij Pertz, III, p. 28.

4) Bij Hartzh. I, p. 413.

5) Zie Rettberg, II, s. 762.

naamde heimelijke, d. i. volgens de kerk onwettige huwelijken, die tot diep in de zestiende eeuw onder onze vaders zoozeer gewoon waren en vaak de grootste ellende over personen en familiën bragten, ook in deze eeuwen maar al te menigvuldig moeten geweest zijn ¹.

Over de geoorloofdheid der echtscheiding dacht men in de oude kerk op verschillende wijzen. In het algemeen hield men zich aan de uitspraak van Jezus, die haar slechts in één geval, namelijk overspel, erkend had. Doch over de beteekenis van dit woord stemde men niet overeen. Sommigen meenden, dat men het ook in een geestelijken zin moest opvatten van de misdaad des afvals van de evangeliebelijdenis tot het heidendom. De romeinsche keizers erkenden echter nog andere redenen als geldig om de zaak te wettigen ², en zoo deden ook de kerkelijke en wereldlijke magten van dit tijdperk. Bloedschennige huwelijken, gelijk wij reeds zagen, werden ook door de friesche wetten ³ voor ontbonden verklaard. De statuten op naam van Bonifacius veroorloven scheiding, wanneer man en vrouw, of één van beiden, met onderlinge goedkeuring ten klooster of in den geestelijken stand willen gaan ⁴. Bonifacius vroeg Gregorius II, wat hij doen moest ten aanzien van een paar, waarvan de vrouw ongeschikt was voor de huwelijkspligten? De paus wenschte, dat de man zich onthouden zou, maar twijfelde aan zijne sterkte en gedoogde, dat hij een nieuw huwelijk aanging ⁵. Vele frankische wetten bevatten nog ruimer bepalingen ⁶.

---

1) Bij de behandeling van het volgende tijdvak leeren wij het karakter van de geheime huwelijken nader kennen.

2) *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 322 v.

3) Zie boven, bl. 431 n. 1.

4) „Admoneat unusquisque presbyterorum publice plebem — secundum Domini mandatum, legitimum coniugium nequaquam posse ulla occasione separari, excepta causa fornicationis, nisi cum consensu amborum, et hoc propter servitium Dei.” Bij Giles, II, p. 25.

5) Bonif. *Epist.* 24, Giles, p. 64.

6) Zij werden verzameld door Rettberg, II, s. 764.

§ 2.

Vasten en bedevaarten.

Dat het onderhouden der kerkelijke vasten, als voorbereiding tot het vieren der feesten en als boete-akte, onzer voorgelachten door al hunne geloofspredikers werd voorgeschreven, zullen wij niet betwijfelen, wanneer wij ons den kerkelijken en ascetischen zin dier mannen vertegenwoordigen. Ook de levenslustige Friesen, evenzeer als de Franken, Saxen, en Angelsaxen, ja de gansche middeneeuwsche christenheid, werden verplicht, op voetspoor der oudere zich van tijd tot tijd aan de wet der onthouding te onderwerpen, en deze tucht kan hun weldadig geweest zijn, al moesten wij veronderstellen, dat zij door de meesten met weêrzin gedragen werd. De vasten waren ook hier, gelijk elders, of vrijwillige of gedwongene. De vrijwillige waren het gevolg van den ascetischen ijver van zoovelen als door zelfkastijding hun sieleheil poogden te bevorderen. De gedwongene waren, behalve die onder buitengewone omstandigheden bij bid- en dankdagen uitgeschreven werden¹, jaarlijksche en wekelijksche.

Van de jaarlijksche vasten werden de veertigdaagsche (quadragesima) vóór paschen de voornaamste geacht. Haar duur was zoowel in de westersche als oostersche kerk niet altijd en overal dezelfde. Eligius² en Bonifacius³ beschouwden de zes laatste weken vóór den opstandingsdag als den wettigen vastentijd, en noemden in navolging van Cassianus en Gregorius den groote de zes en dertig dagen, waarop dan de vasten gehouden werden — op de zondagen geschiedde dit niet — de tienden des jaars, dat op driehonderd-zestig dagen werd gesteld⁴. Om het quadrage-

1) Zie boven, bl. 394.

2) *Homil.* 13, *Max. Bibl. patr.* XII, p. 318.

3) Bonif. *Sermo* 12, Giles, p. 96.

4) Bonif. *Sermo* 12, 13, Giles, p. 96, 99. De leeringen van Cassianus en Gregorius I worden behandeld door Augusti, *HB. der christl. archæol.* III, s. 476.

simaal-getal vol te maken, was men reeds in den tijd van Karel den groote gewoon tot op aschdag, d. i. woensdag vóór zondag Invocavit, terug te gaan, welke woensdag het hoofd der vasten (caput ieiunii) heette ¹. Anderen echter, in Duitschland en elders, voegden aan de gegeven weken nog eenige achterwaarts in het jaar toe, zoodat bij hen van zondag Quinquagesima of Sexagesima de vasten aangevangen werden, of van zondag Septuagesima, wat in den tijd van Karel den groote en Alcuinus niet vreemd meer was ². Ofschoon de vastenweken aldus vermeerderd werden, bleef echter het getal der vastendagen hetzelfde, daar men er nu meerdere niet-vastendagen tusschen in had, waardoor de strengheid der onthouding eenigermate verzacht werd ³.

Was de opvatting van Eligius en Bonifacius, dat de paaschvasten de aan den Heer gewijde tienden des jaars waren, eene formalistische of wettische, welke den evangelischen christen niet aangenaam is, met vreugde merken wij op, dat laatstvermelde geloofsprediker daardoor niet verhinderd werd, aangaande het wezen en de bedoelingen van het vasten eenige christelijke leeringen voor te stellen. Uit de beide vasten-preken, die van hem bewaard werden ⁴, blijkt, dat hij de onthouding van spijs en drank op zich zelve eene zaak van geringe beteekenis achtte, en dat hij, in den geest van Chrysostomus, Augustinus en anderen van de edelste kerkvaders, de tucht des ligchaams als een bevorderingsmiddel van den welstand der siele wilde aangewend zien. „Dit is een volkomen en redelijk vasten”, zoo heet het in een van die sermoenen, „wanneer ons ligchaam vast en de ziel bidt; het gebed smelt door de vasten te vaardiger naar den hemel; want dan wordt men een geestelijk mensch en met de engelen

1) „Ut feria quarta ante initium quadragesime, quam Romani caput ieiunii nuncupant, solemniter celebretur cum lætania et missa post horam nonam.” *Stat. Salisb.* bij Pertz, III, p. 80.

2) Zie Alcuini *Epist.* 80, ed. Migne, I, p. 260 s.; vgl. Rettberg, II, s. 792.

3) Zie Binterim, *Denkwürdigk.* II, 2, s. 595.

4) *Sermo* 12, 13, Giles, p. 95 ss.

vereenigd¹. Door de vasten worden de ondeugden ter neder geworpen, het vleesch vernederd, de aanvechtingen des duivels verwonnen. Wilt uwe ziel niet veronachtzamen, maar gelijk gij uw vleesch dagelijks spijzen verstrekt, opdat het niet verga, dat alzoo goede werken een dagelijksch voedsel voor uwen geest zijn! Door spijs wordt het ligchaam gevoed, door goed werk de geest! Wat gij het sterfelijk vleesch toedeelt, onthoudt dat der eeuwige levende ziele niet! Het leven des ligchaams is de ziel, het leven der ziel is God, en gelijk het ligchaam dood is zonder de ziel, zoo is de ziel dood zonder God. Dat wij daarom door goede werken Jezus Christus, onzen behouder, in het harte dragen, opdat hij zich verwaardige ligchaam en ziel beiden te behoeden. Zoo dan, geliefden, ziet toe, dat gij uwe harten reinigt, en uwe lichamen tuchtigt, opdat gij waardig zijt den h. geest te ontvangen, wiens woning gij zijt, wanneer gij regt gelooft en wel handelt². Op eene andere plaats geeft de prediker te kennen, dat hij bij het woord vasten niet alleen aan onthouding van zekere spijzen, maar aan veel meer wil gedacht hebben. „Een ieder uwer zoeke zich te onthouden van alle boos werk, en hij late in deze veertig dagen niet alleen af van hoererij, die altijd ongeoorloofd is, maar ook van het wettig huwelijksverkeer. Ingelijks werpe een ieder van zich ijdele scherts en onreine woorden, en bedenke dag en nacht al zijn werk tot lof van onzen Heer Jezus Christus te keeren, met heilige gebeden en waken en aalmoezen en kerkgangen; en als hij ter kerke is gekomen, bidde hij den almachtigen God, dat hij zijn weg rigte naar zijnen wil, en zich verwaardige hem de zonden te vergeven, en dan hoore hij het woord Gods gaarne en hindere een ander niet, daar de Heer ons vermaant, zeggende: bidt en u zal gegeven worden, zoekt en gij zult vinden! Laat ons deze heilige vasten naar Gods wil houden, omdat het vasten eene heilige zaak is,

1) Vgl. de schoone homilie van Petrus Chrysologus, *Sermo* 8, *de jejuniis et elemos.*, *Maxim. Bibl. patr.* VII, p. 851.

2) *Sermo* 12, Giles, p. 96 s.

en hemelsch werk, en die het heiliglijk doet, met God vereenigd en geestelijk gemaakt wordt" ¹.

Hoezeer Bonifacius in zijne vasten-preken niet onduidelijk te kennen gaf, dat hij die der quadragesima boven alle andere stelde, blijkt het toch dat hij de overige „wettige en openbare vasten" geenszins klein achtte, daar hij ook de onderhouding van deze ten ernstigste aanbeval ². Tot die overige behoorden, behalve die der reeds vroeger vermelde „dies rogationum" vóór hemelvaartsdag ³, de quater-temper-vasten (ieiunia quatuor temporum). Zij vielen op de woens-, vrij- en zaturdagen der eerste week van Maart, der tweede van Junij, der derde van September en der vierde van December, en waren met de wisseling der jaargetijden in betrekking geplaatst, gelijk zij dan ook aanvankelijk in de kerk als dank- en boetedagen voor Gods weldadigheid in het rijk der zichtbare natuur werden gevierd ⁴. In ons tijdvak echter waren zij ook de gewone tijden, waarop de bisschoppen de klerken ordenden, eene zaak voor de gemeenten van zóó groot gewigt, dat men er ligt toe komen kon de leeken op te wekken, om die hoogtijden met dubbelen ernst te vieren. Paus Gregorius II beval ⁵ Bonifacius, de quater-temper-dagen als zoodanig in eere te houden, en onder de zoogenaamde statuten des apostels vindt men het voorschrift, „dat de priesters de leeken vermanen zullen de quater-temper-vasten te vieren, wanneer volgens kerkelijke bepalingen de heilige ordeningen plaats hebben" ⁶. Karel de groote scherpte dit voorschrift door een capitulare van 769 evenzeer den klerken als den leeken in ⁷, en iets dergelijks geschiedde door de kerkvergadering van Mentz in 813 ⁸.

1) *Sermo* 13, Giles, p. 99 s.

2) »Ieiunia legitima et publica maxime amate, quia per abstinentiam et eleemosynas populi placatur Deus." *Sermo* 5, Giles, p. 73.

3) Zie boven, bl. 394.

4) Zie de breedere bescheiden bij Ranke, *Das kirchl. pericopen-system*, s. 267 ff.

5) Bonif. *Epist.* 10, Giles, p. 36.

6) Bij Giles, II, p. 24. Bij Hartzh. I, p. 74, ontbreken de woorden »quando sacri ordines iuxta statuta canonum aguntur."

7) Bij Pertz, III, p. 33.

8) Bij Hartzh. I, p. 411.

De gewoonte eener tweedaagsche vasten in iedere week, die van de synagoge tot de christenheid was overgegaan, wilde reeds vóór de vierde eeuw in de gansche kerk, dat woensdag en vrijdag door de geloovigen als dagen van ernst en gebed zouden beschouwd worden, omdat men beiden in verband stelde met het lijden en sterven des Heeren, „daar de Joden op woensdag beraadslaagd hadden, hoe zij Jezus zouden vangen”, en „hij op vrijdag voor ons geleden had”¹. De onderhouding dezer dagen werd door den regel van Chrodegang den geestelijken ernstig aanbevolen², en later werd in de duitsche kerk ook de zaterdag tot een vastendag gesteld. In hoeverre men echter in ons vaderland en elders in de observantie der drie dagen getrouw was, is onzeker. Welligt werd de woensdag voornamelijk door de kloosterlingen als vastendag aangemerkt³.

De spijsen, waarvan men zich op de vastendagen onthouden moest, waren in de achtste en negende eeuw vleesch en alles wat men vetspijs kon noemen, boter, kaas, eijeren, melk, en zelfs sommige krachtig voedende vischsoorten⁴. Ook enkele dranken werden somtijds verboden. Lullus, de leerling en vriend van Bonifacius, wilde dat men geene dranken zou gebruiken, tot wier toebereiding melk behoorde⁵, en Karel de groote verbod, bij eene in 814 uitgeschreven algemeene vasten, het drinken van wijn⁶. Het breken der paaschvasten, door het nuttigen van eenige spijs vóór drie uren na den middag, was in dit tijdvak algemeen verboden⁷, en het concilie van Mentz in 813 besloot, dat een iegelijk, die deze en andere voorgeschreven vasten niet behoorlijk hield, geanathematiseerd zou worden, tenzij hij zich

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 105; vgl. Augusti, a. a. o. III, s. 479.

2) Bij Hartzh. I, p. 108.

3) Zie Binterim, II, 2, s. 617.

4) Zie Binterim, a. a. o. s. 602 ff.

5) Bonif. *Epist.* 96, Giles, p. 211.

6) Bij Mansi, *Conc. Supplem.* I, p. 769; vgl. Binterim, a. a. o. s. 604.

7) Zie de bewijzen bij Binterim, s. 606.

wilde beteren ¹. Of de door Walafridus Strabo ² bestreden gewoonte van sommige priesters, om op goeden vrijdag stukken lamsvleesch bij of onder het altaar te plaatsen en die te zegenen, opdat men ze op den zondag der opstanding vóór alle andere spijzen het eerst nuttigde, ook in ons vaderland bekend was, weten wij niet. —

Bedevaarten, uit geloof en bijgeloof ondernomen, waren zoo oud als de kerk ³ en in de landen der Franken en Angelsaxen gewoon, lang voordat het christendom tot onze vaders werd gebragt. Of zij in dit tijdvak bij onze voorgelachten terstond in veelvuldig gebruik kwamen, blijkt niet; maar men zal het onwaarschijnlijk achten, als men bedenkt, dat eene algemeene liefde voor dit zoogenaamd „goede werk” ook eene algemeene devotie veronderstelt, welke bij de eerst onlangs gekerstende volksmenigte nog niet bestond, en eerst veel later in ons vaderland verbreid werd. Toch ontbrak het ook toen niet aan individuën, in wier binnenste de toenmalige kerkgeest eene ruime plaats innam; en wanneer wij hierbij in aanmerking nemen, dat ook onze heidensche voorgelachten op hunne wijze bedevaarten hielden, als zij bij zekere heilig geachte voorwerpen, bronnen, boomen of steenen, hunne offers en gebeden gingen brengen, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat onder de pas bekeerden menschen van verschillende ontwikkeling en levenstoestanden werden aangetroffen, die dit kerkgebruik gaarne overnamen. Werkelijk doen zich eenige bewijzen voor, dat bij onze vaders, ook in deze eeuwen, bedevaarten naar oorden buiten en binnen de grenzen van het tegenwoordige Nederland geenszins onbekend waren.

Bedevaarten naar het heilige land, om Bethlehem, Jeruzalem en andere hoog vereerde plaatsen te bezoeken, ofschoon zij onder de Angelsaxen en in den kring van

---

1) Bij Hartzh. I p. 411.

2) *De reb. eccles.* c. 18, ed. Migne, II, p. 939.

3) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 342 vv.

Bonifacius¹ voorkwamen, mogen in deze eeuwen bij onze voorgelachten naauwelijks verondersteld worden, daar Palestina in de handen der heidenen, de reis derwaarts eene verre was, en de fantasie aan den togt over onbekende zeeën, door woeste landstreken en volken, de voorstelling van onbegrensde gevaren en de wildste avonturen verbond. Maar geenszins zeldzaam waren de bedevaartgangen naar Rome. Amandus, Ludger en vele anderen hebben ze door hun voorbeeld aanbevolen, en de overlevering², dat in de dagen van Karel den groote zich vele Friesen te Rome ophielden, doet vermoeden, dat de graven van Petrus en Paulus en dergelijke voorwerpen in de heilige stad reeds toen in ons vaderland veler belangstelling trokken. Minder bezwaarlijke togten buiten onze grenzen waren die, welke men naar Fulda, Werden en Luik ondernam. In het klooster te Fulda, dat zoozeer welvoer door der Friesen milddadigheid³, rustte het gebeente van Bonifacius, en in de abdij van Werden dat van Ludger⁴, waarbij tal van mirakelen heetten te geschieden. Te Luik bewaarde men de overblijfselen van St. Lambertus, die reeds in de achtste eeuw beëvaartgangers trokken, en daaronder ongetwijfeld geloovigen uit Noord-brabant⁵.

Veelbezochte bedevaartsoorden binnen ons vaderland waren waarschijnlijk reeds in deze eeuwen Heilo, Elst,

1) De h. Willibald is onder de bekeerde Angelsaxen de oudste pelgrim naar Palestina, van wien men weet. Zijne beëvaart werd door eene non, zijne aanverwante, beschreven en is uitgegeven door Canisius-Basnage, *Lect. ant.* II, 1, p. 106 ss. Vgl. Lingard, a. a. o. s. 179 f.

2) Zie over die overlevering Arend, *Algem. gesch. des vaderl.* I, bl. 360, 459. Simson (*Willibalds leben des heil. Bonifac.* s. 45) spreekt van eene »peregrinencolonie» der Friesen te Rome, die, even als die der Saxen, Franken en Longobarden aldaar, eene kerk, eene school en een gasthuis (xenodochium) voor beëvaartgangers zal bezeten hebben.

3) Zie boven, bl. 148.

4) Zie boven, bl. 185. Zie voorbeelden van Friesen, die naar Werden ter beëvaart gingen, in het *Vita S. Ludg.* bij Mabill. *Sec.* IV, 1, p. 47, s. 51 s.

5) Zie het berigt aangaande Grimoald, *Hist. reg. Franc.* bij Pertz. XI, p. 399.

Dokkum, Egmond en St. Oedenrode. Van de drie eerstvermelde plaatsen spreken wij bij de behandeling van het volgende tijdvak. Aangaande Egmond herinneren wij onze vroegere mededeeling, dat aldaar het graf van den h. Adelbert een geliefd voorwerp van vereering was, waarbij niet alleen de geloovigen, maar dikwerf ook heidenen kazen en andere gaven offerden ¹. Te St. Oedenrode bewaarde men de relieken der h. Oda, eene vrome schotsche maagd, die, nadat zij te Luik bij het graf van St. Lambertus van hare blindheid verlost zal geworden zijn, in Noord-brabant hare laatste levensdagen doorbragt en stierf op de plaats, die tot heden naar haren naam wordt genoemd. Boven haar graf werd in de eerste helft der achtste eeuw eene houten en later eene steenen kerk of kapel opgetrokken, waarin reeds spoedig na haren dood wonderen heetten te geschieden, die tal van beëvaartgangers lokten ².

De oorzaken, waarom men in dit tijdvak ter beëvaartging, waren, even als later, verschillende. Eenigen ondernamen hunne togten uit louter devotie, anderen ten gevolge van geloften, meestal in oogenblikken van lichaams- of zielenood afgelegd, sommigen om het gebod der geestelijken te vervullen, die hun een bedevaartgang als boete voor eenige zonde hadden opgelegd. Velen, die met schijnbaar ongeneeslijke krankheden bezocht waren, hoopten door tusschenkomst van de heiligen, bij wier graven zij gebeden en gaven offerden, hunne gezondheid te herwinnen. Zoo togen blinden of ooglijders naar St. Oedenrode, om van Oda eene dergelijke weldaad te ontvangen, als zij zelve eenmaal van St. Lambertus genoten had ³. Die aan eenige plaats te vergeefs om hulp smeekt hadden, trokken niet zelden naar andere, zoodat hun leven voor een tijd eene aaneenschakeling van beëvaarten werd. Toen in de eerste helft der negende eeuw een friesch jonkman, Oetbert geheeten, „door den dui-

1) Boven, bl. 126.

2) Zie Thysius bij Ghesquier. *Acta ss. Belg.* VI, p. 613 ss.

3) Thysius, l. l. p. 615.

vel" van zijne zinnen en zijn spraakvermogen beroofd was, voerde zijn bedroefde vader den ongelukkige van heiligdom tot heiligdom. Eindelijk werd den ouden man „van den hemel ingegeven", dat zij naar Werden moesten reizen. Dit geschiedde, en bij het graf van Ludger werd de lijder genezen ¹. Dergelijke uitwerkingen der beëvaart bij menschen, die aan melancholie of zenuwziekten leden, werden bij Ludgers gebeente, en elders, niet zelden waargenomen; maar ook andere zullen er plaats gehad hebben, waarmede de kritiek geen raad weet. Of men bij het aanvaarden der togten in dergelijke gevallen de gewenschte hulp of van de heiligen of van God verwachtte, is niet altijd even duidelijk. De anonieme levensbeschrijver van Ludger dacht aan eene bovennatuurlijke tussenkomst van den Allerhoogste, „om de verdiensten" of op voorpraak van den heilige ², en deze voorstelling is waarschijnlijk de meest gangbare geweest,

Van den zedelijken invloed, dien de beëvaarten op onze voorouders oefenden, kunnen wij niets zekers berigten. Waarschijnlijk was deze niet altijd dezelfde; bij sommige menschen kan hij ongunstig geweest zijn. Bonifacius althans had ondervindingen opgedaan, die hem van het onvoorwaardelijk aanprijzen dezer togten terughielden. In een brief aan zijn vriend Cuthbert in Engeland klaagt hij bitter, dat bijna in alle steden van Lombardije, Frankenland en Gallië angelsaxische vrouwen en nonnen aangetroffen werden, die, ter beëvaart naar Rome getogen, op de heen- of terugreis hare reinheid hadden verloren en de smaad der kerk en van haar vaderland waren geworden, waarom hij wenschte, dat synoden en vorsten de handen ineem zouden slaan, om voortaan deze ergernis te weren ³. Geheel en al onvruchtbaar echter kon de beëvaart voor de toenmalige geslachten niet zijn. In een tijd, waarin men maar zelden uit reislust of leergierigheid

---

1) *Vita S. Ludg.* Mabill. l. l. p. 51.

2) L. l. p. 48.

3) Bonif. *Epist.* 63, Giles, p. 146.

naar één vreedzame gāng, en de afscheiding, waarbij de volken tegenover elkander stonden, veel grooter was dan in onse dagen, werden menschen van alle standen en landsaard door haar tot elkander gevoerd; en die van Rome, Fulda, Werden en andere plaatsen, waar de beschaving dier eeuwen gevestigd was, huiswaarts keerden, konden een schat van nieuwe gedachten en ervaringen, en niet zelden ook boeken en andere nuttige voorwerpen met zich brengen, waardoor de cultuur uit verwijderde streken overgebracht werd, om straks onder de landgenooten gezegende vruchten te dragen.

§ 3.

Zorg voor stervenden en dooden.

De bediening van het laatste olieel en viaticum aan stervende broeders en zusters, sinds overoude tijden in de kerk opgekomen en in dese eeuwen overal verbreid¹, werd waarschijnlijk ook in ons vaderland algemeen onderhouden, en wel onder die vormen, welke wij bij de behandeling van het volgend tijdvak nader zullen leeren kennen; wanneer wij authentieke documenten van nederlandsche afkomst zullen gebruiken, waarin zij in alle bijzonderheden beschreven zijn. Voor het tegenwoordige merken wij slechts op, dat de zoogenaamde statuten van Bonifacius de bepalingen bevatten, dat de priesters, wanneer zij door hunne parochiën reizen of ter missie uitgaan, „de heilige olie en de eucharistie” steeds met zich moeten voeren, om ten allen tijde zieken en stervenden te kunnen bedienen, en dat zij geen stervende in zijne laatste levensure het viaticum mogen weigeren². In de capitulariën van Karel den groote worden dergelijke voorschriften herhaald³. Uit de zoo even vermelde statuten schijnt te

1) Zie Binterim, *Denkw.* VI, 3, s. 217 ff.

2) *Statuta* 4, 18, Giles, p. 22 s.

3) Zie Binterim, s. 262.

blijken, dat het door de oude kerk reeds verboden misbruik om ook afgestorvenen nog den vredekus en het viaticum toe te brengen, op nieuw in zwang kwam¹. De gewoonte van den stervenden eene brandende kaars toe te reiken, of een kruis, beide ceremoniën van schoonen zin², in dit tijdvak, gelijk later in de kerk, waarschijnlijk niet onbekend, mag reeds nu ook bij onze vaders ingang gevonden hebben³. Van Wolbodo, dien wij reeds aan het hoofd der utrechtse school ontmoetten, lezen wij, dat hij, te Luik op zijn sterfbed liggende, een kruis in de hand nam, „de voeten, handen en zijde des Gekruisten kustte”, en alzoo den Heer zijnen geest gaf⁴. —

De oude christenheid heeft zich ten alle tijde afkeerig betoond van het verbranden der lijken, dat bij de heidenen min of meer algemeen in gebruik was. Zij achtte het voor het minst onvoegzaam, door de kracht des vuurs het verwoestende werk des doods te verhaasten, en meende, gelijk reeds Minucius Felix het uitdrukte, dat het pligtmatic was, de ontbinding der lichamen over te laten aan God, „den bewaarder der elementen”, die ze geformeerd had⁵. Hunne dooden aan den moederschoot der aarde toe te vertrouwen scheen hun gepaster toe, want het was een lijdzaam dragen van het eenmaal uitgesproken vonnis, „stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren”. Zoo begraven zij dan hunne dooden, „opdat zij aan de aarde wedergeven, wat uit de aarde ontstaan was”. Zoodra onze geloofspreikers in het midden van onze heidensche voorvaders optraden, hebben zij ongetwijfeld hunne stemmen tegen de lijkverbranding verheven, en waarschijnlijk zijn de gemoedelijkste bekeerlingen hun gehoorzaam geweest. Later werd het oude gebruik ook door de

1) *Statut.* 30, Giles, p. 23. Vgl. *Geschied. van het kerkel. leven*, II, bl. 245.

2) Licht is een symbool van Christus, „het licht der wereld” ook voor stervenden; eene brandende kaars of lamp herinnert de waakzaamheid der wijze maagden in de gelijkenis.

3) Vgl. Binterim, s. 104 f.

4) Reineri *Vita S. Wolbod.* Mabill. *Saec.* VI, p. 163; vgl. boven, bl. 356.

5) *Geschied. van het kerkel. leven*, II, bl. 353.

Frankische wetgeving bestreden, maar op eene wijze, die eert, dat het volk van zijne voorvaderlijke zeden noode afstand deed. Karel de groote vaardigde omstreeks 785 eene wet uit, die de doodstraf bedreigde aan allen, „die een lijk volgens heidensche gewoonte zouden verbranden en de beenderen tot stof verteren”, en in dezelfde wet schreef hij voor, „dat de lijken der christenen naar de reemiteriën der kerken moesten gevoerd worden en niet naar de grafheuvelen der heidenen”¹. Ofschoon deze wet hoofdzakelijk de Saxen gold, mogen wij verzekerd zijn, dat dergelijke bepalingen ook met het oog op de Friesen werden gemaakt en gehandhaafd, waar de Franckische invloed heerschende was. Intusschen, zoolang op onze bodem nog heidenen waren, moeten wij veronderstellen, dat hier en daar de lijkverbranding steeds voorkwam. In eene in Drenthe opgegraven urne met lijkasch heeft men munten van Lodewijk den vrome gevonden², een bewijs dat reeds het heidensch gebruik in de eerste helft der negende eeuw, en misschien later, nog niet geheel onderdrukt was, en herinneringen van de oude zede waren bij ons volk nog in de elfde eeuw meer of min levendig, zooals blijkt uit sommige fabuleuze verhalen van toenmalige geschiedschrijvers. Thietmar van Merseburg, die met de zaken van ons land, tijdens het laatst der tiende en het begin der elfde eeuw, vrij wel bekend was en de wondergeschiedenissen, die hier in omloop waren, met gretigheid opving, verhaalt van een priester te Deventer, dat deze, tijdens de vernieuwing der Lebuïnus-kerk aldaar door bisschop Balderik, op zekeren vroegen morgen de dooden in de kerk en op het voorhof zag omwandelen en hen hoorde zingen, terwijl zij hunne offers aanbragten. De verschrikte man berigtede hetgeen hij gezien had aan Balderik, en deze beval hem s avonds zijn bed in de kerk te spreiden en daar te slapen. De arme klerk gehoorzaamde zijn ongeloofigen bisschop, maar — de dooden wierpen hem met zijn bed

1) Bij Pertz, III, p. 49.

2) Zie Zuidhof, *Geschied. van Rottum*, Uithuiz. 1857, bl. 144.

de kerk uit. Toen gebod Balderik hem den volgenden nacht de proef te herhalen: hij zou zich van relieken en wijwater voorzien en het heiligdom bewaken. De priester gehoorzaamde andermaal, maar de vrees hield hem wakker. „En zie, op het gewone uur kwamen de dooden; zij namen hem op, en droegen hem naar het altaar, en verbrandden zijn ligchaam tot sijne asch”¹.

Dat de vrije Fries in den aanvang afkeerig was van het overgeven zijner dooden aan de enge kist en het dompige graf, in plaats van hen in vlammen en rook aan de hemelmagten te offeren², laat zich begrijpen, en schijnt bevestigd te worden door den eigenaardigen toon, die bij de vermelding van beiden aangeslagen wordt in het dichtelijk fragment eener friesche wet, die tijdens de invallen van de Noormannen in ons vaderland gesteld werd en in de latere landregten overging. Eene weduwvrouw — zoo heet het daar — mag de vaderlijke nalatenschap van haar kind, voordat het meerderjarig is, verkoopen of verrailen, „wanneer de jaren duur worden en scherpe koude over het land vaart en het kind van honger starven zoude, of als het geheel stoknaakt is of huisloos, en dan de duistere nevel en koude winter nadert, wanneer ieder in zijn hof en in zijn huis en in beschermende hollen trekt, en het wilde dier den hollen boom zoekt en de luwte der heuvalen, waardoor het zijn leven behouden kan; terwijl dan het onjarig kind weent en schreit en wijst op zijne naakte leden en zijne huisloosheid en zijn vader, die hem bewaren moest tegen den honger en tegen den winterschen kouden nevel, dat die, zoo diep en duister, met vier nagelen onder eik en aarde besloten en bedekt is; zoo mag de moeder haars Kindes erve verzetten en verkoopen, dat het door vorst en honger niet verga”³.

1) Thietmari *Chron.* bij Pertz, V, p. 738; vgl. Grimm, *Ueber das verbrennen der leichen*, Berlin 1850, s. 40.

2) Zie boven, bl. 25.

3) Grimm, a. a. o. s. 84, noemde, naar het voorbeeld van Thorpe, dit fragment een gedicht, »het graf betiteld.” Minder juist! Men vindt het in het *Jus*

Waar de lijkverbranding voor de christelijke begrafenis plaats gemaakt had, volgde men ook de heerschende gebruiken der toenmalige kerk ten aanzien van de uitrusting der lichamen voor de uitvaart en van de ter-aardebestelling. Wasschingen en inkleeding der lijken bleven toen, gelijk later, niet achterwege. Aanzienlijken wenschten, waarschijnlijk ook hier te lande even als elders in de frankiesch-duitsche kerk, dat men hunne lichamen in altaardoeken of in eenig monniken- of priestergewaad wikkelde, ofschoon de statuten van Bonifacius en andere kerkwetten het eerste verboden¹. Geestelijken en vorsten hulde men in hun ambtsgewaad. Willebrord werd met zijn pallium, casuifel, sandalen enz. begraven², en toen men in 1675 in de St. Pieterskerk te Utrecht het graf van den in 1054 gestorven bisschop Bernulf opende, vond men daarin een zilveren kelk, een gouden ring en een gedeelte van den bisschopsstaf³. Karel de groote werd in 814 in zijne beroemde kerk te Aken in een gemetselden kelder bijgezet. Men schijnt het met den eerbied voor den onbedwingbaren held onbestaanbaar geacht te hebben, hem in een sarcofaag te besluiten. Men plaatste den keizer op een troon, het zwaard aan zijne zijde. Een gouden keten was als een kroon om zijn hoofd gewonden. In de eene hand droeg hij den rijksappel; de andere rustte op het evangelie-boek op zijne knie. Schepter en schild hingen voor hem aan den muur⁴. Minder aanzienlijken dooden gaf men waarschijnlijk

municipale Frisonum, bij De Haan Hettema, *Oude friesche wetten*, II, bl. 84 v., ook in Wiardas *Asegabuch*, s. 86 f. eu bij Wierdsma, *Oude friesche wetten*, I, bl. 152 v.

1) *Statut.* 20, Giles, p. 23; vgl. *Concil. Autissiod.* c. 12, bij Bruns, II, p. 238. In een *liber poenitentialis* in een HS. van de vijftiende eeuw, in mijn bezit, leest men: »sacerdos, qui mortuum involvit in palla altaris, decem annis et sex mensibus poeniteat.»

2) Zie Bijlage II.

3) *Bat.* s. I, bl. 656.

4) Zie Blommaert, *Nederl. begravingswijze*, Gent, 1857, bl. 11 v. vgl. Kántzeler, *Die neuesten nachgrabungen in der Aachener münsterkirche (Jahrbücher des vereins von alterthumsfreunden im Rheinlande, XXXIII, XXXIV, 1863, s. 206 ff.)*.

een of ander kostelijk geacht voorwerp in hunne kist, waarvoor zij in hun leven belangstelling hadden geopenbaard, een kruisje, een ring of iets dergelijks; deze zede toch was sinds oude tijden evenzeer bij de christenen als bij de heidenen gewoon. Bij de uitvaart van hooge en algemeen geachte geestelijken vertoonde zich een breede stoet van klerken en leeken, en als eerstvermelden, b. v. bij de begrafenis van bisschop Radboud en Anfried¹, hunne psalmen en hymnen aanhieven, stemden laatstvermelden met hen zamen bij het kyrie eleison. Waar de gemeenten, zooals die van Utrecht, reeds kerkklokken bezaten, lieten zich waarschijnlijk deze hooren, terwijl de schaar met de baar zich grafwaarts rigtte. Zoo althans geschiedde in dit tijdvak bij de Angelsaxen en elders. Het geluid zou allen, die het hoorden, tot gebeden voor den doode opwekken². In gemeenten, die eene gedeeltelijk frankische bevolking bevatten, mag men bij de uitvaart ook wel brandende lampen en fakkels in de handen gedragen hebben, in navolging van de gewoonte der oude christenheid, die in Gallië op de gekerstende Franken was overgegaan³.

Kerkhoven, die onze middeneeuwsche vaders legersteden (slaapsteden = coemiteria) noemden, werden in alle gemeenten verondersteld⁴, en voor aanzienlijke en geringe dooden gebruikt. Het begraven in de kerken⁵ toch, ofschoon sedert de dagen van Konstantijn den groote geenszins onbekend, vond in dit tijdvak nog vrij algemeene afkeuring. Karel de groote verbood het in 809, in

1) „Sanctum autem corpus [Radbodi] mox feretro impositum, clerus et populus omnis cum hymnis et psalmodiis in primis reverenter et honorifice Daventriam perduxerunt.” *Vita S. Radb.* Mabill. *Saec.* V, p. 32; zie ook boven, bl. 269.

2) Vgl. Binterim, a. a. o. VI, 3, s. 400 f.

3) Zie boven, bl. 58 n. 3. Over de symbol. beteekenis der lichten bij de begrafenis zie men *Kalender voor de Prot. in Nederl.* 1856, bl. 216 vv.

4) Zie de boven, bl. 445, aangeh. wet van Karel den groote.

5) Kluits *Rede over den oorsprong van 't begrav. in de kerken*, Amsterd. 1795, is meer eene Philippica tegen het gebruik dan eene afdoende geschiedenis der zede. Bruikbare berigten vindt men bij Van Alkemade, *Van het ceremonieel der begravenissen*, Delft, 1713.

algemeene bewoordingen, die echter leeren, dat men niet zelden overtrad ¹. Onze Ludger beval, dat men hem na zijn dood buiten de kerk zou begraven, wat ook geschied is, ofschoon zijne vereerders eenige jaren later boven zijne rustplaats te Werden eene kapel optrokken ². De kerkvergadering van Mentz in 813 besloot, dat keizer Karels verbod gehoorzaamd moest worden, maar zij maakte haar eigen besluit grootendeels krachteloos door uitzonderingen toe te laten ten aanzien van „bisschoppen, of abten, of waardige priesters, of geloovige leeken” ³. Onze oudste bisschoppen, Frederik en de meeste anderen, werden te Utrecht in eene der later te vermelden crypten van de St. Salvatorskerk bijgezet, waarom vreemdelingen in de elfde eeuw en daarna die plaats gaarne bezochten ⁴. Graaf Dirk, zijne echtgenoot Geva, zijn zoon met Hildegarde, zijne gade, werden in de abdijkerk te Egmond „voor het altaar der h. Maria” en in „de kapel der apostelen” begraven ⁵. Voor vorsten en prelaten gebruikte men steenen sarcophagen, in den trant der oude romeinsche. Zoo is die van een der bisschoppen van Tongeren-Maastricht in de krypt der kerk van St. Servaas te Maastricht ⁶, en die van Willebrord te Epternach ⁷, en zoo waren vermoedelijk ook die van bisschop Frederik ⁸, Ansfried ⁹ en andere te Utrecht. Zoogenaamde stolpen, uit los op elkander gevoegde steenen saamgestelde doodkisten, die wij bij de behandeling van het volgende tijdvak leeren kennen, kunnen ook in deze eeuwen reeds in gebruik geweest zijn. Andere steenen

1) »Ut nullus [presbyter] deinceps in ecclesia mortuum sepiliat.” Pertz, III, p. 161.

2) Zie Paris, *Disquis. de Liudgero*, p. 141.

3) Bij Hartzh. I, p. 412. Karel bekrachtigde het besluit echter. Zie zijn *capit.* bij Pertz, III, p. 190.

4) Zie het *Carmen* van den vroeger besproken Oetbertus bij de Bolland. *ad d. 18 Julii*, p. 457.

5) *Rijksarchief*, I, bl. 199, 203.

6) Blommaert, a. w. bl. 7.

7) Lux, *Levenssch. van den H. Willibr.* bl. 69.

8) *Vita S. Fred.* bij de Bolland. *ad d. 18 Julii*, p. 469.

9) Thietmari *Chron.* bij Pertz, V, p. 778.

doodkisten, uit één stuk zandsteen gehouwen, zooals men nog in onzen tijd in Friesland, de Betuwe en elders heeft opgegraven, behooren waarschijnlijk aan de laatste middeleeuwen toe. Van de achtste tot de elfde eeuw bezigde men, gelijk later, ook voor aanzienlijken, wel meestal houten kisten, uitgeholde boomstammen met een deksel en vier nagelen ¹, of kisten van zaamgetimmerde planken. Arme dooden heeft men welligt ook in dit tijdvak, gelijk in het volgende, dikwerf zonder kisten, in een kleed of mat gewikkeld, ter aarde besteld. In de statuten van Bonifacius en andere documenten van dit tijdvak vindt men het gebod, dat geen lijk op het lijk van een ander mag begraven, en de beenderen der dooden niet verstrooid mogen worden ², een voorschrift, dat of uit betamelijkheidsgevoel voortvloeyde of misschien uit de verwachting der ligchamelijke verrijzenis van de dooden.

Ofschoon de frankische wetgeving, evenmin als het oude kerkregt, gedoogde, dat de vrienden en naastbestaanden der overledenen bij de begrafenis den wilden klaagtoon der heidenen aanhieven, of zich aan dezer hartstogtelijke uitingen van smartgevoel overgaven, zelfverwonding met messen of nagelen ³, zoo veroordeelde zij van de andere zijde, evenmin als de oudere kerk, eene betamelijke uitdrukking van droefenis, ja, zij verlangde die blijkens het voorschrift, „dat zij, die [over hunne dooden] treurden, zich moesten onthouden van maaltijden en sieraden en witte kleederen ⁴”. Lijkmalen, die waarschijnlijk van heidenschen oorsprong waren, en tot heden in ons vaderland voorkomen, schijnt men dus te hebben willen weren, en omgekeerd het dragen van zwarte rouwkleeren te hebben aanbevolen.

1) Zie de woorden van de oude friesche wet, boven, bl. 446; vgl. Rettberg, II, s. 790, en onze mededeeling over de te Kamerik gevonden doodkist in het *Kerkhist. jaarboekje (Kalender, tweede reeks) voor 1864*, bl. 97 vv.

2) *Statut.* 19, Giles. p. 23; Hartzh., I, p. 55; vgl. Binterim, VI, 3, s. 452.

3) Zie de plaatsen uit de *capitular.* bij Binterim, s. 409.

4) »Qui luget, abstinere debet a conviviis ac ornamentis et veste alba.” Vgl. Binterim, a. a. o.

Bij het sinds lang en algemeen verbreid geloof der kerk, dat aalmoezen, gebeden en misoffers der levenden voor de zielrust der dooden heilzaam waren¹, zorgden onze vaderen ook in dit tijdvak, dat voor hunne afgestorvene vrienden en familie-leden liefdegaven en gebeden gedaan en missen gelezen werden. Onder de brieven van Bonifacius vindt men een schrijven van eene angelsaxische bloedverwante, die den apostel zijne oude vriendschap met Tinne, haren vader, herinnert, en hem verzoekt, zoowel voor dien vader als voor hare moeder Ebbe „Gode gebeden te offeren”². Toen Bonifacius in een brief aan Gregorius II 's pausen gevoelen „over de geoorloofdheid van het offeren voor de dooden” had gevraagd, antwoordde deze, dat hij te dien opzichte het gebruik der kerk zou houden: de geloovigen moesten voor hunne dooden oblatiën offeren, en de priesters bij de mis „memorie der dooden doen”, door hunne namen in het gebed op te nemen; slechts zouden zij toezien, dat zij voor geene andere afgestorvenen „memorie deden en tusschen-traden”. dan voor „katholieke geloovigen”; ten behoeve van goddeloozen, „al waren zij christenen [d. i. gedoopten] geweest”, mogt het niet geschieden³. Onder de besluiten van eene der bonifaciaansche kerkvergaderingen vindt men het voorschrift, „dat de geloovigen voor hunne overledene vrienden dertig dagen moeten vasten en oblatiën offeren”⁴. Welligt echter is dit voorschrift in verminkten staat tot ons gekomen, zoodat men hier bepaaldelijk aan den maand- of dertigsten dag zal moeten denken, die in de

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 385 v. Van de in het vagevuur toevende zielen heet het bij Beda, in zijn verhaal van het visioen van Drithelmus, *H. E. V.*, c. 12, Giles, III, p. 208: „multos autem preces viventium et elemosynae et ieiunia et maxime celebratio missarum, ut etiam ante diem iudicii liberentur, adiuvant.”

2) Bonif. *Epist.* 24, Giles, p. 64.

3) Bonif. *Epist.* 25, Giles, p. 68.

4) *Conc. incert.* c. 2, Giles, p. 33: „fideles pro defunctis amicis ieiunia et oblationes triginta diebus adimpleri faciant.” De gissing, dat men voor „triginta diebus” moet lezen „trigesimis diebus,” wordt, meen ik; aanbevolen door het opschrift van den canon: „de trigesimis mortuorum.”

vroegere en latere kerk als memorie-dag onderscheiden werd. De meest gewone memorie-dag was de jaardag van het sterven ¹.

Naarmate men van de uitwerking der gebeden en missen voor het heil der levenden en dooden grooter gedachte koesterde, moest men er te meer op uit zijn, voor zich zelve en anderen die genademiddelen zoo veel mogelijk te vermenigvuldigen. Uit dit streven ontstonden de later dus genoemde confraterniteiten, verbindtenissen, door geestelijken en leeken aangegaan, om voor elkander en voor anderen, bij het leven of na ontvangen doodsberigt, te bidden en missen te lezen. Men meent, dat dit gebruik het eerst bij de angelsaxische christenheid in zwang gekomen is. Onder de brieven van Bonifacius vindt men een schrijven van een angelsaxischen koning, Eðwald genaamd, waarin deze den apostel dankzegt, dat hij zijner bij zijne gebeden en missen gedachtig is. Verder geeft de vorst den apostel te kennen, dat hij van zijne zijde deze weldaad vergolden heeft, door te bevelen, dat de naam van Bonifacius door de monniken van seven kloosters, onder zijn gebied, in hunne misgebeden zou opgenomen worden ². Aan den engelschen abt Aldhere rigtte Bonifacius de bede, dat deze hem in zijne liefdegemeenschap (*communio charitatis* = confraterniteit) zou opnemen, en zoowel bij zijn leven als na zijn dood voor hem bidden. In denzelfden brief maakte de apostel eene lijst over van de namen der ontlapene broeders, die met hem voor de zending hadden gearbeid, opdat Aldhere missen voor hen liet lezen ³. Met Optatus, den abt van Monte Casino ⁴, wisselde Bonifacius zulke lijsten ⁵. Daar dergelijke verbindtenissen, die men in onze dagen doodenverbonden heeft genoemd, zich aanbevalen door de tijdelijke en

1) Bij de behandeling van het volgende tijdvak komen wij hierop terug. Zie intuschen *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 386.

2) *Bonif. Epist.* 29, Giles, p. 72.

3) *Bonif. Epist.* 89, Giles, p. 300.

4) Zie over hem Mabill. *Annales ord. s. Bened.* II, p. 123, 146, al.

5) *Bonif. Epist.* 82, Giles, p. 193.

eeuwige vruchten, die men er van verwachtte, en zij daarenboven een vorm van gemeenschapszin en liefde waren, waarvoor eenigzins gemoedelijke menschen niet onverschillig konden zijn, laat het zich begrijpen, dat zij later niet in onbruik geraakten. Toen in 1005 eene duitsche synode te Dortmund zich zou ontbinden, gingen de daar vergaderde geestelijken, onder welke ook onze Ansfried behoorde¹, de volgende overeenkomst aan: wanneer een hunner stierf, zouden de hem overlevende bisschoppen binnen de eerste twintig dagen na zijn overlijden eene doodenmis vieren, en de priesters desgelijks; de buitenpriesters (presbyteri forenses, die niet tot der bisschoppen kapittelen, maar tot hunne dioecesen behoorden?) moesten drie missen, de diakens en lagere klerken tien psalters lezen². Bij de behandeling van het volgende tijdvak zullen wij zien, dat de confraterniteiten tusschen kapittelgeestelijken en kloosterlingen in ons vaderland zich onophoudelijk vermenigvuldigden, totdat zij in den vorm van broederschappen of geestelijke gilden ook bij de leeken gewoon werden.

HOOFDSTUK XI.

Zedelijk-godsdienstige volkstoeestand.

§ 1.

Geloof en bijgeloof.

De krachtvolle mannen, die van de zevende eeuw tot den aanvang der elfde onze kerk grondvestten en onder duizend bezwaren aanvankelijk opbouwden, wenschten onze vaders „aan de magt des satans te onttrekken en tot het heil van Christus te brengen”. Dat was hunne leus

¹) Zie boven, bl. 281.

²) *Annal. Saxo*, Pertz, VIII, p. 655 a.

en zóó drukten zij hun levensdoel uit voor zich zelven en hunne tijdgenooten¹. Draggers, niet zoozeer van de hoogste, maar veeleer van de éénige godsdienst, naar zij meenden², stonden zij met hun roomsch-katholiek christendom tegenover de heidenwereld, wier goden zij duivelen en wier kinderen zij duivelskinderen heetten, en hun gemoed werd in barmhartigheid bewogen om de broederen van hunnen volksstam! Toen namen zij, vaak na zwaren zielestrijd, een koen besluit; zij verlieten vaderland en maagschap, spoedden zich naar onze gewesten, en het groote oogmerk, waaraan zij zich sedert toewijdden, ja waarvoor zij leven en bloed wilden opofferen, was de verlossing van het volk der Friesen van het verderf des heidendoms, uitzuivering van de beginselen der duiveldienst uit den boezem der natie, opdat de beginselen van hun alleen-zaligmakend christendom er voor in de plaats gesteld wierden, waardoor de verlorenen zouden geheiligd en voor tijd en eeuwigheid behouden worden. In hoeverre werd dat oogmerk, waaraan zoo vele en ook zoo edele krachten besteed werden, bereikt? In hoeverre is het christendom van Willebrord en Bonifacius, van bisschop Frederik en Radboud overgegaan op hunne bekeerlingen en reeds in dit tijdvak eene nieuwe, herschepende kracht voor het gemoed en leven onzer voorgeslachten geweest?.. Ziedaar de gewigtige vraag, welke wij in het laatste hoofdstuk van dit boekdeel zullen beantwoorden, voor zoo verre wij het vermogen³. Voor zoo verre wij het vermogen, ja, want van alle vragen, die wij op den weg van ons onderzoek reeds ontmoetten, is welligt geene zoo moeilijk als deze. Die moeilijkheid is hoofdzakelijk aan het karakter onzer bronnen te wijten. De hagiografen, tot heden onze voornaamste gidsen,

1) Zie boven, bl. 350.

2) Vgl. boven, bl. 49.

3) Eene proeve van geschiedenis van het inwendig christendom onzer middeeuwsche vaders, die voor het volgende tijdvak eenige dienst kan doen, werd geleverd door Okken, *Diss. de priva religionis christ.. medio aeo inter Nederlandos progressas, natura*, Gron. 1846.

hebben zich slechts zelden verwaardigd, eenige trekken aan de teekening der volkstoestanden te wijden. Zij melden wat onze geloofspredikers en uitstekendste kerkvoogden tot bekeering onzer vaderen wenschten en deden, maar schilderen de uitwerkingen van hun ondernemen meestal met woorden van algemeenen zin: duizenden werden gedoopt, vele kerken gebouwd, priesters aangesteld enz., om zich dan weder te verliezen in panegyrische ontboezemingen, die voor den geschiedschrijver onvruchtbaar zijn. Behalve de heiligenlevens staan ons voornamelijk de voortbrengselen der kerkelijke en wereldlijke wetgeving van dit tijdvak ten dienste. Maar hoezeer daaronder stukken voorkomen, die als trouwe spiegels van hun tijd mogen aangemerkt worden, doorgaans leeren zij ons meer, wat de wetgevers van de volksmenigte wilden en niet wilden, dan hoe die volksmenigte zelve onder hare overheden bestond. Intusschen, deze en andere bronnen laten ons niet geheel in verlegenheid. Zoo hebben wij dan te verzamelen wat zij leveren, opdat wij de voorgestelde vraag, zij het ook op gebrekkige wijze, beantwoorden.

Eenige auteurs onzer dagen, en onder hen mannen van goeden naam, Ozanam en anderen, die over de bekeering der germaansche stammen schreven, en over den invloed des christendoms op de maatschappelijke, zedelijke en godsdienstige beschaving dier stammen, hebben de duitsche volken tijdens hunne kerstening als volslagen barbaren geteekend, en inzonderheid de Saxen en Friesen als halve kanibalen. Tegen de eënzijdigheid, ja onwaarheid dier opvatting, die aan de ruwe voorstelling van onzen utrechtschen priester, den biograaf van Bonifacius ¹, doet denken, werd door andere geschiedvorschers ernstig protest ingediend ², en wij hebben hun voorbeeld reeds nagevolgd. Immers, wij moesten het erkennen, dat althans onze voorvaderen lang vóór de stichting onzer

1) Zie boven, bl. 27.

2) Zie h. v. Rettberg, II, s. 563 f.; Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, V, p. 14 s.

kerk reeds zekeren trap van beschaving hadden bereikt, waarop zij voor eene hoogere vatbaar waren. Maar zullen wij nu van de andere zijde aannemen, dat de Germanen, en dus ook de Friesen, in het verkeer met de Romeinen en in den strijd met de Franken zeker in sommige opzigten ontwikkeld, en naar hunnen aanleg tot het aannemen des christendoms veelsins geschikt, door dat christendom ligt waren te overwinnen en binnen een kort tijdsbestek te herscheppen in een heerlijk geslacht van dienaren Gods in geest en waarheid?.. Zoo wij het deden, zouden wij moeten veronderstellen wat niet bewezen kan worden! Neen, hoeseer wij gaarne herhalen, wat wij vroeger beweerden¹, dat het ook den Friesen niet ontbrak aan praedispositie voor het christendom — alle volken hebben haar in zekere mate, omdat alle volken uit menschen bestaan en het christendom de meest menschelijke, en daarom ook de meest goddelijke godsdienst is — het ontbrak bij hen evenmin aan sterke antipathiën, die, voortspuitende uit de magt der zinnelijkheid, der oude vooroordeelen, der maatschappelijke en staatkundige omstandigheden, den fellen tegenstand aan het licht riepen, welken wij reeds leerden kennen, en die de werkingen van het nieuwe zuurdeeg in den boezem der oude menschenmassa vertraagden.

Der stervelingen geloof — wij gebruiken hier het woord in den meest beteekenenden zin voor „geloof des harten”, dat 's menschen godsdienstig weten en willen beiden in zich sluit — is de wortel van hun leven. Waar het geloof zich hecht aan de hoogste waarheid en het beste bedoelt, daar neemt het leven het edelste karakter aan en brengt het de schoonste vruchten voort; maar waar het geloof de dwaling verbindt met de waarheid, en het zinnelijke of onreine zoekt nevens het geestelijke en heilige, daar blijven zij, die het koesteren, al dragen zij den christennaam in sommige, ja in vele opzigten te regt, beneden het peil der bestemming, ons door God in Christus

1) Zie boven, bl. 53.

toegedacht. Het geloof der christenheid in het tijdperk der bekeering onzer vaders — wij hebben het reeds vroeger aangeduid¹ — was niet het zuiver evangelische, maar het roomsch-katholieke der middeleeuwen. De kerk had de gedaante eener vernieuwde theocratie aangenomen; de leer was voor een deel beladen met de raadselen eener metafysische theorie, die verstand noch hart bevredigen kon; de geest der vrijheid van Christus had moeten wijken voor het gezag der uitwendige wet en der priesterschaar; mysticisme sloot bij de gemoedelijken het oog voor het licht der rede; piëtisme dreef hen aan, het wezen der godsdienst eenzijdig in de daad te stellen; ascetisme poogde het ideaal der christelijke volkomenheid in het monastieke leven te verwezenlijken; de openbare godsdienstoefening, die slechts een middel tot godsvrucht kon zijn, werd eene Gode onmiddellijk toegebragte dienst, de godsvrucht zelve geacht; de sacramenten waren toovermiddelen geworden, en zij hadden in vele opzichten hunne wezenlijke waarde verloren, omdat men hun eene onmogelijke toeschreef. Zoo is dan het christendom, dat tot onze vaders gebragt werd, om deze en andere redenen een zeer onvolmaakt christendom te heeten, wanneer men het vergelijkt met dat, waarvoor de Heiland leefde en stierf, en met het ideale, dat in de gedachte Gods en voor der geloovigen hope op de toekomst bestaat. Maar als het nu werkelijk zeer onvolmaakt was, was het daarom van alle waarheid verstoken, en droeg het geenerlei heiligende krachten in zich? Was het geloof van Willebrord en Gregorius, van Radboud of Ansfried een geloof zonder licht en waarachtig leven, en daarom onmagtig licht en leven te verbreiden onder hen, die in de schaduwen des heidendoms vandelden? Wie zal hier, na den gang van ons onderzoek of hiertoe gevolgd te hebben, nog kunnen twijfelen!

Wanneer wij den homiliënbundel van Bonifacius, wiens geloofsovertuigingen op dogmatiesch en zedekundig gebied n de hoofdzaken wel met die van de meeste, ja van al

---

1) Boven, bl. 51 v.

onze apostelen overeenkwamen, nog eenmaal ter hand nemen, en ons daarbij herinneren, wat wij vroeger over den algemeenen inhoud der prediking van dit tijdvak berigten ¹, dan moeten wij vaststellen, dat vele van de edelste grondwaarheden des evangelies aan de toenmalige geslachten verkondigd werden, en wel met zooveel nadruk en klaarheid, dat zij bij eenigzins vatbaren noodzakelijk ingang moesten vinden tot hunne vertroosting en heiliging. De leer aangaande de eenheid Gods, al was zij te dikwerf met naar trithetisme zwemende formules beladen, werd met ernst tegenover het polytheïsme uitgesproken, en het geloof in den Vader, den Zoon en den h. Geest als de grondslag van het goede bij den mensch en „het beginsel zijner behoudenis” geprezen ². Gods attributen, zijne alomtegenwoordigheid en almacht, zijne barmhartigheid en genade, werden met eerbied en dankzegging groot gemaakt. De rampzaligheid van de dienst der zonde wist men met levendige kleuren te teekenen, en de blijde boodschap te verbreiden, dat Christus verschenen was om „den waren vrede” te stichten, eenswillendheid tusschen aarde en hemel. „De zedelijke hervorming van ons geslacht” heette het doel van Jezus’ komst en leven in de wereld ³, en zij, „die boete deden en naar Gods geboden wandelden”, leden van „den grooten adelstand”, die den aardschen mensch tot een vrijen zoon des hemelschen Vaders verhief ⁴. Hoererij, doodslag, roof, haat, afgunst werden gebrandmerkt als werken des duivels, dien de gedoopten hadden afgezworen; vergevensgezindheid, lijdzaamheid en barmhartigheid jegens minderen en ongelukkigen werden met nadruk als de vruchten des geloofs voorgesteld ⁵.

1) Zie boven, bl. 406 v.

2) Bonif. *Sermo* 1, Giles, p. 57.

3) *Sermo* 2, Giles, p. 61. Van het kerstfeest heet het hier: „hæc festivitas salutis nostræ initium est, et humani generis reformatio, in qua Deus per Domini misericordiam descendit ad homines, ut homines per obedientiam potuissent ascendere ad Deum.”

4) *Sermo* 2, Giles, p. 61. De leer aangaande „den grooten adelstand,” bij de scherpe afscheiding tusschen adel en slaven of eigenhoorigen in die dagen zoo opmerkelijk, troffen wij ook bij Ludger aan. Zie boven, bl. 367.

5) *Sermo* 3, Giles, p. 64.

Waar zulke leeringen door onze apostelen en meest ontwikkelde priesters gedurig voor catechumenen en geloovigen herhaald werden, moest de waarheidszin in het gemoed van edeler naturen onder de Friesen in zekere mate gewekt worden, en de opvoedende kracht, in dit onderwijs besloten, een zeker geloofsleven kweeken, waarbij het bestaan van sommigen althans eene hoogere rigting verkreeg. Maar dat onderwijs was niet het éénige, ja zelfs niet het krachtigste middel, waardoor de beginselen des christendoms aan de vatbaren werden medegedeeld. Onze apostelen, vele onzer bisschoppen en geestelijken van minderen rang waren zelven ernstige christenen, die, hoezeer niet zonder gebrek, echter des christens leven voerden: hunne christelijke levensopenbaring was, meer nog dan het woord hunner catechese en homilie, een magtig orgaan, waardoor het geloof in hunne omgeving verbreid werd. Amandus en Eligius, gelijk wij gezien hebben, besteedden hun geld en goed het liefst aan het loskoojen van slaven, en als de ruwe regtsbedeeling hunner tijden niet wist van ontferming jegens misdadigers, trokken zij zich het lot der verstootenen aan, „ontvingen zondaren” in hunnen broederkring, en wezen hun den weg tot verzoening met God en de menschen. Van Willebrord weten wij uit vele kleine trekken, die de biograaf aan zijn beeld teekende, dat hij evenzeer zachtmoedig als hulpvaardig en vergevensgezind was. Gregorius van Utrecht deelde bijna alles, wat hij had, aan de armen en kende voor zijne gastvrijheid nauwelijks grenzen, en toen men hem de moordenaren zijner eigene broeders had uitgeleverd, opdat hij volledige bloedwraak zou oefenen, liet hij hen kleeden en voeden en met eene vermaning tot boete en bekeering van zich gaan. Bisschop Radboud, „wiens mond het liefst van Christus sprak, wandelde het voorbeeld van Willebrord en Bonifacius na”, en waagde gaarne zijn leven, om de zielen zijner verdrukte geloovigen te sterken, dat zij niet afvallig wierden van hunne belijdenis. Ansfried was spaarzaam voor zich zelven, tot gierigheid toe, om anderen des te meer te kunnen geven, en als de blinde grijsaard op

zijn heuvel bij Amersfoort dagelijks met eigene hand behoefligen spijsde en arme zieken verpleegde, dan waren zijne liefdewerken, gelijk die zijner voorgangers, eene aanprijzing van de hoofddeugd des christendoms, die, meer dan de welsprekendste rede, ingang moest vinden in de harten.

Wanneer mannen, als de genoemde, het land doertogen en met gansche familiën en honderd individuen gemeenschapsbanden aanknoopten, dan moeten er meer geweest zijn dan het geslacht van Wursing en Ludger, of een Bernlef de zanger, die straks, nadat zij tot eenige kennis van het evangelie waren gekomen, in meerdere of mindere mate door hun nieuw geloof geheiligd werden en dan ook van het levend water, dat uit hun binnenste ontsprong, mededeelden aan die hen omringden. Maar de geschiedenis van alle tijden leert, dat het geestelijke zuurdeeg in de massa der menschheid uiterst langzaam doordringt, en dan vooral, wanneer het eerst onlangs in den boezem eener natie werd gelegd. Zoo is het gewisselijk in dit tijdvak ook bij onze vaders geschied. Hun gansche levensatmosfeer was nog bezwangerd met bestanddeelen van het heidendom; oude zonden, vooroordeelen en wanbegrippen beheerschten maatschappij en huizezin. Op een groot deel der bevolking rustte de alle zedelijkheid en geestkracht ondermijnende vloek der slavernij of de last der eigenhoorigheid. Bij de meerderheid van alle standen ontbrak het aan de eerste middelen tot eene hoogere vorming; eigenlijke volkscholen, hoewel door Karel den groote gewenscht, waren niet aanwezig; de kunst van lezen en schrijven bleef een geheim voor verreweg de meesten. Grootendeels levende voor noesten handenarbeid op weinig bebouwde gronden, meer nog voor jagt en visscherij en vooral voor het ruwe krijgbedrijf, waren de kinderen des volks te zeer gedrukt door de nooden des dagelijkschen levens en gedreven door de prikkels der zinnelijkheid, dan dat zij aanstonds gewonnen honden worden voor de dienst der waarheid. Zoo moeten wij dan aannemen, dat de nieuwe godsdienst, ofschoon zij naar het uitwendige allengs heerschende werd in den

lande, voor negen-en-negentig honderdsten van de natie, weinig meer dan eene zaak van vormen was, zoodat zij wel christenen heetten, maar geenzins waren. Maar ook zelfs van het geloofsleven der meer gemoedelijken, die voor de kerk en hare instellingen veel toonden te gevoelen, mogen wij geene hooge gedachte koesteren. Het pelagianisme, de joodsch-christelijke zin en het bijgeloof, waarmede onze apostelen zelven besmet waren, ging van hen ook op hunne ernstigste bekeerlingen over, om door deze weder overgedragen te worden op volgende geslachten en zelfs zeer gunstig ontwikkelden een struikelblok te zijn op den weg hunner christelijke volmaking.

De leer, dat de mensch door goede werken het hoogste heil bij God „verdienen” kan en moet, werd door Willebrord en Bonifacius luide verkondigd¹, en zelfs door de wetten van Karel den groote ingescherpt, ook dan als zij de waarheid herinnerden, „dat de werken zonder geloof dood zijn”². Dat zij algemeen ingang vonden, bewijzen de schenkingen, in dit tijdperk door onze vaderen aan kerk en geestelijkheid gedaan. Dit liefdewerk was, op zich zelf beschouwd, in die eeuwen vooral, lofwaardig en nuttig. Maar uit welke beginselen sproot het voort?.. De oorkonden geven het antwoord. Zij spreken het egoïsme der schenkers uit, hunne loonzucht en de werkheiligheid, die hen bezielde. De geloovigen gedachten hunne zonden en poogden die te verzoenen door hunne gaven; zij zagen op de onbestendigheid van al het aardsche en op hun naderend einde, en wilden zich den toegang verzekeren tot het genot der eeuwige vreugde. Op het slot der giftbrieven gebruikten zij dikwerf oud-testamentelijke vervloeking tegen allen, die hunne wilsbeschikkingen zouden durven krenken, vervloeking die leeren, dat de vrome weldoeners het standpunt des ouden joden- en heidendoms na

1) Zie het zogenaamde testament van Willebrord (vgl. boven, bl. 117 n. 1) en de sermoenen van Bonifacius op verschillende plaatsen.

2) Zie b. v. de *Admonitio gener.* van 802, bij Pertz, III, p. 102 s.

hunnen doop geenszins in alles te boven gekomen waren¹. Hetzelfde moeten wij besluiten uit de wijze, waarop de vast- en bededagen van dit tijdperk gehouden werden, waarnit ons een uiterst wettische geest tegenademt. Toen in 779 in het frankische rijk zware hongersnood en pest heerschten en daarenboven de oorlog tegen de Saxen aanstaande was, werd alom het gebod afgekondigd, dat er bededagen moesten gevierd worden: ieder bisschop had drie missen en driemaal het psalter te zingen, eens voor Karel den groote, eens voor het leger en eens tot afwering van den hongersnood en de pest; de priesters zouden ieder drie missen lezen, de kanoniken, monniken en nonnen drie psalters zingen; gedurende twee dagen zou men strenge vasten houden; alle bisschoppen, abten en abdissen moesten een pond goud als almoes uitreiken; zij die matig bedeeld waren, een half pond, de minderen vijf solidi; de graven, edelen en alle aanzienlijken hadden met hunne onderdanen de vasten te houden, en liefdegaven te doen overeenkomstig hun rang en vermogen². In het jaar 810 dreigde op nieuw hongersnood „in alle deelen des rijks”, en wederom maakte de pest vele slagtoffers. Nu ging van Karel aan alle bisdommen onder zijn gebied een circulair-schrijven uit, dat driedaagsche vasten gebod, die in December, Januarij, Februarij en Maart zouden herhaald worden. Alle onderdanen des rijks, zieken en kinderen alleen uitgezonderd, hadden zich gedurende die dagen te onthouden van

1) Men zie de giftbrieven van dit tijdvak bij Heda, Van Micris, en anderen. De vloek in Willebrords testament (bij Miræus, *Codes donat.* p. 33) luidt aldus: „si fuerit ullus de heredibus — seu qualibet persona — que contra hoc testamentum venire aut agere voluerit, — in primis iram Dei omnipotentis incurrat et sanctorum angelorum, et ab omnibus ecclesiis vel consortio christianorum efficiatur extraneus, et habeat partem cum Iuda, qui Dominum tradidit, et cum Dathan et Abiron, quos terra vivos deglutivit,” etc. In een brief van Balderik, bij Heda, p. 76, heet het: „si quis vero, quod futurum esse non credo, contra hanc traditionem — aliquam iniustam interpellationem aut iniuriam facere voluerit, in primis iram Dei omnipotentis incurrat, et a liminibus s. ecclesie Dei efficiatur extraneus, et sit auctoritate nostra episcopali anathematizatus, atque maledictus eadem maledictione, que descendit super Dathan et Abiron, quos terra vivos absorpsit,” etc.

2) *Capitulare episcop.* bij Pertz, III, p. 39 s.

esch en wijn, en tot drie uren na den middag mogten niets nuttigen. Elken vastendag moesten alle gemeentelen op bepaalden tijd, zoo veel mogelijk in processie, in hunne parochie-kerk opkomen, zingende — men iche aan het kyrie eleison — het heiligdom intreden, daarna „de mis hooren”. Vervolgens mogt ieder iswaarts gaan, om zich met zekere, door de wet toegeene spijs soberlijk te verkwikken, en ook dan weder lwingen aalmoezen uit te reiken¹. Wanneer men nu

dit alles in aanmerking neemt, dat al onze geloofsdikers ascetische mannen waren, die hun bekrompen anikengeest op hunne trouwste volgelingen het meest ardroegen, en daarenboven bedenkt, dat de leer aanande duivel, vagevuur, hel en hemel in het volksongijis dier tijden zeer zeker even onberaden op den aggrond werd gesteld, als zij de fantasie van pries- en leeken overal uiterst zinnelijk had aangegren² — dan zal men zich van de geestelijke ontwikkeling r pas gekerstenden wel geene groote voorstellingen iken, en het erkennen, dat hun geloof veelzins krank geweest, en maar al te zeer vermengd met bijgeloof. De vormen, waarin zich het bijgeloof onzer vaderen dit tijdvak uitdrukte, waren menigvuldig en deels met t christendom tot hen gebragt, deels van de heidensche orgealachten door hen angeërfd, en meer of min met n kerkgeest doortrokken. Bij de voornaamste dier rmen bepalen wij kortelijk onze aandacht.

Het kruisteeken als symbool van het groote verlossings-ark, voormaals op Golgotha volbragt, was van het

1) *Encyclica de ieiuniis gener.* bij Pertz, III, p. 164 s.

2) De voorstellingen 'aangaande vagevuur en hel, die in Benifacius' dagen omloop waren, kan men leeren kennen uit zijn uitvoerigen brief aan Ead-rg (*Epist.* 20, Giles, p. 53 ss.), waarin hij verslag doet van de visioenen ns engelschen monniks, dien hij ontmoet en wiens mededeelingen hij blijk-er met den grootsten eerbied aangehoord had. Het bericht is hoogstmerk-ardig en verdient door allen, die Dantes meesterstuk bewonderen, gekend worden, evenzeer als dat van Beda (*H. E. V.*, c. 12, Giles, III, p. 202 ss.) ngande het visioen van Drithelmus. Vgl. de leerrijke verhandeling van hitte, *La divine comédie avant Dante*, bij Brizeux en Delécluse, *Oeuvres Dante Alighieri*, Par. 1856, p. 107 ss.

midden der tweede eeuw af een voorwerp van de algemeene liefde der christenheid. Men meende het overal in de zichtbare natuur weder te vinden, en was steeds gereed het bij alle handelingen der openbare eeredienst en des dagelijkschen levens na te bootsen. Bij allen arbeid en onderneming; bij het in- en uitgaan van de woning; wanneer men zich kleedde, baadde of aan het middagmaal zette; als men de lichten opstak in het avonduur of den drempel der slaapkamer betrad — overal en gedurig schreef men met den vinger het kruisteeken over het voorhoofd, den mond of de borst¹. Dat deze gewoonte in de middeleeuwen niet in vergetelheid kwam, weet een ieder, en dat zij door onze geloofspredikers ook bij hunne bekeerlingen aanbevolen werd, zonden wij veronderstellen, al hadden wij er geene bewijzen voor. Maar die bewijzen ontbreken niet. Van Bonifacius althans weten wij, dat hij in zijn volksonderrigt den lof des kruisteekens met even warme woorden grootmaakte, als vele kerkvaders vóór hem; en dat hij het deed op eene wijze, die maar al te zeer geschikt was, om het bijgeloovig karakter, dat het gebruik des symbols reeds aangenomen had, te bevestigen, blijkt uit een zijner sermoenen. Ook voor hem, gelijk voor Cyrillus van Jeruzalem en andere oude leeraren, was het kruis „de schrik der dæmonen”, die den mensch op honderdvoudige wijzen vijandschap betoonden, en door dit teeken verjaagd konden worden. Daarom zeide hij: „hebt Christus in het hart en het teeken des heiligen kruises op het voorhoofd. Wij hebben vele onzichtbare vijanden, die onzen loop pogen te beletten en de strikken huns verderfs (subversionis suæ) op onze wegen zetten, opdat zij ons vangen in schadelijke begeerten en ons den voortgang des levens belemmeren. Wapent u tegen hen met het teeken van Christus; want dit is het, dat de boose geesten, onze vijanden, doet vlugten, omdat zij door dit teeken verdoemd en wij er door verlost zijn. Dit teeken moeten wij bij alle bedrijf

1) *Zie Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 334 v.

voorop zetten. Het beschermt de slapenden en wapent de wakenden, opdat de lagen des vijands noch slapenden noch wakenden in eenige zaak schaden¹⁾. Daar onze vadersen vóór hunne bekeering hunne tooverspreuken en amuletten bezigden, die de geloofspredikers als duivelarij evenzeer bestreden²⁾, als zij omgekeerd het gebruik des kruistEEKENS aanprezen, laat het zich begrijpen, dat hunne gemoedelijkste leerlingen het laatstvermelde gaarne aannamen, maar er dan ook al die magische krachten aan toeschreven, welke zij vroeger aan eerstgenoemden toekenden.

Een anderen vorm van bijgeloof, die door de kerk tot onze voorgelachten gebragt werd, ontmoeten wij in de heiligen- en de daaraan verbonden reliekdienst van dit tijdvak. Beiden waren overoud bij de christenheid, maar in de dagen van Willebrord en Bonifacius ook reeds lang ontaard van de rein-menschelijke beginselen, waaruit zij voormaals oorsprong hadden genomen³⁾. De heiligen waren schutpatronen geworden voor landen, gemeenten en personen, en het bezit hunner overblijfselen werd het onderpand hunner bescherming en wonderdadige zegeningen geacht. Onze apostelen bragten hunne dwalingen dienstangaande met zich uit het land der Angelsaxen en Franken, en zij werden bij hen gevoed door de indrukken en geschenken, welke zij bij hunne bezoeken te Rome opdeden. Hoe hun bijgeloof te dezen aanzien al aanstonds in het gemoed onzer vadersen diep wortel schoot, is ons reeds bij herhaling gebleken, zoodat wij er hier niet lang bij behoeven stil te staan. Men herinnert zich onze medeleelingen aangaande den strijd, dien men te Utrecht⁴⁾ en Westervoort⁵⁾ over het bezit der lijken van Bonifacius

1) *Sermo* 12, Giles, p. 97.

2) De vroeger besproken *Indiculus* (boven, bl. 41 n. 3) verbiedt „*phylacteria, ligaturæ, incantationes*” enz., bij Giles, II, p. 17; vgl. *Lehr*, *Der abergl. des mittelalters*, s. 62 ff.

3) Zie over die beginselen *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 67 vv., 152 vv.

4) Boven, bl. 147.

5) Boven, bl. 125.

en Werenfried voerde, en hetgeen wij van de bedevaarten naar het graf van Ludger en andere heiligen vermeldden ¹. Reeds in de dagen van Karel den groote was het gewoon in ons land, van de reliekenkassen bij openbare gelegenheden zulk gebruik te maken, dat men twifelen moet, wat den geloovigen het meest ontzag inboezemde, de gedachte aan de tegenwoordigheid en magt van God, of aan die van de dorre beenderen der heiligen. In de Wet der Friesen komt de bepaling voor, dat een slaaf, die van dieverij verdacht wordt, door zijn heer met een eed kan gezuiverd worden; maar in eene nadere bepaling heet het: „indien de diefstal een belangrijke is, zoo zwere de heer bij de relieken”; ² en van dien aard zijn aldaar ook andere voorschriften. Feitelĳk dus stelde men de tegenwoordigheid der heilige overblijfselen boven die van den Allerhoogste, al zonden de wetgevers welligt de dwaling hebben geloochend, zoo men er met nadruk op had gewezen. Onder de bisschoppen van Utrecht, die de heiligen- en reliekendienst met bijzonderen ijver voorstonden, onderscheidden wij vroeger Radboud en Balderik ³. Van eerstgenoemde herinnerden wij ⁴ de schoone uitspraak, „dat de gedachtenisviering der afgestorven heiligen, wanneer zij ter eere Gods geschiedt, den levenden een middel is ter opstanding van den dood der zonden”. Bemerken wij aan dit woord, dat de vrome kerkvoogd oogenblikken had, waarin het hem niet aan klaarheid des geestes ontbrak, om de vereering der heiligen van hare regte zijde op te vatten, zijne St. Maartenszangen, die wij vroeger vermeldden ⁵, overtuigen ons, dat hij in het algemeen boven de dwaling van zijnen tijd geenszins verheven was. De gloeiende toon, waarop hij St. Maartens lof grootmaakte, en de wijze, waarop hij

1) Boven, bl. 441 v.

2) *Tit.* VI, § 5, 6, bij De Haan Hettema, II, p. 353; vgl. Acker Stratingh, *Aloude staat*, II, 2, bl. 330.

3) Boven, bl. 272.

4) Boven, bl. 413.

5) Boven, bl. 370.

diens hulp in alle aardsche en geestelijke nooden inriep, leeren dat de heiligendienst ook bij hem het woord des Verlossers, „niemand is goed dan mijn hemelsche Vader” en „hij heeft de haren uws hoofds geteld”, maar al te zeer op den achtergrond had gedrongen.

De christelijke kerk heeft sedert de apostolische eeuw haar wondergeloof gehad, waarvan de geschiedenis, wier kennis voor onze dagen meer en meer eene dringende behoefte wordt, tot heden te vergeefs op hare bewerking wacht. Dat ook onze geloofspredikers, gelijk ontelbare heiligen vóór en na hen, wonderdoeners werden geacht, behoeft naauwelijks herinnerd te worden. De biografien van Willebrord, Adelbert, Werenfried, Ludger en anderen bevatten eene reeks van mirakelgeschiedenissen. De meeste van die verhalen schijnen eerst na, niet zelden lang na den dood der heiligen ontstaan te zijn, en van vele kan dit bewezen worden; maar dat andere nog bij hun leven in omloop kwamen, en kort na hun verscheiden, mag niet ontkend worden. Eene algemeene beoordeeling dier wondergeschiedenissen is wegens haar zeer verschillend karakter en de meer of minder naauwkeurige of onnaauwkeurige wijze, waarop zij èn door geloofwaardige èn door fabuleuze schrijvers medegedeeld werden, eene volstrekte onmogelijkheid. Moeten wij ons derhalve van eene algemeene kritiek onthouden, des te meer voelen wij ons gedrongen eenige opmerkingen te maken, waarvan wij meenen, dat zij voor den lezer onzer heiligenlevens en voor de verstandige opvatting der zaak haar nut kunnen hebben.

Waar nog heden ten dage zendelingen onder de heidenen optreden, om hun den zegen onzer godsdienst toe te brengen, is niets meer gewoon, dan dat die zendelingen, wanneer zij door hunne beschaving in staat gesteld worden, hunnen bekeerlingen ook stoffelijke weldaden te bewijzen, deswegens als bezitters van bovennatuurlijke krachten, als tovenaars worden vereerd, ofschoon zij zelven alle moeite aanwenden, om den onkundigen hunne weldaden te verklaren als zeer gewone uitwerkingen van natuurlijke middelen. Toen vóór eenige jaren een afgevaardigde

van het nederlandsch bijbelgenootschap¹ zich onder de Dajakken op Borneo vestigde, wilde de Voorzienigheid, dat slechts kort na zijne aankomst onder dien onbeschaafden volksstam, een knaap uit een boom viel en beide armen brak. Naauwelijks hoorden sommigen de klagt der ouders over het leed van hun kind, of zij droegen den gekwetste naar de woning, waarin de blanke zijn intrek had genomen. Deze was geen vreemdeling in de heelkunde en ook niet zonder heelkundige hulpmiddelen naar het veld van zijnen arbeid gekomen. Hij spalkte de armen en verpleegde den knaap; des lijdens jeugd en het gunstig klimaat werkten voorspoedig mede, en binnen kort was door het gansche land de mare verbreid, dat de man uit den vreemde met goddelijke krachten was begaafd, en wat onze afgevaardigde gedurende twintig jaren ook deed om den naam eens wonderdoeners van zich te weren, het is hem bij de meeste zijner bekeerlingen niet mogen gelukken. Moeten wij niet aannemen, dat soortgelijke voorvallen ook in het tijdperk der invoering van het christendom hier te lande hebben plaats gehad?.. Wij twijfelen er niet aan: ook onze angelsaxische en frankische geloofspredikers bezaten eene beschaving, die hen in staat stelde, onzen vaders in het dagelijksch leven vele diensten te doen, en als die diensten hun even nieuw als weldadig waren, moesten zij er ligt toe komen, het vermogen, waardoor zij volbragt werden, toe te schrijven aan den onmiddellijken invloed der nieuwe godheid, die door de weldoeners verkondigd werd. Werkelijk bestaan er dan ook verhalen uit dien tijd, die reeds bij de eerste aandachtige lezing in een onbevooroordeeld oog hun wonderkarakter verliezen.

De biografen van Wilfried van York melden, dat het land der Friesen vóór Wilfrieds komst in hun midden uiterst onvruchtbaar was, en wegens „de zouthed” van den bodem, voor menschen en dieren bijna onbewoonbaar;

---

1) De heer Hardeland, thans in Zuid-afrika werkzaam, uit wiens mond wij het in den tekst berigte ontvingen.

maar nauwelijks lieten zich de harten „door de prediking van den godsman” tot het geloof bewegen, of „gelijk dese overvloedig werden in goede werken”, zoo werd ook het land vruchtbaar en al wat tot het levensonderhoud der bewoners noodig was, vooral de vischvangst, wonderbaar vermenigvuldigd¹. Dat de verhalen hier aan miraculeuzen invloed dachten, valt niet te betwijfelen; maar wie zal dit nog met hen doen, die het bericht onzer kronijkschrijvers² kent, dat in den tijd van koning Adgil, aan wiens hof Wilfried verkeerde, de eerste werken tot waterwering hier te lande werden aangelegd, en daarenboven uit Beda en anderen³ weet, dat Wilfried, waar hij onder de heidenen het evangelie predikte, steeds hun tijdelijken welstand verbeterde, door hun het gebruik van netten te leeren en andere werkzaamheden voor vischerij en landbouw, waarvan hij zich op zijne omswingingen door vele landen eene rijke kennis had verworven? Wordt men niet gedrongen te vermoeden, dat de ijverige man, die in de lage streken van Northumberland waarschijnlijk ook een en ander van de kunst des waterbouws had geleerd, van zijne kennis ten voordeele onzer vaderen gebruik gemaakt heeft, en dat deze, zijne lessen volgende, door het opwerpen van kaden en dammen hunne landen verbeterd hebben, zoodat zij na zijn vertrek eene vroeger ongekende vruchtbaarheid bezaten?

Goed-geloovige roomschgezinden plegen nog in onze dagen uit de wondergaven, die bij hunne heiligen tot heden zullen voortduren, een armelijk bewijs voor het goddelijk karakter hunner kerk te putten, terwijl zij omgekeerd op de protestantsche kerkgenootschappen als dragers van louter haeretieke dolingen laag nederzien, naardien zij „dit kenteeken der ware kerk” missen⁴. Dat

1) Edd. Steph. *Vita S. Wilfr.* Mabill. *Sec. IV*, 1, p. 648; Eadmeri *Vita S. Wilfr.* Mabill. *Sec. III*, 1, p. 187.

2) Vgl. Dijkema, *Proeve van eene gesch. der landhuishouding in Gron.* Gron. 1851, I, bl. 153 v. en Acker Strat. I, bl. 56 v.

3) Beda *H. E.* IV, c. 13, Giles, III, p. 60 s. vgl. Lingard, a. a. o. s. 108.

4) Zie b. v. de gemoedelijke ontboezmingen van Fehr, a. a. o. s. 27 f.

dit vooroordeel eene echt middeneeuwsche opvatting is, weet een ieder, en dat het ook bij onze pas gekerstende vaderen en de gansche christenheid van hun tijd zijne analogiën had, valt niet te betwijfelen. Voor de groote menigte van die eeuwen was de heiligste mensch geen heilige, tenzij men wonderen van hem wist te verhalen. De utrechtische biograaf van Bonifacius werd door zijne broeders bij de St. Maartenskerk berispt, omdat hij van des apostels mirakelen niet had gesproken, en zij meenden, „dat het eerst uit eens heiligen wonderwerken bleek, hoe groot zijne verdiensten bij God waren”¹; en toen Alpertus een breed verhaal van de christelijke deugden en liefdewerken van bisschop Ansfried had geschreven, blijkbaar met den wensch, dat men den uitstekenden man als een heilig broeder des Heeren zou vereeren, achtte hij het noodig er een betoog bij te voegen, dat Ansfried werkelijk heilig geacht kon worden, al had hij nimmer op wonderdadige wijze zieken genezen². Waar men aldus de stelling aankleefde, dat wonderen de noodzakelijke bewijzen van eens heiligen heiligheid waren, was men natuurlijk van de andere zijde gereed, de werken van een geloofsprediker, dien men om zijne deugden en weldaden reeds als een heilige eerbiedigde, zoodra zij maar eenigzins zeldzaam waren of schenen te zijn, voor mirakelen te houden. Hoe geneigd men steeds was onze apostelen en hunne bedrijven in een bovennatuurlijk licht te plaatsen, leeren ons de volgende verhalen der levensbeschrijvers van Amandus en Eligius.

Op zekeren tijd woonde Amandus te Doornik eene volksvergadering bij, waarin Docco, een frankische graaf, eenige geschillen beslechtte. Onverwachts werd een dief voor den regterstoel gebragt, die door de woeste menigte reeds deerlijk mishandeld en verwond was. De graaf verwees hem naar de galg. Amandus, die, gelijk de edelste kerkleeraren van den ouden tijd, een diepen afkeer

1) Zie boven, bl. 149.

2) Zie boven, bl. 282 n. 3.

had van alle doodstraffen, bad om zijn leven, maar te vergeefs. De dief werd opgeknoopt, en terstond reed de graaf weg, terwijl de schaar zich verspreidde. Onverwijd snelde Amandus nu naar de galg; hij deed den gehangene afsnijden en naar het verblijf brengen, waar hij gewoonlijk zijne gebeden deed. Hij bleef den nacht door met den ongelukkige alleen, en toen zijne vrienden 's morgens het vertrek binnentraden, vonden zij beiden tot hunne verbazing in vrome zamenspraak. Dat Amandus een doode opgewekt had, werd door zijne discipelen, zeer zeker te goeder trouw, aangenomen, en zeker is het ook, dat die mare sedert het bekeeringswerk van den heilige onder de heidenen zeer bevorderd heeft¹. Maar voor ons is het mirakel wel geen mirakel meer, zoodra wij bij den biograaf lezen, dat de apostel in zijne kamer „zich over de leden des gestorvenen heeft uitgestrekt”, zijne wonden verbonden en zijn ligchaam gewaschen; en ook de minste gedachte aan iets wonderbaars verdwijnt, wanneer wij in aanmerking nemen, dat het aan de Franken van dien tijd geenszins onbekend was, dat de levensgeesten van verstikten door gepaste wrijving der ligchaamsdeelen weder gewekt kunnen worden. Dat zij die ervaring werkelijk bezaten, zien wij uit het verhaal van Audoënus, die ons van eene doodenopwekking door Eligius bescheid geeft.

Eligius had van zijn koning vrijheid verworven de lijken der gestrafte misdadigers, die de ruwe zede van dien tijd gewoonlijk aan galg en rad liet hangen, totdat zij van zelf afvielen, overal waar hij ze ontmoette, af te nemen en te begraven. Toen de heilige eens door de omstreken van Straatsburg reisde, zag hij een mensch, dien men „dien zelfden dag” had opgeknoopt. Eligius was terstond vaardig tot zijn liefdewerk. Zijne medgezellen sneden den gehangene af, en maakten zich gereed hem te begraven. Maar de heilige „kwam met haast

1) Men vindt dit verhaal bij Baudemundus, *Vita S. Amandi*, Ghesq. IV, p. 250, die het uit den mond van een ooggetuige had.

nader, en begon het ligchaam van boven naar beneden te wrijven". De kunstbewerking droeg vrucht, en terwijl de schijndoode bijkwam, riep Eligius: „o wat groote misdaad hadden wij begaan, zoo God niet geholpen had: wij zouden een levende hebben begraven!" Het is duidelijk, dat Eligius zelf hier aan geen mirakel gedacht heeft; maar zijne medgezellen en biograaf hadden eene gansch andere opvatting van de zaak. De eerstvermelden waren in verbazing opgetogen, en de laatste geeft te kennen, dat het woord van Eligius: „wij zouden een levende begraven hebben", een vroom voorwendsel was, waardoor hij den roem der wonderdaad van zich poogde te weren ¹.

Werkten onkunde en dogmatisme ten aansien van het begrip, dat men omtrent het wezen en de magt der heiligen koesterde, blijkens het medegedeelde zamen, om de mirakelgeschiedenissen van dit tijdvak te vermenigvuldigen, opzettelijk en onwillekeurig bedrog hebben ongetwijfeld hetzelfde gedaan. In een capitulare van Karel den groote, dat in 789 te Aken werd uitgegeven, lezen wij, dat de keizer het verbreiden van bedriegelijke schriften en twijfelachtige verhalen verbood, en vooral het voorlezen van „een zeer slechten en valschen brief, die door eenige dwalenden en bedriegers gezegd werd in het voorgaande jaar uit den hemel gevallen te zijn" ². Wat de inhoud van dien brief geweest is, weten wij niet, maar misschien was het opstel een soortgelijk als door Baluzius werd uitgegeven, waarin onder harde bedreigingen de naauwgezette viering van den zondag wordt ingescherpt ³. Evenzeer als er in Karels tijd gewetenlooze

1) „Composite valde a se virtutem facti refellens, dixit: o quam grande scelus, nisi Dominus iuvisset, nunc perpetrare poteramus," cæt. *Audoëni Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 221.

2) „Pseudografia et dubiæ narrationes, vel quæ omnino contra fidem catholicam sunt, et epistula pessima et falsissima, quam transacto anno dicebant aliqui errantes et in errorem alios mittentes, quod de celo cecidisset, nec credantur nec legantur, sed conburentur, ne in errorem per talia scripta populus mittatur." Pertz, III, p. 65.

3) Baluz. *Capit.* II, p. 1396; vgl. Rettberg, II, s. 771.

of half heidensche geestelijken waren, die zich nog met het bedrog der voorvaderlijke magie, bezweringen enz. ophielden ¹, konden er anderen wezen, die door verzonnen mirakelen „een vroom bedrog” pleegden, om hunnen invloed bij de menigte te stijven.

Hoe sommige wondergeschiedenissen op zeer onschuldige wijze ontstaan en in omloop gebracht zijn, leeren wij ten slotte nog uit het volgende. Wij hebben vroeger van bisschop Radboud verhaald, dat hij eenmaal te Utrecht den ban uitsprak over de Noormannen, die hem met den dood bedreigden, en dat vele van die Noormannen (omnes fere), door eene boosaardige ziekte aangegrepen, „als waren zij door den bliksem getroffen”, een haastigen dood zijn gestorven ². Wij ontleenden dat bericht aan de biografie van Radbouds tijdgenoot, die in dien haastigen dood van 's bisschops vijanden natuurlijk een goddelijk strafgerigt zag, maar overigens niets ongeloofelijks meldde. Gansch anders evenwel vinden wij de geschiedenis bij Beka weder. Deze verhaalt, dat de kerkvoogd de Noormannen „vervloekte, en dat terstond daarop een bliksemstraal uit den hemel daalde, die de levenden met een ellendigen dood sloeg en wegnam” ³. De eerbare Beka moet hier geenszins van opzettelijke vervalsching verdacht worden. Zijn wonderzuchtig oog las de woorden van Radbouds levensbeschrijver als door een gekleurd glas, en de rhetorische figuur, die overigens alledaagsch genoeg was, leidde hem tot eene opvatting, die, straks door Heda en anderen ⁴ overgenomen, tot in onzen tijd den roomsch-katholieken geestelijke, die zijne „*officia sanctorum*” leest, een geval

1) Zie het *capit.* van 789, bij Pertz, III, p. 57.

2) Zie boven, bl. 268, en de woorden van den biograaf ald. in n. 1.

3) »Præsul autem almifluus hos perditionis filios ex tunc execrando maledixit, quos fulmineus ignis mox de coelo descendens miserabili morte vivos absumpsit.” Beka, p. 33.

4) »Perditos notavit anathemate, et statim subsecuta ultio, nam coelesti icti fulmine interierunt.” Heda, p. 74. »Tunc excommunicavit et maledixit eos, et statim descendit fulgur de coelo et combussit Danos illos, sic quod misere obierunt.” *Chron. de Traiecto*, *Matth. Anal.* V, p. 321. Zie ook Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 103.

voor den geest plaatst, dat hem misschien stichten kan, maar zeer zeker nooit geschied is ¹:

Van de vormen des bijgeloofs, die onzen voorgelachten van het voorvaderlijk heidendom bijbleven, maar onder den invloed der kerk eene eenigzins gewijzigde gestalte aannamen, verdienen vooral de godsgerigten onze aandacht ². Zij waren van verschillenden aard, maar dankten hun oorsprong allen aan hetzelfde beginsel, de overtuiging namelijk, dat in duistere regtszaken, waarin het gewone menschenverstand de schuldigen en onschuldigen niet, of slechts moeilijk weet te onderscheiden, de elementen en krachten der natuur kunnen te baat genomen worden, opdat deze aanwijzen, wie te straffen zij en wie vrij te spreken. Deze overtuiging, welke haren grond heeft in eene eenzijdige toepassing van het geloof aan eene zedelijke wereld-ordering, welker magische tusschenkomst men verwachtte, nog heden bij Chinezen, Dajakken en andere half beschaafde of ruwe volken niet ongewoon, schijnt bij de germaansche stammen wijd en zijd verbreid geweest te zijn, en ook bij onze vaders kwam zij vóór en na hunne kerstening voor. Waar een aangeklaagde zijne onschuld beweerde, en de regters geene bewijzen konden vinden, of waar een geschil was gerezen, dat men niet wist uit te maken, zocht men het vraagstuk op te lossen door stoffelijke middelen, door wier werking men meende, dat de godheid zelve haar oordeel zou openbaren.

1) In de *Officia sanctorum archiepiscopatus Ultraject.*, zooals zij in 1821 met kerkelijke goedkeuring voorzien en in 1822 te Deventer bij J. W. Robijns uitgegeven werden, leest men (*Pars autumnalis*, p. 117) het volgende: »in Frisiam ad creditum sibi gregem visitandum et erudiendum, [Radbodus] se conferens, Danos in via ei occurrentes, ad fidem et meliorem frugem convertere conatus est. Qui cum mala pro bonis redderent et mortem inferre minarentur, anathemate ab ipso notati, delapso coelitus igne aliisque cladibus, ad unum omnes absunti sunt.»

2) De rijke literatuur over het godsgerigt vindt men opgegeven bij Gieseler, Kurtz, Rettberg en anderen. Zie vooral Acker Stratingh, II, 2, bl. 331 vv.; Noordewier, *Nederd. regtsoudheden*, Utr. 1853, bl. 435 vv. en de Vries, *De godsger. in de Nederl.* in het *Kerkkist. jaarboekje (Kalender, tweede reeks) voor 1864*, bl. 63 vv., waarin de ordaliën onzer voorvaders behandeld zijn.

Het oudste godsgerigt op nederlandschen bodem, waarvan onze bronnen verhalen, had te Westervoort bij Arnhem plaats, toen de bewoners van genoemd dorp met die van Elst over het bezit van het lijk van Werenfried streden. Terwijl de partijen van wederzijde hunne regten voorstonden en van woorden tot daden schenen over te gaan, traden eenige geestelijken tusschen beiden. Zij gaven den raad het lijk op een schip te plaatsen, en het vaartuig zonder eenig bestuur van menschenhanden aan den stroom over te geven. Bleef het vaartuig aan den oever liggen, zoo zou men weten, dat Gods wil het gebeente van den doode aan de liefde der westervoortsche christenen schonk; dreef het naar de overzijde, dan zouden die van Elst zich mogen verblijden. De raad vond ingang. Het lijk werd met psalmgezang uitgedragen en met de baar op het schip geplaatst. Toen daarna de touwen waren losgemaakt, dreef het vaartuig naar de overzijde, „als of het door den riemslag eens onzichtbaren engels bestuurd werd”. Daarmede was het pleit beslecht. De bewoners van Elst voerden den schat, op een met twee koeijen bespannen wagen, naar de plaats hunner woning ¹.

Was het godsgerigt te Westervoort een toevallig, waarvan de vorm door de omstandigheden van het oogenblik aangewezen werd, onze vaders gebruikten ook ordaliën, die volgens overgeleverde gewoonten en wetten werden toegepast en derhalve staande vormen bezaten. Hiertoe behoort het trekken van het lot op verschillende wijzen, het tweegevecht, de heetwater- en gloeiendijzer-, de kaas- of brood-beetproef enz. Het spreekt van zelf, dat het hier de plaats niet is, al deze gerigten in behandeling te nemen. Alleen de meest karakteristieke, waaruit wij den godsdienstigen en zedelijken zin onzer voorgelachten eenigermate kunnen opmaken, mogen in aanmerking komen.

Reeds in de dagen van Augustinus hadden vele christenen het zich tot eene gewoonte gemaakt om, wanneer zij over eenige zaak des dagelijkschen levens, de uitvoering van

1) *Vita S. Werenfr. Surius, ad d. 14 Aug. p. 129.*

eenig plan, het ondernemen eener reis enz. twijfelden, het bijbelboek op te slaan en de eerste woorden, waarop hun oog viel, als eene godspraak aan te merken, wier aanwijzing men volgen moest. Dit misbruik, eene navolging van de gewoonte der heidenen, die de schriften hunner dichters tot hetzelfde einde aanwendden, was in den aanvang der zesde eeuw in Gallië zóó algemeen geworden, dat de vaders der kerkvergadering van Agde er een verbod tegen moesten stellen, waarin zoowel geestelijken als leeken met den ban werden bedreigd, zoo zij zich van dit werk des bijgeloofs niet onthielden¹. Maar dit verbod schijnt weinig of niet gebaat te hebben. Karel de groote vond zich in het jaar 789 gedrongen eene wet uit te vaardigen, waarin niet alleen alle wigchelarij in het algemeen voor ongeoorloofd werd verklaard, maar bij name ook „het lezen van het lot uit psalm- of evangelieboek”². De algemeene verbreiding van deze handeling doet vermoeden, dat zij ook bij onze vaders in dit tijdperk gewoon zal geweest zijn, en de aanwending van psalm- en evangelieboeken, die wel zelden in het bezit van leeken waren, maakt het waarschijnlijk, dat de geestelijkheid niet minder dan de leeken aan het onderhouden van dit bijgeloof schuldig stond.

Was het zoeken van het lot uit de h. Schrift een bedrijf van leeken en priesters, dat vermoedelijk niet dan in het private leven voorkwam, op eene andere wijze werd het trekken van het lot bij de openbare regtspleging onzer vaders toegepast. Wij hebben hier het oog op het zogenaamde lot met teentjes, dat reeds in de dagen van Tacitus³ alom bij de Germanen in gebruik was, en blijkens de Wet der Friesen, die in het karolingische tijdvak beschreven werd, ook bij onze gekerstende voorouders in eere bleef, nadat de wijze van uitvoering onder den invloed der kerkgemeenschap eenige wijziging had ondergaan. Als

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 329 v.

2) „Ut nullus in psalterio vel in euangelio, vel in aliis rebus, sortire praesumat, nec divinationes aliquas observare.” Pertz, III, p. 68.

3) *German. c.* 10.

bij de Friesen tusschen de Lauwers en het Vlie in een oproer of volksoploop iemand gedood was, mogt de naaste bloedverwant, wien de bij de wet toegestane vergelding (*compositio*) toekwam, de door hem verdachte personen aanspreken, die zich met een eed van de misdaad hadden te zuiveren. Wanneer allen den eed behoorlijk hadden gedaan, werden zij naar hunne parochiekerk geleid, opdat men daar op het altaar het lot wierp; geschiedde de loting buiten de kerk, dan moest zij op eene reliekenkas (*super reliquias sanctorum*) plaats hebben. De wijze, waarop het lot getrokken werd, was deze: men sneed van een boomtak twee teentjes (*tenos*), waarvan één met een kruis werd geteekend. Beiden werden in zuivere wol (*lana munda*) gewikkeld en op het altaar of de reliekenkas geworpen. Daarna nam de priester, of, zoo er geen priester tegenwoordig was, eenige onschuldige knaap (*puer quilibet innocens*) één der twee teentjes op, terwijl men Gode gebeden opzond, dat hij zou doen blijken, of de beëdigden naar waarheid hadden gezworen. Trok de priester of knaap het met het kruis voorziene teentje, zoo werden allen onschuldig gehouden; trok hij het ander, dan werd de proef voortgezet. Al de verdachten namelijk moesten nu ieder een teentje snijden en met zijn eigen teeken voorzien. Al die teentjes werden stuk voor stuk in wol gewikkeld en vervolgens met elkander vermengd en neêrge worpen. De priester of knaap nam één voor één op; hij wiens teentje het laatst getrokken werd, werd de door God aangewezen misdadiger geacht¹.

Voor dezelfde misdaad, waarvoor men tusschen de Lauwers en het Vlie het lot met teentjes bezigde, gebruikten de Friesen tusschen de Lauwers en de Wezer het tweegevecht, dat tot in de late middeleeuwen ook in ons vaderland gewoon was, en de Friesen tusschen het Vlie en het Zwin de heetwaterproef². Bij laatstvermelde, ketelfang geheeten³, werd een steen of ring in een

1) Zie *Lex Frision. Tit. III § 1*, bij De Haan Hettema, II, bl. 349 v.

2) *Lex Frision. Tit. III § 3, 4*, bij De Haan Hettema, bl. 351.

3) Zie Von Richthofen, *Altfries. wörterbuch*, Götting. 1840, s. 867, 870.

ketel met kokend water geworpen, die door den beschuldigde met de bloota hand moest opgehaald worden. Bleek de hand na eenige dagen in gezonden staat te zijn, dan meende men daarin een teeken van onschuld te zien. Een dergelijk beginsel volgde men bij de proef met het gloeiend ijzer, die wij ook in het volgende tijdvak zullen aantreffen, en bij andere godsgerigten, de brood- of kaasbeet, de kruisproef en de proef met het gewaste kleed.

De brood- of kaasbeet, die in het oud-friesch korbita (keurbeet) en kesordel (kaasgerigt)¹ heette, verplichtte den beschuldigde een stuk brood, doorgaans wel een gewijde ouwel, of een stuk kaas in den mond te nemen. Gelukte het hem de beet ongestoord op te eten, zoo werd hij onschuldig verklaard; vertoonden zich echter teekenen van bepaauwdheid bij hem, zoodat men hem het brood of de kaas uit den mond moest nemen, dan had het tegendeel plaats. — De kruisproef eischte van de twistende partijen, dat zij met opgehevene handen bij een kruis zouden staan. Die het eerst de armen liet zinken, omviel of zich nederboog, werd verwonnen geacht. Eene oud-friesche sage leert, dat dit godsgerigt bij onze vaders niet onbekend was. Zij verhaalt, dat Karel de groote en koning Radboud er zich aan onderwierpen, toen zij twistten over het bezit van Friesland. „Zij stonden een etmaal rond; toen liet koning Karel zijn handschoen vallen en koning Radboud bewoog zich; en koning Karel sprak: ha, ha, het land is mijn!”². — De proef met het gewaste kleed (*wexet hreil*)³ noodzaakte den beschuldigde, in een met was besmeerd hemd door eene brandende houtmijt te gaan. — De koudwaterproef, waarvan in onze oude wetten geen gewag gemaakt wordt, was waarschijnlijk

1) Von Richthofen, a. a. o. s. 867, 877. De kaasproef kwam niet alleen in de noordelijke Nederlanden voor, waar de kaas het overvloedigst is, maar ook in België. Martene (*De antiquis ecclesiae ritibus*. Rotom. 1702, p. 479) heeft uit een oud pontificale van Kamerijk eene mis uitgegeven, die bij de brood- en kaasproef werd gelezen.

2) Zie *Jus munic. Fris.* bij De Haan Hettema, II, bl. 63 v. en Wierdsma, *Oude friesche wetten*, I, bl. 103 v., en de aantekeningen aldaar; vgl. Noordewier, a. w. bl. 440.

3) Von Richthofen, a. a. o. s. 828; vgl. Noordewier, bl. 436.

ook in deze eeuwen hier te lande, gelijk elders, geenszins in onbruik. Wij vermelden haar later, wanneer wij met onze tooverheksen nader kennis zullen maken ¹.

Het is bekend, dat het in het karolingische tijdvak niet ontbroken heeft aan meer opgeklaarde geesten, die de onredelijkheid der godsgerigten inzagen, en hunne toepassing daarom bestreden of althans zochten te matigen. Karel de groote en zijn zoon Lodewijk verboden het kruisoordeel en den tweekamp, en ofschoon paus Eugenius II de koudwaterproef in sommige gevallen aanbeval, laatstvermelde keizer verklaarde haar voor ongeoorloofd. Agobard van Lyon bestreed de ordaliën in het algemeen, en zoo deed ook Stephanus V. en latere pausen ². Of er ook onder onze vaders geweest zijn, die reeds toen hunne stem tegen de zaak verhieven — in het volgende tijdvak zullen wij van de zoodanigen ontmoeten — weten wij niet. Maar zoo zij er geweest zijn, moeten wij veronderstellen; dat hun woord op de openbare meening weinig of geen indruk gemaakt heeft. De godsgerigten bleven althans voortduren en wel onder bescherming van de burgerlijke overheden en onder medewerking van de geestelijkheid, gelijk dit bewezen wordt door de in later tijden beschreven wetten en sommige verstrooide berigten. Toch schijnt het ons aannemelijk, dat deze wijze van rechtspleging minder slagtoffers zal gekost hebben, dan men zou kunnen vermoeden. Of het waar is, wat men beweerd heeft ³, dat zij vooral op slaven, zelden op vrijen toegepast werd, willen wij daarlaten, maar zeker is het, dat de kerkelijken, die door deelneming aan en bevordering van dezen handel toonden, dat zij door gebrek aan beschaving maar al te zeer aan hunne ruwe tijdgenooten gelijk waren, van de andere zijde veel bijgedragen hebben en om de uitvoering der ordaliën te voorkomen, en om hare schadelijke werkingen althans cenigzins te beperken.

Waar de priesters bij het godsgerigt optraden, wisten

1) Zie voorshands Noordewier, bl. 439 v.

2) Zie Gieseler, II, 4, s. 343 f.

3) Zie Rettberg, II, s. 754; vgl. Acker Stratingh, II, 2, bl. 334.

zij een voorbereidend ceremonieel aan te wenden, zóó indrukmakend voor den middeleeuwschen mensch, dat hij, die inderdaad schuldig was, wel van alle gevoel verstoken moest wezen, als hij onder de aanklagt van zijn geweten bestond, zich aan de voorgestelde proef te onderwerpen. Doodslagers, echtbrekers en dergelijke misdadigers, die, na driedaagsche vasten gehouden te hebben, in het kerkkoor bij de relieken der heiligen geplaatst, exorcismen, gebeden en missen moesten hooren, eer zij tot de zuiveringsproef kwamen, hebben waarschijnlijk meestal bekend, eer zij het waagden de brood- of kaasbeet te nemen, of de hand tot de ketelfang en naar het gloeiend ijzer uit te strekken; en waren de aangeklaagden werkelijk onschuldig en gereed om het godsgerigt te ondergaan, dan werden er doorgaans maatregelen genomen, die niet weinig ten voordeele der beschuldigten strekten.

In een formulier voor de heetwater- en gloeiendijzerproef, dat in dit tijdvak in de angelsaxische kerk en waarschijnlijk ook elders gebruikt werd, komen de volgende bepalingen ten aanzien van de laatstgemelde voor. Die het gloeiend ijzer zou dragen, moest zich drie dagen vóór dien des gerigts tot zijn parochie-priester begeben, ten einde „door hem gewijd te worden”. Na zijne wijding had hij zich tot na de voltrekking van het gerigt te onthouden van alle spijs en drank, behalve brood, zout, groenten en water; dagelijks moest hij mis hooren en offeren, en op den dag des gerigts communiceren en onder eede zijne onschuld betuigen. Als de ure der proef geslagen en het benoodigde vuur in de kerk gebragt was, mogt niemand in het heiligdom zijn behalve de beschuldigde en de priester. Aan laatstgenoemde was het opgedragen, op een afstand van negen voeten van de grootte der voeten van den aangeklaagde, twee merkteekenen te stellen, de ruimte aanduidende, die deze met het ijzer moest aftreden. Ook zorgde de priester, dat het ijzer behoorlijk op de kolen werd gelegd, niet langer dan den tijd, die „tusschen de benedictie der mis en haar laatste gebed (collecta) verstreek”. Als alles

gereed was, traden eenige getuigen binnen, die zich in zekere orde schaarden, neêrknielden, met wijwater besprengd en met een kruis geteekend werden, en het evangelie-boek moesten kussen. Nadat nog een gebed gedaan was om Gods tusschenkomst tot openbaring der waarheid, moest de beschuldigde eenig wijwater drinken, en met wijwater werd ook de hand bevochtigd, waarmede hij het ijzer zou dragen. Daarna trad hij toe om het ijzer op te nemen, dat intusschen reeds van de kolen genomen en misschien op de trappen¹ van het koor gelegd was. De afstand, dien hij moest aftreden, was verdeeld in drie kleinere, ieder van drie voeten. Op het eerste teeken van den priester maakte hij de eerste, op het tweede de tweede schrede, op het derde wierp hij het ijzer neder en haastte zich naar het altaar. Daar werd zijne hand terstond ingewikkeld en het omkleedsel met een bekoorlijk zegel voorzien. Eerst na drie nachten mogt het zegel gebroken en de hand onderzocht worden, „of zij rein of onrein was”. Wanneer men nu in aanmerking neemt, dat het ijzer op de heete kolen lag, terwijl de priester een gedeelte dermis las, welken tijd hij door haastig lezen zeer beperken kon; dat de hand van den beschuldigde met wijwater was nat gemaakt; dat de gang met het ijzer uiterst kort was en door een zeer snel geven van de drie teekenen nog meer bekort kon worden, en men vergeet daarbij niet dat brandwonden, wanneer zij terstond door inwikkeling van de lucht afgesloten worden, zich gewoonlijk bij een gezond mensch zeer spoedig tot genezing zetten, dan zal men het waarschijnlijk achten, dat het onderzoek naar „de zuiverheid der hand” na den derden nacht niet zelden een voor den beschuldigde gunstigen uitslag had, vooral wanneer de onderzoekers hem niet geheel en al ongenegen waren. Of overigens ook hier te lande gelijk elders, en

1) „Jaceat ferrum super carbones usque ad ultimam collectam; postea mittatur super staplas.” Zie Du Cange in v. *staplus*, *staplum*. Maar misschien heeft men aan een stapel van hout of steenen te denken.

2) Zie het formulier bij Martene, l. l. p. 460 s.

reeds in dit tijdvak even als in het volgende, bij sommige godsgerigten door de beschuldigten geheime voorbehoedmiddelen gebruikt werden¹, chemische præparaten tegen brandwonden enz., weten wij niet, maar wij achten het geenszins onmogelijk.

---

§ 2.

Zedelijkheid en kerkelijke tucht.

Ofschoon het christendom, waar het in de harten der menschen eenigermate wortel schoot, steeds eene zedelijke magt bleek te zijn, waardoor hun in- en uitwendig leven werd gereinigd, zou men zich echter bedriegen, zoo men meende, dat de kerstening eener natie altijd terstond gevolgd wordt door hare morele veredeling. De geschiedenis leert, dat onbeschaafde volken, die in hun halven natuurstaat zich door schoone trekken van volkskarakter onderscheidden, in de eerste tijden na hunne bekeering veel van hun oorspronkelijken adeldom kunnen verliezen en zelfs afdalen tot een peil van onzedelijkheid, waarboven zij vroeger verheven waren. Men denke hier aan de Gothen, Vandalen, Bourgondiërs, Longobarden, en inzonderheid aan de Franken.

Die zich ooit verlustigd heeft aan het liefelijk beeld, dat Tacitus en anderen van de oud-germaansche zeden en tucht hebben gemaakt, en met dat beeld voor den geest de „Geschiedenis der Franken” van Gregorius van Tours² ter hand neemt, zal zich verbazen over de vreeselijke ontaarding dier natie in de dagen der Merovingen, waarin de massa des volks reeds sedert eene eeuw in den schoot der kerk opgenomen was. Voor de vroegere trouw ziet men overal, bij vorsten en onderdanen, valscheid en verraad in de plaats getreden, voor de geroemde

1) Zie Rettberg, II, s. 753, en Koenigswarter, *Du serment, des ordalies et du judiciaire*, in *Etud. histor.* Par. 1850, p. 189 s.

2) *Historia of Gesta Francorum*. Zie over de verschillende uitgaven en vertalingen Potthast, *Wegweiser*, s. 347 f.

matigheid en reinheid der beide sexen in hun onderling verkeer, ontucht en echtbreuk, voor gemoedelijken ernst, de schromelijkste ligtzinnigheid, voor gastvrijheid en goedhartigheid, moorddadige wreedheid en onbetengelde hebzucht. Hoe is dit verschijnsel te verklaren? Was het geheel of gedeeltelijk een gevolg van de nieuwe godsdienst, die men had aangenomen, en was die godsdienst, hetzij de ariaansche of de roomsche, welligt zoozeer van haar oorspronkelijk wezen afgeweken, dat zij haar vermogen, om waarheid en gerechtigheid bij het menschdom te verbreiden, tijdelijk had verloren en alleen nog zedelijk verderf kon kweeken? Wij antwoorden, gelijk anderen, die deze vraag vóór ons in overweging namen¹, ontkennend.

Het zedelijk verval van sommige germaansche volken, met name dat der Franken, in de dagen hunner kerstening, is niet toe te schrijven aan den invloed van het christendom, dat tot hen gebragt werd, hoe gebrekkig het ook wezen mogt, maar aan de omstandigheden waaronder, en de wijze waarop zij het aannamen. Toen zij in het laatst der vijfde eeuw tot de kerk overgingen, hadden zij reeds een tijdvak achter zich, waarin het beter gehalte van hun karakter schade had geleden. Eeuwen van rustelooze volksverhuizing en vooral de bloedigste oorlogen hadden hen in een staat van verwildering gebragt, die hun in de dagen van Tacitus grootendeels vreemd was. De aangeboren gemoedelijkheid en nateve zedelijkheid, die hen vroeger, onder gunstiger omstandigheden, met sommige deugden sierden, waren, zoowel onder vriendelijke als vijandige ontmoetingen met oudere, veelzins verbasterde natiën, meer en meer van hen geweken, terwijl omgekeerd hunne onedele karaktertrekken, hun strijdlustige en roofzieke zin, hunne wraakgierigheid en dorst naar zingenot bij gedurige gelegenheid tot botviering waren aangewassen. In zulk een toestand van morele verachtering vestigden zij zich ten laatste in rijke en weelderige landen, die

1) Zie h. v. Kurtz, *HB. der allgem. Kirchengesch.* II, 1, s. 376 f.

bevolkt waren met romeinsche of geromanizeerde inboorlingen, menschen ten allen deele zóó diep ontaard, dat zij, met uitzondering van enkele edeler persoonlijkheden, den christennaam onwaardig waren en den ondergang verdienden, dien zij met haast te gemoet snelden¹. Wat onder zulke omstandigheden van „de barbaren” worden moest, laat zich bevroeden. De romeinsch-gallische cultuur boezemde hun ontzag in en zucht tot navolging, maar niet in het betere; de ruwe verwinnaars deden straks onder voor de ondeugden hunner verweekte overwonnelingen, met wie zij zich verboederden; met hunne louter uitwendige beschaving namen zij ook „hunne luxurieuzen zwelgerij en geraffineerde zinnelijkheid” over, en van de oud-vaderlijke germaansche deugdelijkheid schenen de laatste sporen uitgewischt te worden. Inmiddels werden de harten der Franken al meer en meer vervreemd van den godsdienstzin hunner voorgelachten, en de ethische kracht, waardoor die zin vroeger de uitbarstingen hunner wilde natuur nog eenigermate had beperkt, hield op invloed uit te oefenen. Wel namen zij tegelijker tijd het christendom aan, maar meer in schijn dan in waarheid, meer de zichtbare vormen dan de inwendige beginselen des christelijken levens. Clovis liet zich doopen, en duizenden zijner onderdanen volgden zijn voorbeeld; maar gelijk de koning na zijne bekeering, in spijt van zijn ijver voor de kerk, dezelfde diep verdorven mensch bleef, die hij vroeger was, zoo ook de massa dergenen, die zich met hem lieten kerstenen. Der Franken christendom was aanvankelijk louter kerkedom. Zij genoten voorshands niet de kern, maar de schaal der edele vrucht, hun aangeboden, en hare levenwekkende sappen zouden eerst later en slechts langzaam aan hun zedelijk bestaan hare herscheppende magt bewijzen.

Is het den Friesen welligt gegaan, gelijk het vroeger den Franken ging? Is het waarschijnlijk, dat het tijdperk,

1) Over het verval der zedelijkheid in het west-romeinsche rijk leze men Kraft, *Die K.G. der germ. völker*, I, s. 9 ff. 29 ff. 47 ff. 52 ff.

waarin zij gekerstend worden, ook voor hen een tijdperk van zedelijk verval is geweest?.. Wij voelen ons gedrongen een half ontkennend en een half toestemmend antwoord te geven. De toestand, waarin onze vaders verkeerden, toen het christendom in de zevende en achtste eeuw tot hen gebragt werd, was, even als die van de Angelsaxen en sommige volken in Duitschland tijdens hunne kerstening, een gansch andere dan die der Franken in de vijfde en zesde. Eenige honderden jaren vroeger dan laatstvermelden op eigen bodem gevestigd, waren zij met de hen omringende stamverwanten reeds aan den schadelijken invloed der volksverhuizing onttrokken, voordat hun nationaal karakter zijne zelfstandigheid had verloren. Frissche, krachtige menschen, eenvoudig, ofschoon ruw van zeden, zetten zij zich niet, gelijk de Franken, in landen, waar eene milde natuur on eene in weelde en brooddronkenheid verzonken bevolking hunne zinnelijkheid duizend strikken spanden en allerlei uitpattingen des vleesches prikkelden, maar tusschen onze moerassen en wouden, op zoute gronden en schrale heivelden, waar vischvangst en veeteelt met eenigen landbouw, de bronnen van bestaan reeds voor hunne verre voorgeslachten, hun voor noesten arbeid des levens nooddruft schonken. In zulk een staat eefden zij voort van eeuw tot eeuw, vol van liefde voor vrijheid en voorvaderlijke zeden, wel niet buiten alle aanraking met meer beschaafden en tevens meer bedorvenen, eerst de Romeinen, later de Franken, maar zelden met hen bevriend, doorgaans door nationalen afkeer en openbare vijandschap tegen hunnen invloed afgesloten. Toen Willebrord en zijne broederen voet op onzen bodem setten, vonden zij onze vaders boven den Rijn wel ongeveer in denzelfden toestand van zedelijkheid, als waarin zij in de dagen van Tacitus verkeerden. Hun krijgshaftige zin en hun lust naar buit was waarschijnlijk, en gevolge hunner oorlogen en opkomende zeevaart, die e ligt kaapvaart werd ¹, enigermate toegenomen; maar

1) Zie boven, bl. 19.

overigens waren zij soortgelijke naturen, als hunne voorouderen vóór hen, gemoedelijk en opregt, in vele opzigten minder ontaard dan de geromanizeerde Germanen in Gallië en in andere landen van zuidelijk Europa. Wanneer wij nu nog in aanmerking nemen, dat het christendom door onze vaders overgenomen werd, niet, gelijk het door de Franken geschiedde, van eene hoogst onzedelijke christelijke bevolking in hun midden, maar van onze, meerendeels angelsaxische geloofspredikers, mannen van diepen ernst en streng-zedelijken zin, dan meenen wij te mogen vaststellen, dat voor de Friesen van dit tijdvak gunstiger kansen op eene voorspoedige zedelijke ontwikkeling hebben bestaan, dan voor de Franken, en dat zij van de schromelijke ontaarding, waartoe hunne zuidelijke naburen vroeger kwamen, gelukkig bewaard gebleven zijn. Van de andere zijde echter mogen wij niet vergeten, dat zich ook voor hen oorzaken van tijdelijke demoralisatie hebben opgedaan, wier nadelige werking op het leven en den wandel van de groote menigte der pas gekerstenden nauwelijks betwijfeld kan worden.

Waar bij menschen van diep religieuze aanleg, gelijk b. v. een Bernlef de zanger en sommige leden van het geslacht van Ludger waarschijnlijk waren, de bekeering van het heidendom tot het christendom plaats had, mag men veronderstellen, dat de overgang van de eene godsdienst tot de andere voor hun zedelijk bestaan, zooal niet onmiddellijk, dan toch spoedig, een overgang tot een meer of min veredelden toestand bleek te zijn. De ethische kern, in hunne oude godsdienst gelegen, werd in verhoogde mate in de nieuwe door hen wedergevonden. Hunne geloofsovertuigingen aangaande hunne betrekking op de magten des hemels boven hen en de menschheid om hen werden gereinigd. Hunne gansche inwendige stemming, hun moreel gevoel nam eene meer geestelijke rigting aan, en als zij in een Willebrord, een Gregorius of Ludger leidlieden hadden, die in sommige, ja in vele opzigten, voorbeelden van echt christelijke deugden, matigheid, regtvaardigheid, nederigheid en menschenmin waren,

dan kon het niet anders of de verandering, die hun inwendig leven had ondergaan, moest ook in de vruchten van dat leven zichtbaar worden. Maar niet alle bekeerlingen waren menschen van diep religieuzen aanleg. De meesten waren grofzinnelijke wezens, alleen levende voor wat zij met het oog konden zien en met de hand tasten. Ook deze, ja, hadden eenige godsdienstige behoeften, maar die behoeften waren geheel in overeenstemming met hun algemeenen aard; zij konden slechts in de zinnelijke geloofsovertuigingen, waarin zij opgevoed waren, eenige voldoening vinden; voor hoogere waren zij bijna ontoegankelijk. Wanneer nu zulke menschen, aangetrokken door de schenkingen en goede gunsten, welke de frankische vorsten den aanzienlijken voor hun overgang beloofden¹, of belust op het doopkleed, de aalmoezen en andere tijdelijke weldaden, waarmede de armen te dikwerf aangelokt werden — wanneer zulke menschen zich lieten kerstennen, dan was hun doop in de meeste gevallen wel niet meer dan eene haastig voorbijgaande gebeurtenis, die op hun gemoedsbestaan en wandel nauwelijks eenigen indruk achterliet. Intusschen, die kerstening was gepaard gegaan met eene formele afzwering van de voorvaderlijke godsdienst en met hunne opneming in de gemeenschap der kerk. De offerhanden en andere ceremoniën, waardoor die voorvaderlijke godsdienst vroeger zekeren invloed op hun hart en leven plagt uit te oefenen, werden voor hen en de hen omringenden opgeheven. Loslating van het geloof aan de oude goden en hunne betrekking op de menschenwereld, en evenzeer loslating van het daaruit voortvloeiend pligtsgevoel, moest daarvan het gevolg zijn. Van het christendom hadden zij, ja, eenige kerkvormen ontvangen, maar kerkvormen, waarvan de geest en strekking hun grootendeels onverstaanbaar en vreemd bleef. Zoo was dan hunne bekeering meer eene negatieve dan posi-

1) Zie boven, bl. 74, 103, 231. Men herinnere zich ook Alcuinus' woorden (*Ep.* 3, ed. Migne, I, p. 142): »antiqui Saxones et omnes Frisonum populi, instante rege Carolo, alios præmiis et alios minis sollicitante, ad fidem Christi conversi sunt.»

tieve, waarbij de zedelijke magt, in hun vroeger geloof eenigermate aanwezig, voor hen verloren ging, terwijl zij van den zegen der veredelende krachten in het nieuwe nog verstoken bleven; ja, zij werden bijna godsdienstlooze menschen, die nu, ligt meer dan vroeger, volslagen slaven hunner vleeschelijke togten waren. Maar er was nog iets anders, waarvan wij meenen, dat het de voorspoedige ontwikkeling van vele pas bekeerden niet alleen belemmeren, maar omgekeerd ook hunne geestelijke traagheid en de heerschappij hunner zinnelijkheid vermeerderen moest.

De zedelijke idée, waarmede onze geloofspredikers en de besten onzer latere geestelijken bezielde waren, was geene zuiver christelijke, en daarom ook geene rein menschelijke. Willebrord, Bonifacius, Ludger, Radboud, Ansfried en vele anderen, die wij leerden kennen, waren monniken of althans mannen van monastieken zin. Aangegrepen door het heerschende ascetisme hunner eeuw, eischten zij van zich zelve en anderen eene zoogenaamde heiligheid, die niet te bereiken was dan door oefeningen in onthouding en zelfkastijding, waardoor de natuur veel eer verkracht dan gewijd werd. Die naar de voorstellingen van die dagen een waar christen wilde zijn, had niet alleen „weduwen en weezen te bezoeken en zich onbesmet te bewaren van de wereld”, gelijk het zwaarwigtig woord des apostels wil; het was niet genoeg, dat hij inwendig een rein gemoed bezat en in- en uitwendig beiden de wet der liefde jegens God en den naaste betrachtte; neen, hij moest vieren en vasten, het huwelijk en honderd eerwaardige banden en onschuldige genietingen des levens versmaden, en met den monnikenpij om de leden, het gebedenboek in de hand, de oogen ter aarde geslagen. een pad van dooding des vleesches en verzaking opgaan, waarvan de bezwaren iederen mensch onoverkomelijk moesten schijnen, tenzij zijn gevoel en zijne fantazie in een staat van dweepzieke overspanning verkeerden. Waar zulk eene idée van zedelijke volkomenheid in de leer en het voorbeeld onzer apostelen en latere volksleeraren van

de beste soort op den voorgrond stond, en hun eisch zóó onredelijk was, daar mogten de gemoedelijksten onder hunne geestelijke kinderen een zucht slaken, als zij zich door hunne betrekkingen in huisgezin en maatschappij verhinderd zagen, zelfs eene poging te wagen om dien eisch op te volgen, maar op verreweg de meesten maakte de zaak een gansch anderen indruk. Zij achtten het voor zich zelven onmogelijk — gelijk meestal inderdaad het geval was — in dien zin vroom en heilig te leven; ja, zij wilden en wenschten het zelfs niet, en deden nu gelijk velen vóór hen in de dagen van Chrysostomus en later gedaan hadden: zij gaven alle ernstig streven naar een godvruchtig leven op, en leverden zich volkomen aan de magt hunner zinnelijkheid over, onder den spottenden uitroep: „wij zijn geen monniken of klerken; wat wil men van ons!”¹

Algemeene berigten aangaande den staat der zedelijkheid bij de massa onzer geestelijken in dit tijdvak zijn niet tot ons gekomen, en de bijzondere, die ons met het leven van enkelen bekend maken, zijn, zoo wij die aangaande onze zoogenaamde heiligen buiten rekening laten, zóó weinige in getal, dat wij er geene besluiten uit kunnen trekken ten aanzien van den wandel der overigen. Wanneer wij echter het oog slaan op den morelen toestand der klerken van de duitsch-frankische kerken in de dagen van Bonifacius en Karel den groote, en van de geenszins ongegronde onderstelling uitgaan, dat die toestand in het algemeen van dien der geestelijkheid op onze bodem wel niet veel verschild zal hebben, dan zijn wij in de gelegenheid gesteld, ons van hunne zedelijke ontwikkeling althans eenige voorstelling te maken. Te bejammeren is het nochtans, dat de documenten, die ons hierbij als bronnen dienen, hoofdzakelijk wettelijke bepalingen tegen meest voorkomende afdwalingen en ongeregtigheden bevatten, zoodat zij ons vooral de schaduwzijde van het karakter der kerkelijken malen, en wel van dat der minder achtingswaardige of zelfs

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 83.

diep verdorvene, terwijl zij van de deugden en het vruchtbare leven der beteren met geen woord gewag maken.

Gelijk wij vroeger vermeld hebben ¹, waren de zoogenaamde nationaal-synoden, die van 742 tot 748 door Bonifacius gehouden werden, eene vrucht van den reformatorischen zin des apostels, die met hulp van Karloman en Pepijn de alom heerschende wanorde, misbruiken en zonden uit de onder zijn toezigt staande kerken wilde weren en aan de kwijnende lichamen verhoogde levenskracht mededeelen. Het spreekt van zelf, dat ook de meest algemeene gebreken van de leden des klerikalen stands in die vergaderingen ter sprake gebragt werden, en dat daaruit besluiten en strafbepalingen voortvloeiden, die als de belangrijkste resultaten dier bijeenkomsten moeten aangemerkt worden. Wanneer wij nu die besluiten en strafbepalingen voor ons leggen, en tevens het oog slaan op eenige berigten, die ons van elders toekomen, dan blijkt, dat bij vele geestelijken van dien tijd een wereldzin heerschte, die hen ontegenzeggelijk voor hunne verhevene roeping ongeschikt maakte en evenzeer gevaarlijk was voor de hoogere belangen van hen zelve als voor die van hunne gemeenteleden. Niet alleen waren er, die gebrek aan achting voor hun stand openbaarden door, met verwaarloozing der tonsuur, dat hooggewaardeerde teeken der klerikale waardigheid, hunne hoofdharen in ongeoorloofde lengte te dragen, of door hun priestergewaad, de kasuifel (*casula*), met een krijgsmantel (*sagum*) te verwisselen; er waren anderen, en zonder twijfel niet weinigen, die gaarne zwaard en speer ter hand namen, om in de gedurige veeten en oorlogen dier dagen te dikwerf eene bloedige rol te spelen ². Anderen weder besteedden hun tijd en krachten niet aan eene getrouwe ambtsvervulling, maar aan het verstrooiend jagtbedrijf. Zij voedden honden, havikken en valken, niet zelden ten koste

1) Boven, bl. 331.

2) Zie *Concil. german.* en *Concil. incert.* bij Giles, II, p. 12, 13, 33; vgl. Bonif. *Epist.* 49, Giles, I, 101; Pepijns *capitul.* van 753, Pertz, III, p. 23.

hunner arme onderzaten, en zwierven op snuivende rossen, onder lustig hoorngeschal, verre van hunne woningen, door wouden en dreven om¹. Twist en tweedragt verdeelden te dikwerf de leden der geestelijke corporatiën, en sommigen ontzagen zich niet, ten smaad van anderen liederen te maken, die straks welligt in den mond des volks kwamen en hun stand in de oogen der menigte onteerden². Velen, waarschijnlijk vooral klerken van lageren rang, zeiden hunne geestelijke overheden alle gehoorzaamheid op en gingen een zwervend leven voeren, waarbij hunne nog overgeblevene zedelijkheid noodzakelijk ten gronde ging³. Parochiepriesters zelfs verlieten te dikwerf tegen den wil van hun bisschop de hun toevertrouwde gemeenten, om zich, tot voldoening van aardsegezinde begeerten, aan het hoofd van andere te stellen⁴. Niet weinige klerken schonden de coelibaatwet, òf door huwelijken aan te gaan, òf door bijzitten te houden. Geestelijken, monniken en nonnen stonden te dikwerf aan ontucht van verschillenden aard schuldig, en zelfs onder de bisschoppen werden er gevonden, die, hoezeer zij zich beroemden geen hoereerders of overspelers te zijn, echter maar al te zeer bekend waren als dronkaards, twistgierigen en menschen van verregaande wanzedigheid⁵.

Ofschoon wij vermoeden, dat de betere zin, die zich in de besluiten der bonifaciaansche kerkvergaderingen openbaarde, en de maatregelen van tucht, door den apostel en zijne geestverwanten in die bijeenkomsten voorgeschreven, hier en daar de bestaande ergernissen geweerd zullen hebben, mogen wij niet voorbij zien, dat de capitulariën en brieven van Karel den groote eene halve eeuw

1) *Concil. germ.* p. 12; vgl. Karels *capitul.* van 769, Pertz, III, 33, en het boven, bl. 161, medegedeelde uit een brief van Lullus aan onzen abt Gregorius.

2) *Concil. incert.* p. 35.

3) *Stat. Bonif.* p. 22, 23; *Concil. suess.* p. 29.

4) *Stat. Bonif.* p. 22.

5) *Concil. germ.* p. 12; *Concil. leptin.* p. 15; vgl. Bonif. *Epist.* 49, p. 102 s.

later nog steeds dezelfde en andere ondeugden der geestelijken moesten bestrijden. Zij spreken niet alleen van klerken, die tegen hunne overheden zamenzwoeren, of een zwervend leven aannamen, of in hunne woningen op verdachte wijze met vrouwen verkeerden, maar ook van anderen, die de mis lazen, terwijl zij òf hunne minachting jegens het sacrament òf de onreinheid hunner consciëntiën openbaarden, door zich van de communie te onthouden. Zij spreken van klerken, die wòekerden en zich door bezweringen van menschen en vee en door andere kunsten der oudvaderlijke tooverij ongeoorloofde winsten verwierven. Zij spreken daarenboven van priesters, die bij dag en nacht de koordienst verzuimden, terwijl zij hun tijd onder langerekte slemperijen in de herbergen doorbragten; ja, zij spreken van wellustige liederen, door nonnen vervaardigd, en zelfs van „sodomitische zonde” in de kloosters, waarvan de keizer verontrustende berigten had ingewonnen¹. Merkwaardig bij uitnemendheid, zoowel voor de kennis van den bij de klerken dier tijden heerschenden geest, als voor die van den ernst, waarmede Karel dien geest bestreed, is de brief, dien de vorst tegen het einde van zijn leven aan alle bisschoppen en abten van zijn rijk verzond, blijkbaar met het doel om hen op hunne meest gewone gebreken opmerkzaam te maken. Die brief bestaat hoofdzakelijk uit vragen, en daaronder treft men ook de volgende aan: in hoeverre een bisschop of abt zich met wereldsche aangelegenheden mag bemoeijen; wat de apostel bedoelt, als hij zegt: „weest mijne navolgers”, en „niemand, die den Heer dient, mengt zich in de dingen der wereld”, en wie hij daarbij in het oog heeft; wat het is, dat ieder christen, derhalve ook ieder prelaat, bij den doop beloofd en afgezworen heeft, en hoe hij belofte en afzwering beiden door werkelijke zonden of pligtsverzuim verkrachten kan;

1) Zie de capitulariën van 789, 809 en andere bij Pertz, III, p. 53 ss. p. 68, 160, alibi. Vgl. Rettberg, I, s. 435, II; s. 659, 695. Een „geestelijk drinklied uit het karoling. tijdvak” van zeer zonderlingen inhoud plaatste ik in het *Kerckhist. archief*, II, bl. 249 vv.

hoe zij leven, die niet alleen met woorden, maar ook met den wandel het volk onderwijzen en een goed voorbeeld geven? Verder vraagt hij niet zonder satirieke scherpte: wat het bij hen beteekent, de wereld te verlaten, en waaraan zij, die dat doen, kunnen onderscheiden worden van die haar nog nawandelen: daaraan misschien, „dat zij geene wapenen dragen en máár niet openbaarlijk gehuwd zijn”, en of hij welligt de wereld verloochent, die dagelijks zijne bezittingen op allerlei wijze vermeerdert en, al predikende over de vreugde des hemels en den schrik der hel, ten koste van wettige erven rijke vermakingen bejaagt? Op het slot heet het: wat nut brengt het der kerke van Christus aan, dat een herder liever velen dan goeden in zijne huishouding heeft; dat hij er meer voor ijvert, dat zijne klerken en monniken goed zingen en lezen, dan dat zij vromelijk leven? Immers is het beter, dat er slecht gezongen, dan slecht geleefd wordt; en zoo gaan ook goede zeden boven schoone kerkgebouwen; „want, naar het ons voorkomt”, zoo eindigt de brief, „die [prachtige] kerkenbouw riekt maar al te zeer naar den geest der oude wet, terwijl de reiniging der zeden met dien van het N. Testament en de christelijke tucht overeenkomt”¹.

Vraagt men nu, of het zedelijk karakter der klerken, die in dit tijdvak onder onze vaders leefden, in alle opzichten dezelfde vlekken droeg, als dat der geestelijken van andere deelen der duitsch-frankische kerk in Bonifacius' en Karels dagen, dan durven wij geenszins op beslissenden toon antwoorden. Het is mogelijk, dat elders heerschende gebreken en zonden bij de mannen met geschoren kruin hier zeldzamer voorkwamen, of ten gevolge van den invloed onzer dikwijls voortreffelijke kerkvoogden, of ten gevolge van het nationaal karakter en de tijdsomstandigheden, b. v. de invallen der Noren, die ook over den klerikalen en monastieken stand zoo vele, misschien voor de morele vorming heilzame rampen bragten. Dit

1) Zie het *capitulare duplex* bij Pertz, III, p. 166 ss.

staat echter vast, dat zich ook onder onze kerkelijken te dikwerf menschen voordeden, die, zoo hun zin en wandel door Bonifacius of keizer Karel in de weegschaal waren gelegd, zeer zeker te ligt bevonden zouden zijn.

De anonieme schrijver der biografie van Bonifacius, dien wij reeds meermalen aanhaalden, beschuldigde sommige zijner broeders bij de kathedraal-kerk te Utrecht van verregaande hebzucht. Zij waren, volgens zijn oordeel, van den zin des edelen martelaars zeer afgeweken, ofschoon zij voorgaven hem grootelijks te vereeren; want Bonifacius had geene andere schatten dan boeken begeerd, „die hij op zijne reizen altijd met zich voerde”, maar zij begeerden gansch andere dingen! Zij verzamelden geld en goed, niet om het in gemeenschap te bezitten, gelijk de klooster- of kapittelregel wilde, maar om het voor zich zelve te behouden. Zij waren er op uit „om gedurig akkers bij akkers te voegen, en gunden zelfs aan de zee naauwelijks hare grenzen”; en als zij op reis gingen, ja „de gansche wereld doortrokken, om een of ander te bejagen, vulden zij hunne zakken niet met steenen”, gelijk vrome asceten voormaals deden, „maar met zilverstukken”.¹ Dat die aardsgezinden der achtste eeuw onder de utrechtsche kanoniken later huns gelijken hadden, zien wij aan broeder Craft, die, door het kapittel tot bisschop verkozen, de waardigheid afwees met het woord: „ik heb overvloedig veel goed; waarom laadt gij mij zulk een last op de schouders”?² Van onzen abt Gregorius van Utrecht lezen wij, dat hij niet ophield de hem omringende geestelijken met alle kracht tegen de dronkenschap te waarschuwen³, wat ons vreezen doet, dat dergelijke afmaning

1) „At nunc isto tempore quidam nostrorum longe aliter faciunt. Quæcunque enim acquirere possunt absque consortio possidere contendunt; agrum agris copulantes, vix mari concedunt, ut terminum suum faciat [men schijnt hier aan indijkingen te moeten denken]. Tm si uspiam proficiscuntur, saccos pecuniæ tollunt secum, perasque non lapidibus complent, sed nummis argenteis, et totum mundum circumceunt, ut aliquid consequantur.” Presb. Ultraiect. *Vita Bonif.* bij de Bolland. *ad d. 5 Junii*, p. 480.

2) Zie boven, bl. 261.

3) Lindg. *Vita S. Greg.*, Mabill. *Ser.* III, 2, p. 299.

voor te velen noodig moet geweest zijn. Ten tijde van bisschop Balderik leefde onder de kanoniken van St. Salvator een man, die door schijnheiligheid zich het vertrouwen zijner broederen had gewonnen en dien ten gevolge met het ambt van koster was bekleed, in welke kwaliteit hij met de bewaring der kostbaarheden van de kerk en met de ontvangst der altaargaven van de geloovigen (*donaria, quae offerebantur ad altaria*) belast was. In het verborgen achter handelde hij „als een roofzieke wolf”. Hij stal van het kerkegoed, verteerde het gestolene in allerlei ongerechtigheid, en ontzag zich niet, des nachts, wanneer hij in de sacristie, waar hij ambtshalve slapen moest, met zijne overdadige teugen bezwaard lag, de graven der bisschoppen en heiligen met de uitwerpselen zijner onmatigheid te bezoedelen. Een- en andermaal, als hij met zijn half bedwelmd hoofd op de priestergewaden en altaarkleeden rustte, die hij met heiligschennige hand zich ten oorkussen aangemereld had, ontwaakte zijn geweten, en zelfs verscheen de geest van bisschop Frederik bij herhaling aan zijne ontstelde verbeelding, om hem over zijne boosheid te bestraffen; maar het baatte niet. De onwaardige voer voort en stierf ten laatste in zijne zonde! Wanneer wij nu in aanmerking nemen, dat de medegedeelde trekken van aardsgesindheid en zedeloosheid, die waarschijnlijk met andere vermeerderd kunnen worden, allen ontleend zijn aan het leven van geestelijken, die tot de kapittelen der domkerk en van St. Salvator te Utrecht behoorden, welke lichamen de kern van onzen klerikalen stand uitmaakten, en daarenboven, dat vermelde priesters onder het oog van uitstekende bisschoppen, Frederik en Balderik, leefden, dan hebben wij reden om te vreezen, dat dergelijke zin en gedragingen, als de hunne, bij onze klerken in andere gemeenten geenszins zeldzaam zullen geweest zijn.

Waren, blijkens het medegedeelde, onder de leden van onzen geestelijken stand maar al te dikwerf lieden, wier

1) Men vindt dit verhaal in het *Vita Fred.* en bij Joh. a Leidis, op de boven, bl. 261 n. 3, aangeh. plaatsen. Vgl. de inscriptie bij Matth. *Fund. eccl.* p. 65.

zedelijk karakter zijne diepe schaduwzijde had, er is geenerlei grond voor de onderstelling, dat het leven der leeken over het algemeen reiner zal geweest zijn. De besluiten der synoden van Bonifacius en 's apostels sermoenen leeren, evenzeer als de capitulariën van Karel den groote, dat grove zinnelijkheid en zelfzucht in de duitsch-frankische kerk te vele dienaren hadden, en dat dezelfde vormen van zonde, die daar bij de gemeentevoorstanders bestonden, zich ook bij de gemeenteleden voordeden, en andere daarenboven. Onmatige begeerte naar geld en goed prikkelde menigeen tot oneerlijkheid en roof. Valsche eeden en getuigenissen, waartoe de zeer gebrek-kige rechtshandel dier tijden te gereede aanleiding gaf, kwamen ontelbare malen voor¹. Wilde uitspattingen van de lusten des vleesches, hoererij, overspel en onnatuurlijke zonden, met menschen en vee bedreven, waren menigvuldig, en evenzeer daden van geweld en wrakgierigheid, brandstichting, verwonding en moord². Dat nu deze en soortgelijke ongerechtigheden ook bij onze reeds gekerstende vaders geenszins onbekend waren, ziet men aan de meer vermelde Wet der Friesen, die in het karolingische tijdvak gedeeltelijk uit het oudere gewoonterecht des volks opgemaakt en met het oog op de toenmalige behoeften beschreven werd, en die merkwaardige bijdragen levert tot de kennis van den ruwen geest, die alom heerschappij voerde³. Ook zij spreekt van de grovere overtredingen der hebzucht, oneerlijkheid en geslachtsdrift, en

1) Valsche eeden voor de registers werden door behoefligen of hebzuchtigen tegen geringe belooningen afgelegd, ja „pro unius diei satietate aut pro quolibet parvo pretio.” Die hun een maal eten of eene kleinigheid aanbod, zag hen als gezworen getuigen te zijnen voordeele optreden. Zie Faustin Hélie, *Hist. de la procédure criminelle*, Par. 1845, p. 278 ss.

2) Men zie vooral Bonif. *Sermo* 3, 5, 6, 8, 10, 11, 13 en 15, Giles, II, p. 63 ss.; vgl. de *Allocutio sacerdotum ad plebem*, ibid. p. 18 s.

3) Zie over de *Lex Frisionum*, behalve vele anderen, Zoepfl, *Deutsche staats- und rechtsgesch.* II, 1, s. 37 f. en Ack. Stratingh, *Aloude staat*, II, 2, bl. 258 vv. Zij werd vele malen uitgegeven, ook door De Haan Hettema (*Oude Fr. wett.* II, bl. 333 vv.) en andere landgenooten, en laatste-lijk door Von Riehthofen in de *Mon. Germ.* van Pertz. XV (*Leg.* III), p. 631 ss.

inzonderheid van allerlei uitbarstingen der twistgierigheid, als van alledaagsche verschijnselen, maar bovendien leert zij onwedersprekelijk, dat adeltrots en gemis van achting voor de algemeene menschenwaarde bij onze voorouders evenzeer gewoon waren, als eene zeldzame slaphed van het regtsgevoel bij het straffen zelfs van de zwaarste misdaden. Hoe groot de lust tot vechterij en gewelddadige aanrandingen was, kan men opmaken uit dien titel der wet, die het woord „dolg” aan het hoofd draagt¹. Negen en tachtig artikelen bevatten daar strafbepalingen tegen kleine en groote verwondingen. Zij noemen met bijna anatomische naauwkeurigheid al de deelen van het menschelijk ligchaam, van den schedel tot de voeten, en willen dat de overtreder, die een of meer van die allen bij zijne partij beleedigd heeft, als volgens tarief zijne boetepeningen zal betalen! In de gansche wet ontwaart men eene uiterst onchristelijke onderscheiding der maatschappelijke standen. Het is duidelijk, dat het volk het beginsel huldigde, dat een adellijk man eens zooveel waard was dan een vrije en viermaal zooveel dan een laaf, of minstens de helft meer dan een vrije en driemaal zooveel dan een laaf, terwijl de slaaf, gelijk overal elders, niet als een mensch, maar als een ding zonder persoonlijke regten werd aangemerkt². Gevangenis, geeseling en andere pijnlijke en schandelijke straffen worden in deze wet niet vermeld. Zij laat alles boeten met geld en goed. Alleen in geval van onvermogen moest men voor misdaden, waarop de doodstraf stond, zijn leven geven. Uit alles blijkt, dat de middeneeuwsche, d. i. de wettische godsdienstzin der christenheid, die in later tijden in de toepassing der strengste straffen haren vasten, ofschoon onberaden wil uitdrukte, om de openbare zonden met alle magt te weren, zich aan het regt nog weinig of niet deed

1) *Titul. XXII*, bij De Haan Hetteema, II, bl. 360 vv.; bij Von Richthofen, I. I. p. 673 ss. Het woord *dolg* wordt met *vulnus* overgezet.

2) Zie Ack. Stratingh, *Over de friesche edelen (Bijdr. tot de gesch. van de prov. Gron. I, bl. 4)*.

gelden. De wetsbepalingen waren zacht, niet omdat de wetgevers wijs of de openbare meening evangeliesch d. i. menschlievend gestemd waren, maar eensdeels omdat hun het begrip van een welgeordenden staat ontbrak, waarin de gezamenlijke burgers met alle kracht voor het gemeenschappelijk welzijn waken, en anderdeels omdat zij, zelve nog weinig zedelijk van aard, het met de bestrijding der heerschende ongeregtigheden niet ernstig meenden.

De tucht, waardoor de oudere kerk de verborgen en openbare zonden harer kinderen poogde te beteugelen en te weren ¹, ging van haar tot de middeneeuwsche over; maar bij de germaansche volken overgeplant, moest zij noodzakelijk in eenige opzichten haar voormalig karakter verliezen en in andere eene nieuwe ontwikkeling ondergaan, zou zij bruikbaar wezen bij menschen van geringe beschaving, die hunne nationale eigenaardigheden, niettegenstaande zij gekerstend waren, niet terstond konden opgeven. De openbaarheid der boete en reconciliatie, een onderscheidende trek in het oude poenitentie-wezen, was zoozeer in strijd met den vrijheidszin en het natieve eergevoel der Germanen, dat zij bij hen als algemeen beginsel niet tot toepassing kon gebragt worden. Bij de Franken, die met de oudere christenheid van Gallië zamensmolten en dien ten gevolge de vroegere instellingen der kerk meer dan andere volken overnamen, werd zij eenigermate bijgehouden ², maar bij de Angelsaxen en waarschijnlijk ook bij onze friesche vaders, die van alle schandelijke straffen in de burgerlijke regtsbedeeling zoo

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 303 vv.

2) In de homiliën van Eligius (zie boven, bl. 409) komen de poenitenten voor als eene bijzondere klasse van gemeenteleden. Zij staan in de kerk bij de reconciliatie aan de linkerzijde van den bisschop, en deze wekt hen tot zelfbeproeving op, of het bij de uitwendige teekenen van boete hun welligt ontbreekt aan inwendig berouw. Zij worden uitgenoodigd, ten bewijze hunner opregtheid de regterhand op te houden. Zij dragen «cilia», indumenta poenitentium,» zakken van bokken- en geitenhaar. Hun gelaat is ontdaan (squalida); hunne haren hangen neder. Na volbrachte poenitentje worden zij «in coena Domini» onder ernstige toespraken en gebeden gereconcilieerd. Zie *Hom.* 7, 8, 11, *Max. Bibl. patr.* XII, p. 307, 310, 311, 315.

afkeerig waren, kon zij wel geen ingang vinden ¹. Terwijl de kerktucht van deze zijde derhalve eene aanmerkelijke verslapping onderging, werd zij van eene andere zijde versterkt en uitgebreid, daar de frankische staat onder Karel den groote en zijne opvolgers de geestelijkheid deelgenoot maakte van zijne magt om misdaden, waardoor de wetten van godsdienst en zedelijkheid op in het oog loopende wijze geschonden waren, te straffen. De staat onttrok zich hierbij niet aan zijne verplichting, om door uitoefening van het strafregt zich zelven voor den ondergang te bewaren, maar hij liet de geestelijken aan zijne zijde optreden, om hem in die uitoefening bij te staan, en was gereed tot handhaving der kerktucht het zijne te doen, daar hij de verzoening van den overtreder met de wet eerst als voltrokken beschouwde, wanneer deze behalve de burgerlijke boete ook de kerkelijke had volbragt ². De middelen, waardoor de kerktucht in dit tijdvak vooral werkte, waren de biecht en het sendgerigt; het interdict ontmoeten wij eerst in het volgende tijdvak.

Hoezeer de biecht aan den priester eerst later tot een sacrament werd verheven, en de gevoelens der kerkleeraren over hare noodzakelijkheid tot verwerving van zondenvergifenis bij God nog verschillend waren ³, genoot de zaak zelve in deze eeuwen, en lang te voren, reeds zóó groote en algemeene achting in de kerk, dat wij vaststellen mogen, dat zij door Willebrord en onze overige geloofs-predikers tegelijk met het christendom tot onze vaderen werd gebragt. Bonifacius rekende het den ketter Aldebert als eene grove zonde toe, dat hij de biecht een onnoodig werk heette ⁴, en toen onze Ludger Bernlef van zijne

1) Van de Angelsaxen heet het in het poenitentiaal-boek van Theodoros van Canterbury (bij Wasserschleben, *Die bussordnungen der abendländ. kirche*, s. 197): „reconciliatio ideo in hac provincia publice statuta non est, quia et publica poenitentia non est.”

2) Vgl. Neander, *Allg. gesch. der kirche*, III, s. 273 ff.; Kurtz, *HB. der allg. K. G.* II, 1, s. 399 ff.

3) Zie Augusti, *HB. der christl. archæol.* III, s. 84 ff.; vgl. Gieseler, II, 1, s. 165 f.

4) Bonif. *Epist.* 57, Giles, 122.

blindheid genas, had hij eerst des zangers biecht gehoord ¹. Maar reeds lang te voren was het onzen landgenooten, wier gemeenten in Noord-brabant en elders binnen de grenzen van het bisdom Luik lagen, door het besluit eener luiksche synode van het jaar 710 ten pligt gesteld te biechten, wanneer zij het vormsel zouden ontvangen, en minstens ééns in het jaar, wanneer zij ter communie zouden gaan ². Dit laatste voorschrift, namelijk dat de biecht althans eenmaal telken jare moest afgelegd worden, werd sedert algemeen gevolgd, hoewel sommige capitulariën en kerkelijke bepalingen er op aandrongen, dat zij niet alleen vóór paschen, maar ook vóór het pinkster- en kerstfeest zou plaats hebben ³.

De wijze, waarop priesters en leeken in ons tijdvak verondersteld werden de biecht-akte ten uitvoer te leggen, laat zich kennen uit een aan Alcuinus toegeschreven boek „Over de goddelijke ambtspligten”, waarvan de schrijver, wie hij ook geweest zij, met de kerkgebruiken der achtste eeuw in Engeland en Duitschland vertrouwelijk bekend was. Die slechts ééns in het jaar biechtten, deden het gewoonlijk op aschdag, d. i. op woensdag vóór zondag Invocavit, welke woensdag, gelijk wij vroeger gezien hebben ⁴, „caput ieiunii” heette, omdat hij de aanvang der quadragesimaal-vesten was. Als die dag naderde, had de parochie-priester zijne gemeenteleden op te wekken, om zich met ijver „tot de ware biecht en de ware boete te spoeden”. Hij zelf zou zorgen, dat hij de acht hoofdzonden wel kende en „de getuigenissen der h. schriften, waardoor zondaren beteugeld en tot verbetering geleid worden”. Voor het overige zou hij toezien, dat hij zelf

1) Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 412.

2) *Synod. Loed.* I, Hartzheim, *Concil. German.* I, p. 32.

3) Volgens Regino († 915), wiens werk *De synodalibus causis* in dit tijdvak alom als een handboek bij de uitoefening der klerikale ambten werd gebezigd, moest de bisschop bij zijne visitatie in de gemeenten vragen: „si aliquis est, qui ad confessionem non veniat, vel una vice in anno, id est in capite quadragesimæ, et poenitentiam pro peccatis suis suscipiat.” Zie Reginonis *Libri duo de synodal. caus.* ed. Wasserschleben, Lips. 1840, p. 214. Vgl. Binterim, *Denkwürdigh.* V, 3, s. 267.

4) Boven, bl. 435.

noch zijne biechtkinderen de vasten braken, voordat de ure der biecht was voorbijgegaan. Wanneer een leek tot den priester kwam en het heilige werk zou aanvangen, moest eerstvermelde zijn staf ter zijde leggen en zich eerbiedig buigen, waarop laatstgenoemde, die intusschen een gebed had gedaan, hem gebood neder te zitten. Nu begon de priester eene reeks van vragen te doen, waarbij de acht hoofdzonden, hoogmoed, nijd, wraakzucht enz. ter sprake gebragt werden, naarmate leeftijd, stand, karakter of andere eigenaardigheden van den biechtende het schenen te vorderen. Als deze eindelijk niets meer te biechten en de biechtvader hem naar eisch vermaand had, werd den leek gelegenheid gegeven, zijne vroeger afgelegde geloofsbelijdenis te herhalen. „Gelooft gij”, zoo sprak de priester, „in God den Vader, en den Zoon en den h. Geest? Gelooft gij dat deze drie personen één God zijn? Gelooft gij, dat gij met hetzelfde ligchaam, waarin gij nu zijt, zult opstaan, en goed of kwaad ontvangen, naarmate gij gedaan hebt? Wilt gij hun, die tegen u misdgaan hebben, alles vergeven, gelijk God ook u al uwe zonden moge vergeven?” Zoo de leek op ieder dezer vragen toestemmend had geantwoord, zeggende: „ik geloof” en „ik vergeef”, dan verklaarde de priester zijne biecht aan te nemen. De biechtende moest nederknielen, biddende de hand uitstrekken en dus spreken: „vele, ja ontelbaar, zijn mijne zonden, die ik mij niet kan herinneren, in daden, woorden en gedachten, waarover mijne arme ziel (*misera mens mea*) berouw heeft, en daarom bid ik u om uwen raad, ja om uw oordeel (*imo iudicium tuum*), en dat gij voor deze mijne zonden een voorspraak zijt”. Na deze woorden viel hij onder zuchten en tranen ter aarde, en de priester liet hem eenige oogenblikken aan zich zelve over. Als hij vervolgens was opgestaan, verwachtte hij des biechtvaders oordeel, en deze kondigde hem nu zijne te houden vasten of andere boete-observantiën aan, naarmate zijn toestand scheen te eischen. De gansche akte werd van de zijde des priesters besloten met een gebed, waarin doorgaans de absolutie werd uitgespro-

ken, tenzij deze om bijzondere redenen tot na volbrachte poenitentie werd teruggehouden ¹. De vorm der absolutie was nog niet de „judicatieve”, die later in gebruik kwam, maar de „deprecatorische”, waarbij de priester slechts als voorbidder bij God optrad en als verkondiger der zondenvergifenis in den naam van den Allerhoogste ².

Zware en in het openbaar bedrevene zonden, die niet tot de competentie van den biechtvader behoorden, werden niet alleen voor de burgerlijke regtbank gebracht, maar ook voor het sendgerigt, eene instelling, die oorsprong nam uit de reeds lang te voren ingevoerde kerkvisitatiën der bisschoppen, en door de verordeningen der Karolingen tot volkomene ontwikkeling kwam. In een capitulare van Karel den groote van het jaar 769 wordt voorgeschreven, „dat ieder bisschop telken jare in zijne dioecese zal omgaan, om den volke het vormsel toe te dienen, de gemeenten (plebes) te onderwijzen, en onderzoek te doen naar het bijhouden van heidensche gebruiken, wigchelarij, bezweringen, amuletten” enz., opdat hij die were ³. In een ander van 813 beveelt de keizer iets dergelijks, maar nu wordt den bisschoppen opgedragen onderzoek te doen naar alle grovere zonden, „die tegen God en de h. schriften zijn”, bloedschande, vader- en broedermoord, overspel enz ⁴. In een capitulare van Karel den kale, in de kerkvergadering te Soissons in het jaar 853 gesteld, wordt het allen graven en ambtenaren des rijks ten pligt gemaakt, zich op hun post te bevinden, wanneer de bisschoppen visitatie komen doen, en gemeenteleden, die met den kerkban geslagen zijn en zich aan de hun opge-

1) Zie in het *Liber de div. officiis* de „Ordo ad poenitentiam dandam feria IV, quod est caput ieiunii,” in Aleuni *Op. omn.* ed. Migne, II, p. 1192 ss. Vgl. Von Raumer, *Einwirk. des christenth. auf die allhöchd. sprache*, s. 254 ff.

2) Vgl. Kurtz, a. a. o. II, 1, s. 402, 410.

3) Pertz, III, p. 33. Het berigt van Baur, *Die christl. kirche des mittelalt.* Tübing. 1861, s. 155, dat Karel de gr. in het jaar 789 het sendgerigt invoerde, schijnt eene bloote vergissing te wezen. De algemeene literatuur over het sendgerigt wordt door Gieseler, Kurtz en anderen opgegeven.

4) Pertz, III, p. 188.

legde straf niet onderwerpen, „op koninklijk gezag tot poenitentie en satisfactie te dwingen¹⁾”.

De wijze, waarop ongetwijfeld ook onze bisschoppen, evenzeer als de overige in de duitisch-frankische kerk, het sendgerigt²⁾ gewoonlijk hielden, was niet minder indrukmakend dan die, waarop de parochie-priesters de biecht afnamen. Wanneer de kerkvoogd zijne visitatie-reis deed, liet hij in elke gemeente, die hij meende te bezoeken, door een aartsdiaken of aartspriester één of twee dagen te voren zijne komst bekend maken. Deze verzamelde dan de gemeenteleden en beval allen met nadruk op den bepaalden dag voor den sendstoel te verschijnen, daarbij de bedreiging van excommunicatie uitsprekende tegen ieder, die zonder volstrekte noodzakelijkheid weg zoude blijven. Verder trad hij met de geestelijken der gemeente in onderhandeling over minder gewigtige zaken, die zonder den bisschop afgedaan konden worden. Als laatstgemelde op den bepaalden tijd verschenen was, en in de vergadering (in synodo) zitting had genomen, liet hij, „na eene gepaste toespraak”, zeven of meer aanzienlijke en algemeen geachte mannen uit de gemeente voor zich komen, opdat zij zangaande den staat der zedelijkheid bij de parochianen getuigenis zouden geven. Wanneer die mannen in tegenwoordigheid van de relieken der heiligen zekeren eed hadden afgelegd, waarbij zij trouw aan de waarheid beloofden, ving de bisschop zijn onderzoek aan. Hij stelde tal van vragen³⁾ voor, die allen meer of min zware zonden betroffen, de in Karels capitulare van 813 opgenoemde en vele andere daarenboven: valsche eeden, kerkroof, minachting van de geestelijkheid en de kerkelijke straffen, verzuim van biecht en communie, gebrek aan gastvrijheid,

1) Pertz, III, p. 420; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 176.

2) De oorsprong van het woord send, sende, sinuth, sineth, sind enz. is onzeker. Twee afleidingen hebben vooral hare voorstanders, die van synodus en van het ww. senden, zenden = mittere. Zie Augusti, a. a. o. III, s. 68. De friesche vormen sinuth en sineth schijnen wel met synodus zamen te hangen.

3) De vragen zijn bij Regino negen en tachtig in getal, waarvan men echter niet veronderstellen kan, dat zij allen altijd gedaan werden.

onachtszaamheid van ouders en doopgetuigen omtrent het godsdienstig onderrigt aan hunne kinderen en pupillen, enz. Zoo de ondervraagden aanklagten inbragten, die de bisschop als gegrond aanmerkte, volgden natuurlijk vonnissen, die den overtreders hunne straffen aankondigden¹.

Dat onze bisschoppen van Utrecht over het algemeen in de uitoefening van hun visitatie- en sendregt, zooveel de omstandigheden het gedoogden, trouw waren, mogen wij veronderstellen, en van sommigen, b. v. Radboud, wordt het ons verzekerd². Slechts van één sendgerigt echter op onzen bodem is ons uitvoerig bescheid nagelaten, namelijk van dat van bisschop Frederik op Walcheren, waaraan wij nog voor een oogenblik onze aandacht wijden.

Toen Frederik te Mentz of Nijmegen door Lodewijk den vrome als bisschop van Utrecht bevestigd was, en hij zich gereed maakte naar zijn zetel te trekken, beval de keizer hem onder anderen de zorg voor de bewoners van Walcheren aan, waar hij vernomen had, dat, niettegenstaande alle bemoeijingen van Frederiks voorgangers, de overblijfselen des heidendoms nog maar al te zichtbaar waren: huwelijken binnen de verboden graden waren er niet zeldzaam; neven en nichten trouwden met elkander, ja zelfs broeders met hunne zusters en zonen met hunne moeders³. Nadat Frederik te Utrecht door geestelijkheid en volk gehuldigd was, „begeerde hij het hem toevertrouwde bisdom in oogenschouw te nemen”; hij ondernam zijne eerste visitatie-reis, en gedachtig aan de aanmaning des keizers, voer hij al aanstonds naar Walcheren. Toen hij met zijn schip het eiland bereikt had, liet hij door zijne dienaren in eene weide zijne tent opslaan, terwijl hij zelf zich met zijne geestelijken naar de kerk spoedde⁴. De

1) Zie het beroemde berigt bij Regino, l. l. p. 206 ss.; vgl. Augusti, a. a. o.; Binterim, *Denkwürdigk.* V, 3, s. 36 ff.

2) Zie boven, bl. 267.

3) „Quisque neptem, aut quod peius est, sororem, vel ipsam in matrimonio ducit geneticam.” Vgl. boven, bl. 430 en n. 4 ald.

4) De plaats, waar de kerk stond, wordt niet aangeduid. Misschien had gansch Walcheren toen maar ééne parochie-kerk, maar waarschijnlijk meerdere kapellen.

meer beschaafden onder de inwoners, van zijne komst vermoedelijk verwittigd, ontvingen hem met verschuldigten eerbied; maar vele anderen, „die aan de vermelde zonden schuldig stonden”, grepen naar hunne wapenen en riepen, dat zij hem dooden zouden, „zoo hij hun eenigen overlast durfde aandoen”. Toen de bisschop dit vernomen had, liet hij „de heilige send aankondigen, onder bedreiging van excommunicatie tegen ieder, die niet zou opkomen”¹. Die bedreiging maakte voorshands weinig indruk. Toen de bepaalde dag verschenen was, vertoonde zich niemand voor den sendstoel dan de „senioren”, de aanzienlijke gemeenteleden, die als gezworene getuigen moesten optreden. Nadat Frederik deze mannen gehoord had, kon hij natuurlijk zijne vonnissen uitspreken. Maar de bisschop deed het niet. Hij bezwoer de senioren al het mogelijke te doen, om de dwalenden tot inkeer te brengen en „die hatelijke huwelijken te helpen vernietigen”, en zij beloofden het. Zij spraken de overtreders toe, en hunne woorden vonden ingang, zoodat velen des anderen daags naar de kerk kwamen en den bisschop gehoorzaamheid beloofden. Deze heropende nu het sendgerigt² en vermaande allen, hunne ongeoorloofde verbindtenissen op te geven en te zweren, dat zij zich voortaan van dergelijke ongerechtigheid zouden onthouden, „naardien zij anders zeeue waardige poenitentie konden doen”. Allen deden zoo, en allen namen de boete op zich, die het oordeel des bisschops hun oplegde. Nadat de zaak aldus haar beslag had verkregen, zette Frederik zijne visitatie-reis voort, waarna hij naar Utrecht keerde. Van de priesters, die hem op zijnen togt verzelden, liet hij eenige op Walcheren achter, om de eilanders verder te onderwijzen en waarschijnlijk ook zorg te dragen, dat zij de verschuldigde boete behoorlijk volbragten³.

1) »Sanctam iussit cunctis annuntiari synodum, et quicumque non veniet, se sciret excommunicandum.”

2) »Sanctam intravit synodum.”

3) Wij namen dit verhaal over uit het boven, bl. 258 n. 2, besproken *Vita Frederici*, bij de Bolland. *ad d. 18 Julii*, p. 463 ss. De Kock (*De*

Hoezeer en de biecht en het sendgerigt voor de toenmalige christenheid in en buiten ons vaderland ongetwijfeld hoogst nuttige instellingen waren, in vele opzichten regt geschikt voor de zedelijke behoeften of van weinig ontwikkelde geloovigen of van naam-christenen, die slechts door zeer strenge tucht van volkomen verwildering bewaard konden worden — het valt niet te ontkennen, dat aan de uitoefening van beiden gebreken verbonden waren, waardoor hare weldadige werking noodzakelijk verkleind werd, ja te dikwerf geheel en al verloren moest gaan. Wij worden daarvan overtuigd, zoo wij het oog slaan op de boeten en straffen, die zoowel door den biechtvader na de vrijwillige zondenbelijdenis, als door den bisschop bij het sendgerigt werden opgelegd.

Als de biechtvader zijn oordeel of „sententie” over de zonden zijns biechtelings uitsprak, kondigde hij hem de boete-observantiën aan, waarvan de getrouwe volbrenging de voorwaarde der absolutie was. Die boete-observantiën bestonden voornamelijk in vasten op brood en water en in dergelijke onthoudingen gedurende zeker aantal dagen, weken, maanden en zelfs jaren, of in het lezen van psalmen met of zonder kniebuigingen, enz. Daar deze en andere straffen naar den aard of omvang der overtredingen en naar de omstandigheden, waaronder zij begaan waren, noodzakelijk gewijzigd moesten worden, behoeften de biechtvaders zekere wettelijke voorschriften, die hun bij het opleggen der poenitentie tot handleiding zouden wezen. Zulk

polestatis civilis episcoporum Traiect. initiis, Traiect. ad Rhen. 1838, p. 29, 41) meent, dat Frederik op Walcheren als koningsbode (missus dominicus) is verschenen, niet als bisschop, en dat wij hier derhalve niet aan het sendgerigt hebben te denken. De schrijver verzuimde het *Vita Frederici* in te zien en vergenoegde zich met de berigten van Beka, p. 23 s., terwijl hij voor zijn gevoelen de zonderlinge stelling bijbragt, dat Walcheren tot het bisdom van Noyon behoorde, en Frederik daar derhalve onmogelijk als bisschop kon fungeren. Royaards (*Gesch. van het christend. in Nederl. ged. de middeleeuwen*, I, bl. 119) noemde de meening van De Kock eene „niet ongegronde gissing,” maar verzuimde nadere bewijzen bij te brengen.

1) De woorden *indicium* en *sententia* worden in het aan Alcinus toegeschreven boek *De divinis officiis* met elkander verwisseld (ed. Migne, II, p. 1198).

eene handleiding bezaten zij in de zoogenaamde poenitentiaal-boeken van dien tijd, die voor alle denkbare vormen van zonde in gedachten, woorden en werken de noodige boetetaxen vaststelden. Sedert de vijfde eeuw in de oud-britische en iersche kerk ontstaan, en in de angelsaxische kerk overgenomen en op naam van Theodorus van Canterbury, Beda en Egbert van York gesteld, kwamen die poenitentiaal-boeken naar het vasteland, om daar, na verschillende veranderingen ondergaan te hebben; ook bij de geestelijkheid van de gansche deutsch-frankische kerk hunne diensten te doen¹. Dat zij door Willebrord en zijne angelsaxische medeapostelen ook tot onze priesters gebragt werden, mogen wij voor zeker houden²; van Karel den groote weten wij, dat hij de kennis van de voorschriften des poenitentiaal-boeks voor alle geestelijken van zijn rijk onmisbaar achtte³. Wanneer wij nu die boeken inzien, bemerken wij niet alleen, dat het begrip van boete in dien tijd schromelijk oppervlakkig was, daar het woord berouw hebben (poenitere) geheel en al dezelfde beteekenis had verkregen als het woord vasten (ieiunare), maar nog erger dan dit valt ons in het oog: de poenitentiaal-boeken veroorloven het verwisselen van zwaardere boete-observantiën met lichtere! Die b. v. door 's priesters sententie verplicht werd een jaar lang op water en brood te vasten en „dit niet kon doen”, zou knielende in of buiten de kerk zeker aantal psalmen aflezen, en zoo hij niet knielde, maar stond, meerdere psalmen; kon hij ook dit niet, dan zou hij een vroom mensch (iustum) zoeken, die het tegen geldelijke of andere beloening in zijne plaats

1) Zie het meervermelde werk van Wasserschleben, *Die bussordnungen der abendländ. kirche*, Halle 1851; vgl. Rettberg, II, s. 740 ff.; Kurtz, a. a. o. II, 1, s. 404 ff.

2) Het *Poenitentiale S. Bonifacii*, dat door Binterim werd uitgegeven (*Denkwürdigk.* V, 3, s. 429 ff.), werd door den uitgever reeds een uittreksel van dat van Beda geheeten. Wasserschleben, a. a. o. s. 89 n. 2, meent dat het eerst in de negende eeuw gesteld zal zijn. De naam van Bonifacius kan het ook bij onze priesters aanbevolen hebben.

3) Zie boven, bl. 361. Later hadden onze geestelijken hunne *summae confessorum*. Zie Ger. Magni *Epist.* XIV, ed. Acqnoy, p. 99.

deed¹. Waar men de eerste schreden op zulk een weg van verslapping had gedaan, moest men straks verder gaan: het werd gebruikelijk de vasten en andere boete-observantiën voor geld af te koopen! In het poenitientiale op naam van Beda² vinden wij onder anderen deze bepaling: „zoo iemand misschien niet kan vasten, en hij heeft, waarmede hij zich kan vrijkopen (redimere), die geve twintig solidi voor zeven weken [vastens], zoo hij een rijke is; tien solidi, zoo hij niet rijk is, en drie solidi, zoo hij zeer arm is”. Wel is waar wordt er bijgevoegd, dat een ieder zorg zal dragen, dat zijne boetepeningen tot liefdadige doeleinden zullen gebruikt worden, tot verligting der ellende van arme christenen of tot het lossen van slaven, maar het laat zich veronderstellen, dat dit voorschrift niet altijd trouw behartigd werd, en dat het afkopen der kerkstraffen voor den biechtvader te dikwerf eene verzoeking werd, waarover zijne begeerlijkheid kwalijk wist te zegepralen. Dat intusschen dit misbruik ook onder onze vaders geenszins zeldzaam geweest is, moet men waarschijnlijk achten, als men bedenkt, dat het afdoen der burgerlijke boeten of straffen, door de zoogenaamde weergelden, aan het invoeren van geldboeten in plaats van de kerkelijke straffen ook bij ons volk den weg had gebaad³.

De zwaarste kerkstraf, die den geestelijken tot handhaving der kerktucht ten dienste stond, was in dit tijdvak, gelijk in de oudere kerk⁴, de excommunicatie. Zij was ook nu eene tweevoudige. De kleine ban, die eenigzins met onze tegenwoordige censuur vergeleken kan worden, had een disciplinair karakter, en sloot den overtreders van alle godsdienstoefeningen en alle kerkelijke weldaden uit, ofschoon hij nog als lid der gemeente werd beschouwd. De groote ban, ook anathema geheeten, was van vindictieven aard en sneed den gebannene geheel van de kerk-

1) Zie het poenitientiale van Beda, bij Wasserschleben, a. a. o. s. 230.

2) Bij Wasserschleben, s. 276.

3) Zie boven, bl. 497.

4) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 307 vv.

gemeenschap af en van alle verkeer met de christenheid, zoodat hij voor de kerk als het ware een „vredelooze” werd, een vogelvrij verklaarde, die buiten de wet was gesteld¹. De frankische vorsten deden niet zelden wat zij konden, om hunnen onderdanen voor laatstgemelde kerkstraf ontzag te leeren. Pepijn vaardigde in 755 een capitulare uit, waarin het iederen geëxcommuniceerde verboden werd een kerkgebouw binnen te treden. Niemand mocht met hem eten of drinken noch eenig geschenk van hem aannemen, of hem groeten of zich in den gebede met hem vereenigen, voordat hij door den bisschop gereconcilieerd was. Die eenigen omgang met hem hield, zou zelf in den ban gedaan worden. Meende iemand ten onregte geëxcommuniceerd te zijn, zoo kon hij op zijn metropolitaan appelléren, maar hij had intusschen zijn ban te bewaren (interim² suam excommunicationem custodiat). Zoo wie deze wetsbepalingen, in spijt van de vermaningen zijns bisschops verachtte, zou door den koning met den rijkban gealagen worden³. Daar dezelfde straf in de angelsaxische kerk gansch niet onbekend was⁴, mogen wij veronderstellen, dat zij reeds door onze geloofs-predikers herwaarts werd gebragt. Bisschop Radboud durfde haar eenmaal tegen de woeste Deenen te Utrecht gebruiken⁴, en bisschop Frederik dwong de ruwe bewoners van Walcheren door hare verschrikkingen tot gehoorzaam-

1) Vgl. Bruno Schilling, *Der kirchenbann nach canonischem rechte*, Leipz. 1859, s. 135 ff.; vgl. Kurtz, a. a. o. II, 1, s. 403.

2) Pertz, III, p. 25 s. Dat de groote ban of het anathema reeds in den aanvang der vijfde eeuw hetzelfde karakter droeg als in de achtste en later, leert Synesii *Epist.* 58; zie *Gesck. van het kerkel. leven*, I, bl. 307 v.

3) Toen Sigebert, koning der Oost-saxen in Engeland, omstreeks 650 het christendom bij zijne onderdanen gevestigd had, werd een zijner graven wegens een „coniugium illicitum” geëxcommuniceerd. De bisschop, die den ban uitsprak; „omnibus, qui se audire vellent, praecepit ne domum eius intrarent neque de cibis illius acciperent.” De koning gaf geen acht op dit gebod. Hij bezocht den geëxcommuniceerde en zat met hem aan den maaltijd. Toen de vorst later door den graaf en zijn broeder vermoord werd, meende men daarin eene regtvaardige straf voor zijn gebrek aan ontzag voor den kerkban te zien. Zie Beda, *H. E.* III, c. 23, Giles, II, p. 346.

4) Zie boven, bl. 267.

heid¹. Bij beide gelegenheden bleek het, hoezeer de volksmenigte met het diepst ontzag voor haar vervuld was. Toen de geëxcommuniceerde Deenen later door eene heerschende pestziekte werden geteisterd, zag men daarin eene bekrachtiging van het bisschoppelijk vonnis van de zijde des hemelschen regters², en toen de senioren der gemeente van Walcheren den eilanders, die voor Frederiks sendgerigt weigerden te verschijnen, des bisschops bedreiging van excommunicatie overbragten, wezen zij hen op 's Heeren wraakoefeningen, die na den ban niet zouden uitblijven: hongersnood en pest, moord en brand, van de noordsche „barbaren” te verwachten, enz.³

Wanneer gemeentelieden zware zonden hadden bedreven, en zij zich aan de tucht der kerk onderwierpen, mogten zij natuurlijk van hare zijde zekere genade verwachten; maar in sommige gevallen was die genade klein, en werd zij door de overtreders eerst na lang tijdsverloop, ja dikwerf niet vóór hunne stervensure genoten. Paus Gregorius III schreef aan Bonifacius, dat vader- of moeder-, broeder- of zuster-moorders gedurende hun gansche leven van de communie uitgesloten moesten zijn; nooit mogten zij vleesch eten of wijn drinken; op maandag, woensdag en zaterdag hadden zij te vasten, en eerst als zij stierven, zouden zij in het viaticum het teeken hunner verzoening met de kerk ontvangen. Aan christenen, die hunne slaven aan heidenen verkochten, opdat deze de ongelukkigen den goden offerden, viel dergelijke boete ten deel⁴. Sommige bisschoppen van dit tijdvak legden grove misdadigers een boetetijd van zeven en meer jaren op, en zonden hen de wijde wereld in, beladen met zware steenen en ketens om hals en lenden. Zij zwierven van gemeente tot gemeente, mogten nimmer eene kerk binnentreden, en alleen brood, water en moeskruiden nuttigen. Het is bekend, dat Karel de groote deze soort van boete-oefening verbood

1) Zie boven, bl. 505.

2) Zie boven, bl. 268 n. 1.

3) *Vita Fred.* bij de Bolland. *ad d. 18 Jul.* p. 464.

4) Bonif. *Epist.* 25, Giles, I, p. 68 s.

in de overtuiging, dat zij door het kerkregt niet gewettigd werd, en hij deed het te meer, daar het bleek dat sommige onverlaten zich uit eigen beweging ketens oplegden en zich voor boetelingen uitgaven, om onder dezen schijn bij hunne omzwervingen de gaven en gunsten der mededoogenden te genieten ¹. Maar nog lang na Karels dood ontmoette men hier en daar zulke poenitenten ². Of intusschen de bisschoppen van Utrecht wel ooit dergelijke straf hebben opgelegd, mag betwijfeld worden. In den aanvang der elfde eeuw althans was zij onder onze landgenooten alleen bekend als een vorm van poenitentie, die in Frankrijk te huis behoorde ³.

Hebben onze mededeelingen aangaande de zedelijkheid onzer vaderen in het tijdperk hunner kerstening tot dus verre bijna uitsluitend de krankten van hun leven vermeld en de gebrekkige wijze, waarop de kerkelijke tucht die krankten poogde te genezen of hare schadelijke gevolgen voor het minst te beperken, wij zouden ons gelukkig achten, zoo wij onze schets mogten besluiten met uitvoerige berichten aangaande de gunstige werking van het christendom tot veredeling van het toenmalig volkskarakter. Maar de bronnen laten ons, hier helaas! nog meer dan elders, in verlegenheid. De christelijke deugden eener natie, gelijk die der individuën, ontwikkelen zich in stilte en dragen hare vruchten in het verborgen. Goede tucht

1) Zie het *capitul.* van 789 bij Pertz, III, p. 65 s.

2) Zie Anon. *Vita S. Liudg.* bij Mabill. *Sac.* IV, 1, p. 53 s., waar spraak is van een jongeling, die zijn broeder had doodgeslagen, gegeeseld werd en met ketenen beladen zijn land uitgezonden, om bedevaarten naar Rome en andere plaatsen te doen. Te Werden bij het graf van Ludger werd hij op miraculeuze wijze van zijne ketens bevrijd. Men vergelijke het bekende verhaal in *Miracul. S. Galli*, bij Mabill. *Sac.* II, p. 253.

3) Zie *Epist. custodis Tielensis*, bij de Bolland. *Mens. Februarii* III, p. 547. De schrijver van dezen brief was ten tijde van bisschop Adelbold koster van het kapittel te Tiel. Hij zegt: „in confinio Gallorum et Aquitanorum episcopis ea consuetudo est, ut ad poenitentiam vocatis lapides magni ponderis cum circulis ferreis ad collum suspendant et ventrem hominis ferro circumdant, sive brachia itidem ferreis circulis circumligent, et litteris facinore eorum commendato, per diversa mittant loca. Parricidarum vel aliorum ea poena est.” Verder verhaalt hij, dat een dier vreemde boetelingen zich in de St. Walburgskerk te Tiel had vertoond.

en reinheid van zeden, moed en vertrouwen in den nood, dankbaarheid in tijden van voorspoed, matigheid en rechtvaardigheid, menschlievendheid en andere schoone eigenschappen, die niet uitblijven, waar de godsdienst van Christus op de harten eenigen invloed uitoefent, laten doorgaans weinig van zich spreken, en waar zij zich openbaren, geschiedt dit meestal in den kring van het alledaagsche leven, waarop annalisten en kronijkschrijvers zich niet verwaardigen de aandacht te slaan. Slechts dan vertoonen zij zich op in het oog vallende wijze, wanneer zij in kerk of maatschappij deugdelijke gebruiken en instellingen, wetten en verordeningen tot stand brengen, die als vruchten van een meer of min algemeen heerschen- den geest mogen beschouwd worden.

Het bekende feit, dat onze vaderen reeds in dit tijdvak aan onze geloofspredikers en latere geestelijken allerwegen in den lande gaarne de helpende hand boden, om nieuwe kerken en gemeenten te stichten of oudere te herstellen en te ondersteunen, is een verblijdend bewijs, dat bij velen althans voor de zaak der godsdienst, die men omhelsd had, eene warme belangstelling bestond. De kinderen en kleinkinderen dergenen, die voormaals de stichtingen van Dagobert, Willebrord en Bonifacius met vuur en zwaard verwoestten, beijverden zich nu schenkingen aan kerken, kapittelen en kloosters te doen; en ofschoon het te dikwerf een verfiynd egoïsme was, de loonzucht en de vrees voor de eeuwige verdoemenis, die de hand der gevers opende, wij mogen veronderstellen, dat zij niet zelden ook door edeler drijfveren werden bewogen. Gelijk onze apostelen zelve niet alleen door de begeerte om de vreugde van het eeuwige vaderland te verdienen, maar evenzeer door eene heilige filantropie tot de missie gedreven werden¹⁾, zoo ook werden hunne bekeerlingen waarschijnlijk door verschillende redenen tot hunne liefdewerken aangezet. Waar eene kerk, een kapittel of klooster opkwam, werden voor de bewustheid van alle redelijk denkenden de midde-

---

1) Zie boven, bl. 197.

len tot verbreiding van beschaving, zedelijkheid en godsvrucht vermeerderd, en die de vermenigvuldiging dier middelen gaarne bevorderden, toonden daardoor voor het minst zekeren ernst te bezitten, die in overeenstemming was met het karakter der toenmalige christenheid, dat van den pelagiaanschen zuurdeesem maar zelden vrij was.

Een ander feit, aan het zoo even vermelde naauw verwant, is het verblijdend verschijnsel, dat zich bij onze voorgelachten reeds toen de eerste beginselen openbaarden van dien geest van barmhartigheid en weldadigheid jegens armen en ongelukkigen, die ons volk later steeds versierde en bij uitnemendheid eene vrucht des christendoms mag heeten. Die geest werd alom bevorderd door de wetten van den staat, door de kapittel- en kloosterregelen en door de leer en instellingen van het kerkelijk leven dier tijden.

De capitulariën van Karel den groote eischen van alle onderdanen des rijks, en inzonderheid van de geestelijken, ruime gastvrijheid voor vreemdelingen. Ieder reiziger moest, in alle deelen van 's keizers gebied, naar zijne behoeften van dak en haardstede en van eenige weide voor zijne lastdieren voorzien worden. Armen, weduwen en weezen stonden overal onder de bijzondere bescherming van den vorst, de graven, de bisschoppen en abten; vrede en gerechtigheid moest hun verzekerd zijn, en bij den openbaren regter zouden zij vóór alle anderen gehoord worden. Voor weezen van het vrouwelijk geslacht hadden de geestelijken buitengewone zorg te dragen: zij zouden de verlatenen onder de hoede van eerbare vrouwen stellen. Overal moesten bij stiftskerken en kloosters gast- en armenhuizen bestaan. Hulpelooze armen zouden ondersteuning van hunne kerken genieten, en in tijd van hongersnood ook van de groote grondbezitters. Alleen zulke bedelaars, die een krachtigen arm en gelegenheid om te arbeiden hadden, maar het niet deden, zouden van de vrucht der liefdadigheid uitgesloten zijn¹.

1) Zie Walter, *Deutsche rechtsgesch.*, Bonn 1853, s. 119, waar de hiertoe behorende plaatsen der capitulariën naauwkeurig zijn aangehaald. Vgl. Bensen, *Ein hospital im mittelalter*, Regensb. 1853, s. 17 ff.

Wat Karel aldus tot wet stelde, werd, voor een deel althans, ook door kerkelijke en monastieke voorschriften ingescherpt. De vroeger besproken kapittelregel van Aken¹ wilde in navolging van dien van Chrodegang, dat bij ieder stift of klooster voegzame lokalen tot verpleging en inwoning van armen, zieken, weduwen en vreemdelingen zouden bestaan, waarvoor de oblatiën der geloovigen, hunne boetepeningen (pretia peccatorum) en andere inkomsten, die het erfgoed der armen (patrimonia pauperum) heetten, zouden aangewend worden. Bij de poort van het klooster moest een verblijf zijn, waarin alle vreemdelingen zonder onderscheid werden ontvangen, maar daarenboven nevens de kerk een hospitaal voor behoeftigen, waarover een priester, „die de gierigheid haatte en de gastvrijheid en mededeelzaamheid liefhad”, het noodige opzigt zou houden. In nonnenkloosters zou men een afzonderlijk lokaal (receptaculum) bezitten, waarin alleen weduwen en arme vrouwen werden opgenomen². In den regel van Benedictus, dien al de kloosterlingen van dit tijdvak hadden te onderhouden, vindt men het schoone beginsel uitgesproken, dat alle „aankomende gasten” in liefde ontvangen moesten worden, opdat Christus eenmaal den broederen mogt toevoegen: „ik ben een vreemdeling geweest, en gij hebt mij geherbergd!” Aan allen, maar inzonderheid aan vreemdelingen, „moest de verschuldigde eer bewezen worden”. Wanneer een gast aangediend werd, zou de prior of een ander broeder hem „met gebogen hoofd” begroeten, of zich zelfs voor hem ter aarde werpen, „zoodat Christus in den komende aanbeden werd”. Daarna werd met hem gebeden en hem eenige bijbelplaats of andere nuttige lectuur voorgedragen, terwijl men intusschen zorgde voor zijne eerste behoeften. Als de maaltijd aangerigt was, zou de prior alle eischen der wellevendheid volgen en daarom mede-eten, al moest hij er zijne anders te houden vasten om breken, en de abt en andere broeders

1) Zie boven, bl. 310.

2) Zie deze bepalingen bij Hartzheim, *Concil. Germ.* I, p. 539; vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* VI, 3, s. 48 ff.

zouden den gast water voor de handen aanbieden en hem de voeten wasschen. Alle gasten had men op dergelijke wijze te bejegenen, maar „de hoogste zorg zou men bij de opneming van armen en vreemdelingen in acht nemen”. De keuken voor de gasten moest van die der monniken afgescheiden zijn, opdat onverwachts komenlen, die een klooster nooit ontbraken (*qui nunquam desunt monasterio*), „de broederen niet zouden verontrusten”. Het opzigt over het gastenverblijf (*cella hospitum*), waarin steeds een genoegzaam aantal bedden voorhanden moest wezen, zou aan een broeder toevertrouwd zijn, „wiens ziel vol was van de vreeze des Heeren”¹.

Hoezeer het ons niet mogelijk is aan te wijzen, in hoe verre de menschlievende voorschriften van Karel den groote en die van vermelden kapittel- en kloosterregelloor onze graven, geestelijken en monniken te Utrecht, Egmond en elders nageleefd werden, en wij het zelfs waarschijnlijk achten, dat hier en daar aan die naleving iets, misschien veel zal ontbroken hebben — vooral tijdens de invallen der Noormannen, waaronder kerken en kloosters zoo veel te lijden hadden — meenen wij echter te mogen vaststellen, dat dergelijke bepalingen ook bij onze vaders, evenzeer als bij naburige volken van dien tijd, eenige vrucht moeten gedragen hebben. Zij spraken beginselen en eischen uit, die weérklank moesten vinden in het gemoed van allen, wier gevoel van menschelijkheid door het christendom ook maar eenigermate verlevendigd was; en zoodanigen — wij weten het reeds — leefden er in onze jonge kerk, vooral onder de hooggeplaatsten in de gemeente en de kloosterwereld, die door hunnen rang en middelen in de gelegenheid waren om, anderen ten voorbeelde, aan die bepalingen gevolg te geven. Toen Gregorius te Utrecht het bestuur over de daar gevestigde geestelijken en monniken in handen had, heeft de vrome man, wiens weldadigheid jegens armen en vreemdelingen geene grenzen kende², ongetwijfeld gezorgd, dat de lief-

1) *Reg. Bened.* c. 53, in *Holsternii Cod. regul. mon.* II, p. 49 s.

2) Boven, bl. 199.

derijke voorschriften van Benedictus met nauwgezetheid in acht genomen werden. Van onzen bisschop Frederik lezen wij, dat hij ten allen tijde „mild was in het uitreiken van aalmoezen, gereed om vreemdelingen vriendelijk op te nemen, een ijverig bevrijder van gevangenen, een vlijtig bezoeker van zieken”¹. Onder de leiding van zulk een prelaat laat het zich niet veronderstellen, dat de kanoniken van St. Maarten en St. Salvator aan de eischen van hun kapittelregel geheel en al ontrouw zullen geweest zijn. Hetzelfde geldt van het bestuur van Radboud en Ansfried. Van laatstgenoemde meldden wij reeds², dat hij, in zijn klooster bij Amersfoort vertoevende, dagelijks twee en zeventig armen voor zich liet komen, die hij gaarne met eigene hand spijsde; en als er onder die armen zieken waren, werden zij in het gesticht opgenomen. Van Ansfrieds dochter, Benedicta, de abdis van Thoren, is het bekend, dat zij in ijver tot de werken van barmhertigheid haars vaders voorbeeld volgde. Hare mildheid jegens armen en vreemdelingen was zóó groot, dat zij voor zich zelve en hare nonnen somtijds nauwelijks het noodige behield³.

Blijkt het uit het bijgebrachte, dat rijkswetten, kapittel- en kloosterregelen de werken der liefde, vooral bij de stiftageestelijken en kloosterlingen, bevorderden, hetzelfde geschiedde van de zijde der kerk door hare leer, hare instellingen en gebruiken. Alle gemoedelijke leden der gemeenten geloofden met hunne klerken, dat aalmoezen 's hemels gunsten verdienden en zijn toorn afwendden, ja dat zij zelfs de zielen der afgestorvenen in haren tusschenstaat voordeelig waren. Vandaar offeranden, boestepenningen en gaven bij de mis, de biecht en de lijkdiensten, of op de jaargetijden der afgestorvenen, de vast- en bededagen, en bij andere gelegenheden⁴. Bijna dagelijks werden de parochie-priesters in staat gesteld van wege hunne paro-

1) *Vita Fred.* bij de Bolland. *ad d. 18 Julii*, p. 464.

2) Zie boven, bl. 282.

3) Thietmari *Chron.* Pertz, V, p. 777.

4) Zie boven, bl. 345, 347. 421, 451. 461, 508.

chianen aan de armen handreiking te doen, en van velen mogen wij veronderstellen, dat zij het ook gaarne gedaan hebben. Hoe die handreiking echter geschiedde, weten wij niet. Ruime, niet altijd met bedachtzaamheid ten uitvoer gelegde bedeeling was, door al de middeleeuwen heen, de gewone vorm, dien de openbare en bijzondere weldadigheid bezigde¹; aan andere, meer vruchtbare middelen begon de christelijke wijsheid eerst later te denken. Waarschijnlijk werden de aalmoezen, die men bij de mis inzamelde, nog tijdens de godsdienstoefening aan de naar het kerkkoor stroomende behoeftigen uitgereikt. Zóó althans geschiedde nog in het midden der twaalfde eeuw in de parochie-kerken te Utrecht en waarschijnlijk ook elders².

Een derde feit, waarop wij, tot karakterisering van den zedelijken toestand onzer pas gekerstende vaders ten slotte nog opmerkzaam maken, is de gemoedelijkheid, waarmede de natie zich reeds in dit tijdvak aan de leiding en tucht der kerkelijken onderwierp. Wanneer een protestantsch volk van onze dagen, na in godsdienstig en burgerlijk leven tot zekeren staat van mondigheid gekomen te zijn, zijnen gemeente-voorgangers het regt toekende, om eenige heerschappij te voeren over de zielen, de biecht af te nemen, de boete der berouwhebbenden te regelen en door het houden van sendgerigten zich in de openbare regtsbedeeling te mengen, zou dit ongetwijfeld eene schromelijke verachtering op den weg zijner geestelijke ontwikkeling bewijzen. Maar waar een volk op het gebied van godsdienstige en maatschappelijke beschaving nog de eerste schreden heeft te maken, terwijl zijne geestelijken op dat zelfde gebied reeds meer of min gevorderd zijn, daar is het vertrouwen en de gehoorzaamheid, door de menigte aan hare klerken geschonken, zonder twijfel een teeken van vooruitgang, een bewijs dat er godsdienstige en zedelijke behoeften door haar gevoeld worden, waarvoor

1) Zie De Bosch Kemper, *Geschiedk. onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, Haarl. 1860, bl. 37.

2) Zie *Holl. Chron.* bij Kluit, *Hist. crit. Holl.* 1, p. 102 s.

zij onder de hoede en het bestuur van den priesterstand vervulling hoopt te vinden. En dit teeken van vooruitgang heeft zich bij onze toenmalige vaders voorgedaan. De biecht en de boete, het sendgerigt met zijne straffen voor grovere overtredingen, mogen hier en daar minachting en tegenstand ondervonden hebben — de openbare meening heeft zich voor die instellingen verklaard, want zij hebben in kerkelijk en burgerlijk leven hare plaats kunnen innemen en die behouden gedurende eeuwen.

De oude christenheid heeft, lang voordat zij eene roomsche was geworden, hare kerk gaarne „eene moeder” genoemd, en zij heeft het te regt gedaan. Waar de kerk, ook in de middeleeuwen, zich vestigde, heeft zij haar moederlijk karakter niet verloochend, want zij betoonde zich de opvoedster der volken, en haar priesterstand was het groote orgaan harer opvoedende krachten. Ook onze vaders hebben dat ervaren. Zij hebben het gevoeld, dat de klerken in verstandelijke en zedelijk-godsdiensdige ontwikkeling boven de leeken stonden, en zij hebben dat gevoel openlijk erkend door zich over te geven aan der klerken leiding. Die leiding was niet op het hoogste gerigt, en somtijds in handen van onbevoegden, maar desniettemin vruchtbaar op honderdvoudige wijze. Mannen, die in kapittel- en kloosterscholen lezen en schrijven hadden geleerd, de beginselen der schoone en mechanische kunsten, en iets, soms veel van de wetenschap der godgeleerdheid, des kerkelijken en wereldlijken regts, der geneeskunde enz. — zulke mannen konden onder de half beschaafde Friesen niet optreden, of zij moesten, zelfs meer dan zij wisten of bedoelden, aan allen die hen omringden, door hunne gesprekken en raadgevingen, door hun voorbeeld en den ganschen toon van hun leven, de veelzijdigste diensten bewijzen. Klerken en monniken, wier levensonderhoud, gelijk dat der overige stervelingen, grootendeels afhankelijk was van de opkomsten van akkers, weiden en wateren, waren vaak de leermeesters der leeken in den landbouw, de visscherij, het ontginnen van heiden, het droogmaken van moerassen:

en de toepassing van een verstandig huis- en goederenbestier. Klerken en monniken voerden woord en pen, waar in huisgezin en maatschappij de belangrijkste besluiten genomen, verbindtenissen en verdragen gesloten, wetsbepalingen gemaakt en in schrift gesteld werden. En waar zij aan de pligten van hun ambt zich maar eenigermate trouw bewezen, deden zij meer dan dit alles. De priester stond den leek met zijne kerkdiensten, doop, huwelijksinzegening, biecht enz. op zijde, van de wieg tot aan het graf; en hoezeer die diensten voor de groote menigte te dikwerf onbegrepen vormen waren, boezemden zij aan ruwe naturen zeker ontzag in, dat haar van zedelijke verwildering bewaarde, terwijl zij in edeler gemoederen, vatbaar om iets te genieten van den geest, in vele van die vormen besloten, niet zelden gezindheden en voornemens wekten, waardoor hart en wandel geheiligd werden. De priester vermaande en bestrafte de dwalenden, verzoende de twistenden, troostte de bedroefden, beweldadigde de armen, bemoedigde de stervenden. De priester leerde de onkundigen aangaande God en Christus, en hoezeer zijne lessen niet de hoogste evangelie-waarheid verbreidden, zij bragten nieuwe gedachten in omloop en voorstellingen aangaande goddelijke zaken en menschelijke betrekkingen, die aan het in- en uitwendig leven, zoo niet van velen dan toch van sommigen, eene hoogere rigting gaven dan onder het heerschende heidendom mogelijk was.

De zonen en dochteren „der hardnekkige Friesen”, die voormaals „het katholieke geloof van hunne landpalen poogden uit te roeijen”¹, hebben zich gebogen onder het juk der mannen met geschoren kruin. Dat juk was geenszins „het zachte” van den Heiland der wereld, ja in vele opzigten al te zeer gelijk aan „den last”, dien de wettische zin des ouden farizeëndoms het nakroost van Abraham oplaadde, maar — het was heilzaam voor geslachten, die eerst onlangs met het heidendom hadden gebroken, en zij, die het hun oplegden, bleken hunne

1) Zie boven, bl. 74.

weldoeners te zijn. Die weldoeners waren dikwerf kleine menschen, zeer gebrekkige christenen, wanneer men hen meet met den maatstaf eener hoogere verstandelijke en zedelijke beschaving, maar in hun midden deden zich, zeker meer dan wij weten, ook edele en grootsche gestalten voor, mannen als Bonifacius, Gregorius en Ludger, Radboud, Ansfried en anderen, die, geadeld door hun burgerschap in het godsrijk, in hun leven van ootmoed, geloofsvertrouwen, regtvaardigheid, verzoeningsgezindheid en menschenmin trekken van het beeld huns geestelijken Konings ten toon spreidden. Waar de zoodanigen aan het hoofd van bisdom en gemeenten stonden, waren zij, naar de behoeften en vatbaarheid hunner tijden, „het zout der aarde” en „het licht der wereld”, en daar zij zelven gedronken hadden van den stroom „des levenden waters”, ontsprong in hun binnenste eene milde fontein, waaruit weder anderen, geestelijken en leeken zamen, de kracht des waren, Godegewijden levens toevloeide. Zoo vormde zich reeds in deze eeuwen, het tijdvak van het eerste uitzaaijen van het zaad des evangelies in Nederland, eene kern van geloovigen onder onze vaders, wier geheiligd bestaan de waarborg was voor den wasdom van het christendom en zijne duizendvoudige zegeningen onder hunne kinderen en het verre nageslacht.

BIJLAGE I.

Nachtzangen ter eere van Willebrord.

De „cantus nocturnalis”, dien wij hier mededeelen, werd overnomen uit een koorboek der St. Mariekerk te Utrecht, dat thans in de universiteitsbibliotheek der genoemde stad bewaard wordt en geteekend is: *Levi med. script. eccles.* N. 818. Het HS. is, zó als wij elders berigt hebben¹, een *antiphonarium de nocte*, waarin de teksten worden gelezen (antifonen, responsoriën, verzen en hymnen), die de kanoniken bij hunne nachtdiensten zongen, en die zij, volgens den eisch des oorspronkelijken kapittellevens, in het koor hunner kerk den „cursus canonicus” hielden. Wie de nocturnen voor St. Willebrordsdag gesteld heeft, is ons onbekend. Maar de dictie minder eenvoudig, dan zouden wij aan onzen bisschop Radboud denken, die volgens Trithemius (zie boven, bl. 70 n. 6), „de S. Willibrordo flores — et varios cantus in honore sanctorum” naliet en ook voor St. Maartens translatie nocturnen schreef². Van veel gewigt echter is de vraag naar den auteur niet, daar het historische deel van den inhoud bijna letterlijk uit Leuvinus’ *Vita pros. Willibrordi* (Mabill. *Sec. III*, 1, p. 563 ss.) overgenomen is. Wij deelen deze nachtzangen mede, omdat zij ons leeren, hoe de stichter onzer kerk reeds vroeg (vermeld HS. behoort aan de twaalfde eeuw) door de geestelijkheid bij uitnemendheid vereerd werd.

1) *Kerkhist. arch.* III, bl. 218 v.

2) *Zie a. w.* bl. 215 vv.

*In natali Sancti Willibrordi,
primi Traiectensis ecclesiae archiepiscopi¹.*

Ad vesperas².

Super Magnificat³, Antiph. Egregius Christi pontifex Willibrordus omni dignitate exstitit præclarus, statura decens, vultu honorabilis, facie venustus, corde lætus, consilio sapiens, ore iocundus, moribus compositus atque in omni opere Dei strenuus.

Invitatorium. Jubilemus Deo, beatorum præsulum regi glorioso, qui æternæ gloriæ coronam beato dedit pontifici Willibrordo. Venite exultemus⁴.

In primo nocturno.

Antiph. Sancti patris Willibrordi sacra nativitatis fuerunt exordia, et mox in utero matris divinæ electionis præsentia.

Psalmus. Beatus vir⁵.

Antiph. Sicut præcursor Domini Iohannes sanctissimus, ita et sanctus Willibrordus in salutem plurimorum ex religiosis progenitoribus est editus.

Psalmus. Quare fremuerunt⁶.

Antiph. Ad hoc tantum, Deo prædestinante, sancti parentes eius copulati sunt coniugio, ut talis ex eis ad profectum multorum proles ederetur in mundo.

Psalmus. Domine, quid multiplicati⁷.

Antiph. Beatus puer Willibrordus, sacro baptismatis fonte regeneratus, postquam est ablectatus, statim traditus religiosi studii et sacris litteris erudiendus.

Versus. Ut fragilis aetas validioribus invaleret disciplinis et quo nichil audiret, nisi sancta, nichil videret, nisi honesta, statim traditus religiosi studii et sacris literis erudiendus.

Respons. Ab ineunte pueritia divina mox illi concessit gratia et sensu proficere et eximiis moribus pollere.

Versus. Coepit igitur aetate et sapientia crescere et tam Deo quam hominibus placere et eximiis moribus pollere.

1) Al de cursief gedrukte woorden zijn in het HS. met robrik of roode inkt geschreven.

2) De eerste vesper was die van den dag vóór 's heiligen feest, de tweede die van het feest zelf.

3) De zang van het *Magnificat* (Marias lofzang) moest aan deze antifoön voorafgaan.

4) Begin van Ps. 94, die bij den eersten vesper steeds als voorbereidingszang werd gebezigd.

5) Ps. 1.

6) Ps. 2.

7) Ps. 3.

Respons. Puer egregius Willibrordus, in sortem Domini delegatus, accepit tonsuram clericatus, et sic pia professione factus est monachus.

Versus. Nulli secundus humilitatis officio, nulli inferior lectionis studio, et sic pia professione factus est monachus.

In secundo nocturno.

Antiph. Sic cotidie bonae indolis puer proficiebat, ut teneros pueritiae annos morum gravitate transcenderet.

Psalmus. Cum invocarem ¹.

Antiph. In sacris igitur eruditionibus et in omni sobrietate morumque honestate beatissimus adolescens institutus est, usque ad annum vicissimum aetatis suae.

Psalmus. Verba mea ².

Antiph. Artioris itaque vitae ardore succensus et peregrinationis studio instigatus, cum Dei voluntate et spiritualium patrum permissione in Hiberniam contendit prope.

Psalmus. Domine, Dominus noster ³.

Respons. Sanctus adolescens Willibrordus inter eximios piæ religionis et sacræ lectionis magistros, futurus multorum prædicator populorum, erudiebatur, donec occurreret in virum perfectum.

Versus. Sanctorum patrum æmulari cupiens religionem atque eorum se familiaritati duodecim annis coniungens, erudiebatur, donec occurreret in virum perfectum.

Respons. Igitur anno trigesimo tertio aetatis suae maiori egregio viro fidei flamma crescebat in pectore, ut clarissima euangelici splendoris luce coecatos infidelitate populos illustraret.

Versus. Parum ei videbatur sibi soli tantummodo in religionis sanctitate sudasse, nisi et aliis quoque prodesset in prædicationis veritate, ut clarissima euangelici splendoris luce coecatos infidelitate populos illustraret.

Respons. Visum est ergo viro Dei Willibrordo Franciam contendere, quo potuisset ibi idolatriæ spinas extirpare et clarissima verbi Dei semina per munda novalia habundantius spargere.

Versus. Non cessabat autem confluentes ad se turbas suavissima ammonitione cohortari et clarissima verbi Dei semina per munda novalia habundantius spargere.

In tertio nocturno.

Antiph. Studiosissime vir Dei per loca plurima discurrebat et optatum euangelizandi opus exercebat.

1) Ps. 4.

2) Ps. 5.

3) Ps. 8.

Psalmus. Domine quis habitabit ¹.

Antiph. Semina denique vitæ, supernæ gratiæ rose irrigante, in agris multorum cordium longe lateque ad eius prædicationem pullulabant ² uberrime.

Antiph. Principis Francorum omniumque unanimitate fidelium victus, tandem sanctus consensus Willibrordus, ut Romam directus, apostolica benedictione sacraretur episcopus.

Psalmus. Domini est terra ³.

Respons. Angelica revelatione beatissimus apostolicus in somnis ammonitus, sanctum virum cum magno gaudio et honore suscepit atque archiepiscopum ordinavit nomenque illi Clemens imposuit.

Versus. Ut in eo fidei fervorem, devotionis religionem, sapientiæ plenitudinem agnovit, firmatum benedictione in evangelii opus remisit nomenque illi Clemens imposuit.

Antiph. A Deo præelectus summus sacerdos Willibrordus, accepta apostolicæ auctoritatis benedictione, maiori fiducia animatus ad electos a Deo populos regni Francorum festinanter est reversus.

Versus. Vir virtute potens, divino plenus amore, sagax et mente vigil et fervidus actu ⁴, ad electos a Deo populos regni Francorum festinanter est reversus.

Respons. In gente Fresonum specialis prædicator positus, sanctissimus pontifex Willibrordus, et sedi episcopali in Traiecto delegatus, cunctas illic vetusti erroris tenebras expulit omnesque illius patriæ populos euangelica luce perfudit.

Versus. Et quocunque pius perrexit præco, salutis gratia celsi throni semper prævenit euntem, effectum tribuens factis verbisque docentis, omnesque illius patriæ populos euangelica luce perfudit. Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto, omnesque illius patriæ populos euangelica luce perfudit.

In matutinis laudibus.

Antiph. In dies singulos numerus fidelium crescebat et maior credentium turba ad verbi Dei agnitionem per venerabilem pontificem Willibrordum confluebat.

Antiph. Coeperunt itaque plurimi, fidei fervore incitati, offerre patrimonialia sua viro Dei, quibus ille acceptis mox in eis ecclesias ædificare iussit.

Antiph. Sanctus vir Dei, zelo fervens, dum quoddam idolum con-

1) Ps. 15.

2) Het HS. heeft: pullulabat.

3) Ps. 24.

4) Twee verzen uit het *Vita metr. Willibr.* van Alcuinus, Mabill. l. 1. p. 576.

fringeret, eiusdem custos idoli gladio caput illius percussit, sed Deo defendente nullam omnino læsuram sustinuit.

Antiph. Vir Deo plenus, suos cernens commilitones ardorem sitis graviter ferre, flexis genibus orabat, ut qui populo suo in deserto aquam produxit de petra, servis suis eadem misericordia de arenosa aquam produceret terra.

Antiph. Sacerdotis sui preces mox divina pietas exaudivit, et subito fons dulcissimi saporis erupit, quod sui cernentes maximas Deo gratias retulerunt et laudes.

*Super Benedictus, Antiph.*¹ Summus sacerdos Willibrordus, Deo amabilis et omni populo placabilis, senex et plenus in omni perfectione virtutum, hodierna die ex hac peregrinatione ad perpetuam migravit patriam, Christum in aeterna sine fine visurus gloria.

In secundis vespertis.

Super Antiph. Per dies². *Post respons.* A Deo præelectus³. *Super Magnificat, Antiph.* Dum præsulis almi Willibrordi sacratissima reconderent membra cum ymnis et psalmodiis omnique honoris frequentia, miri odoris flagrantia⁴ cunctorum perfudit nares et pectora, ut perspicue intelligeretur ad viri Dei exequias angelica venisse ministeria.

Bij dezen „cantus nocturnalis” ter eere van Willebrord behoorde ook een „cantus diurnalis”, die in het *antiphonarium de die* des kapitfels zal opgenomen geweest zijn. Dit HS. schijnt verloren te wezen. Aanduidingen aangaande andere liederen ter eere van den heilige vindt men bij Alberd. Thijm, *H. Willibrordus*, bl. 287.

B I J L A G E II.

Brief van den abt van Epternach, in 1801 met eenige relieken van Willebrord aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht gezonden.

De volgende brief wordt in originali bewaard te Utrecht. Een afschrift van de veertiende eeuw vindt men in den boven, bl. 148 n. 1, vermelden codex des kapitfels van St. Salvator.

1) Deze antifoön volgde op het *Benedictus*, den lofzang van Zacharias.

2) Zie de eerste antifoön in *matutinis laudibus*.

3) Zie de vierde antifoön in *tertio nocturno*.

4) Het HS. heeft: fraglantia.

Venerabilibus viris et discretis, in Christo nobis dilectis, decano totique capitulo ecclesiae S. Salvatoris Traiectensis, abbas, decanus et conventus monasterii Epternacensis Trevirensis dyocesis, eorum et confratres, salutem et sinceram in Domino caritatem!

Noveritis quod ex insinuatione litterarum vestrarum, nobis directarum, didicimus bona fide, ad patronum nostrum, videlicet beatum Willibrordum, specialem vos habere respectum, et ad honorem dicti patroni nostri de reliquiis ipsius partem aliquam sui corporis vobis transmitti petiistis. Hinc est quod sinceritati vestrae significandum duximus per praesentes, quod de reliquiis patroni nostri praedicti extra maius altare ecclesiae nostrae, in quo reliquiae ipsius reconditae sunt, non nisi duas particulas modicas de costa sua ab olim retroactis temporibus penes nos novimus reservatas, quarum unam cum parte pallii, casulae, sandaliorum ipsius, nec non panni serici, in quo idem patronus noster fuerat involutus, vobis per discretum virum Eustatium de Cardono¹, vestrum concanonicum, exhibitorem praesentium, destinamus. Quas quidem reliquias cum omni devotione et reverentia, sicut decus est et tenemur, vobis recommendamus venerandas.

Insuper ad confraternitatem et participationem bonorum et omnium orationum nostrarum et ecclesiae nostrae vos ex nunc et in perpetuum recipimus², supplicantes nihilominus vobis, ut confraternitatem et participationem bonorum et orationum vestrarum litteris apertis, sigillo ecclesiae vestrae sigillatis, nobis remittere dignemini et velitis. In horum omnium testimonium et robur firmitatis nos Henricus, Dei patientia abbas monasterii ecclesiae Epternacensis praedictae, nomine decani et conventus mei, sigillum meum duxi praesentibus apponendum.

Datum apud Epternacum, anno Domini m^o ccc^o primo, in crastino Trinitatis.

Het antwoord op dezen brief, door die van St. Salvator, in 1301 „in crastino nativitatis beatæ Mariæ virginis” gegeven, is mede in afschrift in genoemd archief bewaard. Het berigt, dat de relieken met dankbaarheid ontvangen zijn — „quas pro magno et speciali munere votive, prout decuit, suscepimus” — en dat men daarenboven de aangeboden confraterniteit volgaarne aanneemt,

1) In het oude necrologium van St. Salvator (zie boven, bl. 148 n. 1) leest men: „xvj^o Kal. [Septembr.] obiit Eustatius de Cardono, levita concanonicus noster. Dantur canonicis xx solidi, et sociis x sol., et hoc fiet de manso in Bulghene et de dimidio manso iuxta Everdinghen supra Enghe; et sepulchrum visitabitur sero et mane.” Verder heet het, dat Eustatius de altaren van de groote en kleine crypt der St. Salvatorskerk en eenige harer kapellen „pro remedio animæ” begiftigd heeft.

2) Zie boven, bl. 316, 452.

vooral omdat tusschen de abdij van Epternach en het kapittel van St. Salvator van overoude tijden zulk een liefdeverbond bestaan heeft, waarvan men betreurt, dat het in vergetelheid was gekomen.

BIJLAGE III.

Sequentie op St. Lebuïnus.

Het volgende lied werd overgenomen uit een in de vijftiende eeuw geschreven *graduale*, dat voormaals aan het kapittel van St. Marie te Utrecht behoorde en thans onder N. 311 in de universiteitsbibliotheek aldaar bewaard wordt. Het is ongetwijfeld zeer oud, en waarschijnlijk op onzen bodem ontstaan, maar wie de dichter geweest is, is ons geheel onbekend. Onze Radboud heeft Lebuïnus, gelijk wij vroeger zagen¹, een *Carmen* gewijd, maar voor den auteur van dit lied durven wij hem niet houden, daar het, anders dan 's bisschops sequentie voor St. Maartens translatie², niet alleen een rythmischen, maar ook een metrischen vorm heeft. Welligt behoort het aan den tijd van bisschop Baldrik, die, gelijk men weet³, Lebuïnus' geboorte en daarmede 's apostels naam in nieuwe eer stelde. Dezelfde sequentie komt ook voor in het *Missale ad verum cathedralis ecclesie Traiectensis ritum*, dat niet in 1511, zooals onlangs opgegeven werd⁴, maar in 1540 te Antwerpen bij Henricus Petri Middelburgensis in fol. uitgegeven is, en waarvan de boekery te Utrecht en die der stad Amsterdam beiden een exemplaar bezitten. Zij werd uit dit *Missale*, waaraan wij onze varianten ontleenden, bekend gemaakt door den heer De Geer van Jutfaas⁵, nadat Daniel⁶ er reeds de eerste strofe van had medegedeeld. Hoffmann von Fallersleben⁷ schonk ons een gezang op Lebuïnus in het nederlandsch der vijftiende eeuw, dat ongeveer dezelfde historische stof bevat, maar geene vertaling is.

1) Boven, bl. 370.

2) Zie *Kerkhist. archief*, III, bl. 219.

3) Zie boven, bl. 272.

4) De Geer van Jutfaas, *De dom van Utrecht*, Utr. 1861, bl. 105.

5) T. a. p.

6) *Theat. hymnolog.* II, p. 220.

7) *Niederl. geistl. lieder*, Hannov. 1854, s. 100 ff.

Lebuine, confessorum
 Præcellens flos, qui polorum
 Regna scandis ardua,
 Linquens orbem validorum,
 Cor plenum portasti morum;
 Tu pandis miracula.

Domini voces audisti:
 Transi mare, leges Christi
 Resera Saxonibus!
 Alme pater, sic fecisti;
 Jussum Traiecto tulisti,
 Verba dum Gregorius

Presul novit, Lebuinum
 Servum dixerit divinum,
 Hue toto conamine.
 Populus cis Yslam credens,
 Deitati mox accedens,
 Servit¹ personæ trinæ.

Numini templum fundatur,
 Quod Wilpen convocitatur²;
 Fecit hoc gens credula.
 Sanctus viciosos mundat,
 Baptizatis promissum dat;
 Cluit dya³ gratia.

Huc transit confessor gratus,
 Patria gaudet vexatus.
 Daventrem credit pia
 Plasmatori terrenorum,
 Qui iusto⁴ sua coelorum
 Dat præclara gaudia.

Lebuinus, vir sensatus,
 Prudens, mitis et beatus,
 Signa fecit plurima.

-
- 1) Servuit.
 2) Vulpem convocatur.
 3) Dya = δια = divinus.
 4) Suis.

Diffidentes superavit,
 Quorum mentes permutavit
 Per verba salubria.

Sæpe turbæ convenerunt,
 Generale dum fecerant
 Pariter consilium¹.
 Illuc² presbyter transiit;
 Hunc læsissent, sed abiit
 Reliquitque populum.

Tandem illæus meavit,
 Namque rex ipsum salutavit,
 Cordis noscens condita.
 Fiet quævis caro cinis
 Viva; venit cito finis.
 De dulci migrat vita.

Christi nomine formavit
 Oraclum³ plebs, quo locavit
 Valde corpus nobile
 Confessoris Lebnini.
 Nos conducat recto fini
 Rex plenus dulcedine!

Preces funde cunctis horis
 Genetrici Salvatoris,
 Qui poenas sumpsit duras,
 Crimina quod tollat, verus
 Plasmator, validus herus
 Disponat mentes puras.

1) De volksvergadering bij Marklo wordt bedoeld. Zie boven, bl. 167.

2) Illuc.

3) Oraclum = oratorium. Zie het *Vita S. Galli* bij Pertz, II, p. 8. „In-
 nisti aptum locum ad construendum oraculum.”

BIJLAGE IV.

Grafchrift op bisschop Rixfried.

Het boven, bl. 257, besproken grafchrift op bisschop Rixfried, dat wij hier laten volgen, werd door ons overgenomen uit het meer vermeld HS. der veertiende eeuw, dat den *ordinarius* en het *necrologium* des kapittels van St. Salvator te Utrecht bevat en nu in het provinciaal archief ter genoemde stede bewaard wordt¹. De varianten, die wij aan den voet der bladzijde mededeelen, zijn ontleend aan de uitgave van Matthæus, *Fundat. Eccles.* p. 68 s.

Mole sub hac lapidis, nativo pulvere pūlvīs,
 Qui iacet hic torpens, fulsit in orbe potens,
 Nomine Ricfridus, hoc nomine Dodo vocatus,
 Nam comes eximius extitit atque pius.
 Foverat hic gentem Christo sub pace fidelem,
 Paganos stravit, hinc et eos pepulit,
 Namque loci istius mansit defensor amandus,
 Germine de cuius crevit et ipse locus.
 Is fuerat stirpis radix præclara decoræ,
 Præsul Baldricus unde fuit genitus.
 Monstrat et ista domus, qualis fuit ille patronus.
 Præses Rodolphus duxit et inde genus.
 Victor Yrimfridus² pariterque comes Nevelongus³,
 Hic modo qui pausat, his pater extiterat;
 Corpus Herinsindæ⁴ quorum matris generosæ
 Confovet hoc antrum⁵, huic simul appositum.
 Amborum busto cineres clauduntur in uno;
 Quos iunxit Dominus non separat⁶ tumulus.
 Hunc tulit October, vocat hanc⁷ ex carne November.
 Nempe sub undenis hominem exiit⁸ ille kalendis,

1) Zie boven, bl. 148 n. 1.

2) Rector Erimfridus.

3) Nevelungas.

4) Herinsindæ.

5) Antrum = crypta. Aan het hoofd der verzen staat: „Versus infrascripti scripti sunt in crypta ecclesie S. Salvatoris Traiectensis.” De St. Salvatorskerk had twee crypten. Zie Matth. l. l.

6) Separat.

7) Hunc.

8) Exiit.

Idibus octonis sidus et illa¹ subit.
 Hunc violare locum pietas vetet² ipsa bonorum,
 Quo pariter maneat, qui cinis hic latitat.
 Qui tumulum relegis, lector, miserando sepultis.
 His, Christe, optatam, dic, age da veniam!
 Hic age siste, precor, recitans epygramma, viator³,
 Quod videas titulo, qui iacet in tumulo:
 Hic pariter fratrum clauduntur membra duorum.

B I J L A G E V

Hymne op bisschop Frederik I.

De Bollandisten, die dit lied aan een utrechtsehen codex ontleenden (zie boven, bl. 261 n. 3), berigten noch van dien codex noch van de hymne iets naders. Wij deelen het mede, omdat het verondersteld mag worden een voortbrengsel van een nederlandschen dichter te zijn.

Hymnum canamus gratiae
 Christo, quia est rex gloriae,
 Et martyris victoriam
 Ducamus ad memoriam.

Adsunt sacra solennia,
 Quibus docet ecclesia,
 Qua sit virtute præditus
 Fredericus, martyr inclitus.

Invictus in certamine,
 Athleta Christi nomine
 Fidem sinceram tenuit,
 Et charitate micuit.

1) Ille.

2) Vetat.

3) Hic age siste gradum recitans epigramma.....

Hic cæsaris increpuit
 Crimen videns, et sedulus
 Incestas damnat nuptias,
 Vere saluti noxias¹.

Hinc ut sumatur ultio
 Præsul datur supplicio,
 Mortemque fert alacriter,
 Causæ fretus iustitia.

Deo Patri sit gloria,
 Eiusque soli Filio
 Cum Spiritu paraclitico,
 Et nunc et in perpetuum:

1) Zie boven, bl. 260.

D R U K F E I L E N .

B/z.	158,	reg.	21	staat	evangeliezatie,	lees	evangelizatie.
"	159,	"	15	"	evangeliezatie,	"	evangelizatie.
"	177,	"	1	"	749,	"	789.
"	199,	"	16	"	warmen,	"	warme.
"	204,	"	4	"	bedrijvig en,	"	bedrijvigen.
"	211,	"	34	"	Breda,	"	Beda.
"	235,	"	6	"	storte,	"	stortten.
"	261,	"	11	"	tragen,	"	trage.
"	359,	"	8	"	theorethiesch,	"	theoretiesch.

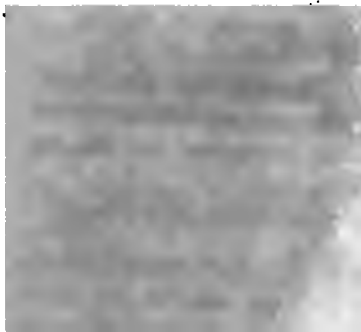
**KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND
VÓÓR DE HERVORMING.**

II.

Eerste Stuk.

KERKGESCHIEDENIS
VAN
NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING,

DOOR

W. MOLL,

HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

TWEEDE DEEL.

Eerste Stuk.

ARNHEM,
IS. AN. NIJHOFF EN ZOON.
1866.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1962

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

V O O R R E D E .

Toen ik het eerste deel van dit werk in het licht zond, was ik voornemens het tijdvak der „ontwikkeling van de nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter” in twee deelen te bearbeiten, omdat mij de splitsing dier breede tijdruimte in evenveel perioden voor lezer en auteur wenschelijk scheen. Overwegingen, die, naar ik meen, tot dieper inzicht in het organisme onzer middeneeuwsche kerkhistorie leidden, noopten mij dit plan te verlaten. Het is de dure plicht des geschiedschrijvers den samenhang der historische stoffen te eerbiedigen; alle willekeurige verdeelingen sal hij vergriep achten en daarom vermijden. Aan deze overtuiging gehoorzaam, besloot ik de vijf eeuwen, die tusschen de „opkomst en vestiging onzer kerk” en hare groote hervorming verliepen, als in één tafereel te schetsen, naardien ik te vergeefs uitzag naar eenig epoche-makend verschijnsel, dat mij regt kon geven er den draad des verhaals bij af te breken of andermaal op te vatten. Sinds de dagen waarin onze vaders, van den geesel des noordschen heidendoms verlost en in den stroom der beweging van de kruisvaarten opgenomen, meer en meer met den heerschenden geest der europesche christenheid doordrongen worden, hebben de roomsch-katholieke beginselen hun kerkelijk en godsdienstig leven onafgebroken en doorgaans geleidelijk

gevormd, totdat eerst de ontwikkeling, die daarvan het gevolg was, hen in een nieuw stadium hunner geschiedenis voerde. Wat hier tusschen de elfde en zestiende eeuw inligt, schijnt mij een geheel te wezen, dat bij de historische reproductie ook in zijne eenheid te voorschijn moet komen.

Daar ik ten gevolge van vermelde verandering van plan ook den vorm der uitgave meende te moeten wijzigen, heb ik mij voorgesteld dezen arbeid niet in drie, maar in twee deelen te voltooijen. Opdat echter het tweede deel, waarvan ik thans de zes eerste hoofdstukken aanbied, door zijn omvang den lezer niet bezware, zal het uit drie stukken bestaan, waarvan de twee laatste, wier bewerking reeds belangrijk gevorderd is, ongeveer van dezelfde grootte als dit eerste zullen zijn. Moge het geheel bij allen, die in de kerkgeschiedenis van Nederland belang stellen, eene vriendelijke ontvangst blijven genieten! Dewijl ik bij mijne navorschingen gedurig eensame, vaak geheel onbetreden wegen bewandelde en nog verder zal moeten bewandelen, ben ik geenszins zeker, dat men mij niet dikwerf op doolpaden zal ontmoeten. Maar daarom geef ik den blijden moed niet op! Niet hij alleen heeft recht op zijn geluk te roemen, die aan de cirklen eener schoone en vruchtbare wetenschap voldoet; ook die hare behoeften anderen bekend maakt, mag hopen op een zegen, die mij niet gering schijnt.

Amsterdam, 13 Februarij 1866.

W. MOLL.

I N H O U D.

TWEEDÉ TIJDVAK.

Ontwikkeling der nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karakter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw.

HOOFDSTUK I—VI.

HOOFDSTUK I.

Staatkundige en maatschappelijke toestand van Nederland tijdens en na de kruistogten.

§ 1. Deelneming onzer vaders aan de kruistogten. bl. 1.

Staatkundige toestand der europesche volken tijdens den aanvang der kruistogten. De christenheid in het oosten. De kruisbrief van Sylvester II en de plannen van Gregorius VII. Kerkvergaderingen te Piacenza en Clermont. Belangstelling onzer vaders voor de zaak des h. lands. Poppo van Stavelot te Utrecht. Bedevaarten van graaf Dirk III en bisschop Willem I. Nederlanders bij de vaarten van 1096, 1147, 1189 en 1217. De kruistogt tegen de Stedingers en den landgraaf van Thuringen. De vaart van 1269. De roem onzer vaders bij die de kruistogten wenschten te hervatten. De kruisprediking in ons land en hare bedoelingen; oorzaken waarom men haar gehoorzaamde. De kruistogt voor de Nederlanders in zedelijken zin hun intogt in de kerk.

§ 2. Staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling van Nederland . . . . . bl. 34.

Ons vaderland en het duitse rijk. Wasdom der graafschappen Holland en Gelder. Opkomst van het wereldlijk gebied der bisschoppen van Utrecht. De keizerlijke investituur. Onze kerkvoogden als rijksgrooten en vorsten. Overheid en volk.

HOOFDSTUK II.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van den aanvang der elfde tot het midden der twaalfde eeuw.

§ 1. Bisschop Adelbold en Bernulf . . . . „ 50.

Bezwaren aan de beschrijving der lotgevallen en daden onzer bisschoppen verbonden. Adelbolds afkomst en vorming. Hendrik II plaatst hem op den utrechtschen stoel. Zijn oorlogsbedrijf en zijne regtvaardiging dienaangaande. Zijn kerkbedrijf en dood. Bernulfs aanstelling door Koenraad II. Zijne zorgen voor de belangen van kerk en staat onder begunstiging des keizers en der keizerlijke familie. Zijn dood en graf.

§ 2. Bisschop Willem I en Koenraad . . . . „ 62.

Willems verheffing. Overzicht van zijne bedrijven. Zijne deelneming aan den strijd tusschen Gregorius VII en Hendrik IV. De banvloek over den paus in de domkerk te Utrecht. Vermoedelijke indruk dier gebeurtenis op de nederlandsche natie. Koenraad de Schwaab wordt bisschop en staat aan de zijde van Hendrik IV. Zijne rede in de vergadering te Berkach. Zijne kerkstichting te Utrecht. Zijn tragische uitgang.

§ 3. Bisschop Burchard, Godebald, Andries en Heribert . . . . „ 79.

Voortdurende strijd tusschen keizer en paus. Burchard een aanhanger van Hendrik IV. Zijn kerkelijke zin en dood. Nieuwe twisten over de investituur. Godebald wordt bisschop en in den strijd tusschen Hendrik V en den paus betrokken. Concordaat van Worms. Godebald in gevangenschap. Zijne reis naar Rome en zijne liefde voor het monachisme en de kerkucht. Hij sterft in de abdij van Oostbroek. Andries van Kuik treedt op. Zijne zorgen voor de kerkbelangen en zijn ascetische zin. Hij vlucht voor Floris den zwarte, reist naar Duitschland en Italië en sterft te Utrecht. Heribert van Berum. Zijn portret in de Annalen van Egmond. Hij

trekt naar Rome. Zijn strijd met Groningen. Hij verwint graaf Dirk VI door bedreiging met den kerkban. Hij wijdt de kerk van Egmond en sterft. Regtvaardiging van den afkeer der kerkelijken van de investituur der bisschoppen door de keizers.

HOOFDSTUK III.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van het midden der twaalfde tot in de eerste helft der veertiende eeuw.

§ 1. Bisschop Herman, Godfried, Boudewijn II en Dirk I. . . . . bl. 92.

Verslapping van den indruk van het concordaat van Worms. De graven mengen zich in het werk der bisschopsverkiezing. Herman van Hoorn en Frederik van Havel strijden om den stoel. Keizer en paus beslissen. Herman komt aan het bestuur en voert eene roemlooze regering. Hij sterft een plotselingen dood. Godfried van Rhenen door tusschenkomst van Barbarossa gekozen. Hij oorloogt met de Groningers en anderen. Hij geniet de gunst van den keizer en verschijnt op de rijksdagen in de roncalische velden en elders. Zijne bemoeijingen ten voordeele van staat en kerk. Rampen der kathedraalstad en kerkwijdingen. Godfried sterft. Boudewijn van Holland aanvaardt den kromstaf. Zijn karakter en zijn kerkbedrijf. Zijn overlijden te Mentz. Dubbele en onvruchtbare bisschopskeus. Dirk van der Are treedt op. Zijn finantiële nood en uitredding. Hij houdt eene synode te Utrecht en sterft te Deventer.

§ 2. Bisschop Otto I, Otto II, Willebrand en Otto III. „ 104.

Toenemende invloed der graven op de verkiezing onzer bisschoppen. Onkanonieke electie van Otto van Gelder. Zijne godsdienstige ontwikkeling. Hij wordt naar Rome geroepen en sterft op reis. Verheffing van Otto van Lippe. Zijn oorlog met Gelder en de Drenthenaars. De veldslag te Anen. De bisschop sneuvelt. De geslagen krijgers in het generaal-kapittel. Het wraakverbond en de keus van den wreker. Willebrand van Paderborn naar Utrecht verplaatst. De kruistogt tegen de Drenthenaars. Willebrands zegespraal. Zijn kerkbedrijf en dood. Otto van Holland. Zijne zorgen voor de wereldlijke aangelegenheden van ons vaderland.

§ 3. Bisschop Gosewijn, Hendrik I, Jan I, Jan II en Willem II . . . . . bl. 115.

De dertiende eeuw de eeuw van Romes hiërarchie. Frederik II en de pausen. Innocentius IV verheft graaf Willem II tot koning van Rome. Gosewijn van Amstel, op den utrechtsehen stoel geplaatst, doet afstand. Hendrik van Vianden aanvaardt het bestuur. Zijn strijd met Gijsbrecht van Amstel en den graaf van Gelder. Zijne zorg voor de kerkbelangen. Jan van Nassaus wanbestuur en afzetting. Jan van Zyrik wordt bisschop. Hij verzamelt gelden voor den bouw der domkerk en houdt synoden te Utrecht. Zijne reformatische bedoelingen vinden tegenstand. Hij wordt door den paus naar Toul verplaatst. Willem Berthold treedt op en oorlooft met Holland en Hollands aanhangers in het sticht. De veldslag bij Montfoort. De bisschop sneuvelt. Zijn verbod van gelijktijdig bezit van twee en meer beneficiën door één persoon.

§ 4. Bisschop Guy, Frederik II en Jacob . . . . . 127.

Het huis van Henegouwen treedt in de plaats van het hollandsche. Verkiezing van Guy van Avesnes. Zijn strijd met Vlaanderen en de Friesen van Stellingwerf. Hij twist met het kapittel van St. Jan en houdt eene synode. Hij woont de kerkvergadering te Vienne bij. Beschuldiging wegens verdoukering van penningen voor de kruisvaart tegen hem ingebracht. Zijn verblijf in Frankrijk wegens finantiëlen nood. Hij sterft in het kasteel van Goy. Frederik van Zyrik op aandrang van Willem III gekozen. Zijne afhankelijkheid van Holland. Hij houdt eene synode te Utrecht. Bouw van den domtoren. Geschil van den paus met die van St. Salvator. Frederik sterft. De graaf van Holland poogt Jacob van Denemarken op den utrechtsehen stoel te brengen. Jacob van Oudskoorn wordt gekozen en bevestigd en sterft. Barbarossas oordeel over de werking der kanonieke bisschopselectie geregvaardigd.

HOOFDSTUK IV.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van de eerste helft der veertiende tot de eerste helft der vijftiende eeuw.

§ 1. Bisschop Jan III, Nikolaas en Jan IV . . . . . 137.

Staudenmaiers klagt over »der pausen afval van den h. geest der hiërarchie.» Het reservatie-regt. Jan van Bronkhorst verkozen en door Johannes XXII van den stoel geweerd. Jan van Diest

verkrijgt de collatie. Zijn wanbestuur en zwakheid. Hij sterft. De kapittelstrijd en de twee kandidaten. De paus schenkt den zetel aan Nikolaas de Capucio, die straks afstand doet. Jan van Arkel door Clemens VI benoemd. Zijn lof en zijne verdiensten. Zijne herhaalde afwezigheid wegens finantiëlen nood. Zijne liefde voor wetenschap en letteren en zijne zorg voor de goede kerkucht. Weêrstand tegen zijne reformatorische bedoelingen. Hij reist naar Avignon en wordt naar Luik verplaatst.

2. Bisschop Jan V en Arnold . . . . . bl. 151.

Urbanus V schenkt den stoel van Utrecht aan Jan van Virneburg. Des bisschops geschillen en gevangenneming. Hij sterft terwijl men hem bij de curie proces aandoet. Vernieuwde kapittelstrijd. De vier kapitellen postuleren Arnold van Hoorn. Gregorius XI begint hem met de collatie. Arnolds zorgen voor het sticht. Zijne gedragingen jegens den abt van Lidlum en de abdis van Essen. Urbanus VI verplaatst hem naar Luik. Zijn uitgesteld vertrek.

3. Bisschop Floris en Frederik III . . . „ 161.

Het groote schisma. Indruk van de mare die gebeurtenis in ons vaderland. Urbanus VI verplaatst Floris van Wevelinkhoven van Munster naar Utrecht. De nieuwe bisschop in strijd met een schismatieken tegen-bisschop. Zijn kerkbedrijf. De valsche wijbisschop. Floris' dood en roemrijke nagedachtenis. Frederik van Blankenheim gepostuleerd en door Bonifacius IX benoemd. Zijn dertigjarig bestuur. Jan van Brederode en Johanna van Abconde. Frederiks godsdienstzin en zorg voor de goede tucht. De gouden eeuw onzer kerk.

HOOFDSTUK V.

het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van de eerste helft der vijftiende tot den aanvang der zestiende eeuw.

1. Bisschop Rudolf en zijn tegenbisschop Zweder. „ 176.

Uitzigten van den stervenden kerkvoogd in de toekomst van vaderland en gemeente. Algemeene staat der christenheid in het westen en in het bisdom van Utrecht. De vijf kandidaten. Rudolf van Diepholt wordt gepostuleerd en door Martinus V verworpen ten gunste van Rhabanus van Helmstad. Onderhandeling van Zweder van Kuilenburg met Rhabanus, Zweder verkrijgt de collatie.

Boven- en beneden-sticht kiezen partij voor den postulaat. Scheuring in het bisdom en daaruit voortvloeiende strijd. Het manifest der drie staten. De stichtschen onttrekken zich aan 's pausen gezag en beroepen zich op een generaal-concilie. Voortgezette worsteling tusschen den postulaat en den pauselijken bisschop. Neerlaag en dood van laatstvermelde. Zweders testament. Gevolgen van de scheuring op den staat van land en kerk. Verdrijving der kuilenburgers door de stichtschen wegens eerbiediging van het pauselijk interdict.

§ 2. Bisschop Rudolf en zijn tegenbisschop Walraven.
bl. 207.

Eugenius IV poogt de breuk in onze kerk te heelen. De postulaat wordt bevestigd en geordend. De kuilenburgers plaatsen Walraven van Meurs aan hun hoofd, die door het concilie van Bazel wordt voorgestaan. Verklaring van dit feit. Walraven poogt vergeefs aan het bestuur te komen. De stichtschen onttrekken zich aan het gezag der algemeene kerkvergadering. De tegenpaus, Felix V, bevestigt Walraven en verheft hem tot kardinaal. Laatstgenoemde moet wijken en wordt bisschop van Munster. Rudolfs laatste regeringsjaren. Zijn kerkbedrijf. Hij sterft. Belangrijkheid van het tijdperk zijns bestuurs voor den geschiedvorschcr.

§ 3. Bisschop David en Frederik IV . . . , 217.

Postulatie ten behoeve van Gijsbrecht van Brederode. Zijne deugden en zijne beloften aan de kapitelen. Zijne gezanten worden te Rome in een proces gewikkeld, misleid en beroofd. De gepostuleerde aanvaardt het bestuur en wordt door den paus in den ban gedaan. Philips van Bourgondië baant zijn bastaard-zoon David met het zwaard den weg naar den zetel. David treedt op en heeft eene ongelukkige regering. Verzwakking der hiërarchische banden. De omwenteling te Utrecht. Engelbrecht van Kleef wordt als postulaat tegenover David gesteld. Vruchtelooze weêrstand van de hooge geestelijkheid. Strijd der partijen. Davids tijdelijke zegepraal en daaropvolgende vernedering. Maximiliaan van Oostenrijk neemt Utrecht in. David wordt in het bestuur hersteld en sterft te Wijk bij Duurstede. Zijn blaam en lof. Zijne liefde voor kunst en wetenschap en zijne vriendschap met Wessel Gansfort. Verkiezing van Frederik van Baden. Zijn achttienjarig bestuur onder tegenspoed en zijne abdicatie. Vergelijking van onze latere kerkvoogden met de vroegere. Waarschuwing tegen verkeerde gevolgtrekkingen.

HOOFDSTUK VI.

*De geestelijkheid en de kerkelijke organisatie.***1. De verkiezing der bisschoppen . . . bl. 236.**

De zichtbare kerk als algemeene vorm van het onzichtbare godsrijk steeds afhankelijk van de verwezenlijking van dat godsrijk in het leven der geloovigen. De kanonieke bisschopselectie de normale. Wie tot vervulling van den vacanten zetel volgens het kerkregt verkiesbaar was. Bij wien het kiesregt berustte en hoe de keur voltrokken werd. Waardering der electie-acte.

2. De bevestiging, ordening en intrede der bisschoppen . . . . . : . . . „ 253.

Der bisschoppen bevestiging door den metropolitaan, den paus en den keizer. Geldelijke offers aan de curie te brengen. De bisschopswijding volgens het pontificale van St. Marie te Utrecht. Bisschoppelijke insigniën. De myter bij onze oudste bisschoppen niet in gebruik. Plaats der wijding. Intrede en huldiging te Utrecht. De betrekking van den bisschop op het bisdom een geestelijk huwelijksverbond. Abdicatie, depositie en translatie.

3. De regten, pligten en bijstanders der bisschoppen. „ 269.

De bisschoppelijke regten en pligten volgens het algemeen kerkregt. Beperking van het bisschoppelijke gezag door den paus en door onze geestelijkheid. Concessiën van Frederik van Zyrik. Verdrag der vijf kapittelen na het vertrek van Jan van Arkel. Punten en artikelen door Gijsbrecht van Brederode beloofd. Deelneming der bisschoppen aan de kerkdiensten. De sulfraganen of wijbisschoppen. De vicarissen. De officialen. De poenitentiarissen.

4. Het domkapittel . . . . . „ 282.

Het domkapittel het voornaamste priester-collegie des bisdoms. Organisatie dezer corporatie. De proost, de deken, de scholaster en de mindere prelaten en dienaren des gezelschaps. De gewone weg tot het lidmaatschap in het kapittel. Het reguliere kapittellevens door het seculiere vervangen. De klooster-huizen en het choralen-huis. De choralen en hun rector. Inwoning van vrouwen bij de kanoniken. Præbenden en inkomsten der domheeren. Hunne mercantiele ondernemingen. Verbod aangaande den verkoop van

wijn. Kerkdiensten en zorg voor hare geregelde waarneming. Geldelijke belooningen. Traagheid en hebzucht der kanoniken. Formalistiesch karakter van de koordienst en kerkelijke étiquette. Straffen op verzuim der koorpligten, op ongehoorzaamheid aan de prelaten enz. Waardering van het leven en werken der domheeren en waarschuwing tegen onbedacht oordeel.

§ 5. Het domkapittel en de vier overige kapittelen te Utrecht . . . . . bl. 306.

Pogingen der domheeren om zich boven de overige kanoniken te verheffen door middel van bedrog. De ondergeschoven brieven van bisschop Koenraad, keizer Koenraad III en paus Eugenius HL. Onwilligheid der vier kapittelen om zich door dat van den dom te laten overheerschen. Het generaal-kapittel.

§ 6. De aartsdiakenen en dekens . . . . . „ 314.

Vermeerderd aantal der aartsdiakenen en territoriale verdeeling des bisdoms. Het aartsdiakonaat van den proost van den dom, van St. Salvator, St. Pieter, St. Jan, St. Marie, Emmerik, Deventer, Oldenzaal en Arnhem (Tiel), en dat van den choorbisschop en den proost van West-friesland. Aanstelling der aartsdiakenen. Hunne ambtspligten. Misbruik van gezag door hen gepleegd. Dekanaten en dekeus. Hunne aanstelling en ambtspligten. Misbruik van gezag door hen gepleegd.

§ 7. De parochie-priesters . . . . . „ 326.

Waardering van het cureitschap door Geert Grootte en anderen. Ambstitels. Aanstelling en patronaatregt. Werking van het collatie-regt. Præsentatie en approbatiën. Ambtspligten. Voorschriften van Dionysius den karthuiser. Gebrekkige pligtsbetrachting. Parochiekerken en kapellen. Getal en uitgebreidheid der parochiën. Betrekking der parochie-priesters op den bisschop.

§ 8. Kapittel-kerken en kapittelen buiten Utrecht. „ 341.

Vermeerdering der kapittel-kerken. Niet in alle gewesten komen zij even tatrijk op. Weêrlegging van ongegronde redeneringen dienaangaande. De stichters der collegiën en hunne bedoelingen. Getal der kanoniken in groote en kleine kapittelen. Gesteldheid van het kapittelleven. Statuten, chartulariën, necrologiën en ordinariën. Invloed der kapittelen op het leven onzer vaders.

§ 9. Synoden . . . . . bl. 352.

Algemeen beginsel der middeneeuwsche kerk ten aanzien van synoden. Kalend-vergaderingen en dekanaal-kapittelen. Dioceesaan-synoden van Godfried van Rhenen, Dirk van der Are, Jan van Zyrik, Guy van Avesnes, Jan van Arkel en andere kerkvoogden. Hare vormen en bedoelingen. Hare leden en besluiten. Provinciaal-synoden te Keulen en vertegenwoordiging onzer kerk daarbij. Publicatie harer besluiten. Pauselijke kerkvergaderingen door onze bisschoppen bijgewoond. Vertegenwoordiging onzer kerk in het concilie van Pisa, Constanz en Bazel. Gewigt van het synodaal-wezen voor onze vaderen.

§ 10. Kerkelijke goederen en inkomsten . . „ 374.

Schenkingen van keizers en anderen. De zeldzame schenking van Bertha en hare geestverwanten. Erfmakingen en invloed der kerkelijken daarop. Verduistering van legaten. Het ius spoli. Tienden en onwilligheid van velen om ze uit te leveren. Was-schot en wastinsigen, synodaticum, circatus enz. Oblatiën of offers. Giften voor kerkdiensten. Tarieven. Uitgaven. Kerken en klerken belastingschuldig. Pensioenen. Beheer der kerkelijke finantiën. Kerkvoogden.

§ 11. Het bisdom onder den aartsbisschop en den paus.
„ 389.

Het algemeen kerkverband en het subordinatie-beginsel. Regten van den metropolitaan. Toezigt over de gedragingen onzer bisschoppen. Appèl op Keulen. Aartsbisschoppelijke visitatiën. Verzwakking van het metropolitaan-gezag door dat van den paus. De magtsvolkomenheid des pausen. De leer van Innocentius III door onze vaderen gehuldigd. Vermeerderde afhankelijkheid der bisschoppen van den paus, en hun eed. Des pausen regten. Zijne beschikking over de beneficiën in onze kerk. Precisten. Geldelijke afpersingen van 's pausen wege en verzet daartegen van de zijde onzer geestelijken. Pauselijke legaten: Koenraad van Porto, Petrus de Capucio, Nikolaas van Cusa en anderen. Vereering der pausen bij onze vaderen. Waardering van onzen middeneeuwschen kerkstaat.

B I J L A G E N.

- I. Brief van bisschop Jan van Zyrik, op 8 Sept. 1288 aan de geestelijkheid zijner dioecese gerigt, aangaande het inzamelen van penningen voor den bouw der domkerk . . . . . bl. 411.
- II. Bepalingen aangaande de kleeding der geestelijken van den dom te Utrecht . . . . . „ 416.
- III. Overeenkomst van de vijf kapittelen te Utrecht, ter verdediging hunner regten tegenover de roomsche curie in 1401 gesloten . . . . . „ 419.
- IV. Het lied der monniken in den veldslag der kruisvaarders en Stedingers . . . . . „ 421.

TWEEDE TIJDVAK.

ONTWIKKELING DER NEDERLANDSCHE KERK
IN HAAR ROOMSCH-KATHOLIEK KARAKTER, VAN HET
BEGIN DER ELFDE TOT IN DE EERSTE HELFT
DER ZESTIENDE EEUW.

HOOFDSTUK I.

Staatkundige en maatschappelijke toestand van Nederland tijdens en na de kruistogten.

---

§ 1.

Deelneming onzer vaders aan de kruistogten ¹.

Het keizerrijk van Karel den groote, dat gedurende eene halve eeuw de volken der europesche christenheid met den band eener vastgesloten monarchie omstrengelde, mogt zijn stichter niet lang overleven. Naauwelijks was het stof van den magtige te Aken in den grafkelder besteld, of het overgrootte ligchaam, door de kracht van zijn zwaard en geest uit de meest ongelijkssoortige bestand-

---

1) De voornaamste bronnen voor de algemeene geschied. der kruisvaarten, die door Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hanovie 1611, 2 tom. fol., verzameld zijn (van het *Recueil des historiens des croisades*, dat de fransche Akad. te Parijs in 1844 begon uit te geven, is nog slechts één deel, Willermus Tyr. bevattende, verschenen), en hare bewerkingen, ook die van Van Kampen, zijn op hoogst leerzame wijze besproken door Von Sybel, *Gesch. des ersten kreuzz.* Düsseld. 1841, s. 7 ff. Dezelfde auteur leverde later een opstel *Ueber den zweiten kreuzz.* (opgenomen in zijne *Kleine hist. schriften*, Münch. 1863) en eene lezenswaardige verhandeling, get. *Aus der gesch. der kreuzz.* (te vinden in de *Wissenschaftliche vorträge gehalt. zu München*, Braunsch. 1858, s. 1 ff.). Kampschultes voorlez. *Ueber charakter und entwickelung. der kreuzzüge* (*Zur gesch. des mittelalt.* Bonn 1864, s. 1 ff.) en de beschouwingen van Laurent, *Hist. du droit*

deelen zamengevoegd, neigde tot ontbinding. De staat verviel; de instellingen, waaraan hij levenskracht ontleende, lostten zich meer en meer op, en de verwoesting der anarchie kwam weldra over Italië, Frankrijk en de duitsche landen. Nog eenmaal, ja, scheen zich de heerlijkheid van het karolingische rijk te vernieuwen, toen Otto I, gelijk voormaals Karel met helden en wijzen omringd, een groot deel van Europa voor zijn sceppter zag buigen, maar ook het gewrocht van zijn beleid ging met haast den ondergang te gemoet. In het midden der elfde eeuw verhief zich door gansch Duitschland eene krachtige aristocratie, wier vele hertogen en graven ieder voor zich niets minder begeerden dan volledige onafhankelijkheid. Iets dergelijks had in Frankrijk plaats, waar Filips I, onder de groote leenmannen zijns rijks veeleer een gelijke met gelijken dan hun monarch, zijn gebied

des gens, Brux. 1861, VII, p. 293 ss. 502 ss. verdienen aandacht. Speciële bronnen voor de kennis der deelneming onzer vaderen aan de kruisv. zijn vooral het *Chronicon abbatum in Wirum* (Emo, Menco enz.), uitgegev. door Matthæus, *Anal.* II, p. 1 ss., en door Hugo, *Sacræ antiquitatis monum. hist.* Stigav. 1725, I p. 409 ss.; de *Annales Colon. max.* op naam van Godefridus Monachus, in Freherus-Struvius' *Script. rer. Germ.* I, p. 334 ss., Pertz, *M. G.* XVII, p. 729 ss. en eld. (zie Potthast, *Wegweiser*, s. 123), en de nog weinig of niet voor onze kerkgesch. gebruikte *Dialogus miraculor.* van Cæsarius van Heisterbach, een monnik uit het Zevengeberge bij Bonn, die omstreeks den aanvang der dertiende eeuw dikwerf het noord-oosten van ons land bereisde en vele berigten neerschreef, die voor de geschiedenis onzer kerk en cultuur van dien tijd gewigtig zijn. Zijn werk, dat vroeger zeldzaam voorkwam, is door J. Strange te Keulen 1851, 2 tom. 8°, op nieuw in 't licht gezonden, nadat Kaufmann eene schoone verhand. over den auteur en zijn boek had gesteld (*Cæsarius von Heisterb.* Cöln 1850, 2^e ausg. 1862). Speciële bearbeidingen van meer of minder beteekenis zijn de monografiën van Van Papst, Mortier, Van den Velden en and., die door Royaards, *Gesch. van het christend. in Nederl.* I, bl. 233, 239, zijn aangehaald. De *Nieuwe bijdrage tot de gesch. der kruisv. in hare betrekk. tot ons vaderl.* van Mr. P. D. W. V. Z. [Van Zon], 's Grav. 1818, verdient eenige aandacht wegens des schrijvers afwijkende opvattingen. Het beste tot heden over deze stof geschreven werk is dat van J. Dirks, *Noord-nederl. en de kruist.* (in *De vrije Fries*, II, bl. 135 vv., 221 vv.). Eene nieuwe bearbeiding, waarbij Cæsarius gebruikt en de zedelijk-godsdiensstige zijde der verschijnselen in behoorlijk licht zal gesteld worden, blijft wenschelijk, hoezeer eene verdienstelijke proeve van dien aard reeds geleverd werd door H. C. Rogge, in de *Gesch. der chr. kerk in Nederl.*, in *tafer.* Amst. 1864, I, bl. 253, vv.

bijna binnen de poorten van Parijs bepaald zag. In Deenemarken wette de adel het moordtuig tegen zijn koning, en Kanut viel in de kerk te Odensé, omdat hij den klerken gunstig was geweest. In Polen stonden geestelijken en vorsten in twistvuur tegenover elkander; Boleslaus II vermoordde den bisschop van Krakau bij zijn altaar, en de paus, die hem met den ban sloeg, maakte zijne onderdanen los van den eed, hun vorst gezwoeren. In Hongarije wierp men het leenverband van zich, dat het rijk vroeger aan Duitschland verbond; het heidendom worstelde daar nog met het christendom, en tijdens het oproer van Bela tegen zijn broeder Andreas I vielen de hoofden van vier bisschoppen en gingen kerken en kloosters ten gronde. In Spanje en Portugal kampten de geloovigen met de volgers van Mahomed op leven en dood. In Italië scheen men te vergeten, dat er nog een keizerschap van het roomsche rijk bestond, en geen land ter wereld was meer dan dit verdeeld onder kleine en groote heerschappijvoerders. In de aanzienlijke steden, Milaan, Pavia en andere, begon zich de vrijheidsgeest te roeren; Venetië, Pisa en Amalfi werden republieken. In Apulië voerden de Noormannen krijg, en 's keizers verklaarde tegenstander, Godfried, was de heer van Midden-italië, terwijl in Lombardije kerkelijke partijen en plaatselijke veeten het volk in eene zee van ellende dompelden. Zoo waren de leden van het huisgezin der europesche menschheid onderling verdeeld; de natiën stonden in koude onverschilligheid of in heete antipathie nevens en tegenover elkander, en reeds schenen de laatste bewijzen der inwendige eenheid van de germaansche en romaansche stamverwantschap bij de volken voor altijd te zullen verdwijnen, toen er gebeurtenissen plaats grepen, die, sedert eeuwen in het verre oosten voorbereid, de bestemming hadden om de kinderen van het westen op nieuw tot elkander te brengen. Die gebeurtenissen waren de kruistogten, waardoor ook onze vaders tot een nieuw leven werden gewekt in gemeenschap met de gansche christenheid van ons werelddeel.

In het jaar 637, ongeveer ten zelfden tijde waarin Dagobert I in het hart van ons vaderland den eersten zendingspost vestigde ¹ en de kerk door de bemoeijingen van angelsaxische en frankische geloofspredikers in het noordwesten en midden van Europa dagelijks bekeerlingen won, werd haar in het land van haren oorsprong schade bereid. Kalif Omar veroverde Jeruzalem, en de geloovigen, ofschoon niet gedwongen hunne godsdienst te verloochenen, kwamen in een staat van afhankelijkheid, die hun zelven tot last en der overige christenwereld eene ergernis was. Toch gaf het westen zijne betrekkingen met het oosten niet op. De bedevaarten naar het graf des Heilands duurden voort en zij vermenigvuldigden zich in de dagen van Karel den groote, die met Harun al Raschid, gelijk men weet, in vriendschappelijk verkeer stond. Intusschen begon der Saracenen naam den christenen in Europa meer en meer schrik in te boezemen, en zorg voor zelfbehoud kon nauwelijks van hen uitblijven, wanneer zij bij de herinnering van de verwoesting, die Mahomeds volgers reeds over de kerken van Azië, Noord-afrika en Spanje hadden gebragt, gedurig bewijzen zagen, dat de oude vijand zijne kracht niet verloren en zijn ideaal, de heerschappij van den Islam over alle volken, geenszins opgegeven had. De toestand der geloovigen in het oosten werd meer kommerlijk, nadat de fatimide Moez in 969 een nieuw kalifaat in Egypte had gegrond, waartoe ook Syrië en Palestina behoorden. Het verdrag, door Omar voormaals met Jeruzalem gesloten, werd verbroken, en weldra snelden geruchten van verdrukking en mishandeling, den christenen aangedaan, naar het westen, die de gemoederen van duizenden in spanning bragten. Paus Sylvester II stelde omstreeks het jaar 1000 zijn kruisbrief (*litteræ cruciatæ*), waarin hij Jeruzalem, „de neêrgeworpen stad, die echter het beste deel der aarde was, omdat zij eenmaal profeten en apostelen, ja den Verlosser der wereld ten woonstede was geweest,” aan de

---

1) Zie boven, I, bl. 69 v.

gansche christenheid de klagten harer vernedering liet uiten ¹. Die klagten vonden weêrklank in het hart van ontelbaren. en straks gingen, zelfs uit het verwijderde Noorwegen, stemmen op. die „den mannen van Christus” het „voorwaarts” voor de zaak des kruises toeriepen ². Maar nog moest er meer geschieden, eer men gehoor gaf aan dat woord en ten strijde toog.

Na het jaar 1000, toen de vrees voor den ondergang der wereld, dien men allerwegen verwacht had, voor een tijd geweken was, namen de bedevaarten naar Jeruzalem, hoewel zij steeds gevaarlijker werden, gedurig toe ³. De volken van Europa, vooral de zuidelijke, schenen, voor zooverre zij godsdienstig waren, onder den druk der vreugdelooze tijden zich zelve te verliezen in een afgrond van mystiek gevoel, dat hongerde naar het goddelijke en dat goddelijke met het ligchamelijk oog wilde aanschouwen ⁴. Toen groeide het getal der pelgrims; armen en rijken stroomden te land en ter zee naar „de heilige plaatsen”; hertogen, graven en bisschoppen verzamelden zich met hunne volgers, soms ten getale van duizenden, en als betrekkelijk weinigen van de velen in hun vaderland weêrkeerden, om daar te verhalen van der Saracenen wreedheden en de bezoedeling van het heilige graf, werd de spanning der gemoederen steeds grooter. In 1073 veroverde Melek Schach met zijne Turken Klein-azië, Syrië en Palestina, en de ellende der christenen aldaar en de lasten, die de bedevaartsgangers leden, werden verzwaard ⁵. Paus Gregorius VII wilde nu aan de groote gedachte, die zijne tijdgenooten allerwegen vervulde, verwezenlijking geven, want die verwezenlijking strookte evenzeer met zijne koene hiërarchische bedoelingen als met zijne eigenaardige vroomheid; maar de omstandig-

1) Het stuk is meermalen uitgegeven, laatstelijk door Watterich, *Pontificum Roman. vite ab aequalibus conscriptæ*, Lips. 1862, I, p. 696.

2) Zie Münter, *KG. von Dänem. und Norw.* II, 1, s. 710.

3) Zie Junkmann, *De peregrinationibus et expeditionibus sacris ante synodum Claromont.* Vratisl. 1859, p. 6 ss.

4) Vgl. Von Sybel, *Aus der gesch. der kreuzz.* s. 10 ff.

5) Zie Von Raumer, *Gesch. der Hohemst.* Leipz. 1857, I, s. 25 f.

heden waren hem ongunstig. Naauwelijks was Gregorius te Salerno gestorven, of Jeruzalem werd de prooi van den turkschen hoofdman Orthok, en de weedom der christenen bereikte zijn toppunt. Als daarop in het voorjaar van 1095 eenige gezanten van den byzantijnschen keizer Alexius in de kerkvergadering van Piacenza de hulp der christenheid tegen hare vijanden inriepen, bleek het dat Urbanus II, de derde opvolger van Gregorius, de plannen van zijn grooten voorganger niet vergeten had. Hij wenschte de volken van Europa ter heervaart te zien optrekken „tot verdediging van het christelijk geloof”, dat hij bedreigd zag, en „het graf des Verlossers” aan de hand „zijner vijanden” te ontrukken ¹. Die wensch werd krachtiger door hem uitgesproken in de groote vergadering van Clermont, en de gansche wereld kent de gevolgen van zijn woord. „De tijden” meende men „waren vervuld, waarvan Jezus in zijn evangelie dagelijks tot de geloovigen spreekt: zoo iemand achter mij wil komen, die verloochene zich zelve en neme zijn kruis op en volge mij! Toen is er eene magtige beweging (motio valida) ontstaan, zoodat ieder, die den Heer met een rein hart wilde volgen en hem het kruis nadragen, niet vertoefde met haast den weg naar het h. graf in te slaan” ².

Ofschoon Nederland in de vergadering te Clermont waarschijnlijk evenmin als Duitschland ³ vertegenwoordigd was, had het „God wil het,” dat daar van duizend monden uitging, ongetwijfeld ook bij vele onzer vadersen zijn weêrklank. Wel is waar was de volksmenigte in

1) »Andierat iste præclarus et devotus pontifex prædecessorem suum Gregorium papam prædicasse ultramontanis, Hierosolymam pro defensione christiana fidei pergere” cet. Zóó spraken tijdgenooten. Zie Petrus Pisanus bij Watterich, l. l. I, p. 572. Zoo Laurent deze en dergelijke uitspraken gekend had, zou hij waarschijnlijk op zijne stelling, dat de kruisvaardten eenig en alleen om de bevrijding van het h. graf ondernomen werden, niet zoozeer gedrukt hebben. Zie a. w. p. 295.

2) Aldus vangt een der oudste en beste bronnen aan, de *Gesta Francorum* bij Bongars, l. l. p. 1. Vgl. de aanteekening in de *Annal. Egmund.* bij Pertz, XVI, p. 448, op het jaar 1096.

3) Zie Hefele, *Conciliengesch.* V, 1, s. 197.

ons land nog grootendeels eene schare van naamchristenen, die voor kerk en godsdienst weinig of niets gevoelden, en was bij hen derhalve die mystieke zin ook zeldzaam, waardoor de zuidelijke natiën voor het enthousiasme, dat haar naar het oosten dreef, zoo zeer vatbaar waren; maar toch ontbrak het ook hier niet aan menschen, die meer of min deelgenooten waren van hetgeen elders sinds lang in aller hoofden omging. Toen Sylvester II zijn kruisbrief uitzond, was Adelbold, die weinige jaren later, gelijk wij zien zullen, aan het hoofd van het bisdom van Utrecht stond, zijn vriend, die met den paus, zijn voormaligen medescholaster (conscholasticus ¹), briefwisseling hield. Wij mogen dus veronderstellen, dat de klagten van Jeruzalem, „de nedergeworpen stad”, ook tot hem en zijne omgeving zijn doorgedrongen. Maar zoo dit niet geschied is, ook dan ontbraken de middelen niet, waardoor de aandacht onzer landgenooten op het h. land en den toestand der christenen aldaar werd gevestigd. In de laatste jaren van Adelbolds bestuur verkeerde te Utrecht Poppo, de beroemde kloosterhervormer van Stavelot, die voor eenigen tijd Adelbolds vicaris was. Deze man had in zijne jeugd met een paar geestverwanten Palestina bezocht, en hij wist veel te verhalen van de doodsgerevaren, die hij had moeten doorworstelen om tot het h. graf door te dringen, en van den smaad, dien hij en andere pelgrims van de heidenen hadden te verduren ². Omstreeks 1030 trok de eerste der graven van Holland, Dirk III, in beëvaart naar het oosten, en heer Jan van Arkel en vele andere edelen schaarden zich met hunne volgers aan zijne zijde ³. Wat deze mannen van hunne ervaringen na hunne terugkomst te berigten hadden, is ons onbekend; maar toen zes of zeven en dertig jaren later onze bisschop Willem I met zijne togt-

1) Zie mijne verhandeling, *Bisschop Adelbolds commentaar enz.*, in het *Kerkh. Archief*, III, bl. 168, 189.

2) Zie Everhelmi *Vita S. Poppon*. Pertz, XIII, p. 295, 305.

3) Melis Stoke, R. I, vs. 924 vv.; Joh. a Leid. *Chron. Belg.* ed. Sweertii, p. 122.

genooten uit het oosten keerde, gewaagde straks het gansche vaderland, ja geheel Europa, van de bloedige ontmoeting, die onze kerkvoogd en zijn aanzienlijk gezelschap, aartsbisschop Siegfried van Mentz, bisschop Gunther van Bamberg en andere „hoofden en pilaren” der deutsche landen met de ongeloovigen hadden gehad. Hoezeer de stoet uit meer dan zeven duizend menschen, waaronder ook goed gewapende mannen, had bestaan, zoodat de togt reeds eenigermate het karakter van eene kruisvaart had bezeten, hadden zij, nog voordat zij te Jeruzalem waren gekomen, een aanval van de Arabieren moeten doorstaan, waarin vele hunner gedood, andere verwond en uitgeplunderd waren. Tot de laatsten had ook onze bisschop behoord. Door zwaard- of knuppel-slagen was een zijner armen verlamd, en zijne vrienden hadden hem naakt uitgeschud in bewusteloozen staat op het slagveld gevonden ¹. Zulke gebeurtenissen konden niet anders dan ook in ons vaderland, even als elders, een diepen indruk maken. Die hun geloof en hunne geloofsgenooten eenigermate lief hadden, moesten elke poging om den staat van zaken in het oosten te veranderen, met gejuich begroeten, en zij die mannen van het zwaard waren en op krijgsavonturen belust, moesten er gaarne de hand aan leenen.

Gedurende den winter van 1095 op 1096 werden alom toebereidselen voor den eersten kruistogt gemaakt. Peter de kluizenaar, die door de overlevering ten onregte als de hoofdaanlegger der vaart wordt geroemd ², maar door zijne prediking vooral op de lagere klassen des volks diepen

1) Zie het breede verhaal in Lamberti *Annal.* Pertz, VII, p. 169 ss. en dat van Marianus Scot., *ibid.* p. 559. Lambertus plaatst den togt op 1064, Bertholdus, *Annal.* *ibid.* p. 272, op 1065, en zoo ook Bernoldus, *Chron.* *ibid.* p. 428. Ekkehardus, *Chron. univ.* Pertz, VIII, p. 199, en de Analista Saxo, *ibid.* p. 694, noemen weder 1064. Daar in Duitschland het volksgeloof den ondergang der wereld op paschen 1065 verwachtte, en die verwachting wel een der drijfveren tot deze bedevaart zal geweest zijn (zie Giesebrecht, *Gesch. der deutsch. kaisers.* III, s. 105), moet men aannemen, dat 1064 het jaar der afreize zal geweest zijn. Vgl. Junkmann, I. I. p. 57 ss.

2) Zie Von Sybel, *Gesch. des erst. kreuzs.* s. 238 ff.

indruk had gemaakt, trok, even als andere aanvoerders van ongeregelde benden, reeds in de lente van laatstgenoemd jaar, met zijne wilde scharen oostwaarts. Daar onder de volgers van graaf Emicho zich Vlamingen bevonden, en Peter zich ook in het bisdom van Keulen, waaronder vele gemeenten van Gelderland ressorteerden, had laten hooren ¹, mag men aannemen, dat zich ook landgenooten aan die rampzalige voortogten hebben aangesloten. Aan het berigt in de kronijk van Occo Scarlensis echter, dat behalve geringere Friesen vele friesche edelen, Forteman, Ludingaman, Hartman, Galama, Botnia enz. zich aan de leiding van Peter toevertrouwden, mag men om goede redenen geen geloof schenken ². Deze volgden waarschijnlijk Godfried van Bouillon, die eerst in den zomer van 1096 door Duitschland en Hongarije optrok. Dat zich werkelijk tal van Noord-nederlanders onder zijne banieren hadden geschaard, valt niet te betwijfelen. Tijdgenooten berigten het, en latere schrijvers spreken van den eersten heer van Lijnden uit Gelderland, de van Borselens uit Zeeland, de Brederoden en van Arkels uit Holland ³ en van zekeren Wigerus, een edelman uit het sticht van Utrecht, die in Palestina door vrienden en vijanden om zijne heldenfeiten evenzeer als om de heiligheid zijns levens bewonderd werd ⁴. Van de lotgevallen en daden dezer mannen is overigens weinig bekend. Volgens de overlevering echter zijn sommigen voor Nicæa gesneuveld, terwijl anderen later voor de poorten van Jeruzalem de riddersporen wonnen ⁵. In 1097 werd de magt der kruisvaarders, die toen in Cilicië waren, met eene bende Vlamingen, Friesen en Hollanders versterkt. Zij hadden acht jaren in de wateren der mid-

1) Von Sybel, a. a. o. s. 248 f.

2) Zie Dirks, a. w. bl. 142 vv.

3) Zie Fulcher. Carnot. en Will. Tyr. bij Bongars, p. 389, 690; de met voorzigtigheid te gebruiken *Annales de la maison de Lynden* van Butkens, p. 55; Reigersbergen, *Chron. van Zeel.* II, bl. 32; Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 144.

4) Cæsar. Heisterb., l. I. II, p. 290.

5) Dirks, a. w. bl. 143 v.

dellandsche zee rooverij gepleegd, wilden nu vrome lieden worden en verlieten hun bedrijf, om den heiligen oorlog te voeren ¹.

Na de stichting van het jeruzalemsche rijk togen ook uit ons vaderland, naar men vermoeden mag, vele beëvaartgangers naar „het land van belofte”. In 1107 kwamen zeven duizend pelgrims uit Engeland en Deenemarken derwaarts en, naar men zegt, bevonden zich ook Nederlanders onder hen. Deze werden straks gevolgd door friesche edelen, die de kronijk van Occo Scarlensis vermeldt ², en in 1139 door graaf Dirk VI van Holland. Deze deed op de uitreis Rome aan, waar hij met Innocentius II vrome gesprekken over zijn zieleheil hield en van den paus belangrijke voorregten voor de abdijen van Egmond en Rijsburg verwierf. In hetzelfde jaar nog kwam hij te Jeruzalem ³. Sofia, zijne gemalin, „die heilig was en wijs van zinne”, volgens Melis Stoke, stierf in 1176 op hare derde beëvaart in het h. land en werd bij het hospitaal der duitsche ridders te Jeruzalem begraven. Haar zoon Otto en zekere IJsbrand van Haarlem behoorden tot haar gevolg, toen zij in 1173 hare tweede reis maakte ⁴.

Op den 13^u Dec. 1144 veroverden de ongelooigen Edessa, en de mare aangaande het verlies dezer stad, die het bolwerk van het jeruzalemsche rijk werd geacht, prikkelde velen in Europa tot nieuwe krachtsinspanning Eugenius III riep de volken ter heirvaart, en de gloeiende welsprekendheid van Bernard van Clairvaux, die

1) Will. Tyr. bij Bongars, p. 679. Ook Maerlant spreekt van deze zee-roovers en van den rijken buit, dien zij gemaakt hadden. *Spieg. hist.* III, bl. 366 der uitg. van De Vries en Verwijs, Leid. 1863.

2) Vgl. Dirks, a. w. bl. 153 vv.

3) Zie het diploma bij Van Mieris, I, bl. 92, en bij Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* ed. Matth. p. 27. Laatstgen. schrijver laat, op voetspoor van Stoke, II v. 350 vv. den graaf op zijne terugreis Rome bezoeken, in spijt van de woorden „Herosolymam proficiscens” in het diploma van den paus. Huydecoper (op de aangeh. pl. van Stoke) verklaarde den brief voor onecht te houden, maar zonder gronden bij te brengen. Vgl. *Chron. Holl.* bij Kluit, *Hist. crit. comit. Holl.* p. 85, en de aanteeck. ald.

4) *Chron. Holl.* Kluit, l. l. p. 125, 129; bij Pertz, XVI, p. 468.

in 1145 en 1146 Frankrijk en Duitschland doorreisde en ook te Luik en elders in de zuidelijke Nederlanden preëkte ¹, wist 's pausen roepstem alom ingang te verschaffen. In den aanvang van het jaar 1147 waren Lodewijk VII van Frankrijk en Koenraad III van Duitschland gereed voor den tweeden kruistogt, maar toen de scharen van laatstgenoemden vorst zich in beweging zouden stellen, bleek het dat het begrip der kruisvaart in de openbare meening reeds eene aanmerkelijke uitbreiding had ondergaan. Een aanzienlijk deel der duitsehe krijgers meende, dat het gepaster was het kruiswaard tegen de heidenen in Europa te keeren dan tegen de verwijderde Saracenen. Deze trokken onder Hendrik den leeuw en Koenraad van Zähringen tegen de Wenden aan de Oostzee op, terwijl andere ter sloop den togt naar het h. land aanvaardden ². Aan beide ondernemingen sloten zich ook landgenooten aan. De in de omstreken van Lubek woonachtige hollandsche, friesche en westfaalsche volkplanters hadden van de Wenden en andere heidensche volksstammen zware vervolging te verduren en trokken daardoor de belangstelling der onzen ³. Van hetgeen zij tegen de Wenden uitrichtten, is ons echter niets bekend. Aangaande onze kruisvaarders, die met de Duitschers den zeeweg volgden, wordt ons gemeld, dat zij de christenen in Portugal behulpzaam waren in het veroveren van Lissabon op de Saracenen. Een hoofdman der Friesen, zekere Hendrik Ulvinga, onderscheidde zich bij die gelegenheid door zijn heldenmoed, maar sneuvelde met zijn wapendrager. Hij werd later als een martelaar vereerd, en op zijn graf stond een schoone palmboom, die na vele jaren nog door volgende kruisvaarders uit ons land met eerbied aanschouwd werd ⁴.

1) Caesar. Heisterb. I, p. 13; Molanus, *Natal. sanct. Belg.* Lov. 1595, p. 180 s.

2) Zie de berigten van Helmold, een tijdgenoot, in *Chron. Slavor.* bij Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 587 ss.

3) Zie Helmold, l. l. p. 589; vgl. Dirks, a. w. bl. 158 v. en de ald. aangeh. schrijvers.

4) Zie Emon. *Chron.*, Matth. *Anal.* II, p. 28, en de *Gesta Fresonum* (uitg. door het friesch genootsch.), p. 128 vv.

Het christenrijk in het oosten was ten gevolge van inwendige twisten en veler zedeloosheid, nog voordat het eene eeuw bestaan had, in diep verval gekomen. In October 1187 veroverde Saladin Jeruzalem, en naauwelijks had men zich in Europa van den schrik wegens deze gebeurtenis eenigermate hersteld, of vorsten en volken waren gereed tot een nieuwe kruisvaart, waarbij onze vaders niet achterbleven. In 1189 verlieten vele Friesen, met Hollanders en Vlamingen verbonden, de zeehavens met eene aanzienlijke vloot, terwijl graaf Floris III zich met zijn zoon Willem en vele edelen onder de banieren van Barbarossa schaarde. In den herfst van hetzelfde jaar ontmoetten de meeste dezer kruisvaarders elkander voor Ptolemais, en vele hunner wonnen er roem door heldenmoed en krijgsbeleid, vooral Otto I, graaf van Gelder, die met de zijnen den togt ter zee had gemaakt ¹. Floris III onderscheidde zich inzonderheid bij Iconium, maar eene besmettelijke ziekte roofde hem den 1^{en} Aug. 1190 te Antiochië het leven, en hij werd in de St. Petruskerk aldaar begraven. Zijn zoon Willem streed nog in de belegering van Ptolemais en kwam na de inneming dier stad behouden in het vaderland ².

In 1198 werd Innocentius III tot paus verkozen, en weldra vernam gansch Europa en ook ons vaderland de stem zijner kruispredikers. Toen volgde de zoogenaamde latijnsche kruisvaart, waaraan Willem van Lijnden, Dirk van Brederode en andere Nederlanders welligt deel namen ³, en die met de verovering van Constantinopel eindigde, waar Boudewijn van Vlaanderen zich op den 11^{en} Mei 1204 de keizerskroon opzette. Maar dit was het niet wat Innocentius begeerd had. Integendeel, zijn energieke geest zag in deze gebeurtenis een klaar bewijs, dat de kruisvaarten haar kerkelijk karakter begonnen te verliezen en dreigden onder te gaan in louter wereldlijke

1) *Annal. Egm.* Pertz, XVI, p. 470; bij Kluit, l. l. p. 138.

2) Zie de naauwkeurige berigten bij Dirks, a. w. bl. 162 vv. en de daar met kritiek behandelde bewijzen.

3) Zie het diploma van Christina van Brederode bij Miræus, *Oper. dipl.* I, p. 568 ed. 1733; vgl. Dirks, bl. 182.

ondernemingen van heerszuchtige vorsten en winstbejagende avonturiers. Dit wenschte de paus te verhoeden; hij poogde de beweging tot hare oorspronkelijke beginselen terug te leiden, de religieuse aandrifft der volken op nieuw te wekken, en wees de christenheid andermaal op hare groote taak, de verdediging van haar geloof en de bevrijding van het h. graf en land ¹. Wat hij bedoelde, werd althans voor een deel bereikt. De stem zijner kruispredikers klonk voort, en hoe diep deze ook toen nog in het gemoed der tijdgenooten drong, bewijzen de gevolgen, en niet het minst de beruchte kinderkrusvaart van omstreeks 1212. De geestdrift der ouderen greep, gelijk het in tijden van groote beweging pleegt, ook de jongeren aan. Duizende knapen en meisjes, vele niet boven de twaalf jaren, verlieten met haast bloedverwanten en vaderland om eer zij nog het h. land bereikt hadden, een prooi van den dood of van barbaarsche slavenhandelaars te zijn ². Daar de togt ook uit de omstreken van Keulen uitging en niet alleen zuid- maar ook noordnederlandsche schrijvers van hem gewagen ³, veronderstellen wij, dat het veelbeteekenend verschijnsel zich ook op onzen bodem heeft voorgedaan.

In 1213 en 1214 reisde Olivier, de scholaster van Keulen, dien wij straks nader leeren kennen, door ons vaderland, om op last van Innocentius krachten te verzamelen voor de kruisvaart, die men de vierde noemt. De omstandigheden waren zijne onderneming gunstig, en hij zelf beroemde zich later in onze gewesten vijftig duizend krijgers aangewonnen te hebben, waaronder duizend geharnaste ridders en acht duizend schildknappen ⁴. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de verbeelding des kruispredikers of zijne ijdelheid zich aan deze opgaven heeft laten

1) Vgl. Kampschulte, a. w. s. 14 ff.

2) Zie Van Kampen, *Gesch. der kruist.* III, bl. 251, en vooral Michaud, *Hist. des croisades*, Par. 1817, III, p. 618.

3) Thomæ Cantipr. *Lib. apum*, Lib. II, c. 3, ed. Colvenerii, Duaci 1597, p. 110; *Chron. Tiel.* ed. Van Leeuwen, p. 120.

4) Zie zijn brief bij Martene en Durand, *Collectio ampl.* I, p. 1115 s.

gelden, maar zeker is het toch, dat zeer velen in Gelderland, het sticht van Utrecht, Holland en Friesland aan des pausen roepstem gehoor gaven. Gerhard van Gelder, bisschop Otto II van Utrecht, graaf Willem I van Holland en vele edelen met hen namen het kruis aan. In de maand Mei 1217 verlieten de friesche en hollandsche togtgenooten op talrijke schepen de monden van de Lauwers en de Maas, om elkander straks in de haven van Dartmouth te ontmoeten. Na het aflezen der krijgswetten voor de manschappen ¹ stevenden zij gezamenlijk naar de kusten van Portugal, waar velen te Phare (Ferrol of Corunna?) aan wal stapten en gebruik maakten van de gunstige gelegenheid om eene beëvaart naar San Jago di Compostella te doen. Na eenig oponthoud kwam men op den 25^u Julij te Lissabon. De bisschop aldaar ontving de reizigers met belangstelling en wekte hen op, reeds hier het zwaard tegen de „vijanden der kerk” te trekken. Hieruit ontstond tweespalt onder de vlotelingen. De Friesen beweerden, dat men den paus moest gehoorzamen en „de wraak der kerk aan het hoofd”, d. i. aan het h. land „beginnen”. Graaf Willem en zijn medgezel, de graaf van Wied, waren van een ander gevoelen en zetten hunne benden aan land. Zoo scheidde zich dan de krijgsmagt in tweeën. De Friesen vervorderden den togt, van tijd tot tijd aan de kusten van Spanje tegen de Saracenen slag leverende en menige daad plegende, die meer van zeeroovers dan van „mannen van Christus” mogt verwacht worden. Nog vóór het midden van October waren zij te Corneto en te Civita Vecchia, waar zij besloten te overwinteren. De nabijheid van Rome lokte vele hunner derwaarts, waar paus Honorius III, Innocentius' opvolger, hen vriendelijk ontving en hunne vroomheid poogde te sterken, door hun het beeld van den Heiland op den zweetdoek des Heeren (het Veronica-

1) Volgens Van Zon, a. w. bl. 165, berustte het regtsgebied over de schepelingen, en tevens de zorg voor 's lands zeemagt en de eer der nationale vlag”, bij de kapittelen van St. Maarten en St. Marie te Utrecht. Waaraan mag die zonderlinge stelling wel ontleend zijn?

beeld) te vertoonen. Op den 26ⁿ April 1218 wierpen zij het anker voor Ptolemais. Intusschen hadden de Hollanders onder graaf Willem den christenen in Portugal aanmerkelijke diensten gedaan. Zij behaalden er schitterende overwinningen op de Saracenen ¹ en wenschten er nog nieuwe lauweren te plukken, zoo de paus hun langer vertoef in Portugal slechts gedoogen wilde. Honorius was hiertoe echter niet te bewegen. Hij wees de dappere scharen op den nood van het h. land en drong aan op het voortzetten van den togt. Zoo ligten zij dan op den 31ⁿ Maart 1218 het anker. Waarschijnlijk landden zij eerst in den zomer of herfst in de haven van Ptolemais ².

Bij de verrigtingen onzer vaderen in het h. land gedurende den vierden kruistogt mogen wij hier niet stilstaan. Slechts herinneren wij, dat onze bisschop Otto II, die de reis naar het oosten met Andreas, den koning van Hongarije, schijnt volbragt te hebben, zich met den kerkvoogd van Munster verdienstelijk maakte door de hand te leenen aan het herstel van eenige belangrijk geachte vestingwerken ³, terwijl vooral de Friesen bij de belegering en inneming van Damiate (1218—1220) een heldenmoed betoonden, die evenzeer door den tijdgenoot als het verre nageslacht bewonderd werd ⁴. Maar ook deze gebeurtenis, hoe gewigtig op zich zelve, kon het zinkende christenrijk in het oosten niet behouden, en weldra moest

1) Zie behalve de straks aan te halen *Annal. Colon.* Cæsar. Heisterb. l. I. II, p. 137.

2) Wij volgden hier het bekende reisverhaal in Emon. *Chron. Matth. Anal.* II, p. 25 ss. en dat van den vermeenden Godefr. Mon. in de *Annales Colon.* bij Pertz, XVII, p. 829 ss. en gebruikten de naauwkeurige berigten van Dirks, a. w. bl. 225 vv.

3) Onze kronijkschrijvers, ook Royaards, I, bl. 217 n. 1, laten Otto eerst in 1222 uit het oosten terug keeren. Ten onregte. Hij woonde reeds in April 1220 eene rijksvergadering te Frankfort bij. Zie *Frederici II confoeder.* bij Pertz, IV, p. 237. De Anonym. *De reb. Ultraj.* ed. Matth., Hagæ com. 174, p. 16, spreekt van eene beëvaart van anderhalf jaar. Van het herstellen der vestingwerken gewagen de *Annal. Colon.* Pertz, XVII, p. 832.

4) Zie het hiertoe behoorende bij Dirks, a. w. bl. 259 vv. en bij Delprat, in zijn belangrijk opstel over den zeeuwschen kruisvaarder Joh. Aegidius, in Nijhoff's *Bijdr.* V, bl. 75 vv.

zich Europa en ook ons vaderland tot nieuwe ondernemingen uitrusten, die op hare beurt onvruchtbaar zouden wezen. Doch eer wij van die ondernemingen kennis nemen, moeten wij voor een oogenblik de aandacht wijden aan de deelneming onzer vaderen aan de bloedige kruisvaart tegen de Stedingers.

Gedurende de twaalfde eeuw hadden zich, ten gevolge der bemoeijingen van de aartsbisschoppen van Bremen, in het graafschap Oldenburg en Delmenhorst vele frische kolonisten gevestigd. Zij waren vrije boeren, die, hunnen vorsten slechts geringe diensten schuldig en volgens de wetten hunner vaderen levende, met ijver en beleid achter hunne dammen en dijken de moerassen in vruchtbare akkers en weiden hadden herschapen. De welstand, dien zij genoten, lokte vele armen en verdrukten van elders tot hen, maar prikkelde straks ook de hebzucht der graven van Oldenburg en der kerkvoogden van Bremen. Mannen van geringe beschaving, maar van ontembaren moed en vrijheidszin, die alles veil hadden voor hunne wezenlijke of vermeende regten, deden zij sedert 1187 pogingen, om zich tegen de overmagt hunner vorsten in veiligheid te stellen. Zij bouwden eenige sterkten, en als van Bremen uit priesters en monniken tot hen kwamen om de tienden te innen, ontstonden niet zelden twisten en vechterijen, waarin nu en dan geestelijken verslagen werden. Gerhard van Lippe, sedert 1219 bezitter van den aartsbisschoppelijken stoel van Bremen, een heerszuchtig en wraakgierig man, die ook de inwoners van Bremen door zijne afpersingen kwelde ¹, zond in 1229 eene legermagt tegen hen af. De kerkvoogd zag zijne benden met bebloede koppen wederkeeren. Toen herinnerde hij zich, dat er geschreven staat: „ongehoorzaamheid is gelijk aan afgoderij” ², en hij beschuldigde de arme Stedingers, bij wie sporen van hun voorvaderlijk heidendom welligt niet vreemd waren, van ketterij en afgodendienst. Koenraad van Marburg, de

1) Zie Lappenberg, *Geschichtsquell. der stadt Bremen*, Brem. 1841, s. 69 ff.

2) In de vulg. I *Reg.* XV: 23.

beruchte kettermeester van Duitschland, die toen aan de Moezel en den Rijn zijn dolzinnig geloofsonderzoek dreef, zond onder autorisatie van den aartsbisschop van Mentz en den bisschop van Hildesheim straks berigten aan den paus, waarin hij de zonderlingste haeresiën, waarvan andere ketters te Trier en elders verdacht waren, naar het schijnt zonder nader onderzoek, ook aan de Stedingers ten laste legde en hunne ongeregtigheden met de zwartste kleuren afschilderde. Gregorius IX ontving die beschuldigingen met eene ligtgeloovigheid, die slechts uit den aard zijner tijden kan verklaard worden, en hij gebod Koenraad een kruisleger te verzamelen. Ten gevolge van dezen last traden de kettermeester, de bisschoppen van Hildesheim, Minden, en andere kerkvoogden op, en alom werden door hen en de hunnen krijgers verzameld, die de vrijheidskinderen in het Oldenburgsche ten onder zouden brengen ¹.

Van den aanvang des jaars 1233, zoo al niet vroeger, weérklonken de boorden van den Beneden-rijn, Vlaanderen, Brabant, Holland, Friesland en Groningerland van de kruisprediking, die alle weérbare mannen tegen de Stedingers opriep. Dat de monniken, van wier mond zij uitging, terwijl zij door onze gewesten zwermden „als wolken door het luchtruim” ², veel wisten te verhalen van de ketterij, de tooverij en afgodendienst der veroordeelden, spreekt van zelf, maar niet overal vonden hunne woorden ingang. Toen in het begin van Januarij twee dominikanen van Bremen in Groningerland opraden en zich straks in de parochie-kerk te Appingadam lieten hooren, ontstond er eene oproerige beweging bij de menigte,

1) De geschiedenis der Stedingers en hare vele bronnen kan men leeren kennen uit de monografiën van Ritter (*Tract. de Stedingis*, Wittenb. 1751, ook opgen. in het *Mus. Duisburg.* I, 2, p. 529 ss.), Scharling (*De Steding.* Hafn. 1828), Hausrath (*Konrad von Marb.* Heidelb. 1861, s. 43 ff.) en and. Vgl. Klopp, *Gesch. Ostfrieslands*, Hann. 1854, I; s. 106 ff. en het opstel van J. H. C. Heyse, *De laatste dagen der Stedingers*, in het *Kerkh. Jaarb. (Kalender)* voor 1865, bl. 113 vv. De belangrijkste documenten komen ook bij Hartzheim (*Concil. Germ.* III) voor.

2) „Quasi nubes volabant”, zegt Emo, l. l. p. 97.

die hun schrik aanjoeg. Nu togen zij naar de stad Groningen en verder het land door, alom hunne boodschap herhalende, en bekend makende, dat de kerkban op de weerspannigen van Appingadam was gevallen; maar „slechts weinigen lieten zich tegen de Stedingers met het kruis teekenen ¹”. De nabijheid dier streken aan het land, waar de beschuldigten woonden, meerdere bekendheid en stamverwantschap met hen, waren ongetwijfeld de oorzaak, dat men beiden mannen, die daarenboven „hunne magt om te binden en te ontbinden gebruikten, als een zwaard in de hand eens krankzinnigen ²,” vertrouwen en gehoorzaamheid weigerde. Anders echter ging het in het midden en het zuidelijk deel van ons land, in Vlaanderen en elders. Hier vonden de dolle aanklagten tegen de Stedingers ligter geloof ³, en de overzeesche afaat (indulgentia transmarina), d. i. dezelfde afaat dien de kruisvaarders naar het oosten plagten te verdienen, werd er niet te vergeefs aangeboden. Graaf Floris V verzamelde een aanzienlijk leger en vele schepen; de graven van Gelder en Kleef en de hertog van Brabant vereenigden zich met hem ⁴, en vele edelen, Willem van Egmond, Jan van Arkel, Zweder van Vianen, Gijsbert van Brederode en anderen volgden zijne banieren ⁵. De ge-

1) Emon. *Chron. Matth. Anal.* II, p. 95.

2) Emon. *Chron.* I. I.

3) Emo, die in Groningerland leefde, spreekt (I. I. p. 97) alleen van de ongehoorzaamheid der Stedingers en van hun onwil om de kerklasten op te brengen. Utrechtsche en hollandsche schrijvers daarentegen hebben de beschuldigingen van afgoderij, tooverij en andere gruwelen overgenomen. Zie Beka, p. 75; Heda, p. 205; Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 192 s. Willelmus Proc. (*Matth. Anal.* II, p. 501) laat zich op bedekte wijze over hen uit, maar zijne woorden »sed quum prudentis auctoritati” cæt. schijnen mij corrupt te zijn. De schrijver van *Chron. duc. Brab. (Codex dipl. van het hist. genootsch. te Utr., 2e serie, III, 1, p. 63)* loofde de verdelgers der Stedingers.

4) Emo, I. I. p. 97 s.

5) Joh. a Leid. *Annal. Egm.* p. 45, en *Chron. Belg.* p. 193; Butkens, *Annal. de la maison de Lijnden*, p. 80. Daar de toenmalige bisschop van Utrecht, Willebrand, een oorlogzuchtig en wraakgierig man en een graaf van Oldenburg was, mogen wij veronderstellen, dat vele krijgers uit het sticht door hem tot den togt werden bewogen.

zamenlijke krijgsmagt, naar men zegt veertigduizend strijders sterk, stevende naar de Wezer. Op den 27ⁿ Mei 1234 verkondigden de wachten der Stedingers het naderen hunner vijanden. De slag ving aan, terwijl eenige monniken op een kleinen heuvel knielende hun „*media in vita*” en „*da pacem, Domine, in diebus nostris*” zongen. De strijd eindigde met de bijna volledige verdelging der dappere boeren ¹, voor wier betrekkelijke onschuld paus Gregorius eerst te laat de oogen opende ². Bij Altenesch wijst men den reiziger eene kleine hoogte te midden van vruchtbare akkers. Dat is de plaats, waar de monniken onder het krijgsgewoel hunne psalmen aanhieven, en de vrienden der verslagenen later eene kapel bouwden. De kapel is lang verdwenen, maar op den 27ⁿ Mei 1834, den zeshonderdsten jaardag van den slag, rigtte men er een gedenkteeken op, dat den tragischen ondergang der vrijheidlievende Stedingers in geheugenis bewaart ³.

Nog voordat onze vaderen ter kruisvaart naar het Oldenburgsche togen, hadden vele Nederlanders deel genomen aan den togt naar het oosten ⁴, die door het beleid van Frederik II tot een wapenstilstand van tien jaren voerde en tot een verdrag, waarbij Jeruzalem en omliggende streken weder in bezit van de christenheid kwamen. Maar de ongeloovigen heroverden de h. stad in 1239, en bragten der kerk in volgende jaren gedurig nieuwe schade toe. Nadat de algemeene kerkvergadering van Lyon in 1245 pogingen had gedaan, om de steeds afnemende geestdrift voor den heiligen oorlog te doen herleven ⁵, werd in 1246 en het daarop volgende jaar in ons vaderland nogmaals het kruis gepredikt, en wederom verklaarden

1) Botho van Brunswijk (*Leibnitzii Script. Brunsv.* III, p. 362) begroot de gevallen Stedingers op 4000.

2) Zie den brief van Gregorius IX van 1236, waarin hij van de overgebleven Stedingers den ban opheft zonder met een woord van hunne ketterijen te gewagen, bij Hartzh. III, p. 554.

3) Zie Klopp, a. a. o. I, s. 118.

4) Zie over dien togt, Dirks, a. w. bl. 290 vv.

5) Zie Hefele, *Conciliengesch.* V, 2, s. 981 ff.

zich velen bereid voor den togt ¹. Friesen, Hollanders en Zeeuwen grepen moedig naar het zwaard, maar in plaats van naar Palestina te trekken, schaarden zij zich op last van den paus, die hun den overzeeschen aflat toestond, onder de legerbenden, die voor graaf Willem II van Holland, den verkoren koning van Rome, tegen den tegenkoning, Hendrik, landgraaf van Thuringen, streden ².

Sedert het jaar 1263 leden de christenen in het oosten voortdurend zware verliezen. Sultan Bibar belegerde, hoewel vruchteloos, Ptolemais, veroverde de omstreken der stad en nam Caesarea in. Lodewijk de heilige van Frankrijk bereidde zich tot een nieuwen kruistogt, maar tijdens zijne uitrusting gingen ook Joppe en Antiochië verloren. In 1268 vaardigde paus Clemens IV brieven uit, die de gansche christenheid ter heirvaart riepen; Lodewijk zelf wekte de Friesen op, om zich aan zijne zijde te scharen ³, en nog eenmaal, maar nu ook voor het laatst, zag men vele onzer landgenooten den weg naar het oosten inslaan. In Maart 1269 waren hunne schepen gereed voor de reis. In Fivelgo en andere deelen van Friesland werd afgekondigd, dat men veeleer weinige togtgenooten begeerde, die wel uitgerust waren, dan vele, die door hunne armoede anderen en het h. land tot last zouden zijn: ieder togtgenoot moest minstens zeven marken sterling aan geld bezitten, de noodige kleederen en wapenrusting, en zes tonnen boter, een ham, anderhalve zijde ossenvleesch en een mud meel medebrengeⁿ ⁴. Op den 28^{en} van genoemde maand hoorden de kruis-

1) Mencon. *Chron.* Matth. II, p. 143.

2) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem van Holl.* 's Grav. 1783, I, bl. 263, en *Codex dipl.* ald. p. 15, s.

3) Mencon. *Chron.* p. 172.

4) Soortgelijke eischen aan onze kruisvaarders werden ongetwijfeld ook vroeger gedaan. Reeds Bernard van Clairvaux leerde, dat het aannemen des kruises niet ieders zaak was, en hij maande de optrekkenden inzonderheid tot krijgsmanstucht. Bij de toerusting tot de vaart van 1189 maakte eene keizerlijke verordening in Duitschland de deelneming van geoeffendheid in den wapenhandel en het bezit van drie marken zilver afhankelijk. Zie Kampschulte, a. a. o. s. 8, 10 f. en wat wij beneden, bl 24, over Olivier van Keulen berigten.

vaarders de mis lezen, waarna zij onder de zegenbeden hunner priesters zich inscheepten. Vijftig koggen verlieten gelijktijdig de havens. Zij stevenden naar Marseille, waar Lodewijk hen wachten zou; maar toen zij er kwamen, was hij reeds vertrokken. Als zij daarop de Noordafrikaansche kust bereikten, was de vorst reeds overleden. Na bij Tunis dapper gestreden te hebben, kwamen zij in het oosten, waar zij echter weinig konden uitrichten ¹.

In 1291 viel Ptolemais in handen der ongeloovigen, en daarmee was het gedaan met het rijk der christenen in het oosten. Heerschzuchtige pausen en devote klerken, ridders van avontuurlijken en meistrelen van romanesken zin wenschten later de verstorven geestdrift voor het herwinnen van het h. land op nieuw aan te blazen, en ook onze Jacob van Maerlant wijdde de laatste spranken van zijn onverminderd dichtvuur aan dit oogmerk, toen hij omstreeks 1292 zijn geestrijk lied „van den lande van overzee” zong ², maar noch verwijten aan „den slapenden kerstenman,” noch weemoedige klagten over het verlies van „het land, waar God zijn bloed liet vloeijen,” mogten baten. Ook de Nederlander was het tijdperk zijner jeugd en jongelingsdroomen ontwassen, en de ontwikkeling, die hij door de kruistogten zelve ondergaan had, maakte het hem later onmogelijk zich nogmaals aan dergelijke ondernemingen te wijden; maar die nog in de veertiende eeuw nieuwe vaarten naar Palestina wenschten en de magten van Europa opsomden, welke daartoe vergaderd konden worden, zagen steeds met achting op de zonen van Friesland, Holland, Zeeland en Gelderland, als mannen met wier heldenarm men nog het groote kon doen ³.

1) Zie het breede verhaal in Mencon. *Chron. Matth. Anal.* II, p. 173.

2) Men vindt het bij Van Wijn, *Huisz. lev.* II, bl. 306 vv. en Vischer, *Bijdr. tot de oude letterk.* Utr. 1839, II, bl. 146, en in uittreksel bij Jonckbloet, *Gesch. der M. N. dichtk.* III, 1, bl. 152 v.

3) Zie Marin. Sanutus bij Bongars, II, p. 72, en zijne brieven bij Van Mieris, II, p. 372 v.

Leverde de vlugtige schets, die wij téek bewijs, dat onze natie, al bragt zij, gelijk Italië, geen helden van den eersten rang op de sen van het oosten, in liefde voor de kruisdere volken geenszins achterstond, en dat d'zer vaderen aangegrepen werden door het enthousiasme van hunnen tijd — het gew verschijnsel dringt ons er nog nader de aand wijden. Onderzoeken wij dan wat het voorn del was, waardoor de belangstelling voor d oorlog, die elders ontwaakt was, ook naar o werd overgebracht, en wat er in de gemoe voorgeslachten aanwezig was, dat hen in die ling gereedelijk deed deelen. Met andere wo nemen wij wat de geschiedbronnen ons melde de kruisprediking in ons land en hare bedo de beweegredenen die onze vadren noopten te geven.

Van de mannen, die vóór den aanvan tiende eeuw ter kruisprediking in ons vade den — Bernard van Clairvaux en Fulco v de bevorderaar der heirvaart tegen Konstantir zich alleen in de zuidelijke Nederlanden ho zelfs de namen niet tot ons gekomen. Oms en volgende jaren echter ontmoeten wij Olivie len met de zijnen; in 1234 Johannes, deken brug, met den minderbroeder Wilbrand ¹; in der Herardus of Gerardus, en in hetzelfde ja en Boudewijn, eerstgenoemde vikaris, laa wijbisschop van den bisschop van Utrecht meeste dezer kruispredikers, hunne werkza ervaringen werden ons geene of weinig betee zonderheden bekend; alleen aangaande Olivie ten van tijdgenooten bewaard, die aandacht

Olivier, vroeger kanonik van Paderborn, lat bij het kathedraal-kapittel te Keulen, was va:

1) Zie over beiden Mencon. *Chron.* p. 143; vgl. Dirks, a.

2) *Oudh. van Friesl.* I, bl. 26; Klopp, a. a. o. I, s.

Innocentius III met de kruisprediking in de kerkprovincie des aartsbisschops van Keulen belast ¹. Als zoodanig doorreisde hij sedert het jaar 1213, zoal niet vroeger, het noorden van Vlaanderen, Brabant, het sticht van Utrecht, Friesland, Groningerland en omliggende gewesten, op zijne togten doorgaans van eenige geestelijken en monniken verzeld, magister Johannes, scholaster van Xanten, broeder Bernardus, een cisterciënser uit het klooster van Heisterbach bij Bonn, en anderen ². Een man van grooten ijver voor de zaak des h. lands — hij noemde zich gaarne „Olivier, gekochte knecht des kruises” ³ — schijnt hij volkomen geschikt geweest te zijn voor zijne roeping, eene enthousiastische natuur, gelijk Peter de kluizenaar in de dagen van Urbanus II, die even als deze menschen van alle standen door zijne opgewonden welsprekendheid naar zijn wil wist te buigen, maar meer dan Peter bekwaam om de menigte, wanneer hij haar in beweging gesteld had, te besturen. Allerwegen om zijne persoonlijkheid en zending geacht en met vreugde te ontmoet gezien, maakte hij in 1214 zijne eerste reis door Friesland, en al aanstonds gelukte het hem „eene menigte van menschen van beiderlei kunne” voor de kruisvaart te winnen en penningen te verzamelen tot ondersteuning van het h. land (*pecuniae ad subsidium terrae sanctae*), die in de kerken in daartoe bestemde offerblokken (*trunci*) werden gestort ⁴. Nadat hij zijn oogmerk bereikt had, schijnt hij onze gewesten voor eenigen tijd verlaten te hebben; maar toen onze kruisvaarders in 1218 bij Damiate hun heldenwerk verrigttten, was Olivier in hun midden, om hun geestdrift door zijne vurige taal aan te blazen en door zijn verstandigen raad hunne on-

1) Zie Oliviers brief in Emon. *Chron.* p. 71; vgl. Fabric. *Bibl. med. et inf. Latin.* V, p. 474. Het opstel van Junkmann, *Mag. Oliverius schol. und der kreuzz. von Damiette* (in het *Kath. zeitschr.* Münst. 1851) kon ik niet magtig worden.

2) Cæsar. Heisterb. l. l. I, p. 70, 136, II, p. 334; vgl. Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 181.

3) „Servus crucis empticius”. Zie zijn vermelden brief.

4) Emon. *Chron.* p. 16 s.

dernemingen te leiden. Uit het leger bij Damiate schreef hij in den herfst van genoemd jaar een brief aan de geestelijkheid en magistraten van Friesland, waarin hij zijne togtgenooten om hunne vrome dapperheid roemde en de belangen der terugkeerenden aan hunne zorgen aanbeval.

In het jaar 1223 was Olivier wederom in ons vaderland. Op den 15^{en} Mei kwam hij te Groningen, waar de gansche burgerij hem met toegenegenheid te gemoet trad. Eenige dagen later preëkte hij te Bedum en Winsum, waar hij vele aanzienlijken tot het aannemen van het kruis bewoog. Daarop toog hij door Fivelgo, waar hij in verschillende gemeenten „drie statiën hield,” en vervolgens door Reiderland. Zaturdags vóór pinksteren genoot hij de gastvrijheid van het klooster te Witterwierum in gezelschap van abt Emo, die ons van zijne reis verslag heeft gegeven. Des anderen daags trok hij naar Embderland, waar hij velen voor de kruisvaart hoopte te werven, maar te leur gesteld werd. Nu wendde hij zich naar Hunsego, van waar hij na eenige dagen naar Keulen keerde, om Koenraad, kardinaal van Porto, te ontmoeten, die, destijds legaat van den paus ter bevordering van de zaken des h. lands in Duitschland, aldaar verwacht werd. Voordat hij Friesland verliet, koos hij vier mannen, waarschijnlijk geestelijken², die gedurende zijne afwezigheid in zijne plaats zouden optreden om in Groningen en omstreken, voor zoo verre zij tot het bisdom van Munster behoorden, eensdeels de tusschen de burgers opgerezen geschillen te beslechten en den openbaren vrede te bewaren — dit toch was een pligt, die den kruispredikers, daar zij ook boetepredikers waren, in de hoogste mate betaamde en meestal met ijver door hen vervuld werd — en anderdeels de zaken der kruisvaarten te behartigen. Verder gebood hij den parochie-priesters, bij hunne vermaningen om het kruis aan te nemen, voorzigtig te wezen, dat zij hun woord niet tot armen of ligchamelijk

1) Men vindt den brief bij Van Mieris, I, bl. 176, en eld. Vgl. Dirks, a. w. b. 279, en Von Raumer, *Gesch. der Hohenst.* III, s. 147.

2) „Judices cruce signatorum.”

gebrekkigen rigtten, die het h. land tot bezwaar moesten zijn. Nog gelastte hij dat, even als bij zijne eerste kruisprediking, in de kerken offerblokken voor den kruistogt zouden geplaatst worden; dat in alle gemeenten iedere maand een processie zou gehouden worden, en dat ieder priester aflaten van tien en veertig dagen zou geven aan allen, die naar hun vermogen offerpenningen bragten; zoo er zich voordeden, die met den kerkban geslagen waren en gereconcilieerd wenschten te worden, dan zouden deze door een zijner vier gesubdelegeerden bij de kerkelijke magten daartoe voorgesteld kunnen worden, mits zij in persoon ter kruisvaart trokken en gezond zijnde zich niet poogden los te koopen ¹. Gedurende zijne afwezigheid schreef hij aan „het volk van Friesland” een warmen brief, waarin hij berigt gaf van den ijver, waarmede de landgraaf van Thuringen, de Deenen, Bremers en Keulenaars zich tot de kruisvaart uitrustten, en allen opwekte om dit voorbeeld na te volgen door hunne vloot tegen den bepaalden tijd in gereedheid te brengen ². Toen hij eenige weken afwezig was geweest, kwam hij wederom te Groningen, waarna hij achtereenvolgens zijne statiën hield te Fredewold, te Surhuizum en te Dokkum. Overal werd hij met eere ontvangen, en hier en daar droeg men hem de beslissing van oneenigheden en veeten op. Daarna ging hij over het Boerdiep en vervolgens terug over Groningen naar Embderland ³.

Geven ons bovenstaande berigten eene tamelijk duidelijke voorstelling van den arbeid des kruispredikers in het algemeen, wij hebben nog eene enkele bijzonderheid te vermelden, die ons eenig denkbeeld geeft van de opgewonden stemming, waarin hij zelf en de volksmenigte onder zijne predikatiën soms verkeerden. Ook in Friesland, even als bij Keulen en elders ⁴, werden bij ver-

1) Zie Emon. *Chron.* p. 64 s.

2) Zie den brief in Emon. *Chron.* p. 65 s.; bij Van Mieris, I, bl. 169, waar hij verkeerdelijk onder het jaartal 1216 is geplaatst (zie Dirks, a. w. bl. 294), en eld.

3) Zie Emon. *Chron.* p. 66; vgl. Dirks, bl. 290 v.

4) Van de kruisen, bij Keulen gezien, spreekt Caesar. Heisterb. I. I. II,

van tien, veertig en meer dagen aanboden. en dat men er niet zonder grond op rekende, bewees de ervaring. Toen de vroeger vermelde minderbroeder Wilbrand in 1246 Friesland doorreisde, om op last van den paus en den aartsbisschop van Mentz inzameling voor de vaart tegen keizer Frederik te doen, gaf hij zeer groote aflaten (*largas dabat indulgentias*), en de gevolgen dier mildheid bleven niet uit. In het volgende jaar trok hij naar Rome, om zijne ontvangsten bij de curie uit te leveren, en „daar hij veel geld met zich bragt en nog meer beloofde, genoot hij te Rome ook veel gunst¹.” Gedwongen gaven kwamen menigvuldig in ten gevolge van de onderhandelingen, die de afgevaardigden der pausen voerden met menschen, die zich hadden laten vervoeren om het kruis aan te nemen, terwijl zij later verhinderd of onwillig werden hunne gelofte ten uitvoer te brengen². Dit geschiedde ook in de dagen, waarin Olivier van Keulen Friesland bereisde. Er waren behoeftigen, zieken en grijsaards, die het kruis op hun kleed lieten hechten, en dan den grooten afaat verkregen. Maar straks traden zij terug, of wees men hen af, omdat zij ongeschikt bleken. Als dit geschiedde, werden zij voor 's pausen dispensatoren geroepen, en zij moesten het losgeld (*pecunia redemptionis*) betalen. Vaste sommen voor dat losgeld waren niet bepaald; de dispensatoren regelden hunne eischen naar het vermoedelijk vermogen dergenen met wie zij te doen hadden. Niet zelden misschien vroegen zij te veel,

1) Mencon. *Chron.* p. 143 s. Van de roomsche curie gingen gewoonlijk uitdeelingen aan de hoofden der kruisvaarten uit. Zoo beschikte Clemens IV den graaf van Gelder in 1266 eene som van 20,000 ponden Tours, te vinden in de *centesima ecclesiasticorum obventuum, legatis, obventionibus votorum redemptionis* [zoo zal men wel moeten lezen voor *redemptionibus*], et omnibus aliis ad ipsius terræ sanctæ succursum spectantibus, quæ in Coloniensi, Treverensi et Maguntina provinciis — collecta sunt.” Bondam, *Charterb.* I, bl. 582. Daar de *centesima* ook in de kerkprovincie van Keulen gegeven werd, moet deze belasting ook op het bisdom van Utrecht gevallen zijn.

2) Hoe menigvuldig deze gevallen en hoe gemakkelijk de dispensatoren vaak waren, ziet men uit de klagten van Thomas Cantipr. l. l. p. 108. Vgl. Maerlant bij Jonckbloet, a. w. III, 1, bl. 54.

maar dikwerf schenen zij den omstanders te weinig te vorderen, en somtijds lieten zij zich bedriegen. Caesarius van Heisterbach verhaalt van een rijken woekeraar uit het bisdom van Utrecht, die „niet uit devotie,” maar om andere redenen het kruis had aangenomen, en daarna zich loskocht. Hij veinsde arm te zijn, en de dispensatoren lieten zich met vijf marken door hem afschepen, ofschoon de gansche wereld wist, dat hij, zonder zijne erven te benadeelen, ligt veertig had kunnen geven. Later met eenige aanstaande kruisvaarders in eene herberg zittende, riep hij hun spottende toe: „gij dwazen, die over zee gaat, om uw vermogen te verteren en uw leven in de waagschaal te stellen! Ik blijf bij vrouw en kinderen te huis, en voor vijf marken verdien ik hetzelfde loon, dat men u schenkt !” Andere gedwongen gaven waren de tienden en dergelijke belastingen van alle kerkelijke inkomsten (ecclesiarum proventus), die de pausen sedert Innocentius III niet zelden van geestelijken en kloosterlingen vorderden. Tot het heffen van zulke tienden besloot ook de algemeene kerkvergadering van Lyon in 1274. De opbrengst werd geëischt voor zes jaren. Alleen wereldlijke klerken, wier inkomsten zeven ponden Tours niet overschreden, bleven vrij van de belasting, ook de leprozen- en gasthuizen en arme kloosters, die hun onderhoud uit aalmoezen hadden. Dat die tiendheffing gedurende het jaar 1275 en volgende ook in ons vaderland plaats had, en dat de aanzienlijke schat, daardoor verkregen, door bisschop Jan van Nassau verdonkerd werd en eerst later, na oorzaak van interdict en processen geweest te zijn, in handen van de kerk terugvloeide, is eerst onlangs uit oorspronkelijke stukken bekend geworden ².

1) Zie Cæsar. Heisterb. l. l. I, p. 70 s. waar ook de voorafgaande bijzonderheden vermeld worden.

2) Zie Delprat, *Het bisdom Utrecht en het graafsch. Holland onder kerkel. ban*, in het *Kerkh. Archief*, III, bl. 327, 355. Vgl. boven, bl. 28 n. 1, over den honderdsten penning, en zie Bondam op de daar a. p. Dat meermalen voor de kruisvaart uitgereikte gelden aan hunne bestemming onttrokken werden, mag men opmaken uit het verhaal van Menco

door zekeren Everwach van Utrecht, die als rentmeester van bisschop Dirk II zich aan grove oneerlijkheid had schuldig gemaakt en later, na wegens zijne zonden een man van zeldzame beruchtheid geworden te zijn, de kruisprediking van Olivier van Keulen durfde weêrstaan, toen deze ook in onze bisschopsstad was opgetreden. Maar eindelijk was hem het oog opengegaan voor zijne ongerechtigheden, en hij trok met anderen naar het oosten, nu even ootmoedig als hij vroeger trotsch en onhandelbaar was geweest. Gedurende de gansche reis vastte hij dagelijks op brood en water, en barveoets liep hij naast het strijdroos, dat zijne kleederen en wapenrusting droeg ¹. In Groningen of Friesland leefde in die zelfde dagen een woesteling, die in staat van dronkenschap, waarin hij niet zelden verkeerde, bij het krankbed zijner echtgenoot, terwijl de priester haar het viaticum toediende, heiligschenis aan de gewijde hostie had gepleegd. De deken, waaronder zijne parochie ressorteerde, sloeg hem met den kerkban, maar hij gaf er geen acht op. Ten laatste echter werd zijn geweten wakker. Hij liet zich met het kruis teekenen en toog met den priester, die zijne wandaad aan „s Heeren ligchaam” niet had weten te verhoeden, over Rome naar Damiate, waar beiden het leven lieten ². Als Menco ons verhaalt van de Friesen, die op den 28^{en} Maart 1269 zich inscheepten voor den zeetogt naar het oosten, zegt hij dat vele doodslagen door het aannemen van het kruis geboet werden ³. Doch waartoe dergelijke voorbeelden nog vermenigvuldigd? Deelneming aan de kruistogten werd zóó algemeen als eene boete-akte begrepen, waardoor men afaat en vergiffenis van zonden poogde te verdienen, dat ten tijde van Melis Stoke, gelijk men te regt opgemerkt heeft, de woorden „grootte afaat” en „kruisvaart” woorden van dezelfde beteekenis waren ⁴.

1) Caesar. Heisterb. II, p. 334.

2) Caesar. Heisterb. II, p. 3 s.

3) »Et multæ offensæ de homicidiis mediante cruce fuerunt indultæ”. Mencon. *Chron.* p. 173.

4) Vrederic, de in de vaert
Verdranc tAntiochen waert,

De gevolgen der kruistogten voor Europa in het algemeen en voor ons vaderland in het bijzonder zijn zóó dikwerf en zóó veelzijdig besproken, dat wij het overbodig achten, er hier over uit te weiden ¹. Dat zij de magt onzer landsvorsten, de opkomst van den derden stand en der steden, den handel, de nijverheid en den kunstzin bij onze voorgeslachten bevorderden, in één woord op hun staatkundigen en maatschappelijken toestand een belangrijken invloed uitoefenden, is algemeen erkend, en zal ook ons straks in het oog vallen, als wij van dien toestand een vlugtig overzicht nemen. Zelfs ten aanzien van hun invloed op de kerk, het christendom en de zedelijkheid onzer vaders onthouden wij ons van nadere beschouwingen, daar hetgeen hiertoe behoort, ons vanzelf onder de aandacht zal komen, wanneer wij de ontwikkeling van het kerkelijk en zedelijk-godsdienstig leven onzer natie gedurende dit tijdvak in bijzonderheden zullen nagaan. Alleen dit moeten wij reeds hier opmerken, dat het meest gewigtige gevolg, uit de deelneming aan de kruisvaarten voor het bestaan der nederlandsche kerk voortgevloeid, eerst dan regt door ons begrepen kan worden, als wij ons herinneren, wat zij was, toen ook tot hare leden de roepstem der kruisprediking kwam. Was zij niet als eene jonge plant, die in den bodem, waarop men haar kweekte, nog slechts zwakke wortelen had geschoten? Vormden hare kinderen, hoezeer zij gekerstenden heetten, niet eene logge volksmassa, die over het algemeen voor haar en het hare nog koud was? Onze natie was, ja, naar het uitwendige opgenomen in de gemeenschap der europesche christenheid, maar in waarheid behoorde zij haar niet toe, want de levensbeginselen en ideën,

---

Hadde ij zonen, ende deene bleef doot
Voor Akers in den oflate groot.

Aldus Mel. Stoke, II, v. 1209 v. Vgl. Kist, *Archief*, I, bl. 155.

1) Men denke hier aan de bekende werken van Heeren en Regenbogen en inzonderheid aan de reeds vermelde monografiën van Van Pabst, Mortier, Van den Velden en Van Zon (zie boven, bl. 1 n. 1) en vgl. Van Kampen, a. w. IV, bl. 369 vv.; Okken, *De priva religionis chr. medio aeo inter Nederlandos progressæ natura*, Gron. 1846, p. 34 ss. en and.

welke die christenheid bezielde, waren haar grootendeels vreemd; zij stond bijna geïsoleerd naast de overige christenvolken, afgemat door den eerst onlangs gevoerden strijd voor haar bestaan tegen den Noorman, en zonder bewustheid van hare bestemming en toekomst, in een staat van lethargie, wiens voortdoring voor hare beste krachten doodelijk kon zijn. Maar plotseling klinkt daar in het verre zuiden het „God wil het” van de groote vergadering te Clermont. Het woord snelt als op den adem der winden door geheel ons werelddeel, en als het straks in onze gewesten wordt vernomen, openbaart het ook hier zijn wondervermogen. De logge massa wordt aangegrepen door „de magtige beweging,” die van anderen is uitgegaan, en zij verliest hare loomheid; hare sluimerende krachten ontwaken; de gedachte, die gedurende twee eeuwen de hoofdgedachte der gansche kerk zal zijn, wordt ook de hare, en met haar vervuld treden onze vaders voor de eerste maal op in de rij der christelijke natiën, om naar den eisch dier tijden het bewijs te leveren, dat zij zich zelve niet alleen „kerstenmannen” noemen, maar ook „kerstenmannen” wezen willen; want ook zij hebben goed en bloed veil voor het graf des Heeren, voor de broeders en bedevaartgangers in het oosten, voor het alleen zaligmakend geloof, dat door den Saraceen met den ondergang wordt bedreigd. Voorzeker, de kruistogt naar „den lande van overzee” was voor onze voorgelachten geenszins een intogt in het geestelijk godsrijk, maar toch een intogt in de kerk, waardoor zij inderdaad vereenigd werden met het groote ligchaam, waarvan zij vroeger leden heetten, maar niet waren.

---

§ 2.

Staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling van Nederland.

Terwijl onze natie ten gevolge van de kruistogten in zedelijken zin nauwer verbonden werd met de volken van Europa, voor zoo verre deze gezamenlijk het ligchaam der roomsch-katholieke kerk uitmaakten, begon de

staatkundige betrekking, waarin zij sedert het midden der tiende eeuw tot het duitsche keizerrijk stond ¹, allengs van hare kracht te verliezen. Wel kwam in die betrekking geen formele verandering, daar het leenverband, dat op onze gewesten rustte, steeds voortduurde, totdat het eerst feitelijk door onzen afval van Spanje en later staatsregtelijk door den vrede van Munster verbroken werd, maar ook hier geschiedde, wat in Duitschland en elders plaats had: de aristocratie, hoezeer in theorie met het gansche westen het beginsel huldigende, dat de duitsche keizer, die uit 's pausen hand zijn kroon had ontvangen, de hoogste monarch, het politieke opperhoofd der gansche christenheid, ja der gansche wereld (imperator mundi) was ² — de aristocratie begon zich meer en meer te gevoelen en naar volledige onafhankelijkheid te staan. Zoo deden inzonderheid onze graven. Zij namen de vormen der leenpligtigheid in acht en sierden zich met den glans, die van de keizerlijke majesteit op hunne waardigheid straalde. Zij dienden somtijds den keizer, opdat zij in tijden van nood de bescherming van het rijkszwaard genoten, of hoorden naar zijn woord, wanneer zij in twistgedingen met andere regenten zijn invloed behoeften om tot gunstige verdragen te komen; maar voor het overige zochten en wonnen zij steeds verhoogde magt en zelfstandigheid. Hadden de graven van Holland en Gelder in hunne edelen geen tegenstanders ontmoet en den storm der inwendige verdeeldheden, die te dikwerf in hunne landen woedde, steeds kunnen bezweren, zij hadden zoo vrijelijk hun scepter gezwaaid, alsof geen leenheer voor hen bestaan had ³. Van al onze gewesten bleef alleen Friesland tus-

1) Zie boven I, bl. 236.

2) Zie over den zin en het voortduren dezer opvatting van het keizerschap bij de west-europ. volken, de schoone verhandel. van Kampschulte: *Die kaiserkrönung Karls des gr. und das christl. universalreich des mittelalters*, a. a. o. s. 25 ff.

3) Vgl. Van Hees van Berkel, *Proeve eener beschouw. over gesch. en staatsr. in betrekking tot ons vaderl.* Utr. 1836, bl. 114 vv.

schen het Vlie en de Lauwers naauwer aan het Duitsche rijk verbonden; van al onze vorsten was slechts de bisschop van Utrecht er op uit, om de betrekking van den keizer op hem zelve en het sticht tegen volledige oplossing te vrijwaren. En dat juist hij dit deed, laat zich verklaren. Als drager eener kerkelijke hoogwaardigheid moest hij meer dan de graven aan de zoo even vermelde theorie aangaande het keizerschap gehecht zijn en de traditionele stelling aankleven, dat de eenheid des rijks een waarborg voor de eenheid der kerk was ¹; als wereldlijk vorst de zwakkere onder zijne sterkere naburen, had hij meer dan anderen een veelvermogenenden steun noodig, waarop hij in benarde tijden rekenen kon.

Het graafschap Holland, dat wij reeds in het vorige tijdvak zagen opkomen ², werd sedert den aanvang der elfde eeuw het magtigste der kleine vorstendommen, waarin Nederland voormaals verdeeld was. Nadat de pogingen zijner voorvaderen, om hun gebied in Kennemerland en omliggende streken noordwaarts heen onder de Friesen uit te breiden, mislukt waren, verlegde graaf Dirk III zijn zetel naar het land van Merwede, een goed der bisschoppen van Utrecht en Luik. Hier bouwde hij te midden van moerassen en bosschen een kasteel, waaruit hij van voorbijvarende schippers en kooplieden tol vorderde. De wederregtelijke daad — want zulks was zij in spijt van hare zegenrijke gevolgen voor ons vaderland ³ — werd de oorzaak van verzet en bloedigen oorlog, maar het geluk was den stoutmoedige en zijnen opvolgers gunstig. Het geroofde Holland (Holtand = Houtland) ⁴ met de stad Dordrecht werd de kern van een staat, waarvan de omvang langzamerhand grooter werd. In den aanvang der twaalfde eeuw werd Zeeland aan Floris II opgedra-

1) Zie boven, I, bl. 235.

2) Zie boven, I, bl. 237.

3) Zie over die gevolgen Brill, in zijne schoone verhandel. *Holland tot zijne toekomst. bestemm. voorbereid* (Voorlez. over de gesch. der Nederl. st. 2, bl. 61 v.).

4) Zie over deze benaming en de streek Van den Bergh, *Handb. der Middelned. geogr.* bl. 218 v.

gen en ten naauwste met Holland verbonden, ofschoon niet vereenigd. Volgende graven hadden over een deel van dit gewest met die van Vlaanderen heete twisten, maar sedert 1323 waren zij er ongestoorde bezitters van. Intusschen waren zware rampen, die het noorden van ons land teisterden, hun een middel geworden om ten uitvoer te leggen, wat hunne voorzaten te vergeefs beproefd hadden. Ontzettende watervloeden, gedurende de dertiende eeuw telkens herhaald ¹, openden der Noordzee den toegang in de landen der Friesen boven het Vlie, en de Zuiderzee vormde zich tusschen hen en hunne broeders in Wester- en Oostergo. Nu althans, zoo het ooit bestond ², was het gedaan met hun deelgenootschap aan het verbond der Zeven Zeelanden, en hun magtigste steun was verloren. Westfriesland moest onderdoen voor het zwaard der hollandsche graven na een worstelstrijd van drie eeuwen ³. Maar de Friesen aan gindsche zijde van het water handhaafden hunne onafhankelijkheid. Hun land, zegt men, bleef onmiddellijk onderhoorig aan den keizer, wiens bescherming zij genoten tegen klein tribut. Zij roemden zich vrije lieden onder hunne potentaten, ingeboren hoofdelingen en grietmannen, totdat zij, moede van de vreeselijke burgertwisten in hun midden, in het laatst der vijftiende eeuw een vreemdeling, Albrecht van Saxon, inriepen, om hen te verlossen van de regering-loosheid, waarin zij schenen onder te gaan ⁴.

Het tegenwoordige Gelderland was in het voorgaande tijdvak nog in verschillende landstreken verdeeld, waarvan Teisterbant, Hameland en Gelder de voornaamste waren, terwijl de Veluwe, vroeger gedeeltelijk met Hameland vereenigd,

1) Zie Outhof, *Verhaal van alle hooge watervloeden*, Embden, 1720, bl. 280 vv. en Clement, *Die lebens- und leidensgesch. der Friesen*, Kiel, 1845, s. 44. Over de vorming der Zuiderzee leze men Acker Stratingh, *Aloude staat*, I, bl. 237 vv.

2) Zie De Haan Hettema, *De Upstalboom bij Aurich*, in *Berigt. van het hist. gen. te Utr.* IV, 2, bl. 3 vv.

3) Zie Hofdijk, *Een vede van drie honderd jaren*, Amst. 1860, bl. 113.

4) Zie Eekhoff, *Bekn. gesch. van Friesl.* Leeuw. 1851, bl. 125; vgl. Arend, *Algern. gesch. des vaderl.* II, 6, bl. 496 vv.

later aan den bisschop van Utrecht behoorde. Sinds den aanvang der elfde eeuw werden de heeren van Gelder magtiger, en Gerhard I, naar men meent, werd door den keizer omstreeks het jaar 1090 tot graaf verheven. Zijne nazaten kwamen ten gevolge van erfenissen en aanhuwelyking in het bezit van een breed grondgebied, zoodat Gelder, een deel van Hameland en daarmede Zutphen onder hun bestuur vereenigd werden ¹. Ofschoon onderhoorig aan het keizerrijk, wisten zij zich al meer en meer met het gezag van landsvorsten te bekleeden, en in dat gezag werden zij bevestigd, toen keizer Lodewijk graaf Reinoud II in het jaar 1339 tot hertog verhief en hem al de regten en vrijheden toestond, die aan deze waardigheid toebehoorden ².

Lang voordat de graven van Holland en Gelder zich in de geschiedenis van Nederland een naam verwierven, waren de grondslagen gelegd van het wereldlijk gebied der utrechtsche bisschoppen, dat in onderscheiding van hun geestelijk gebied, hun bisdom of dioecese, het sticht van Utrecht wordt genoemd. Reeds in de dagen van Willebrord en zijne naaste opvolgers opgekomen, werd ook deze staat allengs grooter, totdat hij ten laatste, in twee deelen vervat, onder de benamingen van Beneden- en Boven- of Neder- en Oversticht ³ een aanzienlijk gedeelte van onzen bodem besloeg. Daar onze kerkvoogden als hoofden van dit gebied ook met de waardigheid van vorsten bekleed waren, zoodat zij nevens den kromstaf den grafelyken schepter voerden, zien wij hen gedurende dit gansche tijdvak in een dubbelzinnig karakter verschijnen, waarvan wij de oorzaken kortelyk hebben te ontwikkelen, opdat men hen zelve en hunne bedrijven, waar wij vervolgens van beiden gewagen zullen, behoortlyk verstaan moge.

1) Zie Van Spaen, *Hist. van Gelderl.* I, bl. 47 vv.

2) Zie Van Spaen, a. w. bl. 511, vv.

3) Het Nedersticht bevatte hoofdzakelyk de tegenwoordige provincie Utrecht; het Oversticht Overijssel, Drenthe en de stad Groningen met het Gooregt.

De oorsprong van het wereldlijk bestuur der midden-euwsche bisschoppen — niet slechts die van Utrecht, gelijk men weet, waren wereldlijke magthebbers, maar vele met hen — laat zich niet verklaren uit de wezenlijke of vermeende aardschgezindheid en heerschezucht dier prelaten, maar uit de magt der tijden en omstandigheden, waaronder zij leefden. Ofschoon het toenmalig ascetisme de liefde voor „de heilige armoede” de roemwaardigste deugd van het individuële leven der klerken achtte, was men nergens kortzigtig genoeg eene arme kerk voor de beste of gelukkigste te houden. Prelaten, die aan het hoofd van opkomende bisdommen stonden, behoeften finantiële krachten, om hunne stichtingen te bevestigen, en koningen en keizers, die om vele redenen die bevestiging wenschten, waren gereed in deze behoeften te voorzien. Zoo poogde men dan van verschillende zijden de kerken, zoo al niet rijk, dan toch gegoed te maken, en vorstelijke schenkingen, meestal hoeven, landen en wateren met daaraan verbonden regaliën, tol-, munt-, visch-, jagtregten¹ enz. waren het middel, waardoor dat doel doorgaans bereikt werd. Waar echter dergelijke schenkingen plaats hadden, geschiedde zulks onder toepassing der beginselen van het heerschende leenstelsel². Waren de bisschoppen als vertegenwoordigers hunner kerken bezitters der verkregen goederen en regten geworden, als zoodanig hadden zij zich dan ook als leenmannen der vorsten te beschouwen, die door de leenheeren in hun bezit bevestigd of geïnvesteerd werden, den leeneed moesten afleggen en de verplichtingen vervullen, die van dat alles het uitvloeisel waren. Dat de prelaten ten gevolge van de betrekking, waarin zij aldus tot hunne koningen en keizers geplaatst werden, in eene valsche stelling geraakten, zoodat zij in gevaar kwamen zich meer als wereldlijke vorsten dan als kerkvoogden te gedragen,

1) Zie over de regaliën Ypey, *Gesch. van het patronaat*. Breda 1829, bl. 316 vv.

2) Zie boven, I, bl. 236 v.

werd door sommige tijdgenooten met zorg opgemerkt ¹, maar het was er verre van af, dat men de oorzaak van het gevaar zelve poogde te weren. Integendeel, men was in die tijden verwijderd van alle beleid om de geestelijken scherp afgezonderd te houden van de wereldlijke aangelegenheden, want men kon hen ook daarbij kwalijk missen: de klerken toch waren de dragers der beste intellectuele krachten, de bezitters van de hoofdsom der toenmalige beschaving. Zoo is het dan geschied, dat men de bisschoppen als groote leenmannen van de vorsten gaarne eerde, en dat zij, na de volledige ontwikkeling van het aangenomen beginsel in de tiende eeuw, alom in de duitche kerken als leden van het ligchaam der rijks grooten optraden, zoodat zij niet alleen aan de hoven verschenen en de rijksvergaderingen bijwoonden, maar te dikwerf ook aan het hoofd hunner krijgsbenden ten dienste hunner leenheeren of in hun eigen belang te velde togen ².

Wat elders bij de frankische en duitche kerken plaats had, zag men ook in ons vaderland gebeuren. Die in het midden van de achtste eeuw, weinige jaren na Willebrords dood, den staat van het opkomende bisdom van Utrecht wel kenden, spraken reeds toen van de tijdelijke magt (temporalis potestas) en het wereldlijk gebied (terrestris ditio) des verzorgers van de dioecese ³, en wie zal er zich

1) Zie den straks aan te halen brief van Lullus aan onzen abt Gregorius van Utrecht.

2) Over den oorsprong van het wereldlijk gebied der bisschoppen in het algemeen zie men, behalve de door Gieseler, II, 1, s. 243, aangeh. schrijvers, Von Raumer, *Hohenst.* IV, s. 88 ff.; over de opkomst van dat onzer eigene bisschoppen in het bijzonder werd geschr. door Van der Capellen, *De auctoritate et imperatorum Germaniae iure in episcopos et Traiect. in primis*, Traiecti ad R. 1753; J. van der Does, *De vinculo, quod olim inter dioecessin Traiect. et regnum Francicum ac imper. Romano-germ. intercessit*, Traiecti ad R. 1775; De Kock, *De potestatis civil. episcop. Traiectin. initiis atq. incrementis*, Traiecti ad R. 1838; Royaards, a. w. I, bl. 144 vv. en and.

3) Beide termen werden gebruikt door Lullus in zijn boven (I, bl. 159, 161) vermelden brief aan abt Gregorius van Utrecht: „ut in hac temporalis potestate et terrestri ditione, qua, auctore Deo, iam nunc uteris, dominicae sententiae semper memor sis, sonantis: regnum meum non est de hoc mundo”, cæt. Het gansche stuk is de lezing overwaardig.

over verwonderen? Pepijn van Herstal, Karel Martel en andere vorsten hadden Willebrord en zijnen naasten opvolgers aanzienlijke schenkingen gemaakt, zoodat deze niet alleen landen, bosschen, wateren en lijfeigenen bezaten, maar ook kasteelen, tollē en andere goederen en regten ¹. Latere koningen en keizers volgden het voorbeeld hunner voorgangers en stiftten de inkomsten van St. Maarten door nieuwe giften, en inzonderheid Otto I en zijne nazaten waren er op uit het grondgebied onzer bisschoppen te verbreedē en hunne magt te versterken ².

Daar onze kerkvoogden ten gevolge der vorstelijke milddadigheid heeren van uitgebreide goederen, ja zelfs van gansche graafschappen werden, moesten ook zij, volgens de beginselen van het leenstelsel, leenmannen hunner vorsten zijn. Van daar dat zij sedert den aanvang der negende eeuw, en waarschijnlijk reeds vroeger, door de investituur in het bezit hunner wereldlijke magt werden gesteld. De vormen, bij die investituur in acht genomen, waren niet altijd dezelfde. Onze bisschop Frederik I ontving uit de hand van Lodewijk den vrome, volgens Frederiks biografie ³, alleen den herderstaf (*baculus pastoralis*); maar Bernulf zal van Koenraad den Saliër met den herderstaf ook den ring (*annulus*) ontvangen hebben ⁴. Dit laatste was ongetwijfeld gewoon, totdat de hevige strijd, door pausen en keizers over de investituur gevoerd, in 1122 bij het concordaat van Worms, gelijk wij later zien zullen, tot stilstand kwam. Sinds dat concordaat reikte de leenheer den bisschop alleen den sceppter toe ⁵, maar daarmede was diens leenpligtigheid dan ook

1) Zie boven, I, bl. 337 vv.

2) Zie boven, t. a. p.

3) Zie boven, I, bl. 259.

4) Beka, p. 39. Vgl. Gieseler, II, 1, s. 246.

5) Volgens Beka, p. 61, 83, zullen nog bisschop Dirk I en Hendrik I „per annulum et baculum” geïnvesteerd zijn. Hij staat hier zeer zeker, gelijk de schrijver van de *Annal. Egmund.* (bij Kluit, I. I. p. 149, bij Pertz, XVI, p. 471), wien hij ten aanzien van Hendrik I volgde, aan anachronisme schuldig. Zoo vermoedde reeds Matth. *De nobilit.* p. 663. Van bisschop Willebrand, die vóór Hendrik I aan het bestuur kwam, lezen wij bij den Anonymus, *De rebus Ultraject.* ed. Matth. p. 26, dat hij

veeleer bevestigd dan verminderd. Zoowel vóór als na het jaar 1122 zien wij onze kerkvoogden als rijksgrooten optreden. Hunger, Balderik, Ansfried ¹ en anderen ontmoetten wij reeds op verschillende rijksvergaderingen aan de zijde hunner vorsten, en ook Adelbold, Bernulf en vele hunner opvolgers zullen wij bij dergelijke en andere gelegenheden zien opkomen, om hunnen leenbeeren de leendiensten te bewijzen, gelijk wij omgekeerd ook die leenheeren zelve van tijd tot tijd te Utrecht zullen aantreffen, wanneer zij zich daar, gelijk elders bij hunne rijksgrooten, met hun hofgezin voor eene poos inlegeren. Te Utrecht hebben duitsche keizers kerk-, geboorte- en bruiloftsfeesten gevierd, en daar ook zijn duitsche keizers gestorven en gedeeltelijk begraven ².

Zoodra onze bisschoppen onder de rijksgrooten hunne plaats innamen, moesten zij er toe komen om, zooal niet als vorsten te leven, dan toch als vorsten te handelen. Onze kerkvoogden van het voorgaande tijdvak waren niet zelden echt kerkelijke mannen, soms zelfs monastieke naturen, gelijk Radboud en anderen, en van een Frederik I, Balderik en Ansfried is ons bekend, dat zij hunne geestelijke waardigheid volkomen trouw bewezen, zoodat de toon van hun leven zeer zeker meer met het bestaan van ernstige prelaten dan van wereldschgezinde prinsen overeenstemde; maar desniettegenstaande zien wij ook hen doen wat alle vorsten deden. Zij voerden heerschappij in hun wereldlijk gebied; zij verdedigden hunnen staat en hunne regten tegen elken aanval van buiten en van binnen, bouwden muren, torens en dergelijke verdedigingswerken, en hadden ongetwijfeld ook hunne legerbenden, ofschoon zij zich waarschijnlijk in persoon van alle krijgsbedrijf onthielden ³.

bij zijne investituur te Werden de „regalia” ontving, waarna hij naar Keulen reisde om zijn aartsbisschop de verschuldigde eer te bewijzen.

¹) Zie boven, I, bl. 263 vv.

²) Zie de berigten aangaande het verblijf der keizers te Utrecht, verzameld bij Matth. *De nobilit.* p. 197, en *Fund. eccles.* p. 5.

³) Zie boven, I, bl. 271, 280. Reeds Frederik I versterkte de muren van Utrecht. Zie zijne vroeger besproken biografie bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 464, 469.

In volgende tijden echter, gelijk wij zien zullen, begon het wereldlijk karakter der bisschoppen hun kerkelijk meer en meer te verdringen, zoodat er van het laatste te dikwerf bijna niets overbleef. Hun gansche leefwijze en bedrijf werden die van gewone landsvorsten. Zij hadden niet alleen vele sterkten en sloten in verschillende deelen van het sticht, waarin zij bij afwisseling hof hielden, maar ook hun zomer- en winterpaleis binnen de stad Utrecht ¹. Zij voerden een hoofschen staat, omringd van hunne schatmeesters (camerarii), spijsdragers (dapiferi), schenkers (pincernæ) en andere beambten, waaraan zelfs hofnarren niet ontbraken ². Zij plaatsten zich aan het hoofd hunner dikwerf sterke legers ³, togen soms van het altaar der domkerk naar het slagveld, en vierden schitterende triumftogten of stierven onder het wapengeweld een bloedigen krijgsmansdood. Doch de geschiedenis der ontwikkeling van de wereldlijke heerlijkheid onzer bisschoppen mag hier niet verder vervolgd worden; alleen merken wij nog op, dat het gansche verschijnsel, hier aangeroerd, hoezeer het in ons oog zich door eene diepe schaduwzijde kenmerkt, die ook reeds in de middeneeuwen door ernstige christenen betreurd werd ⁴, van den

1) Omstreeks 1163 werden bisschop Godfrieds „domus æstivalis et hyemalis” verwoest. Beka, p. 53.

2) Zie lijsten van die hofbeambten bij Matth. *De nobilit.* p. 704; vgl. Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, III, bl. 375 vv. In het valsche diploma bij Heda, p. 111 (zie *Chron. de Trajecto*, Matth. *Anal.* V, p. 324, en Waitz bij Pertz, VI, p. 681) wordt ook gesproken van 's bisschops venator, marechallus, ianitor, enz. Hoe de huishouding eens bisschops in de laatste helft der veertiende eeuw gesteld was, kan men zien uit de rekening van 1377—1378, tijdens Arnoud van Hoorn, door Vermeulen medegedeeld in den *Codex dipl.* van het hist. gen. te Utr., 2^e serie, II, 1, p. 252 vv. Zie ook over de hofhouding van David van Bourg. Heymericii *Epist.* Dumbar, *Anal.* I, p. 349 ss. Biss. Rudolf van Diepholt hield er „twee gecken” op na. Zie Nijhoff, *Gedenkw.* IV, bl. XXXVI.

3) In sommige tijden zal 's bisschops krijgsmagt 30,000 krijgers sterk geweest zijn. Matth. *De nobilit.* p. 197. Aen. Sylvius, die in den aanvang der vijftiende eeuw schreef, begroot haar op 40,000. *Opera geogr. et hist.* ed. Helmst. 1699, p. 294.

4) Merkwaardig is hetgeen Cæsarius Heisterb. I, p. 99, verhaalt: „clericus quidam Parisiis ante paucos annos verbum terribile contra episcopos locutus est, dicens: omnia credere possum, sed non possum credere,

anderen kant eene lichtzijde heeft, die erkenning verdient. Het wereldlijk gezag onzer kerkvoogden heeft zijn nut gehad, vooral in het eerste tijdvak onzer kerkgeschiedenis, maar ook later. Door dit gezag gesterkt, konden zij in de negende en tiende eeuw de eerst onlangs gestichte kerk opbouwen en bevestigen bij eene nog half heidensche bevolking, die voor hun herderstaf kleinen eerbied zou gekoesterd hebben, hadden zij dien niet tegelijk met vele vorstelijke regten uit de hand van koningen en keizers ontvangen. Als rijksgrooten waren onze bisschoppen ook een verbindingsmiddel, waardoor onze opkomende natie voor een gedeelte althans met het duitsche rijk en zijne volken in betrekking bleef. Waren zij geen groote leenmannen geweest, ons vaderland zou in de rijksvergaderingen dikwerf geene of niet zulke invloedrijke vertegenwoordigers hebben gehad. Maar daarenboven, voor een derde onzer bevolking was het wereldlijk bestuur dezer prelaten tot aan het einde van dit tijdvak in vele opzichten eene weldaad, daar zij, hoevele hunner ook gebrekkige regenten moesten heeten, dikwijls wijze en zeer beschaafde mannen waren en over het algemeen meer humane vorsten dan onze graven en kleinere magthebbers.

Hoezeer de drie vorstendommen, waarin ons vaderland in dit tijdvak gesplitst was, afzonderlijke ligchamen waren, die te dikwerf met elkander in bloedige botsing kwamen, ondergingen zij gezamenlijk eene gelijksoortige inwendige ontwikkeling, het gevolg van hun gemeenschappelijken oorsprong, den algemeenen aard des volks en de analoge omstandigheden, waaronder zij opwiesen. Het is noodig aan die inwendige ontwikkeling voor een oogenblik onze aandacht te wijden, daar anders vele verschijnselen, die ons later zullen voorkomen, in hun waren aard kwalijk door ons begrepen zullen worden.

---

quod unquam aliquis episcopus Alemanniæ possit salvari." Cæsarius zelf beaamde dat woord aldus: »pæne omnes episcopi Alemanniæ utrumque habent gladium, spiritualem videlicet et materialem, et quia de sanguine indicant et bella exercent, magis eos sollicitos esse oportet de stipendiis militum, quam de salute animarum sibi commissarum."

De graven van Holland en Gelder waren souvereinen, die, behoudens het leenverband tot het duitsche rijk, in hunne gewesten het oppergebied voerden, en in wetgeving, regtspleging en bestuur het hoogste gezag uitoefenden. Onder hen stond een magtige adelstand, die hun vaak vijandig was en hen zelfs beoorloogde, en dien zij daarom zooveel mogelijk kortwiekten, maar tevens van vernietiging bewaarden, door zijne leden met de aanzienlijkste ambten en vele voorregten te begiftigen. Ten gevolge van het opkomen der steden, die zich tijdens en na de kruistogten onder begunstiging der vorsten allengs vermenigvuldigden¹, werd nevens dien des adels en der geestelijkheid een derde stand geboren, die welhaast de kern der natie zou zijn. Die derde stand, de bevolking der vrije steden, nam sedert de dertiende eeuw steeds toe in aanzien en invloed. In hem vonden de graven steun bij hunne worstelingen met de edelen, en daarom stelden zij hem gaarne in eere, voor zooverre dit met hun eigen belangen niet in strijd was. De poorters legden hunnen vorsten den eed van getrouwheid af, maar de vorsten hadden ook de handhaving der regten, vrijheden en keuren van de poorters te bezweren. Zoo werd de monarchale magt der landsheeren eenigzins getemperd. Het volk begon zekere mate van zelfstandigheid te gevoelen; het zocht zich zooveel mogelijk te beveiligen tegen de willekeur der autocratie, en de regenten moesten ontwaren, dat zij de kracht hunner regering in de sympathie hunner onderzaten hadden te zoeken. De bewustheid dier waarheid werd bij de graven versterkt en tot op zekere hoogte onderhouden, nadat de zoogenaamde vrijwillige beden in gebruik waren gekomen, waarbij de landsheer, zoo dikwerf de verpligte beden, waarop de gewone belastingen inkwamen, zijne schatkist niet genoegzaam

---

1) Over de opkomst onzer steden zie men Van Spaen, a. w. bl. 149 vv. 416 vv.; Van Hees van Berkel, a. w. bl. 32 vv. en and. Van de wijze, waarop eene opkomende gemeente in eene stad herschepen werd, vindt men eene aanschouwelijke beschrijving in Ger. Cocci *Chron. Devent.* 1860, p. 6, 7.

vulden, om vrijwillige bijdragen van zijne onderdanen bad of verzocht ¹. Tot het onderhandelen over zulke vrije giften was het noodzakelijk vertegenwoordigers des volks te benoemen, en van daar onze staten-vergaderingen, waarin de verschillende staten of standen der natie door hunne afgevaardigden tegenover de fegering gerepresenteerd werden ². Dat die staten-vergaderingen, en door haar het volk, op het gansche bestaan des lands alreeds een gewigtigen invloed uitoefenden en de eigenmagtigheid der vorsten nog meer beperkten, laat zich begripen. Waar de volksvertegenwoordigers de beurzen der onderdanen als 't ware in de hand hielden, en de graven in finantiëlen nood den inhoud dier beurzen dringend behoefden, konden wederzijdsche overleggingen ook over andere dan geldzaken wel niet uitblijven, en daar inzonderheid van de handeldrijvende stedelingen de ruimste bijdragen aan de schatkist moesten toevloeijen, was het natuurlijk, dat de vertegenwoordigers der steden zich in die bijeenkomsten niet weinig gevoelden. Zoo geschiedde in Holland en niet minder in Gelderland. Ook in laatstgenoemd vorstendom hadden zich de stedelijke gemeenten voorspoedig ontwikkeld. Tegen het einde der veertiende eeuw waren Nijmegen en Harderwijk reeds aanzienlijke plaatsen, en beiden stonden met de overige steden, nevens de edelen, niet alleen als getuigen bij 's hertogs verbindtenissen, maar bekrachtigden ook zijne handelingen door hare bezegeling en stelden zich borg voor de naleving der gesloten verdragen ³. Haar invloed op het landsbestuur werd aanmerkelijk verhoogd tijdens de twisten tusschen de Hekerens en Bronkhorsten, en die van hertog Arnoud met zijn zoon Adolf. Aan de vier kwartieren des lands (Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem) werd het regt toegekend, zoo dikwerf men het noodig achtte, te vergaderen, ten einde over de gemeen-

1) Het eerste voorbeeld van vrijwillige bede in Holland zal die van graaf Willem III in 1323 zijn geweest. Zie Arend, a. w. II, 6, bl. 481.

2) Arend, t. a. p.

3) Van Spaen, a. w. bl. 429 vv.

schappelijke belangen van volk en vorst te raadplegen en de besluiten van laatstgenoemde goed of af te keuren. Zoo naderde men allengs tot het bestaan van een constitutionelen staat, hier welligt vroeger dan ergens in Europa ¹. Als eene niet onbelangrijke bijzonderheid moet nog opgemerkt worden, dat de geestelijkheid in Holland en Gelderland in de statenvergaderingen of op de landdagen niet vertegenwoordigd werd, ofschoon dit in Zeeland, Friesland en elders plaats had, waarschijnlijk een gevolg van de vrees der graven en hertogen voor den invloed der bisschoppen van Utrecht op de stemming der volksvertegenwoordigers, die in de bisschoppen hunne kerkelijke opperhoofden eerbiedigden ².

Een dergelijke staat van zaken als in het graafschap Holland en Gelderland had in het sticht van Utrecht plaats. Ook hier was de oppermagt van den landsheer eene monarchale, maar hier ook werd zij allengs zeer beperkt, ja meer dan elders. Onder den bisschop vormde de geestelijkheid, vertegenwoordigd door de vijf kapittelen van Utrecht, die wij later zullen leeren kennen, den eersten stand, de adel den tweeden, en de stad Utrecht met andere steden den derden. Die drie standen kwamen bij voorkomende gelegenheden ter landsvergadering, om de algemeene belangen van het Nedersticht te regelen, en werden later de drie staten van Utrecht genoemd. Hoe die vereenigde magten al meer en meer invloed verkregen en die invloed zich aan het regeringsbeleid van den bisschop liet gevoelen, ziet men uit den bekenden landbrief van Arnoud van Hoorn van 1375, die door hem en zijne opvolgers moest bezworen worden. Het regt om zekere „gemeene schattingen te vergen” werd den bisschop ontzegd. Sloten en ambachten mogt hij noch bezwaren of vervreemden, noch aan iemand te bewaren geven, dan die welgeboren in het sticht ter wereld was gekomen en in de landsvergadering (het kapittel) den

1) Zie Nijhoff, *Gedenkw. uit de gesch. van Gelderl.* V, bl. V vv. en De Meester, *Gesch. der staten van Gelderl.* Harderw. 1864.

2) Arend, t. a. p., bl. 483, 502.

lande trouw had gezworen. De bisschop zou niet oorlogen zonder goedkeuring „der hooge geestelijkheid, ridders, knapen en der steden van Utrecht, als van ouds regt was geweest,” en reeds bij de aanvaarding van zijn bestuur moest hij zijne onderzaten van de hem verschuldigde gehoorzaamheid ontslagen verklaren, zoo hij er ooit toe komen zou aan één der bezworen punten ontrouw te zijn ¹. Nergens echter moest de bisschop de beperktheid zijner magt meer gevoelen, dan in zijne kathedraal-stad, waarvan de regering, met uitzondering van den schout, niet door hem, maar door de poorters gekozen werd. Wanneer een pas gekozen kerkvoogd zijne intrede wenschte te maken, werd deze hem niet toegestaan, tenzij hij der burgerij eerst bezegelde brieven had gegeven betreffende de handhaving harer privilegiën en instellingen; en hoezeer de statuten van het domkapittel leerden, dat het geen gewoonte was, dat de bisschop den poorteren of eenigen anderen leeken van het sticht eeden zwoer ², de poorters waren van andere gedachten en de bisschop moest zich naar hunne wenschen voegen ³. In Overijssel ging het landsheerlijk regt des bisschops al meer verloren, totdat men ten laatste scheen te vergeten, dat het ooit bestaan had. In Drenthe regeerde hij door stadhouders, eerst door de slotvoogden van Koeverden, later daarenboven door de scholten van het gewest. In Groningen en Ommelanden voerden de magistraten de wetgevende magt, terwijl in de stad Groningen de regterlijke bij 's bisschops burggraaf was ⁴.

In de steden, wier bevolking zich in onze verschillende gewesten al meer en meer het krachtigste deel der natie

1) Zie den landbrief bij Van de Water, *Groot Utr. placatb.* I, bl. 29, en eld.; vgl. Arend, t. a. p., bl. 487.

2) „Iuramentum aliquid ipsis vel quibuscunque laicis civitatis vel dyocesis facere non consuevit.” Zoo heet het in de in het midden der veertiende eeuw verzamelde *Statuta ecclesiae Traiect.*, die in HSS. tot ons gekomen zijn en waarover wij later meer zullen berigten.

3) Zie onder andere bewijzen de documenten bij Matth. *De nobil.* p. 714 ss. 776 s.

4) Zie Arend, t. a. p. bl. 488 vv. en de daar aangeh. schrijvers.

bewees, heerschte in den aanvang een democratische geest, die echter allengs voor een aristocratischen wijken moest. In den beginne riep de klokslag al de poorters zonder onderscheid zamen, zoo dikwijls de algemeene belangen onderling overleg vereischten. Later stelde men het bestuur in handen van de meest vroeden en rijken, die met elkander de vroedschap of den rijkdom uitmaakten. In de veertiende en vijftiende eeuw wonnen de reeds lang te voren opgekomen gilden aan invloed op het openbare leven der burgers, en hunne hoofden voerden niet zelden het hoogste woord in de raadsvergadering. Te Utrecht vooral gold hunne stem veel. Hier stelden zij zonder tusschenkomst van den bisschop jaarlijks de wethouderschap aan. Niemand kon lid van den magistraat worden, tenzij hij het poorterschap bezat, en die in geen gild was opgenomen, kon geen poorter wezen. Geen wonder, dat edelen, die aan de regering deel wenschten te hebben, zich tot gildebroeders lieten aannemen, waardoor dan de invloed der gilden weder versterkt werd¹.

Het welzijn des volks werd gedurende dit tijdperk in zekere mate bevorderd door de wetgeving. De land- en stadsregten waren allengs opgekomen en beschreven geworden, meestal onder den invloed der geestelijken, maar de rechtsbedeeling, gelijk wij later zien zullen, was verre van volmaakt te zijn. Inmiddels namen zeevaart, handel en nijverheid toe, inzonderheid in de steden Dordrecht, Amsterdam, Harderwijk, Kampen enz., hoezeer hevige partijschappen, vooral ten gevolge van de worsteling tusschen de vrije burgerij en den zinkenden adelstand, der algemeene welvaart vaak schadelijk waren. Scholen, kunsten en wetenschappen werden langzamerhand magten, die zich aan het volksleven lieten gelden, en allerwegen begonnen zich teekenen voor te doen, dat de natie van hare krachten bewust werd en een weg betrad, waarop zij langzamerhand naderde tot het verhoogde bestaan, dat zij in het tijdvak harer nieuwe geschiedenis bereikt

1) Zie Arend, t. a. p. bl. 505 vv. en de ald. aangeh. schrijvers.

heeft. Het bewijs te leveren, dat kerk en christendom aan die algemeene ontwikkeling onmisbare en veelzijdige diensten deden, achten wij het edelste deel van de taak, die wij op ons namen.

HOOFDSTUK II.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van den aanvang der elfde tot het midden der twaalfde eeuw.

---

§ 1.

Bisschop Adelbold en Bernulf.

De beschrijving van de lotgevallen en bedrijven der bisschoppen van Utrecht, als hoofden van bijna geheel kerkelijk Nederland¹⁾, wordt gedrukt door bezwaren, die eensdeels een gevolg zijn van het karakter onzer kerkvoogden zelve, en anderdeels van dat der bronnen, waaruit men haar heeft op te maken. Het karakter onzer bisschoppen — wij deden het reeds opmerken, en onze volgende mededeelingen zullen het bevestigen — was in de hoogste mate dubbelzinnig, naardien zij een tweevoudig ambt bekleedden, dat hen overlaadde met ongelijkssoortige pligten, waarvan de vervulling aan hun leven twee rigtingen gaf, die doorgaans wijd uiteenliepen of, waar zij elkander ontmoetten, de eene de andere ophieven. Wereldlijke vorsten over het breede sticht van Utrecht en tevens geestelijke opzieners hunner nog uitgebreidere dioecese, droegen zij zwaard en helm, kromstaf en myter, maar veelal de eerste met grooter liefde dan de laatste. Belast met de zorg voor de aardsche belangen hunner onderdanen en evenzeer met de hoede der zielen van de hun toevertrouwde geloovigen, zaten zij beurtelings in den raad hunner hovelingen en krijgsoversten en in de

---

1) Zie boven, I, bl. 294.

kapittelvergadering hunner kanoniken, maar niet zelden aandachtiger in genen dan in deze. Bevelhebbers hunner oorlogsmagt en dienstdoende prelaten op de kerkelijke hoogtijden, verhieven zij hunne stemmen in het wilde rumoer van het slagveld en in den koorzang hunner kathedraal, maar gewoonlijk ginder lustiger dan hier. Kan het ons bevreemden, dat zelfs de tijdgenooten moeite hadden het wonderlijk wezen en doen dier mannen te verstaan, en dat de weinigen, die vroeger en later een en ander van hen verhaalden, ons nevelachtige berigten hebben nagelaten, die in bonte mengeling hun kerkelijk en wereldlijk bedrijf vermelden, en ons veeleer de landsheerlijke dan de geestelijke magthebbers in hen doen kennen? Voorzeker, wij verbergen het ons zelve niet, dat wij hier eene taak ondernemen, aan wier gelukkige voltoering wij bijna moeten wanhopen. Van Adelbold tot Frederik van Baden vormde zich eene reeks van bisschoppen ten getale van meer dan dertig. Van geen hunner, zoover ons bekend is, werd door gelijktijdig of later levende schrijvers der middeneeuwen eenige biografie gesteld ¹. Wat wij van hen weten, zelfs van de uitstekendste hunner, hebben wij te danken aan de meestal korte berigten van oppervlakkige en somtijds zeer partijdige kronijkschrijvers, en aan oorkonden, die, hoezeer zij geheugenis bewaren van feiten, die vaak uitvloeisels waren van het volle leven dergenen van wie zij uitgingen, onder den kouden vorm van notariële akten en kanselarij-stijl de beginselen en oogmerken, waarmede zij volbragt werden, voor het navorschende oog verborgen houden. Zoo verwachtte men hier dan geen volledig en klaar geteekende levensbeelden, maar slechts aanduidingen, onvoltooide schetsen van de personen en handelingen onzer bisschop-

1) Voor de geschiedenis onzer bisschoppen van dit tijdvak, die vóór Heribert optraden, hebben wij geen gelijktijdige bronnen dan kronijken en annalen van meestal vreemde, vooral duitsche schrijvers. Voor de kennis onzer kerkvoogden, die van 1138—1233 regeerden, bezitten wij den Anonymus, *De rebus Ultrajectinis*, dien Matthæus uitgaf en op wien wij later terugkomen. Daarna staan vooral Beka ons ten dienste en andere oude catalogen-beschrijvers. Zie boven, I, Inleid. bl. xvij vv.

pen, vooral in hunne betrekking tot onze kerksaken, waarvan wij alleen durven hopen, dat zij te zamen eenigermate bevorderlijk zullen wezen aan des lezers kennis van de lotgevallen en ontwikkeling der gemeente op onzen bodem gedurende een tijdvak, dat in belangrĳheid voor vroegere en latere geenszins onderdoet.

Omstreeks het midden van de laatste helft der tiende eeuw, nog voordat de voortreffelijke Ansfried, dien wij tegen het einde van het voorgaande tijdperk aan het hoofd onzer kerk ontmoetten ¹, den stoel van Utrecht innam, leefde eerst te Luik en later te Lobach, beiden brandpunten der toenmalige beschaving, een jongeling van uitnemende geestesgaven, die zich onder de leiding van Notker, toen bisschop van Luik en een der geleerdste prelaten zijner eeuw ², voorspoedig ontwikkelde voor de belangrijke toekomst, welke hem wachtte. Volgens eene onzekere overlevering afstammeling van een friesch geslacht, droeg hij den naam van Adelbold ³, dien hij, nog voordat hij de rijpheid des mannelijken leeftijds had bereikt, door de veelzijdigheid zijner wetenschap beroemd wist te maken. Na te Lobach, waarschijnlijk bij het kapittel der parochie-kerk aldaar, eenigen tijd als scholaster werkzaam geweest te zijn, kwam hij, langs ons onbekende wegen, in betrekking met de beschaafde mannen van zijn tijd, Gerbert, het wonder zijner eeuw, die later onder den naam van Sylvester II als paus optrad, Berno van Reichenau in de Bodensee en anderen ⁴, die door de vruchten hunner veelzijdige letteroefeningen

1) Zie boven, I, bl. 275 vv.

2) Zie over Notker, Anselmi *Gesta episc. Leod.* Pertz, IX, p. 203 ss.; over zijne schriften en school, *Hist. lit. de la France*, VII, p. 197 s. 203 ss.; over de letteroefeningen in de abdij van Lobach, Vogel, *Ratherius von Verona*, Jena 1854, in beide deelen passim.

3) Over Adelbolds afkomst, opvoeding en ontwikkeling heb ik in het breede gehandeld in mijn opstel, *Bisschop Adelbolds commentaar op een metrum van Boethius*, in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 161 vv. Na het verschijnen van dit stuk schreef Van der Aa zijn akad. proefschrift, *Adelbold, bisschop van Utrecht*, Gron. 1862. Eene meer volledige monografie, op breeder basis aangelegd, blijft wenschelijk.

4) Zie over die mannen *Kerkh. archief*, t. a. p.

den hoogsten lof bij tijdgenoot en nageslacht wonnen. Welligt had Adelbold het aan de tusschenkomst dezer vrienden te danken, dat straks de aandacht van keizer Hendrik II op hem viel, en deze hem in den kring zijner raadslieden trok ¹.

In het jaar 1010 stierf Ansfried, en de stoel van Utrecht behoefde een nieuwen bisschop. Adelbold werd zijn opvolger. Door wiens beschikkingen hem de waardigheid te beurt viel, is niet twijfelachtig. Onze goede Beka ² spreekt van eene kerkelijke verkiezing; maar die zich herinnert, hoe het in die dagen met de vervulling der vakante bisschopsstoelen in het gansche deutsche keizerrijk toeging, zal daaraan geen gewigt hechten. De overtuiging had vrij algemeen ingang gevonden, dat de aanstelling der bisschoppen de zaak des keizers was. De Ottonen hadden, ja, aan vele kathedraal-kapittelen het electie-regt afgestaan en gewoonlijk althans de wenschen dier ligchamen in acht genomen. Zoo schijnt ook Otto III bij de verheffing van Ansfried gedaan te hebben. Maar Hendrik II, al vleiden de klerken hem met den naam van den heilige, wist te dezen opzigte niets van de wijze matiging zijner voorzaten. De voorregten en beden der kapittelen, zelfs de aanbiedingen der stiftsvasallen, die soms voor groote geldsommen van den keizer den man hunner keus poogden te verwerven, baatten niets bij hem. Hij gaf den ledigen stoel eenvoudig aan dezen of genen geestelijke, gewoonlijk uit zijne omgeving, van wiens bekwaamheden hij ondervinding had, en wien hij voor

---

1) Beka, l. l. noemt Adelb. »caesaris Henrici proconsul eximius», en het *Chron. Belg.* (bij Pistorius, p. 90) »Henrici sancti consiliarius». De schrijvers van *l'Art de verif. les dates*, XV, p. 46, heeten hem, in navolging van Trithemius, naar het schijnt (zie bij Pertz, VI, p. 680 n. 11), kanselier van Hendrik. Misschien verwarde men hem met Aribo van Mentz. Welligt zal het vervolg van het belangrijke werk van Stumpf, *Die reichskanzler*, waarvan het eerste stuk onlangs te Innsbruck verscheen, hier licht geven.

2) »Quidam Adelboldus electus est episcopus». Beka, p. 37. De Annalen van Hildesheim en Lambertus (Pertz, V, p. 93) zeggen alleen: »Ansfriidus obiit, cui Adelboldus successit». Vgl. *Vita Meinweri* bij Pertz, XIII, p. 114, en *Annal. Egm.* bij Kluit, l. l. p. 42, bij Pertz XVI, p. 446.

zijne politieke en kerkelijke plannen het meest bruikbaar achtte ¹. Zoo kunnen wij er dan niet aan twifelen, of ook Adelbold werd buiten medewerking der utrechtse geestelijkheid aangesteld, omdat hij den keizer behaagde.

Gewoonlijk, en waarschijnlijk terecht, noemt men Adelbold den eerste der bisschoppen van Utrecht, die in persoon aan het oorlogsbedrijf deel namen. Men schilderde hem dien ten gevolge niet zelden als een eer- en heerszuchtigen prelaat, die zijn gebied onophoudelijk poogde te vergrooten en, in spijt van zijne geestelijke waardigheid, het goed en bloed van anderen klein achtte, waar het er op aan kwam zijne bedoelingen te bereiken. Adelbolds tijdgenooten, inzonderheid de gemoedelijke en verstandige Alpertus, wien wij later nader zullen leeren kennen, oordeelden anders. Zij spreken, ja, van zijne deelneming aan den beruchten strijd van Wichman en Balderik, waardoor de Rijnstreken in den omtrek van Kleef jaren lang geteisterd werden; van den oorlog, dien hij met graaf Dirk III over het bezit van het land van Merwede voerde, en van een togt, door hem tegen oproerige en roofzieke naburen in Brabant ondernomen; maar zij geven tevens duidelijk te kennen, dat de bisschop in dit alles slechts de getrouwe uitvoerder der bevelen van zijn leenheer, den keizer, was, en dat hij daarenboven zich steeds bereid betoonde tusschen de strijdende partijen, zoo mogelijk, verzoening te bewerken, en, waar hij kon, de weeën van den oorlog voor de landzaten te matigen of minstens te bekorten ². Overigens roemen zij hem als een kerkvoogd van zeldzame wijsheid, die een vraagbaak was in de raadsvergaderingen der rijks-grooten, welke hij gedurig bijwoonde, en die de uit- en inwendige belangen van het bisdom voorstond op eene wijze, welke even als zijne geschriften, waarover wij la-

1) Zie Giesebrecht, *Gesch. der deutschen kaiserzeit*, II, s. 76 f.

2) Zie Alpertus, *De divers. tempor.* L. I, Pertz, VI, p. 710 ss.; vgl. Van Spaen, *Inl. tot de hist. van Gelderl.* I, bl. 19, 105 vv.; Giesebrecht, a. a. o. II, s. 135 ff.

ter hebben te spreken, getuigenis aflegde van den ernst en godsdienstigen zin, die hem bezielde ¹.

Van Adelbolds kerkbedrijf zijn slechts enkele toevallige berigten tot ons gekomen. In 1018, toen keizer Hendrik II in den burg te Nijmegen het paaschfeest vierde en aldaar eene rijksvergadering (magna synodus) hield, waar belangrijke staats- en kerkzaken behandeld werden, ook het geschil met graaf Dirk III, was de bisschop ongetwijfeld tegenwoordig. Vermoedelijk bragt hij bij deze gelegenheid zijne stem uit over den kerkban van zekeren edelman, die binnen de verboden graden gehuwd was, en over enkele vraagstukken van liturgischen aard, de bediening der mis betreffende ². Kortom tijd daarna aanvaardde hij den herbouw van zijne kathedraal, den munter van St. Maarten en vele nevengebouwen te Utrecht, die „door een ongelukkig toeval” verbrand waren. Dit werk was waarschijnlijk in 1023 voltooid. Toen althans werd de dom plegtstatig door hem gewijd in tegenwoordigheid van den keizer en de keizerin en vele prelaten, de aartsbisschoppen van Keulen, Trier, Mentz enz. ³. Ongeveer ten zelfden tijde ondernam hij een dergelijken arbeid te Tiel, waar de St. Walburgskerk in de dagen van Ansfried van de Noormannen schade had geleden. Hij

1) »Adelboldus, vir sapientissimus”, en »cuius sapientia multis nota est et qui summæ virtutis vir et consilii ubique prædicatur;” zoo heet het in de *Annal. Egm.* bij Kluit, l. l. p. 42, bij Pertz, XVI, p. 446. Daar wordt ook de lofspraak overgenomen, dien de custos der St. Walburgskerk te Tiel, zijn tijdgenoot, hem wijdde. Zie den brief van dien custos bij de Bolland. *Acta ss. Febr.* III, p. 546 s. en gedeeltelijk bij Pertz, VI p. 681. De bewijzen voor Adelbolds gedurig verkeer aan 's keizers hof zijn bij Pertz, l. l. p. 682, door Waitz uit het *Vita Meinw.* verzameld, en reeds vroeger door Kluit, l. l.

2) *Annal. Saxo.*, Pertz, VIII, p. 673; vgl. Giesebrecht, a. a. o. II, s. 142, 558.

3) Beka, p. 37, Heda, p. 110, en and. melden, dat Adelbold de oudere domkerk afbrak, waaruit sommigen in onzen tijd aanleiding namen, om den bisschop als een ijdel man te karakteriseren, »die zijn naam door het stichten van prachtige gebouwen poogde te vereeuwigen”. Thietmar van Merseburg (bij Pertz, V, p. 860), die tijdgenoot was en de zaken van ons land welkende, berigt het in onzen tekst vermelde. Over de wijding van den dom zie men *Annal. Egm.* bij Kluit, l. l. p. 44, bij Pertz, XVI, p. 446; Heda, p. 110, en het diploma van Hendrik II ald. p. 113.

herstelde dit gebouw en herschiep het daaraan verbonden kapittel, naar het schijnt, in een gezelschap van wereldlijke kanoniken ¹. Inmiddels zorgde hij, onder begunstiging van Hendrik II en diens gemalin, voor de versterking der finantiële krachten zijner kerk, en handhaafde hij bij voorkomende gelegenheden hare tucht op eene wijze, die meer een gevolg was van den woesten aard der bewoners van afgelegen deelen zijner dioecese, dan in overeenstemming met den beschaafden geest, die hem bezielde. De waterlandsche Friesen waren in den aanvang der elfde eeuw berucht als menschen, die kleine achtting hadden voor het sacrament der mis, en de communie met de daaraan verbonden biecht veelal verzuimden. Een hunner priesters vermaande zijne parochianen op paaschdag zich in dit opzigt te verbeteren; maar naauwelijks had hij zijne rede voor het altaar voleindigd, of uit het midden der schaar liet zich een stem hooren, die riep „dat een beker biers wel zoo veel waard was” als de maaltijd, dien de paap aanprees. Dat woord werd door de menigte beaamd; niemand althans trad toe om te communiceren, want die „de blasphemie” geuit had, was een invloedrijk mensch in die streek. Hij verliet het kerkgebouw en toog, volgens zijne gewoonte, naar de herberg, om van daar straks in staat van dronkenschap huiswaarts te keeren. Onder weg viel hij van zijn paard, en toen men hem opbeurde, was hij een stervend man. Daar hij van adellijken stand was, durfde de priester hem de kerkelijke begrafenis niet weigeren; zijn lijk werd op de legerstad, het kerkhof der gemeente, ter aarde besteld. Veertien dagen later was Adelbold ter plaatse van het voorgevallene. Hij liet „den lasteraar” opgraven en tot schrik der Waterlanders zijne overblijfselen met touwen langs den openbaren weg slepen ².

1) Zie Alpertus, l. l. Pertz, VI, p. 704; den aangeh. brief van den custos der kerk te Tiel, en het boven, I, bl. 317 n. 1, door ons vermeldde.

2) Men vindt dit verhaal, uit Adelbolds mond opgevangen, in de *Gesta episc. Camerac.* bij Pertz, IX, p. 472. In welk deel van ons land de referent de „Aquatici Frisones” dacht, blijkt niet, maar zeker niet in Noord-hol-

In het laatste tijdperk zijns levens schijnt Adelbold zich vermoeid gevoeld te hebben van de zorgen zijner loopbaan. Op raad van zijn vriend Poppo van Stavelot, den reeds vroeger vermelden monnik ¹, wien hij de herderlijke pligten van zijn ambt opdroeg, ging hij voor een tijd de stilte der kloostercel zoeken in het gesticht van Ansfried, op den Heiligen-berg bij Amersfoort, dat hij met zijne giften beweldadigd had ². Later echter nam hij zijne ambtspligten weder op zich, ofschoon hij het monnikengewaad, dat vroegere bisschoppen van Utrecht, b. v. Radboud, gedurende hun gansche bestuur plagten te dragen, niet meer aflegde ³. In September 1024, nadat Hendrik II gestorven was, vinden wij hem in eene rijksvergadering te Mentz, waar men over den opvolger des keizers handelde. Adelbold was een der tegenstanders van Koenraad II ⁴. Op den 27ⁿ November 1025, naar wij meenen, is hij zijn vorstelijken begunstiger in het graf gevolgd, maar zijne geschriften hielden zijne gedachtenis levendig bij het nageslacht ⁵.

Korten tijd na Adelbolds overlijden, terwijl de geestelijkheid te Utrecht zich te vergeefs poogde te verstaan ten aanzien van zijn opvolger, spoedde Koenraad II zich uit Duitschland herwaarts, zonder twijfel met het oogmerk om in persoon zorg te dragen, dat de vakante zetel met de stichtsche leengoederen, die voor zijn rijk wegens de aanwasende magt der graven van Holland zoo gewigtig waren,

land of in Zeeland. Hij zegt, dat Adelbold, uit Saxen van den keizer komende, „per eundem vicum transitum faciens”, vermelde strafocfening deed houden. Maar welligt is zijn berigt niet nauwkeurig.

1) Zie boven, bl. 7.

2) Zie over die giften de diplomën bij Nibelink, *Handvesten betrekkel. den zwijndrechtschen waard*, Leid. 1860, bl. 1 vv. en bij and.

3) Zie Everhelmi *Vita Popponis*, bij Mabill. *Acta ss. ord. Bened.* saec. VI, 1, p. 514; bij Pertz, XIII, p. 305.

4) *Gesta episc. Camerac.* Pertz, IX, p. 458; *Chron. S. Andr.* ibid. p. 530. Vgl. Giesebrecht, a. a. o. II, s. 204 ff.

5) Over Adelbolds sterfsjaar zie beneden, bl. 59; over het datum van zijn dood bestaat geen verschil. Het oude necrolog. van St. Salvator, bewaard in het vroeger vermelde hs., den *ordinarius* van St. Salv. bevattende (zie boven, I, bl. 148 n. 1, bl. 269 n. 2) zegt ook: „vj. kl. [Dec.] obiit Athelboldus ep. Traiect.”

niet aan een onbevoegde zou komen. Met hem bevond zich de schoone Gisela, zijne gemalin, de roem der vorstinnen van die dagen, die hem door haren mannelijken geest evenzeer tot steun was, als zij door hare beminnelijkheid zijn hart boeide¹. Gelijk zij den keizer op zijne togten door het rijk gewoonlijk verzelde², zoo volgde zij hem ook nu, ofschoon zij in staat van vergevorderde zwangerschap verkeerde. Toen het reisgezelschap te Oosterbeek bij Arnhem gekomen was, bleek het voor Giselas toestand noodzakelijk daar achter te blijven. Zij nam haren intrek bij Bernulf, den parochiepriester der gemeente, en de keizer vervorderde den weg, daar de omstandigheden te Utrecht dringend om zijne tegenwoordigheid riepen. Terwijl Koenraad met de utrechtische kanoniken in onderhandeling was en zij gezamenlijk in het onzekere waren, wie als Adelbolds opvolger moest optreden, verscheen ook Bernulf in de kathedraalstad. Hij bragt den keizer het verblijdend berigt, dat Gisela te zijnen huize van een schoone spruit was bevallen. Toen was Koenraads keus weldra bepaald: Bernulf werd tot bisschop uitgeroepen en straks „met ring en staf” in zijne nieuwe waardigheid bevestigd³. Of wij den keizer we-

1) Zie over Gisela, Giesebrecht, a. a. o. s. 204.

2) Zie *Annal. Quedlinb.* Pertz, V, p. 90.

3) Men vindt dit verhaal in zijn oudsten vorm in eene inscriptie, die, met eene hand van omstreeks 1300 geschreven, op het schutblad van een der oude necrologiën des kapittels van St. Pieter (in het prov. archief te Utrecht) bewaard is. Zij werd door Matthæus nog in het midden der zeventiende eeuw in de St. Pieterskerk, Bernulfs stichting, gelezen, en later door Lap van Waveren en hem zelven bekend gemaakt. Zie *Fundat. eccl.* p. 110, en *Sylloge epist.* (achter Andreae Alciati *Tractatus contra vitam monast.*) p. 307. De ouderdom der verzen werd door genoemde geleerden niet besproken, maar ook Beka, p. 39, heeft ze gekend en hun inhoud opgegeven. Naar de versificatie te oordeelen kunnen zij zeer goed een paar eeuwen vóór Beka en nog vroeger geschreven zijn. Wat het feit betreft, dat zij vermelden, na de schrijvers van *l'Art de vérifier les dates*, XV, p. 47, is onze Delprat (zie Nijhoffs *Bijdrag.* VIII, boekbesch. bl. 40) voor zoo ver mij bekend is, de éénige, die het verdacht heeft. De argumenten, welke men er tegen inbragt, zijn deze: 1°. Koenraad II heeft slechts één zoon gehad, Hendrik III, die reeds in 1017 geboren werd; hoe kan deze dan in 1027 (het jaar, waarop men Bernulfs verheffing tot bisschop stelt) het levenslicht te Oosterbeek gezien hebben? 2°. Bernulf was reeds in 1025 als bisschop in eene kerkver-

gens deze daad van ligtzinnigheid moeten verdenken, weten wij niet, want het is mogelijk, dat Bernulf hem lang te voren bekend geweest is; maar zeker is het, dat hij in hem aan onze kerk een waardigen opziener schonk.

gadering te Frankfort. Het laatste argument kunnen wij laten voor hetgeen het is, daar het op eene vergissing berust. *Bat. s. l.*, bl. 654, en Royaards, I, bl. 181, melden wel, dat Bernulf in 1025 te Frankfort eene kerkverg. bijwoonde, maar ten onregte. De bedoelde vergadering werd eerst op 23 Sept. 1027 gehouden, en dan ontmoeten wij Bernulf te Frankfort (zie Wolfherii *Vita Godeh.* Pertz, XIII, p. 190; *Annal. Saxo.* Pertz, VIII, p. 677). Het eerste argument heeft schijnbaar meer te beteekenen, maar ook slechts schijnbaar. Wie leert ons, dat Gisela te Oosterbeek een zoon baarde? Alleen de slordige Heda, p. 118, en die hem volgden. De oude inscriptie spreekt van »proles sibi [Conrato] nata», en Beka, l. l. zegt: »regina nobilis elegantis formæ parturiit infantem», wat ons veroorlooft aan eene dochter te denken. Nu weten wij, dat Gisela haren gemaal meer dan ééne dochter heeft geschonken, Mathilde, die in 1034 te Worms begraven werd (Wipo, *Vita Chuonr.* Pertz, XIII, p. 271), en Beatrix. De laatste werd door hare ouders, toen zij zich in het voorjaar van 1026 naar Italië zouden begeven om gekroond te worden, naar Quedlinburg gezonden, om onder toezigt der abdis Adelheide opgevoed (nutriendam) te worden (zie *Annal. Quedlinb.* bij Pertz, V, p. 90, en over den tijd van 's keizers afreis, *Annal. Sangall.* Pertz, I, p. 83, vgl. met Wipo, l. l. Pertz, XIII, p. 264; Koenraad vierde 10 April paschen te Vercelli). Zij was waarschijnlijk zeer jong, daar de echtelingen het kind anders even als hun zoon vermoedelijk medegenomen zouden hebben. Nemen wij nu aan, dat Beatrix een zuigeling was, dan kan zij omstreeks den uitgang van 1025 of het begin van 1026 te Oosterbeek geboren zijn. Maar wat hebben wij dan te maken van de stelling, dat Bernulf eerst in 1027 bisschop werd? Zij berust op het berigt van Beka, p. 38, dat Adelbold op 27 Nov. 1027 zal gestorven zijn, en het daaruit getrokken besluit dat Bernulf derhalve eerst na dien dag kan opgetreden wezen. Maar het berigt van Beka is onhoudbaar, daar wij weten, dat Bernulf reeds op 23 Sept. van dat jaar als bisschop te Frankfort verscheen; en daarenboven, als Bernulf, gelijk Beka verhaalt, door Koenraad aangesteld werd, dan moet dit vóór 's keizers vertrek naar Italië zijn geschied, want van den aanvang dier reis in het voorj. van 1026 tot in het laatst van 1027 is er voor een togt naar Utrecht in Koenraads geschiedenis kwalijk plaats te vinden. Adelbolds doodjaar zweeft bij onze schrijvers. De *Divisie-kron.* noemt 1026, Beka 1027, Heda 1028. De laatste brengt, p. 114 s., een diploma bij, dat in 1027 te Cremona door Koenraad ten voordeele van Adelbold zal afgegeven zijn; maar zoo dit stuk echt is, is het datum, 14 Junij 1027, althans corrupt. Koenraad noemt zich daar »ad imperium designatus Romanorum», terwijl wij weten, dat hij reeds op 26 Maart gekroond, en sedert de laatste dagen van Mei in Duitschland weérgekeerd was (zie Giesobrecht, a. a. o. II, s. 235). Ook de aanduiding »indictione IX» is niet in orde, daar deze indicie van 10 April 1026 tot 26 Maart 1027 liep. Wij meenen Adelbolds dood op 27 Nov. 1025 te moeten stellen.

Bernulf zal, volgens Beka en Heda ¹, terstond na zijne ordening vrede met den graaf van Holland gemaakt en vervolgens een rustig bestuur gehad hebben. Wij hebben geen grond om dit algemeen berigt tegen te spreken, doch doen opmerken, dat hij, volgens een tijdgenoot ², weinige jaren vóór zijn dood in den strijd der Keulenaars en Luikenaars tegen graaf Dirk IV betrokken is geweest. Voor het overige maakte hij zich verdienstelijk door de stichting van de St. Pieters- en St. Janskerk te Utrecht ³, waaraan hij kapittelen verbond, een feit waarvan wij later het gewigt voor de kerkelijke organisatie van het bisdom zullen leeren kennen. Ook regelde hij de onderlinge betrekking der kapittelen van St. Salvator te Utrecht en van St. Lebuinus te Deventer, en verlegde Ansfrieds klooster van den Heiligen-berg bij Amersfoort binnen de muren van Utrecht, waar het sedert onder den naam van St. Paulsabdij beroemd werd ⁴. In September 1027 behandelde hij met vele anderen, onder voorzitterschap van Koenraad II, te Frankfort eenige kerkzaken, vooral de geschillen van den aartsbisschop Aribo van Mentz met bisschop Godhard van Hildesheim ⁵. Intuschen leefde hij in voortdurende vriendschap met den keizer, die hem „zijn beminden Bernulf” noemde ⁶ en gaarne met hem binnen Utrecht vertoefde. Toen Koenraad zich in het voorjaar van 1039 eenigen tijd in den burg te Nijmegen, zijn meest geliefd verblijf, had opgehouden, trok hij van daar met zijn hofgezin naar onze bisschopsstad, om er den 3^{en} Junij het pinksterfeest te vieren en van Bernulfs hand het misbrood te ontvangen. De kei-

1) Beka, p. 40; Heda, p. 118.

2) Zie Herimanni *Chron.* Pertz, VII, p. 128; vgl. Arend, a. w. II, 1, bl. 69.

3) Beka, p. 40.

4) Beka, l. l. vgl. boven, I, bl. 315 v. Over de St. Paulsabdij zie men het diploma bij Matth. *Rev. Anorf. script.* p. 189, en *Codex dipl.* van het hist. genootsch. te Utr. 2e ser. II, 1, p. 166 vv. Vgl. Matth. *Fund. eccl.* p. 192, en *Kerkhist. archief*, III, bl. 176 v.

5) Zie *Vita Godek.* Pertz, XIII, p. 190; *Annal. Saxo.* Pertz, VIII, p. 677; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 652 ff.

6) Zie onder and. het diploma van 1028 bij Matth. *Fund. eccl.* p. 194.

zer verscheen in de domkerk, met de rijkskroon op het hoofd, en omstraald van al zijne heerlijkheid, omringd van zijne vele grooten en aan zijne zijde de edele Gisela met haren zoon Hendrik, een veelbelovenden prins in den eersten bloei zijner jongelingsjaren. Het volk juichte en staarde in opgetogenheid op den heer der europesche wereld. De feestdag ging in vreugde voorbij, maar den dag daarna was alles in rouw verkeerd. Gisela en haar zoon en Bernulf zaten treurende bij Koenraads lijk, wien een onvoorziene dood had neêrge worpen. Zijne ingewanden werden bijgezet in het koor der kerk, die hij kort te voren met den glans zijner aardsche grootheid had vervuld ¹.

De toegenegenheid der keizerlijke familie voor Bernulf duurde na Koenraads overlijden onverminderd voort. Gisela bestierde als voogdesse van den minderjarigen Hendrik III het rijk, en beiden waren er steeds op uit, onzen bisschop en de zijnen te beweldadigen. Zijn gebied en zijne regten in Groningen, Drenthe, Overijssel en elders werden uitgebreid, en de bezittingen en inkomsten zijner geestelijkheid vermeerderd ². Het voorbeeld der vorsten wekte navolging bij anderen. Zekere ridder Adolf, die tot den klerikalen stand overging, gaf aan de kerk Goor in Twente en vele andere goederen ³, terwijl op Bernulfs aansporing eene adellijke vrouw, Bertha geheeten, „haar hoofd” met al hare zonen en dochteren aan St. Maartens altaar schonk ⁴, eene zeldzame weldaad, waarvan wij later den aard hebben te verklaren.

Bernulf stierf, naar men meent, in 1054, nadat hij Gisela, hare dochter Beatrix en het gansche keizerlijk gezin, met uitzondering van Hendrik III, overleefd had.

1) Zie het uitvoerig berigt van Wipo, *Vita Chuonr. Pertz*, XIII, p. 274. In het koor der domkerk werd een steen gelegd met de inscriptie: *EXTA CONRADI SECUNDI IMP. 1039*. Zie Buchel, ad Bekam, p. 41, en de diplommen van Hendrik III bij Heda, p. 120, 121; vgl. *Annal. Spirens. Pertz*, XVII, p. 80.

2) Zie Arend, II, 1, bl. 84 vv.

3) Zie het diploma bij Buchel, ad Hedam, p. 127 s.

4) Zie het diploma bij Heda, p. 118 s.

Men bestelde zijn lijk in de St. Pieterskerk te Utrecht, en zijne rustplaats, waar wonderbare genezingen heetten te geschieden, bleef tot aan den tijd der hervorming een heiligdom voor velen ¹. Een gedeelte van zijn ambtsgevaad en andere voorwerpen, die men bij herhaalde openingen zijner groeve van zijn gebeente afzonderde, worden nog heden te Utrecht in eere gehouden ².

§ 2.

° Bisschop Willem I en Koenraad.

Na den dood van Bernulf, zoo deze althans in 1054 ten grave is gegaan, schijnt de zetel te Utrecht eenigen tijd ledig gestaan te hebben. Zijn opvolger, Willem I, naar men zegt, een edelman van Gelder, moet toch verondersteld worden niet vóór Maart 1056 opgetreden te zijn, zoo het waar is wat een tijdgenoot berigt, dat Willem tot de bloedverwanten en vrienden van Anno II behoorde, die door den invloed van dezen prelaat tot de hoogste waardigheden opklommen, nadat hij zelf tot aartsbisschop van Keulen was verheven ³. Van Willems vroeger leven is ons niets bekend; maar vermoedelijk werd hij door Anno in betrekking gesteld met den toen nog zeer jeugdigen Hendrik IV, wien hij later steeds trouw bewees, terwijl anderen van hem afvielen.

Onze vroegere en latere schrijvers hebben Willem doorgaans als een hooghartig en oorlogzuchtig man geteekend, en zijne tijdgenooten uit den vreemde, hoezeer sommigen hem roemden wegens zijne geleerdheid in gewijde en on-

1) Heda, p. 118, en Buchel. ald. p. 126; *Bat. s. I*, bl. 655.

2) Zij worden bewaard in de kerk der Jansenisten »In den hoek'' te Utrecht. Vroeger berustten zij onder »de kanoniken van de nieuwe godsdienst'', de zoogenaamde domheeren, die eerst sedert een kleine halve eeuw uitstierven. Vgl. *Bat. s. t. a. p.*

3) Zie Adami *Gesta Hammab. Pertz*, IX, p. 348. De confirmatie-brief, ten behoeve van Willem door Hendrik IV afgegeven, ofschoon door Buchel. ad Hedam, p. 136, en and. op 1056 gesteld, moet op 21 Febr. 1057 geplaatst worden. Zie Bondam, *Charterb.* bl. 131. Anno werd op 3 Maart 1056 tot aartsb. gewijd. Zie Müller, *Anno II der heil.* Leipz. 1858, s. 15.

gewijde letteren ¹, stellen ons niet in staat die onbehagelijke teekening met eene meer aangename te verwisselen. Wel weten wij, dat Willem zijn klerikaal karakter niet geheel verloochende, daar hij deel nam aan de ons reeds bekende bedevaart naar Jeruzalem ² en ook de hand had in kerkzaken van zijne en naburige dioecesen, het verdrag met Regimbert, abt van Epternach, over de zoogenaamde moederkerken van Holland, en dat met den graaf van Zutphen over eenige tienden der kerk aldaar ³, den strijd met den bisschop van Noyon over het bezit van eene kerk te Brugge ⁴, de geschillen van bisschop Hendrik van Luik met den abt van St. Laurens te dier stede ⁵ enz.; maar van zijne bemoeijingen ten aanzien van dit alles is ons zóó weinig berigt, dat wij er geen middel tot klaarder begrip zijner persoonlijkheid in vinden. Dit alleen staat vast, dat hij maar al te zeer gemengd is geweest in den bloedigen worstelstrijd, dien het graafschap Holland te dien tijde voor zijn bestaan had te voeren, en dat hij van den zwakken staat van dit opkomend vorstendom en de gunst, die hij bij Agnes, de moeder van Hendrik IV, en bij den koning zelve genoot, behendig gebruik maakte, om de grenzen van zijn gebied aanmerkelijk uit te zetten ⁶. Het eenige wat ons Willem als kerkvoogd van eene belangrijke zijde doet kennen, is zijn deelgenootschap aan de rampzalige twisten tusschen Gregorius VII en Hendrik, waarin hij een rol vervulde, die hem bij de partijen van dien tijd en berucht en beroemd maakte, en zijn naam in de algemeene kerkgeschiedenis steeds van vergetelheid zal bewa-

1) Jocundus, die kort na 1088 schreef en geenszins een vriend van Willems nagedachtenis was, ja hem als een verdrukker der vromen voorstelt, noemt hem „Flandrensis genere, litteris divinis et humanis eruditissimus”. *Translat. S. Servat.* Pertz, XIV, p. 121.

2) Zie boven, bl. 7 v.

3) Zie de diplomaten bij Heda, p. 132 s. en Bondam, bl. 134.

4) Zie den brief van Gregorius VII bij Buchel. ad Hedam, p. 136, en bij Harduinius, *Concil.* VI, 1, p. 1306.

5) Ruperti *Chron.* Pertz, X, p. 276.

6) Zie dienaang. Arend, II, 1, bl. 70 vv. Over den alvermogenenden invloed der bisschoppen bij den jongen Hendrik leze men Lamberti *Annales*, Pertz, VII, p. 166 s.

ren. Het is om meer dan ééne reden noodig, dat wij hierbij eenige oogenblikken stilstaan.

Vele jaren voordat Willem tot de bisschoppelijke waardigheid en Hendrik tot den mannelijken leeftijd waren gekomen, woonde in een klooster op den aventijnschen berg te Rome een monnik¹, die de bestemming had om op de wereld; welke hij uit liefde voor God en de h. maagd voor altijd meende verlaten te hebben, een invloed te oefenen, waarvan de nawerking na acht eenwen nog gevoeld wordt. Zoon van arme ouders, onaanzienlijk van gestalte en zwak van stem, was Hildebrand naar het uitwendige beroofd van alle voorregten en gaven, waardoor het den mensch somtijds ligt valt een heerscher over zijne medemenschen te worden. Maar in zijn binnenste woonden veelsoortige krachten, zooals zelden in één persoon vereenigd werden gevonden: koele beradenheid, die diplomatieke sluwheid kon worden, enthousiastische ernst, die evenzeer geduld wist te oefenen als te ijveren, en bovenal liefde voor eenmaal opgevatte overtuigingen en plannen, waardoor hij zelfs gereed was zijne eigene zedelijke beginselen voor een tijd geweld aan te doen, opdat hij bereiken mogt wat hij bedoelde. Met zulke eigenschappen toegerust trok Hildebrand in 1045 uit zijn klooster, om zich een gehoorzamen zoon des pausen te bewijzen. Gregorius VI, die den stoel van Petrus eerst onlangs in bezit genomen had, wenschte den vijfentwintigjarigen profes-broeder aan zijne zijde, en zuchtende verliet deze de cel, waarin hij — zoo weinig was hij toen nog bewust van zijne sluimerende krachten — voor immer de rust des contemplatieven levens hoopte gevonden te hebben.

De gaven en gedachten, die Hildebrand uit zijn klooster naar de pauselijke curie met zich voerde, werden te Rome en elders geoefend en tot rijpheid gebracht. In de abdij van Clugny ontwikkelden zich zijn ascetische zin en zijne reformatorische ideën, die in het convent op den

1) Over Hildebrand zie men, behalve de bekende werken van Voigt, Söltl, Floto en and. die in alle handboeken aangehaald zijn, vooral Giesebrecht, a. o. III, s. 10 ff. 230 ff. 320 ff.

aventijnschen berg onder den invloed der mannen van Clugny reeds bij hem opgekomen waren ¹, en zijne brandende begeerte om die ideën eenmaal verwezenlijkt te zien, werd gevoed, als hij beurtelings in Frankrijk en Duitschland als afgevaardigde der pausen, die hij achter-eenvolgens diende, hoven en bisdommen bezoekende, alom de bewijzen aanschouwde, hoezeer de kerk de hervorming, welke hij wenschte, behoefde. Straks wist hij de oogmerken, die nu het doelwit zijns levens waren geworden, belangrijk te maken in het oog van anderen, en den gloed der liefde, waarmede hij ze koesterde, over te storten in een Leo IX, een Victor II, een Nicolaas II, een Alexander II en in duizenden en honderdduizenden zijner tijdgenooten in verschillende deelen der christenheid. Zoo werd hij het hoofd eener magtige partij, wier programma voor de gansche wereld weldra duidelijk was: de kerk moest worden genezen van de kwalen, waaraan zij dreigde te sterven, „de onbevleete duive” gereinigt van de vuile smetten, welke op haar kleefden, opdat zij haren titel weder waardig wierd; den invloed der duitsche vorsten op de verkiezing der pausen had men voor altijd te fnuiken, de vrijheid der kerk bij de investituur van bisschoppen en abten te herstellen, de simonie en het huwelijk der klerken door afzetting en kerkban te weren. Dit was het, wat Hildebrand en de hildebrandianen wilden. Waren er onder hen, die er somwijlen een voorgevoel van hadden, dat hunne bedoelingen, wanneer zij bereikt zouden zijn, voor een groot deel illusiën zouden blijken te wezen? Kon niemand hunner voorzien, wat later overal in de kerk, ook in de onze, geschied is, dat de keus der prelaten, nadat de investituur aan de hand van koningen en keizers zou ontruikt zijn, minder vrij zou wezen dan ooit te voren, en dat het huwelijksleven der geestelijken slechts plaats zou maken voor alom heerschend concubinaat en erger? Wij weten het

---

1) Zie over Clugny en de daar heerschende rigting, na anderen, Baur, *Die christl. kirche des mittelalt.* Tüb. 1861, s. 166.

felenden toe, dat zij hadden te kiezen tusschen het vonnis van Gregorius of een eedbreuk jegens hun koning, wien zij trouw hadden gezworen, en — ook zij schreven hun naam, ofschoon met bevende handen ¹. Toen ging van de vergadering een brief uit „aan broeder Hildebrand,” die hem met smaad overlaadde en berigtte dat men hem alle gehoorzaamheid opzeide. De eerste, die na de twee aartsbisschoppen zich aan het hoofd van dien brief noemde, was onze kerkvoogd ².

Ongeveer zes weken na de vergadering te Worms was Hendrik te Keulen, om in persoon voor de vervulling van den aartsbisschoppelijken stoel aldaar te zorgen, en wederom stond Willem aan zijne zijde. De koning had de waardigheid aan Hildulf, kanonik van Goslar, toegezegd, hoezeer velen, ook Willem, met die keus geenszins ingenomen waren. Was het uit liefde voor 's vorsten persoonlijke wenschen, of omdat deze een zijner aanverwanten het vakante bisdom van Paderborn toezeide, dat onze kerkvoogd deed wat hij liever gelaten had? Wij durven niet beslissen; maar zeker is het, dat Willem op den 6ⁿ Maart Hildulf met eigen hand ordende, waarna hij met Hendrik naar Utrecht toog ³.

Gedurende de laatste dagen van Maart bevond zich de koning met vele bisschoppen en grooten in onze kathedraalstad, waar hij zich voorshands met rijkszaken bezig hield en onder anderen den jongen Godfried van Bouillon, die later koning van Jeruzalem werd en thans te Utrecht vertoefde, met het markgraafschap van Antwerpen beleende ⁴. Een paar dagen vóór paschen echter werd den vorst eene tijding gebracht, die aan dergelijke werkzaamheden plotseling een einde maakte. Zij berigtte

1) Lamberti l. l.; vgl. Giesebrecht, a. a. o. s. 345.

2) Zie het stuk bij Pertz, IV, p. 44 ss. en bij Watterich, l. l. I, p. 373 ss.

3) Lamberti l. l. p. 243. Dat Hendrik IV sommigen, zelfs mannen van edelen zin, eene onbegrensde liefde voor zijn persoon wist in te boezemen, ziet men aan het schoone en hier en daar hartroerende *Vita Heinrichi IV*, dat aan Otbertus van Luik wordt toegeschreven. Het werd laatstelijk uitgegeven door Pertz, XIV, p. 268 ss., ook afzonderlijk, Hann. 1855.

4) Lamberti l. l.

hem wat vóór vier weken te Rome was geschied: Gregorius had op eene vasten-synode in tegenwoordigheid van honderd en tien bisschoppen, en ook in die van Agnes, 's konings bejaarde moeder, den ban over hem uitgesproken en, wat het gewigtigste was, hem van de koninklijke waardigheid vervallen verklaard en zijne onderdanen los van den eed van gehoorzaamheid, dien zij hem gezworen hadden of nog zouden zweren ¹. De stoute daad, die de feudale wereld, wier bestand op den leeneed rustte, in de hartader greep, werd te Utrecht met niet minder ontzetting vernomen, dan vroeger te Rome het decreet van Worms, dat Gregorius tot haar vervoerd had. De hartstogtelijkheid van Hendrik en de zijnen kende geen grenzen. Men besloot tot een beslissenden stap, die hetgeen te Rome gedaan was, voor het oog der gansche wereld verijdelen mogt; men noemde den paus een schijnheiligen ketter, een meenedige en moordenaar, en als zoodanig zou men hem openlijk slaan met den banvloek der kerk.

Onder de te Utrecht verzamelde rijks grooten bevond zich Pibo van Toul, een vriend van Hendrik en den paus geen vijand, een man die in den strijd der partijen in het onzekere wandelde. Aan dezen werd opgedragen, op den paaschdag over Gregorius den vloek uit te spreken. Pibo durfde het stuk niet bestaan. In den morgenstond van den feestdag vernam men met minachting voor den versaagde, dat hij gedurende den nacht met de zijnen in stilte uit de stad was getrokken. Nu aanvaardde Willem de taak, en waarschijnlijk met hartelust, daar Gregorius ook hem met den ban had getroffen. Toen zijne geestelijkheid de mis van den feestdag zong, stond hij voor het hoogaltaar, en de wanden onzer domkerk, die later, helaas, maar al te dikwerf van Romes anathema weêrklonken, weêrgalmden voor ditmaal van het anathema tegen Romes meest pauselijken paus. Nadat de vloek met zijne, inzonderheid voor middeleeuw-

¹) Zie Hefele, a. a. o. s. 62 ff.; vgl. Giesebrecht, a. a. o. s. 350 ff.

sche ooren, zoo snijdende formules ¹, was uitgesproken, hield Willem eene rede, waarin hij der vergaderde menigte betoogde, dat het vonnis van Hildebrand over Hendrik geenerlei beteekenis had: het was uitgegaan van een kerkvorst, die zijne waardigheid verloren had, van een meinedigen monnik, wiens hand zich tegen zijn koning durfde verheffen ².

Het paaschfeest van 1076 was het laatste, dat bisschop Willem vierde, en het anathema, door hem tegen Gregorius afgekondigd, zijn laatste bedrijf in den strijd, dien zijne eeuw niet ten onregte „eene onsterfelijke controvers” heette. Wel werd hem door Hendrik nog opgedragen tegen pinksteren weder te Worms te zijn, opdat hij met twee andere bisschoppen als getuige zou optreden bij het formeel proces, dat men daar tegen Hildebrand zou voeren ³, maar de dood verhinderde hem te gehoorzamen. Hij stierf den 27ⁿ April. Hendrik en zijne partij hebben hem vermoedelijk betreurd, zeker gemist, maar de mannen van de hoogkerkelijke rigting wisten kwalijk hunne vreugde te verbergen. Gretig maakten zij gebruik van sommige fantastische verhalen, die als reflectiën moeten beschouwd worden van hetgeen dweepzieke vrienden des pausen over „den kwaden dood” van den onder den kerkban overleden Willem dachten, verhalen die nog heden in de kronijken van dien tijd gelezen kunnen worden, en den in gulzige overdaad stervenden kerkvoogd of zijn verschijnenden geest laten klagen over de helsche pijnen, die hem Gods wraakgerigt bragt ⁴.

Bij de herinnering van Willems bedrijven in den han-

1) Later zullen wij het wezen van het anathema leeren kennen.

2) Zie Lamberti l. l. Pertz, VII, p. 244; Bruno, *De bello Sax.* ibid. p. 361; Bernoldi *Chron.* ibid. p. 433; *Annal. Saxo.* Pertz, VIII, p. 709, 711; Hugo, *Chron.* Pertz, X, p. 458 s.

3) Zie Bertholdi *Annal.* Pertz, VII, p. 285.

4) Zie de boven, n. 2, aangeh. schrijvers. Royaards, I, bl. 188, uit met het oog op Bertholdi *Annal.* Pertz, VII, p. 284, het vermoeden, dat Willem door vergif zal omgekomen zijn. Berthold heeft niets van dien aard en verhaalt iets gansch anders, namelijk dat de bisschop, na op één dag driemaal overmatig gegeten en gedronken te hebben, ten gevolge zijner gulzigheid bewusteloos de eeuwige verdoemenis inging.

del tegen Gregorius, die ook bij den meest anti-pauselijken protestant van onzen tijd geene volstrekte goedkeuring zullen verwerven, al veroordeelt hij in de eerste plaats de grenzeloze aanmatiging van den man van Rome, zweeft ons vanzelf de vraag op de lippen, wat wel de indruk van dit alles op het nederlandsche volk mag geweest zijn? Bleven leeken en geestelijken onbêwogen, toen het anathema over den vader der christenheid van 's bisschops lippen door de domkerk klonk, en het gerucht van het feit straks door het land snelde; of waren er, die de beteekenis der daad verstonden en voor of tegen Gregorius partij kozen? Tot ons leedwezen zijn wij kwalijk bij magte de vraag te beantwoorden. Beka, Heda, de beschrijver der oorlogen, door onze bisschoppen en graven met elkander gevoerd¹, en andere Nederlanders hebben Willem, gelijk wij reeds zeiden, als een trotsch en heerschzuchtig prelaat geteekend, maar van zijne deelneming aan het groote drama van zijn tijd maken zij geen gewag, en dus ook niet van hetgeen de openbare meening dienaangaande oordeelde. Hun kerkelijk gevoel kon in dergelijke herinneringen geen behagen hebben. Zoo blijft ons hier dan niets over dan, met het oog op enkele aanduidingen en den algemeenen toestand onzer vaderen van dit tijdvak, het waarschijnlijkste op te sporen.

Bedriegen wij ons niet, dan heeft onze natie, voor zoo verre zij genoeg ontwikkeld was om in dezen strijd tusschen kerk en staat eenige belangstelling te koesteren, zich aan de zijde van Hendrik en haren bisschop geschaard. Ofschoon er in het graafschap Holland en Zeeland zeker velen gevonden werden, die in den koning en den kerkvoogd alleen staatkundige vijanden zagen, de bewoners van het sticht beschouwden Hendrik natuurlijk als hun onmisbaren beschermer en Willem als den vermeerderaar hunner magt tegenover de lastige Hollanders. Maar ook

---

1) Zie *Bella campestr.* (achter den door Matthæus uitgeg. Anonymus, *De reb. Ultraject.*) p. 214.

laatstgenoemden, al koesterden zij welligt grooten afkeer van Hendrik en Willem, waren daarom nog geen voorstanders van Gregorius. De graven en edelen in ons gansche vaderland hebben ongetwijfeld, evenzeer als de aristocratie van Duitschland en andere landen, zich in hooge mate in hun regtsgevoel door Gregorius' bedrijf gekrenkt gevoeld. Had de paus zich binnen de perken zijner kerkelijke magt gehouden en den onbekeerlijken Hendrik alleen met den ban geslagen, de meesten hadden het met koelheid, velen misschien met blijdschap aangezien. Maar Gregorius had meer gedaan: hij had den oppersten leenheer van zijn goddelijk regt beroofd en de onderdanen van den leeneed ontbonden, waarop de gansche leenstaat steunde. Moest niet ieder ander leenheer, van den hertog en graaf tot den geringsten abt en edelman, gevoelen, dat Gregorius door dit bedrijf het gansche feudale stelsel dreigde te vernietigen, daar hij inderdaad zich de oppermagt over de gansche wereld aanmatigde en het openlijk verkondigde, dat niet het keizerdom, maar het pausdom voortaan het uitgangspunt van alle wereldlijke orde zou zijn¹? Het is waar, Gregorius noemde zich stedehouder van Petrus en schreef zich toe wat de pseudo-isidorische decretalen sedert lang elken bisschop van Rome toekenden, en meer dan dit. Maar men wane niet, dat die leer reeds toen, gelijk later, op de gemoederen onzer vadersen vat had. De mannen van Clugny met hunne hiërarchische en disciplinaire idealen van kerkhervorming hadden hier, waar nog slechts weinige kloosterlingen leefden, geene of zeker maar enkele vertegenwoordigers, en de kerkelijke zin der natie, gelijk wij reeds opmerkten, moest door de kruistogten en andere middelen nog gewekt worden. Wanneer men nu hierbij in aanmerking neemt, dat ook de geestelijken in ons vaderland, gelijk elders, in Gregorius den bestrijder van priesterhuwelijk en concubinaat ontmoetten, waarvan ook zij, gelijk wij later zien zullen, geenszins afkeerig

---

1) Vgl. Giesebrecht, a. a. o. III, s. 353.

waren, dan moeten wij aannemen, dat de klerken, evenzeer als de edelen, uit den aard der zaak genegen waren zich met Hendrik en Willem tegenover Gregorius te plaatsen. Dat de utrechtsche geestelijkheid althans haren bisschop trouw is gebleven, schijnt niet betwijfeld te mogen worden. Willem stierf, terwijl de banvloek van Gregorius op hem lag. Hadden de kanoniken van St. Maarten en St. Salvator dien banvloek voor bindend gehouden, zij zouden zich wel gewacht hebben de ziel van den gebannene openlijk met de genademiddelen der kerk te hulp te komen. En toch bragten zij haar die hulp, toen en eeuwen daarna. Als de 27^e April aanbrak, vergaderden zich beide kapittelen in hunne respectieve kerken, en onder het klokgeklep van St. Salvator geschiedde bij de mis van den dag memorie voor de ziel van bisschop Willem ¹. Wij achten het hoogstwaarschijnlijk, dat dezelfde antipathie tegen Gregorius, die lang na de elfde eeuw evenzeer door den schrijver der „Egmondsche annalen” ² als door van Maerlant ³ onverholen uitgedrukt werd, in vroeger tijden, en toen veel sterker, bij onze vaderen heerschende is geweest.

Terstond na Willems overlijden schijnt Hendrik IV zich gehaast te hebben den stoel van Utrecht met een man te bezetten, op wien hij vertrouwen kon. Koenraad de Schwaab, vroeger kameraar (thesaurier) van den aartsbisschop van

1) Zie de aantekeningen uit de necrologiën van St. Maarten en St. Salvator bij Matthæus, ad Anonym. *De reb. Ultraject.* p. 226, die volkomen weêrleggen wat door Bruno, *De bello Sax.* Pertz, VIII, p. 361, wordt verhaald, dat de bisschop in zijne laatste ure zijnen klerken verklaarde, dat de duivelen reeds zijn bed omringden, waarom hij hun toeriep: „itaque cum fuero de corpore eductus, rogo vos et omnes fideles, ne se fatigent pro me faciendo supplicationes”. Daarop stierf Willem, en men liet hem lang boven aard, totdat de paus, N. B. uit vrees dat de lijkvlucht den Utrechtenaren nadeelig zou zijn, veroorloofde hem te begraven. De aantekeningen in de necrologiën zijn natuurlijk terstond na 's bisschops dood gesteld, daar de diensten, die zij voorschrijven, gevolg van 's mans legaat waren. Hij had aan de gezamenlijke kerken te Utrecht gegeven „mansum in Heemstedden apud Judifæs”.

2) Bij Pertz, XVI, p. 449 s. In het HS., dat Kluit gebruikte, schijnt de belangrijke plaats uitgelaten geweest te zijn.

3) Zie *Spiegel hist.* III, bl. 337, en later over Hendrik, bl. 382 v. 386.

Mentz, trad op, een prelaat die der partij van den koning van harte toegedaan was en daarom door de mannen van de pauselijke rigting als „een scheurmaker, den naam eens bisschops onwaardig,” wordt geteekend ¹. Van zijne persoonlijkheid is weinig anders bekend, dan dat hij een beschaafd klerk was, even als zijn voorganger trouw tot in het uiterste aan den vorst, wiens gunsten hij genoot, en gelijk Willem gansch niet onverschillig voor de tijdelijke belangen van het sticht. Naauwelijks had hij den herderstaf aanvaard, of hij moest dien met het zwaard verwisselen, om zich tegen graaf Dirk V en Robert den Fries te verdedigen, wat hem echter kwalijk gelukte. Het pas voltooide slot van IJsselmonde, waarin vele aanzienlijke geestelijken, Lambert, proost van Deventer, Vulmar, een priester van St. Salvator (S. Bonifacii) te Utrecht, en anderen aan zijne zijde sneuvelden, ging verloren. De strijd eindigde met een voor den bisschop vernederend verdrag, waartoe hij welligt te gereeder overging — het geschiedde volgens onze oude schrijvers op den 8^a Junij 1076 ², dus kort na de aanvaarding van zijn bestuur — naardien de belangen van zijn koning hem dringend naar Duitschland riepen.

De zaken van Hendrik begonnen spoedig na het gebeurde op het paaschfeest te Utrecht een ongunstig aanzien te verkrijgen. De paus en zijne partij zaten niet stil, en bij de duitsche vorsten openbaarde zich eene neiging om zich van hun koning te ontdoen. Die neiging scheen reeds in October van genoemd jaar in eene rijksvergadering te Tribur bij Mentz tot daden te zullen overgaan. Hendrik bevond zich ten zelfden tijde op den linkeroever van den Rijn, bij Oppenheim, in kommerlijken toestand onderhandelende met zijne tegenstanders. Tot de weinige rijks grooten, die hem daar door hunne tegenwoordigheid vertroostten, behoorde Koen-

1) Lamberti *Annal.* Pertz, VII, p. 244; Bertholdi *Annal.* ibid. p. 284; Bernoldi *Chron.* ibid. p. 466.

2) *Bella campestr.* l. l. p. 214; vgl. Arend, II, 1, bl. 78 v.

raad¹. Sedert onderwierp zich de koning aan den drang der omstandigheden, gelijk men weet, en straks volgde zijne diepe vernedering te Canossa, maar ook zijn vernieuwde strijd met Gregorius. Ook toen bleef onze kerkvoogd hem manmoedig ter zijde staan.

Op den 25^a Junij 1080 had te Brixen eene verzameling van duitsche en lombardijsche bisschoppen plaats. Hendrik had hen vergaderd om, gelijk zijn oproepingsbrief² het uitdrukt, „den kop der pestaardige slang;” waardoor het rijk in gevaar was gebracht, „voor goed af te snijden.” De synode deed naar ’s konings wensch. Zij noemde Hildebrand „een ouden discipel van den ketter Berengarius,” een toovenaar, een bedrieger enz. en verklaarde hem nogmaals vervallen van zijne waardigheid. De akte, die zoowel de dwaze beschuldigingen als het vonnis vervat, werd ook door Koenraad onderteekend³. Acht maanden later (Febr. 1081) ontmoeten wij hem te Kaufungen aan de Wezer in eene bijeenkomst van afgevaardigden van beide partijen, die, voordat Hendrik naar Italië ten strijde toog, met elkander over de gemeenschappelijke rijksbelangen raadpleegden⁴. In Januarij 1085 werd eene dergelijke bijeenkomst te Berkach of Gerstungen bij Eisenach gehouden⁵, en in April 1086 eene rijksvergadering te Mentz onder voorzitting van den koning⁶. Aan beide plaatsen was Koenraad tegenwoordig, en vooral te Berkach deed hij zich als een ijverig en welsprekend voorstander van Hendriks regten kennen,

1) Bertholdi *Annal.* Pertz, VII, p. 286; vgl. Giesebrecht, a. a. o. s. 374 ff.; Hefele, a. a. o. V, 1, s. 78 ff.

2) Zie dat stuk bij Pertz, IV, p. 51, en Watterich, l. l. I, p. 438 s.

3) Zie het stuk bij Pertz, IV, p. 52, en Watterich, p. 441 s.

4) Brune, *De bello Sax.* Pertz, VII, p. 382.

5) Royaards, I, bl. 192, schreef voor Berkach of Berka (Perctad bij de annalisten) abusiefelijk Reichstad. Berkach en Gerstungen grenzen zeer na aan elkander, vandaar dat de oude schrijvers de vergadering naar beide oorden noemden of van ééne twee maakten. Maar zie Kunstmann, *Die synode zu Gerstungen*, in het *Zeitschr. für theol.* Freib. 1840, IV, s. 116 ff. en Hefele, a. a. o. s. 159.

6) *Annal. Magdeb.* Pertz, XVI, p. 176; *Annal. Saxo.* Pertz, VIII, p. 721 s.; *Cosmæ Chron. Boem.* Pertz, XI, p. 92.

die volgens tijdgenooten indruk maakte ¹. Dat hij echter bij deze gelegenheid „die hoogere waarheden” verkondigd zal hebben, waarom de geleerde wereld hem sedert driehonderd jaren, en vooral in onzen leeftijd, zoozeer bewonderde, kunnen wij tot ons leedwezen niet gelooven. Het is zeer wel mogelijk, dat de kerkvoogd, die te IJsselmonde te midden van zijne gesneuvelde priesters het zwaard aan zegevierende vijanden moest uitleveren, zijne betere oogenblikken gehad heeft, waarin hij begreep, dat zijne wapenrusting niet van ijzer en staal moest wezen, maar „vrede, liefde, gerechtigheid, de waarheid en het woord Gods;” maar de rede, waarin men hem dit gevoelen liet uitspreken, riekt naar vorm en inhoud te zeer naar het humanisme der zestiende eeuw, waarin zij door een lutherschgezinden annalist het eerst aan het licht gebracht werd, dan dat wij haar niet als een voortbrengsel van opzettelijke verdichting verwerpen zouden ².

1) Zie de aangeh. pll. van de *Annal. Magdeb.* en den *Annal. Saxo.* die gelijkkluidend zijn, en Waltram van Naumburg, *De unit. eccl.* (bij Freherus-Struvius, *Rer. Germ. script.* I, p. 286).

2) Terwijl de *Annales Magdeb.*, Waltram en de *Annal. Saxo* ons vijftwintig woorden van Koenraads rede te Berkach bewaard hebben, levert ons Joh. Aventinus (*Annal. Boior.* L. V, ed. Cisneri, Bas. 1580, p. 463 s.) eene oratie op 's bisschops naam van ongeveer twee folio-blz. Van Asch van Wijck heeft haar, gelijk anderen vóór hem, bewonderd en vertaald (zie *Tijdschr. voor gesch. en oudh. van Utrecht*, Utr. 1838, bl. 431 vv.) ten bewijze van den verlichten zin en de geleerdheid, die somtijds bij onze oudste bisschoppen voorkwam. Royaards, I, bl. 192 v. schijnt aan de echtheid niet getwijfeld te hebben, maar durfde niet aannemen, dat de denkbeelden, die hier voorkomen, „uitdrukking van den geest der [toenmalige] geestelijkheid” van Nederland zijn. Hij stelde zich echter gerust met de herinnering, dat Koenraad een Schwaab was!! Joh. Aventinus was een humanist, die in 1534 te Regensburg stierf, nadat hij wegens lutherij in de gevangenis had gezeten. Zie Fabric. *Bibl. med. lat.* I, p. 387. Tot eene proeve, hoezeer hem der humanisten affectatie eigen was, schrijven wij den aanhef der rede en een enkele zinsnede af: „Ad pacem, quam nobis, patres consulti, Servator noster abiturus reliquit, stabiliendam convenimus. Vim, temeritatem, violentiam, errores pestiferos eorum, qui coeleste donum contaminare non erubescunt, gladio duplici, ense ancipiti ad vivum resecare utriusque instrumenti testimoniis iuxta præceptum Christi refellere, operæ precium duximus. — Clarius luce in libro, quem de gestis legatorum Christi Lucas medicus scripsit, liquet: arma nostræ militiæ spiritus, non ferrum, neque rapinæ, cædes, homicidia,

Van Koenraads bisschoppelijke werkzaamheden is weinig bekend. Daar men weet, dat Hendrik V onder zijne leiding te Utrecht opgevoed werd, mag men veronderstellen, dat hij voor den staat van het onderwijs in de kathedraalschool in zekere mate zorg gedragen heeft ¹. Een zijner belangrijkste bedrijven is zeker de stichting der beroemde St. Marie-kerk in zijne kathedraalstad geweest, waartoe Hendrik IV, volgens eene oude overlevering, de hand zal geleend hebben ². Hij verbond aan dit gebouw een kapittel, waardoor het getal der vijf kapittelen van Utrecht, die gezamenlijk voor de organisatie des bisdoms, gelijk wij later zien zullen, zoo gewichtig waren, volledig werd, en regelde waarschijnlijk de onderlinge betrekking dier lichamen, nadat hij het nieuw gestichte, vermoedelijk uit eigen middelen, begiftigd had ³. Nog tijdens Koenraads leven werd deze kerk in het bezit gesteld van twee der drie eenhoornen, die door het middeneeuwsche bijgeloof als een harer belangrijkste schatten werden aangemerkt ⁴. Reeds vóór de stichting der St. Marie-kerk had de bisschop zorg gedragen voor het herstel der St. Pieterskerk te Utrecht, die omstreeks het jaar 1076 verbrand was, naar men zegt, door toedoen van sommigen uit het gevolg van Hendrik IV ⁵. Dat hij zich somtijds met kerk- en kloosterzaken in andere bisdommen inliet, met name in dat van Luik, berigten ons eenige kronijkschrijvers van dien tijd ⁶.

periuria sunt", cæt. Reeds vóór ons heeft Kunstmann, a. a. o. s. 121, het bedrog met een woord opgemerkt. Dat sommigen Waltrams boek *De unit. eccl.* aan Koenraad toegeschreven hebben, is bekend uit Fabricii l. l. p. 1184 en anderen.

1) Zie het diploma van Hendrik V bij Matthæus, *Fundat. eccles.* p. 133.

2) Zie de inscriptie bij Matth. *Fund. eccl.* p. 133, en ad Anonym. *De rebus Ultraject.* p. 226; over de kerk *Bat. s. II*, bl. 16 vv.; *Oudhed. van Utr.* I, bl. 210 vv. en and., die wij later vermelden.

3) Zie het later te bespreken diploma in *Bat. s. t. a. p.*

4) Het oudste berigt aangaande die eenhoornen vindt men in *Chron. S. Huberti*, Pertz, X, p. 613. Later komen wij er op terug. Zie intusschen Matth. *Fund. eccl.* p. 147; *Anal.* I, p. 260; *Oudhed. van Utr.* I, bl. 231.

5) Zie Heda, p. 137, en het diploma van Hendrik IV ald. en bij Bondam, bl. 142 v.

6) Ruperti *Chron.* Pertz, X, p. 278; Rudolphi *Gesta abb. Trudon.*

De opvolger van bisschop Koenraad was Burchard, wiens afkomst ons onbekend is. Ofschoon men beweerd heeft, dat hij „op wettige wijze” verkoren werd, „zoodat de pauselijke invloed of bekrachtiging hier niet ontbroken zal hebben ¹,” achten wij het zeker, dat Hendrik IV daarbij niet werkeloos zal geweest zijn, en dat de kanonieke electie, zoo zij heeft plaats gehad en van pauselijke zijde bevestigd werd, dan toch in het oog van de mannen der hoogkerkelijke rigting een zeer onkanoniek karakter moet gehad hebben, daar die bevestiging in alle geval van Clemens III en niet van den roomschen paus zal gekomen zijn. Burchard toch moet verondersteld worden een aanhanger van Hendrik geweest te zijn, naardien de keizer niet alleen zijn optreden in de utrechtse dioecese gedoogde, maar hem later ook de eer aandeed van hem bij gewichtige besluiten als zijn getuige te gebruiken ². Overigens schijnt deze kerkvoogd met zijne twee voorgangers weinig gemeen gehad te hebben. Men meldt van hem, dat hij in persoon de ordening zijner geestelijken plagt te volbrengen, wat andere bisschoppen gewoonlijk aan hunne bijstanders overlieten, en dat hij ook somtijds buiten Utrecht trok om kerken te wijden ³. Verder weten wij, dat hij in sommige geschillen over uitwendige kerkaangelegenheden in een verzoenenden geest werkzaam was ⁴, hoezeer enkelen zich beklaagden, dat hij en zijne aartsdiakenen zich kwalijk lieten bewegen om regt te doen, tenzij men met „een gouden hamer”

---

1) Aldus Royaards, I, bl. 198.

2) In 1103 hield Hendrik IV eene vergadering te Mentz over den algemeenen rijksvrede. Zie de oorkonde bij Pertz, IV, p. 60 s. Waarschijnlijk was Burchard daar tegenwoordig. Zeker is het, dat hij in genoemd jaar als getuige optrad voor den koning bij het sluiten van transactiën over kerkgoederen tusschen den proost van St. Steven te Mentz en anderen. Zie het diploma bij Beyer, *Urkundenb.* I, s. 466.

3) *Annal. Egm.* Pertz, XVI, p. 449. In de uitg. van Kluit staat de bijzonderheid, dat Burchard zelf de ordeningen bediende, niet aangeteekend; maar ook Heda, p. 143, berigt haar. Te Zutphen wijdde Burchard in 1105 de herstelde kerk. Zie Bondam, bl. 159.

4) Zie de diplomaten bij Heda, p. 144 ss. en Kluit, *Codex dipl.* p. 142 ss.

bij hen aangeklopt had ¹. Hij stierf den 16ⁿ Mei 1112, nadat hij de kapittelen van St. Jan, St. Salvator en andere stichtingen met rijke giften beweldadigd had ².

Nog voordat Burchard ten grave ging, was ook Hendrik IV gestorven, een toonbeeld van vorstelijke grootheid in ellende wegzinkende, zooals de wereld zelden gezien heeft. Zijn zoon Hendrik V, had zich, door verraad aan zijn vader, van de hoogste magt weten meester te maken en de gunst des pausen verworven. Paschalis II durfde de booze daad des vierentwintigjarigen prinses goed heeten, ontbond hem van de pligten eens kinds jegens zijne ouders en schonk hem den apostolischen zegen! Toen eindelijk in 1106 de oude keizer door den dood aan zijne vernederingen ontkomen was, juichten de hildebrandianen in het vooruitzicht op hun aanstaanden triumpf. Maar Hendrik V bewees den vader der kerk de trouw, die hij ook zijn natuurlijken vader had bewezen. Paschalis II vernieuwde in eene kerkvergadering te Guastalla in Boven-italië de besluiten tegen de investituur en zond ze den koning toe; maar deze sloeg er geen acht op en oefende de investituur uit, gelijk zijne voorzaten ³. In Januarij 1110 verzamelde hij zijne rijksvorsten te Regensburg en later te Utrecht, opdat zij zich met eede verbonden hem naar Italië te volgen, waar hij de keizerskroon zou halen, en zij beloofden het, daar

1) De abdij van St. Truijen bezat in Holland vele goederen (zie Meerman, *Gesch. van gr. Willem*, I, bl. 380), onder and. de kerk van Alburg. Deze kerk was in handen van onzen bisschop Koenraad geraakt en werd door Burchard weder afgestaan. Die van St. Truijen klaagden later, dat zij de hulp van graaf Floris II in die zaak voor goud hadden moeten koopen, »ipsiusque episcopi rigidam cervicem eiusdem metalli malleo inclinare, nec non et archidiaconorum reacquisitæ ecclesiæ." Rudolff *Gesta abb. Trudon.* Pertz, XII, p. 248, 281.

2) Zie het diploma bij Matth. *De jure gladii*, p. 82. In het oude necrolog. van St. Salv. staat: »xvj kal. [Junii] obiit Burchardus ep., qui contulit nobis ecclesiam de Bokholt, ecclesiam de Hasevede, ecclesiam in Axle et capellam in Hulst, cum omnibus appendiciis eorum, ad tectum reficiendum et ad luminaria, quas etiam ecclesias dimisit liberas ab omni servitio episcopali. Pro quo dantur hic xx sol." cæt.

3) Zie Hefele, a. a. o. V, 1, s. 256, 261; vgl. Pfister, *Gesch. der Deutsch.* Hamb. 1829, II, s. 281 ff.

hij zijn voornemen betuigde om den paus in alles geneegen te geven ¹. In September van hetzelfde jaar trok Hendrik met zijne legermagt over den St. Bernard in de vlakten van Lombardije, en straks begonnen nieuwe onderhandelingen over de investituur, terwijl Hendrik nog in Arezzo vertoefde. Die onderhandelingen leidden tot eene onverwachte uitkomst. Hendrik zou op den krooningsdag alle aanspraak op de investituur opgeven, en de bisschoppen van hunne zijde afstand doen van alle rijksgoederen, die sinds de dagen van Karel den groote aan hunne kerken waren gekomen. Daar dit laatste onmogelijk geschieden kon zonder de kerken ten gronde te rigten, spreekt het vanzelf, dat dit verdrag niet gehouden werd. De paus zag zich door zijne eigen aanhangers gedrongen het te verbreken, terwijl Hendrik reeds binnen Rome was; en nu was deze voor het oogenblik althans zeker van zijne zaak: Paschalis gaf hem het recht om bisschoppen en abten met ring en staf te investeren terug; op de investituur zou de ordening der prelaten volgen, en als er bij de verkiezingen oneenigheden ontstonden, kon de vorst met zijne magtsvolkomenheid tusschentreden ². Zoo stonden de zaken tusschen keizer en paus, toen de stoel van Utrecht door Burchards dood vakant werd.

In hoeverre Hendrik V zijn herkregen investituur-regt bij het optreden van Godebald, Burchards opvolger, gebruikt heeft, blijkt niet. Maar zoo de keizer zich geveleid heeft in den nieuwen bisschop een krachtigen voorstander zijner belangen gewonnen te hebben, heeft hij zich, naar het schijnt, bedrogen. Godebald was, gelijk wij zien zullen, een man van monastieken zin, en in dezulken kon noch de keizer noch de antihildebrandiaansche partij grooten steun vinden. Toen echter de twisten tusschen Hendrik en den paus zich vernieuwden, werd ook Godebald uit zijne kathedraalstad geroepen. In 1116 verzamelden zich vele bisschoppen en rijksgrooten te Keulen,

1) Pfister, a. a. o. s. 285 f.

2) Hefele, a. a. o. s. 266 ff. 277 ff.

om den ban over den keizer uit te spreken. Of Godebald die vergadering bijwoonde, weten wij niet; maar in eene bijeenkomst, die nog in hetzelfde jaar te Frankfort plaats had, waarin de partijen zich te vergeefs met elkander poogden te verstaan, was hij tegenwoordig ¹.

Op den 28^a Julij 1118 werd eene synode te Fritzlar gehouden, waarin zich de volstrektste afkeer van Hendrik openbaarde en men den ban op nieuw tegen hem afkondigde. Godebald was lid dier vergadering ². Toen paus Calixtus II in de maand April van het volgende jaar zijn voornemen bekend gemaakt had, om te Rheims in den herfst eene groote synode te houden, waarin men over den vrede van kerk en staat zou handelen, kwam ook een oproepingsbrief aan onzen kerkvoogd. Hij aanvaardde de reis, maar werd onder weg krank. Toen zond hij eenige geestelijken, die den paus van de oorzaak zijner afwezigheid verwittigden en hem tevens eene gunst vroegen ten aanzien van het gebruik der bisschoppelijke myter. Calixtus stond die gunst toe in een brief aan Godebald, die tot heden bewaard is. De toon van dien brief is echter koel en vervat een zijdelingsch verwijt, dat zekere proosten, die men als 's bisschops procuratoren in de vergadering verwacht had, niet waren opgekomen ³.

In den zomer van 1122 waren de onderhandelingen tusschen Hendrik V en den paus over de investituur zoo ver gevorderd, dat eene redelijke oplossing van het netelige vraagstuk mogelijk was geworden. Op den 23ª September werd het beroemde concordaat van Worms gesloten. De keizer deed afstand van de investituur door staf en ring, verklaarde de electie en ordening van bisschoppen en abten vrij, en beloofde teruggave van alle goederen en regaliën, die der kerk, òf door zijn vader òf door hem zelve, ontnomen waren. De paus gaf van zijne zijde den keizer het regt om, wanneer er over de

1) *Annal. Saxo*, Pertz, VIII, p. 752 s.

2) Zie Gobel. *Pers. Cosmodr.* Francof. 1599, p. 221; vgl. Hefele, a. a. o. s. 307.

3) Zie het stuk bij Heda, p. 148 s.

verkiezing der prelaten geschil ontstond, na ruggespraak met de metropolitaan- en provinciaal-bisschoppen te beslissen, en den verkozenen onder toereiking van den scepter de regaliën op te dragen, zoodat zij als 's keizers leenmannen hem dienen zouden overeenkomstig de verplichtingen, uit het bezit der regaliën voortvloeiende. Onze kerkvoogd was te Worms tegenwoordig en mede-onderteeenaar van het concordaat ¹.

Keerde Godebald verheugd over den gesloten vrede tusschen keizer en paus van Worms naar zijne kathedraalstad weder, straks zag hij zich persoonlijk in oneenigheid gewikkeld met Hendrik. Deze vertoefde in December 1122, omstreeks het kerstfeest, te Utrecht, en er ontstond twist tusschen zijne hovelingen en 's bisschops dienstmannen (ministeriales). De aanstoker van het twistvuur was zekere Giselbert, die later op last van den keizer onthoofd werd. Er waren geruchten in omloop gebracht, dat de bisschop in eene zamenzwering tegen Hendrik was betrokken — misschien heeft men hier te denken aan Godebalds neigingen, om zich met gravin Petronella en de Hollanders te verbinden — en de stad geraakte in rep en roer. Nadat van wederzijde dooden waren gevallen, moest Godebald in den munster (van St. Maarten?) vlugten, waarna men hem op 's keizers last gevangen hield, maar slechts kort. Het schijnt den bisschop mogelijk geweest te zijn den vorst van zijne onschuld te overtuigen, en er volgde eene verzoening ². Tien weken later was Godebald te Rome, waar hij op den 23^{en} Maart 1123 in het lateraan de algemeene kerkvergadering bijwoonde, waardoor het concordaat van Worms plegtstatig bekrachtigd werd. Ook hij teekende de oorkonden dier vergadering ³. Sedert dien tijd schijnt

1) Zie het stuk bij Pertz, IV, p. 75 s. bij Watterich, II, p. 149, en eld. Men vindt het ook bij Heda, p. 154 s.

2) Zie Ekkehardi *Chron.* Pertz, VIII, p. 261; *Annal. Saxo.* *ibid.* p. 759 s. 765; *Annal. Colon.* Pertz, XVII, p. 752 s. Royaards, I, bl. 202, laat Godebald ten onrechte twee jaren in de gevangenis. Ekkehardus spreekt van het kerstfeest van 1123, maar anderen van dat van 1122.

3) Zie de *restitutio invest.* bij Harduinus, *Concil.* VI, 2, p. 1114 s.

hij met den keizer in vrede geleefd te hebben. Laatste-
vermelde stierf in 1125 te Utrecht, waar zijne ingewan-
den in het koor van den dom werden bijgezet ¹.

Onze jongste geschiedschrijver, die Godebalds persoon
en kerkbedrijf behandelde, noemde hem met het oog op
eene lofspraak, hem door Beka en Heda geschonken,
een man gekenmerkt „door liefde voor de godsdienst en
de godsdienstige plegtigheden” ². Wij moeten tegen die
getuigenis protest inleveren, niet omdat wij haar op zich
zelve niet laten gelden, maar omdat zij de meening van
Beka en Heda kwalijk wedergeeft. Beiden wilden slechts
te kennen geven, dat de kerkvoogd een ijverig voorstan-
der van het monnikenleven was ³, en daarin hadden zij
regt. Een vriend van het monachisme bewees Godebald
zich, door de abdij van Oostbroek bij Utrecht te beves-
tigen en te bevoordeelen ⁴. De regel van Benedictus werd
er te zijnen tijde zóó streng ingescherpt, dat broeders,
die aan zachter tucht de voorkeur gaven, dit dubbel-
klooster „den kerker der orde” noemden ⁵. Op dezelfde
wijze deed de bisschop zich elders kennen. Toen de re-
guliere kanoniken te Middelburg zich wegens zeer ir-
regulieren wandel berucht gemaakt hadden, liet hij ze uit-
zetten en stelde premonstreiter-monniken uit Antwerpen
in hunne plaats ⁶. Verder betoonde de bisschop zich
niet alleen een weldoener van zijne geestelijken, met
name die van het kapittel van St. Pieter te Utrecht ⁷,

1) *Annal. S. Georg.* Pertz, XVII, p. 296; Beka, p. 46. Buchel geeft de inscriptie (EX TA HENBICI QUINTI IMP.) op. Vgl. het diploma van keizerin Mathilde bij Heda, p. 153 s.

2) Royaards, I, bl. 199.

3) Beka, p. 45, zegt: »Godebaldus — religionis amator præcipuus», en begint dan terstond van Oostbroek te verhalen. Zóó ook Heda, p. 147. Over de beteekenis van het woord religio in middeneeuwsch latijn, die tamelijk onbekend schijnt te wezen, later meer.

4) Hij was niet haar stichter. Zie Kist, *Nederl. archief*, VIII, bl. 413, en des bisschops brief in den *Codex dipl.* van het hist. genootsch. te Utr. 2^e serie, IV, 2, p. 5 ss.

5) Beka, l. l. Later werd er de tucht slapper. Zie Cæsar. Heisterb. *Dial. mirac.* II, p. 291.

6) Beka, l. l.

7) Zie het diploma bij Bondam, bl. 170; vgl. Heda, p. 149 ss.

maar hij bood ook gaarne de hand, waar het er op aankwam bestaande misbruiken bij zijne klerken te weren. Toen in 1123 de bewoners van Deventer bij keizer Hendrik klagten inleverden, dat zij „tegen alle goddelijke en menschelijke regten” door de geestelijken gedwongen werden, gelden voor hunne diensten bij doop en begrafenis uit te reiken, stelde ook Godebald, evenzeer als de keizer, de parochianen in het gelijk ¹. Eenigen tijd te voren beijverde hij zich tot het onderdrukken der ketterijen van Tanchelm en diens aanhang, een verschijnsel waarover wij later zullen spreken.

Tegen het najaar van 1128 trok Godebald naar de abdij van Oostbroek. Hij was een oud en krank man en wenschte als monnik te sterven. Zoo geschiedde. Hij overleed in November en werd in de abdijkerk voor St. Pietersaltaar begraven, waar een steen met opschrift zijne gedachtenis bewaarde ². Een zijner laatste, maar zeker niet minst gewichtige handelingen was de regeling der betrekking van de proostdij van West-friesland op het bisdom, een feit waarvan wij later de beteekenis voor de kerkelijke organisatie van ons vaderland zullen doen kennen ³.

De twee naaste opvolgers van Godebald zijn waarschijnlijk langs den kanonieke weg tot het bezit hunner waardigheid gekomen, ten gevolge der vrije keus van de utrechtische kapittelen, buiten invloed, althans zonder dwang, van de zijde des keizers of van kleinere magthebbers. Het concordaat van Worms moet toch verondersteld worden eenigen indruk gemaakt te hebben, en dat niet alleen op den rijksvorst, maar ook op onze graven.

1) Zie het diploma bij Bondam, bl. 171 v.

2) Zie deze inscriptie bij Kist, t. a. p. bl. 414. De opgave van het jaar 1127 in de *Annal. Egm.* bij Pertz, XVI, p. 452, moet daarnaar verbeterd worden; vgl. Kist, a. w. IX, bl. 33. Als sterfdag geeft de inscr. »idibus Nov.” op. Het oude necrologium van St. Salvador zegt: »ij id. [Nov.] obiit Godebaldus ep. Traiect.” Royaards, I, bl. 203, verklaart niet te weten, hoe het tijdens des kerkvoogds verblijf te Oostbroek met het bisdom ging. Het spreekt vanzelf, dat zijne bijstanders voor hem optraden; maar hij vertoefde er slechts kort. Zie *Annal. Egm.* l. l. en *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 327.

3) Zie het stuk in *Bas. s. II*, bl. 53 ss.

De geestelijkheid daarenboven, die eerst onlangs door de zegepraal des pausen in het bezit harer lang begeerde regten was gekomen, was zeer zeker nu meer dan ooit najverig op de handhaving dier regten, en zulks te meer, naardien zij berekenen kon, dat de paus, wiens naam tijdens de kruistogten, die thans in vollen gang waren, dagelijks bij alle standen meer gezag verkreeg, omtrent hunne gedragingen in de zaken der electie niet onverschillig zou zijn.

Nog in 1128 kwam Andries, graaf van Kuik, als Godbalds opvolger aan het bestuur ¹. Hij was vroeger kanonik en proost van St. Lambert te Luik, een vriend van den h. Frederik, bisschop van Luik, en in 1121 getuige van diens gewelddadigen dood ². Alles wat wij van hem weten, kenmerkt hem als een man, die ten aanzien zijner godsdienstige rigting het karakter droeg van den tijd, waarin hij leefde, de eeuw van St. Norbert en Bernard van Clairvaux. Naauwelijks had hij den herderstaf in handen, of hij beijverde zich in den staat der kloosterlingen der abdij van Egmond, die in- en uitwendig zeer in verval was, eene gewenschte hervorming aan te brengen ³. Ongeveer ten zelfden tijde zoende hij de veete tusschen het geslacht van Kuik en graaf Dirk VI, waarvan de stichting der abdij Mariënweerd bij Kuilenburg het gevolg was ⁴. In 1132 zuiverde hij de kerk van Staveren van de kanoniken des aldaar gevestigden kapittels, die wegens hun slordig gedrag berucht waren. Hij herschiep die stichting van St. Odulfus in een dubbelklooster, waarin hij monniken en nonnen van Oostbroek plaatste ⁵.

1) Zie het diploma bij Heda, p. 162, waar 1131 het derde jaar van 's bisschops regering heet.

2) *Vita Friderici*, Pertz, XIV, p. 504, 506; vgl. *Annal. Saxo*, Pertz, VIII, p. 765; *Gesta abbat. Trud.* Pertz, XII, p. 302 s. *Annal. S. Disib.* Pertz, XVII, p. 24.

3) Joh. a Leid. *Annal. Egm.* ed. Matth. p. 23; *Annal. Egm.* Pertz, XVI, p. 452.

4) Beka, p. 47; vgl. Römer in het *Nederl. archief*, V, bl. 157.

5) Beka, p. 48; *Oudh. van Friesl.* I, bl. 470 v.; vgl. boven, I, bl. 318.

Het jaar te voren gelukte het hem, ten koste van eigen geldelijk voordeel, verzoening te bewerken tusschen de kanoniken zijner vijf kapittelkerken, die ten gevolge van zekere eischen der geestelijkheid van de domkerk sinds lang met elkander in onmin verkeerden ¹, en ten zelfden tijde wist hij eenige misbruiken bij het kapittel van St. Salvator te weren ². In den laatsten tijd van zijn bestuur had hij het voorregt van in verschillende deelen van zijn bisdom vele kerken te zien voltoojen, die hij door zijn bijstander, bisschop Siward, liet wijden ³. Intusschen verzezen aan vele plaatsen zijner dioecese nieuwe kloosters, de abdijen van Rijnsburg, Oudwijk bij Utrecht, Bern in het Maas-waalsche en andere, die wij later zullen leeren kennen als bewijzen, dat de religieuse geest des tijds onder het bestuur van Andries meer dan vroeger zijne vruchten begon te dragen. Op het laatst van zijn leven moest de vreedzame man zijne kathedraalstad ruimen. Floris de zwarte, de ridderlijke avonturier zijner dagen, had Utrecht ingenomen ⁴. De bisschop nam zijn toevlugt tot Lotharius III. Althans in 1136 zag men hem te Wurzburg in eene rijksvergadering, en in September van het volgende jaar vertoefde hij met den keizer en vele rijksgrooten te Aquino in Italië ⁵. Onderwijl had Floris de zwarte een plotselingen dood gevonden, en de kerkvoogd keerde naar Utrecht, om er in 1138 te sterven ⁶, nadat hij weinige weken te voren nog eene rijksvergadering te Keulen had bijgewoond ⁷. Zijne milddadigheid verzekerde hem inzonderheid bij de kanoniken van St. Salvator een

1) Zie het diploma bij Bondam, bl. 177.

2) Zie het diploma in de *Kronijk* van het hist. genootsch. te Utr. voor 1857, bl. 106 v.

3) *Annal. Egm.* Pertz, XVI, p. 454.

4) Zie Arend, II, 1, bl. 118.

5) Zie het diploma bij Miræus, *Opera dipl.* I, p. 687, en Von Raumer, *Hohenst.* I, s. 229.

6) *Annal. Saxo.* Pertz, VIII, p. 777, en and. noemen het jaar 1139; vgl. de kronijk van Steyn, door Vorstman uitgeg. in het *Kerkhist. Archief*, I, bl. 327.

7) Von Raumer, a. a. o. I, s. 236.

vriendelijk aandenken¹. In een zijner giftbrieven lezen wij de karakteristieke verklaring, „dat hij het nuttig achtte, zich zelve en het zijne steeds ten dienste te stellen van hen, die het gemeen verkeer der menschen ontvlooden en den goeden Jezus tot hun deel kozen”².

Hadden de stichtenaren den monastieken Andries een te zwak regent voor hunne stormachtige tijden bevonden? Het schijnt zoo. De man toch, dien men tot zijn opvolger koos, was van gansch andere natuur. Heribert, een Fries van Berum geboortig³, heet in de „Annalen van Egmond” — wij mogen niet nalaten zijn daar geleverd portret in zijn geheel over te nemen — „een bisschop, die de vijanden der kerk van St. Maarten met een stalen voorhoofd wist te verstrooijen. Hij gebruikte zijn gezag met vrijen zin, viel met dreigende woorden en blikken onder veel handengebaar op de menschen aan, en toonde woede (furorem), opdat hij het kwaad bedwong⁴.” Zijne daden bewijzen de waarheid dezer getuigenis. Nadat hij omstreeks 1143 wegens „zekere dringende redenen” eene reis naar Rome had gemaakt, volgde hij zijne te vergeefs vooruitgezonden banbrieven⁵ naar Groningen, waar hij zijne tegenstanders, die de St. Walburgskerk aldaar in eene vesting hadden herschepen, door magt van wapenen tot gehoorzaamheid dwong, waarna hij de door dit oorlogs-

1) In het oude necrologium van St. Salvat. leest men: „ix kl. [Julii] obiit Audreas ep., qui contulit ecclesie nostrae omnis generis decimas et census novalium, qui interiacent Meldrike ab oriente et Ravensvade ab occidente, Rieswic a septemtrione et Sule a meridie. Praeterea contulit nobis omnis generis decimas novae culturae iuxta Goldam, cum censu et iurisdictione seculari, et v mansos possessionis hereditariae. Item contulit nobis praebendam, quae spectabat ad suam singularem praestationem. — — Haec ita dedit, ut in missis nostris pro ipso et pro Themone, praeposito nostro, qui obiit iij kl. Decembr., fiat specialis semper oratio et in canone commemoratio. Hic dantur xx sol. canonicis praesentibus, et fiet compulsatio cum commendatione.”

2) Zie het diploma bij Heda, p. 160, waar ook van den proost Themo gesproken wordt.

3) Anonym. *De reb. Ultr.* p. 2; Beka, p. 49. Over de lage afkomst des bisschops vindt men ongegronde berigten in *Bat. s. II*, bl. 88, en eld. De Anonym. *De reb. Ultr.* l. l., verwijt hem alleen, dat hij er op uit was zijne broeders aan hooge ambten te helpen.

4) *Annal. Egm.* Pertz, XVI, p. 455; Kluit, p. 89.

5) Zie *Chron. Gron. Matth. Anal.* I, p. 71.

handhaving van de regten der kerk? Inderdaad, het kon niet anders! Maar toen zij, die dus riepen, hun wensch vervuld zagen; toen keizers en koningen terugtraden en bisschoppen en abten ring en staf uit geen andere dan klerikale handen ontvingen; toen de kapittelheeren juichten, omdat de electie hunner kerkoversten voortaan eene kanonieke en volgens wet en billijkheid bij hen zou zijn — was toen de toekomst der kerk verzekerd en ons bisdom beveiligd tegen het kwaad, dat men wilde weren? Onze volgende mededeelingen zullen de vraag beantwoorden en leeren, dat het bezit van eenig regt, hoe vurig ook begeerd, gevaarlijker voor de gemeente kan wezen dan zijn gemis, zoo zij, die het verkregen, wijsheid en kracht ontberen om het naar eisch te gebruiken.

HOOFDSTUK III.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van
het midden der twaalfde tot in de eerste
helft der veertiende eeuw.

---

§ 1.

Bisschop Herman, Godfried, Bondewijn II en Dirk I.

De dood van bisschop Heribert liet den stoel van Utrecht voor de derde maal ledig sedert het concordaat van Worms; acht en twintig jaren waren verlopen, sinds het gesloten werd. De eerste indruk van het verdrag was vergeten, eenigermate welligt bij den keizer, zeker bij de kleinere vorsten, die het grondgebied van den bisschop het naast omringden. De graven van Holland en Gelder werden steeds magtiger, en daar het sticht tusschen hunne vorstendommen inlag en beiden wegens goederenbezit den bisschop als leenheer moesten huldigen, hadden beiden er ook dubbel belang bij, dat de kerkvoogd een man was, op wiens zwakheid of goede gunsten zij mogten rekenen. Nu den keizer door het concordaat de handen gebonden

waren, begrepen zij de hunne des te ruimer te hebben, niet om naar de investituur-regten te staan, die den opperheer ontnomen waren — hieraan viel natuurlijk in de verte niet te denken — maar om door hunne zoogenaamde beden (*preces*, *preces supplicatoriæ*), des needs ondersteund door gewapende benden, een onweêrstaanbaren dwang te oefenen op de utrechtsche geestelijkheid, bij wie de zoo hoog gewaardeerde vrije electie berustte. In deze bewustheid handelden zij reeds in het jaar 1150, en hoe dikwerf zouden zij het daarna doen, vaak tot onberekenbare schade en van het sticht en van de kerk!

Naauwelijks was de mare van Heriberts dood tot Koenraad III, den eersten der Hohenstaufen, gekomen, of hij zond zijne afgevaardigden naar Utrecht, met last om te zorgen — zoo heette het althans — dat er niets geschieden zou, „waardoor de vrijheid der kanonieke verkiezing haar regt van vrijheid verliezen zou”¹. Zij moesten alle oproerige bewegingen, bij dergelijke gelegenheden gewoon, onderdrukken, en geestelijkheid en volk der stad aanmanen „zich in den geest der eendragt en nederigheid tot het aanstaande verkiezingswerk voor te bereiden”¹. Des keizers gezanten kwamen te laat voor hun oogmerk. Zij vonden stad en land, klerken en leeken in twee partijen verdeeld, en zij waren onmagtig de bevelen van hunnen zender ten uitvoer te brengen, daar niemand naar hen hoorde. De graven van Holland, van Gelder en van Kleef hadden zich met allen nadruk voor Herman van Hoorn, proost der St. Gereons-kerk te Keulen verklaard, maar de lagere adel, de burgers van Utrecht en Deventer en de landbewoners stonden Frederik van Havel, proost van St. Joris te Keulen, voor. Voorshands schijnt de meerderheid der kanoniken op de zijde van den laatstgenoemde geweest te zijn, totdat de proost en de deken van den dom „zich bezonnen” en de overige stemgerechtigden hun voorbeeld volgden. Naauwelijks hadden de voorstanders van Frederik dit vernomen, of zij toonden een drei-

---

1) Woorden van Koenraad zelve in den straks aan te wijzen brief.

gend gelaat en een blank zwaard, en vele geestelijken begonnen te wankelen. Of het nog tot eene gemeenschappelijke kapittelvergadering en eene stemming kwam, blijkt niet; waarschijnlijk splitste zich het collegie in twee deelen, die ieder voor zich zelf handelden; zeker is het, dat in plaats van één, twee kandidaten gekozen werden, en dat de elect der partij van de hoogadelijken en magtigen, „die het volk, als gewoonlijk, verdrukte”, gelijk de „Egmondsche annalen” zeggen, door den graaf van Holland, Dirk VI, met gewapende benden binnen Utrecht werd gevoerd. Herman van Hoorn was echter niet bij magte zich in de stad te handhaven. De koene Utrechternaren verdreven hem en haalden Frederik van Havel in.

Nadat de keizer van den staat van zaken te Utrecht kennis had verkregen, kon hij krachtens het concordaat van Worms, dat hem toestond bij geschillen over de bischopsverkiezing met zijne beslissing op te treden¹, tot handelen overgaan. Hij plaatste zich aan de zijde der graven met hunnen aanhang onder de geestelijken, noemde Frederik van Havel wegens gemis van kanonieke leeftijd, klerikalen rang en kennis — naar het schijnt zonder genoegzamen grond² — volkomen ongeschikt voor het episcopaat, Herman van Hoorn daarentegen „een man van reinen levenswandel en goeden naam”, en daagde beide partijen voor zich, opdat „zij het einde des twistgedings zouden vernemen en een heer hunner stad (urbis) van hem ontvangen”³. Daarop verschenen Herman van Hoorn en zijne kiezers voor Koenraad, maar Frederik en die voor hem gestemd hadden, bleven achterwege. Slechts Frederiks vader, graaf Adolf van den Berg en van Al-

1) Zie boven, bl. 83 v.

2) Frederik werd reeds in 1156 aartsbisschop van Keulen, zoodat Herman van Hoorn zijn antagonist nog boven zich gesteld heeft gezien. Zie *Annal. Egmund. Pertz*, XVI, p. 460. Barbarossa achtte hem geenszins klein, want hij was het die hem op den metropolitaan-zetel plaatste, en hij had in zijn strijd tegen den paus een trouwen vrisnd aan hem; maar de aartsbisschop stierf reeds in 1158 in Italië, waarheen hij den keizer gevolgd was. Zie *Ennen. Gesch. der Stadt Coeln*, I, s. 387.

3) Woorden van Koenraad zelf.

tena¹, kwam den keizer, zonder van eenigen lastbrief voorzien te wezen, een verzoek om uitstel van beslissing doen, dat natuurlijk van de hand werd gewezen. Daarop pleegde Koenraad, ter voldoening aan den eisch van het concordaat van Worms, nog raad met „eenige bisschoppen en andere wijze mannen”, en hij verhief Herman van Hoorn tot kerkvoogd van Utrecht, onder inwachting der goedkeuring van paus Eugenius III, aan wien deswegens van den keizer onverwijld een schrijven uitging. Kortom tijd daarna schijnen de vrienden van Frederik weder moed gevat te hebben. Zij traden althans in onderhandeling met den keizer te Nijmegen; maar daar zij zich op den paus beriepen, werden zij met bedreigingen weggezonden. In het tweede jaar van den strijd verscheen te Luik een kardinaal-legaat van Rome, die beide kandidaten voor zich riep en aan Herman van Hoorn de voorkeur gaf². In hetzelfde jaar hadden de Utrechtenaren aan Barbarossa, die intusschen Koenraad III opgevolgd was, boetegelden te betalen tot verzoening hunner oneerbiedige gedragingen jegens zijn voorganger³.

Herman van Hoorn aanvaardde zijn bestuur in 1152, en weldra bleek het, dat keizer, graven en paus onzen vaderen een onbekwamen kerkvoogd hadden bezorgd. Een man van zwak karakter en kleine geestesgaven, was hij weinig geschikt om „de Utrechtenaren, die zich slechts door harde prelaten (*duris prelatis*) lieten regeren”, in toom te houden, „en het is geschied, dat zijne burgers zelfs in zijne tegenwoordigheid elkander te lijf gingen en ombragten, terwijl het hem evenzeer aan kracht ontbrak om het kwaad te verhinderen als te straffen”⁴. Na eene

1) Zie Van Spaen, *Hist. van Gelderl.* bl. 82 n. 2.

2) De geschiedenis van dezen electiestrijd vindt men in een brief van keizer Koenraad III aan paus Eugenius III, bij Hartzheim, III, p. 367 s. en bij Jaffé, *Bibl. rerum German.* Berol. 1864, I, p. 452 ss.; in de *Annal. Egmund.* bij Pertz, XVI, p. 456, bij Kluit, p. 98; in de plaatsen van Otto Frising., die Kluit, l. l. en Matthæus, *Anal.* II, p. 455, afschreven; bij Beka, p. 52, en Heda, p. 169.

3) Otto Fris. l. l. Vgl. Von Raumer, *Hohenst.* II; s. 4 f.

4) Aldus de *Annal. Egmund.* bij Pertz, XVI, p. 456, bij Kluit, p. 99.

roemlooze regering, onvruchtbaar voor staat en kerk beiden, werd hij eerst door zijn dood in het oog van tijdgenoot en nageslacht merkwaardig. Toen omstreeks het einde van Januarij des jaars 1156 op een zon- of feestdag in de parochie-kerk van St. Marie (de Buurkerk) te Utrecht de mis werd gezongen, en de offeranden der geloovigen, tijdens de godsdienstoefening, in het koor aan de behoeftigen werden uitgereikt, dreef de koster, een klerk zonder barmhartigheid, de armen met roedeslagen terug, omdat zij te zeer op den priester aandongen. Bij het zwaaijen der roede raakte de driftige man de sacramentsbus (pixis), die met eenige geconsecreerde ouwels boven het altaar hing. De bus viel op den grond; de ouwels werden vertreden. Wat zulk een gruwel aan „het ligchaam des Heeren” in middeneeuwsche oogen was, kan de protestant der negentiende eeuw zich kwalijk voorstellen. De Utrechtenaren waren met ontzetting geslagen en vreesden 's hemels wraak, en toen korten tijd daarna, welligt op denzelfden dag, bisschop Herman „een plotselingen dood” stierf, twijfelde niemand aan de oorzaak van het ongeval, dat men overigens met gelatenheid schijnt gedragen te hebben ¹.

Toen na Hermans dood de kapittelen der kathedraalstad bij de verkiezing zijns opvolgers weder het slagtoffer der partijschap schenen te zullen worden, spoedde zich de wakkere Barbarossa naar Utrecht, en zijne tegenwoordigheid was genoegzaam om allen strijd (werra) te weren ². Hij wist de keus der stemhebbenden te leiden, en aan hem had het bisdom straks een kerkvoogd te danken,

Bij Beka, p. 52, heet Herman »homo levis animi,” waarvoor de *Annal. Egmund.* »lenis et nimium simplicis animi” hebben.

1) *Annal. Egmund.* bij Pertz, XVI, p. 460, bij Kluit, p. 103. De annalist zegt: »sequitur e vestigio mors subitanea episcopi, et impletum illud apostoli: ideo inter nos multi sunt infirmi et inbecilles et dormiuntur multi.” De aanhaling dezer schriftuurplaats klinkt, na het kort te voren geleverde portret van Herman, ietwat snaaks. In het oude necrologium van St. Salvator leest men: »ij kal. [Februarij] obiit Harmannus ep. Traiect.” De Anonymus, *De reb. Ultraject.* p. 3 s. schrijft hem drie en een half regeringsjaren toe. Vgl. *Annal. Palidenses*, Pertz, l. l. p. 89.

2) *Annal. Egmund.* bij Pertz, l. l. p. 460, bij Kluit, p. 103.

die wegens zijn energiek karakter en zijne veelzijdige werkzaamheid met onze krachtigste bisschoppen van vroeger eeuw vergeleken mag worden. Godfried van Rhenen was de zoon van een stichtsch edelman van denzelfden naam, die ter plaatse, waarnaar hij heette, zich een kasteel had gebouwd. Waarschijnlijk een jongere zoon, werd hij voor den geestelijken stand opgeleid. Hij werd kanonik van het domkapittel en was sedert 1148, zoo al niet vroeger, proost van dit collegie¹. De eerste jaren van zijn bestuur baarden hem vele zorgen. Hij had strijd te voeren in Groningen over het burggraafschap, dat door het kinderloos afsterven van Lefferd, broeder van bisschop Heribert, open stond, en geraakte daardoor in twist met zijne leenmannen, met wie zich ook Utrechtenaren verbonden. Het geluk was hierbij geenszins op zijne zijde. Zijne vijanden namen Utrecht in, verbrandden zijne paleizen en dreigden hem den ondergang, terwijl hij zich in den burg, zijn laatste toevlugtsoord, bevond. De bisschop werd gered door graaf Floris III van Holland². Later geraakte hij ook met dezen en met sommige kleinere leenmannen in geschil, maar nu had hij veelal steun bij Barbarossa, die Godfried steeds een warm hart toedroeg en hem somtijds te Utrecht en dikwerf elders gaarne aan zijne zijde zag. Reeds in 1156 gebruikte de keizer den bisschop, die toen nog niet gewijd, ofschoon verkozen was, als getuige bij de beslissing van een geschil tusschen het kapittel van St. Marie en Engbert van Amstel over zekere novale tienden³. Het volgende jaar viel Godfried eene dergelijke eer te beurt, toen hij met Barbarossa in den burg te Nijmegen vertoefde⁴. In November 1158 hield de keizer, na te Utrecht het paaschfeest gevierd⁵

1) Zie het diploma bij Bondam, bl. 229, en [Drakenb.] *Aanhangs. op de kerkel. oudh.* bl. 10; over het geslacht des bisschops, *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* van Van der Monde, jaarg. 1842, bl. 221 vv.

2) Anonym. *De reb. Ultraject.* p. 3; vgl. Matthæus ald. p. 113 s. Zie ook *Annal. Egmund.* l.l. Pertz, p. 641, Kluit, p. 104 ss. en Arend, II, 1, bl. 145 v.

3) Zie het diploma bij Van Mieris, I, bl. 103, en Bondam, bl. 205.

4) Zie het diploma bij van Mieris, bl. 104, en Bondam, bl. 207.

5) *Annal. Palid.* Pertz, XVI, p. 90.

en in Italië schitterende overwinningen behaald te hebben, zijn beroemden rijksdag in de roncalische vlakke bij Piacenza. Onder de ontelbare tenten, die daar om het prachtig verblijf van Barbarossa uitgespannen waren en prinses, graven, baronnen en prelaten tot tijdelijke woonstede strekten, merkte men ook die van den bisschop van Utrecht op, en ook hij nam deel aan de beraadslagingen en besluiten der vergadering¹. In 1163 ontmoeten wij Godfried weder bij den keizer te Mentz² en twee jaren later aan het hof te Aken³. Of onze kerkvoogd eenigermate deel nam aan den strijd, dien Barbarossa met den paus voerde, blijkt niet, maar zeker is het, dat Godfried in 1159 van Hadrianus IV een gunst vroeg en verkreeg. De paus nam het bisdom van Utrecht met zijne goederen, onder andere het graafschap Friesland, Drenthe enz., die den bisschoppen soms betwist waren, in zijne hooge bescherming, op pauselijke wijze allen, die zijn gunsteling zouden durven tegenstaan, met tijdelijke en eeuwige straffen bedreigende⁴.

Hoezeer Godfried blijkens het medegedeelde niet zelden ver buiten ons vaderland reisde, zorgde hij echter met grooten ijver voor de uit- en inwendige belangen van zijn bisdom. Hij bouwde sterke sloten tot verdediging van zijn grondgebied te Vollenhove, Woerden, Montfoort en elders⁵. Hij trad in menig geschil op, om strijdenden te verzoenen of verongelijkten aan hun regt te helpen⁶. Hij behartigde de geregelde uitoefening van het sendgerigt⁷, hield met zijne geestelijken synoden⁸ en bevorderde den aanbouw of het herstel van kerken. Intusschen had hij met zijne onderzaten somtijds moeilijke tijden te

1) Zie het stuk bij Van Mieris, bl. 105; vgl. Von Raumer, *Hohenst.* II, s. 67.

2) Zie het diploma bij Beyer, *Urkundenb.* I, s. 696.

3) Zie het diploma bij Bondam, bl. 211.

4) Zie den brief bij Van Mieris, bl. 107.

5) Anon. *De reb. Ultraj.* p. 3.

6) Zie de diplomaten bij Matth. *De nobil.* p. 459, 525, en Bondam, bl. 208, 219, 223 en eld.

7) Zie het stuk bij Bondam, bl. 224.

8) Zie het stuk bij Bondam, bl. 208.

doorworstelen. Toen in 1173 in de parochie-kerken van St. Marie en St. Jacob te Utrecht door een dief, dien men niettegenstaande het scherpste onderzoek nimmer heeft ontdekt, „het ligchaam des Heeren” uit de sacramentsbus was gestolen, werd de vrees der geloovigen voor naderend onheil weldra vervuld: in de maand Mei werd het sticht door een geweldigen watervloed geteisterd, die dijken en dammen scheurde, het land ontvolkte en zelfs de stad Utrecht met den ondergang bedreigde. Op hemelvaartsdag daarop volgende hield Hildebrand, abt van St. Paul, eene boetpredikatie, waarin hij het volk aanmaande zich te verootmoedigen. In den avond van denzelfden dag sloegen de vlammen uit de kerk van St. Marie, en eene gansche straat met schoone huizen werd in asch gelegd. Bisschop Godfried riep zijne klerken tot „eene generale synode” zamen en schreef door het gansche bisdom vasten uit, opdat men den God des hemels, dien men wegens de aan zijn ligchaam gepleegde schennis vertoornd achtte, „verzoenen” mogt. De kerkvoogd zelf hield op woensdag na pinksteren met zijne geestelijken blootsvoets eene processie van St. Maarten naar St. Jacob. De klerken zongen litaniën en de volksmenigte beantwoordde de treurzangen, zooveel hare tranen en zuchten het gedoogden, met het kyrie-eleison. Maar weinige weken later was gansch Utrecht weder in feestvreugde. Aartsbisschop Philippus van Keulen, dien onze Godfried zelf in 1168 mede geordend had¹, was met andere bisschoppen en aanzienlijk gevolg overgekomen, om zijn suffragaan in eene luisterrijke kerkdienst bij te staan. De dom, die tijdens Heribert in 1148 verbrand was², verhief zich weder in vernieuwden glans en moest gewijd worden. Toen de hooge prelaten het omslagtig werk volbragt hadden, herhaalden zij het aan de kerk van St. Marie, die men, waarschijnlijk slechts gedeeltelijk, reeds hersteld had, en aan die der abdij van Oudwijk bij Utrecht³.

1) *Annal. Colon.* Pertz, XVII, p. 783.

2) *Annal. Egmund.* Pertz, XVI, p. 456, Kluit, p. 94. Zie boven, bl. 91.

3) *Annal. Egmund.* Pertz, I. I. p. 468, Kluit, p. 125 ss.

In den aanvang van hetzelfde jaar 1173 had Godfried in de beide Frieslanden door zijn wijbisschop Reimundus „vele kerken” laten wijden¹, een bewijs dat de parochiën in het bisdom zich vermenigvuldigden, en hier en daar welligt houten gebouwen door steenen vervangen waren.

Bisschop Godfried, dien de nakomelingschap „een glorierijk kerkvoogd” heette, stierf den 27ⁿ Mei 1178², nadat hij uit zijn vaderlijk erfgoed het kasteel Horst te Rhenen aan de kerk had vermaakt³. Zijn lijk werd in den dom begraven. Toen men in 1580 zijne kist opende, verwonderde men zich over de reusachtige afmeting van zijn schedel en overig gebeente⁴.

Godfrieds opvolger was Bondewijn van Holland, zoon van graaf Dirk VI en broeder van Floris III. Hij was vroeger proost van het kapittel te Oldenzaal en tijdens zijne verkiezing proost van St. Marie te Utrecht⁵. Zijne tijdgenooten prezen hem wegens zijne zachtmoedigheid en bewonderden zijne sexuële reinheid op eene wijze, die zijnen geestelijken broederen naauwelijks tot eere strekt⁶. Zijn zachte aard ging echter gepaard met den hoogen moed, die zijn grafelijk bloed voegde, en wel behoefde hij dien; want hoezeer men in onze dagen verhaalde, dat zijne aanzienlijke betrekkingen, Floris III en Otto van Bentheim, hem een vredig bestuur wisten te verzekeren⁷, die met en kort na hem leefden, berigttten ons anders. Hij had met den graaf van Gelder een bloedigen krijg over de Veluwe te voeren en velerlei strijd met de bewoners van Groningerland en Drenthe⁸. In 1188 woonde

1) *Annal. Egmund.* II. II.

2) Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 4. Beka, p. 55, noemt ten onregte 1177. In het oude necrolog. van St. Salvator leest men: »vj kal. [Junii] obiit Godefridus Traiect. ep.»

3) Zie het diploma bij Bondam, bl. 229.

4) Buchel. ad Hedam, p. 176.

5) *Aanhangsel op de kerkel. oudh.* bl. 231 v.

6) »Vir mitis et tractabilis et tantæ castitatis, ut etiam virgo mortuus esse creditur.» Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 4. Beka, p. 56, nam de woorden met welgevallen over.

7) Aldus Royaards, I, bl. 212.

8) In het breede wordt hierover gehandeld door den Anonymus, I. I. p. 4 ss. Vgl. *Annal. Colon.* Pertz, XVII. p. 792.

hij te Mentz den beroemden rijksdag bij, die wegens de kruisvaart was uitgeschreven. Hier verzoende hij zich, wel niet zonder medewerking van Barbarossa, met Otto van Gelder, die mede het kruis aannam en, volgens de begrippen van dien tijd, kwalijk den togt kon aangaarden zonder vrede met zijne vijanden gemaakt te hebben. Die zoen scheen den tijdgenooten eene wonderbare vrucht van Gods heiligen geest te zijn; zóó fel was de veete geweest¹. Van Boudewijns zorgen voor de kerkzaken weten wij weinig. In 1183 wijdde hij de kerk der abdij te Rijnsburg², de stichting van gravin Petronella. In 1192 toefde hij te Keulen, waar hij Bruno van den Berg zou ordenen; maar toen de aartsbisschoppen van Trier en Verdun bij de plegtigheid den voorrang moesten innemen, weigerde hij aan haar deel te nemen³. Omstreeks 1195 zag men hem naar Egmond reizen, om graaf Dirk VII met zijn broeder Willem te verzoenen, dat hem echter niet gelukte⁴. Het volgende jaar trok hij naar Mentz, om daar bij Hendrik VI, die Barbarossa opgevolgd was, hulp tegen zijne staatkundige tegenstanders te zoeken. Toen hij er eenige dagen vertoefd had, stierf hij. Zijn lijk werd naar Utrecht vervoerd en in St. Maarten begraven⁵.

Nauwelijks waren de overblijfselen van Boudewijn ter aarde besteld, of graaf Dirk VII van Holland en de graaf van Gelder drongen, ieder van gewapende benden verzeld, binnen de poorten van Utrecht, om den armen kapittellen met het zwaard in de hand hunne beden op te dringen. De gevolgen waren dezelfde als in 1150. De stemgerechtigden splitsten zich in twee deelen. Het eene verklaarde zich, uit vrees voor graaf Dirk, voor diens broeder, Dirk van Holland, broeder ook van den overleden Boudewijn en proost der domkerk; het andere sloot zich bij

1) *Annal. Colon.* l. l. p. 794.

2) *Annal. Egmund.* Pertz, XVI, p. 469, Kluit, p. 133.

3) *Annal. Colon.* l. l. p. 802.

4) *Annal. Egmund.* Pertz, l. l. p. 471, Kluit, p. 153 ss.; vgl. Arend, II, 1, bl. 183 v.

5) Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 9; *Annal. Colon.* l. l. p. 804.

Otto, den graaf van Gelder, aan en verkoos Arnold van Isenburg, proost van Deventer, op wiens zijde geheel Overijssel stond. Keizer Hendrik VI was eerstgenoemden kandidaat gunstig. Hij wees den stoel aan Dirk toe en gaf het wereldlijk bestuur over het sticht in handen van den graaf van Holland, totdat de paus over het lot van beide electen beslist zou hebben. De pretendenten reisden daarop naar Rome, om nimmermeer den vaderlandschen bodem te betreden. Coelestinus III bevestigde in 1197 de keus van Arnold van Isenburg, die ten zelfden tijde stierf. De paus schonk daarop de waardigheid aan Dirk, die op zijne terugreis te Pavia overleed. Beiden hadden te Rome bij de curie groote onkosten gemaakt, Arnold, de eerst begunstigde, de meeste; de volgende bisschop van Utrecht zou de lasten dragen. Intusschen had gedurende bijna twee jaren in het sticht een strijd der partijen gewoed, dien de tijdgenooten eene scheuring (schisma) noemden, waardoor kerk en staat schenen te gronde te gaan¹.

Nog vóór den herfst van 1197 kwam men te Utrecht, in tegenwoordigheid van Dirk VII en Otto van Gelder, tot de eenparige keus van Dirk van der Are, een man wien de graven welligt met alle kracht hadden geweerd, waren zij meer met hem bekend geweest. Dirk droeg den titel van proost van Maastricht en genoot zeker ook de inkomsten van dit ambt, maar leefde overigens ver van zijne kerk aan het keizerlijke hof, in de laatste jaren een volger van Hendrik VI, een bekwamen, maar tevens harden en geldgierigen regent, in wiens school hij de kunsten van den krijg en der regering leerde². Toen Dirk

1) Zie vooral den Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 9 s.; vgl. *Annal. Egmund. Pertz*, XVI p. 471, Kluit, p. 147; Beka, p. 61. Over Dirk van Holland en Arnold als proosten van den dom en van Deventer, zie men *Aanhangsel op de kerkel. oudh.* bl. 11, en Dumbar, *Devent.* I, bl. 321, 450. Roy-aards, I, bl. 213, laat op voorbeeld van anderen Innocentius III tusschen de pretendentes beslissen. Ten onregte! Zie Kluits ann. l. l. p. 149. Ook duurde het schisma geen drie jaren, gelijk Royaards aanneemt, maar twee. Zie den Anonym. p. 10.

2) Anonym. *De rebus Ultraj.* p. 10. Als jaar der verkiezing wordt ald. 1201 genoemd, in strijd met des schrijvers berigt, dat Dirk, na 's keizers begrafenis op Sicilië bijgewoond te hebben, herwaarts kwam. De *Annal. Eg-*

de tijding van zijne verkiezing voor den utrechtſchen ſtoel ontving, was hij met den keizer op Sicilië en waarschijnlijk getuige van diens wreede bedrijven jegens zijne vijanden, waardoor de vorst zich den toorn en den ban des pausen op den hals haalde. Hendrik stierf op den 28^{en} September 1197. Onze elect woonde zijne begrafenis te Palermo nog bij, en begaf zich daarop naar Utrecht. Hij vond het bisdom met schulden beladen en de ſchatkist ledig. Naauwelijks had hij den staf aanvaard, of Innocentius III plaagde hem met bedreigingen van ban en afzetting, zoo hij niet terſtond eene ſom van meer dan 3,000 marken ſterling overmaakte, ter voldoening van hetgeen de beide pretendenten, Dirk van Holland en Arnold van Isenburg, te Rome en Siëna ſchuldig waren gebleven¹. In dezen nood beſloot de biſſchop tot een koene daad. Hij begaf zich naar Friesland, waar Willem van Holland, broeder van graaf Dirk, zich de heerschappij aangematigd had, om daar, krachtens zijne landsheerlijke en biſſchoppelijke regten, gelden te verzamelen. Willem nam hem gevangen en plaatste hem in het St. Odulfus-klooster te Staveren. Terſtond echter liepen de Frieſen te wapen. Zij verlost den kerkvoogd, en deze keerde naar Utrecht, waar Willem hem later te voet viel, toen hij als een arme zondaar, blootsvoets en in een linnen hemd gehuld, met vijfhonderd ridders om absolutie kwam vragen². Kortens tijd daarna was de kerkvoogd in een bloedigen oorlog met Holland gewikkeld; maar „St. Maarten was hem gunstig”. Hij behaalde overwinning en buit, kon ſtraks den paus de vermelde ſchulden betalen, en zag zijn gezag in het ſticht en bisdom steeds toenemen; ja, „onder allen tegenſtand”, zeggen de tijdgenooten, „werd hij zoozeer gesterkt, dat zij, die hem vroeger wegens zijne armoede

mund. Pertz, l. I. p. 473, Kluit, l. I. p. 167, laten den nieuwen biſſchop teregt in 1198 optreden. Over Hendriks dood en begrafenis zie men Von Raumer, *Hohenſtauf.* II, s. 390.

1) De naauwkeurigheid der berigten van den Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 10, wordt volkomen bevestigd door een brief van Innocentius III. Zie Opel, *Das chron. Montis Sereni*, Halle, 1859, s. 133.

2) Anonymus, l. I. p. 11; Beka, p. 65.

verachtten, hem nu eerden, zoodat hij van een ieder naar zijn wil en welbehagen afperste wat hij verkoos"¹. Tijdens zijn gansche bestuur kenmerkte zich de kerkvoogd als een bekwaam regent, maar ook door een op het stofelijke gerigten zin, dien hij bij zijne kerkelijke bedrijven geenszins verloochende. In 1209 hield hij met zijne geestelijken te Utrecht eene dioecesaan-synode, waarvan de besluiten, die ons later dienen zullen, bewaard zijn. Zij bedoelden hoofdzakelijk de bescherming van kerkelijke personen en goederen tegen allen, ook graven en edelen, die ze met onbescheiden handen durfden aanroeren, en spreken dreigend van banbliksem en interdict. Toch bevatten zij ook merkwaardige bepalingen, die voor het godsdienstig leven onzer vaderen nuttig kunnen geweest zijn². Voor het overige is ons weinig anders van zijne bisschoppelijke werkzaamheden bekend, dan dat hij in 1200 de monniken van het klooster Bethlehem bij Doetinchem in hun goederenbezit bevestigde en de inkomsten des kapittels van St. Marie te Utrecht regelde³, terwijl nog vermeld wordt, dat hij in 1209 op zaterdag vóór pinksteren (23 Mei) te Keulen den nieuw verkozen aartsbisschop tot priester wijdde en den volgenden dag aan diens aartsbisschoppelijke ordening deel nam⁴. Hij overleed te Deventer op den 5^{en} November 1212. Zijn lijk werd naar de St. Maartenskerk te Utrecht vervoerd⁵.

---

§ 2.

Bisschop Otto I, Otto II, Willebrand en Otto III.

Naarmate de magt der duitsche keizers steeds minder voor ons vaderland gold en de kleine vorsten zich vrijer roerden, begonnen laatstgenoemden ook onbeprekter in-

---

1) Anonymus, l.l. p. 13.

2) Deze statuta zijn vele malen uitgegeven, laatstelijk door Bondam, bl. 307 vv.

3) Zie de diplomaten bij Bondam, bl. 269, en Van Micris, bl. 135.

4) *Annal. Colon.* Pertz, XVII, p. 824.

5) Anonymus, l.l. p. 14.

vloed op het sticht uit te oefenen. Des bisschops groote leenmannen waren des bisdoms heeren, zoo dikwerf de stoel ledig werd, en vaak hadden zij over dien stoel reeds beschikt, eer zijn bezitter den laatsten ademtogt had uitgeblazen. Zoodra de dood eens kerkvoogds werd voorzien, begonnen de geheime beraadslagingen der graven van Holland, van Gelder en anderen over zijn opvolger. Kon men zich met elkander niet verstaan, dan ging men eene onzekere toekomst te gemoet, maar niet zonder legerbenden en diplomatieke plannen; wist men eene overeenkomst te treffen, dan was die overeenkomst doorgaans gevolg van bekrompen egoïsme en inzigten van staatkunde op kleine schaal, waarbij evenmin aan de belangen van het sticht als aan die van de kerk werd gedacht.

Omstreeks het laatst van November 1212, toen het lijk van bisschop Dirk ter aarde besteld was, wemelden de straten van Utrecht van vreemdelingen, vorsten en prelaten, ridders en klerken. Gerard III van Gelder en Willem I van Holland waren met groot gevolg van edelen en gewapende manschappen opgekomen, om hunne beden in te brengen. Daarover kon niemand zich meer verwonderen, het minst de mannen bij wie de vrije electie berustte. Maar waarom toonden de graven elkander een vriendelijk gelaat, en waarom voerden zij drie kerkvoogden met zich, Adolf, aartsbisschop van Keulen, Otto, bisschop van Munster, en Gerard, bisschop van Osnabrug, prelaten, wier tegenwoordigheid bij het verkiezingswerk ongehoord en zeker door de Utrechtenaren niet begeerd was?.. Men behoefde naar de oorzaak niet lang te zoeken. Graaf Gerard had een broeder, die tevens graaf Willems zwager was, en beiden wenschten dien broeder en zwager op den stoel van Utrecht. Doch diezelfde broeder en zwager, hoezeer schoon en vroom, was een onervaren jongeling, die zijn achttiende jaar nog niet achter zich had, zoodat hij wegens zekere kanonieke bepalingen voor het episcopaat niet in aanmerking mogt komen. Dit wisten de vorsten; dit wisten de stemgerechtigden te Utrecht; dit wisten natuurlijk ook de drie prelaten, Maar ook de

laatstgenoemden waren na-bloedverwanten en gezamenlijk vrienden van de graven en van beider gunsteling. Zij hadden den vorsten gaarne het oor geleend en waren met hen gekomen, om de kanoniken in de kapittelkamer door hun aartsbisschoppelijk en bisschoppelijk woord gerust te stellen, als hun geweten bij de stemming zich welligt bezwaard zou gevoelen een baardeloozen knaap op den zetel van Willebrord, Radboud en Ansfried te plaatsen ¹.

Otto, zoon van Otto I van Gelder, was van kindsbeen voor den geestelijken stand bestemd en bragt een gedeelte zijner jonge jaren te Utrecht door. Hier, of welligt elders, gehoot hij het onderrigt van zekeren Walter, van wien wij later meer zullen berigten, een man van naam in de monnikenwereld dier dagen. Van nature gemoedelijk en zacht en aan eene verborgen gehouden ligchaamskwaal (fistula) lijdende, wijdde hij zich met hart en ziel aan de dienst der „lieve vrouwe”, en deze wist zijn ijver voor hare eer te beloonen. Toen de knaap op zekeren tijd door een „felle koorts” was aangegrepen en scheen te bezwijken, zoodat men hem, in de meening dat hij stervende was, reeds de waskaars in de hand had gegeven, vertoonde zich aan zijne ontstelde verbeelding de moeder Gods met haren zoon, en zij zeide: „zoon, geef mij dezen knaap!” en Jezus antwoordde: „hij is de uwe!” Ottos koorts had daarmede de crisis bereikt, en straks was hij herstellende, ofschoon zijne verborgen kwaal steeds voortduurde. Maar als hij gedurende eenigen tijd in alle kerken van Utrecht missen voor zich had laten lezen, inzonderheid Maria-missen (missæ de domina), was hij weldra volkomen gezond. en nu nam hij, gelijk wij reeds vroeger gezien hebben ², uit dankbaarheid voor die weldaden het kruis aan. Na zijne terugkomst uit het heilige land tot proost van Xanten verheven, had hij kort daarop aan het beschreven familie-conclave zijne verkiezing tot bis-

---

1) Zie Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 14. Otto is nimmer tot den rang van priester opgeklimmen.

2) Boven, bl. 30.

schop van Utrecht te danken¹. Of het waar is, wat de tijdgenoot, aan wiens berigten wij het bovenstaande ontleenden, ons meldt, dat „om zijnen wil in het bisdom van Utrecht eene scheuring ontstond, en dat hij de oorzaak van veel kwaads was”, weten wij niet. Anderen prijzen hem om zijn minnelijken aard en zijn beleid in de behandeling van regtszaken². Doch aan drijvers van partij-schappen heeft het te Utrecht nooit ontbroken, en de onkanonieke leeftijd van Otto was natuurlijk een wapen, dat elk tegenstander ligt tegen hem kon opnemen. Dit is zeker, dat er te Rome, onder Innocentius III, die het met de observantie der kerkregten zoo ernstig meende, over deze zaak veel gehandeld is. In 1216 toog Otto derwaarts, om op 's pausen bevel voor de curie te verschijnen; hij stierf op de reis, eer hij haar ten halve volbragt had³. Had hij langer geleefd, hij was onzen vaderen welligt een kerkvoogd in den trant van bisschop Andries geweest. In de laatste tijden van zijn bestuur schijnen de geestelijken in zijne naaste omgeving zich niet altijd gerust gevoeld te hebben ten aanzien van hun goederenbezit. De kanoniken van St. Jan te Utrecht althans wenschten, dat het hunne onder de hoede des pausen zoude staan, en Innocentius III nam hunne personen, hunne kerk en al het hare in zijne hooge bescherming⁴.

Na Ottos begrafenis te Utrecht deden de graven van Holland en Gelder de keus des kapittels op Otto van Lippe

1) Cæsar. Heisterb. *Dial. miracul.* II, p. 30 s.

2) Anonymus, l. l.

3) Anonymus, l. l. *Annal. Stad. Pertz*, XVI, p. 355. Deze schrijvers, Beka, p. 68, *Chron. de Traj. Matth. Anal.* V, p. 337, en *Chron. Tielense*, ed. Van Leeuwen, p. 182, spreken allen van een achttienjarigen, Heda, p. 192, alleen van een vierentwintigjarigen leeftijd. De eene zoo wel als de andere was onkanoniek. Over het jaar van Ottos dood (de Anonymus en anderen schrijven 1215) zie men *Matth. ad Anonym.* p. 185, en het diploma ald. van Otto II, wiens eerste regeringsjaar 1217 was. Als plaats van Ottos overlijden noemt Royaards, na anderen, Voorthuizen in Overijssel (?). De Anonym. spreekt van »Vorthusen prope Altenis,» waarvoor Beka alleen »Nordthusen” heeft. Men zal wel aan een Nordhaus in het Bergsche moeten denken.

4) Zie den brief van 5 Febr 1216 bij Bondam, bl. 313.

vallen, een broeder van Gerhard van Lippe, dien wij als aartsbisschop van Bremen in de geschiedenis der kruisvaart tegen de Stedingers reeds ontmoetten¹. Hoezeer deze Otto domproost van Utrecht was², schijnt hij daar ter stede weinig of niet bekend geweest te zijn. De graven althans, die voor ditmaal geen bloedverwant met de hooge waardigheid te begunstigen hadden, kozen hem, omdat zij de proef wilden nemen met een „vreemdeling”, van wien men welligt hoopte, dat hij zou kunnen optreden zonder aan de partijen binnen en buiten het sticht aanstoot te geven. In het algemeen zag men hem dan ook met goede verwachting de regering aanvaarden, nadat hij van Frederik II te Frankfort de regaliën had ontvangen en aldaar, met goedkeuring van den aartsbisschop van Keulen, geordend was³. Hij heerschte aanvankelijk met beleid en maakte zich straks populair door zijne deelneming aan den kruistogt van 1218, waarvan hij in het voorjaar van 1220, toen hij te Frankfort onder den keizer eene rijksvergadering bijwoonde, teruggekeerd was⁴. Sedert dien tijd echter openbaarde hij zich als een woeligen geest, zijn aartsbisschoppelijken broeder te Bremen maar al te zeer gelijk. Hij voerde een fellen oorlog met Gelder, die na wisselende fortuin in 1226 eindigde⁵. Toen volgde zijn rampzalige strijd met Rudolf van Koeverden, wiens geslacht zijnen voorgangers reeds zooveel moeite had geboord. Otto verzamelde uitgelezene legerbenden, om aan de oproerigheid der Drenthenaren voor altijd een einde te maken. Gerard van Gelder, nu zijn vriend, plaatste zich aan zijne zijde; de graven van Holland en Kleef zonden hulptroepen. Met hen vereenigden zich vele ridders en knapen uit de bisdommen van Keulen en Munster, aan wier hoofd een beroemd krijger stond, Bernard, graaf van Horstmar, wien zelfs Richard Leeuwenhart in

1) Boven, bl. 16.

2) Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 15; vgl. *Aanhangsel op de kerkel. oudh.* bl. 51.

3) Anonymus, l. l.

4) Zie boven, bl. 15.

5) Anonymus, l. l. Zie ook de stukken bij Bondam, bl. 341.

het oosten bewonderd had. De bisschop poogde den oorlog den schijn van een heiligen krijg te geven. Toen hij op St. Pantaleonsdag (28 Julij) 1227 met zijne leger-scharen te Anen bij Gramsbergen voor het aangezigt zijner vijanden stond, die nog kort te voren vredesvoorslagen hadden gedaan, maar nu hem en de zijnen van gindsche zijde eener moerassige heide ten strijde tartten, reed hij in volle wapenrusting door de gelederen, „predikende van het heilig regt der kerk” en aflaten toezeggende aan zijne krijgslieden, wien hij ten slotte zijn bisschoppelijken zegen gaf. Daarop hief Rudolf van Goor „de banier van St. Maarten”¹. De kerkvoogd, de graven en het gansche heir juichten en snelden voorwaarts „als zeker van de zegepraal”. Weinige oogenblikken daarna was de weeke bodem met stervenden en dooden bezaaid. De zwaargewapenden zonken, ruiters en rossen, te halven lijve in het veen; de voetknechten vlugten; de speren en zwaarden der Drenthenaren hadden voor ligten arbeid eene volkomene overwinning. Na de rassche beslissing van den strijd moordden de triumferenden in koelen bloede. Den bisschop staken zij den strot af; zijn „klerikale kroon” werd met vleesch en haar van den schedel gestroopt, zijn lijk in een modderpoel geworpen. Bernard van Horstmar, de schrik der Saracenen, viel met tal van edelen² onder de handen der woedende dorpers, wier vrouwen zelfs deel namen aan het bloedig werk, toen het op het vervolgen der vliedenden ging. De graaf van Gelder, Gijsbrecht II van Amstel, en vele andere grooten, waaronder Dirk, proost van Deventer en Oldenzaal, ’s bisschops broeder, werden zwaar gewond gevangen genomen en naar het kasteel van Koeverden gevoerd. Ottos lijk bragt men later naar Utrecht³. Hij was de eerste, niet de laatste

1) Zie eene afbeelding der banier uit later tijd bij Matthæus, *De nobil.* p. 1109.

2) De *Annal. Stad. Pertz*, XVI, p. 359, begrooten het getal der gesneuvelde ridders en knapen op 200; anderen spreken van 400 en meer.

3) Zie het breede en levendige verhaal van den gelijktijdigen Anonymus, p. 22 s.; vgl. het opstel *Slag bij Koeverden*, in Van der Mondes *Tijdschrift voor Utrecht*, jaarg. 1835, bl. 547 vv. In het oude necrologium van St.

onzer kerkvoogden, die den dood eens wilden krijgers stierf. Van zijne kerkelijke handelingen zijn weinig andere herinneringen bewaard, dan dat hij zich somtijds met de beslechting van geschillen over kerkgoederen bezig hield¹. Als eene merkwaardige bijzonderheid echter vermeldt men, dat hij zijn eigen vader, Bernard van Lippe, te Oldenzaal tot bisschop van Lijfland, en zijn broeder Gerard tot aartsbisschop van Bremen heeft geordend².

Kort na den slag te Anen verzamelde zich te Utrecht, waarheen Floris IV van Holland en andere stiftsvasallen opgekomen waren, het generaal kapittel. De twee eerste dagen gingen in werkeloosheid voorbij³; het smartgevoel over de geleden neêrslag, die het vaderland de bloem zijner strijdbare mannen kostte, lag met verlammenenden druk op het hart aller aanwezigen. Toen men in den morgen van den derden dag gereed was de beraadslagingen aan te vangen, deed zich in de kapittelkamer, die vroeger en later getuige van zeldzame voorvallen was, een tooneel voor, dat in de jaarboeken onzer kerkgeschiedenis gelukkig zonder wedergade is. Onverwachts werden de deuren geopend, en men zag een paar spanbedden (spondae) binnendragen, waarop twee mannen rustten, die meer dood dan levend schenen en met behoedzame hand door de knechten in het midden der zaal werden nedergezet. De kapittelleden zagen in stomme verbazing toe; zij herkenden den graaf van Gelder en Gijsbrecht van Amstel. De geslagen krijgers waren onder borgtocht voor een wijle uit hunne gevangenis te Koeverden vrijgelaten en hadden zich, niettegenstaande hunne zware wonden, naar Utrecht laten voeren. Hun eerste woord was een wild wraakgeschrei, en toen zij der vergadering hunne misvormde leden toonden, ontsnapte aller mond een kreet

---

Salvator leest men: »v kal. [Augusti]. Anno Dom. 1227 obiit Otto ep. Traiect. apud Covoerden interfectus.»

1) Zie de diplomaten bij Matthæus ad Anonym. p. 185 ss.

2) *Annal. Stadens.* l. l. p. 360.

3) »Primis duobus diebus plus placuit omnibus plangere et ululare et flere quam eligere.» Anonymus, p. 25.

van ontzetting, die gevolgd werd door een eed, waarbij graven, prelaten en dienstmannen, kleine en groote, zich verbonden tot volledige bloedwraak¹. Was er onder die mannen met geschoren kruin, daar in de schaduw van den dom en de St. Salvatorskerk met haren munster, waar Willebrord vijftig jaren lang het evangelie der verzoening verkondigde, en abt Gregorius den moordenaren zijner eigen broeders een bad en een maaltijd bereidde² — was er onder de kanoniken geen enkele, die, na zoo even, voordat men zitting nam, „de mis van den heiligen geest”³ gezongen te hebben, zich nu des heiligen geestes kind betoonde door een woord van vrede te uiten?.. Zoo het geschiedde, is het te vergeefs geweest. De vergadering had slechts ééne vraag op de lippen: „wie is bekwaam ons ten wreker (idoneus vindex) op te treden?” en graaf Floris en een groot deel der leden van het domkapittel hadden reeds maatregelen genomen, om de beantwoording licht te maken. Men had ’s graven bloedverwant, Willebrand, toen bisschop van Paderborn, die tevens bloedverwant van den graaf van Gelder was, tot proost van den dom gekozen⁴, en nu men zijn naam noemde, twijfelde niemand meer wien te kiezen. „Onze kerk”, zegt een tijdgenoot, „hoopte dat deze tot wreker van zoo groote misdrijven (mala) de meest geschikte zou zijn, daar hij aan magtigen der aarde vermaagschapt was, in vele oorlogen geoefend en rijk aan ondervinding in vele wereldlijke aangelegenheden”⁵. En de mannen, die zich „onze kerk” noemden, bedrogen zich niet!

Willebrand, zoon en broeder der graven van Oldenburg, was, voordat hij den bisschopsstoel van Paderborn innam, een volger van Frederik II geweest en had met den keizer in Lombardije, Calabrië en op Sicilië krijg

1) Anonymus, p. 25.

2) Zie boven, I, bl. 164 v.

3) „Missa de S. spiritu.” Later komen wij hierop terug.

4) Anonymus, l. l. Vgl. *Aankangsel*, bl. 17. Willebrand was ook proost van het kapittel te Zutphen. Anonymus, l. l.

5) Anonymus, l. l.

gevoerd. Tweemaal daarenboven had hij de kruisvaart naar „den lande van overzee” medegemaakt en „in verschillende oorlogen God gediend”. Toen men hem berigt had, hoezeer en waartoe men hem te Utrecht begeerde, was hij terstond gereed te komen, en toen de boden, die van het kapittel naar Rome gezonden waren, om bij den paus verlot tot zijne verplaatsing (translatio) van Paderborn naar Utrecht te vragen, lang op zich lieten wachten, snelde hij zelf derwaarts. Gregorius IX, die hem kende, stond hem zijn wensch gaarne toe en zond hem met den apostolischen zegen naar ons vaderland. Op de terugreis ontving hij te Werden van 's keizers zoon de regaliën, waarna hij den metropolitaan te Keulen „de verschuldigde gehoorzaamheid bewees”. Op den 20ⁿ Augustus 1228 deed hij onder daverende toejuiching der volksmenigte te Utrecht zijne intrede. Na de solemnele mis werd in het bisschoppelijk paleis een prachtige maaltijd gevierd. Graven en prelaten; ridders en klerken maakten goede sier. Tegen het einde van den maaltijd rezen 's bisschops vasallen van hunne zitplaatsen; zij trokken hunne zwaarden, en de feestzaal weërgalmd van beloften van trouw aan den nieuwen kerkvoogd bij zijne aanstaande wraakoefening aan de Drenthenaren¹.

Willebrands eerste zorg gold de verzameling van legerbenden. Door het gansche bisdom werden de onderzaten als tot een heiligen oorlog (gravis et solemnis expeditio) opgeroepen. Uit Westergo en andere gewesten kwamen talrijke scharen, aangelokt door „des pausen affaten” en 's bisschops vermaningen. In de zesde week na de aanvaarding zijns bestuurs werd Drenthe van verschillende zijden te gelijk aangegrepen, en de kruistogt, die thans door „kerstenmannen” tegen „kerstenmannen” gerigt werd, bereikte zijn oogmerk. De kerkvoogd en de zijnen vervulden het land met moord en brand. De Drenthenaren moesten onderdoen, zware schatting betalen en daarenboven boete-werken volbrengen „voor de zielen

---

1) Anonymus, p. 25 ss.

dergenen, die zij in het moeras omgebragt hadden". Die boete-werken bestonden in het leveren van honderd wel-gewapende mannen, die op hunne kosten een jaar lang tegen de ongelooovigen in Lijfland zouden strijden¹, en in het stichten van een klooster te Anen voor vijf en twintig benedictijner-nonnen², die zonder ophouden zouden bidden voor den gesneuvelden Otto en de zijnen. Nadat de bisschop, vergezeld van eenige zijner verwonnelingen, Groningen en de voornaamste plaatsen van Friesland nog bezocht had, kwam hij te Utrecht terug, om op St. Maartensdag in den dom de pontificale mis te zingen en met zijne kerk den Heer te loven voor den gelukkig volbragten strijd³, die echter kort daarna hervat werd en bijna zijn leven lang voortduurde⁴.

Willebrands gansche loopbaan was die van eene krachtige, dikwerf wreede, maar ook trouwhartige soldaten-natuur⁵, die voor kerkelijke zaken slechts kleine belangstelling kon koesteren. Voor de bescherming van klerken en kerkgoed zorgde hij echter door de vernieuwing der vroeger vermelde statuten van zijni voorganger Dirk van der Are⁶, wat waarschijnlijk in eene ons overigens onbekende dioecesaan-synode geschiedde. Verder weten wij, dat hij de stichter van het klooster Zwarte water in Overijssel was, en dat hij dat van Bethlehem bij Doe-

1) Zie over den kruistogt tegen de heidenen in Lijfland onder vele and. Bondam, bl. 375 v.

2) Zie Anonymus, p. 29, en Beka, p. 73, die elkander aanvullen. Arend, II, 1, bl. 275, door van Rijn, *Oudh. van Gron.* bl. 533, 575, in de war gebragt, spreekt ten onregte van een nonnen-klooster en een kapittel, te Anen op te rigten. Van Rijn, en in navolging van hem Royaards, I, bl. 219, verwarden daarenboven het klooster te Anen met dat van Zwarte-water. Laatstvermeld gesticht dankte zijn aanzijn niet aan de Drenthenaren, maar aan Willebrand zelve, gelijk men zien kan uit den brief van 1232 of 1233, *Oudh. van Devent.* I, bl. 617 vv.; Dumbar, *Anal.* II, p. 229.

3) Anonymus, p. 28 ss.

4) Hoe men ook den vernieuwden krijg het karakter van een kruistogt poogde te geven en hoe zulks volkomen gelukte, ziet men bij den Anonymus, p. 36 ss.

5) Een bewijs zijner krijgsmanstrouw brengt de Anonymus, p. 35, bij.

6) Zie Matthæus ad Anonym. p. 159; Lat. *Bat. s. p.* 151 ss.; Hartzheim, III, p. 490 ss. Vgl. boven, bl. 104.

tinchem op nieuw in het bezit zijner goederen bevestigde ¹. Hij stierf den 27ⁿ Julij 1235 te Zwol, destijds een dorp, dat hij gedurende zijne laatste ziekte nog tot eene stad verhief, en werd begraven in het klooster van St. Servaas, dat van Abstede naar Utrecht was verplaatst en welks eersten steen hij had gelegd ².

Willebrands plaatsvervanger was graaf Otto van Holland, broeder van Floris IV. Hij behoorde tijdens zijne verkiezing niet tot den geestelijken stand, maar bestuurde namens zijn broeder Friesland ³. Het schijnt te Rome moeite gekost te hebben des pausen goedkeuring voor zijn optreden te verkrijgen, gelijk te verwachten was. In 's kerkvoogds brieven vóór 1245 noemt hij zich dan ook niet bisschop, maar „elect van Utrecht” ⁴. Zijne trouwe zorgen voor de waarneming van zijn ambt schijnen meer de wereldlijke dan de kerkelijke aangelegenheden gegolden te hebben ⁵. Na den dood zijns broeders in het tournooi van Corvey ⁶ nam hij den jongen graaf Willem II en het graafschap Holland onder zijne voogdij. Toen Willem in 1248 te Aken tot koning van Rome gekroond werd, was de bisschop bij die plegtigheid tegenwoordig ⁷, en waarschijnlijk woonde hij reeds vroeger te Keulen ook des vorsten ridderslag bij en diens veel besproken ontmoeting met Albertus Magnus ⁸, het wonder der geleerde wereld van die eeuw. De invoering der dominikanerorde in ons vaderland, die het gevolg dezer ontmoeting

1) Zie boven, bl. 104; Bondam, bl. 374 vv.

2) In het oude necrologium van St. Salvator leest men: »vj kal. [Aug.] obiit Willibrandus ep. pro quo dantur hic de bonis over Rien, quæ continent xxxiv iugera vel circiter.” Over zijn sterfjaar zie men vooral Matthæus, *Fundat. eccles.* p. 266. Vgl. Beka, p. 74; Ger. Coccii *Chron.* p. 7 s.

3) Beka, p. 75.

4) Zie de stukken bij Van Micris, bl. 213, 216, 218, 228, 243, 251; Bondam, bl. 424, 429, 437, 456, 458.

5) Beka, l. l., zegt: »totum pontificium sicut dux temporalis longo tempore gubernavit.”

6) Zie de fraaije beschrijving daarvan bij Beka, p. 76.

7) Beka, p. 78; vgl. Arend II, 1, bl. 236.

8) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, I, bl. 230 vv. Over de ontmoeting met Albertus M. later meer.

was, werd vermoedelijk door Otto voorbereid. De bisschop stierf in 1249¹. Hij liet eene onwettige dochter na, die in 1269 door Floris V aan Boudewijn van Noordwijk uitgehuwelijkt werd. Of zij staande zijn episcopaat of vroeger geboren werd, blijkt niet².

---

§ 3.

Bisschop Gosewijn, Hendrik I, Jan I, Jan II en Willem II.

De dertiende eeuw was meer dan eenige andere de eeuw van Romes hiërarchie. Wat Gregorius VII had gedacht, werd door Innocentius III volbragt. Door scherpzinnigheid en geleerdheid boven de uitstekendsten uitmuntende, door beleid en takt de bekwaamsten overtreffende, door zedelijken ernst en liefde voor zijn levensideaal een Hildebrand gelijk, ja welligt boven hem verheven, had de grootste der pausen de heerlijkheid en de magt des zetels van Petrus tot den hoogsten trap van ontwikkeling gevoerd, dien zij bereiken konden. Door hem behaalde de middeneeuwsche theocratie voor een tijd de zegepraal, waarnaar zij zoo lang had gestreefd: zij zag vorsten en volken aan zich onderworpen en de wetten harer kerk tot levenswetten voor de europesche menscheid gesteld. Na Innocentius kon er voor Romes opperheerschappij nauwelijks iets meer gedaan worden, en daar zij niet meer kon wassen, moest zij ten gevolge van het

---

1) In het oude necrologium van St. Salvator leest men: »vj kal. [April.]. Anno Dom. 1248 obiit Otto ep. qui dedit nobis arcas supra fossatum, de quibus agitur memoria et parentum suorum, deductis xx sol. ad commemorationem omnium fratrum." Beka, p. 80, noemt 1249, en te regt. Er bestaat een brief van den bisschop van 30 Sept. 1248 bij Van Mieris, bl. 251; ook Matthæus ad Anonym. p. 229, noemt het door ons opgegeven jaar, maar de aantekening uit het necrologium, zoo hij hetzelfde als wij gebruikte, werd door hem verminkt. Twee brieven van den bisschop van 1238, betreffende giften aan St. Salvator voor de zielen zijner bloedverwanten, en een brief van 1246, aangaande den pastoor van Julfaas, worden in het archief van Oudmunster (Prov. archief te Utrecht) bewaard. Vgl. De Geer, *Bijdragen tot de gesch. der prov. Utr.* Utr. 1861, bl. 333 vv.

2) Vgl. Meerman, a. w. I, bl. 337.

grootte beginsel, dat al het aardsche beheerscht, straks van haar hoogte-punt afdalen en minder worden. Zoo is geschied, maar niet terstond.

De naaste opvolgers van Innocentius, hoezeer in talenten en zedelijke kracht geenszins met hem te vergelijken, wisten de magt, welke hij hun ten erfenis gelaten had, te gebruiken, en kerken en staten moesten voor haar buigen. Toch ontbrak het hun niet aan tegenstand. Frederik II, die Innocentius III eerde en daarvoor meer dan anderen reden had, naardien de paus een vaderlijk beschermmer zijner jeugd was geweest, verloochende der Hohenstaufen natuur niet. Ook hij, gelijk Innocentius zelf, had zijn levensideaal, maar een levensideaal, dat iets gansch anders bedoelde dan hetgeen de stedehouders van Petrus beoogden: hij wilde zich meester maken van geheel Italië en den geestelijken monarch der wereld den rang van eersten bisschop der christenheid laten. De strijd, dien de keizer met Honorius III, Gregorius IX en Innocentius IV voerde, is ieder bekend, een strijd die een groot deel van Europa gedurende eene halve eeuw in rep en roer bragt en ook voor Nederland gevolgen had, maar andere dan die der twisten tusschen Hendrik IV en Gregorius VII. Wie nu ook voor den keizer partij mogt kiezen, onze vaders bleven trouw aan Rome. En geen wonder! Innocentius IV, die Frederik met den bankliksem geslagen had, wenschte Willem II van Holland tot zijn plaatsvervanger. De graaf nam de kroon van Rome aan, ofschoon Hendrik van Gelder, hertog Hendrik van Brabant en anderen haar reeds versmaad hadden. De eerezucht der natie was gestreeld. Toen de paus in 1246 de Hollanders, Zeeuwen en Friesen naar het zwaard zag grijpen om de kruisvaart naar het oosten te aanvaarden, was zijn wil hun eene wet, en zij haastten zich het hoofd der kerk gehoorzaamheid te bewijzen door deelneming aan den krijg voor zijn gunsteling¹.

Terwijl graaf Willem II, nu koning van Rome, in zijne

---

1) Zie boven, bl. 20.

duitsche oorlogen gewikkeld was, hadden de kanoniken te Utrecht de handen vrij, om zich in stede van bisschop Otto III een nieuwen kerkvoogd te kiezen. Zij volbrachten hun werk met eenparigheid van stemmen, maar de uitslag was geene aanbeveling voor de vrije electie. Gosewijn van Amstel — naar men meent, zoon van Willem en kleinzoon van Gijsbrecht I van Amstel — proost van het kapittel van St. Jan ¹, had zijne waardigheid naauwelijks aanvaard, of hij bleek, naar men zeide, geheel ongeschikt voor haar te zijn. Men klaagde over zijne onhandigheid en zijn gebrek aan zorg voor de kerkbelangen ². Hoe men zich in een man, dien men sedert vijf en twintig jaren aan het hoofd van een der vijf kapittelen had zien staan, zoo volslagen bedrogen kan hebben, is ons een raadsel. Was zijne onbeduidendheid dan de oorzaak, waarom de kanoniken hem hunne stemmen gaven? Of was zijne onbekwaamheid minder groot dan men voorgaf, misschien een voorwendsel om hem ten gevalle van den koning van Rome, wien de wassende magt der van Amstels kwalijk aangenaam kon zijn ³, te verwijderen? Het laatste komt ons zeer aannemelijk voor. Doch hoe het zij, het is zeker dat Gosewijn naauwelijks eenige maanden aan het bestuur was, of koning Willem, de kardinaal-legaat Petrus de Caputio ⁴ en Koenraad, aartsbisschop van Keulen, verschenen te Utrecht. Er werd een generaal kapittel belegd, waarin de elect afstand deed en zijne waardigheid ter beschikking van den koning en den kardinaal stelde. Op voordragt (ad postulationem) van den aartsbisschop deed Petrus de Caputio thans Hendrik van Vianden, des aartsbisschops bloedverwant, den zetel beklimmen (cath-

1) Meerman, I, bl. 338; maar vgl. *Aanhangsel*, bl. 184. Gosewijn komt reeds in 1225 als proost van St. Jan voor.

2) Beka, p. 83.

3) Meerman, bl. 347 vv.; maar vgl. Buchelius ad Hedam, p. 213. Zie ook J. ter Gouw, *Gijsbr. van Amstel*, Amst. 1861, bl. 10, 125.

4) Royaards, I, bl. 221, schrijft verkeerdelijk »Nicolaas de Caputiis.» Petrus bragt in 1254 den koning van Rome den brief van Innocentius IV, waarin Willem uitgenoodigd werd naar Rome te komen ter zijner krooning. Zie bij Van Mieris, bl. 291.

drari), wien de koning de regaliën opdroeg ¹. Vader Gosewijn schijnt voorgevoel gehad te hebben van hetgeen hem overkomen zou; hij had na zijne verkiezing de proostdij van St. Jan aan zich gehouden ². Vondels dichtgave wist den naam des vernederden onsterfelijk te maken.

Hendrik van Vianden ³, die nog vóór den 12ⁿ Julij 1249 zijn bestuur aanvaard had ⁴, was in de school van zijn bloedverwant, Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen, onder wien hij de waardigheid van aartsdiaken bekleedde, in de kunsten van den krijg en der regering geoefend. Zoo koning Willem in hem een tegenstander der van Amstels wenschte te zien optreden, werd die begeerte vervuld. Hendrik was weldra met den magtigen Gijsbrecht en de zijnen in openbaren oorlog. In 1252 stond de edelman, met den graaf van Gelder, Herman van Woerden en vele anderen vereenigd, in een open veld buiten Utrecht met eene aanzienlijke krijgsmagt slagvaardig. De bisschop had de uitnoodiging der verbonden, om de beslissing der onderlinge veete aan de kansen van een veldslag over te geven, aangenomen. Terwijl Koenraad van Hochstaden, die weder te Utrecht vertoefde, met de geestelijkheid, de grijsaards en vrouwen der stad in de kerk voor den gelukkigen uitslag van den kampstrijd zijne gebeden opzond, en de koning van Rome ter voorkoming van het gevecht zich met zijne benden op weg naar de kathedraalstad bevond, toog Hendrik, voorzien van een gewijden ring, hem als amulet door Koenraad geschonken, de poort der stad uit. De strijd ving aan en de overwinning was op de zijde des kerkvoogds.

1) Beka, I. I. Vgl. echter Van Spaen, *Hist. der heeren van Amstel*, bl. 25 vv; Arend, II, 4, bl. 285.

2) Blijkens den brief, dien Bondam, bl. 472, mededeelt. Daar noemt hij zich: »Gozwinus, electus Traiect., praepositus ecclesiae beati Johannis.»

3) Royaards, I, bl. 221, noemde Hendrik nog »van Vianen», niettegenstaande Buchelius ad Bekam, p. 84, het rege reeds had aangewezen. Hendrik was bloedverwant van aartsbisschop Koenraad, wiens moeder gravin Mathilde van Vianden was. Zie Ennen, *Gesch. der stadt Coeln*, II, s. 78. Vianden ligt in Luxemburg.

4) Meerman, I, bl. 349.

Deze trok daarop naar de Veluwe, beoorloogde de Gelderschen en behaalde zoo grooten buit, dat hij er te Vreeland een kasteel ter bescherming van zijn grondgebied tégen de van Amstels voor kon bouwen. Later voerde hij nieuwen krijg ten voordeele zijns aartsbisschoppelijken bloedverwants¹. Intusschen had hij ook eenige zorg voor de kerkelijke belangen zijner onderzaten. Of hij de grondslagen van de tegenwoordige domkerk heeft gelegd, wat sommigen berigten², moeten wij in het midden laten, daar wij weten, dat Jan van Zyrik zich verheugde haar stichter (fundator) genoemd te worden³; maar zeker is het, dat te zijnen tijde, en waarschijnlijk ten gevolge van zijne bemoeijingen, door paus Clemens IV en bisschop Jan van Munster aflatbrieven ten voordeele van de fabrikkamer van den dom werden gegeven, waardoor de eerste financiële krachten voor den aanstaanden bouw kunnen gevonden zijn⁴. Met den bisschop van Doornik voerde hij een geschil over de parochiekerken van Hamer, Watervliet enz. in Staatsvlaanderen, dat in 1264 beslecht werd⁵. In 1258 was hij in hooggaanden twist met de kanoniken zijner kapittelen, wegens eenige benoemingen bij die collegiën, wier prelaten zich tot hunne verdediging op den paus beriepen⁶. Verder had het kapittel van Steenwijk, gelijk het klooster van Honnepe bij Deventer⁷, aan hem zijne opkomst te danken. Door aflaten aan de geloovigen toe te zeggen, bevorderde hij de werken van barmhar-

1) Beka, p. 84 s.; vgl. Meerman, II, bl. 70 vv.

2) Beka, p. 88; *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 341; Heda, p. 214; *Bat. s.* II, bl. 196; Royaards, I, bl. 221; De Geer, *De dom van Utr.* Utr. 1861, bl. 20.

3) Zie Bijlage I.

4) De brief van Clemens van 1265, en die van bisschop Jan van Munster van 1267 is onder de diplomaten van het domkapittel in het Prov. archief te Utrecht voorhanden. Van den eerstverm. vindt men ook afschrift in een folio-copy-boek der fabrikkamer van den dom van de 15^e en 16^e eeuw, waaruit wij later meer zullen berigten.

5) Volgens den oorspr. brief in het dom-archief.

6) Volgens brieven van 19 Aug. en 23 Sept. van dat jaar in het archief van Oud-munster.

7) *Bat. s.* II, bl. 196; *Oudk. van Devent.* I, bl. 557; Heda, p. 214.

tigheid, die de ridders van St. Jan te zijnen tijde in het hospitaal der St Katharina-kerk te Utrecht uitoefenden¹, en aan de ridders der duitsche orde veroorloofde hij binnen zijne kathedraalstad eene huizinge te timmeren². De bisschop overleed, naar men meent, in 1267³.

Jan van Nassau was Hendriks opvolger, een bloedverwant⁴ van graaf Floris V, Reinald van Gelder en Dirk van Kleef, aan wier invloed hij vermoedelijk zijne verheffing te danken had. Onder alle bisschoppen van Utrecht is er naauwelijks één geweest, die meer dan hij in onze kerkgeschiedenis eene droevige figuur maakt. Gedurende een twintigjarig bestuur als elect de zaken des bisdoms in handen houdende, ofschoon hij misschien nimmer in den klerikalen stand opgenomen en althans geen priester werd⁵, scheen hij in al zijne bedrijven slechts tot verachtering van den uitwendigen welstand zoowel van zijne kerk als van zijn wereldlijk gebied te kunnen bijdragen. Onmagtig den geest van omwenteling te bezweren, die zijne burgerlijke onderdanen tot gedurige worsteling met de aristocratie prikkelde, was hij tevens de erbarmelijkste financier, dien men zich voorstellen kan. Van jaar tot jaar liet hij zijn schuldenlast klimmen, totdat de verpanding en vervreemding der stichtsche kasteelen en goederen hem ten laatste in de hevigste twisten met zijne geestelijkheid dompelden en hem volslagen afhankelijk maakten

1) Zie het diploma bij Heda, p. 220.

2) Zie het diploma bij Heda, p. 221; vgl. *Bat. s. II*, bl. 197.

3) Vgl. Buchelius ad Bekam, p. 91. In het oude necrologium van St. Salvat. leest men: »ij non. [Junii] obiit Henricus ep. qui contulit sex conventualibus ecclesiis bona de Cuestwic et de Milant" cæt.

4) Zie zijn brief in *Bat. s. II*, bl. 201.

5) Royaards, I, bl. 223, meent dat Jan na zijne electie »den geestelijken stand omhelsde." Beka, p. 92, 95, en *Chron. de Trojecto*, Matth. *Anal.* V, p. 34 l s., noemen hem eerst »vir quasi secularis et laicalis", en zeggen daarna, dat hij gedurende zijn gansche bestuur »tanquam laicus" het pontificaat voorstond. De zaak is duister. Heeft de kerkvoogd zich wellicht alleen tot subdiaken laten ordenen, gelijk ook anderen in de middeleeuwen deden, b. v. Jan van Beijeren, bisschop van Luik? Zie Löher, *Jacobäa von Bayern*, Nördb. 1862, I, s. 209. Of bleef hij werkelijk buiten den klerikalen stand, zoals Adolf van der Mark, die honderd jaren later bisschop van Munster was? Zie Erhard, *Gesch. Münsters*, Münster 1835, I, s. 158.

van den graaf van Holland. Nadat hij in 1278, in spijt van het verzet der vijf kapittelen, op nieuw eenige kerkgoederen aan Herman van Woerden in erfpacht had uitgegeven, besloten deze collegiën den kerkvoogd met de staking hunner kerkdiensten te bedreigen¹. Naauwelijks was deze storm over zijn hoofd gevaren, of de aartsbisshop van Keulen sloeg hem en zijn bisdom met ban en interdict, eensdeels wegens verdonkering van de sedert 1275 in zijne dioecese verzamelde penningen voor de kruisvaart, anderdeels wegens zijne schromelijke verwaarloozing der algemeene belangen van het sticht². Eindelijk vereenigden zijne geestelijke en wereldlijke onderdanen zich met elkander, om kerk en staat van den onbekwamen regent te verlossen. Er werden klagten tegen hem ingezonden bij den paus, en deze gaf toestemming tot zijne afzetting, die in eene kapittel-vergadering te Utrecht in 1288 in tegenwoordigheid van Floris V en van vele andere edelen volgde³. Aan den ontslagen elect werd op last van den apostolischen stoel eene jaarwedde van 1000 ponden toegelegd, door zijn opvolger uit de goederen van het bisdom te voldoen⁴.

Gelijk bij de aftreding van Gosewijn van Amstel op pauselijk gezag terstond een nieuwe bisschop benoemd werd⁵, trad ook thans na de afzetting van Jan van Nassau een kerkvoogd op, die waarschijnlijk van wege Rome aangewezen was. Jan van Zyrik toch was een vreemdeling, afstammeling eener grafelijke familie in Lotharingen, van wien men niet weet, dat hij reeds vroeger tot de utrechtsche kerk in eenige betrekking stond. Het laat

1) Zie den oorspr. brief van 13 Aug. van genoemd jaar in het archief van Oud-munster (Prov. archief te Utrecht).

2) Zie daarover de boven, bl. 29 n. 2, aangeh. verhandeling van Delprat, die over 's bisschops wanbestuur in het algemeen verdient nagelezen te worden.

3) Beka, p. 95. Eene proeve van 's bisschops verregaande onachtzaamheid bij de behandeling van gewigtige zaken brengt Nijhoff bij, *Bijdragen*, IX, bl. 14 v.

4) Zie het diploma van 1295 bij Buchelius ad Bekam, p. 97.

5) Boven, bl. 117 v.

hij, zoo niet jaarlijks, dan toch van tijd tot tijd dioecesaan-synoden, waarvan minstens drie voor zijne klerken en gemeenten veelbeteekende resultaten hadden. Wij hebben hier het oog op de synodale verordeningen (statuta synodalia) van 1291, 1293 en 1294¹, die onder zijne leiding door de vergaderde geestelijkheid opgemaakt en vervolgens door hem voor het gansche bisdom verbindend verklaard werden. Zij zijn gezamenlijk een spiegel van den tijd, waarin zij ontstaan zijn, toen grove zedelijke gebreken bij klerken en leeken maar al te zeer heerschende waren, doch tevens een bewijs dat bij onzen bisschop en vele zijner geestelijke broeders een betere zin bestond, die al het mogelijke wilde doen om de dwalenden zoo al niet te behouden, dan toch op hun dwaalweg te stuiten en, zooveel het zijn kon, onschadelijk voor de gemeente te maken. Bedoelden de statuten van Dirk van der Are² hoofdzakelijk de bescherming der stoffelijke belangen van kerk en kerkelijken, hier vinden wij ook strafbepalingen op de simonie, het concubinaat, de twistgierigheid en de onmatigheid der klerken, en op den woeker, de oneerlijkheid en de geheime huwelijken der leeken, en daarenboven voorschriften aangaande het doen van openbare gebeden voor eene voorspoedige „reformatie van den utrechtischen kerkstaat”, aangaande het uitoefenen van doop, mis, kerktucht, het onderwijs door priesters aan hunne parochianen te geven, enz.

Behoorde Jan van Zyrik, blijkens het medegedeelde, tot de weinigen onder onze kerkvoogden, die men wegens hunne reformatorische bedoelingen heeft te roemen, het schijnt hem, gelijk den hervormingsgezinden van alle tijden gegaan te zijn: die hem omringden waren grootendeels zijne tegenstanders. Toen de bisschop in 1292, waarschijnlijk om velen zijner onderzaten een goede dienst te bewijzen, zekeren dam in den IJssel had doen leggen, meenden de kapittelen van Utrecht, dat de kerkvoogd hunne regten

1) Men vindt ze in *Bat. s.* en elders, gelijk wij later aanwijzen zullen.

2) Zie boven, bl. 104.

te na gekomen was. Dat zij derhalve tegen dit bedrijf protest inleverden, is te begrijpen; maar dat zij als één man hunne kerkdiensten staakten, toen de prelaat hun niet terstond hun zin gaf — een feit waardoor hij en de stad op eigenaardige wijze in staat van interdict gebragt werden — dit doet bij de kanoniken zekere persoonlijke antipathie veronderstellen, die een anderen grond dan den IJssel-dam moet gehad hebben ¹. Een jaar daarna zien wij den bisschop in hevige twisten met Adolf van Waldek, proost van den dom, later bisschop van Luik, een man die volgens sommigen geenszins vrij was van de zonde der onmatigheid, welke Jan van Zyrik zoozeer haatte, en wien het in alle geval niet aan zucht om te heerschen ontbrak ². Die geschillen betroffen Adolfs aartsdiakonale regten en liepen zóó hoog, dat zij eerst tot stilstand kwamen door het beleid van den aartsbisschop van Keulen, die, om de partijen te bevredigen, naar Utrecht kwam ³. Of het waar is wat men in onzen tijd geschreven heeft ⁴, dat de tegenstand tegen den kerkvoogden laatste zóó sterk werd, dat zijne geestelijkheid bij den paus pogingen aanwendde om zijne verwijdering te bewerken, weten wij niet. Maar dit is zeker, dat Bonifacius VIII hem in 1296 niet afzette, maar op den zetel van Toul verplaatste, waar hij in 1305 overleden is.

De opvolger van Jan van Zyrik was Willem Berthold, zoon van Walter, heer van Mechelen. Hij had langen tijd te Rome gewoond en bij de curie een regterlijk ambt bekleed ⁵. Toen hij te Utrecht optrad, vond hij ons va-

1) Zie den brief van 2 April 1292 in het archief van Oud-munster (Prov. archief te Utrecht).

2) Zie over hem Fisen, *Historiar. Leodiensis eccl.* pars II, p. 40, en *Aanhangsel*, bl. 20.

3) Volgens de „Compositio Sifridi inter episcopum et archidiaconum”, in een oorspronkelijk stuk in het archief van Oud-munster voorhanden. Zij werd opgenomen in de *Statuta eccles. Traiect.* in een utrechtsch HS. van de 14de eeuw.

4) Royaards, I, bl. 225.

5) Beka, p. 101; *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 342. Royaards, I, bl. 225 v. meldt dat hij regter „in het hof van Mechelen” is geweest. Dit hof werd eerst door Karel den stoute opgerigt.

derland in staat van verwarring. Floris V was onder de hand zijner moordenaren gevallen, en de nieuwe bisschop stak zich terstond in een oorlog met Holland, waarin hij zijn voordeel zocht, maar kleinen voorspoed genoot. Vele stichtsche edelen waren hem ongenegen, en deze onderhielden het vuur der tweedragt in het land. Toen zij hem op het huis Lichtenberg gevangen gezet hadden, werd hij door het landvolk in vrijheid gesteld. Nu begaf hij zich naar Rome, waar hij, wanhopende aan zijn vermogen om het sticht in vrede te besturen, zijne waardigheid ter beschikking van den paus stelde. Bonifacius VIII wilde echter van zijn aftreden niet hooren, gebood hem naar Utrecht te keeren en gelastte den bisschop van Munster, Everard van Diest, hem in het bedwingen zijner tegenstanders te steunen. Na in Overrijssel legerbenden verzameld en zijne krijgers, gelijk vroeger in Friesland, waarschijnlijk door beloften van aflaten aangevuurd te hebben ¹, trok hij op Utrecht aan, dat intusschen door den graaf van Holland en Guy van Avesnes in bescherming genomen was, op voorwaarde dat zij, bij eventuele verkiezing van een nieuwen bisschop, aan de kapittelen hun kandidaat zouden mogen voordragen, dien de burgerij dan met alle kracht zou voorstaan ². Toen de Utrechtenaren hunnen kerkvoogd weigerden in te laten, maakte hij een inval in de landen van Amstel en Woerden, en de schrik des oorlogs heerschte in Utrechts omstreken. Ten laatste kwam het op de Hooge-woerd nabij Montfoort tot een beslissenden slag, waarin Dirk van Wassenaar, Philips van Duivenvoorde en andere hollandsche edelen op de zijde der utrechtsche misnoegden stonden. Willem streed als een leeuw, en de gelederen der Hollanders, die ook in de hitte van den kamp in den vijand hun geestelijken vader (spiritualis pater) bleven zien en hem gaarne

---

1) Welken indruk de kruisprediking in Friesland op 's bisschops geestelijke onderzaten in Holland maakte, ziet men op naieve wijze uitgedrukt bij den tijdgenoot, Melis Stoke, B. VI, v. 22 vv. bl. 457 v.

2) Zie het verdrag bij Van Nieris, II, bl. 14. Het werd gesloten tusschen de graven en de stad, welligt buiten ruggespraak met de geestelijkheid.

gespaard hadden, bogen zich onder zijne slagen. Maar toen de kerkvoogd ten derden maal op hen aanstormde, ontving hij eene wond aan het hoofd en viel hij stervende van zijn paard. Zoo was Willem de tweede onzer bisschoppen, en gelukkig de laatste, die met het zwaard in de hand den krijgsmansdood stierf. De strijd had plaats op den 4^{en} Julij 1301. De ridders van St. Jan ontfermden zich over het lijk van den verslagene en begroeven het te Utrecht in de St. Katharina-kerk, van waar het later, toen de hartstogt tegen den doode afgekoeld was, naar den dom werd overgebracht¹. Graaf Willem III moest voor zijne ziel in beide kerken eene kapellanij stichten². Dat de bisschop op zijne krijgshaftige loopbaan soms aan de kerkbelangen dacht, blijkt uit een brief, dien hij in 1297, het eerste jaar zijner regering, uitvaardigde, en waarin hij onder anderen tegen een heerschend kwaad bij de kerkelijken van zijn tijd opkomt, het gelijktijdig bezit van twee en meer geestelijke bedieningen door één persoon³, waaruit, gelijk wij later zien zullen, de verderfelijste gevolgen voor de gemeenten en niet minder voor hare opzieners voortvloeiden.

§ 4.

Bisschop Guy, Frederik II en Jacob.

Nadat Jan I, graaf van Holland, gestorven was, trad met Jan II, in 1299, het huis van Henegouwen in de plaats van het hollandsche. Zoo de geestelijkheid te Utrecht met het oog op de nieuwe dynastie, die nu aan de regering van het naburige en meer en meer magtig

1) Beka, p. 101 ss.; *Chron. de Traj.* p. 342 s.; Willelm. Procur. Matth. *Anal.* II, p. 553 s. In het oude necrologium van St. Salvat. leest men: „iiiij non. [Julij] translat. S. Martini. Anno Dom. mccc^o primo Wilhelmus ep. de Machlinia interfectus est ab Hollandens. apud Hoghewoert.”

2) Zie het diploma bij Matth. ad Anonym. p. 231, en bij Van Mieris, II, p. 330.

3) Men vindt den brief in *Bat. s.* II, bl. 263 v. en eld.

geworden graafschap kwam, welligt voor de toekomst op meer onafhankelijkheid, inzonderheid bij de bisschopkeuze, hoopte, werd zij te leur gesteld, gelijk trouwens ieder, wien de staat van zaken niet onbekend was, voorzien kon. De invloed, dien de hollandsche graven op alles wat in het sticht geschiedde, steeds zochten en verkregen, was niet het gevolg der persoonlijke neigingen van die vorsten, maar van hunne staatkundige stelling. Van daar dat de graven uit het henegouwsche huis deden, wat hunne voorgangers hadden gedaan. Als de kathedraal te Utrecht ledig stond en het electie-werk aanstaande was, bleven zij niet terug; zij bragten hunne beloften of bedreigingen tot de kanoniken, en gingen daarmede voort, totdat eindelijk eene hoogere magt tusschen beiden trad, die der pausen, waarvoor de hunne moest zwichten.

Weinige dagen, nadat bisschop Willem op het slagveld bij Montfoort sneuvelde, was graaf Jan II, met haast uit Zeeland opgekomen, te Utrecht. Hij had reeds twee zijner broeders met de myter zien sieren — Botzard was bisschop van Metz, Jan bisschop van Kamerijk — en bezat nog een derden, Guy (Guido) van Avesnes, vroeger leek en gehuwd, maar nu kameraar bij het domkapittel te Luik, wien hij den stoel van Utrecht had toegedacht¹. Onze geestelijken, gelijk men na de reeds bij Willems leven beraamde plannen² verwachten mogt, lieten zich voor des graven bedoelingen winnen, maar niet allen: velen schonken hunne stemmen aan Adolf van Waldek, wien wij als domproost reeds onder Jan van Zyrik ontmoetten, en deze waren niet gereed hunne zaak terstond op te geven. Sommige hunner weken naar Deventer uit en schreven van daar aan eenige leden van de vijf kapittelen op den 29^{en} Julij 1301 een brief, die deze broederen derwaarts riep, ten einde tot eene nieuwe kens te geraken, wat te Utrecht, waar men in de kerkelijke vrijheden belemmerd werd en in levensgevaar

1) Beka, p. 105; *Chron. de Trajecto*, Matth. *Anal.* V, p. 343; Job. a Leidis, *Annal. Egm.* p. 64, en de aantek. ald. p. 217 s.

2) Zie boven, bl. 126.

verkeerde, niet geschieden kon¹. Zoo heerschte dan de oude tweespalt op nieuw, maar gelukkig niet lang, naardien Bonifacius VIII Adolf nog in hetzelfde jaar op den stoel van Luik plaatste², zoodat Guy den zijnen onverhinderd kon innemen.

Bisschop Guy, een man van schoone eigenschappen naar ligchaam en geest, was veelzins bekwaam voor zijne waardigheid en, naar het schijnt, volkomen gezind de pligten van zijn dubbel ambt getrouw te vervullen. Zoo hij echter van vredelievenden aard is geweest en begeerig zijne krachten bovenal aan de kerkelijke belangen te wijden, heeft hij zich de verijdeling van dien wensch moeten getroosten. Zijne betrekking tot het henegouwsche huis wikkelde hem reeds spoedig in den beruchten strijd met Vlaanderen, en de partijschappen, die Utrecht telkens beroerden, maakten hem het bestuur moeilijk, al aanstonds nadat hij het aanvaard had³. In 1306 geraakte hij in strijd met de oproerige Friesen van Stellingwerf in het Boven-sticht, die drie jaren later door hem met den ban geslagen werden, maar zich daardoor niet voortdurend lieten bedwingen⁴. Intusschen had hij twisten met het kapittel van St. Jan over de wereldlijke jurisdictie van dit ligchaam, waarin hij moest onderdoen⁵. In 1310 treffen wij den kerkvoogd in de paaschvasten op eene provinci-aal-synode te Keulen aan⁶, die hem aanleiding gaf om te Utrecht eene dioecesaan-synode te houden, waarvan hij de besluiten op witten donderdag van hetzelfde jaar door

1) De brief is voorhanden in het archief van Oud-munster (Prov. arch. te Utrecht); vgl. Beka, l. 1.

2) Adolf was zelf naar den paus gereisd. Fisen, l. 1. II, p. 40.

3) Beka, p. 105 s.; *Annal. Gand.* Pertz, XVI, p. 582.

4) Beka, p. 107 s.; vgl. Arend, II, 2, bl. 57. Over den tegenstand, dien de Stellingwerfers niet zelden, ook later, den bisschoppen van Utr. boden, komen bij Van Mieris, II, Schwarzenb. I, *Matth. Anal.* III, p. 206, en in het archief van Kampen (zie [Molhuysens] *Register van chart. in het oude archief van Kamp.* I, bl. 9, 82, 98, 122, 131) vele stukken voor.

5) Heda, p. 231. Zie vooral de stukken bij Dodt, *Archief*, III, p. 110 ss. Vgl. *Matth. De nobil.* p. 545, en ald. de præf. voor L. III, en *De jure glad.* p. 60.

6) Zie zijn naam onder de akten dier synode bij Hartzheim, IV, p. 127.

sijn bisdom deed afkondigen. Die besluiten, meerendeels disciplinaire bepalingen voor geestelijken en leeken, die, reeds vroeger op keulsche en utrechtische kerkvergaderingen gemaakt, nu herhaald of uitgebreid werden, zullen ons later eenige diensten bewijzen¹. In 1311 reisde de kerkvoogd naar Vienne in Frankrijk, waar paus Clemens V een algemeen concilie had beschreven. De werkzaamheden der in grooten getale aldaar verzamelde bisschoppen en prelaten — men spreekt van drie honderd — zijn algemeen bekend. Zij betroffen niet alleen de veroordeeling der begharden, begijnen, fraticellen en andere zoogenaamde kettters, maar ook de vernietiging van de orde der tempeliers, en den staat van het heilige land, tot welks herwinning men eene nieuwe kruisvaart wenschte². In hoeverre onze bisschop aan de beraadslagingen over een en ander deel nam, weten wij niet. Vermoedelijk waren die aangaande den kruistogt hem niet aangenaam, daar het bekend is, dat hij een jaar te voren beschuldigd was geworden van verdonkering van de tienden voor het heilige land³, wier inzameling reeds in 1308 of 1309 ook hier te lande, gelijk elders, op last van Clemens begonnen was⁴. Die beschuldiging werd evenwel ingetrokken, en het gelukte den bisschop zelfs zoozeer des pausen gunst te verwerven, dat deze hem, volgens Beka, de kardinaalswaardigheid aanbood, waarvoor hij echter bedankt zal hebben⁵.

Nadat Guy, van Vienne weêrgekeerd, de Stellingwerwers andermaal getuchtigd had, besloot hij tot herstel zijner finantiële krachten, die door zijn oorlogen en vooral door

1) Zie intusschen *Bat. s.* II, bl. 271 vv.; Van Mieris, II, bl. 97 ss.

2) Harduinus, VII, p. 1321 ss.; vgl. Walch, *Entwurf einer hist. der kirchenversaml.* Leipz. 1759, s. 767 ff.

3) Zie eenige onuitgeg. stukken dienaang. in het archief van Oud-munster (Prov. archief te Utr).

4) De voorbereidende werkzaamheden voor den gewenschten kruistogt werden reeds in 1308 door Clemens aangevangen. Zie Schroeckh, *Kircheng.* XXX, s. 528. Dat er in 1309 in de kerken van het bisdom van Utr. weder offerblokken »pro subsidio terræ sanctae» stonden, ziet men uit den excommunicatie-brief bij Van Mieris, II, bl. 94; Schwartzentz. I, bl. 137.

5) Beka, p. 107.

eene uitkeering van 14,000 dukaten, welke zijn voorganger aan de pauselijke curie was schuldig gebleven ¹, in slechten staat waren, voor een tijd in den vreemde te gaan. Hij liet de zorg voor het sticht en het bisdom in handen zijner vikarissen, en toog naar Frankrijk, waar hij zijne huishouding op eenvoudigen voet stelde ². Hier toefde hij tot in 1317. Naauwelijks was hij uit zijne vrijwillige ballingschap in zijne kathedraalstad teruggekomen, of hij geraakte in veete met twee edelen, Nikolaas van Cats en Jan van Kuilenburg, die aan de regten van een adellijken wees, Gijsbert van Goy, hadden te kort gedaan. Nadat hij op den 28ⁿ Mei 1317 het kasteel van Goy op de vijanden van zijn beschermeling veroverd had en daarin overgegaan was, stierf hij den daarop volgenden nacht een onverwachten dood ³. Men begroef hem in St. Maarten te Utrecht, waar zijne groote milddadigheid aan armen en geestelijken in dankbaar aandenken bleef ⁴.

Na den dood van bisschop Guy ontstond er tusschen de kapittelen te Utrecht zekere spanning, een gevolg van de aanmatigingen der kanoniken van den dom ten aanzien der electie van een vikaris-generaal, die zij, met uitsluiting van de leden der vier overige collegiën, aan zich wilden trekken ⁵. Toen eenigen tijd later de nieuwe

1) *Chron. de Traj. Matth. Anal.* V, p. 343.

2) Beka, p. 108.

3) Zie Beka, p. 109, volgens wiens berigten die van Royaards, II, bl. 19, verbeterd moeten worden. Over dag en jaar van 's bisschops dood is verschil. Zie Buchel. ad Hedam, p. 237. In het oude necrologium van St. Salvator leest men: »iiiiij kal. [Junii; met eene iets jongere hand op den rand: anno Dom. mcccxvij] obiit Guydo de Haynonia ep. Traiect. bonæ memoriæ, in cuius anniversario dantur c libræ" cæt. Zie eene gelijkkluidende aant. uit het necrolog. van St. Maarten op 29 Mei in *Bat. s. II*, bl. 270. In het nieuwe necrol. van St. Salvator, een HS. der 16de eeuw, heeft men 's kerkvoogds memorie op 27 Mei geplaatst. Dat de utrechtsche stoel in 1317 vakant is geweest, ziet men uit het diploma bij Matth. *De nobil.* p. 691.

4) Joh. a Leid., *Chron. Belg.* p. 250, zegt dat de liefdadigheid van Guy te Utrecht in gedachtenis bewaard werd door het vers: »Claudum de nido saltare facis, bone Guido." In het oude necrol. van St. Salvator komen vele aantekeningen voor aangaande ruime uitdeelingen, die op verschillende dagen van wege Guy aan de kanoniken geschieden. Zie ook Hoyneck van Papendr. *Anal.* III, 1, p. 21.

5) Zie het diploma bij Matth. *De nobil.* p. 691 s. *

bisschop moest verkozen worden, wist de graaf van Holland, Willem III, den gunsteling, op wien hij het oog had, zóó krachtig aan te bevelen, dat men hem gehoorzaamde. Frederik van Zyrik werd benoemd, een edelman, die reeds sedert vele jaren als proost aan het hoofd van het kapittel van St. Pieter stond¹. De elect reisde naar de roomsche curie, die onder Johannes XXII te Avignon verwijlde, en liet zich daar met 's pausen goedkeuring ordenen. Toen hij van Avignon herwaarts kwam, was hij een berooid man; zóó kostbaar waren de gunsten van den stedehouder van Petrus, die hij genoot². Arm aan geld en arm aan geestesgaven, was deze kerkvoogd, die in geenen deele met Jan van Zyrik, zijn bloedverwant en voorganger, vergeleken kon worden, kwalijk geschikt zich tegenover den energieken wil van den graaf van Holland en de magt der geestelijkheid te doen gelden. Na reeds in 1319 aan Willem eenige concessien gedaan te hebben, waardoor zijne geestelijke jurisdictie in Holland besnoeid werd³, werd hij al meer en meer een lijdelijk werktuig in 's graven hand, zoodat hij, onder voortdurende voogdijschap staande van raadslieden, hem door Willem toegevoegd⁴, zich eindelijk niet meer roeren kon, tenzij het hem door laatstgenoemde veroorloofd werd. In 1322 kwam hij in openbaren strijd met zijn domproost, Floris van Jutfaas, waarschijnlijk wegens zijne afhankelijkheid van Holland, en er was vrees, dat de proost zich tot de curie zou wenden, maar Willem troostte den kerkvoogd met belofte van bescherming⁵. Intusschen hadden de gezamenlijke kapittelen van Utrecht tot verdediging hunner goederen en regten reeds maatregelen genomen, die bewezen, dat zij alle vertrouwen op hun bisschop opgegeven hadden⁶. Van Frederiks kerkelijke handelingen werd ons weinig berigt. In het jaar 1318 hield hij te

1) *Aankomst*, bl. 139.

2) Beka, p. 144.

3) Zie het stuk bij Van Mieris, II, bl. 230.

4) Zie de stukken bij Van Mieris, II, bl. 240, 255, 269, 270.

5) Zie de stukken bij Van Mieris, II, bl. 280.

6) Zie het diploma bij Matth. *De nobil.* p. 785.

Utrecht eene synode, waarin de statuten van vroegere vergaderingen bevestigd en eenige bepalingen gemaakt werden, die voor het leven van klerken en monniken en voor de onderlinge betrekking van wereldlijke en geestelijke overheden niet onbelangrijk waren ¹. In 1321 was hij vermoedelijk tegenwoordig bij het leggen van den eersten steen van den domtoren, die in 1382 voltooid werd, nadat het kolossale gevaarte, in het oog van Geert Groote waarschijnlijk een laakbaar bewijs van den trots der utrecht-sche prelaten, den devoten dier eeuw reeds een voorwerp van ergernis was geworden ². Of Frederik eenigermate betrokken is geweest in het geschil, dat het kapittel van St. Salvator met Johannes XXII voerde over een door den paus aan dat collegie opgedrongen kanonik, dien het weigerde aan te nemen, totdat het door een interdict gedwongen werd, weten wij niet ³. De bisschop overleed na een vijfjarig bestuur op den 20^{en} Julij 1322, in zijn kasteel ter Horst, en werd, naar het schijnt, op denzelfden dag te Utrecht in St. Maarten begraven ⁴.

Eenigen tijd na den dood van bisschop Frederik bevond zich graaf Willem III met zijne gewapende benden weder te Utrecht, om voor de vervulling des vakanten zetels te zorgen. Hij had het oog op een vertrouwden vriend en gunsteling, Jacob van Denemarken, afstammeling van een aanzienlijk geslacht uit de kathedraalstad. Ofschoon deze edelman zich met kerkelijke hoogwaardigheden overladen zag — hij was „kommandeur van alle godshuizen van St. Jan van den lande van overzee in het bisdom van Utrecht en

1) Later worden zij door ons besproken en gebruikt. Zie intusschen *Bat. s.* II, bl. 313 vv.

2) Zie de inscriptie bij Buchel. ad Hedam, p. 239, en vgl. Le Long, *Reform. van Amsterd.* bl. 186. Geert Groote schreef *Contra turrim Traiectensium*. Of het stuk nog bestaat, weet ik niet. Bij Foppens, *Bibl. Belg.* I, p. 355, worden twee HSS. vermeld.

3) Zie den brief van 24 Dec. 1320, door Berengarius van Tusculum aan den abt van St. Paul te Utr. gerigt, met magtiging om het interdict van St. Salvator op te heffen. De twist betrof Arnoldus Scaep, die in 1322 onder de kanoniken van St. Salv. voorkomt. Zie de oorkonde bij Matth. *Anal.* I, p. 135. De brief van Berengarius berust in het archief van Oud-munster.

4) Beka, p. 112; vgl. het stuk bij Matth. *Anal.* I, p. 125.

in het graafschap Holland en Zeeland", generaal-vikaris en suffragaan van den overleden Frederik, onder den titel van bisschop van Zuda, enz.¹ — begeerde hij echter nog meer. Graaf Willem stond hem voor bij de kanoniken, en zonder twijfel met alle hem beschikbare middelen, maar te vergeefs. De kapittelleden gedachten hunne ervaringen van de laatste vijf jaren, en waren den drukkenden invloed der mannen van de hollandsche partij meer dan ooit moede. Toen zij op den avond van den 27^a Julij en den daarop volgenden dag zamengekomen waren, terwijl de burgerij der stad in groote spanning verkeerde, zoodat de graaf zelfs bevreesd was voor eene oproerige beweging tegen hem en de zijnen, vielen er slechts twee stemmen op Jacob van Denemarken; de overige, met uitzondering van drie die teruggehouden werden, en één die Floris van Jutfaas, den domproost, noemde, werden uitgebragt op Jacob van Oudshoorn, een vroom en geleerd man, die reeds sedert eenige jaren deken van het domkapittel was². Graaf Willem was woedend. Hij schreef het mislukken van zijn plan aan den invloed van den domproost toe, en straks ging de schoone hofstad, die deze prelaat te Doorn bezat, in vlammen op³. Maar het kapittel liet zich hierdoor niet ontmoedigen. Men zond boden naar de curie te Avignon om de pauselijke confirmatie voor Jacob van Oudshoorn te verwerven, en daar die boden aanzienlijke schatten met zich voerden, bereikten zij het doel hunner reis, zoodat zij weldra met de brieven van Johannes XXII en de bevestiging van wege den aartsbisschop van Keulen naar Utrecht keerden⁴. Jacob van Denemarken had zich intusschen stil gehouden. Hij kende den

1) Zie Matth. *Anal.* V, p. 943, 946 s. en tal van stukken bij Van Mieris, Drakenborch en anderen, aangehaald in eene breede aanteekening over Jacob van Denemarken in de *Annalen des histor. Vereins für den Niederrhein*, VIII, s. 181 f. Zuda was een bisdom »in partibus," het tegenwoordige Belled Zuda in Syrië.

2) Zie het merkwaardig proces-verbaal bij Matth. *Anal.* I, p. 125 ss.; *Aanhangsel*, bl. 56 v.

3) Beka, p. 112.

4) Beka, I. I.; Heda, p. 239.

zwakken gezondheidstoestand van zijn bevoorregten mededinger en wilde wachten op beter kans, maar niet zonder eenige voorbereidende maatregelen te nemen. Terwijl hij te Avignon het noodige deed om te bewerken, dat de paus de eerstvolgende bisschopskeus aan zich zou houden, overleed Jacob van Oudshoorn in September van het jaar zijner benoeming (1322), volgens sommigen ten gevolge van vergiftiging¹. Tot de plegtige ordening voor zijn ambt, waarvan de koopprijs, te Avignon betaald, „zijn gansche geslacht [in finantiëlen zin] ontzenuwd had”, was het niet met hem gekomen². —

Toen keizer Frederik I, ongeveer vijftig jaren na de invoering van het concordaat van Worms, met Philips van Heinsberg, aartsbisschop van Keulen, over de gevolgen van dat concordaat sprak, zullen, volgens een ouden schrijver, ook deze merkwaardige woorden van Barbarossas lippen zijn vernomen: „ik weet dat mijne voorgangers krachtens oude regten de bisdommen naar goedvinden en zonder anderer inmenging met bekwame mannen plagten te bezetten. Zij hebben dit uit vrijen wil veranderd, en ik heb er bij berust; maar van alle mij tot heden gebleven regten zal ik mij ook het geringste niet laten ontnemen; want met de vrije verkiezing der bisschoppen is waarlijk reeds te veel afgestaan: toen de vakaturen nog door de keizers vervuld werden, was het aantal van waardige voorstanders der kerk grooter dan heden”³. Zoo Frederik anderhalve eeuw later geleefd en de geschiedenissen des bisdoms van Utrecht gekend had — heeft men grond te veronderstellen, dat hij anders zou gesproken hebben? Wij gelooven het niet. Wanneer wij aan het einde van dit hoofdstuk terugzien

1) Beka, l. l.; Heda, l. l.; Willelm. Proc. Matth. *Anal.* II, p. 601 s.

2) Heda, l. l.; Willelm. Proc. p. 592. In het oude necrologium van St. Salvator leest men: »xj kl. [Oct.] Matthæi ap. Anno 1322 obiit Jacobus de Outshoerne, decanus maioris ecclesie, electus et confirmatus in episcopum Traiect. et noster canonicus. Dantur canonicis xx sol.” cæt. Vgl. *Aankomst*, bl. 57.

3) Arnoldi *Chron.* III, c. 17, bij Staudenmaier, *Gesch. der bischofswahlen*, Tübing. 1830, s. 241.

op de zestien kerkvoogden, die van 1152 tot 1322 den stoel innamen, dan gevoelen wij ons nog minder bevredigd dan aan het slot van het voorgaande. Neen, de kapittelen van Utrecht, onder den overheerschenden invloed der graven gebogen, hebben, in spijt van hunne kanonieke electie, het geenszins beter gemaakt dan de koningen en keizers met hunne autocratische keuze vóór hen. Lodewijk de vrome schonk onze kerk een Frederik I, Arnulf een Radboud, Otto III een Ansfried, Hendrik II een Adalbold, Koenraad II een Bernulf. Wie onzer kerkvoogden sedert het midden der twaalfde eeuw kan met die mannen eene vergelijking doorstaan? Godfried van Rhenen misschien, of Jan van Zyrik. Maar de eerstgenoemde werd onzen vadersen door het beleid van Barbarossa, de laatste, naar het schijnt, door Rome gegeven. De overigen, met uitzondering van Gosewijn van Amstel en Jacob van Oudshoorn, wier benoeming door afzetting en dood onvruchtbaar gemaakt werd, werden hun door de kapittelleden onder voogdijschap der graven bezorgd. En hoedanig waren zij?.. Zij waren wat bisschoppen, die voornamelijk door partijschap en het egoïsme der politiek van kleine magthebbers op de kathedraal geplaatst werden, noodzakelijk wezen moesten, zelden krachtige, dikwerf onbekwame, soms zeer onheilige bestuurders van staat en kerk beiden, of, zoo zij zich energieke naturen bewezen, meestal heerschzuchtige, zelfs wraakgierige krijgers, van wie enkelen vergingen door het zwaard, dat zij ten spot hunner kerkelijke hoogwaardigheid tegen hunne eigene geestelijke onderdanen hadden geheven. Voorzeker, het was tijd, dat aan dien staat van zaken een einde kwam! Daar de kapittelen zich beurtelings onwillig en onvermogen betoonden, de regten der kerk, die in hunne handen gelegd waren, en te handhaven en op waardige wijze te gebruiken, kon het niet anders, of er moest ten slotte eene hoogere magt optreden, die kanoniken en graven beiden op zijde schoof, en vooral niet minder autocratisch dan vroeger de keizers, niet volgens de bepalingen van het oude kerkregt, maar volgens de onzekere eischen der

willekeur, ons bisdom zijne hoofden toevoegde. Zoo is dan ook geschied. Wat de pausen in andere landskerken reeds vroeger gedaan hadden, begonnen zij sedert het midden der eerste helft van de veertiende eeuw ook in de onze te doen: zij beschikten der dioecese van Utrecht eigenmagtig hare bisschoppen en oefenden over den zetel van Willebrord regten uit, die wij met de tijdgenooten collatie-regten mogen noemen, hoezeer zij onbeprekter waren dan die waarop ooit eenig kerkpatroon zich beroemen kon. Welaan, dat wij onderzoeken of onze vaderen oorzaak gehad hebben, den stedehouders van Petrus voor de wijze, waarop zij zelve nu de hoogste belangen der nederlandsche kerk behartigden, dankbaar te wezen.

HOOFDSTUK IV.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van de eerste helft der veertiende tot in de eerste helft der vijftiende eeuw.

---

§ 1.

Bisschop Jan III, Nikolaas en Jan IV.

De voortreffelijke Staudenmaier heeft met het oog op de pausen, die in de elfde en volgende eeuwen de plaats van Gregorius VII en Innocentius III innamen, de weemoedigste klacht geslaakt, dat zij zich te dikwerf als „afvalligen van den heiligen geest der hiërarchie” hebben doen kennen¹. Die klacht zou onzin moeten heeten, ware zij uit de pen van een protestant gevloeid, maar uit het binnenste van een idealistischen roomschgezinde opgeweld, is zij der opregtheid en den waarheidszin van dien roomschgezinde tot eer en den protestant volkomen verstaanbaar. Wanneer men eenmaal tot de overtuiging kon komen, dat de theocratische ideën van Gregorius en Innocentius

---

1) *Gesch. der bischofswahlen*, s. 275 f.

overeenstemmen met de levensbeginselen van het Godsrijk, en dat in de verwezenlijking dier ideën de komst van dat Godsrijk geheel of gedeeltelijk besloten ligt, dan heeft men recht om van „den heiligen geest der hiërarchie” te spreken en beide pausen als dragers van dien geest te eerbiedigen; en waar men dit laatste doet en van Gregorius en Innocentius het oog slaat op vele hunner opvolgers, een Clemens V, een Johannes XXII, een Clemens VI, een Gregorius XI, een Bonifacius IX en anderen, hoe zou daar vermelde klagt over „afval” bij den gemoedelijken geloovige kunnen uitblijven? In den boezem van die mannen huide een egoïsme en eene wereldliefde, die niet alleen hen zelve in zedelijken zin ten gronde rigtten, maar ook der kerk, aan wier hoofd zij stonden, oorzaak van smaad en ellende werden, naardien zij op het gebied des kerkelijken levens verschijnselen in het aanzijn riepen, wier storende invloed door geheel de westersche christenheid gevoeld werd en alom de verderfelijkste gevolgen had. Op enkele van die verschijnselen, inzonderheid de pauselijke reservatiën, hebben wij hier voor een oogenblik de aandacht te vestigen, opdat sommige onzer vroegere berigten toegelicht en volgende mededeelingen wel begrepen mogen worden.

De stelling, die de pausen voor de bewustheid der middeleeuwsche christenheid in de kerk innamen, gaf er vanzelf aanleiding toe, dat men in sommige gevallen bij het begeben van kerkelijke ambten gaarne hun raad innam. Verkregen zij daardoor reeds eenig recht om zich bij voorkomende gelegenheden in electie-zaken te mengen, dat recht werd weldra uitgebreid en bevestigd, toen het na het sluiten van het concordaat van Worms allengs gebruikelijk werd de geschillen der kapittelen, bij de verkiezing ontstaan, voor de curie te brengen en de pausen over de aanspraken van tegenover elkander staande kandidaten te laten beslissen ¹. Vóór het midden der twaalfde eeuw echter waren de pausen niet gewoon zich ongeroe-

1) Zie boven, bl. 95, 102, 129.

pen met het verkiezingswerk in te laten. De eerste aanleiding, om van hunne zijde over vakante bisschopszetels eigenmagtig te beschikken, was eene schijnbaar onschuldige. Wanneer een vreemde kerkvoogd, wegens de belangen zijner dioecese of om andere redenen te Rome vertoevende, daar stierf, zoo geschiedde het soms, dat de paus uit het gevolg van den overledene zijn plaatsvervanger koos, dien hij huiswaarts zond met een brief aan het bisdom, waarin hij zou optreden. Zulk een brief was dan een vriendelijk schrijven van den heiligen vader, die de van hunnen herder beroofde geloovigen vertroostte met het berigt, dat hij hun reeds een anderen had gegeven. Terwijl dit gebruik allengs ingang vond, ontstond bij de pausen de gewoonte van nu en dan aan bisschoppen en kapittelen zoogenaamde beden (preces) in te leveren ten voordeele van gunstelingen, voor wie zij om verschillende redenen kerkambten begeerden. Die beden stonden weldra gelijk met bevelen, en in het jaar 1210 verklaarde Innocentius III, dat in de volheid der pauselijke magt het regt besloten lag, om ten behoeve van alle klerken, die zich jegens den roomschen stoel bijzonder verdienstelijk gemaakt hadden, over alle beneficiën te beschikken. Dat hiermede de weg gebaad was, om de kapittelen ook van hunne regten over de bezetting der bisschoppelijke zetels te berooven, is duidelijk ¹.

Toen in den aanvang der dertiende eeuw in het zuiden van Frankrijk de secten der Waldenzen en Albigenzen zich verbreidden, werd Honorius III er op bedacht de bisdommen, waarin deze kettters zich vooral voordeden, van voorstanders te voorzien, op wier ernst en bekwaamheden men zou mogen rekenen. Met deze bedoeling vaardigde hij in 1220 een decreet uit, waarin hij voor de naastvolgende jaren de vervulling der vakante stoelen in die dioecesen aan zich hield. Eene schrede verder werd in 1266 door Clemens IV gemaakt, die niet alleen de oude gewoonte, reeds boven vermeld, dat de pausen

---

1) Zie Staudenmaier, a. a. o. s. 276 ff.

eigenmagtig plaatsvervangers benoemden voor te Rome gestorven bisschoppen, tot eene kerkelijke wet verhief¹, maar daarenboven zich en zijnen opvolgers het regt verzekerde om naar goedvinden over alle kerkambten te beschikken. Nog verder ging, omstreeks eene halve eeuw later, Clemens V. Door Philips van Frankrijk op den stoel van Petrus verheven, verplaatste Clemens, gelijk men weet, dien stoel in 1309 naar Avignon. Van Rome en zijne gewone inkomsten aldaar gescheiden, en maar al te zeer overgeleverd aan de weelde en brooddronkenheid, die ook destijds in Frankrijk heerschende waren, verkeerde hij steeds in geldelijke verlegenheid. Toen liet hij een besluit uitgaan, waardoor der christenheid duidelijker dan ooit te voren berigt werd, dat de paus bezitter der volledigste magt over alle kerkambten moest geacht worden, en dat hij voortaan bij zijne beschikkingen aan geenerlei regten of gewoonten gebonden zou zijn. Na den dood van Gregorius XI in 1378 volgde het groote schisma, waardoor de kerk in tweeën gesplitst en roomsche en avignonsche pausen tegenover elkander geplaatst werden. Nu waren hunne inkomsten gehalveerd, en meer dan ooit koningen en keizers deden, bedreven zij straks op de onbeschaamdste wijze de zonde der simonie, waarover Gregorius VII met Hendrik IV op leven en dood gestreden had. Als een nieuwe paus optrad, liet hij onder de bepalingen, die men in zijne kanselarij te volgen had, ook den regel opnemen, dat alle beneficiën, binnen en buiten de curie, te zijner beschikking stonden. De kerkambten werden aan zijn hof regelmatig aan de meestbiedenden verkocht, en zoowel te Rome als te Avignon zag men de beneficiën in het openbaar bij opbod of afslag verhandelen. Die door koop eigenaar werd van eenig kerkambt, had behalve den koopprijs nog taxgelden voor dispensatie-, collatie-regten enz. te betalen. Zoo laat het zich begrijpen, dat een Johannes XXII gedurende de

---

1) Als zulke bisschoppen op twee dagreizen afstands van Rome stierven, werden zij gerekend daar gestorven te zijn.

achttien jaren van zijn bestuur, niettegenstaande zijne kwistige levenswijze, vijf en twintig millioenen goudguldens kon verzamelen, en dat hoogst aanzienlijke en rijke mannen, die van zulke pausen een bisschopszetel verwierven, te dikwerf in berooiden staat verkeerden, als zij hunne waardigheid aanvaardden ¹.

Na den dood van Jacob van Oudshoorn (Sept. 1322) verkoos het generaal kapittel tot zijn opvolger Jan van Bronkhorst, volgens Beka, die hem ongetwijfeld persoonlijk kende, „een beminnelijk man”, dien men reeds sedert eenige jaren als proost aan het hoofd des kapittels van St. Salvator had zien staan ². Hij nam het bestuur onverwijld op zich in afwachting der noodige approbatiën ³. Die approbatiën zouden echter nimmer inkomen, hoezeer er noch tegen zijn persoon noch tegen de wijze zijner verkiezing bezwaren werden ingebracht. Jacob van Denemarken, die, gelijk wij zagen, Johannes XXII reeds vroeger aangezocht had, zich bij eerstvolgende vacature de begeving van den utrechtschen stoel te „reserveren”, had bij den hebzuchtigen paus gehoor gevonden. Hij wilde thans zijne kansen waarnemen, maar werd andermaal te leur gesteld. Graaf Willem III, overigens een warm vriend van Jacob van Denemarken, had zijne staatkundige redenen om, in overeenstemming met den hertog van Brabant en den graaf van Gelder, Jan van Diest, een brabantisch edelman en proost van Kamerijk ⁴, voor te staan, en deze verkreeg „de pauselijke collatie”, in spijt der bemoeijingen van den procurator van Jan van Bronkhorst. Laatstgenoemde zelf spoedde zich in Maart 1323 naar Avignon, maar te vergeefs; eer hij nog weêrgekeerd was, verscheen Jan van Diest met eene brabantische en hollandsche legermagt voor de poorten van Utrecht, en de burgerij gedoogde op den 17ⁿ April zijne intrede, nadat

1) Zie Staudenmaier, a. a. o. s. 279 ff.; vgl. Gieseler, II, 3, s. 106 ff. en boven, bl. 132, 135.

2) Beka, p. 113; *Aankomst*, bl. 95.

3) Beka, l. l.; Willelm. Proc. Matth. *Anal.* II, p. 602.

4) Zie Le Glay, *Cameracum christ.* Lille 1849, p. 91.

de krijgsknechten hunne wapenen hadden afgelegd. Vrees voor den graaf van Holland en diens bondgenooten maakte poorters en geestelijken gedwee, en Jan van Bronkhorst werd op zijde geschoven, hoezeer velen hem ongaarne opgaven¹. Hij bleef proost van St. Salvator en bekleedde deze waardigheid nog in 1343, nadat hij ten tweeden male, gelijk wij zien zullen, vruchteloos tot bisschop was verkozen. Hij stierf in 1346, blijkens een opschrift in eene kapel, die hij in de St. Salvatorskerk gesticht had².

Jan van Diest was een kerkvoogd, wiens bestuur onzen vaderen de dagen van Jan van Nassau en Frederik van Zyrick moest herinneren, toen de invloed van Holland op de zaken van het sticht naauwelijks grenzen had. Vier weken na zijne intrede in de kathedraalstad verbond hij zich tot levenslange trouw jegens graaf Willem, aan wien hij in een open brief op de naiefste wijze het bezit zijner waardigheid beleed verschuldigd te zijn³, en sedert dien tijd was hij 's vorsten dienaar, die alle aanspraak op zelfstandigheid van wil opgegeven had⁴. Zijne afhankelijkheid van Willem bragt hem al aanstonds in heeten twist met de kapittelen te Utrecht, toen hij in vereeniging met dat van den dom den graaf ten aanzien van zekere dijkwerken aan de Lek te wille stond. De vier kapittelen staakten hunne diensten, en het geschil werd eerst bijgelegd, nadat de graaf het dorp Mijdrecht, eene bezitting der kanoniken van St. Jan, in vlammen had doen opgaan⁵. Na weinige jaren was het bisdom en de bisschop met een ontzettenden schuldenlast beladen, zóó zelfs, dat al de inkomsten van het sticht aan den graaf, diens vriend Jacob van Dene-marken en andere schuldeischers moesten afgestaan worden, en de kerkvoogd slechts een jaarlijksch inkomen van

1) Beka, l. l.; Will. Proc. p. 603 s.

2) *Aankangsel*, bl. 96.

3) Zie den brief bij Van Mieris, II, bl. 317.

4) Zie de stukken bij Van Mieris II, bl. 320, 352, 445, 456, 509, 564.

5) Zie Will. Proc. en de bijlagen op hem van Math. *Anal.* II, p. 631 ss.

2,000 ponden voor zich behield¹. Te gelijker tijd moest hij de gansche kerkelijke jurisdictie in handen van zijn suffragaan geven — Jacob van Denemarken was dit steeds — zoodat hij van zijne dubbele waardigheid nauwelijks anders dan de titels bezat². Na de diepste vernederingen van de graven van Holland en Gelder te hebben ondergaan en zijn wereldlijken staat den ondergang nabij gebragt te hebben, overleed de bisschop op den 1^u Junij 1340³, de nagedachtenis van een uiterst onbekwamen regent aan de nakomelingschap latende. Beka, die zijn tijdgenoot was, wist van zijn kerkelijk bedrijf niets te verhalen, dan dat hij te Amersfoort een kapittel had gesticht. Wij mogen er bijvoegen, dat hij naar het voorbeeld van Jan van Zyrik het inzamelen van gelden voor den dombouw bevorderde⁴, en aan de magistraten van Holland en Zeeland volmagt gaf tot gevangenneming van losbandige klerken, die te dien tijde in genoemde gewesten maar al te menigvuldig waren en hier en daar, vooral te Middelburg, door hunne dronkenschap, vechterij en zelfs doodslag den leeken een allertreurigst voorbeeld gaven⁵.

Na het afsterven van Jan van Diest openbaarde zich weder de oude naijver der kanoniken van de domkerk op die der vier overige kapitellen, die zij van het electie-werk poogden uit te sluiten. Laatstgenoemden leverden daartegen op den 5ⁿ Julij 1340 protest in⁶, en men schijnt tot een

1) Will. Proc. p. 702 s. ; vgl. Arend, II, 2, bl. 65.

2) Will. Proc. l. l.

3) Over 's bisschops sterfjaar is verschil. Beka, p. 115, liet hem achttien jaren aan het bestuur en nam dus 1341 als zijn doodsjaar aan, gelijk ook de schrijver van *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 347, deed. Maar dat de stoel van Utrecht in 1340 vacceerde, mag niet betwijfeld worden. Graaf Willem IV verklaarde op St. Jacob (25 Julij) van dat jaar, Jan van Arkel gepostuleerd te hebben (zie zijn brief bij Matth. l. l. p. 353 s.) en te zelfden tijde twistten de kapitellen met elkander over het electie-regt. Zoo 1340 het juiste jaar niet is, zal men 1339 moeten aannemen wegens het datum der brieven, die Van Mieris, II, bl. 627 v. mededeelt. Over den sterfslag zie men Matth. l. l. p. 347.

4) Zie het bewijs bij Dodt, *Archief*, VII, bl. 233.

5) Zie de brieven bij Van Mieris, II, bl. 320, 489.

6) Volgens een brief van dat datum en een anderen van 1341, in het archief van Oud-munster.

vergelijk gekomen te zijn. De verkiezing zelve echter droeg de bewijzen van voortdurende tweespalt bij de stemgerechtigden. In plaats van één werden twee kandidaten gekozen, Jan van Arkel, kanonik van den dom, op aandrang van den graaf van Holland, Willem IV, en de ons reeds bekende Jan van Bronkhorst, op aandrijven van den graaf van Gelder¹. Beider zaak werd voor de curie te Avignon gebracht, en Benedictus XII deed, als of er te Utrecht niets geschied was. Hij beriep zich op zijn reservatie-regt², schoof den eenen kandidaat zoowel als den anderen op zijde, en benoemde Nikolaas de Capucio, een romeinsch edelman, wiens aangezicht in ons vaderland nimmer gezien was³. Nikolaas nam de waardigheid aan, maar weigerde uit het zonnige zuiden naar onze nevelachtige streken op te komen, en zond zijn vikaris naar Utrecht. Toen deze hem echter berigtte, dat zijne tegenwoordigheid in het sticht volstrekt noodzakelijk was, openbaarde hij eene edelmoedigheid, die bij der pausen gunstelingen in dergelijke omstandigheden waarschijnlijk zelden voorkwam: hij deed afstand van zijne regten op den utrechtschen stoel zonder, naar het schijnt, eenige vergoeding te vorderen⁴. Nikolaas wordt dan ook geroemd als een even beschaafd als weldadig man. Clemens VI verhief hem tot bisschop van Vercelli en later tot kardinaal. Hij stierf te Rome in 1368, nadat hij bij de universiteit te Perugia een collegie voor studenten in de godgeleerdheid en regten had gesticht, waarin steeds twee plaatsen voor jongelingen uit het bisdom van Utrecht bestemd waren⁵.

Tijdens de vacature in 1340 hadden de kanoniken te Utrecht, die Jan van Arkel tot bisschop verkozen, de

1) Beka, p. 117; *Chron. de Traiecto*, Matth. V, p. 348 s. De magistraat en de gilden ondersteunden waarschijnlijk den kandidaat van den graaf van Holland, ten gevolge van een verdrag, reeds eenigen tijd te voren gesloten; zie het stuk bij Van Mieris, bl. 635.

2) Zie 's pausen brief bij Matth. l. l.

3) Beka, l. l.

4) *Chron. de Traiecto* l. l. Eerst omstreeks 1350 verkreeg Nikolaas, ongetwijfeld door tusschenkomst van den paus, de proostdij van Deventer. Zie Dumbbar, *Kerkel. en wereldl. Devent.* l, bl. 322 v.

5) Later komen wij hierop terug.

voogdijschap over het sticht voor twee jaren aan graaf Willem IV opgedragen, en deze had die taak gaarne op zich genomen met belofte van bescherming voor den nieuwen kerkvoogd, die van de curie zou komen ¹. Toen daarop Nikolaas de Caputio van den paus „de collatie verwierf”, was de vorst te leur gesteld. Hij vernieuwde met den graaf van Gelder zijne vroeger aangegane verbindtenissen ², die de onafhankelijkheid van het sticht in de waagschaal stelden, en het was te vreezen, dat er strijd zou ontstaan, zoo na het aftreden van Nikolaas diens opvolger niet in des vorsten smaak viel. Misschien heeft men dit te Avignon begrepen. Althans paus Clemens VI, die sedert Mei 1342 de plaats van Benedictus XII innam; schreef op den 20ⁿ November van genoemd jaar aan het domkapittel, dat hij de reservatie-regten van zijn voorganger in gebruik genomen en reeds voor de utrechtsche kerk gezorgd had door de benoeming van Jan van Arkel, „kanonik der domkerk, een man van achtëntwintigjarigen leeftijd, met kennis van letteren begaafd, eerlijk van leven en zeden, aangenaam in den omgang, in geestelijke en wereldlijke aangelegenheden van goed beleid” ³. Dergelijke brieven werden door den paus aan de overige kapittelen van Utrecht en aan de leenmannen en het volk van het sticht gerigt, met de vermaning om den nieuwen kerkvoogd behoorlijk te ontvangen ⁴, wat eenige maanden later geschiedde. Op den 25ⁿ April 1343 hield de bisschop zijne statelijke intrede te Utrecht, nadat hij te Avignon door den kardinaal van Albano geordend was ⁵.

Jan van Arkel, zoon van heer Jan XII van Arkel en van Ermgarde, dochter van graaf Otto I van Kleef ⁶, verdiende volkomen den lof van een beschaafd geestelijke

1) Zie de stukken bij Van Mieris, II, bl. 626, 642, en bij Matth. *Anal.* V, p. 352 ss.

2) Zie het verdrag bij Van Mieris, II, bl. 647.

3) Bij Matth. *Anal.* V, p. 349 ss.

4) Zie bij Matth. l. l. p. 351 ss.

5) *Chron. de Traiecto*, Matth. l. l. p. 350 s.

6) Zie Buchel. ad Bekam, p. 119; Matth. *Anal.* V, p. 362, en Van der Aa, *Biogr. woordenb.* in voce *Arkel*.

en voortreffelijk edelman, hem door den paus en graaf Willem IV¹ bij zijn optreden gegeven. Van het edelste bloed in den lande, omringd van onafhankelijke en invloedrijke aanverwanten, die hem bij het aanvaarden van zijn bestuur alle hulp beloofden en hem ook van de ondersteuning des graven van Holland poogden te verzekeren², werd hij door de Utrechtenaren, die, hoe lastig zij hunnen bisschoppen soms waren, toch met smart gedurende meer dan twee jaren hunne stad van den glans der bisschoppelijke hofhouding verstoken hadden gezien, met vreugde ontvangen. Naauwelijks nam hij den zetel in, of hij deed zich kennen als een krachtig regent, die de wanorde, waarin de zaken van staat en kerk lagen, met alle magt zocht te weren. Zijne eerste zorg bedoelde het uit den weg ruimen van den schuldenlast, waaronder het sticht zuchtte. Hij loste al ras verscheiden sloten, die door zijn voorganger verpand waren, en trok in 1345 naar Grenoble in Frankrijk, om daar, terwijl zijn broeder Robert en zijn vikaris Zweder Uterlo de wereldlijke en geestelijke belangen van zijn gebied voorstonden, bij eene eenvoudige levenswijze zooveel mogelijk uit te sparen³. De maatregel was niet nieuw⁴, zeker welgemeend, misschien volstrekt noodzakelijk, maar tevens gevaarlijk. In de lente van het volgende jaar zag de kerkvoogd zich gedrongen naar het vaderland terug te keeren⁵. De hollandsche partij in het sticht was meer dan ooit aan het woelen geraakt, en Willem IV had den bisschop en den zijnen gedurende zijne afwezigheid reeds zware slagen toegebracht. Vol moed greep hij nu de teugels van het

1) Zie den brief van den graaf bij Matth. l. l. p. 353.

2) Zie den brief van 's bisschops broeders bij Van Mieris, II, bl. 642.

3) Beka, p. 117; *Chron. de Traiecto*, l. l. p. 355. Zweder (Segerus, Suederus) Uterlo noemt zich „domini Johannis, ep. Traiect. in remotis agentis, in spiritualibus vicarius generalis”, in synodaalbrieven van 1345 en 1348. Zie *Lat. Bat. s. I*, p. 188, 191. Hij was later domproost, *Aanhangsel*, bl. 24.

4) Zie boven, bl. 131.

5) Reeds na het paascheest van 1346 hield hij te Utrecht weder eene synode. Zie *Lat. Bat. s. I*, p. 190.

gebied, en zijne edelen en gemeenten, die hem de verschuldigde gehoorzaamheid weigerden, moesten weldra buigen voor de overmagt zijner wilskracht. Sedert be- toonde hij zich meer en meer een verdienstelijk vorst, die de belangen zijner onderdanen liefhad, hunne veilig- heid wist te verzekeren en zijnen naburen, den Hollanders en Gelderschen, ontzag inboezemde ¹. In den zomer of herfst van het jaar 1347 begaf hij zich, ten behoeve zijner schatkist, andermaal naar den vreemde. In het daarop volgende jaar vertoefde hij te Verdun en te Tours, ter- wijl Zweder Uterlo weder als zijn generaal-vikaris het bisdom, en vijf aanzienlijke leeken — zijn broeder Robert was reeds overleden — het sticht bestuurden ². Ook dit- maal was zijne afwezigheid den staat schadelijk, wat hem echter niet belette na weinige jaren zich nog eenmaal te verwijderen. Toen toog hij, van slechts zes volgers vergezeld, naar Rome, van waar hij in 1351 terugge- roepen werd, om zijn rijk in den treurigsten staat van verwarring te vinden ³. Intusschen had hij zijne finantiële oogmerken bereikt. Het gelukte hem de schulden van het sticht te delgen en de welvaart des lands in zekere mate te bevestigen. Voortdurende rust was hem echter niet bescho- ren. Hoezeer hij den vrede liefhad, mogt hij des vredes zegeningen wegens de oproerigheid zijner onderdanen en de vijandschap zijner naburen maar zelden smaken ⁴.

Was Jan van Arkel een wakker staats- en oorlogsman, welligt meer dan een onzer latere bisschoppen, ook als kerkvoogd onderscheidde hij zich gunstig boven de meeste zijner voorgangers en opvolgers. Zijne liefde voor de gods- dienst openbaarde hij door vele kerken en kloosters in zijn bisdom te herstellen of met zijne gaven te versie-

---

1) Zie Beka, p. 118; *Chron. de Traiecto*, p. 358 s.; Heda, p. 244; vgl. Arend, II, 2, bl. 154 vv. 196 vv.

2) Verm. Beka, Matth. *Anal.* III, p. 239; Heda, p. 243; Suffr. Petri ad Bekam, p. 141. Dat de bisschop in de lente van 1348 nog in den vreemde was, ziet men uit den synodaal-brief van dat jaar, Lat. *Bat. s. I*, p. 191 s.

3) Verm. Beka, p. 246; Heda, p. 244.

4) Zie over zijne gedurige oorlogen vooral den Verm. Beka, l. l.; Heda, l. l. en and.

ren ¹, en door het stichten van een kapittel bij het kasteel ter Horst en van een altaar in de domkerk, waarbij hij zijn broeder Robert liet begraven ². Een warm vriend van wetenschap en letteren, zoowel wereldlijke als kerkelijke, bezorgde hij aan sommige kloosters bibliotheken ³; ook voerde hij zelf van tijd tot tijd de pen, en met zóó grooten ijver, dat men te Utrecht in den aanvang der zestiende eeuw nog lijvige boekdeelen (*volumina ingentia*) bezat, die hij met eigen hand had zamengesteld ⁴. Vermoedelijk waren dit liturgische boeken, waardoor hij de regelmatige uitoefening der eeredienst poogde te bevorderen ⁵. Intusschen wist hij ook hier te lande, gelijk later te Luik, de beoefenaars van geleerdheid tot letterkundige ondernemingen aan te moedigen. Beka verheugde zich aan hem zijn bisschoppen-catalogoog te mogen opdragen ⁶; Petrus van Herenthals schreef op zijne aansporing een commentaar op de Psalmen ⁷. Welligt was het gedeeltelijk ook op zijn aandrijven, dat het domkapittel door Hugo Vusting omstreeks het jaar 1345 zijne statuten liet verzamelen, opdat de kanoniken er een wetboek tot bestuur van hun leven en bedrijf in vonden ⁸. Het blijkt toch,

1) Heda, p. 245, en Buchel. p. 225.

2) Heda, p. 243, 246; zie ook 's bisschops brief over het kapittel van ter Horst (Opper-horst) bij Matth. ad Anonymum, p. 132 s. Het berigt van sommigen, dat hij ook het kapittel te Leiden zal gesticht hebben, berust op eene misvatting der woorden van Heda, l. l. »sub quo primum coeptum collegium canonic. in oppido Leydensi'', en op den naam van St. Pancras-kerk, die zoowel de leidsche kerk droeg als die van ter Horst. Vgl. *Oudh. van Rijn*, bl. 78, en *Oudh. van Utr.* II, bl. 624.

3) Heda, p. 245. Placentius, *De episc. Leod.* (bij Hartzheim, IV, p. 343) noemt hem »in sacris et secularibus literis non vulgariter institutus''.

4) Heda, p. 245.

5) Lap van Waveren en Buchel. ad Hedam, p. 255, vermelden een pontificale, dat op last van J. van Arkel geschreven werd, en waarvan zij den inhoud opgeven.

6) Zie boven, I, bl. xviii.

7) Petrus was een Belg; zijn commentaar heeft het karakter eener *catena patrum*, en komt voor in een HS. van 1384 in de universiteitsbibl. te Utrecht (*Aevi med. script. eccl.* N. 143), waar men ook een exemplaar eener uitg. van 1480 ontmoet. In 1483 verscheen eene nieuwe te Keulen bij Joh. Guldenschayff. Een opdragsbrief aan den bisschop gaat voorop.

8) Zie over die statuten beneden, Hoofdst. VI § 1, en over Vusting *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* van Van der Monde, 1842, bl. 305.

dat Jan van Arkel een organiserenden zin bezat, die orde en regel in alle kerkzaken poogde te brengen. Vandaar dat hij zijne bisschoppelijke regten, onder andere het visitatie-regt, dat zijne voorgangers zich te zeer hadden laten onttrekken, met alle kracht poogde te handhaven, de kerkelijke tuchtmiddelen, b. v. het interdict¹, met nadruk toepaste, en meer dan een onzer kerkvoogden ijverig was in het houden van dioecesaan-synoden. Gedurende zijn eenëntwintigjarig bestuur werden er te Utrecht waarschijnlijk jaarlijks, en soms tweemaal in één jaar, kerkvergaderingen belegd, wier besluiten grootendeels bewaard zijn en voor den ernstigen zin des bisschops en zijner geestverwanten onder de klerken een merkwaardige getuigenis afleggen². Het is duidelijk, dat het gansche leven van geestelijken, kloosterlingen en leeken volgens zijne overtuiging aan gevaarlijke krankten leed, die genezing behoefden, en dat hij het voor hem mogelijke deed, om die genezing aan te brengen. In hoe verre zijne pogingen daartoe slaagden, zal ons later blijken, als wij den zedelijken staat onzer vaderen van dit tijdperk zullen beschrijven. Hier merken wij alleen nog op, dat ook de reformatorische zin van dezen prelaat van die hem het naast omringden en meer dan anderen verplicht waren zijne bedoelingen te bevorderen, gedurigen tegenstand ondervond. Naauwelijks had hij zijn bestuur aanvaard, of hij zag zich gedrongen ten aanzien van sommige maatregelen van gewigt, waardoor hij alom bestaande misbruiken poogde te weren, aan de vijf kapittelen concessiën te doen, die hem waarschijnlijk tegen de borst stuitten³. Later geraakte hij met dezelfde corporatiën in hooggaande twisten over zijne visitatie-regten⁴, twisten die hem ten

1) Zie b. v. over het interdict, dat hij op Dordrecht legde, Delprat, in het *Kerkh. archief*, III, bl. 3 vv.

2) Over die besluiten later meer. Zie intusschen het uittreksel in *Bat. s.* II, bl. 342 vv.

3) Zie den brief van 23 Mei 1343 in het archief van Oud-munster te Utrecht, waarin de bisschop voor de vijf kapittelen zijne kort te voren uitgevaardigde synodaal-besluiten voor niet verbindend verklaart.

4) Stukken aangaande dezen twist, wier inhoud nader onderzocht verdient

laatste drongen naar de curie te reizen, en die eerst na zijn aftreden tot stilstand kwamen ¹.

In het jaar 1364 bevond zich Jan van Arkel te Avignon, waar hij met den paus onderhandelde over den zoo even vermelden twist met zijne geestelijkheid. Urbanus V bood hem den zetel van Luik aan, die na de verplaatsing van bisschop Engelbert naar Keulen ledig stond. Wat onzen kerkvoogd bewoog dien stoel boven den utrechtsehen te stellen, weten wij niet. Het is mogelijk, dat hij zich van zijne zorgvolle loopbaan in het vaderland vermoeid gevoelde, maar niet waarschijnlijk, dat hij zich alleen door dit gevoel liet bewegen, om het bestuur over de Luikenaren op zich te nemen, die nog meer dan die van Utrecht, te dien tijde gelijk vroeger en later, om hunne stormachtige hartstogtelijkheid en oproerigen zin berucht waren. Vermoedelijk gaf hij toe aan den aandrang van den paus, die, ziende op hetgeen de bisschop voor de dioecese van Utrecht geweest was, meende dat hij boven alle anderen voor die van Luik de meest geschikte regent zou zijn ². Doch hoe het zij, zeker is het, dat Jan van Arkel onze kerk verliet, maar niet om hare belangen te vergeten. Terwijl hij te Luik zich met tal van nieuwe pligten overladen zag, was hij er nog steeds op uit zijne reformatorische bedoelingen ten voordeele van het zedelijke en maatschappelijke leven onzer vaderen ten uitvoer te leggen. Toen hij ten gevolge zijner verplaatsing in nadere betrekking tot Karel IV gekomen was, poogde hij door zijn invloed bij den keizer een kwaad te weren, dat te Utrecht en elders in ons vaderland maar al te diep geworteld was, de gewoonte van voor kerkelijke en andere regtbanken beschuldigten op hun zuiveringseed vrij te spreken, ook dán zelfs wanneer aan hunne schuld,

---

te worden, komen voor in het archief van St. Pieter te Utrecht. Zie ook bij Matth. *De nobil.* p. 783 s. (Van Mieris, III, bl. 161) en *De jure glad.* p. 85, 501. In de boekerij van Philippus a Leidis te Leiden berustte voormaals een HS., getiteld: *Per jurisprudentes appellatio contra visitationem episc. de Arkel*; zie van Heussen, *Hist. episc. Ultraject.* p. 470.

1) Fisen, l. I, II, p. 123.

2) Vgl. Fisen, l. I, II, p. 138.

hetzij in civiele of criminele zaken, niet te twijfelen viel. Nadat de bisschop Karel overtuigd had, dat ten gevolge van dit rechtsgebruik eensdeels vele overtredingen, zelfs doodslagen, ongestraft bleven, en dat er anderdeels gedurig aanleiding tot valsche eeden door gegeven werd, vaardigde de keizer eene wet uit, waarin het allen regteren in het sticht voorgeschreven werd, voortaan dit kwaad te verhoeden en „volgens den vorm des gemeenen rechts” te procederen¹.

Nadat Jan van Arkel te Luik nog gedurende veertien jaren beurtelings staf en zwaard had gevoerd, overleed hij aldaar den 1ⁿ Julij 1378, na zich eenigen tijd in stille afzondering te hebben voorbereid voor zijnen uitgang. Hij stierf met het kruis des Zaligmakers in de hand en met ootmoedige beden op de lippen². Zijn lijk werd, op zijn verlangen, naar Utrecht vervoerd en met groote staatsie in het zuidelijk deel van het domkoor begraven. Bij de nakomelingschap heette hij niet te onregte „een goede bisschop”. Of zijn bastaardzoon Jan van Reinestein hem geboren werd, nadat hij reeds in den klerikalen stand was opgenomen, is ons onbekend³.

---

§ 2.

Bisschop Jan V en Arnold.

Urbanus V, die Jan van Arkel naar Luik verplaatste, was een der beteren onder de pausen van de veertiende eeuw. Hij zocht vele kerkelijke misbruiken, die zijne

1) Zie het decreet van Karel bij Matth. *De jure glad.* p. 470 s. en Van Mieris, III, bl. 164.

2) Fisen, l. l. p. 138.

3) Heda, p. 246; *Chron. de Traiecto*, p. 362. Van den bastert haren Johans zoon van Arkel, bisschop te Utrecht, wordt gewag gemaakt in eene oorkonde van 1361. Zie *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1859, bl. 46 v. en vgl. Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 315, en Burman, *Utrechtsche Jaarb.* I, bl. 4. Jan van Arkels leven en bedrijven verdienen monografiesch behandeld te worden. Uitgegeven en onuitgegeven oorkonden, vooral zijne synodale brieven en andere bronnen, reeds aangehaald, kunnen, wél gebruikt, zeer zeker over zijn persoon en zijn tijd op de belangrijkste wijze licht verspreiden.

voorgangers geduld en maar al te dikwerf zelve ingevoerd of bevorderd hadden, te weren, haatte de hebzucht der klerken, die beneficiën verkochten en kochten, maar was intusschen onmagtig of onwillig, de kapittelen der kathedraalkerken te herstellen in de hun toekomende electie-regten. Hij hield de reservatie-regten, gelijk als anderen vóór en na hem, in stand ¹, en gebruikte ze ook ten nadeele van het bisdom van Utrecht, toen hij, bij het aftreden van Jan van Arkel, zonder de minste ruggespraak met onze geestelijkheid gehouden te hebben, tot diens plaatsvervanger een man benoemde, die in de verte niet in zijne schaduw kon staan.

In de maand Junij van het jaar 1364, eenigen tijd na het vertrek van Jan van Arkel, verschenen te Utrecht drie aanzienlijke geestelijken, die zich bekend maakten als procuratoren van Jan van Virneburg, bisschop van Munster, belast met eene gewigtige zending aan de utrechtsche kerk. Op den 29ⁿ van genoemde maand werden zij door het generaal-kapittel ontvangen, en zij leverden brieven in van hun bisschop en van den paus, die der vergadering berigtten, dat Urbanus V, gebruik makende van zijne reservatie-regten, Jan van Virneburg tot opvolger van den afgetreden kerkvoogd had benoemd en eene vriendelijke ontvangst voor den benoemde begeerde. De kanoniken hoorden de lezing der brieven eerbiedig aan, hielden eenig beraad (aliqualem deliberationem) en verklaarden bij monde van den domdeken, „dat zij de apostolische bevelen wilden gehoorzamen” en den bisschop in de personen zijner afgevaardigden aannemen, waarna de voorzittende procurator voor Jan van Virneburg, met de hand op de evangeliën, den eed deed, dien de bisschoppen bij het aanvaarden van hun bestuur gewoonlijk aflegden ². Op den 8ⁿ September n. v. hield onze nieuwe kerkvoogd zijne intrede in de kathedraalstad ³.

1) Gieseler, II, 3, s. 117 f.

2) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* V, p. 363 ss.

3) *Chron. de Traiecto*, p. 363; Joan. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 291; vgl. *Suffr. Petri* Append. ad Bekam, p. 144.

Jan van Virneburg, die zich te Munster gedurende zijn ééjarig bestuur als een zwak regent had doen kennen, dien men gaarne zag vertrekken¹, werd waarschijnlijk om den wille zijner zwakheid door die van Utrecht met vreugde ontvangen. De leden der vijf kapittelen hadden zich, evenzeer als de magistraat van Utrecht, met weêrzin gebogen onder den mannelijken wil van Jan van Arkel, en tijdens de vakature zelfs een onderling verbond gesloten, waarbij zij zich verplichtten hunne vermeende regten voortaan tegenover den bisschop gemeenschappelijk te handhaven. Bij hetzelfde verdrag waren daarenboven bepalingen gemaakt, die den kerkvoogd in vele opzigten van zijne onderdanen afhankelijk stelden, en waaraan hij zich vermoedelijk niet gewillig zou onderworpen hebben, ware hij een man van krachtige natuur geweest². Jan van Virneburg echter was wat men wenschte, een zachtmoedig en vredelievend prelaat, meer geschikt om door anderen geleid te worden dan om te regeren. Naauwelijks had hij dan ook zijn zetel in bezit genomen, of hij zag zich in bezwaren gewikkeld, die hem zelve te magtig waren, en waarvan de gevolgen zijne onderzaten weldra overtuigden, dat hunne vreugde over zijn optreden voorbarig was geweest. Na een oorlog met sommige westfaalsche edelen, zijne vroegere onderdanen, die zijn grondgebied in Overijssel bestookten, had hij moeite met de burgerij van Amersfoort, die hem belasting weigerde³. Toen hij in het najaar van 1368 te Goor vertoefde, werd hij door eenige stoutmoedige edelen opgeligt en gevangen gehouden. Zij lieten hem vrij voor een zwaar losgeld, dat echter niet uit 's bisschops eigen middelen kwam, maar uit handen van den abt van Oostbroek en eenige aanzienlijken van het sticht, die daarvoor zijne kasteelen en sterkten ten onderpand namen⁴. Sedert dien tijd had hij het

1) Zie Erhard, *Gesch. Munsters*, I, s. 158.

2) Zie het verdrag bij Matth. *De nobil.* p. 776 s.; van Mieris, III, bl. 161 v.

3) *Chron. de Traiecto*, p. 365 ss.; Verm. Beka, Matth. *Anal.* III, p. 258 vv.

4) *Chron. de Traiecto*, p. 368 s.; Verm. Beka, p. 263 ss.

ongeluk, meer en meer het vertrouwen zijner onderdanen te verliezen. Toen hij op den 23^{en} Junij 1371, volgens sommiger meening ten gevolge van vergiftiging, onverwachts stierf, en daarna zonder eenige staatsie begraven werd, was hij wegens gebrek aan bekwaamheid en zorg voor zijne regering door de vijf kapittelen bij den paus in staat van beschuldiging gesteld ¹. Van 's mans kerkelijke bedrijven zijn geene herinneringen bewaard, dan dat hij medegewerkt heeft aan de stichting van het kapittel te Leiden ².

Op den derden dag na het afsterven van Jan van Virneburg was de kapittelkamer te Utrecht weder³ een tooneel van verwarring en strijd, dat evenzeer beneden de waardigheid der kanoniken was, als het den geregelden gang van zaken stremde. Had het domkapittel reeds meermalen pogingen gedaan ³ om zich, met uitsluiting van de vier zuster-collegiën, van het electie-werk meester te maken — een verschijnsel dat den lezer verstaanbaar zal worden, waar wij over de onderlinge betrekking der vijf corporatiën zullen spreken — voor ditmaal wilde het niets onbeproefd laten, om zijn oogmerk te bereiken, en de zaak tot het uiterste drijven. Toen de vergadering, waarin ook de magistraat van Utrecht was verschenen, door den burgemeester Herman van Lokhorst ten ernstigste aangemaand werd om, voordat men over eenen nieuwen bisschop onderhandelde, eerst een bekwamen vikaris te kiezen, die, gelijk gewoon was, tijdens de vacature land en kerk zou verzorgen, rees Michiel Moljaert, kanonik van den dom, van zijne zitplaats, en zeide: „wij kanoniken van Utrecht” — zoo noemden die van den dom zich steeds met nadruk — „zijn reeds vergaderd geweest, en wij hebben [tot vikaris] verkozen heer Zweder Uterlo, proost en aartsdiaken van

1) *Chron. de Traiecto*, p. 370 s.; *Verm. Beka*, p. 265; *Bat. s. II*, bl. 359; *Lap van Wav. ad Bekam*, p. 122.

2) *Joh. a Leid. l. I.* p. 292; *Bat. s. II*, bl. 360. Het berigt van Royvaards, II, bl. 37 v., dat de bisschop ook het heilige-geesthuis te Utrecht gesticht heeft, wordt weerlegd door het diploma bij *Matth. Fund. eccles.* p. 263. s.

3) Zie boven, bl. 131, 143.

Utrecht, hier tegenwoordig, die, gelijk wij vertrouwen, onze dioecese voorspoedig besturen zal." Naauwelijks was deze onverwachte verklaring gehoord, of er volgde een ernstig protest van de vier kapittelen, en wel bij monde van Richard van Oy, kanonik van St. Salvator. Hij beschuldigde de mannen van den dom van aanmatiging, heette hunne daad, zoo zij werkelijk geschied was — hij gaf voor er aan te twifelen — eene wederregtelijke, beriep zich op de oude gebruiken en de brieven, waardoor die oude gebruiken tot wet verheven waren, en verklaarde de benoeming van Zweder Uterlo voor nietig. Terwijl de hartstogten van beide zijden levendig werden, vatte de burgemeester wederom het woord. Hij herhaalde zijne vroegere vermaning en bad prelaten en kanoniken de gewigtige zaak met allen ernst te behandelen, waarop hij met de overige raden en burgers de kapittelkamer verliet. Nu gingen de leden van het domcollegie eenige oogenblikken ter zijde, en toen zij weder zitting genomen hadden, bleek het, dat het algemeen verzet hun schrik had ingeboezemd en hen, voor het oogenblik althans, tot gematigdheid dwong. Zweder Uterlo toch verkondigde, dat hij en zijn kapittel „voor het tegenwoordige en behoudens ieders regten” afstand deden van de gedane benoeming. Maar hiermede waren de overigen niet tevreden; zij eischten eene onvoorwaardelijke herroeping van het onwettig werk, en — zóó groot was de vrees, den leden van het domkapittel aangejaagd — die onvoorwaardelijke herroeping volgde terstond. Toen de vergadering hierdoor eenigermate tot kalmte was gekomen, stelde Zweder Uterlo de vraag voor, wat nu geschieden zou, of men één vikaris zou kiezen, dan wel twee, een voor de wereldlijke, en een ander voor de geestelijke belangen des bisdoms? Men besloot tot het laatste. Als daarop over eenige personen was gehandeld, die in aanmerking konden komen, werd eindelijk Gijsbert Kock, kanonik van den dom, tot vikaris in het geestelijke, en Zweder van Gaesbeek tot vikaris in het wereldlijke benoemd. Nadat burgemeesters en raden weder binnen geroe-

waren en kondschap van deze verkiezing hadden ontvangen, werden zij en al de leden der vergadering uitgenoodigd den anderen dag weêr te komen, ten einde tegenwoordig te zijn bij de beëdiging der benoemden, het breken der zegels van den gestorven bisschop, en een en ander meer, wat volgens oude zeden geschieden moest¹. Hiermede scheen de storm van de tweespalt bezworen te zijn en de geregelde gang van zaken voor de toekomst verzekerd. Maar de uitkomst was anders dan men verwachtte!

Toen de vergadering op den 27^a Junij in de kapittelkamer gezeten was, bleek het dat al de leden van het domcollegie ontbraken. Dit veroorzaakte den aanwezigen geen geringe verlegenheid. Men kon en moest zich tegen de domheeren verzetten, waar zij de oude regten der overige kanoniken krenkten; maar zonder de domheeren in gewichtige zaken voort te schrijden — men gevoelde het, daartoe mogt men alleen in den uitersten nood overgaan. De verlegenheid werd grooter, toen eindelijk Dirk van Heusden, de vikaris van den domproost, binnentrad, met eene officiële verklaring van zijn kapittel, dat het alle concessiën, den vorigen dag gedaan, herriep, daar deze alleen door vrees voor geweld waren afgedwongen. De vier kapittelen wezen deze protestatie terug, maar wisten voor het oogenblik niet wat verder te doen; zij prorogeerden de vergadering tot den volgenden dag. De volgende dag verscheen, maar niet de domheeren, zoodat men andermaal prorogeerde. Toen men ten laatste op den 29^a Junij weder bijeengekomen was en de domheeren nog steeds afwezig waren, besloot men door te tasten. Op voordragt van den proost van St. Jan werd bepaald een dag vast te stellen, waarop men een nieuwen bisschop zou kiezen. Men noemde den 30^a Junij en volgende dagen, zoo vele als men voor het werk zou noodig hebben, en besloot daartoe, en daarenboven, dat terstond aan al de stemgerechtigden de gewone citatie

---

1) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* V, p. 380 ss.

zoude gerigt worden, opdat niemand, als hij afwezig bleef, onkunde zou kunnen voorgeven. Zoo geschiedde. De citatie werd in hêt koor der dom- en overige kapittelkerken, in tegenwoordigheid van een notaris, luide afgelezen, en ten overvloede wilde men de oproeping aan de woningen der domkanoniken herhalen, maar geen hunner was te huis; de heeren hadden de stad verlaten ¹.

Op den 30ⁿ Junij waren de leden der vier kapittelen op de bestemde plaats vergaderd ter verkiezing van een bisschop. Nadat de kanonik Willem van Kleef, die met het afkondigen der citatie belast geweest was, de verklaring had afgelegd, dat de oproeping naar behooren was gedaan, ofschoon het domkapittel er geen gevolg aan bleek te geven, nam Petrus van de Velde, proost van St. Jan, het woord. Hij wees op den nood des bisdoms, de ongemotiveerde afwezigheid der broeders van den dom, en de regten der vergaderden, die gehandhaafd moesten worden, en vroeg of het in deze omstandigheden niet het meest gepast zou zijn zich tot den paus te wenden, zonder wien men wegens de reservatie-regten toch niets zou kunnen doen, maar bij wien men in ieder geval een persoon, dien men begeerde, mogt aanbevelen. Het voorstel, in deze vraag besloten, behaagde aan de gansche vergadering, en wie zal er zich over verwonderen? De aangewezen weg was de eenige, dien men veilig kon inslaan. Eene electie zonder het domkapittel zou volstrekt onkanoniek geweest zijn en, ook afgezien van des pausen reservatie-regten, bij de curie zeker eene slechte ontvangst hebben genoten. Maar nu men de reservatie-regten liet gelden, kon men ook buiten het domkapittel om een aangewezen persoon bij den paus „postuleren.” En zoo deed men. De meerderheid der vergaderden wenschte Arnold van Hoorn als bisschop te zien optreden, en straks gingen brieven naar den paus ²,

1) Zie het aangeh. proces-verbaal, p. 389 s.

2) Suffridus Petri, ad Bekam p. 145, noemt Urbanus, maar te onregte. Gregorius XI werd 30 Dec. 1370 gekozen.

Gregorius XI, die „den postulaat,” te dien tijde zelf te Avignon aanwezig, met de waardigheid begiftigdè, in spijt van de bemoeijingen des domkapittels, dat intusschen te Deventer Zweder Uterlo had gekozen ¹. Wat den paus bewoog den laatstvermelde ter zijde te stellen, is onzeker. Het bericht van vroegere en latere schrijvers, dat Zweder een volstrekt ongeschikt prelaat was, meer leek dan geestelijke en zelfs onbekwaam voor de minste kerkdienst ², is zonder twijfel te verwerpen. Zweder toch was bij herhaling vikaris in het geestelijke van Jan van Arkel geweest ³, bewijs genoeg dat hij in gewigtige zaken vertrouwen verdiende. Wij achten het waarschijnlijk, dat Gregorius, die gewoon was bij de begeving der beneficiën vooral naar eigen voordeel te vragen ⁴, aan Arnold van Hoorn voornamelijk om finantiële redenen de voorkeur heeft geschonken.

Arnold van Hoorn, afstammeling van het aanzienlijk geslacht van dien naam ⁵, en vóór zijne verheffing tot bisschop kanonik der domkerk te Keulen, deed, na te Avignon geordend te zijn, op den 28ⁿ Sept. 1371 zijne intrede te Utrecht ⁶, en was straks verdiept in staatszorgen. Hij loste zooveel mogelijk de verpande goederen van het sticht en voerde oorlog met Gulik, Holland en sommige zijner magtige edelen, onder anderen met den beruchten Herbert van Putten, die zich beroemde „Gods vriend en allemans vijand” te zijn ⁷. Terwijl men hem

1) Zie het aangeh. proces-verbaal, p. 392 ss.; *Chron. de Traiecto*, p. 378 s. en *Chron. magn. Belg.* ed. Pistorii, p. 319.

2) »Qui quasi fuit secularis homo, quia non scivit cantare nec legere;” aldus *Chron. de Traiecto*, p. 378. »Virum omnino secularem et inhabilem,” zegt *Chron. magn. Belg.* l. l.

3) Zie boven, bl. 146, 147.

4) Zie Gieseler, II, 3, s. 118.

5) Zie Buchelius ad Hedam, p. 258.

6) *Chron. magn. Belg.* l. l. Royaards, II, bl. 47, twijfelde zonder grond of Arnold, toen hij bisschop werd, wel geestelijke was. Te onregte laat men gewoonlijk hem te Rome ordenen. Gregorius XI verplaatste zich eerst in 1377 derwaarts.

7) Zie Arend, II, 2, bl. 330 v. en de daar aangeh. schrijvers, en vooral *Overijs. Alman.* voor 1838, bl. 104 vv.

in het algemeen mogt loven om den ernst, waarmede hij de wereldlijke belangen van zijn gebied voorstond, gaf hij van de andere zijde aanstoot door de middelen, die hij gebruikte om zijne oogmerken te bereiken. Toen hij met het oog op de versterking zijner legermagt, tijdens een zijner oorlogen, in Friesland door zekeren Boudewijn het kruis liet prediken, kwam Wibrand, abt van Lidlum, daartegen in openbaar verzet. Naauwelijks had de bisschop dit vernomen, of hij noodigde den abt naar Vollenhove te komen, onder voorgeven van over zaken van gewigt met hem te moeten spreken. Wibrand, die geen achterdocht koesterde, kwam, werd terstond in hechtenis genomen en niet vrijgelaten, voordat hij twee duizend gouden kroonen had betaald¹. Voor het overige was Arnold een man, die een open oog had voor de behoeften van zijn tijd. Dit blijkt zoowel uit den vroeger vermelden landbrief², dien hij zijnen wereldlijken onderdanen toestond, als uit „de vrijheden”, die hij aan de gemeente van Leiden verleende, vrijheden die de meest teedere regten der toenmalige kerk betroffen, het regt van asyl en interdict, dat der geestelijke jurisdictie en der kerkelijke personen enz., waaromtrent de bisschop ten voordeele der burgerij bepalingen maakte, die inderdaad vrijzinnig moeten heeten³. Of intusschen zijne liberaliteit eene vrucht van christelijken ernst en wijze zelfbeheersching was, dan wel meer een gevolg van den invloed, dien Philippus van Leiden, zijn schrandere vikaris⁴, en de drang der revolutionaire tijden op hem oefenden, mag betwijfeld worden, als wij zien op zijne gedragingen betrekkelijk de abdij van Essen bij Duisburg. De utrechtse kerkvoogden hadden sinds Jan van Diest zich de oppervoogdij aangematigd over de vrije goederen, die dat gesticht in Salland bezat, en de

1) Sibr. Leo in *Oudh. van Friesl.* II, bl. 181.

2) Boven, bl. 47 v.

3) Zie den brief, wiens inhoud ons later dienen zal, in *Bat. s.* II, bl. 364 vv. en bij van Mieris, III, bl. 321.

4) Zie de belangrijke verh. van Fruin, *Over Philips van Leiden*, in *Versl. en mededeel. der kon. akad. afd. Letterk.* VIII, bl. 242.

regten der abdis aanmerkelijk beperkt. Daaruit was eindelijk een twist ontstaan met Arnold, die z66 hoog liep, dat de abdis des pausen bescherming inriep. De paus besliste in 1377 te haren voordeele, maar de bisschop weigerde zich aan die beslissing te onderwerpen, in spijt van den pauselijken ban, die op hem viel¹. Later is men waarschijnlijk tot een vergelijk gekomen; althans moet de kerkvoogd middel gevonden hebben, om zich met den stedehouder van Petrus te verzoenen.

Arnold van Hoorn stond aan het hoofd onzer kerk, totdat hij in 1378 door den eerst onlangs verkoren paus Urbanus VI naar Luik werd verplaatst. Daar was de voortreffelijke Jan van Arkel gestorven, en was men in zorgen wegens den vakanten zetel. Niemand dacht er voorshands aan Arnold, maar de omstandigheden waren onzen kerkvoogd, die de verplaatsing ongetwijfeld begeerde, gunstig. Vele Luikenaren wenschten Eustatius de Rochefort tot hun bisschop, en zonden deswegens afgevaardigden naar Avignon, waar Clemens VII, die kort te voren als tegenpaus tegenover Urbanus VI opgetreden was, hen vriendelijk ontving en zich voor Eustatius verklaarde. Naauwelijks had Urbanus dit te Rome vernomen, of hij besloot zijne regten te handhaven, en schonk de collatie aan Arnold, die, wel niet toevallig, zich juist te Rome bevond. Toen men te Luik hiervan berigt ontving, trokken vele geestelijken aldaar, die vroeger Eustatius voorstonden, maar nu om verschillende redenen minder welgevallen aan hem hadden, zich terug, en straks kwamen eenige afgezonden van hunne zijde tot Arnold, die bij hem aandrongen op zijne overkomst, naardien zij den wettigen paus „hunne trouw wilden bewaren.” Arnold hoorde hen gaarne, maar was een voorzigtig man en draalde zich van Utrecht los te maken, voordat hij zeker was van te Luik, waar de partij voor Eustatius en Clemens VII nog voortwoelde, veilig te

1) *Overijs. Alman.* voor 1839, bl. 172.

kunnen optreden. Zoo hield hij dan den utrechtſchen zetel in bezit tot op ſacramentsdag 1379, toen hij in de domkerk de mis zong, aan geestelijken en aanzienlijke burgers een maaltijd ſchonk en van het volk afscheid nam ¹.

---

§ 3.

Biſſchop Floris en Frederik III.

Het jaar, waarin Urbanus VI Arnold van Hoorn met den biſſchoppelijken ſtoel van Luik begiftigde, was de aanvang van een tijdperk in de geſchiedenis des pausdoms, waarvan de herinnering den gemoedelijken roomschgezinde niet bittere ſmart en den protestant met ernſtige belangſtelling vervult. In 1378 ontſtond het groote ſchiſma, dat de weſtersche chriſtenheid in twee deelen ſplitſte, eene ſcheuring, waardoor twee pausen tegenover elkander werden geplaatſt, die de een den ander in Godes naam vloekten en ieder het zijne deden om de theocratſche ideën, welke zij van Gregorius VII geërfd hadden, te verſtoren, zoodat hare verwezenlijking meer en meer onmogelijk werd.

Gregorius XI had gedaan, wat de geloovigen zijner eeuw ſinds lang begeerd en sommige zijner voorgangers met ongelukkigen uitſlag beproefd hadden: hij had den ſtoel van Petrus van Avignon weder naar „de eeuwige ſtad” gebragt. Toen de paus, niet zonder leedwezen over de geroemde daad, een jaar later (28 Maart 1378) te Rome op zijn ſterfbed lag, sloeg hij een zorgvollen

---

1) Suffr. Petri ad Bekam, p. 146; vgl. Fiſen, l. I. II, p. 138 ss. Het berigt van *Chron. de Traiecto*, *Matth. Anal.* V, p. 385, *Royaards*, II, bl. 49 en and., dat Arnold het biſdom van Utrecht met dat van Luik onder zich begeerde te houden, ſchijnt mij niet geloofwaardig. Zulke usurpatie is, ja, voorgekomen in de middeneeuwsche kerk, maar wel niet dikwerf. Arnolds gedrag laat zich genoeg verklaren uit den toenmaligen ſtaat van het biſdom van Luik en uit de onzekerheid der kerkzaken bij den aanvang van het groote ſchiſma.

blik op de toekomst zijns zetels ¹, en er was reden voor. Naauwelijks was hij ten grave gedragen, of de kardinalen, die ten conclave zouden gaan om zijn opvolger te kiezen, hoorden langs straten en markten uit duizend monden de kreet wêergalmen: „wij willen een romeinschen paus!“ ² De volksbeweging nam toe, toen de kardinalen niet wilden beloven wat zij niet mogten of konden, en onder de verwarring van een oproer kozen zij, door de vreeze des doods gedrongen, Bartholomæus van Prignano, aartsbisschop van Bari, een geboren Napolitaan. Velen lieten zich met deze keus tevreden stellen, naardien Bartholomæus, nu Urbanus VI, een Italiaan was, maar anders was de indruk van het gebeurde op vele kardinalen, inzonderheid de fransche en franschgezinde. Zij vloden uit Rome, verklaarden de verkiezing van Urbanus, daar zij geen vrije geweest was, voor onwettig, en benoemden een nieuwen paus, die straks onder den naam van Clemens VII optrad en zijn zetel te Avignon vestigde.

De mare van hetgeen in het zuiden geschied was, vulde de europesche christenheid met verslagenheid. De zichtbare eenheid der kerk — eene andere kende het toenmalig geloof niet — was voor de bewustheid dergenen, die haar minden, verbroken. De geleerdste en godvruchtigste mannen van dien tijd, die met de ingewikkeldste vraagstukken van het kerkregt vertrouwelijk bekend waren, wisten geen antwoord te geven, als men hun vroeg, wie de ware stedehouder van Christus was. Zoo was het elders ³, en zoo was het ook hier te lande. Geert Groote, wien de breuk der kerk als eene scheur door het hart ging, verdiepte zich in het raadsel met eene belangstelling, die in alle vlugschriften en tractaten dier dagen over de zaak licht zocht, maar te vergeefs; de twijfel van den vromen man vond geene oplossing dan

1) Zie Bower, *Hist. der pausen*, vert. door Martinet, VII, bl. 43.

2) Zie Bower, bl. 50, en vgl. Hefele, *Beiträge zur kirchengesch.* Tübing. 1864, I, s. 326 ff.

3) Zie Von Wessenberg, *Die kirchenversamml. des 15^{en} und 16^{en} jahrhund.* Const. 1840, II, s. 36 f.

in de bede: „och, of beide pausen met al hunne kardinalen een „Gloria in excelsis” in den hemel zongen, en een andere waarachtige Eljakim¹ vrede en eenheid op aarde bragt!” Maar die bede werd niet vervuld. Pausen en tegenpausen volgden onder wederzijdsche vervloeking elkander op, jaren en jaren aaneen, en de christenheid, die twijfelde of het hoofd der kerk te Avignon dan wel te Rome gezocht moest worden, had intuschen te handelen, alsof zij boven alle onzekerheid verheven was. En zoo deed zij. Frankrijk, Schotland, Spanje en andere landen voegden zich onder den avignonschen paus; Deene-marken, Zweden, Engeland, Polen, Duitschland, en daarmede Nederland, dat met Duitschland zoo naauw verbonden was, bogen zich voor den roomschen. De weeën, die uit de scheuring voortvloeiden, hoezeer in de gevolgen heilzaam, waren voor de kinderen der kerk vele en groot, en ook aan onze vaders deden zij zich gevoelen, gelijk wij aanstonds zien zullen.

Toen Urbanus VI Arnold van Hoorn met den zetel van Luik begunstigde, verplaatste hij tegelijk Floris van Wevelinkhoven, bisschop van Munster, op den stoel van Utrecht. Deze, minder voorzigtig dan Arnold, maakte zich terstond los van zijne betrekking, gereed om zijne nieuwe te aanvaarden; maar men weigerde hem te ontvangen. Arnold hield alle sloten en sterkten des lands in bezit, en Floris was genoodzaakt een jaar lang het leven van een ambteloos man te voeren. Eindelijk verliet Arnold het bisdom, en zijn opvolger hield op St. Willebrordsdag (7 Nov.) des jaars 1379 met middeneeuwsche staatsie zijne intrede, na aan de hebzucht zijns voorgangers aanzienlijke offers te hebben gebragt².

1) Waarschijnlijk eene zinspeling op Jes. XXII: 15—25. De in den tekst opgenomen woorden van Geert Groote worden gevonden in 's mans *Epistola de scismate* in een HS. te Weenen, waarvan men uit den catalogus van Denis eenig berigt vindt in Dodts *Archief*, I, 2, bl. 95. In een ander geschrift verklaarde Geert, Urbanus wel voor den wettigen paus te houden, maar „hij had geen moed er een eed op af te leggen”: Zie Delprat, *De broedersch. van G. Groote*, 2e uitg. bl. 25.

2) *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 385 ss.; Suffr. Petri ad Bekam, p. 146, 148.

Floris van Wevelinkhoven, vroeger onder-deken (sub-decanus) van het kathedraal-kapittel te Keulen, sedert 1364 bisschop van Munster, kwam met een goeden naam herwaarts, want als vorst-bisschop had hij zijn sticht en zijne kerk, in spijt van de vele bezwaren die hij ontmoette, geregeerd als een wijs en vroom kerkvoogd, die evenzeer de geestelijke als wereldlijke belangen zijner onderdanen behartigde¹. Wat hij te Munster gedaan had, wilde hij ook hier doen. Hij verlostte den staat van den schuldenlast, waarmede deze weder bezwaard was, en betengelde de heersch- en roofzucht der edelen, die de landzaten verdrukten, totdat hij na weinige jaren zich in het rustig bezit van zijn gebied en in de welvaart des lands verheugen mogt². Toch had hij ook hier, gelijk voormaals te Munster, soms zorgelijke dagen te doorleven, vooral bij den aanvang zijner regering, in 1380, toen een adellijke avonturier, gebruik makende van de gelegenheid, welke door het pauselijk schisma aangeboden scheen, eene poging deed, om den kerkvoogd van zijn zetel te stooten en dien voor zich in bezit te nemen.

Hoezeer onze kerk, gelijk wij reeds opmerkten, met de duitsche, waaraan zij door hiërarchische en andere banden ten naauwste verbonden was, den roomschen paus als den waren huldigde, laat het zich begrijpen, dat er onder de leden onzer aristocratie ook menschen gevonden werden, die door sympathie voor Frankrijk en door andere beweegredenen gedreven, met zekere voorliefde op den avignonschen paus zagen, of althans in eene aansluiting aan dezen een ladder meenden te vinden, waarlangs zij tot de bereiking hunner zelfzuchtige bedoelingen hoopten op te klimmen. Tot die menschen behoorden de magtige edelman Gijsbert van Vianen en zijn jongere broeder Reinoud. Beiden hadden hunne betrekkingen bij de curie te Avignon, en de een hoopte met den ander door haar zijne aardsche grootheid te vermeederen. Toen

1) Zie over zijne loopbaan te Munster Erhard, *Gesch. Münsters*, I, s. 159 ss.

2) Zie Arend, II, 2, bl. 334 vv. en de daar aangeh. schrijvers.

wendden zij zich tot Clemens VII, en wat zij begeerden werd hun toegestaan. Clemens verhief Reinoud tot bisschop van Utrecht, ofschoon het hem niet onbekend kon zijn, dat de stoel niet ledig stond. Daarop reisden de broeders naar het vaderland, en straks zagen sticht en dioecese zich met de rampen eener omwenteling bedreigd. De heeren van Vianen hadden onder den adel en de magtigen in den lande geen geringen aanhang. Zij verzamelden ridders, knapen en krijgsknechten, en weldra hadden zij zich in de omstreken van Utrecht meester gemaakt van eenige bezittingen van den wettigen kerkvoogd, die zich te dien tijde in Overijssel bevond. Tot eer aanslag op de kathedraalstad echter, hoewel zij die bedoelden, konden zij niet komen, omdat de bevolking daar en elders zich aan Floris hield en afkeer had van den schismatieken paus en den gunsteling, dien hij hun wilde opdringen. Toen Floris kort daarop uit Overijssel huiswaarts was gekeerd, zagen de oproerige edelen zich tot onderwerping gedwongen. De bisschop spaarde de overwonnenen, toen hij hen in zijne magt had, gelijk hij zulks ook in andere gevallen gewoon was¹, en het viel den magistraat van Utrecht ligt hem met zijne vijanden te verzoenen. Die verzoening had plaats in de kerk te Jutfaas. De broeders beloofden alle gemeenschap met Avignon op te geven, nooit tegen Urbanus en Floris iets meer te zullen ondernemen en „altoos goede, trouwe stichtsmannen te zullen blijven”². Wat van Reinoud van Vianen later geworden is, weten wij niet. Aan de vervulling der belofte van trouw, door Gijsbert aan Floris gegeven, schijnt na eenige jaren ontbroken te hebben. In 1385 althans rustte des bisschops banvloek op hem, zoodat in alle kerken, waarin zijn aangezicht gezien werd, onverwijld de dienst moest gestaakt worden³.

1) Reeds tijdens zijn bestuur over het sticht van Munster betoonde de bisschop dikwerf groote gematigdheid jegens overwonnen tegenstanders. Erhard, a. a. o. brengt er bewijzen voor bij. Zie ook *Overijss. alman.* voor 1839, bl. 173, over zijne gedragingen jegens Evert van Essen.

2) Zie vooral *Magn. chron. Belg.* ed. Pistorii, p. 324; vgl. Verm. Beka, p. 280 s.; Heda, p. 259.

3) Zie de aantek. van Matth. op den Verm. Beka, l. 1.

Van de kerkelijke bedrijven van bisschop Floris is ons weinig bekend, maar dat weinige is genoegzaam om ons te overtuigen, dat hij een man van ernstigen godsdienstzin was, die, zooveel in hem was, het goede bevorderde, en volgens de eischen der bisschoppelijke roeping, zooals zij in zijne dagen begrepen werden, voor de inwendige belangen zijner geloovigen zorgde door voor de reinheid der leer in de bres te springen, waar zij aangerand scheen, en door de kerkelijke tucht te handhaven, waar het noodig was. Toen Geert Groote hem zijn voornemen bekend maakte, om overal in den lande de stem zijner boeteprediking te verheffen, betoonde Floris zich in de hoogste mate gezind, de uitvoering van dat voornemen te bevorderen. Hij schonk Geert eene schriftelijke volmagt, die hem niet alleen regt gaf zich te laten hooren, maar waarin ook nadrukkelijke bedreigingen vervat waren tegen alle geestelijken, die moed zouden hebben hem den preëkstool te weigeren¹. Wel heeft Floris zelf die volmagt later ingetrokken, toen najerverige monniken en wereldschgezinde klerken de bedoelingen van meester Geert in verdenking hadden weten te brengen, maar dat de bisschop hierin te goeder trouw handelde, schijnt niet betwijfeld te mogen worden, daar hij tot zijn dood de godsdienstige rigting, die van Geert en zijne geestverwanten was uitgegaan en ons later als „de moderne devotie” dier eeuw bekend zal worden, voorstond en hare verbreiding bevorderde door de mannen van Windesheim, Geerts leerlingen, in zijne bescherming te nemen². Vermoedelijk heeft de kerkvoogd den deventerschen leeraar het prediken verboden, omdat men ook beschuldiging van onregtzinnigheid tegen hem had laten uitgaan, eene zonde waarvoor Floris de enghartigste vrees koesterde, ofschoon niet enghartiger dan meester Geert zelf en de beste christenen dier dagen. Hoe ernstig de bisschop het met het weren van alle ketterij meende, zullen wij later zien, wanneer wij van zijne strafoefening aan den reeds afgestorven Mattheus den lollaard, en van

1) Zie J. Busch, *Chron. Windes.* p. 3.

2) Later komen wij hierop terug. Zie intusschen Delprat, a. w. bl. 217.

zijne vervolging der zoogenaamde broeders van den vrijen geest hier te lande zullen melden. Van de wijze, waarop hij de kerkucht in gewigtige gevallen handhaafde, hebben wij een merkwaardig voorbeeld in zijne gedragingen jegens Jacob van Gulik.

Jacob van Gulik was een franciskaner, die uit den vreemde herwaarts gekomen, op vertoon van valsche pauselijke brieven, die hem den rang van een bisschop „in partibus” toekenden, door Floris van Wevelinkhoven als wijbisschop voor de dioecese van Utrecht werd aangenomen. Reeds was hij geruimen tijd in die betrekking werkzaam geweest, toen het bedrog, dat hij vroeger ook in de bisdommen van Trier, Mentz en Straatsburg gepleegd had, ontdekt werd. De indruk, dien de misdaad op onzen kerkvoogd en zijne onderzaten maakte, laat zich naauwelijks beschrijven, maar kan eenigermate begrepen worden, als men bedenkt, dat de bedrieger niet alleen altaren, kerken, kapellen, chrisma enz. gewijd, maar ook priesters geordend, het vormsel bediend en andere handelingen volbragt had, waarvan volgens de heerschende meening der roomsche kerk het sacramenteel karakter voornamelijk berustte op het bisschoppelijk radicaal van den prelaat, door wien zij volvoerd werden. Dat radicaal had Jacob van Gulik niet bezeten, en zoo was er voor de bewustheid der toenmalige geloovigen, door zijn toedoen, onmetelijke ongerechtigheid geschied. Klerken en geloovigen hadden godsdienst gehouden in kapellen en kerken, die slechts in schijn gewijd waren geworden; leeken hadden het vormsel ondergaan, of hunne kinderen laten doopen, of stervende de genademiddelen der kerk genoten, terwijl heilige olie en chrisma ellendig namaaksel waren geweest; priesters, die geen priesters waren, hadden de mis gezongen, doop, viaticum enz. toegediend, en onwetend de vreeselijkste heiligchennis gepleegd! De verwarring, die door dit alles in de gemeenten, en de twijfel, die er door in de gemoederen verwekt werd, laat zich door den protestant naauwelijks beseffen! Toch waren er sommigen, die met de gepleegde

misdaad en hare gevolgen hun voordeel deden: toen de meeste priesters, die door Jacob geordend waren, zich nogmaals lieten wijden, waren er andere, die van deze gelegenheid gebruik maakten, om uit den geestelijken stand tot den wereldlijken terug te keeren! Intusschen had onze bisschop den man, door wien al die ellende veroorzaakt was, in de gevangenis doen werpen, en boden naar Rome gezonden, om den paus van de zaak kennis te geven en diens wil te vernemen aangaande hetgeen met den boosdoener geschieden moest. Wat de paus antwoordde, wordt ons niet berigt, maar het laat zich opmaken uit hetgeen Floris gedaan heeft. Nadat hij Jacob geruimen tijd in den kerker had gehouden en teleurgesteld was in de hoop, dat deze berouw zou toonen, verzamelde hij zes bisschoppen om zich, allen bisschoppen „in partibus”, die waarschijnlijk uit omliggende dioecesen waren opgeroepen, ten einde 's misdadigers proces en vonnis op te maken. Dat vonnis was streng, gelijk te verwachten was. Jacob werd in het openbaar door den kerkvoogd en zijne bijstanders ontwaard¹, en daarna aan den wereldlijken regter overgeleverd, met de volgens kerkregt gebruikelijke bede, dat men des zondaars leven sparen zou. Die bede was ook toen wat zij, helaas, zoo dikwerf, vooral ten tijde der geloofsvervolgingen in de zestiende eeuw, geweest is, een ijdele vorm, waarop de wereldsche regter geen acht sloeg, naardien zij bij den kerkelijken kwalijk gemeend was. Jacob werd in een ketel met olie ten halve gekookt en eindelijk uit genade (per gratiam) met den zwaarde onthoofd! De executie had plaats op de Neude te Utrecht op den 30^{en} September 1392².

1) Over het ceremonieel der ontwijding spreken wij later.

2) Men vindt dit verhaal in den Verm. Beka, bl. 286 v. en in het ald. door Matthæus medeged. stuk. De sententie van Floris en zijne bijstanders over Jacob, in dit stuk vervat, werd overgenomen door Mansi, *Supplem. concil.* III, p. 674 s. en door Hartzheim, *Conc. Germ.* IV, p. 537 ss. Vgl. *Magn. Chron. Belg.* ed. Pistorii, p. 325; Heda, p. 259 s. en and. In het document bij Matthæus vindt men ook de plaatsen uit het *Corp. juris can.* aangehaald, waarop de bede om lijfsгенade voor Jacob berustte. Over het *Paroemium: ecclesia non silit sanguinem*, werd door onzen landgenoot J. W. H. Rutgers van Rozenburg eene dissertatie geschreven, Amst. 1854.

De straoefening van Floris over den valschen wijbis-
schop was een van zijne laatste kerkelijke bedrijven. De
kerkvoogd stierf op den 4ⁿ April 1393¹ in zijn slot te
Hardenberg, dat hij versterkt en verfraaid had. Hij liet
zijne bezittingen aan St. Maarten ten erfenisse en zijn
stof aan de domkerk, waar hij onder de klagten en tranen
zijner geloovigen begraven werd. Bij de nakomelingschap
was het verhaal in omloop, dat hij gedurende zijn bis-
schoppelijk leven dagelijks eenige gebeden voor al zijne
geestelijke onderzaten plagt op te zenden. Toen een
ligtzinnig mensch hem eenmaal vroeg, waarom hij, een
zoo aanzienlijk prelaat, zich met dergelijke dingen bekom-
merde, antwoordde hij, dat het een goed herder betaamde
zorg te dragen voor zijne schapen, en dat zulks zonder
gebeden kwalijk bestaanbaar was². Inzonderheid bleef
zijne nagedachtenis bewaard bij de devoten, die zich met
de lectuur van zijn geschrift „over de heilige drie konin-
gen”³ stichtten, en zich aan zijne deugden spiegelden.
Thomas a Kempis⁴ heette hem een wijs man van eerlijken
wandel en een beminnaar des monastieken levens (religi-
onis amator). Johannes Busch⁵, met Thomas zijn tijdge-
noot, roemt evenzeer zijn karakter, zijne liefde voor de
godsdienst, de armen en alle vromen van hart, als het
goed beleid, waarmede hij de tijdelijke belangen van het
sticht voorstond.

Op den achttienden dag na het overlijden van Floris
van Wevelinkhoven waren de leden des generalen kapit-
tels te Utrecht vergaderd, niet ter benoeming — want
daaraan viel bij het toenmalig reservatie-regt des pausen
naauwelijks te denken — maar ter postulatie van zijn
opvolger. De stemgeregtigden zagen elkander met bekom-
merde blikken aan, en zij hadden er reden voor. Hertog

1) Heda, p. 260, en J. Busch, l. l. p. 164, noemen te onregte het jaar
1394, gelijk uit straks te vermelden oorkonden blijkt.

2) *Chron. magn. Belg.* ed. Pistorii, p. 325 s.

3) Over zijne schriften spreken wij later.

4) *Chron. mont. S. Agn.* p. 146.

5) *Chron. Windes.* l. l.

Albrecht, graaf van Holland, en Willem van Gulik, hertog van Gelder, waren in de stad tegenwoordig om hunne beden in te leveren, en het bleek dat beide magthebbers ieder hun eigen gunsteling hadden. Albrecht stond Roger van Bronkhorst voor, den thesaurier van het domcollegie te Keulen; Willem van Gulik sprak voor Frederik van Blankenheim, bisschop van Straatsburg, wien hij aanbeval met beloften en bedreigingen. De kanoniken smeekten de vorsten met elkander een verdrag te maken, maar te vergeefs. Toen zij daarna in conclave waren gegaan, bleek de vrees voor den hertog van Gelder den krachtigsten invloed geoefend te hebben: vier en dertig kanoniken weigerden wegens gewetensbezwaar, gelijk zij zeiden, aan de verkiezing deel te nemen; één en vijftig gaven hunne stemmen aan Frederik van Blankenheim; één enkele noemde jonker Jan van Hoy, kanonik van het domkapittel te Keulen¹. Terstond daarna togen renboden naar Rome, en daar deze gevolgd werden door afgevaardigden (ambaxiatores) van den magistraat van Deventer², die Frederik met goed beleid aanbevalen, als den meest geschikte om het bisdom van Utrecht tegen de aanslagen der schismatieken van Avignon voor den echten stedehouder van Petrus te bewaren, besloot Bonifacius IX den begeerde aan de postulerenden te vergunnen. Op den 7ⁿ Julij 1393 verzond de paus een brief aan Wenceslaus, toen koning van Rome, waarin kennisgeving geschiedde van Frederiks verplaatsing van den stoel van Straatsburg naar dien van Utrecht, met aanmaning om hem, zoo noodig, tot het aanvaarden van zijne waardigheid behulpzaam te zijn. Andere brieven van dien aard gingen aan den aartsbisschop van Keulen, en aan het generaal-kapittel en de geestelijk-

1) Wij volgden het oorspronkelijk proces-verbaal van 22 en 23 April 1393 in het archief van St. Pieter (Prov. archief te Utrecht). Vgl. Heda, p. 265; Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 310.

2) Niet van het kapittel van Deventer, zooals Royaards, II, bl. 63, zegt. Zie den brief bij Matth. *Anal.* V, p. 395 ss. Hoe de hertog van Gelder die van Deventer bij tijds voor Frederik had weten te winnen, kan men zien bij Dumbar, *Kerk. en werell. Dev.* I, bl. 623. Frederik zelf bedankte later Deventer voor de gedane diensten; Dumbar, a. w. bl. 624.

heid van ons bisdom, terwijl ook een schrijven aan den kerkvoogd zelven gerigt werd, waarin hem bevolen werd, den aan den paus verschuldigten eed van trouw in handen van den metropolitaan te Keulen af te leggen ¹.

Door de meerderheid der utrechtscbe kanoniken gepostuleerd, door het volk begeerd, door den paus met de collatie begiftigd en door den aartsbisschop bevestigd, werd Frederik op St. Maarten (11 Nov.) 1393 door den hertog van Gelder en tal van edelen in de kathedraalstad ingeleid en vriendelijk ontvangen ². Men roemde zijne hoogadellijke afkomst en magtige betrekkingen, zijne geleerdheid in het kerkregt, door veeljarige studiën aan de universiteit te Parijs verworven; zijne ervaring in regeringszaken, te Straatsburg verkregen, en koesterde de hoop, dat hij een uitmuntend kerkvoogd zou zijn ³. Die hoop werd niet teleurgesteld.

Frederik van Blankenheim regeerde dertig jaren, een tijdvak waarin hij, met uitzondering van eenige maanden des jaars 1399, die hij aan eene reis naar Rome besteedde ⁴, zijne beste krachten met onverpoosden ijver aan de belangen van staat en kerk wijdde. Gelijk zijn voorganger, had hij menigvuldigen strijd te voeren, maar even als deze wist hij de bezwaren, die hem in den weg lagen, met wijs beleid te overwinnen. Hij heeft de oproerige Groningers bedwongen, de Friesen door wapenen en verdragen beteugeld, de aanslagen van Holland en Gelder tegen het sticht verijdeld, zijne finantiële krachten vermeerderd door, waar de nood drong, ook van zijne geestelijken buitengewone offers te eischen ⁵, en zijnen trotschen leenmannen ontzag voor hun heer ingeboezemd. De van Arkels moesten buigen voor zijn tijdelijk en zijn

1) Zie al deze brieven bij Matth. I. I. p. 397 ss.

2) Heda, p. 265; Suffr. Petri ad Bekam, p. 152, en and. De brief van den bisschop, door Van Mieris, III, bl. 572, op 14 Nov. 1390 geplaatst, behoort tot het in den tekst genoemde jaar.

3) Zie den aangeh. brief van den magistraat van Deventer aan den paus.

4) Thomas a Kemp. *Chron. montis S. Agn.* p. 29.

5) Zie het diploma van 3 Oct. 1415 bij Van Mieris, IV, bl. 348.

geestelijk zwaard tevens¹, en de avontuurlijke Jan van Brederode voor hem wijken, hoezeer hij des pausen gunst genoot. Toen laatstgenoemde edelman in eene vlaag van zwaarmoedigheid, naar men zegt, zich als conversbroeder in het klooster der karthuisers bij Utrecht had laten opnemen, nadat hij zijne echtgenoot, Johanna van Abcoude, gedwongen had als profeszuster te Wijk bij Duurstede den sluijer aan te nemen, geschiedde het in 1407, dat Johannas vader stierf, zonder buiten deze dochter kinderen na te laten. Naauwelijks had Jan van Brederode hiervan vernomen, of de magt der wereldliefde bleek in zijn binnenste onder den druk van het monastieke leven niet verstorven te zijn; hij sloeg het oog op de rijke goederen des overledenen, de heerlijkheden van Abcoude en Wijk bij Duurstede, die nu aan jonker Jacob van Gaesbeek waren gekomen, en hij peinsde op middelen om uit de kloosterschaduwen in de wereld weêr te keeren en zich van deze goederen meester te maken. Als conversbroeder had hij geen gelofte afgelegd en mogt hij dus de karthuisers verlaten², maar om tot zijn doel te geraken, moest hij zich weder in het bezit van Johanna stellen, en Johanna was als profeszuster door hare gelofte voor altijd gebonden. Toen zond hij boden naar Rome, om voor de non 's pausen dispensatie van hare verbindtenis te vragen, en Gregorius XII, naar men zegt, bewilligde in die bede. Sedert poogde hij zijne gade te herwinnen en, na eenige mislukte aanslagen, kwam hij tot zijn oogmerk. Op den 9^a April 1410 viel hij met eene gewapende magt

1) In 1410 deed hij de van Arkels en hunne bijstanders in den kerkban. Zie zijn brief bij Van Mieris, IV, bl. 141. Over 's bisschops wereldlijke bedrijven leze men Arend, II, 2, bl. 343 vv. 526 vv. Van 's bisschops verdiensten jegens de kerk heeft deze schrijver, gelijk Royaards en and., te geringe gedachten gehad.

2) Arend, II, 2, bl. 526, meldt te onregte, dat Jan »den monnikskap aflegde». Waarom zijne misdaad verzwaard? Joh. a Leidis noemt hem op de straks aan te hal. pl. met nadruk »monachus conversus» d. i. leekenbroeder. Maar van Johanna zegt hij, dat zij »professa in monasterio sanctimonialium» was. Het klooster, waarin de ongelukkige verwijde, is welligt het Maria-Magdalena-convent geweest, uit welks bibliotheek ik een schoon HS. van omstr. 1400 bezit.

in Wijk, en straks had hij Johanna weder aan zijne zijde; maar de hereeniging was eene kortstondige. Bisschop Frederik, die zich te dien tijde in zijn kasteel ter Horst bevond, vernam de daad, die èn op zijne geestelijke èn op zijne wereldlijke regten inbreuk maakte, met verontwaardiging, en verzamelde eene aanzienlijke legermagt. Jan van Brederode werd geslagen en in den kerker van jonker Jacob te Wijk geworpen, de ongelukkige Johanna ter zelfder stede weêr in haar klooster gestoken. Daar zuchtten beide echtelingen, in elkanders nabijheid voor eeuwig gescheiden, totdat Johanna binnen het jaar in boete stierf. Thans kon haar echtgenoot veilig vrijgelaten worden. Had hij vroeger eene beëvaart naar St. Patriks vagevuur in Ierland gemaakt ¹, een ander bewijs van zijne fantastische natuur, nu toog hij op avonturen uit naar Frankrijk en sneuvelde bij Azincourt in den bloedigen strijd tegen de Engelschen. De romaneske geschiedenis, die in vele kronijken opgenomen werd, maakte op tijdgenoot en nageslacht een diepen indruk ².

Voor zoo ver wij van Frederiks kerkelijke bedrijven kennis dragen, hebben wij grond om aan te nemen, dat hij in den geest zijns vromen voorgangers voortarbeidde, gelijk hij dan ook door Thomas a Kempis, Joh. Busch en andere schrijvers zijner dagen om dezelfde schoone eigenschappen als Floris geroemd werd. Ook hij openbaarde zijne liefde voor de godsdienst door niet alleen deel te nemen aan hetgeen toen bij uitnemendheid goede werken geacht werden, b. v. het stichten van het kapittel te Kuilenburg ³, het verheerlijken der relieken van de h. Agnes, die hij in een kostbare schrijn in de domkerk stelde ⁴, enz.,

1) Zie Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 317, en *De orig. domin. de Bred. Matth. Anal.* I, p. 635; over St. Patriks vagevuur later meer.

2) Zie Verm. Beka, bl. 384; Heda, p. 268; Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 328; *De orig. domin. de Bred.* I. I. en het stuk bij Van Mieris, IV, bl. 203; vgl. *Kronijk* van het hist. gen. te Utr. 1859, bl. 47 v. De berigten van Joh. a Leid. en lateren, dat Jan v. Brederode „des coninxs summe” bewerkte, worden in onzen tijd te regt verworpen.

3) Suffr. Petri ad Bekam, p. 152.

4) *Chron. magn. Belg.* ed. Pist. p. 341.

maar bovenal deed hij zulks door de lieden van de meer ernstige godsdienstrigting, de leerlingen en geestverwanten van Geert Groote en Floris Radewijns, die zich te dien tijde met den dag vermenigvuldigden, overal in zijne bescherming te nemen en, waar hij kon, hunne belangen voor te staan¹. Volgde hij in dit opzicht het voorbeeld van zijn voorganger, hij deed het eveneens in het handhaven der kerkelijke tucht, die hij met strengheid toepaste, waar het noodig was, maar ook gaarne verzachtte, waar verzachting billijk scheen. Toen Raso van Krüningen, baljuw van Walcheren, omstreeks 1414, zich onder goedkeuring van den raad van Middelburg aan het asylrecht der Westmunsterkerk aldaar vergrepen en drie lieden, die in het oog van den bisschop goede mannen (discretos viros) waren, deerlijk mishandeld en ten laatste onthoofd had, sloeg Frederik de gemeente der stad met het interdict; maar naauwelijks zag de kerkvoogd zich in de gelegenheid gesteld om die straf zonder kwetsing des kerkregts op te heffen, of hij deed het met vreugde². Strenger, maar geenszins onregtvaardig, betoonde hij zich jegens den ontaarden Petrus van Geervliet. Toen deze in 1408, als vikaris bij de collegiale kerk van Geervliet geplaatst, onder zeer verzwarende omstandigheden zich met anderen aan het vermoorden van zijn pastoor Johannes Moer en diens huisgenooten had schuldig gemaakt, liet hij hem te Utrecht ontwijden en vonnissen, en te Oostbroek onthoofden en onder de galg begraven³. Toen hertog Albrecht in 1398 of 1399 maatregelen beraamde om zekere losbandige klerken te Delft te bedwingen, werden die maatregelen door den kerkvoogd op de ernstigste wijze ondersteund⁴.

Frederik stierf den 9ⁿ Oct. 1423 in zijn kasteel ter Horst en werd aan de regterzijde van het domkoor te

1) Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 165; *Chron. magn. Belg.* p. 340 ss.

2) Zie het diploma bij Van Mieris, IV, bl. 286.

3) Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* p. 334 ss. Vgl. het *Necrol. capit. Geerol.* bij Hoyne v. Papendr. *Anal.* III, 2, p. 204.

4) Zie de diplomaten bij Van Mieris, III, bl. 690 v.

Utrecht begraven onder eene prachtige tombe, waarvan het opschrift bewaard is ¹. Thomas a Kempis en Johannes Busch noemden het tijdperk, waarin hij aan het hoofd des bisdoms stond, „de gouden eeuw” onzer kerk, en beiden roemden hem als „eene zuil der priesterschap, eene ster onder de klerken ², een vader der religieusen [= der monniken], een vriend aller devoten, een verdediger der weezen, een beschermer der regtvaardigen”, een man zijn tijd volkomen waardig, „waarin eerzaamheid was bij de prelaten, vroomheid bij de priesteren, devotie bij de religieusen, kuischheid bij de maagden, godsdienstige warmte (fervor) bij het volk, ernst bij de regters, welvaart in de steden” ³. En zoo was het! Toen, meer dan vroeger, begon bij onze natie een hooger leven te ontwaken, waarvan wij later de veelvuldige openbaringen zullen doen kennen, een zin voor godsdienst, wetenschap, kunst en nijverheid, die duizendvoudige vruchten droeg, maar die tevens — ook dit zullen wij zien — met den geest der wereld en der zonde een harden kamp had te strijden, dien genoemde schrijvers voor een oogenblik geheel vergaten, toen zij Frederiks dagen als dagen van heerschende gerechtigheid en paradijsweelde schilderden. Dat de kerkvoogd zelf met minder blijden moed op zijn tijd en zijne tijdgenooten zag, toen hij zijne vermoeide oogen sloot, zullen wij aanstonds opmerken.

1) Thom. a Kemp. *Chron. montis S. Agnet.* p. 48; de inscriptie vindt men in *Chron. magn. Belg.* ed. Pistor. p. 342. Sommigen melden, dat de kerkvoogd te Vollenhove stierf; maar te onregte. Zie Nijhoff, *Gedenkwaardigh.* IV, bl. xv.

2) »Stella clericorum», zinspeling op een toen veel gebruikt boekske van dien titel, eene handleiding voor den geestelijke, waarover wij later spreken zullen.

3) Thom. a Kemp. l. l. p. 49; Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 139 ss. 165.

HOOFDSTUK V.

Het bisdom en de bisschoppen van Utrecht, van de eerste helft der vijftiende tot den aanvang der zestiende eeuw.

§ 1.

Bisschop Rudolf en zijn tegenbisschop Zweder¹.

Toen de tachtigjarige Frederik van Blankenheim in het kasteel ter Horst op zijn sterfbed lag, sprak hij den omstanders van zijne uitzigten in de toekomst des vaderlands en der kerk. „Na mijn dood”, zeide hij, „zal men erkennen, dat men een goeden heer aan mij had. Allen willen thans heerschappij voeren; niemand wil den ander gehoorzamen; daarom zal het hun kwalijk gaan.” Thomas a Kempis, die dit woord geboekt heeft, achtte het eene vervulde profecie van den stervende, maar zonder hierbij aan eenige hoogere ingeesting te denken. Hoezeer de goede monnik overigens maar al te gereed was alles wat eenigermate van het alledaagsche afweek, voor de werking eener bovennatuurlijke magt te houden, had hij voor

1) De bronnen voor de geschiedenis van het utrechtische schisma zijn, behalve onze kronijken, de officiële stukken, die door Matthæus, Dodt, Dumbard en and. in grooten getale uitgegeven zijn en nader door ons aangewezen zullen worden. Voor de kennis der onmiddellijke gevolgen van de scheuring voor het leven onzer vaderen dienen inzonderheid de speciële kloosterkronijken van Johannes Busch, Thomas a Kempis en and., en de biografiën der tijdgenooten, waarbij vooral mijn HS. G. (levensbeschrijvingen der zusters van Meester-geertshuis te Deventer bevattende; zie mijn *Joh. Brugman*, I, voorrede bl. vii) in aanmerking moet komen, en bij uitnemendheid het breede verhaal aldaar, get. „hoe dat die zusteren verdreven worden”, dat reeds gebruikt werd voor het wel geschreven opstel: *Scheuring in het bisdom van Utrecht*, door J. M. Assink Calkoen, in de *Gesch. der chr. kerk in Nederl. in tafer.* Amst. 1864, I, bl. 352 vv. Eene uitvoerige, met vlijt bewerkte, maar overigens gebrekkige *Geschied. van de kerkel. scheuring in het bisdom Utrecht* vindt men in de *Verhandel. nagel.* door E. Roelants, Gron. 1839, bl. 97 vv. Eene nieuwe monografische bearbeiding is wenschelijk. Vermoedelijk zeer belangrijke stukken zijn bewaard in een HS. der keizerl. biblioth. te Weenen, waarvan Dodt, *Archief*, I, 2, bl. 95 v. gewag maakt.

ditmaal inzicht genoeg, om de voorspelling des kerkvoogds op te vatten als een eenvoudig uitvloeisel van diens kennis van de toenmalige toestanden op staatkundig en kerkelijk levensgebied. „De eerwaardige bisschop”, zegt hij, „was een wijs man, die de zeden zijner burgers en de partij-schappen der grooten kende en wist, hoeveel het hem gekost had hun hoogmoedig streven te beteugelen”; zoo kon het hem niet moeilijk vallen te voorzien wat straks geschiedde, „toen eene groote en langdurige scheuring zoowel bij zijne geestelijkheid als bij zijn volk ontstond”¹. En inderdaad, ook de kortzigtigste van blik kon in den aanvang der vijftiende eeuw het oog naauwelijks om zich slaan, om uit het bestaande het naastkomende op te maken, of hij moest voor staat en kerk hier te lande zeer vreezen.

Ofschoon het christendom, sedert vele eeuwen op onzen bodem geplant, naar het uiterlijk aanzien tot aanmerkelijken bloei was gekomen, ofschoon allerwegen in steden en dorpen kerken en kapittelhuizen, abdijen en kloosters verreezen, en honderd levensvormen, alleen christenen eigen, alom heerschende waren, zoodat van het vroegere heidendom naauwelijks zichtbare teekenen waren gebleven — de geest des heidendoms, de geest der zelfzucht en afwijking van God was daarom nog niet van onze vaders uitgedreven. Neen, gelijk die geest nog steeds leefde in naburige volken, zoo leefde hij ook maar al te zeer in hen, en ook toen liet hij zich als altijd kennen aan zijne eigenaardige werkingen. Hij prikkelde de kleine staten, waarin Nederland gesplitst was, tot gedurigen strijd, waarbij de naijver der baatzuchtigen voldoening zijner wenschen zocht in elkanders ondergang. Hij schaarde de verschillende standen der maatschappij in vijandige legers, de partijen der lichtenbergers en lokhorsten, der hoekschen en kabeljaauwschen, der schieringers en vetkoopers en dergelijke, die elkander zochten te vernielen, om uit elkanders verderf eigen voordeel te

1) *Chron. montis S. Agn.* p. 49.

winnen. Hij dreef overheden tot verdrukking der burgers en burgers tot oproerig verzet tegen de overheden, en gelijk hij heerschappij voerde bij de wereldlijken, zoo had hij ook de overhand bij de kerkelijken, die der wereldlijken leiders en voorbeelden moesten zijn.

Neen, bisschop Frederik behoefde geen bovennatuurlijk licht, om met den blik op de naderende vacature zijns zetels ook naderende onheilen te voorspellen, die uit de vacature zouden voortspruiten. Het was hem bekend, hoe de kleine en groote magthebbers, wier vorstendommen het sticht omringden, naauwelijks van zijn verscheiden zouden vernomen hebben, of zij zouden, ouder gewoonte, met hunne beden, d. i. met hunne beloften en bedreigingen, hunne zwaarden en legerbenden, naar Utrecht opkomen, en het zou hun ligt vallen, ieder zijn eigen aanhang te winnen bij de verdeelde stichtenaars en hunne kerkelijke voorstanders. Het was hem bekend, hoe de kanker van het egoïsme ook aan de kern zijner geestelijkheid knaagde, en dat het domkapittel, sinds lang dienaar zijner heerschzucht, den reeds dikwerf te vergeefs gevoerden strijd tegen de vier zuster-kapittelen straks op nieuw zou aanbinden. Het was hem bekend daarenboven, dat van het hoofd der christenheid, den heiligen vader te Rome, die in den nood des bisdoms soms helpend was tusshengetreden, voor het oogenblik niets goeds was te wachten. Was het pauselijk schisma, dat Geert Groote tot de weemoedigste klagten bewoog, reeds vergeten, en de wonde, in de kerk geslagen, genoegzaam geheeld om hare naweën niet meer te gevoelen? Was het hiërarchiesch systeem, waarop „het huis Gods” rustte, niet aan het wankelen geraakt, en de eerbied der volken voor dat systeem niet allerwegen verzwakt? Dertig jaren had onze bisschop den kromstaf gevoerd, en toen hij hem aanvaardde, weërgalmden Europa van den banvloek, dien de paus van Rome over dien van Avignon en deze weder over genen afkondigde, en wat was er sedert geschied tot heeling van de breuk der kerk en tot wering harer oorzaken?... Pierre d'Ailly, Jean Gerson

en andere van de edelsten uit de gemeente des Heeren hadden gepredikt van „eene hervorming aan hoofd en leden”, maar toen in 1409 de groote kerkvergadering te Pisa was zamengekomen om te doen naar dat woord, wat was de vrucht van den arbeid geweest? In plaats van twee pausen had men drie verkregen, die elkander het anathema naar het hoofd wierpen en ieder zich een deel van het verscheurde ligchaam der kerk toeëigenden. En daarna was de voormalige zeeroover, de beruchte Balthasar Cossa, als Johannes XXIII opgetreden, en keizer Sigismund had den gevallen geweldenaar gedwongen tegen 1 November 1414 het concilie van Constanz bijeen te roepen. Maar ook die vergadering, met hoe groote verwachtingen geopend en door hoe vele krachtigen van geest en goeden van wil bijgewoond — had zij uitgewerkt wat men wenschte? ¹ Ja, de drie pausen hadden ten laatste moeten wijken voor den éénen, toen op den 11ⁿ November 1417 Martinus V was verkozen. Maar had die Martinus gedaan wat men van hem hoopte, de kwalen der kerk, waardoor het schisma veroorzaakt en onderhouden was, pogen te genezen? Had hij de reformatie, waarnaar het gansche westen zuchtende uitzag, tot stand gebracht of minstens plannen beraamd, om haar tot stand te brengen?.. Neen, de heilige vader was teruggekeerd op het voetspoor zijner onheilige voorgangers, en had de hervormingsvoorslagen van Constanz meerendeels verworpen of onvruchtbaar gemaakt. In spijt van de openbare meening aller natiën had hij een beroep tegen den paus op een algemeen concilie een kettersch werk genoemd. Hij had de oude aanmatigingen vernieuwd, de geldafpersingen van allerlei aard hervat en de reservatieregten, die ons bisdom reeds zoo groote rampen gebaard hadden, evenzeer als vroegere stedehouders van Petrus, in gebruik genomen ². Ja, werwaarts Frederik zijne

1) Over de betrekkelijke onvruchtbaarheid der conciliën van Pisa en Constanz zie men het aangeh. werk van Von Wessenberg, I en II.

2) Zie over Martinus V Gieseler, II, 4, s. 37 ff. en over 's pausen geldgierigheid, die hij, vooral ten behoeve zijner familie, door het verkoopen van praebenden bevredigde, Von Wessenberg, a. a. o. II, s. 273.

gedachten wendde, van alle zijden zag hij dreigende gevaren voor zijn sticht en zijne dioecese opkomen, en daar hij, gelijk wij stervelingen plegen, het vermogen miste, om door de aanstaande rampen henen met klaren blik hare gezegende gevolgen te onderscheiden — is het vreemd, dat hij den herderstaf al zuchtende nederlegde en met donkere verwachtingen voor zijn land en zijne kerk ten grave ging?

Het lijk van den bisschop werd nog op zijn sterfdag, 9 October 1423, ter aarde besteld, opdat men ten spoedigste voor de belangen des vacanten zetels de gewone maatregelen zou nemen, wat volgens de toenmalige begrippen van decorum kwalijk geschieden kon, zoolang het stof des overledenen boven aarde stond ¹. Den dag daarna, een zondag, was het generaal-kapittel reeds vergaderd, ten einde vikarissen en voogden te kiezen, die gedurende de vacature kerk en staat zouden voorstaan, toen zich de kapittelstrijd, die in 1371 na het overlijden van Jan van Virneburg was losgebarsten, in volle kracht vernieuwde. Zweder van Kuilenburg, de domproost, wilde op last van zijn collegie de bisschoppelijke zegelen, zonder voorafgaande stemming door de vijf kapittelen gezamenlijk, aan den vice-domdeken Arnold de Waal uitreiken, opdat deze als officiaal in het geestelijke zou optreden, waartegen, gelijk te verwachten was, met nadruk geprotesteerd werd. Zoo ontstond dan weder eene scheuring tusschen de kanoniken, gelijk vroeger, maar slechts voor korten tijd. Die van den dom voegden zich op den 16ⁿ October naar de besluiten der vier collegiën, en op den 18ⁿ bepaalde men eenparig, dat men op den 9ⁿ November ² en volgende dagen „ter electie of postulatie” van een nieuwen kerkvoogd zou bijeenkomen ³.

Bij het naderen van den verkiezingsdag bleek het, dat in al de kleine staten, die het sticht omringden, slechts

1) Vgl. Burman, a. w. I, bl. 279.

2) *Chron. de Traiecto*, p. 410, noemt „profestum S. Martini”, 10 November.

3) Zie de processen-verhaal bij Matth. *Anal.* V, p. 403 ss. Vgl. Burman, a. w. I, bl. 280.

ééne verwachting heerschte, dat namelijk te Utrecht eene zeldzame worsteling der partijen aanstaande was, waaruit voor onzijdigen welligt kansen konden geboren worden, die onder andere omstandigheden naauwelijks denkbaar waren. Vandaar dat meer dan ooit vele naburige vorsten hunne beden inbragten, en er zich een grooter aantal van kandidaten voordeed dan bij eenige vroegere gelegenheid. De aartsbisschop van Keulen met de universiteit te dier stede sprak voor Walraven van Meurs, zijn broeder en proost van St. Maria ad gradus te Keulen; de bisschop van Luik voor Jan van Buren, proost van Aken; de bisschop van Munster voor zijn neef Albert van Hoya; de hertog van den Berg voor Gerard van Kleef; de hertog van Kleef voor zijn bloedverwant Rudolf van Diepholt, kanonik van Keulen en proost van Osnabrug¹. De laatste werd ook voorgestaan door de zes groote steden van het sticht, Utrecht, Amersfoort, Deventer, Zwol, Kampen en Groningen². Al deze belanghebbenden of hunne procuratoren leverden vóór een bepaalden tijd hunne aanzoeken in, waarna zij volgens een besluit van den magistraat de stad moesten verlaten, „opdat de klerezie vrij zou wezen in hare keuze”³. Of deze zorg voor de vrijheid der electie van de geestelijkheid, voor ditmaal althans, bij de stadsregering welgemeend was, moet men betwijfelen. De partij der lichtenbergers, die het meest naar bondgenootschap met Holland neigde en ééne lijn trok met de hoekschen, was sedert 1415 weér op het kussen gekomen⁴, en toen het generaal kapittel in conclave zat, klopte het magistratslid Barend Proys, een ijverig voorstander der lichtenbergers, met groot gedruisch op de deuren der kapittelkamer, zijn bloedverwant, den vikaris-generaal Jacob van Lichtenberg, toeroepende dat hij een man des doods was,

1) *Chron. de Traiecto*, p. 404 ss; Von Bianco, *Die alle universit. Köln*, Köln 1855, I, s. 93 a.

2) *Chron. de Traiecto*, p. 408.

3) Burman, a. w. I. bl. 282.

4) Nijhoff, *Gedenkw.* IV, bl. xvi.

zoo hij niet voor Rudolf van Diepholt stemde. Zijn woord was ruw, maar het drukte den heerschenden wensch der stichtenaren uit. Toen de stemmen opgenomen waren, zag men dat eenige op Walraven van Meurs, andere op Zweder van Kuilenburg, den proost des domkapittels en broeder van Jan, heer van Kuilenburg, de meeste op Rudolf waren gevallen¹. De verkiezing van laatstgenoemde werd nu in het koor der domkerk den volke bekend gemaakt, en daar hij zelf met het gevolg van den hertog van Kleef naar de kathedraalstad opgekomen was, van de deugdelijkheid zijner kansen, naar het schijnt, genoegzaam zeker, werd hij, naar der vaderen wijs, in den dom terstond op den bisschopsstoel geplaatst, terwijl de geestelijkheid een „Te Deum” aanstemde. Daags daarna gingen boden en brieven naar Rome, die van Martinus V de bevestiging van den elect zouden vragen².

De paus was met het gebeurde te Utrecht geenszins ingenomen. Hij beriep zich op zijne reservatie-regten, verwierp Rudolf als een onwaardige en schonk de collatie aan Rhabanus van Helmstad, toen bisschop van Spiers, wiens naam in ons vaderland waarschijnlijk volslagen onbekend was³. Deze Rhabanus echter was een voorzigtig prelaat. Toen hij vernam, hoe men zich hier te lande voor Rudolf van Diepholt had verklaard, en hoe deze door de ridderschap en steden van het boven-sticht reeds in bezit van de kasteelen en inkomsten aldaar was gesteld, werd hij huiverig zijne kathedraal te Spiers te verlaten, om te Utrecht een onzeker lot te gemoet te gaan. Naauwelijks had Zweder van Kuilenburg van deze

1) *Chron. de Traiecto*, p. 410 ss.; Heda, p. 284. Over Barend Proys zie men de stukken bij Van Mieris, IV, bl. 307 vv., 352. Vgl. Burman, bl. 283.

2) *Chron. de Traiecto*, p. 412 ss.; Burman, bl. 288.

3) *Chron. de Traiecto*, p. 416; Buchel. ad Hedam p. 288; vgl. Burman, bl. 288. Nijhoff, t. a. p. bl. xvi, en and. meenen in navolging van Wagenaar, dat de paus Rudolf om den wille van Philips van Bourgondië en de kabeljaauwschen zal verworpen hebben. Het is mogelijk, dat Philips zijn invloed gebruikt heeft; maar Martinus zelf gaf met ronde woorden te kennen, dat hij zijne reservatie-regten liet gelden volgens te voren opgevat voornemen. Zie zijn brief aan Zweder van Kuil. bij Matth. *Anal.* V, p. 421.

aarzeling vernomen, of hij stelde zich met den vreesachtige in betrekking. Hoezeer hij vroeger van de stemmen, die op hem gevallen waren, ten behoeve van Rudolf afstand had gedaan, verzekerende dat men voor den utrechtischen stoel geen meer waardigen kandidaat vinden kon, wendde hij zich nu als een gewetenloos man, die alles veil had voor zijne zelfzuchtige bedoelingen, tot Rhabanus, hem de inkomsten zijner domproostdij aanbiedende, onder voorwaarde dat hij zijne regten op onze kerk zou afstaan en Zweder zelven bij den paus nadrukkelijk aanbevelen. En zoo deed Rhabanus ¹.

Terwijl het bovenvermelde te Rome en Spiers plaats had, geraakte het gansche sticht in beweging. Ofschoon de geloovigen van de hoog-kerkelijke rigting en zij, die om politieke en andere redenen van Rudolf afkeerig waren, alom het gerucht verbreidden, dat hij een ongeletterd mensch was, die zelfs geen latijn verstond ², ja bijna een idioot (pœne idiota), wist men te Utrecht maar al te wel wie Zweder was, en daarenboven dat Rudolf, na te Keulen gestudeerd te hebben ³, daar tot de waardigheid van kanonik, en te Osnabrug tot die van proost was verheven, zoodat men zich aangaande zijne voorgegeven onbekwaamheid gerustgesteld gevoelde. Zoo hield men zich dan aan hem, en met allen ernst. De magistraat van Utrecht en andere magthebbers traden in veelbeteekende overeenkomsten met hem en zonden intusschen protesten naar Rome, die den paus met het karakter van Zweder en de oorzaken, waarom men zich tegen hem verzetten zou, bekend maakten ⁴. In het boven-sticht hielden de staten vele vergaderingen en verklaarde men ten slotte op S. Victorsdag (10 Oct.?) 1424, dat men, in afwachting van de besluiten van „een generaal con-

1) *Chron. de Traiecto*, p. 420.

2) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 141; Lap van Wav. ad Bekam, p. 133.

3) Rudolf werd in 1405 te Keulen op de matrikel ingeschreven. Zie de lijst bij Von Bianco, a. a. o. s. 840.

4) Burman, bl. 290 vv.

cilie", waarop men hoopte en waarbij men de zaak tegenover den paus in appèl wenschte te brengen, Rudolf als postulaat erkende, dien men als zoodanig dan ook met alle mogelijke middelen zou handhaven¹.

Maakten de edelen en steden van boven- en beneden-sticht zich, blijkens het medegedeelde, gereed om den man hunner keuze, in spijt van pauselijke en andere magten, trouw te bewijzen, weldra werd de standvastigheid van die van Utrecht, en inzonderheid de moed der geestelijken aldaar, op de proef gesteld en te ligt bevonden, nadat gebleken was, dat Zweder van Kuilenburg bij Martinus V voor goud² zijne bedoelingen had bereikt. Toen Zweders procurator op den 20ⁿ Julij 1425 te Utrecht verscheen om den last zijns zenders ten uitvoer te leggen, hield de raad der stad zich stil, hoewel hij vier maanden te voren nog besloten had des pausen confirmatie van Zweder „met regte, zoolang het kon, te weren”³; en toen dezelfde procurator in het generaal-kapittel op genoemden dag de pauselijke brieven had ingeleverd, betuigden de kanoniken zich tot alle gehoorzaamheid bereid, zoodat de procurator als plaatsbekleeder van Zweder, na getuige geweest te zijn van eenige kleingeestige uitbarstingen van den ouden najver tusschen het domcollegie en de vier overige, met de gewone ceremoniën gehuldigd werd, als ware Zweder voor Utrechts klerken- en leekendom de begeerde man des harten geweest⁴. Zoo hadden de paus en 's pausen gunsteling dan voor het oogenblik getriumfeerd, maar — de overwinning zou Rome eer noch voordeel en Zweder slechts teleurstelling en schande aanbrengen!

Zweder van Kuilenburg, die zich intusschen meester

1) Zie Dumbar, *Kerkel. en werell. Dev.* II, bl. 79 vv.

2) Men sprak van 400 ducaten. Zie Revius, *Daventria illustr.* p. 98. en zal wel aan eene hoogere som moeten denken, waarschijnlijk 4,000 caten.

3) Burman, a. w. I, bl. 303.

4) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* V, p. 414 ss. De pauselijke v en, die de procurator inbragt, vindt men ald. p. 421 ss. Vgl. Burman, w. I., bl. 304 vv.

had gemaakt van het kasteel ter Horst en in de steden Rhenen en Amersfoort was ingelaten, deed op den 21ⁿ Augustus, ruim eene maand na zijne erkenning te Utrecht, met goedvinden van den raad der stad, dien hij door schoone beloften had weten te winnen, zijne openbare intrede ¹. Als gewoonlijk werd ook nu niet weinig ceremonieel gebruikt en ontbrak het niet aan koorzang, wierookwalm, gebeden en benedictiën ². Maar de dag der „blijde inkomste” werd een dag van bloedstorting en onheilspellende gebeurtenissen. In den langen stoet, waarmede Zweder ter poorte inkwam, bevonden zich eenige „in de lijn loopende” ballingen, die, vroeger uit de stad gezet, nu gebruik maakten van eene oude gewoonte, welke wij later nader zullen leeren kennen, en binnen een koord van bepaalde lengte besloten, met den nieuwen kerkvorst inkwamen. Onder die ballingen bevond zich een man, die door een besluit van het stedelijk bestuur en door den daarop gegeven eed van Zweder van die gunst uitgesloten was geworden, en dien de magistraat daarom onverwijld in hechtenis deed nemen. De nieuwe bisschop, zijn eed vergetende, nam dit feit euvel op, en straks was er, wel niet zonder zijn aandrijven, althans niet zonder zijne goedkeuring, een oproer in de stad, dat de burgerij met schrik vervulde. Een hoop gewapende woestelingen brak in den avondstond de gevangenis open en bevrijdde den balling. Daarna togen zij onder veel baldadigheid, hier en daar plunderende, de stad door, en er onstonden vechterijen, die velen, ook het raadslid Gerrit Spijker, het leven kostten. Eindelijk stormden sommigen de woning van den ons reeds bekenden rudolfsgezinden Barend Proys binnen, dien zij krank te bed vonden liggen en wreedaardig ombragten. Toen de overheden den bisschop over deze wandaden onderhielden, had hij de onbeschaamdheid het voorgevallene voor zijne

1) Zie de brieven bij Matth. *Anal.* V, p. 426 ss. Vgl. Burman, bl. 306.

2) Zie het proces-verbaal bij Matth. l. l. p. 423 ss. Vgl. Burman, bl. 312 v.

rekening te nemen, zoodat de daders voorshands ongestraft bleven ¹.

Een der eerste bisschoppelijke bedrijven van Zweder was, gelijk men verwachten kon, het slaan van den kerfban over Rudolf van Diepholt en allen die zijne zijde hielden, vooral de Overijsselaren, Rudolfs warmste aanhangers. Na dit feit, waartoe de heilige vader te Rome hem te voren genaderijk volmagt had gegeven ², volbragt te hebben — het geschiedde nog vóór het midden van September 1425 ³ — begon hij zijne tegenstanders, de lichtenbergers, te vervolgen met bannissement of verbeurdverklaring van burgerregten enz., en tot ergernis van alle goede ingezetenen der stad verdachte verbindtenissen aan te knopen met het vleeschhouwers-gild te Utrecht en met andere lieden, die de openbare meening tegen zich hadden. Maar hierbij liet hij het niet. Hij brandde en moordde te Amersfoort wegens den ijver, aldaar voor Rudolf betoond ⁴, en zag inmiddels om naar steun uit den vreemde. Zijn aanzoek daartoe bij Philips van Bourgondië vond gereeden ingang. Deze toch, die in Holland met Jacoba van Beijeren en de hoekschen kampte, was de natuurlijke tegenstander der lichtenbergers, die Jacoba ondersteunden en in vijandschap waren met Egmond en Kuilenburg, de hoofden der kabeljauwschen. Zoo maakten dan Philips en Zweder op den 8^{en} Maart 1426 een of- en defensief verbond met elkander, dat straks, onder bemiddeling van Egmond, door een dergelijk tusschen Zweder en Arnold, hertog van Gelder, gevolgd werd ⁵.

Terwijl ons gansche vaderland ten gevolge van 's pausen

1) Zie het straks te bespreken manifest bij Matth. *Anal.* III, p. 638, en vooral Burman, I, bl. 314 vv.

2) Zie den brief van Martinus V aan het kapittel van Utr. bij Matth. *Anal.* V, p. 422; vgl. Brunani *Res Transis.* bij Dumbar, *Anal.* II, p. 175.

3) Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* II, bl. 83. Rud. Dier (Dumbar, *Anal.* I, p. 72) zegt: »istæ summæ [lees: sententiæ, scil. excommunicationis et interdicti] fuerunt fulminatæ circa festum exaltationis s. Crucis anno Dom. 1425.»

4) Matth. *Anal.* V, p. 434.

5) Zie Nijhoff, *Gedenkw.* IV, bl. xviii v.

willekeur en de boosheid zijns gunstelings allengs in de ellende eens kerkelijken en staatkundigen oorlogs werd gestort, maakten de tegenstanders van Zweder, die ook binnen Utrecht steeds talrijk waren, van list gebruik om zich minstens van zijne persoonlijke tegenwoordigheid te verlossen. Toen Zweder in de lente van 1426, kort na het sluiten zijner verbindtenis met Philips van Bourgondië, zich naar Amersfoort had begeven, moest hij den dag na zijn vertrek eene onverwachte schrikmare vernemen. Jan van Renesse had met een handvol ruiters Utrecht voor Rudolf ingenomen; de postulaat was den moedigen edelman op den voet gevolgd en door de burgerij ontvangen¹. Sedert heeft Zweder de straten zijner kathedraalstad nimmer meer betreden. Het kasteel ter Horst op de grenzen van het sticht, Arnhem, Kuilenburg en Dordrecht op het grondgebied zijner bondgenooten, waren bij afwisseling voor hem, zijne geestelijken en overige aanhangers toevlugtsoorden², totdat hij, ook van deze verstoken, uit het vaderland toog, om in den vreemde te sterven.

Sedert den dag, waarop Rudolf van Diepholt zich binnen Utrecht gevestigd zag, won zijne partij steeds aan moed en krachten. Op den 8^{en} Oct. 1426 ging de ridderschap van Utrecht met die van Overijssel een verbond aan, waarbij men hem tot ruwaard en beschermer aannam, en zich tot standvastigheid in het appèl op den apostolischen stoel en tot inroeping van het oordeel des toekomstigen generalen concilies verplichtte³. Intusschen was ook de utrechtsche geestelijkheid toegenaderd, nadat Herman van Lokhorst, de domdeken, en zijn broeder, de kanonik, het voorbeeld hadden gegeven, door zich openlijk

---

1) Zie het verhaal der inneming van Utr. bij Matth. *Anal.* V, p. 505; vgl. *De orig. Culenburg.* ibid. III, p. 630, en Burman, I, bl. 325.

2) Zie *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* 1842, bl. 263; de stukken bij Matth. *Anal.* V, p. 493 ss.; Balen, *Beschr. van Dordr.* bl. 774; Arend, II, 2, bl. 555.

3) Zie den brief bij Matth. *Anal.* V, tweemaal, p. 436 ss. 450 ss. en elders op de door Nijhoff, a. w. IV, bl. xxi opgeg. pll.

aan Rudolfs partij te verbinden¹. Zij daagde Zweder voor het generaal-kapittel, maar deze, hoezeer volgens de statuten des domkapittels, het landregt en zijn bezegelden brief daartoe verplicht, verscheen niet en appelleerde tegen de geestelijkheid op den paus. Dit laatste deden op 6 October 1426 ook de kapittelen, die zich daarna tot onderlingen bijstand en handhaving hunner regten tegen Zweder verbonden². In hun appèl op den paus noemden zij diens bisschop een openbaren vijand van het vaderland, een verderver der kerk, en verklaarden zij zich weigerachtig Zweders geboden te gehoorzamen en het interdicit, dat om zijnen wil op de stad was gelegd, te eerbiedigen.

Nadat Rudolf door de twee staten van boven- en beneden-sticht openlijk als ruwaard en beschermer was aangenomen, ontbrandde de krijg met zijne aanhangers, waarin de Gelderschen onder hertog Arnold en later de Hollanders onder Philips van Bourgondië den stichtena- ren bij herhaling schade toebagten³. Dit belette echter den utrechtschen geestelijken niet op den 3^{en} Januarij 1427 toe te treden tot het verbond, dat ridderschap en steden met elkander gesloten hadden. Ook zij benoemden Rudolf tot ruwaard van het sticht en tot hun „gepostuleerden bisschop”, waarna zij hem voor het generaal-kapittel riepen en hem baden de bescherming van kerk en vaderland op zich te nemen. Rudolf beloofde dit en deed den van hem gevorderden eed⁴. Op den 13^{en} Maart verklaarde hij aan Arnold van Gelder, als vijand van het sticht, den oorlog, terwijl hij op denzelfden dag met Jacoba van Beijeren eene verbindtenis aanging, waardoor zijne stelling eenigermate versterkt werd. Niet lang daarna viel hem een ander bondgenoot ten deel, Everwijn, graaf

1) Volgens een diploma in het archief te Kampen. Zie [Molhuysen.] *Regist. van charters in het oude arch. te Kamp.* I, bl. 155.

2) Zie de brieven in *Bat. s. II*, bl. 415 vv. en bij Matth. I. I. p. 454 ss. 463 ss.

3) Zie Nijhoff, t. a. p. bl. xxi.

4) Zie Burman, a. w. I, bl. 336, en het proces-verbaal bij Matth. V, p. 440 ss.

van Bentheim, die met vele andere edelen op zich nam, den postulaat en de steden van het boven-sticht tegen den hertog van Gelder met zijne sloten en benden te dienen ¹.

Terwijl de krijgsondernemingen van wederzijde voortgezet en uitgebreid werden, en zoowel de legermagt van Rudolf en zijne bondgenooten, als die van Zweder en zijne bijstanders met al de ruwheid, hunnen tijd eigen, ons vaderland met de rampen des oorlogs vervulden, gevoelden de drie staten van beneden- en boven-sticht, als vertegenwoordigers van eené natie, die zich door pauselijke, kerkelijke en aardsche magten in hare teederste regten gekrenkt wist, er dringend behoefte aan, de gansche wereld van de regtvaardigheid hunner zaak te onderrigten. Wat reeds vroeger in benarde tijden door enkele stedelijke gemeenten hier te lande ² was gedaan, deden nu ook zij: zij vaardigden een brief uit aan alle vorsten en volken der christenheid, waarin zij in het breede hunne grieven tegen den paus en den hun door den paus opgedrongen bisschop ontvouwd en de redenen verklaarden, waarom zij, in afwachting van het oordeel eener algemeene kerkvergadering, zich tegen beiden tot het uiterste verzetten zouden. Het gansche stuk, dat tot heden bewaard werd ³, is een van de merkwaardigste oorkonden onzer geschiedenis en een klaar bewijs, dat de meerderheid onzer natie, vertegenwoordigd door hare geestelijken, edelen en burgerij, niet alleen beziel was met een ernstig eergevoel en een levendigen gemeenschapszin jegens geheel christelijk Europa, waaraan zij zich rigtte, maar vooral ook met eene meer en meer opkomende bewustheid harer regten tegenover de aanmatigheden van Rome en de gansche pauselijke hiërarchie. Hoe in spijt van alle overgeleverde begrippen zich die bewustheid onder den drang

1) Nijhoff, t. a. p. bl. xxiii.

2) Zie het manifest, dat die van Gorinchem in 1407 van zich lieten uitgaan in hun strijd tegen Willem van Arkel, bij Van Mieris, IV, bl. 69 v.

3) In een schoon afschrift te Utrecht. Zie Roelants, a. w. bl. 149, en bij Matth. *Anal.* III, p. 631 ss. In uittreksel vindt men het bij Burman, a. w. bl. 345 vv.; Roelants, t. a. p.; Assink Calkoen, t. a. p. bl. 359 v. en eld.

der omstandigheden als plotseling deed gelden, ziet men aan de maatregelen, welke nog in den loop van het jaar 1427 door den magistraat van Utrecht werden genomen, om alle aanslagen van Martinus V, die hij tot bevordering van de eindelijke zegepraal zijns bisschops nemen mogt, reeds vooruit te verijdelen. De regering toch deed „bij openbare klokkluidinge” van het raadhuis bij herhaling afkondigen, dat een ieder, die heimelijk of openlijk het wagen zou eenige pauselijke bullen of „ban- en andere roomsche brieven” binnen de stad of der stede vrijheid te brengen en te lezen of te doen lezen, met de straffe des doods zou worden geslagen, ter tijd toe dat de algemeene kerkvergadering uitspraak, of de paus den volke openbaar regt gedaan zou hebben¹. Zoo was het dan wel zóó ver gekomen als het kon: men had zich aan het gezag van den stedehouder van Petrus onttrokken en onder de bescherming gesteld van de door een wettig concilie te vertegenwoordigen gemeente! Het feit was een voorbijgaand verschijnsel, gelijk wij zien zullen, en berustte op beginselen, die bij onze vaders nog geenszins tot klare overtuigingen waren verheven; maar de beginselen waren toch in het feit aanwezig, om te hunnen tijde, als zij voor de bewustheid volkomen ontwikkeld zouden zijn, bestanddeelen eener theorie te vormen, wier toepassing aan de kerk eene nieuwe gestalte zou geven.

De jaren 1427 tot 1429 werden grootendeels doorgebracht in eene bloedige worsteling tusschen de aanhangers van den postulaat en den pauselijken bisschop, waarvan de bijzonderheden, geene der partijen tot eere, elders beschreven zijn². Maar allengs verloren „de kuilenburgsche duivelen” — met dezen titel werden de aanhangers van Zweder door die van Rudolf niet zelden begroet³ — hunne eerste geestdrift, nadat de vorsten, die hun voorstonden, den strijd moede waren geworden. Philips van

1) Burman, a. w. I, bl. 347.

2) Zie Arend, II, 2, bl. 547 vv.; Nijhoff, a. w. IV, bl. xxix.

3) Volgens mijn HS. G. Zie boven, bl. 176 n. 1.

Bourgondië sloot een bestand met den postulaat, dat van tijd tot tijd vernieuwd en ten laatste door een vredesverdrag gevolgd werd ¹. Reeds in Mei van het jaar 1429 had de zoen met Gelder plaats. Rudolf kwam op uitnoodiging van hertog Arnold met een aanzienlijk gevolg naar het kasteel van Rozendaal, en de voormalige vijanden vergaten bij feestelijke maaltijden, onder fluit- en vedelklank en de kwinkslagen van 's bisschops hofnarren, de felle veete, die beider onderzaten zoo veel leed had berokkend ². Met den oorlog echter was de kerkelijke scheuring niet geëindigd. Zweder, die nu te Kuilenburg, later te Dordrecht vertoefde, en links en regts aan geestelijke en wereldlijke heeren, ook aan sommige steden, brieven vol jammerklagten over de ontrouw zijner bondgenooten uitzond ³, was voortdurend omgeven van een veertigtal kanoniken, leden der vijf kapittelen van Utrecht ⁴, die zich òf uit gemoedelijke overtuiging aan 's pausen bisschop hielden, òf wegens politieke en andere redenen diens partij volgden. Zoo vormde de kerkvoogd met deze klerken nog steeds eene corporatie, die volgens de beginselen van het heerschend kerkregt zich als vertegenwoordigster van „de utrechtsche kerk” kon voordoen en als zoodanig niet alleen door de hollandsche steden, Dordrecht en andere, maar ook door vele gemoedelijke menschen, inzonderheid geestelijken en kloosterlingen, zoowel in het boven- als beneden-sticht, erkend werd. De trouw dezer lieden werd tot standvastigheid aangezet door hun kerkelijken zin en vooral ook door den paus, die niet afliet hun op zijne wijze hunne vermeende verplichtingen te herinneren. Martinus V toch, hoezeer van verschillende zijden aangaande Zweders diep verdorven aard en onwaardigen wandel genoegzaam ingelicht, hield steeds vol zijn gunsteling voor te staan, en misbruikte nog een zijner laatste levensdagen (22 Januarij 1431) ter uitvaar-

1) Burman, I, bl. 364; Van Mieris, IV, bl. 957.

2) Nijhoff, IV, bl. xxxvi v.

3) Zie Nijhoff, bl. xxxvii v. en Oork. N. 65.

4) Zie de lijst bij Matth. *Anal.* V, p. 496.

diging van eene bul, waarin alle vroegere bannen en interdicten, over Rudolf en zijne voorstanders afgekondigd, bevestigd en alle geloovigen vermaand werden geen verkeer te houden met Zweders tegenstanders, die kettersche menschen en hardnekkige zondaars werden geheeten¹. Maar dit alles kon Zweders onregtvaardige zaak niet redden. De mannen van de hoog-kerkelijke rigting, die in hem niet den mensch, maar den pauselijken bisschop eerden, mogten voor hem bidden, maar konden kwalijk voor hem strijden, en de woeste broeders van het vleeschhouwers-gild te Utrecht, waarmede de prelaat steeds in betrekking gebleven was, zagen zich bij herhaalde aanslagen, ten zijnen voordeele ondernomen, steeds te leur gesteld². In Junij 1431 verzoende zich de heer van Kuilenburg, zijn eigen broeder, met Rudolf van Diepholt³, en ongeveer ten zelfden tijde vernam hij de mare, dat Martinus V gestorven en zijn meest vermogende en laatste steun hem derhalve ontvallen was. Nu schoot hem niets over dan naar den vreemde te trekken en op gunstiger tijden te wachten. Hij begaf zich naar Bazel, om bij dezelfde algemeene kerkvergadering, waarnaar zijne tegenstanders reeds zoo lang hadden uitgezien, hulp te zoeken en, evenzeer als later die tegenstanders zelve, slechts teleurstelling te vinden. Zweder stierf te Bazel op den 21ⁿ September 1433, na reeds eenige maanden de troosteloze bewustheid omgedragen te hebben, dat zijn vijand, de postulaat, geen postulaat meer was, maar de van 's pausen wege geconfirmeerde bisschop der kerk, waarin zijn wangedrag eene scheuring had veroorzaakt, die na zijn uitwijken voortduurde en zelfs door zijn dood niet opgeheven zou worden. Weinige dagen vóór zijn overlijden maakte hij, door zware krankte geslagen, zijne uiterste wilsbeschikking, die nog voorhanden is, waarin hij, hetgeen hij de belangen van zijn bisdom achtte,

1) Zie Burman, I, bl. 423; Dumbar, *Kerkel. en wereldl. Dev.* II, bl. 103.

2) Burman, bl. 431 vv.

3) Nijhoff, bl. xxxviii.

voor het laatst aan het concilie aanbeval en gelastte zijne kleynoden, boeken en kleederen te verkoopen, opdat daaruit de schulden zouden betaald worden, die hij wegens zijne huisvesting en zijn levensonderhoud te Bazel gemaakt had. De inhoud van het merkwaardig testament getuigt van den mismoedigen, maar daarom niet verootmoedigden geest des ongelukkigen, die, al zocht hij in zijn laatsten levenstijd troost in de barmhartigheid der h. maagd, wier „zilveren beeld,” in zijn bezit, „hij zijne beminde plagt te noemen,” niet ophield van straf en wraak over het hoofd van Rudolf van Diepholt en zijne overige tegenstanders te droomen ¹.

Hoewel het utrechtsche schisma, gelijk wij reeds opmerkten en straks nader bevestigen zullen, na Zweders dood niet eindigde, werd toch de breuk, door zijne en 's pausen bedrijven in onze kerk geslagen, reeds toen voor zóó verre geheeld, dat de smartelijkste en meest storende harer gevolgen grootendeels opgeheven werden. Welke die gevolgen, inzonderheid de naaste uitwerkingen van het schisma op den staat onzer kerk en op het leven onzer vaderen waren, behoort hier met enkele trekken aangeduid te worden, voordat wij in ons verhaal van het verder beloop der merkwaardige gebeurtenis voortschrijden.

De meest in het oog vallende en tevens wrangste vrucht der kerkelijke tweespalt, die wij beschreven, was zonder twijfel de bloedige oorlog tusschen de verschillende staten van ons land, Holland en Gelderland aan de eene zijde, boven- en beneden-sticht aan de andere, die wel meer een staatkundige dan een godsdienst-krijg was, maar daarom niet te min zware rampen over onze vaderen bragt. Hoe groot waren de gruwelen der verwoesting niet, die alleen in het jaar 1427 door beide partijen in verschillende deelen van het sticht en in aangrenzende

1) Zweders testament berust in het archief te Kuilenburg en werd mij door den archivaris van Gelderland, mijn geëerden uitgever, welwillend ter inzage verstrekt. Het stuk is op den 16ⁿ Sept. 1433 door den notaris Joh. Zuermont te Bazel opgemaakt. Zweder legateerde aan den prior der karthuisers te Bazel, door wiens tusschenkomst hem gelden geleend waren: „ymaginem argenteam beatae virginis cum reliquiis inclusis, quam a masiam suam vocare consuevit.”

streken werden aangerigt! Philips van Bourgondië belegerde Amersfoort met eene legermagt van uitgelezen benden, en toen hij door den leeuwenmoed der burgers, die door hunne vrouwen en kinderen in den strijd dapper bijgestaan werden, ten laatste genoodzaakt werd het beleg op te breken, waren de grachten der stad en de omliggende velden met zulk een aantal van dooden gevuld, dat men acht dagen noodig had, om de lijken der van wederzijde verslagenen ter aarde te bestellen ¹. Het land van de Veluwe en Betuwe vooral was het tooneel, waarop beide partijen hunne wraakgierigheid en plunderzucht botvierden. Rudolf en de zijnen legden van Apeldoorn en Wilp tot aan Hattem vele dorpen in de asch; Zweder en de Gelderschen deden Amerongen, Woudenberg en andere plaatsen een dergelijk lot ondergaan. Willem van Buren, Jan van Langerak en sommige edelen meer vereenigden zich met de hoekschen in Holland ten voordeele van Rudolf tegen de Gelderschen, maar hertog Arnold en de zijnen wisten hun weêrstand te bieden. Zagen de bewoners van Zandwijk, Zoelen, Wadenoyen en andere dorpen hunne velden vernielen en hunne hoeven in vlammen opgaan, in het gansche gebied van Buren bleef geen gehucht ongedeerd en geen boomgaard gespaard ². Terwijl de openbare oorlog aldus duizende landzaten in gemeenschappelijke ellende stortte, woedden meer in het verborgen de veeten der partijschap, die de leden derzelfde gemeenten, vooral in de steden Utrecht, Amersfoort, Deventer en elders, onophoudelijk in onrust hield en tot daden van geweld aanzette. De kuilenburgers en stichtschen — zoo noemde men elkander — stonden zoo scherp tegenover elkaâr als ooit de hoekschen en kabeljauwschen of de schieringers en vetkoopers. Twisten en vechterijen vulden straten en markten vaak met woest getier, en vervolgingen der zwakkeren door de sterkeren,

1) Zie Van Bemmél, *Beschr. van Amersfoort*, II, bl. 924 v.

2) *De vila et reb. gest. domin. de Arkel*, Matth. *Anal.* V, p. 239 s. Vgl. Delprat, *De broedersck. van G. Grooté*, bl. 60, en Roelants, a. w. bl. 148.

verbanningen, confiscatie van goederen, processen, die niet zelden een bloedigen uitgang hadden, waren menigvuldig. Het meest betreurenswaardige van dit alles was wel dit, dat zij, wier roeping het was, de verwildering der gemoederen zooveel mogelijk tegen te gaan, klerken en prelaten, te dikwerf deden wat zij konden, om het vuur der hartstogten meer en meer aan te blazen. Onder de priesters, die Zweders partij aanhingen, waren sommige die van den preëkstool de stelling durfden verkondigen, dat doodslag, aan een geëxcommuniceerde begaan — en alle rudolfsgezinden waren geëxcommuniceerden — eene Gode welbehagelijke daad moest geacht worden¹. De beide hoofden der partijen schenen zich te beijveren, als voorbeelden van ruwheid en gewetenloosheid elkander te overtreffen. Had Zweder van Kuilenburg, lang voordat hem de gunst van Martinus V den herderstaf toevertrouwde, zich als een woesteling doen kennen, toen hij Johan van Baerland, die, met pauselijke brieven voorzien, eene præbende in het domkapittel kwam vragen, in het koor der domkerk „met getogen messen” deed aanvallen en mishandelen en zijne bullen verscheuren² — na zijne verheffing op den bisschopszetel deed hij zich geenszins als een beter man kennen. Zijne eeden, aan land en kerk gezworen, werden bij herhaling en op de onbeschaamdste wijze door hem gebroken. Als het hem gelukte een rudolfsgezinden priester te vangen, wachtte den ongelukkige steeds mishandeling en zelfs doodsgevaar, tenzij hij zich voor goud het leven kocht; en was een rudolfsgezinde leek in zijne handen gevallen, dan had Zweder uitgezochte pijnigingsmiddelen gereed, om den armen mensch tot verraad jegens zijne partij te dwingen, of het zwaard van den beul om den eerlijke, die zich tot zulk een misdrijf onwillig betoonde, met een schandelijken dood te treffen³. Weinig minder berispelijk

1) Zie Buchelius ad Hedam, p. 289, en het verweerschrift der rudolfsgezinden bij Matth. *Anal.* V, p. 474.

2) Zie het manifest bij Matth. *Anal.* III, p. 634, en het verweerschrift, *ibid.* V, p. 470.

3) Zie voorbeelden van een en ander in het manifest, p. 641 v.

waren intusschen de gedragingen van Rudolf van Diepholt. Volgde hij het voetspoor zijns vijands in bloedige wraakoefening op zijne tegenstanders in den openbaren oorlog, ook aan geheime aanslagen, om Zweder door een gewelddadigen dood uit den weg te ruimen, zal hij zich schuldig gemaakt hebben. Toen hij bij den aanvang van zijn strijd met Zweder vernam, dat deze den kerkban over hem had uitgesproken en dit werk van zondag tot zondag herhaalde, zal hij lagchende gevraagd hebben: „wat is excommuniceren?” en toen men hem eene verklaring van de zaak had gegeven, die hij zeker niet behoefde, al is het misschien waar, dat hij in de geleerdheid der klerken niet zeer uitmuntte, hoorde men hem, terwijl hij zijn dolk uit de schéde trok, het onbisschoppelijke woord spreken: „hiermede zal ik hem excommuniceren”. Aan gelegenheid, om die bedreiging te vervullen, heeft het Rudolf gelukkig ontbroken; maar toch werden eenmaal met zijne voorkennis twee booswichten omgekocht, om Zweder door vergif van kant te maken, een aanslag die mislukte, maar den dood der beide misdadigers ten gevolge had¹.

Tijden van twisten en scheuring in de gemeente baren doorgaans den grootsten weedom aan de beteren in den lande. Zij dragen met de overigen de uitwendige lasten, die gevolg van de tweespalt zijn, maar hebben daarenboven hun verborgen leed, een strijd in hun binnenste, waarvan de luidruchtige kampvechters om hen heen nauwelijks den aard beseffen. Dit ondervonden ook onze vaders in de dagen van het utrechtsche schisma. Zoodra Zweder van Kuilenburg met de pauselijke bul zijner aanstelling tot bisschop tegenover Rudolf van Diepholt stond, gevoelden alle ernstigen van zin, die godsdienst en kerk liefhadden, dat zij tusschen beide mannen en hunne aanhangers eene keus hadden te doen. Die keus zou hun ligt gevallen zijn, ware Zweder een onbesproken en vroom geestelijke geweest en zijne verheffing door den stedehouder

1) Zie Revius, *Daventr. illustr.* p. 100, en *Orig. Culemb. Matth.* III, p. 638 ss.

van Petrus één of twee eeuwen vroeger geschied, toen de overtuiging aangaande 's pausen oppermagt en onfeilbaarheid bij de geloovigen in het algemeen nog ongeschokt was. Maar Zweder was door het gansche sticht maar al te zeer bekend als een onwaardige; en dat pausen dwalen en der kerk schade toebrengen konden, zoodat de christenheid in een generaal concilie een middel moest zoeken, om wat ook zij verdorven hadden, te herstellen — had de gansche wereld die overtuiging niet reeds lang en luide uitgesproken? Zoo verkeerden dan de gemoedelijksten in pijnlijke onzekerheid, bij wien zij zich moesten aansluiten, bij Rudolf, die in een wettig kapittel-conclave door de meerderheid der stemgerechtigden gekozen was en door de meeste kerkelijke en wereldlijke overheden ten krachtigste werd voorgestaan, terwijl men zich daarenboven te zijnen behoeve op eene algemeene kerkvergadering had beroepen en bij de roomsche curie zelve in appèl stond, of bij Zweder, die, hoewel een godvergeten mensch, toch het gezag des pausen voor zich had en, door dat gezag gesteund, bij de utrechtsche geestelijkheid formeel als bisschop erkend was, al had zij zich grootendeels later weder tegen hem verklaard. Die bij zich zelve geen antwoord op de vraag konden vinden, wendden zich tot hunne priesters en kloosteroversten, en deze weder vroegen goeden raad bij de universiteit te Keulen of elders. Maar ook de gevoelens der geleerden liepen uiteen¹. Inmiddels dreven de omstandigheden de twijfelmoedigen onwederstaanbaar tot een beslissenden stap. Zweder en de abt van Mariënwaard bij Kuilenburg, wiens klooster deswegens door de rudolfsgezinden in brand gestoken werd², hielden niet op in 's pausen naam het anathema uit te spreken over allen, die zich jegens Rome aan ongehoorzaamheid schuldig maakten, en in de meeste gemeenten van boven-

1) Dat men bij de theolog. faculteit te Keulen advies vroeg, ziet men uit het diploma bij Matth. *Anal.* V, p. 457 vv.; dat het advies van verschillende leeraren verschillend luidde, blijkt uit de berigten bij Dodt, I, 1, bl. 95 v. aangaande het boven, bl. 163 n. 1, vermelde HS. te Weenen.

2) Zie Heda, p. 285; *Bat. s. II*, bl. 425.

en beneden-sticht moesten, ten gevolge van het interdict, de kerkdiensten stil staan. Ligtzinnige klerken, monniken en leeken bekreunden zich om dit alles niet en voeren voort met mis en koorzang en kerkbezoek, of hervatten de diensten na ze voor korten tijd gestaakt te hebben; maar velen meenden anders te moeten doen. Deze eerbiedigden het interdict in alle deelen, schorsten de uitoefening der sacramenten, weigerden alle deelneming aan de openbare godsdiensthandelingen, en werden daardoor niet alleen eene ergernis voor andersdenkenden, maar inderdaad ook gevaarlijk voor de partij der rudolfsgezinden. Die partij beraamde nu middelen om allen, die den ban des pausen gehoorzaamden, tot het openen hunner kerken en kapellen en het hervatten van de eeredienst te dwingen. Zij gebruikte daartoe beloften en bedreigingen, en als dit bij de meest conscientieusen te vergeefs geschiedde, dan kwam zij straks tot daden van geweld, en niet zelden werden 's pausen en Zweders aanhangers, al stonden zij overigens wegens hun eerlijken wandel en godsvrucht alom te goeder faam, van hunne woningen en goederen beroofd en over de grenzen van het sticht gejaagd, om gedurende eenige jaren in Friesland, Gelderland en Holland een leven van ballingschap te leiden. Daar de meerderheid der gemoedelijke christenen van die dagen bij de zoogenaamde devoten gevonden werd, vooral bij de leden der broeder- en zusterschap des gemeenen levens en bij de kloosterlingen der vergadering van Windesheim, zoo laat het zich begrijpen, dat juist deze lieden, als trouwe aanhangers van den paus en den pauselijken bisschop, ten gevolge van het schisma het meeste leed hadden te verduren. Wij mogen niet nalaten, uit onze deels uitgegeven deels onuitgegeven bronnen dienaangaande eenige bijzonderheden mede te deelen, die ons met het karakter van dit merkwaardig tijdsgewricht nader bekend kunnen maken.

Naardien Deventer een der brandpunten was, vanwaar het verzet tegen den paus en Zweder van Kuilenburg voornamelijk uitging, en juist daar ter stede de kern der devoten gevestigd was, zoo liet het zich verwachten, dat

de vervolging van laatstgemelden door de rudolfsgezinden in die gemeente ook het eerst aanvangen en niet het minst hevig zijn zou. Naauwelijks was in September 1425 ban en interdict over de tegenstanders van Zweder uitgesproken¹, of alom lieten zich de gevolgen van dezen maatregel gevoelen. De monniken op den St. Agnietenberg bij Zwol staakten reeds op den 16ⁿ van genoemde maand den zang², en dit geschiedde waarschijnlijk ten zelfden tijde in de meeste gemeenten en kloosters. Te Deventer echter, gelijk in de overige steden van Overijssel, waren de gevoelens en gedragingen van geestelijken en leeken verschillend. Sommige kanoniken en vikarissen van het kapittel der Lebunus-kerk zetten de diensten regelmatig voort, maar de meeste verlieten de stad gelijktijdig met Willem van Lochem, den pastoor der parochiekerk van St. Marie, die door zijne kapellanen en ook door den pastoor der St. Nikolaas- of Berg-kerk en door den gardiaan der minderbroeders gevolgd werd³. Terwijl vele leeken zich mede verwijderden, zorgde de stedelijke magistraat, dat de godsdienstoefeningen, waar zij opgehouden waren, door rudolfsgezinde klerken hervat werden, en nu werd het bezoeken van of het terugblijven uit de kerken het teeken, waaraan de inwoners der stad zich òf als volgers van den postulaat, òf als kuilenburgers lieten onderscheiden. De broeders en zusters des gemeenen levens, die te Deventer in verschillende gestichten woonde, traden met elkander in overleg, wat hun te doen stond, en besloten eenparig voorshands niet uit te wijken, maar intusschen met naauwgezetheid het interdict te eerbiedigen. Gedurende den ganschen winter onthielden zij zich van alle deelneming aan de openbare eeredienst, ofschoon zij deswegens al aanstonds van wege de tegen-

1) Zie boven, bl. 186.

2) *Chron. montis S. Agn.* p. 54.

3) Rud. Dier bij Dumbar, *Anal.* 1, p. 71 ss. Ook onder de minderbroeders te Kampen schijnen vele de zijde van Zweder en den paus gehouden te hebben. Zij werden eerst in het laatst van 1427 uitgezet. Zie [Molhuysens] *Register*, 1, bl. 158.

partij bemoeijelijkt werden. Omstreeks den aanvang van Januarij 1426 werd het duidelijk, dat de vervolging, die aanvankelijk grootendeels uit bedreigingen had bestaan, strenger stond te worden, vooral ten aanzien van de broeders. Vader Godfried ter Toorne, toen rector van Heer-Florenshuis, verliet het gesticht, nadat men begrepen had, dat dit voor hem en de overige leden der vergadering nuttig en noodig was, en week naar Gelderland. Weinige dagen later kwamen eenige van de schepenen (de scabinatu) hem zoeken. Zij hadden eene duimschroef (instrumentum constringendi pollices) medegebragt, alsof het in hun voornemen lag hem door dit pijnigingsmiddel eenige verklaring te ontwringen, en schenen gezind hem naar Vollenhove op te zenden, waar men kwaaddoeners van priesterlijken stand plagt gevangen te zetten. Omstreeks paschen herhaalden eenigen van den magistraat hun bezoek een- en andermaal, den broeders aankondigende, dat zij ter kerke moesten gaan of de stad ruimen. Zij weigerden het eerste volstandig, maar verklaarden zich bereid te vertrekken. Den volgenden dag werd hun aangezegd, dat zij zich daartoe gereed moesten maken, maar dat het hun vrijstond drie uit hun midden achter te laten, opdat hun huis niet geheel zonder toezigt zou blijven. Op den 23ⁿ April verlieten zij Deventer. Toen zij de poort der stad achter zich hadden, hieven zij den 114ⁿ Psalm aan: „in Israëls uittocht uit Egypte”, enz. Beladen met hunne boeken en reiszakken, wandelden zij naar Zutphen, verblijd dat zij van de bezwaren, aan het verblijf in hunne woonplaats verbonden, ontheven waren. Te Zutphen weigerde men hen aanvankelijk in te laten, „naardien zij van Deventer kwamen, en de Zutphenaars de geëxcommuniceerden meden”. Nadat zij eenigen tijd in een slagregen voor de poort hadden gestaan, werd het hun echter veroorloofd binnen te komen en hunne reeds vooruit gehuurde woning te betrekken. De broeders bleven te Zutphen tot in 1432. Gedurende dit tijdvak verzamelden zich vele hunner medeballingen uit Deventer om hen, terwyl zij voor zich, en welligt ook voor sommige

dezer lotgenooten, door het afschrijven van boeken den kost wonnen en voortvoeren op de rust- en feestdagen voor die hen hooren wilden, hunne godsdienstige toespraken in de landtaal te houden ¹. Nog voordat de deventersche fraters verjaagd werden, hadden ook die van Zwol hunne woonplaats moeten verlaten. Deze vertoefden eerst eenigen tijd te Hulsbergen en begaven zich vervolgens naar Doesburg, waar zij eene vergadering vormden, die weldra tot aanmerkelijken bloei kwam ².

Een dergelijk lot als dat der broeders viel ook aan de zusters des gemeenen levens te Deventer ten deel. Hare vijf verschillende gezelschappen zagen zich genoodzaakt omstreeks 24 Junij 1426, dus twee maanden na de fraters, mede de stad te ruimen, nadat de rudolfsgezinden haar reeds vele onaangenaamheden hadden berokkend. Drie van de vijf vergaderingen vlugttten naar Zutphen, de vierde naar Lochem, en die van het moedergesticht, Meester-Geertshuis, naar Arnhem ³. Aangaande de ervaringen der vrouwen van laatstgenoemde vergadering zijn in een tot heden onuitgegeven geschrift ⁴ vele bescheiden tot ons gekomen, waarvan wij het meest karakteristieke willen mededeelen.

In Januarij 1426, toen Godfried ter Toorne Heer-Florenshuis verliet, werden ook de zusters van Meester-Geertshuis van „hun waardigen vader, heer Johan Hoef” beroofd. De vrouwen, wier gezelschap onder de verstandige zorgen van den omstreeks zeven jaren te voren overleden Johannes Brinckerinck ⁵ tot aanmerkelijken bloei was gekomen, zagen zich met smart beroofd van haren leidsman, maar waren volkomen bereid voor de rust harer consciëntiën het uiterste te lijden. Nadat

1) Rud. Dier, p. 72 ss.

2) Rud. Dier, p. 75 s.; vgl. Delprat, a. w. bl. 132.

3) Rud. Dier, p. 75.

4) Mijn boven, bl. 176, vermeld HS. G. Van Rijn heeft, *Bat. s. II*, bl. 459 v., een uittreksel uit een dergelijk HS. medegedeeld, dat ons de lotgevallen der zusters, die naar Lochem togen, eenigermate bekend maakt.

5) Zie over hem mijn opstel in het *Kerkhist. Archief*, IV, bl. 101 vv.

zij den ganschen winter door zich van alle deelneming aan de godsdienstoefeningen onthouden en evenmin gebiecht als gecommuniceerd hadden. een gemis dat haar vroom gemoed tot groote pijniging was, ontwaarden zij aan de uitbanning der broeders van Heer-Florenshuis, dat de tijd, waarop haar geloof op de proef gesteld zou worden, naderde. Er verbreidde zich een gerucht door de stad, dat de leden van den magistraat bij het vertrek der fraters elkander lagchende hadden toegeroepen: „nu wij de hanen kwijt zijn, zullen wij met de hennen wel klaar raken”, en de vrouwen besloten dat schimpwoord door haar gedrag te logenstraffen. De heeren van de wet kwamen tot haar en bezigden al de welsprekendheid, waarover zij te beschikken hadden, om de zusters tot het hervatten van haren kerkgang te bewegen, maar op beloften en bedreigingen beide antwoordden zij eenparig: „om geen tijdelijk genot of voordeel willen wij doen tegen het gebod Gods en onzer zielen zaligheid”. Hoezeer de gemoedelijke zielen om hare trouw veeleer te prijzen dan te laken waren, maakte haar gedrag op de raadsleden een uiterst ongunstigen indruk. Sommigen noemden haar „verkeerde duivelen”, en allen gezamenlijk besloten te doen wat zij konden, om de standvastigheid van haren wil te buigen. Het werd aan de begijnen — zoo noemde men ze in de wandeling — verboden, haar gesticht uit of in te gaan en ten behoeve van haar levensonderhoud iets te koopen of te verkoopen. Sedert werd de toestand der vervolgden dagelijks moeilijker. Daar zij grootendeels van haren handen-arbeid, spinnen, naaijen enz. leven moesten, en deze bron van bestaan nu slechts door geheime middelen gevoed werd, als deze of gene begunstiger in de stad haar in het verborgen bijstand bood, werd haar lot steeds kommerlijker, zoodat het haar eindelijk een blijde tijding was, dat het vonnis der verbanning ook over haar was geveld. Nadat de schepenen hare trouw nog eenmaal op de proef gesteld hadden, door haar hoofd voor hoofd af te vragen, of zij voortaan ter kerke wilden gaan, dan wel huis en vaderland derven, en allen,

met uitzondering van enkelen, hare vroeger afgelegde verklaring herhaald hadden, werd haar op den 15ⁿ Junij aangezegd, dat ook hare ure was gekomen. Het werd haar vergund haar draagbaar eigendom uit het gesticht mede te nemen, maar dan moesten zij ook vóór zonsdonderdag Deventer verlaten. Dit laatste geschiedde echter niet. Hoezeer de begijnen willig genoeg waren, om in den vreemde een beter lot te zoeken, verlieden er nog eenige dagen, eer het haar toegestaan werd het schip te beklimmen, waarmede zij naar Arnhem wilden varen. De regering en de rudolfsgezinde burgerij bemoeijelijkten haar inmiddels op kleingeestige wijze, en aan beschimping van de zijde der lagere volksklasse ontbrak het niet. Waar zij zich vertoonden, klonk haar de kreet „kuilenburg, kuilenburg” in het oor, en sommigen riepen, „dat zij kettters en ongeloovigen waren, die met regt verbrand mogten worden”. Eindelijk liet men haar vrij, en zij vertrokken naar Arnhem, waar zij van wege den hertog van Gelder eenige gunst genoten en van diens rentmeester, Gijsbert van Mekerem, eene woning verkregen. Toch hadden zij hier een armelijk bestaan. De levensmiddelen waren uitermate duur, ten gevolge van den oorlog, en de Arnhemmers maakten van de voortbrengselen van de nijverheid der zusters maar spaarzaam gebruik. Het meeste leed echter kwam haar ook nu nog uit Deventer toe, vanwaar zij gedurig bedroevende tijdingen ontvingen. Haar gesticht, de voormalige woning van Geert Groote en Johannes Brinckerinck, door den vromen wandel dier mannen voor haar gevoel tot een heiligdom gewijd, was door de schepenen ten gebruike gelaten aan de weinige begijnen, die zich aan „apostasie” schuldig gemaakt hadden en van de kuilenburgers tot de rudolfsgezinden waren overgegaan. Bij deze hadden zich andere vrouwen gevoegd, wier namen bij de devoten niet wel luidden, en zamen voerden zij een ligtzinnigen wandel. „Zij rigtten maaltijden aan voor wereldsche menschen” en maakten goede sier met hare biechtvaders, „de kapellanen, die te Deventer niettegenstaande den kerkban mis hielden”. Ten

laatste vernamen de uitgewekenen, dat de raad van Deventer aan die ergernissen een einde had gemaakt, maar dat Meester-Geertshuis nu ook de kazerne eener ruiterbende was geworden!

Iets later dan te Deventer verhief zich de vervolging tegen Zweders aanhang te Utrecht, waar de rudolfsgezinden, vooral die van den klerikalen stand, gelijk wij gezien hebben, in den aanvang draalden beslissende stappen te doen. Maar nadat in Januarij 1427 ook de vijf kapittelen zich openlijk bij de tegen Zweder en den paus verbonden en aangesloten hadden ¹, moesten dezelfde maatregelen tegen de kuilenburgers, die in het boven-sticht genomen waren, ook in de kathedraalstad in toepassing komen. Die van de hoogere en lagere geestelijkheid, de kloosterlingen en burgerij ² uit eerbied voor het interdict zich nog niet vrijwillig verwijderd hadden — en van de zoodanigen waren er niet weinigen ³ — werden door de tegenpartij aangemaand ter kerke te komen en de openbare eeredienst, als in gewone tijden, waar te nemen. Velen weigerden volstandig, en van deze moesten de mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen, die tot het kapittel van Windesheim behoorden, de regulieren binnen en buiten de stadspoorten ⁴, de nonnen van het klooster Bethlehem, benevens de tertiarissen, die te dien tijde met de windesheimsche vergadering doorgaans in goede verstandhouding leefden ⁵, den meesten aanstoot lijden, gelijk zij dan ook door volhardende trouw aan hunne zaak

1) Zie boven, bl. 188.

2) Dat ook eenvoudige burgers van Utrecht als kuilenburgers vervolgd worden, bewijzen de sententiën van den raad der stad van 1427. Zie de aantek. in het *Tijdsch. voor gesch. van Utr.* jaarg. 1842, bl. 167.

3) Zie het verweerschrift der rudolfsgezinden bij Matth. *Anal.* V, p. 473 s.

4) De mannel. regulieren hadden twee kloosters binnen de stad Utrecht en een derde buiten de poorten, het klooster Vredendaal. Bethlehem lag mede buiten de muren. Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 369 vv., 622, 652.

5) Ook de tertiarissen te Oudewater werden door de rudolfsgezinden, daar door Jacoba van Beijeren gesteund, uit haar convent verjaagd. Zij genoten te Leiden de bescherming van Philips van Bourg. Zie Römer, *De kloost. en abdijen in Holl. en Zeel.* I, bl. 565.

en door den ijver, waarmede zij haar voorstonden, boven anderen uitmunten. Naauwelijks toch was het dezen lieden ter kennis gekomen, dat de kerkban op de gemeente was gevallen, of zij schoolden zamen om met elkander te raadplegen over de gedragslijn, die zij zouden volgen. Zij kwamen tot het eenparig besluit om den paus en zijn bisschop te gehoorzamen. Maar daarbij lieten zij het niet. Zij waren meerendeels vrome lieden, die bij alle vromen invloed hadden, en maakten hiervan gebruik, om ook anderen eerbied voor het interdict te leeren. Zij verkondigden luide, dat alle deelneming aan de openbare godsdienstoefeningen gevaarlijk was voor der zielen zaligheid, en beweerden zelfs, dat de mis der rudolfsgezinde priesteren een echt satanswerk was: die uit de hand van deze verworpen mannen den ouwel ontvingen, genoten geenszins „het ligchaam Gods”, maar in schijn van brood eene vergiftige pad of den duivel. Het spreekt van zelf, dat de magistraat bij dit alles niet lijdelijk bleef. Hij liet de vrienden van Zweder en den paus vermanen en waarschuwen, waarschijnlijk wel niet zoo zachtmoedig als men later beweerde, en eindelijk werd met goedvinden der kapittelen besloten, hen uit de stad en het sticht te bannen¹. Den weerspannigen werden hunne woningen ontzegd, en waar zij poogden stand te houden, nam men geweld te baat. Dit laatste gebeurde onder anderen in het regulieren-klooster op de oude-gracht, aan welks hoofd Johannes Passaert stond. Deze prior, die een aanzienlijk en geleerd man was, verzette zich met alle kracht tegen het ongelijk, dat men hem en zijnen broederen aandeed, maar te vergeefs. Hij en de zijnen werden uit het klooster gejaagd en van al hunne bezittingen beroofd, waarna eenige „apostaten” in hunne plaats traden. Johannes en de overige ballingen weken naar Holland waar zij de bescherming van Philips van Bourgondië genoten. Toen de regulieren van de oude-gracht, na bijna zesjarige vreemdelingschap, in 1432 weder te Utrecht

1) Zie het boven vermelde verweerschrift bij *Matth. Anal.* V, p. 474.

en monniken, leden der beide partijen. Hij vernietigde alle vonnissen van ban en interdict, die Martinus V uitgevaardigd had, deed onderzoek naar de oorzaken en den staat van den strijd, en verklaarde zich ten slotte voor den postulaat. Straks werd van het raadhuis te Utrecht, en waarschijnlijk ook elders, de blijmare afgekondigd, dat vrede en eendragt in kerk en land hersteld, aller stemmen op Rudolf van Diepholt vereenigd en alle veeten verzoend waren, zoodat de uitgewekenen en ballingen onverhinderd konden weêrkeeren, om ambten en bedieningen en al het hunne, als te voren, in bezit te nemen¹. Rudolf verkreeg nu des pausen confirmatie en werd op zijn slot te Vollenhove door de bisschoppen van Osnabrug en Minden en twee wijbisschoppen geordend, waarna hij in den aanvang des jaars 1433 te Utrecht zijne openbare intrede hield². Des zondags na St. Lambertus-dag (17 September) daarop volgende werd in de kathedraalstad eene statenvergadering gehouden, waarin den gezamenlijken vertegenwoordigers van het sticht de bevestigingsbul³ van Eugenius werd voorgelezen, een buitengewone maatregel, waarmede men waarschijnlijk de versterking van Rudolfs stelling tegenover allen, die nog van hem afkeerig waren, beoogde. Iets later gingen van den paus ook brieven

1) Zie *Magn. chron. Belg.* ed. Pistor. p. 371; Thomas a Kemp. *Chron. mont. S. Agn.* p. 60; Burman, I, bl. 435 v. De tijd, waarop de afkondiging van den vrede te Utrecht plaats had, wordt door Burman niet opgegeven. Uiterlijk geschiedde het in de maand Julij, daar reeds vóór 15 Aug. uitgeweken kloosterlingen in hunne gestichten terugkeerden. Zie Thom. a Kemp. l. l.

2) Burman, I, bl. 443. Op 10 Jan. 1433 bevestigde hij der stede privilegiën. Zie het stuk bij Van Mieris, IV, bl. 1010.

3) Burman, I, bl. 445. Burman meent, dat de hier bedoelde bul dezelfde is als de door Matthæus (*Anal.* V, p. 483 ss) uitgegevene, en dat de opgave van het datum aldaar (p. 490): »anno incarn. dominicæ 1433, id. Octobr.» corrupt zal zijn. Te onregte! De door Matth. medegedeelde bul behelst eene algemeene bekrachtiging der handelingen van 's pausen legaat, die plaats had, nadat deze naar de curie was teruggekeerd. Dat het stuk niet vroeger afgegeven werd, zooals Burman veronderstelde, blijkt uit de woorden (p. 483): »de persona bonæ memoriæ Suederi.» Zweder was reeds overleden, een bewijs — hetzij in het voorbijgaan opgemerkt — dat Nijhoffs opgave van den sterfdag van Zweder (21 Sept. 1433; zie boven, bl. 192) vast te houden is tegenover anderen (zie Burman, I, bl. 437), die 1434 schrijven:

aan Philips van Bourgondië, die dezen vorst op den 3^u December een bevelschrift aan al zijne onderzaten in Holland, Zeeland en Friesland deden rigten, waarin hun gelast werd, Rudolf als hun wettigen bisschop in het geestelijke de verschuldigde gehoorzaamheid te bewijzen¹. Zoo werden dan wel alle mogelijke middelen te baat genomen, om Rudolf in het bezit zijner waardigheid te bevestigen en het schisma volkomen op te heffen. En toch, die zich verblijdden in het gebeurde en er luide op roemden, dat vrede en eendragt ten laatste in hun midden wedergekeerd waren, moesten straks vernemen wat hunne vreugde minstens zeer matigde.

Nadat Zweder van Kuilenburg zich naar Bazel had begeven, was zijn aanhang onder de utrechtsche kanoniken wel zeer verminderd, maar geenszins te niet geloopen. Er waren nog altijd tien of twaalf, welligt meer², die van Rudolf van harte afkeerig en Zweder trouw bleven, òf omdat zij in gemoede laatstgenoemde hun wettigen bisschop achtten, òf omdat zij op het herstel van zijn gezag en daarbij op eigen voordeel hoopten. Toen deze mannen in het najaar van 1433 berigt van Zweders afsterven ontvingen, verzamelden zij zich te Dordrecht³, om met elkander te overleggen wat hun te doen stond. Welken gang hunne overwegingen namen is ons onbekend, maar het resultaat van hun overleg leert, dat zij, hoezeer het hoofd hunner partij gevallen was, hunne partijzaak daarom niet als verloren beschouwden. Met het oog, zoo al niet op den steun, dien toekomstige kansen hun bij de kabeljauwschen konden bereiden, dan toch op den antipauselijken zin, dien het concilie van Bazel

1) Zie het diploma bij Van Mieris, IV, bl. 1028.

2) In den brief van de drie staten bij Matth. *Anal.* V, p. 497, is spraak van »sommige personen, onabel ende van kleynen getal." In den brief aan Eugenius bij Dodt, I, 3, p. 64, heet het: »numero forsan duodecim vel eo circa." *Chron. de Traiecto*, p. 458, zegt: »decem vel duodecim." De lijst, door Matth. ald. p. 496 medegedeeld, behoort wel tot den tijd, waarop het schisma aanving.

3) Niet te Arnhem; zie den brief aan Eugenius bij Dodt, t. a. pl. en ook den brief van Eugen. aan Phil. van Bourg., ald. bl. 72.

al meer begon te openbaren, besloten zij tegenover Rudolf een plaatsvervanger voor Zweder te stellen, die moed zou hebben den strijd op nieuw aan te binden. Zoo gingen zij dan in conclave, en in den aanvang van het jaar 1434, of welligt iets later, verbreidde zich de treurmare door ons land, dat de eenheid der kerk, die men hersteld dacht, in nieuwe tweespalt dreigde onder te gaan.

De man, dien de schismatieke kanoniken te Dordrecht tot bisschop uitriepen, was Rudolfs voormalige medekandidaat Walraven van Meurs, wiens tegenstanders in officiële stukken beweerden, dat hij een echte booswicht was, die „met eigen hand twee menschen had gedood” en daarenboven vele andere misdaden begaan¹. Dit belette echter zijnen voorstanders niet, zich terstond tot het concilie van Bazel te wenden, om daar zijne bevestiging te vragen, die tot ergernis der rudolfsgezinden en in spijt van hunne ernstige protesten² bij dat ligchaam werkelijk verkregen werd. Vraagt men, wat die hooge vergadering bewoog, aldus tot vernieuwing van de scheuring in onze kerk mede te werken, dan herinnere men zich de eigenaardige stelling, waarin zij zich tegenover Eugenius IV bevond, en den invloed, dien Walravens broeders, de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Munster, bij haar hadden. De paus had het concilie reeds pogen op te heffen, terwijl het zich nog verzamelde. Tegen zijn wil had het op 14 December 1431 zijne eerste zitting gehouden, en sedert dien tijd was de spanning tusschen hem en de mannen, die „de hervorming aan hoofd en leden” wilden, steeds toegenomen, totdat zij ten laatste in openbare vijandschap ont-aardde, waarvan het eindelijke gevolg, de afzetting van Eugenius en de verheffing van een tegenpaus, zich voorzien liet bij allen, die eenigermate de teekenen der tijden verstonden. Daar Rudolf van Diepholt nu de gunsteling van Eugenius was en Rudolfs aanhangers

1) Zie den brief aan Eugen. bij Dodt, t. a. pl. bl. 65.

2) Zie den brief van de drie staten van Utrecht aan het concilie bij Harduinus, VIII, p. 1650 s.

in den paus hun hoogsten steun vonden, zoo laat het zich begrijpen, dat hunne zaak bij de antipauselijke concilieleden al aanstonds met zekere antipathie opgenomen werd; en daar Walravens broeders, de reeds vermelde aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Munster, die tot de hevigste vijanden van Eugenius behoorden, natuurlijk alles deden wat zij vermogten, om het aanzoek der dordsche kanoniken ten behoeve van Walraven kracht bij te zetten, zoo baart het geen verwondering, dat de vergadering deed wat men van haar begeerde¹.

Hoezeer Walraven, voorzien van de confirmatie des concilies en die van zijn broeder, den metropolitaan van ons bisdom, zich aan onze vaderen als hun wettigen bisschop voorstelde, en hij door vele dekens en anderen in Zeeland, Zuid- en Noord-holland en Gelderland, die zich vroeger aan Zweder gehouden hadden en zich thans tegenover Eugenius bij de vergadering van Bazel aansloten, als zoodanig erkend werd², beproefde hij te vergeefs aan het bestuur te komen. Het eenige wat hij vermogt, was wel dit, dat hij van Dordrecht uit, waar hij meestal zijne verblijfplaats had³, onze kerk in zekeren staat van onrust hield, die nu en dan een gevaarlijk karakter aannam. De vijf kapitelen te Utrecht verklaarden zich ten krachtigste tegen hem en verzonden den 25^{en} Julij 1434 een brief naar Bazel, waarin de onregtmatigheid van hetgeen daar en elders ten voordeele van Walraven geschied was, met de duidelijkste bewoordingen aangewezen werd⁴. Inmiddels deed Eugenius ban en interdict vallen op allen die Walravens zijde hielden⁵. De drie staten van Utrecht verbonden

1) Over den strijd van Eugenius en het concilie leze men Von Wessenberg, a. a. o. II, s. 306 ff., over de betrekking van Walravens broeders tot de kerkverg. en den paus, Gieseler, II, 4, s. 89 f.; vgl. den brief der drie staten bij Math. Anal. V, p. 498, dien aan Eugen. bij Dodt, t. a. pl. bl. 65, en het schrijven van den paus aan die van Overijss. en Utrecht, ald. bl. 74 v.

2) Zie den merkwaardigen brief van 4 Nov. 1434 bij Van Mieris, IV, bl. 1055 v.

3) Burman, I, bl. 455.

4) Zie den brief bij Van Mieris, IV, bl. 1045.

5) Zie Burman, I, bl. 455 vv. In 1437 geschiedde iets dergelijks. Zie Dumber, *Kerkel. en Wereltl. Dev.* II, bl. 104 vv.

zich in Maart 1436, waarschijnlijk niet voor de eerste maal, Rudolf tegenover hem met al hunne magt te handhaven, en vijf maanden later werd van het raadhuis te Utrecht bekend gemaakt, dat allen aan den lijve gestraft zouden worden, die het durfden bestaan brieven in te brengen van wege Walraven of de kerkvergadering van Bazel¹. Maar ondanks dit alles zetten zijne aanhangers hunne onderneming voort. Toen Eugenius in Mei 1439 door het concilie van zijne pauselijke waardigheid was ontzet, stelden zij hunne hoop op diens opvolger, den toekomstigen tegenpaus, niettegenstaande Philips van Bourgondië, op aandrang van Eugenius, ruim eene maand daarna, zich openlijk tegen de kerkvergadering verklaarde en Walravens partij tot Rudolf poogde over te brengen met het woord: „in het christendom van Utrecht is maar één herder; ik wil dat er ook maar ééne schaapskooi in zij”². In November van hetzelfde jaar trad Felix V als paus des concilies tegenover Eugenius op. Deze verhief Walraven tot kardinaal en bevestigde hem als bisschop onzer kerk³; maar ook dit kon hem niet baten, daar Felix over het algemeen in het oog der christenheid een indringer was, wien men alle gezag ontzeide⁴. Vermoedelijk moest Walraven nu zijn zetel naar Arnhem verplaatsen, en in Holland en Zeeland zijn invloed langzamerhand zien afnemen. Toch was er eenmaal een oogenblik, waarop hem in het sticht eene kans werd geopend, zóó gunstig als zich nog niet aan hem had voorgedaan. Toen in 1447 tusschen bisschop Rudolf en de stad Utrecht

1) Zie Burman, I, bl. 473 v. Dat het aan zulke brieven niet ontbrak, spreekt van zelf. Een schrijven van het concilie, in 1438 aan die van Harderwijk verzonden, vindt men in de *Kronijk* van het hist. genootsch. te Utr., 1854, bl. 379 v. Een ander van den aartsbisschop van Keulen, in 1437 aan die van Deventer gerigt, werd door Dumber medegedeeld, t. a. p. bl. 112.

2) Zie den brief van Eugen. bij Dodt, t. a. p. bl. 72 v. en dien van Philips, ald. bl. 77. Vgl. Arend, II, 3, bl. 77.

3) Zie Aug. Patritii *Summa conc.* bij Hartzh. V, p. 846; Burman, I, bl. 453 v.

4) Gieseler, a. a. o. s. 86 f.

over zekere belastingen en andere geschilpunten twisten waren ontstaan, die de lichtenbergers, vroeger zijne trouwste aanhangers, van hem verwijderden, werden de Utrechtenaren zoozeer tegen Rudolf verbitterd, dat zij in het volgende jaar tegen hem in opstand kwamen en zich gezind betoonden Walraven in zijne plaats te stellen ¹. Doch ook deze gelegenheid ging vruchteloos voor hem voorbij. De Utrechtenaren lieten zich met hun kerkvorst verzoenen, en weldra deden zich omstandigheden op, waarvan Walraven gretig gebruik maakte, om op eene wijze, die zijn gevoel maar weinig kostte, den strijd voor goed op te geven. Zijn broeder Hendrik, de kerkvoogd van Munster, stierf den 2ⁿ Junij 1450, en hij wilde van zijne aanspraken op den utrechtschen zetel gaarne afstand doen, zoo hij dien van Munster mogt verwerven. Zoo kwam hij dan met Rudolf en anderen, die te Munster invloed hadden, in onderhandelingen, waarvan het gevolg was, dat het kapittel van Munster hem reeds op den 5ⁿ Julij van genoemd jaar tot bisschop verkoos ².

Van den dag, waarop Walraven ons vaderland verliet, om zich naar Munster te begeven, was het schisma, dat onze kerk gedurende het vierde eener eeuw in staat van verwarring had gehouden, opgeheven. Het gansche bisdom erkende Rudolf als zijn wettig hoofd, en het scheen dat de laatste regeringsjaren van den reeds bedaagden prelaat voor hem en zijne onderzaten rustiger dan de vroegere zouden zijn. Maar Rudolf was een woelige geest, die, na zijn leven in onophoudelijken strijd doorgebracht te hebben, de zegeningen des vredes kwalijk wist te waarden. Toen de Munsterschen zijn voormaligen tegenstander als bisschop weigerden te ontvangen ³, werd hij diens vriend en bond-

1) Burman, II, bl. 120 vv.

2) Heda, p. 287; Erhard, *Gesch. Munsters*, I, s. 238. Het berigt van Burman, II, bl. 183, dat aan Walraven zekere jaargelden voor den afstand van zijne regten op den utrechtschen stoel werden toegezegd, berust op misverstand van het in *Chron. de Traiecto*, p. 513, verhaalde, dat nader toegelicht wordt door hetgeen Matthæus (in hetzelfde deel der *Anal.*) p. 127 s. heeft medegedeeld.

3) Zie Erhard, a. a. o. s. 239 f.

genoot. Hij ging een verdrag aan met Walraven, waarvan een oorlog tusschen het sticht van Munster en dat van Utrecht het gevolg was, een oorlog die in strijd was met de belangen zijner onderdanen en daarom de gemoe-deren der meesten zeer tegen hem verbitterde. Toen hij tot stijving zijner door den krijg uitgeputte schatkist in 1453 en het volgende jaar van de geestelijkheid buitengewone opbrengsten eischte, kwamen de vijf kapittelen in openbaar verzet. Zij staakten den zang en kondigden zelfs het anathema af tegen allen, die hen op last van Rudolf durfden vervolgen. Op het bericht dat de kerkvoogd, door den raad der stad geholpen, van zins was hun geweld aan te doen, sloten de kanoniken met de klerken der vier parochiekerken een verbond om elkander gewapenderhand te ondersteunen, des nachts in de kerken te waken en bij onraad de klok te luiden. Dit alles kon den bisschop echter niet verhinderen den munsterschen oorlog voort te zetten¹.

Van Rudolfs zorgen voor de inwendige belangen onzer kerk is in onze bronnen zelden spraak. Sommigen roemden hem, omdat hij, hoezeer zelf „bijna een leek”, zich echter een ijverig voorstander van de regten der geestelijkheid betoonde. Iets meer beteekent het bericht, dat hij vele kerken met schoone glazen versierde, wat in den klerikalen krijgsman zekere mate van kunstzin doet veronderstellen². Een zijner gewichtigste bedrijven was het sluiten van zijn concordaat met Philips van Bourgondië in 1434, waarmede hij welligt de gunst betaalde, die deze vorst hem eenigen tijd te voren betoond had, toen hij ten nutte van Rudolfs bisschoppelijk gezag het vroeger vermeld bevelschrift aan zijne onderzaten in Holland, Zeeland en Friesland uitvaardigde³. Bij dit verdrag werden hoogst belangrijke bepalingen gemaakt, die de kerkelijke jurisdictie, vooral die der dekens, binnen enger grenzen, en de regten van kerkelijke en wereldlijke mag-

1) Zie Burman, II, bl. 226 vv. 234 v. Vgl. Arend, II, 3, bl. 81 v.

2) *Magn. chron. Belg.* ed. Pistor. p. 373.

3) Zie boven, bl. 209.

ten beiden, meest in het voordeel van laatstgenoemde, in onderlinge overeenstemming bragten ¹. Voor het overige weten wij van Rudolf, dat hij, ten gevolge der buitengewone tijdsomstandigheden, op den staat der kerkzaken in het naburige land van Kleef gedurende eenigen tijd een invloed verkreeg, waarop wel geen onzer kerkvoogden vóór of na hem zich beroemen kon. Toen de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Munster, als vijanden van Eugenius IV, alles deden wat zij vermogten, om de gemeenten hunner dioecesen, die binnen de grenzen van het hertogdom Kleef lagen, van de zijde des pausen af te trekken, ontbond Eugenius die gemeenten van de gehoorzaamheid, die zij aan deze prelaten verschuldigd waren. Hij schreef aan Rudolf een brief, waarin hem gelast werd, onder oppertoezicht van den hertog en diens zoon, de kerkbelangen van het Kleefsche in zijne zorgen te nemen, derwaarts een wijbisschop zijner keuze te zenden, die van zijnentwege fungeren zou, en verder alles te doen, wat vroeger door de kerkvoogden van Keulen en Munster in dat land plagt te geschieden ². Onze bisschop ontving deze opdracht in 1444; twee jaren later werd hij door den paus ook in diens handel tegen den aartsbisschop van Trier betrokken ³.

Rudolf van Diepholt overleed, waarschijnlijk te Vollenhove, op den 24^{en} Maart 1455 ⁴, na in het sticht ongeveer twee en dertig jaren staf en zwaard gevoerd te hebben. Hoezeer hij in zijn laatsten levenstijd allen invloed bij zijne onderdanen verloren had, en er van zijne persoonlijkheid naauwelijks iets bekend is, dat het nageslacht achting voor hem kan inboezemen, zal zijn bestuur en het woelig drama, waarin hij zulk een gewigtige rol vervulde, den geschiedvorschers steeds de hoogste belang-

1) Men vindt dit concordaat bij Van Mieris, IV, bl. 1029 vv. en bij vele anderen.

2) Zie den brief van Eugenius aan Rudolf bij Teschenmacher, *Annal. Clivix*, Francof. 1721, Cod. dipl. p. 82 s. Gieseler, a. a. o. s. 89 f. deelt een uittreksel mede.

3) Zie den brief van Eugenius aan Rudolf bij Raynaldus, *Annal. Ann.* 1446, n. 1; vgl. Gieseler, a. a. o.

4) Zie Burman, II, bl. 275, waar men een grafschrift van R. Agricola op den bisschop vindt, dat voornamelijk zijne krijgsbedrijven roemt.

stelling inboezemen. In zijne dagen, en ook onder den indruk zijner handelingen, kwamen bij onze vaderen gedachten op, die de zaden werden van latere gebeurtenissen, wier invloed nog heden gevoeld wordt en wel nimmer zal verloren gaan. Die de geschiedenis der kerkhervorming in ons vaderland willen beschrijven en de gewichtigste verschijnselen der zestiende eeuw op onzen bodem naar eisch verklaren, zullen wel doen met aan dit tijdvak onzer kerkhistorie eene bijzondere aandacht te schenken. Tijdens Rudolfs worsteling met Zweder hebben onze voorgelachten de ervaring opgedaan, dat afhankelijkheid van Romes paus nog tot iets anders kon leiden dan tot den vrede der gemeente en der zielen zaligheid. Tijdens zijn strijd met Walraven werd het hun openbaar, wat zij van de onfeilbaarheid der algemeene kerkvergaderingen hadden te denken. Gedurende de gansche scheuring bewezen zijne en zijner tegenbisschoppen bedrijven, dat de mannen der kerk, al ontvingen zij de priesterwijding, daarom nog niet de wijding des h. geestes bezaten, waardoor zij alleen mannen Gods konden zijn. Al die lessen waren zóó lijnregt in tegenspraak met de overgeleverde theoriën, die men aankeefde, dat zij wel niet terstond in aller gemoed doordrongen; maar zij waren aangedragen door gebeurtenissen, zóó smartelijk en zóó bloedig, dat hare indrukken niet konden voorbijgaan, zonder de grondslagen dier theoriën in gevaar gebragt te hebben. De aureool, waarmede het geloof van eeuwen paus- en klerkendom had versierd, begon voor de bewustheid van ontelbaren te verbleeken, en een voorgevoel dat het hiërarchiesch systeem, waarop de gansche Rerkstaat rustte, door iets beters vervangen moest worden, omdat het zich zelf onhoudbaar bewees, kon niet uitblijven. Doch wij mogen over dit alles niet nader uitweiden, daar de geschiedenis der voorbereiding van onze kerk tot hare hervorming in de zestiende eeuw buiten de grenzen van ons onderzoek ligt ¹.

1) Belangrijke opmerkingen over den invloed van het schisma ter voorbereiding van de reformatie vindt men in het boven, bl. 176 n. 1, aangeh. opstel van Assink Calkoen.

§ 3.

Bisschop David en Frederik IV.

Op den 7ⁿ April 1455, veertien dagen na het overlijden van Rudolf van Diepholt, vereenigden zich de kanoniken van Utrecht in hunne kapittelkamer, ten einde over de electie of postulatie van een nieuwen kerkvoogd te stemmen. Van de naburige vorsten hadden drie hunne beden ingeleverd. Philips van Bourgondië had door Jan van Nassau het woord laten voeren voor David, zijn natuurlijken zoon, toen bisschop van Terouaan in Astesië; Arnold van Gelder, zelf tegenwoordig, had voor Steven van Beijeren, kanonik van Keulen, gesproken; laatstgemelde was daarenboven door zijn aartsbisschop aanbevolen¹. Deze aartsbisschop, Dirk van Meurs, de ons reeds bekende broeder en voorstander van Walraven, had zijn kandidaat een brief medegegeven, vol schoone raadgevingen aan de stemgeregtigden, om den arbeid, die hen wachtte, in de vreeze des Heeren te volbrengen, alle tweespalt te vermijden en eene onpartijdige keuze te doen, waarbij alleen het heil der kerk zou beoogd worden². Hoewel deze raadgevingen door onze kanoniken welligt met een glimlach ontvangen werden, naardien zij, uit de pen van zulk een man gevloeid, een eigenaardigen klank moesten hebben, werden zij desniettemin door hen in acht genomen, ofschoon met een gansch anderen uitslag, dan hun metropolitaan bedoeld had. De kiezers, door de harde ervaringen, bij de laatste electie opgedaan, tot ongewonen ernst gestemd, waren ditmaal van één zin. Zij begeerden een man, die der utrechtsche kerk waarlijk „een goed herder” zoude zijn, en meenden wel te weten, wie het meest in aanmerking moest komen. Zoo namen zij dan

---

1) Joh. a Leidis, *De origin. dom. de Bred. Matth. Anal.* I, p. 647.

2) Zie den brief bij *Matth. l. l.* p. 660 s.

de beden van Philips, den hertog van Gelder en den aartsbisschop voor kennisgeving aan, en begaven zich tot hun gewichtig dagwerk. Toen de stemmen opgenomen waren, verkondigde de domdeken in naam der h. drie-vuldigheid, dat Gijsbrecht van Brederode was gekozen. Alle aanwezigen, met uitzondering van twee, die voor Steven van Beijeren waren, maar zich, na de wenschen der meerderheid vernomen te hebben, bij haar voegden, hadden zich voor hem verklaard¹. Zijne electie, zeide men, „was zoo eendragtig, als ooit eene sedert Odulfus' tijden geweest was”², en veroorzaakte eene algemeene vreugde, die helaas! na korten tijd door tusschenkomst van Philips van Bourgondië en den paus in bittere teleurstelling zou veranderen.

Gijsbrecht van Brederode, die bij de benoeming tegenwoordig was en haar aannam, ofschoon niet zonder een zware zucht te slaken³, was, naar het schijnt, wat zijne medebroeders bij de stemopneming hem noemden, een wetenschappelijk gevormd man, welsprekend en vroom, en zoowel wegens zijn aanleg als zijne aanzienlijke betrekkingen, volkomen geschikt voor de hooge waardigheid, welke men hem opdroeg. Na bij de universiteiten van Keulen, Leuven en Parijs gestudeerd te hebben, was hij bij het domkapittel tot den rang van proost en aartsdiaken opgeklommen, en wegens zijne wijsheid en andere gaven zóó beroemd geworden, dat Philips van Bourgondië hem tot lid van zijnen raad had benoemd, ten einde zijn bijstand in de regering zijner graafschappen te genieten⁴. Terwijl klerken en leeken hem met de beste hoop zagen optreden, maakte men spoed, om hem zoodra mogelijk aan het bestuur te brengen. Voordat men echter zijne „blijde inkomste” gedoogde, eischten de kapittelen eenige beloften

1) Zie het proces-verbaal bij Matth. I. I. p. 647 ss.

2) Joh. a. Leid. I. I. p. 661. Aangaande de electie van St. Odulfus' tijden herinnere men zich het boven, I, bl. 261, medegedeelde.

3) »Cum gravi cordis suspirio.” Zie het proces-verbaal bij Matth. I. I. p. 659.

4) Zie het proces-verbaal bij Matth. I. I. p. 653 s.

van hem, die ons doen zien, dat de utrechtsche geestelijkheid, ten gevolge van vroegere ervaringen, er al meer op bedacht was geworden de eigenmagtigheid van den bisschop, voor zoo verre zij nog bestond, te breken, en zelfs den invloed van den paus op onze kerkzaken aan zekere bepalingen te onderwerpen. Nadat Gijsbrecht die beloften met een bezegelden brief bevestigd had¹, werd hij ingeleid, waarop een gezantschap van aanzienlijke mannen, met het gewone annaat als geschenk voor den paus, naar Rome reisde, om de confirmatie van den elect bij Calixtus III te verwerven. Tevens zond men brieven naar keizer Frederik III, waarin om zijne bevestiging in de wereldlijke jurisdictie werd gevraagd².

Toen Gijsbrechts gezanten te Rome kwamen, moesten zij al ras ondervinden, dat zij eene ondankbare taak hadden te vervullen. Steven van Beijeren, geenszins afschrikt door de koele ontvangst, welke de beden, te zijnen voordeele uitgebragt, bij de utrechtsche kanoniken hadden gevonden, was met de curie in onderhandeling getreden, en deed wat hij kon, om Gijsbrechts electie verdacht te maken. De paus beval nader onderzoek, en het onderzoek leidde tot een proces, dat reeds eenige maanden geduurd had, toen plotseling zich bezwaren van nog ernstiger aard opdeden. Philips van Bourgondië had de verwerping van zijn bastaard-zoon David met leede oogen aangezien. De kabeljaauwschen in Holland waren afkeurig van Gijsbrecht, wiens vaderen steeds aanvoerders der hoekschen waren geweest. Zij vonden bij Philips ligt gehoor, toen zij hem aanspoorden zich tegen Gijsbrecht te verzetten. Zoo zond hij dan den bisschop van Atrecht naar Rome, een man die met al de kronkelwegen der regtsbezorging bij de curie volkomen bekend was, opdat hij Calixtus III voor de kandidatuur van David zou omstemmen. Calixtus, een grijsaard met een hoofd vol jongelingsdroomen, waarin eene kruisvaart tegen de

1) Zie den brief bij Matth. I. I. p. 662 ss. Later zal ons de inhoud te pas komen. Zie intusschen Roelants, a. w. bl. 212 vv.

2) Joh. a Leidis, I. I. 667; Heymericii *Epist.* Dumbar, *Anal.* I, p. 397; Burman, II, bl. 286.

Turken de eerste plaats innam ¹, had zijne redenen om de vriendschap van den magtigen Philips te begeeren, en deed naar 's vorsten wenschen: hij wees den stoel van Utrecht aan David toe. Intusschen werden Gijsbrechts afgevaardigden te Rome met dubbelzinnige woorden gepaaid, totdat zij eerst uit het vaderland aangaande den waren staat van zaken inlichting ontvingen ². Nu beproefden zij nog een en ander ten voordeele van hunnen zender, den paus op de deugden en goede regten van Gijsbrecht en tevens op de onwettige geboorte van David wijzende, maar het een noch het ander mogt baten. Was Calixtus niet, even goed als zijne voorgangers, bezitter van de reservatie-regten, en wat Davids onwettige afkomst betrof — was zijn vader niet bij magte 's pausen dispensatie te bekostigen? ³ Met de vernederende bewustheid van te Rome door den heiligen vader eerst misleid en vervolgens beroofd te zijn, keerden de gezanten huiswaarts; toen zij bij hun afreizen de 4,000 dukaten teruggevraagd hadden, die zij als annaat voor Gijsbrecht hadden gestort, was hun een weigerend antwoord gegeven ⁴.

Terwijl Gijsbrechts proces te Rome nog gevoerd werd, zagen de drie staten van Utrecht met kommervolle blikken op het sticht, waarin brandstoffen voor burgertwist en oproerige bewegingen in overvloed aanwezig waren. Zij besloten daarom, in afwachting van hetgeen bij de curie geschieden zou, hun elect tot voogd en beschermer des lands te benoemen, en deden dit op 17 Sept. 1455 ⁵.

1) Zie Gieseler, II, 4, s. 108,

2) Heymricii *Epist.* p. 398 ss.; Joh. a Leidis, l. l. p. 619 s.

3) Sull. Petri ad Bekam, p. 159. Ook te Utrecht bragt men later tegen Davids verheffing het bezwaar zijner onwettige geboorte in. Philips beloofde aan de vijf kapittelen op zijne kosten 's pausen dispensatie. Zie zijn brief bij Matthæus, *Manuductio ad ius canon.* Lugd. Bat. 1696, p. 30. Eerst in 1459 werd de dispensatie-brief ontvangen. Zie Matth. *Rerum Amorsfort. script.* p. 312, waar men voor 1259 het genoemde jaartal moet lezen.

4) Heymricii *Epist.* l. l. Merkwaardig zijn de redeneringen van dezen schrijver, die Davids zaak voorstond, over de bedriegelijke handelwijs van den paus. Zie verder Joh. a Leid. l. l. p. 670 s.; Heda, p. 294.

5) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* I, bl. 669 ss. Dit stuk geeft eene duidelijke voorstelling van den vorm der statenvergaderingen in het kapittelhuis.

Gijsbrecht aanvaardde die betrekking, maar niet zonder ernstige protestatie, dat zijne handeling een gevolg van den drang der omstandigheden was, geenszins een bewijs van kleinachting voor den paus, van wien sedert lang der electen of postulaten bevestiging plagt gevraagd te worden¹. Nadat hij de regering aanvaard en zich door verstandige pogingen, om de bestaande partijen te verzoenen, verdienstelijk gemaakt had², kwam Philips van Bourgondië in het voorjaar van 1456 naar Holland, om zijn zoon David door de scherpte zijns zwaards den weg naar den utrechtschen zetel te banen³. Gijsbrecht bereidde zich dien ten gevolge ten oorlog, en de staten verbonden zich hem in het bewind te handhaven, totdat een ander bisschop door den paus aangesteld en door het sticht erkend zou zijn⁴. De magtige gilden te Utrecht verklaarden zich in denzelfden zin, en de hollandschgezinden, die zich als voorstanders van David deden kennen, hadden hunne voorliefde voor den vreemdeling zwaar te verantwoorden⁵. Inmiddels waren verschillende pogingen gedaan om Philips tot andere gedachten te brengen, maar te vergeefs⁶. De hertog had nu de aanstelling van David van 's pausen wege ontvangen. Hij opende den krijg, en weldra was David door de steden Gorinchem, Tiel, Rhenen en Amersfoort als bisschop erkend⁷. Philips rukte naar IJsselstein op, en Gijsbrecht, door den paus reeds in den ban gedaan en door velen verlaten, zag zich gedwongen ten behoeve van David van zijne regten afstand te doen⁸. Tot vergoeding schonk men hem ambten en rijke inkomsten; de kosten voor de opheffing der te Rome geslagen banvonnissen over hem en zijne volgers zou Philips betalen⁹.

1) Zie het slot van het aangeh. proces-verbaal, p. 672 s.

2) Zie Joh. a Leid. l. l. p. 665 ss.; *Chron. de Traiecto*, p. 519 s.

3) Joh. a Leid. l. l. p. 675 s.

4) Matth. *Anal.* I, p. 673.

5) Burman, II, bl. 304 vv.; vgl. Arend, II, 3, bl. 88 v.

6) Burman, II, bl. 317.

7) Joh. a Leid. l. l. p. 679; *Chron. de Traiecto*, p. 521.

8) Joh. a Leid. l. l. p. 680; *Chron. de Traiecto*, l. l.; Heymericii *Epist.* p. 406; Burman, II, bl. 319.

9) Burman, II, bl. 322. Dat David later met Gijsbrecht en zijn aanhang nog moeite had, leeren de stukken bij Dodt, I, bl. 149 vv.

Nadat David van Bourgondië op den 6ⁿ Augustus 1456 een schitterenden intogt in de kathedraalstad had gehouden, waarbij Gijsbrecht van Brederode de pijnlijke taak had te vervullen van den man, die hem van den zetel had geworpen, in staatsie op dien zetel te plaatsens, opdat hij door geestelijkheid en volk gehuldigd werd ¹, trok hij met Philips aan het hoofd eener sterke legermagt naar het boven-sticht, waar afkeer van den Bourgondiër het mogelijke deed om hem te weren. Deventer werd belegerd en gewonnen ², en straks was David de heer van het ganse bisdom, een regent, die als vreemdeling geringen eerbied voor de instellingen en zeden der landzaten had en daarom, ook waar hij het goede soms bedoelde, slechts afkeer en tegenwerking verwekte, een prelaat, wiens weelderige levenswijze meer met zijn prinselijke afkomst dan met zijn geestelijken stand strookte, en die derhalve bij de beteren onder klerken en leeken kleine achting genoot. Onder alle bisschoppen van Utrecht is er wel geen geweest, wiens regering onrustiger was dan de zijne, en geen ook heeft ten gevolge van willekeur en misbruik van magt dieper vernederingen moeten ondergaan.

Zoolang bisschop David den steun van zijn vader en zijn broeder, Karel den stoute, genoot, viel het hem betrekkelijk ligt den onwil, dien zijne onderzaten tegen hem koesterden, en meer dan hij wel verdiende, eenigermate te beteugelen, maar naauwelijks was laatstgenoemde in 1477 bij Nancy gevallen, of de kerkvorst zag zich genoodzaakt Utrecht te verlaten, omdat hij er niet langer veilig was, en zich te Wijk bij Duurstede te vestigen, waar hij het kasteel eensdeels in een prachtig paleis en anderdeels in een sterke vesting herschiep ³. Inmiddels begonnen geestelijkheid, ridderschap en steden in boven- en beneden-sticht maatregelen te nemen, om vele oude

1) Zie Heymericii *Epist.* p. 406; Joh. a Leid. l. l. p. 683 v.; Burman, II, 324 vv.

2) Zie de geschiedenis dezer belegering in den *Overijss. Alman.* voor 1838, bl. 77 vv.

3) Zie Heymericii *Epist.* p. 425 ss.

regten, die David hun ontnomen had, te herwinnen, en hij zag zich genoodzaakt toe te geven. Maar hij was een man, die gegeven beloften ligt vergat, zoodat de betrekking tusschen hem en de stichtenaren steeds eene gespannene bleef. In 1479 sloeg hij de stad Utrecht met den kerkban, naardien de magistraat een zijner gunstelingen, den priester Dirk van Heusden, uitgezet had, omdat hij zich ten nadeele der parochie-kerk van St. Jacob eene eigene kerk buiten de Weerdpoort had gesticht. De vijf kapittelen achtten het gedrag van den bisschop onregt en appelleerden in vereeniging met den magistraat op den metropolitaan te Keulen, terwijl zij met de kerkdiensten voortgingen, alsof zij van Davids banbliksem onkundig waren. Toen het appèl te Keulen verworpen was, beriep men zich op Rome, en Sixtus IV achtte de zaak gewichtig genoeg, om er zich ernstig mede in te laten. Hij gelastte den titulair-bisschop Thomas Basinus¹, een verbannen Franschman toen te Utrecht woonachtig, den bisschop van Munster en den abt van Egmond, onderzoek naar het geschil te doen, en dit geschiedde. De uitslag was voor David ongunstig, en men eischte dat hij het interdict zou opheffen, wat hij echter weigerde, zoodat de abt, als 's pausen gevolmagtigde, genoodzaakt was het zelf te doen. Toen Sixtus van het gebeurde berigt had ontvangen, beval hij de strijdende partijen binnen zes weken tot een vergelijk te komen, waaraan zij gelukkig gevolg gaven².

Blijkt ons uit het medegedeelde, dat de hiërarchische banden, waardoor klerken- en leekendom met den bisschop zamengesnoerd waren, onder de regering van David van Bourgondië al meer in zekeren staat van ontbinding kwamen, straks hadden er gebeurtenissen plaats, die daarvan nog krachtiger bewijs leverden. Nog in hetzelfde jaar, waarin de kerkvoogd zich op 's pausen last met den magistraat van Utrecht verzoende, werd hij met een deel zijner onderzaten in een bloedigen oorlog gewikkeld,

1) Zie *Bat. s. II*, bl. 511 vv.

2) Joh. a Leid. *Annal. Egmund.* ed. Matth. p. 123 s.; Burman, III, bl. 288 vv. 323 vv. 363 vv. 396 vv. 445 vv. 471 vv.

waarin zich ook de Hollanders mengden ¹. Om hun ondergang te voorkomen, besloten de stichtsche ridderschap en de steden Utrecht en Amersfoort zich aan de gevaren eener openbare omwenteling te wagen. Zij maakten zich los van David, hun wettigen, maar onhandelbaren heer, en riepen in December 1481 den negentienjarigen Engelbrecht, broeder van hertog Jan van Kleef, tot postulaatbisschop uit ². Op den 24ⁿ van genoemde maand ontvingen zij hem met staatsie in het bisschoppelijk paleis, onder luide toejuiching van het volk, dat met zijne leiders op de hulp van den magtigen hertog hoopte, bij hunne verdere pogingen^c om zich van David te bevrijden ³. De koene daad deed het oorlogsvuur te heviger ontbranden en bragt, gelijk men had kunnen voorzien, tusschen de twee staten en de geestelijkheid van Utrecht de hevigste spanning te weeg. Ook de kanoniken der vijf kapittelen hadden hunne grieven tegen David, en velen waren hem van harte vijandig; maar het ongehoorde feit, waartoe de ridderschap en steden zich hadden verstout, eene bisschopsverkiezing geheel en al buiten hen om, leidde hen tot nadenken. Toen de regering van Utrecht in den aanvang van 1482, ten gevolge van het met den hertog van Kleef gesloten verdrag, de geestelijkheid aanspoorde zich met haar te vereenigen bij het zamenstellen van eenige punten van beschuldiging tegen David, ten einde die te

1) Zie over de aanleiding tot en het beloop van dezen krijg Arend, II, 3, bl. 112 vv., en vooral Van Asch van Wijck, *Driejar. oorlog tusschen Maximil. en de stad Utr.* in het *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* Jaarg. 1839, 1840 en 1841. In het archief te Kampen berust een brief van den magistraat ald., waarin deze den hertog van Kleef ontwijkend antwoordt op zijn verzoek om zich voor Engelbrecht te verklaren. Zie [Molhuysens] *Register*, I, bl. 265.

2) Zie het verdrag met den hertog bij Matth. *Anal.* I, p. 543 ss. en Burman, III, bl. 535 vv.

3) Thom. Basinus in Matth. *Anal.* I, p. 547. Deze auteur verhaalt, dat de magistraatsleden te Utrecht bij Engelbrechts intrede hunne baarden weder schoren, gelijk zij vroeger gewoon waren. Zij hadden die baarden in den laatsten tijd laten staan. Zonder twijfel hadden die mannen, volgens een gebruik, dat ook tijdens den spaanschen oorlog door sommigen onder zwaarwigtige tijdsomstandigheden gevolgd werd, een eed gedaan, waarbij zij zwoeren zich niet te zullen scheren, voordat zij hun voornemen zouden volvoerd hebben, om namelijk Engelbrecht binnen de stad en aan het bestuur te brengen.

Rome als middel tot zijne afzetting te doen gelden en zoo den weg tot den zetel voor Engelbrecht te openen, weigerde de geestelijkheid. Maar de heeren van de wet, die de ridderschap en de burgerij achter zich en van den ouden eerbied voor de mannen met geschoren kruin weinig meer in zich hadden, gaven de zaak niet op. Nadat den kanoniken op den 21ⁿ Januarij in eene vergadering der drie staten te vergeefs eene acte van beschuldiging tegen David ter teekening was voorgelegd, werden die van den dom op den 1ⁿ Februarij, terwijl zij in hun kerkkoor de vesper zongen, door eenige ruiters met geladen bussen overvallen, en zij beloofden, door vrees gedrongen, wat men van hen begeerde¹. Nog dienzelfden dag werd een brief bezegeld, waarbij de vijf kapittelen met de twee overige staten zich verbonden, den regtshandel tegen David te Rome te openen². Hiervan maakte laatstgenoemde gebruik om, terwijl hij een procurator uitzond, die zijne zaak bij den paus bepleiten zou, alom in het sticht de goederen te laten aanslaan van de geestelijken, die nu mede tot verzet tegen hem waren gekomen, waarop de postulaat en voogd (momboir) Engelbrecht hem den openbaren oorlog aanzeide³.

Terwijl de ellende van den strijd, die nu met verhoogde bitterheid gevoerd werd, dagelijks klom, en vooral de burgerij van Utrecht, die van Davids krijgsmagt en van die zijner bijstanders veel te verduren had, zuchtte onder den druk der tijden, werden de smarten van velen vermeerderd door hetgeen van wege den paus geschiedde. In Augustus 1482 werd te Utrecht eene bul van Sixtus IV ingebracht, die Engelbrecht en zijn ganschen aanhang ban en interdict aankondigde, tenzij zij zich binnen een bepaalden tijd aan den bisschop onderwierpen⁴. Hoezeer de brief op den jeugdigen Engelbrecht eenigen indruk

1) *Annales rer. gest. anno 1481—1483*, Matth. *Anal.* I, p. 440 s.

2) Zie het stuk bij Dodt, I, 2, bl. 97 v.

3) Zie de aangeh. *Annales* bij Matth. l. l. p. 442 s.

4) Zie de bul bij Heda, p. 297 ss. Ook die van Amersfoort ontvingen deze bul. Zie Thom. Basin. bij Matth. l. l. p. 562.

schijnt gemaakt te hebben, bekommerden zich de magtigste tegenstanders van David om de zaak zeer weinig, en sommige geestelijken, waaronder eenige „die zich beroemden inquisiteurs te wezen”¹⁾, leerden den volke van den predikstoel, dat het interdict niet van kracht zou zijn, naardien men onmiddellijk bij den paus in appèl kon komen. Vele geestelijken echter dachten anders, daar de paus reeds bij voorraad tegen alle appèl geprotesteerd had, en zij staakten de diensten, zoodra de in de bul bepaalde dag, vóór welken men tot onderwerping had moeten komen, was aangebroken. Toen de regering en de burgerij dit vernamen, togen velen met het zwaard in de vuist naar de kapittelkamer bij de domkerk, waar men de kanoniken vergaderd wist, en „als brieschende leeuwen” zich in het midden der zaal plaatsende, boezemden zij den armen klerken zulk eene vrees in, dat deze beloofden de diensten te zullen hervatten, zooals zij, voor een deel althans, ook deden²⁾.

De krijg van Engelbrecht en de zijnen met David en zijnen hollandschen aanhang duurde voort, totdat de burgerij van Utrecht, eindelijk door de rampen des oorlogs afgemat, om den vrede begon te roepen en de terugkomst „huns lieven heeren” bewerkte. In het laatst van April 1483 ontving de wufte menigte met schaterend gejuich haren bisschop, toen hij met eene gewapende magt de poort zijner kathedraalstad binnentrok³⁾. Maar de kerkvoogd zag zich bedrogen in zijne hoop, dat deze blijde ontvangst een voortteeken van de duurzaamheid der volksgunst zou wezen. Straks moest hij de stad weêr verlaten, en wel als een geyangen man, wien men zelfs vernederingen aandeed, waarvoor zoo al niet de menschelijkheid, dan toch het oorlogsregt den geslagen vijand had moeten sparen: men wierp David, den zoon van het weelderige

1) „Qui etiam, ut fides eisdem amplius haberetur, officium inquisitionis hæreticæ pravitatis se iactabant habere.” Thom. Basin. l. l. p. 564. Later komen wij hierop terug.

2) Thom. Basin. l. l. Zie de aantek. van Matth. ald. p. 565.

3) Thom. Basin. l. l. p. 574 s.

huis van Bourgondië, die pracht en hoofsche zeden zóó zeer minde en uitmuntte door verfijnden smaak, op een vuilen mestkar en voerde hem naar Amersfoort, terwijl men Engelbrecht weder in zijn gezag herstelde¹. Doch ook laatstgenoemde kon zich niet staande houden. Maximiliaan van Oostenrijk, die om verschillende redenen een einde aan den oorlog wilde maken, belegerde met zijne Hollanders Utrecht. De stad ging over, Engelbrecht werd gevangen genomen, en een der voorwaarden van het verdrag, dat men sloot, bepaalde dat Maximiliaan, nadat bisschop David in vrijheid gesteld zou zijn, wereldlijk voogd van de stad Utrecht zou wezen². Ware het den vorst mogelijk geweest die bepaling met kracht te handhaven, dan ware het hem misschien ligt gevallen straks het gansche wereldlijk gebied van den kerkvoogd te seculariseren en aldus een plan te verwezenlijken, dat, na reeds door Philips van Bourgondië en waarschijnlijk door nog vroegere graven gekoesterd te zijn³, later door Karel V ten uitvoer gelegd werd. Maar Maximiliaan was niet bij magte zich te Utrecht naar behooren te doen gelden. David, te Wijk bij Duurstede gezeteld, in zijn geestelijk gebied hersteld en op het herwinnen zijner wereldlijke jurisdictie bedacht, had weldra de Utrechters tegen de Hollanders, die Maximiliaan er in bezetting gelaten had, voor zich, en ook de Amsterdammers begunstigden hem, door de sloten van Abcoude en Vreeland weder in zijne handen te stellen⁴. Zoo kwam hij nogmaals in het volle bezit des bestuurs, maar als een oud en zwak man, die, na bijna veertig jaren het sticht ongelukkig geregeerd te hebben, op den 16ⁿ April 1496 te Wijk bij

1) Thom. Basin. l. l. p. 577 ss.; Heda, p. 297.

2) Thom. Basin. l. l. p. 581 ss.; Suffr. Petri ad Bekam, p. 161. De zoenbrief wordt gevonden bij Lois, *Beschr. van Rotterdam*, bl. 330; vgl. Arend, II, 3, bl. 135.

3) Men denke hier h. v. aan de wijze, waarop tijdens bisschop Jan van Diest, graaf Willem en Reinoud van Gelder zich van het gansche bestuur van het sticht poogden meester te maken. Zie Arend, II, 2, bl. 69; over de plannen van Philips leze men Burman, II, bl. 281; Arend, II, 3, bl. 85.

4) Heda, p. 304.

Duurstede stierf en aldaar begraven werd ¹. Toen men hem eenigen tijd vóór zijn dood den raad gaf zich een coadjutor toe te voegen, die hem in zijn ambt bijstaan en later ten opvolger zou zijn, antwoordde hij lagchend, dat hem de h. Antonius, die van allen verlaten was geworden, toen hij St. Rochus tot zijn medgezel had gekozen, eene andere les had gegeven ².

Bisschop David liet bij onze vaderen een ongunstigen naam na, en hoezeer sommige schrijvers ³ zijne nagedachtenis poogden te zuiveren, hebben de meesten er welbehagen in gehad hunnen lezers eene breede lijst zijner ondeugden voor te leggen ⁴. Wij zullen het voorbeeld der laatstvermelden niet navolgen, maar merken liever op, dat de prelaat, niettegenstaande zijne vele gebreken, eenige eigenschappen bezat, die een kerkvorst der vijftiende eeuw wél voegden. Hoezeer de ernst des monastieken levens zijne natuur volslagen vreemd was, had hij achting voor allen, die, het kloosterleven volgende, dien ernst in waarheid bezaten; vandaar dat hij de broeders des gemeenen levens, de tertiarissen en verwante monniken-familiën, vooral de karthuisers, bij wie de oude devotie nog niet vergaan was, in eere hield en hun gaarne gunsten bewees ⁵. Verder was hij mild in het begiften en versieren van kerken ⁶, en vol belangstelling voor de waardige uitoefening van de openbare eeredienst, waarom hij dan ook, gelijk ons later blijken zal, inzonderheid voor den kerkzang zóó groote zorgen droeg, dat tijdgenooten hem deswegens boven alle bisschoppen den hoogsten lof toeswaaiden. Vooral echter moet David, in dit opzigt een echte afstammeling van het bourgondische huis, geprezen worden wegens zijne warme liefde voor de wetenschappen

1) Heda, p. 306, 326.

2) Zie Ens in het *Vaderl. museum* van Serrure, IV, bl. 212.

3) Vooral Heymric. bij Dumbar, l. l. p. 400 ss. 426 ss; vgl. Heda, p. 292.

4) Zie b. v. Arend, II, 3, bl. 311.

5) Zie de bewijzen in het *Nederl. Archief*, VII, bl. 101 vv. 114 vv.; bij Burman, II, bl. 455, en Heymric. l. l. p. 440.

6) Heda, p. 292.

en allen die haar beoefenden. Beschaafde vreemdelingen, die in zijn met even veel smaak als pracht uitgerust slot te Wijk bij Duurstede eenigen tijd gastvrijheid genoten, bewonderden niet alleen den rijken boekenschat, dien de bisschop verzameld had, waarin kostbare handschriften van allerlei aard aangetroffen werden¹, maar meer nog het uitgelezen gezelschap, waarmede hij zich wist te omringen. Die door geleerdheid uitmunten waren zeker van bij hem eene aangename ontvangst te genieten, hetzij dat zij beoefenaars waren van regten, wijsbegeerte en letteren, of van geneeskunst, welsprekendheid en andere wetenschappen of kunsten². Onder onze uitstekendste landgenooten van dien tijd was Wessel Gansfort zeer zeker de voortreffelijkste. Het is Davids eer Wessels vriend geweest te zijn en zijn beschermer, toen de geestrijke schrijver, gelijk wij later zien zullen, wegens zijne verlichte gevoelens bij de inquisitie in verdenking was gekomen. David genoot het verkeer met Wessel gaarne en schijnt, voor zoo ver zijn gebrek aan zedelijken ernst dit toeliet, eenige belangstelling gekoesterd te hebben voor Wessels denkbeelden aangaande de zoo hoog noodige kerkhervorming³. Hij wenschte der klerken morelen en vooral hun intellectuëlen staat te verbeteren, waarom hij zich, als er bij zijne kerk jonge geestelijken geëxamineerd moesten worden, gaarne in de rij der examinatoren plaatste. Toen hij bij eene dergelijke gelegenheid, na geruimen tijd zelf ondervraagd te hebben, een driehonderdtal jongelieden afwees, terwijl hij slechts drie toeliet, maakte een der aanwezigen, welligt de scholaster, de opmerking dat de tijden voorbij waren, waarin men Paulussen en Hieronymussen ontmoette, en dat het eene schande voor de kerk zou zijn, wanneer uit zoo velen zoo weinigen

1) Zie Heymic. I. I. p. 435

2) Heymic. I. I. p. 427 ss. noemt eene menigte geleerden, die David omgaven. Verreweg de meesten zijn thans niet meer of weinig bekend. Een nader onderzoek naar die mannen en hunne verdiensten zou welligt voor de geschiedenis der beschaving in ons land niet onvruchtbaar zijn. Enkele hunner zullen wij later ontmoeten.

3) Vgl. Ullmann, *Reformat. vor der reform.* Hamb. 1842, II, s. 376 ff.

aangenomen werden; waarop de bisschop antwoordde, dat hij wel geen Paulussen of Hieronymussen begeerde, maar daarom niet genegen was ezels voor menschen aan te zien, uit wier toelating zeker nog veel groter schande voor de kerk zoude ontstaan ¹. Van 's kerkvoogds toegenegenheid voor Wessel is een gedenkstuk bewaard ², een kleine maar karakteristieke brief van het jaar 1473, die op beider betrekking een aangenaam licht werpt. David roept zijn vriend naar Vollenhove, naardien hij zijne tegenwoordigheid en goeden raad in gewigtige zaken behoeft: „kom”, zoo schrijft hij, „want ik heb velen bij mij, die u om uwe geleerdheid en deugd minnen, maar niemand met wien ik bespreken durf wat gij mij vóór een tijd in vertrouwen mededeeldet. Ik weet sinds lang, dat gij een verlicht leeraar (doctor illuminatus) zijt, hoezeer ik ook weet dat velen u zoeken te verderven. Maar terwijl ik leef, zal dit niét geschieden. Doch kom zoo spoedig mogelijk, opdat ik over alles met u spreke en hebbe aan wien ik mijne ziel verkwikke.” Had Wessel, vooral in Davids latere regeringsjaren, voortdurend aan diens zijde gestaan, welligt waren 's bisschops bedrijven openbaring van een meer edelen zin en zijne levensbaan eene minder donkere geweest. Maar Wessel was reeds ten grave gegaan, voordat zijn begunstiger, grootendeels door eigen toedoen, in een toestand geplaatst werd, die voor hem zelve even vernederend en smartelijk, als schadelijk voor zijne kerk was.

Op den 21^u April 1496, vijf dagen na bisschop Davids afsterven, was het generaal-kapittel te Utrecht vergaderd,

1) Men vindt dit bekende verhaal van Erasmus in zijn *Eccles.* en daaruit in *Bal. s.* II, bl. 495 vv.; bij Schoock, *De bonis eccl.* p. 435, en and.

2) Bij Schoock, l. l. p. 435. Schoock bezat nog twee andere brieven van David aan Wessel. Waar mogen deze en zoo vele andere literarische gedenkstukken, die deze hoogleeraar verzameld had, gebleven zijn? Hij stierf in 1669 te Frankfort a. d. Oder (Jöcher, IV, s. 331). Zijn zijne nagelaten papieren welligt in de biblioth. der universiteit aldaar gekomen, en na de opheffing dier hoogeschool naar elders in Duitschland overgebracht? De zaak verdient onderzoek. Schoock bezat brieven van Merula, Sartorius en vele onzer reformatoren.

ten einde zich tot de verkiezing van een nieuwen kerkvoogd voor te bereiden. Davids lijk stond te Wijk bij Duurstede nog boven aarde, en de kanoniken waren deswegens niet zonder kommer, naardien zij vermoedden, dat Philips van Bourgondië, 's overledenen bastaardbroeder, die het kasteel van Wijk terstond na Davids dood in bezit genomen had ¹, met het uitstel der begrafenis zijne geheime bedoelingen had. Zij zonden daarom afgevaardigden naar Wijk, die 's anderendaags wederkeerden met berigten, waardoor zij maar ten halve gerustgesteld werden, zoodat zij besloten met hun werk zooveel mogelijk spoed te maken, al mogt de uitvaart ook langer uitgesteld worden. Zij bepaalden den electie-dag en lieten de gewone beschrijvingsbrieven uitgaan aan de stemgerechtigden ².

Op den 13ⁿ Mei 's morgens te acht ure zongen de kapittelleden in de domkerk de mis van den h. geest, waarna zij zich naar de kapittelkamer begaven en in conclave zaten. Bij de stemopneming bleek het, dat men eene eenparige keus had gedaan. Frederik van Baden, kanonik van den dom te Utrecht en thesaurier van het kathedraal-collegie te Keulen, was benoemd. Maximiliaan, zijn zoon Philips en Karel van Gelder hadden hem aanbevolen, nadat hij reeds drie jaren te voren door Maximiliaan en anderen tot coadjutor van bisschop David was begeerd ³. Men roemde hem om vele goede eigenschappen en inzonderheid wegens zijne aanzienlijke afkomst en betrekkingen — zijn vader was Karel, markgraaf van Baden, zijne moeder eene zuster van keizer Frederik III — zoodat men, niettegenstaande hij nog slechts tot den rang van subdiaken was opgeklommen, voor sticht en bisdom het beste van hem hoopte ⁴.

1) Philips gaf later het kasteel over voor eene aanzienlijke som gelds. Heda, p. 315.

2) Zie *Conclave ultraject.* bij Matth. *Anal.* II, p. 721 ss. De citatiebrieven vindt men ald. p. 731 ss.

3) Zie de brieven bij Van Asch van Wijk, *Archief*, I, bl. 1 vv.

4) Zie *Conclave ultr.* l. l. p. 740 ss. en de aantEEK. van Matth. ald p. 798.

Op den 17ⁿ September 1496, nog voordat de confirmatie-brief van den paus was ingekomen ¹, hield Frederik te Utrecht een glansrijken intogt ², waarna hij, toen de pauselijke goedkeuring ontvangen was, gehuldigd werd, en zich terstond in staatszaken verdiepte. Hij twistte en oorloogde met de heeren van Wisch, met den hertog van Kleef, met Karel van Gelder en andere magthebbers ³, waarbij hij doorgaans van Maximiliaan van Oostenrijk afhankelijk was, en had tijdens zijne regering maar zelden op voorspoed te roemen. Na haar ongeveer achttien jaren gevoerd te hebben, gevoelde hij zich vermoeid door haar gewigt, en hij wenschte den utrechtischen zetel met dien van Metz te verwisselen ⁴. Toen de geheime onderhandelingen, welke hij dienaangaande met den koning van Frankrijk aangevangen had, door den invloed van Maximiliaan en diens kleinzoon Karel V onvruchtbaar gemaakt waren, liet hij zich door deze vorsten bewegen afstand van zijne waardigheid te doen ⁵. Hierop trok hij naar Lier in Brabant, waar hij zich vestigde en op den 24ⁿ September 1517 overleed ⁶. Heda, die hem overigens prijst wegens zijn vorstelijken zin en levenswijze, zegt dat hij zich zelden met onze kerkzaken inliet (*sacris se raro immiscuit*). Voor zijne geestelijken echter, zoo hij in finantiëlen nood maar geene buitengewone opbrengsten van hen had te vorderen ⁷, zal hij een vriendelijk heer geweest zijn, en menige kerk en andere geestelijke stichtingen door zijne gaven versierd en beweldadigd hebben ⁸. —

In de reeks der bisschoppen, die gedurende de midden-

1) Matth. *De nobil.* p. 730.

2) Zie de aantEEK. bij Matth. *Anal.* II, p. 799; vgl. *De nobil.* p. 730. Over Frederiks huldiging te Deventer zie men den *Overijss. Almanak* voor 1840, bl. 235 vv.

3) Zie Arend, II, 3, bl. 312 vv.; Nijhoff, *Gedenkw. van Geld.* VI, 1, bl. xl vv.

4) Heda, p. 318.

5) Tal van stukken betreffende de translatie des bisdoms van Frederik op zijn opvolger vindt men in Van Asch van Wijks *Archief*, II, bl. 150 vv.

6) *Bat. s.* II, bl. 516.

7) *Bat. s.* II, bl. 515.

8) Heda, p. 319.

eeuwen aan het hoofd der nederlandsche christenheid stonden, is Frederik van Baden de laatste. Zijn opvolger, Philips van Bourgondië, die den 19ⁿ Mei 1517 gehuldigd werd, moet een man van den nieuwen tijd heeten, eensdeels omdat hij optrad in de dagen, waarin de groote kerkhervorming na langdurige voorbereiding ook op onzen bodem haren loop begon, anderdeels omdat hij zelf de beginselen dier kerkhervorming in zekere mate toegedaan was en haar bij anderen bevorderde. Zoo wenden wij dan hier de aandacht van onze kerkvoogden af, om haar naar andere stoffen der geschiedenis te rigten, en wij doen het niet ongaarne. De mannen van de myter, wier personen, bedrijven en lotgevallen wij gadesloegen, vormen in onze voorstelling een gezelschap, dat ja onze belangstelling trekt, omdat zij de hoofden onzer voorvaderlijke gemeente waren en op den staat en ontwikkeling dier gemeente invloed uitoefenden, maar dat overigens weinig geschikt is om ons achting en liefde in te boezemen. Dat sommige hunner — van de ouderen Adelbold, Bernulf en Godfried van Rhenen, van de lateren Jan van Zyrik, Jan van Arkel en Frederik van Blankenheim — ons meer zouden aantrekken, zoo wij het geluk hadden hen beter te kennen, betwijfelen wij niet; dat vele hunner daarenboven, wegens gebrek aan historische bescheiden aangaande hunne persoonlijkheid en bedrijven, voor onzen geest als schaduwen zijn, wier figuur karakterloos en derhalve onverstaanbaar voor ons is, willen wij niet vergeten. Maar zoo wij zelfs van de beste hunner volledige en getrouwe levensbeelden bezaten — wij vermoeden, dat wij ons ook dan bij de herinnering van hun wezen en werken kwalijk bevredigd zouden gevoelen. Hoe veel liefelijker is ons de gedachte aan een Willebrord en Gregorius, een Frederik I, een Radboud en Ansfried dan die aan hunne talrijke opvolgers! Inderdaad, wij verwonderen er ons niet over, dat de oude kerk vele onzer vroegste bisschoppen met den naam van heiligen versierde, terwijl zij er in de verte zelfs niet aan gedacht schijnt te hebben, dergelijke eer aan een der latere te schenken. Het bewijst dat de mid-

deneeuwsche christenheid, niettegenstaande alle misvormingen, die het evangeliesch begrip van heiligen en heiligheid bij haar ondergaan had, geenszins den goeden takt des zedelijken gevoels verloren had. Ook zij werd teruggestooten door het dubbelzinnig en vaak donker karakter dier prelaten, die met dezelfde hand zwaard en herderstaf voerden, met dezelfde stem de solemnele benedictie afzongen en het wraakgeschrei van het slagveld verhieven. Ook zij kon kwalijk nalaten hier vergelijkingen te maken, die ten nadeele der latere bisschoppen uitvallen en aanleiding geven moesten tot de duizendmaal herhaalde klagt, dat de oude tijden beter waren en rijker aan krachtige mannen Gods dan de nieuwe. Zullen wij haar voorbeeld ten aanzien van die klagt navolgen?.. Zullen wij, in de verbeelding een Rudolf van Diepholt en Zweder van Kuilenburg naast een Radboud of Balderik plaatsende, de oude stelling beamen, dat vóór den dag der reformatie ook in onze landskerk, gelijk in elke andere, de wet der deterioratie heeft geheerscht, zoodat verderf steeds door grooter verderf en slechte tijden steeds door boozer gevolgd werden, totdat eindelijk in de zestiende eeuw, toen de duisternis van ongerechtigheid en zonde niet meer verzwaaard kon worden, plotseling uit den nacht een nieuw licht werd verwekt?.. Zoo wij het doen, zullen wij een ongoddelijk en troosteloos geloof belijden en de oppervlakkigheid onzer historische kennis verraden. Het is waar, dat in de negende en tiende eeuw enkele mannen aan het hoofd onzer kerk hebben gestaan, die zich bij al hunne onvolkomenheid waarachtige burgers van het godsrijk betoonden, naardien zij van den geest van Christus, die een geest van zedelijken ernst, gerechtigheid en menschenmin is, in zich droegen en dien verbreidden door woorden en werken; maar evenzeer is het waar, dat diezelfde vromen van de negende en tiende eeuw omringd waren van eene ruwe en onbeschaafde volksmassa, die, niettegenstaande zij eenige kerkvormen aangenomen had, zich in zinnelijkheid en zonde zou verloren hebben, zoo de enkele beteren in hun midden „geen zout in zich zelve

hadden gehad", dat ook op die hen omgaven zijne bederfwerende krachten liet uitgaan. Het is volkomen waar, dat een Willem van Mechelen, een Rudolf van Diepholt, een Zweder van Kuilenburg en andere onzer bisschoppen van de veertiende en vijftiende eeuw mannen zijn geweest, van wie ons gevoel in afkeer terugdeinst, omdat zij in spijt van hunne kerkelijke hoogwaardigheid zich onwaardige opvolgers hunner vromere voorgangers, dragers van den geest der zelfzucht en knechten des vleesches bewezen; maar niet minder waar is het, dat aan Willem van Mechelen een Jan van Zyrik voorafging, gelijk een Jan van Arkel en Frederik van Blankenheim na hem kwamen; dat tijdens Rudolf en Zweder een Gerlach Peters, een Frederik van Heilo, een Thomas a Kempis en tal van voortreffelijke christenen met hen bloeiden, en te midden van de stofelijke en zedelijke ellende, die het gevolg waren van de wanbedrijven der twee laatstgenoemde kerkvoogden met hunnen aanhang, bij de volksmenigte een geest van ernst en godsdienstijver begon te ontwaken, zooals zich te voren nooit bij haar had voorgedaan, en waarvan wij later de veelvoudige openbaringen als bewijzen van voorspoedige ontwikkeling op zedelijk en godsdienstig levensgebied zullen erkennen. Neen, dat de schijn ons niet bedriege! De kerk der achtste, negende en tiende eeuw moge edeler bisschoppen aan haar hoofd gehad hebben dan die der veertiende en vijftiende, zij zelve, d. i. de gemeente, was daarom niet voortreffelijker dan de latere. Integendeel, de latere overtrof de vroegere verre — wij zullen er bij onze volgende onderzoekingen overvloedig bewijs voor vinden — maar het hiërarchiesch systeem, waarop zij gebouwd was en dat voormaals haren wasdom mogelijk maakte en bevorderde, begon te verouderen en moest door den invloed van mannen, als onze latere bisschoppen veelal waren, tot verval en ontbinding gebragt worden, opdat het te zijnen tijde door onze vaders verworpen wierd.

HOOFDSTUK VI.

De geestelijkheid en de kerkelijke organisatie.

§ 1.

De verkiezing der bisschoppen.

Waar het geestelijk rijk van Christus in het leven zijner belijders tot zekere mate van ontwikkeling komt, neemt het, gelijk alle geestelijke magten in deze wereld, een uitwendigen vorm aan, die, niettegenstaande de idee van dat rijk zelve onveranderlijk is, even als al het zichtbare in de categoriën van tijd en ruimte valt en derhalve niet altijd dezelfde is. De algemeene vorm van het godsrijk is de kerk, en de laatste is voor het eerste wat b. v. het woord voor de gedachte, het ligchaam voor de ziel is. Is de gedachte onklaar, dan is het woord duister; is de ziel krank, dan zal het ligchaam kwalijk gezond zijn. Zoo ook de kerk: als het godsrijk in het binnenste der menschen nog maar zeer gebrekkig verwezenlijkt is, kan zij geene volmaakte wezen, maar zij zal in hare inrigting en haar leven een spiegel zijn van de onvolkomenheid der geestelijke beginselen, waarvan zij de uitdrukking is. De lezer zal het gezegde in onze volgende mededeelingen bevestigd vinden. Wij hebben in dit hoofdstuk onderzoek te doen naar de wijze, waarop de kerk onzer middeneeuwse vaders in het tijdperk harer volledige ontwikkeling als genootschappelijk ligchaam was zamengesteld, en gelijk wij later bevinden zullen, dat het christendom, waardoor de harten bezielde waren, ook toen niet het absolute christendom des evangelies was, maar het roomsch-katholieke dier tijden, zoo zullen wij nu het gansche kerkbestand leeren kennen, niet als eene gemeente-inrigting naar den hoogsten eisch des evangelies, maar als eene gemeente-inrigting in den geest van het roomsch-katholicisme der middeneeuwen. Romes beginselen, door Willebrord, Bonifa-

cius, hunne medearbeiders en opvolgers tijdens de stichting en vestiging onzer kerk in haren boezem neêrgelegd, leefden voort in het binnenste onzer voorgelachten; Rome's vormen werden daarom ook op onzen bodem hare noodzakelijke uitdrukking: de geestelijkheid met haar subordinatie-systeem, de indeeling en het bestuur der gemeenten, de verbindingsmiddelen van die gemeenten en hare leden onderling, en wat er van dien aard meer was, dat alles trad, behoudens wijzigingen die gevolg van eigenaardige toestanden waren, ook hier op dezelfde wijze aan het licht als overal elders, waar de pauselijke kerk gevestigd werd. Bij het onderzoek naar het organisme onzer gemeente in dit tijdvak, slaan wij eerst den blik op haar hoofd, den bisschop¹.

1) Wie de middeneeuwsche bisschoppen als kerkvoogden in het algemeen wenscht te leeren kennen, verwijzen wij naar de werken van Thomassinus (*Vetus et nova eccl. disciplina circa beneficia*, Lugd. 1705, II, p. 313 ss.), Binterim (*Denkwürdigk.* I, 2, s. 121 ff.), Staudenmaier (*Gesch. der bischofswahlen*, Tüb. 1830), Von Raumer (*Gesch. der Hohenst.* VI, s. 7 ff.) en vele and. Wat over de bisschoppen van Utrecht, in het bijzonder over hunne verkiezing, ambtspligten enz. tot heden door van Heussen en van Rijn (*Bat. s. l.*, bl. xciv vv.), door Hoyneck van Papendr. (*Hist. der utrechtse kerk*, Mechel. 1728, aanh. bl. 129 vv.), door Royaards (I, bl. 71 vv.) en and. geschreven werd, is van geringe beteekenis. De bronnen, die wij hier bezigen, zijn vooral de diplomaten, welke door Matthæus en and. aan het licht gebracht werden, en inzonderheid de reeds meermalen door ons aangehaalde *Statuta ecclesie Traiectensis*, die helaas nog onuitgegeven zijn, ofschoon men sedert lang de belangrijkheid van dit wetboek van ons domkapittel heeft kunnen opmaken uit de fragmenten, die Matthæus in sommige zijner werken, vooral in zijn boek *De nobilitate*, Amst. 1686, er van opnam, en uit hetgeen Burman (*Jaarboek.* I, bl. 164) er van berigtte. Deze *Statuta* zijn, blijkens den proloog, omstr. 1345 (dus niet in de vijftiende eeuw, zooals Royaards, I, bl. 76, zegt) verzameld door Hugo Vusting, kanonik van den dom. Hij gebruikte de bij zijn kapittel voorhanden zijnde diplomaten en aanteekeningen, en beschreef de „consuetudines” van zijn collegie, zooals zij te zijnen tijde bestonden. Vusting leefde nog in 1364, blijkens een diploma van dat jaar bij Matth. *Anal.* V, bl. 363. Zijn werk is in vele HSS. tot heden bewaard, waarvan mij twee ten gebuik verstrekt werden uit het prov. archief te Utrecht. Het oudste van beiden is misschien nog tijdens Vustings leven geschreven, een perkamenten codex in kwarto, *Liber Cameræ* getiteld; het andere, ook *Liber Cameræ* getiteld, mede van perkament, maar in folio en met de nummers 1517 en 7 geteekend, schijnt tot den aanvang der vijftiende eeuw te behooren, en bevat enkele aanteekeningen, die eerst na Vustings overlijden kunnen gesteld zijn. Andere HSS. komen voor in de bourg. bibl. te Brussel, in de verzameling van

De reeks der kerkvoogden van Utrecht, op wier lotgevallen en bedrijven onze aandacht tot dusverre gevestigd was, vormt een gezelschap, waarin wij reeds drie groepen onderscheidde naar de drie verschillende wegen, waarlangs zij tot het episcopaat kwamen. Onze oudste bisschoppen van dit tijdvak verwierven hunne waardigheid meest allen door de gunst van den Duitschen keizer, zoolang deze het investituur-regt uitoefende. Onze jongste bisschoppen hadden, ten gevolge van de toepassing van het reservatie-regt, hunne aanstelling veelal van de pausen. Tusschen beiden in ontmoeten wij anderen, die sedert het concordaat van Worms door de zoogenaamde kanonieke electie op den zetel werden verheven. Van de benoeming door keizer en paus meenen wij in het beloop van ons verhaal het noodige gezegd te hebben, maar aangaande de kanonieke verkiezing, die inderdaad de éénige normale was, moeten wij nog een en ander berigten, opdat de belangrijke acte, waarvan wij zoo dikwerf gewag maakten en die in het kerkelijk leven onzer vaders zoo groote beteekenis had, wel begrepen worde. Wie was tot vervulling van den vacante zetel verkiesbaar? Bij wien berustte het kies-regt? Hoe werd „de keur” — zoo noemden onze vaders de handeling — ten uitvoer gelegd? Ziedaar drie vragen, die wij te beantwoorden hebben, eer wij tot de beschrijving van 's bisschops bevestiging, ordening, intrede enz. overgaan.

De middeneeuwsche klerken, wien het, gelijk wij later zien zullen, moeite kostte den leeken eerbied voor het sacramentele huwelijk in te boezemen, waren in

---

sir Thom. Phillips te Middlehill, in de boekery der Akad. van wetensch. te Turijn, en waarschijnlijk elders. Zie *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* Jaarg. 1842, bl. 157 vv. Eene uitgave der *Statuta*, of ook maar een uitvoerig excerpt, zou voor onze geschiedvorsching eene zeer groote weldaad zijn, daar zij over de organisatie, den cultus, de zeden der klerken, het regt enz. onzer middeneeuwsche kerk, en ook over hare betrekking tot den staat, een aanmerkelijk licht verbreiden. Dat zij door andere kapittelen buiten Utrecht overgenomen en tot regeling van het collegiale leven gebruikt werden — een feit dat ze in ons oog dubbel belangrijk maakt — zullen wij later zien.

theorie, niet altijd in praktijk, hard jegens menschen van onwettige geboorte. Reeds in de negende eeuw besloot de synode van Meaux in Frankrijk, dat bastaarden tot geenerlei kerkelijke waardigheid mogten komen. Regino nam deze bepaling op in zijn veel gebruikt handboek voor het kerkregt¹, en zoo werd zij later algemeen verbreid en, gelijk te wachten was, in de eerste plaats op de kandidaten voor het episcopaat toegepast. Dat zij te Utrecht bekend was, lijdt geen twijfel. Bij de verkiezing van Frederik van Baden in 1496 waren er kanoniken, die hem hunne stem gaven, naardien hij bij de overige eigenschappen, die men bij de kandidatuur in aanmerking nam, ook die der wettigheid van geboorte bezat². Tegen de verheffing van David van Bourgondië verzette men zich door onder anderen ook op zijne bastaardij te wijzen³. Waarschijnlijk zou men dit later ook bij die zijns broeders, Philips van Bourgondië, gedaan hebben, ware zij niet onder geheel buitengewone omstandigheden geschied. Nevens de wettige kwam ook de vrije geboorte in aanmerking. De statuten van ons domkapittel gedoogden niet, dat een slaaf of zelfs een cijnsplichtige vrijgelatene in het collegie opgenomen werd⁴; hoeveel te minder kon men dan de zoodanigen tot het episcopaat toelaten! Immers die bisschop werd, zou ook kanonik⁵ en meer dan dit wezen. Dezelfde stemgerechtigden, die Frederik van Baden wegens zijn legitime afkomst aanbevalen, heetten hem met nadruk een vrijgeborene (*liber*)⁶. In andere bisdommen van dit tijdvak hechtten de kiezers niet zel-

1) Regino, *De synodal. caus.* L. I, c. 428, ed. Wassersleben, Lips. 1840, p. 193.

2) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* II, p. 750.

3) Zie boven, bl. 220 n. 3.

4) »Nullus servus vel libertus cerocensualis vel curmedalis in ecclesia nostra potest esse canonicus». *Stat. eccl. Traiect.* Oudtijds was het anders. Zie boven, I, bl. 312.

5) »Episcopus noster — canonicus noster præbendatus existit.» *Stat. eccl. Traiect.*

6) Zie het aangeh. proces-verbaal, l. 1.

den ook aan de nationaliteit van den kandidaat, zoodat zij hem weigerden, tenzij hij een inboorling was. De pausen bestreden dien bekrompen zin¹. Of men er te Utrecht mede behebt was, weten wij niet, maar wij achten het onwaarschijnlijk, omdat onze dioecese zelve verschillende staten bevatte en men van oudsher gewoon was vreemdelingen te zien optreden. België, Oldenburg, Schwaben en meer verwijderde landen, gelijk wij gezien hebben, leverden ons kerkvoogden.

De leeftijd van den aanstaanden bisschop moest, volgens overoud kerkregt², minstens een dertigjarige zijn, maar overal en in alle tijden hadden hierop uitzonderingen plaats, en zoo ook bij ons, hoezeer men den regel kende. Frederik van Baden werd verkiesbaar geacht, „naardien hij vier en dertig jaren oud was”³. Otto I was een jongeling van achttien jaren, toen men hem aan het hoofd onzer kerk plaatste, maar hij werd deswegens voor de curie geroepen⁴. Paus Clemens VI beval Jan van Arkel aan met het berigt, dat hij een achtëntwintigjarigen ouderdom bezat⁵.

Volgens middeneeuwsch kerkregt mogt geen leek bisschop worden, en uit de geestelijken niemand, tenzij hij minstens de waardigheid van subdiaken bezat⁶. Waarschijnlijk was men ook te Utrecht doorgaans aan deze bepaling gedachtig, maar nu en dan verzuimde men haar in acht te nemen. Otto van Holland was leek toen men hem koos⁷; van Jan van Nassau is het twijfelachtig, of hij zelfs na zijne verheffing in den klerikalen stand werd opgenomen⁸. Gewoonlijk echter zal men zich in dergelijke gevallen wel gehaast hebben, aan de eischen der kerk althans eenige gehoorzaamheid te bewijzen, door den kan-

1) Zie von Raumer, a. a. o. s. 9.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 118.

3) Zie het aangeh. proces-verbaal, l. l.

4) Zie boven, bl. 105 v.

5) Zie boven, bl. 145.

6) Zie Binterim, I, 2, s. 173.

7) Zie boven, bl. 114.

8) Zie boven, bl. 120.

didaat vóór of na de electie de noodigste wijdingen te doen ondergaan. Toen Engelbrecht van Kleef te Utrecht ontvangen was, werd hij door „een wijbisschop zoo ver gewijd, als tot de postulatie bij den paus hem noodig was.” Nadat Philips van Bourgondië als leek zijne „blijde inkomste” had gehouden, ontving hij op 2 Februarij 1518 van den suffragaan Jacob de Ridder de kleine wijdingen (ordines minores); op den 21ⁿ werd hij tot subdiaken, op den 22ⁿ tot diaken, op den 24ⁿ tot priester, en op zondag 16 Maart tot bisschop geordend ¹.

De van de oudere kerk overgeleverde stelling, dat men den bisschop uit de vacante dioecese moest kiezen, had in de middeleeuwen hare aanhangers, maar onderging ook tegenspraak ². De utrechtsche kanoniken schijnen in het algemeen aan haar gehecht geweest te zijn. Als zij zich somtijds vrij roeren konden of dit beproefden, zooals bij de electie van Gosewijn van Amstel, die van Gijsbrecht van Brederode ³ en anderen, stemden zij gaarne voor een hunner medebroeders, en als men het oog op een vreemdeling had, poogde men zijne aanstaande benoeming te bevorderen, door hem nog vóór den verkiezingsdag tot lid van een der kapittelen te doen aannemen, zooals wij dit met Willebrand zagen geschieden ⁴.

In geen tijdvak der geschiedenis was men geheel onverschillig aangaande het zedelijk-godsdienstig karakter en den staat der beschaving van de kandidaten voor het episcopaat. De oude en middeleeuwsche kerk wilde, dat niemand tot bisschop geordend werd, tenzij men hem eerst onderworpen had aan zeker onderzoek (scrutinium),

1) Matth. *Manud. ad ius can.* p. 70; *Anal.* I, p. 186.; *Bat. s.* II, bl. 530. Dergelijke verkrachting van de »lex interstitiorum” is ook in de oudere kerk voorgekomen. Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 120; vgl. Van Espen, *Jus eccl.* I, p. 513 s. Royaards, II, bl. 140, heeft de berigten bij Matth. l. l. kwalijk gelezen en leert te onregte, dat Philips aan zijn suffragaan de wijdingen bediende.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 119 v.; Von Raumer, a. a. o. s. 9.

3) Zie boven, bl. 117, 218.

4) Zie boven, bl. 111.

dat gewoonlijk door den metropolitaan of een door hem afgevaardigden prelaat werd ingesteld ¹. Of deze bepaling ten opzichte onzer bisschoppen in acht genomen werd, weten wij niet, tenzij het hier bedoelde onderzoek hetzelfde is, waarvan wij later bij de beschrijving der bisschopswijding zullen spreken. Dit is echter zeker, dat onze kanoniken met de eischen van het kerkregt betrekkelijk de morele en intellectuele bevoegdheid voor het gewigtig ambt niet onbekend waren. De beroemde canon der oude noord-afrikaansche kerk, die voorschrijft hoedanig de zeden, het geloof en de wetenschap eens aanstaanden bisschops moeten zijn, en die door Regino in zijn boven vermeld handboek werd opgenomen, had wel niet in alle, maar toch in enkele afschriften der statuten van ons domkapittel, zijne plaats ingenomen ², en dat bij sommige verkiezingen althans stemgeregtigden in den geest van dien canon hunne keus bepaalden, bewijzen de processen-verbaal, die van deze en gene electie tot ons gekomen zijn. Bij die van Jacob van Oudshoorn betuigde de meerderheid der kiezers, „dat hij een kundig man was, bekwaam om de regten der kerk te verdedigen, nederig en godvruchtig, sinds langen tijd bekend als trouw in het vervullen zijner ambtspligten bij het kapittel, een vriend van de tucht” enz. ³ Aan Gijsbrecht van Brederode werd in het conclave bij herhaling de schoonste lof toegezwaard wegens zijne geleerdheid en vroomheid en andere eigenschappen, waarom men voor kerk en staat het beste van hem hoopte ⁴. Van Frederik van Baden heette het, „dat hij zich onderscheidde door alle deugden, die aan de bisschoppelijke waardigheid

1) Zie Von Raumer, a. a. o. s. 9; Binterim, a. a. o. s. 227 ff.

2) Ik liet den canon afdrukken in de *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 250. Bij Regino vindt men hem, l. l. L. I, c. 455, ed. I, p. 204. *Matthæus (De nobil.* p. 693), die zijn oorsprong niet kende, nam hem over uit het afschrift der *Statuta eccl. Traiect.*, dat hij, en vóór hem waarschijnlijk Bockenbergh, gebruikte. Zie Van Mieris, I, bl. 331. In de twee HSS. der *Statuta*, die mij ten dienste stonden, komt hij niet voor.

3) Zie het proces-verbaal bij *Matth. Anal.* I, p. 136.

4) Zie het proces-verbaal bij *Matth. Anal.* I, p. 649 ss.

voegen". Dat men hier echter het woord „deugden" in zeer ruimen zin bezigde, blijkt uit den nadruk, waarmede men zijne hooge geboorte en zijne verwantschap met den keizer roemde en het vertrouwen uitdrukte, dat hij uitmuntend geschikt zou zijn, om het zwakke sticht tegen zijne lastige naburen in bescherming te nemen ¹. Dat tot het ideaal des bisschops bij de meeste kiezers dan ook andere eigenschappen dan klerikale geleerdheid en kerkelijke vroomheid behoorden, laat zich begrijpen. Inderdaad hadden deze mannen eene hoogst bezwaarlijke taak te vervullen. De bisschoppelijke waardigheid was wegens hare tweeslachtige natuur voor velen begeerlijk, want die haar won, werd niet alleen de eerste der klerken van den lande, maar daarenboven een wereldlijk heer van hoogst aanzienlijken staat, rijk aan tafelgoederen, paleizen, kasteelen, legerbenden enz. De meest eezuchtigen en aardschgezinden wenschten haar; hoogadelijke ouders dachten haar hunnen zonen toe; de graven van Holland, Gelder en anderen beschikten haar hunnen gunstelingen, van wie zij voor hunne staatkundige belangen het meeste voordeel verwachtten; de ridderschap en stedelijke besturen volgden der vorsten voorbeeld, en verlangden in den kerkvoogd vooral een goeden landheer te zien optreden ². Te midden van den drang der partijen, die de kiezers

1) Zie het proces-verbaal bij *Matth. Anal.* II, p. 750.

2) Wat bij onze vorsten en ons volk het ideaal van een bisschop van Utrecht was, blijkt uit sommige aanbevelingsbrieven, die tegen den dag der verkiezing bij het domkapittel of elders inkwamen. Graaf Willem IV wenschte tijdens de vacature in 1340, „ut eidem ecclesiæ [Traiectensi] tam potens, valens et idoneus præficiatur episcopus, qui pro recuperandis dictæ ecclesiæ iuribus et possessionibus universis, quomodocunque alienatis, perditis vel neglectis, per potentiam consanguineorum ac amicorum sufficiat, et recuperatis eidem potens sit mihi et aliorum vasallorum suorum dominus, sicut debet." Zie het stuk bij *Matth. Anal.* V, p. 353. Tot aanprijzing van Jan van Arkel, wien de brief gold, wordt niets bijgebracht, dat op den geestelijke of de gemeente ziet. Merkwaardig is ook het schrijven aan den paus, waarmede de magistraat van Deventer in 1393 Frederik van Blankenheim voorstond, dat evenzeer een aardschgezinden geest ademt, maar toch ook de kerkbelangen eenigermate in aanmerking neemt. Zie het stuk bij *Matth. Anal.* V, p. 395 ss.; vgl. boven, bl. 170.

met hunne beden, beloften en bedreigingen bestormden, verloren zij, ook als zij voor de kerk waarlijk het beste bedoelden, dat geenszins altijd het geval was, vaak den moed en de noodige bedachtzaamheid, en ook dan zelfs als zij in hunne vrije keus door niets belemmerd werden, was het voor de gemoedelijksten en verstandigsten eene uiterst moeilijke taak haar naar eisch te bepalen. Op wien moesten zij vooral het oog slaan? De vrome kanonik meende te regt: op hem die de edelste kerkvoogd zou kunnen zijn, een zachtmoedig en wijs herder, een wèl onderwezen leeraar, een vriend van godsvrucht en godvruchtigen. Maar wanneer hij, die dat alles scheen te kunnen wezen, een geestelijke bleek te zijn zonder aardsche goederen, zonder betrekkingen onder de grooten der aarde, zonder ervaring in de dingen der wereld, zonder oefening in de kunst van regeren, oorlogen enz., moest dan de vrome kanonik, als hij evenzeer een verstandige was, niet aan het twijfelen raken, en soms gedrongen worden zijne stem uit te brengen op een persoon, wien zijn geweten maar ten halve waardig hield?

De oudere kerk kende het regt om een bisschop te verkiezen in het algemeen aan het presbyterie en het volk der vacante dioecese toe, en wel in dien zin, dat het presbyterie een persoon voordroeg, tot wiens benoeming of optreden de goedkeuring van het volk werd gevraagd¹. Dat enkele onzer kerkvoogden in de negende eeuw op soortgelijke wijze tot de waardigheid kwamen, zoodat zij door het kapittel benoemd en, aan de gemeente voorgesteld, met hare toestemming op den zetel geplaatst werden, hebben wij vroeger gezien². Door de uitoefening van het investituur-regt van de zijde der frankische en duitsche koningen en keizers, verviel deze vorm van electie; de kapittelen en het volk beiden, gelijk den lezer reeds bekend is, werden van hunne regten beroofd, totdat de twist, deswegens tusschen de vorsten en pausen

1) Zie *Gesch. van het kerk. leven*, I, bl. 106 vv.

2) Zie boven, I, bl. 298 vv.

ontstaan, tot het vroeger besproken concordaat van Worms leidde, waardoor de kapittelen, maar niet het volk, in hunne regten hersteld werden. De kanonieke regelen, waarvan het kiesregt sedert afhankelijk was, waren de volgende: wettige kiezers bij de vacature eens bisschoppelijken stoels zijn alleen de stemgerechtigde kanoniken des domkapittels; vreemde, d. i. niet tot het domkapittel behorende geestelijken, kunnen aan de electie-acte deelnemen ten gevolge van oude gewoonte of oude wettelijke overeenkomst; leeken en geëxcommuniceerde of gesuspendeerde geestelijken, en zij die nog niet tot den rang der subdiakenen zijn opgeklommen, zijn van het verkiezingswerk uitgesloten ¹. Dat deze regelen te Utrecht in het algemeen gevolgd werden, zal den lezer blijken uit hetgeen wij te berigten hebben aangaande de wijze, waarop de electie aldaar ten uitvoer gelegd werd. Voorloopig merken wij alleen nog op, dat de statuten van ons domkapittel deze bepalingen bevatten: het regt om den bisschop te kiezen behoort „volgens gemeen regt” aan het kapittel der domkerk, maar „volgens heerschende gewoonte” komt het ook anderen toe, namelijk allen prelaten en stemgerechtigden kanoniken van St. Salvator, St. Pieter, St. Jan en St. Marie te Utrecht, en daarenboven aan de aartsdiakenen van Arnhem, Deventer, Emmerik en Oldenzaal ².

1) Zie Staudenmaier, a. a. o. s. 261, waar de bewijspplaatsen uit het *Corpus iuris canon.* aangehaald zijn.

2) Wij nemen hier de plaats in haar geheel op, daar zij in vele opzigten aandacht verdient: »Electio episcopi Traiect., quamvis de iure communi ad capitulum ecclesie nostrae cathedralis pertineat, et prosecutio electionis, et omnia pertinentia ad eandem, quia de iure communi archidiaconi assumi non possunt neque debeant, nisi de capitulo ecclesie cathedralis, idcirco archidiaconi civitatis et dyocesis Traiect., quamvis a capitulo nostro assumpti non existant, propter consuetudinem, quae in hoc prævaluit, eidem electioni interesse et vocari consueverunt; prælati etiam et canonici capitulares ecclesiarum S. Salvatoris, S. Petri, S. Johannis et S. Mariae, ut canonici dictarum ecclesiarum capitulares, non ut capitulum, eidem electioni similiter interesse et suffragium præstare consueverunt; sed decanus cum capitulo nostro diem et locum electionis deputare et archidiaconos Arnheimensem, Daventriensem, Embricensem et Aldenzalensem ad ecclesias suas nominatim citare tenetur, cum insinuatione diei et loci. Canonicos vero alios et prælatos et archidiaconos

Het kanonieke regt van dit tijdvak poogde langdurige vacaturen in de bisdommen zooveel mogelijk te weren en bepaalde daarom, dat de kapittelen binnen drie maanden na haar ontstaan het verkiezingswerk moesten voleindigen, of de hoogere kerkmagten zouden hun een bisschop toevoegen¹. Geen wonder, dan dat men zich na het overlijden of aftreden eens kerkvoogds te Utrecht doorgaans haastte, de voor de electie noodige voorbereidingsmaatregelen te nemen, en dat men, om aan het decorum niet te kort te doen, niet zelden met de begrafenis des overledenen prelaats den grootsten spoed maakte, hoezeer de dioecese, al miste zij haren voorstander, daarom nog geenszins zonder bestuur was². Tijdens de vacature toch was, volgens de meening onzer domheeren, het bisschoppelijk regtsgebied bij het domkapittel³; aan hun derhalve stond het één of meer vicarissen te kiezen, die de tijdelijke en geestelijke belangen des bisdoms zouden verzorgen, totdat de nieuwe bisschop optrad. Deze meening was echter in strijd met het bestaande gebruik, en vandaar de twist tusschen het domkapittel en de vier zustercollegiën te Utrecht, die in 1371 en bij andere gelegenheden voorkwam⁴.

De werkzaamheden, waardoor de electie voorbereid werd, bestonden voornamelijk in het bepalen van den dag, waarop de keus zou plaats hebben, en in het uitvoeren der citatiën aan de kiezers. Beide handelingen waren, volgens de leer der domheeren, de taak van hun

---

solum in ecclesiis Traiect. generaliter habet ad electionem vocare cum intimatione diei et loci. In præstatione scrutinii vota expriment secundum ordinem dignitatum suarum prælati, alii canonici secundum tempus promotionis suæ ad canonicatus et præbendas. Voces omnium sunt æquales collatione numeri, sed non meriti neque zeli." *Statuta Eccl. Traiect.* Wat de formule «collatio numeri, meriti et zeli» beteekent, kan men zien in het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* I, p. 659.

1) Zie Staudenmaier, a. a. o. s. 261 f.

2) Zie boven, bl. 180, 231.

3) «Vacante sede Traiect. capitulum nostrum succedit in iurisdictione episcopali in hiis, quæ expedienda incumbunt de necessitate iuris." *Statuta eccl. Traiect.*

4) Zie boven, bl. 154 vv. 180; vgl. Matth. *Anal.* V, p. 372, 381.

deken en kapittel¹, maar konden kwalijk zonder gemeen overleg met de overige collegiën volvoerd worden. De afstand tusschen den dag, waarop de vacature ontstaat was, en dien, waarop men koos, was gewoonlijk klein. Toen men op den 20ⁿ Julij, 1322 bisschop Frederik van Zyrik had begraven, bepaalde men den 27ⁿ dier maand als electie-dag². Toen Frederik van Blankenheim op den 9ⁿ October 1423 gestorven was, vergaderde het kapittel op den 18ⁿ daarna, en men besloot op 9 November de keus te volbrengen³. Toen Jan van Virneburg op 23 Junij 1371 overleden was, ontstond de vroeger besproken kapittelstrijd, waaruit voortvloeide, dat de vier kapitellen tegenover dat van den dom op 29 Junij bepaalden, dat men reeds op den naastvolgenden dag zou kiezen⁴, eene anomalie die het onmogelijk maakte afwezende stemgerechtigden behoorlijk bijeen te roepen. Zoodra de electie-dag vastgesteld was, schreef een daartoe benoemd notaris de noodige brieven, die door gezworen boden bezorgd werden. De aartsdiakenen van Arnhem, Deventer, Emmerik en Oldenzaal werden bij hunne respectieve kerken bij name (nominatim) opgeroepen, maar de aartsdiakenen en kanoniken van de vijf kapitellen te Utrecht ontvingen in hunne kerkkooren een algemeenen citatie-brief, tenzij buitengewone omstandigheden het anders wilden⁵.

Terwijl de verkiezingsdag naderde, kwamen, gelijk wij bij herhaling gezien hebben, de beden (preces, preces supplicatoriæ) in van den graaf van Holland en andere magthebbers in naburige staten, of die van de steden in boven- en beneden-sticht, voor zoo verre zij op de electie invloed wenschten te oefenen⁶. Daar deze potentaten of hunne zaakgelastigden niet zelden met gewapende magt in

1) Zie boven, bl. 245 n. 2.

2) Zie het proces-verbaal bij Matth. I, p. 125.

3) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* V, p. 403 s.

4) Zie boven, bl. 156.

5) Zie boven, bl. 156, 245 n. 2. Proeven van citatie-brieven vindt men bij Matth. *Anal.* II, p. 731 ss.

6) Dat het kerkregt, althans volgens sommigen, het gebruik van hun invloed bij de kapitellen aan vorsten en andere „honorati” toestond, ziet men uit hetgeen Gieseler, II, 2, s. 276 aanteekende.

de kathedraalstad verschenen en op elkander, en vooral op de stemgerechtigden, te dikwerf eene onbehoorlijke pressie uitoefenden, gebeurde het soms, dat de energieke magistraat, òf uit achting voor de vrijheid der kiezers òf om andere redenen, zich de zaak aantrok. In 1423, vóór de electie van Rudolf van Diepholt, werd bij klokslag van het raadhuis afgekondigd, dat allen, die bij de geestelijkheid „wilden bidden voor hunne magen en vrienden”, zulks vóór een bepaalden dag moesten doen en daarna de stad verlaten, „opdat de klerezie in hare keur vrij zou zijn”. Iets dergelijks geschiedde in 1455. Toen maakte de raad ook bekend, dat alle wereldlijke personen zich op den electiedag te wachten hadden in de domkerk of op het kerkhof te komen; die het verbod overtrad, zou vijftig ponden verbeuren ¹.

Vóór den dag, waarop men den bisschop zou kiezen, was het in de middeleeuwsche kerk, in Spanje, Duitschland en elders, gebruikelijk aan de geloovigen des vacanten bisdoms, klerken en leeken, het houden van zekere vasten en andere godsdiensthandelingen voor te schrijven, „opdat men van God een goeden herder mogt verwerven” ². Hoezeer wij van deze achtingswaardige gewoonte in onze bronnen voor dit tijdvak geen gewag gemaakt vonden, veronderstellen wij toch, dat zij ook bij onze vaders doorgaans onderhouden werd. Toen de utrecht-sche zetel in 1524 ten gevolge van het overlijden van Philips van Bourgondië ledig stond, besloot het generaal-kapittel, dat op zondag 17 April eene algemeene processie met het sacrament zou omgaan „voor de gelukkige keur van een nieuwen bisschop” ³.

Wanneer de electie-dag aangebroken was, verzamelden zich de stemgerechtigden, doorgaans ten getale van ongeveer vijf en tachtig ⁴, in de groote kapittelkamer bij de

1) Burman, *Jaarb.* I, bl. 282, II, bl. 280.

2) Zie Binterim, a. a. o. s. 205.

3) Zie het protocol bij Dodt, I, 2, p. 2.

4) In 1322 werden 84 stemmen uitgebragt; in 1455 ongeveer even veel; in 1496 twee meer. Zie de stukken bij Matth. *Anal.* I, p. 136, 647 ss. II, p. 768. Ook in 1393 waren 86 kiezers opgekomen. Zie boven, bl. 170.

domkerk. Het uur, waarop men bijeenkwam, was niet altijd hetzelfde. Toen men in 1322 Jacob van Oudshoorn zou kiezen, vergaderde men na de vesper, te complete-tijde ¹. Meer gewoon was waarschijnlijk acht ure in den morgen. Zoo geschiedde in 1455 bij de keur van Gijsbrecht van Brederode, en in 1496 bij die van Frederik van Baden ². Bij beide gelegenheden bereidden zich de kiezers voor hun werk, door in het koor der domkerk „de mis van den h. geest” te hooren, wat door het kerkgebruik dier tijden voorgeschreven was en zonder twijfel vóór alle electiën plaats had ³. In de kapittelkamer namen de kanoniken zitting volgens hunne ancienniteit in de kanonikdijen; de prelaten, dekens, proosten enz. volgens hunne waardigheden; in deze orde moesten zij ook hunne stemmen uitbrengen ⁴.

Als alle leden van het kapittel gezeten waren, opende de domdeken als voorzitter de vergadering, waarna hij een formulier voorlas, dat alle geëxcommuniceerden, gesuspendeerden en die geen stemgeregtigden waren, aanmaande onverwijld de zaal te verlaten ⁵. Na deze lectuur vroeg hij, welken vorm van electie men wilde toepassen, daar het kanoniek regt drie verschillende kende, die men naar goedvinden bezigen kon, de verkiezing door den h. geest (via spiritus sancti), de verkiezing bij verdrag (via compromissi) en de verkiezing door regelmatige stemming (via scrutinii) ⁶. Gebruikte men eerstgemelden vorm, de verkiezing door den h. geest — het geschiedde

1) Zie het proces-verbaal bij Matth. I, p. 125.

2) Zie de processen-verbaal bij Matth. I, p. 647, II, p. 740.

3) Zie Staudenmaier, a. a. o. s. 262.

4) Zie boven, bl. 245 n. 2.

5) Zie deze formule, die niet altijd woordelijk dezelfde was, bij Matth. *Anal.* I, p. 125 s. 648, II, p. 747, 784. In het conclave van 1393, waarin Freder. van Blaukenheim gekozen werd, bevonden zich Laurentius Wilhelmi, Petrus van Amsterdam en vier andere leden van de utrechtsche kapittelen, die, „adhuc novicii — et voces capitulares non habentes,” de vergadering verlaten moesten. Zie het boven, bl. 170 n. 1, vermelde proces-verbaal in het archief van St. Pieter.

6) Zie de processen-verbaal van 1455 en 1496 bij Matth. *Anal.* I, p. 648, II, p. 747; vgl. Staudenmaier, a. a. o. s. 263.

in 1235 bij de electie van Otto van Holland ¹, en in 1371 bij de onregelmatige electiën van Arnold van Hoorn en Zweder Uterlo ² — dan werd de kandidaat, die door den deken of door een ander kapittellid voorgesteld was, bij acclamatie, zonder nadere stemming aangenomen. Gebruikte men den tweeden vorm, de verkiezing bij verdrag — of het te Utrecht ooit voorgekomen is, weten wij niet, maar het zou vermoedelijk plaats gehad hebben, zoo David van Bourgondië er in bewilligd had, Frederik van Baden tot zijn coadjutor en opvolger aan te stellen ³ — dan werd onder algemeene goedkeuring der aanwezigen aan één of meer geachte geestelijken volmagt gegeven, in naam van het gansche kapittel te kiezen ⁴. Gebruikte men den derden vorm, de verkiezing door geregelde stemming — wat verreweg het meest gewoon was — dan benoemde men eenige stemopnemers (*scrutatores*), gewoonlijk drie ⁵, wien het, onder aanmaning om hunnen vroeger afgelegden eeden aan de kerk trouw te bewijzen, opgedragen werd de stemmen in te zamelen. Als deze mannen zich de taak lieten welgevallen, begaven zij zich met één of meer notarissen en eenige getuigen naar „de kleine kapittelkamer”, waar zij eerst elkander en vervolgens al den kapittelleden, één voor één, de stemmen afnamen, na ieder onder aanroeping der h. drievuldigheid en op gevaar der ziele bezworen te hebben, „volgens God en het geweten” den meest nuttigen en geschiktsten (*utilior et magis idoneus*) te verkiezen ⁶. De woorden, waarmede de kiezers den door hen begeerden bisschop aanduiden, werden door de notarissen van hunne lippen opgevangen en terstond in schrift

1) Beka, p. 75; zie boven, bl. 114.

2) Zie het proces-verbaal bij Matth. V, p. 392 s.; *Chron. magn. Belg.* ed. Pistorii p. 319, en boven, bl. 157 v.

3) Zie boven, bl. 228, 231. Bij de verkiezing van een abt te Egmond werd één en andermaal de „*via compromissi*” bewandeld. Zie Joh. a Leidis, *Annal. Egmond.* p. 134, 139 s.

4) Zie Staudenmaier, a. a. o. s. 263.

5) Zie de processen-verbaal bij Matth. *Anal.* I, p. 126, 649, II, p. 747.

6) Zie de formule bij Matth. *Anal.* I, p. 649, II, p. 749.

gesteld¹. Wanneer al de stemgerechtigden zich hadden laten hooren, gingen de stemopnemers met de notarissen en getuigen weder in de vergadering, om haar met den uitslag hunner werkzaamheden bekend te maken. De notarissen lazen voor, wat zij uit den mond der kiezers hadden opgeteekend; één der prelaten telde de stemmen, die alle dezelfde waarde hadden, hoezeer het persoonlijk karakter der kiezers aan het gewigt hunner keus meerdere of mindere beteekenis bijzette; en die de meerderheid der stemmen verkregen had, was de geëligeerde of, zoo men aangaande zijne bevestiging van 's pausen wege onzeker was, de gepostuleerde bisschop².

Zoodra de keur volbragt was, werd den verkozene, zoo hij in de vergadering of de stad tegenwoordig was, de vraag voorgesteld, of hij de waardigheid wilde aannemen. Als hij toestemmend antwoordde, werd hij terstond door het kapittel in statelijken optogt (processionaliter) naar het koor der domkerk gevoerd. Intusschen verkondigden de klokken van den domtoren, dat de voor kerk en staat zoo gewigtige acte volbragt was, en de deuren der kathedraal werden geopend voor het toestroomende volk. Als de verkozene in het koor op den bisschopszetel plaats genomen had, maakte een der prelaten van de hoogzaal, de tribune die voormaals koor en schip der kerk scheidde, zijn naam aan de gemeente bekend, waarna een „Te Deum” gezongen en de gansche plegtigheid met een gebed voor den vrede van stad en kerk (collecta pro pace civitatis et ecclesiae) besloten werd³.

1) Zij luidden doorgaans aldus: „ego N. N. nomino dominum N. N. et in ipsium consentio eligendum in episcopum et pastorem ecclesiae Traiectensis;” maar niet zelden bevatten zij ook speciële aanbevelingen.

2) Zie de meermalen aangeh. processen-verbaal bij Matth. en boven, bl. 245 n. 2. De verkozene was „episcopus postulator,” als hij volgens kerkrecht eigenlijk niet verkiesbaar was, zooals b. v. Willebrand, die bij zijne electie bisschop van Paderborn was. Beka (p. 72) heet hem terecht „episcopus postulator,” gelijk hij Otto I ten onregte „electus” noemt (p. 68), naardien Ottos benoeming wegens zijn achttienjarigen leeftijd eene anomalie was. Zie boven, bl. 105. Vgl. *Bat. s. I*, bl. xcvi, v.

3) Zie de processen-verbaal bij Matth. *Anal. I*, p. 138, 659 s. II p. 769 s.

Wanneer de lezer onze berigten aangaande de verkiezing onzer bisschoppen met eenige aandacht gadeslagen heeft, veronderstellen wij, dat hij met ons erkennen zal, dat de kanonieke electie, zooals zij ook te Utrecht plagt te geschieden, wegens de beginselen en vormen, welke er bij in acht genomen moesten worden, eene imposante acte mag heeten, die de middeleeuwsche kerk en hare regtsbepalingen veelzins tot eere is. De voorschriften aangaande de verkiesbaarheid van den kandidaat voor het episcopaat, aangaande den zin en de bedoelingen, die bij de kiezers moesten gevonden worden, en de ceremoniën, waarmede het gansche bedrijf voltrokken werd, ademden over het geheel een ernst, die met het hooge gewigt der handeling voor de zaak der godsdienst, der gemeente en des vaderlands in overeenstemming was. Waaraan is het dan toe te schrijven, dat ook door deze kanonieke electie, evenzeer als door de investituur der keizers en het reservatie-regt der pausen, maar al te dikwerf mannen aan het hoofd onzer kerk geplaatst werden, die voor hunne verhevene roeping kwalijk opgewassen bleken te zijn? Het antwoord is ligt te geven. De geest, die in de kerkelijke voorschriften en cerèmoniën woonde, leefde niet, of niet genoegzaam, in de prelaten en klerken, die ze ter toepassing bragten. De edelste wetsbepalingen en de schoonste vormen van het kerkelijk leven bleven steeds onvruchtbaar, zoo hun zin niet met klaarheid en warmte verstaan en bemind werd door die ze bezigden; maar ook dan, als zij onachtzaam gebruikt en zelfs misbruikt werden, blijven zij merkwaardig in ons oog, wanneer zij, gelijk hier het geval was, ideën van zedelijkheid en godsdienst uitdrukten, die, al werden zij door velen, ja de meesten niet begrepen en gehoorzaamd, toch bewijzen zijn dat in den boezem der gemeente eene hoogere magt aanwezig was, waaraan zij haren oorsprong dankten.

---

§ 2.

De bevestiging, ordening en intrede der bisschoppen.

Volgens den eisch van het subordinatie-beginsel der middeleeuwsche hiërarchie kon hij, die door de kano-nieke electie tot bisschop verkozen was, zijne waardig-heid niet aanvaarden, tenzij zijne verkiezing door die in den kerkstaat boven hem verheven waren, behoorlijk goedgekeurd was. De elect behoefde de bevestiging (con-firmatio) van zijn metropolitaan, die van den paus en, daar hij ook als wereldlijk vorst of leenman des rijks zou optreden, die van den duitschen koning of keizer. Dat men deze bepalingen te Utrecht kende en doorgaans eerbiedigde, is den lezer uit vroegere mededeelingen gebleken.

Vóór de dagen van Gregorius VII, toen Romes magt over de kerk nog niet tot volkomen ontwikkeling was ge-komen, schijnen onze bisschoppen, behalve de confirmatie van den keizer, geene andere behoefde te hebben dan die van hun metropolitaan te Keulen. Als Balderik ons in 934 verhaalt, hoe hij tot het bezit van den stoel is ge-komen, spreekt hij van zijne bevestiging en ordening door den aartsbisschop; van de approbatie des pausen gewaagt hij niet ¹. Vóór en na Balderik werden Albrik en Ansfried door den metropolitaan geordend ² en derhalve ook be-vestigd; maar van pauselijke toestemming daarbij blijkt niet. Gregorius VII echter en zijne opvolgers, gelijk men van de bestrijders der investituur verwachten moest, verlangden het bevestigingsregt over alle bisschoppen, en sedert het concordaat van Worms werd het alom eerst gewoon en daarna regel, op elke electie de goed-keuring van den stedehouder van Petrus te vragen, of-schoon nog in de dertiende eeuw gevallen voorkwamen, waarbij het ongestraft verzuimd werd ³.

1) Zie den brief bij Heda, p. 75, en boven, I, bl. 271.

2) Zie boven, I, bl. 256, 279.

3) Zie Thomassinus, l. I. II, p. 446 ss.; vgl. Plank, *Gesch. der christl. kirchl. gesellschafts-verfass.* IV, 2, s. 636.

Hoezeer de aartsbisschoppelijke confirmatie, waar men de pauselijke verwierf, natuurlijk veel van hare betekenis verloor, mag men aannemen, dat onze electen meestal ook eerstvermelde poogden te verkrijgen. Van Otto II weten wij, dat hij „met goedkeuring van den metropolitaan” te Frankfort geordend werd ¹. Willebrand was in exceptionelen toestand, toen hij in 1228 als Otto's opvolger zou optreden, daar hij bisschop van Paderborn was, derhalve „getranslateerd” moest worden en de gewone ordening hem niet noodig was. Toen hij uit Italië herwaarts zou komen, ging hij eerst tot den paus, die de postulatie, door onze geestelijkheid te zijnen behoeve ingebragt, approbeerde. Vervolgens ontving hij te Werden de regaliën en daarmede de keizerlijke bevestiging, waarna hij te Keulen „zich aan zijn aartsbisschop voorstelde en dien de verschuldigde gehoorzaamheid bewees” ². Jacob van Oudshoorn had zijne confirmatie van de curie en van Keulen beiden ³, en zoo ook Frederik van Blankenheim ⁴. Dat er echter somtijds bisschoppen bij ons opgetreden zijn, die om de aartsbisschoppelijke toestemming, als zij die van den paus reeds bezaten, weinig of niet dachten, is mogelijk, daar er, gelijk wij later zien zullen, tijden waren, waarin men te Utrecht voor den prelaat van Keulen geringen eerbied openbaarde. Maar hetzelfde geldt eenigermate van de pauselijke bevestiging. Otto III bestuurde het bisdom ongeveer tien jaren, voordat hij haar magtig was ⁵. Jan van Nassau moest zich tijdens zijne eenëntwintigjarige regering met den titel van elect vergenoegen ⁶. Jan van Bronkhorst nam in afwachting van 's pausen goedkeuring het bestuur op zich, maar verkreeg haar niet, en zoo ging het ook Gijsbrecht van Brederode ⁷. Rudolf van Diepholt trad in 1423 op, maar

1) Zie boven, bl. 108.

2) Zie boven, bl. 112.

3) Zie boven, bl. 134.

4) Zie boven, bl. 171.

5) Zie boven, bl. 114.

6) Zie boven, bl. 120.

7) Zie boven, bl. 141, 219.

de renboden, die naar Rome om des pausen confirmatie togen, kwamen met ledige handen huiswaarts; eerst in 1433 werd hij bevestigd ¹. Van de keizerlijke confirmatie lezen wij zelden, maar in den regel werd zij ongetwijfeld begeerd en verkregen. In de statuten van ons domkapittel ontmoeten wij het voorschrift, dat een nieuwe bisschop, „wanneer hij van 's konings hof kwam”, waar hij de regaliën had ontvangen, zijn hofmantel aan den koster der domkerk, een der kanoniken, had te schenken ².

Naarmate het allengs meer een vaste regel werd, dat een verkozen bisschop, zou hij zijn ambt ten volle aanvaarden, 's pausen goedkeuring behoefde, werden de geldelijke offers, voor die goedkeuring te brengen, ook grooter. In 1197 verwierven onze electen Dirk van Holland en Arnold van Isenburg van Coelestinus III achtereenvolgens hunne confirmatie, en de som, die beiden te Rome en Siëna schuldig bleven, bedroeg meer dan 3,000 marken ³. Een aanzienlijk deel van die gelden vloeide ongetwijfeld in de pauselijke schatkist. Iets later kwamen de zoogenaamde annaten op — men zegt, in de dagen van den in 1261 overleden Alexander IV — die zoo genoemd werden, omdat zij geldsommen waren, naar de gewone inkomsten berekend, die den electen na hunne bevestiging jaarlijks uit hun bisdom zouden toekomen ⁴. Dat de pausen ze ook van onze kerkvoogden eischten, hebben wij bij herhaling kunnen opmerken. De hoeveelheid der som, die het utrechtsche annaat uitmaakte, kunnen wij echter niet naauwkeurig berigten. Wel worden cijfers genoemd, die ons aanwijzen welke de algemeene onkosten waren, die door de zaakverzorgers van sommige onzer bisschoppen voldaan werden, als zij te Rome of Avignon wegens de bevestigingsbrieven vertoefden, maar in die

1) Zie boven, bl. 182, 208.

2) „Quando novus eligitur episcopus, vestes eius sunt maioris custodis, et pallium eius curiale, quando venit de curia regis.” *Statuta eccl. Traiect.*

3) Zie boven, bl. 102 v.

4) Zie Gieseler, II, 3, s. 118; vgl. P. Nieuwland, *Vermaakelijkheden uit de kerkgesch.* 's Gray. 1729, bl. 547 vv. en Aschbach, *Kirchen-lexicon*, I, s. 219.

cijfers zijn waarschijnlijk ook andere posten begrepen, waarvan het bedrag niet aan den paus, maar aan het collegie der kardinalen, 's pausen kamerheeren en andere beambten als „drinkgelden” enz. kwam ¹. Voor Zweder van Kuilenburgs bevestiging werden waarschijnlijk 4,000 dukaten betaald, en eene dergelijke som werd voor de begeerde maar niet verworvene van Gijsbrecht van Brederode verstrekt ². Die van Philips van Bourgondië kostte 12,000 dukaten ³. Van Willem van Mechelen, die in 1301 sneuvelde, lezen wij, dat hij te Rome 14,000 dukaten schuldig bleef, die door zijn opvolger betaald werden ⁴.

De stelling, dat de volheid der bisschoppelijke magt door den verkozene eerst bezeten werd, wanneer hij onder handoplegging van eenige bisschoppen de plegtstatige wijding (ordinatio, consecratio) had ondergaan, was evenzeer eigen aan de middeleeuwsche als aan de vroegere en latere kerk ⁵. Die wijding was sedert overoude tijden

1) In Lacombet's *Archiv für die gesch. des Niederrheins*, II, s. 190 ff. vindt men een stuk, getiteld: *Reise der erzbischöfl. oratores nach Rom im jahr 1508 zur erwirkung der wahlbestätigung und des palliums*. Hier komt de rekening voor van de onkosten, die de keulse afgevaardigden bij de curie voor de bevestiging van hun aartsbisschop moesten maken. De volgende posten trekken de aandacht: aan den paus 4,400 dukaten; aan het collegie der kardinalen 5,000 dukaten; aan de »subdiaconi papæ, pro pallio” 500 dukaten; aan de ceremonie-meesters 200 dukaten; aan den »advocatus consistorialis, qui petit pallium”, 110 dukaten; »pro propinis in domo cardinalis Alexandrini” en aan dien kardinaal zelf, »qui fuit solus commissarius,” 500 dukaten; aan de »camerarii papæ” 80 dukaten, met de aantek. »cum magna difficultate, quia voluerunt habere centum;” aan de »cubicularii papæ” 42 dukaten enz.; de kleine posten voor expeditie-kosten der bullen, zegelgeld enz. zijn menigvuldig. Op het slot heet het: »summa summar. totius tam expeditionis ecclesie quam expensarum eundo, manendo et redeundo, una cum expensis vestium, facit in ducatis de camera, quorum tredecim carlini faciunt unum ducatum, 15,123½ ducatos, 3 carl., 5 bolend., et in florenis aureis 1,593½ gulden, 1 albus.”

2) Zie boven, bl. 184 n. 2, 220.

3) Gerardi Nov. *Phil. Burg. Matth. Anal.* I, p. 168 s. »Tanti constabat episcopum ultraiectinum fieri,” zegt Geldenhauer.

4) Zie boven, bl. 131.

5) Zie over der bisschoppen ordening of consecratie in het algemeen Binterim, I, 2, s. 318 ff.; Aschbach, *Kirchen-lex.* IV, s. 383. Aangaande de uitoefening der plegtigheid in vroegere tijden gaf ik bericht in mijne *Gesch. van het kerk. leven*, I, bl. 121 vv.

eene zinrijke maar tevens zeer omslagtige handeling, waarvan de meeste ceremoniën en formulen vóór het concilie van Trente wel aan dezelfde vormen gebonden waren, maar eenige in verschillende deelen der kerk op verschillende wijzen ten uitvoer gelegd werden. Hoe een elect voor den stoel van Utrecht, althans in het laatst van ons tijdvak, gewoonlijk voor zijn ambt gewijd werd, wanneer de plegtigheid in onze kathedraalstad of binnen de grenzen onzer dioecese plaats had, kan men met nauwkeurigheid opmaken uit een schoon handschrift van de laatste helft der vijftiende eeuw, een pontificale of bisschoppelijk formulierboek, dat voormaals door onzen kerkvoogd of zijn suffragaan gebruikt werd, wanneer hij in de beroemde St. Marie-kerk te Utrecht van tijd tot tijd zekere kerkdiensten volbragt¹. Uit het hoofdstuk, dat „over de ordening der bisschoppen”² handelt, meenen wij het belangrijkste te moeten mededeelen.

Ons pontificale zet de kanonieke stelling op den voorgrond, dat eene bisschopswijding steeds op een zondag moet plaats hebben, en wel omstreeks tercie-tijd, d. i. te negen ure in den morgen, „naardien toen de h. geest in vuurvlammen verscheen”. Daarop wordt herinnerd, dat er drie bisschoppen moeten tegenwoordig zijn, één die als wijder (consecrator) zal optreden en, gelijk wij aanstonds uit het eedsformulier zien zullen, verondersteld wordt de metropolitaan te zijn, die echter zelden de plegtigheid bijwoonde, en twee die zijne bijstanders (assistentes) zullen wezen, en dat de eerstgenoemde in vol pontificaal

1) Het *Pontificale ecclesiae beatae Mariae Traiectensis*, waarvan wij later meer zullen berigten, berust thans in de universiteitsbibl. te Utrecht (*Aevi med. script. eccl.* N. 10). Dat de bisschop of zijn plaatsvervanger in de St. Marie-kerk soms missen las, kan men zien uit den *Ordinarius* van het domkapittel, die in] een HS. van het midden der 14^e eeuw bewaard is. Het HS. komt onder den titel *Liber camerae* in het Prov. archief te Utrecht voor en zal ons later dienen.

2) »De ordinatione episcoporum.” De woorden »ordinatio” en »consecratio” worden in het pontificale bij afwisseling tot aanduiding der bisschopswijding gebruikt. Aschbach, a. a. o. s. 383, zegt echter dat de bisschopswijding »wegen der höhern würde nicht ordination, sondern consecration genannt wird.”

moet verschijnen. De bijstanders voeren den elect, die als priester gekleed is, naar het altaar, waar de eerstvermelde bisschop of consecrator gezeten is, en nu wordt de plegtigheid geopend met de voorstelling van den elect (*præsentatio electi*)¹. De assistenten zeggen met zachte stem (*media voce*), ten teeken van eerbied: „eerwaarde vader, onze moeder, de h. kerk, verlangt (*postulat*) dat gij dezen priester tot het zwaarwichtig ambt der bisschoppelijke orde (*ad onus episcopalis ordinis*) verheft.” Als de consecrator de vraag heeft voorgesteld, „of zij weten, dat hij [het ambt] waardig is”, antwoorden zij: „voor zoo veel het onderzoek van [onze] zwakheid aangaat, gelooven wij dat hij het waardig is”, waarop de consecrator „Gode zij dank” uitroept. Op deze voorstelling van den elect volgt zijne beproeving (*examinatio*). De consecrator herinnert dat, volgens de eischen van de oude kerk en den bekenden canon van het noord-afrikaansche concilie², ieder elect vóór zijne wijding behoorlijk onderzocht moet worden, en stelt hem nu de volgende vragen voor: of hij al zijn beleid, naar vermogen, volgens de uitspraken der h. schrift wil regelen; of hij het volk wèl wil onderwijzen, vromelijk leven, zich aan „de goddelijke dingen” wijden, zich van „aardsche zaken en schandelijke winsten” vrij houden (wat mag een Zweder van Kullenburg of Rudolf van Diepholt en zoo vele anderen bij dit laatste wel gedacht hebben?), en vriendelijk en barmhartig zijn jegens de armen? Als de elect op al deze vragen, één voor één, toestemmend geantwoord heeft met een „van ganscher harte”, volgt het onderzoek naar zijn geloof (*interrogatio super quibusdam articulis fidei*), waarbij de twaalf artikelen der apostolische belijdenis stuk

1) Bij de vermelding dezer acte heet het: »*ecclesia Romana de ista præsentatione non curat.*” In het *Pontificale Romanum*, dat in den aanvang van de zestiende eeuw waarschijnlijk te Lyon gedrukt werd (de stadsbibl. te Amsterdam bezit er een exemplaar van), wordt zij dan ook niet vermeld. Daar zegt de consecrator — in plaats van: »*scitis illum dignum esse?*” — »*habetis mandatum apostolicum?*” waarop een notaris het pauselijk mandaat leest.

2) Zie boven, bl. 242.

voor stuk worden voorgesteld. Wanneer de elect na de lectuur van ieder artikel zijne toestemming betuigd heeft, wordt hij uitgenoodigd den volgenden eed¹ te doen: „Ik N. N., beroepen bisschop van Utrecht, beloof voor het aangezigt van den almachtigen God en in tegenwoordigheid van al deze eerwaardige mannen, dat ik volgens de zede mijner voorgangers van deze ure af altijd getrouw en gehoorzaam zal wezen aan de h. roomsche kerk en de kerk van Keulen en aan u, mijn waarachtigen heer, den aartsbisschop van Keulen, en aan uwe volgens kerkregt optredende opvolgers, gelijk door de h. vaderen is ingesteld en het gezag der kerk en der pausen beveelt. Ik zal nooit deelen in raad of daad, waardoor gij het leven of eenig ligchaamsdeel zoudt verliezen of in booze gevangenis geraken². De beraadslagingen, die gij mij door brieven of boden zult toevertrouwen, zal ik in uw nadeel niemand openbaren. Opgeroepen zal ik ter synode verschijnen. Ook zal ik uwe boden en die der keulsche kerk, die ik als de uwe met zekerheid kennen zal, bij hun komen, toeven en gaan eerlijk bejegenen en hun in hunne behoeften te hulpe komen. De tafelgoederen van mijn bisdom zal ik niet verkoopen, noch wegschenken, noch op nieuw in leen geven, of op eenige wijze tegen het regt en de gewoonte mijner kerk vervreemden, tenzij ik u of uwe opvolgers geraadpleegd heb. Zoo helpe mij God en deze h. evangeliën!” Als deze eed gezworen is, vangt de

1) Deze eed wordt, *mutatis mutandis*, ook in het *Pontificale Romanum*, dat wij vermeldden, aangetroffen, maar in een appendix (fol. 37 v.) onder den titel *de scrutinio serotino*, welk *scrutinium* gezegd wordt (fol. 35) niet meer in gebruik te zijn. Opmerkelijk is, dat de belofte van trouw aan de „sacrosancta ecclesia Romana,” die het utrechtsch formulier bevat, in het roomsche niet voorkomt, en evenmin in het overigens gelijkluidend voorschrift, dat van Espen, I, p. 165, mededeelt.

2) „Non ero in consilio aut in consensu vel in facto, ut vitam perdat aut membrum, aut capiamini mala captione.” Door de verwisseling van den derden persoon enkelv. met den tweeden meerv. (de laatste wordt vervolgens geregeld gebruikt), is de zin bedorven. De afschrijver heeft waarschijnlijk meer dan één voorbeeld gehad, waarvan een enkel zóó ingerigt was, als het in tegenwoordigheid van den metropolitaan, een ander zooals het in diens afwezigheid moest gelezen worden.

consecrator aan de mis te lezen, terwijl de assistenten den elect de sandalen, de tuniek en de overige pontificaliën toereiken, behalve ring, myter en staf. Bij de overgave van ieder stuk spreken zij een kort gebed uit. Daarop worden eenige litanien gelezen, of zoo dit niet geschiedt¹, opent de consecrator het evangelieboek, dat hij den geknielden elect boven het hoofd houdt — een welbekend en schoon gebruik van den ouden dag — en nu legt hij hem de hand op, gelijk ook de assistenten doen, en zegt met laatstgenoemden: „ontvang den h. geest”². Na de handoplegging volgen eenige gebeden en de zalving, waarbij de consecrator op het hoofd van den elect in den vorm van een kruis eenig chrisma uitgiet, een symbool van de zalving met den h. geest³. Als deze acte volbragt is, ontvangt de elect den broederkus van den consecrator. Onder gebed en koorzang worden vervolgens ook zijne handen gezalfd met een mengsel van chrisma en gewijde olie, welk mengsel echter van de handen weder weggevaagd wordt, terwijl het chrisma op zijn hoofd blijft tot aan het einde der mis. Thans worden hem onder korte toespraken de handschoenen (cyrothecæ) toegereikt, als zinnebeeld van zedelijke reinheid⁴, de ring, het teeken der trouw van den bisschop aan zijne kerk⁵, de herderstaf en het evangelieboek. Nadat eene evangelieles en het „credo” zijn gelezen, brengt de nu gewijde elect (als symbolische offergave zijner liefde voor de kerk?) twee ronde brooden, twee maten (molas) wijn en twee brandende waskaarsen aan den consecra-

1) „Nota” — zoo heet het hier — „quod nonnulli prætermittunt letanias et servant quod sequitur, videl. quod — consecrator — aperit codicem evangeliorum”, cæst. De oplegging van het evangelie-boek werd in dit tijdvak tot de niet noodzakelijke acten der ordening gerekend. Zie Binterim, a. a. o. s. 331 f.

2) Van Espen, I, p. 115, noemt het uitspreken dezer woorden een modern gebruik.

3) Vgl. Binterim, a. a. o. s. 335 ff.

4) Zie Binterim, a. a. o. s. 340.

5) Bij de overgave van den ring wil ons pontificale het volgende gezegd hebben: „accipe annulum fidei signaculum, quatinus sponsam tuam, sanctam Dei ecclesiam, intemerata fide ornatus, illibate custodias.”

tor¹. Als dit geschied is, lezen de consecrator en de geordende zamen de gewone gebeden tot wijding der avondmaalselementen, waarna beiden communiceren, de consecrator het eerst. Op het slot van de mis wordt de myter gewijd en op het hoofd van den nieuwen bisschop gezet. Of de gansche plegtigheid met een „Te Deum” en het uitspreken van den zegen door den pas geordende moet besloten worden, is in ons pontificale niet uitgedrukt, maar zonder twijfel geschiedde het.

Bij de ordening ontving, gelijk het bovenstaande ons leerde, de nieuwe bisschop het regt om de bisschoppelijke insigniën te voeren, en tevens werd hij daarbij verplicht ze op gezette tijden, bij kerkelijke feesten en zekere godsdiensthandelingen, te gebruiken. Welke die insigniën waren, is voor een deel reeds gebleken. Het utrechtisch pontificale noemt de caligæ (kousen), de sandalen, de dalmatica (een lang overkleed met mouwen), de handschoenen, den ring, den staf, de myter en eenige andere kleedingstukken, die gedeeltelijk ook door klerken van lagere rang werden gedragen. Bij het onderzoek naar stof en vormen dezer voorwerpen zullen wij niet stilstaan². Ten aanzien van de myter alleen moeten wij opmerken, dat dit hoofddeksel bij onze oudere bisschoppen niet in gebruik is geweest. Bisschop Godebald vroeg paus Callixtus II in 1120 verlof om haar te dragen, en die gunst werd hem en zijnen opvolgers toegestaan³. Beka⁴ en

1) Vgl. Van Espen, I, p. 116.

2) Al de bisschoppelijke insigniën zijn in het utrechtisch pontificale bewonderingswaardig schoon afgebeeld. Overigens leze men over der bisschoppen en der overige klerken ambtsgewaad Gavantus, *Thesaurus sacr. rituum*, Antv. 1646, p. 95 ss.; Pugin, *Glossary of ecclesiastical ornament and costume*, sec. ed. London 1846; Bock, *Gesch. der liturg. gewänder*, Bonn 1856 vv. I (nog onvoltooid); Weiss, *Gesch. der tracht und des geräthes im mittelalt.* Stuttg. 1862, s. 660 ff.; Hefele, *Beiträge zur kirchengesch.* Tüb. 1864, II, s. 150 ff. en and. De alba, stola, het manipulum en cingulum van onzen bisschop Bernulf kan men zien in de kerk van de Jansenisten in den Hoek te Utrecht.

3) Zie 's pausen brief bij Heda, p. 149.

4) Beka, p. 16. De munten van onze oudere bisschoppen, Bernulf, Willem, Koenraad enz., die van der Chijs (*De munten der bisschopp. enz.* pl.

geordend werden òf de wijding eerst geruimen tijd na hun optreden ondergingen¹.

Had de gemeente maar al te dikwerf niet het minste aandeel aan de plegtigheid der ordening van hare nieuwe bisschoppen, anders was het, wanneer onze kerkvoogden hunne „blijde inkomste” hielden. Dan ontvingen de leden der kerk, klerken en leeken, hun geestelijken opziener en herder, en de leden van den staat, overheden en burgers, het hoofd van hun land. Bij zulke gelegenheden had geheel de bisschopsstad een feestelijk aanzien; de lucht weërgalmde van klokgelui en koorzang en de stem der juichende volksmenigte; de straten wemelden van prelaten, klerken en monniken, edelen en poorters, vreemden en inboorlingen, zoodat de gansche natie met al hare standen vertegenwoordigd scheen. Wij achten ons verplicht der bisschoppen intrede hier met eenige uitvoerigheid te beschrijven, daar zij in het kerkelijk en maatschappelijk leven onzer vaderen eene gebeurtenis was, die voor hunne bewustheid de hoogste beteekenis had, en wij verblijden ons dat hare vormen, gelijk zij althans gedurende de veertiende en vijftiende eeuw onderhouden werden, ons uit goede bronnen² bekend zijn.

Wanneer een nieuwe bisschop zijn statelijken intogt in de kathedraalstad wenschte te houden, had hij daarvan minstens drie dagen te voren kennis te geven aan den magistraat en de geestelijkheid der gemeente, met bepaling van den dag en het uur zijner komst. Als die tijd verschenen was, naderde hij de poort met al de heerlijkheid van een wereldlijk vorst. Hij zat in volle wapenrusting te paard en was verzeld van een schitterend gevolg van adellijke bloedverwanten, vrienden en dienaren en eene soms aanzienlijke krijgsmagt³. Onder de menigte, die met den

1) Philips van Bourg. werd te Utrecht geordend. De gemeente was vertegenwoordigd door de vijf kapittelen, den magistraat van Utrecht en eenige aanzienlijken. Zie bij Matth. *Anal.* I, p. 186.

2) Die bronnen zijn vooral de *Statuta eccl. Traiectensis* en eenige processen-verbaal.

3) Floris van Wevel. kwam in 1379 »cum magna solemnitate baronum et militum ac famulorum», en zoo ook Zweder van Kuilenb. in 1425. Zie

prelaat onder het gelui der klokken inkwam, bemerkte men doorgaans eenige mannen, wier aangezicht den Utrechtenaren meer of min vreemd was geworden, ofschoon zij hunne medeburgers waren, gebannen, meestal van goeden huize, die om eene of andere wezenlijke of vermeende misdaad door de regering waren uitgezet geworden, en nu, met hare en des nieuwen bisschops goedkeuring „in de lijn loopende,” in genade aangenomen werden en vrijheid genoten zich weder in hunne woonplaats te vestigen ¹. De weg, dien de trein volgde, voerde naar het raadhuis der stad of naar eenig ander lokaal ², waar de magistraat vergaderd was. Daar gekomen, steeg de bisschop van zijn paard, en als de leden van den raad hem eerbiedig hadden ontvangen, werd hij uitgenoodigd den eed af te leggen, die tot bekrachtiging moest dienen van de bezegelde brieven, waarmede hij reeds vóór zijne intrede beloofd had der stede privilegiën te zullen bewaren. ³ Als deze acte, die vergeleken kan worden met de grondwetsbezweering onzer dagen, was afgelopen, beklom de prelaat zijn ros weder en reed met zijn gevolg naar de Buurkerk of het h. geest-huis, waar hij zich verkleedde ⁴. Daar werden dan zwaard, harnas en wapenrok afgelegd en met het koorkleed eens kanoniks of met het lange linnen gewaad en het superpellicium verwisseld, tenzij de prelaat reeds geordend was, wanneer hij zijn bisschoppelijk costuum aandeed. Terwijl de stoet zich weder

bij Matth. *Anal.* V, p. 390, 424. Bovenal glansrijk was het gevolg van David van Bourg., Frederik van Baden en Hendrik van Beijeren. Frederik had 700 ruiters achter zich. Zie Dumbar, *Anal.* I, p. 406; Suffr. Petri ad Bekam, p. 160; Matth. *Anal.* II, p. 799; Dodt, I, 2, p. 10.

1) Zie over het inbrengen met de lijn, dat bij „de blijde inkomste” der toenmalige vorsten veel voorkwam, Molhuysen in Nijhoffs *Bijdr.* nieuwe reeks II, bl. 60 v. De magistraat van Utr. verbood het in 1364, 1371 en later meerinalen. Zie Matth. *De jure glad.* p. 693, *Anal.* II, p. 799, *De nobil.* p. 731; Burman, II, bl. 326.

2) Matth. *De nobil.* p. 715, *Anal.* II, p. 800; Dodt, t. a. pl.

3) *Statuta eccl. Traiect.*; vgl. boven, bl. 48.

4) Frederik van Baden deed in de Buurkerk zijn koorkleed en bef aan; zoo ook Arnold van Hoorn, Philips van Bourg. en Hendrik van Beijeren. Matth. *Anal.* II, p. 801, *Fund. eccl.* p. 167; Dodt, a. pl. bl. 11. Jan van Virneburg wisselde zijn costuum in het h. geesthuis. *Fund.* p. 265.

en trouw zwoeren ¹, waarna hij „in het latijn” eene collatie of kort sermoen hield, tenzij hij dit door een ander en in eene latere kapittelvergadering liet doen, wat wel dikwerf zal geschied zijn. Wanneer al deze gewichtige handelingen volbragt waren, toog de gansche vergadering nogmaals naar de domkerk. De bisschop plaatste zich in het koor op zijne kathedr; de acoluthen hielden hunne kaarsen en zwaaiden het wierookvat; de zangers hieven onder orgelspel een blij „Te Deum” aan, en naauwelijks was dit lied geëindigd, of honderd stemmen vereenigden zich in den uitroep: „de Heer beware hem en doe hem leven ².” Als de bisschop nog een formuliergebed „voor den vrede” van kerk en staat had gelezen, werd hij naar zijn paleis ³ gevoerd, „opdat hij tot het bezit [zijner volle waardigheid] kwame,” en daarmede was de plegtigheid der intrede afgelopen, voor zoo verre zij niet door feestelijke maaltijden gevolgd werd ⁴.

De overoude idee der christenheid, dat de betrekking des bisschops op zijn bisdom als een geestelijk huwelijks-

---

1) Van deze huldiging heet het in de *Statuta*: „quod antiqui infeodationem et praestationem homagii suarum praepositarum et bonorum ipsarum temporalium per ignorantiam nominabant.” Hadden de „antiqui” de zaak niet bij het regte einde?

2) „Dominus conservet eum et vivificet eum.” *Statuta eccl. Traiect.*

3) Behalve zijn hof (curia) bij de domkerk had de bisschop, althans in de 12e eeuw, binne Utrecht ook zijn zomerpaleis (Beka, p. 53), dat wellicht bij de St. Marie-kerk lag (zie het diploma bij Matth. ad Anonymum, p. 118). Buiten Utrecht hadden onze kerkvoogden verschillende verblijven in hunne kasteelen ter Horst, Vollenhove, Wijk bij Duurst. enz., gelijk ons bij herhaling gebleken is. Bisschop Heribert bouwde een „palatium et capellam” te Walstad in Twenthe, die later in andere handen kwamen. Zie Anonymus, *De reb. Ultraiect.* p. 2. Het onderhoud van het hof te Utr. geschiedde op rekening van den bisschop. In 1418 leende Frederik van Blankenheim „dusent lichte gulden” van de fabriek-kamer van den dom, „tot behoef der tymmeringhe ons hoefs ende woenstats binnen onser stat,” volgens eene aanteeke. in een kopijboek van genoemde kamer van de 15e eeuw, nu in het Prov. archief te Utr. berustende.

4) In 1524 liet Hendrik van Beijeren den dag na zijne intrede „ene kostelijke maeltijt van vleesch ende visch” in de kerk van St. Salvator aanrigten. Behalve de geestelijken waren ook voorname burgers genoodigd. Zie Matth. *Manud. ad jus can.* p. 398. Willebrand gaf een maaltijd op den dag zijner inkomst. Zie boven, bl. 112.

verbond is, dat even als het echtverbond van man en vrouw niet dan door den dood of onder zeer buitengewone omstandigheden kan losgemaakt worden, heerschte ook in de middeneeuwen en werd bij onze kerkvoogden door den bisschoppelijken trouwring onderhouden. In de oudere kerk kon de losmaking, of zoo men wil de echtscheiding, niet geschieden dan door het besluit eener wettige kerkvergadering¹; in de middeneeuwen kon zij niet plaats hebben zonder tuschenkomst van den paus². Van meer of min vrijwilligen afstand van de waardigheid (abdicatio, cessio) ontmoeten wij in de geschiedenissen onzer kerkvoogden voorbeelden. Gozewijn van Amstel abdiceerde in tegenwoordigheid van een pauselijken legaat, en iets dergelijks had met Frederik van Baden plaats. Willem van Mechelen wenschte te abdiceren, maar de paus gedoogde het niet; aan Nikolaas de Capucio echter werd het toegestaan.³ Van formele afzetting (depositio) lezen wij ten aanzien van Jan van Nassau. Zij geschiedde onder toestemming van Nikolaas IV, ten gevolge van wiens beschikkingen den vernederde eene jaarwedde werd toegevoegd⁴. Van verplaatsing (translatio) onzer bisschoppen naar elders door den paus spraken wij bij herhaling. Jan van Zyrik werd naar Toul verzet, Jan van Arkel en Arnold van Hoorn naar Luik⁵.

---

§ 3.

De regten, pligten en bijstanders der bisschoppen.

Volgens de beginselen van het kerkregt was de bisschop ook in dit tijdvak, evenzeer als in het voorgaande, de eerste geestelijke zijner dioecese, het hoofd aller geloovigen binnen hare grenzen, klerken en leeken beiden. Aan hem was het opgedragen, onder den metropolitaan en

1) Thomassinus, l. I. II, p. 480; *Gesch. van het kerk. leven*, I, bl. 159.

2) Thomassinus, l. I. p. 489 ss.; vgl. Von Raumer, a. a. o. s. 19.

3) Zie boven, bl. 117, 126, 144, 232.

4) Zie boven, bl. 121.

5) Zie boven, bl. 125, 150, 160.

den paus de algemeene belangen der godsdienst te behartigen, voor de geregelde uitoefening der heilige handelingen te zorgen en de kerkelijke wetten en instellingen te handhaven. Hij alleen mogt geestelijken ordenen en aanstellen, monniken en nonnen, kerken, altaren enz. wijden, het vormsel bedienen, dioecesaan-synoden bijeenroepen en in zekere gevallen van overtreding der kerk- en zedewet boete opleggen of daarvan vrijspreken. Bij hem was het opzicht over de gansche kerkzaak en alle geestelijken en kloosterlingen, voor zoo verre zij er door pauselijke privilegiën niet aan onttrokken waren, en het opperste beleid bij de geestelijke jurisdictie, de tucht en het kerkelijk finantie-wezen.¹

Waren de regten en pligten onzer bisschoppen volgens de heerschende theorie inderdaad vele en zeer zwaarwigtige, in de praktijk des kerkelijken levens ging het hun als den voorstanders van andere dioecesen dier tijden²: bij de aanwassende magt, die de pausen sedert de elfde eeuw op den ganschen kerkstaat uitoefenden, werd de hunne in vele opzichten verzwakt; bij de toenevende zucht der hoogere geestelijkheid onder hen, om in de gewichtigste deelen des kerkbestuurs de hand te hebben en hare eigene regten in onafhankelijkheid te gebruiken, werden de hunne allengs besnoeid; en daar zij als wereldlijke vorsten, bij de voortgaande ontwikkeling van hun volk en staat, steeds meer met regenten-pligten overladen werden, zoo waren zij gedrongen hunne zorgen voor de nit- en inwendige belangen der dioecese grootendeels aan anderen over te laten. Hoe het gezag onzer kerkvoogden door de aanmatigingen der pausen schade leed, zal ons vanzelf in het oog vallen, wanneer wij over de wederzijdsche betrekking van ons bisdom en den stedehouder van Petrus zullen spreken; hier echter hebben wij aan te wijzen, hoe het door de kapittelen te Utrecht veelzins ingekort werd, en in hoeverre de vervulling der ambts-

1) Vgl. Binterim, a. a. o. I, 2, s. 363 ff.; Von Raumer, a. a. o. s. 20 f. en boven, I, bl. 296.

2) Zie Gieseler, II, 2, s. 276 ff. 3, s. 181 ff.

pligten van den bisschop van hem zelve op zijne bijstanders overging.

De geschiedenis der toenemende beperking van de bisschoppelijke magt van de zijde onzer hoogere geestelijkheid kan, behalve uit eenige bepalingen in de statuten van het domcollegie, opgemaakt worden uit sommige officiële stukken der veertiende en vijftiende eeuw, die door Matthæus en anderen uitgegeven werden. Als wij die documenten voor ons leggen, bemerken wij, wat wij trouwens van te voren verwachten zouden, dat de pogingen der utrechtsche kapittelen, om het gezag van hun bisschop te breken of te bekrimpen, dan voornamelijk werden ingesteld, wanneer een zeer zwak prelaat aan hun hoofd stond, of wanneer een meer energiek man afgetreden, en het bestuur door zijn opvolger nog niet aanvaard was. Het oudste dier stukken behoort aan de dagen, waarin de magtelooze hand van Frederik van Zyrik den herderstaf hield. Toen deze kerkvoogd wegens zijne slaafsche afhankelijkheid van den graaf van Holland bij zijne klerken allengs alle vertrouwen had verloren ¹, wist het generaal-kapittel, daartoe in zijne tegenwoordigheid op den 17ⁿ October 1321 vergaderd, hem deze concessiën af te dwingen: zoo er tusschen den bisschop en prelaten en kapittelen der vijf collegiaal-kerken van Utrecht, of bijzondere personen, daartoe behoorende, geschillen waren ontstaan over eenige kerkelijke goederen of jurisdictiën, zouden de vijf dekens dier kapittelen binnen tien dagen uitspraak doen, en de bisschop zou aan hun vonnis volkomen gevolg geven; en daarenboven, zoo een aartsdiaken of proost, een deken en vijf kanoniken van eenig kapittel, bij soortgelijke geschillen met den bisschop, voor het generaal-kapittel „den eed met zeven stelen” zouden doen, verklarende dat hunne zaak de zaak der gerechtigheid was, zoo zoude de bisschop daarin moeten berusten en zijne tegenstanders het pleidooi gewonnen hebben ².

1) Zie boven, bl. 132.

2) Zie het diploma bij Matth. *Denobil* p. 785 s. en over „den eed met zeven stelen,” Hier. van Alphen, *Verhand. over den eed der Utr. bissch.* enz. in

- Stelde het verdrag tusschen Frederik van Zyrik en zijne geestelijkheid den bisschop in een staat van afhankelijkheid, waarvan de grenzen naauwelijks te bepalen waren, niet minder bezwarend voor den kerkvoogd was een ander, dat drie en veertig jaren later door de vijf kapittelen onderling werd gesloten, nadat de verplaatsing van Jan van Arkel den bisschopsstoel vacant gemaakt had. Naauwelijks was de man, die zijne regten zoo krachtig had gehandhaafd, naar Luik vertrokken ¹, of prelaten en kanoniken waren op middelen bedacht, waardoor zij zijnen opvolger zooveel mogelijk de handen zouden binden. Zoo kwamen zij dan den 11^{den} Mei 1364 in hunne groote kapittelkamer zamen, en wat zij besloten is hoofdzakelijk het volgende: de bisschop zou geen synodale verordeningen mogen afkondigen, tenzij met toestemming van het kapittel; niet aan hem, maar aan de dekens der vijf collegiën zou het opgedragen zijn, de tucht te oefenen over de leden dier collegiën en al hunne onderhoorigen, zoodat van 's kerkvoogds regten, „om hen te visiteren, te corrigeren, te bestraffen en hunne zeden te reformeren”, voortaan geen spraak kon zijn; als de bisschop door den deken der domkerk of door diens plaatsvervanger voor het generaal-kapittel werd gedaagd, zou hij moeten verschijnen, en klaagde eenig kapittellid hem wegens het een of ander aan, dan zou hij zich aan de regtspraak der vergadering moeten onderwerpen; mogt hij weigeren te komen of te gehoorzamen, zoo zou men hem, na driewerf herhaalde citatie, bij den paus of bij den aartsbisschop van Keulen proces aandoen ²; de bisschop zou den kapittel-

de *Werken* van de maatsch. der Nederl. letterk. te Leid. II, bl. 185 vv. In de *Statuta eccl. Traiect.* leest men onder den titel: *Juramentum cum septem stolis*, het volgende: „septem stolæ sunt septem presbyteri bonæ famæ et vitæ illius ecclesiæ vel monasterii, si sint ibidem; alioquin invitari possunt aliunde; et isti, induti vestibus sacerdotalibus, manus ponent super pectus proprium [et] iurabunt: iuro in verbo sacerdotii, quod hæc res,” cæt. Vervolgens wordt gezegd, dat de zwerende zijne stoel in de hand moet houden.

1) Zie boven, bl. 150.

2) Dezelfde bepaling ongeveer komt in de *Statuta eccl. Traiect.* voor (zie de plaats bij Matth. *De nobil.* p. 615); andere zullen wij later bijbrengen, als wij over de „cessatio divinorum” spreken.

leden niet lastig mogen vallen wegens hun resideren ter plaatse, waar zij hunne kerkambten hadden, en hun wegens afwezigheid geen geldboeten opleggen. Opdat deze en andere bepalingen van minder beteekenis voortaan met naauwgezetheid zouden gehandhaafd worden, stelde men ten slotte vijf kanoniken uit de verschillende collegiën aan, die als gedeputeerden tegenover den bisschop zouden staan en alles doen, wat het gemeen belang vereischen zou ¹.

Openbaarde de utrechtsche geestelijkheid in 1364, blijkens het bovenstaande, welke hare bedoelingen waren ten opzichte harer betrekking tot het hoofd des bisdoms, eene eeuw later ongeveer deed zij dit nog duidelijker en toen naar aanleiding van ervaringen, waardoor haar streven naar de beperking des bisschoppelijken gezags meer geregvaardigd werd dan door de ondervindingen, die zij onder het bestuur van den reformatoriesch-gezinden Jan van Arkel hadden opgedaan. Toen de dood in 1455 de dioecese van den woelzieken Rudolf van Diepholt had verlost, en de kanoniken, onder den indruk der gebeurtenissen van de laatste vijf en twintig jaren, Gijsbrecht van Brederode tot zijn opvolger hadden benoemd, werd laatstgenoemde door het generaal-kapittel verplicht eene reeks van „punten en artikelen” te beloven ², waarin de bepalingen van 1364 deels vernieuwd, deels versterkt en uitgebreid en daarenboven met andere vermeerderd werden. De belangrijkste dier punten en artikelen waren deze: de bisschop mag oorlog noch vrede maken zonder toestemming der geestelijkheid; hij zal zonder goedkeuring der vijf kapittelen van kerken en klerken der dioecese hoegenaamd geen lasten of schatting eischen, en zoo dit door anderen mogt geschieden, „al ware het op ’s pausen gezag,” dan zal hij kerken en klerken in bescherming nemen; hij zal om geene reden tegen den wil der geestelijkheid afstand doen van zijn episcopaat; het zal hem niet vrij staan eenige synodale ordonnantiën, of van hem

1) Zie het diploma bij Matth. I. I. p. 780 ss. en het daaraan toegevoegde van 21 Mei 1365, p. 782 ss.

2) Zie boven, bl. 218 v.

zelve, of van den metropolitaan, of van den apostolischen stoel en diens legaten (Nicolaas van Cusa wordt met name aangeduid) op eigen gezag in te voeren of af te kondigen¹; hij moet de tucht over de kapittelleden en al hunne onderhoorigen aan hunne dekens en hunne collegiën overlaten; voor het kapittel gedaagd, moet hij verschijnen, en als hij veroordeeld wordt iemand wegens geleden onrecht voldoening te geven, zal hij zonder appèl gehoorzamen, of men zal de godsdienstoefenigen staken; hij zal niemand tot zijn vicaris of officiaal aanstellen, die geen lid van één der vijf collegiën is, en door het gansche bisdom geen dekens benoemen dan geordende geestelijken; wanneer de vijf kerken eischen, dat de bisschop een anderen vicaris, officiaal of zegelbewaarder zal verkiezen, is hij verplicht zulks te doen, of men zal de kerkdiensten schorsen; buiten autorisatie van het generaal-kapittel zal hij geen wijbisschop aannemen, en als er een aangenomen is, moet deze niet alleen den kerkvoogd, maar ook het kapittel trouw zweren, en zich onthouden van het eischen van belooningen voor diensten, aan de vijf collegiën en hunne onderhoorigen bewezen, en van het bedienen der klerikale wijdingen buiten de stad Utrecht, tenzij met verlot des kapittels; de bisschop zal zich door niemand (dus ook niet door den paus) van zijne eeden laten ontslaan, en zoo men hem van die eeden ontslagen heeft, zal hij van „de absolutie” geen gebruik mogen maken².

Het lag in den aard der zaak, dat onze kerkvoogden, hoe meer men hen in de uitoefening hunner bisschoppelijke regten belemmerde, zich des te eenzijdiger aan de vervulling hunner landsheerlijke roeping wijdden, zoodat zij ten laatste zich bijna uitsluitend met hunne staatszaken bemoeiden en aan de eigenlijke kerkdienst in persoon nauwelijks deel namen. Van die deelneming is dan ook,

1) In de *Statuta eccl. Traiect.* heet het: „episcopus Traiect. sine consensu capituli nostri non potest facere statuta synodalia nec provincialia admittere.” Van 's pausen verordeningen is hier nog geen spraak, althans niet in de HSS., die ik gebruikte.

2) Zie het diploma bij Matth. *Anal.* I, p. 662 ss.

zelfs betrekkelijk onze oudere bisschoppen van dit tijdvak, weinig spraak, en wanneer er melding van gemaakt wordt, geschiedt dit veelal op eene wijze die aantoonde, dat zij meer zeldzaam dan gewoon was. Van Burchard wordt ons als eene groote bijzonderheid berigt, dat hij met eigen hand priesters en diakenen ordende ¹. Van Adelbold, Heribert, Godfried, Boudewijn II en anderen lezen wij, dat zij gedurende de elfde en twaalfde eeuw te Utrecht, Egmond, Rijnsburg en elders kerken wijdden ², gelijk ook Willebrand dit in den aanvang der dertiende eeuw nog deed ³; maar de heiligdommen, waaraan zij hun werk verrigttten, waren òf wegens hunne bestemming òf wegens den vorstelijken en adellijken stand hunner stichters boven de gewone verheven. Bisschop Willem I preëkte in de dagen van zijn strijd tegen Gregorius VII, en Heribert liet zich bij de kerkwijding te Egmond hooren ⁴; maar van latere predikers onder onze kerkvoogden vernemen wij niet, wat ons trouwens niet verwonderen zal, als wij ons herinneren, dat Innocentius III in het vierde late-raan-concilie de bisschoppen van hunne verplichting om te prediken ontslagen heeft ⁵. Godebald liet zich, gelijk wij vroeger opmerkten en later bevestigen zullen, even als Floris van Wevelinkhoven, aan de zuiverheid der kerkleer en de wering der ketterij gelegen liggen ⁶, maar van anderen is ons iets dergelijks niet bekend. Zelfs van het zingen der mis door onze bisschoppen wordt zelden gewag gemaakt. Koenraad deed het in de paaschweek, op den dag waarop hij vermoord werd; Willebrand, toen hij van zijn voorspoedigen krijgstogt tegen de Drenthenaren weêrgekeerd was ⁷. Toch durven wij veronderstellen, dat goeddelijke mannen als Burchard, Andries van Kuik,

1) Zie boven, bl. 80.

2) Zie boven, bl. 55, 90, 99, 104.

3) Willebrand wijdde de kloosterkerk te Sennewijnen, de stichting eener adellijke vrouw. Zie Van Spaen, *Inleid. tot de hist. van Gelderl.* III, bl. 299.

4) Zie boven, bl. 70, 90.

5) Zie Hefele, *Conciliëngesch.* V, 2, s. 790.

6) Zie boven, bl. 86, 166.

7) Zie boven, bl. 78, 113.

Floris van Wevelinkhoven en anderen het niet of niet geheel veronachtzaamd zullen hebben. Dat het domkapittel overigens des bisschops diensten op de hooge kerkfeesten, witten donderdag, paschen, pinksteren, kerstmis, St. Maarten enz. verlangde, bewijzen de statuten en de ordinarius van het collegie, waarnaar de kanoniken de uitoefening hunner kerkpligten regelden; maar diezelfde schriften leeren ons, dat de hooge prelaat aan dien eisch gewoonlijk geen gevolg gaf, waarom dan ook telkens van zijne afwezigheid en van zijn plaatsvervanger wordt gesproken. Daar de bisschop tevens lid van het domkapittel was, rustten ook op hem de dagelijksche pligten van de koordienst; hij behoefde ze echter niet waar te nemen, want „de deken, die de vruchten der bisschoppelijke præbende genoot”, was daarvoor verschuldigd in 's kerkvoogds plaats op te treden, zoo dikwerf hij niet tegenwoordig was¹.

Naarmate onze bisschoppen zich meer aan de vervulling hunner kerkelijke ambtspligten onttrokken, òf omdat zij er geringe liefde voor koesterden, wat niet zelden het geval was, òf omdat de zorgen voor hun wereldlijk gebied op al hun tijd en al hunne krachten aanspraak maakten, wat doorgaans plaats had, behoefden zij te meer zekere bijstanders, die de belangrijkste deelen hunner taak van hen overnamen. Zulke bijstanders bezaten zij, en dat niet alleen in hunne aartsdiakenen en landdekens, die, gelijk wij later zien zullen, in grootere en kleinere districten van het bisdom gewigtige werkzaamheden volbragten, maar meer bijzonder nog in hunne suffraganen, vicarissen, officialen en poenitentariën, die, meer dan de aartsdiakenen en dekens, met de waarneming van de eigenlijk bisschoppelijke pligten belast waren.

---

1) „Quociens episcopus a civitate vel ecclesia nostra abfuerit, decanus vices episcopi, tam diebus solempnibus quam ebdomadis, in divinis supplere consuevit, quia fructus præbendæ episcopalis tollit.” *Statuta eccl. Traiect.* Bisschop Godebald had de bisschoppelijke præbende aan den deken afgestaan. Zie het diploma bij Buchelius ad Hedam, p. 151. Vgl. boven, bl. 89 n. 1, de aantekening uit het necrol. van St. Salvator, waaruit men ziet, dat bisschop Andries afstand deed van zijne præbende in St. Salvators kapittel.

De titel suffragaan, suffragaan-bisschop (suffraganeus, episcopus suffraganeus), die ook den kerkvoogd van Utrecht toekwam, voor zoover hij als dioecesaan-bisschop onder den metropolitaan, den aartsbisschop van Keulen, staande, als diens helper in het bestuur der kerkprovincie van Keulen beschouwd werd¹, was in de latere middeleeuwen de ambtstitel van die hogere geestelijken, die den bisschop bijstonden in het uitoefenen der pontificale regten (iura pontificalia), welke op de wijdingen betrekking hadden. De suffraganen, die onze vaders doorgaans wijbisschoppen noemden, waren mannen die de bisschoppelijke waardigheid bezaten en daarmede de bevoegdheid om geestelijken te ordenen, kerken, altaren enz. te wijden, het vormsel te bedienen en al die handelingen te verrigten, waartoe het bisschoppelijk radikaal vereischt werd. Zulke prelaten, die wij onder den naam van koor- of mede-bisschoppen reeds aan de zijde van Willebrord, den abt Gregorius en latere voorstanders onzer dioecese ontmoetten², waren onzen bisschoppen gedurende dit gansche tijdvak onmisbaar, en vandaar dat wij in onze bronnen ook gedurig melding van hen zien maken. Zekere bisschop Gerold wijdde in 1113 de kerken te Egmond³; hij was waarschijnlijk de bijstander van den toen onlangs overledenen Burchard, daarna van diens opvolger, Godebald. Drie en twintig jaren later werden vele kerken in onze dioecese gewijd door bisschop Siward, die Andries van Kuik als helper diende⁴, en iets dergelijks lezen wij van bisschop Reimundus, die in 1173 aan de zijde van Godfried van Rhenen arbeidde⁵. Daar Reimundus niet meer eenvoudig bisschop genoemd werd, zooals Gerold en Siward, maar „episcopus Ypporiensis”⁶,

1) Vgl. Aschbach, a. a. o. IV, s. 1156.

2) Zie boven, I, bl. 301.

3) *Annal. Egm.* Pertz, XVI, p. 450.

4) Zie boven, bl. 88.

5) Zie boven, bl. 100.

6) *Annal. Egmund.* Pertz, l. l. p. 468. Moet men in plaats van „Ypporiensis” wellicht „Ypponensis” lezen (= Hipponensis, van Hippo Regius, of van Hippo Zarito, of van Hippos, bekende bisdommen in Afrika en Palästina)?

schijnt hij reeds een „episcopus in partibus infidelium” geweest te zijn, een bisschop met den titel van een verloren bisdom in de landen der ongelooovigen versierd, gelijk later wel niet alle, maar toch de meeste onzer wijbisschoppen zijn geweest ¹. Doorgaans kozen onze kerkvoogden deze bijstanders uit de leden der monniken-orden, inzonderheid die der franciskanen en dominikanen. Van Philips van Bourgondië leest men, dat hij gelijktijdig twee suffraganen gebruikte, Jacob de Ridder, bisschop van Hebron, en Johannes van Heetvelt, bisschop van Hiërapolis, die evenwel volgens hunne titels niet denzelfden rang hadden, ofschoon zij dezelfde werkzaamheden verrigten ². Dat onze kerkvoogden geene wijbisschoppen mochten aanstellen dan met goedkeuring van het generaal-kapittel, en dat de aangestelden voor hunne diensten in de collegiaal-kerken te Utrecht geene belooningen mochten eischen, hebben wij vroeger opgemerkt ³. Het spreekt echter vanzelf, dat men hun voor kerkwijdingen en dergelijke handelingen buiten de kathedraalstad betalen moest. Toen Frederik van Blankenheim in 1395 voor de Drenthenaren zekere privilegiën bevestigde, beloofde hij hun een wijbisschop (wielbisschop) te zenden, die zich tevreden zou houden met hetzelfde „loon”, dat men overal in het sticht plagt te geven, en in het concordaat, dat Rudolf van Diepholt met Philips van Bourgondië sloot, werd vastgesteld, dat Rudolfs suffragaan zich steeds zou laten „genoegen met eene redelijke heuschheid ⁴”. Doen deze bepalingen ons veronderstellen, dat de suffraganen zich te dikwerf als geldgierige prelaten deden kennen, van

1) Men zie de lijsten onzer suffraganen bij Matth. *De nobil.* p. 189; de Jonghe, *Desolata Batav. Dominicana*, Gand. 1717, p. 15 ss., en vooral die in *Bat. s. I*, p. cxv, vv. Zij noemen bisschoppen van Tripoli, Zuda, Byblus, Scopelos, Hiërapolis, Hebron enz. Over de opkomst der gewoonte om den suffraganen titels van bisdommen »in partibus” te geven, leze men Binterim, I, 2, s. 378 ff. en een goed artikel van Jacobson in Herzog's *Real-encykl.* IV, s. 103 ff. en de daar aangeh. schrijvers.

2) Jacob heet »principalis suffraganeus ecclesiae Traiect.”, Johannes zijn »coadiutor.” Zie het protocol bij Dodt, *Archief*, I, 2, p. 3 s.

3) Zie boven, bl. 274.

4) Zie bij Dumb. *Anal.* II, p. 345, en Van Mieris, IV, bl. 1031.

sommigen is dit helaas! maar al te zeker. Bisschop Matthias van Biduane, die onder Frederik van Blankenheim diende, wordt door zijne tijdgenooten als een schraapzuchtige geteekend, die, met de zonden der simonie beladen, een kwaden dood stierf. Voor eene kerkwijding te Zwol genoot hij honderd gulden (floreos blavios), wat men eene ongehoorde som achtte. Toen hij ten behoeve van de arme priesters en klerken op den Hiëronymusberg op de Veluwe een klein kerkje met een altaar en kerkhof had gewijd, gaf men hem voor moeite en kosten (pro fatigis et expensis) tien rijsche guldens. Hij wilde ze niet aannemen, weigerde de noodige bewijsstukken der gedane wijding (litteras consecrationis) uit te reiken en vertrok met dreigend gelaat, nadat hij zich aan den disch der vrome broeders te goed gedaan had ¹. Niet alle suffraganen echter waren dezen Matthias gelijk. Nu en dan deden zich vrome en geleerde mannen onder hen voor, die bij tijdgenooten en nageslacht eere genoten, een Gozewijn Haeks, een Noordbrabander, die bisschop van Hiërapolis heette en, na te Parijs doctor in de theologie geworden te zijn, zich als een vruchtbaar schrijver deed kennen ²; een Thomas Bazinus, de ons reeds bekende Franschman, die uit zijn bisdom in Frankrijk verdreven, even als Gozewijn Haeks, als wijbisschop van David van Bourgondië optrad en als historie-schrijver gunstig bekend is ³; een Johannes van Riet, die almede onder David van Bourgondië diende ⁴ en als een zeer welsprekend prediker geroemd werd, en anderen ⁵.

Van een anderen aard dan het ambt der suffraganen,

---

1) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 131 s., en meer over Matthias bij de Jonghe, l. l. p. 18 ss.; vgl. mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 122 v. Hij was een Italiaan, naar het schijnt, die in 1399 door paus Bonifacius IX het bisschoppelijk radikaal verkreeg.

2) Zie Heda, p. 294, en Buchel. ald. p. 308; Foppens, *Bibl. Belg.* I, p. 379.

3) Heda, p. 304 s. en Buchel. ald. p. 313; Fabricius, *Bibl. Lat. med.* VI, p. 688; vgl. boven, bl. 223.

4) Foppens, l. l. p. 565.

5) Zie Royaards, II, bl. 130 v.

ofschoon somtijds daarmede vereenigd¹, was dat der bisschoppelijke vicarissen, die in het algemeen met de uitoefening der kerkelijke jurisdictie belast waren, voor zoo verre die aan onze kerkvoogden toebehoorde. Hunne verplichtingen waren niet altijd dezelfde², naardien deze door de instructiën der bisschoppen nader plagten aangewezen te worden, en daaraan is het wel toe te schrijven, dat het vaak moeilijk valt het karakter hunner bediening van dat der andere bijstanders onzer kerkvoogden te onderscheiden. Onze oudste vicaris van dit tijdvak is waarschijnlijk Poppo van Stavelot geweest, die het gansche bestuur in de herderlijke zaken (in pastoralibus) in handen had, toen Adelbold zich voor een tijd aan het kloosterleven overgaf³. Gewoonlijk stelt men, dat deze kerkdienaren vooral sedert de dertiende eeuw overal in de kerk aangesteld werden, en dat wèl om de heerschzucht der aartsdiakenen te beteugelen en om tegelijk de behandeling van kerkregterlijke zaken bij den zetel des bisdoms te concentreren⁴. Zeker is het, dat zij van dien tijd af in onze bronnen gedurig vermeld worden⁵, òf eenvoudig als vicarissen òf als vicarissen-generaal, naarmate hunne instructiën meer of minder beperkt waren. Volledige plaatsvervangers van hunne bisschoppen waren zij, wanneer laatstgenoemden buiten hun bisdom vertoefden. Zoo had Nikolaas de Caputio zijn ons onbekenden vicaris⁶, toen hij na het aanvaarden zijner waardigheid weigerde herwaarts

1) Thomas Bazinus en Joh. van Riet waren en suffraganen en vicarissen. Zie Buchelius en Foppens, II. II. Reeds in 1268 ontmoet men Edmund als vicaris van Jan van Nassau, wanneer hij in Friesland het kruis preekt in eene kerk wijdt (zie Sibr. Leo, *Vitæ et res gest. abb. in Lidlum*, Matth. *Anal.* III, 546), en nog vroeger den vicaris van Godebald, den reeds vermelden Gerold, die te Egmond altaren wijdt; zie Joh. a Leid. *Annal. Egm.* p. 21.

2) Misschien ook hun titel niet. In 1250 komt een „provisor in spiritualibus” voor, die vicaris schijnt geweest te zijn. Zie van den Berghs *Register van oork.* I, bl. 39.

3) Zie boven, bl. 57.

4) Zie Binterim, a. a. o. I, 2, s. 415 ff.; een goed artikel van Jacobson in Herzog's *Real encycl.* V, s. 4 f. en de daar aangeh. schrijvers.

5) Zie de lijst in *Bal. s. I*, bl. cxxix, vv.

6) Heda, p. 242; boven, bl. 144.

te komen. Jan van Arkel gebruikte bij herhaalde afwezigheid Zweder Uterlo als generaal-vicaris „in spiritualibus”, terwijl zijn broeder en anderen aan het hoofd van het wereldlijk gebied stonden¹. Van de eigenlijk bisschoppelijke vicarissen moeten die des kapittels onderscheiden worden, die optraden zoo dikwerf en zoolang de stoel te Utrecht vacceerde. Zij werden door de kanoniken der vijf collegiaal-kerken te Utrecht gekozen, hoewel het dom-collegie het anders wenschte², en hadden een zeer ruimen werkkring, als zij zoowel in het tijdelijk als geestelijk gebied als 's bisschops plaatsvervangers fungeerden, gelijk dit b. v. Hendrik van Weyde, de domdeken, in 1364 na het vertrek van Jan van Arkel deed³. Maar dit geschiedde niet altijd. In 1371 koos men twee vicarissen, Gijsbert Kock, kanonik van den dom, voor het geestelijke, den edelman Zweder van Gaesbeek voor het wereldlijke⁴. Na den dood van Frederik van Blankenheim stelde men één vicaris-generaal aan en aan diens zijde een coadjutor, en daarenboven twee leeken, die als ruwaarden of voogden „het land in het wereldlijke zouden regeren”⁵.

Naauw verwant aan het ambt der vicarissen was dat der officialen, die mede de bisschoppelijke jurisdictie uitoefenden en zich daarom ook regters van den hove van Utrecht (officiales, curiæ Traiect. iudices) konden noemen⁶. Men vindt nu en dan van hen gewag gemaakt⁷, maar ook zóó dat het moeijelijk valt in te zien, in hoe verre zij van de vicarissen onderscheiden waren. In het laatst van ons tijdvak schijnt hun werkkring vrij ruim geweest te zijn, daar het hun opgelegd was kennis te nemen van alle zaken die op beneficiën, tienden, huwelijken, geboorten enz. betrekking hadden, of geschillen tusschen

1) Zie boven, bl. 146 v.

2) Zie boven, bl. 154 vv.

3) Zie de stukken bij Matth. *Anal.* V, p. 372 ss.

4) Zie het proces-verbaal bij Matth. *Anal.* V, p. 384 s.

5) Zie het proces-verbaal bij Matth. l. l. p. 409 s.

6) Matth. *De nobil.* p. 374, 827; vgl. Binterim, I, 2, s. 423.

7) B. v. bij Burman, a. w. I, bl. 102 v. 280, 296.

klerken en wereldlijken betroffen¹. Aan de vicarissen kwam toen de „iurisdictio voluntaria” toe, waarbij men aan de behandeling van moeilijke gewetenszaken, aan dispensatiën, relaxatiën enz. heeft te denken².

Volgens een besluit van het lateraan-concilie van 1215 waren de bisschoppen verplicht hunne poenitentiariën te hebben, die hun tot coadjutoren bij het hooren van de biecht en het opleggen van boete zonden zijn³. Vele kerkvoogden waren gehoorzaam aan dit gebod; van de onze weten wij het niet. Toch ontmoeten wij onder Jan van Arkel te Utrecht een poenitentiarius-generaal, wien het opgedragen was onder toezigt van den bisschop in zekere zaken van geloften, waarover strijd of twijfel was ontstaan, uitspraak te doen⁴. Vroeger en later zijn de pligten van dezen prelaat waarschijnlijk door de vicarissen vervuld, of welligt door onze domdekens⁵.

---

§ 4.

Het domkapittel.

Hoezeer de hoogste kerkelijke magt onder en nevens onzen bisschop, gelijk men reeds vele malen kon opmerken en straks nader door ons aangetoond moet worden, niet bij het domkapittel berustte, maar veeleer bij de vijf collegiën te Utrecht, wanneer zij bij zekere gelegenheden zich tot zamenstelling van het generaal-kapittel vereenigden, was toch eerstvermelde corporatie, zoowel volgens de heerschende beginselen der middeneeuwsche kerk als volgens zekere regten, welke zij uitoefende, het voornaamste priestergezelschap onzer gansche dioecese, welks voorstanders en leden gezamenlijk de kern harer hiërarchie

1) Zie de *Doleantiën* van 1536 bij Van de Water; *Groot Placaatb. van Utr.* II, bl. 965.

2) Zie de *Doleantiën* t. a. p.; vgl. Binterim, a. a. o.

3) Zie Thomassinus, l. I. I, p. 244 ss.

4) Zie de *Soluciones dubior.* in *Lat. Bat. s. I*, p. 191, en bij Hartzheim, IV, p. 352.

5) Zie beneden, bl. 286.

uitmaakten en onder den kerkvoogd en aan diens zijde boven alle andere prelaten en klerken den voorrang innamen. Wij achten het daarom noodig, voordat wij van de vier overige collegiën te Utrecht, van hunne betrekking op het kathedraal-kapittel en van het uit hunne onderlinge vereeniging ontsproten generaal-kapittel kennis nemen, onze aandacht afzonderlijk aan het domcollegie te schenken, en zulks te meer omdat eene betrekkelijk uitvoerige beschrijving van de zamenstelling van dit ligchaam en van de werkzaamheden, en het leven zijner leden het meest gepaste middel zal zijn, om vele onzer vroegere mededeelingen verstaanbaar te maken, en volgende zonder schade voor den lezer te bekorten. Immers het meeste, wat wij hier aangaande de kanoniken der kathedraal berigten zullen, geldt ook van die der overige collegiaal-kerken, zowel binnen als buiten de bisschopsstad ¹.

Ofschoon het leven onzer domheeren — zoo werden zij, die zich oudtijds „broeders kanoniken” lieten noemen, in de latere middeleeuwen doorgaans betiteld ² — in dit tijdvak, gelijk wij straks zien zullen, veel verloren had van de eigenaardigheden, die aan de kanonieke leefwijze volgens den vroeger besproken regel van Chrodegang en van Aken ³ toebehoorden, schijnt hun gezelschap, wat het aantal der leden en de organisatie van het geheel betreft, ongeveer in denzelfden toestand verkeerd te hebben als voormaals. Waren er, volgens de oude overlevering ⁴,

1) Voor de kennis der domkapittelen van dit tijdvak in het algemeen dienen de werken van Thomassinus, I, p. 647 ss.; van Espen, II, p. 785 ss.; Binterim, III, 2, s. 317 ff. en and. Onze speciële bronnen zijn de boven, bl. 237 n. 1, besproken *Statuta eccles. Traiect.* en de documenten, die wij vervolgens zullen aanhalen. Over de kanoniken der vijf kapittelen te Utr. zamen vindt men veel bij Matthæus, *De nobil.* en in andere werken van dien schrijver; in Schoocks reeds aangeh. boek *De bonis eccl.*; in van Liesvelts *Dissert. de canonicalibus Ultraject.* Traj. a. Rhen. 1760, en in schriften, die wij later noemen zullen.

2) Zie Matth. *De nobil.* p. 540, 542 s.

3) Zie boven, I, bl. 310 vv.

4) Wij vermeldden haar boven, I, bl. 308. Men vindt haar bevestigd in het later te bespreken diploma op naam van bisschop Koenraad van het jaar 1088, *Bat. s. II*, bl. 22.

reeds in Willebrords dagen veertig kanoniken aan St. Maartens kapittel verbonden, uit de statuten der corporatie blijkt, dat zij in de veertiende en vijftiende eeuw ook veertig præbenden ¹ had, die in het bezit van even veel personen moesten zijn, hoezeer de productieve waarde van allen niet dezelfde was. Dertig „geheele” præbenden waren voor dertig „geëmancipeerde”, d. i. uit den staat der scholieren ontslagen, kanoniken bestemd, terwijl negen „halve” aan nog niet geëmancipeerde kwamen, aan scholieren die in het klerikaat den rang van acolyth hadden bereikt, en eene tiende „halve” aan „den koster van de slaapzaal,” waarbij wij waarschijnlijk aan de slaapzaal der scholieren hebben te denken, voor zoo verre deze in of bij den münster van St. Maarten woonden ². Van al deze kapittelleden gezamenlijk heet het, dat negen de waardigheid van priester, tien die van diaken, tien die van subdiaken en negen die van acolyth moesten bezitten ³. Onder de kanoniken, die volle præbenden genoten, waren sommige „prelaten,” in wier handen het bestuur der corporatie was, of die met eenig deel van de zorgen voor de gemeene belangen belast waren. Waarschijnlijk had het collegie, even als dat van St. Pieter en andere, ook eenige honoraire leden (canonici honoris) die, als zij het wilden, in de kapittelbanken van het koor hun stal (stallus) of zitplaats innamen, maar overigens geenerlei regten genoten of verpligtingen hadden te vervullen ⁴. Zeker is het

1) Præbenda, præbendæ, præbenda (in neutro plur.), in onze midden-nederl. moedertaal provene, prove, heeten eigenlijk de inkomsten, die een ambt aan zijn bezitter brengt. Maar ook de ambten zelve worden dus genoemd. Zie Du Cange in v.

2) Van Liesvelt, l. l. p. 21, spreekt van 29 volle en van 11 halve præbenden. Wij volgen de *Statuta eccl. Traiect.*

3) „In ecclesia nostra esse debent novem canonici sacerdotes, et decem canonici diaconi, et decem subdiaconi, et novem acolyti canonici.” *Statuta eccl. Traiect.* Vgl. Binterim, III, 2, s. 343.

4) Dat er bij het domkapittel „geïnstalleerden” waren, die geen „officium” en „beneficium”, bezaten blijkt uit het merkwaardig hoofdstuk uit de *Statuta eccl. Traiect.*, dat onder den titel *De clericis coniugatis* dus luidt: „Si clericus quicumque ecclesie nostræ [d. i. van het domcollegie] ducat uxorem, sive publice sive occulte, eo ipse sine aliqua sententia privatus est beneficio, quod habet in ecclesia nostra. Secus si officium habet sine beneficio et con-

dat er tijden geweest zijn, waarin het domkapittel even als dat van St. Marie en andere de eer had van de keizers onder zijne kanoniken te mogen tellen, die dan door twee priesters, voor wier onderhoud zij zorgden, de verschuldigde diensten deden verrigten¹.

Gelijk bij de andere kapittelen was ook bij dat van den dom de proost (præpositus) de aanzienlijkste prelaat van het collegie. Hij werd, even als de proost bij het kapittel van St. Salvator, door zijn deken en zijne mede-kanoniken gekozen² en had het bestuur over de goederen der proostdij, waaruit aanzienlijke uitdeelingen aan de kapittelleden geschieden³. Daar hij tevens de eerste aartsdiaken van het bisdom was en als zoodanig zijn uitgebreid kerkdistrict bezat, waarin hij, krachtens zijne aartsdiakonale aanstelling van de zijde des bisschops, de kerkelijke jurisdictie uitoefende, de dekens aanstelde, de parochie-priesters bevestigde enz., zoo was hij ook het orgaan, waardoor het domkapittel op den staat onzer kerk een belangrijken invloed had. Hoezeer hij in het klerikaat geen hooger rang dan dien van diaken behoefde te bezitten, genoot hij wegens de groote beteekenis zijner dubbele waardigheid de eer van in het koor der domkerk de eerste plaats in te nemen na den bisschop, gelijk hij ook in alle processsiën terstond achter dezen wandelde of aan zijne zijde, zoo men twee aan twee ging. Voor het overige was zijne magt in het collegie bepaald door die van den deken, voor wien hij na ontvangen citatie verschijnen moest⁴.

---

traxerit cum unica et virgine. Si vero fuerit sine officio et beneficio simpliciter installatus, et bigamiam non incurrerit, clericatum suum obtinebit et stallum in choro". Over de honoraire kanoniken van St. Pieter te Utr. zie men Matth. *Manuductio ad jus can.* p. 99 s.

1) Zie de diplomaten bij Buchelius ad Hedam, p. 150, 168, en bij Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, II, bl. 376. Vgl. Matth. *Fund. eccles.* p. 67, en Van Liesvelt, l. l. p. 5.

2) Zie het diploma op naam van bisschop Koenraad, *Bat. s. II*, bl. 23.

3) Zie opgave van die uitdeelingen in de *Kerk. oudh. van Utr.* I, bl. 114 vv.

4) Wij volgden bij het bovenstaande de *Statuta eccl. Traiect.*, waarvan de hiertoe behorende bepalingen grootendeels opgenomen zijn door Matth. *De nobil.* p. 392 s. 620, 626, 629. Biograf. lijsten der proosten of aarts-

De deken was ook in het domkapittel, gelijk in de overige collegiën te Utrecht, de tweede prelaat na den proost, of als men eenige regtszaak tegen dezen had, de eerste, wanneer hij, even als bij alle andere gelegenheden, het voorzitterschap der vergadering bekleedde. Hij werd door zijn proost en kapittel gekozen en was de eerste aarts priester der dioecese, waarom hij niet alleen de kerkelijke tucht en zielzorg over de kapittelleden uitoefende, maar ook de bevoegdheid had, om van alle geloovigen in het gansche bisdom de biecht te hooren en hun de verschuldigde boete op te leggen. Toch was het hem verboden, „daar hij geen parochie-priester was”, aan anderen dan aan de domkerk onderhoorigen vrijheid te verleen en zich, zonder toestemming van hun wettigen, een vreemden biechtvader te kiezen, of van eenigen monnik het misbrood en laatste oliesel te ontvangen. In het koor en bij processiën nam hij na den proost de eerste plaats in¹.

Eene hoogst belangrijke prelatur bij alle kapittelen, en vooral bij dat van den dom, was de waardigheid van den scholaster (scholasticus). Die haar bekleedde moest minstens den rang van diaken bezitten en „gepræbendeerd kanonik” van het collegie zijn, wanneer hij van den bisschop zijn ambt ontving. De pligten, die hij volgens de statuten in de veertiende en vijftiende eeuw te vervullen

---

diakenen van den dom vindt men in [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 1 vv.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 85 vv. en bij Hoyneck v. Papendr. *Anal.* III, 1, p. 131 ss.

1) Zie de plaatsen uit de *Statuta eccl. Traiect.* bij Matth. *De nobil.* p. 616 ss. 629, 640, *Manuductio ad jus can.* p. 90. De bepalingen aangaande biecht, boete enz. luiden in de HSS., die wij gebruikten, aldus: „quia ecclesia nostra matrix est omnium ecclesiarum dyocesis Traiect., omnes de dyocesi possunt in ecclesia nostra audire divina et recipere ecclesiastica sacramenta et etiam sepelire, si ibi sepulturam eligerint, sine omni exactione sui rectoris parochialis. Decanus etiam noster tempore sanitatis vel infirmitatis potest omnium confessiones audire et poenitentias salutaris iniungere, quia vice archyepresbiteri fungitur. Non potest tamen decanus alicui, extra ecclesiam nostram constituto, dare licentiam sibi confessorem eligendi vel a religioso recipiendi eucharistiæ vel unctionis extremæ sacramenta, quia parochialis sacerdos non est.” Lijsten der dekens van den dom in [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 47 vv.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 91 vv.; Hoyneck v. Papendr. I. I. p. 165 ss.

had, waren menigvuldig en gewichtig. Daar hij bij de koor-dienst als cantor fungeerde, had hij bij verschillende ge-legenheden den zang aan te stemmen, de roosters op te maken voor de personen, die de koorpligten hadden waar te nemen, en op te geven wat gelezen en gezongen moest worden. Bij de kapittelvergaderingen trad hij als secretaris op en las de ingekomen en schreef de uitgaan-de brieven. Hij was doorgaans geen docent, maar altijd verzorger van de kapittelschool, voorzag haar van een bekwamen rector en de scholieren van de noodige koor-boeken. Hij gaf of weigerde toegang aan de knapen, die, zonder tot het kapittel te behooren, het onderwijs der school wenschten te genieten. Hij examineerde de kapittel-scholieren (*scolares canonici*) en „præsenteerde” ze, na afgelegd examen, aan deken en kapittel, opdat zij van de school geëmancipeerd werden. Hij bezorgde de drama-tische spelen der jongeren in de kerk op paschen en an-dere feestdagen. Wanneer het noodig was, moest hij de leerlingen tuchtigen, maar zwaarder correctie dan die door stok en roede geschiedde, mogt hij op eigen gezag niet toepassen. Hij was de schoolopziener, zouden wij kun-nen zeggen, over een aanzienlijk deel der gemeenten in het bisdom: buiten zijne toestemming mogten in het uit-gestreckte archidiaconaat van den domproost geen scholen opgericht worden, waarin „de vrije kunsten of andere ker-kelijke wetenschappen” onderwezen werden, en die zulk onderwijs aanvaardden, moesten door hem geëxamineerd zijn. Na den deken kwam den scholaster in het kapittel de hoogste eer toe: allen, die in het koor traden of van daar gingen, moesten zich voor zijne zitplaats eerbiedig buigen, ook als zij ledig stond, eene onderscheiding die hem te beurt viel wegens zijne kwaliteit van cantor¹.

Tot de mindere prelaten onder de kanoniken des dom-kapittels behoorde de schatbewaarder (*thesaurarius*), die

1) Wij volgden hier weder de breede opgaven in de *Statuta eccles. Traiect.*, zooals zij in verm. HSS. voorkomen. Zie verder Matth. *De nobil.* p. 620, 622, *Fund. eccl.* p. 69, *Anal.* II, p. 309; het diploma op naam van bisschop Koenraad, en die van Dirk en Willem, *Bat. s. II*, bl. 23, 137, 265.

den kostbaren inhoud der sacristie onder zijn toezigt had. Hij gaf de voor de verschillende diensten benoodigde kledingstukken en sieraden uit, en zorgde voor de waslichten en dergelijke zaken, volgens bepaalde voorschriften¹. Hij moet onderscheiden worden van den koster (custos), den kanonik die de kerk had te bewaren met haar meublement, boeken en ornamenten, en jaarlijks op St. Remigiusdag aan het kapittel verantwoording moest doen². Ook was hij onderscheiden van den cameraar (camerarius) die, voornamelijk ten behoeve van de fabriekkamer van den dom, zekere goederen-administratie had en ook zekere gaven van wege het kapittel aan de armen uitreikte³. Aan de zijde van deze met de zorgen voor de uitwendige belangen belaste kanoniken stonden nog andere, die de zonderlinge titels van vleeschhouwer (carnifex), bakker (pistor), keukenmeester (magister coquinæ) en keldermeester (cellarius) droegen. Zij moesten, waarschijnlijk opdat zij personen zouden wezen, op wie men om hun leeftijd en waardigheid vertrouwen kon stellen, allen geordende priesters zijn, en hadden het bestuur over de voedingsmiddelen, vleesch, brood, visch, groenten, bier, wijn enz., die aan de kapittelleden en scholieren werden uitgedeeld⁴.

Onder de lagere dienaren van het kapittel, die onder

1) De *Statuta eccl. Traiect.* bevatten een uitvoerig hoofdstuk onder het opschrift: *Modus secundum quem thesaurarius ornamenta ministrantium in divinis exponet.*

2) In de *Statuta eccl. Traiect.* bevat het hoofdstuk *De officio custodis* nog het volgende: »item custos restes cymbalorum [leses symbolarum; zie Du Gange in v.] et lampadum procuret. Item habet custos die Sixti poma et pira sacerdoti celebranti, ad missam benedicenda et danda fratribus, exhibere.»

3) In de *Statuta eccl. Traiect.* leest men: »ad officium [camerarii] pertinet bona ecclesiae, suae administrationi commissa, colligere et, ipsis collectis, ministrare hiis, quibus debentur — et vinum, quod datur pro defunctis, panes, pecuniam et cervisiam mandati pauperibus, de quibus sibi visum fuerit, erogare; si tamen aliquis canonicorum pro aliquo paupere intercesserit, non consuevit denegare.» Over het »mandatum» spreken wij later.

4) De carnifex en pistor hadden volgens de *Statuta eccl. Traiect.* ook de koordiensten waar te nemen en moesten daarenboven »suspendere cortinas quadragesimales in ecclesia, dominica Invocavit post nonam.» Over die »cortinæ» later meer. Over den magister coquinæ en den cellarius leze men het diploma van 1243 in [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 304.

hoorigen maar geene leden van de corporatie waren, was de organist (rector organorum), onder wien de blazers of orgeltrappers (ministrantes in follis) stonden, de voor-naamste. Hij had, volgens de statuten, bij „de vespers en missen van alle hooge en oude feestdagen te spelen ¹,” en op kosten van de fabriekkamer voor het onderhoud van zijn instrument te zorgen. Verder waren er bij het collegie „van ouds her twaalf ambten,” die vermoedelijk door twaalf leeken werden bediend: een koster van den munster, een klokkenluider, twee bierdragers, een timmerman enz. Sinds het midden van de dertiende eeuw had men nog een ezelleider (ductor asini), wiens diensten wij elders zullen vermelden, en later daarenboven een koster van de klokken en het uurwerk (horologium), twee roedendragers (primivirgii), die in de kerk en bij processien de orde bewaarden, en een ambtenaar, die zorgde dat op zon- en feestdagen op de boter-, turfmarkt enz. niet verkocht werd (exactor festa violantium) ².

De gewone weg, die tot het bezit eener kanonikdij bij het domkapittel en andere welingerigte collegien voerde — over den ongewonen, dien de pauselijke precisten bewandelden, spreken wij later — was de regelmatige opleiding tot de kanonikale waardigheid in de kapittelschool. De knaap, die voor haar bestemd was, werd onder de gebeneficiëerde scholieren (scolares beneficiati) opgenomen, in welke kwaliteit hij van wege het kapittel zijn levensonderhoud en onderwijs genoot. Als hij voldoende voordeeringen had gemaakt, en ten opzichte van zijne kennis (scientia), zijne zeden en jaren door den scholaster be-

1) „Habet psallere in organis in vespers et missa omnium festivitatum maiorum et antiquarum.” Als er nieuwe feesten ingevoerd werden, moest men aangaande het loon met hem onderhandelen.

2) Al de pligten van deze lagere beambten zijn in de *Statuta eccl. Traiect.* beschreven. Van de roededragers was de voornaamste ook de bode der kerk (nuncius). Van hem leest men nog het volgende: „in congregationibus festivitatum et nuptiarum quod datur hystriionibus ad ipsum pertinet recipere et, retenta sibi pignori portione, residuum iuxta statum cuiuslibet — inter hystriiones dividere.” Hij schijnt dus bij feesten en bruiloften der burgerij over de speellieden policie geoefend te hebben.

hoorlijk onderzocht was, werd hij tot den rang van kanonik-scholier (*canonicus scholaris*) verheven. Dan verkreeg hij eene halve præbende, waarna hij te zijnen tijde aan den deken en het kapittel voorgesteld werd, om geëmancipeerd te worden¹. Doorgaans had de emancipatie op twintigjarigen leeftijd van den scholier plaats²; maar zij kon ook vroeger, na zijn veertiende levensjaar, geschieden, zoo de scholaster het gedoogde, in welk geval hij recht op zekere verhooging (*supplementum*) van inkomsten³ verkreeg, zonder daarom nog tot het bezit van eene volle præbende of tot den rang der stemgerechtigde kanoniken te komen, wat alleen na het twintigste jaar geoorloofd was. Bij het onderzoek naar de bevoegdheid om tot kapittelid aangenomen te worden, wilden de statuten dat men op de vrije⁴ en wettige geboorte van den kandidaat zou letten. Ten aanzien van laatstvermelde, de wettige geboorte, waren de domheeren echter gansch niet nauwgezet daar het, gelijk de verzamelaar der statuten aantekende, een gewoon verschijnsel was, dat vaders met hunne natuurlijke zonen bij het collegie gelijktijdig „kleinere beneficiën” bezaten⁵.

Wanneer de emancipatie van den kanonik-scholier naar behooren had plaats gehad, en er ten gevolge van het afsterven of den afstand van een kanonik eene volle præbende vacant was, kon de geëmancipeerde door het kapittel in haar bezit gesteld worden. Dit geschiedde op voordragt van den deken, of op die van een der kanoniken,

1) Zie boven, bl. 284, 287.

2) Op een-en-twintigjarigen bij het kapittel van St. Marie. Zie bij Dodt. : III, p. 345, 354 ss.

3) Zie eenige nadere bepalingen aangaande het supplement in het stuk bij van Mieris, I, bl. 331.

4) Zie boven, bl. 239 n. 4. Bij het domkapittel te Munster heerschte sedert 1392 de bepaling, dat niemand bij deze corporatie toegelaten mocht worden, tenzij hij van hooger en adel- of ridderlijken stand, of doctor in de theologie of de regten was. Zie *Overijsselsche alman.* voor 1851, bl. 32.

5) „Patientes defectum in natalibus, viventibus patribus clericis beneficiatis, non possunt in civitate vel dyocesi Traiect. beneficia obtinere, — cui tamen statuto per abusum videtur derogatum, ita ut pater et filius in ecclesia nostra minoribus beneficiis uti simul possint.”

die daartoe op hunne beurt het regt hadden ¹, of krachtens eene van wege het collegie vroeger gegevene belofte aan den kandidaat ², maar niet zonder voorafgaande stemming en verkiezing. Zoodra laatstvermelde afgeloopen was, werd de verkozene, voordat men hem nog „investeerde”, tot het afleggen van een eed verplicht, waarbij hij gehoorzaamheid en trouw aan den deken en het kapittel beloofde. Bij de investituur of „receptie” had hij een dergelijken eed te doen, waarna men hem het barret opzette en den vredekus (osculum pacis) gaf ten teeken, dat hij zijne waardigheid verworven had en met liefde ontvangen werd ³. Na de receptie was hij verplicht, naar der vaderen wijze, mildelijk (liberaliter) wijn te schenken. Daar de domheeren intusschen in deze gewigtige zaak niet van zijne onzekere vrijgevigheid wenschten afhankelijk te zijn, bepaalden zij in 1327 ⁴, dat hij minstens zes amen goeden rijnwijn moest geven, en wanneer hij later tot eenige prelatuur kwam, twaalf amen. De wijn werd onder de kapittelleden verdeeld. Later werd het gewoon, in plaats van wijn, penningen (denarii vinales) uit te reiken ⁵. Opdat de schooljeugd van al de kapittelen in de stad aan de feestvreugde van den nieuwen kanonik haar aandeel zou hebben, verzocht hij voor haar zekere vacantie of speeltijd ⁶.

Zoolang de kapittelleden trouw waren aan de beginselen van Chrodegang en den regel van Aken ⁷, voerden zij

1) De kanonik, die aan de beurt lag om een geëmancipeerde voor te dragen, heette »turnarius.” Zie Matth. *Manuductio*, p. 223; *Oudh. van Utr.* I, bl. 280.

2) Zulke beloften werden notariëel bekrachtigd. Zie voorbeelden bij Matth. l. l.

3) Zie bij Matth. *De nobil.* p. 750 s. 758 s. *Manuductio*, p. 202.

4) Zie het diploma bij Matth. *De nobil.* p. 747 s., vgl. *Manuductio*, p. 220.

5) In het jongere HS. der *Statuta eccl. Traiect.* (zie boven, bl. 237 n. 1) vindt men op het voorste schutblad van eene hand van de eerste helft der 16e eeuw eene opgave van de »denarii vinales, solvendi in ademptione præbendarum Traiect.” *Over de wijnpenningen bij het kapittel van St. Marie* zie men de stukken bij Dodt, III, bl. 348, 358 ss.

6) »Rogabit scholaribus totius civitatis licentiam ludendi.” *Statuta eccl. Traiect.*

7) Zie boven, I, bl. 310 vv.

een gemeenschappelijk leven, op monastieke leest geschoeid, zoodat zij te zamen in één munster woonden, aan één disch spijsden, in ééne zaal sliepen en uit de onverdeelde goederen hunner kerk met elkander hun onderhoud genoten. Die leefwijze schijnt den kanoniken der meeste kathedraal- en collegiaal-kerken reeds spoedig min behagelijk geweest te zijn; vandaar dat zij na den dood van Lodewijk den vrome hier en daar in verval kwam en nog vóór het einde der tiende eeuw in vele collegiën, te Trier, Mentz, Worms en elders, voor eene andere plaats maakte, die, in onderscheiding van de vroegere „reguliere” leefwijze, de „seculiere” werd geheeten. Zij die laatstvermelde volgden, woonden nu niet meer in denzelfden munster, maar in hunne kloosterhuizen (*domus claustrales*), waar zij met hunne onderhoorigen ieder zijn eigen gezin vormden; aten en sliepen. De kapittel-goederen werden volgens het aantal en de waardigheden der leden verdeeld, zoodat proosten, dekens enz. uit de inkomsten een grooter, de jongere kanoniken een kleiner of half aandeel ontvingen, dat hun op gezette tijden uitgekeerd werd, opdat zij er naar goedvinden mede handelen zouden. Zoo was dan de vorm des gemeenschappelijken levens, die inderdaad het karakteristieke der oude instelling uitmaakte, gebroken, hoezeer de organisatie der kapittelen en de kerkdiensten, die de kanoniken te verrigten hadden, in sommige opzigten onveranderd bleven ¹.

Wanneer en onder welke omstandigheden het reguliere kapittelleven te Utrecht voor het seculiere plaats heeft moeten maken, is ons onbekend. Konden wij de algemeen aangenomen stelling beamen, dat het domcollegie te Keulen onder den aartsbisschop Gunthar het eerste voorbeeld der afwijking van den regel zal gegeven hebben, en dat die afwijking in 873 in de provinciaal-synode, toen te Keulen gehouden, gewettigd werd, dan zouden wij, bij de herinnering dat onze bisschop Radboud een neef en

---

1) Zie over het verval des kanoniekken levens Gieseler, II, 1, s. 261 f. en de daar aangeh. schrijvers; vgl. Binterim, III, 2, s. 341 ff.

leerling van Gunthar was, en dat Odilbald, als lid van genoemde provinciaal-synode, hare besluiten mede getee-kend heeft¹, de veronderstelling durven uitspreken, dat de bedoelde reorganisatie, zoo niet tijdens den monastieken Radboud, dan reeds onder zijn voorganger Odilbald haar beslag zal verkregen hebben. Maar daar wij bedoelde stelling, als op misverstand gegrond², verwerpen, laten wij de vraag onbeslist en vergenoegen wij ons met aan te nemen, dat het reguliere kapittel-leven te Utrecht reeds omstreeks den aanvang der elfde eeuw had opgehouden. Dat die meening niet uit de lucht gegrepen is, zal men erkennen, wanneer men zich herinnert wat wij vroeger berigten³ en ons door Heda verzekerd wordt, dat bischop Adelbold den kanoniken der St. Walburgskerk te Tiel vrijheid gaf de tucht, waaronder zij tot dusverre geleefd hadden, op te geven en het reguliere leven met het seculiere te verwisselen⁴. Daar de corporatie te Tiel van ons domkapittel afhankelijk was, laat het zich niet denken, dat men het aan eerstgenoemde vergund zou hebben de strengere leefwijze te verlaten, zoo de kanoniken van laatstvermeld ligchaam haar nog voor zich zelve pligtmatic hadden geacht.

Uit de statuten van het domkapittel blijkt, dat zijne leden in de veertiende en vijftiende eeuw er zich volkomen van bewust waren, dat hunne toenmalige leefwijze geenszins in overeenstemming was met den ouden regel. „Volgens [onze oorspronkelijke] instelling”, zeggen zij, „zijn wij verplicht in dezelfde eetzaal (refectorium) te eten, in dezelfde slaapzaal (dormitorium) te slapen en in gemeenschap (de communi) te leven, maar onder goedkeuring onzer bisschoppen, die dit tot dusverre gedoogen,

1) Zie boven, I, bl. 264 v.

2) Hetgeen Gunthar en de provinciaal-synode van Keulen (zie Mansi XVII, p. 275; Hartzheim, II, p. 356 ss.) deden, werd door Gieseler, a. a. o., en door anderen verkeerd opgevat. Zij hebben de collegiaal-kapittelen van het kathedrale losgemaakt, maar geenszins het instituut van Chrodegang of van Aken opgelost. Zie Hefele, *Conciliengesch.*, IV, s. 492.

3) Boven, I, bl. 317 n. 1.

4) Heda, p. 110.

wonen wij in private huizen, hoezeer de kanoniken in geen andere dan kloosterhuizen mogen wonen" ¹. En zoo was het. Bij de domkerk en ook in de omstreken der St. Pieterskerk, en misschien elders in de stad ², had het collegie zijne kloosterhuizen, die door de bewoners van hunne voorgangers of dier erven gekocht of gehuurd werden en die zij op hunne beurt aan andere kapittel-leden konden verkoopen en verhuren ³. Die tot kanonik aangenomen was en zich geen kloosterhuis kon aanschaffen, omdat er op het oogenblik geen ledig was of omdat hem de middelen ontbraken, had regt om bij een anderen kanonik voor zich en één klerk (cum uno clerico familiari) inwoning te eischen, totdat hij gelegenheid had een kloosterhuis te koopen. Voor die inwoning had hij echter zekere gelden te betalen, waarvan de hoeveelheid ter beoordeeling van het kapittel stond. Indien een kloosterhuis door ouderdom onbruikbaar was geworden, was de eigenaar verplicht het op zijne kosten te vernieuwen ⁴. Bij den munster bezat het collegie zijn choralen-huis (domus choralium), waarin volgens een besluit van 1342, in de statuten voorkomende, zestien koorknappen woonden — waarschijnlijk waren hieronder de gebeneficiëerde scholieren begrepen — die onder toezigt van den rector en een kanonik-curator behoorlijk verpleegd werden. Zij moesten goed kunnen lezen en zingen en in de school des kapittels „met de overige scholieren”, die van buiten kwamen, in de eerste beginselen der wetenschappen (in primitivis scientiis) onderwijs genieten. In den eed, dien de rector bij het aanvaarden van zijn ambt had af te leggen, was de belofte besloten, dat hij geene vrouwen in het choralen-huis zou

1) »Non tamen licet alicui canonico habitare, nisi in domibus claustralibus.” *Statuta eccl. Traiect.*

2) »Domus duæ — ad finem domorum ecclesiæ S. Petri — domus nostræ claustrales sunt.” *Statuta eccl. Traiect.*

3) Daar vele kanoniken gewoon waren niet te Utrecht te resideren, laat het zich begrijpen, dat zij er toe kwamen hunne huizen te verhuren of te verkoopen.

4) »Si domus claustralis vetustate corruerit, ille cuius est compellitur etiam [lees: eam] reficere.” *Statuta eccl. Traiect.*

toelaten, die voor de zedelijkheid der jongeren gevaarlijk zouden wezen¹. Ten aanzien van het inwonen van vrouwen bij de kanoniken in de kloosterhuizen was bepaald, dat alle „suspecten” moesten geweerd worden, terwijl het aan het oordeel van den deken stond uit te maken, of zij al of niet van verdacht karakter waren. Had eenig kanonik eene aanverwante bij zich, dan was het haar niet veroorloofd in zijne woning hare bruiloft te vieren of de gewone moederplichten te vervullen, ook al was zij eene gehuwde vrouw².

Wat de kapittelleden gedurende de veertiende en vijftiende eeuw over de financiële zijde van het gemeenschapelijk leven dachten, blijkt almede uit hunne statuten. „Het staat ons vrij” — dus heet het — „eigendommen te bezitten, van de vruchten onzer præbenden op te leggen, het uitgespaarde weg te schenken of te vervreemden en er op alle wijzen over te beschikken, hetzij in leven of sterven; en daarom worden wij seculiere kanoniken geheeten”³. De vruchten der præbenden, hier vermeld, bestonden in uitdeelingen van penningen, brood, bier, wijn, vleesch, visch enz.⁴, de producten van vaste

1) »Nec in domo choralium — aliquam mulierem de nocte vel de die cum ea criminaliter conversando introducā vel introduci me sciente permittam.” Zie ook de eedsformule voor den rector van St. Jan bij Matth. *De nobil.* p. 625.

2) »Non licet nobis cum suspectis mulieribus cohabitare, et si suspecta sit, hoc arbitrio decani relinquatur. Si tamen focaria reputetur [zie voorshands over het woord focaria Du Cange in v.], non prius ipsum cohabitantem in divinis vitamus quam per superiorem suum super hoc convictus fuerit et condempnatus, quamdiu ergo toleratur et nos toleramus eundem. — Si quis canonicus coniunctam sibi mulierem consanguinitate vel affinitate sibi cohabitantem habuerit, non licet illi mulieri infra domum claustralem parere, vel post partum purificationem peragere, vel ibidem ad baptizandum infantem educere, vel infra emunitatem [den grond, waartoe de immunitas, de vrijheid der kerk behoorde; zie voorshands Du Cange in v. *emunitas*] nuptias celebrare, etiam si in matrimonio hæc agantur.” *Statuta eccl. Traiect.*

3) »Quia non renuntiamus propriis, licet nobis habere peculia et propria, et de fructibus præbendarum nostrarum thesaurisare et illud donare, alienare et quocunque nobis placuerit de ipsis disponere sive in vita sive in morte, et ideo dicimur canonici sæculares.” *Statuta eccl. Traiect.*

4) De uitdeelingen zijn gedeeltelijk beschreven in den ordinarius van het domkapittel. Zie ook de reeds vermelde lijst in de *Oudh. van Utr.* I, bl. 114 vv. en die van het kapittel van St. Marie bij Dodt, III, bl. 337 ss.

goederen¹, tienden, renten en dergelijke bezittingen, die door legaten, niet zelden van de kapittelleden zelve², nu en dan vermeerderd werden, maar waarvan de opbrengsten niet altijd aan de wezenlijke of vermeende behoeften voldeden. In een diploma van 1257 komen klagen voor over de schraalheid der inkomsten van de kanoniken. Zij geraakten in schulden en lieten die na hun dood achter, waarom het kapittel besloot, dat aan overledenen, wien anders slechts één jaar van gratie (*annus gratiæ*) toegekend was, voortaan de inkomsten hunner præbenden nog gedurende twee jaren zouden toekomen, even als toen zij leefden, opdat hunne erven daaruit hunne schulden zouden kunnen voldoen³. In een dergelijk stuk van 1341 ontmoet men soortgelijke klagen, en uit een derde van het jaar 1344 blijkt, dat het collegie toen „zware schulden” had ten gevolge van den aankoop van zekere kerksieraden (*ornamenta ecclesiastica*)⁴. Financiële nood of hebzucht dreef de kapittelleden niet zelden tot mercantiele ondernemingen, die met hun stand kwalijk strookten. Vandaar deze bepalingen in de statuten: „het staat ons niet vrij in persoon koopmanschap te drijven, maar compagnieschappen (*societates mercatorum*) zijn ons geoorloofd; doch die wijn verkoopt op de wijze der herbergen is strafbaar, en om den leeken den mond te stoppen en den vrede met hen te herstellen” — men ziet dat de domheeren, die wegens vrijdom van accijns goedkoopere wijn konden leveren dan de burgers⁵, maar al te zeer belust waren op zulken handel — „is het verboden, binnen de grenzen onzer vrijheden (*in emunitatibus*) wijn te slijten, tenzij met verlof” van wege het kapittel. Waar

1) Eene opgave van de vaste goederen, tienden enz. van het kapittel komt in de *Statuta eccl. Traiect.* voor.

2) Zie b. v. de testamenten in de *Oudk. van Utr.* I, bl. 185, 190, en eld.

3) Volgens een kapittelbesluit van 1234, in de *Statuta eccl. Traiect.* voorkomende, genoten ook de leden, die monniken werden, een *annus gratiæ*. Vgl. de statuten van St. Marie bij Dodt, III, bl. 349 vv.

4) Al deze stukken komen in de *Statuta eccl. Traiect.* voor.

5) Later komen wij hierop terug.

de hebzucht zich op deze wijze voldoening zocht te verschaffen, moest zij zich noodwendig ook aan andere zonden schuldig maken. Dat er tusschen de kapittelleden te dikwerf groote tweedragt over de uitdeelingen ontstond, wordt helaas! door de statuten onwedersprekelijk bewezen. Vooral geschiedde dit in den aanvang der veertiende eeuw, waarom men dan ook te dien tijde zich beijverde wettelijke maatregelen te nemen, waardoor men dit kwaad zooveel mogelijk poogde te weren.

Daar het kapittelleven in zijne oorspronkelijke gestalte bijna geheel op monastieke leest geschoeid was, hadden de kanoniken evenzeer als de kloosterlingen de zoogenaamde getijden te onderhouden, de zeven kanonieke uren van dag en nacht, waarin zij in hunne kerken de voorgeschreven koordiensten deden of den „cursus canonicus” hielden¹ door met elkander zekere gebeden, psalmen, hymnen, schriftuurplaatsen enz. te lezen en te zingen. Aan deze voorvaderlijke gewoonte waren onze domheeren ook in dit tijdvak gebonden, en de vervulling der daaruit voortvloeiende verplichtingen was, volgens toenmalige begrippen, een der hoofdoogmerken van hun gansche ambtsleven. Uit de kathedraalkerk moesten den Allerhoogste, even als uit alle andere collegiaal-kerken, onophoudelijk gebeden en lofzangen opgezonden worden. Daar was de zetel van den cultus, d. i. de zetel der godsdienst, want openbare eeredienst en godsdienst — wij zullen het later zien — was voor de middeneeuwsche christenheid hetzelfde. Zoo mogt het daar dan ook nimmer aan zekere cultusacten ontbreken, en de uren van den dag (*horæ diurnæ*) en nacht (*horæ nocturnæ*), „priemtijd, tercietijd, sext-, noentijd” enz.², die van den vroegen morgen tot den avond elkander opvolgden — eigenlijke nachtdiensten, die oudtijds onderhouden werden, waren in onbruik geraakt — riepen de kapittelleden gedurig naar het domkoor.

1) Zie Matth. *De nobil.* p. 753.

2) Zie over de kanonieke uren van dag en nacht van Espen, II, p. 638 ss.; Binterim, IV, 1, s. 353 ff.; Jacobson, art. *Brevier* in Herzog's *Real-encycl.* II, s. 375 ff. en and.

De koordiensten, die op alle dagen en feesten van het kerkjaar door de domheeren verrigt werden, waren afhankelijk van naauwkeurig bepaalde voorschriften, die in den reeds meermalen vermelden ordinarius van het kapittel worden aangetroffen. Dit boek wijst de psalmen, hymnen enz. aan, die voor elken kerktijd in aanmerking moesten komen en in andere koorboeken, antifonariën, gradualen, passionalen, homiliariën en dergelijke gelezen werden¹. Zulke ordinariën bezaten alle welgeordende collegiën en ook de kloosters. Behalve aanduiding van de teksten, die men las en zong, bevat de ordinarius van den dom, even als die van St. Salvator en van andere kapittelen, ook voorschriften aangaande het altaar-ornaat en de kleeding der dienstdoende geestelijken, en daarenboven opgaven van de penningen en andere uitdeelingen, welke aan de tegenwoordig zijnde kapittelleden op de kerk- en feestdagen uitgekeerd werden².

Voor de geregelde waarneming der koordienst werd, behalve door de prelaten van het collegie, ook door die kapittelleden gezorgd, die van zaterdag-middag tot zatur-

1) Zie over de koor- en rituaalboeken, Binterim, IV, 1, s. 224 ff.

2) De ordinarius van den dom is bewaard in het vroeger (bl. 237 n. 1) vermelde HS. der veertiende eeuw in kwarto, dat ook de *Statuta eccl. Traiect.* inhoudt. Hij beslaat daar 64 bladen, die op de randen bijvoegselen en aantekeningen van de veertiende en vijftiende eeuw bevatten. De ordinarius van de St. Salvatorskerk (vgl. boven, I, bl. 148 n. 1) komt mede in het Prov. archief te Utrecht voor en wel in een perkamenten codex van de veertiende en vijftiende eeuw, die ook de statuten en het oudere necrologium dier kerk inhoudt. Deze ordinarius is nog gewigtiger dan die van den dom, daar hij niet alleen voorschriften aangaande de diensten geeft, maar ook symbolische en allegorische interpretatiën van velerlei acten en ceremoniën, die ons later dienen zullen. In de Koninkl. bibliotheek te 's Gravenhage vindt men (HS. Maastr. n. 364) een foliant van perkament, waarin eene hand van de vijftiende eeuw, naar het schijnt, den ordinarius der Lieve-vrouwe-kerk te Maastricht schreef, benevens de statuten des kapittels aldaar, die wij bij gelegenheid hopen bekend te maken. Die het karakter der ordinariën in het algemeen nader wenschte te leeren kennen, verwijzen wij naar Dumbar, *Kerk. en wereldl. Devent.* I, bl. 279 vv., waar men excerpten uit dien van het kapittel te Deventer aantreft, en naar Matth. *Anal.* V, p. 927 ss., waar een korte ordinarius van de heeren der duitsche orde te Schelluinen voorkomt. Schaepekens gaf extracten uit dien van St. Servaas te Maastricht, in *Annal. de l'académ. d'arch.* XVI, p. 36 ss.

dag-middag als „priester, diaken en subdiaken van de week” optraden en gedurende dien tijd de leidlieden en opzieners der broederen van hunnen rang waren. De werkkring van den priester van de week was gewichtig. Hij had dagelijks de mis te lezen, de kranken des collegies te bezoeken, de stervenden te bedienen en de dooden te begraven, en daarenboven, bij afwezigheid van den cantor of schoolster, op de behoorlijke deelneming aan de diensten door de kanoniken acht te slaan¹. Dat toezigt op die deelneming volstrekt noodzakelijk was, lijdt geen twijfel. De lust der domheeren om zich aan de verplichtingen van hun ambt te onttrekken en niettegenstaande hun verzuim de aan de diensten verbonden voorregten te genieten, was zóó groot, dat hun zelfs de geringste ongesteldheid als voorwendsel diende, om hun oogmerk te bereiken. Vandaar dat er bepalingen onder hunne statuten voorkomen, die men veeleer in een reglement voor het leven van schoolknaben dan in een wetboek voor een hooggeplaatst priester-gezelschap zou verwachten, b. v. deze: dat het niemand vrij zou staan eene aderlating te ondergaan, een bad of medicijn te nemen of zich aan eene kuur te onderwerpen, die van eenige beteekenis was, tenzij de deken, cantor of priester van de week er te voren verlof toe gegeven had; was dat verlof echter geschonken, dan kon men gedurende drie dagen uit het koor blijven, zonder van de dagelijksche uitdeelingen verstoken te worden². Was hier van de eene zijde het beginsel in aanmerking genomen, dat hij die niet arbeidde ook niet zou eten, van de andere zijde schijnt men vastgesteld te hebben, dat ook niemand verschuldigd was eenigen arbeid te verrigten, tenzij hij daarvoor een op-

1) Zie de plaatsen uit de *Statuta eccl. Traiect.* bij Matth. *De nobil.* p. 620, 753.

2) »Non licet alicui ad venam vel ventosam [laat-kop; zie Diefenbach, *Glossarium latino-germ.* in v.] minuere vel balneari, medicinam alternantem recipere, cauteriam vel scissuras vel curas quascunque periculosas accipere sine licentia decani vel saltem canonici hebdomadarii presbyteri, decano absente,» cæt. *Statuta eccl. Traiect.*: Over den ijver voor de aderlating in de middeneeuwen zie men Delprat in het *Kerkhist. archief*, I, bl. 139.

zettelijk bepaald loon ontving. Inderdaad was bijna alles bij het kapittel geldzaak geworden, zoodat zelfs de kleinste liefdedienst betaald plagt te worden. Als een zieke kanonik van den dom het laatste oliesel zou ontvangen, werd door een der klokken het daartoe behoorende teeken gegeven. Dan kwamen de broeders zamen om van de plegtigheid getuigen te zijn en voor den kranke te bidden; die het deden ontvingen hoofd voor hoofd minstens zes denieren. Die daarna bij den lijder bleven waken en dat werk voortzetten tot zijne genezing of zijn dood, verkregen voor de moeite der verpleging nieuwe gelden ¹. Iets dergelijks had bij vele kerkdiensten op heiligen- en feestdagen plaats. Wanneer deze of gene devote mensch den wensch koesterde, dat eenige hoogtijd, waarvoor hij om zekere redenen voorliefde had, door de kapittelleden met buitengewoon ceremonieel opgeluisterd of „geëxalteerd” zou worden, had hij vooral te zorgen, dat een bijzonder fonds verkregen werd, waaruit de nieuwe diensten beloond zouden worden ². Doch ook die extra-uitdeelingen waren vaak niet bij magte de trage broeders naar het koor te trekken, tenzij de te verdienen loonen buitengewoon groot waren. Onder de statuten des kapittels van St. Salvator vindt men stukken van de veertiende eeuw, waarin bij herhaling klagten voorkomen, dat de kanoniken gewoon waren ver van hunne kerk om te zwerven, zoodat hun

1) »Cum inungendus est prælatus vel canonicus, pulsabitur campana inunctionis, et tunc omnes canonici convenient, et facta inunctione omnibus prælatis et canonicis datur pecunia non minus sex denariis,» cæt. *Statuta eccl. Traiect.*

2) In de necrologiën der kapittelen vindt men achter de namen der overledenen niet zelden aangeteekend wat zij tot de invoering (institutio) of verhooging (exaltatio) van deze en gene feesten gelegateerd hebben. Ziehier een paar proeven uit dat van St. Salvator: »Dionysii duplex festum. Hoc festum instituit Jacobus Camerarius, in quo distribuuntur x sol. dominis, et quilibet sociorum habebit ij den., et hoc de vij iugeribus in Covetwade.» — »Octavi assumptionis Mariæ. Ut solennius agatur dantur ex parte domini Joh. de Medeblick, canonici ecclesiæ nostræ, dominis in primis vespers x st. — in matutinis tantum, in missa tantum, sacristæ pro ornamentis et ymaginibus exponendis ij st., campanario ij st. — thesaurio nostro pro luminaribus — xv st.» Somtijds wordt accuraat opgegeven wat gezongen moet worden, b.v. »Salve regina”, »Alma redemptoris” enz., en wat voor ieder artikel uitbetaald moet worden.

aangezigt niet in het koor gezien werd dan op enkele dagen des jaars, waarop bijzonder voordeelige uitkeeringen plaats hadden¹. En zoo was het niet alleen bij dat van St. Salvator, maar ook bij de overige collegiën. Uit een diploma van het jaar 1346 leeren wij, dat de diensten in het koor der St. Janskerk omstreeks dien tijd te dikwerf op schandelijke wijze veronachtzaamd werden, daar vele kanoniken, ofschoon zij de inkomsten van hun ambt genoten, de daaraan verbonden verplichtingen verzuimden of die aan vicarissen overlieten, die voor de diensten onbekwaam waren, naardien zij in het klerikaat niet tot de vereischte waardigheden waren opgeklimmen². Dat het vroeger en later bij het kapittel van St. Marie en elders niet beter gesteld was, valt niet te betwijfelen³.

Hoezeer de psalmen, hymnen, schriftuurplaatsen enz., die door de kanoniken bij hunne kerkdiensten gezongen en gelezen werden, niet zelden den schoonsten zin hadden, waarvan men veronderstellen mag, dat hij op mannen van eenige religieuse en intellectuële ontwikkeling dikwerf een weldadigen invloed zal gehad hebben, durven wij echter niet aannemen, dat de vruchten hunner godsdienstoefeningen over het algemeen zeer rijk zullen geweest zijn. De gansche koordienst met hare vele gezette tijden, vaste formules en ceremoniën droeg een uitermate formalistiesch karakter, waardoor de vrije beweging van het gemoedsleven, zelfs bij de edelste persoonlijkheden, vaak gestremd moest worden en ook voor

1) In een diploma van 1365 (in het boven, bl. 298 n. 2, vermeld HS., den ordinarius van St. Salvator bevattende) leest men: „quoniam, sicut experientia docuit, animi cupiditas et ambitiosus cordis affectus super assequendis residuis præsentiarum seu portionibus earumdem, quæ certo anni tempore de more dividi inter canonicos et personas certas ecclesiæ nostræ, tunc præsentibus, consueverunt, plerumque mentes ex nobis aliquorum sic insatiabiles effecerunt, quod qui ipsam ecclesiam prius in salutis suæ dispendium dudum deseruerunt, divisionis huiusmodi imminentis tempore, zelo cupiditatis potius quam devotionis causa ad eam principaliter contulisse et conferre se noscuntur — statuimus et ordinamus” cæt. Volgt aanduiding van repressieve maatregelen.

2) Zie het stuk bij Matth. *De nobil.* p. 754 s.

3) Zie de stukken bij Dodt, III, hl. 347 v. 351 v. 369.

de besten het gevaar moest ontstaan, om de heiligste handelingen af te doen als een dagwerk, dat men, ja, verdienstelijk maar ook lastig achtte. En in waarheid, de koordienst was in zekeren zin een lastig dagwerk! Die haar volgens de heerschende begrippen en de voorschriften der statuten met naauwgezetheid waarnamen, hadden eene kerkelijke étiquette in acht te nemen, die aan de kleingeestigste bepalingen gebonden was, bepalingen die veeleer aan de hoven van middeneeuwsche koningen en keizers dan in een tempel voor den Allerhoogste voegden. Dat het den kanoniken verboden was gedurende de godsdienstoefening met valken en jagthonden in de kerk te komen¹, kon geen ernstig mensch afkeuren; dat men met geen calopodiën (klompen) aan de voeten en met geen wanten aan de handen in de koorbanken mogt zitten², laat zich verdedigen, hoezeer het verbod menigen oude van dagen bij de metten van den killen winterdag tot een plaag moet geweest zijn; dat de domheeren, die buiten de kerk, hoezeer niet zonder ergernis te geven, doorgaans de gewone kleeding der leeken droegen, vóór den aanvang der diensten hun costuum moesten veranderen, hunne superpelliciën en almuciën nemen en naar den eisch der kerktijden zich met zwarte, roode, groene, groote of kleine mantels (cappæ) sieren³, was zoo geheel in den geest aller kerkelijken, dat het ook den meest ongemaniëerden broeder naauwelijks tot bezwaar kan geweest zijn. Maar bij dit alles bleef het niet. Die de trappen van het koor optrad, had wel acht te geven op de plooijen van zijn lang nederhangend gewaad en durfde het niet wagen het over den arm te slaan, als hij zich voor berisping wilde vrijwaren. Die te lange haren droeg of een ongeschoren baard, of zijne tonsuur eenigermate verwaarloosd had, werd teruggewezen, als

1) »Non licet nobis in ecclesia aves vel canes venaticos habere vel portare tempore, quo divina fiunt ibidem." *Statuta eccl. Traieci*. Vgl. boven, I, bl. 490 v.

2) Zie onze Bijlage II.

3) Zie onze Bijlage II. In de ordinariën worden cappæ nigrae, sericeae, anglicae, virides, magna, rubeae, hiemales enz. vermeld.

onwaardig deel te nemen aan de dienst des Heeren. Die zijn stal in de koorbanken had ingenomen, had wel toe te zien, dat hij eerbiedig opstond en boog, zoo dikwerf eenig prelaat hem voorbijging. Bij het verwisselen der godsdienstacten was eene reeks van eigenaardige lichaamsbewegingen voorgeschreven, die niet ongestraft konden verzuimd worden. Soms moest men staan, soms knielen, soms op het aangezicht liggen, nu zich naar het oosten, dan weder naar het westen wenden, enz.¹ Dat men aan al dit bedrijf een symbolischen zin hechtte, mag niet vergeten worden; maar stond die zin den kanoniken steeds levendig voor den geest en moesten die vormen bij dagelijksche herhaling niet te ligt een ijdel gebaar worden?

Kleine verzuimen in de koordienst werden volgens de statuten des domkapittels gestraft met onthouding van brood, bier en andere voorwerpen der dagelijksche uitdeelingen. Zoo een kanonik echter aan eenig prelaat gehoorzaamheid had geweigerd of daarvan beschuldigd was, werd hij „op de rol geplaatst.” Dan moest hij, anders gekleed dan de overige kapittelleden, b. v. in het zwart, als zij in het wit waren, voor den deken en het kapittel verschijnen. Werd hij schuldig bevonden, zoo werd hem voor een bepaalden tijd opgelegd in het koor of schip der kerk op de plaats der ongehoorzamen te staan, waar klerken en leeken hem aan zijn strafgewaad als een zoon der ongeregtheid konden onderscheiden. Bij alle dien-

1) Eene groote menigte bepalingen van dien aard komen in de *Statuta eccl. Traiect.* voor. Het „ceremonieboek” van het kapittel van St. Marie vindt men bij Matth. *Fund. eccles.* p. 154 ss. en in de *Oudk. van Utr.* I, bl. 224 vv. Dat van St. Salvator is in den ordinarius des kapittels bewaard en bestaat niet minder dan 12 folio-bladz., die met eene hand van de 15e eeuw beschreven zijn. Ziehier eene proef. Onder den titel: *quo modo et quando inclinandum erit in ecclesia et in choro*, leest men: »de inclinatione — notandum est, quod quilibet chorum intrans, discooperto capite, versus orientem sacramento sive Domini corpori inclinabit. Insuper et versus occidentem, cum quis ab inferiori parte chori ad superiorem ascendit, et versus orientem, cum a superiori parte chori ad inferiorem descendit. Item ante lectionem et postquam quis in vigiliis et matutinis legerit, aut quando quis de una parte chori ad aliam transierit in fine chori post candelabra, primo versus orientem, deinde versus occidentem inclinabit. Item cruci super criptam erectæ — similiter et duobus altaribus in honore S. Bartholomei et S. Crucis”, cæt.

sten en missen moest hij op die plaats door de konden en gaanden gezien worden, en als het „onze vader” gezongen werd, op het aangezigt vallen ¹. In 1310 werd deze kinderachtige vorm van tucht in tegenwoordigheid van onzen bisschop Guy in eene provinciaal-synode te Keulen ter sprake gebragt en voor geestelijken uiterst ongepast geacht ²; desniettegenstaande werd hij door de statuten des domkapittels, als vroeger, voorgeschreven. Grovere zonden, door de kanoniken bedreven, moesten geboet worden met suspensie, gevangenisstraf en afzetting ³. Toen magister Petrus Ramp, kanonik van St. Marie, zich in 1458 aan menigte van wanbedrijven had schuldig gemaakt, laster, vechterij enz., werd hij, na vruchteloos vermaan om zich te beteren, voor vier jaren van zijne stem in het kapittel en van de inkomsten zijner præbende beroofd, en daarenboven verplicht ter strafstudie (pro studio poenali) de universiteiten van Erfurt, Rostock of Heidelberg te bezoeken ⁴! Op scheldwoorden, daden van twistgierigheid enz. stond gevangenis, op maagdenroof, overspel, moord en „grootere misdrijven” afzetting. Dat de gevangenis van den dom niet altijd ledig was en dat zelfs domdekens afgezet zijn, is bekend ⁵. Tot bedwang van weêrspannigen gebruikte men bij die van

1) »De consuetudine ponitur», zoo heet het in de *Statuta eccl. Traiect.*, »in rota, hoc est: coram decano et capitulo veniet cum habitu dispari — et postquam admissus est ad præsentiam iniungetur sibi tempus rotæ, et tunc ad omnes horas et missam illo habitu primus et novissimus stabit in choro in loco rotæ vel in navi ecclesiæ, et cum pater noster legitur vel cantatur, prostratus iacebit.» Vgl. het boven, I, bl. 312, uit den regel van Aken medegedeelde.

2) Zie het belangrijk besluit bij Hartzheim, IV, p. 123. Wat de »habitus dispar» is, vindt men daar aangeduid.

3) Volgens de *Statuta eccl. Traiect.*

4) Zie het diploma bij Matth. *De jure glad.* p. 502 ss. Het studium poenale was tijdens de reformatie eene gewone straf voor kettersche geestelijken. Onze Joh. Anastasius Veluanus moest er zich aan onderwerpen. Zie *Kerkhist. archief*, I, bl. 56.

5) Zie Burman, a. w. I, bl. 433, II, bl. 144; vgl. [Molhuysens] *Register van chart. van Kamp.* I, bl. 162. In de *Statuta eccl. Traiect.* leest men: »capitulum carcerem habet non solum ad custodiam, sed ad poenam. Decanus solus neminem incarcerare potest.» Een »canonicus beneficiatus» kon niet »ad custodiam», wel »ad poenam» gevangen gezet worden. Ook levenslange gevangenis kwam voor.

St. Marie somtijds den stok; waarin men de beenen der overtreders vastklemde¹.

Terwijl wij onze schets van de organisatie des domkapittels en van het ambtsleven zijner leden besluiten, komt de vrees bij ons op, dat zij den lezer voor het hoogste priestergezelschap in onze middeleeuwsche kerk slechts geringe achting zal inboezemen. En inderdaad, ook wij zelve gevoelen ons niet warm gestemd voor een collegie van mannen die, noch monniken noch klerken, een tweeslachtig bestaan hadden, dat in spijt van de hooge titels die zij droegen, en den aanzienlijken rang dien zij in de schatting hunner tijdgenooten innamen, in ons oog vrij wat minder eerwaardig is dan dat der lager geplaatste parochie-geestelijken, die in steden en dorpen in dagelijksch verkeer met geloovigen van alle standen een veelzins vruchtbaar leven voerden. Toch hebben wij ons ook hier voor een onbedacht oordeel te hoeden. Bijna alles wat wij van onze domheeren, hun ambt enz. verhaalden, werd aan hunne statuten en soortgelijke documenten ontleend, die wel getrouwe, maar ook zeer eenzijdige en karige bronnen zijn, waar het ons te doen is om het leven en de toestanden dezer klerken te leeren kennen. Hadden wij het geluk van sommige leden des domkapittels biografiën te bezitten, zooals ons b. v. van vele broeders des gemeenen levens te Deventer bewaard zijn, dan zou de algemeene indruk, dien het collegie op ons maakt, waarschijnlijk gunstiger, zeker in vele opzichten een andere zijn. Nu dit voorregt ons onthouden is, zijn wij te meer verplicht in herinnering te brengen, dat onder onze kanoniken van alle tijden beschaafde en edele mannen zijn voorgekomen, in het voorgaande tijdvak een Odulfus en Frederik, in het tegenwoordige een Jan van Arkel, Johannes de Beka, Jacob van Oudshoorn, Gijsbrecht van Brederode en anderen, die vaderland en kerk dikwijls belangrijke diensten deden of hunne sieraden waren. Verder moeten wij nog opmerken, dat vele kapittelleden

1) *Oudh. van Utr.* I, bl. 230 v.

nevens hun kanonikaat andere bedieningen waarnamen, zoodat zij, na onder begunstiging van hun collegie aan de universiteiten van Parijs, Orleans en elders de vrije kunsten, het kanonieke recht en andere wetenschappen beoefend te hebben, in verschillende betrekkingen als hoogst nuttige leden der maatschappij optraden, gelijk wij dit later, als wij over school, onderwijs, letteren enz. handelen, zien zullen.

---

§ 5.

Het domkapittel en de vier overige kapittelen te Utrecht.

Aan de kapittelen van St. Maarten en St. Salvator, die sinds de dagen van Willebrord en Bonifacius in onze kathedraalstad gevestigd waren¹, werden sedert het midden der elfde eeuw drie andere toegevoegd. Bisschop Bernulf stichtte vóór 1054, zijn sterfjaar, de St. Pieters- en St. Janskerk², waaraan hij priestergezelschappen van dertig en twintig præbenden verbond, die op de wijze van het collegie van den dom en van St. Salvator georganiseerd waren en soortgelijke kerkdiensten als deze verrigten³. Omstreeks dertig jaren later bouwde bisschop Koenraad, door keizer Hendrik IV geholpen, de beroemde St. Marie-kerk, waarbij een kapittel van dertig kanoniken

1) Zie boven, I, bl. 306 vv.

2) Eene verzameling van belangrijke stukken, de wereldlijke jurisdictie van het kapittel van St. Jan betreffende, is in een onder toezigt van Kluit geschreven HS. in de boekerij der Maatsch. der nederl. letterk. te Leiden voorhanden. Voor de kerkel. geschiedenis van het gesticht is het van minder gewigt.

3) Zie Matth. *Fund. eccl.* p. 109 ss. 120 ss.; *Oudh. van Utr.* I, bl. 248 vv. 259 vv. Het getal der kanoniken van St. Jan zal volgens Royaards, I, bl. 257, aanvankelijk minder dan 20 geweest zijn. Hij spreekt in navolging van Van Heussen en Van Rijn, t. a. p., van eene præbende, »die in 1380 gevestigd is als boete [sic] voor manslag, aan een der kanoniken begaan.» Zijn berigt berust op misverstand. In genoemd jaar werd tot verzoening van vermelden manslag een altaar met daaraan verbonden inkomsten gesticht, eene præbende, zoo men wil, maar geen kanoniken-præbende. Zie het diploma in *Oudh. van Utr.* I, bl. 263.

werd opgericht¹. Hiermede was het vijftal collegiale kerken van Utrecht vol, en de hoofdstad van het bisdom mogt er roem op dragen, dat zij behalve de talrijke geestelijkheid van hare vier parochiën en vele kloosters en eene groote menigte klerken, die in de collegiale en parochiale kerken en elders als vicarissen het altaar bedienden, niet minder dan honderd en zestig kapittelheeren bezat.

Aangaande de onderlinge betrekking, waarin de vijf kapittelen in de elfde eeuw en later tot elkander geplaatst waren, zijn slechts toevallige berigten tot ons gekomen, die wel bewijzen dat deze corporatiën geenszins los naast elkander stonden, maar overigens haren samenhang niet volkomen verstaanbaar maken. Dit echter is zeker, dat het domkapittel zich zelf ten allen tijde als het voornaamste der vijf collegiën wilde aangemerkt hebben; dat het regten bezat of meende te bezitten, die het niet aan de andere toekende, en dat uit den ijver, waarmede de domheeren hunne magt tegenover de vier kapittelen poogden te handhaven, gedurig strijd ontstond, waarin eerstvermelden zelfs bedrog durfden te baat nemen, opdat zij de overwinning behaalden. Van dat bedrog zijn gedenkstukken bewaard, diplomaten van den ouden dag, die hier ter sprake moeten komen, eensdeels opdat hun ware aard in 't licht gesteld worde, anderdeels omdat zij gelegenheid geven ons eenigermate bekend te maken met de stelling, die het domcollegie tegenover zijne zuster-collegiën innam of althans poogde in te nemen.

Matthæus en anderen na hem² hebben een brief uitgegeven, die zich voordoeft als een schrijven van bisschop Koenraad, dat kort na de stichting en begiftiging der

1) Zie boven, bl. 77, en de daar aangeh. schrijvers. Vgl. het opstel *De St. Mariakerk* in het *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* jaarg. 1835, bl. 199 vv. 311 vv. Een in 1617 verschenen boekske over deze kerk wordt vermeld in de *Kronijk* van het hist. genootsch. te Utr. jaarg. 1851, bl. 6.

2) Matth. in de *Dedic.* voor den Anonymus, *De reb. Ultraject.* p. 12 ss.; Van Heussen, *Lat. Bat. s. I.*, p. 135, volgde een minder correct HS.; Foppens, *Supplem. ad opera dipl. Miræi*, III, p. 564, nam den tekst van *Bat. s. over*; Bondam, *Charterb.* bl. 150 vv. volgde dien van Matth. en Foppens beiden.

kerk van St. Marie zal uitgevaardigd zijn. In dezen brief heet de kerkvoogd te verklaren, dat proost, deken en kapittel van den dom hem voor zich geroepen hebben, opdat hij hunne „privilegiën en statuten” zou onderzoeken, en dat hij, aan die oproeping gehoor gevende, inzage heeft genomen van de beschreven voorregten, die zijne voorgangers, Frederik, Radboud, Balderik, Adelbold en vele anderen, te hunnen tijde aan het domkapittel geschenken hadden. Onder die stukken had een, waarvan de afkomst niet nader aangeduid wordt, als bij uitnemendheid gewigtig voor de domheeren, zijne bijzondere aandacht getrokken, zoodat hij het geheel in zijn brief opnam, ten bewijze dat hij den inhoud voor altijd bevestigd wilde hebben. En welke was die inhoud? In de hoofdzaken deze: het kapittel van St. Maarten is de moeder-kerk (matrix ecclesia) van alle andere collegiaal-kerken in het bisdom van Utrecht, want alle kapitelen binnen en buiten de kathedraalstad zijn met toestemming van het domkapittel gesticht, waarom zij ook ten eeuwigen dage aan deze corporatie onderworpen zullen zijn. Ter herinnering van die onderwerping (in memoriale subiectionis) moeten alle collegiën, met uitzondering van het kapittel van St. Salvator, dat met dat van den dom gelijktijdig ontstaan en „door een bijzonderen broederband vereenigd is”, zoo dikwerf zij nieuwe proosten behoeven, die prelaten uit het domcollegie en uit geen ander kiezen, daar de proosten tevens aartsdiakenen moeten wezen en aartsdiakenen slechts uit het kathedraalkapittel mogen voortkomen. Verder zullen ten teeken van onderwerping aan het domcollegie de leden der overige corporatiën in de stad ¹ verplicht zijn, op paschen, pinksteren en andere hoogtijden in den dom te verschijnen, ten einde daar de domheeren in de diensten bij te staan en den bisschopsstoel de verschuldigde eer te bewijzen. Als een bijzonder voor-

1) De tekst van Matth. heeft van de woorden „de singulis ecclesiis trium congregationum civitatis”, die door van Heussen gelezen werden, alleen de drie eerste.

regt van den domdeken is nog bepaald, dat deze magt heeft, niet alleen den bisschop voor zijn kapittel te dagen, maar ook alle aartsdiakenen en klerken van alle kerken in het bisdom, en dat die allen zonder uitzondering verplicht zijn na ontvangen citatie op te komen.

Bevatte deze aan Koenraad toegeschreven brief niets anders dan het tot dusverre vermelde, dan zouden wij evenmin als alle geleerden, die hem tot heden aan het licht bragten of bespraken, aan zijne echtheid twijfelen. Maar dit is het geval niet. Aan het slot vinden wij de getuigen genoemd, die bij de bezegeling van het stuk aan 's bisschops zijde zullen gestaan hebben. En wie ontmoeten wij onder die getuigen? Bisschop Frederik van Munster, aartsbisschop Anno van Keulen en aartsbisschop Everard van Trier, mannen die in het jaar 1088, waarin de brief voorgeeft uitgevaardigd te wezen, reeds vier, dertien en twee en twintig jaren overleden waren!¹

Bewijst het bovenstaande, dat onze domheeren eene ruime consciëntie hadden, waar het er op aankwam hunne wezenlijke of vermeende regten te doen erkennen, er bestaan andere documenten, die ons daarvan nog meer kunnen overtuigen, en wier avontuurlijke inhoud ons tevens leert, dat er tijden geweest zijn, waarin zij vrij wat stoutere eischen ten voordeele hunner oppermagt durfden doen, dan in den aan bisschop Koenraad toegeschreven brief voorkomen. Wij denken hier aan twee

---

1) Frederik van Munster stierf in 1084, Anno van Keulen in 1075 en Everard van Trier in 1066. Zie Erhard, *Gesch. Munst.* I, s. 57; Muller, *Anno II der heilige*, Leipz. 1858, s. 153; Kolb, *Series episc. Mogunt. Trevirens. cæt.* p. 111. Dat de brief op 1088 wil gesteld worden, werd teregt door Bondam t. a. p. opgemerkt, ofschoon deze geleerde aan de echtheid niet getwijfeld heeft, waarover wij ons wegens zijne nauwkeurigheid verwonderen moeten. Dat het stuk, al stond het ons vrij het tot een vroeger jaar te brengen, niet door Koenraad en Everard zamen kan geteekend zijn, is duidelijk, daar eerstvermelde eerst in 1076 bisschop van Utrecht werd, dus tien jaren na den dood van laatstgenoemde. Als een ander bewijs voor de onechtheid geldt bij ons het berigt, in den brief vervat, dat Adelbold de »reparator» en »fundator» van de door de Deenen verwoeste St. Maartenskerk heet, wat in den loop der elfde eeuw kwalijk kan neêrgeschreven zijn. Zieboven, bl. 55.

aan elkander gehechte diplomēn, die ons door Heda¹ bewaard zijn, een gunstbrief door keizer Koenraad III, gelijk het heet, in 1145 aan de kapittelen van St. Maarten en St. Salvator gegeven, en een bevestigingsbrief van dit stuk, die op naam van paus Eugenius III werd gesteld. De inhoud van den gunstbrief, voor zoover die hier in aanmerking moet komen, is deze: keizer Koenraad vertoefde in genoemd jaar te Utrecht, ten einde daar met zijne grooten over de rijksbelangen te handelen. Van deze gelegenheid maakte onze bisschop Heribert, in vereeniging met den domproost Koenraad², 's keizers broeder, gebruik om van den vorst ten behoeve van hunne kerk en hun kapittel eenig eere-voorregt (*aliquam honoris prerogativam*) te vragen. De keizer hoorde hen met toegeneheid. Hij gedacht de gunsten, die zijne voorgangers aan Utrecht hadden bewezen, wilde hun goed voorbeeld navolgen, en besloot, na lang overleg, iets zeer uitstekends te doen. En wat was dat uitstekende? Koenraad schonk aan de proosten, dekens en kapittelen van St. Maarten en St. Bonifacius (= St. Salvator) het aan de roomsche koningen en keizers toebehoorende regt om hun bisschop te kiezen. Dat regt hadden zijne voorzaten en hij zelf tot dien tijd (*ad nostra tempora*) bezeten, maar voortaan zou het bij genoemde corporatiën berusten: als de utrechtsche zetel vacant was, zouden de kanoniken der collegiën van den dom en van St. Salvator volle magt hebben om het electie-werk te voltrekken, maar ook zij alleen en geene anderen, d. i. de broederen van St. Pieter, St. Jan en St. Marie zouden van de verkiezingsacte uitgesloten zijn.

Hoezeer Royaards³ en andere geleerden van onzen tijd

1) Heda, p. 163 ss. Uit Heda werden de stukken overgenomen door vele anderen, laatstelijk door Bondam, *Charterb.* bl. 193 vv., die de vroegere uitgevers opnoemt.

2) Zie over dezen Koenraad, die later bisschop van Passau en aartsb. van Salzburg was en als bestrijder der godsgerigten beroemd werd, [*Drakenborchs Aanhangel*, bl. 9; Hoyneck van Papendr. *Anal.* III, 1, p. 137 ss.; Schöller, *Die bischöfe von Passau*, Pass. 1844, s. 46 ff.

3) A. w. I, bl. 207.

Koenraads gunstbrief met goed vertrouwen gebruikt hebben als een document, waarvan de echtheid geen twijfel gedooft, achten wij het onnoodig hier de valsheid van het stuk te betoogen. De scherpziende Van Spaen heeft hier vóór meer dan zestig jaren reeds het noodige gedaan ¹, en wat aan zijne bewijsvoering ontbreekt, of daarbij te veel op den achtergrond gehouden is, hebben wij den lezer reeds vroeger onder de aandacht gebragt. In 1145, drie en twintig jaren na het concordaat van Worms, ² kon het geen roomsch keizer in de gedachten komen, op zulk eene wijze als hier geschiedt over het regt der bischopsverkiezing te spreken, en zoo Koenraad het gedaan had, zou de paus zeer zeker een brief, waarin zulke kerkregtelijke logens neêrgeschreven waren, met verachting verworpen, in plaats van bevestigd hebben. Maar Koenraad, die het concordaat van Worms, gelijk wij weten, wel kende en het ten opzichte van den utrecht-schen zetel met naauwgezetheid in acht nam ³, heeft aan den ganschen voorregts- en confirmatie-brief deel noch schuld gehad: beiden zijn een fabrikaat van onze domheeren, en misschien ook van de kanoniken van St. Salvator, dat zij in tijden van spanning tusschen hen en de kapittelen van St. Pieter, St. Jan en St. Marie uitgedacht hebben, om die corporatiën te ontzetten van een regt, dat zij krachtens oud gebruik als onwedersprekelijk aanmerkten en bezigden.

Hoezeer de kritiek de besproken documenten als voortbrengselen van bedrog noodzakelijk verwerpen moet, achten wij ze daarom geenszins onbeduidend. Zij leeren ons eensdeels wat het domkapittel tegenover zijne zuster-collegiën wezen wilde, en anderdeels dat die zuster-collegiën weinig gezind moeten geweest zijn zich in alles aan de eischen der domheeren te onderwerpen, daar deze zulke middelen te baat namen, om hunne oogmerken te bereiken. En inderdaad valt het niet te betwijfelen, dat bij

1) *Inl. tot de hist. van Gelderl.* I, bl. 247 vv.

2) Zie boven, bl. 83 v.

3) Zie boven, bl. 93 vv.

deze verschillende corporatiën ook een groot verschil van gevoelen bestond ten aanzien van hare onderlinge betrekking. Dat de vier collegiën in het algemeen de stelling beaamden, dat het domkapittel als zoodanig onder alle priestergezelschappen van het bisdom het eerste was, mogen wij als zeker aannemen; de kanoniken der kathedraalen toch werden alom in de kerk als de voornaamste leden der hiërarchie onder den bisschop geacht, des kerkvoogds naaste medewerkers en raadslieden. Maar al was men gereed om die stelling in theorie te huldigen, anders deed men, zoodra het er op aankwam in de praktijk hare gevolgen te eerbiedigen. De domheeren verlangden, gelijk wij gezien hebben, dat alle andere kapittelen van het hunne afhankelijk zouden zijn, en dat daarom alle proosten uit de domheeren zouden gekozen worden. Het is mogelijk, dat aan hun wensch in vroeger tijden voldaan plagt te worden, maar zeker gebeurde dit niet meer in de laatste eeuwen van dit tijdvak, gelijk ons uit de statuten van het domcollegie reeds gebleken is: ¹ de proosten der collegiaal-kerken werden, met uitzondering van enkele mischien, b. v. dien van St. Odiliënberg bij Roermond, ² uit hare eigene corporatiën of van elders genomen. De domheeren eischten, dat de broeders der zuster-collegiën, al mede ten teeken van onderwerping, op de hoogtijden des kerkjaars in de kathedraal zouden verschijnen, om hun zelve bijstand in de heilige dienst en den bischopsstoel de verschuldigde eer te bewijzen. Het is zeker, dat de kanoniken van St. Pieter, St. Jan en St. Marie evenzeer als die van St. Salvator zich reeds in de twaalfde eeuw van harte afkeerig betoonden van dit huldebetoon en het voor een tijd zelfs weigerden, en dat eene eeuw later de domheeren zich verplicht zagen van hunne zijde sommige kerkdiensten in de overige collegiaal-kerken te verrigten, zouden zij van hun regt op de hulp der

1) Zie boven, bl. 245 n. 2, de woorden »quia de iure communi — quamvis a capitulo nostro assumpti non existant” cæt. Vgl. Bondam, a. w. bl. 151.

2) Zie boven, I, bl. 319 n. 1.

broederen in hunne eigene kerk niet geheel verstoken worden. ¹ De domheeren beweerden met die van St. Salvator alleen het voorregt te bezitten van bij voorkomende vacaturen den bisschop te mogen verkiezen. Wij hebben uit hunne statuten reeds geleerd, dat „de heerschende gewoonte” het anders wilde, en dat niet alleen de kapittelleden van St. Pieter, St. Jan en St. Marie, maar ook de proosten of aartsdiakenen van Arnhem, Deventer, Emmerik en Oldenzaal aan de belangrijke acte plagten deel te nemen, en dat de stemmen van die allen daarbij evenveel gewigt hadden als die der domheeren. ²

Blijkt ons uit het medegedeelde, dat de vijf kapitelen, die den stoel des bisschops omgaven, in eene onderlinge betrekking tot elkander stonden, die dubbelzinnig was en op zeer gebrekkige wijze geregeld, ja zóó gebrekkig, dat gedurige botsingen tusschen de verschillende corporatiën onvermijdelijk moesten zijn, gelijk wij dan ook bij herhaling van zulke botsingen gewag hebben gemaakt, ³ van de andere zijde moeten wij opmerken, dat de zamenhang dezer priestergezelschappen zeer duidelijk aan den dag trad, zoo dikwerf zij zich tot zamenstelling van het generaal-kapittel vereenigden, zooals dit bij de bisschopsselectie en bij andere gelegenheden van gewigt geschiedde. Dan vormden de gezamenlijke stemgerechtigde kanoniken één ligchaam onder één hoofd, den domdeken, die het voorzitterschap bekleedde en daardoor op den gang der be- raadslagingen, zoo hij een man van beleid was, veel invloed kon hebben. Voor het overige echter waren de leden gelijken met gelijken, die, behoudens hunne persoonlijke gaven, van elkander niet onderscheiden waren en bij het opmaken van besluiten allen onder dezelfde zedelijke verantwoordelijkheid dezelfde regten en magt uitoefenden. Wanneer de eerste vergaderingen van het gene-

1) Zie de diplomaten van 1131 en 1219 bij Bondam, bl. 177, en in [Drakenb.] *Aanhangsel*, bl. 302, en de plaats uit de *Statuta eccl. Traiect.* bij Matth. *De nobil.* p. 692.

2) Zie boven, bl. 245 n. 2.

3) Zie boven, bl. 88, 131, 143, 154, 180, 184.

raal-kapittel gehouden zijn, weten wij niet¹; maar vermoedelijk hebben zij plaats gehad sinds den tijd, waarin de St. Marie-kerk gesticht werd, of althans sedert het concordaat van Worms in 1122, toen de vrije bisschops-electie ingevoerd werd en eenige regeling van het verkiezingswerk volstrekt noodzakelijk was. Daar het dom-collegie, wegens gemeenschappelijken oorsprong en daaruit voortvloeiende eigenaardige betrekking met dat van St. Salvator,² van oudsher zich met vreemde kanoniken tot de behandeling van gewigtige zaken plagt te vereenigen, laat het zich begrijpen, dat bij het opkomen van nieuwe corporatiën van soortgelijken aard ook de leden van deze tot de behartiging van gemeenschappelijke belangen toegelaten en zelfs opgeroepen zijn geworden.

---

§ 6.

De aartsdiakenen en dekens.

Van de prelaten, die in de kerkelijke organisatie van dit tijdvak onder den bisschop en zijne naaste bijstanders de eerste plaats innamen, zijn de aartsdiakenen (archidiaconi) wegens het aanzien, waarin hunne waardigheid stond, en wegens den aard hunner ambtspligten de voornaamste te achten.³ Hun aantal schijnt ook in de diocese van Utrecht, gelijk elders, ten gevolge van vermeerderde behoefte aan hunne diensten bij onze kerkvoogden, langzamerhand toegenomen te zijn — reeds onze Frederik I, gelijk wij gezien hebben,⁴ had meer dan één aarts-

1) Beka, p. 72, gebruikt, gelijk Hoyuck van Papendr. *Anal.* III, 1, p. 124, opgemerkt heeft, het woord »universale capitulum» het eerst, waar hij van de verkiezing van Willebrand gewaagt. Zijne bron te dier plaatse is het boek van Willebrands tijdgenoot, den Anonym. *De reb. Ultraject.* p. 25, die den term »tota ecclesia» bezigt.

2) Zie boven, I, bl. 308 v.

3) Zie over de aartsdiakenen in het algemeen, behalve de boven, I, bl. 302 n. 1, aangeh. schrijvers, Thomassinus, l. l. I, p. 274 ss.; van Espen, l. l. I, p. 73 ss.

4) Boven, I, bl. 302 n. 4.

diaken aan zijne zijde — totdat het eindelijk, welligt in het laatst der elfde eeuw, zeker niet vroeger, voor altijd bepaald werd, nadat men bij eene verdeeling van ons kerkelijk grondgebied aan ieder hunner een eigen kerkdistrict had toegevoegd. Dat zulk eene territoriale verdeeling te dien tijde plaats gehad heeft, moet men waarschijnlijk achten. De invoering der aartsdiakonaten in de dioecese van Keulen heeft omstreeks het jaar 1065 haar beslag verkregen, gelijk zulks toen ook in andere bisdommen van Duitschland geschiedde, ¹ en het vermoeden ligt voor de hand, dat men in onze kerk het voorbeeld van die des metropolitaans, onder wien men ressorteerde, zal nagevolgd hebben. Zeker is het, dat onze bisschoppen na de elfde eeuw elf prelaten onder zich hadden, die of aartsdiakenen waren of als zoödanig fungeerden en zamen aan het hoofd van evenveel kerkdistricten stonden, die aartsdiakonaten (archidiaconatus) of proostdijen (præposituræ) heetten en in verschillende deelen van ons land verspreid lagen. Negen van die prelaten waren tevens proosten van de vijf kapittelen te Utrecht en van vier onzer oudste collegiaal-kerken elders, en twee hunner waren kanoniken van het domkapittel. Voordat wij naar den aard hunner ambtsbediening onderzoek doen, zijn wij, voor zoo ver onze gebrekkige hulpmiddelen ² het gedoogen,

1) Zie Binterim, I, 1, s. 413 ff. en Binterim en Mooren, *Die erzdioesese Köln*, Mainz 1828, I, 30 f.

2) Die hulpmiddelen zijn voornamelijk eenige verstrooide aantekeningen in de *Kerk. Oudh.* van Van Heussen en Van Rijn; de beschr. der *Dioecesis Ultraiect. ant.*, die Bucherius, *Belg. Roman.* Leod. 1655, p. 605 ss. volgens eene rekening van het jaar 1406 leverde, en een charter van 1368, bevattende »een overzicht van het bisdom Utr. in 1278”, door Vermeulen aan het licht gebracht in de *Kronijk* van het hist. genootsch. te Utr., jaarg. 1857, bl. 169 vv.; vgl. Delprat, *Kerkhist. Archief*, III, bl. 328. De zoogenaamde »verdeeling van het Utr. bisdom in 1138,” die Serrure in zijn *Vaderl. museum*, I, bl. 412, uit een HS. van het Museum-westreenianum te 's Hage mededeelde, maakt van de aartsdiakonaten en dekanaten geen gewag en spreekt slechts van den tijd, waarop in verschillende deelen van ons land de bisschoppel. circatus werd geind. Royaards, I, bl. 85 vv. was de eerste, die eene proeve van omschrijving onzer aartsdiakonaten en dekanaten leverde. Wij zijn niet in staat haar op voldoende wijze te verbeteren, om dezelfde redenen, die wij vroeger, I, bl. 294 n. 1, bij het bespreken der grenzen van ons bisdom, opgaven.

den lezer eenige aanduiding schuldig aangaande de geografische ligging en den omvang der archidiakonaten.

Overeenkomstig het aanzien, waarin het domkapittel stond, had het archidiakonaat van den domproost (præpositus et archidiaconus maior ¹⁾) den grootsten omvang. Het bevatte een groot deel van de tegenwoordige provincie Utrecht en Zuid-holland, Zeeland, de vier Ambachten van Vlaanderen en verder de Betuwe, de stad Groningen en omliggende plaatsen benevens Amstelland, Texel enz. ²⁾ Weinig minder uitgestrekt schijnt het archidiakonaat van den proost van St. Salvator geweest te zijn, wiens kapittel in vele andere opzigten, gelijk wij weten, met dat van den dom gelijke eer genoot. Het hield mede een belangrijk deel der provincie Utrecht in zich, waarin onder andere de steden Wijk bij Duurstede, Vianen, Woerden en Oudewater lagen, ³⁾ een deel van Zuid-holland in de omstreken van Woudrichem, Werkendam enz., ⁴⁾ het land tusschen IJssel en Lek, waarin Schoonhoven, Gouda, Moordrecht en kleinere plaatsen, ⁵⁾ den omtrek van Staveren in Friesland, Gaasterland enz. ⁶⁾

Veel kleiner dan de aartsdiakonaten van den dom en St. Salvator waren de overige. Dat van St. Pieter ⁷⁾ hield voornamelijk de gansche Veluwe in zich met de steden Rhenen, Wageningen, Hattem en andere ⁸⁾, waarvan zelfs Arnhem om redenen, die wij aanstonds opgeven zullen,

1) Zie het diploma van 1243 in [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 304.

2) *Oudh. van Utr.* I, bl. 120 v.; Royaards, t. a. p. bl. 86 v.

3) *Oudh. van Utr.* II, bl. 173.

4) *Oudh. van Z. Holl.* bl. 208.

5) *Oudh. van Utr.* III, bl. 356.

6) *Oudh. van Vriestl.* I, bl. 463, 523.

7) Royaards, t. a. p. bl. 89, laat op den aartsdiaken van St. Salvator dien van St. Jan volgen. Wij volgen de orde, die in het vermelde charter van 1368 wordt in acht genomen, waar de proostdijen of kerken van de stad Utr. aldus worden opgenoemd: de dom, St. Salvator, St. Pieter, St. Jan, St. Marie. Wanneer echter al onze aartsdiakenen vergaderden, namen zij, naar het schijnt, hunne zitplaatsen volgens den ouderdom hunner kapittelen, zoodat die van Emmerik, Arnhem (Tiel), Deventer en Oldenzaal boven die van St. Pieter, St. Jan en St. Marie de eereplaats hadden. Zie de *Statuta eccl. Traiect.* bij Matth. *De nobil.* p. 630.

8) *Oudh. van Utr.* III, bl. 99.

niet was uitgesloten, ofschoon deze aanzienlijke plaats zelve de zetel eener proostdij was. Het aartsdiakonaat van St. Jan sloot in Utrecht en Noord-holland de gemeenten van Abkoude, Mijdrecht en eenige andere plaatsen in zich, en in Friesland een groot deel van Westergo, waarin Bolsward, Franeker enz.¹ Tot het aartsdiakonaat van St. Marie behoorden voornamelijk het land van den Ablasserwaard, eenige deelen van Drenthe en van het graafschap Kuilenburg.²

Het archidiakonaat van Emmerik schijnt slechts geringen omvang gehad te hebben. Het strekte zich boven den Regter-rijnoever uit en bevatte onder anderen Terborg, Genderingen, Zevenaar, Duiven en Westervoort.³ Uitgebreider was dat van Deventer, waartoe de IJsselstreek met de steden Kampen, Zwol, Zutphen, Doesburg en andere behoorden.⁴ Dat van Oldenzaal omsloot Twente, de steden Enschedé, Goor en omliggende parochiën, Hengelo, Rijssen enz.⁵ Het archidiakonaat van Arnhem, dat een deel van de Betuwe, den Tielerwaard, den Bommerlerwaard en het land van Heusden bevatte⁶, was vóór de veertiende eeuw onder den naam van proostdij van Tiel bekend. De proost toch, die aan haar hoofd stond, was met zijn kapittel sinds overoude tijden bij de St. Walburgskerk te Tiel gevestigd⁷ en verliet die stad eerst in 1314 of welligt iets vroeger, nadat er tusschen zijn collegie en de burgerij hevige twisten waren gevoerd, waarbij sommige kanoniken het leven hadden verloren. Toen bisschop Guy en het domkapittel de verplaatsing van het priestergezelschap naar Arnhem met hunne goedkeuring bekrachtigd hadden, werd daartegen protest ingeleverd door de vier kapittelen van Utrecht, die zich gebelgd be-

1) *Oudh. van Utr.* II, bl. 423; *Oudh. van Friesl.* I, bl. 251 vv.

2) *Oudh. van Utr.* II, bl. 500; Magnin, *Bestur. van Drenthe*, I, bl. 34; Royaards, bl. 90.

3) *Oudh. van Utr.* III, bl. 285; Bucherius, l.l. p. 607.

4) *Oudh. van Dev.* I, bl. 111; Bucherius, l.l.

5) Bucherius, l.l.

6) *Oudh. van Utr.* III, bl. 523 v.

7) Zie boven, I bl. 316 v.

toonden, naardien zij in deze zaak niet behoorlijk gekend waren geworden. Zij vroegen advies bij de universiteit van Orleans, dat hun op den 22ⁿ Februarij 1315 gegeven werd, waarna zij met den kerkvoogd en het domcollegie in een proces kwamen, dat eerst in 1328 vol-eindigd schijnt te zijn. Sedert droeg de proost of aartsdiaken van Tiel den naam van de stad, waar hij nu gevestigd was, ofschoon die stad zelve tot het aartsdiakonaat van St. Pieter behoorde, en het zijne bleef wat het tijdens zijn verblijf te Tiel geweest was. ¹

Het kleinste van al onze aartsdiakonaten was dat van den zoogenaamden choorbisschop van Utrecht. Het bevatte eenige parochiën in den omtrek van Utrecht, Jutfaas, Harmelen, Kamerik enz. ² en stond onder den aarts-subdiaken van het domkapittel. Van de oorzaak, waarom men dezen prelaat den verouderden titel van choorbisschop heeft bijgelegd, wist men te Utrecht reeds tijdens de verzameling der statuten van het domkapittel geen reden meer te geven. ³ Behalve dat hij aartsdiakonale regten uitoefende in het hem toegewezen kerkdistrict, was het zijn pligt bij zekere gelegenheden den bisschop bij de koordienst bij te staan ⁴. Matthæus heeft een lijst van choorbisschoppen

1) De geschiedenis der verplaatsing van het kap. van Tiel naar Arnhem vindt men bij Nijhoff, *Wandel. in de omstr. van Arnk.* 5e dr. bl. 28 v. en de daar aangeh. schrijvers. Zie daarenboven *Oudh. van Utr.* II, bl. 716, 736, III, bl. 166 vv. Het vermelde advies der universiteit te Orleans berust in originali in het archief van Oud-munster (Prov. archief te Utr.), en zal bij gelegenheid door mij bekend gemaakt worden.

2) *Oudh. van Utr.* II, bl. 477; vgl. het charter van 1368, t. a. pl. bl. 175 vv. Zie boven, bl. 315 n. 2.

3) »Archisubdyaconus, qui abusive chorepiscopus appellatur, cum status chorepiscoporum ab universali ecclesia perpetuo amotus sit.» *Statuta eccl. Traiect.* Kan er aan de conjectuur van Valesius, dat de aartsdiakenen in de plaats der choorbisschoppen zijn getreden, welligt meer waarheid zijn, dan men meende? Zie Binterim, a. a. o. s. 396 f.

4) »Archisubdyaconatus in ecclesia nostra dignitas est et habet stallum in sinistra parte chori immediate post decanum, et in congregationibus ecclesiarum post omnes decanos quatuor ecclesiarum, et ipse subdiaconus esse tenetur, et ad officium eius pertinet, cum episcopus ordinem habet, epistolam legere et in subdiaconus officio ministrare.» *Statuta eccl. Traiect.* Vlg. Matth. *De nobil.* p. 620.

van Utrecht opgemaakt, die van 1155 tot in de zestiende eeuw strekt ¹.

Het laatste, maar niet het geringste der aartsdiakonen, die wij te vermelden hebben, is dat van den proost van West-friesland ². Het bevatte de landtrek tusschen Alkmaar en Medemblik en daarin, behalve Medemblik, de steden Hoorn, Enkhuizen en tal van aanzienlijke dorpen ³. Het was reeds bekend in 1128, toen bisschop Godebald de betrekking dezer proostdij op het bisdom regelde en haar eenige voorregten toestond ⁴. De prelaat, die aan haar hoofd stond, fungeerde òf voor een tijd òf voor zijn leven als officiaal van het domkapittel, waarbij hij kanonik was, en oefende in zijn gebied „de bisschoppelijke jurisdictie” uit, waarom hij dan ook verplicht was eens in de zeven jaar „eenigen bisschop” of wijbisschop tot zich te roepen, die de noodige bisschoppelijke diensten, kerk-, altaar-wijdingen enz. zou verrigten ⁵. De keus van den bisschop, dien hij daartoe wilde gebruiken, stond geheel en al aan hem, zoodat hij den kerkvoogd van Utrecht en diens suffragaan kon voorbijgaan ⁶. De oorzaak, waarom dit archidiakonaat met zijn proost aldus in een exceptionelen toestand verkeerde, is ons onbekend, maar men heeft haar waarschijnlijk te zoeken

1) Zie *Manud. ad jus can.* p. 95 s.

2) Een lijst van de proosten van W. F. vindt men in [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 423 vv.

3) *Oudh. van N. Holl.* II, bl. 317.

4) Zie het stuk in *Bal. s.* II, bl. 53, en bij van Mieris, III, bl. 13. Vgl. boven, bl. 86.

5) Zie het vermelde stuk met den aanstellingsbrief bij van Mieris, t. a. p. Het komt ook voor in de HSS. der *Statuta eccl. Traiect.*, die wij gebruikten. Soms werd de proostdij slechts voor zes jaren opgedragen. Zie het diploma van 1459, *Aanhangsel*, bl. 437.

6) In de HSS. der *Statuta*, die ons ten dienste stonden, heet het: »præpositus Frisæ potest quemcunque episcopum infra terminos Frisæ invitare et ecclesias et altaria consecrare, reconciliare et confirmare per eundem, sine licentia episcopi Traiectensis.” Het berigt bij Royaards, I, bl. 87, en ouderen, dat de proost van W. F. »wekelijks” een bisschop moest inroepen, is door misverstand ontstaan. Zoo in sommige HSS. der *Statuta eccl. Traiect.* voor »septennium” het woord »ebdomas” werd gebruikt, moet men daarbij wel aan een jarenweek denken.

in de eigenaardige staatkundige betrekking, die er gedurende vele eeuwen tusschen West-friesland en ons overig vaderland heeft bestaan¹. De bekende vrijheidszin der oude bewoners van die streken heeft hen waarschijnlijk ook in het kerkelijke meer naar onafhankelijkheid doen streven, zoodat zij zich wel met het bisdom van Utrecht lieten vereenigen, maar desnietteenstaande ongezind waren den bisschop in alles als hun geestelijken heer te erkennen. Daar hunne proosten, hetzij tijdelijk of voor hun leven door het domkapittel aangesteld, verondersteld werden in hun midden te verkeerren, en deze in ieder geval prelaten van minderen rang en magt waren, hebben zij welligt daarom er te ligter toe besloten zich onder hun opzigt te voegen. In later tijden, toen de proosten van West-friesland te Hoorn resideerden, schijnt hunne aanstelling soms buiten het domkapittel om van de graven van Holland uitgegaan te zijn, waarover in den aanvang van de zestiende eeuw ernstige twistgedingen ontstonden². Bij de aanvaarding van hun ambt verbonden zij zich, aan het domkapittel jaarlijks zekere geldelijke uitkeering te zullen doen³.

Daar het de bestemming der aartsdiakenen was in hunne respectieve kerkdistricten als der bisschoppen bijstanders te arbeiden, was het in de westersche kerk gedurende de middeneeuwen een algemeen verbreide regel, dat zij hunne aanstelling van de bisschoppen moesten hebben⁴. Zoo geschiedde ook in de dioecese van Utrecht: die hier als aartsdiakenen optraden, werden als proosten hunner kapittelen, wel is waar, door den deken en de kanoniken hunner collegiën gekozen, maar de bisschop moest hen „wegens het aartsdiakonaatschap” erkennen, en behoefde dat niet te doen, zoo de verkozenen niet tot de kapittelen behoorden⁵. Ten aanzien van den choorbisschop

1) Zie boven, bl. 37.

2) Zie de aantekeningen in de *Oudh. van N. Holl.* II, bl. 321 vv.

3) Zie hun eed in *Oudh. van N. Holl.* II, bl. 322 v.

4) Zie Binterim, I, 4, s. 391.

5) Zie *Bat. s. I*, bl. cxliii.

was de magt des kerkvoogds echter grooter; deze ontving zijn ambt regtstreeks van den bisschop, die bij de vergeving een vrij collatie-regt uitoefende, mits de begunstigde lid van het domkapittel was¹. Dat de heb- en heerschzucht der pausen zich maar al te dikwerf aan de regten onzer bisschoppen en kapittelen hebben vergrepen, door de proostdijen en daaraan verbonden aartsdiakonaten eigenmagtig aan hunne gunstelingen te schenken, zullen wij later zien.

De ambtspligten der aartsdiakenen waren vele en gewichtig². Bij hen was de geestelijke jurisdictie in hun kerkdistrict, voor zoo ver die niet bij den bisschop of zijn officiaal berustte, zoodat zij het visitatie-regt en de tucht uitoefenden en strijdzaken behandelden, die beneficiën, tiendregten enz. betroffen. Zij bezorgden de kerkgoederen, die tot hunne proostdij behoorden, en waren de ontvangers en uitdeulers van zekere kerkelijke inkomsten. Zij hadden het toezigt over al de dekanaten in hun aartsdiakonaat en stelden de daarin benoedigde land-dekens aan³. De parochie-priesters werden wel niet door hen „aangesteld”⁴, maar moesten, wanneer zij van elders hunne aanstelling of de collatie hadden, althans door hen „ingesteld”, ingeleid of bevestigd worden⁵; de collatoren, al waren zij zelfs bisschoppen, waren verplicht de verkozen klerken aan hen ter approbatie voor te dragen⁶, gelijk ook deze klerken zelve verplicht waren den aartsdiakenen gehoorzaamheid te beloven⁷.

Naarmate onze aartsdiakenen in het kerkbestuur eene hoogere plaats innamen, waren zij te meer in de gele-

1) Zie den brief van David van Bourg. bij Matth. *Manuductio*, p. 68 ss.

2) Vgl. Binterim, s. 416.

3) Zie de *Statuta eccl. Traiect.* bij Matth. *De nobil.* p. 392 s.

4) Zooals Royaards, II, bl. 147, zegt.

5) Zie het besluit der provinciaal-synode van Keulen van 1310, bij Hartzh. IV, p. 123: „quod nullus ecclesiam curatam” cæt. Vgl. Ypey, *Patronaatr.* bl. 441, en beneden, bl. 333 n. 2.

6) Zie het diploma van Jan van Diest, *Oudh. van Utr.* II, bl. 7.

7) Zelfs die als vicarissen dienden, moesten dit doen. Zie Dumbar, *Kerkel. en werell. Dev.* I, bl. 316.

genheid hunne magt te misbruiken. wanneer zij geene mannen van streng zedelijke beginselen waren. Dat zij ook in onze kerk, gelijk elders, te dikwerf trotsche en lastige prelaten zijn geweest, mag niet ontkend worden. Reeds in het voorgaande tijdvak hadden onze vaderen, die onder het bisdom van Luik ressorteerden¹, welligt veel van hen te verduren. Nadat zij omstreeks den aanvang der negende eeuw in die dioecese onder buitengewone omstandigheden door den paus ingevoerd waren, poogden zij zich boven alle andere geestelijken, abten enz. te verheffen. Zij voerden op hunne visitatiereizen een groot gevolg met zich en lieten de arme landgeestelijken de lasten dragen, waarom nog in eene synode van 1287 bepaald werd, dat zij op hunne togten zich met zeven paarden moesten vergenoegen en hunne jagthonden en lokvogels te huis laten. Honderd jaren te voren beschuldigde men hen te Luik van hardheid jegens hunne onderhoorigen: hoezeer zij zelve slechts diakenen waren, „verstoutten zij zich niet alleen priesters te oordeelen, maar hun zelfs slagen toe te brengen².” Onze bisschop Guy vaardigde in 1310 een synodaal-besluit uit, dat zijne aartsdiakenen met schorsing en ban bedreigde, zoo zij zich nog langer met geestelijke regtszaken inlieten, wier kennismeming (cognitio) alleen den bisschop toebehoorde³. Zware klagten over hunne aanmatiging (præsumptiositas) werden in 1343 door Jan van Arkel aangeheven. Ook hij beschuldigde hen, dat zij regtszaken in behandeling namen, die niet van hunne competentie waren, moord, brandstichting, onnatuurlijke zonde enz., en dat zij daarenboven op velerlei wijzen de regten der parochiën kwetsten en vaak kerkambten aan onbevoegden (insufficientes) opdroegen⁴. Bovenal schijnen zich de proes-

1) Het aartsdiakonaat van Kempenland behoorde tot het bisdom Luik. Zie over de daarin besloten streken van ons land Coppens, *Beschr. van het bisd.'s Hertogenb.* I, bl. 72 v. Vgl. Royaards, I, bl. 93 v.

2) Zie de besluiten der synode bij Hartzh. III, p. 704; vgl. Binterim, I, 1, s. 406, 429.

3) *Bat. s. II*, bl. 284 v.

4) *Lat. Bat. s. I*, p. 187 s.

ten van West-friesland door hunne knevelarijen berucht gemaakt te hebben, wat zich begripen laat, als men in aanmerking neemt, dat aldaar aan de proostdij geene andere inkomsten verbonden waren, dan die uit boetepenningen en dergelijke emolumenten voortkwamen¹. Ter eere van onze graven moet herinnerd worden, dat zij de gemeenten van Enkhuizen en andere plaatsen tegenover deze hebzuchtige prelaten gaarne in bescherming namen². Ten bewijze dat onze aartsdiakenen nog na het midden der zestiende eeuw zich zelve zeer gevoelden, dient het protest, waarmede zij zich tegen de invoering der besluiten van het concilie van Trente verzetten, voor zoo verre die besluiten hunnen regten en voorregten schenen te na te komen³. —

Gelijk het gansche bisdom in elf aartsdiakonaten verdeeld was, zoo was ook ieder aartsdiakonaat weder in eenige of, wanneer het groot was, in vele dekanaten verdeeld⁴, aan wier hoofd aartspriesters stonden, die in onderscheiding van de aartspriesters of dekens bij de kapittelen, land-aartspriesters (archipresbyteri rurales), land-dekens (decani rurales) en niet zelden provisoren (provisores) werden genoemd. De geschiedenis der invoering van de dekanaten in de kerk is tot heden zeer onvolkomen bekend⁵. In de zesde eeuw kwamen in Frankrijk land-aartspriesters voor, en in de negende eeuw ontmoet men ze ook in de duitsche landen bij de eerst onlangs gevestigde kerken⁶. In 845 verordende Karel de kale, dat de bisschoppen in dorpen en gehuchten, die ver van de kathedraalsteden gelegen waren, „eerwaardige

1) *Oudh. van N. Holl.* II, bl. 323.

2) Zie de brieven voor Broek, Enkhuizen, Waterland enz. bij Van Miéris, IV, bl. 7 vv.

3) Zie hunne gravamina in *Lat. Bat. s.* II, p. 23 s.; vgl. Binterim, I, 1, s. 432 f.

4) In de *Statuta eccl. Traiect.* worden de dekens en dekanaten, die onder den proost van den dom stonden, opgeteld. *Matth. ad Anonym.* p. 210, heeft het lijstje overgenomen. Het schijnt — er worden slechts 10 genoemd — incompleet te wezen.

5) Zie Binterim, I, 1, s. 514 ff. en de ald. aangeh. schrijvers.

6) Binterim, s. 518.

priesters", mannen van beleid en ervaring, zouden aanstellen, die het opzigt zouden hebben over de jongere priesters in hunne omgeving¹. Of aan deze bepaling ook in ons vaderland gevolg is gegeven, weten wij niet; maar wij moeten het waarschijnlijk achten, daar bij de groote uitgebreidheid der dioecese van Utrecht, die toen nog niet in aartsdiakonaten gesplitst was, prelaten, die onder den bisschop over de parochie-klerken eenig toezigt uitoefenden, bijna onmisbaar moeten geweest zijn. Doch hoe het zij, zeker is het, dat in later tijdvak, nadat de aartsdiakonaten omschreven waren, in die grootere kerkdistricten alom ook kleinere bestonden, waarvan de priesters in den deken of provisor hun geestelijk hoofd hadden te erkennen, den eersten prelaat, die, hoezeer hij zelf gelijk zij een parochie-priester was, op de ladder des hiërarchischen subordinatie-systeems het naast boven hen stond. Hoewel de titel van deken de stelling schijnt te bevestigen, dat zij, die hem voerden, oorspronkelijk tien parochiën onder zich hadden (*decanus a decem parochiis*) heeft men zich daaraan op onzen bodem, gelijk elders, niet gehouden. Er bestonden dekanaten van veertig, vijftig en zestig kerken².

De ambtspligten der land-dekens, die, gelijk wij reeds gezien hebben, hunne aanstelling van de aartsdiakenen hadden³, waren in vele opzichten gelijksoortig met die van laatstgenoemde prelaten. Zij hadden in het algemeen het oog op de klerken en gemeenten onder hun gebied te houden. Van de namen hunner geestelijken moesten zij lijsten maken, en zoodra er vacaturen in de parochiën ontstonden, daarvan aan den bisschop of diens officiaal kennis geven⁴. Met de pastoors zouden zij van tijd tot tijd kerken en kapellen visiteren, de koorboeken, orna-

1) Zie Regino, *De synodal. caus.* L. II, c. 17, ed. Wasserschleben, p. 34.

2) Zie de opgaven van Royaards, I, bl. 87, volgens Bucherius en and.

3) Zie boven, bl. 321.

4) Zie de synodaal-besluiten van bisschop Jan van Zyrik van 1291, *Lat. Bat. s. I*, p. 167, die van Guy van 1310, *ibid.* p. 177, en die van Jan van Arkel van omstr. 1355, *ibid.* p. 197.

menten enz. in oogenschouw nemen en zorgen, dat het ontbrekende aangevuld werd ¹; ook zouden zij acht slaan op de tonsuur en de kleeding der klerken, of die in behoorlijke orde was ². Verder waren zij met een deel der algemeene kerktucht belast; zij hielden, gelijk wij later zien zullen, het dekanale sendgerigt, beschermden het asylregt of weerden daarvan het misbruik, bestrafden degenen die de kerkelijke feestdagen niet vierden ³, en moesten vlijtig onderzoek doen naar de leer der geloovigen, en van alle ketterijen met spoed bescheid doen aan den bisschop of diens officiaal, ofschoon zij zich zelve niet tot de behandeling van ketterzaken mogten begeven ⁴. Nog was het hun opgelegd op zekere tijden des jaars hunne onderhoo- rige pastoors bijeen te roepen, ten einde met elkander over gemeenschappelijke kerkbelangen te handelen ⁵. Uitgebreider dan die van andere dekens op onzen bodem waren de ambtspligten van hen, die in Friesland en Groningen onder den bisschop van Munster aan het hoofd hunner kerkdistricten stonden. Daar deze geene aartsdiakenen over zich gesteld zagen, waarom zij zich zelve proosten plagten te noemen, waren zij als des bisschops officialen, die niet alleen het sendgerigt uitoefenden, maar ook de bisschoppelijke inkomsten in ontvangst namen en andere bisschoppelijke regten ten uitvoer legden ⁶.

Gelijk onze aartsdiakenen te dikwerf misbruik van hunne magt maakten en zich daardoor en door andere gebreken bij hunne onderzaten, klerken en leeken, een ongunstigen naam verwierven, zoo deden dit ook de dekens. Emo en Menco van Wierum teekenen de proosten of dekens, die in Groningerland te hunnen tijde (der- tiende eeuw) aan het hoofd der parochie-priesters stonden, met eene zwarte kool. Zij beschuldigen hen van ontucht en hebzucht en maken gewag van oproerige bewegingen en

1) Volgens eene prov. synode van Keulen van 1310, Hartzh. IV, p. 124.

2) Zie de aangeh. syn. besluiten van Jan van Arkel.

3) Zie de aangeh. syn. besluiten van Jan van Arkel.

4) Zie de syn. besluiten van bisschop Guy, l.l. p. 176 s.

5) Zie over de dekanaal-synoden beneden, § 9.

6) Zie Klopp, *Gesch. Ostfriesl.* Hann. 1854, I, s. 121 f.

gewapend verzet van de zijde der gemeenten, die zij door hunne willekeurige bedrijven getergd hadden ¹. Dergelijke zonden werden ook later dien van West-friesland ten laste gelegd ². Jan van Arkel deed omstreeks 1355 eene poging, om de magt der dekens in Holland en Zeeland binne enger grenzen te beperken. Hij berispte hunne bemoeizucht ten aanzien van zaken, die tot het burgerlijk gereg behoorden, de geldelijke afpersingen, waaraan zij bij hun kerkelijken regtshandel zich schuldig maakten, de ligvaardigheid, waarmede zij interdicten oplegden en baronnissen uitspraken, en in het algemeen de aanmatigingen, waardoor zij, even als de aartsdiakenen, de regten der parochiën schonden, en ook die des bisschops, dar zij zich met zaken van tucht inlieten, die niet van hunne competentie waren ³. Wat Jan van Arkel deed, werd vroeger en later ook door bisschop Guy, Frederik van Zyrik en Rudolf van Diepholt ⁴ gedaan, maar naar het schijnt met weinig vrucht, waarom onze graven er gedurig toe kwamen, hunne onderhoorigen evenzeer tegen dese prelaten als tegen de aartsdiakenen in bescherming te nemen ⁵.

---

§ 7.

De parochie-priesters.

Op de ladder der middeneeuwsche hiërarchie stonden de parochie-priesters ⁶, ver beneden den bisschop en zijne

1) Zie bij Matth. *Anal.* II, p. 184 s. en de aantEEK. ald. Vgl. Klopp, a. a. o.

2) *Oudh. van Noord-holl.* II, bl. 325.

3) Zie het stuk in *Lat. Bat. s. I*, p. 197 (vgl. des bisschops synod. brief, *ibid.* p. 187), dat ook bij van Mieris, III, bl. 573 v., voorkomt op naam van bisschop Floris. Welligt heeft deze den inhoud op nieuw doen afkondigen.

4) Zie de synod. besluiten van Guy en Frederik, *Lat. Bat. s. I*, p. 176. 179, en het concordaat van Rudolf met Philips van Bourg., van Mieris, IV, bl. 1029 vv.

5) Zie de brieven bij van Mieris, IV, bl. 38, 137, 273 vv., 359, 500, 651, 655, 732, 1026.

6) Zie over de parochie-priesters in het algemeen Thomassinus, I, p. 287 ss.; Binterim, I, 1, s. 529 ff. en de daar aangeh. schrijvers; over die der nederl. kerk, *Bat. s. I*, bl. cli, vv.; Matth. *De nobil.* p. 552 ss.; *Fund. eccl.* p. 159 ss.; Meerman, *Gesch. van graaf Will.* I, bl. 50 vv.

naaste bijstanders, onder den aartsdiaken en den landdeken, op de sport die bijna de laagste was. Maar hoe klein in betrekkelijken zin hunne eere en waardigheid was, wanneer zij vergeleken werden met die der boven hen gestelde prelaten — die wezen en schijn wisten te onderscheiden, waren er ook in die tijden van bewust, dat van alle kerkambten dat der pastoors voor de zaak der godsdienst en der menschheid verreweg het meest gewigtige moest heeten. Toen Geert Groote, na van zijne kanonikdijen te Aken en Keulen afstand gedaan te hebben, zich tot diaken had laten ordenen en reeds een beroemd prediker was geworden, hield diepe eerbied voor de verplichtingen, die op den priester rustten, hem terug van iedere poging om in de priesterorde opgenomen te worden, en toen zekere „heer Pieter”, te dien tijde pastoor te Deventer, hem eenmaal, terwijl zij zamen den weg naar Zwol bewandelden, luide prees wegens zijne geleerdheid en groote geschiktheid om anderen tot een geestelijk leidsman te zijn, en hij tevens zijne verwondering betuigde dat zijn vriend geen pastoraat begeerde, riep Geert uit den grond van zijn hart: „voor geen hoed vol goude wilde ik, al ware het slechts voor een enkelen dag, cureit van de kerk van Zwol zijn!” Als beide mannen zich daarop in onderlinge zamenspraak in de overweging van de roeping des pastoors hadden verdiept, begon ook heer Pieter aan zijne eigene krachten te twifelen, en korten tijd daarna deed hij afstand van zijn cureitschap, om het met een beneficie te verwisselen, waaraan geen zielverzorging was verbonden¹. Zóó hoog dachten ook anderen in dat tijdvak — wij zullen het straks zien — over de pastorale waardigheid, wanneer zij ernst genoeg bezaten om haar wezen in vollen omvang te doorgronden, en ofschoon wij het betreuren, dat klerken als de genoemden zich aan de zwaarwigtige taak, waarvan zij de beteekenis bewezen te verstaan, onttrokken, wij hebben het ambt, dat zij zoo zeer eerden, slechts nader in oog-

1) Zie het verhaal van Thomas a Kemp. *Chron. mont. S. Agn.* p. 149 s.

schouw te nemen, om ons te overtuigen, dat zij in hunne waardering van het pastoorschap zich naauwelijks aan overdrijving konden schuldig maken.

De ambtstitels, waarmede onze vaders oudtijds hunne parochie-priesters onderscheidden, waren vele en, naar het schijnt, niet altijd dezelfde. De benaming paap (papa), die vermoedelijk reeds door onze geloofspredikers Willebrord, Bonifacius enz. herwaarts gebragt was, werd in het algemeen en voortdurend voor alle klerken gebezigd, zoodat men dan ook de gezamenlijke geestelijken de paapheid en de paapschap ¹ heette. Gebruikte men het woord, dat tot aanduiding van den priester, die tevens biechtvader zou zijn, inderdaad zeer gepast was (papa = vader), voor den pastoor, dan noemde men hem in tegenoverstelling van den kapelle-paap, die een minderen rang bekleedde, met nadruk parochie-paap ². De titels plebanus en persona, die in officiële stukken van de twaalfde en dertiende eeuw en later zoo dikwerf voorkomen, zijn waarschijnlijk in het volksgebruik niet algemeen aangenomen ³. Door eerstgenoemden duidde men den priester aan, voor zoo verre hij de verzorger van de gemeente (plebs) eener doopkerk of parochie was ⁴. Aangaande de beteekenis van laatstgenoemden, die in Engeland en Schotland nog in het woord „parson” voortleeft, is men in het onzekere ⁵. Het woord cureit (curatus) was reeds in de dertiende eeuw aan onze voorgelachten bekend ⁶ en werd in de veertiende en vijftiende in dagelijksch gebruik ge-

1) Zie Von Richthovens *Altfr. wörterb.* Götting. 1840, in v. *papked*, en het stuk van 1429 bij Burman, I, bl. 383.

2) Het woord kapelle-papen komt dikwerf in de friesche sendregten voor. Zie Ypey, *Gesch. van het patronaatregt*, bl. 459; Von Richthoven in v. *kapellapapa*.

3) In de friesche wetboeken is echter dikwerf spraak van den „persona.” Zie Von Richthoven in v.

4) De Anonym. *De reb. Ultraj.* p. 36, noemt de pastoors „plebanos;” ook bij Emo, *Matth. Anal.* II, p. 72, komt de titel voor. Vgl. Binterim, I, 1, s. 555; Ypey, a. w. aantek. bl. 91 v.

5) Zie de verschillende opvattingen in *Bat. s. I*, bl. clii, v. *Matth. Anal.* III, p. 464.

6) Zie de synodaal-besl. van Jan van Zyrik in *Lat. Bat. s. I*, p. 168.

nomen; het beteekende een priester, die met de algemeene verzorging (kure, cure = cura) der geloovigen ten aanzien van hunne geestelijke belangen was belast ¹. De titel rector werd niet alleen aan den parochie-, maar ook aan den kapelle-paap geschonken ². Die van pastoor, wegens zijn zin (pastor = herder) zoo aanbevelenswaardig, schijnt, daar hij in middeneeuwsche ooren, zelfs als hij door bisschoppen gevoerd werd, een onaangenamen klank had en een teeken van aanmatiging werd geacht, in den ouderen tijd niet, of maar zelden gebezigd te zijn. ³ Aan sommige pastoors, die aan het hoofd van zeer aanzienlijke kerken stonden en andere priesters onder zich hadden, zooals die van St. Bavo te Haarlem, werd eershalve de titel van proost geschonken ⁴.

De aanstelling of liever de benoeming der parochie-priesters ging ook in dit tijdvak, even als in het voorgaande ⁵, van de bezitters des patronaatsregts uit, dat of bij de edelen en vorsten, of bij de geestelijkheid en kloosterlingen berustte, of op eigenaardige wijze door de gemeenteleden uitgeoefend werd. De graven van Holland en Zeeland hadden tot in de zestiende eeuw een hoogst aanzienlijk aantal kerken te begeven, die door hun gansche gebied, in steden en dorpen, verspreid lagen ⁶. Adellijke grondbezitters, die het patronaatregt van hunne vaderen geërfd, of het door eigen kerkstichting ver-

1) »Kureyt, prochiaen; kure, prochiaenschap.» Kiliaan.

2) De benaming »rector altaris» wordt in een stuk van 1376 aan een kapellaan gegeven; in een stuk van 1455 vindt men den titel »rector capellæ.» Zie *Charters betr. het land van Ravestein*, bl. 154, 230.

3) Van bisschop Leudericus van Bremen zegt Adamus, *Gest. Hamab. Pertz*, IX, p. 293: »hunc etiam tradunt superbum fuisse, quod exinde conici potest, quia se aliquando custodem, aliquando pastorem Bremensis ecclesiae gloriabatur.»

4) Zie den brief van Sixtus IV in *Oudh. van Kennemerl.* bl. 33 vv.

5) Zie boven, I, bl. 344.

6) Zie de lijst der »geestel. ambten, die ter vergeevinge van de holl. graven gestaan hebben,» *Bat. s. I*, cliv, vv. Bij sommige kerken hadden de graven de collatie, terwijl anderen daarbij het regt hadden de priesters, die zij aangesteld wenschten, aan hen te »presenteren». Zie Matth. *Manud. ad jus canon.* p. 218.

worven hadden, betoonden zich niet zelden zorgvuldig voor het bezit en zochten er zich door het gezag van den paus in te bevestigen ¹, en bij de oprigting van vicarijen gebeurde het vaak, dat de stichters en weldoeners zich en hunnen erfgenamen het regt van de vicarissen te be-noemen reserveerden ². Het lag echter in den geest dier tijden, dat leeken van alle standen klerken en kloosterlingen zochten te beweldadigen, en daar laatstgenoemden natuurlijk het patronaatregt gaarne aan zich toevertrouwd zagen, waren velen gezind het hun af te staan ³. De abdij van Egmond had reeds vroeg de vergeving van een vijf-en-twintigtal kerken ⁴. Graaf Willem II, de koning van Rome, stond zijn collatiereg^t bij de gemeente van Pijnakker en andere plaatsen aan de abdij van Middelburg en aan andere gestichten af ⁵, en menig edelman in Friesland en elders volgde het voorbeeld van 's vorsten vrijgevigheid ⁶. Waar de leeken niet door liefde voor de kerk tot afstand van hun regt werden gedrongen, hadden de geestelijken vaak gelegenheid om hen daartoe, ook zonder onwettige middelen te gebruiken, te bewegen. Niemand kon eene parochie-kerk stichten zonder toestemming van den bisschop of zijne bijstanders. Die zoodanige toestemming begeerden, handelden verstandig, wanneer zij door aanbieding van het collatiereg^t over de te bouwen kerk de goede gunst hunner kerkelijke overheden

1) Zie b. v. den brief van Eugenius IV, ten voordeele van Gerrit van Poelgeest gegeven, bij Ypey, a. w. bl. 399 v., en dien van hertog Albrecht bij Van Mieris, III, bl. 264.

2) Ypey, a. w. bl. 407.

3) Vgl. Verwijs, in zijne belangrijke verh. *De abdij van Corvei en de kerk van Leeuwarden*, Leeuw. 1864, bl. 17.

4) Zie *Rijksarchief*, 2e afl. bl. 208.

5) Zie Meerman, a. w. II, bl. 32, 253, 394 s.

6) Zie b. v. wat Ypey, bl. 387, over de Burmanias van 1300 berigt. Vgl. Boeles, *De geestel. goed. in Gron.* bl. 6, 13 v. Wanneer patronen hunne regten aan klerken of gestichten in den vreemde overdroegen, werden natuurlijk vreemdelingen de vergevers der pastoraten. Zoo verkreeg waarschijnlijk de abdij van Corvei de kerk en collatie van Leeuwarden (zie de aangeh. monografie van Verwijs) en welligt de abdij van Prume die van Arnhem (zie *Oudh. van Utr.* III, bl. 156).

poogden te winnen. Toen in 1211 eenige inwoners van het gehucht Maarhuizen in Groningerland, die tot de parochie van het naburige Baflo behoorden, op eigen kosten eene kapel gebouwd en begiftigd hadden en zij die kapel tot eene parochie-kerk wenschten „verhoogd” te zien, wendden zij zich daartoe tot den bisschop van Munster, onder wien zij ressorteerden. De kerkvoogd vernam hun aanzoek met welgevallen, daar zij hem het collatieregts opdroegen, en vervulde hun wensch, nadat zij met den pastoor van Baflo zekere finantiële schikkingen hadden gemaakt ¹. Op vele plaatsen van Friesland, en hier en daar elders in ons vaderland, berustte het kiesregt bij de gemeentelieden, voor zoo verre zij eigengeërfden en stemgerechtigden waren, wier voorvaderen gezamenlijk de kerken gesticht en derhalve ook gezamenlijk het patronaatschap verkregen hadden. Wanneer zij een pastoor behoeften, kwamen alle grondbezitters, ook mingevoeden, ter gemeente-vergadering om hunne stem uit te brengen ². Hoe grooten prijs de Friesen op dit regt plagten te stellen, is van algemeene bekendheid. Toen de ingezetenen van Westergo zich in 1498 genegen betoonden Albrecht van Saxon als hun heer te huldigen, en de vorst eischte, dat zij hem het patronaat- en collatieregts over hunne kerken zouden afstaan, braken zij de onderhandeling af door den hertog eenvoudig den rug toe te keeren ³. In een eigenaardig voorregt verheugden zich de inwoners van Vriezeveen boven Almelo. De heeren en vrouwen dier plaats stonden hunnen onderzaten toe, „als zij geen priester hadden”, zich een pastoor te benoemen, maar zij

1) Ypey, bl. 395 vv. Op soortgelijke wijze verkreeg de deken van St. Pieter te Utr. de collatie der parochie-kerk, die in 1205 te Brugdamme in Zeeland werd gesticht. Zie *Oudh. van Zeel.* I, bl. 261 v.

2) Ypey, bl. 448 vv. 468 vv. In Zuid-holland bezaten de gemeentelieden van 't Woud het regt om een pastoor te kiezen, nadat zij in 1277 van graaf Floris V, ten gevolge der beschikkingen van Bartholomæus van der Made, den vermoedelijken ambachtsheer der plaats, het jus patronatus hadden verkregen. Zie Kist, *Nederl. archief*, II, bl. 205 vv.

3) Ypey, bl. 471.

moesten hem, eer men bij de kerk om zijne bevestiging vroeg, aan hen ter aggreëtie voorstellen ¹. Dat dergelijke en andere gewijzigde vormen van electie ook elders, vooral in onze steden voorkwamen, zal welligt openbaar worden, wanneer men de geschiedenis des patronaats in al onze provinciën, naauwkeuriger dan tot heden geschied is, onderzocht zal hebben.

Van de werking des collatieregts in het kerkelijk leven onzer vaderen zijn geene algemeene berigten bewaard. Vermoedelijk was zij, even als in latere tijden, gunstig of ongunstig, naarmate de zin der collatoren bij de uitoefening van hun regt meer of min op de wezenlijke belangen der gemeenten was gerigt. Dit is echter zeker, dat het ook toen eene bron van vele en hooggaande twisten is geweest ², waarvan de verkozenen dikwerf de slagtoffers werden, wanneer zij zich niet door maatregelen van voorzigtigheid tegen de gevolgen wisten te vrijwaren. Zoo deed in het laatst der vijftiende eeuw Gerrit Willems. Toen deze van den graaf van Holland het pastoraat van Velzen had verkregen, wendde hij zich ook tot den heer van Brederode, naardien deze met den graaf over diens regt in twist was, en hij aanvaardde zijn ambt eerst met gerustheid, toen hij ook door Brederode aangesteld was ³. Vreeselijk ruw was de strijd, die door Otto van Arkel in de laatste helft der veertiende eeuw met den proost van St. Marie te Utrecht over de vergeving der kerk van Schoonrewoerd werd gevoerd. Toen Otto de vacature aldaar met „een goeden priester” had vervuld, liet de proost den nieuw benoemde voor zich komen, ten einde hem te kennen te geven dat zijne benoeming onwettig was, naardien het collatierecht niet aan den heer van Arkel behoorde. Otto vernam dit naauwelijks, of hij schreef den prelaat een brief, die hem den dood bedreigde, zoo

1) Zie den brief van 1452 bij Dumbar, *Anal.* II, bl. 434.

2) Zie voorbeelden van verschillenden aard bij van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 430, 442; van Mieris, III, bl. 264; vgl. Ypey, bl. 426 v.

3) *Oudh. van Kennemerl.* bl. 329.

hij zich verder met de zaak durfde bemoeijen. De proost sloeg deze waarschuwing in den wind en Otto en diens pastoor met den kerkban. Toen 's proosten boden met zijne banbrieven tot den hooghartigen heer kwamen, liet hij die lieden onverwijld in zakken binden en verdrinken. De proost bragt daarop beschuldiging in tegen zijn tegenstander bij de curie te Avignon. Toen hij kort daarna te Vianen zekere kerkdiensten verrigtte, werd hij door Otto overvallen en binnen de vrijheid der kerk doodgeslagen. De opvolger van den vermoorde nam nu het geding tegen Otto over, en zond op nieuw boden naar Avignon. Otto liet hen door eenige van de zijnen volgen en op den weg ombrengen, waarna hij het aan de tusschenkomst van een hooggeplaatst bloedverwant bij de curie te danken had, dat de veelvoudige manslag hem door den paus vergeven en zijn collatieregts te Schoonrewoerd bevestigd werd ¹.

Wanneer een priester door zijn collator tot pastoor was benoemd en, na door dezen aan den aartsdiaken, onder wien zijne kerk ressorteerde, behoorlijk tot admmissie en institutie „gepresenteerd” te zijn ², de van dien prelaat vereischte approbatiën had ontvangen, werd zijn naam op drie achter elkander volgende zon- of feestdagen aan de gemeente bekend gemaakt, waarna hij, zoo niemand bezwaren tegen hem had ingebracht, in het bezit van zijn ambt bevestigd werd ³. Zoodra dit geschied was, werd hij verondersteld in overeenstemming met zijn titel (cureit) de verzorger zijner geloovigen te wezen, die de sacramenten voor hen zou bedienen, de tucht over hen uitoefenen, hen onderwijzen en tot alle gerechtigheid op-

1) Zie Kemp, *Beschr. der stad Gorinchem*, bl. 96; vgl. *Oudh. van Utr.* II, bl. 521 v.

2) Ypey. bl. 441 vv. De keulsche provinc. synode van 1310 schrijft het volgende voor: „quod nullus ecclesiam curatam teneat, nisi ab episcopo vel archidiacono instituat.” Als men niet „legitime institutus” was, had men geen regt om tucht te oefenen (claves ligandi vel solvendi). Hartzh. IV, p. 123.

3) Zie den brief van den proost van St. Marie van 1380 bij Matth. *Manud. ad jus can.* p. 217.

leiden en alle belangen zijner parochie behartigen, gelijk de bisschop die des bisdoms¹.

Dat het onzen voorgeslachten niet ontbrak aan mannen, voor wier bewustheid de ambtspligten der pastoor zeer heilig waren; heeft de lezer reeds kunnen opmaken uit hetgeen wij boven aangaande Geert Grootte en een zijner vrienden verhaalden. Aangenaam is het ons hier nog in herinnering te brengen, dat er ook honderd jaren na meester Geert in ons vaderland menschen gevonden werden, bij wie een liefelijk ideaal van een waardig huisverzorger der gemeente bestond, en die daarenboven bij magte waren dat ideaal in de edelste vormen anderen aan te prijzen. Wij denken hier bovenal aan Dionysius den karthuiser, die in zijn voortreffelijk handboek, waarin hij het wezen des christelijken levens behandelde, aan den parochie-priester de volgende eischen deed: een pastoor, zegt hij, moet in de eerste plaats een christen zijn, die zelf in den hoogsten zin tracht te wandelen overeenkomstig de grondregelen des geloofs en des levens, die hij anderen aanpreëkt; hij zal nooit, voor geen dag zelfs, vergeten, dat hij bedienaar is van het heilig sacrament, en de eerbied voor zijn dienstwerk moet hem met geestdrift doen jagen naar zedelijke reinheid: „de tong, die de heilige woorden der mis aan het volk verkondigt, mag zich in het midden des volks en nergens met ijdele en lage uitdrukkingen bezoedelen”; hij zal zich geroepen achten „een verzorger der zielen” te zijn, niet volgens den zin en de zeden zijner ligtvaardige tijdgenooten, maar naar de uitspraken der apostelen, en daarom „onberispelijk en voorbeeldig wandelen, voorzigtig, sober, zedig, herbergzaam zijn, een leeraar en onderwijzer der hem toevertrouwde kudde, niet gierig en afgunstig, maar vriendelijk en regtvaardig, het woord der waarheid regt voordragende, de uitspraken der schrift wèl verklarende

1) Een vriendelijk en met kennis van zaken, hoezeer wat eenzijdig geteekend beeld eens hollandschen dorpspastoors vindt men in een opstel van Van Berkel (*Een holl. dorp in de veertiende eeuw*) in *De dietsche Warande*, 1855, bl. 219 vv.

en vooral zelf betrachtende." Gedurig moet hij prediken, het evangelie uitleggen en aanwijzen wat de christen te gelooven en te doen heeft, hoe hij ten sacrament moet komen en biechten. Hij zelf zal aan den maaltijd en in het gemeenschappelijk verkeer zich rein bewaren, stichtende woorden spreken, met gematigdheid berispen en vermanen, herbergen, drinkgelagen enz. vermijden. Hij moet groote zorg hebben, dat hij nuttige boeken bezit, gedurig lezen, bidden, overdenken, schrijven, dagelijks tot zich zelven inkeeren, zich beproeven en reinigen en acht geven op zijne schapen, en als zij afdwaalden hen met kracht en liefde waarschuwen. In persoon zal hij zieken bezoeken, troosten, tot geduld vermanen, en hen sterken tegen de verzoeking tot zonde, die ook op het ziekbed menigvuldig is. Allen eindelijk zal hij in het openbaar en afzonderlijk een christelijken wandel leeren onderhouden en vooral de geringen en armen niet vergeten, maar hen krachtig opwekken tot het zoeken van het koningrijk Gods, een vlijtig kerkgaan en eene ernstige zelfbeproeving, opdat zij niet, in den dagelijkschen arbeid verzonken, zonder gebed en heiliging des gemoeds hunne levensreis maken ¹.

Hozeer het bekend is, dat er vooral onder de geestverwanten van Geert Groote en Dionysius den karthuiser mannen voorkwamen, die, gelijk de beroemde pastoor Everard van Almelo en anderen ², er zich met ernst op toelegden om in alle opzichten aan de eischen hunner schoone roeping te beantwoorden, zoodat hun arbeid voor de gemeenten, aan wier hoofd zij stonden, veelvoudige vrucht droeg, mag het van de andere zijde niet ontkend worden, dat er onder de parochie-priesters te vele aangetroffen werden, die wegens gebrek aan zedelijke en verstandelijke ontwikkeling voor hun ambt uiterst ongeschikt waren. Welke de meest heerschende zonden der cureiten waren, zullen wij later zien, wanneer wij naar den

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 79 v.

2) Zie a. w. I, bl. 23 v. 154 v.

algemeen en zedelijk-godsdienstigen toestand onzer vaders in dit tijdvak onderzoek doen; maar reeds hier moeten wij opmerken, dat er tal van pastoors was, van wie maar al te zeer bleek, dat zij hunne bediening om geene andere redenen gezocht hadden dan om de tijdelijke voordeelen, die zij afwierp. Dezulken trokken de inkomsten hunner beneficiën, terwijl zij hun dienstwerk aan anderen overlieten, en poogden vaak meer dan één pastoraat te verkrijgen, opdat de bron hunner inkomsten verdubbeld wierd¹. Onze bisschop Guy bedreigde daarom alle pastoors met excommunicatie, zoo zij, zonder behoorlijke dispensatie verkregen te hebben, niet bij hunne parochiën resideerden². Bisschop Frederik moest in 1318 deze bedreiging vernieuwen, en zoo ook Jan van Arkel in 1343³. Velen waren daarenboven ligtvaardig in het aannemen van vreemde predikers en biechtvaders in hunne gemeenten, en stelden maar al te gaarne bedelmonniken tot hunne vicarissen aan⁴. Anderen verrigten, ja, de diensten zelve, maar soms met zóó groote zorgeloosheid, dat zij zelfs de meest gewone vormen van het kerkelijk decorum veronachtzaamden en in de alledaagsche kleeding der leeken het altaar bedienden, hoezeer de besluiten van provinciaal- en dioecesaan-synoden van Keulen en Utrecht het gebruik van het superpellicium, het almucium enz. in het koor en bij de bediening van alle sacramenten, ook buiten de kerken, nadrukkelijk voorschreven⁵.

Het getal der kerken, wier priesters parochie-priesters waren, schijnt in den aanvang van dit tijdvak in betrekkelijken zin klein geweest te zijn. Waren er in het fran-

1) Zie de synod. besluiten van bisschop Guy, *Lat. Bat. s. I*, p. 175. Hoe het beginsel van vicarissen te mogen aanstellen sedert de elfde eeuw alom honderd misbruiken deed ontstaan, werd door Thomassinus, l. l. I, p. 309 ss. aangewezen.

2) *Lat. Bat. s. I*, p. 176.

3) *Lat. Bat. s. I*, p. 179, 188.

4) Zie de bepalingen in *Lat. Bat. s. I*, p. 170, 174, 188; *Hartzh. IV*, p. 169, V, p. 220.

5) Zie het syn. besluit van Jan van Arkel, *Lat. Bat. s. I*, p. 193, en dat der provinc. synode van Keulen van 1310, *Hartzh. IV*, p. 124.

kische tijdperk in geheel Holland, naar men meent¹, slechts vijf, waarvan die van Vlaardingen de voornaamste zal geweest zijn, omstreeks het jaar 1100 en later bestond in het gansche land van Breda nog maar ééne². Naar mate zij zeldzamer waren, moesten natuurlijk de kapellen, die onder zulke kerken ressorteerden, te menigvuldiger wezen, opdat de geloovigen, die op verwijderden afstand van hunne parochie- of moederkerk (matrix) leefden, niet van de openbare godsdienst verstoken bleven. Dat dit werkelijk het geval was, mag niet betwijfeld worden. In het jaar 1132 had de kerk van Staveren reeds vier en twintig kapellen onder zich, die wijd en zijd verspreid lagen en later nog vermeerderd werden³, en iets dergelijks had zeker bij de meeste hoofd- of parochiekerken plaats. Als de bevolking in uitgebreide parochiën toenam, bouwde men, waar zich de behoefte het meest liet gevoelen, eene kapel, waarin dan de parochie-priester zijn vicaris of kapellaan⁴ deed optreden, die er de mis kon lezen en al of niet andere sacramenten mogt bedienen. Zij, die aldus in het bezit van een heiligdom en een kapelle-paap waren gesteld, wenschten na verloop van eenigen tijd hunne kapel niet zelden tot eene parochiekerk verheven te zien en een onafhankelijken cureit aan hun hoofd te hebben. Maar doorgaans kostte het wegens de finantiële belangen der moederkerken veel moeite daartoe te geraken. In 1105 ontstonden twisten tusschen de bewoners van Houweningen, een thans verdronken dorp in den Biesbosch, en die van Sliedrecht bij Dordrecht over de regten hunner kerken. De eersten beweerden, dat hunne kapel van de sliedrechtsche kerk onafhankelijk was, naardien zij door bisschop Koenraad tot den rang eener moederkerk was verheven. Het ge-

1) Zie Ypey, bl. 406; maar vgl. *Oudh. van Rhijnl.* bl. 466.

2) Zie van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 77 v.

3) Zie de brieven van bisschop Andries en paus Innocentius III, *Oudh. van Vriest.* I, 470 vv.

4) De titel »capellani" werd in 1310 door onzen bisschop gebruikt. Zie *Lat. Bat. s. I*, p. 176. Reeds vroeger kwam hij elders voor. Zie Thomassinus, *l.l. I*, p. 310.

schil kwam voor bisschop Burchard. Deze onderzocht de bewijstukken van die van Houweningen en bevond, dat zij valsch waren, waarop hij bepaalde, dat de parochianen, die te Houweningen woonden, voortaan aan den pastoor van Sliedrecht onderhoorig zouden zijn, zoodat zij daar ten sendgerigt moesten opkomen, de kerk mede onderhouden en alles doen wat die van eene filiaalkerk aan de moederkerk schuldig waren. Van de andere zijde gedoogde de kerkvoogd, dat de geloovigen van Houweningen in hunne kerk de mis zouden hooren en dat zij daar hunne kinderen lieten doopen en hunne dooden begraven, maar niet dan door den priester van Sliedrecht of diens vicaris¹. In de dagen van bisschop Boudewijn gold de St. Walburgakerk te Groningen nog maar voor eene kapel (pro capella); de inwoners wenschten haar parochiale regten toe en maakten oproer, toen de kerkelijke overheden hunne begeerte niet vervulden². Op vreedzamer wijze kwamen eenige geloovigen van het Gein en van Vreeswijk bij Utrecht tot hun doel. Toen deze lieden, die onder de parochie van Eiteren en Vreeswijk ressorteerden, in 1217 klaagden dat bij winterdag en tijden van overstroming hunne kerken en priesters ongenaakbaar waren, vergunde hun bisschop Otto van Lippe binnen de grenspalen van het kerspel Eiteren, en wel in het Gein, eene kerk te bouwen, waar een eigen priester hen zou bedienen bij doop, begrafenis, trouw, reiniging der kraamvrouwen enz. Tot vergoeding van financiële schade, den pastoor van Vreeswijk door die schikking toegebracht, moest men hem zekere gelden verstrekken tot aankoop van landen of renten ten behoeve zijner kerk³. Dat bij het toenemen der bevolking in steden en dorpen en bij aanwassende welvaart de parochiën op dergelijke wijze allengs vermeerderd zijn, hetzij door kapellen tot parochie-kerken te verheffen of door groote paro-

1) Zie het diploma bij Kluit, *Hist. crit.* Codex dipl. p. 142 ss.; Math. *De nobil.* p. 556; Van Mieris, I, bl. 78.

2) Anonym. *De reb. Ultraject.* p. 6.

3) Zie de Geer, *Bijdragen tot de gesch. der prov. Utr.* bl. 184 v.

chiën te splitsen, spreekt vanzelf en kan door tal van documenten en berigten bewezen worden ¹. Tegen het einde van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw rekent men, dat ons gansche bisdom minstens acht honderd parochiën bevatte ². In aanzienlijke steden waren er doorgaans twee, drie en meer, en daaronder soms zeer volkrijke. De parochie der St. Stevenskerk te Nijmegen telde twee duizend communicanten, eene der parochiën van Kampen acht duizend, die van St. Bavo te Haarlem twaalf duizend ³. Van de vier parochiën, die de stad Utrecht van oudsher bezat ⁴, was die der St Nikolaaskerk in het midden der dertiende eeuw zóó uitgestrekt, dat ten dienste der klerken van dit heiligdom een paard werd onderhouden, opdat zij, door verafwonende krankten opgeroepen, bij tijds de genademiddelen der kerk zouden toedienen. In 1346 was de parochie van haar paard beroofd. Toen er gedurende dien tijd eenige parochianen zonder bediend te zijn gestorven waren, kwamen er klagen over de zaak bij den bisschop in ⁵. Aan de parochiekerk van St. Jacob te Utrecht en aan andere elders waren twee cureiten verbonden ⁶. De Lieve-vrouwe-kerk te Dordrecht bezat er voor een tijd vier ⁷.

1) Zie b. v. bij Matth. *De nobil.* p. 778; Burman, II, bl. 222; Voet, *Beschr. van Culemb.* bl. 433; De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 183; Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 430, 441 vv.; Van Mieris, II, bl. 749, en eld. Somtijds werden parochiekerken in kapellen veranderd of verplaatst. Zie Burman, III, bl. 439; Van Mieris, III, bl. 511. Twisten over de grens-scheiding werden door den bisschop en den aartsdiaken beslecht. Zie Van Mieris, III, bl. 18 v.; Van den Bergh, *Register van oork.* bl. 63 v. 69, 122.

2) Bucherius, *Belg. Rom.* p. 608.

3) *Joh. Brugman*, II, bl. 220; *Oudh. van Dev.* II, bl. 13, van *Kenemerl.* bl. 38.

4) Bondam, *Charterb.* bl. 289; Matth. *De nobil.* p. 557, *Fund. eccl.* p. 159 s. Eene beschrijving der kerkel. indeeling van de stad Utr. bij Van der Monde, *Beschr. van de pleinen enz. der stad Utr.* I, bl. 64 vv.

5) Zie het diplooom bij Matth. *Fund. eccl.* p. 180, *Manud. ad jus can.* p. 172 s.

6) Wiarda, *H. Duifhuis*, Amst. 1858, bl. 18; Van Mieris, II, bl. 359, III, bl. 282.

7) Zie den brief van hertog Albrecht bij Schotel, *Een bezoek in de Lieve-Vrouwe-kerk te Dordrecht*, bl. 98.

Hoezeer het patronaat- en collatiereg^t de betrekking der parochie-priesters op het hoofd der dioecese, den bisschop, eenigermate verzwakte, daar de goede gunst der collatoren de eerste en onmisbare trede was in de ladder, waarlangs zij tot hunne waardigheid opklommen, bleef deze krachtens de beginselen van het algemeen kerkreg^t toch steeds eene belangrijke. Van den bisschop of des bisschops plaatsvervangers en op zijn gezag hadden de cureiten hunne klerikale wijdingen ontvangen en de inleiding en bevestiging in hun pastoraten. Geen pastoor mogt buiten 's kerkvoogds toestemming zijne cure verlaten, en deze mogt genen zonder geldige redenen noch verplaatsen noch afzetten ¹. In den bisschop hadden de priesters hun oppersten heer te erkennen, met wien zij in meer of min regtstreeksch verkeer stonden, zoo dikwerf zij, gelijk wij later zullen zien, door hem opgeroepen werden om synoden bij te wonen, of wanneer zij zich, gelijk de bepalingen van Jan van Arkel het wilden ², met brieven tot hem wendden, om hem kennis te geven van bijzondere aangelegenheden, inzonderheid in zaken van kerktucht, die in hunne parochiën waren voorgekomen. Dat voor het overige de persoonlijke betrekking tusschen de mannen van de myter, die in vorstelijke staat hunne paleizen en sloten in de kathedraalstad en elders bewoonden, met de nederige parochie-papen, die, zouden zij aan hunne roeping wezenlijk beantwoorden, ware kinderen des volks moesten zijn, niet groot kon wezen, spreekt vanzelf. Ook hier te lande hebben de pastoors, even als in Duitschland, te dikwerf moeten ervaren, dat hunne kerkvoogden naauwelijks aan hen dachten dan wanneer zij buitengewone schatting van hen verlangden, en ofschoon sommige bisschoppen, b. v. Frederik van Baden ³, voor hunne mindere geestelijken vriendelijke heeren mogen geweest zijn, wat in een veel gelezen boekje van de vijftiende eeuw, dat ook onzen vaderen

1) Zie Thomassinus, II, p. 50 ss.

2) Lat. *Bat.* s. I, p. 193.

3) Zie boven, bl. 232.

bekend was, geschreven staat, is waarschijnlijk ook door hen maar al te waar bevonden, dat namelijk adellijke heeren en hooge prelaten, wanneer zij aan het bisschoppelijk hof kwamen, met alle statelijkheid ontvangen en op de fijnste schotels en wijnen vergast werden, terwijl de parochie-priester, als hij het waagde zich te zelfder plaatse te vertoonen, naauwelijks een groet, zeker geen onthaal „op spijs of drank” mogt verwachten ¹.

---

§ 8.

Kapittel-kerken en kapittelen buiten de stad Utrecht.

Onder de parochie-kerken, die zich, gelijk wij gezien hebben, op onzen bodem allengs vermenigvuldigden, waren de kapittel- of collegiaal-kerken in het oog onzer middeleeuwsche vaders de aanzienlijkste. Zij onderscheidden zich meestal van andere door rijker goederenbezit en vooral door de priestergezelschappen, die bij haar gevestigd waren en waarvan de leden op de wijze der kanoniken te Utrecht zekere dagelijksche diensten volbragten, die bij andere parochie-kerken niet of niet zoo geregeld werden vervuld, zoodat zij in deze opzichten eenigermate met de hoofd- of domkerk der dioecese vergeleken konden worden, al mogten zij overigens boven de gewone parochie-kerken op geene wezenlijke voorregten roemen. Ofschoon men wel niet verwachten zal, dat wij hier alle kapittel-kerken, die in dit tijdvak in ons vaderland opkwamen, beschrijven of ons in hare speciële geschiedenissen verdiepen zullen, achten wij ons toch verplicht voor eenige oogenblikken de aandacht aan haar te wijden, een blik op de vermeerdering van haar getal te slaan, de oorzaken dier vermeerdering aan te wijzen, en een en ander op te merken aangaande de organisatie, het

---

¹) Zie mijn uittreksel uit de *Epistola de miseria curator.*, *Kerkhist. arch.* I, bl. 296 v.

leven en werken der corporatiën, die aan haar verbonden waren ¹.

Het tiental kapittel-kerken, die gedurende de achtste en negende eeuw hoofdzakelijk ten gevolge van de ontwikkeling der missie in ons vaderland ontstonden ², werd vóór den aanvang der veertiende niet belangrijk vermeerderd. In de elfde eeuw kwamen de drie ons reeds bekende collegiaal-kerken binnen de poorten van Utrecht op, waaraan geene parochiën verbonden waren. Sedert het midden der zelfde eeuw echter werden eenige parochie-kerken in Noord-brabant, Gelderland, Zeeland en Overijssel tot kapittel-kerken verheven. De kerk te Hilvarenbeek, die omstreeks het jaar 1000 door bisschop Ansfried werd begiftigd, had ongeveer honderd jaren later een collegie van kanoniken, dat het oudste van Toxandrië zal geweest zijn ³. Bijna ten zelfden tijde ontstond het kapittel te St. Oedenrode, waar het gebeente der h. Oda rustte ⁴, iets vroeger dat van de St. Walburgskerk te Zutphen ⁵ en dat van de St. Michielskerk te Middelburg ⁶. Te Steenwijk verkreeg de parochie-kerk even na het midden der dertiende eeuw haar collegie ten gevolge van de gunstige beschikkingen van bisschop Hendrik van Vianden ⁷, en dertig en veertig jaren later mogten die van Oirschot ⁸ en Aardenburg ⁹ zich op hetzelfde voor-

1) Royaards (I, bl. 245 vv. II, bl. 157) is de eerste geweest, die de kapittel-kerken op onzen bodem met de noodige aandacht behandeld heeft. De lijst, die hij (II, bl. 189) opmaakte, is echter incompleet. Men kan haar uit de werken van Van Heussen en Van Rijn, Foppens, Coppens en anderen (zie boven, I, xxiii n. 2, 3, 4) aanvullen.

2) Zie boven, I, bl. 314 vv.

3) Foppens, *Hist. episc. Sylvæduc.* p. 150 ss.; Coppens, *Beschr. van het bisd. 's Hert.* IV, bl. 108; boven, I, bl. 280 n. 2.

4) Foppens, l. l. p. 179 ss.; Coppens, a. w. III, bl. 129 vv. Vgl. boven, I, bl. 441.

5) Het kap. van Zutphen zal reeds in 1059 bestaan hebben. Zie van Spaen, *Inleid.* I, bl. 167, 184, II, 47; Cod. dipl. ald. bl. 41, 63; vgl. *Oudh. van Dev.* I, bl. 408 v. Zie ook mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 222.

6) *Oudh. van Zeel.* I, bl. 22.

7) *Bat. s.* II, bl. 196; *Oudh. van Dev.* I, bl. 557.

8) Foppens, l. l. p. 181 s.; Coppens, IV, bl. 150.

9) Janssen in *Bijdr. tot de oudheidk. en gesch. van Zeeuwsch-Vlaand.* I, bl. 329.

regt beroemen. Dat er nog enkele meer in di tijdsge-
 richt dezelfde eer genoten, is mogelijk, maar van vele
 laat het zich niet denken. In de elfde eeuw was onze
 natie, uitgeput door de felle vervolgingen die zij eerst
 onlangs van de Noormannen had geleden, niet bij magte
 vele stichtingen tot stand te brengen, die uit den aard
 der zaak kostbaar waren, en daarenboven, de kerkelijke
 zin, waardoor zij later zouden vermenigvuldigd worden,
 moest door de kruistogten nog gewekt worden. Die kruis-
 togten volgden nu, en de liefde voor de kerk en het hare
 werd alom wakker; maar zoolang de vaarten naar het
 oosten duurden, zag de godsdienstige milddadigheid zich
 genoopt hare gaven bij uitnemendheid ten voordeele van
 het h. land te brengen.

De veertiende eeuw is het tijdperk, waarin zich de
 ijver der geloovigen tot de kapittel-stichting het meest
 levendig betoonde. Handel en nijverheid begonnen na de
 kruistogten meer dan vroeger hunne zegeningen te verbrei-
 den, en de verhoogde belangstelling in alles, wat de kerk
 betrof, bewoog de hoofden der toenmalige bevolking en
 de patronen en bedienaren der zich vermeerderende pa-
 rochie-kerken om te doen wat zij vermogten, ten einde haren
 luister te verhoogen. Nog waren de eerste tien jaren van
 deze eeuw niet verloopen, of minstens zeven onzer pa-
 rochie-kerken waren tot collegiale verheven, die van
 Breda¹, Bommel², Naaldwijk³, Geervliet⁴, Briele⁵,

1) Van Goor, *Beschr. van Breda*, bl. 78. Het necrologium van dit kap.
 vindt men bij Hoyneck van Papendr., *Anal.* III, 1, p. 329 ss.

2) Als stichtingsjaar van het kap. te Bommel geeft men soms 1304 op. In
 de HSS. van de *Statuta eccl. Traiect.*, die wij gebruikten (zie boven, bl. 237),
 komt een stuk voor, getit. *Ordinatio, quæ fuit facta in primaria institu-
 tione collegii in Bomel*. Dit stuk is van het jaar 1303 en regelt de betrek-
 king van de corporatie op het domkap. te Utr. Zie verder Foppens, I. I. p.
 184; *Oudh. van Utr.* III, bl. 2.

3) *Oudh. van Delft*, bl. 318 v.; Van Mieris, II, bl. 69. In de Kon. bibl.
 te 's Gravenhage berust (HS. 317) het *Registrum capituli Naaldvic.*, tes-
 tamenten en andere stukken inhoudende.

4) Zie *Oudh. van Z. Holl.* bl. 225 v. en vooral Hoyneck van Papendr.,
Anal. III, 2, p. 6 ss., die het chartular. des kap. opnam.

5) *Oudh. van Z. Holl.* bl. 259 v.; Van Alkemade en V. d. Schell. *Beschr.
 van de stad Briele*, I, bl. 51 v.

Geertruidenberg¹ en de St. Pieterskerk te Middelburg². Nog vóór het jaar 1350 bezaten ook Amersfoort³, Heusden⁴ en ter Horst bij Rhenen⁵ kapittelen, en in het enkele jaar 1366 verkregen 's Hertogenbosch⁶, Leiden⁷, Wijk bij Duurstede⁸ en Dordrecht⁹ ieder het hunne. Sedert 1367 had 's Gravenhage zijne kanoniken bij de hofkapel¹⁰, en vóór het einde van 1400 roemden ook de kerken van Zierikzee¹¹, Gorinchem¹², IJsselstein¹³, Haaften¹⁴, Eindhoven¹⁵ en St. Maartensdijk in Zeeland¹⁶ op hare kapittelen.

De vijftiende eeuw was meer dan eenige voorgaande een tijdperk, waarin zich op onzen bodem de godsdienstijver vooral in het stichten en beweldadigen van kloosters en kloosterlijke vergaderingen, en in den aanbouw van kolossale kerken openbaarde. Waar men zich tot zulke werken begaf, waren de eischen, die van de finantiële krachten der geloovigen gedaan werden, veelal groot, en die ze gaarne vervulden, gewoonlijk met de nieuwe ondernemingen te zeer ingenomen, dan dat zij ook de hand zouden geleend hebben aan de vermenigvuldiging van andere instellingen, die, gelijk de kapittelen, reeds het ka-

1) Foppens, p. 158 ss.

2) *Oudh. van Zeel.* I, bl. 95 vv.; Van Mieris, IV, bl. 31.

3) *Oudh. van Utr.* II, bl. 4 vv.; Van Bemmelen, *Beschr. van Amersf.* bl. 66 vv.

4) Foppens, p. 183.

5) *Oudh. van Utr.* III, bl. 114 vv.

6) Foppens, p. 136 ss.

7) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 77 vv. In de Kon. bibl. te 's Hage worden drie HSS. bewaard (N. 318, 319, 320), die voor de geschiedenis van het kapittel te Leiden belangrijk zijn.

8) *Oudh. van Utr.* II, bl. 176.

9) *Oudh. van Z. Holl.* bl. 29 vv.; Schotel, *Bezoek in de L. Vrouwekerk te Dordr.* bl. 98 vv.

10) De Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I, bl. 183 vv.

11) Zie het diploma van 1378 bij van Mieris, III, bl. 343; vgl. *Geschiedk. beschr. van St. Lievensmonst. te Zierikz.* Alkm. 1834, bl. 2.

12) *Oudh. van Utr.* II, bl. 624.

13) *Oudh. van Utr.* II, bl. 249.

14) *Oudh. van Utr.* II, bl. 752; Foppens, p. 185.

15) Foppens, p. 163.

16) *Oudh. van Zeel.* II, bl. 197.

rakter van veroudering droegen. Toch werden ook nu nog eenige kerken tot collegiale verheven, waarvan sommige wegens haren rijkdom van bezittingen en het aantal harer kanoniken aanzienlijk mogten heeten. In 1421 verkreeg de St. Barbara-kerk te Kuilenburg haar collegie¹. In 1442 werd het kapittel te Bergen op Zoom,² en twee jaren later dat van de Lieve-vrouwe-kerk te Tholen gesticht³. Omstreeks 1451 ontstond een klein kapittel bij de kapel te Egmond ten Hoef⁴, en een paar jaren daarna een dergelijk te West-souburg op Walcheren⁵. Van het jaar 1470 tot 1499 kwamen minstens nog zeven nieuwe op, dat van Vere⁶, Nijmegen⁷, Abbenbroek bij Briele⁸, Nieuwerkerk op Schouwen⁹, Bostel in Noord-brabant¹⁰, Kortgene op Noord-beveland¹¹, Rossem bij Bommel¹², waarvan het nijmeegsche, dat zijn ontstaan gedeeltelijk aan de tusschenkomst van onzen volksprediker Johannes Brugman te danken had, het voornaamste was. Na de vijftiende eeuw was de liefde voor dergelijke instellingen bijna vergaan. Tusschen 1500 en 1530 vinden wij slechts twee nieuwe collegiën vermeld, dat van Kapelle bij Goes¹³ en dat van Geel in Noord-brabant¹⁴.

Wanneer men het oog slaat op de geografische ligging der ongeveer vijftig collegiaal-kerken, die in dit tijdvak aan de tien reeds vroeger bestaande toegevoegd werden,

1) *Oudh. van Utr.* II, bl. 527; Voet van Oudh., *Beschr. van Culemb.* bl. 433 vv.

2) Zie Vorstman in de *Bijdragen* van Janssen en Van Dale, V, bl. 274 vv.

3) *Oudh. van Zeel.* II, bl. 158 vv.

4) Joh. a Leid. *Anal. Egmund.* ed. Matth. p. 112; *Oudh. van Kennemerl.* bl. 542.

5) *Oudh. van Zeel.* I, bl. 250.

6) *Oudh. van Zeel.* I, bl. 206.

7) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 220 vv. en de daar aangeh. schrijvers.

8) *Oudh. van Z. Holl.* bl. 347.

9) *Oudh. van Zeel.* II, bl. 86.

10) Foppens, p. 165.

11) *Oudh. van Zeel.* I, bl. 293.

12) Foppens, p. 185.

13) *Oudh. van Zeel.* II, bl. 132.

14) Foppens, p. 143.

trekt het de aandacht, dat zij verspreid lagen door alle deelen van ons vaderland, behalve West-friesland, eigenlijk Friesland, Groningen en Drenthe, waar men geene of maar enkele aantrof ¹. Onze geschiedschrijvers hebben dit verschijnsel niet voorbij gezien en het pogen te verklaren door de opmerking, dat de kapittelstichting voornamelijk een werk van onze graven en edelen zal geweest zijn, en dat de maatschappelijke toestand in Holland, Zeeland en elders, waar de collegiaal-kerken het menigvuldigst waren, eene andere was dan in de provinciën, waar zij niet of zelden voorkwamen ². Wij gelooven niet, dat onze lezers zich bij eenig nadenken door deze verklaring bevredigd zullen gevoelen, maar zijn onvermogen eene meer voldoende te leveren. Graven en edelen, aanzienlijke en rijke magthebbers in kerk en staat ontbraken ook in genoemde gewesten niet, en dat de opkomst der kapittelen niet altijd een gevolg van de tijdelijke welvaart der gemeenten was, zal men moeten toestemmen, wanneer men zich herinnert, dat onze belangrijkste handelssteden, Hoorn, Amsterdam, Kampen, Rotterdam enz., hoezeer zij schoone en mild begiftigde parochie-kerken met een groot personeel van priesters en klerken bezaten, desnietteenstaande op het bezit van geene enkele collegiaal-kerk mogten roemen. Zullen wij nu aannemen, dat de algemeene godsdienstzin, waaraan ook de kapittelen hun oorsprong veelal te danken hadden, in sommige deelen van ons vaderland minder en in andere deelen meer levendig is geweest, zoodat Holland en Zeeland, Noordbrabant en het beneden-sticht van Utrecht in dit opzigt den voorrang innamen? Wij zullen later, wanneer wij over klooster- en kerkenbouw en verwante openbaringen van den religieusen ijver in Noord-holland, Friesland, Overijssel enz. spreken, moeten erkennen, dat wij daartoe geenszins regt hebben. Naar onze meening is het met deze vraag gesteld als met andere van soortgelijken aard:

1) In Groningerland bezat Middelstum en Reiderwold ieder een kapittel, *Oudh. van Gron.* bl. 369, 470.

2) *Royaards*, II, bl. 174.

de geschiedschrijver verneemt ze met belangstelling, maar beantwoordt ze liever met stilzwijgen, dan met uit de lucht gegrepen veronderstellingen. Evenmin als het in onze dagen mogelijk zou zijn algemeene gronden aan te wijzen, waarom b. v. Amsterdam een blinden-instituut en eene vereeniging van protestantsche pleegzusters bezit, en Groningen en Rotterdam eene school voor doofstommen, terwijl verreweg de meeste steden van ons vaderland niets kunnen aanwijzen, dat met die weldadige instellingen vergeleken kan worden, evenmin is het mogelijk er op voldoende wijze rekenschap van te geven, dat sommige onzer provinciën oudtijds vele collegiale kerken, andere geene bezaten. Honderd kleine oorzaken, die zelfs voor den meest microscopischen blik des geschiedvorschers onbereikbaar zijn, hebben hier zamengewerkt volgens regelen, die slechts gekend worden door Hem, die het weefsel aller menschelijke bedrijven ontwerpt.

Achten wij het onmogelijk algemeene redenen op te geven, waarom de verheffing van parochie-kerken tot collegiale niet gelijkelijk in alle deelen van ons vaderland voorkwam, minder bezwaarlijk is de beantwoording der vraag, wie onder onze voorgelachten doorgaans de stichters der kapittelen waren. Hier toch staan ons fundatiebrieven en andere documenten ten dienste, die ons den naam en den stand, vaak ook de oogmerken der fundatoren vermelden. Met het oog op die stukken berigten wij, dat eenige onzer kerken hare collegiale waardigheid aan onze en naburige bisschoppen te danken hadden ¹,

1) In zekeren zin hadden al onze kapittelen hunne opkomst aan de bisschoppen te danken, daar geene buiten hunne toestemming gesticht mogten worden. Vandaar dat de eer der fundatie soms aan hen werd toegekend, ofschoon deze geheel of gedeeltelijk aan anderen toekwam. Zoo wordt Jan van Virneburg de stichter van St. Pancras-kapittel te Leiden geheeten, hoezeer het bekend is, dat de præbenden door eenige aanzienlijke geestelijken, onder anderen door Philips van Leiden, en sommige leeken werden gefundeerd. Zie *Oudh. van Rhijnl.* bl. 82 v. Het kapittel te Tholen heet door den bisschop van Luik gesticht te wezen, terwijl het werk reeds door hertog Albrecht en eenige geestelijken was ondernomen. Zie *Oudh. van Zeel.* II, bl. 165 v. Anders was het met het kleine collegie van Ter Horst, dat door Jan van Arkel opkwam. Zie *Oudh. van Utr.* III, bl. 115 v.

meerdere aan aanzienlijke geestelijken ¹ en kloosterlingen ², vele aan onze graven, de meeste aan adellijke heeren en vrouwen, die het patronaatregt bij zulke kerken uitoefenden. Wat de drijfveren betreft, waardoor de stichters zich tot hun ondernemen lieten bewegen, deze waren niet altijd dezelfde, maar alle in overeenstemming met den heerschenden godsdienstzin der middeleeuwen. Men zocht door deze „goede werken” aflat van zonden en zaligheid der zielen voor zich zelve en voor anderen te verwerven; men wenschte de eer van God en Christus, of die van Maria of andere bijzonder geliefde heiligen te verhoogen ³, en in het algemeen „de godsdienst”, d. i. de acten van den cultus, die men met de godsdienst vereenzelvigde, „te vermeerderen ⁴.”

Het getal der kanoniken bij onze collegiaal-kerken was afhankelijk van hare min of meer rijke bezittingen, en dien ten gevolge zeer ongelijk. Het apostolische twaalfstal schijnt den fundatoren dikwerf voor den geest gestaan te hebben, vanwaar vele kapittelen, b. v. dat te Naaldwijk, Briele, Geertruidenberg, Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Dordrecht, 's Gravenhage en andere, twaalf kanoniken bezaten. De kleinste collegiën, zooals dat van ter Horst en Heusden, hadden vier en vijf præbenden, de grootste, b. v. dat van Leiden, Zierikzee en 's Hertogenbosch, vier en twintig en dertig. Aan het hoofd der meesten stond een deken; proosten werden op den St. Odiënberg bij Roermond, te Leiden en Geervliet, maar

1) B. v. dat van Breda, Bommel en 's Hertogenbosch. Zie van Goor *Beschr. van Breda*, bl. 78; *Oudh. van Utr.* III, bl. 3; Foppens, l. l. p. 136.

2) Het kapittel te Geertruidenberg was eene fundatie van eene abdis van Thoren. Zie Foppens, l. l. p. 158 s.

3) Jan van Arkel b. v. stichtte zijn kapittel bij de kapel van Ter Horst, »voor zijne zaligheid en de zaligheid van zijn broeder Robert en op hope des eeuwigen loons, ter eere van de h. drievuldigheid en van het ligchaam en bloed van Christus.” Zie den brief in *Oudh. van Utr.* III, bl. 114.

4) »Cultum divinum cupio ampliare”, zegt de stichter van het kapittel te Breda. Zie Van Goor, a. w. bl. 431. De Nijmegenaren wenschten een kapittel, opdat »de godsdienst hierdoor aanwas verkreeg.” Zie den brief van 1461 bij Arkstée, *Nijmegen*, bl. 241.

overigens, naar het schijnt, zelden aangetroffen; scholasters en cameraren ontbraken misschien nergens.

De gesteldheid van het kapittelleven was bij de collegiaal-kerken van gelijken aard als bij het domkapittel te Utrecht, zoodat wij er niet lang bij behoeven stil te staan. De kanoniken, die meestal hunne præbenden van de patronen der kerken of der collegiën verkregen, hadden bij hunne introductie in het kapittel hunne eeden af te leggen en hunne geschenken van wijn of penningen uit te reiken ¹. Hunne ambtsdiensten bestonden in het onderhouden der kanonieke uren in het koor, het lezen of zingen van missen enz. volgens bepalingen, in de stichtingsbrieven of in de statuten vervat, en in het verzorgen der aan hunne kerken verbondene parochiën, waarvan de cure aan één of meer priesters uit hun midden was opgedragen. Bij vele collegiën hadden de fundatoren scherpe voorschriften aangaande de persoonlijke residentie der kanoniken gegeven, opdat zij hunne pligten niet te zeer verwaarloozen zouden of aan vicarissen overlaten. Jaarlijksche vacantiën echter van ongelijke lengte, vier, acht weken, zeventig dagen enz. waren hun doorgaans toegestaan ². De tucht over de kapittelheeren was het naast bij den deken en bij het collegie en verder bij den aartsdiaken, onder wien het ressorteerde, en bij den bisschop, tenzij de gezelschappen, zooals dat van Leiden en Abbenbroek ³ en welligt andere, „het regt van exemptie” hadden verworven, wanneer de leden aan het gezag dier kerkoversten onttrokken waren, zoodat zij geene andere excommunicatiën, suspensiën en interdicten behoeften te eerbiedigen, dan die regtstreeks van den paus kwamen. Onthouding van presentiegelden en andere uitdeelingen,

---

1) Zie b. v. het chartular. van het kapittel van Geervliet bij Hoyneck van Pap., *Anal.* III, 2, p. 75, 79, 81, 130; *Oudh. van Utr.* II, bl. 8; *Oudh. van Rhijnl.* bl. 87, 103, 105; De Riemer, *Besch. van 's Grav.* I, 2, bl. 796; Voet, *Beschr. van Culemb.* bl. 446.

2) *Oudh. van Utr.* II, bl. 7 v.; Van Goor, a. w. bl. 440; het chartul. van Geervl. I. I. p. 21; De Riemer, a. w. I, 2, bl. 223.

3) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 115; *Oudh. van Z. Holl.* bl. 347.

schorsing, gevangenisstraf en afsetting kwamen voor ¹. De woningen der kanoniken lagen gewoonlijk bij hunne kerken en moesten, gelijk die te Utrecht, door de bezitters onderhouden worden, wat echter niet altijd behoorlijk geschiedde ². Het gemeenschappelijk leven in één huis en uit ééne beurs kwam waarschijnlijk nergens voor dan eenigermate misschien te Zierikzee, waar het kapittel zijn munster bezat en de leden, naar men zegt, zamen woonden, ofschoon de præbenden daar, evenzeer als elders, naar het getal der kanoniken verdeeld waren ³. De inkomsten der corporatiën kwamen uit de kapittelgoederen, die bij de fundatie dikwerf uit de reeds aanwezige kerkgoederen gevonden ⁴ en door schenkingen en legaten vermeerderd werden; voorts uit de introductie-gelden der nieuw verkoren kanoniken, en uit de offers der geloovigen, in de collegiaal-kerken zelve of in aan haar onderhoorige kerken en kapellen ontvangen ⁵. Bij sommige collegiën was elk lid verplicht, zijn kapittel bij zijn sterven eenig legaat te vermaken ⁶. Daarentegen was het bij de meeste, zoo niet bij alle, gewoon den overledenen broeders één of twee jaren van gratie te vergunnen, opdat men daaruit hunne nagelaten schulden mogt delgen ⁷. Alle wél geordende kapittelen hadden hunne beschreven statuten, die dikwerf voor een deel van het domcollegie te Utrecht overgenomen en in den vorm van een wetboek verzameld waren ⁸, of, in afzonderlijke stukken vervat,

1) *Oudh. van Rhijnl.* bl. 104; van Bommel, *Beschr. van Amersf.* I, bl. 98.

2) Chartul. van Geervl. l. l. p. 82, 84; van Bommel, a. w. I, bl. 100.

3) *Oudh. van Zeel.* II, bl. 8; Van Mieris, III, bl. 343.

4) Zoo geschiedde b. v. te Naaldwijk, te Geertruidenberg, te Amersfoort en elders. Zie *Oudh. van Delft.* bl. 318; Foppens, l. l. p. 159; *Oudh. van Utr.* II, bl. 5.

5) *Oudh. van Utr.* II, bl. 8; *Oudh. van Rhijnl.* bl. 82.

6) Aldus bij het kapittel te Tholen. *Oudh. van Zeel.* II, bl. 178.

7) Van Goor, a. w. bl. 439; het chartular. van Geervl. l. l. 73 s. 78, 125; *Oudh. van Utr.* II, bl. 17; *Oudh. van Rhijnl.* bl. 88, 106; *Oudh. van Zeel.* II, bl. 177; Voet, a. w. bl. 446.

8) Aldus bij de kapittelen te Amersfoort, 's Gravenhage en elders. Zie *Oudh. van Utr.* II, bl. 9; De Riemer, a. w. I, 2, bl. 201.

in eene archieven-kist (arca)¹ en in kopijboeken (chartularia) bewaard werden. Daarenboven had elke corporatie haar doodenboek (necrologium), waarnaar de zielmissen voor de broeders en weldoeners der stichting werden gelezen, en haren ordinarius, waarnaar de dagelijksche kerkdiensten werden geregeld².

Van den invloed, dien de kapittelen der collegiale parochie-kerken op het leven onzer voorvaderen hebben uitgeoefend, is weinig of niets bekend. Vermoedelijk echter waren de meeste in zekere mate middelen tot verbreiding van algemeene beschaving voor hunne naaste omgeving, daar zij hunne scholen en boekerijen bezaten en onder hunne kanoniken niet zelden letter- en kunstlievende mannen voorkwamen, die vaak, ook tijdens hun kanonikaat, de universiteiten van Frankrijk, Italië en Duitschland bezochten, en huiswaarts gekeerd hunne regtsgeleerde kennis en andere wetenschap ten nutte hunner medeburgers besteedden, of hun kunstzin in de opluistering hunner kerken openbaarden³. Dat voor het overige aan den wandel ook van deze klerken te dikwerf smetten kleefden, die den vromen hunner dagen, een Geert Grootte, een Dionysius den karthuiser⁴ en dergelijken,

1) In zulke kisten werden ook gelden bewaard. Zie De Riemer, a. w. I, 2, bl. 803; Voet, a. w. bl. 447. De statuten van sommige kapittelen zijn uitgegeven, b. v. die van Amersfoort, *Oudh. van Utr.* II, bl. 12 vv.; Leiden, *Oudh. van Rhijnl.* bl. 102 vv.; 's Gravenhage, De Riemer, a. w. I, 2, bl. 794 vv.; Kuilenburg, Voet, a. w. bl. 434 vv.; Tholen, *Oudh. van Zeel.* II, bl. 165 vv. enz.

2) Zie boven, bl. 298 n. 2. De ordinarius van het domkapittel te Utrecht werd door de kloosterlingen van Windesheim, natuurlijk mutatis mutandis, overgenomen. Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 100. Hetzelfde is welligt bij vele kapittelen geschied.

3) Over de wijze, waarop sommige kapittelen, in navolging van die te Utrecht, het studeren der leden aan de uiversiteiten bevorderden, spreken wij later. Van den kunstzin der kanoniken getuigen b. v. de schoone kerk te Bommel, te Dordrecht en elders, met de daar bewaarde koorbanken en andere kunstvoortbrengselen, die wij later zullen vermelden. Hoe de leden van het kapittel te 's Gravenhage onzen graven vaak de gewigtigste diensten deden, blijkt uit de *Mededeel. van de vereenig. ter beoefen. der gesch. van 's Gravenh.* I, bl. 293. De dekens vooral werden soms met belangrijke zendingen belast.

4) Dionysius liet een boek na *De statu et vita sacerdotum et canonicorum*, dat ons later dienen zal.

tot smart en ergernis waren, zullen wij later moeten opmerken, wanneer wij naar den algemeenen staat der zedelijkheid bij de geestelijken van dit tijdperk onderzoek doen.

---

§ 9.

Synoden.

Onder de middelen, waardoor ook in dit tijdvak de verschillende deelen van het organisme der kerk verbonden waren en de bewustheid aangaande de eenheid des grooten ligchaams bij de leden allerwegen onderhouden werd, namen de synoden eene voorname plaats in. In dezelfde eeuwen, waarin het subordinatie-beginsel in de kerkelijke hiërarchie tot volkomen ontwikkeling kwam, werd alom ook de stelling aangenomen, dat ieder kerkoverste, van den land-deken tot den paus, op vaste tijden of bij zekere gelegenheden kerkvergaderingen moest houden, waarin hij de hem onderhoorige klerken om zich verzamelen zou, ten einde met hen te raadplegen over gemeenschappelijke belangen. Tot de synoden der landdekens moesten de priesters der onder hen staande parochiën opkomen; tot die der bisschoppen de priesters en kloosteroversten der dioecesen; tot die der metropolitanen de bisschoppen der kerkprovinciën; tot die der pausen de patriarchen, aartsbisschoppen, bisschoppen, abten en anderen, zoo velen als de stedehouder van Petrus noodig achtte ¹. Het is thans onze taak te onderzoeken, in hoeverre aan dit algemeen verbreide beginsel ook bij onze voorvaderen gevolg is gegeven.

Omstreeks den aanvang van dit tijdvak wilde het kerkgebruik in Duitschland, Frankrijk en elders, dat de aarts-priesters of land-dekens op den eersten dag van iedere maand de tot hun dekanaat behoorende parochie-priesters tot de zoogenaamde kalend-vergadering (*calenda*) zamen-

---

1) Vgl. Von Raumer, *Hohenstauf.* VI, s. 150; Walter, *Lehrb. des kirchenrechts*, s. 338 ff.

riepen. De bijeengekomen klerken hielden dan eerst eene godsdienstoefening, waarbij de mis gelezen werd, daarna de noodige zamenspreking (*necessaria collatio*) over gewichtige aangelegenheden van kerktucht en andere belangen van hen zelve of van hunne parochianen, en eindelijk een gemeenschappelijken maaltijd, waarbij, volgens de voorschriften van het algemeen kerkregt, alle overdaad vermeden moest worden ¹. In latere tijden schijnen die maandelijksche vergaderingen door soortgelijke, die slechts eenige malen des jaars gehouden werden, vervangen te zijn ², waarom zij dan ook niet langer kalend-vergaderingen maar aartspriesterlijke of dekanaal-kapittelen werden geheeten ³. Wat aldus elders plaats had, schijnt ook bij onze vaderen gewoon geweest te zijn. De dekanaal-vergaderingen worden in de oude friesche wetboeken nog kalenden genoemd ⁴, waaruit men opmaken mag, dat zij in vroeger tijden ook bij ons op den eersten dag van elke maand werden gehouden. In de synodaal-besluiten, die Jan van Zyrik in 1291 uitvaardigde, is spraak van buitengewone dekanaal-kapittelen ⁵, wat het voortdurend bestaan der gewone laat vermoeden. In later tijden echter schijnt de nuttige instelling ook hier in verval gekomen te zijn. In den synodaal-brief toch, dien Jan van Arkel in 1355 aan zijne klerken zond, wordt den land-dekens geboden ééns in het jaar, op vooraf aangekondigden tijd en plaats, al de priesters en cureiten van hun dekanaat te verzamelen, ten einde hun de finantiële belangen van de nieuwe fabriekkamer der domkerk op het hart te drukken ⁶, een voorschrift dat waarschijnlijk anders zou geluid hebben, zoo de periodiek wederkeerende bijeenkomsten niet in onbruik waren geraakt. Uit een paar oorkonden van het midden en de laatste helft der vijftiende

1) Zie Regino, *De synodal. causis*, ed. Wasserscheleben, p. 109 s.

2) Zie Thomassinus, II, p. 794 s.; Binterim, I, 1, s. 524 ff.

3) »Capitula archipresbyterialia, decanalia.» Soms noemde men ze ook »placita christianitatum» (christianitates = dekanaten). Zie Binterim, s. 525.

4) Zie Von Richthoven, *Altfrises. Wörterb.* in v. *kalende*.

5) Lat. *Bat.* s. 1, p. 167.

6) Lat. *Bat.* s. 1, p. 196.

eeuw blijkt, dat onze priesters, die onder de bisschoppen van Luik ¹ en Keulen ² ressorteerden, toen nog verplicht waren op te komen, zoo dikwijls hunne dekens hen ter kapittel-vergadering riepen. Die zonder wettige redenen terugbleven, moesten eene geldboete betalen. De curiëten, die in Limburg tot het dekanaat van Wassenberg en Susteren behoorden, hadden sedert den aanvang der veertiende eeuw hunne beschreven statuten, waarnaar zij zich in hunne gemeenschappelijke betrekking tot den deken en tot elkander te gedragen hadden ³. Vermoedelijk kwamen dergelijke statuten ook in de overige dekanaten voor. Of het voorschrift van Regino ⁴, dat de broederen bij den maaltijd, waarmede hunne bijeenkomsten besloten werden, hun beker hoogstens driemaal zouden laten vullen, in onze kerk algemeen opgevolgd werd, weten wij niet; maar wat Menco in de dertiende eeuw van de zeden der dekens in Groningerland verhaalde ⁵, kan ons van de matigheid der klerken bij zulke gelegenheden geene hooge gedachten inboezemen. —

Dioecesaan-synoden, waartoe de bisschop de priesters zijner gansche dioecese opriep en die waarschijnlijk reeds in het voorgaande tijdvak in onze kerk voorkwamen ⁶, zijn vermoedelijk vóór den aanvang der dertiende eeuw onder onze vaders, even als bij naburige volken, niet regelmatig eens of tweemaal in het jaar, maar slechts nu en dan gehouden, wanneer bijzondere omstandigheden er toe drongen. Na het jaar 1215 echter mag men veronderstellen, dat deze vergaderingen meer gewoon zijn

---

1) In den brief, waarmede Jan van Beijeren, bisschop van Luik, in 1444 de inrigting van het kapittel te Tholen regelde, is spraak van het „rurale concilium seu generale capitulum”, dat de kapitteldekens in zijne kwaliteit van parochie-priester van Tholen moest bijwonen. Zie het stuk bij van Heusen, *Hist. episcopat. Middellb.* p. 61.

2) Zie bij Hartzheim, VI, p. 787, het mandaat van Herman van Hessen, aartsbisschop van Keulen, die in 1480 op den zetel kwam.

3) Zie deze statuten bij Binterim, I, 1, s. 603 ff.

4) L. L. p. 110.

5) Matth. *Anal.* II, p. 185.

6) Zie boven, I, bl. 327 vv.

geworden, nadat Innocentius III in het vierde lateraanconcilie eene voor de gansche christenheid geldende bepaling had gemaakt, dat ieder bisschop' minstens elk jaar ééne synode had bijeen te roepen, waarin hij zijnen priesters kennis zou geven van hetgeen in de jaarlijksche provinciaal-synode, die vooraf moest gaan, besloten was¹. Of intusschen al onze kerkvoogden aan dat voorschrift gevolg gegeven hebben, mag betwijfeld worden. Velen toch waren te zeer verdiept in de wereldlijke aangelegenheden van hun dubbel ambt, dan dat wij veronderstellen mogen, dat zij voor het gewichtig instituut, dat voornamelijk voor de kerk beteekenis had, groote belangstelling zullen gekoesterd hebben. Anderen waren tijdens hunne gansche regering in oorlogen gewikkeld met Holland en Gelderland, staten die tot hun bisdom behoorden, waardoor synoden, waarin althans de gansche dioecese behoorlijk vertegenwoordigd zou worden, bijna onmogelijk gemaakt werden. Doch hoe het zij, zeker is het dat onze bronnen in betrekkelijken zin maar van weinige bisschoppelijke kerkvergaderingen op onzen bodem gewag maken, en dat slechts enkele onzer kerkvoogden als ijverige vrienden dezer instelling bekend zijn geworden.

De twee oudste dioecesaan-synoden, die te Utrecht gedurende dit tijdvak gehouden zijn en waarvan duidelijke bescheiden tot ons kwamen², werden in de laatste helft der twaalfde eeuw door bisschop Godfried van Rhenen zamengeropen. In de eerste dier vergaderingen, die tusschen de jaren 1157 en 1164 plaats had, werd een ge-

1) Zie over deze bepaling Phillips, *Die diöcesansynode*, Freib. 1849, s. 62 f.; Hefele, *Conciliengesch.* V, 2, s. 788.

2) Hartzheim heeft (XI, p. 9) eene lijst der utrechtsche dioecesaan-synoden gegeven, die veelzins gebrekkig is. Hij laat in 1063 door bisschop Willem I eene kerkvergadering houden, waarvoor hij (III, p. 148 s.) het door Heda (p. 132) bewaarde diploma aangaande den twist met den abt van Epternach over de moederkerken van Holland bijbrengt. De in dit stuk besproken »sancta synodus» is hoogstwaarschijnlijk een sendgerigt geweest. De aanstonds te vermelden dioecesaan-synoden van bisschop Godfried worden niet »sancta synodi», maar met den gewonen term van die tijden »synodi generales» geheeten. Zie het door Hartzh. zelven (III, p. 256 n. 6) aangeteekende.

schil tusschen den abt van Laurenhem en de parochianen van Angerlo in het graafschap Zutphen behandeld, dat op het herstellen en onderhouden van de kerk aldaar betrekking had ¹. In de tweede, die in 1173 bijeenkwam, werden ten gevolge van de rampen, waardoor de kathedraalstad, gelijk wij vroeger zagen, te dien tijde getroffen was, generale vasten voor het bisdom uitgeschreven ². In 1209 hield Dirk van der Are eene synode, waarvan de besluiten, die later door Willebrand op nieuw afgekondigd werden ³, bewaard zijn en wegens hun ouderdom in de verzameling der utrechtse synodaal-acten de eerste plaats innemen, of althans behooren in te nemen. Weinige jaren te voren had hij eene andere vergadering bijeengeroepen, waarin de regten der nieuwe parochie-kerk te Brugdamme op Walcheren bepaald werden ⁴. In de jaren 1291, 1293 en 1294 hadden de gewigtige bijeenkomsten onder Jan van Zyrik plaats, waarvan wij de besluiten wegens den reformatischen zin, dien zij ademen, vroeger met lof vermeld hebben ⁵. Of de brief van bisschop Willem II, dien wij boven besproken hebben ⁶, gevolg van eene in 1297 gehouden kerkvergadering is, durven wij niet beslissen ⁷.

Van de synoden, die onze bisschoppen in de veertig eerste jaren der veertiende eeuw gehouden hebben, zijn er slechts twee waarvan wij kennis dragen. In 1310 woonde Guy van Avesnes eene provinciale kerkvergadering te Keulen bij, waarna hij zijne klerken te Utrecht bijeenriep ⁸ en eenige besluiten deed opmaken, die op witten

1) Zie het diploma bij Bondam, bl. 208.

2) Zie boven, bl. 99.

3) Zie Lat. *Bat. s. I*, p. 153; Hartzh. III, p. 488 s. vgl. boven, bl. 104.

4) Zie het diploma bij Matth. III, p. 512 ss.; *Oudh. van Zeel. I*, bl. 261 vv.

5) Men vindt ze in Lat. *Bat. s. I*, p. 166 ss.; Hartzh. IV, p. 4 ss.

6) Zie boven, bl. 124.

7) Van Heussen, Lat. *Bat. s. I*, p. 172, en Hartzheim, IV, p. 23, noemen het stuk »epistola synodica», maar zonder redenen bij te brengen. Volgens het opschrift was de brief aan den deken en het kapittel van den dom gerigt.

8) Zie boven, bl. 129 v.

donderdag van hetzelfde jaar afgekondigd werden¹. In 1318 werden eenige synodale bepalingen door Frederik van Zyrik uitgevaardigd². Van al onze kerkvoogden schijnt Jan van Arkel de meest ijverige voor de belangrijke instelling geweest te zijn, wat zich van den wakkeren man begrijpen laat, wien de goede tucht en de welstand zijner dioecese zoozeer ter harte ging. Reeds in het eerste jaar van zijn bestuur (1343) hield hij eene synode, waarin gewigtige voorschriften ter beperking en wering van grove misbruiken bij de geestelijkheid werden opgesteld. Sedert volgden zijne vergaderingen elkander, naar het schijnt, regelmatig op, zoodat er alle jaar één, somtijds twee werden bijeengeroepen. Hoe ernstig hij en zijn vicaris het met de zaak meenden, blijkt uit een synodaal-brief van het jaar 1345, die ons ook leert, dat onze klerken en kloosterlingen te dikwerf onwillig waren, om zich naar bijeenkomsten te begeven, waarin zij voorzien konden, dat maatregelen zouden genomen worden ter bestrijding hunner eigene gebreken. Aartsdiaakenen, abten, cureiten en andere geestelijken, die behoorlijk geciteerd maar in de vergadering niet verschenen waren, werden deswegens berispt en uitgenoodigd den bisschop binnen veertien dagen voldoende reden op te geven van hunne afwezigheid, of zij zouden in hunne ambten geschorst worden; tevens werd hun dag en uur opgegeven, waarop de volgende synode gehouden zou worden, waartoe zij „peremptoor” opgeroepen werden³. In een synodaal-schrijven van 1354 komen nieuwe klagten over onwilligen voor, en worden de oude bedreigingen in herinnering gebracht⁴. Van de kerkvergaderingen, die Jan van Arkel hield, zijn er dertien, wier besluiten voor ons bewaard zijn⁵. Zij zijn gezamenlijk een spiegel van den algemeenen kerkelijken toestand zijner dagen en nemen

1) Men vindt ze in Lat. *Bat. s. I*, p. 174 s.; Hartzh. IV, p. 168 ss.

2) Men vindt ze in Lat. *Bat. s. I*, p. 179 s.; Hartzh. IV, p. 267 ss.

3) Zie den brief in Lat. *Bat. s. I*, p. 188 s.; Hartzh. IV, p. 348 s.

4) Zie den brief in Lat. *Bat. s. I*, p. 194 s.; Hartzh. IV, p. 365.

5) Men vindt ze in Lat. *Bat. s. I*, p. 187 s.; Hartzh. IV, p. 342 ss.

in de acten onzer middeneeuwsche synoden, en wegens hunne uitgebreidheid en wegens hun inhoud, de belangrijkste plaats in. Van dioecesaan-vergaderingen, die na Jan van Arkel gehouden werden, zijn slechts enkele toevallige berigten tot ons gekomen¹. Wel werd door het provinciaal-concilie, dat in 1452 te Keulen in tegenwoordigheid van Nikolaas van Cusa verzameld was, voorgeschreven dat de oude instelling in alle bisdommen voortaan met getrouwheid moest onderhouden worden², maar het blijkt niet, dat men er in de dioecese van Utrecht nauwgezet gevolg aan gegeven heeft. Zeker is het, dat na Jan van Arkel geene synodaal-besluiten meer uitgevaardigd zijn, die in het oog van tijdgenooten en nageslacht gewichtig genoeg waren om ze in de verzamelingen, die men van soortgelijke stukken aanlegde, op te nemen³.

1) Arnold van Hoorn spreekt in een brief van 1376 van generale synoden als van gewone verschijnselen. Lat. *Bat. s.* p. 200. Dat onder Floris van Wevelinkhoven eene en andere »synodus generalis» voorkwam, zullen wij straks zien. David van Bourg. maakt in een brief van 1457 (bij Hoyneck van Pap. *Anal.* III, 2, p. 70) gewag van »statuta nostra synodalia»; maar hij kan ook de synodaal-besluiten zijner voorgangers zoo genoemd hebben.

2) Hartzh. V, p. 414.

3) De oudste verzamelingen komen, voor zoo ver mij bekend is, in HSS. der 14^e eeuw voor. In den boven (bl. 237) vermelden codex in 4°, de *Statuta eccl. Traiect.* bevattende, vindt men na de *Statuta* van aartsbisschop Engelbert van Keulen van 1266, die in 1322 op nieuw door aartsbisschop Hendrik afgekondigd en voor de gansche kerkprovincie geldend gemaakt werden (zie Hartzh. III, p. 617 ss.), die van Jan van Zyrik, Guy van Avesnes, Frederik van Zyrik, en eindelijk die van Dirk van der Are. In het vroeger vermelde HS. der bibl. te Turijn (zie *Tijdschr. voor gesch. van Utr.* jaarg. 1842, bl. 158 v.) leest men dezelfde stukken met uitzondering van de besluiten van Dirk van der Are, maar daarenboven eenige van Jan van Arkel. Buchelius (ad Hedam, p. 239) gewaagt van eene in 1484 te Gouda gedrukte uitgave, die de synodaal-besluiten onzer kerkvoogden, van Jan van Zyrik tot Jan van Virneburg, zal ingehouden hebben. Waarschijnlijk moet men voor Jan van Virneburg, Jan van Arkel lezen; het exemplaar eener goudsche uitgave van hetzelfde jaar althans, in de kon. bibl. te 's Gravenhage bewaard (zie Holtrop, *Catal. libr. sæc. xv impr.* p. 244 s.), heeft geen latere *Statuta* dan die van laatstgen. kerkvoogd. Hetzelfde geldt van eene naar het schijnt gelijktijdige uitgave s. a. et l., waarvan de universiteitsbibl. te Leiden een exemplaar bezit. De door van Heussen, in Lat. *Bat. s.* I, geleverde afdruk, die door Hartzheim voetstoots overgenomen werd, heeft dringend zuivering noodig. Eene monografie over onze dioecesaan-synoden en eene kritische uitgave harer besluiten is voor de wetenschap in vele opzichten wenschelijk.

Aangaande de vormen, die men vóór de veertiende eeuw bij het houden van synoden te Utrecht in acht nam, zijn geene speciële berigten tot ons gekomen. Maar daar de wijze, waarop men het later deed, ons uit de statuten des domkapittels eenigermate bekend is, en die statuten ons tevens leeren, dat hetgeen toen bij deze gelegenheden plagt te geschieden, in vele opzigten overeen kwam met hetgeen reeds in de tiende en elfde eeuw elders gebruikelijk was, zijn wij in staat gesteld, met het oog op de bepalingen, die in naburige dioecesen bij deze kerkvergaderingen gevolgd werden¹, van den gang, dien de zaak ook vroeger te Utrecht moet genomen hebben, eene tamelijk duidelijke en volledige schets te geven.

De dioecesaan-synode werd in eenige kerk, waarschijnlijk de domkerk, gehouden. Wanneer het uur, waarop zij aanvangen zou, naderde, werden allen, die zich in het heiligdom bevonden, vermaand zich te verwijderen, waarop alle deuren, behalve ééne, waardoor de leden der vergadering binnenkomen zouden, gesloten werden. De priesters traden het eerst op en plaatsten zich, volgens hun ouderdom in de bediening, op hunne zetels of banken. Daarna kwamen de diakenen, en vervolgens werden eenige leeken van goeden wandel (*bonæ conversationis*) ingeleid, zooveel als de bisschop tegenwoordig wenschte. Eindelijk verscheen ook laatstgenoemde of, zoo het niet anders kon, zijn plaatsvervanger. In het midden der vergaderden stond eene tafel², waarop eenige relieken der heiligen, eene priesterstole en een plenarium³ neêrgelegd waren, voorwerpen wier aanschouwing allen tot ernst moest stemmen. Nadat de bisschop of zijn vicaris als voorzitter der vergadering haar geopend en gegroet en met zachte

1) Men vindt ze in een formulare, dat Harduinus (VI, 1, p. 829 ss.) en Hartzheim (III, p. 13 ss.) mededeelden. Vgl. Phillips, a. a. o. s. 54 ff.

2) Sella = mensa. Zie Du Cange in v.

3) »Plenarium = liber quivis, in quo aliquid plene continetur.» Du Cange in v. Men denke aan een volledig exemplaar des N. Ts. of der evangeliën. Soms beteekent het woord een missale. Vgl. Aschbach, *Kirchen-lex.* IV, s. 245.

stem een gebed uitgesproken had, werden eenige schriftuurplaatsen en gebeden gelezen, na welke liturgische handelingen nog eenige bepalingen van de oude kerk aangaande het houden van dergelijke bijeenkomsten werden voorgedragen. Hierop hield de voorzitter eene korte toespraak, die allen aanmaande bij de gemeenschappelijke beraadslagingen met vrijmoedigheid te spreken en met waarheidszin te besluiten, zonder aanneming van personen en zonder egotistische bedoelingen, waarna men tot de werkzaamheden van den dag, het beslechten van geschillen en het behandelen van vraagstukken van onderscheiden aard, overging. Op den tweeden en derden dag had ongeveer hetzelfde plaats. In ééne der zittingen, die alle waarschijnlijk door de viering der mis voorafgegaan werden, of ook in de overige, zoo het noodig scheen, werd door den voorzitter eene meer uitvoerige rede gehouden, die uitsluitend voor de geestelijken bestemd was en hoofdzakelijk onderwijzingen aangaande de ambtspligten en de waardige vervulling hunner bediening bevatte¹. In het algemeen schijnen zulke synodale redevoeringen of sermoenen formulieren geweest te zijn, die door vele bissdommen van het westen verbreid en naar vorm en inhoud elkander reeds zeer gelijk waren, voordat zij in het pontificale van Rome eene vaste gestalte aannamen, tenzij de oorspronkelijke type van daar is uitgegaan, een vraagstuk waarvan wij de beslissing aan anderen overlaten². De voornaamste leeringen, welke den klerken bij deze gelegenheid toegebracht werden, waren deze: zij zouden een onberispelijken wandel voeren, vooral ten opzichte van hun verkeer met vrouwen, het gebruik van geestrijke dranken, de kleeding, wapendragt en het jagtbedrijf; zij moes-

1) Vgl. boven, I, bl. 329 v.

2) Hartzheim, III, p. 1 ss., heeft twee »sermones synodales» medege-deeld, een volgens een HS. van het jaar 1009, en een ander dat aan RATHERIUS van Verona, bisschop van Luik, wordt toegeschreven. Beiden gelijken zeer op elkander en komen dikwerf woordelijk met elkander overeen. Hetzelfde geldt van de bisschoppelijke rede, die voorkomt in de *ordo ad concilium provinciale seu synodum celebrandum* in het *Pontificale romanum*, dat wij boven, bl. 258 n. 1, vermeldden.

ten zorg dragen voor de reinheid hunner kerkgebouwen en altaargereedschappen, en toezien dat zij onder het lezen der mis op de regte wijze het kruisteecken maakten zij hadden acht te geven op de viering der feest- en vastendagen en hunne onderhoorigen dienaangaande te onderwijzen; met geene geëxcommuniceerden zouden zij omgang houden en geen deel nemen aan de bruiloftsvermaken der leeken; ieder werd vermaand zich eene geschreven verklaring der athanasiaansche geloofsbelijdenis aan te schaffen en haar wèl te bestuderen, opdat hij haar inhoud den volke behoorlijk prediken mogt, en in het algemeen had men te zorgen, dat men de gebeden en den canon der mis, de epistel- en evangelie-lessen, de exorcismen enz., die bij de verschillende kerkdiensten voorkwamen, minstens letterlijk lezen, zoo al niet verstaan en voor anderen uitleggen kon; verder werd er op aangedrongen, dat ieder priester den tijd der paaschviering zou leeren berekenen, en dat hij een martyrologium en poenitentiaal-boek zou bezitten, waardoor hij in staat gesteld werd tot de regte observantie der heiligendagen en tot het opleggen van boete aan zijne biechtelingen volgens de voorschriften der kerk.

In de statuten des domkapittels van Utrecht vinden wij eenige bepalingen, waaruit wij zien kunnen, hoe men aldaar in de veertiende eeuw, toen de statuten verzameld werden, gewoonlijk synode hield. Zij luiden aldus: „in de week na 's Heeren hemelvaart op maandag zal de bisschop eene synode vergaderen. Dan zullen 's bisschops timmerlieden een bisschoppelijken stoel met een trap van zeven treden timmeren, en zulks op zijne kosten. En de koster der kerk zal zorgen voor een zeer groot gestoelte in hot midden van den munster (de groote kapittelkamer?), waarop de graven zullen zitten, en voor vier banken aan beide zijden van den munster, waarop de klerken zich zullen plaatsen. Op den eersten dag der vergadering zullen alle leeken van de bijeenkomst uitgesloten zijn, en de bisschop zal zijn sermoen voor de klerken houden. Op dinsdag en woensdag worden ook de leeken toege-

laten 1." Hoe weinig beteekenend deze bepalingen op zich zelve zijn, achten wij ze toch niet onbelangrijk, als wij terugzien op het zoo even medegedeelde aangaande de synodale bijeenkomsten van vroeger tijden. Zij leeren ons toch, dat de bisschoppelijke kerkvergaderingen tijdens Jan van Arkel in het algemeen het karakter, dat zij reeds in de tiende en elfde eeuw bezaten, nog niet verloren hadden. Al werden zij niet meer in de kerk gehouden, zij geschiedden ook nu nog in tegenwoordigheid van den bisschop of diens vicaris, en duurden drie dagen als vandoord; klerken en leeken waren leden van de synode, de laatstvermelden wel voornamelijk onze graven, als groote leenmannen van den bisschop, met wie waarschijnlijk over gemengde belangen van kerk en staat beiden gehandeld werd; en ook nu nog moest de bisschop of zijn plaatsvervanger een sermoen voor de klerken uitspreken, waarin zij „nuttige vermaningen" aangaande hunne ambtsbediening ontvingen. Dat dit laatste door Jan van Arkel werkelijk als een der hoofdogenmerken van deze vergaderingen begrepen werd, is ons ook van elders bekend 2, en ook met Floris van Wevelinkhoven schijnt dit het geval geweest te zijn. Tijdens het bestuur van laatstgenoemden bisschop werden te Utrecht minstens twee synoden gehouden, waarin het aan Geert Groote, wiens regtzinnigheid toen bij de geestelijkheid, of althans bij den kerkvoogd, nog niet in verdenking gekomen was, opgedragen werd het woord te voeren. Bij eene dezer gelegenheden, waarschijnlijk de eerste, ontbrak het den spreker aan vrijmoedigheid om de schaar zijner aanzienlijke hoorders

1) »In dominica post ascensionem Domini feria secunda [episcopus] tenebit synodum. In hac synodo carpentarii domini episcopi facient sedem episcopalem cum septem gradibus, et hoc sumptu episcopi. Et providebit custos sedile maximum in medio monasterio, super quod sedebunt comites, et quatuor scamna ex utraque parte monasterii, ubi sedebunt clerici. In prima die expellentur omnes layci, et faciet dominus episcopus sermonem suum ad clericos. In tertia et quarta feria cum laycis." *Statuta eccl. Traiect.*

2) In 's bisschops brieven, waarmede hij de priesters ter vergadering riep, las men ook deze woorden: »compareant ad audiendum salubria monita et mandata." Zie in *Lat. Bat. s. I*, p. 195.

op de vruchten van zijn eigen geest te onthalen. Hij memorizeerde eene schoone homilie van Bernard van Clairvaux „over de bekeering van Paulus” en droeg deze der vergadering woordelijk voor¹. Bij de tweede gelegenheid echter moest men gansch andere dingen van hem vernemen. Toen verstoutte meester Geert zich, en hij hield zijn beroemd sermoen „tegen de focaristen”, waarin hij het concubinaat en andere heerschende zonden der toenmalige klerken aanviel met al de wapenen, die gezond verstand, zedelijke ernst en kennis van de heilige schriften en het kerkregt hem in ruime mate aanboden². In het provinciaal-concilie, dat in 1452 te Keulen in tegenwoordigheid van Nikolaas van Cusa gehouden is, werd de bepaling gemaakt, dat voortaan in alle dioceesaan-synoden het handboekje van Thomas Aquinas „over de artikelen des geloofs en de sacramenten” zou voorgelezen worden, terwijl den priesteren daarenboven geboden zou worden, dat zij wat in dit geschrift over de sacramenten te lezen

1) Zie Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 4.

2) »Prædicavit etiam clero Traiectensi in generali synodo, et fuit sermo contra focaristas.” R. Dier in *Dumbar Anal.* I, p. 5. Clarisse heeft het stuk uitgeg. in het *Archief* van Kist en Royaards, I, bl. 364 vv. In een HS. der universiteitsbibl. te Utrecht (*Aev. med. script. eccl.* N. 355), dat in 1459 en 1461 geschreven werd door »magister Wilhelmus Wouman de Gouda, pastor in Haestert,” komt eene hoogstmerkwaardige »collatio ad clerum in synodo” voor, waarvan mij de auteur onbekend is. Hij noemt »avaritia, luxuria et superbia” de hoofdzonden zijner klerikale tijdgenooten, en roept: »ve tibi, moderna ecclesia, cui hæc tria vitia sunt regulæ operandi.” Alle prelaten, zegt hij, begeeren aardsche eer en hoogheid, van den scholaster tot den kardinaal en den paus. Van den laatstgen. heet het: »summus pontifex, cum super se neminem conspiciat, quo se ferat, Deo æquari cupit et fieri similis Altissimo, seque velut unum ex numinibus colendum præbet hominibus. Ita totus ecclesiasticæ prælationis status, qui ad ædificationem ecclesiæ fuit institutus, pravitate hominum conversus est in abusum, — ita ut in eo a planta pedis usque ad verticem capitis non inveniatur sanitas, — — et quia gloriam vera virtute comparare non possunt, per exteriorem apparatus in vestibus splendidis et famulorum comitatu falsam quamdam virtutis et dignitatis apparentiam nituntur effingere. Sic nostri ecclesiastici — stultorum oculos, sola exteriora bona appreciantium, in se alliciunt. — — Quid, quæso, in ecclesiam tantam induxit ceremoniarum exteriorum multitudinem, nisi pompa sacerdotum, qui iuxta invectivam Salvatoris decimant mentam et cimum et relinquunt quæ graviora”, cæt. Het gansche stuk boezemt den lezer de hoogste belangstelling in.

stond, in kopij bezitten en vlijtig bestuderen zouden¹. Of men te Utrecht aan die bepaling gevolg gaf, weten wij niet.

De tijd, waarop men te Utrecht synoden hield, was volgens de statuten van het domkapittel, gelijk wij reeds zagen, de eerste maandag, dinsdag en woensdag na hemelvaartsdag. Vroeger en later mag men van dit voorschrift meer of min afgeweken zijn, maar doorgaans zullen zij dan ook bij ons, gelijk in andere bisdommen, wel omstreeks paschen, in April of Mei, voorgekomen zijn. Werden in één jaar twee vergaderingen bijeengeroepen, dan viel de laatste in October². De oproeping om ter synode op te komen schijnt in de dagen van Jan van Arkel eene algemeene geweest te zijn, zoodat zij tot alle abten, aartsdiakenen, dekens en pastoors kwam, maar ten aanzien van de laatstvermelden was bepaald, dat zij volstaan konden met uit elk dekanaat twee of drie procuratoren of gecommitteerden te zenden³, wat wel doorgaans geschied zal zijn. Wanneer er in de vergaderingen besluiten genomen waren, die voor klerken en leeken van algemeen belang waren, werden zij met goedkeuring van het generaal-kapittel van Utrecht „gepubliceerd”⁴, in afschriften aan de deuren der domkerk gehecht en door tusschenkomst der dekens door het gansche bisdom verspreid. Niet zelden ontvingen de pastoors bevel den inhoud op zon- en feestdagen hunnen parochianen van den preëkstool voor te dragen en te verklaren, terwijl zij met excommunicatie bedreigd werden, als zij dien pligt verzuimden⁵. —

Het voorschrift der oude kerk, dat alle aartsbisschoppen tweemaal of eens in ieder jaar eene kerkvergadering moesten houden, waarin al de bisschoppen hunner provincie

1) Hartzh. V, p. 414. Later komen wij op het handboekje van Thomas terug.

2) Zie *Lat. Bat. s. I*, p. 195; vgl. Phillips, a. a. o. s. 50, 65.

3) Zie de brieven in *Lat. Bat. s. I*, p. 188, 194 s.

4) Zie boven, bl. 272, 273 v.

5) Zie de synodaal-brieven van Jan van Zyrik en lateren, *Lat. Bat. s. I*, p. 167, 169, 170, 177, 180, 188, 189, 190, 192.

zouden verschijnen, werd gedurende dit tijdvak door het gansche westen maar al te zeer verwaarloosd. De in het concilie van Bazel verzamelde vaders betreurden dit verschijnsel; zij wenschten de nuttige instelling te handhaven, zooveel zij konden, en bepaalden dat ieder metropolitaaan minstens eens in de drie jaren zijne suffraganen zou bijeenroepen. Die bepaling werd later door andere conciliën overgenomen ¹, ook door de provinciaal-synode van Keulen, die in 1452 onder de leiding van Nikolaas van Cusa hare zittingen hield. In laatstgenoemde vergadering werd tevens een en ander voorgeschreven aangaande den tijd en de wijze, waarop de driejarige bijeenkomst zou plaats hebben: de provinciaal-synode moest gehouden worden terstond „na de octave van 's Heeren opstandingsdag”, en wèl onder inachtneming van de door gemeen kerkregt vastgestelde vormen, zoodat het zingen der mis, het lezen der litaniën en het uitspreken der opwekkende rede (sermo exhortationis) niet verzuimd werd ². In hoeverre de aartsbisschoppen van Keulen voor deze bepalingen eerbied hebben getoond, weten wij niet; maar zeker is het, dat van de elfde tot de zestiende eeuw te dier stede in betrekkelijken zin weinige provinciaal-synoden zijn gehouden, wier besluiten voor ons bewaard werden, en dat daarenboven onder die weinige slechts enkele voorkomen, uit wier acten het blijkt, dat in die vergaderingen de dioecese van Utrecht behoorlijk vertegenwoordigd is geweest. In 1138 ontmoetten wij onzen bisschop Andries reeds op eene rijksvergadering, die door keizer Koenraad te Keulen belegd was ³. Te dier zelfder stede werd toen ook eene provinciaal-synode gehouden, waarin zekere geschillen tusschen den proost van Bonn en dien van Xanten werden beslecht. Onze kerkvoogd was een der onderteekenaars van de acte, die betreffende de zaak opgemaakt werd ⁴. In 1310 riep aartsbisschop Hendrik van Virneburg zijne

---

1) Van Espen, I, p. 177.

2) Hartzh. V, p. 413 s.

3) Boven, bl. 88.

4) Hartsh. III, p. 338 s.

suffraganen bijeen, ten einde eenige besluiten ten aanzien van de regten en het leven van klerken en kloosterlingen te nemen. Bij die gelegenheid kwam ook onze bisschop Gry van Avesnes ter vergadering ¹. In latere provinciaal-synoden schijnen onze kerkvoogden zich doorgaans door hunne afgevaardigden te hebben laten vertegenwoordigen, wat ook vroeger wel meestal het geval zal geweest zijn. In de synode, die de zoo even genoemde aartsbisschop Hendrik in 1322 hield, eene bijeenkomst die gewigtig werd door het besluit om de dioecesaan-statuten van aartsbisschop Engelbert voortaan voor de gansche kerk-provincie van Keulen te doen gelden, waren magister Reinier, doctor der theologie, en Gerard van Vorne, beiden kanoniken der domkerk te Utrecht, waar toen de bisschopszetel vacant stond, als afgevaardigden van het domkapittel tegenwoordig ². Toen aartsbisschop Dirk van Meurs in 1423 zijne suffraganen om zich verzamelde, waren van wege Utrecht eenige gecommiteerden opgekomen, wier namen ons niet vermeld zijn ³. Ten aanzien van de publicatie der besluiten, die door de provinciaal-synoden genomen werden, heerschte de vroeger vermelde bepaling, dat zij in ons bisdom zonder toestemming des generalen kapittels van Utrecht niet geschieden mogt, eene wet die de afkondiging der statuten van de onder de leiding van Nikolaas van Cusa gehouden vergadering te Keulen in 1452 schijnt verhinderd te hebben ⁴. Wat

1) Zie boven, bl. 129.

2) Hartzh. IV, p. 284. De acten der vergadering met de synodaal-besluiten van Engelbert werden ook door Bondam, bl. 585 vv., opgenomen. Vgl. boven, bl. 358 n. 3.

3) Hartzh. V, p. 220.

4) Zie boven, bl. 273 v. In 1455 waren de besluiten van deze kerkvergadering nog niet afgekondigd. Zie den in dat jaar uitgeg. brief van Gijsbrecht van Brederode bij Matth. *Anal.* I, p. 663, 667. Frederik van Heilo maakt in zijne nog onuitgegeven kronijk, waarover wij later zullen spreken, van het niet publiceren dier besluiten met afkeuring gewag, en zoo ook van het onderdrukken van zekere statuten, die Nikolaas te Utrecht had uitgegeven: »constituciones, quas pro clero et pro disciplina et vita ecclesiastica tam in synodo provinciali Coloniensi quam etiam Traiecti edidit, observatae non sunt nec, ut mandavit, publicatae.»

de reden was, waarom onze hoogere geestelijken juist deze statuten met onvriendelijke blikken gadesloegen, laat zich gissen uit hun inhoud, die voor een groot deel de zuivering der zeden van de klerken bedoelde, wering van het concubinaat onder bedreiging van de zwaarste kerkstraffen, en opheffing van vele bestaande misbruiken door tusschenkomst van den bisschop en diens visitatiën, waarvan de utrechtsche kanoniken, gelijk wij weten, zoo grooten afkeer hadden ¹. —

Van pauselijke kerkvergaderingen, waarin onze bisschoppen opkwamen of door hunne afgevaardigden vertegenwoordigd werden, hebben wij reeds enkele malen gewag gemaakt. Calixtus II riep Godebald in 1119 naar Rheims, om daar in eene synode, die wegens den vrede van kerk en staat belegd was, zitting te nemen. De kerkvoogd werd door ziekte, gelijk hij althans verzekerde, verhinderd, en schijnt procuratoren benoemd te hebben, die evenwel tot 's pausen ergernis ten bepaalden tijde niet verschenen ². Later ontmoeten wij Godebald in het lateraan-concilie, dat het concordaat van Worms bekrachtigde ³. In 1311 nam onze bisschop Guy zijne plaats in onder de leden des concilies van Vienne, waar tot de opheffing der tempeliers-orde en het ondernemen eener nieuwe kruisvaart werd besloten ⁴. Belangrijker echter voor onze vaders dan alle andere algemeene synoden der middeneeuwen waren de drie groote kerkvergaderingen, die de zoo vurig gewenschte „hervorming aan hoofd en leden” poogden te bewerken, het concilie van Pisa, Constanz en Bazel.

In het concilie van Pisa, dat op den 25ⁿ Maart 1409 geopend werd en waarin behalve eenige patriarchen, aartsbisschoppen en tal van procuratoren van vorsten en prelaten, minstens honderd en tachtig bisschoppen, even-

1) Zie de statuten dezer synode bij Hartzh. V, p. 413 vv. Vgl. boven, bl. 149, 272.

2) Zie boven, bl. 83.

3) Zie boven, bl. 84.

4) Zie boven, bl. 130.

veel abten en honderd en twintig doctoren der theologie en driehonderd doctoren der regten vergaderd waren¹, schijnt de utrechtsche dioecese slechts spaarzaam vertegenwoordigd geweest te zijn. Bisschop Frederik van Blankenheim zond er eenige procuratoren of „ambassadeurs” henen², wier namen ons onbekend zijn, maar dat er ook andere gevolmagtigden van onze kapittelen en kloosters of van onze vorsten, den graaf van Holland en den hertog van Gelder, heentogen, blijkt niet. Toch mag men veronderstellen dat dit laatste het geval geweest is. Uit het bisdom van Luik en Keulen althans gingen vele kloosterlingen en klerken ter vergadering op, en ook de hertogen van Brabant en Kleef hadden er hunne afgevaardigden³. Van hetgeen de van wege onzen bisschop gezonden in het concilie verrigt en ondervonden hebben, weten wij niets te melden. Dit alleen staat vast, dat deze mannen hier getuigen waren van een belangrijk feit, de afzetting van twee pausen, en dat zij er den voortreffelijken Gerson de noodzakelijkheid der reformatie van de kerk en de meerderheid van het gezag eener algemeene kerkvergadering boven dat van den stedehouder van Christus hoorden betoogen, stellingen die sedert dien tijd in de borst onzer vaderen steeds dieperen weérklank vonden.

Het concilie van Pisa ging voorbij als een grootendeels onvruchtbaar verschijnsel, waardoor het voornaamste, wat men er mede bedoelde, de opheffing van het groote schisma der kerk, geenszins bereikt werd, en in 1414 volgde dat van Constanz, eene vergadering, glansrijker dan de christelijke wereld ooit gezien had, waarin achttienduizend geestelijken en ontelbare vorsten, graven en ridders voor korter of langer tijd zitting namen. De man, die de eer had onzen bisschop en het utrechtsche kapittel hier te vertegenwoordigen, was Petrus de Mera, een Leuvenaar, die reeds eenige jaren vroeger eene præbende bij ons domkapittel bezat en later deken van

1) Zie Von Wessenberg, *Die grossen kirchenversamml.* II, s. 53.

2) Zie de lijst bij Harduinus, VIII, p. 107.

3) Harduinus, l. l.

St. Pieter werd ¹. Van wege den hertog van Gelder togen er, op aandrang van keizer Sigismund, de twee ridders Johan Schelart van Obbendorp en Willem Vlatten heen, en daarenboven twee geestelijken, Jan Ban, doctor der regten en proost van St. Joris te Keulen, en Jan Hengenschbach, proost van Niedek ². Van onze kloosterlingen schijnt Menardus, abt van Aduard, in de vergadering de meeste aandacht getrokken te hebben. Hij genoot het voorregt van eene predikatie voor haar te mogen houden, die wegens haren inhoud en niet minder wegens de wijze, waarop zij voorgedragen werd — de klank van des predikers stem, zegt men, was helder als de toon eener trompet — algemeene bewondering verwekte ³. Overigens waren er van tijd tot tijd nog andere landgenooten, die zich naar Constanz begaven, om er bij het concilie de belangen hunner zenders te behartigen. In 1417 reisden er eenige klerken of monniken van Doesburg heen, wier oogmerken ons onbekend zijn ⁴. Reeds vroeger vertoonden er zich afgevaardigden van het kapittel van Windesheim, Johannes Vos, de prior des kloosters aldaar, met drie anderen van Zwol, Oldenzaal en Munster, die ten voordeele hunner kloostervergadering het woord voerden en tevens het goed regt van de broeders des gemeenen levens tegenover de aanklagten van hun vijand, Matthëus Grabow, voorstonden, in welke taak zij bijgestaan werden door Willem van Lochem, die als afgevaardigde van de universiteit van Parijs in het concilie zitting had en bovendien gemagtigde was van wege onzen bisschop voor genoemde broeders ⁵. Onder de meer geruchtmakende zaken, die te Constanz door den paus in

1) Zie Hartzheim, V, p. 53, en [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 165.

2) Slichtenhorst, *Geld. gesch.* Boek VIII, bl. 187; Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldrie*, p. 117.

3) *Oudh. v. Gron.* bl. 260 vv.

4) Slichtenhorst, t. a. p.

5) Zie *Chron. Windes.* p. 180 ss.; Delprat, *De broederssch. van G. Grootte*, bl. 55 v. Willem van Lochem wordt in de onnaauwkeurige lijst der leden van het concilie van Constanz bij Von der Hardt, *Rer. concil. Constant.* Tom. V, part. VII p. 22, onder de »doctores univ. Parisiensis» aldus aangeduid: »Wilhelmus Lochem, de Anglia, mgr. in art. et baccal. in theol.» Over de zaken der broeders van het gemeene leven voor het concilie later meer.

behandeling genomen werden, behoorde het huwelijk van Jacoba van Beijeren en Jan van Brabant, dat keizer Sigismund en anderen, gelijk men weet, poogden te verhinderen¹.

Was het concilie van Constanz gewichtig voor velen in ons vaderland, wier bijzondere belangen daar bepleit werden, van grooter beteekenis voor onze gansche kerk was de vergadering van Bazel, gelijk de lezer uit onze berigten aangaande het schisma in de dagen van Rudolf van Diepholt en zijne tegenbisschoppen reeds heeft kunnen opmaken. Als vertegenwoordiger der utrechtsehe geestelijkheid verscheen aldaar Hendrik Scatter, een magister der vrije kunsten en doctor der medicijnen, die sedert 1423 eene præbende bij het domkapittel bezat. Hij behoorde tot de gecommiteerden der vergadering, wien het opgedragen was haren leden bij de zittingen hunne plaatsen aan te wijzen. In 1434 werd hij ook tot procurator van wege de universiteit van Leuven benoemd, in vereeniging met drie anderen, die echter teruggeroepen werden, zoodra het concilie eene meer vijandige houding tegenover paus Eugenius IV had aangenomen². Waarschijnlijk is ook Scatter toen uit Bazel vertrokken, nadat Zweder van Kulenburg er reeds overleden was³. Intusschen waren nog andere landgenooten in het concilie „geïncorporeerd”, de ons reeds bekende Johannes Passaert, prior der regulieren te Utrecht, en zijn kloosterbroeder Nikolaas Zegvelt, die bij de vergadering regt voor hun gesticht kwamen zoeken, zooals ook Rutger van Holt, procurator van wege de regulieren van Windesheim, Bartholomeus Willems van Bunschoten en Martinus Hendriks van Utrecht deden⁴.

1) Zie Löher, *Jacobda von Bayern*, Nördlingen 1862, I, s. 334 f. 356 f. 467 f.

2) Zie [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 62 v.; De Ram, *De laudibus, quibus vet. Lovan. doctores efferrî possunt*, Lov. 1847, p. 26.

3) Zie boven, bl. 192.

4) Zie de stukken bij Dodt, *Archief*, I, 3, bl. 49. In het opschrift, dat Dodt boven het tweede en derde stuk plaatste, moet men voor de woorden „het kapittel van St. Marie” lezen: „het klooster der regulieren van St. Marie.” Zie *Oudk. van Utr.* I, bl. 382. Vgl. boven, bl. 205 v.

De vóórlaatste, Bartholomæus van Bunschoten, die een geestelijke en tevens openbaar notaris te Utrecht was, schijnt in laatstvermelde kwaliteit het concilie eenige diensten gedaan te hebben, daar zijn naam onder een der van de vergadering uitgegeven bullen wordt aangetroffen¹. Johannes Passaert keerde na het jaar 1432 naar Bazel terug, vermoedelijk om er zijn vroeger ingesteld proces voort te zetten. Hij was er getuige van het afsterven van Zweder van Kuilenburg en een van diens executeuren, en overleed er zelf in 1446, den naam nalatende van een geleerd man en een voortreffelijk prediker geweest te zijn². Eene der belangrijkste zaken, die van wege onze kerk bij het concilie behandeld werden, is het geding met Walraven van Meurs geweest, waarvan wij vroeger den uitslag leerden kennen, en dat zoozeer medegewerkt heeft om de vergadering in de algemeene achting onzer vaderen te doen dalen, dat zij er ten laatste alle gemeenschap mede afbraken, hoezeer er een tijd geweest was, waarin zij voor het heil hunner kerk de beste verwachtingen op haar bouwden³. —

Wanneer de lezer terugziet op hetgeen wij mededeelden aangaande de ontwikkeling, waartoe het synodaal-wezen ook voor onze kerk in dit tijdvak gekomen is, vertrouwen wij dat hij met ons erkennen zal, dat de kerkvergaderingen in hare verschillende vormen tot de belangrijkste verschijnselen behooren, waarvan onze midden-eenwische geschiedenis gehengenis bewaart. Waren de dekanaal-kapittelen en de dioecesaan-synoden de verbindingsmiddelen, waardoor onze gemeenten, door hare geestelijken vertegenwoordigd, met elkander tot ééne landskerk werden vereenigd, de provinciaal-synoden en de pauselijke of algemeene conciliën vormden den band, die de landskerk met de gansche christenheid van het westen zamensnoerden, en gezamenlijk waren zij het orgaan

1) Zie het stuk bij Harduinus, VIII, p. 1489.

2) *Oudk. van Ur.* I, bl. 384. In het boven, bl. 193, vermeld testament van Zweder van Kuilenburg wordt van Johannes Passaert gewag gemaakt. Petrus Passaert wordt daar Zweders „vicarius generalis” geheeten.

3) Zie boven, bl. 212.

van den gemeenschapszin, die voor het kerkelijk en godsdienstig leven van zoo groot gewigt is. Van de dekanal-kapittelen, die door onze dekens met hunne onderhoorige parochie-priesters gehouden werden, weten wij te weinig, dan dat wij aangaande den invloed der instelling op hen, die haar onderhielden, eenig oordeel durven vellen, maar in allen geval zijn deze bijeenkomsten voor mannen, die grootendeels in kleine, vaak afgelegen gemeenten arbeidden, gewenschte gelegenheden tot vriendschappelijke ontmoeting geweest, waarbij eene vruchtbare gedachtenwisseling over min of meer belangrijke aangelegenheden van hun ambt, hunne parochiën enz. verondersteld mag worden. Wat de dioecesaan-vergaderingen te Utrecht voor den stand der klerken en kloosterlingen, ja voor onze gansche kerk, dikwerf waren, leeren ons hare besluiten, voor zoo verre zij voor ons bewaard bleven. Dat er onder de mannen, die in deze synoden zitting namen, hetzij bisschoppen en prelaten of nederige parochie papen, hoog ernstige christenen moeten geweest zijn, die een open oog hadden voor de afdwalingen hunner tijden en de behoeften onzer kerk, mag niet betwijfeld worden, en hetzelfde geldt van sommige provinciaal-synoden, die te Keulen werden gehouden. Wanneer men de bepalingen, die b. v. onder Jan van Zyrik en Jan van Arkel in onze kathedraalstad werden gesteld, of die der provinciaal-synoden onder Hendrik van Virneburg en Nikolaas van Cusa aandachtig doorleest, zal men inzien, dat bijeenkomsten, waarin de zonden der klerken en leeken, concubinaat, verwaarloozing der ambtspligten, woeker, gewelddadigheid van sterkeren jegens zwakkeren enz., en van de andere zijde vele nuttige instellingen en gebruiken met zooveel ernst en nadruk ter spraak gebragt werden, als hier geschiedde, onmogelijk onvruchtbaar kunnen geweest zijn. Wat in deze vergaderingen besloten werd, had in de meeste gevallen eene nuttige, soms eene zeer edele strekking, en ofschoon ook de heilzaamste besluiten, na hunne publicatie door het bisdom, wel niet altijd en overal met eerbied ontvangen en met nauwgezetheid opgevolgd werden, moeten wij toch veronderstellen, dat zij hier en daar

althans, al was het maar voor een deel, hun doel bereikten, het kwade weerden en het goede bevorderden. Wat eindelijk de algemeene kerkvergaderingen betreft, vooral die van Pisa, Constanz en Bazel, al baarden zij ook onzen vaders evenzeer als der gansche christenheid de smartelijkste teleurstellingen, daar zij de eenheid der kerk en „de reformatie aan hoofd en leden”, die allerwegen zoo vurig gewenscht werd, niet of minder dan ten halve tot stand bragten — wie zou kunnen twifelen, of zij ook voor onze kerk veelbeteekende verschijnselen zijn geweest? Door haar werden de vruchtbaarste gedachten en de heiligste overtuigingen van een Pierre d’Ailly, Nikolaas de Clemangis, Jean Gerson en anderen, die voor kerk en menschheid de schoonste bedoelingen koesterden, gemeengoed der volken en ook van onze voorvaders. Wat in den boezem dezer conciliën gesproken werd, hebben landgenooten, klerken, monniken en leeken gehoord en herwaarts gedragen, opdat het, door velen vernomen, een zaad wierd, waaruit honderd jaren later gebeurtenissen ontkiemden, die ook aan onze kerk een nieuw bestaan en eene hogere toekomst bereidden. Zelfs de betrekkelijke onvruchtbaarheid dezer kolossale vergaderingen, waarin de edelste krachten zich te vergeefs vereenigden om de begeerde hervorming tot stand te brengen, moet op onze voorgelachten, even als op andere volken, de heilzaamste indrukken gemaakt hebben. Toen zij na den arbeid eener halve eeuw inderdaad weinig anders te weeg gebragt hadden, dan dat pausdom en kerk ongeveer in denzelfden toestand hersteld waren, waarin zij zich vóór het groote schisma bevonden, terwijl de voornaamste misbruiken en ergernissen in den kerkstaat onverminderd voortduurden, baarde de daaruit voortvloeiende teleurstelling verhoogd mishagen aan het bestaande en vuriger verlangen naar eene herschepping van kerkelijk en godsdienstig leven, die niet in het licht kon treden, tenzij de gemoederen van duizenden wél voorbereid werden, om haar met geestdrift te gemoet te gaan.

---

§ 10.

Kerkelijke goederen en inkomsten.

De bronnen, waaruit onze kerk gedurende dit tijdvak, even als in het voorgaande, de financiële krachten putte, die de voorwaarden van haar voortdurend bestaan moesten geacht worden, waren, gelijk elders bij de westersche christenheid, veelsoortig¹. De voornaamste, waaraan wij de aandacht hebben te wijden, zijn de schenkingen van levenden en dooden, de opbrengst van tienden en andere kerklasten, en de vrijwillige offers en gaven, aan geestelijken voor zekere kerkdiensten verstrekt.

Onder de weldoeners der utrechtsche kerk namen gedurende de eerste eeuw van dit tijdvak de duitsche keizers nog steeds de belangrijkste plaats in. Zij hadden hunne godsdienstige en vooral staatkundige redenen, om onze bisschoppen als kerkvoogden en rijks grooten in hunne stelling tegenover onderdanen en naburige vorsten, inzonderheid de graven van Holland, te versterken, en volgden hierin het voorbeeld hunner voorzaten sedert de dagen van Karel Martel. Aan Hendrik III en zijne moeder Gisela had St. Maarten belangrijke bezittingen in Drenthe te danken, waaraan andere in Groningen toegevoegd werden, en later ook de grafelijke magistratuur over Drenthe en de bevestigde eigendom van Deventer en een graafschap in Hameland. Hendrik IV schonk aan bisschop Koenraad, ter herstelling van de St. Pieterskerk te Utrecht, het landgoed Bruoche of Broekenhof op de Veluwe, het tegenwoordige Biljoen bij Velp, en de graafschappen van Staveren, Ooster- en Westergo, op welke laatstgenoemde giften onze kerkvoogden sedert hunne aanspraken op Friesland grondden, maar zonder er veel voordeel van te genieten². Doch niet alleen de rijksvorsten waren onzen klerken en kerken

1) Zie Von Raumer, *Hohenstauf.* VI, s. 99 ff. Vgl. boven, I, bl. 336 vv.

2) Zie over al deze keizerlijke schenkingen Arend, II, 1, bl. 84 vv. en de daar aangeh. schrijvers.

gunstig, ook adellijke heeren en vrouwen, waarschijnlijk veel meer dan wij weten, leverden hunne gaven tot stichting van nieuwe of tot bevestiging van reeds bestaande heiligdommen en tot opluistering der openbare eeredienst.

Onder de devoten der elfde en volgende eeuwen waren er, die hunne gloeiende liefde voor de godsdienst en de heiligen niet bevredigen konden door met milde hand van hunne aardsche goederen te schenken; zij wilden het hoogste doen wat een sterfelijk mensch vermogt, en gaven zich zelve. Zoo deed de reeds vroeger vermelde Bertha¹ in de dagen van bisschop Bernulf. Zij was van adellijken stand (*nobilis et ingenua*), maar schonk haar vrij hoofd (*caput meum liberum*) aan St. Maartensaltaar in de domkerk, om voortaan 's heiligen, d. i. der kerke slavin te zijn, in dien zin namelijk dat zij en allen, die uit haar geboren zouden worden, voortaan schatplichtig jegens de kerk zouden wezen en jaarlijks, gelijk gewone eigenhoorigen, zekere penningen opbrengen². Van de formaliteiten, waarmede Bertha en andere landgenooten³ te Utrecht en elders aldus der kerke ten offer gesteld werden, zijn geene berigten tot ons gekomen, maar waarschijnlijk waren zij dezelfde, die nog in den aanvang der dertiende eeuw bij dergelijke gelegenheden in België toegepast werden. Toen Walter van Bierbeek bij Leuven, een man van grafelijken bloede, groote weldaden van de h. maagd meende genoten te hebben, wenschte hij Maria een uitstekend bewijs zijner dankbaarheid te geven. Hij begaf zich „naar zekere arme, aan de moeder Gods gewijde kerk,” plaatste zich met goedkeuring van den priester voor het altaar, liet een koord om zijn hals werpen en zich aan de heilige als slaaf ten offer brengen, waarna hij jaarlijks „den cijns voor zijn hoofd betaalde, gelijk geboren slaven

1) Zie boyen, bl. 64.

2) Zie het diploma bij Heda, p. 118 s.

3) Dat de daad van Bertha geen geïsoleerd verschijnsel op onzen bodem is geweest, blijkt uit de formule »se vel possessiones dare,” die in sommige diplomaten voorkomt. Zie b. v. bij Bondam, bl. 160, en *Oudk. van Utr.* III, bl. 54. Vele voorbeelden uit andere landen brengt Von Raumer bij, a. a. o. V, s. 7 n. 2.

plagten te doen¹." Dat men ook bij meer gewone schenkingen de acten der overdragt gaarne in kerken en bij altaren volbragt², spreekt vanzelf; de giften verkregen daardoor het karakter van offeranden in den letterlijken zin des woords.

Naarmate onze natie toenam in welvaart en tevens in kerkelijken zin godsdienstiger werd, vermenigvuldigden zich de erfmakingen aan klerken en kerken van wege menschen van alle standen. In vele landen van Europa begon de geestelijkheid in de twaalfde en dertiende eeuw de stelling door te drijven, dat geen testament mogt opgemaakt worden, tenware zij zelve daarbij vertegenwoordigd werd³. Of dergelijke bepaling ook in het bisdom van Utrecht kracht van wet gehad heeft, weten wij niet, maar wij achten het waarschijnlijk; zeker is het, dat zij voor onze vaderen, die in Noord-brabant en elders onder den kerkvoogd van Luik ressorteerden, gegolden heeft. In eene dioecesaan-synode, te Luik in 1287 gehouden, werd den priesters bevolen aan hunne onderzaten bekend te maken, dat allen zonder onderscheid regt hadden stervende over hun goed te beschikken, tenzij de openbare wetten het hun beletten; maar tevens werd hun bevolen, den leeken te gebieden het werk in tegenwoordigheid hunner parochie-priesters te volbrengen, zoo althans onvoorziene noodzakelijkheid (*improvisa necessitas*) het niet anders wilde, en hen aan te manen de vervulling dezer verpligting niet uit te stellen tot de ure des doods. Verder moesten zij allen testatoren den raad geven, eerst voor de voldoening van hunne schulden en andere finantiële verpligtingen te zorgen, en daarna eenig legaat te beschikken voor de domkerk te Luik, hunne parochie-kerk, godshuizen en

1) « Considerans Walterus—tanta circa se beatæ Dei genetricis beneficia, in tantum in illius amore accensus est, ut in quadam paupere ecclesia, in eius honore dedicata, conscio sacerdote, fune collo suo iniecta, servum glebæ se illi super altare offerret, solvens singulis annis censum de capite suo, qualem servi originarii solvere consueverunt." *Cæsar. Heisterb.* II, p. 51. Zie over Walter van Bierbeek, Kaufmann, *Cæsar. von Heisterb.* s. 86 f. 113, 135.

2) Zie voorbeelden bij Schöock, *De bonis eccles.* p. 34.

3) Zie Von Raumer, a. a. o. VI, s. 108.

armen, zooveel zij wilden. Zoo er priesters waren, die eenige erfmaking aan de domkerk enz. durfden verdonkeren, zouden zij in hun ambt geschorst, leeken, die het deden, in den ban gedaan worden. Nog blijkt uit de acten dierzelfde kerkvergadering, dat al deze bedenkelijke zaken bij de stedelijke magistraten in het Luiksche hier en daar tegenstand ondervonden; er waren regters, schepenen en raden, die beweerden, dat geen testament of schenking kracht had, zoo de testateur of schenker zijne wilsbeschikking gemaakt had, „terwijl hij te bedde lag¹.” Daar de „openbare notarissen op pauselijk en keizerlijk gezag” in ons vaderland tot in de zestiende eeuw, zoo niet altijd, dan toch doorgaans, klerken waren, en onze parochie-priesters met het laatste oliesel en het viaticum dagelijks aan het leger van zieken en stervenden verschenen, viel het der kerk ten allen tijde ligt op deze gewigtige handelingen een voor haar voordeeligen invloed uit te oefenen. Hoe bisschop Jan van Zyrik door zijne cureiten legaten ten behoeve van den utrechtischen dombouw poogde te verwerven, hebben wij vroeger gezien². In de dagen van Jan van Arkel schijnt het verduisteren van erfmakingen ten behoeve van kerken en godshuizen (*ad causas pias*), hetzij bij klerken of bij leeken, een maar al te gewoon verschijnsel geweest te zijn. Immers vaardigde de kerkvoogd een statuut uit, waarin hij verklaarde, dat het zijn pligt was zorg te dragen voor de uitvoering van den uitersten wil der dooden³, en dat hij met afschuw vernomen had van sommigen, „die zich beroemden christenen te zijn, en honig in den mond voerden, terwijl zij als schorpioenen gal in het hart droegen,” daar zij zich bij de stervenden tot executeuren wisten te doen aannemen met geen ander oogmerk dan om alleen zich zelve te verrijken. Tegen zulke boosdoeners wilde hij voortaan de strengste maatregelen gebruiken, en aan alle priesters en

1) Zie bij Hartzh. III, p. 719 s.

2) Boven, bl. 122.

3) Dit was volgens het kanoniek regt werkelijk een pligt der bisschoppen. Zie Van Hesselstein, *Invloed van de kerkel. wetgev. op den regtstoestand in Nederl.* Leid. 1857, bl. 68.

notarissen, die op de jaarlijksche synoden zouden verschijnen; droeg hij op overtreders van dien aard bekend te maken¹. De nalatenschap van vreemde priesters, die binnen de grenzen onzer dioecese stierven, kwam, volgens eene gunstige beschikking van keizer Hendrik II, in de dagen van Ansfried en waarschijnlijk ook later, aan de domkerk². Als een bisschop stierf zonder testament gemaakt te hebben, beschouwden de kanoniken van den domstich als zijne wettige erven en zorgden voor zijne begrafenis, ofschoon zij verlangden dat zijn opvolger de daarvoor gemaakte onkosten en ook des overledenen schulden uit de tafelgoederen des bisdoms zou voldoen. Zoo was het althans in de veertiende eeuw³; maar nog in den aanvang der dertiende poogden de ministerialen der utrechtsche kerk, des bisschops dienstmannen, het zoogenaamde ius spoliï te doen gelden, volgens welk regt de roerende goederen eens afgestorvenen kerkvoogds ten behoeve van den keizer of andere grooten in beslag genomen werden⁴. Toen onze bisschop Dirk van der Are in 1212 overleden was, werd zijn geld en goed door de ministerialen „schandelijk weggeroofd,” maar voor dezen keer hadden zij er weinig genot van, daar Otto I, Dirks opvolger, gesteund door zijne magtige bloedverwanten, de graven van Gelder en Holland, het gestolene opeischte en in ontvangst nam.⁵ Of hetgeen den zieltogenden Rudolf van Diepholt in 1455 geschiedde, nog als een laatste overblijfsel der toepassing van het ius spoliï moet beschouwd worden, weten wij niet, maar het heeft er schijn van: weinige uren vóór des kerkvoogds dood, zegt men, roofden zijne huisgenooten zijn ganschen inboedel, goud, zilver, al wat hij aan kostbaarheden bezat⁶.

1) Zie het statuut in Lat. *Bat. s. I*, p. 195.

2) Zie het diploma van 1003 bij Heda, p. 99; Van Mieris, I, bl. 56.

3) Volgens de *Statuta eccl. Traiect.*

4) Zie over het ius spoliï of ius exuviarum Matth. ad Anon. *De reb. Ultraject.* p. 163 s.; Von Raumer, VI, s. 116; Gieseler, II, 2, s. 264 f. en de daar aangeh. schrijvers.

5) Anon. *De reb. Ultraject.* p. 14.

6) *Bat. s. II*, bl. 431, 463 v.

De afkeer van het betalen der tienden aan de geestelijkheid, dien de pas bekeerde volken, vooral de Saxen, in het voorgaande tijdvak openbaarden ¹, had in de twaalfde en dertiende eeuw in Europa vrij algemeen plaats gemaakt voor de overtuiging, dat deze belasting geenszins op menschelijke willekeur maar op goddelijk regt was gegrond. Doch hoezeer men het beginsel huldigde, dat de leek den kerkelijken tiendplichtig was, bleven er nog altijd moeilijke vraagstukken te beslissen, waarop het antwoord door eenvoudige verwijzing naar dit beginsel niet kon uitgemaakt worden, b. v. als een akker of weide in één jaar een dubbel oogst schonk, of dan ook van den tweeden oogst tienden aan de kerk moesten komen, of welke voorwerpen onder het tiendregt lagen, welke niet, alleen veldvruchten of ook vee, de opbrengst der vischvangst enz. Over deze en dergelijke vragen waren de gevoelens der klerken en leeken vaak verschillend, en vandaar dat twisten over de tienden overal menigvuldig waren ². Denzelfden gang, dien de zaak elders nam, schijnt zij ook op onzen bodem genomen te hebben. Dat onze geestelijken de tienden eischten en de natie over het geheel dien eisch als een regtmatigen aanmerkten, mag niet betwijfeld worden, ofschoon er tijden waren, waarin althans in sommige deelen van ons land het volk zich van zijne vermeende pligtsbetrachting te dezen aanzien afkeerig betoonde. In de dagen van Jan van Zyrik moeten oneenigheden over tienden gewoon geweest zijn. In de synode, die de bisschop in 1291 te Utrecht hield, werd bepaald, dat de land-dekens zich voortaan van de behandeling van tiendzaken onthouden zouden en die aan den kerkvoogd zelven overlaten. Twee jaren later werd in eene kerkvergadering onder denzelfden bisschop vastgesteld, dat novale tienden, d. i. tienden van eerst onlangs in cultuur gebragte gronden, niet aan leeken mogten komen ³. Reeds eenige jaren vroeger was aan onze vaders, die onder het bisdom Luik ressorteerden, bekend

1) Zie boven, I, bl. 344.

2) Zie Von Raumer, VI, s. 103 ff.

3) Lat. *Bat. s. I*, p. 167 s.

gemaakt, dat zij, die op onregtmatige wijze zich in bezit van kerkelijke tienden hadden gesteld, van hunne priesters geene absolutie bij de biecht zouden ontvangen, tenware zij der kerk het hare gaven¹. In de synodaal-bepalingen van aartsbisschop Engelbert van Keulen, die in 1323 voor zijne gansche kerkprovincie, derhalve ook voor de dioecese van Utrecht kracht van wet erlangden, werden zij, die der kerk de tienden onthielden, kerkrovers (sacrilegi) genoemd, die openlijk in den ban moesten gedaan worden, naardien zij de oorzaak waren van onvruchtbare jaren, pestziekten en andere rampen, waarmede God de volken tuchtigde, wanneer zij hem en zijnen dienaren het verschuldigde weigerden². In een volksboekseke, dat in het midden der vijftiende eeuw in ons vaderland in omloop was, een tractaat over de tien geboden bevattende, wordt het geheel of gedeeltelijk inhouden der tienden, die den cureiten toekomen, zonde tegen het zevende gebod geheeten³.

In overeenstemming met de kerkelijke wetgeving heeft de burgerlijke, die onder den invloed der geestelijkheid zich ontwikkelde, de verplichtingen der leeken betreffende de tienden in het algemeen erkend. In de oude friesche wetboeken wordt meermalen gewag gemaakt van „wettige tienden,” door de leeken aan hunne parochie-priesters op te brengen. Zij heeten daar hemelschatting (hiemelschiel-da = hemelschuld) in tegenstelling van de koningsschatting of huisschatting (koningsschiel-da = koningsschuld), en in de latere friesche sendregten, die ook voor de burgerlijke regtsbedeeling van zoo groote beteekenis waren, worden zij gedurig ter sprake gebragt⁴. Intusschen blijkt dat in Friesland en Groningen, al werden er de tienden gevraagd

1) Hartzh. III, p. 689.

2) Hartzh. III, p. 621.

3) »Teghen dit ghebot doen ten eersten die ghene die haren cureiten loesliken in haer offerhande ende tiende bedrieghen.» Volgens een perkamenten HS. van 1448, in mijn bezit. Het werd ten behoeve van »Alardus Symonis in Amsterdamme» geschreven.

4) Zie de verh. van Acker Stratingh *Over tienden*, in *Bijdr. tot de geesk. en oudheidk.* I, bl. 196 vv.

en, zooals onlangs bewezen is, werkelijk geïnd, tienden van kalveren en lammeren en waarschijnlijk ook andere¹, verzet tegen of minachting van de instelling ook in dit tijdvak geenszins eene onbekende zaak geweest is. In de dertiende eeuw, die men „de eeuw der grootste vrijheid” van de Friesen noemt, telde Emo van Wierum bij de vermelding van de oorzaken, waarom hij meende dat God den vreeselijken vloed van 1219 over ons land had doen komen, ook deze op, dat het volk geen tienden opbragt, en Menco deed later hetzelfde, toen hij den watersnood van 1267 en andere overstromingen besprak. Hij heette de Friesen het éénige van alle christenvolken, dat geene tienden en eerstelingen betaalde, en oordeelde het billijk „dat de oceaan roofde wat Christus onthouden werd,” ofschoon hij van de andere zijde erkende, dat volgens kanoniek regt daar, waar van ouds geene tienden gebruikelijk waren, de verplichting om ze op te brengen zonder overtreding verzuimd kon worden². In Holland, meent men, waren de tienden veelal in handen van leeken³. Vermoedelijk geschiedde ook hier, wat in het bisdom van Luik gewoon schijnt geweest te zijn, dat namelijk kerken en kerkelijke personen hun regt van tiendheffing onder zekere voorwaarden op leeken overdroegen⁴. Zij deden dit ongetwijfeld om van de moeiten, aan de inning verbonden, ontslagen te zijn. Onder de oorzaken van den rampzaligen oorlog, die bisschop Otto II in den slag bij

1) Acker Stratingh, t. a. p. bl. 207 v. In 1116 bepaalde Floris II, dat de bewoners van Alkmaar, zouden zij van het betalen van begrafenisgelden aan de abdij van Egmond bevrijd zijn, met getrouwheid hunne tienden moesten opbrengen, en wel „de omnibus fructibus, quos eorum terra protulerit, — insuper de pullis equarum, vaccarum, de gregibus ovium, porcorum et anserum.” Zie Kluit, *Hist. crit.* Codex dipl. II, 1, p. 152.

2) Bij Matth. *Anal.* II, p. 51 s. 169 s. Vgl. Acker Stratingh, t. a. p. bl. 194. Wierdsma, *Oude fr. wet.* I, bl. 116, merkte reeds op, dat de klagten van Emo en Menco wel niet meer beteekenen kunnen, dan dat de Friesen in het voldoen aan hunne verplichtingen in tiendzaken nalatig waren.

3) Zie van Berkel in *De Dietsche warande*, 1855, bl. 224.

4) In de luiksche synodaal-besluiten van 1287 is spraak van „laici decimas tenentes, quas non tenent ab ecclesiis vel ecclesiasticis.” Er moeten dus ook leeken geweest zijn, die tienden met goetvinden van de klerken bezaten. Zie bij Hartzh. III, p. 689.

Anen het leven kostte, noemt men ook de onwilligheid der Drenthenaren tot het uitleveren der tienden ¹.

Behalve de tienden, die den geestelijken tot onderhoud strekten, hadden de leeken nog andere jaarlijksche lasten op te brengen, die ten behoeve van de kerkgebouwen en de openbare eeredienst aangewend werden. Zij komen voor onder de benaming van wasschot en zij, die ze inbragten, heetten in de kerktaal cerocensuales of wastinaigen ², naardien hunne penningen verondersteld werden vooral ter bekostiging van de waslichten bij de kerkdiensten gebezigd te worden. Tot de inkomsten, die van de zijde der geestelijken den bisschop persoonlijk toekwamen, behoorden ook in dit tijdvak, gelijk vroeger ³, het synodaticum en de circatus. In Emos dagen, den aanvang der dertiende eeuw, kwam de bisschop van Munster soms zelf naar Groningerland, om ze daar van zijne kerkelijke onderzaten in ontvangst te nemen ⁴. In het bisdom van Utrecht schijnt het synodaticum doorgaans aan de proosten of aartsdiakenen uitgereikt te zijn ⁵. In buitengewone tijden eischten onze kerkvoogden op de wijze der wereldlijke vorsten van hunne onderhoorigen niet zelden buitengewone belastingen, gelijk ons vroeger bij herhaling gebleken is.

De gewoonte der geloovigen, om bij de mis hunne oblatiën aan te brengen, ging van de oudere kerk in dit tijdvak over ⁶. De offers werden tot „de onzekere inkomsten” der geestelijken gerekend ⁷, daar hunne hoeveelheid van de vrije milddadigheid afhankelijk was, ofschoon zij, voor zoo verre zij op de hoogtijden gegeven werden, wanneer men ze bovenal van de leeken verwachtte, ja

1) Zie Sibrandus Leo in *Oudh. van Gron.* bl. 573.

2) Zie Buchelius ad Hedam, p. 104; Von Richthoven, *Allfr. wörterb.* in v. *Wasschot*; Boeles, a. w. bl. 19.

3) Zie boven, I, bl. 349; vgl. het vroeger (bl. 315 n. 2) vermelde berigt in *Serrures Vaderl. museum*, en de diplomaten bij Van Spaen, *Inleiding*, IV, cod. dipl. p. 5, 26.

4) *Matth. Anal.* II, p. 57.

5) Zie het diploma van 1250 bij *Matth. Fvnd. eccl.* p. 181 s. en bij Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, codex dipl. p. 65.

6) Zie boven, I, bl. 345.

7) Zie het diploma van 1337, *Oudh. van Utr.* II, bl. 8.

eischte ¹, „gehoorzaamheidspenningen” werden genoemd, en hier en daar het minimum der bij deze gelegenheden uit te reiken gaven bepaald was ². De geloovigen bragten hunne penningen nog, even als vroeger, naar het altaar, waarop de offerschaal stond, terwijl het offertorium werd gezongen. Om te voorkomen, dat zij elkander verdrongen, was men er bij het bouwen der kerken soms op bedacht het koor op ruime schaal aan te leggen ³. Van woekeraars, kettersche menschen en anderen, die als grove misdadigers bekend stonden of met den ban geslagen waren, mogten de offers, volgens de bepalingen der oude kerk, die tijdens Jan van Arkel ook te Utrecht vernieuwd werden ⁴, niet aangenomen worden. Behalve de offers bij de mis werden er ook onder de predikatie uitgereikt, wanneer de offerschalen waarschijnlijk omgedragen werden, tenzij men de penningen in een offerblok (truncus) ontving ⁵. Twisten tusschen klerken en andere regthebbenden over de offers kwamen niet zelden

1) In de friesche sendregten komt de bepaling voor, dat de priester den huisman, die een eigen woning bezit en op kerst-, paasch- en pinksterdag niet offert, mag aanklagen. Zie Wierdsma, *Oude friesche wetten*, bl. 242. v.

2) Zie *Oudh. van Utr.* II, bl. 501. Te Schelluinen moest men op zekere tijden »enen ouden swarte” uitreiken. Zie Matth. *Anal.* V, p. 930. In het boven (bl. 380) vermeld tractaat over de tien geboden leest men bij de verklaring van het vierde: »ten anderen mael seltu eren dinen gheesteliken vader, hem betalende die scout [schuld] der gerechticheit, als datu offerste als te offeren is, als in den meesten hoechtiden na ghewoenten des lands of om armoede des priesters te hulpen te comen in sijne noel.”

3) Van de in de 13e eeuw gebouwde kloosterkerk te Wierum heet het: »et ideo dilatata fuit ecclesia ad orientem, ut largus esset ministrorum circuitus, maxime propter pressuram offerentium”. Menco in Matth. *Anal.* II, p. 135. In *Die bediedenis van der missen*, door Oudemans uitgeg. (*Nieuwe werk. der maatsch. van Letterk.* VII, bl. 29) leest men bij de verklar. van den »offersanc”:

Also die mensche hort singhen
Desen sanc, sal hi bringhen
Iet van sinen goede daer,
Ende legghent opten outaer.

Vgl. Van Berkel, *Dietsche warande*, 1855, bl. 225.

4) Lat. *Bat. s. I*, p. 168; vgl. mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 250.

5) *Oudh. van Utr.* I, bl. 106; *Nederl. archief*, VII, bl. 108.

voor¹. Te Arnhem werden aan sommige beambten van stadswege zekere gelden uitgereikt, opdat zij er op de hoogtijden hunne offers van bragten². Offers; voor aflaten verstrekt, waren, gelijk wij later zien zullen, eene aanzienlijke bron van kerkelijke inkomsten.

Het oude beginsel, dat de klerken voor hunne kerkdiensten, doop; biecht enz. van de leeken geen loon mogten eischen³, werd ook in dit tijdvak bij voorkomende gelegenheden herinnerd en gehandhaafd. Toen de geestelijken van Deventer in 1123 de gemeenteleden bij doop en begrafenissen gelden afersten, kwamen deze daartegen in verzet, en onze bisschop Godebald, gelijk wij vroeger gezien hebben, verschafte hun regt⁴. In 1276 werd door den bisschop van Munster bepaald, dat niemand de leeken in Groningerland en omliggende streken wegens kranken-bediening, biecht enz. om loon zou vragen, maar dat allen tevreden zouden zijn met de vrijwillige gaven der geloovigen⁵. Die vrijwillige gaven werden intusschen in alle gemeenten door de klerken verlangd en door de leeken doorgaans gaarne uitgereikt, en daarde laatstgenoemden bij het genot van gelijke diensten van de zijde der geestelijken elkanders voorbeeld in het schenken van gelijke gaven waarschijnlijk navolgden, laat het zich voorstellen, dat ongemerkt alom vaste prijzen voor die diensten gebruikelijk werden, zonder dat men voorhands nog geschreven tarieven bezat. Hier en daar echter, zoo niet overal, kwamen later zulke geschreven tarieven in gebruik, en zulks wel meestal ten gevolge van voorafgaande oneenigheden. Toen in 1277 te Blijdenstein, onder de gemeente Ruinerwold in Drenthe, tusschen de parochianen en hunne cureiten, die hunne aanstelling van den abt van Blijdenstein hadden, twisten

1) Zie voorbeelden bij Bondam, bl. 496 v.; Meerman, *Gesch. van graaf Will.* III, bl. 224; Ger. Coccius, *Kronijk*, bl. 12 vv.

2) Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 159, III, bl. 114.

3) Zie boven, I, bl. 346.

4) Boven, bl. 86.

5) Klopp, *Gesch. Ostfriesl.* I, s. 126.

waren ontstaan over de offers en gaven, die op de hoogtijden en bij andere gelegenheden uitgereikt moesten worden, trad laatstgenoemde tusschen beiden om den vrede te herstellen. Eene vrucht van het verdrag, dat men maakte, was eene lange lijst van bepalingen aangaande de geschenken, die bij en voor de verschillende kerkdiensten geschieden moesten. Op kerstfeest, paschen enz. had elke leek, boven de twaalf jaren oud, een halven denier engelsche munt in te brengen; bij den doop der kinderen hadden de ouders wederom een halven denier benevens eene waskaars te offeren; voor het afkondigen van den huwelijksban moesten bruidegom en bruid een heelen denier en een koppel kuikens inleveren; het laatste oliesel kostte een halven denier, zielmissen en jaargetijden voor afgestorvenen, „om ze uit het vagevuur te verlossen”, twee mark engelsche sterlingen, enz.¹ Van alle heilige handelingen was het lezen der mis voor de klerken waarschijnlijk de meest productieve, sinds het gewoon werd onder allerlei omstandigheden des levens voor zich en de zijnen, door het doen aanbrenge van het misoffer, van den Allerhoogste speciële gunstbewijzen te zoeken, herstel van gezondheid, uitredding uit eenig bijzonder gevaar, b. v. den nood des kraambeds enz., een gebruik dat, gelijk wij later zullen zien, meer en meer in zwang kwam, naarmate de kerkelijke godsdienstzin bij de volksmenigte ruimer plaats innam. Die den priester opdroeg te zijnen behoeve eene mis te lezen, was natuurlijk gereed daarvoor zeker loon te verstrekken.

Waren de inkomsten, die kerken en geestelijken toevoelden, veelsoortig, de uitgaven waren het, gelijk vanzelf spreekt, niet minder. De levensbehoefden der klerken waren menigvuldig, gelijk die van alle andere menschen van den meer beschaafden stand, en werden grooter, naarmate hun gezelschap bij parochie- en collegiaal-kerken zich uitbreidde en de toenemende weelde ook bij hen hare

---

1) Zie Magnin, *De voormal. kloosters in Drenthe*, 2e druk, Heerenveen 1846, bl. 271 vv.

gewone gevolgen had. Het onderhoud der kerkgebouwen en de uitoefening der openbare godsdienst werd kostbaarder, hoe meer men er op uit was beiden een luisterrijker aanzien te geven. Daarenboven waren ook kerken en geestelijken aan zekere burgerlijke verplichtingen onderworpen, die slechts door geldelijke uitkeeringen gekweten konden worden. Ofschoon alom in de middeneeuwen de leer werd gepredikt, dat van kerkgoed, naardien het Godes goed was, geene lasten mogten geëischt worden, zooals andere eigenaars of gebruikers van hunne landerijen en andere bezittingen aan hunne vorsten hadden te betalen, heeft deze leer toch nergens volkomen ingang gevonden ¹. Ook in ons vaderland waren de klerken van dit tijdvak belastingenschuldig, d. i. zij betaalden het bekende schot ², vooral lasten op landerijen en erven, die door de graven eens of tweemaal in het jaar ingevorderd werden. Alleen dan waren zij van deze verplichting ontheven, wanneer zij er door de vorsten uitdrukkelijk van ontslagen waren verklaard, eene gunst die sommige graven, b. v. Willem I en Floris IV van Holland, niet zelden verleenden ³. Uitkeeringen aan gepensioneerde geestelijken zijn den kerkefondsen waarschijnlijk zelden tot bezwaar geweest. Ouden van dagen, zieken en gebrekkigen konden doorgaans hunne ambten en inkomsten tot hun dood behouden, zoo zij maar deden wat honderden, ook buiten eenige noodzakelijkheid, plagten te doen, en hunne vicarissen stelden, met wie zij zelve finantiële schikkingen maakten. Van onzen bisschop Jan van Nassau berigten wij reeds, dat hem op last van den paus, na zijne afzetting, eene jaarwedde van 1000 ponden werd toegevoegd, die zijn opvolger uit de tafelgoederen des bisdoms had te verstrekken ⁴.

1) Zie Von Raumer, a. a. o. VI, s. 113 f.

2) Soms geschot genoemd. Zie het diploma bij Heda, p. 63.

3) Zie Meerman, a. w. I, bl. 42 v. In 1415 werden de klerken van Medemblik verplicht met de overige burgers der stad "alle ongelt van scote, van bede of anders" op te brengen. Zie Van Mieris, IV, bl. 358. Over de accijnsen op bier en wijn werden te Utrecht tusschen geestelijken en leeken soms twisten gevoerd. Zie Burman, *Jaarb.* II, bl. 515 v.

4) Zie boven, bl. 121.

Of dergelijk voorregt ook aan zijn voorganger Gosewijn van Amstel te beurt viel, weten wij niet; de teleurstellingen, die Grijsbrecht van Brederode ondervond, werden op andere wijze verzacht¹.

Het oude beginsel, dat het beheer over de kerkelijke finantiën bij den bisschop moest zijn, werd nog in pauselijke kerkvergaderingen der elfde eeuw bij vernieuwing uitgesproken², later in theorie geenszins opgeheven, maar allengs in de praktijk buiten werking gesteld ten gevolge van de ontwikkeling, die het organisme der kerk onderging. Zoodra de bisschoppen in den vollen zin des woords vorsten waren geworden, die zich van een groot deel der zorgen voor de kerkelijke aangelegenheden moesten ontdoen, om des te meer voor de wereldlijke belangen hunner onderdanen te kunnen leven, — zoodra de dioecese in aartsdiakonaten was verdeeld, die ieder onder de administratie van een eigen opperhoofd stonden, en toen daarenboven, na de opheffing van het reguliere kanonikenvoeren, de kapittelen meer zelfstandigheid hadden verkregen, kon het niet anders of ook in den staat der kerkelijke finantiën moesten aanmerkelijke wijzigingen komen³. De tafel- of domein-goederen van den kerkvoogd, waaruit hij de voornaamste inkomsten genoot, die nevens het synodaticum en den circatus, welke uit de parochiën voortkwamen, en de opbrengsten der jaarlijksche of buitengewone beden, hem in de gelegenheid stelden, om als kerkvorst te leven en te handelen, bleven onder zijn meer of min onmiddellijk toezigt; maar de goederen en inkomsten der kapittelen en kerken, van de zijne afgescheiden, werden aan het bestuur van anderen toevertrouwd, die, in verschillende betrekkingen tot hunne corporatiën en gemeenten geplaatst, dat bestuur weder met anderen deelden. Zoo hadden de kapittelen te Utrecht en elders, voor zoo verre zij proosten bezaten, hunne goederen, die

1) Zie boven, bl. 221.

2) Thomassinus, III, p. 306.

3) Vgl. Von Raumer, a. a. o. s. 109.

onder deze stonden ¹, maar ook andere, die door de cameraren ² werden bestuurd, terwijl bij de parochiën de tienden en de onzekere inkomsten, biechtgelden, offers en dergelijke, benevens de opkomsten der pastorie-goederen, kosterie-goederen enz., in handen van de klerken vloeiden, maar het patroons- of kerkgoed en de daartoe behorende renten onder het toezigt waren der patronen of onder dat van hunne plaatsvervangers, de kerkvoogden of kerkmeesters der gemeenten ³. Laatstgenoemden schijnen reeds vroeg aanwezig geweest te zijn bij alle kerken, wier parochianen zelve de gebouwen gesticht hadden en daarom ook het patronaatregt bezaten. In de oude friesche wetboeken is meermalen van kerkvoogden (tsiurkfogeden) spraak ⁴, en in steden en dorpen ontmoeten wij ze, vooral gedurende de laatste eeuwen van dit tijdvak, gedurig. In de acten der synode, die in 1318 te Utrecht gehouden werd, heeten zij raden en verzorgers der kerken (consiliiarii seu consules aut procuratores ecclesiarum), wien het aanbevolen is de kerkgoederen niet willekeurig maar in gemeen overleg met de priesters te besturen ⁵. Te Amsterdam waren zij tot in het laatst der veertiende eeuw en kerkmeesters en armverzorgers, totdat de huiszittenmeesters aangesteld werden, wien men de belangen der armen afzonderlijk opdroeg ⁶. Te Groningen waren er in 1425 bij elke kerk vier, die door de regering benoemd en beëdigd werden en haar jaarlijks rekening en

1) Zie boven, bl. 284.

2) Zie boven, bl. 288.

3) Zie de inleiding op de *Beneficialboeken van Friesland*, Leeuw. 1850. Deze boeken zijn registers van de zoogenaamde kleine of wereldlijk-geestelijke goederen der kerken en gemeenten van Friesland, opgemaakt volgens in 1542 en 1543 uitgevaardigde last van Karel V. Zij doen ons den staat van het kerkgoed van dien tijd en in die provincie in bijzonderheden kennen en geven aanleiding tot gevolgtrekkingen dienaangaande voor vroegere tijden.

4) Zie Von Richthoven, *Allfr. wörterb.* in v. *kerkvoogid* en *fogid*. Het woord vogid is eene verbastering van het lat. advocatus. Vgl. Boeles, a. w. bl. 17.

5) Lat. *Bat.* s. I, p. 179.

6) Le Long, *Reform. van Amst.* bl. 233.

verantwoording deden¹, en zoo schijnt ook elders gebruikelijk geweest te zijn; de gemeente-besturen stelden de kerkvoogden of kerkmeesters aan; zij aanvaardden hun werk na plegtig trouw aan hunne verplichtingen beloofd te hebben, en gaven bewijs van die trouw door op vaste tijden geschreven rekeningen bij hunne aanstellers over te leggen². Te Kothen bij Utrecht werd in 1446, nadat de parochie-kerk aldaar onder slecht bestuur schade geleden had, vastgesteld, dat alle jaar één der kerkmeesters, en wel de oudste, na twee jaren aangeweest te zijn, zou aftreden, waarop men terstond een nieuwen zou kiezen en zulks bij gemeenschappelijk overleg van den cureit, de oude kerkmeesters en zoovele „goede mannen, in de parochie wonende,” als bij de keur tegenwoordig wilden zijn. Die benoemd was en het ambt weigerde aan te nemen, verbeurde vijf fransche schilden. De afgaande kerkmeester had verantwoording van zijn bestuur te doen in tegenwoordigheid van den cureit, den schout en andere parochianen van goeden stand³. Tot de verplichtingen der kerkvoogden behoorde het houden van toezigt over de kosteren der kerken, ook waar deze hunne aanstelling van de regering hadden⁴. Wanneer parochianen hun niet de verschuldigde kerklasten betaalden, waren zij bevoegd die nalatigen in recht te vervolgen⁵.

§ 11.

Het bisdom onder den aartsbisschop en den paus.

De nederlandsche kerk was sedert den tijd harer vestiging geen op zich zelf staand ligchaam, maar een deel

1) Boeles, a. w. bl. 17.

2) Zie b. v. het stuk van 1464 onder de *Charters betrekkel. het land van Ravestein*, I, bl. 277 v. en Van Alkemade, *Beschr. van den Briel*, privil. bl. 143; vgl. Van Berkel, t. a. p. bl. 226 v.

3) Zie het stuk bij Matth. *Fund. eccl.* p. 554 ss.

4) Zie de stukken bij Van Hasselt, *Arnñ. Oudh.* I, bl. 157 v.; Van Mieris, IV, bl. 150.

5) Zie den brief van Philips van Bourg. bij Van Mieris, IV, bl. 833 v.

van het grootere, dat bijna de gansche europesche menscheid omvatte. Het bisdom van Utrecht werd in het algemeen kerkverband opgenomen ¹ en daardoor eene dioecese der kerkprovincie van Keulen, die zelve een aanzienlijk deel der katholieke kerk was, waarvan Rome het middenpunt uitmaakte. Dat algemeen kerkverband had zijn zichtbaar orgaan in de hiërarchie, en tot het wezen der hiërarchie behoorde het subordinatie-beginsel, waarvan wij reeds zoo dikwerf gewag maakten. De vereeniging van ons bisdom met de kerkprovincie van Keulen stelde de dioecese en haar hoofd onder het gezag van den aartsbisschop of metropolitaan, en de vereeniging met de katholieke kerk plaatste beiden onder de oppermagt des stedehouders van Petrus. Het is thans onze taak na te gaan, hoe de betrekking van den aartsbisschop en den paus op de nederlandsche kerk zich gedurende dit tijdvak ontwikkeld heeft.

De aartsbisschop van Keulen was voor de kerkvoogden en de dioecese van Utrecht wat, volgens middeneeuwsch kerkregt, de metropolitanen in het algemeen voor hunne suffraganen en de bisdommen hunner kerkprovincie pligten te wezen.² Aan hem was het opgedragen onze bisdommen in hun ambt te bevestigen en te ordenen; hij had de verplichting hen ter bijwoning zijner provinciaalsynoden op te roepen; hij moest toezigt houden over hunne kerkelijke bedrijven en kon in sommige gevallen hunne handelingen bekrachtigen of wraken; hij mogt als regter optreden in zaken, waarbij men uit onze kerk op hem appelleerde, en was bevoegd om, als hij het noodig achtte, in ons bisdom visitatie te doen. Van de uitoefening der twee eerste van deze regten en pligten des hooggeplaatsten prelaats hebben wij reeds bewijzen ontmoet, waar wij gewag maakten van de bevestiging en wijding onzer kerkvoogden en van hunne deelneming aan of hunne vertegenwoordiging bij sommige keulsche kerkvergade-

1) Zie boven, I, bl. 291 v.

2) Zie daarover Thomassinus, I, p. 163 ss.; Binterim, III, 1, s. 276 ff.; Von Raumer, a. a. o. s. 36 ff.

ringen¹; van de wijze, waarop hij de overige gebruikte, hebben wij een en ander te berigten, waaruit blijken zal dat het metropolitaan-gezag, althans in de eerste eeuwen van dit tijdvak, zoolang het door het kerkelijk alvermogen van den paus niet bijna krachteloos gemaakt was, voor onze vaders geenszins eene onbeduidende zaak is geweest.

De algemeene bepaling, dat de aartsbisschoppen een waakzaam oog over de tot hunne kerkprovinciën behorende dioecesen zouden houden, belaste hen natuurlijk in de eerste plaats met het toezigt over de gedragingen hunner suffraganen, zoodat zij deze naar bevind van zaken bestraffen of goedkeuren konden. Dat de keulsche prelaat, althans van tijd tot tijd, aan zijne verplichting te dezen aanzien gedachtig was, leert ons de geschiedenis des wanbestuurs van Jan van Nassau. Toen deze door slaafsche onderwerping aan graaf Floris V, door geld- en krachtverspillingen van verschillenden aard zijn bisdom den ondergang nabij bragt, liet Siegfried van Westerborch, die sedert 1275 den stoel van Keulen innam, hem krachtens zijn metropolitaan-gezag aanmanen, in zijne eigenmagtige slooping der utrechtsche kerkgoederen niet voort te varen. Jan van Nassau weigerde aan die aanmaning gehoor te geven, waarop Siegfried Utrecht en het land van den graaf met het interdict sloeg. De straf was volgens kerkelijke zienswijze van dien tijd zeker wèl verdiend, maar hare kracht werd grootendeels gebroken door verzuim van inachtneming der kanonieke vormen, waaraan Siegfried zich schuldig maakte. De aartsbisschop had regt om den misdadigen suffragaan te tuchtigen, maar niet zonder gemeenschappelijk overleg met de overige bisschoppen der kerkprovincie. Dat overleg had niet plaats gehad. Siegfried schijnt het informele zijner tusschenkomst te hebben willen dekken door Martinus IV goedkeuring van het geslagen vonnis te vragen. Die goedkeuring werd slechts voorwaardelijk verkregen. De paus

---

1) Zie boven, bl. 254, 257, 365 v.

gebood nader onderzoek, en er ontstond een proces, dat voor Siegfried zelven onaangenamer gevolg had dan voor Jan van Nassau ¹. Toch heeft Siegfried den dag beleefd, waarop de kromstaf aan den onbekwamen kerkvoogd ontnomen werd, een feit dat voor onze kerk eene weldaad was en waaraan de metropolitaan waarschijnlijk aandeel heeft gehad. ²

In het jaar 1187 bevestigde Urbanus III in een officieel schrijven den aartsbisschop van Keulen in zijn regt, om, zoo dikwerf uit de bisdommen zijner provincie appèl op hem gedaan werd, als regter op te treden ³. Wat den paus daartoe aanleiding gegeven heeft, weten wij niet, maar het is zeker, dat de metropolitaan sedert zijn regt bij voorkomende gelegenheden ten opzichte van onze kerk gebruikt heeft, en dat er tijden zijn geweest, waarin men het ook hier te lande gaarne erkende. De geschillen tusschen Jan van Zyrik en zijn aartsdiaken Adolf van Walddek, waarvan wij vroeger gewag maakten ⁴, werden door den reeds vermelden Siegfried van Westerborch te Utrecht beslecht, eene handeling die vermoedelijk door vooraangaand appèl was voorbereid. In den strijd, dien de vijf kapittelen in vereeniging met den magistraat van Utrecht tegen David van Bourgondië voerden, deed men beroep op Keulen ⁵. Naarmate echter de pausen zich meer regtstreeks in alle aangelegenheden der bisdommen mengden, en het ook bij onze vaders gewoner werd in groote en kleine zaken zich onmiddellijk tot de curie te wenden, geraakte de scheidsregterlijke magt des metropolitaans wel niet in vergetelheid, maar toch op den achtergrond. In de statuten, die in 1209 door Dirk van der Are uitgevaardigd werden, komt de bepaling voor, dat de geestelijkheid van Utrecht bij geschillen over kerkelijke goe-

1) Zie Delprats vroeger aangeh. verhand. in het *Kerkhist. archief*, III, bl. 333 vv.

2) Zie boven, bl. 121.

3) *Annal. Colon. max.* Pertz, XVII, p. 792.

4) Boven, bl. 125.

5) Boven, bl. 223.

deren met den bisschop, zoo zij het goed vond, regt zou zoeken „bij den paus of bij den aartsbisschop¹,” en in dien zin werden ook latere voorschriften gesteld². In de statuten van het domkapittel vindt men, wel is waar, de stelling uitgesproken, dat de kanoniken, wanneer zij van den kerkvoogd onregt leden en hij zich op geenerlei wijze liet vinden, zich met hunne zaak het eerst tot den aartsbisschop hadden te wenden; maar tevens wordt er geleerd, dat ieder, die van het kapittel onregt meende te lijden, zich met voorbijgang van alle andere prelaten regtstreeks op den paus mogt beroepen.³

Van aartsbisschoppelijke visitatiën in ons bisdom hebben wij zelden berigt gevonden en dan nog op eene wijze die leert, dat zulke bezoeken aan onze geestelijkheid geenszins aangenaam waren, naardien zij kerk en kerkeijken op offers te staan kwamen, die men ongaarne aanbragt. Wij hebben hier het oog op een diploma van het jaar 1263, dat door Matthæus werd uitgegeven, een protest van de vijf kapittelen te Utrecht, waarin zij klagen over moeiten en beledigingen, hun door den metropoliitaan aangedaan ter zake van visitatiën en geldelijke opbrengsten van verschillenden aard. Zij verbinden zich tot volhardenden tegenstand tegen den prelaat, bezweren dit verbond en verklaren allen, die dezen eed ontrouw zullen zijn, vooruit voor eerloos en ongeschikt om in het bisdom eenig kerkambt te bekleeden⁴. Wat Werner van Eppenstein, die te dien tijde den stoel van Keulen in-

1) Lat. *Bat.* s. I, p. 152.

2) Zie het diploma van 1364 bij Matth. *De nobil.* p. 781; vgl. boven, bl. 272.

3) Wij gebruiken hier de vroeger vermelde HSS. der *Statuta eccl. Traiect.* Zie ook de plaats bij Matth. *De nobil.* p. 399 s.

4) Zie het stuk bij Matth. ad Anonym. *De reb. Ultraject.* p. 173. Uit een brief van 14 Aug. 1308, in het archief van Oud-munster (Prov. archief van Utrecht) bewaard, blijkt dat de toenmalige aartsbiss. van Keulen, Hendrik van Virneburg, van paus Clemens V verlof vroeg en kreeg om de bisdommen zijner provincie te visiteren, en dat hij dien ten gevolge eenige geestelijken afvaardigde, om in de utrechtsche dioecese kerken en kloosters te bezoeken. Of die visitatoren werkelijk verschenen zijn en hoe zij ontvangen werden, is ons onbekend.

nam, gedaan had, waarom de kapittelheeren tot zulk eene handelwijze besloten, is ons onbekend, en eveeens welke de gevolgen van hun gedrag waren. Dit staat echter vast, dat onze klerken ook bij andere gelegenheden zich ongehoorzame zonen van hun metropolitaan betoonden, en dat hun verzet soms geenszins vruchteloos voor hen was, vooral wanneer zij het oor des pausen konden winnen. Toen Innocentius IV omstreeks het jaar 1243 den strijd tegen Frederik II voortzette, verleende hij den primaat van Mentz en den aartsbisschop van Keulen volmagt, om van alle geestelijken in hunne kerkprovinciën een vijfde deel aller kerkelijke inkomsten in te vorderen, opdat zij zich met de daardoor verworven gelden tegen den keizer te krachtiger ten oorloge zouden bereiden. Vele bisschoppen, ook de energieke Otto III van Utrecht, weigerden aan dien eisch gevolg te geven. „Zij wilden dergelijke afpersing (exactio) in hunne dioecesen niet gedoogen” en zonden brieven aan den paus. Deze maande partijen aan zich met elkander te verstaan, en de metropolitaan liet zich tevreden stellen met hetgeen onze bisschop uit gunst (ex gratia) storten wilde¹.

Was de betrekking van den aartsbisschop op onze kerk, blijkens het medegedeelde, geenszins eene onbelangrijke voor onze voorgelachten — wat wij vroeger opmerkten, hebben wij hier te herhalen, dat namelijk het ontzag, door den prelaat oudtijds bij hen genoten, allengs kleiner werd, naarmate dat voor den paus aanwies en de inmenging van deze in al onze kerkzaken grooter werd. Vandaar dat men in de oudste bronnen van dit tijdvak ook meer van den metropolitaan gewag gemaakt vindt, dan in de jongere. In de elfde, twaalfde en dertiende eeuw ontmoeten wij hem nu en dan te Utrecht bij plegtstatige kerkwijdingen, bij bisschopsverkiezingen en andere gelegenheden; betrekkelijk de veertiende en vijftiende eeuw weten wij

1) Zie dit verhaal bij Menco (Matth. *Anal.* II, p. 138), die het aan het jaar 1241 verbindt, maar ten onregte, daar Innocentius IV eerst in 1243 is opgetreden.

2) Zie boven, bl. 55, 99, 105, 117, 125.

daarvan geene bewijzen bij te brengen. Omgekeerd schijnt ook de invloed, dien de bisschop van Utrecht als suffraaan op den keulschen kerkstaat kon uitoefenen, langzamerhand van zijne kracht verloren te hebben. In vroeger dagen werden ook onze kerkvoogden, gelijk andere, waarschijnlijk naar Keulen opgeroepen, wanneer er een nieuwe aartsbisschop gekozen moest worden¹, en in de elfde en twaalfde eeuw namen zij nog deel aan zijne ordening²; in later tijd is zoowel het een als het ander, naar het schijnt, in onbruik geraakt. —

De leer der pseudo-isidorische decretalen aangaande de magt der pausen onderging in dit tijdvak, onder den invloed hunner persoonlijke eer- en heerschezucht en onder begunstiging van staatkundige en kerkelijke toestanden, eene ontwikkeling, die ook de scherpste blik in vroeger tijden nauwelijks had kunnen voorzien. Reeds in de dagen van Gregorius VII moest de idee, dat de paus de algemeene bisschop (*episcopus universalis*) der christenheid was, plaats maken voor het begrip, dat de kerkvoogd van Rome inderdaad het éénige opperhoofd der gansche gemeente was, de ééne en algemeene opziener, voor wien de overige bisschoppen slechts als vicarissen waren, die hunne magt alleen van hem hadden en buiten hem niets vermogten. Het is genoeg bekend, hoe Hadrianus IV, Alexander III en vooral Innocentius III dat begrip opgevat en toegepast hebben. Laatstgenoemde sprak in zijne brieven onverholen de overtuiging uit, „dat de apostolische stoel de algemeene moeder der geloovigen was en de paus de opvolger van St. Pieter, doch niet St. Pieters stedehouder, maar de stedehouder van Christus, ja de plaatsvervanger van God op aarde. Wie kan twijfelen”, dus vroeg hij, „of wel alle gewigtige aangelegenheden der kerk aan zijn oordeel onderworpen zijn? Voorwaar, het is niet vernederend maar roemrijk, zich te buigen voor hem die regeert in den naam van den

1) Zie Von Raumer, a. a. o.

2) Zie boven, bl. 68, 101.

heerscher der heerschers en den koning der koningen"¹. Wat de paus aldus predikte, werd door anderen met woord en schrift wijd en zijd verbreid en ook tot onze vadersen gebragt, en er is geen reden om te vermoeden, dat zij die leer minder onderdanig aannamen dan andere volken. Ook voor onze voorgelachten was de gekroonde priestervorst van Rome de alvermogende vader en heer der kerk, naar wien klerken en leeken met onbegrensden eerbied opzagen; en daar ook zij in consequente gehoorzaamheid aan de aangenomen theorie niet terugdeinsden voor de koene verklaring, dat de paus der geloovigen aardsche god was te achten², waren zij gelijk alle andere christenen gereed de regten te laten gelden, waarop hij ook jegens hen aanspraak maakte. Welke de voornaamste dier regten waren, hebben wij hier kortelijk aan te wijzen.

Sinds de dagen van Gregorius VII, gelijk men weet, werden de bisschoppen der gansche kerk meer afhankelijk van Rome dan vroeger. De pas verkozen kerkvoogden behoefden de confirmatie der pausen, en Alexander IV, die in 1261 stierf, eischte dat ieder elect binnen het jaar voor de curie zou verschijnen, om zich te laten ordenen³. Van de pauselijke bevestiging der bisschoppen van Utrecht meenen wij het noodige gezegd te hebben⁴. Van reizen naar Rome, om daar gewijd te worden en er tevens den eed van trouw aan den paus af te leggen, die sedert Gregorius VII verlangd werd, weten wij geene voorbeelden bij te brengen, ofschoon het ons bekend is⁵, dat Heribert, Otto I, Willebrand, Willem II en late-

1) Zie deze en soortgelijke uitingen verzameld bij Gieseler, II, 2, s. 221 ff., en Von Raumer, a. a. o. s. 40.

2) »Gelijc den paeus, onsen eertschen got, willic u ewelic dienen ende eren". Aldus de auteur van *Reinaert de vos* en andere volksdichters. Zie *Rein. de vos*, uitg. van Willems, Gent 1850, bl. 267 en het ald. aangeteekende. Men denke hier ook aan de boven (bl. 363 n. 2) medegedeelde plaats uit de »collatio ad clerum in synodo".

3) Zie Von Raumer, a. a. o. s. 66.

4) Zie boven, bl. 253.

5) Zie boven, bl. 89, 107, 112, 126. Over het verpligt bezoek van Rome, den bisschoppen voorgeschreven, zie men Herzog's *Real-encykl.* in v. *Visitatio liminum ss. apostol.*, XVII, s. 233 ff.

ren, door verschillende omstandigheden daartoe gedrongen, „de eeuwige stad” bezochten, terwijl anderen, Jan van Arkel en Arnold van Hoorn¹, te Avignon hunne wijding ondergingen. Dat beide laatstgenoemden bij de plegtigheid te Avignon ook den verschuldigten eed deden, mogen wij vaststellen. Onze vroegere en latere bisschoppen legden hem in handen van den metropolitaan af, of in tegenwoordigheid van andere prelaten, door den paus aangewezen. Toen Frederik van Blankenheim het bestuur zou aanvaarden, gelastte hem Bonifacius IX, den apostolischen stoel „de verschuldigde trouw” te zweren voor den metropolitaan en den bisschop van Munster; de vorm van den eed werd dezen kerkdignitarissen in eene daartoe uitgevaardigde bul bekend gemaakt².

Het door Innocentius III uitgesproken beginsel, „dat alle gewigtige aangelegenheden der kerk aan der pausen oordeel onderworpen waren”, waarborgde hem en zijnen opvolgers eene magt, die wij reeds bij herhaling een kerkelijk alvermogen heetten. Als onmiddellijke uitvloeijsels van dit beginsel mag men verschillende regten aanmerken, die den stedehouders van Petrus gelegenheid gaven zich ook bij onze vaders, evenzeer als bij alle andere christennatiën, in alle mogelijke kerkzaken te mengen, groote en kleine, en door die inmenging of een storenden of een weldadigen invloed uit te oefenen. Wij denken hier vooral aan het volgende: het regt van appèl, dat de paus uitoefende, wanneer strijdende partijen vóór of na geslagen vonnissen zich tot hem wendden, om zijn eindoordeel te vernemen; het regt van dispensatie en absolutie, dat hem in staat stelde de kracht der kerkwetten voor begunstigde individuën te breken en de door bisschoppen en lagere prelaten opgelegde strafvonnissen te vernietigen; het regt van exemptie, waardoor kloosters en andere corporatiën, die daarvoor soms aanzienlijke offers veil hadden, aan de regtsmagt hunner kerkover-

1) Zie boven, bl. 145, 158.

2) Zie boven, bl. 171, 259, en den brief van Bonifacius IX bij *Matth. Anal.* V, p. 400.

sten onttrokken en onmiddellijk onder het opzigt der pausen gesteld werden; het regt om over alle kerkelijke beneficiën te beschikken¹. Van het gebruik, dat de pausen ten aanzien onzer vaderen van al deze regten maakten, zullen wij hier geene voorbeelden verzamelen, daar deze ons reeds bij herhaling voorkwamen of later vanzelf toevloeijen zullen. Slechts over de toepassing van laatstgenoemd regt², waarbij de pausen ook in onze gemeenten naar willekeur kerkambten uitdeelden, willen wij eenige bijzonderheden bijbrengen, die niet over het hoofd gezien mogen worden, naardien zij karakteristieke bijdragen leveren tot de kennis van den pauselijken invloed op onzen middeleeuwschen kerkstaat.

Het oudste ons bekende bericht aangaande pauselijke beschikking over geestelijke beneficiën in ons land, behoort aan den tijd, waarin die beschikking zelve eerst onlangs door Innocentius III voor een wettig gevolg van de algemeene magtsvolkomenheid der stedehouders van Christus was verklaard³. In het jaar 1249 schonk Innocentius IV aan de kloosterlingen van Egmond het privilegie, dat zij voortaan door brieven van den apostolischen stoel of van apostolische legaten, die niet op eene bepaalde wijze opgesteld waren, niet gedwongen konden worden tot verleening van beneficiën of jaargelden aan andere personen dan dezulke, wien zij ze uit vrije beweging opdragen. De abt en de monniken hadden om dat privilegie gevraagd en schijnen dus reeds vroeger ondervindingen opgedaan te hebben, waarbij zij ongaarne aan des pausen beden ten behoeve zijner vrienden gehoor hadden gegeven³. Of de gunstbrief hun in naastvolgende tijden veel gebaat heeft, weten wij niet; maar

1) Zie over al deze regten Gieseler, II, 2, s. 230 ff. en de daar aangeh. schrijvers.

2) Zie boven, bl. 139.

3) Zie den brief van Innocentius bij Joh. a Leidis, *Annal. Egmond.* p. 50; vgl. *Oudh. van Kennemerl.* bl. 509. Een dergelijken brief schijnt dezelfde paus aan de abdij van Middelburg geschonken te hebben. *Oudh. van Zeel.* I, bl. 46. In 1253 gaf hij er ook een aan het domkapittel te Utrecht, die in het archief van dit collegie (Prov. arch. te Utrecht) nog voorhanden is.

zeker is het, dat Urbanus VI omstreeks 1381, nadat de broeders op wettige wijze een nieuwen abt hadden gekozen, groote beroering in hun gesticht verwekte, door eigenmagtig een anderen te benoemen, dien men niet wenschte¹, en dat iets dergelijks in 1476 plaats had, toen Sixtus IV de abdij aan Johan van Bourgondië, een bastaardzoon van Philips van Bourgondië, had gegeven, wien de paus evenwel later van zijne waardigheid ontzette². Daar zij, die door der pausen beden (preces) kerkambten zochten te verkrijgen en daarom precisten genoemd werden, vooral naar beneficiën met rijke inkomsten omzagen, spreekt het vanzelf, dat zij zich het meest bij de aanzienlijkste corporatiën en kerken voordeden, waarbij de vetste præbenden te verkrijgen waren. In de statuten van het domkapittel is nu en dan spraak van het vergeven van kanonikdijen bij dat collegie door den paus, en wel op zulk eene wijze dat het blijkt, dat de zaak geenszins als iets ongewoons werd beschouwd. Toch kwamen er gevallen voor, waarin de domheeren, gelijk die van St. Salvator, zich ongaarne voegden naar den pauselijken wil, zooals ons reeds vroeger gebleken is³, en hetzelfde geldt van het kapittel van St. Lebuïnus te Deventer. Toen Koenraad van Rietberg, bisschop van Osnabrug, door Sixtus IV eigenmagtig tot proost van laatstgenoemd collegie was benoemd, niet opdat hij het ambt in persoon bekleeden, maar alleen de inkomsten, er aan verbonden, genieten zou, weigerden de kapittelheeren, met uitzondering van één enkelen, hem te ontvangen, en eerst door vrees voor des pausen banbliksem lieten zij zich tot andere gedachten brengen⁴. Daar de precisten gunstelingen der pausen waren, die hunne beneficiën, zoo zij ze niet voor goud verwierven, doorgaans aan de persoonlijke toegenegenheid des heiligen vaders te danken hadden, waren zij niet zelden mannen, wier aan-

1) Joh. a Leid. l. 1. p. 77.

2) Joh. a Leid. l. 1. p. 119.

3) Zie boven, bl. 133, 195.

4) Dumbar, *Kerk. en werell. Dev. I*, bl. 327 v.

gezigt vóór en na hunne benoeming in ons vaderland nimmer gezien werd, en die hunne ambten voor klein geld door vicarissen lieten waarnemen, terwijl zij zelve in den vreemde van de ruime inkomsten een weelderig leven voerden. Onder de proosten van den dom ontmoeten wij Prosper Colonna, een neef van Martinus V, en Philibert Naturelli, een Bourgondiër, die ook proost van Mechelen is geweest ¹; onder die van St. Salvator, Petrus Rogerii of de Beaufort, een neef van Clemens VI, en Ademar de Rupe, een neef van Gregorius XI ²; onder die van St. Lebuinus te Deventer, Franciscus, kardinaal van Monopolis, om wiens wil Johannes Gruwel van zijn ambt beroofd werd, en die tevens proost van West-friesland is geweest ³, en vele andere vreemdelingen, meer dan wij hier mogen opnoemen. Hoe zelfs om den wille van een eenvoudig pastoraat, dat de paus aan een bevrienden klerk had toegewezen, langdurige processen en velerlei onrust konden ontstaan, leeren de nog voorhanden stukken betrekkelijk Johannes Caupo, een Zutphenaar, die in 1355 door Clemens VI het ambt van parochie-paap bij de Grootte-kerk te Arnhem verwierf, na van 1342 af der abdij van Prume, die het patronaatregt over genoemde kerk bezat, wegens deze betrekking moeite aangedaan te hebben ⁴. Daar de pausen het tot een regel gesteld hadden, dat beneficiën, die door den dood van te Rome of in den omtrek overleden prelaten vacant geworden waren, slechts door henzelve begeven zouden worden, waren zelfs de aanzienlijkste geestelijken, als hun door de wettige magthebbers in het vaderland zulke beneficiën op de meest wettige wijze aangeboden werden, vaak huiverig ze te aanvaarden. Toen magister Willem Alphijn, een kanonik onzer kathedraalkerk, in 1493 op zijne terugreis van Rome te Ravenna overleden was, benoemden de dom-

1) [Drakenborchs] *Aanhangsel*, bl. 30, 37.

2) *Aanhangsel*, bl. 96 v.

3) Dumbar, a. w. I, bl. 323; *Aanhangsel*, bl. 391.

4) Zie P. Nijhoff, *Invent. van het oud arch. der gemeente Arnhem*, Arnh. 1864, bl. 19 vv.

heeren Vincent van Eyll, proost van Oldenzaal, tot zijn opvolger. Vincent weigerde de præbende aan te nemen, vreezende dat hij door den heiligen vader in ongelegenheid zou gebragt worden ¹.

Terwijl de pausen door hunne eigenmagtige beschikkingen over de beneficiën ook in onze kerk stoornissen aanbragten, waardoor veler gemoederen noodzakelijk gekrenkt en veler regten verkort werden, deden zij hetzelfde in niet mindere mate door de geldelijke afpersingen, waarmede zij onze klerken kwelden. Van het invorderen van den zoogenaamden peterspenning, die als eene jaarlijksche belasting aan Rome (romescot) reeds vóór dit tijdvak van sommige noordsche volkeren geëischt werd ², vonden wij in onze bronnen geen gewag maakt. Daarentegen blijkt, dat prelaten en kapittelen van Utrecht, benevens de geestelijken van het gansche bisdom, in de veertiende en vijftiende eeuw tienden van hunne kerkelijke inkomsten plagten te betalen, die, al werden zij niet jaarlijks uitgekeerd, den pausen in allen geval hoogst aanzienlijke voordeelen aanbragten ³. Toen Johannes XXIII in 1411 ook van de hollandsche en zeeuwsche geestelijkheid tienden eischte, hadden deswegens op last van graaf Willem VI vergaderingen plaats, waarin de kerken en kloosters des lands behoorlijk vertegenwoordigd waren. Men besloot des pausen wil te gehoorzamen, maar de graaf weigerde de uitkeering der ingezamelde penningen, tenzij de helft aan hem zelve werd afgestaan. De gansche opbrengst bedroeg 699 gouden fransche kroonen en 17 grooten ⁴. Dat onze klerken intusschen niet altijd gereed waren hunne beurzen voor Rome te openen,

1) Volgens een oorspronkelijken brief van 1493 in een *Recueil van Brieven*, B, 1350—1500, in het archief van het domkapittel (Prov. archief te Utrecht). Zie over V. van Eyll, *Kronijk* van het hist. genootsch. te Ur. 1852, bl. 297.

2) Zie hierover een goed artikel van Jacobson in Herzog's *Real-encykl.* XI, s. 427 ff.

3) Zie den brief van Arnold van Hoorn bij Van Mieris, III, bl. 312.

4) Zie *Mededeel. van de vereenig. ter beoef. der gesch. van 's Gravenh.* 's Gravenh. 1863, I, bl. 292.

en dat het hun somtijds verdroot te doen wat de heilige vader begeerde, valt ligtelijk te bewijzen. Toen in 1401, tijdens de regering van den hebzuchtigen Bonifacius IX, zich eenige aanhangers (sectatores) van de roomsche curie te Utrecht vertoonden, die de kanoniken der vijf kapitelen of minstens eenige hunner met berooving hunner præbenden bedreigden, tenware zij zekere gelden ten behoeve van den paps uitkeerden, sloten de gezamenlijke kapittelheeren eene overeenkomst, waarbij zij zich verbonden elkander tegen die aanmatigingen tot het uiterste te verdedigen¹. Hoe de vijf collegiën in 1455 het onzen bisschop ten pligt stelden, kerken en klerken der dioecese in bescherming te nemen tegen allen, die zich jegens hen aan geldelijke afpersingen zouden schuldig maken, „al ware het ook op 's pausen gezag”, hebben wij vroeger herinnerd².

De gewoonte der pausen om van tijd tot tijd legaten of afgevaardigden naar verwijderde landskerken af te zenden, om daar algemeene of bijzondere kerkbelangen te behartigen, een gebruik dat sinds oude tijden op de meest natuurlijke wijze opgekomen was, werd sedert het midden der elfde eeuw meer dan vroeger onderhouden en een krachtig werkend middel tot bevestiging van het pauselijk gezag bij de gansche christenheid. De legaten werden menigvuldiger, hun werkkring ruimer en met de heerschende ideën over de autoriteit des stedehouders van Petrus in overeenstemming gebragt. Het mag niet ontkend worden, dat zich onder die pauselijke gezanten voortreffelijke mannen hebben voorgedaan, die vaak den heilzaamsten invloed oefenden op de zaak der godsdienst en kerkucht, en dat zij òf als vredestichters òf als verdedigers van kerken en godshuizen tegen onredelijke vorsten en grooten, en op andere wijzen, zich niet zelden in de hoogste mate verdienstelijk maakten. In de meeste gevallen wisten zij door goed beleid geschillen en processen zoo te leiden, dat het oordeel ten laatste aan hunne

1) Zie onze bijlage III.

2) Zie boven, bl. 273.

senders verbleef, die zij leerden eeren als de dragers der hoogste kerkmagt. Hunne nuttige werkzaamheid was hun op zich zelve ter aanbeveling, maar de pausen lieten het niet ontbreken aan bullen en brieven, die niet alleen de hun verleende volmagt bewezen, maar ook vermaningen tot gehoorzaamheid en eerbied jegens hen bevatten, en somtijds bedreigingen¹.

De eerste pauselijke legaat, van wien onze bronnen gewag maken, als die zich in onze kerkelijke aangelegenheden mengde, is de kardinaal geweest, die omstreeks het jaar 1152 aan den strijd tusschen Herman van Hoorn en Frederik van Havel een einde maakte door in 's pausen naam den stoel van Utrecht aan eerstgenoemde toe te wijzen. Hij volbragt zijne taak te Luik en schijnt ons land niet bezocht te hebben². Omstreeks 1226 echter ontmoeten wij te Utrecht den kardinaal-legaat Koenraad van Porto, die te dien tijde in Duitschland met de bevordering der zaken van het heilige land was belast³. Hij bewees zich een weldoener onzer vaderen door vrede te stichten tusschen bisschop Otto II en graaf Floris IV, en beslechtte ook de geschillen van eerstgenoemde met Gerard van Gelder⁴. Ongeveer ten zelfden tijde trok hij zich met ernst de handhaving der kerktucht in Groningerland aan, waar hij den woesten Herdricus, proost van Schildwold, wegens vele wanbedrijven met een regtvaardig banvonniss sloeg⁵. Bij de abdicatie van Gosewijn van Amstel

1) Von Raumer, a. a. o. s. 57 ff.; vgl. Gieseler, II, 2, s. 243 f. en *Oudh. van Rhijnl.* bl. 369 v. Onder de besluiten der dioceesaan-synode, die in 1279 te Munster gehouden werd, vindt men dit merkwaardig voorschrift: „item statnimus et præcipimus universis clericis nostræ civitatis et dioecesis — ne mandatum alicuius delegati vel subdelegati exequantur, nisi prius viso rescripto apostolico in prima sui forma vel vera bulla, et si hæsitaverint an ipsum mandatum in stilo, filo seu bulla falsum seu alias vitiosum et tale quid in ea contineatur, super quo si executioni demandandum sit, dubitetur, in hoc articulo, antequam exequantur, salubre consilium discretorum requirant et expectent”. Hartzheim, III, p. 650.

2) Zie boven, bl. 95.

3) Zie boven, bl. 24.

4) Zie de stukken bij Bondam, bl. 338, 346, 355, 358.

5) Emonis *Chron. Matth. Anal.* II, p. 74 s. Zie ook over Koenraad, Dumber, *Kerk. en wereldl. Dev.* I, bl. 460.

troffen wij reeds den kardinaal-legaat Petrus de Caputio aan ¹, die door Innocentius IV in zijn strijd tegen den keizer werd gebruikt en het zijne toebragt aan de verheffing van graaf Willem II tot koning van Rome. Toen een hollandsch edelman, Hendrik van Alblas, die van het kapittel van St. Marie te Utrecht tienden in gebruik had, aan zijne verplichtingen jegens deze corporatie niet voldeed, dreigde Petrus hem met excommunicatie ². Aan de nonnen der abdij van Rijnsburg vergunde hij eenige verzachting in het onderhouden harer vasten, zoo dit met goedvinden van den bisschop kon geschieden ³. Omstreeks het jaar 1294 bevond zich de diaken-kardinaal Petrus van St. Joris te Utrecht. Hij ondersteunde den reformatorischen arbeid van Jan van Zyrik en vaardigde eenige bepalingen uit, waardoor hij het concubinaat der utrecht-sche klerken en andere ongeregtigheden trachtte te weren ⁴. Van de met goeden uitslag bekroonde ondernemingen van den legaat Johannes, bisschop van Maçon, om het utrecht-sche schisma op te heffen, hebben wij vroeger dankbaar melding gemaakt ⁵, en nu en dan noemden wij met eerbied den naam van Nikolaas van Cusa ⁶. Laatstvermelde, die meer dan eenig ander pauselijk gezant in ons land beroemd geworden is, zullen wij ook nog bij volgende mededeelingen ontmoeten. Hij was reeds als knaap van de liefelijke boorden der Moezel bij Trier naar

1) Zie boven, bl. 117.

2) Zie Meerman, *Gesch. van graaf Willem*, I, bl. 166, 172, 237, III, 241.

3) Zie het diploma bij Meerman, a. w. cod. dipl. bl. 199.

4) Zie het stuk in *Lat. Bat. s. 1*, bl. 170 s.

5) Zie boven, bl. 207 v.

6) Over N. van Cusa werd na vele anderen (zie de literatuuropg. van Schmidt in Herzog's *Real-encykl. in v. Cusanus*, III, s. 214) geschr. door Jäger, *Der streit des card. N. von Cusa mit dem herz. Sigmund*, Innsbr. 1861, twee dln. Zijne verdiensten jegens ons vaderland werden behandeld door Swalve, *Archief van Kist en Royaards*, IX, bl. 3 vv. Het daar geleverde overzicht van zijne werkzaamheid ten onzent kan uit onze stedsbeschrijvingen en waarschijnlijk uit oude stadsrekeningen vermeerderd worden. Wat boven (bl. 366 n. 4) vermelde kronijk van Frederik van Heilo aangaande hem heeft, zullen wij later gebruiken. De voortreffelijke man verdient nogmaals monografisch behandeld te worden.

Deventer gekomen, om daar onder de leiding der broeders van het gemeene leven in de beginselen van godsvrucht en wetenschap opgevoed te worden. Op drieëntwintigjarige leeftijd naar Padua gereisd, werd hij doctor der regten en sedert wijd vermaard wegens zijne kennis van de grieksche en hebreuwsche talen en zijne rijpe geleerdheid in theologie, filosofie en exacte wetenschappen. Na in het concilie van Bazel de stelling verdedigd te hebben, dat de pauselijke waardigheid niet aan den stoel van Rome was verbonden, maar veeleer als een uitvloeisel moest beschouwd worden van eene wettige verkiezing, door wettige vertegenwoordigers der kerk voltrokken, sloot hij zich echter bij de partij van Eugenius IV aan, en werd hij voor een deel bestrijder van grondstellingen, die hij vroeger had voorgestaan. Eugenius wist den wankelmoedigen, maar overigens voortreffelijken man te gebruiken en zond hem bij herhaling als legaat naar Duitschland. In 1451 op uitnoodiging van Philips van Bourgondië naar ons vaderland gekomen ¹, om er den pauselijken afaat te brengen, en bovenal om er kerken en kloosters te visiteren en alom, zooveel mogelijk, bestaande misbruiken en ergernissen te weren, trok hij, op zijn muizezel gezeten en door Dionysius den karthuiser, Frederik van Heilo en andere onzer edelste landgenooten vergezeld ², van stad tot stad, overal op leeken en geestelijken indrukken nalatende van zijn vromen zin en reformatorische bedoelingen. Te Haarlem, Arnhem, Windesheim en elders met gejuich als een welkom gezant des heiligen vaders ingehaald ³, wist hij in veler harten de vurigste begeerte naar eene algemeene verbetering der kerkelijke toestanden te verwekken, en in spijt van den tegenstand, dien hij bij de hogere geestelijkheid te Utrecht ondervond ⁴, den

1) Zie Swaloe, t. a. p. bl. 46 vv.

2) Zie *Magn. chron. belg.* ed. Pistorii p. 380, en mijn *Joh. Brugman*, I, bl. 72.

3) Over zijn verblijf te Haarlem spreekt Fred. van Heilo. Over zijn bezoek te Arnhem en Windesheim zie men Van Hasselts *Kronijk*, bl. 26, en Joh. Busch, *Chron. Windes.* p. 149 ss.

4) Zie boven, bl. 366 n. 4.

besten in den lande moed in te boezemen bij hunne pogingen om waarheid en gerechtigheid te bevorderen. Weinige jaren vóór Nikolaas van Cusa schijnt zijn geestverwant Johannes de Capistrano, als pauselijk legaat, ons vaderland doorreisde te hebben, maar van zijne werkzaamheid onder ons voorgeslacht is niet anders bekend dan dat hij deel nam aan de stichting van het observantenklooster te Sluis, dat voor een tijd Johannes Brugman tot gardiaan had¹. Na Nikolaas ontmoeten wij als pauselijke gezanten bij onze kerk nog Honofrius, bisschop van Tricarico, die in 1469 den broederen des gemeenen levens te Amersfoort, 's Hertogenbosch en elders zekere gunsten bewees², en Lucas van Sibenica, die in 1478 en later onzen vaders de pauselijke afdaten aanbod en onder anderen den welstand eener kapel te Zoeterwoude bevorderde³.

Blijkt ons uit het medegedeelde, dat de pausen door tusschenkomst hunner legaten van tijd tot tijd onzen voorvaders uitstekende diensten bewezen, en bedenken wij daarbij, welke de inhoud des kerkgeloofs aangaande den stedehouder van Christus was, dan wordt het ons begrijpelijk, dat de mannen van Rome, ofschoon zich maar al te dikwerf onheiligen onder hen voordeden, die ook onze landskerk, gelijk anderen, groote schade berokkend, bij onze natie eene zekere mate van vereering bleven genieten, die zich nu en dan op treffende wijze openbaarde. Toen Adolf van Gelder in 1468 zijn vader Arnold in de gevangenis had geworpen en het zedelijk gevoel der landzaten dit wanbedrijf wraakte, kwam er een schoone brief

1) Zie Van Dale in *Bijdr. tot de gesch. van Zeeuwsch Vlaand.* I, bl. 3 v. Over Joh. de Capistr. leze men de jongere Bolland. *Acta SS. ad d. 23 Oct.* en Von Sybel's *Hist. zeitsch.* 1864. In de kon. bibl. te 's Hage wordt ouder N. 249 een HS. bewaard, waarin een en ander voorkomt, dat op hem betrekking heeft.

2) Zie zijn brief bij Miræus, *Regulæ et constit. clericor. in congreg. vivent.* p. 16.

3) Zie *Oudh. van Rhijnl.* bl. 363 v. Een afdaatbrief, door Lucas aan een klooster op Texel gegeven, is in kopij in mijn bezit. Een gedrukte van hem wordt in de kon. bibl. bewaard. Zie Holtrop, *Catalog.* p. 237.

op naam van Paulus II in omloop, die het feit op de ernstigste wijze berispte en Adolf aanmaande van zijn boos werk af te staan en zich te bekeeren. De paus, zoo heette het, had aan de eerste geruchten aangaande de misdaad geen geloof gegeven, naardien hij het onmogelijk achtte, dat een christenmensch zich jegens zijne ouders zoozeer vergripen kon. Maar de waarheid der zaak was hem eindelijk openbaar geworden, en nu liet de drang zijner consciëntie hem niet toe langer te zwijgen: Adolf mogt toezien wat hij verder deed; de paus gevoelde zich de herder der christenheid te wezen, en zou middelen weten te vinden om in deze zaak „de eer van den apostolischen stoel” te handhaven. Goed onderrigte mannen van dien tijd wisten weldra, dat deze brief een ondergeschoven stuk was, dat zijn oorsprong aan zekeren Klevenaar te danken had; maar juist daarom is het in ons oog te belangrijker. De Klevenaar, die den mishandelden vader tegen den zoon voorstond, zocht naar middelen om de openbare meening voor den verdrukte te winnen, en de naam van Paulus II, al was deze alles behalve een vroom kerkvorst, scheen hem daartoe boven alles dienstbaar, naardien hij de naam van den heiligen vader was, wien het volgens de algemeene overtuiging van Gods wege opgelegd was tegen alle ongerechtigheid protest in te leveren, en van wien allen de verdediging der onschuld verwachtten¹. Zoo

1) Men vindt den brief en de aanwijzing zijner valscheit, die door Nijhoff (*Gedenkwaardigh.* IV, bl. cxix, 437 v.) en anderen over het hoofd gezien werd, in het *Magn. chron. belg.* ed. Pistorii p. 400, en in Pontani *Hist. Gelr.* p. 535. Nijhoff vermeldt t. a. p. een tweeden brief van Paulus over dezelfde zaak, die aan Karel van Bourg. gericht heet. Dit stuk is, even als het eerst vermelde, bewaard in een kopijboek van het laatst der 15e eeuw, dat in het Prov. archief van Gelderl. berust en mij door mijn geëerden uitgever ter inzage werd verstrekt. In hetzelfde HS. leest men nog twee andere brieven, die paus Sixtus IV aan Karel van Bourgondië en de stad Nijmegen zal geschreven hebben, waarin de heilige vader verklaart, dat hij de Gelderschen, die aan Adolf trouw gezworen hadden, van hun eed ontbonden heeft. Al deze stukken gezamenlijk zijn waarschijnlijk van de hand des Klevenaars afkomstig. De eerstvermelde brief, aan Adolf gericht, schijnt zelfs buiten Gelderland belangstelling genoten te hebben. Men vindt hem in afschrift ook in het archief te 's Hertogenbosch. Zie Hendriks, *Beschr. der stad Grave*, Grave 1845, I, bl. 126.

stond de vereering der pausen bij onze voorgeslachten nog steeds hoog, zelfs na de harde ervaringen, die men in de dagen van het utrechtsche schisma had opgedaan, en in spijt van de vele pauselijke misbruiken, de reservatierechten, geldelijke afpersingen enz., waaronder ook zij te dikwerf lijdten moesten. Die vereering werd gedragen door de herinnering van vroegere weldaden en bovenal door de overgeleverde kerkleer, totdat de eerste in volgende tijden allengs verzwakt werd en de laatste plaats maakte voor hoogere geloofsovertuigingen, waarin de geest der evangelische waarheid, die een geest van vrijheid is, het hiërarchiesch systeem, dat in den paus zijn midden- en steunpunt vond, bij duizenden en honderdduizenden voor verdere toepassing onbruikbaar verklaarde. —

Met onze mededeelingen aangaande de betrekking der pausen op het bisdom van Utrecht mogen wij onze beschrijving van het organisme onzer gemeente gedurende dit tijdvak besluiten. Bedriegen wij ons niet, dan zal de lezer gaarne met ons erkennen dat onze middeneeuwsche kerk een wél zamengesteld ligchaam is geweest, waarvan de vele leden op merkwaardige wijze verbonden waren en een geheel uitmaakten van zoozeer solieden aanleg, dat men het voor de eeuwigheid bestemd had kunnen achten, zoo iets in de wereld der zichtbare dingen eeuwig zijn kon. Toch is ook dat bisdom van Utrecht met zoo vele andere van Europa vóór drie eeuwen ondergegaan. Die kunstmatig gevormde keten van kerkmagten, waarvan de eerste schakel door den kapelle-paap en de laatste door den bisschop werd vertegenwoordigd, en die zoo hecht bevestigd was aan den aartsbisschoppelijken stoel te Keulen en den zetel des stedehouders van Petrus te Rome — die keten is verbroken geworden. En wat was de hoofdoorzaak van het uiteenvallen eens ligchaams, dat zóó vele eeuwen verduurd had?.. De protestant weet wat hij op deze vraag te antwoorden heeft: de inwendige levensbeginselen waren niet uit de hoogste waarheid! Het gansche theocratische stelsel berustte op de onevangelische leer, dat de christelijke kerk haren priesterstand boven

den leekenstand behoort te bezitten, en dat die priesterstand zijne vele orden zal hebben, die onderling aan elkander onderworpen zullen zijn. Men had de waarheid uit het oog verloren, dat alle geloovigen Gode tot priesteren zullen wezen, en de vermaning vergeten, dat christenen op het gebied des godsdienstigen levens over elkander geen heerschappij mogen voeren. Maar wat verzuimd en vergeten was, werd te zijnen tijde in herinnering gebracht. Toen de reformatie der zestiende eeuw, na hare verschijning lang aangekondigd te hebben, ten laatste ook onzen vaders haar licht aandroeg, onderging hun kerkbestand eene herschepping, waarbij de hoogere beginselen in de harten aan de levensvormen der oude kerk geen plaats meer lieten. Zoo ging ook het bisdom van Utrecht met al zijne instellingen voorbij, om in den zin der middeleeuwen wel nimmermeer hersteld te worden. Wij mogen er ons over verwonderen, dat het zijn bestaan zóó lang kon rekken, maar nauwelijks zal een verstandige er over klagen. De bisschoppelijke kerkstaat leverde onzen voorgelachten, in tijden van groote onkunde, ruwheid en zedeloosheid, den gemeentevorm, die hun noodig was, om langzaam op te wassen tot de beschaving en vrijheid eens meer geestelijken levens. Zijne organisatie, waaraan eenheid van beginsel, regelmaat en vastheid niet ontbraken, was wel geen volmaakt, maar toch een indrukmakend voorbeeld van systematische orde en tucht, dat, welligt meer dan wij weten, aan de ontwikkeling van hun burgerlijk en maatschappelijk leven, dat orde en tucht zoozeer behoefde, de belangrijkste diensten heeft bewezen¹. En daarenboven, toen ons vaderland in verschillende kleine staten was verdeeld, die te dikwerf met elkander in bloedige botsing kwamen, was het bisdom, binnen welks grenzen Zeeuwen, Hollanders, Frie-

---

1) Aan de toekomstige bearbeiders der geschiedenis van onze hervormde kerk laten wij het over aan te wijzen, in hoeverre de organisatie van deze aan die van onzen middeleeuwschen kerkstaat ontleend is. Aan analogiën — men denke aan de indeeling der gemeenten in dekanaten en aartsdiakenschapen, aan het houden van synoden, enz. — ontbreekt het zeker niet.

sen en Gelderschen in denzelfden kerkvoogd hun geestelijken vader, in dezelfde kerk hunne geestelijke moeder eerden, de algemeene band, die de heerschende antipathiën eenigermate kon bedwingen, en een voorbereidingsmiddel voor de eenheid der natie, die het nageslacht in beter tijden ten zegen zou zijn.

BIJLAGE I.

Brief van bisschop Jan van Zyrik, op 8 Sept. 1283 aan de geestelijkheid zijner dioecese gerigt aangaande het inzamelen van penningen voor den bouw der domkerk.

Het volgende transsumpt werd door ons overgenomen uit een papieren HS. van de vijftiende en zestiende eeuw in folio, een kopijboek dat voormaals aan de fabriek-kamer van den dom behoorde en thans in het archief der provincie Utrecht berust (zie boven, bl. 268 n. 3). Het bevat vele pauselijke afsaatbrieven, ten voordeele van den dombouw gegeven, en andere stukken van soortgelijken aard, waarvan sommige ons later verschillende diensten zullen bewijzen.

Transsumptum sub signo notarii de privilegiis concessis fabricæ per dominum Johannem, electum Traiect., videlicet de reportationibus beati Martini colligendis etc.

In nomine Domini amen. Anno a nativitate eiusdem millesimo trecentesimo vicesimo secundo, indictione quinta, septima die mensis Aprilis, hora nonæ vel quasi, in mei notarii publici infrascripti et testium subscriptorum præsentia personaliter constitutus, discretus vir, dominus Andræas, perpetuus vicarius Maioris ecclesiæ Traiect., presbiter, quandam literam, vero sigillo piæ memoriæ Johannis, quondam electi Traiect., prout prima facie apparebat, sigillatam, ad transscribendum et copiandum sub manu mea publica michi, infrascripto notario publico, præsentavit. Cuius quidem literæ de verbo ad verbum tenor est talis:

Johannes, Dei gratia Traiect. electus, dilectis in Christo abbatibus, prioribus, præpositis, decanis, canonicis, sacerdotibus sive vicariis ecclesiarum vel capellarum rectoribus universis, per civitatem Traiectensem et diocesan constitutis, præsentia visituris, salutem in Domino sempiternam!

Cum venerabilem matricem ecclesiam nostram Traiectensem, omnium ecclesiarum civitatis et dyocesis Traiect. matrem primitivam, nobis specialem et præ cunctis aliis dilectam, cuius divina nobis favente clementia fundator esse dicimur, ad honorem gloriosissimæ virginis Mariæ et piissimi nostri patroni, beati confessoris Martini, pro nimia sui vetustate a fundamento omnino honorifice oporteat renovari, nec ad ipsius ædificationem propriæ sibi suppetant facultates, nisi piis fidelium elemosinis adiuvetur, ea propter, dilectissimi nobis in Christo, quos divina potentia sub nostræ dominationis baculo esse voluit, attentissime pro ipsa et cum ipsa clamamus et pro illo clamamus, qui in crucis statera clamavit ad Patrem, ut nos ab æternæ mortis eriperet cruciatu, rogantes exhortando monemus, in remissionem vobis peccaminum iniungentes, quatinus thesaurisantes vobis thesauros in coelis pias elemosinas et grata caritatis subsidia ad hoc liberaliter erogetis, quia cum nudi in hoc mundo nati simus, hinc recedentes nichil præter elemosinam et bona opera nos asportare licebit, sicut in Apocalipsi legitur, »opera enim illorum sequuntur illos".¹ Nullus ergo, fratres, in tantæ necessitatis articulo dives et pauper se excuset omnipotenti Deo et beatissimæ virgini Mariæ et piissimo patrono nostro, debitæ² servitutis impendere famulatum, sed unusquisque, prout ei Dominus donaverit, de sua substantia ad ædificationem tantæ structuræ elemosinas suas transmittat, ut in extremo die iudicii pro inde æternæ vitæ recipiat portionem, et cum hiis, qui a dextris sunt, audire mereamur, »venite, benedicti Patris mei, qui hylariter et devote domum michi et sanctæ matri meæ virgini Mariæ et beato Martino ædificastis in terris; possidete regnum, quod vobis paratum est ab origine mundi".³ Ceterum fidelitatem vestram, quam erga nos et ecclesiam nostram, matrem vestram, hucusque habuisse et adhuc habere vos credimus, in hoc negotio fideliter promovendo experimento certo certius volumus experiri, unde vobis mandamus et in virtute sanctæ obedientiæ sub poena suspensionis firmiter præcipimus, quatinus nuncios ecclesiæ nostræ prefatæ, cum ad vos venerint, benigne et caritative in vestris ecclesiis et domibus recipiatis, et plebem Dei, vobis commissam, diligenter moneatis, ut de bonis, sibi a Deo collatis, ad tam pium opus velint liberaliter erogare. Præcipimus nichilominus sub poena prædicta, ut duos viros honestos, fide dignos, de subditis vestris super elemosinis obtinendis constituatis collectores, qui easdem fideliter colligant, cum discretione recipiant et studiose reservent ad certum diem et locum,

1) Apocal. XIV: 13.

2) Het HS. heeft *debites*

3) Matth. XXV: 34.

quem exhibitor praesentium, nuntius ecclesiae nostrae prelibatae specialis, vobis et eis nominaverit, una vobiscum integraliter et sine omni diminutione reportent et ibi eidem sine aliqua malitiosa dilatione seu contradictione repraesentent. Si qui vero parochianorum vestrorum elemosinas non persolverint, vel contumaciter ipsis ultra tempus, ab ipso nuntio statutum, retinuerint, tales auctoritate nostra ad solutionem debitam, monitione competenti praemissa, per censuram ecclesiasticam compellatis, et si aliqua contumacia perseveraverint, usque ad condignam satisfactionem contra ipsos durius procedatis. Volumus etiam ut in testamentis parochianorum vestrorum, in extremis laborantium, praecipue per vos promoveatur negotium ecclesiae memoratae, secundum facultatem cuiuslibet in Domino decedentis. Si quis autem huic mandato nostro contumax aut rebellis exstiterit, ad diem, quem ei nuntius praedictus nominaverit, coram nobis vel procuratore dictae ecclesiae, domino praeposito Tylens., Traiecti compareat, poenam condignam de sua contumacia recepturus. Ipsos vero nuntios et negotium sub beati Martini, gloriosi patroni nostri, ac nostra protectione recipimus et conductu, excommunicationis vinculo innodantes omnes tam clericos quam laycos, qui eos in huiusmodi negotio praesumpserint molestare aut negotium ipsum consilio, auxilio, verbo et opere attemptaverint impedire. Et quoniam aliquotiens contingit ut, dum filii Dei appareant in conspectu Domini, sathanas contradictor stet cum eisdem et recalcitret obstinate, volumus et per virtutem sanctae obedientiae praecipimus vos, si filius ille perditionis in collecto grege fideium remurmurando fuerit revelatus, ad denotationem exhibitoris praesentium de inobedientiae crimine coram nobis, vel ipso procuratore nostro praedicto, citatus preemptorie ad diem competentem compareat, responsurus procuratoribus et nuntiis ecclesiae praelibatae. Universitatem igitur vestram, nobis in Christo dilectam, monemus et exhortamur in Domino, ut si qui ex vobis in se ipsis noverint hunc reatum ipsum, Domino, qui conscientias intuetur, et suis confessoribus, cum satisfactione et reverentia recognoscant, ita ut ab hac die in antea similia non committant. Illi autem, qui ab huiusmodi pertinacia se noverint immunes, in devotione et sancta obedientia perseverent et ipsis obtrectantibus constanter et fideliter opponant sententias excommunicationis, a nobis in ipsos latas, districtius promulgando, certissime scientes quod praeter supernum meritum condignos eos praemio persequemur temporibus oportunis; sic nimium¹ eos qui nobis et nostris oneri sunt, non honori, ecclesiasticae discretionis coheretione, adeo quod de ipsis Deus et ecclesia condignam satisfactionem recipiet et emendam, vel certe ipsos in suis iniquitatibus deficere oport-

1) Sic nimium = zoo veel te meer.

tebit. Volumus etiam et per poenam prædictam mandamus, ut ad quorundam compescendam insolentiam, qui, ut favorem hominum habeant plus quam Dei, detrahunt apostolicis indulgentiis et venerabilium patrum et dominorum archiepiscoporum et episcoporum, detrahunt etiam clavibus ecclesiæ universalis, sine quibus, ut vera fides et apostolica indicat, non est salus, omnes denigratores et detractores indulgentiarum, ipsi ecclesiæ concessarum vel personarum emissarum, cum primo negotium prædictum in vestris ecclesiis inchoatis, excommunicatos denuntietis et ab omnibus fidelibus eosdem faciatis evitari. Nos vero ad confovendam et in Domino exhortandam fidelium devotionem, omnibus christifidelibus elemosinas suas ad structuram sæpeditæ ecclesiæ secundum facultates suas transmittentibus, vel fraternitatem ipsis exponendam zelo fidei ac devotionis suscipientibus, annum unum, quadraginta dies et carenam, peccata oblita, vota fracta, si ad ea redierint, offensas patrum et matrum sine manuum iniectioe violenta, poenitentias oblitas et male expletas iuramenta in impetu facta et sine discretionem, mendacia vel vaniloquia ioco vel pietate dicta, decimas etiam per ignorantiam detentas, auctoritate omnipotentis Dei et gloriosissimæ matris eius Mariæ, necnon piissimi confessoris beati Martini, patroni nostri, misericorditer relaxamus; undè ecclesiarum vos rectores una nobiscum testes esse volumus et respondere¹. Præterea si qui ex rapina, furto vel usura quocunque modo res male quaesitas penes se retinuerint, et inde pro posse suo Deo proposuerint satisfacere, si forte res illas quibus restituere debuerint ignoraverint, ad fabricam nostræ ipsius matricis ecclesiæ pia intentione contulerint, illos decernimus auctoritate præmissa et nostra super his penitus absolutos; et vobis sacerdotibus præcipimus, ut ad faciendum subditos vestros efficacius inducatis, monentes eosdem ut de præfata mammona iniquitatis sibi faciant amicos, qui eos, cum defecerint recipiant in æterna tabernacula. Insuper volumus et attentius exhortamur in Domino, quatinus carenas et peregrinationes, voto Iherosolimitanæ excepto, subditis vestris iniunctas a vobis, vel adhuc iniungendas, necnon et vota a quibuscumque electa, super quibus vestrum invocatur consilium propter urgentem necessitatem commutetis in redemptionem congrua subsidii, ad præfatam fabricam convertendi. Ad hoc omnibus in coetate Domini, in dedicatione ipsius ecclesiæ, videlicet in festo beate Mariæ Magdalene usque ad octavas earundem, devotionis causa ad sæpeditam matricem ecclesiam venientibus et elemosinas suas conferentibus, singul

1) Het woord *volumus* ontbreekt in het HS., maar wij nemen het c uit andere brieven van soortgelijken inhoud als deze, waarin dezelfde formule voorkomt.

temporibus prædictis annum unum, quadraginta dies et cœnam cum omnibus indulgentiis et beneficiis, a venerabilibus patribus cardinalibus, legatis, archiepiscopis et episcopis, qui dedicationi eiusdem ecclesiæ interfuert, concessis¹, nobis auctoritate, a Deo concessa, misericorditer relaxamus. Præterea omnes alias indulgentias, ipsi ecclesiæ a quibuscunque concessas vel adhuc conferendas, per nostram diocesan firmamus, secundum continentiam cartularum vobis exhibendarum, ratificantes easdem, ut sint omnibus, in nostra dyocesi constitutis, ad æterna felicitatis gaudia profuturæ, et si aliquæ ecclesiæ auctoritate nostra vel nostrorum subditorum fuerint interdictæ, in iucundo adventu tantorum beneficiorum, nominatim interdictis et excommunicatis exclusis, aperiantur et divinis gaudeant officiis, quociens negotium prædictum ibidem fuerit promovendum. Statuimus etiam ut quilibet sacerdos nostræ diocesis tam regularis quam secularis in qualibet mense duas missas celebret, unam pro vivis et aliam pro defunctis fratribus et sororibus, universis ecclesiæ nostræ benefactoribus et fraternitatem zelo fidei accensi² suscipientibus, quos etiam taliter remunerari volumus temporaliter, ut si ecclesiæ, ad quas pertinent, auctoritate nostra vel subditorum nostrorum fuerint interdictæ ipsosque mori contigerit, nisi nominatim fuerint excommunicati vel interdicti, ipsis cum divinis officiis ecclesiasticæ exequiæ solempniter concedantur, et populus assistens exhortetur, ut pro ipsis orationem dicat humiliter et devote. Vobis vero decanis christianitatum per poenas prædictas præcipimus, quod omnia prædicta statuta a nobis in vestris decanatus a vestris sub excommunicationis poena subditis præcipiatis firmiter observari. Insuper prælatis et sacerdotibus seu clericis, in hoc negotio fideliter laborantibus, quidquid ex torpore vel negligentia vel oblivione in divino officio et servitio³ in missis et horis canonicis neglexerunt, dummodo contriti fuerint et confessi, ex paterna compassione dignum duximus misericorditer relaxandum. Rogamus etiam attentius et præcipimus, quatinus omne commodum et omnem hospitalitatis gratiam nuntiis sancti Martini, exhibitoribus præsentium, pro reverentia beato Martino et obedientia nobis debitis, in domibus vestris et coenobiis impendatis, ne forte, si in domibus laycorum vel tabernis hospitentur, iidem nuntii et negotium possint suspitione infamari, sic super præmissis facientes, ut proinde vestram devotionem dignis in Domino laudibus valeamus merito commendare. Insuper ut vestra caritas circa ecclesiam prædictam vigeat, gratiam gratiæ, virtutem virtuti accumulare volentes, omnium

---

1) Zie boven, bl. 119, 128 n. 1.

2) Men zal wel *accensis* moeten lezen.

3) Het HS. heeft *servitii*.

bonorum, quæ fiunt in nostra dyocesi, vos participamus¹. Datum Traiecti anno dominicæ incarnationis millesimo ducentesimo octuagesimo octavo, in nativitatibus beatæ Virginis.

Acta sunt hæc Traiecti in Maiori ecclesia Traiectensi, anno, indictione, mense, die et hora præscriptis, præsentibus ibidem discretis viris, dominis Henrico de Outshorne, semipræbendario, Arnesto de Ewych, perpetuo vicario dictæ Maioris ecclesiæ Traiect., presbyteris, ac Hermanno dicto Ouderidder, testibus ad præmissa vocatis specialiter et rogatis.

Et ego Henricus natus Gerardi de Slade, clericus Monasteriensis dyocesis, publicus auctoritate imperiali notarius prædictæ literæ presentationi ac omnibus aliis supradictis una cum testibus præscriptis præsens interfui ipsamque literam copiavi et in hanc publicam formam transscripsi fideliter et redegis meoque signo consueto signavi rogatus.

BIJLAGE II.

Bepalingen aangaande de kleeding der geestelijken van den dom te Utrecht.

De volgende bepalingen, waarvan een paar reeds door Matthæus bekend gemaakt werden², bevatten eene niet onbelangrijke bijdrage voor de geschiedenis der kleederdragt onzer kerkelijken. Wij namen ze over uit de beide HSS. der *Statuta ecclesiæ Traiectensis*, die wij zoo dikwerf gebruikten³.

Habitus episcopi nostri extra ecclesiam est vestis lineæ et super ipsam cappa rotunda, vel tabbardus longus usque ad pedes. Usi sunt, licet minus provide, hactenus togis pluvialibus longis, infra genu tendentibus⁴. In ecclesia vero uti debet illa veste lineæ, et post hoc per omnia sicut unus ex nobis⁵. Per abusum et corruptelam inductum est, ut in

---

1) De bisschop verklaart allen, die voor de hun aanbevolen zaak ijver zullen betoonen, deelgenooten aan alle goede werken, gebeden enz., die in zijne dioecese geschieden.

2) Zie *De nobil.* p. 765.

3) Zie boven, bl. 237 n. 1.

4) Zie boven, bl. 262 v.

5) Dit ziet op de dagelijksche diensten. Op hooge feesttijden verscheen de bisschop in vol pontificaal in de kerk, zooals men dat zien kan in den *ordinarius* van den dom.

ecclesia omni tempore superpellicio tantum utatur et abnucia¹ varia super caput, quod per Henricum de Vienna audiui a senioribus primo inductum.

Habitus praepositi nostri extra ecclesiam esse consuevit toga longa, forrata pellibus. In ecclesia non incedit, per abusum similem, sicut episcopus, quod est valde absurdum quod clerici eiusdem professionis in eodem monasterio et collegio habitu dispari utantur.

Habitus decani nostri est tabbardus longus usque ad pedes extra ecclesiam. In ecclesia gerit habitum sicut unus ex nostris, addito quod cappam suam de vario forare consuevit.

Habitus vero canonicorum et capellanorum et ceterorum ecclesiae nostrae clericorum, quod dolenter scribo, non differt extra ecclesiam ab habitu laicorum. In ecclesia vero utimur super vestimenta superpelliciiis. Et a die quo incipiuntur prophetæ², hoc est hystoria: *Vidi Dominum*, quotiens nocturnus cantatur, usque ad adventum, et specialiter vigilia omnium sanctorum et vigilia obitus Martini et dominica adventus usque ad vigiliam natalis Domini, et dominica in Septuagesima ad primam usque ad vigiliam Paschæ, nec non ad Cruces in Rogationibus, et sextis feriis ab octavis Pentecostes usque ad festum beati Remigii, quando cruces portantur, utimur cappis nigris super³ superpellicia, nisi in festis Andreae, Nycholai, conceptionis beatæ Mariæ, Thomæ, purificationis beatæ Mariæ, Petri ad cathedram et Mathiæ, et sic usi sumus anno Domini m^o. cccxlv^o, et annuntiationis beatæ Mariæ, quibus utimur superpelliciiis propter festivitates. Ebdomadarius vero presbyter⁴ ad vespervas et matutinas lecturus collectas, et scolaris de libro sibi serviens, cappam nigram deponit et in superpellicio, nisi festum fuerit, et tunc in cappa serica ministrat. Abnuciiis variis utimur; capellani nigris abnuciiis. In sacris non constituti⁵ utuntur birretis⁶, vel de dispensatione decani ex causa, nigris abnuciiis.

Sine habitu religionis⁷ nostræ nullo tempore licet nobis ecclesiam ingredi, et præsertim postquam pulsatum fuerit ad divina. Habitus

1) Abnucia = almucia, een koorhoed of koormuts. Het woord wordt in middeneeuwse stukken op verschillende wijzen geschreven: malmucium, alinucium, aumucia, amicia enz. Zie Du Çange en Diefenbach in v. almucium.

2) Van den dag, waarop de voorlezing der profetische boeken bij de koordienst aanving.

3) Wij nemen *super* over uit het jongere HS.

4) Zie over „den priester van de week” boven, bl. 299.

5) D. i. buiten de kerkdienst.

6) Zie boven, bl. 263.

7) Habitus religionis = ambtsgewaad.

etiam debet ornate gestari, non inter brachia convolvi. Quocumque loco, quacunq̄ue hora quisquam de ecclesia nostra, habitum nostrum gestans, incesserit, nulli de ecclesia, simili habitu non induto¹ i divinis licet in eius conspectu apparere, sed ob habitus reverentiam quam videt, illi ad parietem cedere, ne videre possit eundem quilibet indutus habitu² nostro prædicto. In incessu non utetur calopodiis³ i ecclesia vel extra, quod si calopodiis utitur, non censetur in habitum incedere. Praelatis ecclesiæ nostræ ullo tempore vel loco calopodiis uti non licet.

Cyrothecis et annulis aut fibulis seu monilibus⁴ in ecclesia nobis non licet uti tempore, quo divina aguntur. Propter frigus wantis utimur, occulte tamen.

Vestibus de panno viridi mero, vel scariato, vel virgulato, vel taxillato⁵, vel depicto, vel ymaginibus ornato, vel caligis de panno huiusmodi vel panno dissimili, vel partito, vel vestibus ad latera scissis nobis et ceteris nostræ ecclesiæ clericis uti non licet.

Calcis nobis uti non licet laqueatis, vel scissis ad pompam. Sciam possunt propter impedimentum pedum. De hoc, est statutum: Ita prohibemus, ne sacerdotes sotulares⁷ seu calcios portent pedibus laqueatos⁸.

Non licet nobis uti barbis non rasis vel coma longa, sed corona et tonsura decentibus uti tenemur. Si quis etiam sine corona ecclesiam intraverit, non est ad aliquid divinum officium admittendus, tam in missa quam in horis diurnis.

Non licet alicui tonsuram suam radendo deponere sine licentia decanum quam non debet indulgere nisi ex necessitate. Si quis ex necessitate

1) Het woord *induto* werd in het jongere HS. door eene latere hand den rand bijgeschreven.

2) Het oudere HS. heeft *habitus*.

3) Calopodium, calopedium, colupedium = een houten schoen of klem. Zie Diefenbach in v.

4) Monile = een keten van edel metaal, halaketen. Zie Diefenbach in v.

5) Wantus, vantus, gwantus, gantus = een handschoen. Zie Du Cange in v. Wat mag het onderscheid tusschen wanti en cyrothecæ geweest zijn? In onze dagen heeten, gelijk men weet, handschoenen zonder vingers, van wol geweven of gebreid, wanten.

6) Pannus scariatus. Wat dit beteekent, weet ik niet. Du Cange heeft het woord scariatus, maar in een zin die hier niet in aanmerking kan komen. Scaria heet bij Diefenbach: fructum ferens rubeum. Pannus virgulatus is gestreept, taxillatus, geruit laken.

7) Sotulares = schoenen.

8) Zie de statuten van Guy van Avesnes in *Lat. Bet. s. I, p. 174*.

et licentia decani tonsuram deposuerit, a chori frequentatione abstinebit, donec tonsuram habuerit et coronam, quia raso et nudo capite nulli licet divinis interesse. Est etiam de corona statutum Guidonis¹: Item praecipimus sub poena excommunicationis clericis quibuscunque civitatis nostrae et dyoc., ut tonsuram assidue deferant clericalem, et vestibus non virgulatis seu partitis, sed clericalibus utantur honestis, ut a laycis discerni possint habitu et tonsura.

BIJLAGE III.

Overeenkomst van de vijf kapittelen te Utrecht, ter verdediging
hunner regten tegenover de roomsche curie,
in 1401 gesloten.

Het volgende stuk, dat een merkwaardig bewijs bevat van het meer en meer opkomend gevoel van zelfstandigheid onzer geestelijken tegenover den apostolischen stoel in de dagen van het op het slot vermelde groote schisma der kerk², berust in originali onder de diplomaten des kapittels van St. Pieter in het archief der provincie Utrecht. Het heeft vijf uithangende zegels, en op den rug schreef eene iets latere hand: „Ecclesia generalis Traiect. fecit confoederationem contra omnes volentes citare et perturbare beneficiatos super eorum beneficiis in anno Domini m^occcc^o primo.”

Universis praesentia visuris vel auditoris et quorum interest seu interesse poterit quomodolibet in futurum, nos praelati et capitula Maioris, sancti Salvatoris, sancti Petri, sancti Johannis et beatæ Mariæ ecclesiarum Traiectensium cupimus fore notum, quod, sicut ad nostrum relatio fidedigna perduxit auditum, nonnulli Romanæ curiæ sectatores contra solitum et laudabilem dictæ curiæ stilum, quonymo, ut firmiter credimus, contra intentionem iustissimam sanctissimi in Christo patris ac domini nostri, domini Bonifacii³, divina providentia papæ moderni, nos, qui continue in obedientia ipsius domini nostri intemerata devotione perste-

1) Zie de statuten van Guy van Avesnes t. a. p.

2) Zie boven, bl. 162, 401 v.

3) Bonifacius IX.

timns, etiam in adversis quibuslibet, atque stamus, beneficiis ecclesiasticis, quæ dudum canonicè assecuti exstitimus, pacificè possedimus et possidemus, destituere et privari facere aut pecuniarum summas a nobis extorquere intendant, idque se facturos iactent graviter et minentur, nunc per citationes personales, contra nos seu aliquos nostrum executioni mandandas pro eorum libito voluntatis, nunc per quasdam literas, formam novi monitorii continentes, in quibus idem dominus noster inter cetera moneri nos mandat, ut sub excommunicationis, suspensionis et interdicti nec non privationis omnium beneficiorum ecclesiasticorum, quæ obtinemus, ac inhabilitationis ad illa et quæcunque alia beneficia ecclesiastica imposterum obtinenda, sententiis atque pænis, quas ipso facto incurremus et a quibus ab alio quam a Romano pontifice absolvi non possimus, illam personam, pro qua idem dominus noster secundum eandem formam in literis suis scribit, infra certum terminum peremptorium nobis præfigendum, ad possessionem canonicatus et prebendæ, seu beneficiorum in eisdem literis expressorum seu exprimentorum, amoto exinde possessore, admittamus sibi que de fructibus, redditibus, proventibus, iuribus et obventionibus universis respondeamus et faciamus, quantum in nobis est. ab aliis integre responderi, contradictores per censuram ecclesiasticam compescendo invocatoque super hoc, si opus fuerit, auxilio brachi secularis, prout in eisdem literis vel similibus dicitur evidentiùs contineri. Verum quia ex literis et mandatis huiusmodi et eorum occasione contentiones, rixæ multiplices et homicidia in dicti domini nostri obedientis præiudicium et detrimentum subsequi poterunt et verisimiliter formidantur hinc est quod, salva semper dicti domini nostri et sedis apostolicæ obedientia, nos invicem pro nobis nostrisque successoribus, canonicè intraturis, concorditer, perpetuo et inviolabiliter confoederamus, connectimus pariter et vincimus, et nichilominus in virtute iurisiurandi, per quemlibet nostrum in prima sua receptione in dictis ecclesiis præstiti. promissimus et promittimus per præsentés, quod nos communibus consiliis auxiliis, adhæSIONIBUS et favoribus, expensis tamen illius ecclesiæ, in qua aliquem nostrum in præmissis vexari contigerit, huiusmodi citationibus personalibus et mandatis secundum formam novi monitorii, de quæ præmittitur, impetratis et impetrandis, et ea tangentibus vel tangerent quomodolibet valentibus ad præsens vel in futurum, tam in iudicio quam extra iudicium, fideliter et unanimiter resistemus et opponemus et nichilominus dampna, molestaciones, vexaciones et iniurias, quæ e quas occasione præmissorum incurrere nos vel aliquem nostrum continget contra impetratores talium citationum seu mandatorum prædictorum ipsorumque procuratores, complices et fautores modo prædicto concorditer persequemur, nec eis ullo unquam tempore concedemus aut impendemus.

gratiam vel favorem, sed eorum promotiones, in quantum poterimus, impediemus, donec de dampnis, vexationibus et iniuriis supradictis satisfactionem integraliter nobis praestituerint et emendam, praemissis post expirationem praesentis scismatis minime valituris. In quorum omnium testimonium sigilla capitulorum nostrorum duximus praesentibus apponenda. Datum et actum Traiecti, anno Domini millesimo quadringentesimo primo, mensis Julij die sexta.

BIJLAGE IV.

Het lied der monniken in den veldslag der kruisvaarders en Stedingers.

Het „media in vita”, waarvan ik boven, bl. 19, gewaag maakte, en dat door monniken en geestelijken bij den slag van Altenesch gezongen werd, is mij nader bekend geworden door Schumachers voortreffelijke monografie over de Stedingers, welke mij eerst vóór weinige weken, lang na het afdrucken mijner berigten aangaande deze vrijheidsvrienden, ter hand kwam. Het lied is eene antifoone, die aan Notker Balbulus toegeschreven wordt:

Media vita in morte sumus!
 Quem quaerimus adiutorem nisi te, Domine,
 Qui pro peccatis nostris iuste irasceris!
 Sancte Deus! Sancte, fortis, sancte et misericors Sálvator!
 Amarae morti ne tradas nos!¹

Het berigt, dat de monniken ook „da pacem, Domine”, zullen gezongen hebben, wordt door Schumacher voor een verzinsel van den schrijver eener bremensche kronijk gehouden².

1) Zie Daniel, *Thesaurus hymnolog.* II, p. 329, die belangrijke mededeelingen doet aangaande het gebruik van dit lied in de middeleeuwse kerk.

2) *Die Stedinger*, Bremen 1865, s. 119, 193. — Bij het afschrijven van dezen titel kan ik niet nalaten mijn leedwezen te betuigen, dat ik ook de monografie van Laurent, *Wilbrands von Oldenburg reise nach Palaestina*, Hamb. 1859, te laat leerde kennen. Zij zal ons echter in het volgende stuk kunnen dienen, daar zij een merkwaardig voortbrengsel bevat van bisschop Willebrands litterarischen zin.

Ook deze woorden behooren tot eene antifoon, die, naar men meent, nog ouder is dan eerstvermelde en in haar geheel dus luidt:

Da pacem, Domine, in diebus nostris,
Quia non est alius,
Qui pugnet pro nobis,
Nisi tu Deus noster.¹

---

1) Vgl. Mone, *Lat. hymnen des mittelalters*, I. s. 398.

D R U K F E I L E N.

Biz. 2, reg. 8 *staad*: lostten, *lees*: l osten.
" 18, " 18 " Floris V, " Floris IV.
" 217, " 8 " Astesiö, " Artesiö.

GESCHIEDKUNDIGE WERKEN

UITGEGEVEN BIJ

Is. An. Nijhoff en Zoon, te Arnhem.

- KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND, vóór de Hervorming, door W. MOLL, Hoogleraar te Amsterdam. Eerste deel, gr. oct. *f* 5,50.
- BIJDRAGEN VOOR VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE, verzameld en uitgegeven door Mr. Is. AN. NIJHOFF. Eerste Serie, compleet in 10 deelen, met register.
- Hetzelfde Werk, Nieuwe Serie, deel I—III . . . . . *f* 15,—.
Het volgende deel is ter perse.
- STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS DER BATAAFSCHE REPUBLIEK, door Mr. C. L. VITRINGA, 1^e, 2^e en 3^e deel, gr. oct. *f* 9,60.
- GEDENKWAARDIGHEDEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN GELDERLAND, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd, door Mr. Is. AN. NIJHOFF. Deel I—VI, 1^e stuk, in 4° . . . *f* 69,—.
- Hetzelfde werk. Deel VI, 2^e stuk. *Bij intEEK*. . . . . - 12,—.
- KORT OVERZICHT VAN HET OUD PROVINCIAAL ARCHIEF VAN GELDERLAND, [door P. NIJHOFF] . . . . . *f* 0,70.
- BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN GELDERLAND, door Mr. L. A. J. W. Baron SLOET VAN DE BEELE. Als: I. Grondgebied en Bodem. II. Het Water. III. De Polders. Gr. oct. *Verminderde prijs*. . . . . *f* 3,—.
- REGISTERS OP HET ARCHIEF, afkomstig van het voormalig hof des vorstendoms Gelre en graafschaps Zutphen. Opgemaakt volgens besluit van gedeputeerde staten der provincie Gelderland, door P. NIJHOFF. Gr. oct. . . . . *f* 3,—.
- INVENTARIS VAN HET OUD ARCHIEF DER GEMEENTE ARNHEM. Opgemaakt volgens besluit van gedeputeerde staten der provincie Gelderland, door P. NIJHOFF. Gedrukt op last en voor rekening der gemeente Arnhem. Gr. oct. . . . . *f* 3,50.
- HET VOORNAAMSTE UIT DE GESCHIEDENIS VAN GELDERLAND, aan jongelieden verhaald, door P. NIJHOFF. Met platen. *f* 1,20.

